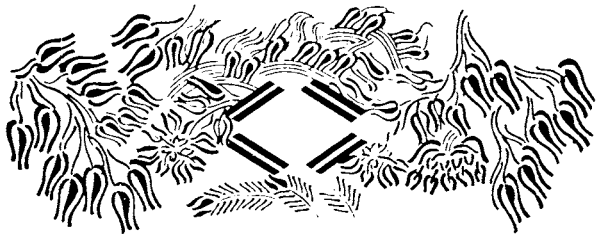

СВЯТЫЙ
БЕЛЫЙ
АГНИЦА

**ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»**

ДАВНЬОРУСЬКІ

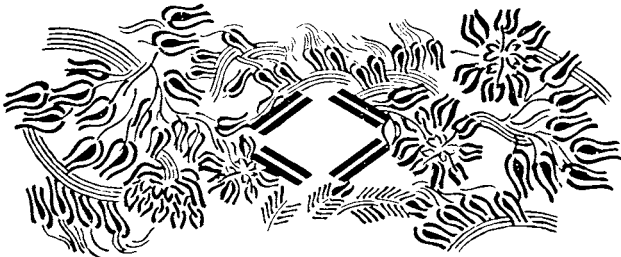
ТА ДАБНІ

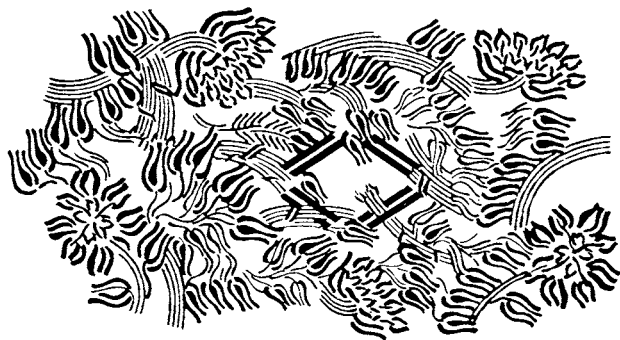
УКРАЇНСЬКІ

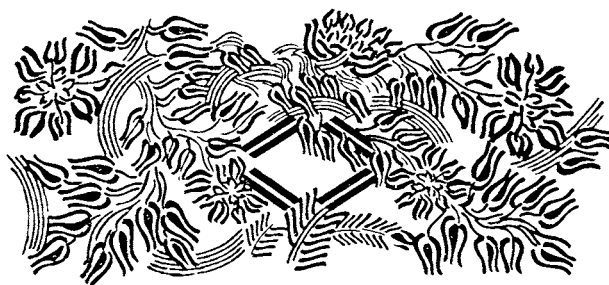
ЛІТОПИСИ

КИЇВ 1991

САМІЙЛО ВЕЛИЧКО
ЛІТОПИС
ТОМ ДРУГИЙ

ПЕРЕКЛАД
З КНИЖНОЇ
УКРАЇНСЬКОЇ
МОВИ
ВЛАДІСЛАВ
ШЕВЧУК

ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ
ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»

Літопис Самійла Величка (роки народження і смерті невідомі) — наймонументальніший твір української історично-мемуарної прози XVII—XVIII ст., який разом з Літописом Самовидця, Літописом Григорія Грабянки, «Історією Русів» та ін. складає корпус козацької історіографії.

Другий том продовжує опис подій першого тому і закінчується 1700 р. Це — документальне першоджерело. Переклад українською мовою здійснено вперше. Книга містить науковий коментар, широко ілюстрована.

Видання універсальне. Воно придатне для наукової роботи і для любителів рідної історії і культури.

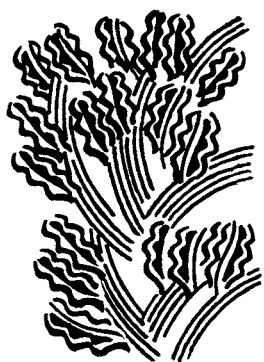
Редакційна колегія:

О. Т. ГОНЧАР, Ю. П. ДЯЧЕНКО, М. Г. ЖУЛИНСЬКИЙ,
В. І. КРЕКОТЕНЬ, О. В. МИШАНИЧ, Ю. М. МУШКЕТИК,
В. В. НІМЧУК, Т. І. СЕРГІЙЧУК, П. П. ТОЛОЧКО,
В. О. ШЕВЧУК

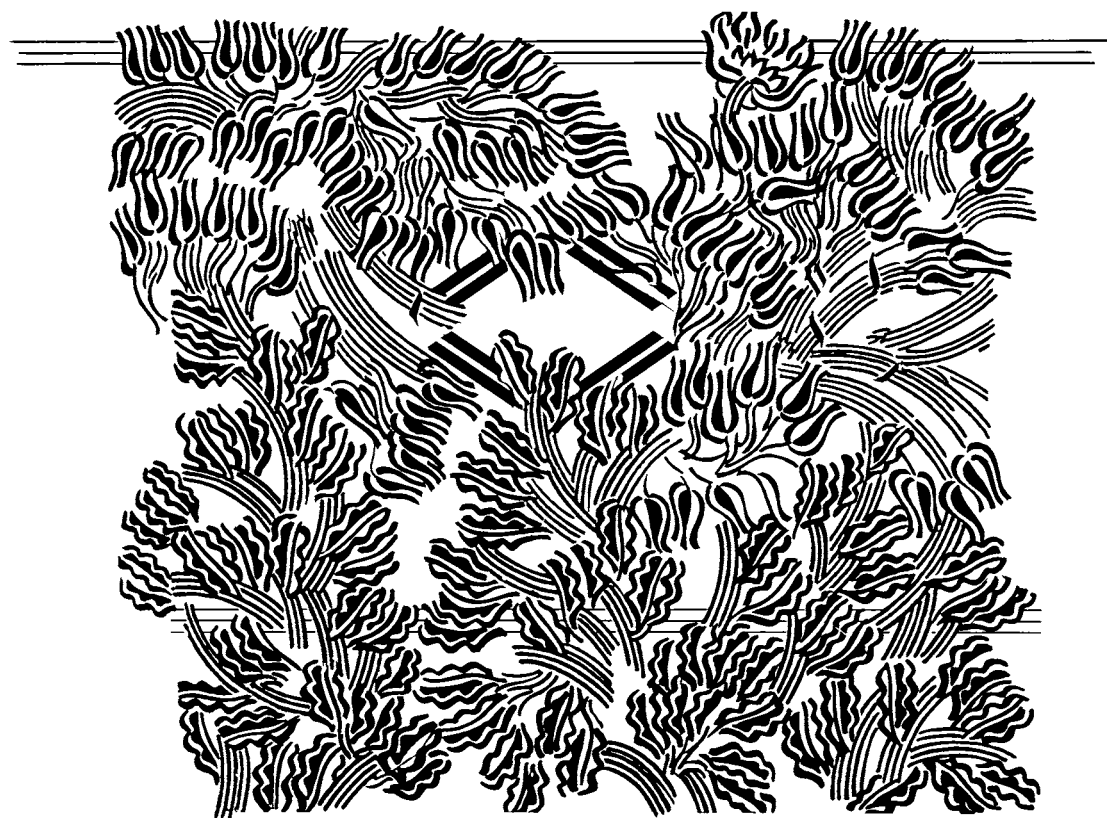
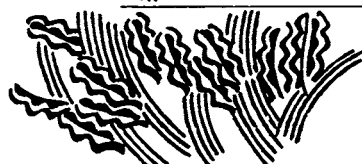
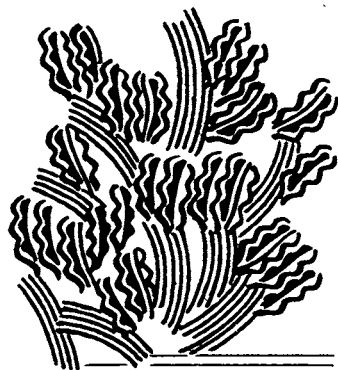
Відповідальний редактор О. В. МИШАНИЧ

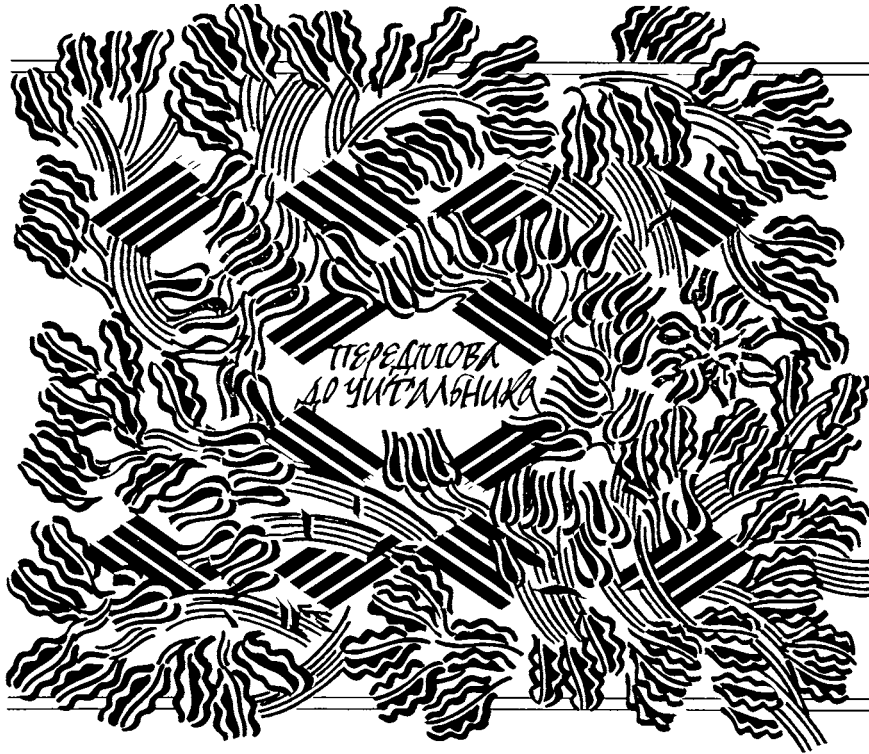
Коментарі,
географічний та іменний покажчики,
упорядкування ілюстративного матеріалу
В. О. ШЕВЧУКА

Редактор Н. В. СОЙКО

ПОВІСТЬ
ЛІТОПИСНА
ПРО МАЛОРОСІЙСЬКІ
ТА ЧАСТКОВО
ІНШІ ПОДІЇ,
ЗІБРАНІ
І ТУТ ОПИСАНІ

¹ «Нужда з Бідою з Польщі йде» (пол.) — Книжечка вийшла близько 1624 р., це поетична анонімна пам'ятка, мала в XVII ст. три видання, але всі без позначки року.

Смерть з косою і луком.
Ілюстрація до книжки
«Нужда з Бідою з Польщі йде» (2).

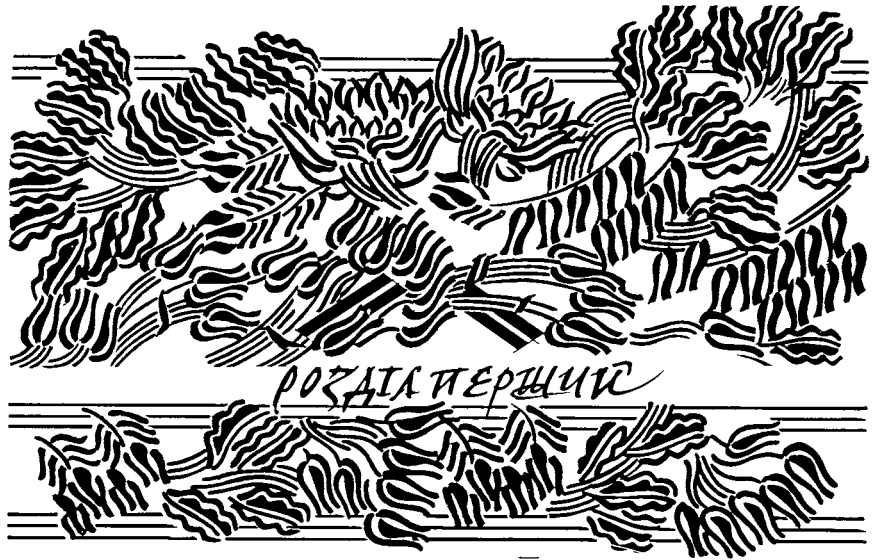
Завершивши книгу Твардовського, ласкавий читальнику, я закінчив описувати дванадцятирічну війну, яка була з козаками та з іншими державами у ляхів. Але коли заспокоїлись у Польщі завдяки Оливському трактатові кровопролиття та завірюхи, помножилися в Україні (спершу серед значних, а потім і серед посполитих козаків) гніви, незгоди, властолюбства, роздвоєння, зміни, пориви, заздрості, ворожнечі, чвари з кровопролиттями та інші, подібні до цих, злопригоди й непотребства. Окрім того, витерпіла та ж Мала Росія, на крайню свою руїну, знесилення та виснаження, й численні зусібч навали ворогів.

Починаємо ми тепер писати з коротких, згаданих уже, козацьких літописних записок (наскільки змога їх дістати) про те, що чинилося після заспокоєння тих польських завірюх. Десь тоді була видана в друкарській спосіб невелика книжечка польською мовою, яка мала назву «*Neżza z Biada z Polski idę*»¹. Куди ж іде, автор тієї книжечки не сказав, однак і про те він не сказав, про що я здогадуюся, дивлячись на тодішній стан козако-українських малоросійських справ, — не куди-інде, тільки на Україну примандрували і загостили з Польщі, приєднавши собі подібних свояків, ті дві сестри — Нужда й Біда. Вони споїли пагубними лікерами наш козако-руський народ, справжній, простодушний і добросердний, який, проте, мало роздумує про минулі, теперішні й майбутні речі та події. Він завжди схильний і до внутрішньої незгоди поміж себе, але найбільше, як народ мужній та лицарський, схильний він, подібно до своїх давніх скіфо-слов'янських предків, воювати і кров лити за стародавню свої вольності. Від цього напоєння, а найбільше через примноження поміж них богогнівильного беззаконня, всякло в ньому (по мові господній) *люби багатьох*, і від того зросли й поширилися всі вищезгадані пагубні діяства, роздвоєння, незгоди та інше зло й непотребство. Начальники й вожді не тільки нічого не виправили самі, але ще більше довели до крайньої погібелі й розору свою україно-малоросійську Річ Посполиту. Вони допустили до того, що нікчемно потьмяніли, занепали та дійшли до постійного сумного забуття і безпошанівного запустіння навіть божі церкви та святі обителі, котрі,

наче зірки в піднебессі, блищали своїм святим непохитним православ'ям і які завжди співали хвалу своєму творцеві Богу. Через це сильно сказано: впаде, впаде красна козацька Україна тогочасна, як отой стародавній Вавілон, місто велике! А в який спосіб і в які літа падала, являю це тобі, ласкавий читальнику, до знаття; а якщо побачиш де несправність чи помилку в роках, то прошу вибачити мені — могло це статися ненавмисно через мізерні літописні козацькі реєстрики (а не історію), що мали в собі неузгоду в роках. Коли ж щось із цієї праці сподобається тобі, то, замість подяки, зволь не забути у своїх молитвах до господи Бога й мене. Здопоможений цим, одержу я після смерті своєї завжди блаженну і всебажану благодать божу. Її я й тобі, тимчасову й вічну, всеістинно зичу.

Любові твоєї, всіх благ завжди хоче брат,
правдешній Малої Росії син та слуга
Самійло Васильович ВЕЛИЧКО,
бувший канцелярист війська Запорозького.

Про польське домагання відібрати собі Україну; про Хмельниченкову зраду під Слободищами; про розгром поляками й татарами московських та козацьких військ під Чудновом тощо.

² Йдеться про Оливський мир із шведами.

³ С. Беневського. Точніше, через посланців Беневського, Селецького та сотника Василя. Це було в кінці грудня 1659 р.— на початку січня 1660 р.

⁴ Бузький був відпоручником Д. Балабана для зсилення митрополита з польським королем. Він поселився у Чигирині і нахилив Хмельниченка до згоди з королем. К а з н о д і я — проповідник.

⁵ Чи дав таке слово Хмельниченко, невідомо. Принаймні про Хмельниченковий намір передатися до поляків перед Чуднівською кампанією не знаємо нічого певного. Гетьман був нерішучий і апатичний, все вирішували за нього інші. Факти свідчать, що ще під час боїв під Слободищами гетьман не знав, куди хилити.

оку від створення світу 7168, також року, коли божа безмежна мудрість через Діву була злучена з людською природою, 1660, той-таки найвищий Бог і всього живого творець благозволив ударувати християнський народ у Польщі, який багато вже плакав та мучився, бажаним миром². Але заїдлий польський Марс, будучи в непогамовнім гніві та дивлячись на Малу й Велику Росію ярим оком, підпалив серця польських панів і короля Яна-Казимира до подальшого воєнного чину з росіянами та козаками, піднісши й розпротерши військові хоругви. А було це так.

Той польський король, маючи в союзі й дружбі з собою кримського хана з усіма його ордами, сердечно жалів з усією Короною на втрачену, як золоте яблуко, Україну з козаками. Він хотів відторгнути її з-під Московської держави і привласнити собі, як це було й колись. Тож постановив неодмінно йти війною зі своїм кримським союзником на Україну і проти російського монарха, великого государя царя Олексія Михайловича. Провідавши про це напевно, він, російський монарх, звелів своїм і козацьким військам бути готовими до воєнного промислу. Король Казимир тоді, ще не рушаючи з військами на Україну, намагався схилити на свій бік козацького гетьмана Юрія Хмельниченка, що жив у Чигирині. Він намовляв його, Хмельниченка, до себе ще раніше, тільки-но того поставлено гетьманом, через нарошного посланця волинського каштеляна³ (про що писалося раніше в частині XII, у розділі восьмому). Так само й названого вище року, після Великодня, він виправив до нього для намови, з наміром дістати від Хмельниченка бажане, ченця Бузького, казнодія⁴ преосвященного отця Балабана, тодішнього київського митрополита, що нагодився на той час до короля в митрополичих справах. Отой казнодій, прибувши до Чигирини, прослав перед Хмельниченком численні повабні сітки королівських ласк та обітниць і легко загнав його, молододумного, до них. Хмельниченко дав слово відступитися зі своїм козацьким військом від російського монарха і знову прихилитися під королівську руку⁵. Відправивши з цією відповіддю того казнодія, Хмельниченко до слушного часу ховав намір свого відступництва при собі. Король же, одержавши певну звістку про Хмельниченкову схильність до себе, закликав кримські орди з ханом та й виправив, щоб відібрати під свою владу Україну та

Хмельниченка з козаками, свого польного гетьмана і з ним багато коронного війська.

А великий государ Олексій Михайлович, самодержець усієї Росії, не хотів допустити поляків і татар до України і виправив до Польщі супроти них свого великого боярина і київського намісника Петра чи Василя Борисовича Шереметьєва⁶ з багаточисельними військами. Він після святого Спаса перейшов Дніпро і, збавивши за Києвом на річці Либеді зі своїм військом тиждень, мав у себе одного дня на обіді й гулянці все значне духовенство київських монастирів⁷. У час тієї гулянки при гарматних та мушкетних громах вивишилося перед господом його, Шереметове, серце, коли він сказав усій, що гостювала в нього, братії: «Чуйте, чесні отці, що цими, врученими мені від мого государя, військами оберну в попіл усю Польщу, а самого короля приставлю моему государю у срібних кайданах?» Тодішній братський ректор відповів, що треба молитися про те господі Богові, а не покладатися на велику силу. Боярин, однак, відказав, що при такій силі війська можна справитися з ворогом і без божої помочі. Був тоді при ньому, бояринові Шереметові, й переяславський полковник Цюцюра⁸ зі своїм полком, а також гадяцький полковник Апостол та Василь Дворецький⁹. Коли ж згодом він, боярин Шеремет, рушив з військом від Либеді¹⁰ і станув перед Хвастовом біля могили Переп'ятихи, прибув до нього й зупинився непооддаль

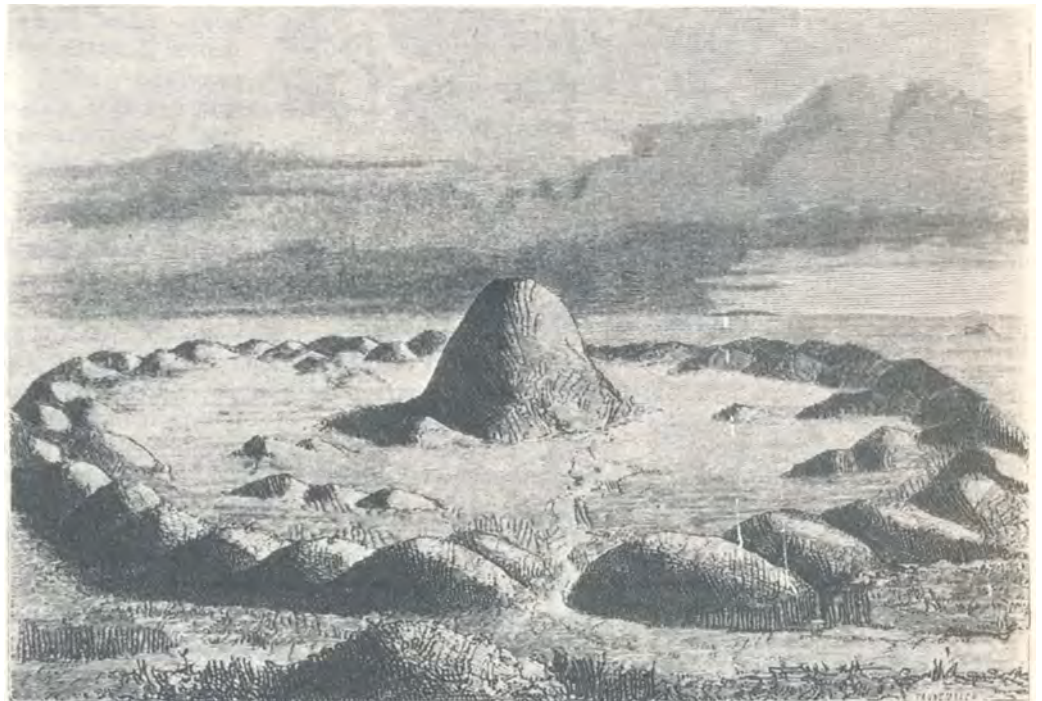
⁶ Василя Борисовича Шереметьєва.

⁷ Тут подається одна з легенд, які ходили про Шереметьєва, але постали вже, очевидно, по Чуднівській кампанії.

⁸ Цюцюра був тоді основним дорадником Шереметьєва.

⁹ Переяславські статті, які подає С. Величко в т. I, називають Павла Апостола миргородським полковником. Василь Дворецький — київський полковник.

¹⁰ Шереметьєв вирушив од Києва з російським військом і трьома вищеозначеними козацькими полковниками з полками 17 серпня, він мав 30—40 тисяч воїнів. Взагалі дані про кількість війська розходяться.

Могила Переп'ятиха (45).

¹¹ Хмельниченко прибув під Київ ще в липні, коли в місті Василькові над рікою Кодачкою відбулася генеральна рада Шереметьєва й козацької старшини. За розробленим планом Хмельниченко мав йти окремим маршем до Слободищ.

осібним обозом і гетьман Хмельниченко з кільканадцятьма тисячами доброго козацького війська¹¹. Він оддав йому, бояринові, належну візиту, бажаючи, як казав, разом із ним укупі йти на ворогів-поляків, а в голові своїй тримаючи інше. А коли Хмельниченко, відкланявшись бояринові, поїхав до свого обозу, боярин, зовсім не остерігаючися, сказав таке на Хмельниченка слово: «Годилося б цьому гетьманеняті ще гуси пасти, а не гетьманувати». Це боярське слово зразу ж донеслося до Хмельниченка і не тільки вельми його вразило, але ще більше заохотило до знаміреної зради. Коли ж боярин Шеремет рушив із військами від Переп'ятихи й удався до Слободищ та Чуднова, в тій дорозі прибуло до нього на з'єднання від Умані та

Портрет В. Шереметьєва (5).

Szaramet Generale de Moscouiti
Cesare Laurentius Fecit

¹² Від Умані йшов до Шереметьєва князь Козловський. Сам Шереметьєв свідчив з-під Котельні, що з ним було вже шість козацьких полків числом 20—30 тисяч. Інші дані — 5 полків.

¹³ Хмельниченко не був готовий до походу, й коли Шереметьєв перебував під Котельнею. Звідси Шереметьєв шле гетьману листи, щоб поспішав готуватися й вирушав у похід. Принаймні коли Шереметьєв був обложений під Любарем, Хмельниченко був од нього на відстані 90 верст.

¹⁴ Шереметьєв ішов під Чуднів від Любара, де 14—25 вересня мав з поляками великі бої і був ними ущемлений. Проти Хмельниченка пішло не все польське військо, а тільки 9 тисяч, до якого додали 15—20 тисяч татар. Рушило воно 7 жовтня. Село Слободища віддалене від Чуднова на 25 верст.

¹⁵ Бої, і то гарячі, були під Слободищами 7—8 жовтня, після чого частина поляків одійшла під Чуднів, а інші вели переговори з ордою. 8 жовтня козаки вислали до Ю. Любомирського Дорошенка з двома козаками, але переговори ці поки що були безрезультатні. Хмельниченко згодився (Слободищенський трактат) пізніше — 17 жовтня, коли вже стало ясно, що Шереметьєв не витримає. Трактати постановлялися 15—17 жовтня. Повернувся ж Хмельниченко до Чигрина десь 22—25 жовтня.

¹⁶ Див. приміт. 15.

інших тогочасних полків, без відома гетьмана Хмельниченка, ще кілька тисяч доброго козацького війська ¹². А Хмельниченко вирішив дотримати до кінця своє слово, дане польському королеві, і не тільки через своє, згадане вже, безчестя, але маючи до того давніші підстави, зважаючи на заміну в певних угодах батькових пактів Переяславськими пактами, а особливо через придаток у тих пактах, де говориться, щоб козацьким залогам виступити з Білої Русі та Старого Бихова і щоб там не чувати й імені запорозького, — це завжди ганилося й засуджувалося старшиною та полковниками. Тож він почав на милю й більше відставати зі своїм військом, йдучи ззаду від боярина Шеремета ¹³. Поляки це спостерегли і, зрозумівши на ділі, що Хмельниченко має намір схилитися до них, покинули Шеремета, що тягся під Чуднів, а вдарили всією силою на Хмельниченка під Слободищами (які знаходяться за милю чи півтори від Чуднова) ¹⁴; вони його облягли і не допустили простувати далі за Шереметом до Чуднова. Такі події і лядська облога легко відчинили Хмельниченкові двері до зради, так що він мало з поляками й ордою там, під Слободищами, й воював, згодився з ними й налегці повернувся назад до Чигрина, а все своє військо розпустив по домівках ¹⁵. Поляки тоді повернули з ордою і всіма обозовими тяжарами від Слободищ під Чуднів і в останніх числах серпня ¹⁶ атакували там боярина

Портрет Ю. Хмельницького (26).

¹⁷ Це було в жовтні. Шереметьєв вирішив прорватися від Чуднова до П'яток і рушив бойовим табором. Але його спинили, і він зупинився на північний захід від села Городище, заклавши новий табір для оборони, — це було в урочищі Росниця (Росник). Чуднівська кампанія була тривалою акцією й тяглася сім тижнів.

¹⁸ Шереметьєв капітулював 1 листопада. Його військо склало зброю 4 листопада. Частина козаків піддалася полякам разом з Цюцюрою, друга частина, щоб не піти в неволю, побила сама себе, третю частину побили й полонили татари. Росіяни були частково вибиті, а частково полонені татарами, — це вчинилось у порушення договору, що його склав Шереметьєв з поляками.

¹⁹ Цюцюра не був тут забитий, він 21 жовтня зрадив Шереметьєва за домовленістю з Ю. Хмельницьким і перейшов на бік поляків. Поляки вислали його для суду до Кракова, але відпустили. Пізніше його полонили росіяни й заслали в Сибір, це сталось у березні 1662 р.

²⁰ На сторінці оригіналу приписка: «22 роки, викуплений у 1682 р.».

²¹ Очевидно, йдеться про військо на чолі з Калгою-солтаном, що стояло на ріці Кодимі. Під Чудновом був солтан Нурадин.

²² В а с ю т а — Василь Золотаренко; О н и к і й — Оникій Силчч.

Шеремета з усіма московськими та козацькими військами. Шеремет захищався з міцних окопів і бився проти польської й татарської сили більше тижня¹⁷, учинивши своїм ворогам, ляхам і татарам, немало шкоду. Однак за своє вищеописане нахваляння був позбавлений всесильної божої помочі, його подужано й до решти переможено, так що від тієї поразки мало врятувалося росіян і козаків¹⁸ — одні з них упали трудом на бойовищі, інші у великому числі дісталися полякам і татарам у полон; було забито там і переяславського полковника Цюцюру¹⁹. Найчільніший вождь тих військ боярин Шеремет був узятий поляками і відданий до ханських бусурманських рук. Він був у кримській неволі, за свідченням козацького літописця, безперервно сорок²⁰ літ. Сам же хан під Чудновом не був, але стояв кошем за кілька миль від Чуднова; під Чудновом був разом з коронним гетьманом тільки його солтан²¹.

А переяславець Яким Сомко, що стояв тоді з невеликою частиною козаків у Білій Церкві, прочувши напевне про зраду свого сестринця Юрія Хмельниченка і про поразку російських та козацьких військ під Чудновом, зараз виступив з Білої Церкви до Переяслава, і при своїй вірності притримався разом з ніжинським полковником Васютою та чернігівським полковником Оникієм²² боку царської величності, й був у Переяславі до гетьманства Брюховецького і до своєї кончини, яка заспіла його від того-таки Брюховецького, наказним гетьманом. Але про це розповісться далі.

²³ Коронний гетьман пішов у напрямі Підгайців у Польщу, а Любомирський залишився на Україні біля Коростишева, розклавши на зимівлю військо по всій Україні.

²⁴ Див. т. I, ч. VI.

²⁵ Неясність в оригіналі.

Після того розгрому Шеремета під Чудновом, польське військо, забравши гармати і всілякі обозові припаси, повернуло назад до Польщі ²³, а хан з ордами, задовольнившись тамтешньою чуднівською здобиччю, відійшов до Криму. Однак кільканадцять тисяч свавільної орди відлучилися від хана і, коли лядські війська відійшли, знову вторглися під Чуднів і за Чуднів, де набрали багато ясиру та іншої здобичі. Вони простували до Криму, і в дорозі, у полі, зустріло ту свавільну кримську орду вісім тисяч запорожців, що вибралися із Січі з Суховієм і йшли на допомогу Шереметові. Вони міцно вдарили і з Божою поміччю розігнали ту орду, а християнських бранців усіх забрали й завернули назад. Всі здобичі й користі татарські взяли вони собі й розділили. Потім від одгромленого ясиру вони, запорожці, звідомилися, що лядське військо вже розправилося під Чудновом з російським військом і, мавши на венгрів зло за Тимоша Хмельниченка й козаків, по-зрадницькому розгромлених при ньому за рікою Телезиною (як про це писалося раніше в шостій частині ²⁴, року 1653, у розділі 2), змінили свій марш, тим більше не потрібний, до Чуднова, а подалися для помсти за згадану кривду до Венгерської землі. Вони прибули туди несподівано, нагло здобули й сплюндрували шість значних міст на прикордонні і, задовольнившись превеликими й багатими здобичами, щасливо повернули назад у Запорозьку Січ.

Того ж 1660 року примчалася з Польщі по Малій Росії звістка про народження в стороні вавілонській антихриста, про що раніше повніш було сказано в році 1630.

Того ж року з Сіцилії з'явилась у Малій Росії звістка про двох старих мужів, які прибукали незвідь звідки до Риму і пророче звіщали про день страшного суду Божого, що був дуже близько. Про це з копії листа римського ²⁵ до короля сіцилійського, писаного 1660 року, з'являється таке:

Рим у XVII ст. (52).

«Перед кількома днями до міста нашого Рима прийшли два старці, звіщаючи про себе, що їх послано Богом на світ пророками і мають вони у собі дух правди. А коли ввійшли вони в місто наше, варта не чула й не бачила. Одежу мають на собі шкур'яну, космату, присохлу до тіла. Вони заповідали людям покуту, щоб відходили від злого життя та й бралися покутувати, бо господь Бог вельми на людей розгнівався. Те місто йменували вони другим Содомом; казали, щоб на молитви до божих храмів входили босими ногами, а хто тлінний, тільки хліба з водою, і то мало, вживали на день. Старший римський маїстрат заборонив їм те проповідання, але вони тим

Селянин (3).

більше доказували, що їх послано від Бога. За сенаторською порадою їх віддано до ув'язнення, але отці римські єзуїти, навідуючи їх, чули від них справді пророчі слова, що приводили люд божий до покути; вони, вклякнувши на коліна й піднісши до неба очі й руки, зі слізьми молилися Богові й оповідали, що надходить судний день страшний. Єзуїти ознайомили це сенатові, і сенат, випустивши їх із ув'язнення, питав, звідки вони прийшли до Рима і що відали про судний день? Ті старці відповідали: «Ми з Греції, а суд господній певний буде у 1670 році». Питали їх: «Чи багато собі літ нараховують?» Відповідали: «Вже маємо по тисячі літ». Отці єзуїти впросили сенат, щоб їх вислали з Рима, для чого й віз наготовано, аби їхали в ньому перед усім народом. Але віз поламався, — це люди бачили і за святих їх почитали. Вони обидва станули перед тим народом і публічно оголосили: «В році 1662 пастиря римського сенату не буде; в році 1663 буде значний на весь світ гнів божий; в році 1664 нечуваний землетрус буде; в році 1665 небагато лишиться християн, які б знали правдивого Бога; в році 1666 Африка горітиме і річки криваві будуть; у році 1667 повстане муж великий; у році 1668 Європа й Африка дрижатимуть і лякатимуться; в році 1669 всі люди пізнають у трійці єдиного Бога; в році 1670 загашено буде світлість, і тоді прийде день судний».

Того ж літа до переказаних вище нещасливих подій вилився на Україну ще один фіал божого гніву за помножене в ній наше беззаконня: небеса замкнулися і не дали дощової вологи спраглий землі. Земля зсохла й закам'яніла, посіяне в неї харчове насіння не проросло, і від того була в усій Малій Росії велика нестача на харч людський та дорожнеча.

Про Сомкове полковництво й наказне гетьманство в Переяславлі; про роздвоєння, як і за Виговського, Малої Росії; про Хмельниченкове старання привести те роздвоєння до первісної єдності; про подвійний марнотний Хмельниченковий похід проти Сомка в Переяславль і про біду Україні від Хмельниченкового війська.

²⁶ Див. приміт. 19.

²⁷ На Переяславській старшинській раді.

²⁸ Нестаток — непостійний, безумний.

²⁹ Інакше Бережницький. З козаками були й татари. Перед цим, після ради в Корсуні, виправлено на лівий берег закличні універсали, на тій-таки раді прийнято рішення прихилити до себе три відпалі полки. Це була частина великої акції: на Чернігівський та Ніжинський полки пішов Чернецький, допомагали йому козаки Гуляницького й татари.

оку від створення світу 7169, а від утілення господнього 1661, після нещасливого воєнного чину, як вище писалося, під Чудновом для великоросіян та козаків скоро прибув із Білої Церкви до Переяславля Яким Сомко. А звідомившись напевне про зраду й перехід на

польський бік свого сестринця Юрася Хмельниченка, а також про згубу під Чудновом переяславського полковника Цюцюри²⁶, відразу ж назвався переяславським полковником і від товариства того полку був на тому уряді потверджений. Не бажаючи також бути під командою сестринця свого Хмельниченка і слідувати неслухній його волі, був-бо людиною розумною та статечною, лишився він незмінно на боці царської величності зі своїм Переяславським полком. За це був до часу наречений наказним гетьманом²⁷ з надією й на ціле гетьманство, яке, мабуть, і не оминуло б його, коли б Фортуна не умкнула йому своєї милості. Відтак єдина матір наша Мала Росія, що була тоді пообабіч Дніпра, прийшла, через незгоду кривих розумом і марнославних синів своїх у повторний, як це було й за Виговського 1658 року, розлам і роздвоєння, адже сьогобічні, що від Переяславля, полки притрималися слушно з Сомком боку царської величності, а тогобічні, що від Чигрина, полки пішли за волею гетьмана свого Хмельниченка-нестатка²⁸, бажаючи бути під Польською державою. Побачивши таке, на видиму згубу вітчизни, роздвоєння і знаміривши знову привести її до єдності та бути гетьманом (як і Богдан Хмельницький, батько його, був) на обидва малоросійські боки, Хмельниченко випровадив зараз після Різдва Господнього від Чигрина до Переяславля Березецького²⁹, Макуху та інших полковників із піхотними полками, наказавши їм здобути Переяславль і взяти до себе його дядька, переяславського полковника й наказного гетьмана Сомка. Ота піхота, прибувши до Переяславля, либонь, багато біля нього (аж до великого середопістя) крутилася й працювала, здобуваючи Сомка, однак, нічого там не досягши, відступила своїми полками назад — одні пішли за Дніпро до Чигрина, а інші, на свою біду, утрималися на цьому боці в Ірклєві та біля нього. Бо тільки відійшли вони від Переяславля, Сомко зараз звідомив про цей Хмельниченковий зачин князя Ромодановського, що лишився з новозібраним московським військом біля Путивля. Князь Ромодановський, одержавши таку звістку від Сомка з Переяславля, рушив налегці з кіннотою до дніпрового

Значний український шляхтич (22).

³⁰ Тут неточності. Битва при Ірклієві відбулась у березні 1662 р., Ромодановський у цей час стояв у Сумах. Його просив допомогти Золотаренко, коли на Ніжин рушили Чернецький, Гуляницький і татари, але він не допоміг, а відійшов до Білгорода. Сомко воював сам, до нього пристали тільки недобитки російського війська, котрі повернулися з-під Чуднова. Ромодановський прийшов на Україну, під Ніжин, у квітні 1661 р. Сомко розбивав військо Ю. Хмельницького двічі: біля Терехтемирова й Стайок.

³¹ Березецького повівив Сомко.

³² Ю. Хмельницький уклав умову з ханом Мухамед-Гіреєм 17 вересня 1661 р. Він не дочекався польського війська.

побережжя, де, несподівано приспівши, розгромив біля Ірклієва Хмельниченкове військо ³⁰. Він здобув і спалив Іркліїв, піймав Березецького і звелів повісити його ³¹. Сам же зі своїм кінним військом довго там не барився і повернув до головного обозу. Бувши тим розгніваний, Хмельниченко вдався до польського короля й кримського хана. Він затяг хана з ордами до Чигрина ³², а від короля одержав певну невелику кількість польського війська. Тоді зібрав він свої тогочасні полки й рушив з ними до Переяславля здобувати в ньому свого дядька Сомка. Прибувши туди на Здвиження ³³ й обклавши Переяславль, намагався він за кілька тижнів здобути місто, однак нічого не досяг, оскільки при Сомкові була значна частина доброго війська, яка, зібрана з цьогобічних полків, трималася його боку. Нічого тоді сподіваного не вчинивши під Переяславлем, Хмельниченко відступив від нього і чи не всю зиму ³⁴ волочився з усіма козацькими, польськими й ординськими військами по цьогобічній Україні на крайнє її розорення, прагнучи прихилити до себе цьогобічні полки.

Стара селянка (22).

Дівчина-міщанка (22).

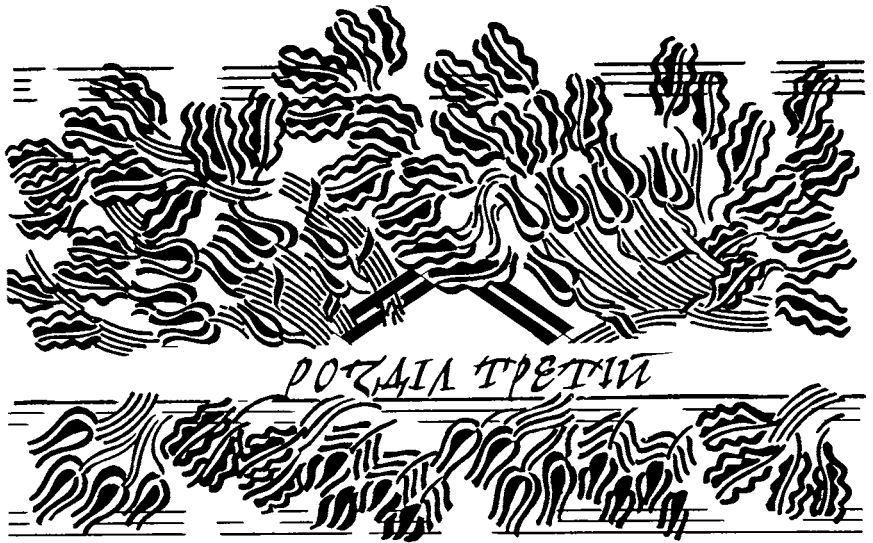
Сільська дівчина (22).

³³ Воздвиження припадає на 14 вересня (за ст. ст.). Ю. Хмельницький же вирушив на Лівобережжя 21 жовтня.

³⁴ Хмельниченко повернувся на Правобережжя у січні, лишивши в Ірклієві залого. Він дійшов був до Ніжина, а татарські загони розкинулися на ціле Лівобережжя.

Того ж літа, після минулорічних хлібних неврожаїв, дорожнечі й голоду, поглянув господар на своїх малоросійських людей, знеможених численними бідами й охлялих од хлібної нестачі. І повелів бути здоровому повітрю й плодоносній землі на задоволення народу, що лежав перед ним. Тим-то ниви зродили всіляке насіння і, винагороджуючи зрошену потом працю, дали своїм ратаям сторичні плоди.

Про повторне Хмельниченкове шаленство і розорення цьогобічної України; про Сомкове старання здобути цьогобічне гетьманство; про ікону Пресвятої Богородиці в Чернігівському Іллінському монастирі, яка стала плакати; про Сомкову посилку до Ромодановського; про з'єднання Ромодановського з Сомком; про битву з Хмельниченком навпроти Канева; про поразку й загнання у Дніпро його війська; про Хмельниченковий прибор для помсти; про виправу Ромодановським війська з Сомком за Дніпро, щоб добити Хмельниченка; про поразку й загнання у Дніпро його війська Хмельниченком; про тривогу від татар під Лубнами в московському та козацькому військах; про від'їзд їх звідтіля додому; про Брюховецького і початок його конфіденції³⁵ з отцем єпископом Методієм; про ординське вторгнення аж до Чернігова і про докірливі листи до Хмельниченка й Тетері, писані з Запорожжя.

оку від створення світу 7170, а від Різдва Христового 1662. Гетьман Юрій Хмельниченко був невдоволений першими вищеописаними нещасливими для себе воєнними діями проти Переяславля й Сомка. Він волочиться з численними військами, козацькими,

лядськими й ординськими, й розгортає хоругви своєї несамовитості, як вище казав, по всій цьогобічній Україні на ще більші біди й розор братів своїх малоросіян, і силою прихильяє до себе тих, хто не хоче коритися з ним Короні Польській, відводячи від істини до свого блуду. Над непокірними беззаконно торжествує, нещадно їх убиває і допускає безбожно хапати й відводити їх у полон полякам й агарянам³⁶. А на Водохрещу заволікся він був аж за Ромен, місто Лубенського полку, на московське пограниччя. Однак нічого бажаного собі не здобув, тільки посіяв розор та кровопролиття серед українського люду, і повернув з усім військом до своєї резиденції в Чигрин ні з чим. А повертаючись поза річкою Сулою і бувши наповнений отрутою великого гніву на цьогобічних людей, що не прихилилися до нього, не тільки млини й села, але й містечка, з божими церквами, які лучилися йому на тракті, обернув вогнем на попіл. У Лукомі ж, місті Лубенського полку, вирубав, як шалений, багато невинного люду й вирубав би увесь дощенту, коли б не нагодився на той час мандрівний отець Паїсій Вікарід, митрополит яський, і не погамував його в тій лютості своєю святительською радою й проханням.

Після великоднього свята, яке було 30 березня, полковник переяславський і наказний гетьман Сомко зараз-таки, прагнучи довершити своє бажання стати повним цьогобічним гетьманом, зібрав у Козельці, місті Київського полку, з'їзд, запросивши на нього

³⁵ Конфіденція — довірна, секретна розмова.

³⁶ Агаряни — тут: татари.

³⁷ Рада відбулася в Козельці 14—15 квітня (за ст. ст.), інші дані — 23 квітня. Василь Золотаренко не був Сомковим приятелем, а, навпаки, виступав його конкурентом на гетьманство. Поєднався він із Сомком значно пізніше.

Д. Туптало.
Руно орошенное.—
Сторінка з книги.

³⁸ Тут були, крім названих, полковники: ірклієвський М. Попкевич, кременчуцький К. Гавриленко, прилудський Ф. Терещенко, зінківський Шимон; наказні полковники: переяславський О. Шуровський, лубенський М. Пирський, миргородський Гладкий.

³⁹ Отець Методій — Максим Филімонович, звісний авантюрист XVII ст. Його висвячено в єпископи у Москві, і він сподівався досягти митрополичого сану. Обсипав усіх доносами, грав першу роль при вибранні гетьманом Брюховецького. Пізніше засланий у Сибір.

⁴⁰ У Козельці на раді Сомка таки вибрано гетьманом. Методій був противником цього обрання, але Сомко ввів своє військо у Козелець і змусив полковників та Методія ствердити себе гетьманом.

⁴¹ «Руно орошенное» — книга Дмитра Туптала, вперше вийшла у Чернігові в 1680 р., у ній описано т. зв. «чуда» в Іллінському монастирі.

⁴² Вірш подано в перекладі з книжної української мови. Авторство його приписується Іванові Величковському.

добрих своїх приятелів: Васюту — ніжинського ³⁷, Оникія — чернігівського та інших цьогобичних полковників з їхньою старшиною й найвиборнішим товариством ³⁸. Тут він належно домагався гетьманського гонору і вже мав кількох осіб та певну частину товариства, що погоджувалися з тим його бажанням, однак отець Методій, Оршанський, Могилівський та Мстиславський єпископ ³⁹, будучи на тому козелецькому з'їзді, не дозволив з іншими особами та військовим товариством лишитися Сомкові цілковитим гетьманом ⁴⁰. Отож Сомко з отцем єпископом роз'їхалися з Козельця по домівках у великому гніві. А коли б Сомко був домислився прийти з тим отцем єпископом, як людиною знаменитою, до конфіденції та приязні ще раніше того з'їзду (як учинив Брюховецький, але про те буде нижче), то певне на тому козелецькому з'їзді не мав би його з іншими за недоброхитника свого бажання і взагалі міг би дістати його собі за найпершого помічника й прихильника. Однак через те, що Сомко знехтував Методієвою приязню, навзаєм і Методій знищив Сомкове бажання гетьманувати.

Проте Сомко при своєму владолюбстві (хоч і не був постановлений у Козельці гетьманом) почав відтоді зватися в Переяславлі цілковитим цьогобичним гетьманом і так писавсь у своїх листах до цьогобичних полковників та інших старших.

Тоді ж у місті Чернігові, за преосвященного чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, явилось всім людям велике й жахливе чудо — почав плакати за Зосимового ігуменства у Свято-троїцькому Іллінському Чернігівському монастирі, у великій церкві, намісний образ Пресвятої Діви Богоматері. Він плакав від 16 до 24 квітня, як свідчить книга «Руно» ⁴¹ в Чуді Першому. Те преславне знамення бачили всі тодішні чернігівські та з околиць Чернігова люди і були одержимі великим страхом та радістю. Страхом від того, що передчували на себе певні карі божі, а радістю, бо уздріли заступницю всього християнського роду й теплу з'явницю — сльозоточиву матір Божу, яка молила за них сина свого Христа, нашого Бога, і яка збавляла люд од карі, що мала тоді наступити. В цих обох гадках не одурила їх надія, бо, караючи, карав їх Господь, але на смерть всіх не віддавав, як про це буде оповіджено далі. Плакала тоді Пресвята Діва, жалуючи православних християн-малоросіян, вірних рабів сина свого і своїх, оскільки через незгоду, роздвоєння та чвари одні вже впали від смертоносної зброї, інших, бідних, з вітчизни погнано в полон, третіх мали відігнати, а четверті ще мали покласти свої голови у вітчизні, керовані тодішніми несамовитими владолюбними, що готувалися до чвар, вождями своїми.

Про ту чудотворну пресвяту ікону Богородиці,
що плакала в Чернігівському Іллінському монастирі,
один з розсудливих малоросійських поетів такі склав
вірші ⁴²

Шістсот шістдесятого й другого року,
Як Христос народився од Чистого Боку,
Монастирська Іллінська ікона Марії
Людам сльози на диво з'явила яснії.
А коли б очі Діви нам сліз не пролили,
Людей доста у ранах жило б і терпіло.
Але, бачачи сльози, Бог ізжалобився,
Отож ворог од наших воріт одступився.
Діво, милість од тебе хай сліз не спиняє,
Вборони, нехай скіф нас, християн, не стинає!
Сталось так, що й татари в цю церкву влетіли,
Але Діви ікони вони не уздріли.
Вже дістались були й до самого престолу,
Поскидали ікони у церкві додолу.

Чернігів.
Ікона Богоматері
в Іллінській церкві (36).

⁴³ Мається на увазі Зосим Тишеєвич, довголітній ігумен Іллінського монастиря.

⁴⁴ Тут обігрується те, що покровителем бджолярства був святий Зосим.

⁴⁵ С і о н — гора в Єрусалимі, тут постає в образному вислові: Боже місто, Боже царство, місце прожиття Бога на небі.

Чернігів.
Іллінська церква (36).

Лише образ єдиний Марії в пророка
З тих пригод увільнився без шкоди й порока.
Все чернецтво зі страху в печери тікало,
Ті, що їх саморучно у глині довбало.
У покрові там діви себе прихистили,
Наче матінку Слави її возхвалили,
І дверима татари до них не дістались,
Бо їх Діва замкнула — і не відчинялись.
Так, чудес отой образ багато содіяв,
Знаю, стане щасливий, хто в нього повірив:
Слух глухим повертає, кривих випрамляє,
Хто безумний — розумить, чудес таких має
Без числа. Ізбісілих без труду звільняє,
Недолугих підводить, сліпих просвітляє.
Отож, недугом биті, й усі, хто хворіє,
Йдіте, сходьтесь до нього: цілюще подіє!
До Іллінської Диви усі позбирайтесь —
Од біди порятує. «Помилуй, взивайте,—
О, Іллінська Дівиче,— це плачеш за нас ти,
Від отого і син твій про всіх буде знати!»
Як за нас оті сльози, усі веселімся,
Од біди навісної і смутку цілімось.
Монастир цей напевне дано нам із виші,
Тож потрібно радіти на чудо це лише!
Ну, а ти, ігумене ⁴³ із братії миром
Воздавай хвалу небу із радістю, щиро:
Зволив Бог наш подати за твого ще віку
Благодать цьому люду незмірно велику,
Отож Діву найбільше Зосим величає,
Як Бог любить Марію, він людям з'являє.
Хай так само, як бджоли у вулик літають ⁴⁴,
До Пречистої Диви усі завертають.
Йдуть до неї царове, вона їм корона,
Бо нетлінна у часі, бо горня, з Сіона ⁴⁵.
Вона тисячечитна. Гетьмане, спішися,
Дасть побіду для воїв, за те помолися.
Нехай кожен попросить, як буде в потребі,—
А до неї вдасися — опинишся в небі!

Несамовитість начальників та вождів Хмельниченка і Сомка, що були тоді пообіч Дніпра (про що вже згадувано вище), була така. Юрій Хмельниченко, тогочасний гетьман, прагнучи доконечне скасувати Сомкове гетьманство й бути по обидва боки Дніпра українсько-малоросійським гетьманом під польським володінням, тим часом прибирається в Чигрині з військом на нього, Сомка,— свого дядька. Бачачи це, старі заслужені тогочасні полковники (мали вони жаль і на недавно минуле чварне людське кровопролиття) переконували Хмельниченка покинути той намір. Вони цілком відмовлялися йти за ним у тій його неправоті, радячи, щоб він, ідучи шляхом свого небіжчика батька, не зачинав нової справи, а, відкинувши польський союз і початі з Сомком чвари, вірно тримався російського боку, ублагавши собі за вчинений переступ монаршу, його царської пресвітлої величності Олексія Михайловича, милість ⁴⁶. І хай би в інакший спосіб, не через почварну війну й кровопролиття, утверджував свій гетьманський уряд, а Сомковий упір касував — на корисних усіх

⁴⁶ Про таку раду полковників даних, крім Величкових, нема. Однак знаємо, що в 1661 р. Хмельниченко шле листа до царя із Суличенком, де пише, що хоче зно-

ву з'єднатись із царем. Дехто з істориків вважає це дипломатичним маневром Хмельниченка. Певне те, що союз із Польщею тоді ніяк не клеївся.

⁴⁷ Російський уряд не збирався поправляти Переяславські пакти, принаймні фактичних звісток про те нема.

⁴⁸ Можливо, йдеться про відставлення з поста генерального писаря Голуховського і заміщення його Тетерею, але це сталося через вимоги Беневського підвищити Тетерю ще під час Корсунської ради, також у 1661 р.

⁴⁹ Дата сумнівна, відстає принаймні на місяць.

⁵⁰ Ромодановський був тоді в Зінькові, де мав намір скликати раду.

⁵¹ Ромодановський рушив до Переяслава не відразу. 25 червня (за ст. ст.) з 10 тисячами кінноти він пішов на відсіч облоги Кременчука чигиринцями й відбив його. До Переяслава прийшов тільки через місяць. У цей час Сомко був не в Березані, а в Переяславі, де тримав облогу. Тим часом татари розсипалися по Лівобережжю й руйнували його.

⁵² Методій зійшовся з Ромодановським ще 20 червня і відтоді супроводжував князя.

⁵³ Сварка була вже після битви з Хмельниченком. Сомко хотів скликати раду, але Методій не згодився: не було Брюховецького. Ромодановський підтримав Методія.

⁵⁴ Це було 16 липня (за ст. ст.) (знову відставання дати на місяць). Інші дані — 17 липня. Юрій мав 20 тисяч війська, серед них поляки, німці. Татари покинули його й подались у Крим. Битва тривала дві з половиною години.

⁵⁵ То була орда під проводом солтанів Селим-Герей і Мехмет-Герей.

⁵⁶ На чолі того війська стояв стольник Приклонський. Сам Юрій потім хвалився королю, ніби розбив самого Ромодановського.

малоросійській вітчизні умовах і з поправкою Переяславських пактів⁴⁷. Це все Хмельниченко, як у доброго й милостивого, у православного монарха, безпохибно й дістав би, коли б послухав тої ради своїх старих полковників. Але він, молододумний, раду ту занехаяв і тих полковників відкинув⁴⁸ (хоч і не зовсім) від своєї ласки і від їхніх урядів. Настановив натомість собі інших полковників, легкодумних, які зволили піти за його легковажною волею. Побачивши таке Хмельниченкове жорстокосердя до себе і те, що він зневажив їхню добру раду та їхні численні заслуги, старі полковники прогнівилися на Хмельниченка і, таємно сконфедерувавшись, написали в Січ до всього низового Запорозького війська свій просторий лист, висловлюючи в ньому всі криві дії й наміри, що їх хотів здійснити Хмельниченко. Вони щиро просили в тому їхньої здорової запорозької поради, щоб якось відвернули від марнотних владолубців занепалу вітчизну. Прочитавши цей лист і остаточно звідомившись про всі Хмельниченкові дії, запорожці написали йому свого докірливого листа, який нижче тут і прикладається. Сомко також, провідавши про той Хмельниченковий замір і закликавши в Переяславі перед святою неділею цьогобічних полковників з певною частиною їхнього війська, рушив з ними у клечальну середу із Переяслава і в четвер п'ятнадцятого травня⁴⁹ станув під Березанню, містом Переяславського полку. А в п'ятницю шістнадцятого травня послав з-під Березані в Білгород⁵⁰ до князя Григорія Григоровича Ромодановського генерального військового писаря Михайла Вуяхевича з проханням, аби зволив поспішити з великоросійським військом до нього, Сомка, на з'єднання проти військового Хмельниченкового наступу, який уже був коло Переяслава. Одержавши це Сомкове прохання, князь Ромодановський, уже готовий до походу, відразу ж вирушив із своїм військом⁵¹ і, з'єднавшись із Сомком біля Березані, пішов до Переяслава.

Довідавшись про це, Хмельниченко відступив недалеко від Переяслава, прагнучи дати Ромодановському й Сомкові бій. А коли князь Ромодановський із Сомком прибули з військами до Переяслава, дістався туди ж і вищезгаданий єпископ, отець Методій⁵². Він побачився з князем і Сомком і, ввійшовши в посвар, замалим ледве не стрілявся з Сомком із пістолетів⁵³.

Князь Ромодановський з Сомком дав військові відпочити кілька днів під Переяславем, а тоді рушив на Хмельниченка, що стояв з військом над Дніпром проти Канева. Сюди прибув він 16 червня⁵⁴ і завів з Хмельниченком міцний бій. Війська сильно билися зобабіч, однак, Бог так зволив, переможений і пересилений лишився Хмельниченко, так що його козацьке військо, а також польське й німецьке жовнірство, яке прислав король Казимир, більше не могло вистояти проти князя Ромодановського й Сомка і кинулося сильним, нестримним поривом у Дніпро, сподіваючись такою нещасливою навігацією врятуватися від своєї тодішньої погібелі. Багато хто і врятувався, перепливши Дніпро, а інші, теж у великім числі, потопилися, бідні, поринувши у Дніпрові глибини; їхні тіла Дніпро викинув без пошанівку на свої береги, не зберігши їх у собі, птахам небесним та звірам земним на їстівне. Вони лежали по дніпрових берегах, розкладаючись, непоховані від 16 червня до 1 вересня. З цього нещасливого воєнного чину заледве улузав до свого Чигрина й сам Хмельниченко з деякою старшиною, перебрившись там-таки, під Каневом, через Дніпро. Потім Хмельниченко, прагнучи помститися за свою кривду, послав за ордою⁵⁵, яка вже була в поготовності неподаль Чигрина, не встигнувши на тільки-но відбуту війну під Каневом. Зібрав він знову і своє тогочасне козацьке військо. Переможець же князь Ромодановський, покладаючись на свою фортуна і не сподіваючись, що Хмельниченко так скоро стане готовий до відпору, виправив значну частину московського⁵⁶ й козацького війська з Сомком за Дніпро під Чигрин, щоб добити там гетьмана Хмельниченка. А сам князь з іншими московськими та козацькими військами, що були під началом ніжинського полковника Васюти, відступив від

⁵⁷ Ромодановський був біля Крюкова, пізніше прикривав гарматами відступ Приклонського.

⁵⁸ Це було 3 серпня (за ст. ст.).

⁵⁹ Солтан Мехмет-Герей. Це сталося на переправі через Сулу. Ромодановського тут розбили, забравши гармати й обоз. Князь відійшов на Лубни.

⁶⁰ Інакше: Голуховський. Був генеральним писарем у Ю. Хмельницького. (Див. приміт. 48). Він їздив до царя, а повернувшись, баламутив козаків на Лівобережжі.

⁶¹ Датування знову відстає на місяць.

⁶² У цей похід ходив сам Юрій Хмельницький, але козаків при ньому було мало, сталося то восени.

Дніпра до Лубен ⁵⁷ і розклався біля них для військового відпочинку.

Хмельниченко ж, звідомившись, що козацьке військо з Сомком переправилося на нього через Дніпро, з'єднав зі своїми козаками орду і зустрів їх біля Бужина, учинивши з ними сильний бій ⁵⁸. Він зламав їх, і як був нагнаний раніше під Каневом сам, так і їх усіх, вота за вота, загнав проти Бужина в Дніпро і не забороняв одним, хто міг, перепливти через Дніпро, а іншим (окрім тих, що впали трупом на бойовищі) потопитися. Отак, дивіться войовничі й інші, що плавають у благоденстві, люди, як живе в близькому сусідстві щастя й нещастя і спершу одному, а тоді другому з вас непостійно й нестало висвідчує свою приязнь.

Князь Ромодановський, перебуваючи сам у Лубнах зі згаданим єпископом отцем Методієм, а Васюта з військом у полі біля Лубен, впали у страх, коли почули про поразку за Дніпром, що завдав Хмельниченко їхньому війську. Вони не могли більше баритися коло Лубен — на них швидко наступила від Хмельниченка орда ⁵⁹ (тут втрачено було й бувшого генерального писаря Галюховського) ⁶⁰ — і 8 серпня ⁶¹ мусили відступити від Лубен хто куди: Васюта до Ніжина, а Ромодановський до Зінькова. У Зінькові відпочив він днів з кілька і, спаливши його через необережність служивих людей, рушив з усіма до Білгорода. А орди (з якими не був уже під Лубнами Хмельниченко) як і минулого, так і цього літа добре заплатили самі собі за працю українським ясиром і вільно відійшли до Криму. Вони не тільки грабували та брали ясир у Лубенському та інших полках, але вторгалися й за Десну під Чернігів ⁶², де вогнем і мечем сплюндрували численні навколишні села й були впали опівночі (так заявляє «Руно» в Чуді Другому) і в Чернігівський Святотроїцький Іллінський монастир. Тут вони збезчестили у великій церкві всі святі ікони, кидаючи їх поганими руками на землю, окрім чудотворної богородичиної, що була там-таки,— до неї з усіма її прикрасами навіть не доторкнулися: її вони не побачили, бо вона заслонилася

І. Брюховецький.
Малюнок з Літопису
С. Величка (19).

від поганих їхніх очей млою. Також нітрохи не змогли зашкодити ті варвари і її служителям, інокам того Іллінського монастиря, які у страсі сховалися при міцному захисті пресвятої володарки в Антонієву печеру, що була під тим монастирем у Болдинській горі, хоч татари з оголеними мечами та запаленою скалкою вперто добивалися до них, у ту печеру святого Антонія.

Того ж літа із Запорозької Січі прибув до князя Ромодановського зі значним, у кількадесят коней, козацьким товариством колишній старший слуга покійного гетьмана Богдана Хмельницького Іван

⁶³ Брюховецький прибув до Ромодановського у вересні, він ішов на раду, де мали вибрати гетьмана.

⁶⁴ Перед цим Методій зносився з Брюховецьким листовно, принаймні з квітня 1662 р.

Брюховецький — він хотів допомогти князеві (а не Сомкові) у воєнній кампанії проти Хмельниченка. Але що прибув уже після розправи над Хмельниченком, то, просидівши бездіяльно кілька тижнів при боці Ромодановського, добре з ним зазнайомився і сподобався князеві, а тоді, як людина службова та в усіх речах умілець, прийшов і в ласку. До того ж пізнався він тоді ж, при князеві Ромодановському, з отцем Методієм ⁶³, згаданим могилевським та оршанським єпископом, і ввійшов із ним у велику конфіденцію та приязнь, так що після відходу Ромодановського з військом до Білогорода він, Брюховецький, відлучившись укупі з отцем Методієм від князя ⁶⁴, прибув на Покрову в Гадяче і до Вшестя лишався там, у Гадячому, в незмінній із ним приязні та конфіденції.

Звідсіля й почала сприяти йому, Брюховецькому, зрадлива Фортуна і зводить його до гетьманського гонору не без ушкодження його доброго сумління, як про те оповіється далі. У цьому старанні до гетьманства не меншим міг стати йому керівником і дорадником його конфідент, Сомковий недоброрітник, отець єпископ.

«Лист із Запорозжя від усього низового війська до Юрася Хмельниченка з ганою на його неправедні наміри і чварне кровопролиття, з побажанням, щоб він прихилився до їхньої, Запорозького війська, корисної йому, Хмельниченкові, ради ⁶⁵.

Явно безбожний милостивий пане Юрасю Хмельниченку,
гетьмане!

⁶⁵ Автентичність листа сумнівна, але тогочасну ситуацію він відтворює добре.

Ще минулого року звідомилися ми, низове Запорозьке військо, що ваша милість, упавши в шаленство, не намагається вийти з нього радою зичливих собі приятелів, і глибоко занурився у гріховне, вельми згубне озеро, коли підняв чварну війну і нещадне кровопролиття братів наших заради гетьманської влади зі своїм дядьком, подібним до тебе владолобцем, Сомком. Але досі ми мовчали, сподіваючись, ачеї, прийдеш до свого розуму й покаєшся в усьому тому, що безрозумно скоїв. Проте в тому ошукала нас надія наша — ми одержали тепер певне й непомильне свіже донесення про твоє невиліковне шаленство. Адже не тільки ти сам схилився під лядську державу, відступившись свого православного російського монарха, але й притягаєш гвалтовно із собою і притягати прагнеш під ту ж схизматичну владу та ярмо батьків та братів наших малоросіян. Ти вже й цього літа пролив безліч людської крові і готуєшся проливати її ще, окрім тих, хто під твоїм безбожним проводом не встояв у воєнній битві проти Канева московській і братів своїх козацькій силі та змушений був потопитись у дніпрових глибинах і так навкі відстраждати це життя.

Ти знамірюєшся і присилюєш піти на ту лядську шкідливу для душ собі й братам нашим лігу, від якої (нам тоді й усій Україні невиносної й пагубної) заледве відсікся військовою зброєю й богатирським серцем через [...] ⁶⁶ літ разом з милою вітчизною нашою, всією Малою Росією і став при божій помочі вільний, добре пам'ятний борець Богдан Хмельницький, твій батько, разом із нами, всім Запорозьким військом. Ми, все низове Запорозьке військо, обурені тими твоїми вельми неправедними затівками та намірами і розоренням, яке вже впало на нашу українську вітчизну, і пишемо до тебе, радячи прийняти від нас такі ліки для твоєї теперішньої хвороби, щоб ти знову підхилився під руку православного московського монарха, його царської пресвітлої величності Олексія Михайловича, ласкавого й милостивого пана, і випросив собі за свої провини його батьківське прощення. Ми ж обіцяємо допомогти тобі в тому і сподіваємося справити у його величності все бажане для вітчизни нашої, знаючи про його монаршу благосерду і батьківську до нас милість. Радимо також, щоб ти цілком перестав горнутися під лядську руку

⁶⁶ Тут у тексті пропуск.

Запорожці.
Ікона з Покрови (22).

і не забирав із собою іншу братію нашу та щоб не важився починати за гетьманську владу чварне кровопролиття та знищувати вітчизну з дядьком своїм Сомком. А коли цих трьох умов та поради нашої на твій недуг (ми пропонуємо непомильний медикамент до його лікування) прийняти не зволиш і нас не послухаєш, то вже напевно не сподівайся від нас до себе жодної приязні та зчливості і взагалі чекай від нас своєї смерті — безпечно не спи в своєму чигринському домі. Ми вже досить терпіли жалісним серцем трирічне пагубне твоє панування в нашій вітчизні!

Вір нам і відай напевне, що поляки й чернець-казнодія намовили й зманили тебе не на твоє добро, але на погибель, що їх бажають вони й нам усім. А коли нас послухаєш, як і батько твій, добрий наш вождь, слухав (він завжди про все з нами словесно й листовно радився, а з радістю нашою ніколи, аж до смерті своєї, не завівся), то

напевне здобудеш собі з того тимчасовий і вічний пожиток. Уваж іще й те, що скоро ми, низове Запорозьке військо, рушимо на тебе та й усі обочіні українці, брати наші, постануть на тебе разом із нами і захочуть відомстити свої численні образи й розори, що їх мали від тебе. А в який час і з якого боку підхопить тебе вихор і винесе з Чигрина, не відатимеш і сам — поляки й татари далеко будуть, щоб тебе рятувати. Мусив би ще дякувати Богові та братію нашу шанувати, а не нищити й губити, що тебе, молокососа, вчинили над твої здатності гетьманом, сподіваючись у тобі батьківських чеснот і такої самої ревності за вітчизну нашу. А оскільки злий норів твоїй так далеко пішов від норів батьківського, як від Чигрина відстоїть Кримська сторона, то вважаємо, що й доброхвальної смерті не здобудеш у нашій вітчизні, і ніде не одержиш собі доброго місця й божого благословення за такі свої злочинства. Ми теж запевняємо по-вторно вашу милість милостивого пана, що орда й поляки не заступлять тебе від нас і більше тобі не допоможуть, хіба стільки, скільки допомогли такому ж легкодумцеві, як і ти, сватові твоєму гетьману Виговському. Кров братів наших, пролита через твої беззаконні, Богові немилі чвари, як Авелева, волає від землі до Бога на помсту тобі. Через те ніхто тебе від біди, що шукатиме тебе, не заступить, можемо взяти тебе й серед Чигрина (вже маємо на те певний спосіб) і викинути геть, як непотрібну п'явку з верші, чого ще дочасу не хочемо й не бажаємо, а бажаємо тобі опам'ятатись у своїй непогамованій і несправедній завзятості і схилитись до вищевикладеної тут здорової й корисної для тебе нашої поради. Писаний на коші війська низового Запорозького 17 вересня 1662 року.

P.S. І те ще тобі ознайовуємо, що як і в нас маємо, між низовим військом, так і між городовим Запорозьким військом у Малій Росії знаємо добрих молодців, рівних у військовій справності (тільки не в заслугах) небіжчикові батькові твоєму Хмельницькому. З них одного ⁶⁷ ми могли б ще на початку твого гетьманства, відставивши від уряду тебе, молокососа, пошанувати тим гетьманським гонором, і мати собі з нього доброго приятеля та дбальця своїй вітчизні українській малоросійській і нам, усьому Запорозькому війську, коли б не дивилися на великі й знамениті заслуги нам, війську Запорозькому, твого батька, доброго й старатливого нашого гетьмана. Через це ми мусили дати спокій шкідливому твоєму гетьманству і три роки терпіли твоє шаленство й непогамовану сваволу з великою для нашої вітчизни шкодою, уважаючи й сподіваючись, ачеї, дійдеш розуму і все те кинеш, чого не подобає чинити не лише гетьманові, а й всякому християнському чоловікові з добрим сумлінням. Але оскільки того й досі в тобі не дочекалися, то принаймні схаменися відтепер і, ставши на нашій зичливій військовій раді, відкинь геть усі свої злі наміри й гетьмануй у нашій вітчизні під рукою милостивого пана й добродія його царської величності, православного російського монарха. Він не тільки накаже поправити в нашу користь Переяславські пакти (про які неслухно мовчали в Переяславі та тільки зараз почали про те говорити), але й не відмовить учинити благосердно й нам, і тобі все, про що тільки проситимемо. А коли вже цілком не можеш покинути свого шкідливого для душі натиску чи не хочеш, то, не заводячи нас у гріх, вибирайся завчасу з Чигрина і війсья куди хочеш, не забираючи з собою ніяких речей і клейнодів. Бо коли забереш, то ніде з ними від нас не сховаєшся і натягнеш на себе безчесне ім'я. А коли не вийдеш з Чигрина, то ми невзбарі прийдемо до тебе і не тільки розкидаємо стіни твого дому як гвалтівника й руйнівника вітчизни нашої, але й душі твоєї жити в тобі не залишимо.

До тебе зичливі приятелі
Іван Величко-Босовський ⁶⁸,
кошовий отаман з усім старшим
і меншим низовим товариством Запорозького війська».

⁶⁷ Натяк на Брюховецького.

⁶⁸ Тоді старшими на Січі були І. Сірко та І. Брюховецький. Брюховецький, правда, в цей час вирушив уже на Україну.

Одержавши такий листовний напад на себе від запорожців, Хмельниченко зараз-таки впав у переполох і розпуку і почав звідусіль боятися та трястись, як Каїн, зважаючи на слово, висловлене в запорозькому листі так: «...маємо певний спосіб, через який легко можемо тебе загарбати в наші руки і викинути, як непотрібну п'явку з верші», — боявся і куди йшов, озирався, чи не біжить за ним хто зловити його й віддати запорожцям. Найбільше він сподівався і боявся цього від своєї старшини та від усіх чигринських жителів, що вже ремствували на нього.

Отож, живучи в такому відчаї щодо життя свого і чуючи звідусіль небезпеку (бо не сподівався ні від кого милості й зичливості — і не тільки від великого московського государя за свою зраду чи від польського короля за втрату проти Канева його війська⁶⁹, а й від усіх малоросіян за вчинені їм бідства, розор і чварне кровопролиття), він почав думати про свій порятунок і каяття.

Через це на пораду зичливих до себе людей, а найбільше зятя свого Павла Тетері, зібрав він старшину⁷⁰, деяких ближчих полковників і сотників, здав їм свій гетьманський уряд та, відкланявшись їм, у перших числах жовтня зовсім виїхав із Чигрина до Києва і по якомусь часі прийняв там на себе чернечий габіт і був названий Гедеоном⁷¹.

⁶⁹ Власне, з поляками козаки не могли домовитися в питаннях віри, суперечності були й соціальні. Навіть сам Ю. Хмельницький виганяв, улягаючи загальним настроям, польських панів з українських меж.

⁷⁰ Точної дати відречення Ю. Хмельницького не маємо. В. Ейнгорн припускає, що це було в кінці року.

⁷¹ Хмельниченко постригся в ченці 6 січня (за ст. ст.) 1663 р.

П. Тетеря.
Малюнок з Літопису
С. Величка (1).

⁷² Тетеря був родом із Переяслава, син простого козака, хрещеник Б. Хмельницького. У 1645 р. служив у луцькій міській канцелярії, де став улюбленцем С. Беневського, котрий був там писарем. Пізніше став володимирським регентом, у час козацького повстання — переяславським полковником. Був вірним слугою польського уряду. Одружився з Катериною Хмельницькою, дочкою Богдана, вдовою по Данилу Виговському.

⁷³ Уперше Тетеря підписується гетьманом на документах, котрі до нас дійшли, 22 січня (за ст. ст.) 1663 р.

⁷⁴ Подальший текст до слів «і поставлений гетьманом цьогобічним Іван Брюховецький...» в оригіналі втрачено, подаємо його за копією Судієнка.

Після того як Юрій Хмельниченко виїхав із Чигрина до Києва, зараз-таки, того ж місяця в середніх числах жовтня, зять Хмельницького Павло Тетеря, що був родом з міста Тетерева⁷², козацького роду, вчений у письменній науці і вправний у всіляких речах, скликав у Чигрин із чигринською старшиною тогочасних полковників, сотників, отаманів, іншу старшину та немало черні, учинив раду і гетьманську елекцію. На цій елекції був обраний і постановлений гетьманом він же, Тетеря⁷³, хоч і не всі його хотіли, під такою умовою, що він з усім Запорозьким військом лишиться у володінні Корони Польської і в послушенстві короля⁷⁴. Цьому інші вельми перешкоджали, а зволяли залишатися під Російською православною державою, цілком Польською державою гнушаючись і під нею не бажаючи бути. Однак не могли того заборонити, бо старання

й підкупи Тетерині, які пішли в руки зичливих до нього козаків, перемогли раду й бажання зичливих вітчизні, а не Тетері,— таж-бо задля золота та срібла не тільки кожен із них дав би виколоти око, але й брата, й батька свого не помилював би, замість пошкодувати матір, гинучу Малу Росію (так учень і апостол Іуда за гроші продав іудеям Христа-Господа, учителя й творця свого, задовольняючи тим продажем норів свого срібнолюбства), але сталося тим самим пошкодження розуму тих, котрі про свою матір не дбають.

Таке в Чигрині діялося, і Тетеря став гетьманом, прихилившись до польської сторони, а на цьому боці Дніпра, в Гадячому, Брюховецький з Методієм, могилевським єпископом, перебуваючи, ретельно гадав, у який спосіб доступитися гетьманського гонору на цьому боці, а Сомкові в тому учинити перепону. Для того не тільки часто відвідував і бував з низькими візитами в Білогороді у князя Григорія Григоровича Ромодановського, але й до Січі Запорозької писав, ставлячись до війська з великою покірністю, ознаймовуючи про нелад і непорядки з людськими втратами й розором і просячи в них собі сприяння перед князем Ромодановським, через що міг би дістати бажаний гетьманський гонор. Така надія на запорозьку ласку його не омилила, оскільки вони, запорожці, з огляду на минулі в Україні нелади й кровопролиття від Виговського, Юрася Хмельниченка і Сомка, бажали їй синівським серцем тиші й усілякого доброго урядження, знаючи також про нього, Брюховецького, що може слушно вправитися з гетьманським урядом, схилилися легко до його лестивого прохання, і писали, постаючи за нього в тій мірі, до князя Ромодановського. Князь-бо, прочитавши те запорозьке писання і будучи у великого государя, його царської величності Олексія Михайловича, у великій милості, також маючи в ласці своїй і Брюховецького, писав у його користь до монаршого престолу, постаючи, щоб був він удостоєний гетьманської влади. Завдяки цьому княжому сприянню легко й доступився того, чого бажав на майбутню людську і свою дочасну загибель.

А запорожці у своїм коші, довідавшись про те, що Хмельниченко, покинувши гетьманство, від'їхав з Чигрина до Києва, а на його місці поставлено гетьманом Павла Тетерю, зятя старого Хмельницького, який після Данилка Виговського поймав у жони дочку його, Хмельницького, Олену, писали до нього, Тетері, зичливо такого свого дорадчого листа:

**Милостивий пане Тетеро,
новий гетьмане україно-чигринський!**

Зраділи ми почасти, почувши, що свавільний шурина Ваш, Юрась Хмельниченко, отямившись трохи, покинув шкідливе душі своїй і вітчизні нашій Малоросійській гетьманство і геть із Чигрина від'їхав. Але коли почули, що на його, Юрасево, місце поставлено гетьманом Вашу милість милостивого пана і то не так через якісь заслуги свої нашій вітчизні, як через лядські сприяння та підкупи твої, дані і дати ще обіцяні легковажній і зовсім для майбутнього не дбалій братії нашій, то ми змушені були знову впасти у першопочатковий жаль і скорботу. Не так це через те, що ти поставлений гетьманом легковажною братією нашою, минаючи волю й відомість нашу, всього низового Запорозького війська, як тому, що, неодмінно відкидаючи від себе союз православного російського монарха і світло святого й душеспасительного благочестя, припрягаєшся в схизматичний лядський союз і до тьми зле славленої унії — себе і братію нашу на погибель свою і їхню прихиляєш і хочеш прихилити. Не бажуючи сердечно цього занепаду Вашого і братії нашої всіх малоросіян занепаду, ми при щирій і належній нашій горливості щиро радимо Вашій милості милостивому пану, щоб, не накликаючи на себе гніву й неминучого суду божого, цілком відкинув союз і майбутню з поляками унію, а прихилився і разом з нами залишався в нерушному святому благочесті і в союзі з великодержавним пра-

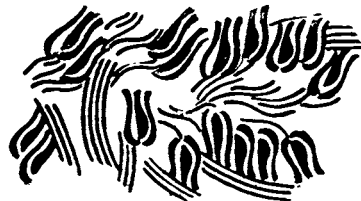
Шляхетна пані
в літній одежі (22).

вославним і милостивим государем Олексієм Михайловичем московським. Коли в тому послухаєш нашої ради і здорового та спасенного совіту, то перш за все матимеш із нас у всіх своїх бажаннях таких друзів та доброхотців, як то мав попередник і тесть твій, добропам'ятний вождь наш і гетьман Богдан Хмельницький. А коли не послухаєш, то не з інакшою поставимося до тебе нашою військовою приязню, тільки з такою, власне, з якою недавно через лист наш відізвилися ми до свавільного шурина твого Юрася Хмельниченка. Не бажай, ото ж, Ваша милість милостивий пан, цієї зичливості нашої військової і військової ради занехаювати, але, згідно з нею, для тимчасового пожитку і вічного свого спасіння, щиро радимо і вельми просимо поступити і неодмінно учинити стократ; і всього доброго (коли так учиниш) зичимо заживати на многі літа Вашій милості милостивому пану.

Даний у коші Січі Запорозької, листопада 15, року 1662

Вашій милості всього добра зичливі приятелі
Іван Іваненко Величко, кошовий отаман з усім старшим
і меншим товариством низового Запорозького війська.

Тетеря, прочитавши цього запорозького листа, злегковажив його в собі і принаймні до того не схилився, що йому запорожці жадали, але, неодмінно залишаючись при своєму упорі, почав притримуватися союзу з Коронаю Польською і щодо всіляких okazій та дій почав чинити листовні зносини і кореспонденції з королем Яном-Казимиром Жигмунтовичем. Через це боявся він од запорожців на себе біди і наглого нападу в Чигрині — часто й більше мешкав у місті Корсуні, оберігаючи в ньому свою від запорожців цілість.

Про настановлення цьогобічним гетьманом на Ніжинській раді Брюховецького; про взяття тоді з ради в Ніжинський замок до ув'язнення і про згубу в Борзні Сомка з товаришами; про намір Брюховецького йти на Тетерю; про почуту звістку, що польський король тягне на Україну, і про повернення Брюховецького з військом від Кременчука до Гадячого й Батурина; про пораду польського короля, як відібрати собі Україну з військами, і похвальна його промова про Україну; про його, королівське, прибуття з військами до Білої Церкви і як Тетеря його там вітав; про білоцерківську розмову Іоанікія Галятовського, київського ректора, з езуїтом Адріаном Пекарським, королівським казнодією, щодо ієрархії православної церкви й римського костелу; про королівське рушення з Білої Церкви на цей бік Дніпра; про переправу Дніпра; про прибуття до Остра і про розкладення там до часу по зимових кватирях.

оку від створення Адама 7171, а від утлення господнього 1663. Пресвітлий государ цар і великий князь Олексій Михайлович, всієї Росії самодержець, прийнявши в себе бажання Брюховецького стати гетьманом і подання за нього від Ромодановського, зволив гра-

мотою своєю монаршою, писаною до полковників, всієї старшини і всього Запорозького війська і посланою у Ніжин через нарошного полковника, і звелів їй, старшині, та всьому війську учинити собі на цьому боці Дніпра одного гетьмана з двох кандидатів: Брюховецького або Сомка. За тим монаршим через грамоту указом і дозволом, коли з'їхалися в Ніжин на раду полковники і вся старшина цьогобічна з іншим городовим товариством, то стали в раді у полі під Ніжином, і чи ж бо вільними голосами, чи ж бо через ховані вчинки, згоди й намови вибраний і поставлений гетьманом цьогобічним Іван Брюховецький ⁷⁵, той, який з Петром Дорошенком ⁷⁶ служив за старшого слугу при гетьмані Богдані Хмельницькому, як свідчилося про це раніше у виводі про Хмельницького. Від Хмельницького він відійшов до Запорозької Січі, жив там кілька років, добре відзначившись, і був у ласці всього низового війська ⁷⁷. Потім вийшов із Січі на Україну і доступився так, як вище висловлено, гетьманства. Тоді, на тій Ніжинській раді, коли учинений був гетьманом Брюховецький, зрадливо схоплено полковника переяславського й наказного гетьмана Сомка, а з ним його друзів — ніжинського полковника Васюту, чернігівського — Онікія та деяких інших старшин, що трималися Сомкового боку, — їх відведено на ув'язнення в Ніжинський замок ⁷⁸. І як то в лядській приказці — два коти не можуть між собою жити в однім мішку, — так і Брюховецький, обійнятий недугою злоби й гніву і ненавидячи рівного собі Сомка, легко винайшов, як старший, деякі причини, через які йому, Сомкові, більше в живих бути не

⁷⁵ На Чорній раді в Ніжині 17 червня (за ст. ст.) 1663 р.

⁷⁶ Факт документами не потверджується. В «Реєстрах війська Запорозького» 1649 р. Петро Дорошенко записаний гарматним писарем Чигиринського полку, тобто в числі полкової старшини. Треба зауважити, що П. Дорошенко був онуком козацького гетьмана.

⁷⁷ Брюховецький на Січі був кошовим отаманом, а тоді там же його учинили запорозьким гетьманом, звання доти незнане.

⁷⁸ Сомка та його прихильників (всього близько 50 чоловік) арештував російський посол князь Великогагін.

⁷⁹ Так доносив російському уряду І. Брюховецький. «Гадяцькі пакти» були здобуті козаками Ю. Хмельницького в Чигиринському замку.

⁸⁰ Тому Першого.

⁸¹ Це доносила російському уряду сторона, ворожа Сомкові ще перед Ніжинською радою. Сомко мав зносини через В. Загоровського з Тетерею, але тримався російської орієнтації. Донос, про який ідеться, писав уже гетьман Брюховецький. Підставою до цього були папери, які знайдено при обшуку будинку Сомка, в яких ігумен В. Загоровський схилив Сомка до зради царю.

⁸² Тут і далі в тексті пропуски.

⁸³ Це сталося 18 вересня (за ст. ст.). Покарано було на смерть разом із Сомком, Золотаренком та Силічем ще лубенського полковника С. Шамрицького, переяславського полковника О. Щуровського, ніжинського осавула П. Кильдея, секретаря Сомка К. Ширая.

⁸⁴ Заслано було полковників С. Третьака, М. Попкевича, Д. Чернявського, генерального писаря М. Вуяхевича, писарів С. Савицького, Х. Тризнича, Х. Шикія, сотника І. Горобця, братів Переяславців і братів Кульженків, осавула Л. Бута та ігумена Мгарського монастиря В. Загоровського.

⁸⁵ Іродіада — біблійний персонаж, цариця, жінка Ірода, яка домоглася через Соломію смерті Іоанна Хрестителя.

⁸⁶ Тетеря розіслав універсали на Лівобережжя, щоб прилучалися до нього. Відгукнулися містечка Потоки, Переволочна і Кременчук. Тетеря прибув у Кременчук, але проти непокірних міст пішов генеральний осавул П. Нужний. Сюди ж поспішив Брюховецький з російським воєводою К. Хлоповим. Тетеря залишив залог у Кременчугу й пішов за Дніпро, пізніше повертався сюди ще раз.

⁸⁷ Король переправився через Дніпро біля Ржищева 13 листопада (за ст. ст.).

⁸⁸ Сейм відбувся влітку, у липні.

⁸⁹ У рукописі пропуск.

⁹⁰ Згоду виявили не всі, лише польний гетьман Ю. Любомирський.

дозволено. Так само й те було донесено царській величності від Брюховецького на нього, Сомка, з товаришами, що той начебто мав у себе комісію, або Гадяцькі пакти, постановлені і вже поприсяжені в 1659 році Виговським з поляками, — вони дісталися Сомкові при розгромі Виговського під Хмельником 1659 року ⁷⁹, про що раніше трохи згадувалося в XII частині, в розділі 6-му ⁸⁰. І коли б Сомко був поставлений гетьманом, то мав начебто на тому стояти, щоб Мала Росія лишалася під державою великого московського государя на тих Гадяцьких пактах. А коли б того не учинено, то й він, Сомко, начебто інакше мав чинити. Цьому донесенню ⁸¹ (коли воно було) легко повірено і прислано з Москви до Брюховецького швидкий указ згубити Сомка з товаришами, знищивши всі колишні його вірні служби. При цьому указі і згідно з бажанням Брюховецького він, Сомко, з полковниками — ніжинським Васютою і чернігівським Оникієм — були забиті мечем посеред ринку [...] ⁸² вересня у місті Ніжинського полку Борзни ⁸³, а інших, менших, товаришів та їхніх друзів відіслано в заслання на Москву ⁸⁴. Брюховецький [...] ⁸², відправивши таке злостиве і шкідливе для душі дійство і зрадивши, що не має собі противенця (як Іродіада ⁸⁵ після вбивства Хрестителя), від'їхав на короткий час з Борзни до Гадячю, наказавши іншим підлеглим собі полковникам, які були в Борзни на Сомковій згубі, відразу виходити зі своїм товариством із домів і збиратися у військо для чинення воєнного промислу над Тетерею — тогочасним чигиринським гетьманом.

Погляньте отут, малоросійські сини, на нещастя матері вашої і крайню погибель вітчизни вашої! Коли вже щезли горделиві й високодумні тодішні козацькі властолюбці і чварні войовники, руйнівники вашої вітчизни і вас самих нещадні губителі Виговський і полтавський Пушкар, перейшли вже після них Хмельниченко й Сомко, вже й треті народилися, подібні до тих гетьмани й губителі ваші — Тетеря й Брюховецький!

Брюховецький мало баривсь у Гадячому, а, звідомившись про з'єднання своїх полковників з військами, рушив із Гадячого до них. З'єднавшись із ними, пішов разом до Дніпра, прагнучи вторгнутися за Дніпро під Чигрин проти згаданого гетьмана Тетері. Але коли в перших числах жовтня прибув до міста Кременчука ⁸⁶, відразу одержав звістку, що на тогочасну Україну йде з польським військом король. Отож, відклавши свій воєнний похід на Тетерю, він одразу повернув зі своїм військом од Кременчука до Гадячого, де трохи спочив, а зачувши про наближення короля до тогочасної України ⁸⁷, рушив із Гадячого до Батурина, знамірюючись з'єднатися там з усім цюгочасним військом і дати полякам відсіч. Бо польський король Ян-Казимир тодішньої весни у великоднє міжсвяття ⁸⁸, маючи в себе на з'їзді своїх сенаторів та багатьох інших панів і польської шляхти, учинив із ними сейм і радився про те, як відібрати під свою владу з-під російської держави всю Україну з козаками [як тодіш...] ⁸⁹, він, король, через свого канцлера виголосив простору й красну промову до всіх панів і рицарства, що були на тому сеймі. В цій промові насамперед дякував усьому рицарству, котре щиро допомогло йому, королеві, у воєнній кампанії проти всіх його й цілої Корони ворогів і звільнило своєю рицарською відвагою від них, ворогів, свою вітчизну Корону Польську. Потім віншував їх за достойний мир зі шведом, а наприкінці виклав їм усім незбутий і невинний жаль свій на втрату України з козаками, називаючи її тоді знищеною око Корони Польської, золотим яблуком, кам'яною стіною, твердим захистком своєї держави від ворогів-бусурманів та іншими хвалебними щодо неї словами. Після цієї промови він звідомив їм, сенаторам і всьому рицарству, своє бажання відібрати ту Україну з козаками з-під Російської держави під свою владу; зголошував він і схильність до цього тогочасного козацького гетьмана Тетері і, визначивши за найкращий час відібрати малоросійську Україну — тодішній, просив усіх своїх панів та рицарів допомогти йому в тій воєнній кампанії. На це королівське прохання всі виявили згоду ⁹⁰, і зараз-таки, після

⁹¹ Інші дані: військо зібралось в Со-
кільниках, згадуються і Глиняни.

того як з'їзд роз'їхався, розіслано в усю Польщу королівські універсальні розпорядження, які веліли, аби всяк, хто тільки йменується шляхтичем, прибирався до воєнного походу і ставав у генеральний обоз на якоесь певне місце (дехто казав, що під Глиняни)⁹¹ в середніх числах вересня.

Польський король
Ян-Казимир (47).

⁹² Король прибув із початком вересня. Всього польського війська було 24 тисячі. Інші дані: 40 тисяч.

⁹³ Інші дані: військо вирушило 15—16 вересня (за ст. ст.).

⁹⁴ 8 жовтня (за ст. ст.).

⁹⁵ З Тетерею було 13 полковників, інші дані: 10. Прибув сюди на чолі депутації від православного духовенства архімандрит Гедеон (Юрій Хмельницький).

⁹⁶ Тобто ректора Києво-Могилянської колегії.

За тим розпорядженням, коли безліч польського платного й посполитого війська зібралось під Глиняни, прибув туди з немалим числом зтяжного німецького війська й король⁹². Тоді, в перших числах жовтня⁹³, король Казимир остаточно рушив під Глиняни і 30 жовтня⁹⁴ прибув до Білої Церкви. Там, у Білій Церкві, привітав його гетьман Тетеря зі своєю старшиною⁹⁵. Король зараз-таки відпустив його відтіля до Чигрина з королівським наказом, аби прибирався з усім своїм військом у воєнний похід на цей бік Дніпра і аж під Глухів проти гетьмана Брюховецького.

Припиняючи писати історію тодішніх подій, я докладаю тут (тим більше, що це лучиться до цієї історії по порядку, дивлячись за числом місяців) білоцерківську розмову отця Галятовського, київського ректора⁹⁶, з отцем Адріаном Пекарським, єзуїтом і королівським казнодією, про ієрархії східної православної церкви і римського костела. Це було в Білій Церкві, на учті в отця Миколая Пражмовського, луцького єпископа і найвищого тоді в Короні канцлера, 8 листопада при великому зібранні. Потім цю розмову старанням того ж Галятовського видрукувано в його ж книжечці, названій

⁹⁷ У Новгороді-Сіверському. С. Величко володів, очевидно, особливим екземпляром «Скарбниці», якого не фіксують сучасні бібліографи, тобто з білоцерківською розмовою. Книга ця вийшла й окремим виданням. С. Величко не даремно вміщує її у свій твір повністю: книга мала на той час велике ідеологічне значення, бо давала рішучу відсіч католицькій експансії на Україні.

⁹⁸ Розмову подано в перекладі з польської мови зі вкрапленням латинських фраз.

⁹⁹ Король був у Білій Церкві довше. (Див. приміт. 94.)

¹⁰⁰ Біскуп — католицька назва єпископа.

«Скарбниця», в новгородській друкарні ⁹⁷, року від Різдва господнього 1676, 23 серпня,— покладено цю розмову наприкінці книги. Ти ж, ласкавий читальнику, як захочеш проминути ту білоцерківську розмову, то перегорни листків з сім і зволь читати подальшу мою оповідь про тодішні події на Україні. Одначе як брат тобі раджу: не минай і тої розмови — це річ потрібна всім православним християнам: бо коли велику працю зужив отець Галятовський на її складання, то нам не менший був би сором, а може, й гріх, не прочитати й не навчитися потрібних речей без труду. Ота розмова від слова до слова має в собі таке:

РОЗМОВА БІЛОЦЕРКІВСЬКА ⁹⁸

велебного отця Іоаникія Галятовського,
ордена святого Василія Великого, ректора київського,
з велебним ксьондзом Адріаном Пекарським,
езуїтом, казнодією його королівської милості,
про церковну ієрархію,
яка була в найвищого коронного канцлера, в його господі,
і яку з увагою слухали й занотовували дехто з рицарства
католицької віри, потім її впорядковано,
записано й видруковано.

Ян-Казимир, польський король, ідучи з польськими військами на Україну в 1663 році для заспокоєння Запорозького війська, відпочивав цілий тиждень ⁹⁹ у Білій Церкві, де його милість ксьондз Миколай Пражмовський, луцький біскуп і найвищий коронний канцлер, зазав до себе 8 листопада на учту руське духовенство, поміж якого був отець Гедеон Хмельницький, чернець; біля нього сидів за столом Адам Желіборський, наречений львівський єпископ, потім отець Антоній Винницький, перемисьльський єпископ, біля нього Іоаникія Галятовський, київський ректор. Його милість ксьондз-канцлер сидів на першому місці, біля нього пан Вольф — генерал над німецьким військом. Ксьондзове мешкання повне було полковників, ротмістрів, капітанів та вслякого рицарства. Потім прийшов ксьондз Адріан Пекарський, езуїт, королівський казнодія, і сів за столом просто перед отця ректора, кажучи: «Є східні отці, хай будуть і західні».

Канцлер знав, що тоді помер у Корсуні київський митрополит Дионісій Балабан і руське духовенство зібралось до Корсуня для елекції київського митрополита, де був також і луцький єпископ Гедеон Святополк князь Четвертинський — він до Білої Церкви не поїхав. Знаючи про це, канцлер почав казати: «Зараз не маєте митрополита, хто ж буде посвячувати львівського єпископа?»

Галятовський. Маємо двох єпископів, луцького й перемисьльського, вони й посвящать третього, бо перший апостольський канон про єпископське постановлення свідчить: «Єпископ святиться від двох або трьох єпископів».

Канцлер знову запитав: «Який ієрархічний лад у вашій церкві?»
Галятовський. Такий, як і в римській церкві: у вашої милості — аббат, а у нас — архімандрит, далі й там і тут біскуп ¹⁰⁰, архібіскуп, митрополит, потім у вашої милості — папа, а в нас — патріарх.

Аргументи Пекарського,

який при цьому вигукнув: «А не так! Як можна рівняти патріарха до папи, який судив патріархів, скидав їх і проклинав!»

Галятовський почав відповідати і сказав: «Коли папа й судив якого патріарха, скидав і проклинав, то не чинив того сам-один деспотично, особистою владою, але чинив це соборно, так само, як

І. Галятовський.
Скарбниця — Титул (16).

¹⁰¹ Гонорій I вибраний був папою в 625 р. Був підданий анафемі на Константинопольському соборі через суперечку: мав Христос одну чи дві волі. Помер у 638 р.

¹⁰² Роберт Беллармін (1542—1621) — знаменитий богослов-полеміст. Мається на увазі його твір у трьох томах «Disputationes de controversiis fidei od versus hujus temporis haeticos». — Рим, 1591.

¹⁰³ Платіна Бартоломей де Саккі (1421—1481) — італійський гуманіст. Мається на увазі його твір про пап «Opus de vitis ac destis summorum pontificum ad Sixtum IV deductum». — Венеція, 1579.

¹⁰⁴ Теофілакт Болгарський — архієпископ Охриди у візантійській Болгарії. Написав тлумачення книг Старого і Нового Заповіту, а також коментар до Євангелія, на який і посилається І. Галятовський.

¹⁰⁵ Доротея (? — 620) — настоятель монастиря біля Гази, автор аскетичних «Повчань» і 30 «Слів» про подвижництво; Епіфаній Кіпрський (310—403) — єпископ, виступав проти ересей. Тут мається на увазі твір «Про двадцять два пророки Старого Заповіту і три Нового, про дванадцять апостолів і сімдесят учнів Христових».

патріархи соборно судили, скидали й проклинали пап. Так був проклятий на шостому загальному соборі, де були патріархи, папа Гонорій ¹⁰¹. Читай, ваша милосте, ще про папу римського єзуїта Белларміна ¹⁰², знайдеш там такого більше. Отож всілякий патріарх рівний папі».

Пекарський. На соборах папи займали перше місце, тож папи старші від патріархів.

Галятовський. Римському біскупові давали перше місце не через перевагу його над патріархами, а через те, що Рим був цісарською столицею. Коли ж цісарську столицю перенесено з Рима до Константинополя, то свята церква пошанувала на той час такою ж гідністю і константинопольського патріарха, читай про те 3 канон 2-го Константинопольського собору, де написано: «Хай константинопольський біскуп має першу честь після римського біскупа через те, що Константинополь є новим Римом». Те ж каже 28 канон 4 Халкідонського собору: «Постановляємо, щоб константинопольський престол був рівної честі престолу стародавнього Рима». Відповім отож вашій милості коротко: як мала силу свята церква давати перше місце римському папі, так мала вона силу і забрати від нього перше місце і дати якомусь іншому патріарху, тим більше, що римський кардинал Платіна ¹⁰³, який писав про римських пап, називає папу патріархом.

Пекарський. Не через цісарську столицю має папа римський перше місце на соборах, а задля Петра, оскільки апостол Петро мав у Римі свою столицю, і вже від Петра верховна влада спадково перейшла до папи римського, бо це святому Петрові Христос дав право зверхності над апостолами, сказавши до Петра: «Ти ж колись, як навернешся, зміцни братію свою», отож і папі не від церкви, але від Христа через святого Петра дано верховну владу і перше місце на соборах.

Галятовський. Цими Христовими словами не дано ніякої зверхності ні святому Петрові, ні папі римському, бо через ті слова господь Христос ознайомив Петра, що, відкрившись Христа, мав він знову повернутись і спокутувати, а через ту свою спокуту він знову стане апостолом і тією своєю спокутою має утвердити в божому милосерді багатьох братів своїх, людей віри, щоб вони, впавши в якийсь гріх, не відчаювались у божому милосерді, але наvertsалися до Бога і за свій гріх покутували, — тоді той гріх буде їм відпущено. Читайте, ваша милосте, Теофілакта ¹⁰⁴ — це він отак інтерпретує ті Христові слова.

Пекарський. Сказав Христос до Петра: «Паси вівці свої, паси агнеці мої». Отож Христос постановив його пастиром і головою над апостолами, овець і агнеців своїх.

Галятовський. Тими словами Христос не дав жодної влади святому Петрові над апостолами, але знову повернув йому, втрачене через відречення, апостольське звання, через це ж то він тричі сказав йому «паси», тому що тричі Петро відкріся від Христа.

Пекарський. Потрапиш ти мені в сак, коли вкажу на святого святого східного учителя Теофілакта, який, коментуючи останню главу святого Іоанна-євангеліста, пригадує такі слова, сказані Христом Петрові: «Паси вівці мої». Тлумачачи ці слова, він каже: «Дав владу йому над усіма вірними, і хоч Яків отримав столицю в Єрусалимі, але Петро — всього світу». Тут уже не можна визнати апостола Якова рівним апостолові Петрові, і що він не лишився під Петровою владою, оскільки мав собі столицю і владу в одному тільки місті Єрусалимі, а святий Петро мав владу над цілим світом, і весь світ схилився перед Петровою столицею.

Галятовський. Той аргумент видається дуже важкий, і ваша милість міг би тим аргументом, як сіткою, зловити когось, хто не читав святих отців-учителів церкви. Але читай, ваша милість, святого Доротея і святого Еліфанія ¹⁰⁵, які, пишучи про апостолів, згадували трьох апостолів Яковів: одного Якова, Зеведеєвого сина, якого стяв мечем Ірод; другого Якова, Алфеевого сина, якого прибили

на хресті погани; третього Якова, єрусалимського єпископа, Христового брата по плоті, який помер, ударений в голову красивим кієм. Перший той Яків Зеведеєвий і другий Алфеевий були з числа дванадцяти апостолів і рівня апостолові Петрові за владою і гідністю — їм-бо також Христос доручив цілий світ, щоб навчали людей по всьому світі, ставили біскупів і священників і керували Христовою церквою. Третій же Яків, єрусалимський єпископ, був із числа 70 апостолів, які, як апостоли, були менші від дванадцяти апостолів. Отож можемо сказати, що Яків Єрусалимський був менший від апостола Петра, оскільки Петро з числа дванадцяти апостолів.

П е к а р с ь к и й. Христос сказав Петрові: «І скажу я тобі, що ти скеля, і на скелі оцій побудую я церкву свою», отож, на святому Петрі поставлені апостоли і вся церква.

Г а л я т о в с ь к и й. Господь Христос обіцяв збудувати церкву не на Петрі, не на людині, а на вірі Петровій, яка була така: «Ти є Христос, син Бога живого». Та тій-бо вірі і на Христі, як на камені, поставлена церква, що признає сам святий Петро в I посланні, главі 2, кажучи про Христа: «Приступайте до нього, до каменя живого, дорогоцінного, що відкинули люди його, але вибрав Бог. І самі, немов те каміння живе, будуйтеся в дім духовний». Так само згадує ті Христові слова і святий Августин¹⁰⁶, західний учитель, у книжці I «Заперечень», глава 25, і знову в 3 проповіді на ці слова, що їх узято з Матвія.

¹⁰⁶ Августин (354—430) — один із найзнаменитіших святих християнської церкви, автор ряду богословських творів.

П е к а р с ь к и й. Сказав Христос Петрові: «І ключі тобі дам від царства небесного, і що на землі ти зв'яжеш, те зв'язане буде на небі». Отож одному Петрові дано ті ключі, а не іншим апостолам, відтак святий Петро є глава апостолів.

Г а л я т о в с ь к и й. Ключі царства небесного означають змогу відпускати гріхи і в'язати їх. Такі ключі, або змогу, Господь Христос після свого воскресіння дав не тільки Петрові, але й усім апостолам, подувши на них і сказавши: «Прийміть духа святого! Кому гріхи простите, простяться їм, а кому затримаєте, то затримаються». Обіцяв Христос тільки Петрові дати ключі, а потім не тільки Петрові, але й усім дав апостолам.

П е к а р с ь к и й. Звідкіля ви те знаєте, що Христос дав ключі й іншим апостолам?

Г а л я т о в с ь к и й. Ми знаємо те зі святого Теофілакта, який, тлумачачи дванадцятую главу святого Іоанна, каже те саме, що сказав і я.

П е к а р с ь к и й. Святий Петро на Єрусалимському соборі промовляв перший (Діяння апостолів, гл. XI), і Святе Письмо скрізь згадує святого Петра першим. Отож він мав більшу владу від інших апостолів.

Г а л я т о в с ь к и й. Апостол Павло в посланні до Галатів, глава II,9, ставить наперед апостола Якова, а не Петра, кажучи: «І пізнавши ту благодать, що дана мені, Яків, і Кифа, і Іоанн, що стовпами вважаються, подали мені та Варнаві правили», через те Яків не є володарем над іншими апостолами, так і святий Петро не був справдешнім паном над апостолами, хоч його Святе Письмо й попереду інших згадує. До того ж апостол Павло визнає тут Якова, Петра й Іоанна рівними, коли називає їх усіх стовпами. Той же апостол ще в першому посланні до коринтян, глава I, пише: «З вас кожен говорить: я ж Павлів, а я Аполлосів, а я Кифин, а я Христів». Тут, згідно до згадки вашої милості, Павло є володарем над Кифою і Христом. Але знаю, що ваша милість того не захоче допустити. Через це не може і того допускати, щоб Петро був володарем над апостолами від того тільки, що часом ставиться перед іншими апостолами. Тих же коринтян апостол Павло ганить за неузгоди і сварки, що одні за головного мали Павла, інші Аполлоса, інші Кифу, інші Христоса, і кожен з них казав: «Я Павлів, я Аполлосів, а я Кифин, а я Христів». Через те апостол питає їх: «Чи ж Павло був розп'ятий за вас? Чи в Павлове ім'я ви хрестились?» Так, чесний отче! Даремні наші незгоди, непотрібні й сварки, коли ми визнаємо головою одного Христа

¹⁰⁷ Кипріан (? — 258) — карфагенський єпископ, автор теорії єдності церкви та її ієрархічної структури. Викладає це у своїх 66 посланнях, на які й посилається Галятовський.

¹⁰⁸ Аріанська ересь — александрійський єпископ Арій учив про нерівність сина божого з Богом-отцем. Арія відлучили за це від церкви (318 р.), але він мав багато послідовників. Вчення Арія було досить поширене й на Україні в XVI—XVII ст.

і кожен з нас каже: «Я Христів». Ваша милість папу за голову має, і кожен з ваших милостей каже: «Я папин». Отож апостол Павло питає вашої милості: «Хіба папа розіп'ятий за вас?» Або: «Чи в папине ім'я ви хрещені?» Однак ми допускаємо, що святий Петро перший поміж апостолами за рахунком і порядком, але не за владою та гідністю. Бо святий Кипріан ¹⁰⁷ у книзі про єдність церкви каже: «Тож були й інші апостоли, як і Петро, наділені однаковою честю, і владою, і гідністю».

Пекарський. Так церква ж буде без голови, коли святого Петра й папу, як його наступника, не мати за голову!

Галятовський. Не без голови церква свята, бо має головою, царем і володарем самого господа Христа.

Пекарський. Ви Христа не бачите, як же його маєте за видиму голову видимої церкви?

Галятовський. Правовірні люди бачать Христа, коли вдаються до нього з проханням у церковних потребах. Ми читаємо, що він являвся багатьом побожним людям у потрібний час і казав їм, що вони мають чинити. І зараз він являється, і являтиметься до кінця світу, й рятуватиме святую церкву від усіляких бід. Так під час аріанської ереси ¹⁰⁸ явився Христос у шаті, розідраний навпіл, святому Петрові-мученику, александрійському патріархові, який запитав: «Господи! Хто шати розідрав?» Відповів Господь Христос: «Розідрав Арій, який розділив мій люд, що його купив я кров'ю своєю». Цим видінням і тими своїми словами навчив Христос Петра, святого мученика, щоб ознаймив те церкві і казав хоронитися від аріанської науки.

Пекарський. То завше вдаватиметесь до Христа і бачитимете його, коли маєте якісь потреби вашої церкви?

Галятовський. А коли папа вмере і не буде папи цілий рік, чи кілька місяців, або кілька тижнів, тоді його, перебуваючи в Римі, не бачите. Як же можете називати його видимою головою і звертатися до нього в церковних потребах?

Пекарський. Вся папська сила і влада лишається після його смерті у кардиналів, через те, хоч ми й не бачимо папи, як умре, однак бачимо кардиналів на його місці, і вони лишаються нам замість голови і керують церквою.

Галятовський. І ми, либонь, не завше бачимо самого Христа, однак бачимо намісників його — патріархів — і вдаємося до них у церковних потребах, і вони замість Христа керують святою церквою, дають їм порятунок і служать нам замість видимої голови.

Тут почав говорити канцлер: «Ваші патріархи мешкають поміж турками, бусурманами, що ж вам до патріарха?»

Галятовський. Римські папи мешкали колись поміж поганами, болвохвальцями між невірними готами й вандалами, однак не казали їм їхні овечки: «Що нам до папи?» Так і наші патріархи, либонь, мешкають поміж поганами, бусурманами, та не дай того боже, щоб хтось із нас мав сказати: «Що нам до патріарха?» Навпаки, тому-бо ми визнаємо й маємо їх за правдивих пастирів і церкву нашу східну називаємо правдивою, що вони перебувають між магометанами й поганами в неволі. Бо мовив Христос (Матвій, X,16) до правовірних людей: «Оце посилаю я вас, як овець між вовки». Але як над апостолами, так і над патріархами, своїми вівцями, найвищий пастир, володар і голова є один — Христос.

Пекарський. Чим це виявиш і доведеш?

Аргументи Галятовського

Апостол Павло в посланні до ефесян, глава I, каже: «І його дав найвище за все — як голову церкви, а вона його тіло». З цих слів чиню такий доказ: Христос є голова світової церкви; тоді як світова церква одна є, так і світовій церкві одна голова є — Христос.

Пекарський. Христос є голова церкви видимої і невидимої, яка є тілом його. Але оскільки видима церква Христа не бачить,

Христос дав церкві видиму голову видимого святого Петра, а по ньому римського папу.

Г а л я т о в с ь к и й. Одне тіло, коли має дві голови,— виродок, відтак і церква, коли б мала дві голови — Христа й папи, була б виродком, чого не годиться казати.

П е к а р с ь к и й. То ваша східна церква є виродком, бо має чотири голови — чотирьох патріархів, а західний костел не є потвора, бо має одну голову, одного Христового намісника — римського папу.

І. Галятовський (54).

Г а л я т о в с ь к и й. Не чотири голови, а одну голову має наша східна церква — самого Христа, відтак вона не виродок. А коли папа є, а святий Петро був Христовим намісником, то був не сам-один, а всі апостоли були Христовими намісниками, що визнає святий Іван Златоуст¹⁰⁹, згадуючи Христові слова (Св. Іоанн, глава XX), мовлені до апостолів: «Як отець послав мене, і я вас посилаю». І апостол Павло в посланні до ефесян, глава IV, навчає, що не одного апостола Петра, але й усіх апостолів, і їхніх наступників — пастирів та єпископів — учинив Христос своїми намісниками, аби керували видимою церквою. «Він ото ж настановив одних за апостолів, одних за пророків, а тих за благовісників, а тих за пастирів та вчителів, щоб приготували святих на діло служби» тощо. І хоч світова церква ділиться на дві частини: одна частина в небі — невидима, яка тріюмфує, друга частина на землі — видима, яка воює; однак сам Христос — голова церкви невидимої й видимої, яка тріюмфує й воює. Церквою невидимою, яка тріюмфує, керує він сам через себе самого, будучи присутній у небі, сам же керує й церквою видимою, що воює на землі, через своїх намісників, і з тих намісників вся є видимою головою, тобто видимим старшим у своїй єпархії.

П е к а р с ь к и й. Коли написано, що всі апостоли рівні поміж себе і називаються Христовими намісниками, треба розуміти, що

¹⁰⁹ Іоанн Златоуст (347—407) — один із найзнаменитіших богословів християнської церкви, автор близько тисячі проповідей.

це належить їм усім з огляду на проповідання, а не управління. З огляду на управління лише святий Петро — Христовий намісник, бо він сам керував усією церквою й апостолами.

Г а л я т о в с ь к и й. Святий Петро не був сам-один Христовим намісником стосовно до управління, бо не сам він керував церквою, але всі апостоли. Про це і в Діяннях, глава XV, написано: «Апостоли й старші брати до братів, що з поган, в Антіохії і т. д., ми постановили... послати до вас... Іуду й Силу» тощо, там же написано: «Бо зволилось духові святому і нам». Тут апостоли не кажуть: «Зволилося одному Петрові», але всім нам, відтак керували святою церквою всі апостоли.

П е к а р с ь к и й. Управляли церквою всі апостоли, але в залежності від святого Петра, а святий Петро керував цілковито, не залежачи від апостолів.

Г а л я т о в с ь к и й. Коли святий Петро керував церквою як необмежений володар, чому ж апостол Павло докоряв святому Петрові в Антіохії? Про це написано в посланні до галатів, глава II. Хай хтось тепер зважиться докорити папі, чи вдасться йому та штука? До того ж у Діяннях, глава II, написано, що святий Петро змушений був виправдовуватися перед єрусалимською церквою, коли та на нього обурилася, що він зважився прийти до мужів необрізаних і їв з ними. Коли ж він дав слушний доказ, заспокоїлися. Чому ж тепер папа не хоче — і не повинен виправдовуватися перед собором?

К а н ц л е р. Як може судити папу Синод, коли папа є головою будь-якого Синоду? А собор визначає, по-вашому — церкву, а по-нашому — костел.

Вселенський собор (52).

Г а л я т о в с ь к и й. Синоди Констанський і Базельський наказують не тільки іншим біскупам, але й папі, біскупові римському, слухатися соборного суду, а непокірного папу велять судити й карати. Бо Констанський собор на 5 засіданні, а Базельський на 29 засіданні дають папі таку науку: «Збори, законно у святому дусі скликані, складаючи світовий собор і являючи світову войовничу церкву, мають владу безпосередньо від Христа, і їй коритися повинен всяк, якого б не був стану і звання, хоч би навіть папського». Там-таки далі написано: «Всякий, якої б не був би верстви, стану, гідності, навіть і папської, що вперто опирається наказам, постановам, рішенням та правилам цього священного собору і всякого іншого законно скликаного світового собору стосовно минулого чи що до

¹¹⁰ Карранца Бартоломей (1503—1570) — іспанський богослов-домініканець. Його твір «Найвищий собор у Констанці» вийшов у Венеції в 1546 р.

¹¹¹ Іоанн ХХІІІ — папа в 1410—1415 рр., його вважають одним із найрозпусніших пап, Констанський собор добився його скинення; Григорій ХІІ — папа в 1406—1415 рр., вступив на престол 80-річним, мав розрідження мозку, собор скинув його також. Бенедикт ХІІІ був папою в Авіньйоні в 1394—1417 рр., скинутий собором як схизматик.

¹¹² Мартін V — папа в 1417—1431 рр., поклав кінець т. зв. «великому розколу», перетворив церкву у справжню державу.

того відноситься, до зробленого чи того, яке має бути ще зроблено, коли тільки не врозумиться, хай буде підданий достойному каяттю і належно буде покараний». Ще Бартоломей Карранца в творі «Summa Consilii Constantiensis»¹¹⁰ записав таку аотацію, що собор Констанський судив Іоанна ХХІІІ, Григорія ХІІ, Бенедикта ХІІІ¹¹¹ і з папства їх зняв, а обрав собі папою Мартіна V¹¹². Відтак і зараз кожен світовий собор може судити пап, і з папства скидати, й обирати собі іншого папу, як це учинив був Констанський собор.

К а н ц л е р. Коли ваші патріархи не визнають папу за старшого, то хто судитиме патріарха, коли він у чомусь учинить переступ?

Г а л я т о в с ь к и й. Кожен найвищий архієрей, папа й патріарх мусить підлягати соборному судові світової святої церкви. Адже сказав Господь Христос: «Скажи церкві, коли ж не послухає церкви, хай буде тобі як поганин і митник!», бо патріарх і папа можуть погрішити, як каже псалмоспівець: «Всяка людина — лож»; але свята церква погрішити не може, і всі єретики, які є «сили адові» (згідно Христової обітниці, — Матвій, ХVІ), ніколи святої церкви не переможуть. Через те апостол Павло у першому посланні до Тимофія, глава ІІІ, каже про церкву: «Щоб знав ти, як треба поводитися в божому домі, що ним є церква Бога живого, стовп і підвалина правди».

Потім Галятовський почав казати до Пекарського: «Пише апостол Павло в главі ІІ до ефесян: «Ви... збудовані на основі апостолів і пророків, де наріжним каменем є сам Ісус Христос». Тут хочеться запитати: святий Петро є першою підвалиною чи другою? Коли першою, то він рівний Христові, котрий є сам-один наріжним каменем і першою основою. Коли ж святий Петро є основою другою, то не сам-один, але з усіма апостолами, оскільки називаються тут основою усі апостоли. До того ж святий Іоанн бачив (в «Апокаліпсисі») дванадцять підвалин, на яких написано було імена дванадцяти апостолів».

П е к а р с ь к и й. Святий Петро є другою основою, але в подвійному розумінні — і для утвердження віри, і для управління церквою. Інші апостоли є тільки другою основою для утвердження віри, як усі вони проповідували, а не для керівництва церквою, бо вони церквою так, як святий Петро, не управляли.

Г а л я т о в с ь к и й. Недавно я довів вашій милості, що всі апостоли управляли церквою, навіщо ж приписувати управління церквою тільки святому Петрові? Ще пише святий євангеліст Лука (ХХІІ глава), що сталася суперечка поміж апостолами, хто з них більший. Відповів їм господь Христос: «Я вам заповідаю царство, як отець мій мені заповів, щоб ви в царстві моїм споживали й пили за столом моїм і щоб ви на престолах засіли судити дванадцять племен Ізраїлевих». Тут бачимо, що Христос не постановляв Петра паном і володарем над апостолами, але всіх обіцяв їх поставити царями в небі, коли вони сперечалися про першinstvo. Чому ж тепер папа стає паном і володарем над святою церквою? Припускаємо, однак, що римський папа є голова в своїй єпархії, як є головою також і кожен патріарх — константинопольський, александрійський і єрусалимський — у своїй єпархії. Всім-бо їм розділено єпархії на соборах, і папа не повинен втручатись у справи патріархові, а патріархи — у папські і там управляти. Відтак всі вони рівноправні поміж себе, оскільки кожен з них є партикулярним головою партикулярної церкви; а універсальною головою універсальної церкви є тільки сам Христос.

П е к а р с ь к и й. Коли б треба було скликати генеральний собор, хто б його скликав і зібрав? Мусиш признати, що тільки папа повинен збирати генеральний собор, і, окрім папи, ніхто не може того учинити. Відтак папа є володарем усієї церкви.

Г а л я т о в с ь к и й. Раніше, коли була єдність між східною і західною церквою, патріархи з папами, домовившись через послів і через листи, скликали генеральний собор з дозволу православних цісарів, у цьому цісарі допомагали їм і коштом, і цісарським

авторитетом. А зараз, коли ті церкви, східна й західна, розлучилися, інші патріархи, умовившись і згодившись із константинопольським, скликають Світовий собор, і, як папа в своїй єпархії, так патріархи, кожен зі своєї єпархії, повинні скликати єпископів, архієпископів, митрополитів на генеральний консилиум, і на тому соборі патріархи ведуть перед, як раніше главенствували разом із папою, про що свідчать усі генеральні собори. З цього тут не виводиться, щоб папа був володарем світової церкви. До того ж Беллармін у творі «Про Собори», глава I, питання I, свідчить, «що можуть кардинали й єпископи зібрати Собор самі, коли папа буде еретик, або схизматик, або помре, або збожеволіє, або потрапить у полон». Відтак з тих Беллармінівих слів можемо зрозуміти, що єпископи можуть скликати генеральний собор і без папи, отож папа не може назватися верховним правителем святої церкви. Ще до нашої матерії підходить те, що читаємо в Святому Письмі, I книга Самуїлова, глава VIII: «І зібралися всі Ізраїлеві старші, і прийшли до Самуїла, до Рама та й сказали до нього [...] «Настанови нам царя» [...] І була та річ зла в Самуїлових очах, як вони сказали: «Настанови нам царя, щоб судив нас» і т. д. І сказав господь до Самуїла: «Не тобою вони погордували, але мною погордували, щоб я не царював над ними». З тих слів можемо зрозуміти, що як гнівався Бог на ізраїльтян, що вони, відкинувши Бога, свого царя, людину собі обрали за царя і пана, так і зараз гнівається Бог на римлян, які, відкинувши Христа-Бога, свого царя й господа, обрали собі за пана й володаря людину смертну — папу.

К а н ц л е р. Чи ви так вірите, як вірили святий Василій Великий, Григорій Теолог¹¹³ та Іоанн Златоуст?

¹¹³ Василій Великий (329—378) — теолог, займав середню примирливу позицію в церковних змаганнях; Григорій Теолог (Богослов) (328—390) — приятель і однодумець Василя Великого.

Г а л я т о в с ь к и й. Цілий світ знає про те, що то все наші східні вчителі, наукою яких наша східна церква підтверджує й боронить свою віру; хто ж може в світі мати сумнів, що ми, лишаючись у східній церкві, віримо так, як вірили ці східні вчителі? Так, ми віримо, як вони, так, так, не інакше!

К а н ц л е р. То недалеко від себе ходимо, коли так вірите, бо й ми так віримо.

Г а л я т о в с ь к и й. Коли святий Петро є голова світової церкви, то й патріарх антиохійський, наступник святого Петра, є головою світової церкви, бо там, в Антіохії, святий Петро мав спершу столицю. Відтак патріарх антиохійський рівний з папою, бо як той, так і той — наступники по святому Петру, а святий Петро не був більший у Римі, а менший в Антіохії.

П е к а р с ь к и й. Не маєте за голову римського папу, то ви повинні мати за голову невігласа.

Г а л я т о в с ь к и й. О боже мій! Яке вдале порівняння! Не маємо за голову папу римського, то повинні невігласа мати за голову! Я вже не раз те казав і тепер кажу, що Христос, Христос, Христос є голова святої церкви, а не хто інший.

П е к а р с ь к и й. Апостольська столиця — в Римі, тож папа римський — голова церкви і старший над вашими патріархами.

Г а л я т о в с ь к и й. Не тільки в Римі, але й у Константинополі, і в Александрії, і в Антіохії, і в Єрусалимі апостольська столиця. Бо першим патріархом у Константинополі був апостол Андрій, а в Александрії патріархом був апостол і євангеліст Марко, в Антіохії патріархом був апостол Петро, який потім був патріархом у Римі, в Єрусалимі патріархом був апостол Яків. Відтак патріархи рівні з папами у церковному правлінні, тому що всі вони сидять на апостольських престолах.

П е к а р с ь к и й. Ви згадали тут про церковне правління, скажи ж мені, скільки видів є того правління?

Г а л я т о в с ь к и й. Три. Монархічне, аристократичне й демократичне.

П е к а р с ь к и й. Що ж є монархія, що аристократія, а що демократія?

Г а л я т о в с ь к и й. Монархія там, де одна людина управляє;

аристократія там, де кілька людей володіють і панують; демократія там, де управляє весь народ.

Пекарський. Скажи ж мені тепер, яке правління в церкві?

Галятовський. У церкві монархічне правління.

Пекарський. Ну, вже тепер не викрутишся і вже мусиш признати, що папа римський є головою і монархом видимої церкви, оскільки признаєш у церкві монархічне правління.

Галятовський. Казав я вже не раз, хто є монархом у святій церкві. Зараз же запитаю: в 2 псалмі хто сказав оці слова: «Я ж помазав свого царя на Сіон, святу гору свою», тобто на його святу церкву, чи Христос, чи Петро, а чи папа?

Пекарський. Не святий Петро і не папа, а Христос то мовив.

Галятовський. Добре оце ваша милість сказав. Тож мусиш признати, що сам Христос є царем, і монархом, і головою святої церкви, а не Петро й не папа.

Канцлер. Колись та й має поміж нас бути єдність свята, ви повинні разом з нами мати одного найвищого пастиря за голову — папу римського, бо написано: «Буде одне стадо й один пастир».

Галятовський. Читати треба Х главу Іоанна, там написано, що найпершим пастирем Христос називає самого себе, кажучи: «Я пастир добрий», і обіцяє там два різні народи — жидівський і поганський — повернути до одної віри, і називає ті два народи різними вівцями, з яких зробить одне стадо — святу церкву. Через це й сказав: «Буде одне стадо й один пастир». Чому ж ваша милість приписує папі те, що сказав про себе самого Господь Христос?

Канцлер. На Флорентійському соборі¹¹⁴ ваш київський митрополит прийняв був унію з римським костелом, — сподіваюся, що це з'єднання між церквою руською і костелом римським буде за того канцлерства.

Галятовський. Ми знаємо, що на Флорентійському соборі був Ізидор, київський митрополит, і він прийняв унію з римським костелом, але коли повернувся до Русі, руська церква ні його самого, ні унії з римським костелом, яку прийняв він, не прийняла, — так свідчать і польські, і руські історики, і руська церква лишилася при тій же вірі і ту ж віру аж до нинішнього часу постійно й незмінно зберігає, віддаючи послушенство константинопольському патріархові, від якого прийняла і віру, й хрест. Флорентійського ж собору наша церква не приймає, оскільки той собор не закінчився і єдність поміж східною і західною церквою не була там установлена.

Після цього руські єпископи, вставши, почали дякувати його милості ксьондзу канцлерові за виявлену честь і, подякувавши, о другій годині ночі розійшлися. Тоді й кінчилося те змагання.

Годилося б отцеві Галятовському при тому білоцерківському змаганні пригадати єзуїту Пекарському немощ папського розрішення й благословення, силу ж відлучення та клятву православного світового патріарха Пахомія Константинопольського, що за свідченням книги «Турко-Греції», від листа 146 до листа 151, був у 1500 році від Різдва господнього в Баязетове царювання¹¹⁵, і про Арсенія — диякона, законопорушника — що по-розбійницькому захопив за папським і венетійським благословенням митрополичий престол православної Монемавасійської митрополії, за що був відлучений і виклятий Пахомієм, світовим константинопольським патріархом, так, що його, Арсенієва, закляте тіло було знайдене через кілька років у землі ціле, чорне, як тимпан¹¹⁶, надуте і страшне, про що ширше дивись у році 1500 на листі [...] ¹¹⁷. З огляду на цю дію треба було б нинішнім папам римським соромитися свого неміцного благословення й розрішення, а признати в тому правдешню владу й справжню силу чотирипрестольним патріархам та іншим православним ієрархам, які не тільки мають досконалу владу, дану собі від найвищого архієрея господа Христа, забороняти і відлучати від зборів правовірних людей — супротивників православної церкви, але

¹¹⁴ На Флорентійському соборі 1439 р. було проголошено з'єднання православної і католицької церков, але сталося це з примусу римо-католиків. Ця унія протрималася недовго.

¹¹⁵ Йдеться про Баязета II (1447—1512) — турецького султана.

¹¹⁶ Тимпан — барабан.

¹¹⁷ У тексті пропуск.

¹¹⁸ Зигомел (Зигомала) Теодосій — автор «Турко-Греції», разом із своїм батьком Іоанном ознайомили західноєвропейський світ із станом своєї батьківщини під турецьким пануванням. Жили в XVI ст., остання згадка про Теодосія — 1614 р.

¹¹⁹ Максим Філософ був патріархом у 1476—1483 рр.

¹²⁰ У тексті пропуск.

¹²¹ Син царя Годуна — Федір Борисович, убитий прихильниками Лжедмитрія в 1605 р. Йдеться про одного з численних тодішніх самозванців.

¹²² Див. приміт. 87.

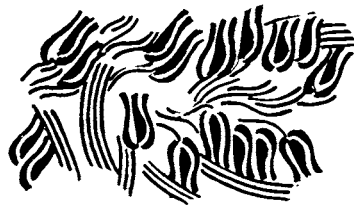
¹²³ Воронків та Борисполе (Бориспіль) були поляками здобуті. Остер здався 6 грудня.

¹²⁴ Інші дані: в Чигирині. Помер не у вересні, а 10 травня 1663 р.

й сильні розрішати й молити Бога про них, відлучених і заборонених, по смерті, коли тіла людські стають чорні і, як тимпан, надуті. Про це з'явлено, за свідченням Теодосія Зигомела ¹¹⁸, грецького історика, в книзі, названій «Турко-Греція», на листі 27 і на листі 132, а також показується під 1481 роком у грамоті найсвятішого Максима ¹¹⁹, світового константинопольського патріарха, надісланій до Києва, про що дивися на листі [...] ¹²⁰. А особливо року від Різдва Христового 1635 (дивися про це ширше, читальнику, на листі [...] ¹²⁰, коли преосвященний Петро Могила, київський митрополит, в час свого побиту в литовському місті Вільні, розривив закліте тіло одного грецького диякона, що лежало в склепі ціле, чорне, надуте, як бубон. Відкинувши чернечий чин, той називав себе сином московського царя Годуна ¹²¹.

Приставаючи після цього до мого викладу про українські і королівські дії, пишу, що в середніх числах листопада ¹²² король Ян-Казимир, рушивши з усіма військами з Білої Церкви, оминув Київ і проти Воронкова, міста Переяславського полку, переправився через Дніпро на цей бік. Під час цієї переправи запорозький ватаг Чугай, посланий від Брюховецького із запорожцями в кількасот коней, чинив польським військам немало перепону та шкоду, однак, нічого більше не досягши, повернувся до Брюховецького. А король Казимир, уже в Пилипівський піст, у великі тодішні заморозки, пройшов повз Воронков і Борисполе та й подався до Остра ¹²³ — міста Київського полку, що лежало над Десною. Прибувши туди, він розклався до часу по зимових кватирях з усім військом, завдаючи тамтешнім жителям превелике та невиносне утяження й розорення.

Того ж року, у вересні місяці, преставився у Корсуні ¹²⁴ преосвященний Дионісій Балабан, митрополит київський, та галицький, і всієї Малої Росії, проживши на своєму престолі п'ять років і шість місяців. На його погреб і щоб вибрати нового митрополита, з'їхалося було до Корсуня руське духовенство, між якими найперший був князь Гедеон Святополк князь Четвертинський, луцький єпископ.

Про королівське рушення з Остра до Глухова; про марнотне здобування Глухова; про королівське нещастя і втечу від Брюховецького з-під Глухова і про щастя Брюховецького над поляками; про Тетерине повернення з військами до Чигрина; про прибуття Ромодановського з військами в Лохвицю і про лохвицьку біду; про добування Брюховецьким у Чигрині гетьмана Тетері і про безуспішне його повернення звідтіля з розоренням Черкас; про добуття Чернецьким Ставищ і про біду тамтешнім людям; про Тетерин сумнів утриматись у Чигрині проти Брюховецького й запорожців і про відхід його на мешкання з Чигрина до Корсуня.

П. Тетеря.
Малюнок з Літопису
С. Величка (19).

оку від створення світу 7172, а від утілення слова божого 1664. Польський король Ян-Казимир бажав побачити завершення свого жаданого наміру, тобто відібрати під свою владу з-під держави пресвітлого государя, московського царя Олексія Михайловича, самодержця

всієї Росії, сьогобічну Малоросійську Україну з козаками і поставити та затвердити, скасувавши гетьмана Брюховецького, одного на обидва малоросійські боки гетьмана Тетерю. Він урадив іти від Остра просто на Глухів, значне й міцне козацьке місто, прикордонне з московською державою, сподіваючись, здобувши його, застрашити посполитий малоросійський народ і в той спосіб знову пригорнути сьогобічну Україну під свою владу. Через це, зараз по різдвяхних святках, заславши своє королівське розпорядження в Чигрин до гетьмана Тетері, аби йшов з усіма тогочасними козаками і з польськими хоругвами (яких було полишено там на кватирях кількадесят) під Глухів, сам з усіма сильними своїми військами, польськими, литовськими й затяжними німецькими, з усіма обозами, й гарматами, і кількома тисячами тогочасних козаків рушив від Остра до Глухова¹²⁵. В цьому марші він оминав міцніші козацькі міста, щоб не губити під ними свого війська. Прибувши 15 січня¹²⁶ до Кролевеця, промешкав у ньому з тиждень, надчікуючи прибуття до себе з військом гетьмана Тетері і радячись зі своїми сенаторами про наступний военний похід. Потім, коли король одержав звістку, що сьогобічний гетьман Брюховецький збирається з козацькими військами на відсіч Глухову десь на боці, не чекав більше тогочасного свого гетьмана Тетері, а, прагнучи упередити прибуття Брюховецького під Глухів, рушив із Кролевеця з усім військом і гарматами туди, під Глухів. У Кролевеці він залишив усі свої й сенаторські тяжарі та скарби, зоставивши при них полк королівської гвардії. Глухів, чуючи на собі королівський нахід через заслані раніше до нього розпорядження Брюховецького, притяг до себе козаків своєї Глухівської

¹²⁵ Король рушив від Остра на початку січня.

¹²⁶ Кролевець піддався полякам 21 січня.

Портрет В. Дворецького (9).

¹²⁷ На чолі козацької залоги стояв полковник В. Дворецький. Був тут і російський гарнізон під командою А. Лопухіна. В. Дворецький виявився у Глухові випадково, повертаючись із Москви. Він підняв охоту до змагання, бо глухівські міщани вже хотіли здатися.

¹²⁸ Штурм почався 23-го і тягся до 29-го січня.

¹²⁹ Король писав, що втрачено було більше тисячі людей.

¹³⁰ На чолі з В. Уманцем. Вони навіть схопили В. Дворецького, щоб видати його полякам, але глухівці його відбили.

¹³¹ Крім В. Дворецького, завзято побуджував битися глухів'ян глухівський протопоп Шматковський.

¹³² Це було вже 8 лютого.

¹³³ Дата непевна, але перевірити її нема змоги.

сотні, де належало, поправився і добре наготувався до відпору королеві¹²⁷. Король Казимир, притягнувши в останніх числах січня до Глухова і побачивши обпалене довкола нього передмістя, відразу ж зрозумів, що Глухів не схильний, але й ворожий йому. Отож, не гаючи часу, зараз-таки міцно його обклав¹²⁸ і, за два дні осипавши його шанцями, почав бити на нього з гармат та кидати бомби, а побачивши, що ні бомби, ні гармати йому не шкодять, звелів чинити в кількох місцях підкопи. Тим часом, доки посіли з підкопами, припускались у щоденні штурми, в яких утрачено немале число його, польської, та німецької піхоти¹²⁹. Однак, нічого не досягши, мусив він з не меншим жалем дочікуватися підкопів, сподіваючись одержати через них сподівану перемогу над Глуховом. Але і в тій мірі одурила його надія, бо глухів'яни, маючи поміж себе людей розумних і завбачливих, зиркнули бистрим оком, як би то вціліти від лядського наступу, бо вже в тому багато хто сумнівався. Одні зичили поклонитися королю¹³⁰, однак інші, покладаючись на божу милість і надчікуючи обіцяної допомоги від свого гетьмана Брюховецького, завзято тому перечили¹³¹ і радили чинити королеві відсіч. З чотирьох чи п'яти королівських підкопів, які мали в собі по кільканадцять і по кілька-десять бочок пороху, вирвало тільки два¹³², інші ж були спостережені глухів'янами і відібрані, але й ті два, що вирвали, мало що зашкодили Глухову, тільки зробили великий ущербок королівському війську, яке щосили прагло втиснутися тими прорвами до Глухова. Після такої безуспішної втрати, штурмів і підкопів король Казимир з сенаторами впав у немалу скорботу, однак не тратив іще надії розорити Глухів і знову наказав чинити нові підкопи під Глухів, але їх не встигли викінчити, оскільки гетьман Брюховецький, зібравши до 30 тисяч сьогобічного козацького війська, почав наближатися до Глухова, несучи йому з собою бажану допомогу й оборону. Довідавшись про це, король залишив свій промисел біля Глухова і почав прибиратися до бою з Брюховецьким. Брюховецький прибув із військами до Глухова 30 січня¹³³. Він станув своїм обозом десь на пів-

милі і, належно владнавши обоз, не велів випрягати коней¹³⁴. Також і в королівському таборі, забачивши близькість Брюховецького і затривожившись, звелено зараз позапрягати коні і бути в поготовності до рушення. Потім Брюховецький, вивівши з обозу все кінне військо і розпорядивши, як належало до бою, виправив його на короля під Глухів, вручивши під реймент одному доброму молодцю, своєму полковникові, і наказавши, аби за віру й вітчизну не шкодували свого життя і ставали небоязливим серцем супроти поляків¹³⁵. Сам же з піхотою і гарматами лишився в обозі і обіцяв помалу наблизитись услід за кіннотою під Глухів. Ота кіннота тоді, взявши з собою тільки три легкі гарматки, спішно рушила під Глухів, куди прибула в обідню пору, і застала польські війська в шиках, готовими до бою.

Негайно з ними учинила міцний бій, і, за всесильною божею поміччю, зломила їх, і, вирубавши кількадесят хоругв, увігнала в самий королівський обоз, та ледве-ледве була відбита назад від обозу з гармат та мушкетів. З такого нещасливого воєнного початку, либонь, немалий уродився в поляків страх, вони знамірились до втечі, однак за королівським приводом розлякані війська зібрано знову, і вони вишикувалися до повторного бою. Так само й козацькі війська, трохи спочивши і владнавшись до бою, знову почали наблизитись до поляків і започаткували військовий чин поєдинками зобабіч герцівників, у яких був забитий поляками добрий і значний молодець, гадяцький сотник Ізмаїлов. Потім учинили й загальну битву, в якій козаки спершу зломили були поляків і натисли на їхній обоз. Однак потім поляки, поправившись і одержавши велику підтримку з обозових гармат, відвернули й прогнали козаків від свого обозу десь на півтора гони.

Були тоді з обох боків однаково сумнівні щодо перемоги, та ні поляк, ні козак не тратили в тому своєї надії. Після тих двох спроб і воєнних сутичок, відправлених з немалим пролиттям людської крові, коли приходили до третьої, прибув до своєї кінноти зі своєю піхотою і сам гетьман Брюховецький. А як сонце почало схилятися наприкінці дня до заходу, Брюховецький став розпоряджати й ладити свої кінні війська до третьої битви з поляками.

Коли ж у Глухові заграли дзвони, що скликали православних християн і бідних обложених на вечірню відправу, то й Брюховецький, звелівши заграли у військові труби і вдарити в тимпани на війну, рушив на поляків, що стояли в повній готовності до бою. Він міцно вдарив на них мужнім і богатырським серцем своїх козаків і зараз-таки, без усякого труда і втрат, цілком зломив і розпорошив їх так, що одні заледве вскочили у свій обоз, а інші в обоз і не потрапили.

З обозу міцно й сильно давано відсіч з гармат та мушкетів, однак правиця господня вчинила так, що поляки, не мігши більше стерпіти козацького штурму проти себе, змушені були ганебно покинути всі гармати й мортири, а з ними й піхоту свою з усіма іншими численними воєнними приборами та обозовими тяжарами і налегці втекти з королем Казимиром з-під Глухова на Новгородок-Сіверський¹³⁶.

Глухів.

Церква св. Миколая. XVII ст. (36).

¹³⁴ С. Величко, єдиний з літописців, який описує Глухівську битву. Частина істориків приймає цей опис (М. Костомаров, Л. Вовк-Карачевський), а частина — ні (М. Петровський, Т. Кожон). О. Лазаревський вважає, що тут ідеться про битву під Пирогівкою. М. Петровський вважає, що бій був під Воронежем на Десні. Але про битву під Глуховом існує ще свідчення І. Орновського в поетичному панегірику «Багатий сад». — К.,

1705 р., — тобто у творі, виданому до написання С. Величком свого Літопису.

¹³⁵ Ці слова перегукуються із закликм універсалу гетьмана І. Брюховецького, виданим у жовтні 1663 р.

¹³⁶ Спершу король відступив на Севськ, де простояв тиждень і робив огляд свого війська. Після того спішно відступив на Новгород-Сіверський.

¹³⁷ На Могилів.¹³⁸ За поляками погналися Брюховецький і Ромодановський, нагнали їх під селом Новгород-Сіверського повіту Пирогівкою й дали бій. Поляки встигли перебратися через Десну, але мали немалі втрати. Це сталося 21 лютого.

Освячення прапора (36).

При цій втечі, либонь, багато поляків пропало і, розбігшись по різних місцях, погинуло, однак немало їх зі своїм королем відійшло на Новгородок (як вище казав) і далі, в Польщу ¹³⁷, бо ніч, що тоді настала, не дала козакам більше гнатися за поляками ¹³⁸, і тієї ночі, ачей, для збереження свого життя, постаралися вони пробігти від Глухова немало миль. Однак примусила козаків повернутися, і вони не гналися більше за поляками, не стільки тодішня ніч, як здобич, на яку сподівались у віднятому польському обозі.

Тут можна приписати Брюховецькому більший успіх над поляками, ніж його мав Богдан Хмельницький, бо Хмельницький хоч і громив поляків, але громив їх під рейментом їхніх польських гетьманів, а не під королівським рейментом, і з далеко більшою силою козацьких і татарських військ. Короля ж Казимира під Зборовом хоч і обклав був, але також із кримським ханом, і, не здолівши його до решти, закінчив там війну Зборовськими пактами. Брюховецький же надбав більшу божу благодать і всесильну поміч, адже він сам, без жодних чужих військ, тільки з сьогобічними козаками ¹³⁹, і тоді їх було менше проти польського війська, переміг під Глуховом тьму-тьмушу, більше ста тисяч поляків ¹⁴⁰ з королем Казимиром і вигнав їх зі своєї вітчизни Малої Росії. Піхота ж лядська, залишена в обозі, одна була вибита, інша дісталася козакам живцем. Так само й тогобічних Тетериних козаків, яких було при королі кілька тисяч, забрано в руки ¹⁴¹, і хто живий лишився — гонцем відпущений до своїх домів. А кролевчани, прочувши про королівську поразку під Глуховом, вибили в себе королівську гвардію самі і розграбили поміж себе королівські й сенаторські скарби. Тетеря ж, гетьман козацький чигринський, либонь, ішов понад рікою Пселом з козацьким і польським військом, що було при ньому, з'єднатися під Глуховом з королем. Однак, прочувши про розгром і королівську втечу з-під Глухова, завернув з усім військом до свого Чигрина ¹⁴². А гетьман Брюховецький, вигнавши з України з божою поміччю короля Казимира з превеликою шкодою для польського війська і з утратою ним усіх скарбів та обозу з гарматами і всім воєнним прибором, звільнивши від крайньої руїни Глухів і задовольнивши себе та своє козацьке військо значною здобиччю, віддав урочисту дяку вседержителеві Богові, що допоміг йому так щасливо відправити цю велику воєнну справу з самими тільки козаками. Після того воєнного чину Брюховецький відразу розпустив свої війська ¹⁴³ і наказав їм бути готовими до прийдешньої воєнної кампанії. А сам спочив по труді чотири тижні у Глухові і дочекався в ньому прибуття князя Ромодановського з великоросійським військом. Але оскільки воєнний чин з королем під Глуховом був уже вищеоповідженими діями відправлений, то князь Ромодановський, либонь, подався був за поляками зі своїм військом до Новгородка ¹⁴⁴, однак, роздивившись, що поляки з королем уже досягли своїх домівок, рушив повз Пирожків назад і перебув на постій до Лохвиці 11 березня. Перебуваючи тут тижнів зо три, свавільні ратні люди, як у лохвицькому Перекопі, так в самому місті Лохвиці, попалили багато людських домів і самому князеві Ромодановському так надокучили тими пожежами, що

¹³⁹ Брюховецький воював разом із Ромодановським.¹⁴⁰ Поляків разом з татарами було не більше 20 тисяч. Кількість козацького війська невідома.¹⁴¹ Козаки й далі лишалися при поляках на чолі з наказним гетьманом І. Богуном. Але Богун не хотів воювати зі своїми і вів таємні переговори з Брюховецьким. Його заарештували разом зі спільниками 27 лютого і за кілька днів розстріляли.¹⁴² Тетеря повернувся на Правобережжя, бо там почалося проти нього повстання. Перед цим підійшов до Гадяча, сягнув навіть Глухова, але король звідтіля вже завернув.¹⁴³ Брюховецький не розпускав військ. (Див. приміт. 138). Потім він пішов на Переяслав. Тут уже був 23 березня.¹⁴⁴ Див. приміт. 138.

¹⁴⁵ Ромодановський повернувся у Білгород. Допомагав Брюховецькому стольник Косоков з нечисленним російським військом.

¹⁴⁶ С о к и р н а — село на Дніпрі вище Черкас.

¹⁴⁷ Черкаси спалив лубенський (інші дані: миргородський) полковник Гамалія, якого Брюховецький вислав на це місто із Сокирної. Сам Брюховецький з-під Чигирини пішов на Бужин, а звідти — на Канів.

¹⁴⁸ Див. приміт. 138 і 145.

¹⁴⁹ Залога Брюховецького не покидала Канева.

¹⁵⁰ Перший приступ розпочався 4 липня (за ст. ст.). Облога тяглася до жовтня, ставищани здалися 8 жовтня (за ст. ст.). Пізніше за нову спробу повстання Чернецький вимордував ціле місто і спалив його. До того ж, Чернецький у цей час плондував усе Правобережжя, що було охоплене повстанням.

¹⁵¹ Запорозці на чолі з І. Сірком не тільки «криво дивилися» на Тетерю, але й взяли активну участь у повстанні проти нього в 1664 р. Небезпечно було Тетері і від власних підданих.

він, мовивши: «Злодуги служиві люди, блядині сини, до решти й мене, й зілля государеве сплять», мусив квітної неділі рушити з Лохвиці до дніпрового берега за Брюховецьким ¹⁴⁵. Бо Брюховецький, прибувши з Глухова в Гадяче, розіслав у всі свої полки розпорядження, наказуючи полковникам з товариством своїх полків зараз-таки рушати з домів і з'єднуватися біля Лубен у головне військо. Коли це було виконано, то й сам Брюховецький рушив із Гадячого і з'єднався з тим військом, бажаючи добути з ним Чигрин і в ньому гетьмана Тетерю з поляками, що були при ньому. З тим військом він на великий піст, на п'ятому чи шостому тижні, рушив у знамірену дорогу. А прибувши до дніпрового берега, перебрався через Дніпро в Сокирній ¹⁴⁶ і після великодніх проводів уторгнувся під Чигрин. Він немало старався здобути Чигрин, однак нічого бажаного там собі не досягши, мусив повернутися назад і, йдучи понад дніпровим берегом та бувши розгніваний небажаною собі поведінкою, спалив знамените козацьке тогочісне місто Черкаси ¹⁴⁷, що стоїть над Дніпром, і втиснувся потім у Канів, теж знамените і так само над Дніпром козацьке місто. Довідавшись про це, князь Ромодановський уже не переправлявся за Дніпро ¹⁴⁸ зі своїм військом, бо й Брюховецький, перебравшись біля Канева на цей бік Дніпра, розпустив уже своє військо по домівках, а сам прибув до Гадячого ¹⁴⁹.

Того ж року протягом усього літа ¹⁵⁰ руський воєвода Чернецький добував на тому боці Дніпра місто Ставище і спричинив навколо багато лиха тамтешнім людям, які не хотіли лишатися при гетьмані Тетері під лядською владою.

Того ж літа була чимала на Україні моровиця. А гетьман Тетеря уважив, що йому в Чигрині, крайньому місті, як від запорожців, що криво дивилися на його союз з поляками ¹⁵¹, так і від гетьмана Брюховецького жити небезпечно. Тож, зважаючи на успіх під Глуховом над поляками й королем, що послужився йому, Брюховецькому, він перебрався того літа на життя з Чигрина до Корсуня, взявши з собою і деяку генеральну старшину та хоругви королівського війська, що були при ньому.

Про намір Брюховецького йти на Тетерю; про зимування його в Каневі; про Тетерину втечу з Корсуня у Польщу; про взяття Корсуня й Тетериної старшини Гамалією; про марнотне здобуття Брюховецьким Білої Церкви; про його повернення звідтіля у Гадяче і про виїзд його з полковниками на Москву; про з'їзд у Чигрині тогочасної старшини і про наречення там гетьманом Дорошенка; тут-таки королівське обезпечення, дане ігуменові Макошинського монастиря.

¹⁵² Такий намір мав Брюховецький і в минулому році, про що свідчить і Величковий виклад.

¹⁵³ Це було 3 квітня (за ст. ст.).

¹⁵⁴ Були в тому війську й росіяни, всього півтори тисячі.

¹⁵⁵ Тетері не було в Корсуні. 4 квітня (за ст. ст.) його військо розбив ушент полковник Дрозд (Дрозденко). Після того, захопивши знаки гетьманської влади, гетьманські скарби, архів, майно, козацькі гармати й амуніцію, Тетеря втік до Польщі. Він утік із Брацлава.

¹⁵⁶ Інші дані: залога була перебита.

оку від створення Адама 7173, а від утілення господнього 1665. Коли цьогобічні полковники з'їхалися на Водохрещу в Гадяче до гетьмана Івана Брюховецького з належним йому святковим різдвяним привітанням, то він, чесно приймаючи їх у себе кілька днів і гуляючи з ними, відкрив їм свій намір скинути гетьмана Тетерю з тогочасного гетьманства ¹⁵². Він радився з ними, полковниками, як би найкраще тут учинити і стати єдиним малоросійським гетьманом по обидва боки Дніпра під владою російського государя Олексія Михайловича, а оскільки ураджено було брати Тетерю до рук чи вигнати його геть із тогочасної України війною, то Брюховецький, розпускаючи полковників з Гадячого додому, наказав їм пильно прибиратись у воєнний похід з усім товариством своїх полків і зараз-таки, вийшовши з домів, стягатися до Переяславля. Він і сам, промешкавши в Гадячому зо два тижні і належно прибравшись до походу, рушив до Переяславля, а прибувши туди і з'єднавшись з усіма своїми полками, пішов до Канева. Перебравшись через Дніпро по льоду, він тут-таки, в Каневі, і зимував з усім військом. Дочекавшись весни, відразу по великодніх святах, саме на проводи ¹⁵³, вправив під Корсунь здобувати гетьмана Тетерю й поляків, що були при ньому, лубенського полковника Григорія Гамалію, вручивши йому під реймент половину свого війська ¹⁵⁴. Але гетьман Тетеря, провідавши про такий намір Брюховецького і вигадавши, що йому треба в якійсь нагальній потребі до короля Казимира, забрав із собою гетьманські клейноди, що належать гетьманській особі, і від'їхав з Корсуня до Польщі ¹⁵⁵, доручивши своїй генеральній старшині все військоове порядкування та охорону міста Корсуня. А щоб краще оборонити його, лишив при них у Корсуні польські хоругви, що прийшли сюди з ним, Тетерею, із Чигрина.

Гамалія, прийшовши з військом до Корсуня, либонь, без великої праці здобув його, однак полякам, що зачинилися в Корсунському замкові (про яких і йшлося найбільше), нічого не зміг учинити, та й не зашкодив їм ¹⁵⁶. Він забрав із Корсуня Тетерину старшину: генерального обозного Носача, суддю Креховецького та Улізка — і припровадив їх у Канів до Брюховецького, вчинивши немалі шкоди й бідства тамтешнім корсунським жителям. Коли Гамалія

¹⁵⁷ Під Білою Церквою Брюховецький вщент розбив Яблунівського, що заступив померлого Чернецького, але міста не взяв, на нього пішов С. Опара. (Див. приміт. 159)

¹⁵⁸ Відійшов до села Мотовилівки під Києвом, де став табором.

¹⁵⁹ Не Децика, а С. Опари. Децик — оверуцький полковник, який стояв у Мотовилівці з Поліським полком і підтримував Брюховецького, потім перейшов на Лівобережжя. С. Опара — самозваний гетьман, він з'єднався з татарами і пішов під Білу Церкву на Брюховецького.

¹⁶⁰ Усе військо не було розпущене. В Каневі залишилися Ніжинський, Прилуцький і Зіньківський полки на чолі з переяславським полковником Єрмолаєнком.

¹⁶¹ На це був царський указ.

¹⁶² З Брюховецьким поїхали три духовні особи, генеральна старшина: обозний І. Цісарський, суддя П. Забіла, писарі С. Гречаний і З. Шийкевич, осавули В. Щербак, В. Федієнко і П. Константинович, бунчужний Ю. Шпаківський, хорунжий М. Яковенко, полковники ніжинський М. Гвинтовка, лубенський Г. Гамалія і київський В. Дворецький. Були з ними 79 чоловік іншої старшини, депутати від міст, 296 козаків та співаків, 21 міщанин, 106 челядників. Всього 535 чоловік.

¹⁶³ Брюховецький прибув у Москву 11 вересня (за ст. ст.) 1665 р.

відійшов од Корсуня, поляки відразу вийшли з Корсунського замку до Білої Церкви. А Брюховецький, попустивши віжки свого щастя більше, невзбарі рушив із Канева з усім своїм військом під Білу Церкву добувати поляків, що в ній лишилися. Тут він немало ужив праці, однак, нічого бажаного не досягнувши, відступив назад ¹⁵⁷ і знову, перебравшись біля Канева через Дніпро і розпустивши своє військо по домівках, прибув до Гадячого у свою резиденцію ¹⁵⁸.

Під Білою Церквою Брюховецький не досяг нічого через зраду в своєму війську якогось Децика ¹⁵⁹ і через незначливість до себе всього свого війська.

Розпускаючи військо ¹⁶⁰ по своїх домівках, Брюховецький ознайомив полковників про свій намір ¹⁶¹ їхати до пресвітлого монарха в царське місто Москву і хотів, щоб і вони, полковники, поїхали з ним у ту ж дорогу, — вони йому в цьому не відмовили. Переживши тоді місяць червень у Гадячому, Брюховецький відразу рушив до Глухова і, промешкавши там до Першої Пречистої, дочекався прибуття до себе деяких своїх полковників з певним товариством ¹⁶². Після свята тої ж Першої Пречистої він, Брюховецький, відразу рушив з полковниками і виборнішим товариством свого рейменту з Глухова на Москву. Прибувши туди ¹⁶³, був милостиво прийнятий і, чимало забарившись у Москві, одружився там, про що далі буде висловлено просторіше.

П. Тетеря.
Сучасна гравюра (19).

¹⁶⁴ П. Дорошенко був спершу прилуцьким, а тоді черкаським полковником. За Тетері був генеральним осавулом.

¹⁶⁵ Спершу П. Дорошенка нарекли гетьманом татари, вони ж примушували і козаків визнати його гетьманом. Добувши у Брацлаві суперника Дрозда, П. Дорошенко підкорив своїй владі все Правобережжя. Дані про раду в Чигрині подає тільки С. Величко, і перевірити їх змоги нема.

А тогочасні полковники й інша старшина, побачивши, що їхній гетьман Тетеря до них не повертається і не знати де подівся, поїхавши до Польщі, а козацький гетьман Брюховецький від'їхав на Москву, застереглися, щоб той не привіз їм якогось несмачного гостинця, і з'їхалися на Покрову в Чигрин, де учинили раду і нарекли на ній гетьманом Петра Дорошенка, тодішнього черкаського полковника ¹⁶⁴, вручивши йому в нагляд до подальшого рішення правління і всі гетьманські тогочасні військові та цивільні справи ¹⁶⁵. А цілковите потвердження його, Дорошенка, на тому гетьманстві відклали вони до вального майбутнього різдвянського чи водохрещенського з'їзду в Чигрині.

Того ж року дано від короля Яна-Казимира отцю Вікторові Боблецевичу, ігуменові Макошинського монастиря, універсальне

¹⁶⁶ Йдеться про В. Бубличевича — діяльного агента польського короля, належав до прихильного Польщі православного духовенства. Був ігуменом, доки не вигнано польських військ, пізніше знову — за Брюховецького. Потім сліди за ним губляться.

¹⁶⁷ Подано в перекладі з польської мови.

¹⁶⁸ Святомиколаївський пустинно-лугувий Макошинський монастир розташований був біля Десни, на правому боці, за п'ять верств від Соснівки і за чотири верстви від с. Макошине, від якого й узяв назву. Заснував його А. Кисіль. Бубличевичу король видав три грамоти підряд. Одна від 13 січня, друга від 16 березня, а третя вже ця, подана С. Величком.

¹⁶⁹ Киселівським монастир названо через його засновника А. Киселя.

убезпечення на підтвердження монастирських добр і на висвідчення йому королівської ласки — і то за виказ деяких українських секретів та намірів під час королівського маршу до Глухова ¹⁶⁶. Це забезпечення, либонь, мало тут потрібне, але покладене як взіреть і щоб виявити чернечу хитрість, за що висвідчувалася королівська панська ласка,— хай читальник ретельно все роздивиться. Вона в собі має таке ¹⁶⁷:

Ян-Казимир, з божої ласки король польський, великий князь литовський, руський, прусський, мазовецький, інфлянтський, жмудський, смоленський, чернігівський, а шведський, готський і вандальський дідичний король.

Ознаймуємо теперішнім нашим листом, кому про те належить знати, всім узагалі і кожному зокрема. Поміж особливих властивостей і прикмет щасливо пануючих монархів є та найчудовіша відрада, з якою вони винагороджують заслуги вірних і зичливих собі підданих, а особливо тих, хто, не шкодуючи нітрохи власного здоров'я і жертвуючи своїми добрами за достоїнство нашого маєстату та за цілість держав, вручених нам в управління від Бога, самохітно наближаються до нашого боку, виявляють усі секрети, замислені на нас і добро Річі Посполитої, і отак вчасно роблять нас готовими й обережними супроти хованих і таємних передзавзять. Саме минулого року, коли ми вступили в тамті краї нашою особою із силою нашою і військ цілої Річі Посполитої на придушення українського заколоту, а також проти віроломного ворога московитянина, ми взнали вірність, цноти, щирість і зичливість побожного Віктора Боблечевича, ігумена Макошинського монастиря. Він нам це самохітно виказав з немалим ущербком свого здоров'я і зі значною втратою свого майна, відкриваючи секрети і всілякі підступи непогамованих заколотників та ворогів наших. Тому в нагороду такої постійної вірності й зичливості (давши йому раніше привілей на залишення при Макошинському монастирі ¹⁶⁸ відказних добр та на володіння ними і ствердивши лист найяснішого, блаженної пам'яті брата і попередника нашого Владислава IV, даний благочестивим ченцям Киселівського монастиря ¹⁶⁹ на певні добра, в тому листі названі) ми умислили забезпечити й завірити його нинішнім нашим листом, як завіряємо, що згадані раніше права й привілеї, тобто лист на збереження і утвердження добр, писаний у таборі під Новими Млинами, 13 січня минулого 1664 року, будуть при сприянні нашої влади визнані і затверджені за конституцією на майбутньому, коли Бог дасть, сеймі за обопільним дозволом усіх станів Річі Посполитої. На що для ліпшої вірогідності цей лист, підписаний рукою нашою, наказуємо ствердити коронною печаткою. Даний у Варшаві, 31 березня 1665 року, у сімнадцятий рік нашого королювання у Польщі та Швеції.

**Ян-Казимир, король
М. П.**

**Франціск Пражмовський, єпископ луцький,
управитель коронної канцелярії.**

Убезпечення, дане побожному Вікторові Боблечевичу, ігуменові Макошинського монастиря, щодо всіх прав, які служать тому монастиреві, буде за конституцією затверджене й закріплене майбутнім сеймом».

Про вальний з'їзд у Чигрині тогочасних полковників та старшини і потвердження там Дорошенка на ціле гетьманство із взаємною присягою на нейтральність; про Дорошенкові універсали, заслані на цей бік Дніпра, щоб люди прихилилися до нього; про п'яте чи шосте роздвоєння, українську пагубу через її гетьманів і про руїну від Дорошенка Переяславля; про замешкання й одруження в Москві Брюховецького; про знищення ним давніх прав і вольностей малоросійських; про прибуття Брюховецького до Гадячого; про його страх перед Дорошенком і про розіслання універсалів на всю Україну не схилитися до Дорошенка, з чого в народі затвердилося роздвоєння; про підозру Брюховецького на Гамалію; про затемнення сонця; про повішеного жидівського псевдомесію в Турках і про російську війну на Лівонію та шведську Ригу; про Дорошенкову кореспонденцію до Криму і до запорожців; про здобуття собі ханської приязні і про одержану відповідь на його лист від запорожців; про королівське бажання, викладене Дорошенкові; про тодішні його обітниця і про довгий Дорошенковий роздум.

оку від створення всього живого 7174, а від плотської з'яви у світі Господа 1666. Петро Дорошенко, лишаючись у Чигрині названим у минулому 1665 році гетьманом, а через те, що був умілий у всіляких речах, одне через дари, а друге — через обіцянку,

кому належало, майбутньої своєї ласки й уваги¹⁷⁰, досяг з успіхом того, що був наділений цілковитим гетьманським гонором. Бо коли на Водохрещу з'їхалися в Чигрин тогочасні полковники з іншою старшиною та виборнішим товариством, учинено було раду щодо гетьманства і без довгих роздумів одностайно проголошено і затверджено його ж, Дорошенка, на тоді черкаського полковника, гетьманом¹⁷¹. Йому відразу вручено військові клейноди, а вірність та щирість закріплено взаємною присягою — гетьман військові, а військо гетьманові. Того, при якому монархові будуть лишатися — чи російському, чи польському, — не визначали.

Дорошенко тоді, ставши цілковитим гетьманом і добре пригостивши старшину та військо напоями, розпустив їх по домівках, однак невисипущо міркував, як би притягти до свого рейменту і цьогобічну малоросійську Україну. Він наказав своїм полковникам готуватися до воєнного походу, а чуючи, що Брюховецький з полковниками ще не повернувся з Москви, розіслав на цьогобічну Україну в усі полки свої універсали, бажаючи, щоб прихилився до нього весь народ, а Брюховецького щоб відкинув. Після цих універсалів одні зволіли, а інші не зволяли прихилитися до нього. Отак постала з причини гетьманів-владолюбців п'ята чи шоста незгода єднання

¹⁷⁰ Див. приміт. 165.

¹⁷¹ Джерела повідомляють про раду в Лисянці 22 лютого 1666 р., але чи було там потверджено П. Дорошенка гетьманом — невідомо. Зате вирішено розірвати з Польщею.

¹⁷² Переяславським полковником був Ермолаєнко.

¹⁷³ Події відбувалися трохи інакше. Брюховецький послав Ермолаєнка на Черкаси, але загітовані Дорошенком переяславці збунтувались і вбили свого полковника. Тоді пішли проти царського воєводи Вердеревського. Місто спалив переяславський воєвода, замкнувшись у замку. Проти переяславців пішов князь Щербатов і послані Брюховецьким козаки і розбили їх, це сталося улітку 1666 р. Сам Дорошенко також не припиняв воєнної акції проти Лівобережжя, набігаючи сюди кількаразово.

¹⁷⁴ Дарію Олферівну Ісканську. Після падіння Брюховецького її відіслано в полон до Чигрина.

¹⁷⁵ Згідно статей, постановлених 22 жовтня (за ст. ст.) 1665 р.

¹⁷⁶ Воєводи мали бути в Києві 5 тисяч чоловік, Чернігові — 1200 чоловік, Переяславі — 1200 чоловік, Ніжині — 1200 чоловік, Полтаві — 1200 чоловік, Новгороді-Сіверському, Кременчуці, Кодаку й Острі — по 300 чоловік. Були вони призначені й у інші міста.

¹⁷⁷ Див. приміт. 76.

Малої Росії, роздвоєння і чварна пагуба в народі. Бо Дорошенко, розгнівавшись на Переяславський полк, що не схилився до нього, виправив на нього, прихилиючи його до себе примусом, своє військо. Це військо не тільки здобувало Золотоношу і багато їй зашкодило, але й, штурмуючи сам Переяславль, спалило його. Було забито там і переяславського полковника Данка ¹⁷². Отак помстився Брюховецькому Дорошенко, спаливши Переяславль, за свою кривду, і то через те, що Брюховецький спалив був його Черкаси ¹⁷³.

Гетьман Іван Брюховецький, бавлячись немалий час у Москві з полковниками при милості царської величності, оженився там, поймавши дочку якогось боярина на ім'я Дарію ¹⁷⁴, і при гетьманському титулі дістав на себе від царської величності боярський чин. Віддячуючи за це, він безрозумно знищив давні малоросійські вольності, бо допустив і дозволив ¹⁷⁵ безоглядно бути по всіх малоросійських містах московським воєводам ¹⁷⁶, які згідно того дозволу відразу ж наїхали за монаршим указом у Малу Росію й почали панувати з великим і непошанівним всенародним малоросійським утяженням.

Потім, за кілька тижнів після Водохрещі, Брюховецький прибув у Гадяче з новопошлюбленою своєю дружиною і, повідомившись про тогочасне Дорошенкове гетьманство і про заслані від нього на цей бік Дніпра, в Малу Росію, вищеназвані універсали, обурився душею і жахнувся серцем, знаючи здавна моторність і вправність у всіляких речах свого товариша Дорошенка ¹⁷⁷. Зараз-таки навзаєм він розіслав свої універсали на всю цьогобічну, свого рейменту, Малу Росію, відбиваючи Дорошенкове бажання перед усім народом, щоб ні в якому разі не схилився до нього, а вірно й несхитно був при ньому, Брюховецькому, під високою державою російського монарха. Від цих універсалів, Дорошенкових і Брюховецького, цьогобічний малоро-

П. Дорошенко.
Малюнок з Літопису
С. Величка (19).

¹⁷⁸ Стрітіння припадає на 2 лютого (за ст. ст.).

¹⁷⁹ Мабуть, Калістратом.

¹⁸⁰ Брюховецький покарав не одного Гамалію. Так само було заслано військового суддю Ю. Незамай, лисянського полковника Височана та інших. Пізніше ми бачимо Гамалію послом Брюховецького в Туреччині.

¹⁸¹ Тут плутанина. Міста повернено за Кардиським миром, але він постановлений був ще 1661 р. Події, які згадує С. Величко, відбулися під час війни Росії з Швецією в 1656 р. Величко некритично переписав абзац з Пуфендорфа, не завваживши друкарської помилки в означенні року: не 1656, а 1666.

¹⁸² Ще напочатку Дорошенко здобув ханову приязнь. (Див. приміт. 165).

¹⁸³ Лист викликає сумнів щодо автентичності, як загалом усе листування гетьманів із Запорожжям, що його подає С. Величко. Але П. Дорошенко й справді в цей час намагався повернути запорожців на свій бік і таки посилав до них свої універсали.

сійський народ мав прийти в нейтральство й роздвоєння, бо слухав і ради Брюховецького й не відкидав цілком і бажання Дорошенка.

Коли потім перед Стрітінням ¹⁷⁸ лубенський полковник Григорій Гамалія із мгарським ігуменом отцем Калістром ¹⁷⁹ прибув у Гадяче до Брюховецького належно повітати його з одруженням і з поверненням із Москви, то він, Брюховецький, прийняв його, Гамалію, ласкаво і цілий день підступно з ним гуляв, а ввечері, наказавши його закувати, віддав під варту. Так тримав він його в Гадячому більше року під міцною сторожею, маючи на нього, очевидно, підозру, що той вів якусь листовну кореспонденцію з Дорошенком ¹⁸⁰.

Того ж року, 22 червня, на десяту п'ятницю, опівдні, мінилося сонце.

Того ж року в Турецькій державі якийсь Сабета, жидівський начальник, зі своєю синагогою учинив і проголосив був собі псевдомесію, якого турчин незабаром звелів піймати і повісити на шибениці.

Того ж 1666 року пресвітлий російський государ Олексій Михайлович ходив із сильними своїми військами на Шведську державу Лівонію, у якій звоював був місто Дерпт, Кокенгус та інші малі містечка; Риги ж, столичного міста лівонського, не добув, навіть змушений був прийняти велику поразку. Потім незабарі був учинений із шведом мир, а взяті лівонські міста повернено шведові назад ¹⁸¹, як пише німецький історик Пуфендорфій на 406 листі.

Того ж року Дорошенко, будучи утверджений від городского Запорозького війська в Чигрині на ціле гетьманство, визначив, що добре було б здобути для себе приязнь (ачей, лишаючись у нейтральстві) тодішнього кримського хана ¹⁸². Він не помилився в своїй надії, оскільки хан, прийнявши писаний від Дорошенка і присланий через нарощних значних посланців лист, зрозумів Дорошенкове бажання і без жодної вимовки відразу схилився до приязні з Дорошенком і з усім Запорозьким військом, так само щиро обіцяючи допомагати Дорошенкові в його воєнних потребах, як допомагав попередній хан Богданові Хмельницькому. Тож, відправивши незабаром тих Дорошенкових послів назад, ласкаво прорік їм на приязнь та зичливість усне слово Дорошенкові і підтвердив неодмінно те ж слово і своїм листом.

Через тих-таки посланців у Крим писав Дорошенко і в Запорозьку Січ до всього низового війська, ознайомуючи йому про своє вибрання на гетьманство і потвердження та просячи всього війська бути до нього, Дорошенка, лагідним і приязливим, як було приязливе до попередника його, славно покійного Богдана Хмельницького, обіцяючи навзаєм військові свою гетьманську ласку та приязнь. На цей Дорошенковий лист вони, запорожці, відписали ¹⁸³:

**«Вельможний, милостивий пане Дорошенко,
гетьмане новопоставлений український, чигринський!**

З листа Вашої милості звідомилися ми про постановлення Вас гетьманом нещасливої нашої україно-малоросійської вітчизни. Однак не знаємо, чого собі й вітчизні маємо віншувати за Вашого гетьманства — чи щастя, чи нещастя. Бо відколи преставився добрий наш гетьман, щиро приязливий син нашої малоросійської вітчизни, славної пам'яті Богдан Хмельницький, все ще страждає й упадає наша бездольна вітчизна. І хоч після старого Хмельницького перекинулося вже три гетьмани — Виговський, Юрась Хмельниченко і Тетеря, зять Хмельницького,— однак не були вони справжні сини, але виродки нашої вітчизни, оскільки через владолюбство своє не тільки не сотворили жодного добра за своїх урядів, але й пошкодили їй, нещадно вигубивши безліч добрих молодців козаків, милих братів наших, чварними своїми війнами, добре відомими й тобі самому, твоїй гетьманській милості. І нарешті, що найгірше, ті виродки й півляшки, згадані гетьмани, не слухаючи здорової багаторазової ради нашої, всього низового Запорозького війська, і маючи нас і раду

нашу за ніщо, відступали від пресвітлого православного російського монарха, доброго пана і найласкавішого добродія нашого, а прихилилися до поляків, давніх наших і віри нашої греко-руської недругів та нищівників,— від них ми заледве за кількарічний час при божій помочі відторгнулися й відсіклися бойовою зброєю з великим пролиттям зобабіч людської крові. При тій схильності своїй до поляків ці гетьмани мусили б потім, запевне слідуючи волі своїх панів, поляків, прийняти на себе вигадану від схизматиків-римлян унію, яку наклали здавна з ушкодженням своєї совісті та відчаєм утратити вічне спасіння і лишитися так на посміховище перед усім світом вічними відщепенцями святого православ'я. Але всесильна правниця господня не допустила завершитися такому шкідливому для душі їхньому, гетьманів, зачину, а їх самих, вітчизни й віри нашої православної незичливців, негайно скасувала і від начальства відкинула. Отож хай буде за те прославлене на віки від нас, православних християн, його божественне ім'я! Не собі відтак зичимо якогось щастя за Вашого гетьманства (бо ще про те не знаємо), а вітаємо самого Вашу милість, бажаючи сердечно, аби Ваша милість ласкою божою був здоровий на багато літ і щасливо відправляв у всьому з потіхою нашої вітчизні той свій гетьманський чин. Просимо при цьому дуже і від серця радимо, щоб ваша милість не схилився на жодні людські омані і звабні обітниця та не бажав собі і всій вітчизні малоросійській їхньої шкідливої для душі ліги, як то побажали були три вищезгадані запаморочені гетьмани, але щоб, ідучи дорогою постійності й правди попередника свого Богдана Хмельницького, неодмінно схилився і разом з нами лишався під високою рукою державного і пресвітлого православного всеросійського царя Олексія Михайловича. Коли це учиниш і нас послухаєш, то не тільки нас, усе низове Запорозьке військо, матимеш собі, як Хмельницький мав, за справжніх і щиро зичливих братів, але й уся вітчизна малоросійська визнає тебе за наймилішого собі і щиросердо дбалого сина, чого ми, все низове Запорозьке військо, сердечно зичимо і лишаємося з цим назавжди. Писано на Запорозькій кошу 30 січня 1666 року.

¹⁸⁴ У цей час на Січі кошовим був І. Сірко.

Вашій Вельможності всього добра зичливі приятелі й брати Іван Величко-Босовський ¹⁸⁴, кошовий отаман з усім товариством низового Запорозького війська».

Та запорозька відповідь, либонь, прийшлася не до смаку Дорошенкові, і він затаїв у собі злобу проти запорожців, що зродилася з тої відповіді. Він відзивався після того до них з робленою приязню і ласкою, доки його підступність ними, запорожцями, не виявлено, про що буде нижче. А польський король Ян-Казимир, зачувши напевне про Дорошенкове гетьманство в Чигрині, як і до колишніх гетьманів, так і до цього послав листовно й словесно через своїх кількарізних посланців бажання не шукати собі жодного іншого ні з ким союзу і, вийшовши зі свого нейтральства ¹⁸⁵, схилитися під його королівську і всієї Корони Польської державу, обіцяючи йому й усьому Запорозькому війську превеликі свої ласки, підтвердження давніх малоросійських прав та вольностей і додачу нових, яких тільки собі побажають. Але він, Дорошенко, добре знаючи польську непостійність та ошуканство в обітницях і забезпеченнях, також маючи в пам'яті незабутню листовну вищеописану собі запорозьку пораду, не схилився тепер до королівського бажання, але ще притримався свого нейтральства і довго розмірковував: з яким із трьох монархів — російським, польським чи турецьким — прийти до союзу і кого вибрати за протектора.

¹⁸⁵ Перед Польщею П. Дорошенко в цей час приховував свою антипатію до неї. Крім того, саме постановляли Андрусівське перемир'я, на якому доля козаків була вирішена. Посилкування ж між королем та Дорошенком були.

Про виправу від короля повноважних послів і про постановлення через них з російськими послами в Андрусові пактів на 13 років з корисними для них і шкідливими для козаків умовами; про звіщення про те від Дорошенка ханові; про виправу від короля на Україну Маховського; про біду їй від нього і про остаточний погром того Маховського від козаків та орди; про деяких тогочасних полковників; про цюгобичне всенародне повстання з Дорошенковою побудки на Брюховецького через прийняття воевод у Малу Росію; про викривальний ханський лист до короля Казимира, в якому хан боронить козаків; про солтанську загайку з Дорошенком на українських рубежах; про прибуття до них із польським військом маршалка й польного гетьмана і про учинені з ними, Дорошенком та солтаном, Підгаєцькі пакти; про сватівство єпископа Методія з Брюховецьким і про схильність Брюховецького до зради.

оку від створення Адама 7175, а від пришестья в світ творцевого божого слова 1667. При такому становищі, яке було описане вище, минув тоді перший рік Дорошенкового гетьманства. А на другий рік була великодня літера П, яка теж не принесла цілій Малій Росії спокою й тиші. Бо

польський король Ян-Казимир, бачачи, що Дорошенко лишається в неодмінному нейтральстві і не схиляється до нього, уважаючи також і на винищення та знесення військ Корони Польської від минулих численних війн із Хмельницьким, зі шведами, венграми, росіянами і під Глуховом із Брюховецьким, зажив інакшого способу на свою користь. Тобто він урадив і постановив замиритися на певний строк і на корисних собі умовах з Російською державою.

За цією радою він вибрав у себе повноважних послів і виправив їх на литовський кордон для трактування з росіянами тимчасового миру. Ті послі з'їхалися, за згодою з російськими повноважними послами, поміж Смоленськом і Мстиславлем, близько річки Городні в селі Андрусові. Вони промешкали там немалий час¹⁸⁶ і приговорили та постановили мир на тринадцять років під корисними умовами для обох монархій; покривджено тільки козаків, оскільки постановлено в тих пактах, щоб низові запорозькі козаки лишалися у послушенстві обох монархій — російської і польської; городові козаки, що від Чигрина, аби лишалися під поляками, а що від Переяслава, аби заховувалися під росіянами; Київ було вимовлено відступити в Польську державу. Довершивши цей трактат в Андрусові і закріпивши його 30 січня того ж 1667 року підписами рук та печатками, обидва повноважні послі роз'їхалися додому.

Отой трактат, або Андрусівські договори, має у собі повністю таке¹⁸⁷:

¹⁸⁶ Зносини про згоду почалися навесні 1665 р.

¹⁸⁷ Текст звірено за виданням: Полное собрание законов Российской империи.— Собрание I.— СПб., 1830.— Т. I.— С. 657—669. (Далі подаватимемо скорочено: Собрание).

ДОГОВОРИ ПОВНОВАЖНИХ ПОСЛІВ ТА КОМІСАРІВ

Царства Російського,
Корони Польської і Князівства Литовського
в селі Андрусові з постановленням миру
на тринадцять літ,
учинені року від Різдва Христового 1667,
а від створення світу 7175, місяця червня.

¹⁸⁸ Собрание: тут і далі замість «господаря» йде «государя», замість «господарство» йде «государство».

¹⁸⁹ Пропуск. Собрание: «Криштов на Бакштах Завіша, маршалок великий, чизерський та ін., староста Великого Князівства Литовського; Ципріан Павел Бростовський, референдар і писар Великого Князівства Литовського; Довговський, Субоцький, Бистрицький та ін. старости; Стефан Ледоховський, підкоморій Кременецький; Ян Антоній Храповицький, підкоморій воєводства Смоленського, Марковицький та ін. державці; Станіслав Казимир з Кожухова Кожуховський, стольник воєводства Калішського». Нумерація, яка йде за тим, відсутня, в договорі тут текст з'єднаний.

¹⁹⁰ Заголовки належать чи С. Величкові, чи котромусь із копіїстів договору, автентичний текст їх не має.

¹⁹¹ Ординим-Нащокіним. Далі пропуск. Собрание: «дворянином і намісником кадомським Богданом Івановичем Ординим-Нащокіним і з дяком Григорієм Богдановим».

¹⁹² Собрание: «про замирення військ».

¹⁹³ Собрание: «16 січня».

¹⁹⁴ Собрание: «На 31 з'їзді нашім». Пунктів у договорі 34. Після цього в договорі починається нумерація.

Найяснішого й великого господаря ¹⁸⁸ Яна-Казимира, з божої ласки короля польського, шведського, великого князя литовського, руського та інших, його королівської величності і всіх станів Річі Посполитої, обидвох народів Корони Польської і Великого Князівства Литовського духовних і світських — ми, великі й повноважні послы та комісари Юрій Кароль Глібович на Донбровні, генеральний борисівський староста Жмудського князівства ¹⁸⁹.

I

Про постановлення цього договору на тридцять одному пункті і про затвердження миру на тринадцять років з побажанням майбутнього вічного миру поміж обома монархіями ¹⁹⁰.

Ми були з наказу його королівської величності, нашого милостивого пана, і з доручення цілої Річі Посполитої з великими і повноважними послами божою милістю великого государя, царя й великого князя Олексія Михайловича, самодержця всієї Великої, Малої і Білої Росії і багатьох господарств і земель, східних, і західних, і північних, отчича й дідица, наслідника, господаря й володаря, його царської величності, з ясновельможним і вельможним окольничим та шацьким намісником Афанасієм Лаврентійовичем Адином-Нащокіним ¹⁹¹ поміж Смоленськом і Мстиславем, близько річки Городні в селі Андрусові. Розмовляли ми з великим і невідступним старанням поміж себе, аби між найяснішим і великим господарем нашим, його королівською величністю, з Короною Польською, Великим Князівством Литовським та цілою Річчю Посполитою, так само як і між великим господарем, його царською величністю, і з Московською державою заспокоїти всі незгоди і різності, які постали в минулих роках і дійшли на останок до явної ворожнечі та війни з розлиттям крові, і щоб затвердити приязнь. Либонь, у теперішній час через численні утруднення, що заходять зобабіч, не могло прийти до учинення вічного миру поміж тими великими нашими господарями, однак, бачачи схильність тих-таки великих господарів наших і жадання їхніх величностей, обидвох господарів, до святого миру, ми так само, як утвердили з обопільною вірою на початку теперішньої нашої комісії постанову про вихід військ ¹⁹², так утвердили невідступно мати наше старання про вічний або дочасний мир. Тож, згідно дорученості, яку дано нам від великих господарів на учинення святого миру, доглядаючи щасливішого часу, в якому вищеназвана приязнь довершилася б і могла прийти до тривалого миру між нашими великими господарями та їхніми великими господарствами, ми умовилися і разом постановили на нашому з'їзді, тобто відправленому 13 січня ¹⁹³, згідно нашого календаря, ті 31 пункти ¹⁹⁴.

Щоб те примирення тривало від теперішнього року, рахуючи від народження Сина Божого, тобто від року 1667 та від року 7175, від червня місяця 13 років, що нероздільно йдуть один за одним, аж до року від народження Сина Божого 1680, а від створення світу до року 7188, також до місяця червня. І в ті примирні літа від початку нашого договору і аж до постановлення, дай Боже вічного миру всім, незгоди, які починалися від того часу й дня з початку минулої війни до закінчення теперішнього перемир'я мечем або будь-якими іншими нещастями, залишити і заспокоїти, а потім за них щоб не

мститися і не пам'ятати про них. І від цього теперішнього міцного постановлення перемир'я між найяснішим великим господарем, його королівською величністю, та великим господарем, його царською величністю, і поміж їхніми великими господарствами, і землями, й містами, як тими, що здавна належали до якогось боку, так і тими, які були завойовані, які дісталися в якийсь бік через теперішній перемирний договір, і між підданими та людьми обох боків має бути оновлена, постановлена і потверджена нерушна приязнь, згідно до теперішнього рішення, яке повинно бути міцно дотримане без жодного порушення протягом усіх тих літ, що їх визначає перемир'я. І його королівська величість так само, як і його царська величість дбатимуть поміж себе в усі способи про народне добро¹⁹⁵, шукатимуть брат братові ще ліпшого і в усьому чинитимуть поміж себе по правді.

¹⁹⁵ Собрание: «загальне добро».

2

Про титули російської царської величності та короля польського і про всілякі експедиції, що мають відправлятися не російською, а польською мовою.

А господарські імена й титули найяснішого господаря, його королівської величності, також і великого государя, його царської величності, мають бути писані на обидва боки в їхніх господарських грамотах і в усіх листах так, як написано на початку теперішнього запису, без уменшення, аж, дасть Бог, до постановлення вічного миру. Там само в прикордонних містах старости, і воеводи, й гетьмани, і люди всілякого уряду чи стану, кому це належатиме, і з другого боку бояри й воеводи, приказні люди мають писати з наказу своїх великих господарів їхні господарські наймення й титули в усіх листах, згідно теперішньої нашої постанови, як це висловлено на початку, спостерігаючи, щоб не було дано ні в чому причини до неприязні. А всілякі експедиції з канцелярії його королівської величності і від прикордонних міст Корони Польської та Великого Князівства Литовського мають виходити не російським письмом, як було перед війною, але на польській мові, як робилося досі в теперішні часи війни.

3

Про Смоленськ та інші міста й уїзди, взяті війною від Польщі та Литви, і про збентеження в Польській і Литовській державі благочестивої грецької віри; про запорожців.

А які міста й землі в тій минулій війні завойовані були від Корони Польської та Великого Князівства Литовського, ті лишаються під владою та на утриманні його царської величності, тобто Смоленськ із усією Сіверською землею, з містами й уїздами, які з того краю, що йде від Вітебського й Полоцького і від Інфлянт, від Луцивського уїздів Смоленська, тобто: Дорогобуж, Білу, Невель, Себеж, Красную, також і Веліз¹⁹⁶, що, либонь, здавна належав до Вітебського воеводства своїми містами й уїздами, а з другого краю, де лежать Сіверські землі, біля Чернігова — всі міста і землі, якими тільки назвами й урочищами не названі, мають лишатися на боці його царської величності. І весь той край, від Дніпра, що під Києвом і що від путивльського кордону, від теперішнього часу й дня протягом теперішніх перемирних літ не належатиме у владі його королівської величності — жодний город, і місто, і волость, не переходячи, однак, кордону воеводства Полоцького, Вітебського, повіту Оршанського, Мозирського, Ржечицького¹⁹⁷ і Браславського, також і інфлянтського кордону, так як ті кордони були в давньому своєму обмеженні перед війною і з усіма уїздами, селами та волостями зобабіч річки Дніпра та Двини й інших рік до тих-таки воеводств та

¹⁹⁶ Собрание: «Від Лютинського уїздів до Смоленська, тобто Дорогобуж, Білу, Невель, Себеж, Красную, також і Веліз».

¹⁹⁷ Собрание: «Вітебського і Мстиславського, повіту Оршанського, Мозирського, Речицького».

повітів, які належать до утримання його королівської величності і Річі Посполитої, за винятком Веліза, який для святого миру відлучений від Вітебського воєводства в бік його царської величності — це визначено цим трактатом на примирні літа. А внизу Дніпра, що йменуються Запороги, тамтешні козаки, які лишаються в тамтешніх оборонах і живуть на своїх островах та сідлиськах, мають бути в послушенстві, під обороною і під високою рукою обох великих наших господарів для спільної послуги супроти наступу, чого Боже стережи, бусурманських військ. Усім же обивателям усякого стану, які лишаються на боці царської величності, у місцях тимчасово відступлених через ці трактати, вільно можна заживати в тих місцях святу католицьку релігію, без жадних перепон відправляти набоженство в своїх домах і навзаєм тим усім, всіляких станів руським людям, які відійдуть на бік його королівської величності в місцях, уступлених через ці трактати, можна вільно заживати грецької релігії, без жодних перепон у відправленні набоженства¹⁹⁸.

4

*Про городових козаків,
що застаються по обидва біч річки Дніпра.*

¹⁹⁸ Пропуск. Собрание: «І в тих усіх, що лишаються на боці його царської величності, містах і землях, як від Корони Польської, так і від Великого Князівства Литовського, не будувати на нових місцях у час того перемир'я ніяких нових міст. Також не велить його царська величність виводити з тих відступлених городів, міст і волостей до держави Московської зі своїх поселень ніякого чину людей».

І те пильнуємо, щоб жодна не могла бути учинена помста над українськими козаками, що живуть по той бік Дніпра від Переяслава за те, що дехто ставав на бік його королівської величності й Річі Посполитої. А тих козаків із другого боку Дніпра, що від Києва, його царська величність звільняє від присяги, виконаної собі на підданство, протягом тих примирних літ, не прийматиме їх собі в протекцію, не вступатиме до міст і городів, що там розташовані,

А. ван Вестерфельд.
Замок на Киселівці (14).

А. ван Вестерфельд.
Києво-Печерська лавра (33).

й не наказуватиме робити цього. Навзаєм, його королівська величність не прийматиме в свою протекцію тих козаків, що живуть по іінший бік річки Дніпра від Переяславля і не буде та не наказуватиме вступатися протягом тих примирних літ у ті міста й городи.

5

Про місто Київ, про Печерський монастир і про інші поближчі монастирі з їхніми посадами; також про поля, ріллі, ліси і всілякі інші угіддя.

А місто Київ з Печерським монастирем, з посадою і з околичними поближчими монастирями та з ріллями їхніми, які мають у полях монастирські люди, що мешкають там, також лісні уходи на всілякі домові потреби з тамтого боку Дніпра, на якому стоїть Київ, щоб тяглися не більше, як на милю, аби було протягом подальшого часу задоволено в ґрунтах і лісах городових і монастирських людей як від околичних, так і від християнських людей, і це має бути дотримане до нижчеомовленого й записаного спровадження ратних людей його царської величності з того міста Києва і до повернення його з тими ж згаданими місцями ¹⁹⁹ на бік королівської величності.

¹⁹⁹ Пропуск. Собрание: «які домовлено і відписано».

6

Про міста з їхніми уїздами та землями, взяті Москвою через війну від Польської держави і за цими договорами знову відступлені; також про повернення Москвою забраних церковних речей, воєнної амуніції, грошей та інших речей тощо.

А з завойованих міст і земель відступлено було в бік його королівської величності такі городи й міста: Полоцьк і Вітебськ, Динемборк, Люцим, Речиця, Марим-Гавз з усіма південними інфлян-

А. ван Вестерфельд.
Софія Київська зі Сходу (33).

тами і з усіма уїздами тих названих міст, що здавна до них належать, окрім Веліза, що здавна належить до Вітебська. А з тих міст, які недавно були взяті, має бути вивезено до міст його царської величності, що будуть поблизу, на підводах до кордону тих уїздів церковне знадіб'я, образи, книги та інші речі, також надбані гармати й амуніції, і вся зброя, і грошовий скарб, і хлібні запаси завезені з Москви, також служилі люди і прибулі обивателі, російські люди. А при відступленні тих міст мають бути залишені гармати, амуніція, зброя, які були давніше в тих містах, тамтешні мешканці і шляхта на своїх посіданнях. Ті звищназвані відступлені міста (Полоцьк, Вітебськ, Динемборк з Інфлянтами та іншими вищеперечисленими місцями й уїздами і з повітом Сурожем, Езерищем²⁰⁰, тощо) мають бути віддані на бік його королівської величності і Річі Посполитої в теперішньому 1667 році від народження сина божого, травня місяця 11, згідно нового календаря, через присланих дворян, як від його королівської величності, так і від його царської величності. І люди його царської величності не будуть затримувати й кривдити тих людей (ані майна їхнього), які будуть узяті в підводи. А шляхті в тих відступлених уїздах вільно буде відбирати свої маєтності зараз після постановлення теперішніх трактатів, в яких мають безпечно мешкати без перешкоди від людей його царської величності, що лишатимуться до виходу в фортецях. Навзаєм і люди його царської величності, що будуть у тих фортецях, мають лишатися до виходу їхнього із тих фортець у повній безпеці від людей його королівської величності.

²⁰⁰ Собрание: «Полоцьк, Вітебськ, Лютин, Режиця, Марієнгауз із іншими містами й уїздами Усвят, Сурож, Озерище».

7

Про відступлення Києва з Печерським монастирем та іншими його околицями, з амуніцією і провіантом від царської величності до поляків.

²⁰¹ Пропуск. Собрание: «і зі служками зі старими».

А саме місто Київ із тими Печерськими монастирями та іншими околицями, що лишалися при Києві, також зі старими гарматами ²⁰¹, що були ще перед тим, як царська величність узяв Київ на свій бік, з провіантом, що був на той-таки час, має бути відданий у бік його королівської величності та Річі Посполитої і очищений перед першою комісією на вічний мир, що буде в тих примирних літах, тобто рахуючи в два літа від теперішнього трактату в році, дасть Бог, майбутньому 1669, місяці квітні 15, що припадає згідно нового календаря. Перед тим очищенням Києва і відданням його на бік королівської величності та Річі Посполитої має бути поміж себе від великих наших господарів обсилка через посланців, з любительними грамотами, щоб одна сторона знала про віддачу, а друга про прийняття. А коли б такої обсилки й не було, місто Київ повинно бути повернене й відступлене в майбутньому в термін, згідно з теперішнім записом, на бік його королівської величності та Річі Посполитої. І отой Київ, поки буде на ті два роки в триманні його царської величності, має мати міцну з війська його царської величності оборону як від поган, так і від свавільних козаків; його царська величність накаже давати і живність, і амуніцію до цієї оборони, скільки її треба. І за це його царська величність не упоминатиметься при відступленні того Києва жадної винагороди від його королівської величності і від Річі Посполитої.

А що стосується гармат з різних замків та міст, як його королівської величності й Річі Посполитої, так і приватних громадян Корони Польської та Великого Князівства Литовського, забраних у тій війні зобабіч, також забраних у тій війні в різних боях, то цей пункт відкладається до трактату про вічний мир.

8

Про віддання з боку царської величності полякам усіх забраних у час війни в польських та литовських містах і містечках публічних листів, також міських та земських, трибунальських, майдебурзьких книг, а при тому справ, метрик, привілеїв, бібліотек, також костельних і церковних книжок.

Всі публічні листи, також і міські, земські, трибунальські й майдебурзькі книги, а при тому справи, привілеї, метрики, бібліотеки, також костельні й церковні книги, забрані у Вільні, в інших містах та в різних місцях, як у Короні, так і у Великому Князівстві Литовському через ту війну, скільки можна буде їх знайти, публічних і приватних, особливо посольств із воєводств та повітів, відправлених до його царської величності під час війни з обітницею підданства, які через теперішні трактати касуються і на вічні часи знищуються, повернути, нічого при собі не затримуючи і не заховаючи. А забравши їх якнайдалі [...] ²⁰² місяців або, може, швидше зібратися можуть, хай його царська величність накаже одіслати на пограничне місце, обвістивши його королівську величність через свою грамоту, щоб зволив послати для відібрання всього того дворянина. А справи і всі книги воєводства Смоленського та Чернігівського, також Стародубівського повіту мають бути віддані, зібравши, які тільки знайдуться, засланому на пограниччя дворянинові його королівської величності, не чекаючи примирних років, за 12 тижнів після поприсяження цих пактів. Це стосується також справ і книг Київського воєводства, вони мають бути віддані на вимогу його королівської величності через грамоту.

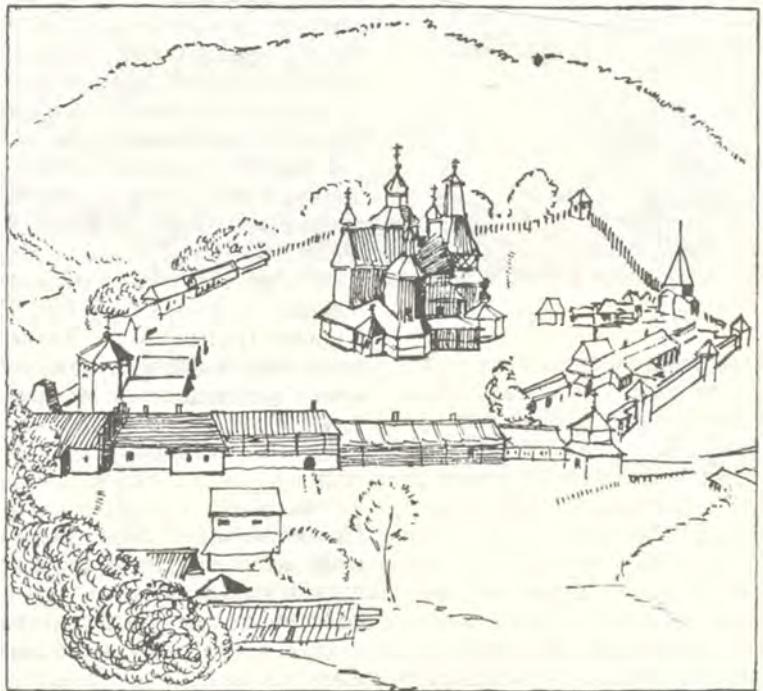
²⁰² У тексті пропуск. Собрание: «за шість».

9

Про повернення від царської величності полякам церковних і костельних речей, а саме: образів, святостей, реліквій, штуки дерева животворящого хреста та інших оздоб.

²⁰³ Собрание: «святостей і мощів, особливо частини дерева хреста господнього».

А що стосується всіляких дорогоцінностей і речей церковних та костельних, посвячених господові Богу на хвалу, а саме: всілякого начиння, святостей та реліквій, особливо штуки дерева святого хреста ²⁰³, взяті в Любліні, всіляких образів і оздоб костельних та церковних, то все, що тільки зможе зібратись у державі його царської величності якнайдалі за один рік, має бути повернене через обіслання великих наших господарів. А на першій комісії має бути постановлений зобабіч через великих повноважних послів задовільний договір щодо дзвонів, що їх забрано з держави його королівської величності і Річі Посполитої до держави його царської величності Московської.

Монастир в половині XVII ст. (33).

10

Про полонян з держави Польської й Литовської, забраних під час війни на царської величності московський бік.

А що поміж ними, великими послами його королівської величності та його царської величності, зайшло на велику трудність щодо звільнення в'язнів, то їх ми постановили звільнити в такий спосіб. Надалі весь полон, що зветься рільничий та робочий, за визначенням його ролі, люди обох статей, забрані в Короні Польській і у Великому Князівстві Литовському, має лишатися в боці царської величності всі ті примирні літа або й менше, коли дасть господь Бог швидше постановити на тих нижчезгаданих комісіях вічний мир. А що стосується інших в'язнів, тобто всіляких міщан, яких не можна лічити за служилих людей, забраних у ту війну від її початку з різних міст та містечок держави його королівської величності в Московську

державу, також і жидів, які перехрестились у руську віру, ми домо-вилися так: оскільки великі послы його царської величності не могли зараз учинити з нами договір про визволення тих людей, нам, послам та комісарам його королівської величності, теж важко було б дозволити, щоб те діло, згідно вимог великих послів його царської величності, заглухло тепер. Отож те діло досконало обмовлять великі повноважні послы його королівської величності, заслані, згідно нашої умови, для potwierдження теперішніх трактатів про постановлені нами примирні літа, до його царської величності в столицю. І дасть господь Бог, вони постановлять при його царській величності все так, як і має бути.

11

Також про всіляких в'язнів, військових і невійськових, старих і молодих, хрещених і нехрещених, польських і литовських, які лишаються в Москві, і московських, які перебувають у Польщі й Литві. Також про людей польських і литовських, що вільно зайшли в Московське царство, і про людей царства Московського, що вільно зайшли в Польську й Литовську держави,— мають вони з обох згаданих монархій, російської й польської, взаємно бути відпущені на волю з їхніми рухомостями. А хто добровільно захоче жити не в своїй природній державі, то на те постановлено дати їм волю.

Всі інші в'язні, забрані від початку теперішньої війни, як духовні, так і світські, шляхта й військові люди, старі й молоді, і всіляка челядь, всілякого стану, й статі, й набоженства люди, також і українські козаки, й татари, що мешкають під королівською величністю, землевласники, і світські, й інші служили чи які і в молодших літах, забрані як у Короні Польській, так і в Литовському князівстві, в маєтностях, чи в домах, або в бою, в замках, містечках і будь-де, чи були б тепер в ув'язненні, чи лишалися б на послугах його царської величності та в панів бояр, чи там, у державі його царської величності, поженилися б, чи перехрестилися б на руську віру, чи перебували б на дворах князів або міщан на роботі, так само і тих жидів, які не хрестилися на руську віру, всіх із жінками, дітьми і їхньою рухомістю, нікого не притаюючи та не примушуючи лишатися, хай накаже його царська величність визволити доброю вірою і розпустити в бік його королівської величності та Річі Посполитої. А коли б хто з них захотів самохітно лишитися на боці його царської величності, то їм це вільно чинити. Які ж польського й литовського народу особи білої статі і жидівки пішли заміж за російських людей, мають лишатися при своїх чоловіках. І навзаєм, всі в'язні його царської величності всякого стану й статі люди, які лишаються забрані до Корони Польської та Великого Князівства Литовського в різних битвах і перебувають у коронних містах і Великому Князівстві Литовському, і з тих, які під час бусурманської війни виходили до Польщі, а тепер лишаються в Польському королівстві на службі його королівської величності, або в домах, або в сенаторських чи шляхетських маєтностях, чи по містах у міщан на роботі, мають бути відпущені доброю волею його королівською величністю на бік його царської величності до Московського царства; їх наказано буде визволити, жодного не притаюючи і не примушуючи лишатися. І кожному, хто хотів би лишитися на боці його королівської величності самохітно, вільно буде те чинити. А звільнення і відпуск зобабіч учинено буде в'язням, не надчікуючи в'язнів із дальших міст Корони Польської й Великого Князівства Литовського, тобто відпустити їх із близьких міст до прикордонних міст царської величності за два тижні. А хто поодаль, то тих за місяць чи два, а ще дальших — за півроку, числячи від часу скінчення цих трактатів. А навзаєм з міст Московського господарства, зі Смоленська, Вітеб-

²⁰⁴ Собрание: «замосковських».

²⁰⁵ Собрание: «при допомозі воєвод і начальних людей».

ська, Полоцька, з Динемборка і з інших, поближчих, так і з українних мають бути звільнені в два тижні, а зі столичного міста Москви — в місяць, а з московських ²⁰⁴ поближчих міст — за два місяці, а з дальших міст — за чотири місяці, а з Астрахані — в півроку, рахуючи від часу завершення цих трактатів, а з Сибіру і з найдальших сибірських міст мають зібрати до звільнення за рік, а як випаде, то й раніше. За кордон же відпускати через обіслання прикордонних воєвод при допомозі приданих людей ²⁰⁵ без затримки. Також коли б в'язні московського народу прийняли католицьку віру й поженилися б у Короні Польській та в Великому Князівстві Литовському, а хотіли б повернутися до Московської держави, то їм має бути вільно повернутися як до власної вітчизни, без жадних утруднень з дітьми їхніми і всією рухомістю.

12

Про комісії і повноважних послів, що мають бути з обох монархій, російської й польської, для трактування вічного миру; коли б той не був учинений на тих з'їздах, то обидва монархи повинні пристати до посередництва на з'їзді послів сторонніх госуларів, щоб вічний мир був поміж ними постановлений.

²⁰⁶ Пропуск. Собрание: «тобто в 1674 році від Різдва Христового, в червні місяці, а по-старому...»

²⁰⁷ Собрание: «і прикликати на посередництво, либонь, загальне».

²⁰⁸ Пропуск. Собрание: «і не обіславши послами».

А в тих примирних літах, згідно схильності наших великих господарів і жадання зобабіч поміж тими великими господарями братерської любові та вічного миру, ми умислили й постановили, щоб були з обидва біч на з'їздах великі повноважні послы й комісари з повноважними грамотами, лічачи від місяця червня теперішнього року, в майбутній, дасть господь Бог, 1669 рік від народження Христа, господа, в червні місяці, а згідно старого числення — 7177 року. А коли б на тому першому з'їзді і комісії не було постановлено вічного миру через труднощі, що зайшли б, то другому з'їзду бути за п'ять років, тобто ²⁰⁶ в 1712 році. А коли б та друга комісія не дійшла до завершення того вічного миру, то, не гублячи надії на вічний мир, обидва великі господарі мають, згодившись через своїх послів, визначити християнських господарів у посередники, яких тоді обидва монархи потребуватимуть, і зажити через посередництво їх самих ²⁰⁷ чи, коли хто з них забажає, через самих тільки великих їхніх послів, щоб розсудити й постановити вічний мир, — учинити це на третьому з'їзді в 1678 році, згідно нового календаря, в червні місяці, а згідно старого — 7186 року. А коли, від чого борони Боже, і той третій з'їзд з посередниками не дійде згоди щодо постановлення вічного миру, а через насталі утруднення пан посередник указав би на продовження, тоді-бо великих їхніх, повноважних послів і комісарів-посередників відправити з шанобою, а самим з надією відкласти комісію до 1680 року, згідно нового календаря, а згідно старого — 7188 року, також до червня місяця. А в ті останні два літа вільно буде нашим великим господарям дбати про відновлення святого миру на подальші роки. До війни ж, і до розлиття крові, і до спустошення обох господарств усіляким таємним промислом зобабіч не допускати і взагалі тримати за християнським дбанням мир ²⁰⁸, не озлоблюватися і через будь-які прикордонні порушення, які можуть бути заспокоєні, війни не починати.

13

Про прикордонні литовські від Смоленська лісові ґрунти і про загублені в них під час війни рубежі й межі. Для цього зобабіч мають з'їхатися пошукачі й судді, і що побачать попсованого зі старих рубежів в лісових та польових ґрунтах, щоб усе те було відновлено й поправлено, як колись.

Також вимовляємо, що в ті протяглі війни мешканці прикордонних міст посікли ліси й ознаки через старі кордони в уїздах і

попсували кордони. Щоб оглянути це зобабіч, у теперішнім році після потвердження нинішнього перемир'я має бути вислано з повноважними господарськими грамотами від обидвох великих господарів як прикордонних суддів й комісарів по дві особи з одного краю від Смоленська і від новопоступлених земель, від Вітебська та інших міст. Тоді, з'їхавшись у вересні місяці і погодившись поміж себе, ті судді, у певному уїзді, де визначать, мають з'їхатись і, зібравши зобабіч багатьох старожитних, знаючих людей із волостей, розпитають про кордони в землях, у водах, у лісних уходах, у горах. А коли немає ніякої суперечки і коли обидва боки визнають кордони й межі, а ті старожильці проведуть зіпсований кордон, то ті судді, обдивившись самі, накажуть поставити познаки і кордон, а старий поправити, і міцно застерезуть тамтешніх обивателів, а з волості холопів, щоб стерегли, аби не було чинено з одного боку на другий в усьому жодної кривди.

14

Про покарання свавільних і неслухняних людей, на якому б тільки боці вони не з'являлися, про київські з монастирями, також чернігівські та переяславські лісові та польові ґрунти і про комісарів, що мають бути для відновлення на них кордонів.

А з якого боку з'являються свавільні й неслухняні люди, то про них має бути ознаймовано в прикордонних містах воєводам та комісарам²⁰⁹ і над тими людьми має бути вчинено без милосердя, згідно інквізиції, покару. А з другого краю, де місто Київ з монастирями, в землі від Чернігова й від Переяславля, на другому боці Дніпра, вислати зобабіч інших суддів та комісарів, щоб упорядкували ґрунти, лісні уходи і тамтешнім мешканцям учинили заказ на обидва боки та спорядили познаки, і це зробити у згадані літа до віддання Києва, поки його царській величності належить володіння, спостерігаючи, щоб до Києва не займали більше однієї милі.

²⁰⁹ Собрание: «комендантам».

15

Про оголошення стороннім государям через грамоти про мир, що має утвердитися поміж російською й польською монархіями, і про вільні купецькі гендлі та промисли.

Також умовилися, коли дасть господь Бог, після потвердження обох великих наших государів (з надією на постійний мир і щоб до вічного миру тримався без порушень) оголосити у любительних грамотах той утверджений мир і стороннім государям, з якими є вічний або тимчасовий мир, як пощаститься, через послів і посланців, щоб вони про це знали, і на потім щоб поміж купецькими людьми множилися торгові гендлі зі сторонніми державами.

16

Про вільні торги й промисли, що мають бути після останньої комісії купецьким людям обох монархій, російської й польської, землею й рікою Двиною до Риги із платою установленої індукти²¹⁰ й мита від купецьких товарів.

²¹⁰ І н д у к т а — тариф, плата за переправу, за пропуск товарів.

Також і поміж тими господарствами, Великою Росією і Короною Польською та Великим Князівством Литовським, поміж купецьких людей у прикордонних містах і в тих містах та містечках, у яких гендлювали перед теперішньою війною, гендлювати без утруднень з проїздними грамотами всілякими товарами, окрім тих товарів, які будуть заказані в обох державах, і мито платити від товарів, згідно уставу обох держав. Нікому не чинити з тих купців поза уставом збитків та нападів і тим їх не відганяти, також мати вільною

дорогу купцям зі Смоленська до Риги рікою Двиною з незаказаними товарами і тамтешніх купців пропускати без затримки повз замки його королівської величності до Смоленська. Мито, однак, плачено буде від тих товарів звичайне, на визначених місцях і піде до скарбу його королівської величності та Річі Посполитої. А тим купцям вільно буде гедлювати на обидва боки тільки після останньої, що має відправлятися з посередниками, комісії, тобто від року 1678, червня місяця.

17

Про борги, заведені ще перед війною, і про боржників, що лишаються в обох монархіях, російській та польській.

Борги після обліку й доказу повинні з обох монархій відшукуватися й платитися, і має бути чинена справедливість скривдженим.

²¹¹ Собрание: «через достеменні записи й кабали».

А борги, які ще перед війною зтягнені один одному через записки й обліки²¹¹, також через купецькі контракти з обох боків докажуться і слухними доказами будуть виявлені як між людьми всілякого стану Корони Польської і Великого Князівства Литовського, так і між людьми московського народу, які прибули через теперішню війну до місць його царської величності. Тоді кожному такому укривдженому, згідно обліків та записів і згідно купецьких контрактів, повинна бути учинена з винного на обидва біч безпроволочна розправа і справедливість, згідно права й достоїнності.

18

Про посилки з обох монархій, російської й польської, до кримського хана з оголошенням про учинений поміж ними мир і з побажанням, щоб і хан лишався з тими обома монархами без війни в сусідській приязні. А коли б того не захотів, то обидві монархії чинитимуть йому відсіч і воєнний промисел разом, уживши до того запорозьких і донських козаків.

І те ми постановили, щоб обидва великі наші господарі послали до кримського хана й оголосили йому через свої грамоти про той утверджений мир, аби задля сусідства кримський хан зі своїми ордами був у спільній приязні та любові з нашими великими господарями, а війну до решти занехаяв, оскільки великі наші господарі лишаються вже поміж себе в братерській любові. А коли кримський хан тим згордує і не захоче бути спільним приятелем у сусідстві і війни своєї до решти не занехає, тоді обидва війська в Україні, у Києві, і в Запорогах, і в інших українських землях пообіч річки Дніпра як Корони Польської і Великого Князівства Литовського, так і держави його царської величності Московської, будуть завше готові з тамтешніми українськими людьми йти проти орд і ханської сили і даватимуть відсіч. Також матимуть спомічний і оборонний промисел над бусурманами і в Запорогах, і на Дону. А коли б кримський хан після того оповіщення захотів стати третім у приязні з нашими великими господарями, тоді обидва наші великі господарі, знісшись між собою про способи заспокоєння і про зайшли різниці, ретельно вирішать, як могли б прийти до спільної приязні.

19

Про послання послів від обох монархій, російської й польської, до турецького царя з оголошенням про учинений поміж них мир і з побажанням, щоб і цар турецький зберіг із ними добросусідську приязнь і міцно наказав кримському ханові не давати жодної оказії до розбрату й війни з обома монархіями, російською і польською, тощо.

Також для досконалого оголошення великі наші господарі пошлють своїх послів до турецького цісаря, ознаймуючи його, як сусіда, про той постановлений мир, щоб турецький цісар, потвердивши минулу приязнь, наказав кримському ханові спокійно лишатись у сусідстві і суворо наказав не давати жодної оказії до війни. А коли б обом нашим великим господарям зайшло з такої причини від орди до війни з ханом і татарами, через що мала б побуритися до війни проти них, двох великих наших господарів, або проти одного з них, повстаючи за орду, й Оттоманська Порта, то наші великі господарі даватимуть об'єднаною потугою, спільною силою і військами зобабіч відсіч бусурманам при кожній потребі.

20

Про чесне прийняття і відправлення послів, посланців та гінців, що мають бувати в обидвох монархіях; про те, скільки повинно бути при них людей та коней і про потребу давати їм підводи й харч.

Також мовлено й постановлено, що послів, і посланців, і гінців на обидва боки приймати й відпускати з ушануванням, згідно достойності; їм має бути самохітний і приїзд, і від'їзд, без жодної зачіпки та затримки. А приїздити великим послам зі стома чоловіками, коней хай мають п'ятдесят; посланці — з сорока²¹² чоловіками, а коней — п'ятдесят; гінцям — з десятьма чоловіками, а коней — п'ятнадцять. І давати на тих людей та коней і харч, і підводи.

²¹² Собрание: «з тридцятьма чоловіками».

21

Також про послів, посланців і гінців, про належну їм зустріч із харчовими припасами і про конвой; також про купецьких людей, коли при них будуть, і про їхню охорону.

А коли послам, і посланникам, і гінцям доведеться кому їхати в своїй дорозі до великого господаря, то за обсилкою, згідно посольського звичаю, вислано буде пристава прийняти його з утриманням і посольським задоволенням, і той посол дасть приставові людей і коней [...] ²¹³ будуть прибулі купецькі люди, то тих переписати іменами, як їх багато буде, щоб від кордону їхали в своїй справі. А приставам, як у дорозі, так і при посольствах великих господарів, коли багато буде, охороняти, згідно загального звичаю, і ні в чому не чинити їм уйми як при прийнятті, так і при відпущенні, до самого кордону.

²¹³ Пропуск. Собрание: «розпис; а коли над число постановлених польських людей і коней...»

22

Також про купецьких людей, що звикли бувати при послах, про їхні товари і про їхній від'їзд за послами без затримки до своїх домів тощо.

А як будуть з тими послами й посланцями купці з товарами, які заказано возити до обох держав і до столичних міст його королівської величності Корони Польської і Великого Князівства Литовського, також і до Варшави, так само і, з другого боку, в саме столичне місто держави його царської величності, мають гендлювати, де буде вказано, а свої товари заміняти явно, а не таємно. І ті купецькі люди лишатимуться при послах так довго, доки лишатимуться в своїх посольствах послі і матимуть після їхнього відправлення від'їхати, не лишаячись і на малий час. А люди, що будуть при послах, не можуть намовляти і вивозити з собою будь-яких людей, а коли [...] ²¹⁴ і подібний до такого переступу має бути учинена.

²¹⁴ Пропуск. Собрание: «хто виявився б у тому винуватий, тоді над таким винуватим цілковита управа на такий...»

23

Про відшукування й карання, згідно справедливості й права, свавільних і легковажних людей, з огляду на їхню вину; про відшукування також пошарпаних ними, свавільцями, маєтків і про повернення їх тим, чії вони виявляться в обох монархіях — російській і польській.

Також умовлено й постановлено зобабіч, щоб у прикордонних замках воєводи і призначені люди намагалися бути справними у всіляких сусідських ділах, відшукували бунтівників і всіх, що покушаються на зло, людей, від яких на обидва боки можуть зачатися такі негідні вчинки, відшукувати й діставати їх, де і в яких місцях можна їх дістати. А за їхньою виною карати їх, що кому випадає за вину, згідно звичаєвого права обох держав, щоб між господарствами не було аж ніяк неприязні. А кому які шкоди і збитки вчинять, рознесуть ті рухомості й розділяться з іншими людьми, так те, згідно достоїнності, повертати, а товаришам також чинити нагану й заповідати, щоб потім не важилися чинити злих справ.

24

Про причини, коли б з'явилися в прикордонних містах і провінціях з боку будь-якої монархії, що могли б дати оказію до гніву й незгоди. Аби те розшуковано і правильно розрішено слідчими обох монархій, що з'їдуться вкупі, щоб задовольнити покривджений бік і втримати постановлений мир.

А коли за причиною якісь негідники вдадуться до зайдлості поміж обома боками, то який бік буде укривджений або зневажений, дати знати воєводам та намісникам, від яких прийшла така кривда чи утяження, і намісникам та воєводам найближчих прикордонних міст іншого боку, де той ексцес постане. І, з'їхавшись на кордон, вислухати, кому те належить, про ті гидотні виступки та ексцеси, і по-братерському розсудити та без тяганини правдиво розправити, щоб у такий спосіб не порушити аж ніяк примирного договору.

25

Такий самий пункт, як і 24 пункт, про свавільних людей в обох монархіях, що через їхнє свавільство та ексцеси не повинен бути розірваний мир, але їх самих треба буде відшукати й суворо карати, а ображені від них повинні бути задоволені достатньою справедливістю.

А коли б деякі піддані царської величності, свавільно зібравшись, почали чинити якісь шкоди землевласникам²¹⁵ і підданам його королівської величності, то тоді його царській величності наказати послати по них і похопати їх та за їхньою виною вчинити без усякого милосердя над ними кару. А які збитки стануться від них, то те, згідно достоїнності, повертати. Так само, коли піддані його королівської величності, свавільно зібравшись, учинять якусь шкоду землевласникам²¹⁵ і підданам царської величності, то їм, згідно того-таки звичаю, учинити кару за їхньою виною, а збитки, як слушно визначається, повертати; і цю відправу чинити швидко, на земщині, не побуджуючи на те більших військ, війни не починати і того миру не розривати ані за жодних причин.

26

Про більші справи, які трапляються, то, коли б порубіжні воєводи не могли б їх заспокоїти, мають відкласти до з'їзду на кордон людей

²¹⁵ Собрание: «землям».

з обох монархій, а ті люди, з'їхавшись, повинні справлятися і, розслідивши, праведно судити, а укривдженим давати негайну справедливість; щоб не було через те зобабіч порушення учиненому мирові.

А коли трапляться великі справи, яких не можуть заспокоїти і розсудити порубіжні воеводи, то відкласти те до посольських з'їздів обом господарям. А яких послів вони, обидва великі господарі, пришлють зобабіч на рубіж для тих справ, то щоб було зручно для обох сторін, і хай з'їдуться без усяких суперечок. Домовлятися про ті справи, на які будуть вислані, і чинити в усьому добру, святу справедливість без прогайнування. А перемир'я не порушувати ні через що.

27

Про дотримання зобабіч без жодного порушення поздовж примирних літ постановленого й утвердженого миру.

Також протягом тих примирних літ мають бути заспокоєні в мирі господарства, землі й міста найяснішого великого господаря, його королівської величності і великого господаря, його царської величності, так що жоден господар не замислюватиме один на одного ні потаємно, ні увіч неприязні і ні сам через себе, а ні через інших нічого злого не чинитиме й не наказуватиме чинити.

28

Про обох монархів, російського й польського, і про їхніх наслідників, щоб для збереження на примирні літа постановленого миру не приймали жодних ворогів один одного і не допомагали їм людьми чи грішми.

Також найяснішого великого господаря, його королівської величності, наступники, польські королі і великі князі литовські не прийматимуть у товариство ні явних, ні таємних ворогів великого господаря, його царської величності, і Московської держави, не допомагатимуть їм ні скарбом, ні людьми, не даватимуть ні самі через себе, ні через субординованих осіб оказії до ворожнечі та війни і не будуть та не наказуватимуть чинити якесь зло. Також великий господар, його царська величність, і його наслідники, які будуть у майбутньому, великі господарі царі і великі князі московські, ні самі через себе, ані через жодні інші субординовані особи не прийматимуть у товариство ні явних, ні таємних ворогів великого господаря, його королівської величності, і всієї Корони Польської та Великого Князівства Литовського, не допомагатимуть скарбом та людьми і не будуть та не наказуватимуть чинити якесь зло протягом тих примирних літ. Але взагалі зобабіч виявляти все добре, що сприяє братерству, щоб ворожнеча не зростала і не було причини до війни.

29

Про постанову, що після учинення цього миру на примирні літа має бути виправлено в шість місяців з обох монархій, російської й польської, взаємних послів із грамотами своїх монархів на потвердження цих договорів, і в своїй дорозі мають вони з'їхатися з собою та вручити один одному списки тих потвердних грамот і з ними їхати в свою дорогу для докінчення того посольства, тощо.

Також домовлено й постановлено, що будуть послані до обох господарств на той примирний договір великі й повноважні послы великого господаря, його королівської величності, і з другого боку великого господаря, його царської величності, з потвердними

²¹⁶ Собрание: «за п'ять місяців».

²¹⁷ Пропуск. Собрание: «великому господарю, його царській величності».

²¹⁸ Собрание: «канцлер».

грамотами. Вони мають з'їхатися від того часу нашого потвердження за шість місяців ²¹⁶ у містах, де то годиться, після обсилки, показати брат братові потвердні господарські грамоти, щоб було все згідно того договору, слово в слово, з господарськими печатками. І, прочитавши ті господарські грамоти, мають дати з них брат братові копію. А як потвердні грамоти, згідно того договору, виявляться правдиві, то тоді обом послам іти в свою дорогу до великих господарів і піднести грамоти. І великому господареві, його королівській величності, також [...] ²¹⁷ потвердити присягою ту потвердну грамоту своїми особами перед святим Євангелієм. І до присяжної їхньої клятви зобабіч, як у Короні Польській та Великим Князівстві Литовському, канцлери ²¹⁸ обох народів, так і в московській столиці думний посольський дяк підпишуться при потверджених грамотах, щоб потім було пам'ятно й нерушно.

30

Про тих-таки великих послів, яких має бути виправлено з обох монархій для потвердження постановленого, висловленого в цих пактах, миру; що вони будуть уповноважені трактувати й домовлятися про утримання обидвох частин України та Запорожжя і разом заступатимуть їх обома монархіяма від кримського й турецького насильств, тощо.

Також поміж нами умовлено й те, що після приїзду нашого до обох наших великих господарів з теперішнім постановленням і потвердженням святого миру великі послі, яких має бути послано з потвердними грамотами на обидва боки до великих господарів, матимуть зобопільну силу до трактування про утримання обидвох частин України й Запорожжя і мають вони домовитися про спосіб спільної допомоги, як проти кримського хана й орди, так і супроти турецького цісаря, коли б ті мали примушувати спільно своїми військами українських козаків до послушенства й підданства. Це стосується й інших справ, які належали б до ґрунтовної безпеки на користь тих обох держав і для помноження взаємної братерської любові обох великих наших господарів.

31

Про грошову суму, яку треба визначити з боку царської величності в польський бік, щоб задовольнити польську й литовську шляхту (і з частини України), яку вигнано з тих воеводств та повітів, що лишилися відступлені від Польської держави в бік царської величності.

А ще ми, великі послі його королівської величності, казали послам його царської величності про віддання суми, яка повинна задовольнити шляхту — вигнанців із воеводств, повітів і з частини України, відступлених у бік царської величності, щоб царська величність, згідно братерської любові до його королівської величності, зволив її визначити, щоб привести народи до приязні. І великі послі царської величності оголосили нам іменем свого господаря те, що про задоволення вигнанців шляхти Корони Польської і Великого Князівства Литовського буде учинено договір на першому посольстві, що відправлятиметься з потвердними грамотами його королівської величності, і ту справу його царська величність відкладає до посольського прибуття.

32

Після смерті будь-якого монарха новий монарх, постановлений на місце вмерлого, повинен послати своїх послів до другого монарха для непорушного утвердження постановленого миру й спокою; це саме має учинити через своїх послів і другий монарх.

А коли за божим доглядом випадє котрому великому господареві піти з цього світу до вічної хвали, тоді наступному великому господареві для непорушного дотримання цього примирного договору треба обвістити другого господаря через своїх послів і оголосити про свою схильність до приязні. Це саме навзаєм має учинити й другий господар. І той примирний договір великі господарі повинні будуть обидва разом утвердити своїми потвердними господарськими грамотами, щоб це служило не до розірвання, але радше до утвердження непорушного миру.

33

Про цей договір і трактат, коли б мав пропасти в будь-якій канцелярії через якісь причини й пригоди.

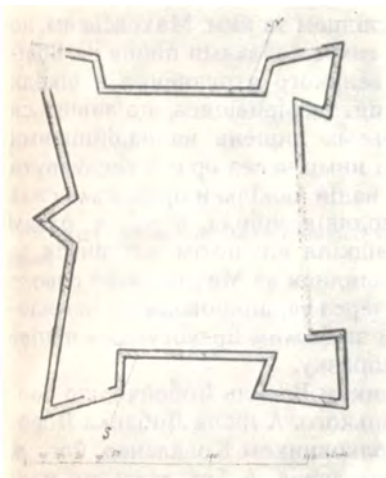
А коли б через несподівані пригоди той утверджений на письмі договір згинув у котрійсь державі в канцелярії або запропастився перед віднесенням і відданням до канцелярії, тоді та тривалість теперішнього договору має спільно служити великим господарям та їхнім господарствам за списком, що буде в другій державі, і святий мир так само лишатиметься нерушно постановленим.

34

Про утвердження цих Андрусівських трактатів і договорів через обопільних повноважних послів та комісарів підписами власних рук, притисненням печаток та присягами і про взаємну розміну цими договірними дипломами.

А для більшого, й достатнішого, і ґрунтового забезпечення, що все те, що тут поміж нас, великих і повноважних послів та комісарів його королівської величності і його царської величності, учинено, умовлено, постановлено і докінчено від найяснішого і великого господаря нашого Яна-Казимира, з божої ласки короля польського і шведського, великого князя литовського, руського та інших, його королівської величності, пана нашого милостивого, і від усіх станів Корони Польської та Великого Князівства Литовського, а також від господаря, царя і великого князя Олексія Михайловича, всієї Великої, Малої та Білої Росії самодержця і численних держав та земель, східних, західних і північних, отчича й дідича, наслідника, господаря й володаря, його царської величності буде дотримано в усіх пунктах і теперішнє постановлення має бути тривале й непорочне²¹⁹. До цього постановлення й запису ми, його королівської величності великі й повноважні послы й комісари, руками нашими підписалися і печатки приклали, а на остаток утвердили зобабіч нашою спільною присягою. І тими примирними записами ми розмінялися з великими й повноважними послами його царської величності. Писано те утвердження на з'їздному місці, в селі Андрусові, року від народження господа Христа 1667, місяця січня 30, а від створення світу у 7175 році.

²¹⁹ Собрание: «непорушне».

Бар. Замок. План (29).

КЛЯТВЕННА ПРИСЯГА НА ТИМЧАСОВИЙ МИР,

постановлений через нас,
великих послів його королівської величності,
короля польського та Річі Посполитої
з великими повноважними послами його царської величності,
виконана в Андрусові, дня 30 січня, 1667 року.

Ми, комісари його королівської милості й Річі Посполитої, присягаємо господові Богові, єдиному в святій трійці, на тому, що те все, що тільки через нас на теперішніх трактатах про тимчасовий

Українська пані в намітці (22).

²²⁰ Девлет-Керім, тобто хан Адель-Герей.

²²¹ Маховський Себастьян — польський полковник, відзначався жорстокістю і тим, що, як писали сучасники, «не одержав жодної перемоги». Винаватець смерті І. Виговського.

²²² Тепер село Печори на березі Південного Бугу.

²²³ Браїлів лежить на південний схід від Бара, від Межибожа це далеко.

²²⁴ Інакше: Дрозденко. Притримувався російської орієнтації. Підняв був повстання проти Тетері й виступив за Брюховецького. Його осадив потім у Брацлаві Дорошенко, згодом викупив у татар. Але це відбувалося раніше. (Див. приміт. 165).

мир, умовлений в Андрусові, постановлено і висловлено в примирному нашому листі, в усіх пунктах, буде виконано, й не порушено, і в усьому дотримано як від його королівської величності, нашого милостивого пана, та від наступників його, так і від усіх станів Річі Посполитої обох народів Корони Польської і Великого Князівства Литовського. На цьому, як справедливо присягаємо, так хай допоможе нам господь Бог і його свята мука. Амінь!

З копією цих Андрусівських договорів, писаною польською мовою, повною помилок та описок, коригував Самійло Величко, бувший канцелярист Запорозького війська, і, де тільки міг, виправив частково, а де ні, те лишив виправити кращим за себе, тим, що не лінуватиметься над тим потрудитися.

Гетьман Дорошенко, одержавши певну звістку про такий некорисний для всіх козаків Андрусівський торг, жалобливо доніс про те Дієнлету Керейну²²⁰, тодішньому кримському ханові. Потім, коли завітала сподівана весна до вдячних очей і сердець людських і прикрасила землю квітами, то й Марс, спраглий на людську кров, не зволив лишатись у мирному домі, але запалив серце короля Яна-Казимира виправити коронні війська на крайне розорення тогочасної України і щоб прихилити до себе нейтраліста Дорошенка з козаками. Король Казимир був тоді певний через Андрусівські договори миру з росіянами і зараз навесні безпечно виправив коронні війська зі значним рейментарем Маховським²²¹ на Україну, дозволивши їм плюндрувати Україну вогнем та мечем і отак прихилити її до Корони Польської. Маховський тоді, прибувши на Україну, кілька місяців, не маючи відсічі від Дорошенка, плюндрував її біля Брацлава та по різних інших місцях. Дорошенко ж сам з козаками не посмів вийти супроти Маховського, лишався тільки в поготовності, а послав до хана, просячи на поміч орду. Також і Маховський, наблизившись до Чигрина, не посмів більше наступати. Коли ж прибув із Криму до Чигрина від хана один Нурадин-солтан з татарами, то й Дорошенко відразу ж стягнув до купи козацьке військо, що було в поготовності, і, рушивши разом із солтаном на Маховського, прибув до Кальника. Провідавши про те, Маховський позадукував з України і став обозом біля Немирова, коло села Печер²²². Дорошенко ж, не рушаючи сам з Кальника за Маховським, виправив від себе з козаками й ордою уманського полковника Білогруда.

Білогруд тоді, прибувши до Печер і завівши бій з Маховським, розгромив його при всеильній божій помочі так, що той, покинувши свій обоз з усіма користями й тяжарами, налегці рушив до міста Браїлова, що біля Бара й Межибожа. Але й там не збувся, бо Білогруд, приспівши з козаками й ордою слідцем за ним, Маховським, до Браїлова²²³, осадив Браїлів ордою, а сам з козаками пішов на Браїлів штурмом, в який вломився без великого утруднення й шкоди і почав громити ляхів. Тоді Маховський, зневірившись, що лишиться живий, вихопився з Браїлова з трьома лишень найнадійнішими хоругвами, сподіваючись пробитися з ними через орду і вислизнути до Польщі, але і в тому одурила його надія, оскільки ординська сила оточила його з хоругвами і одних поляків вибила, а інших, разом з Маховським, забрала в неволю, звідкіля він потім викупився за немалу ціну. Отож не без причини пролилися на Маховського слози православних українських людей, бо через те, що поводився немилосердно з тими бідними людьми, і сам за божим правосуддям підпав із військом під знищення й повну поразку.

Тоді ж, у Кальнику, був полковником Василь Лобойко, що полковникував там і за старого Хмельницького. А після Лобойка Дорошенко постановив був у Кальнику полковником Коваленка, його ж Дорошенко безповоротно виправив до турків. А брацлавським полковником був тоді добрий молодець Дрозд²²⁴, якого потім Дорошен-

Сільська дівчина з пряжею (22).

Селянка-молодиця (22).

Українська пані в кабалці (22).

ко звелів застрелити в Чигрині, одне через те, що сперечався з Дорошенком, а друге через те, що через одного сердюка, який був у Дорошенка на варті, викрав був Дорошенкову булаву і хотів із нею втекти на цей бік Дніпра в Гадяче до Брюховецького. А на тому боці Дніпра, що від Браславля й Немирова, хоч, як вище висловлено, немала сталася Україні й людям її пагуба й розор від Маховського, навзаєм наспіла тоді ж розруха від козаків і орди на самого Маховського. А на цьому боці Дніпра, що від Переяславля до Гадячого, либонь, знаходилася позверховно бажана народом тиша без війни. Однак у людських серцях розпалювалося полум'я внутрішньої озлоби і поширювалося на гетьмана Брюховецького всенародне обурення, і то за знищення стародавніх малоросійських прав і вольностей і за прийняття в Малу Росію воевод та московських військ. До цього обурення не меншою причиною і побудкою на Брюховецького був і Дорошенко, який заслав із Чигрина до тутешнього народу свої листи й універсали.

Потім згаданий кримський хан, маючи достатню відомість про постановлені в Андрусові пакти росіян з поляками і знаючи про людську озлобу проти козаків і непостійність їхню супроти себе, з огляду на раніше постановлені пакти з Кримом писав восьмого червня через свого нарошного посланця до короля Яна-Казимира такий викривальний свій лист з обстоюванням козаків:

КОПІЯ ЛИСТА АДЕЛЬ-ГЕРЕЯ,

кримського хана, до його милості короля,
присланого через Ахмета-агу 8 червня 1667 року,
відданого публічно в сенаті у Варшаві ²²⁵.

²²⁵ Лист подано у перекладі з польської мови.

Хвала Богові, творцеві й годувальнику всього світу, і честь найдостойнішому утішителю роду людського, останньому пророкові, заступнику на судному дні, тобто благословенному Махмету Мустафі, і хай буде його мир і боже милосердя над ним і його нащадками і помічниками великої орди і великих держав, і кипчацьких полів, і столиці кримської, і незліченних татар, і без лічби військ ногайських високої достойності, що наче сонце, яке сходить, і планета Меркурій, яка погоджується з сонцем.

Продовж, Боже, щасливе в здоров'ї наше панування! Від нас бажаємо королеві польському, великому князеві литовському, руському, прусському, мазовецькому, жмудському, інфлянтському, київському, вандальському, Янові-Казимирові Четвертому, великому монархові, що з'єднає в собі всі чесноти, продовж йому, Боже, до останнього дня щасливе панування! А зі щирою любов'ю привітавши і спитавшись про щасливе панування, ми, хан, звідомляємо, що лист дійшов до нас через вашого посла Карвовського. Пишете, що ми начебто зірвали присягу, але ні, не ми є причиною порушення миру, бо все, що сталося,— все з вашої вини. По-перше, ви присягали, що не висилатимете до Москви послів для угоди без відома Криму, а зараз ви постановили з Москвою, що вислала трьох комісарів, трактати і нас про те не звідомили. А коли до нас багато разів прислала Москва послів, обіцяючи дати нам всі узвичаєні дари, аби ми тільки згодилися з нею, ми ж не хотіли, кажучи, що король польський та Річ Посполита живуть із нами у братерстві й приязні, віддайте їм Смоленськ та інші порти і Задніпров'я. Домовляючись про те, ми затримали їхнього посла в Криму. А зараз ви постановили без відома Криму трактати з Москвою, чи ж то годиться? По-друге, хоч козаки й піддані ваші, однак задля нашої приязні ви присягалися, що не чинитимете їм ніякої кривди, а зараз вони внівець обернені — мало що їх уже й лишилося. Той плач безперервно доходить до Криму, але ми не зважали на те через приязнь до Польщі. Хоч ми козаків і охороняємо, але то для вашого ж добра, щоб вони через більше пригночення не віддавалися комусь іншому; знаємо те добре, що підданими нашими вони бути не можуть. По-третє, коли брат наш, хан Мехмет-Герей, ставши ханом, їхав до Криму, його зустрічали два ваші послы в Білогіроді. Коли ж я за божим розпорядженням сів на нашому кримському панстві і на столиці, то не тільки мене не зустрічав посол, але, поки я перший не послав до вас посла, від вас у мене не був ніхто, то чи ж така має бути приязнь? І крім тих причин, коли Нурадин-солтан, брат наш, сів на коні з усім військом, ми наказали йому йти на козаків і оповістили йому, що поляки наші приятелі, а його милість король здавна є нашим братом і лишається з нами в приязні; ми міцно наказували, що треба, аби ти лишався в приязні і був ворогом ваших ворогів²²⁶. Солтан, наш брат, погромивши ворога як нашого, так і вашого, повернувся до Білої Церкви і відправив посланця до коменданта, але не одержав жодної слушної відповіді. Потім, написавши листи до вас, брата нашого, і до гетьмана, і до Маховського, він послав старшого воротаря. Потім три чи чотири місяці стояв в Україні й не дочекався ні посланця, ні жодної відповіді. І військо ваше, що йшло на Україну трьома трактами²²⁷, тричі хапало з татарського війська «язика», а коли те військо було розгромлено, ми знайшли тих людей у Маховського в кайданах — а брати «язиків» від приятеля не належить. Нурадин-солтан, бувши в Україні, послав листа до гетьмана, а йому не прислано ні одного листа. Коли ж він довідався, що Маховський хотів ударити на наше військо, вийшов проти нього, і після великої битви ваше військо розгромлено²²⁸; ясно то кожному, що після битви один мусить бути переможений, і від поразки війська держава трохи має ущербок — так буває завжди, однак через те рвати приязнь не треба. Відомо те всім, що Крим був вам корисний у немалих okazіях, — так, ми добре ставали за вас, коли ходили на шведа, на венгрів²²⁹ і на Москву, коли Шеремет був, і в інших численних okazіях, і, коли захочете лишатись у приязні, ще більше знаєте нашої дружби. Ви просили повернути невільників, однак так не водиться; коли буде приязнь, вони й так не загинуть, — зробити те будемо ми в силі. Ми просимо й за козаків, аби ви не наказували обертати внівець їхнє військо²³⁰. Зараз із вашим послом посилаємо свого на ім'я Ахмет-ага. А ті пункти хай будуть прийняті, узвичаєні ж подарунки присилайте своєчасно щороку, і, з божою поміччю, наше братерство буде ліпше від першої приязні, а коли хочете миру, пришліть посла до поновлення присяги, а ми до останнього кінця

²²⁶ Йдеться про військові акції проти Лівобережжя.

²²⁷ Трьома трактами йшло польське військо під час походу Яна-Казимира на Україну в 1663 р. На Тернопіль ішов коронний гетьман Потоцький, на Дубно — С. Чернецький, на Бар — Я. Собеський.

²²⁸ Йдеться про битви під Печорою та Браїловом. (Див. опис вище).

²²⁹ Проти Ракочого, допомагали татари і у війні проти шведів. Ці події описано у першому томі Літопису.

²³⁰ У Туреччині польські послы виставляли, що Андрусівський договір постановлено для остаточного знищення козацтва.

життя нашого лишатимемось у братерській приязні. Даний у столичному місті Бакчі, дня 17, місяця шавала, 1667 року. Мій братику, на міцну дружбу посилаю коня з кульбакою і з вуздечкою, прошу вдячно прийняти, а посланця висилайте не бавлячись, якнайшвидше.

²³¹ Кобилецький Самійло — польський посланець до Криму в 1667 р. Його місія була безрезультатна.

Мій приятелю й брате, рекомендую Вам Кобилецького ²³¹, що дуже здібний до монаршої служби; то мудрий і вчений чоловік, його краще за всіх інших можна посилати для частих посилок, і жовнір він добрий, просимо, аби лищавсь у вас у ласці.

Адель-Герей, хан. Насамкінець — молитви наші тим, хто знаходиться на правдивій дорозі. Девлет-Керім.

КОПІЯ ЛИСТА

від Гасан-Герєя, перекопського бєя ²³²

²³² Лист подано в перекладі з польської мови.

Хвала богові, творцеві й годувальнику всього світу, і честь найдостойнішому утішителєві роду людського, останньому пророкові, заступнику на судному дні, тобто Махмету Мустафі і хай буде мир і Боже милосердя над ним, і його нащадками, і помічниками великої орди, і великих держав, і кипчацьких полів, і столиці кримської, і незліченних татар, і без лічби військ ногайських високої достойності, що наче сонце, яке сходить, і планета Меркурій, яка погоджується з сонцем.

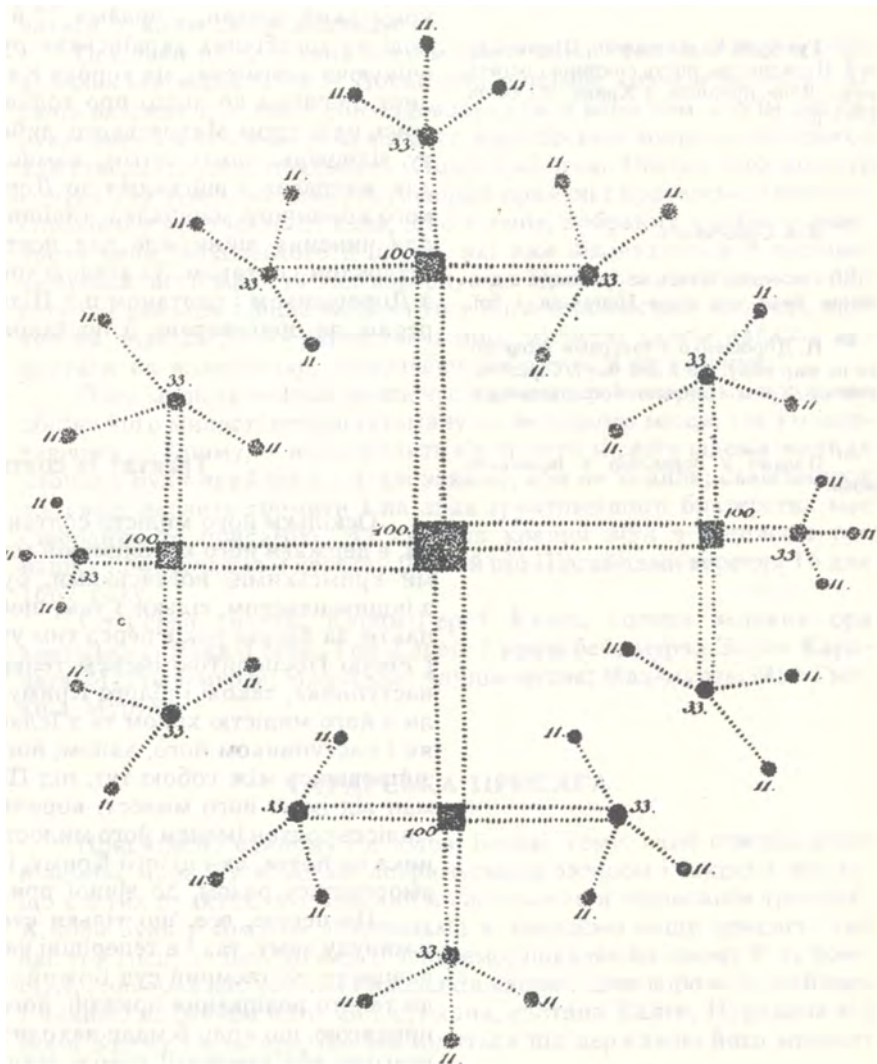

Схема дій татарських загонів для пограбування (3).

Продовж, Боже, в здоров'ї його панування! Його милості королеві польському, великому князеві литовському, руському, прусському, мазовецькому, жмудському, інфлянтському, київському, підляському, смоленському, чернігівському і шведському, готському, вандальському Янові-Казимирові Четвертому, великому монархові.

Бей Гасан-Герей, солтан, віддає такі зі щирої любові поздоровлення для міцного миру великих держав, столиці кримської та непереможного кордону перекопського і, запитавши про добре здоров'я, подає до відомості, що вельможний і великодушний його милість хан і Калга-солтан послали з числа виборних слуг своїх Ахмета-агу із приязними листами. І я також посилаю від себе, написавши його королівській милості, листа, і, не бавлячись довгим писанням, згоджуюсь із листами старших братів своїх на всі висловлені там умови, а щоб наш приязний лист не ходив упорожні, на знак доброї приязні посилаю через нашого берейтера коня з кульбакою й вуздечкою, а коли з божою поміччю дійде, просимо вдячно прийняти і звідомити нам через послів про добре Ваше здоров'я, і я за те готовий лишатись у щирій приязні і триматися Вашого боку. Насамкінець — молитви наші тим, що знаходяться на правдивій дорозі. Даний у Перекопі, місяця шавала, 1667 року.

Переклав Казимир Снарський,
тлумач і писар королівської милості.

Після таких військових змагань та дій з Маховським Нурадин, кримський солтан, з ордами ²³³ й Дорошенко з козаками стояли в полі на тогочасних українських рубежах та в інших різних місцях, очікуючи довгий час від короля Казимира письмової відповіді на свій лист, писаний до нього про тодішні справи. Але король, розгнівавшись на погром Маховського, либонь, довго утримувався був писати ту відповідь, однак потім, намислившись і запобігаючи більшому злу, виправив з військами до Дорошенка й Нурадин-солтана великого коронного маршалка, тодішнього польного гетьмана ²³⁴, але не для чинення війни, але для постановлення пактів з Дорошенком і Нурадин-солтаном. За згодою той польний гетьман з'їхався тоді ²³⁵ з Дорошенком і солтаном під Підгайцями, того ж 1667 року, 12 вересня, де приговорено й постановлено такі пакти ²³⁶:

²³³ Тут були Калга-солтан, Шерин-Герей, Нурадин, ще шість солтанів і багато мурз. Вони прийшли з Криму під осінь 1667 р.

²³⁴ Яна Собеського.

²³⁵ Гетьман з'їхався не для миру, а для війни. Були тут, коло Підгайців, і бої.

²³⁶ П. Дорошенко з татарами згодилися на мир тому, що в цей час І. Сірко напав на Крим і сильно його повоював.

²³⁷ Подано в перекладі з польської мови.

Трактат із солтаном Калгою ²³⁷

Оскільки його милість солтан Керим-Герей Калга ввійшов сюди, в держави його королівської милості і Річі Посполитої, з військами кримськими, ногайськими, буджацькими, білгородськими не з іншим наміром, тільки з тим, щоб постановити й підтвердити давні пакти, за багато років перед тим утверджені з його милістю королем і Річчю Посполитою іменем теперішнього його милості хана, його наступника, також і цілого Криму, а особливо ті, які недавно поставили з його милістю ханом та з Іслан-Гереєм, що пішов із цього світу, як і наступником його, ханом, його милістю Мехмет-Гереєм. Отож, зійшовшись між собою тут, під Підгайцями, його милість пан гетьман від імені його милості короля й цілої Річі Посполитої та його милість солтан іменем його милості теперішнього хана і його наступника на потім, як і цілого Криму, і всіх їхніх милостей, присягалися, вмовившись разом, до вічної приязні і на вічно нерозривний мир.

По-перше, все, що тільки сталося поміж обома народами, як у минулу зиму, так і в теперішні часи, пустили у вічну непам'ять, віддавши те на таємний суд Божий. А щоб не доходило в подальшому до такого розірвання приязні, його милість пан гетьман вимагає під присягою, що коли б мали заходити коли-небудь і які-небудь окаяні, незгоди або претензії поміж згаданими державами, має вирішувати

тися це через послів, і до їхнього повернення все повинно лишатися у спокої, і не повинні виявлятися знаки неприязні.

А що його милість солтан обіцяє й присягається іменем його милості теперішнього хана і його наступників, як і цілого Криму, бути ворогом ворогів його королівської милості і Річі Посполитої, ставати з військами, яких його королівська милість та Річ Посполита потребуватиме на будь-яку послугу Річі Посполитої, то навзаєм і його милість гетьман обіцяє й забезпечує іменем його королівської милості й Річі Посполитої віддавати подарунки ²³⁸ згідно давніх звичаїв, що належать їхнім милостям ханам і кримським ордам, починаючи від того поприсяження зобопільної дружби. На знак того й задля вічної приязні з його милістю ханом і цілим Кримом він ординує при його милості солтані і своїх людей, щоб перебували біля його милості хана ²³⁹, — вони так довго мають там залишатися, доки не повернуться до його милості хана посол, виправлений на сейм за подарунками. Зате його милість хан не посилатиме без відомома й приязної волі його королівської милості та цілої Річі Посполитої жодних військ в Україну і в держави його королівської милості. А що деякі орди буджацькі, білогородські, також ногайці й немала частина оракулів, візабетелів не визнають себе в послушенстві його милості хана, то й тоді його милість солтан убезпечує його милість пана гетьмана й упевнює, що коли б згадані свавільні орди входили малими чи також великими купами в держави його королівської милості, то його милість солтан іменем його милості хана обіцяє їх присмирятти, жодної не виказуючи протекції і не допускаючи з'єднуватися з ними своїм військам.

Оскільки на прохання його милості хана і солтана Калги його королівська милість і Річ Посполита приймає козаків до ласки як своїх власних підданих, аби задовольнялися вони тим, що їм декларуватиметься призначеною від його королівської милості комісією, і хай ствердять свою покірність у тому присягою. Обіцяє його милість солтан для утвердження ґрунтовнішої приязні і братерської вірності справити у його милості хана, щоб в'язнів, побраних під Браїловом, тобто пана Маховського й інших, які вже відзиваються й відзиватимуться, його милість хан повернув до Польщі, а його милість пан гетьман навзаєм обіцяє випросити у його королівської милості, щоб той на знак щирого братерства з його милістю ханом наказав випустити на волю татар, різночасно побраних в ув'язнення.

Його милість солтан убезпечує, що він з усіма ордами правдиво обіцяє його милості панові гетьману — як з цього місця, так і повертаючись до Криму, — не дозволить він чинити зі свого відома жодних набігів у будь-який бік і взагалі закаже, аби не ходили; свавільників же своїх зволить громити і на знак ґрунтовнішого братерства має ствердити те присягою. На що для кращої віри з підписом рук наших притискаємо й печатку. Даний під Підгайцями вересня 16 дня 1667 року.

Гіт-Герей солтан; Керим-Герей Калга, солтан великих орд кримських; Якки-Герей; Гем-Герей; Сирам-бей; мурза Забей Карачага; Маутша-мурза; Мадукала; Адиша-мурза; Мах-мурза; Мит Гіет-кша Мурта.

ТАТАРСЬКА ПРИСЯГА

Присягаємо єдиному господові Богові, тому, який створив небо й землю, море й усе, що ми дотримуємося загалом і зокрема всього, що є в тих пунктах, які описано й висловлено в підписанім трактаті. А коли будь у чому не дотримаємо й зламаємо нашу присягу, хай нас той господь Бог, до якого звиваємо, покарає на цьому й на тому світі; і покарає нас завжди і нащадків наших, наче ворожою шаблею. І чинимо це іменем його милості хана, солтана Калги, Нурадина від імені Криму і всіх орд, що знаходяться під державою його милості хана.

²³⁸ Відомі «упоминки», які польські королі мали виплачувати кримським ханам за ненапад.

²³⁹ Тобто заложників.

П. Дорошенко.
Італійська гравюра (19).

ПІДГАЄЦЬКІ ПАКТИ,

постановлені з його милістю паном Дорошенком,
гетьманом запорозьким ²⁴⁰

²⁴⁰ Подано у перекладі з польської мови.

Ясновельможний його милість пан великий маршалок і польний коронний гетьман, пізнавши щиру готовність його милості пана Петра Дорошенка, гетьмана війська його королівської милості Запорозького, до послуг його королівської милості й Річі Посполитій і маючи його запевнення, що не з війною, але з проханням благають ласки його королівської милості й Річі Посполитої, обіцяє згаданому панові гетьману з військом його королівської милості Запорозьким подати прохання до його королівської милості й Річі Посполитої, аби все те, що сталося дотіль, його королівська милість і Річ Посполита піддала цілковитому забуттю. А щоб це його милість король та Річ Посполита ясніше побачили, його милість пан гетьман запорозький і Запорозьке військо обіцяють відтепер цілковите й вірне підданство його королівській милості й Річі Посполитій, щире бажання на всілякі послуги і вирікається на потім всіляких протекцій, покладаючи свою безпеку на саму тільки ласку його королівської милості й Річі Посполитої. І щоб бути достойнішими її, зобов'язується всім панам, як дідичних добр, так і державних добр його королівської милості, чи їхнім намісникам, давати допомогу для їхнього безпечного мешкання в домах, за винятком того, про що покірно просять, аби козаки й їхні хутори були вільні.

А оскільки ясновельможний його милість пан великий маршалок і польний коронний гетьман не має повної сили на заспокоєння претензій його королівської величності Запорозьких військ, то всі їхні вимоги відкладає до найближчого сейму, на який військо його королівської милості Запорозьке зашле своїх послів і проситиме комісії, в чому їм допоможе ясновельможний його милість пан маршалок. Між тим він убезпечує Запорозьке військо, що до комісії не вводитиме коронних, його королівської милості, військ у жодне місто, нікуди, де тільки мешкають козаки, що належать до Запорозького війська. Навзаєм і запорозькі війська не повинні вимагати жодних міст, у яких досі козаків не було. А що то за міста, має бути висловлено особливим актом.

²⁴¹ Стахурський — польський генерал-майор, комендант польської залоги в Білій Церкві. Ця залога дуже наприкрилася козакам і місцевому населенню. Тут було близько трьох тисяч поляків.

А. ван Вестерфельд.
Типи козаків (31).

Через те, що білоцерківська залога не може мати достатнього утримання без утиску людей Запорозького війська, лишаючись у такому числі, як і в Білій Церкві, так і в інших містах, то його милість пан маршалок на прохання його милості пана гетьмана Запорозького війська і цілого війська згоджується послати офіцера до його милості пана Стахурського ²⁴¹ з розпорядженням, щоб частину людей спроваджено з Білої Церкви, суворо наказавши, аби його милість пан комендант, лишаючись у Білій Церкві, у найменший спосіб не важився чинити жодної кривди людям, що належать до Запорозького війська, під загрозою військового суду. Тим же розпорядженням наказе панові коменданту, щоб як церковні речі, так і те, що взято в полковника паволоцького, віддав цілком, кому належить, без усіякої відволоки, аби всі покривдені були задоволені.

Ці пункти мають бути зараз зміцнені присягою з боку його королівської милості й Річі Посполитої через ясновельможного його милості пана великого маршалка і коронного польного гетьмана та їхніх милостей панів комісарів, призначених до трактування, а з боку війська його королівської милості Запорозького через його милість пана Петра Дорошенка, гетьмана, обозного військового, генеральних суддів, осавулів, сотників і всіляку старожитну старшину, та ствержені, згідно писаної форми. Даний під Підгайцями, 19 жовтня, дня, 1667 року.

ПРИСЯГА ВІЙСЬКА

його королівської милості Запорозького ²⁴²

Я, Петро Дорошенко, гетьман війська його королівської милості Запорозького, всі обозні, судді, осавули, полковники, сотники і всі разом старшини своїм і цілого війська його королівської милості Запорозького іменем тих, що лишаються як тут, в обозі під Підгайцями, так і тих, що лишилися удома, котрі є тепер і котрі будуть на потомні часи, присягаємо панові Богові святому, єдиному в святій трійці, перед найсвятішою Дівочою і всіма святими, що як і предки наші, які мали повну силу і начальство від многовладних найясніших польських королів та Річі Посполитої, своїх дідичних панів, так і ми будемо постійно й тривко почуватися в тому-таки вірному підданстві його королівської милості та Річі Посполитої, обіцяючи його королівській милості та Річі Посполитій всілякі щирі та зичливі послуги, вирікаючись усіякої сторонньої протекції своїм і наступників наших, належних до військ його королівської милості, іменем. Зі сторонніми ²⁴³ без відома його королівської милості не матимемо кореспонденції ані посольства, але покладаємо все наше майно і власне здоров'я його королівській милості та Річі Посполитій в надії, що його королівська милість, пан наш милостивий, та Річ Посполита милостиво вдовольнять наші прохання. А ми все те, що висловлено в пунктах, написаних під Підгайцями, і те, що зараз обіцяємо, утверджуємо нинішньою клятвою. А коли б не дотримали в будь-чому, хай покарає нас господь Бог на душах, тілах, дітях, майні нашому тепер і на потомні часи.

Постановивши ці вищеописані Підгаєцькі пункти, гетьман Дорошенко з козаками, Нурадин-солтан з татарами, а гетьман польний з поляками роз'їхалися з-під Підгайців по домівках.

А на цьому боці Дніпра, того ж 1667 року, приятель гетьмана Брюховецького отець Методій, єпископ оршанський, могилевський та мстиславський, прибувши з Москви ²⁴⁴, поїхав у Гадячев Пилипівський піст на святого Миколу ²⁴⁵, щоб відвідати свого друга Брюховецького, з яким, відновивши давню дружбу, прийшов і в таке приятельство, що прирік на одруження з братаничем ²⁴⁶ Брюховецького і дочку свою Методіївну. Після цього сватання вірність Брюховецького до царської величності відразу почала перемінюватися і ховано хилитися до зради.

²⁴² Подано у перекладі з польської мови.

²⁴³ Тобто зі сторонніми державами.

²⁴⁴ Методій прибув із Москви в Ніжин у вересні, сюди писав йому Брюховецький, запрошуючи у Гадяче, щоб поміритися.

²⁴⁵ Тобто 6 грудня (за ст. ст.). В. Ейнгорн вираховує приблизну дату прибуття Методія в Гадяче — не раніше 27 листопада.

²⁴⁶ Тобто племінником.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Про нараду Брюховецького зі своєю старшиною, як вигнати з Малої Росії воєвод; про виконання того рішення і про воєвод, що втримались у деяких містах; про полтавську вірність; про благовіщенське свято і про сніг на нього; про монарший гнів на Малу Росію за зраду і про мстиву війну за те Ромодановського; про вихід Брюховецького на оборону вітчизни і про з'єднання його зі своїми полками на Сербинському полі; про прибуття до Брюховецького на оборону вітчизни іншого опікуна Дорошенка; про смерть тоді-таки Брюховецького і про військове заворушення проти Дорошенка; про полтавський розрив і вбивство їхнього полковника Витязенка; про таємну пересторогу від Дорошенка Ромодановському; про відступ Ромодановського від Опошного і Котельви до Охтирки; про уяву Дорошенкову погоню за Ромодановським і про повернення його від Хухри назад; про утвердження ним під свій реймент цьогобічної України; про повернення його від Срібного назад; про прибуття в Чигрин і залишення для застороги від Ромодановського в Ромні Коритського; про вихід із Січі Суховія з запорожцями й ордами, щоб дістати гетьманство після Брюховецького; про біди від нього людям; про новий наступ Ромодановського на Чернігів і про його згоду там із Многогрішним; про виправу від Ромодановського сина з військом на усукромлення Суховія і про поразку того війська від татар та про взяття Ромоданенка в неволю; знову про Суховієве бажання чигринського гетьманства; про його марш за Дніпро з людським розоренням; про його прибуття за Дніпро і про розіслання звабних листів у весь народ тогочасний, аби відступилися від Дорошенка, а прийняли за гетьмана його; про Дорошенкову хитрість супроти Суховія; про нужду і про Суховієву біду, що ось-ось мала наспіти його від татар через нерозважну його поведінку на тому боці; про Суховієвих посланців на Запорозжя з проханням рятунку від татар. Про те, що король Казимир назовсім виїхав із Польщі до Франції, і про вибрання після нього на королівство Михала Вишневецького; про Дорошенкову супліку до нього на потвердження давніх військових прав і вольностей.

оку від створення всього живого 7176, а від Різдва Господнього 1668. Стуманілий розумом гетьман Брюховецький прожив на гетьманстві при вірності своєму государю лише п'ять років і три місяці і, роздивившись, як це некорисно йому й всьому народові

малоросійському було прийняти в Україну воєвод з великоросійськими військами та побачивши ховане і явне всенародне на себе ремство, почав гадкувати, як би вигнати з Малої Росії згаданих воєвод із їхніми військами. Через те, коли був звичайний святковий, на Водохрещу, з'їзд полковників та іншої цьогобічної старшини в Гадяче до гетьмана Брюховецького²⁴⁷, то він, Брюховецький, таємно

²⁴⁷ На раді були полковники: ніжинський А. Мартинович, чернігівський І. Самойлович, переяславський Д. Райча, прилуцький Л. Горленко, полтавський К. Клубицький, миргородський Г. Апостоленко, київський В. Дворецький. Була генеральна старшина: судді П. Забіла та П. Животовський і писар Ф. Михайленко.

²⁴⁸ Воєводи довідалися про змову від прилуцького полковника Л. Горленка; власне, Горленко розповідав це ніжинському протопопу С. Адамовичу, а той уже воєводи І. Ржевському.

²⁴⁹ Іван Соха.

²⁵⁰ Це сталося так. І. Брюховецький звелів російським ратникам вибиратися із Гадяча, а козакам не пускати їх. Усього ратників було двісті, сто двадцять із них убито, тридцять утекло і пропало в дорозі, решту полонили. Воєводу Огарьова поранили.

²⁵¹ Інші дані: полтавський воєвода спершу відбивався, але, безсилий утриматися, піддався. Пізніше його відвезено у Чигирин до Дорошенка.

²⁵² Це було в травні.

²⁵³ Котельву й Опішню.

²⁵⁴ Ці події описано в першому томі.

радився з тими полковниками, як то спровадити з Малої Росії воєвод і разом із ними безпошанівних ратних їхніх радників.

Хоч рада Брюховецького, либонь, чинилася таємно, однак немає таємного, що не відкривається, — після роз'їзду полковників із Гадячого по домівках між народом зараз рознеслася поголоска, що воєводи мають бути вигнані з Малої Росії. Це дійшло, либонь, і до самих воєвод ²⁴⁸, однак вони того не стереглися, мавши сподіванку на міцність замків, що в них жили, і на силу своїх ратних людей. Тим часом першого лютого, в сирну суботу, прибув у Лохвицю запорозький полковник Соха ²⁴⁹ з полком запорожців і почав виявляти відверту готовність зрадити великого государя. Потім восьмого лютого, в першу суботу святого Великого посту, і сам гетьман Брюховецький у Гадячому, прагнучи довершити свій намір і не бажаючи більше лишатися під дисципліною нелюдських інспекторів своїх, випровадив їх із Гадячого з великим примусом і насиллям ²⁵⁰. Прочувши про це, зараз зроблено те саме в усіх цьогобічних полках, згідно до вчиненої намови з гетьманом Брюховецьким. Воєвод було вислано геть у Велику Росію, все в них позабиравши, з усіх полкових міст та замків, а де опиралися й озброювалися, там вибито і вигнано примусом. А в Переяславлі, в Чернігові й Ніжині воєводи з ратними людьми замкнулись у міцних замках і не далися здобути себе; Києва ж і не чіпали. З Полтави, українського, малоросійського міста, за порадою й совітом розумних людей воєводу з ратними людьми випроваджено до Рублювки і Калантаєва без жодного кровопролиття, в цілості — позабирали від них тільки їхні речі ²⁵¹.

Того ж року було Благівіщення Пресвятої Богородиці про світле господнє воскресіння: у світлу середу вночі випав сніг і лежав чотири тижні після Великодня — холодно було так, що мерзли птахи й худоба. Навесні таки великий государ, цар Олексій Михайлович, розгнівавшись на гетьмана Брюховецького і на всю Малу Росію за зраду і вигнання з неї воєвод та своїх військ, одразу ж повелів князеві Григорію Григоровичу Ромодановському мститися за те. Князь тоді, притягнувши з численними великоросійськими ратними людьми і всілякими воєнними припасами від Путивля й Білогорода до Малої Росії ²⁵², обклав порубіжні міста Гадяцького полку Котельву й Опішню та почав сильно їх здобувати. Але добути швидко не міг через те, що Брюховецький, передбачивши прихід Ромодановського, заслав у Котельву й Опішню ²⁵³ на їхню оборону піхотні війська. Та й сам гетьман Брюховецький, заславши свої розпорядження до своїх полковників, щоб зараз рушали з домів із військами до нього на з'єднання для оборони й порятунку вітчизни, рушив налегці з Гадячого, не відаючи, що його кончина вже поруч. Рушивши отож із Гадячого, йшов дуже повільним ходом, надчікуючи до себе свої полки. На Шиловці й Човнових промешкав він по тижню, потім прибув до місця навпроти села Диканьки і став поодаль від неї на Сербинському полі — це тут був розгромлений і розбитий ущент військом, виправленим від Пушкаря, полк сербів, що йшов від гетьмана Виговського під Полтаву на полтавського полковника Пушкаря ²⁵⁴. На тому-таки Сербинському полі, навпроти Острияниного рогу, що зветься ще Ізученковий байрак, Брюховецький, стоячи під Диканькою, надчікував до себе на з'єднання свої полки, що дихали на нього великим гнівом.

А на тому боці Дніпра гетьман Дорошенко, другий опікун бідної цьогобічної малоросійської вітчизни, прочувши, що князь Ромодановський здобуває Котельву й Опішню і прагнучи завернути той його стрім назад від Малої Росії, зібрав тогочасне, що від Чигрина, козацьке військо і, закликавши собі в допомогу кримську орду, переправився через Дніпро і рушив повз Голтву й Решетилівку до Опішнього. Брюховецький також, стоячи на згаданому Сербинському полі та знаючи про гнів і незичливість до себе військової черні й декого зі своєї старшини, не міг намислитися, як зберегти в цілості своє життя, тож дочекався на цьому місці й своєї кончини. Бо Дорошенко, повен бувши приязні і схильності до себе як черні, так

Український міщанин (22).

²⁵⁵ Інші дані: чигиринський сотник Сава.

²⁵⁶ Інакше: Чугай.

²⁵⁷ Дорошенко сказав: «Чом ти так пиндючно відповідав мені? Чому з доброї волі не покладеш булави, коли козацьке товариство не воліє тебе гетьманом?» Після того П. Дорошенко звелів прикувати І. Брюховецького до гармати й махнув рукою. Козаки, побачивши цей рух, не зрозуміли його й кинулися на Брюховецького.

²⁵⁸ Інші дані: його поставлено полковником після розгрому Суховія.

²⁵⁹ Епітафій подається в перекладі з книжної української мови. Його автор Лазар Баранович.

Герб І. Брюховецького (3).

і старшини війська Брюховецького, безпечно йшов зі своїм військом до Брюховецького, а наблизившись до нього гін на три, спинився з усім військом. Сам же зі старшиною і тисячним за числом військом приїхав аж під самий табір Брюховецького, а з'їхавши на Сербинську могилу, послав одразу піхотою зі своїми слугами і кількома десятками козаків сотника Брацлавського полку Дрозденка²⁵⁵, щоб узяти й припровадити до себе Брюховецького.

Дрозденко тоді, прийшовши під намет Брюховецького і вирікши слово, сказане від Дорошенка Брюховецькому, взяв із крісла Брюховецького під руку, хочучи вести його до Дорошенка. Але Іван Чугуй²⁵⁶, запорозький полковник, вірний приятель Брюховецького, який лишався при ньому з кількома сотнями запорозького товариства з самого початку гетьманства, побачивши те, вдарив мушкетним дулом Дрозденка у бік, аж той змушений був упасти, і оборонив Брюховецького. Однак сотники й чернь Брюховецького у великому числі зараз-таки пристигли до намету Брюховецького і з великим гуком та прокльонами взяли Брюховецького й повели до Дорошенка. Коли ж привели Брюховецького під могилу перед Дорошенка, то після того, як Дорошенко вирік якісь слова до Брюховецького²⁵⁷, ті, що привели його, відразу почали шарпати й бити його і вбили тиранським боєм перед Дорошенковими очима, — сталося це сьомого червня, в понеділок, у Петрівку, ополудні, — і, лишивши тіло мертве й голе, відійшли у свій обоз. А Чугуй, запорозький полковник, що був при тому вбивстві, либонь, міцно стояв за Брюховецького і побуджував військо Брюховецького, щоб убили Дорошенка, однак військо його не послухало, тільки він сам зі своїм товариством погромив там, перед Дорошенком, декого з Дорошенкових прихильників. А Дорошенко, вибачаючись перед Чугуєм та військом, казав, що не бажав смерті Брюховецького і не велів його вбивати. Після такого плачливого акту Дорошенко відразу від'їхав у свій обоз, а старшина Брюховецького зі вбивцями-козаками відійшла до свого табору, в якому знову вчинила гомін та розрух, де забили й пошарпали були кількох своїх начальних людей. Отак відмірялося навзаєм йому, Брюховецькому, бо за пролиття Сомкової і Оникієвої крові (як про те описано на початку гетьманства Брюховецького) мусив пролити він свою кров і позбутися свого життя від своїх-таки людей. Того ж вечора звіронорвне козацьке військо в обох обозах, Дорошенка й Брюховецького, понापивалося спільно поміж себе і зашуміло було на вбивство Дорошенка, але Дорошенко улагодив його кільканадцятьма кухвами горілки. Однак, не довіряючи їхній лютості й шаленству, виїхав на ніч зі всією своєю старшиною на край свого обозу й там перебував у повній засторозі доти, доки не рушив з того місця.

А в Полтаві полтавці, скоро зачули про кончину Брюховецького, відразу за проводом Кліма Чорнушенка, наказаного полтавського полковника, склавши якісь вини на свого цілковитого полковника Григорія Витязенка і на полкового осаула Івана Обіденка, гвалтовно побрали їх із домів, покували до гармат і незабаром по-тиранському позабивали на смерть, а доми їхні розграбували дощенту. Після Витязенкової кончини вони ж, полтавці, вибрали і постановили собі полковником доброго, смиренного, побожного й простодушного чоловіка Дем'яна Гуджола²⁵⁸. Дорошенко ж після такої тиранської кончини Брюховецького, лишившись єдиним гетьманом над обома військами, відразу ж наказав відвезти тіло Брюховецького до Гадячого і поховати. Його туди й відвезли, і чесно поховали в соборній Богоявленській церкві, написавши йому такий епітафій:

ЕПІТАФІОН²⁵⁹

Нема в світі статку — з мого знай випадку!
Я був і гетьманом, мене звано паном.
Одна є година, та сталась одміна,
Жорстоко я вбитий — оглянься тож і ти.

Ніхто з людей смерті не може відперти,
 І царська корона не є оборона,
 Гетьманська булава у смерті не слава —
 Хоругву звиває, бунчук опускає,
 Меч, шаблю хапає, на землю кидає,
 Ламаються луки, впускаються руки.
 Ніхто не устоїть, що хоче смерть броїть!
 Убогий, багатий дають смерті шати.
 Недавно обради, вже й смертю скарали,
 Чи за мої злості оголено кості?
 За всіх оголили! Хай, Христе, б лишили
 Мене все ж у раю. З земного я краю
 Прошу, люди милі, лежачи в могилі:
 Не ставтесь суворо, лишіть мені слово:
 «Йому вічна буде хай пам'ять од люду!»

Іван Брюховецький лежить у цім гробі —
 згадай це собі!
 Що гріб минаєш —
 я тебе, не ти мене дочекаєш.
 Як слово добре мовив наді мною —
 віддасть Бог узаємно над тобою.
 Лиш сорок і п'ять літ моїх минуло —
 до вічності мене вже пригорнуло.
 Співай над гробівцем церковну ноту —
 «На вічну пам'ять» — Бог заплатить цноту.
 В шістсот у шістдесят і восьмим році
 на сьоме червня став на тому боці.
 День понеділок янголи послали,
 Мене без жалю в нім замордовали.

А сам Дорошенко, либонь, знамірювався боронити Опoшне й Котельву від московської облоги. Однак до решти не тратячи своєї зичливості до царської величності і не бажаючи бачити християнського кровопролиття, послав таємно до Ромодановського, ознаймуючи йому про своє наближення з сильними козацькими й татарськими військами і радячи йому, аби завчасу тікав назад, доки не заскочить його орда, а орду навмисно притримував біля себе, не дозволяючи їй анітрохи вискакувати поперед себе ²⁶⁰.

²⁶⁰ Факт іншими джерелами не підтверджується. Ромодановський відступив сам.

²⁶¹ Пішов до Путивля, можливо, через Охтирку, яка недалеко від Котельви і в напрямі на Путивль.

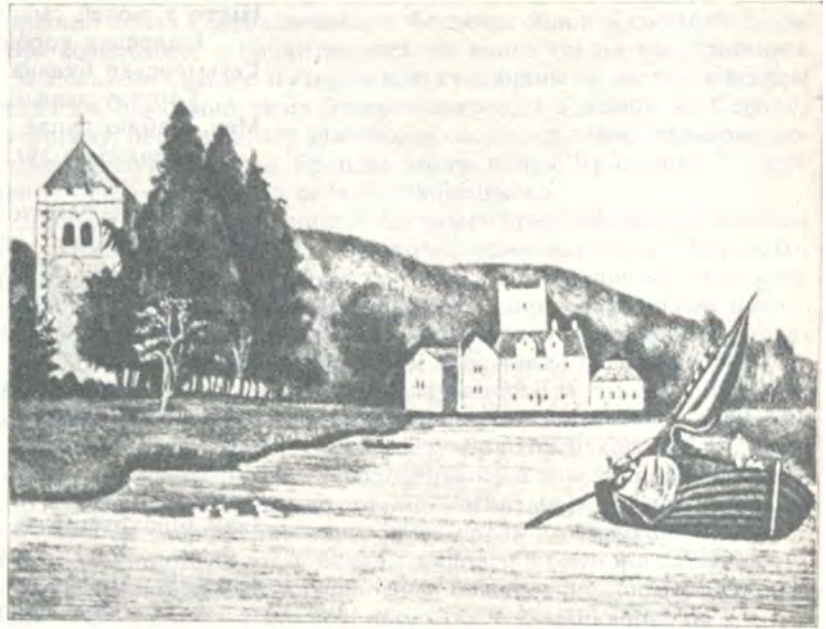
²⁶² Село Хухра знаходиться біля Охтирки.

²⁶³ Самовидець свідчить, що П. Дорошенко так швидко покинув Лівобережжя через те, що йому зрадила дружина: «Через пліт скочила з молодшим».

²⁶⁴ Інакше: Корицький. Грабянка свідчить, що наказним гетьманом Дорошенко залишив Многогрішного. Крім того, у Гадячі стояв гетьманів брат Андрій Дорошенко.

Князь Ромодановський, вдячно прийнявши таке Дорошенкове звідомлення, відразу полишив усі свої воєнні промисли і з великою швидкістю рушив назад з-під Опoшного й Котельви до Ахтирки ²⁶¹, про що повідомившись таємно, Дорошенко рушив із поспіхом від згаданого Сербинського поля начебто на відсіч Опoшному й Котельві, а прибувши туди і не заставши московських військ з Ромодановським, потягнув був далі від Котельви, хочучи нагнати Ромодановського, але нагнати не міг, і 15 червня повернув назад від Хухри ²⁶² до Котельви. Під Котельвою кілька день відпочив і рушив зі своїми військами в середину цьогобічної України, затверджуючи її до одного свого рейменту, а перейшовши Зіньків, Гадяче та інші міста, був аж поза Срібним, де розпустив по домівках цьогобічне військо, а сам, завернувши звідтіля назад, вісімнадцятого червня, в суботу прибув з тогобічним козацьким військом до своєї резиденції в Чигрин ²⁶³. А для безпеки цьогобічних прикордонних малоросійських міст від московської сторони наказав лишатись у Ромні зі значним числом козацького війська своєму чигринському генеральному обозному Якову Коритському ²⁶⁴.

Дорошенко, прибувши в Чигрин після такого, як вищеописано, діяння, заледве кілька тижнів прожив у мирі, бо на нього відразу повіяв супротивний до нього і несподіваний вітер із Запорозької

Місце,
де проживав П. Дорошенко (1).

²⁶⁵ П. Суховій був тоді ще молодий (23 роки), але відзначався серед козаків. Гетьманом його обрали запорожці в кінці серпня 1668 р.

Січі, оскільки Петро Суховій ²⁶⁵, бувший колись запорозьким писарем, завівшись колишніми гараздами Брюховецького і незважаючи на його кінець, зажадав посісти ваканс стільця Брюховецького і лишитися на його місці в Гадячому цьогобічному гетьманом. Прагнучи довести до пожаданого кінця це нерозумне і шкідливе для душі хотіння свого владолобства, він намовив до себе немало частину легковажних, як і він, запорожців, а також підняв немале число кримської орди з Нурадином і Калгою-солтаном і з усім тим військом увійшов на Спасів піст у цьогобічну Україну, на крайне її бідство й розорення.

Той Суховій був значний козак з тогобічної, що од Чигрина, України. Був він також сильний ділом, управний у світових речах і достатньо знав козако-руське письмо. Ввійшовши в цьогобічну, що від Полтави, Україну, він безборонно волочився біля Лубен, Лохвиці, Ромен, та й по інших місцях, розсіваючи поміж посполитим народом через звабні листи й універсали свої мани, щоб відступилися від Дорошенка (натхненого лядським духом, бо увійшов через згаданий Підгаєцький трактат із ляхами в союз), а його визнали й затвердили на місці Брюховецького цьогобічним гетьманом. До чого, либонь, дехто і схилявся, однак більшість, бачачи великий розор і загибель людей від його війська, не тільки гетьманства, але й довгого мешкання його в себе не зичили. Тільки ж при таких завірюхах і тривогах, що заходили з московського боку, ніхто з цьогобічних начальників не вибрався, щоб учинити йому, Суховієві, належну зустріч. А Дорошенко також, знаючи про велику ординську з двома солтанами при ньому, Суховієві, силу, не посмів постати проти нього тільки зі своїми козаками ²⁶⁶.

²⁶⁶ П. Дорошенко зібрав біля Мошен військо, щоб іти проти Суховія, але через Дніпро не переправлявся. Пізніше Калга-солтан запросив у похід на Лівобережжя й Дорошенка, той не пішов, але послав свого брата Григорія.

²⁶⁷ Спершу він рушив на Ніжин, де звільнив із облоги воєводу Ржевського, а тоді вже й на Чернігів.

²⁶⁸ Ромодановський обклав Чернігів, де замкнувся Многогрішний, і той здався після невеликого опору.

Отак у той нещасливий і пагубний час Нужда з Бідою, розпрстерши свої прапорці, нищили і внівець обертали бідну малоросійську Україну, оскільки з одного боку, від Дніпра, виникла з низодніпровських лугів манія, згаданий Суховій, який зі своїм козацьким та ординським військом, як тільки хотів, сваволив і шкодив людям, а з другого боку, від Московського царства, знову для помсти, наступав на Україну із сильними військами князь Ромодановський: він одержав певну звістку, що Дорошенко відійшов з цього боку до Чигрина. Перебравшись через річку Десну, він приходить під Чернігів ²⁶⁷, де, спаливши частину нового міста, прийшов до згоди і поєднався після недовгого воєнного змагання ²⁶⁸ з тодішнім чернігівським полковником Дем'яном Ігнатовичем Многогрішним. Ромо-

²⁶⁹ Біля села Гайворона Конотопсько-го повіту.

²⁷⁰ Це сталося 20 жовтня.

²⁷¹ Тут були з'єднані війська Суховія, татар і Григорія Дорошенка. Г. Дорошенко від Суховія був відстав і відпустив Полтавський, Лубенський та Миргородський полки, але їх перейняли татари й примусили пристати до Суховія. Прилучився до нього й переяславський полковник Дмитрашко Райча.

дановський, відступивши від Чернігова і прагнучи прискоромити Суховієву сваволю, що все більше розширювалася, та відзначитися з більшою вислугою перед лицем свого монарха, виправив на Суховія свого сина Андрія Ромодановського зі значним числом великоросійського війська. Тоді той княжич Андрій Ромодановський, рушивши від свого батька з військом, зійшовся десь із Суховієвою ордою ²⁶⁹ та учинив із нею сильний бій, однак Бог так зволив, був нею пересилений і до решти розгромлений ²⁷⁰, а сам узятий у неволю і відданий до рук Нурадину й Калзі-солтану. А Суховій після того розгрому Ромодановського, промешкавши певний час біля Ромна з тими ордами та своїми козаками ²⁷¹, вже на Пилипівський піст рушив зі всіма козацькими й ординськими військами на той бік Дніпра, а йдучи повз Лохвицю й Лубни, вчинив людям незмірні шкоди й біди, найбільше біля Лубен. Суховій тоді, либонь, не досяг такими, як ото описано, діями бажаного собі після Брюховецького гетьманства на цьому боці, в Гадячому, однак, за побудкою своїх помічників Нурадина й Калги, кримських солтанів (а ця побудка солтанська стягалася не так до Суховієвої, як до ординської користі), не полишив свого владолюбства і, на більше ушкодження власного сумління, замислив поважитися ще й на чигринське гетьманство, знамірившись скинути з нього Дорошенка, а лишитися в Чигрині гетьманом самому; він-бо знав запевне, що Дорошенко не міг вистояти супроти нього з самими своїми козаками і вчинити будь-яку відсіч — був він із сильними ордами. Але в тому його, Суховія, одурила надія, бо Дорошенко, завчасу провідавши про такий Суховієвий проти себе намір, грізно наказав по всій тогочасній свого рейменту Україні, аби всі сільські люди зі своїми набутками звезлися завчасно і заховалися до міст і кріпостей, щоб гості, які мали прибути тоді з Суховієм, не мали чим користуватися і задовольнятися, — це й було виконано за Дорошенковим розпорядженням. Суховій тоді з ордами, не знаючи тієї Дорошенкової штуки і будучи певний своєї надії та користі, тільки ввійшов, як вище згадувалося, на Пилипівський піст у тогочасну Україну, зараз розіслав по всій Україні (як чинив і на тому боці) свої звабні оманні листи та універсали, пропонуючи й жадаючи, щоб відступилися й відкинулися від Дорошенка, який постановив Підгаєцькими пактами лігу з ляхами й начебто прихилився до унії, а прийняли й утвердили собі гетьманом його, Суховія, що хоче завжди лишатися при непошкодженому православ'ї і який обіцяє не шкодувати свого життя за свою вітчизну, Малу Росію, зголошуючи до того, що й кримські орди мають постійну готовність обороняти вітчизну.

²⁷² Суховій пішов на Чигирин, але був розбитий і відступив за Тясмин. Були бої біля Вільшани, але теж невдалі для Суховія. Прибув з-за Дніпра Г. Дорошенко й почав громити татар і суховіївців, до нього приєдналися й гетьманські війська.

Отакими своїми листами Суховій не тільки не завабив нікого з тогочасного люду до себе з приязню, але мав немале утруднення і нестатки з прохарчуванням війська; нарешті й до того прийшло ²⁷², що орди у винагороду свого трюду гадали забрати Суховія з козацьким військом і, розділивши поміж себе, повернути до Криму. Дорошенко, пануючи в Чигрині, радий був з цього і принаймні не тривожився, що Суховій йому щось учинить. Але Суховій, постерігши татарський намір і свою з козаками біду, яка ось-ось наступить, таємно виправив швидких і швидкотічних своїх посланців до Запо-

Переправа татар через річку (3).

²⁷³ Тут С. Величко помиляється. Іван Сірко та Гнат Улановський були на боці П. Дорошенка. Сірко розбив татарського мурзу Батирчу за 12 верст від Канева під Вільхівцем, тоді від Суховія відстали запорожці. Суховій із десятком вірних собі козаків ледве втік, татари відступили до Дикого поля.

²⁷⁴ Ян-Казимир відрікся престолу в 1668 р., відповідно й королював двадцять років. Після нього був рік безкоролів'я.

²⁷⁵ В аббатстві Невері. Король був родом із Франції, жив тут ченцем у чині кардинала. Помер Ян-Казимир 16 грудня 1672 р.

²⁷⁶ Михал був вибраний королем 1669 р.

²⁷⁷ Петрановського й Тарасенка. Але це вже було в 1669 р.

²⁷⁸ Царська грамота вложена у Величковому рукописі в X розділі, але оскільки вона, за вказівкою автора, належить сюди, то й переноситься, — так зробили й видавці, за виданням яких Літопис перекладається. Звіряється за виданням: Д. Бангыш-Каменский. Источники малороссийской истории. — М., 1858. — Ч. I. — С. 187—190. Далі подаватимемо коротко: Источники.

²⁷⁹ У Величка: «синовні люди»; Источники: «виновні люди», тобто винуватці.

розької Січі, старанно й гаряче просячи всього Запорозького війська, аби якомога рятували його і не допустили, щоб бусурмани їх похали. Це він і отримав від Сірка й Улановського ²⁷³.

Того ж літа нещасливий польський король Ян-Казимир Жигмунтович, будучи утруджений численними й постійними військовими трудами та заспокоєнням внутрішніх крамол, після двадцяти одного літа великосум'ятного панування самохітно склав із себе королівство ²⁷⁴, подякувавши за нього Річі Посполитій, від'їхав назовсім у Францію і в одній тамтешній, за назвою Аббатія, провінції жив собі, віддаючись Богові, де, як пише на 393 листі Самуїл Пуфендорфій, і закінчив своє життя ²⁷⁵.

А після його, Казимирового, відходу з Польщі, коли нікого не залишилося живих із польських королів, багато іноземців (як тамтаки свідчить той же Пуфендорфій) старалося про польську корону. Однак її не доступилися, бо після численних суперечок за прихильністю і дозволом не так знаменитої, як убогої шляхти вибрано було на королівство польського князя Михаїла Корибута Вишневецького. Це сталося, як здається бути, на самому кінці того вищеприписаного року, бо ні в козацьких літописних записках, ані в Пуфендорфія року, в якій він, Вишневецький, був вибраний королем, не знайшлося ²⁷⁶.

Гетьман Дорошенко, скоро звідомився про елекцію на вибрання нового короля і коронацію, яка мала бути, відразу ж послав своїх посланців ²⁷⁷ із суплікою, просячи його, нового короля, й цілу Річ Посполиту потвердити давні права й вольності Запорозького війська і всього малоросійського народу, коли б хотів мати його, Дорошенка, з козацьким військом під своєю владою. Після цієї Дорошенкової супліки зараз-таки були призначені й визначені до Острога від нового короля Михаїла Вишневецького комісари, щоб з'їхатися там з Дорошенковими комісарами для задоволення його, Дорошенкова, з Запорозьким військом і українським народом бажань і прохань.

Тут годиться покласти монаршу грамоту, дану після зради й смерті Брюховецького, що закликає малоросіян шукати прощення за зраду. Ця грамота помилково вложена спереду, в 1669 році при такому знаці: [+] [+] [+] Б ²⁷⁸.

Божою милістю від великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержця і численних держав та земель східних, західних і північних отчича, дідица й наслідника, государя й володаря, наших, царської величності, малоросійських міст Київському, Чернігівському, Переяславському, Стародубському, Ніжинському, Полтавському, Миргородському, Лубенському, Прилуцькому полковникам і обозним, суддям і осаулам, сотникам і всьому Запорозькому війську.

Властиво царям і вседержавному цареві, творцю нас усіх богів і гідним чином довго терпіти людей, які на гнів приводять і є винуватцями ²⁷⁹ злих та непокірних бунтів і заворушень, — вони, повертаючи на краще, бажать їхнього повернення до доброго послушення. Тим то й ми, великий государ, наша царська величність, згадуючи слова милосердя того надвисокого царя і страшного судді, господа нашого Ісуса Христа зі святого його Євангелія, перед яким ви обіцялися нам, великому государеві, нашій царській величності, з підписом рук ваших бути у вірному послушенстві, а ті слова написано про віддання вини тим, що согрішили, і щоб відкинулися від злої завзятості до нашого людинолюбства, від противенських справ до доброго послушення, ми вас, заради божого людинолюбства, не відлучаємо і не губимо надії, що повернетесь від теперішньої своєї хиткості до нашого, добродарованого нам, милосердя; і цієї, нашої царської величності, грамотою навчаємо вас доброї ради. Дуже ми на те маємо великий подив, що ви, носячи на собі християнське ім'я і шануючи трепетні, святим янголом пожадані заповіді спаса нашого Христа, забули свій святий і страшний страх та грізний суд, що падає на тих, хто їх переступає і забуває свої обіцянки; ви

²⁸⁰ Источники: «пад-диявол», тобто надміру пристрасний диявол.

²⁸¹ Источники: «бачачи ваше безумство».

²⁸² Источники: «скільки недорослих і недозрілих юнаків».

²⁸³ І. Брюховецького вбили козаки, а не татари.

²⁸⁴ Пропуск у Величка і в Источниках.

віддали до коукою й противенством нашу царську милість, яку виказано вам як військовим заступництвом, так і безмежним ударуванням у різні часи, послухавши злодія та зрадника Івашка Брюховецького і подібних до нього інших недоумків, схильних до хитливої омани, небагатьох забіяк, що радуються на зло людське, які, противлячись божому престолу й осаджуючи нашу, великого государя, милість та йдучи за марнотною своєю, за ворожою оманною гадкою та зрадницьким своїм брехливим і облесливим норомом, зманули вас, простодушних людей, і в час добродарованого православним християнам миру учинили, на свою і вашу погибель, розладдя й сварки. Цією найгіршою оманю він, змії прелукавий, мерзенний пес — диявол ²⁸⁰ звабив вас через зрадників і очі ваші засліпив безумом, радив-бо вам забути обіцянку вашу, яку ви дали нам, великому государеві, з підписом рук ваших перед страшним суддею Христом, Богом нашим, і перед святим Євангелієм на вірне послухенство нашій царській величності; і, зневажуючи нашу, високого государя, виказану до вас превелику милість, забули ви про сором і муки сумління та пристали до зрадника і богопротивного злодія Брюховецького, який не для того вчив вас бути противенцями нашого престолу, щоб вам жити в мирі й тиші, а, слухаючи кволі свої й спустошливі думки, щоб перебували ви на свою погибель в розладі й людиновбивстві, розливаючи невинну християнську кров. Але що найгірше не страшитеся ви творити, до решти прогнівлиючи божий престол, — ходите війною, з'єднуючись із нечестивим ворогом Христовим — татарами, не розуміючи, що тим з'єднанням із мерзенним, богоненависним агарянином підносите свої руки на саму голову творця християн, нашого Бога Христа, озлобляючи православний, християнський рід — це гидко не тільки милостивій його, всемилостивого Бога нашого, Ісуса Христа, страшній величності, що воздає кожному по ділах, але небові й землі жалісно дивитися, бачачи звичай вашого безуму ²⁸¹, що розсікають вуди Христові. За це він, суддя нелицемірний, коли від такого шаленства не відкинетесь і не повернетесь, повстане на помсту сам, — усевидець завжди божественно бачить вас, коли починаєте багато проливати християнської крові. Як ви, забіяки, обдурені ворогом, забули те, що ви християни за апостолом святим Павлом, тіло Христове й частково вуди! Яку відповідь даєте ви голові християнській, Христу, спасителю нашому Богові, дерзновенно сміючи озлобляти його пресвяте тіло і розсікати пресвяті його вуди, наустивши на те богопротивних і Богові мерзенних агарян? Скільки матерів позбудеться дітей, як багато жінок дочасно вдовує, скільки дітей стало сиротами, скільки недорослих юнаків ²⁸² було безвинно пожато воєнним мечем! Кажемо, що за все це він, нелицемірний суддя Христос, Бог наш, змістить на зрадникові Брюховецькому і на послідовниках його забіяцького замислу, коли не відкинетесь. Де нині він сам, мерзенний ворог, зрадник Брюховецький? Чи не подібно до шаленого пса загинув він із багатьма своїми послідовниками через гнів праведного божого суду? Він, який хотів багатьма володіти й славної бути, був заколотий, як свиня, від свинських агарянських рук ²⁸³, і цього суду праведного божого годиться боятись усім зрадникам, що звабили вас. А ми, великий государ, наша царська величність, государ християнський, маючи постійно перед очима страх і заповіді божі, завжди всім, що тримають православну нашу християнську віру, все добро намислюємо і чинимо за добрим государським бажанням, маючи за свідка нашої государської правди Бога; наша царська величність не хотів вас усіх, що там живуть, розоряти й викорінювати і нікому не продавав, і в гадку то нашу, государеву, не входило, а казну дали не тільки [...] ²⁸⁴. І хотіли ми, великий государ, усіх вас бачити й чути в милості божій, і в тиші, і в незворушнім мирі, і в добром здоров'ї, і вділяти нашим государським ударуванням, і тримати в милостивому нагляді, і бачити в усіляких гараздах, а від ворогів наших обороняти государським військом. Але ворог, ненависник добра, мерзенний диявол, змії злопідступний і злолутий,

²⁸⁵ Источники: «даремні думки».

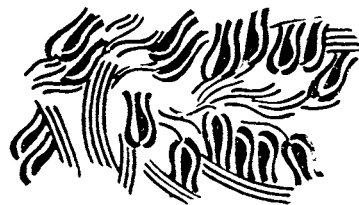
вселив у кволі, забіяцькі, зрадницькі серця даремні численні думки ²⁸⁵ і підняв вас, простодушних людей, до того безневинного пролиття християнської крові. Тож хай силою животворящого хреста розрушиться прелюкава підступність його і замисли його мерзенні, хай спаляться вогнем правдивого божого гніву! А ми, великий государ, пам'ятаючи безприкладне милосердя боже, коли відкинетесь від такої замани та смертного гріха і, згадавши страх, грізний суд божий та нашу государську, виказану до вас милість і дану вами обіцянку перед святим Євангелієм бути в нас у послушенстві, принесете нашій царській державі та милості після теперішнього повинну і поб'єте чолом, ми всіх вас милостиво приймемо і, з огляду на превисоке, показане Богом для упалих, милосердя, виявлене на блудному сині, звелимо всі ваші вини вибачити і віддати забуттю. А на знак нашої государської милості і з крайнього милосердя, викazanого до вас, наказали ми, великий государ, милосердно випустити до вас з Москви з нашими милостивими государськими грамотами двісті п'ятдесят вісім чоловік ²⁸⁶ вашого черкаського народу, взятих у боях. І вам би, пам'ятаючи наше християнське і богоматір'ю нашою церквою ²⁸⁷ дане нам єдинокупельне народження, і страх божий, і нашу государську милість, відстати невзабарі від богоненависних, на вічну погибель, зрадницьких замислів та злих хитань — хто-бо знає, коли його чекатиме страшний суд божий? — і навернутися до нашої государської милості, як колись. Також, пам'ятаючи ²⁸⁸ страх божий і боячись вічної погибелі, тих, які до повернення вперті, старанно намовляти, щоб вони, згадуючи суд божий, били чолом нам, великому государю, нашій царській величності, у винах своїх.

²⁸⁶ Источники: «250 чоловік».

²⁸⁷ Источники: «пам'ятаючи нашу віру і Богом, і матір'ю нашою церквою дане...»

²⁸⁸ Источники: «Так пам'ятаючи...»

А ми, великий государ, бачачи ваше навернення і дбання про наші государські справи, милостиво вас із крайнього людинолюбства приймемо і ваші вини віддамо забуттю та почнемо вділяти вас нашим государським ударуванням і триматимем по-колишньому в милостивому, нашої царської величності, нагляді. Писано у дворі государювання нашого, в царському великому граді Москві, літа від створення світу 7177, а від утілення Сина Божого 1669 (читай 1668), вересня 20 дня.

Про Суховієве звільнення зі своїм військом від татар, бо прибули до нього з Запорожжя Сірко й Улановський; про відхід татар від Суховія до Криму, а Суховія із Сірком до Січі, його ж козаків по своїх домівках; про Дорошенкову підозру на запорожців, що врятували Суховія, і про його гнів за те; про цьогобічні події, отримання прощення царської величності за зраду Брюховецького; про вибрання у Глухові гетьманом Многогрішного і його статті; про Дорошенкову нараду, як відібрати від Многогрішного цьогобічну Україну під свій реймент і про наслання на цей бік його війська; про зустріч його під Рогинцями та на інших місцях Стрієвським, посланим від Многогрішного; про розгром Стрієвського Дорошенковим військом у Глинському повіті і про ховану втечу Стрієвського у вигляді школяра; про повернення до Дорошенка його війська з користями; про лист запорожців до Дорошенка з наганою за такий учинок і про його озлобу за те на запорожців; про Дорошенкову виправу до короля з інструкцією своїх послів; частина тієї інструкції; про повернення до Дорошенка з Польщі тих його послів і про Дорошенкове розуміння з їхньої реляції про лядську несхильність до його, Дорошенкових, умов; про лядський вербунок нового війська і про Дорошенкову зневіру як щодо польської до себе ласки, так і щодо російської приязні й допомоги супроти поляків; про Дорошенкову раду, як зберегти свою Україну, і про звідомлення у турчина, чи буде прийнятий він під його оборону; про звістку в поляків про той Дорошенковий замисел і про їхню зневіру втримати цьогобічну Україну; про усталення на цьогобічнім гетьманстві Многогрішного; про монаршу грамоту, писану в дев'ять цьогобічних полків, що вибачає їхню вину, і про особливе монарше прощення через грамоту полтавцям.

оку від світобуття 7177, а від господнього влюднення 1669. Хоча бачило всевидяче божественне око Суховієве злодіяння і повстало по обидва боки Дніпра велике бідство й розор невинним людям від нього і від його помічників, кримських татар, однак не дало на нього своєї патериці і не допустило йому з невігласами козаками, що пристали до нього з українських міст, бути захопленими татарами і відведеними в кримську неволю. Бо за його гарячим (як вище казав) проханням до Запорозького війська послано було на визвіл його, Суховія, з татарських рук значну частину низового Запорозького війська з двома полковниками Іваном Сірком та Ігнатом Улановським²⁸⁹, які у міжсвяття Різдва господнього швидко прибули в тогобічну, що від Чигрина, Україну і злучилися з Суховієм. Тоді Нурадин і Калга солтани зі своїми ордами, зневірившись у сподіваній своїй користі від Суховія та його війська, похапали, що могли

²⁸⁹ Тут і далі С. Величко повторює свої неправильні дані. (Див. приміт. 273).

зарвати, на тамтешній Україні здобичі та ясиру і швидким, невси-
пущим ходом вислизнули з України, вдень і вночі поспішаючи до
Криму, боячись, щоб, будши з'єднані, Сірко з Улановським і Сухо-
вій не вчинили їм у війсьній спосіб якогось лиха. Після відходу
орди до Криму зараз і Суховій зі своїми визволителями Сірком та
Улановським, бачачи, що тогочасні міста й народ їм не схиляються,
листя та універсалів його не слухають і не хочуть мати його за
гетьмана, рушив з тогочасної України і поспішив з усім низовим
Запорозьким військом до Запорозької Січі²⁹⁰, а козаки, чи радше
сказати — сволота й драпіжці братів своїх, що пристали до нього,
Суховія, з обидвох боків на Україні, віддавши хвалу Богові, що
звільнив їх від татарських рук понад власну сподіванку, розволокли-
сь у свої домівки. Побачивши таку запорозьку підмогу й порятунок
Суховієві, гетьман Дорошенко відразу почав думуватися, що Су-
ховій не сам через себе вийшов із Січі з військом, домагаючись
гетьманства Брюховецького, а потім і його, Дорошенкового, але
міг бути виправлений від усього низового війська²⁹¹, бо коли б сам
увійшов у таке велике діло, то не міг би піддати своїй волі в до-
помогу двох таких значних, що їх вище згадано, кримських солтанів
з ордами, та й хіба низове Запорозьке військо захотіло б ряту-
вати й допомагати в якійсь нужді та ущемленні, як це учинило йому
через Сірка й Улановського. Через те він, Дорошенко, почав відтоді
мати в своїм серці взаємну озлобу та ворожість супроти низового
Запорозького війська, але про це буде оповіджено далі²⁹².

А на цьому боці, що від Переяславля, того ж 1669 року були
такі події. На Водохрещу прибули з царського міста Москви
максаківський ігумен отець Іринея Ширкович та генеральний
військовий обозний Брюховецького Петро Забіла, які на раду пол-
ковників та іншої цьогобічної старшини від'їхали були ще в минулий
1668 рік до Москви з проханням до великого государя Олексія
Михайловича, всієї Росії самодержця, вибачити їм за зраду, яка
сталася при Брюховецькому в минулому-таки році²⁹³. Отож ці
посланці, максаківський ігумен та генеральний обозний, прибувши
на Україну, принесли веселу звістку як полковникам і іншій стар-
шині, так і всьому взагалі цьогобічному українському народові,
що пресвітлий великий государ вибачає їм їхню вину і дозволяє

²⁹⁰ Суховій втік із татарами.

²⁹¹ Див. приміт. 265, 271—273.

²⁹² П. Дорошенко добре знав ситуацію на Січі. Частина запорожців підтримувала Суховія, а частина Дорошенка. Дорошенкові прихильники на Січі запрошували навіть Дорошенка прийти на раду в поле, де обіцяли полатати мушкетами «Суховієві стріли» (хан дав Суховієві печатку зі стрілами замість традиційної — запорожець з мушкетом). Дорошенко тоді сильно розлютився на хана, який раніше підтримував його.

²⁹³ У Москву їздило ціле посольство, воно було споряджене не в 1668, а в перших числах 1669 р. Посольство складалося з 58 чоловік козаків і з трьох духовних осіб — представників Лазаря Барановича. Від міщан також було троє. З козаків видніші: П. Забіла, М. Гвинтовка й І. Домонтович — генеральна старшина. У Москву вони прибули 19 січня.

Д. Многогрішний.
Малюнок з Літопису
С. Величка (19).

постановити на місце Брюховецького іншого гетьмана, кого поміж себе захочуть, бажаючи, щоб нейтраліст Дорошенко не називався гетьманом обох боків Дніпра, тим більше, що він відлучений з тогочасною чигринською Україною і відступлений полякам згаданими Андрусівськими договорами. Після цього зволення й монаршого указу як князь Григорій Григорович Ромодановський з товаришами, так і цьогобічні полковники з іншою старшиною та значним військовим товариством з'їхались у Глухові і на третій день березня місяця, учинивши генеральну щодо гетьманства раду, вибрали й постановили на ній собі гетьманом Дем'яна Ігнатовича Многогрішного, який увійшов у милість князеві Ромодановському ще в минулий тисяча шістсот шістдесят восьмий рік, коли той воював Чернігів.

А при постановленні гетьманом Многогрішного, із Запорозьким військом і з усім цьогобічним малоросійським народом, були видані на тій-таки глухівській раді від пресвітлого царя і государя Олексія Михайловича такі статті:

ГЛУХІВСЬКІ СТАТТІ,

дані від великого государя,
всеросійського царя Запорозькому війську
і всьому народові малоросійському
при постановленні Дем'яна Ігнатовича Многогрішного,
гетьмана ²⁹⁴.

Літа 7177 ²⁹⁵, лютого 12 дня.

Від Різдва Христового 1669 року.

Великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович,
всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержець,

указав бояринові й воєводі, білогородському наміснику Григорію Григоровичу Ромодановському, та стольнику, полковнику й наміснику серпухівському Артамону Сергійовичу Матвієву, та дякові Григорію Богданову їхати в його, великого государя, черкаські міста Малої Росії, у Запорозьке військо цього боку Дніпра й ударував, велів учинити в Глухові раду, а на раді звелів бути преосвященному архієпископові чернігівському й новгородському Лазареві Барановичу, обозному, суддям, осаулам, полковникам і всій старшині та козакам і за їхнім правом звелів їм обрати гетьмана, кого вони поміж себе облюбують. А як виберуть гетьмана, то великий государ, його царська пресвітла величність, звелів прочитати в народі статті, які були дані за указом його царської пресвітлої величності колишньому гетьманові Богданові Хмельницькому і всьому Запорозькому війську, на яких, статтях, були під високою рукою його царської пресвітлої величності колишній гетьман Богдан Хмельницький і все Запорозьке військо. А інші статті указав великий государ, його царська пресвітла величність, учинити за їхнім чолобиттям нині знову на потвердження Запорозькому війську, щоб надалі не було такої зради, чвар і розлиття християнської крові, як учинилося від зрадника від Івашки Виговського, від Юрашки Хмельницького ²⁹⁶ та інших однодумців. А як вони оберуть гетьмана, то їм із тим новообраним гетьманом учинити віру за непорочною евангельською господньою заповіддю і хрест цілувати на вічне й вірне підданство йому, великому государю царю і великому князю Олексію Михайловичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержцю, його царській пресвітлій величності і його государським дітям, великому государю, благовірному царевичу та великому князеві Олексієві Олексійовичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії ²⁹⁷, і великому государю, благовірному царевичу та великому князю Симеону Олексійовичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії, великому государю, благовірному царевичу і великому князеві Івану Олексійовичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії, та їхнім государським

²⁹⁴ Звірено за виданням: *Д. Бантыш-Каменский. Источники.*— Ч. I.— С. 214—230, і за: *Собранием I.*— Т. I.

²⁹⁵ Тобто 1669 р.

²⁹⁶ Пропуск. Источники: «від зрадника, від Івашки Брюховецького, і від інших однодумців».

²⁹⁷ Пропуск. Источники: «великому государю, благовірному царевичу і великому князю Феодору Олексійовичу, всієї Великої, і Малої, і Білої Росії...»

наслідникам і бути їм у нього, великого государя, його царської пресвітлої величності, і його государських наслідників у вічному підданстві невідступно за давнішими правами й вольностями, за колишніми його, великого государя, його царської пресвітлої величності, жалуваними грамотами, які було дано колишньому гетьманові Богданові Хмельницькому та іншим гетьманам і всьому Запорозькому війську.

А. Матвеев (45).

Бояринове постановлення за царським указом з гетьманом і з Запорозьким військом

²⁹⁸ Тобто 1669 р.

І в теперішньому 7177 році ²⁹⁸, березня в 3-й день, за указом великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержця, боярин і воєвода, білогородський намісник князь Григорій Григорович Ромодановський з товаришами учинили у Глухові раду і говорили на раді указ великого государя, його царської пресвітлої величності, гетьманові, обозному, судді, всій старшині і Запорозькому війську. Прислалі вони до великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержця, до його царської пресвітлої величності, як від духовних, так і від усього війська, старшини й черні, бити чолом за свої провини ігумена максаківського монастиря Ієремію Ширковича та генерального обозного Петра Забілу з товаришами про те, що вони, забувши страх божий і свою присягу великому государеві, його царській пресвітлій величності, послушали зрадника Івашку Брюховецького і, боячись від нього смертних забійств, зрадили, а тепер, пізнавши свою зраду, принесли свою вину йому, великому государю, його царській пресвітлій величності, й били чолом. А надалі обіцяли не нахилитися ні до якої замани, розруху і на будь-які посварні слова, а міцно й нерушно стояти при своїй обіцянці та в правді. І великий государ, його царська пресвітла величність, всемілосердний християнський государ, як приймає тих, що каються, господь

²⁹⁹ Источники: «найсвятішого Іоасафа».

Бог, так і він, государ милосердний, з огляду на прохання за них своїх государських шляхетних дітей, шляхетного великого государя царевича і великого князя Олексія Олексійовича, всієї Великої, Малої і Білої Росії, шляхетного великого государя царевича і великого князя Феодора Олексійовича, всієї Великої, Малої і Білої Росії, шляхетного великого государя царевича і великого князя Симеона Олексійовича, всієї Великої, Малої і Білої Росії, і шляхетного великого государя царевича і великого князя Іоанна Олексійовича, всієї Великої, Малої і Білої Росії, архієреїв і богомольців своїх світових — найсвятішого світового Паїсія, папи й патріарха великого міста Александрії і судді світового; Іоасафа ²⁹⁹, патріарха московського всієї Росії; богомольця ж свого, а вашого старанного пастора, архієпископа чернігівського й новгородського Лазаря Барановича, заради його слізного прохання, великий государ, як батько милосердний, входячи в милість над ними, звелів віддати їм їхні вини, зволив пустити їх у вічне забуття та зволив прийняти їх до колишнього свого, царської величності, государського милосердя. А коли б надалі, забувши страх божий і превелику й невимовну милість великого государя, його царської пресвітлої величності, вони б стали приставати до якоїсь зради і вірити в неї, також до марнотних і посварних слів та листів, то великий государ, його царська пресвітла величність, більше того не терпітиме, а, просячи у всемогутнього Бога милості й допомоги Пречистої Богородиці і взявши святий, животворящий хрест та звідомивши про всі свої государські милосердні до них справи всемогутнього Бога, стане сам, своєю государською особою приводити їх у підданство та гамувати свавільних, скільки подасть допомоги всемогутній господь Бог. І про цю государську милість, і про наказ великого государя, його царської пресвітлої величності, зволив і указав сказати сам зі своїх вуст до ігумена максаківського монастиря Ширкевича Ієремії та генерального обозного Петра Забіли, до гетьмана, й до старшини, і до війська, а також до преосвященного чернігівського й новгородського архієпископа Лазаря Барановича.

Ще обозному, суддям, осаулам, полковникам і всій старшині, козакам та міщанам говорено:

Про вибрання гетьмана

³⁰⁰ Источники: «і суддя».

³⁰¹ Оскільки документ російський, тут і далі проступає російське написання українських прізвищ та імен. Їх не виправляємо, змінюючи тільки правопис та розставляючи палаталізацію. До речі, встановити правильне написання прізвищ не скрізь можливо. Тут ідеться про гетьмана Дем'яна Многогрішного.

³⁰² Тобто 1654 р.

³⁰³ Источники: «і суддя».

Указав великий государ, його царська пресвітла величність, вибрати за їхніми правами й вольностями, кого вони облюбують. І обозний, і судді ³⁰⁰, і полковники, і вся старшина та чернь вибрали за своїми правами та вольностями гетьмана Дем'яна Ігнатова ³⁰¹, а як обрали гетьмана, то боярин і воевода, білогородський намісник князь Григорій Григорович Ромодановський з товаришами вчитали й укріпили на раді колишні статті, які дано в минулому 162 році ³⁰² колишньому гетьманові Богдану Хмельницькому і всьому Запорозькому війську, а над колишні статті й нові статті, які постановлено на багатьох радах, і ті, що їх тепер за указом великого государя знову додано. А на тих статтях гетьман Дем'ян Ігнатов, і обозний, і військові судді ³⁰³, і полковники, і вся старшина, і козаки, які були на раді, учинили віру за святою євангельською заповіддю на вічне підданство великому государю царю і великому князю Олексію Михайловичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержцю, і його государським наслідникам, щоб бути їм невідступно під їхньою государською самодержавною рукою.

А на раді були і до статей руки приклали

Преосвященний чернігівський і новгородський архієпископ Лазар Баранович.

³⁰⁴ Источники: «Ширкович».

Ігумен максаківського монастиря Ієремії Ширкевич ³⁰⁴.
Гетьман Дем'ян Ігнатов.

³⁰⁵ Забіла Петро — відома постать того часу. У 1649 р. борзненський наказний полковник, потім сотник з 1654 р., генеральний суддя з 1655 р. В даний час йому було під 90 років, але після падіння Д. Многогрішного хотів іще захопити булаву. Прожив 109 років.

³⁰⁶ Самойлович Іван — майбутній гетьман, Іван Домонтович.

³⁰⁷ Гвинтовка (Істочники: «Гвинтовка Матвій») — ніжинський полковник у 1663—1667 рр., піднявся з низів за Брюховецьким. У Москві його наділили дворянством, але він був неграмотний. 1667 р. арештований Брюховецьким і сидів у в'язниці до його падіння. Чин осавула одержав за доноси, коли перебував після звільнення в Москві. Став близький до Многогрішного і за це засланий разом з ним до Сибіру. Його описав у романі «Чорна рада» П. Куліш.

³⁰⁸ Мокрієвич Карпо — пізніше головний учасник змови проти Многогрішного 1672 р.

³⁰⁹ Уманець Пилип (Пилипча) — перед цим був уманським сотником, полковникував п'ять років.

³¹⁰ Рославченко Петро — полковник стародубський в 1664, у 1669—1676 рр. Відомий діяч свого часу. За Многогрішного підданий опалі, за Самойловича знову став полковником і хотів відлучитися від «регіменту» Самойловича на правах, що їх мали слобідські полки. У 1676 р. його засудили до страти, але заслали до Сибіру.

³¹¹ Солонина Костянтин — київський полковник у 1669—1679 рр., вдруге — в 1687 р.

³¹² Трофимович Яків.

³¹³ Істочники: «Кінний».

³¹⁴ Істочники: «Берло».

³¹⁵ Іванів Опанас, Нестеренко Андрій, Ворошило Петро — всі були полковники, Нестеренко — лубенським, він, до речі, був зятем Многогрішного. В Собранні: «Ворошило».

³¹⁶ Очевидно, це Матвій Шендох (Матюха), пізніше салтиковський сотник.

³¹⁷ Юрев Василь — це Василь Щербак, був осавулом в 1669—1672 рр.; Турченко Дмитро — в Собранні «Турчиненко», інакше Журман Дмитро. Турченко став через те, що був у турецькому полоні; полковий осавул у 1688—1696 рр.

³¹⁸ Собрание: «Присановський».

³¹⁹ Підписки — писарі.

³²⁰ Це той самий Іван Биховець, на якого посилається С. Величко у зв'язку з діаріушем С. Зорки. Сам І. Биховець був особою досить помітною, їздив кілька разів посланцем у Москву від гетьманів Многогрішного та Самойловича. Походив з Правобережжя.

Обозний Петр Михайлов син Забіла ³⁰⁵.
Судді: Іван Самойлов, Іван Домонтов ³⁰⁶.
Осаули: Матвей Микитин син Квінтовка ³⁰⁷, Павел Грибович.
Писар генеральний Карп Іванов Мокрієв ³⁰⁸.
Бунчужний Лукаш Зборовський.
Хоружий військовий Василь Свириденко.
Писар гарматний військовий Никифор Александров.

ПОЛКОВНИКИ

Ніжинський Филип Іванов син Уманець ³⁰⁹.
Стародубський Петр Іванов син Рославченко ³¹⁰.
Переяславський Іван Єфименко, наказний.
Київський Константин Солонина ³¹¹.
Кошовий піхотного полку Афанасій Савенко.
Прилуцький наказний полковник Яков Трофимов ³¹² і осавул полковий.
Комонний ³¹³ полковник Михайло Кіашко.
Піхотний полковник Іван Бирло ³¹⁴.

РОТМІСТРИ

Офонасій Іванов, Андрій Нестеров, Петр Ворошилов ³¹⁵. Капітан Александер Станіславич.

СУДДІ ПОЛКОВІ

Ніжинський Федор Завадцький.
Переяславський Юря Миколаєв.

ОБОЗНІ ПОЛКОВІ

Ніжинський Матвей Матвієв ³¹⁶.
Стародубський Гаврило Дащенко.
Київський Яков Іванов.

ОСАУЛИ ПОЛКОВІ

Ніжинський Ігнат Парпура.
Стародубський Василев Юрев, Дмитрей Турченко ³¹⁷.
Київський Трофим Яковлев, Самойло Трисановський ³¹⁸, Іван Тихий, Николай, осавул, Гаврило, осавул.
Стародубський Василей Лапа.

ОТАМАНИ

Чернігівський Станіслав Кохановської.
Стародубський Тимофей Алексієв.

ПІДПИСКИ ³¹⁹ ВІЙСЬКОВОЇ КАНЦЕЛЯРІЇ

Петр Доментов, Іван Биховець ³²⁰, Ярема Яремов, Сергій Андрієв, Семен Олифіренко, Андрей Тихонов.

ПОЛКОВІ ПИСАРІ

Ніжинський Павел Михайлов ³²¹.
Стародубський Іван Воробей ³²².
Переяславський Михайло Бурижецький ³²³.
Київський Андрей Василев.

³²¹ Михайленко Павло — писар у 1661—1672 рр.

³²² Інакше: Вородій.
³²³ Собрание: «Букжецький».

ПОЛКОВІ ХОРУЖІ

³²⁴ В а л ь к е в и ч В а с и л ь — хорунжий у 1661—1672 рр.

³²⁵ Собрание: «Михайло Михайлов».

³²⁶ Собрание: «Прокопій Єременко».

³²⁷ Собрание: «Кресчевський».

³²⁸ Собрание: «Я. Олбрихт».

³²⁹ Собрание: «Филон Свещський».

³³⁰ Собрание: «Андрей Тишиненко».

³³¹ Собрание: «Василій Олещенко».

³³² Собрание: «Федір Ковтуненко».

³³³ К а р п е н к о Г р и г о р і й — це досить відомий Г. Коровка-Вольський, який після падіння Многогрішного став генеральним бунчужним, пізніше — стародубським полковником.

³³⁴ Сотня в Хорошому Озері була тільки за Многогрішного, пізніше це Прохоровська сотня.

³³⁵ П а в л е н к о П а в л о — сотник у 1664—1670 рр.

³³⁶ Є в т у ш е н к о І в а н — сотник у 1669—1670 рр.

³³⁷ Х и м и ч Ф е д і р — сотник у 1669—1670 рр.

³³⁸ Ж у р а к о в с ь к и й Я к і в — сотник у 1669—1677 рр., пізніше — ніжинський полковник у 1678—1685 рр.

³³⁹ В а с и л ь Я ц е н к о, і н а к ш е Д е й н е к а — сотник у 1669—1672 рр.

³⁴⁰ Це Сава Прокопович, за Самоїловича генеральний писар, потім — генеральний суддя.

³⁴¹ Собрание: «Теодор Михащенко».

³⁴² Х р о м ч е н к о П а в л о — сотник у 1669—1672 рр. Собрание: «Хромченко».

³⁴³ Г. Єремієнко і його син Тарас піввіку були погарськими сотниками, відзначилися тим, що не нажили ніяких маєтків.

³⁴⁴ С т е п а н к о в и ч З а х а р — сотник у 1669—1677 рр.

³⁴⁵ Є с и м о н т о в с ь к и й А н д р і й (Собрание: «Есмановський») був мглинським сотником, а не малинським, тут — помилка.

³⁴⁶ Інакше: Іван Рубець.

Ніжинський Роман Сергієв.

Стародубський Василь Валкевич ³²⁴.

Київський Михайло Майлов ³²⁵.

Пішого полку Тимофей Іванов, Прокофей Чмеренко ³²⁶, Ігнатій Путин, Павел Кричевський ³²⁷, Ян Ворона, поручник Ян Онбрихт ³²⁸.

СОТНИКИ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ

Василей Бурковський; білоусівський — Павел Товстоліс; любецький — Сава Внучко; сибержеський — Филон Саваєцький ³²⁹; слабинський — Агей Іванов; сосницький — Андрей Тишенко ³³⁰; столянський — Филип Марченко; синявський — Василей Марченко; киселівський — Герман Михайлов; волинський — Василей Олешков ³³¹; понурницький — Федор Туненко ³³².

СОТНИКИ НІЖИНСЬКОГО ПОЛКУ

Константій Іванов; батуринський — Григорей Карпенко ³³³; Хорошого Озера ³³⁴ — Кондратей Іванов; борзненський — Григорей Проскурєнко; шаповалівський — Павел Павлов ³³⁵; новомлинський — Іван Євтушенко ³³⁶; коропський — Тесько Химин ³³⁷; рожественський — Степан Нестеренко; глухівський — Ясько Жураховський ³³⁸; кролевецький — Василей Яценко ³³⁹; воронезький — Сава Прокопов ³⁴⁰; конотопський — Лесько Лисенко; івангородський — Теодор Малащенко ³⁴¹.

СОТНИКИ СТАРОДУБСЬКОГО ПОЛКУ

Стародубський — Павел Хромієнков ³⁴²; почепський — Овдій Рославченко; погарський — Гаврило Єремієнко ³⁴³; новгородський — Захар Степанов ³⁴⁴; шептаківський — Василей Ісаєнко; малинський — Андрій Есмаатовський ³⁴⁵; тапальський — Іван Рубченко ³⁴⁶.

СОТНИКИ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ПОЛКУ

Панько Кулун ³⁴⁷, Григорей Воложшин ³⁴⁸, Іван Щербина.

СОТНИКИ КИЇВСЬКОГО ПОЛКУ

Київський — Григорій Алифіров ³⁴⁹; козелецький — Гаврило Карпов; остерський — Максим Степанов; бобровицький — Анисим Коробка; головенський — Іван Кононов; муравенський — Яков Василев.

СОТНИКИ ПІШОГО ПОЛКУ

Тесько Кирилов ³⁵⁰, Данило Гаврилов.

СОТНИКИ ПРИЛУЦЬКОГО ПОЛКУ

Семен Семенов ³⁵¹, Капран Криштоф Ротоханський ³⁵².

³⁴⁷ Собрание: «Панько Булун».

³⁴⁸ Собрание: «Григорій Волошин».

³⁴⁹ Собрание: «Алфертьєв».

³⁵⁰ Собрание: «Леонтій Крилов».

³⁵¹ Собрание: «Федір Семенов» — полковий сотник.

³⁵² Собрание: «Капрал Криштоф Росоханський».

НІЖИНСЬКІ МІЩАНИ

³⁵³ Собрание: «Цурковський». Олександр Цурковський був війтом у 1660—1672 рр., входив у посольство П. Забіли та І. Ширкевича (див. приміт. 293), під час переговорів робив на закидів таємні доноси.

³⁵⁴ Жданович Яків. Про нього оповідатиме вміщена далі стаття «Чолобиття ніжинських міщан».

³⁵⁵ Це Васютинський Пилип.

³⁵⁶ Пропуск. Собрание: «Іван Воробей».

³⁵⁷ Собрание: «Григорій Якимов».

Війт Александер Цурковський ³⁵³; бурмістр Яков Жданов ³⁵⁴, писар Филип Константинов ³⁵⁵, Гаврило Тимошев ³⁵⁶.

ЧЕРНІГІВСЬКІ МІЩАНИ

Війт Григорей Яхимов ³⁵⁷, райця Роман Остапов, Павел Филимонов, Теодор Михайлов.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКІ МІЩАНИ

Райця Іван Щербина, писар Михайло Буржецький, Трофим Коцар, Петро міщанин.

СТАРОДУБСЬКІ

Війт Костянтин Ларіонов, бурмістр Сергій Потапов, Борис Карпов, райця Іван Низовець, Парфен Антонов, писар Василей Барнацький.

НОВГОРОДКА-СІВЕРСЬКОГО

Війт Никифор Пожарський, писар Трофим Якимов, Алексій Андрієв син Карач, Давид Машковець.

ПОГАРЦІ

Війт Костянтин Іванов, бурмістр Григорей Кропива, райця Ігнатій Трофимов, райця Семен Климов, Ларіон Богданський ³⁵⁸.

ПОЧЕПСЬКІ

Війт Іван Іванов.

ГЛУХІВСЬКІ

Війт Стефан Киряков ³⁵⁹, Стефан Филонов, Тедось Менський, бурмістр ³⁶⁰.

КОРОПСЬКІ

Війт Адам Русанов, Андрей Ємець.

КРОЛЕВЕЦЬКІ

Війт Остафей Лук'янов, бурмістр Іван Никифор, Григорій Романенко.

Стаття й постановлення у Глухові

1

Били чолом великому государю, царській пресвітлій величності, гетьман і все військо цього боку Дніпра, щоб великий государ ударував, звелів віддати їм їхні вини, і надалі щоб не було згадувано про ті вини та щоб зволив великий государ тримати їх у своєму государському милостивому ударуванні й нагляді. І великий государ, його царська пресвітла величність, государ християнський, милостиво ударує гетьмана, вини їхні милосердно прощає і відпускає, і надалі їм ті їхні вини не згадуватимуться, а їм під ним ³⁶¹ за своєю обіцянкою служити вірно його царській пресвітлій велич-

³⁵⁸ Собрание: «Ларіон Бокланський».

³⁵⁹ Собрание: «Стефан Кир'янов».

³⁶⁰ Тут перераховано міщан менських, глухівські були такі: війт Федір Яковлев, бурмістр Андрей. Собрание: «Тесько, менський бурмістр».

³⁶¹ Источники: «А їм би підданам...»

Міщанин (3).

ності і його государським наслідникам, та залишити всілякі хитання, й надалі не схилитися ні до яких заман, а бути під його, великого государя, самодержавною високою рукою у вічному підданстві невідступно без будь-якої зради.

2

Про права та вольності.

Милості у великого государя просять, щоб бути їм при колишніх своїх правах та вольностях, чим ударований був давніший гетьман Богдан Хмельницький, і щоб їм усе було potwierджено.

Великий государ, його царська пресвітла величність, ударував гетьмана і все військо цього боку Дніпра правами й вольностями за колишнім їхнім правом, і їхні права та вольності ні в чому не порушуватимуться.

3

Про українські прибутки і про воєвод, що мають бути в Україні для оборони.

Гетьман Богдан Хмельницький постановив у колишніх статтях, щоб воєводам царської величності бути з ратними людьми в Переяславлі, Ніжині, Чернігові³⁶², і хай би нині його царська величність не вказував бути воєводам і ратним людям у малоросійських містах, оскільки від них були численні сварки й докуки, від того й війна почалася. А які прибутки довелося б узяти на нього, великого государя, в казну, то збирання того покласти на гетьмана, а гетьман приставить на те вірних людей, а вчинить ті збори, коли Україна прийде в першопочаткове становище³⁶³.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав бути в малоросійських містах воєводам і ратним людям для оборони від ворогів і щоб надалі не було ні від кого в малоросійських містах ніякого хитання та зради. І вказав бути воєводам та ратним людям в містах по колишніх статтях, а нині знову potwierдити в статтях, а воєводам бути в Києві, в Переяславлі, в Ніжині, в Чернігові та в Острі, а їхні права та вольності, та суди, та всілякі справи знати не вказав [...] ³⁶⁴ мати начальство над ратними людьми, яких прислано на оборону в усякому уладженні. А коли б хто з жителів усілякого чину городів і міст чи сіл та деревень був ображений від ратних людей, хай б'ють чолом великому государю і приносять чолобитні воєводам, і воєводи, за указом великого государя, його царської пресвітлої величності, судитимуть тих ратних людей. І при тих-то судах указав бути у кожному місті, де будуть воєводи, для повної правди і швидкої розправи значним, добрим і розумним людям із малоросійських жителів, щоб були при тих судах разом з воєводами і судили, а за судом і за позовом чинили указ, як визначає те указ великого государя, його царської пресвітлої величності. А про побори вказав, щоб були в малоросійських містах як звичайно, так, як написано в статтях гетьмана Богдана Хмельницького.

І гетьман, і вся старшина, і козаки, й міщани постановили бути так цій статті.

4

Про казну; що має бути плата реєстровому війську.

Щоб за колишніми постановленими статтями Богдана Хмельницького реєстровому війську, що буде на службі царської величності, було милостиве ударування й заплата з казни його царської пресвітлої величності.

³⁶² За Б. Хмельницького воєводи були допущені тільки в Київ, в самих статтях про розміщення воєвод в українських містах не було й мови (див. перший том). Див. статті, дані при постановленні гетьманом Юрія Хмельницького (стаття 121), там указано тільки про воєвод, які виїдуть на Україну.

³⁶³ З цього питання були великі дискусії як у Москві, так і на раді, це обстоював і Лазар Баранович.

³⁶⁴ Пропуск. Собрание: «як кїївському воєводі, так й іншим, а вказав...»

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав говорити на раді про реєстрове військо, скільки їх, військових козаків, тисяч є на цьому боці Дніпра. А що в тій їхній статті написано: військова заплата з його, царської пресвітлої величності, казни, то того немає в статтях Богдана Хмельницького, а є, щоб бути поборам, де треба, збирати у скарб царської пресвітлої величності, а з того скарбу давати на військо за реєстром, кому що постановлено в тих статтях.

І гетьман, і вся старшина, і козаки приговорили на цій раді: гетьманові — тисяча золотих червонних на рік; обозному й військовому писареві по 1000 польських золотих, [...] ³⁶⁵, на хоружого сотницького 30 золотих, на бунчужного гетьманського 100 золотих, на полковників по 100 ефимків ³⁶⁶, на осаулів полкових по 200 золотих, на сотників по 100 золотих; реєстровим козакам бути тридцяти тисячам чоловік, і давати на людину по 30 польських золотих, а скільки в якому полку буде козаків, учинити тому реєстр. А бути козакам реєстровими, а в реєстрі писати тих, хто стародавні козаки і довго служили службу, а коли старих козаків у полках не стане до 30 тисяч, то в те число приймати в козаки міщанських і селянських дітей ³⁶⁷. На військо Запорозьке, на тридцять тисяч, бути поборам з усіляких маєтностей без вибору, чий хто не є, окрім монастирів. І з тих зборів давати ударування великого государя гетьманові з начальними людьми і козакам за колишніми утвердженнями статтями; а не буде тих зборів, щоб повністю покрити потреби гетьмана, начальних людей і козаків, згідно визначення, то ті побори розділяти за збором, скільки того збору буде. А в кого з полковників та начальних людей є маєтності і на ті їхні маєтності дані жалувані грамоти великого государя, то тих підданих полковників і всіляких начальних людей, за якими є маєтності, судити їм же, і приймати повні приноси в них, і сіно та дрова їм готувати, і однаково збирати з них побори й жалування козакам. А щодо архієпископських [...] ³⁶⁸ підданих, то до податків на військо їм діла нема. Відтепер в архієпископській і в монастирській вотчини наново нікого не приймати, бути старим, і завести на них книги, скільки за архієпископом і за монастирем у їхніх вотчинах мужиків, а з мужиків до реєстру в козаки не писати й не приймати. А з протопопських та попівських маєтностей побори на козаків знімати так само, як і з козацьких маєтностей; також з міст і зі всіляких прибутків, як господь Бог заспокоїть чвари і прийдуть до своїх колишніх гараздів. А які городи, міста, села, деревні до решти попалені й розорені, то мати їм щодо тих поборів пільги. І через те розорення покладено пільги:

Воля містам розореним

Переяславлю, Ніжину, Любичу, Воронежу, Кролевцю та іншим містам, які також розорені, пільга на дев'ять років ³⁶⁹, Чернігову й Остру на сім років: містам, містечкам та селам — на три літа.

5

Про послані грамоти в усі полки, що обнадіюють ласкою.

Коли царська пресвітла величність ударував, звелів віддати їм їхні вини і вдарувати їх вольностями проти статей Богдана Хмельницького, тоді б царська пресвітла величність зволив послати свої, царської величності, обнадійні грамоти до всіх полків, щоб вони були надійні й непорушні на його, царської пресвітлої величності, ударування.

Великий государ цар, його царська пресвітла величність, указав послати за їхнім чолобиттям у всі полки свої, царської величності, обнадійні грамоти до всіх полків. І за цим указом великого государя послано в усі полки цього боку Дніпра його, великого государя, милостиві обнадійні грамоти через тих-таки посланців: їхнього обозного Петра Забілу з товаришами.

³⁶⁵ Пропуск. Собрание: «на суддів військових по 300 золотих, на писаря судейського 100 золотих, на писаря та на хоружого полкового по 50 золотих...»

³⁶⁶ Є ф и м к и — назва монети, російськї таляри.

³⁶⁷ Источники: «поселянських дітей».

³⁶⁸ Пропуск. Собрание: «і єпископських та монастирських».

³⁶⁹ Источники: «десять».

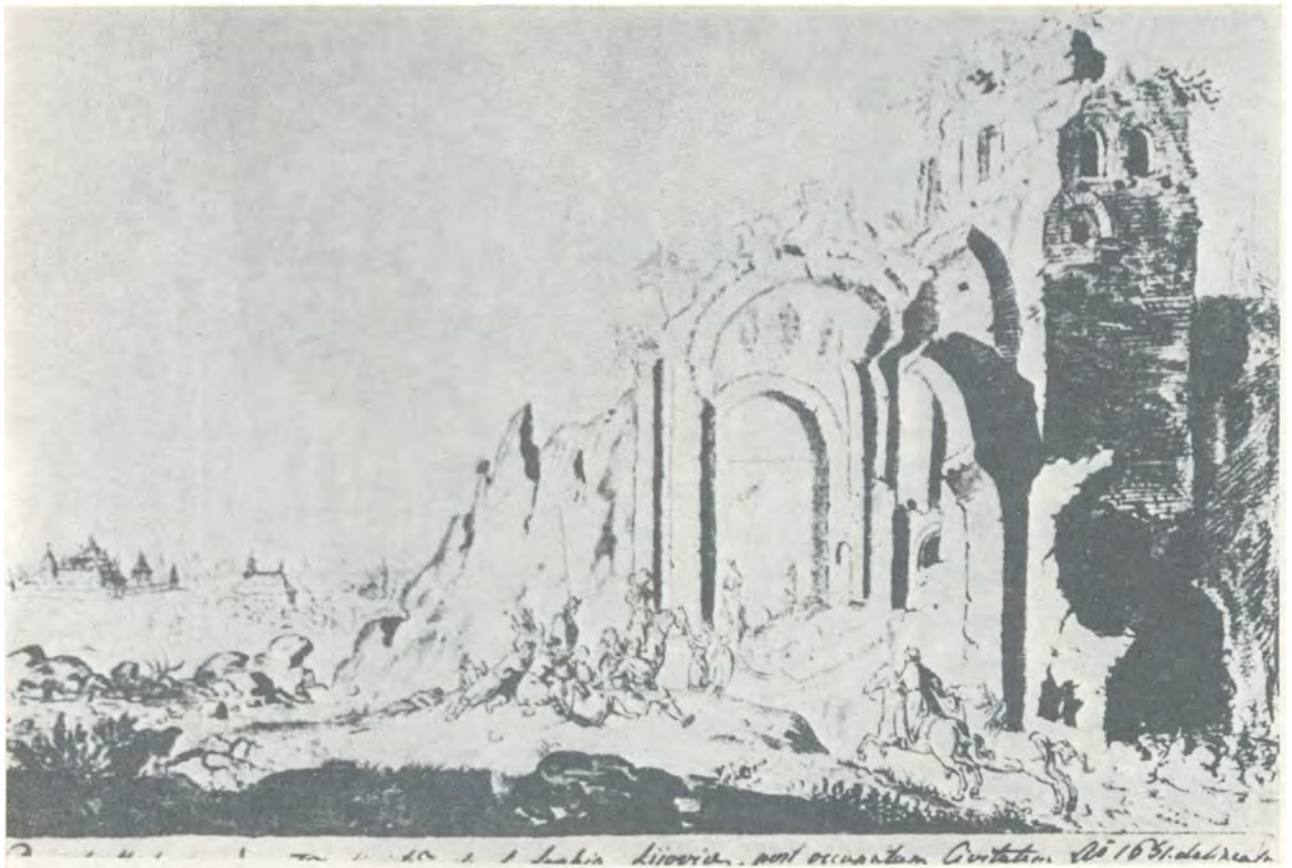

Міські печатки Києва (19).

6

Про честь, надані маєтності та млини.

Як досі були заслужені вдарованою дворянською честю, то щоб вони при тому ж чині й честі перебували, а які заслужать потім, то гетьман і старшина почнуть бити про них чолом; і щоб царська пресвітла величність і тих зволив ударувати дворянською честю. А кому гетьман і старшина дадуть за послугу млин чи деревню, дадуть свій універсал і почнуть бити чолом царській пресвітлій величності, то щоб царська величність ударував на ті маєтності свої, царської величності, грамоти.

А. ван Вестерфельд.
Золоті ворота (33).

Великий государ, його царська пресвітла величність, ударував їх за їхнім же чолобиттям.

7

Про віддання Києва полякам.

Щоб міста Києва полякам не віддавати, бо вони постановили на сеймі: всі православні церкви віддати на римські костели, а чудотворні моці преподобних отців хочуть розвезти в Польщу в різні місця, і від того у них на Україні немалий заколот³⁷⁰.

Великий государ, його царська пресвітла величність, звелів сказати: в постановленому Андрусівському договорі домовлено було, на який строк віддати Київ, і те їм самим відомо, а нині за певними численними причинами з польського боку віддачі Києва на той строк до з'їзду великих й повноважних послів та комісарів не буде. А який договір вчинять про Київ з послами й комісарами, їм звістять

³⁷⁰ Проти віддання Києва полякам козаки повставали дуже гаряче — то було справою національного престижу (див. відповідний пункт Андрусівського договору).

їхні посланці, а їхнім посланцям указав великий государ бути на з'їзді з великими повноважними послами. А як бути і в яких справах, то про те нижче йде особлива стаття.

А що їхні посланці, будши на Москві, письмово оголосили про уярмлення благочестивої віри і святих божих церков і що за недоглядом начебто великих і повноважних послів нічого в статтях не покладено про божі церкви, то свідчимо: в Андрусівських договірних статтях постановлено й закріплено — руським людям усякого чину, які через ті договори лишаються в містах на боці королівської величності, можна вільно вживати віру грецького закону без усякого утруднення у відправленні божої служби. Тож коли закріплено утвердження грецької віри, то й церквам божим є воля у

А. ван Вестерфельд.
Софія Київська.
Західні галереї (33).

відправленні служби, церква божа завжди-бо стоїть вірою, бо церква є не що інше, як створений нашими душами дім; і їм би надалі роздивлятися старанно в усіляких справах і мудро розмірковувати, а недоумних укріплювати. Коли ж буде і є певне ущемлення божим церквам у Короні Польській і Князівстві Литовському, то великий государ, його царська величність, укаже великим і повноважним послам говорити на з'їзді про те ущемлення супроти Андрусівських договірних статей комісарам, а про що домовляться, стане потім їм відомо через їхніх посланців, які будуть на з'їзді. Тільки ті справи належать тому бокові Дніпра, а не є ваші,— вони самі захотіли бути відлучені від царської пресвітлої величності і самі стали під рукою королівської величності ще раніше з'їздів і Андрусівських договорів³⁷¹, і в Андрусові договір учинений уже після їхнього відлучення.

³⁷¹ Натяк на Слободищенський трактат.

Віддання Києва кладеться
на царську волю

І гетьман, і вся старшина, й козаки поклали віддати Київ на волю великого государя, його царської пресвітлої величності.

А коли вирішено буде на з'їзді віддати Київ, то щоб великий государ звелів утвердити на з'їзді, аби не гонили благочестивої віри, хоч той бік і відлучився; і буде на волі їхній, можливо, царська пресвітла величність учинить митрополію і в Переяславлі³⁷², як і раніше було. Архієпископ Лазар Баранович казав, щоб учинити в Чернігові,— Чернігів старіший Переяславля і князівство стародавніше.

³⁷² У XI ст. митрополит Леонтій називався київським та переяславським митрополитом, він сам довго жив у Переяславлі, але не в сані митрополита. Про те, чи була в Переяславлі митрополія, свого часу в науці точилися суперечки, але без певних результатів.

Софія Київська.
Интер'єр зовнішньої
південної галереї (33).

8

*Охоронення козацьких дворів,
і щоб не brano в козаків підвід.*

Щоб послы, й посланці, й гінці царської пресвітлої величності не зупинялись у козацьких дворах і насильно не брали у сотників, отаманів і військових товаришів підвід. А щоб надалі відводила їм двори і давала підводи городова старшина, а самі вони, щоб по полях і дворах підвід не брали, в кого ж що візьмуть у підводи, то щоб відпускали назад.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав бути виборному для своїх государських справ, кого гетьман, і старшина, і все військо цього боку Дніпра виберуть, і жити вказав йому великий государ у Москві порічно, на особливому уладнаному дворі, і при ньому — п'ять чи шість чоловік. Щоб гетьман писав до виборного про справи й про образи на воевод і ратних людей чи про інші які справи, що є в малоросійських містах; виборний приносить ті листи приказним людям, приказні ж люди стануть

³⁷³ Враховувалася практика І. Брюховецького, який писав у Москву дуже вже часто.

доносити до великого государя. А з Києва, і від гетьмана, і з інших міст, де будуть воєводи, посылати посланців на Москву до виборного в Путивль своїми підводами, з Путивля послані вони будуть на Москву до двору, де буде двір, щоб надалі від нього, великого государя, до гетьмана посланці часто не посилалися³⁷³. Також і гетьманові до великого государя посылати нечасто, а посылати в найпотрібніших справах, а коли з Москви когось буде послано від великого государя для великих справ, то тому посланому давати по 20 підвід з провідниками, а гінцям давати по 3 підводи, через те що в козаків і в малоросійських міщан багато підвід у містах гублять, від чого чиняться їм великі збитки. Посланцям бути по три чи чотири на рік для найпотрібніших справ, і щоб при тих посланцях челяді було по два чи три чоловіка, а більше не посылати.

9

Як багато послів і скільки на рік при собі мають брати людей, їдучи на Москву.

Гетьман і вся старшина Запорозького війська б'ють чолом великому государю, щоб посылати всілякі листи до Москви своїми гінцями, коли будуть якісь звістки, а не в Путивль до воєвод, посланцеві ж бути самотріть³⁷⁴. А про посланців, коли військо Запорозьке посылатиме про свої образи до його царської пресвітлої величності, то не так собі, а як буде слухна справа. Коли три особи значні будуть, то по три чоловіки мати з собою людей, а посли будуть нечасті, хіба два чи три. Щодо виборного, який має жити в Москві, то про те, розібравшись у своїх справах, почнуть бити чолом потім.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав бути за їхнім чолобиттям. А підводи давати в містах по три підводи чоловіку, а челяді їхній — по дві чоловіку³⁷⁵.

³⁷⁴ Самотріть — сам і ще двос.

³⁷⁵ Источники: «по підводі чоловіку».

10

Про підводи, у який спосіб їм має бути плата.

А про ті підводи указав говорити гетьманові великий государ, щоб учинити у містах пошту, і хто б на ту пошту найнявся з черкаських пожильців, платити йому за домовленістю. А на ту домовленість платити навпіл: одну половину з поборів малоросійських міст, а другу великий государ накаже дати зі своєї, великого государя, казни, з путивльських чи львівських прибутків³⁷⁶, проти договорів, щоб допомогти в тих підводах. А посланим від царської пресвітлої величності самим на дворах не ставати і підвід не брати, а брати підводи за їхнім чолобиттям.

Гетьман і вся старшина казали, що почнуть шукати на те охитників, а як відшукають, то про те потім буде сповіщено великому государеві, його царській пресвітлій величності.

11

Про вибрання гетьмана після гетьманової смерті.

Били чолом великому государю, його царській пресвітлій величності, що коли за божим зволенням трапиться гетьманові смерть чи що інше, то щоб великий государ ударував, велів їм обирати гетьмана, за їхнім правом, і щоб зі свого государського милосердя вдачував, велів дати гетьманові у військо військові клейноди: прапор, булаву, печатку, литаври.

Великий государ, його царська пресвітла величність, ударував, велів бути за їхнім чолобиттям, а прислані клейноди: прапор, булаву, печатку, литаври — тримати у збереженні, а коли що загубиться, то замість того буде прислано від царської величності.

³⁷⁶ Маються на увазі витрати казни на посольства до Путивля — на кордоні з Україною, і до Львова, де російські посли часто зустрічалися з польськими.

12

*Про прислання, коли трапиться бути,
листів від сторонніх держав на Москву.*

Щоб звелено було їм приймати від навколишніх государів всілякі присильні листи і читати, а прочитавши, відсилати до великого государя, а від себе їм до них писати.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав відмовити в тій статті гетьману і всьому війську, тому що давнішому гетьману Богданові Хмельницькому та іншим гетьманам, хоч вони були гетьманами обох боків, не велено було ні з якими государями чинити спілкування, бо від того в малоросійських містах чиниться великий розлад³⁷⁷.

³⁷⁷ Див. перший том, ч. XII.

13

Про козацькі будинки і про збіглих московських людей.

Коли військо царської пресвітлої величності піде проти ворога, то щоб вони в українних містах в козацьких дворах не ставали, а ставали в міщан, і щоб вольностей козацьких не віднімали, і мужиками та зрадниками їх не називали, і в провідники їх не забирали, також і росіян, які давно зайшли на Україну, не забирали на Москву. Бо і від того був на Україні великий заколот, що з України вибирали драгунів та збіглих людей за багато літ, і вони на те сподівалися, що то чинилося не за указом великого государя, його царської пресвітлої величності.

Великий государ, його царська пресвітла величність, не вказав ратним людям ставати в козацьких дворах, а надалі ставати їм у міщан і в мужиків, а хто вольності їхні почне відбирати, називати козаків зрадниками й мужиками, то тих царська пресвітла величність указав карати після слідства. А щодо втікачів з малоросійських міст, служивих людей і селян, які не захотіли служити великому государеві, його царській пресвітлій величності, а люди боярські і селяни щось украли, вчинили вбивство чи розбій, чи що інше вкрали, чи не хотіли дати оброку та втекли за сваволю в його, великого государя, черкаські міста, то тих утікачів, всіляких чинів людей, не приймати, і в себе не тримати, і тих утікачів висилати з малоросійських міст без найменшої затримки. Бо від утікачів починаються посвари і від того буває великий заколот, а це укріплено й душами вашими утверджено на попередніх радах у договірних статтях, щоб тих утікачів не приймати, а котрі з'являться, то тих віддавати.

І гетьман, і вся старшина, і козаки постановили бути так цій статті.

14

*Про збіглих малоросійських людей з Москви
в малоросійські міста.*

Всіляких чинів жителям малоросійських міст, яких до нинішньої війни піймали в полон ратні люди Московської держави, бути на боці царської пресвітлої величності. А коли хто піде сам у малоросійські міста до своїх родичів чи, хто де жив, у колишні свої міста, не вчинивши ніякого злодійства, то тим жити в своїх містах, як і колись, де хто жив, а коли втече, щось укравши, то тих віддавати.

Великий государ ударував: велів бути цій статті за їхнім чолобиттям.

15

Про те, що воєводи перед тим забороняли купувати в міщан помістя і з ними вінчатися.

Досі воєводи не веліли козакам брати за себе у міщан дочок і купувати в них землю та будинки, а раніше такого звичаю не було. Тож б'ють чолом, щоб були збережені вони при колишніх своїх вольностях.

³⁷⁸ Тобто взяті під час повстання І. Брюховецького і відведені П. Дорошенком у Чигирин (див. стаття 21).

Великий государ, його царська пресвітла величність, велів за цим чолобиттям, що як будуть воєводи на волі з полону ³⁷⁸, накаже давати з ними очну ставку, а коли виявиться з очних ставок, які воєводи чинили ті заклази і коли те докажеться, то за те вони будуть великим государем жорстоко покарані.

16

Про віддання забраних через князя Ромодановського церковних речей.

Б'ють чолом царській величності про віддання в теперішній час забраних полком боярина й воєводи князя Григорія Григоровича Ромодановського з товаришами дзвонів, риз, начиння, книг, образів і всілякого срібла, щоб, розшукавши, було те віддано, що в кого є, а вони про те знають.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав за тим чолобиттям відшукувати в Путивлі, в Севську, в Брянську і в інших містах те церковне начиння, а що відшукається, то те віддавати навзаєм, і гетьманові відшукувати й віддавати всіляке церковне начиння, що взяте з міст його царської величності.

17

Коли б його царська пресвітла величність мав чинити комісію з будь-яким монархом, то там повинні бути й козаки.

Коли в царської величності учиниться комісія з будь-якими государями, чи королівською величністю, чи з кримським ханом і тут згадувалося б про Запорозьке військо, то щоб царська величність ударував, дозволив бути при своїх, царської величності, комісарах, висланим від них, тому що на першій комісії ³⁷⁹ їхніх осіб не було, і Запорозьке військо було від того в немалій тузі.

³⁷⁹ Тобто при постановленні Андрусівського договору.

За указом великого государя, його царської пресвітлої величності, коли будуть послані на з'їзд великі й повноважні послы говорити про вічний мир, то на той з'їзд великий государ указав бути з великими й повноважними послами й комісарами їхнім посланцям, тільки хай гетьман і все військо обвістять на раді про тих посланців, кого вони на ту справу виберуть на з'їзд, хто саме і для якої справи посилається, і щоб посланцям їхнім на з'їздах не сидати з послами й комісарами, аби від того не пішла більша сварка, а коли будуть якісь розмови, що стосуватимуться справ малоросійських міст, то тоді їх, посланців, буде покликано до послів царської величності і про ті справи буде оголошено. А як послы царської величності й комісари Корони Польської та Князівства Литовського покличуть, то тим посланцям після того приходити і говорити про утвердження благочестивої віри, про божі церкви та про інші свої справи, тільки без усіляких сварок, а в тихій і в слухній розмові.

³⁸⁰ Полуботок Леонтій — полковий суддя, потім чернігівський наказний полковник, полковник переяславський, генеральний осавул. Батько наказного гетьмана П. Полуботка; Єремій Єремій — Яременко Ярема, батуринський сотник.

І гетьман, і вся старшина, і козаки постановили: бути посланцями на польський посольський з'їзд обох боків, царської пресвітлої величності й Корони Польської та Князівства Литовського, до послів та комісарів Федору Завацькому, судді Ніжинського полку, Лаврентію Борозні, Леонтію Артемовичу Полуботку, Єремії Єремієву ³⁸⁰, а на з'їзді сидіти їм при польських послах тому, що

царська величність ударував їх за службу дворянською честю. Та й ще раніше, коли вони служили польському королю, то їм також давано за служби шляхетство, а на те в них є королівські привілеї, хто ж заслужив шляхетство, той за їхнім правом сидіти може. Раніше їхні козацькі послі бували як у короля, так і на сеймах, а будши на сеймах, вони сиділи як рівні, як повітові послі. Та й нині прислано до Дорошенка посланців від Річі Посполитої, щоб їхні посланці прибули на елекцію для королівського обирання, а коли посланців на елекцію кличуть, то їм дадуть і місце сидіти, а стояти ніколи вони не будуть, хіба що їм не сидіти, а стояти за честь свою, і в тому не уступати, бо чи ж вони не гідні великому государеві, його царській пресвітлій величності,— хай буде в тому воля государська. А на комісіях їхнім посланцям не можна не бути, від того й Брюховецький, хочучи зрадити, зривав їх і казав, начебто на комісії вчинено договір такий, щоб козаків побити і звести, а решту віддати королю. А потім, незабаром після комісії, оголошено було з Польщі в малоросійських містах листи зі статтями, і в тих статтях написано: царська величність віддав їх польському королю, щоб вони королю піддалися, не надікуючи віддачі, а коли не піддадуться, то бути їм, як віддадуть їх, у вічній неволі. А коли б на тій комісії при договорах були їхні посланці і ті договори чули, то від тих посланців старшина, й козаки, й чернь знала б про все, вони тим посварам не вірили б, і в них не було б чвар та зради.

18

Раніше гетьмани спілкувалися з польським королем, з кримським ханом та з іншими державами, то щоб і нині мати змогу спілкуватися про всілякі справи, що належать до малоросійських міст.

Великий государ, його царська пресвітла величність, не указав тримати спілкування ні з яким государем, а коли трапляться якісь справи, про що треба писати, то щоб писали до великого государя, його царської пресвітлої величності, а царська величність збереже гетьмана й все військо в усякому своєму государському милосерді і звелить писати про їхні справи до государів, а щодо справ, про які буде писано, за указом царської величності буде надіслано до них же листи.

19

Про гетьманські посварні зачини в Україні.

А коли надалі якийсь гетьман, забувши страх божий і превелику та невимовну до себе милість великого государя, почне чинити в малоросійських містах якісь посвари, так як учинив це їм Івашко Брюховецький, того поміж себе остерігатися і вивідувати та писати про те до великого государя, а тим гетьманським посварам не вірити.

Гетьман, і старшина, і козаки постановили бути так цій статті.

20

Про зміну гетьмана за його переступ.

А як учинить гетьман якийсь переступ, окрім зради, то його без указу великого государя, його царської пресвітлої величності, не змінювати, а вкаже великий государ провести слідство, і після слідства чинити указ за їхнім правом.

І гетьман, і старшина, і козаки постановили бути так цій статті.

21

Про воєвод і ратних московських людей, побраних в Україні через зраду Брюховецького і відданих у Чигрин до гетьмана Дорошенка, щоб були розшукані, оскільки малоросійські полонені відпущені з Москви на Україну.

Великий государ, його царська пресвітла величність, звелів сказати: воєводи й ратні люди, які за указом його царської величності були в малоросійських містах і через зраду Івашка Брюховецького відведені в Чигрин (а учинилося це через їхню, всіх старшин, необережність, що поступилися йому вчинити ту зраду), так про тих воєвод і ратних людей вказав їм великий государ одписати від себе Дорошенку, щоб ті воєводи й ратні люди були звільнені й відпущені до великого государя, бо за указом великого государя звільнено й відпущено було більше п'ятсот чоловік, яких було взято в малоросійських містах.

І гетьман, і старшина, й козаки били чолом на милість великого государя і постановили — писатиме до Дорошенка архієпископ чернігівський та новгородський Лазар Баранович, і гетьман, і старшина, й козаки.

22

Про малоросійські посвари, коли б виникли від когось.

А коли в малоросійських містах почнуть чинитися якісь посвари від будь-кого із жителів, то гетьману і старшині стежити за тим, і остерігати суворо, і про те писати до великого государя, до його царської пресвітлої величності. А тих людей, від кого зчиняться якісь посвари в малоросійських містах, гамувати й карати, також карати смертю за правами і як про те постановлено на попередніх радах.

І гетьман, і старшина, і козаки постановили бути так цій статті.

23

Про постановлення охотницького тисячного полку для примирення легковажних будників та винокурів³⁸¹, що свавільно називаються козаками, безчестять старих козаків і творять в Україні всілякі посвари й образи.

³⁸¹ Б у д н и к и — лісові промисловці, випалювали ліси й виготовляли смолу, поташ, вугілля; називалися будниками й селяни, приписані до селітряних гут. Назва будники — від буди, лісової хатини. Разом із винокурами й іншими непривілейованими станами складала так званих дейнеків, до яких С. Величко як репрезентант козацтва ставився негативно.

Відомо стало великому государеві, його царській пресвітлій величності, що всілякі чвари, пролиття невинної крові і відведення до бусурман були від свавільних людей, які, забувши страх божий і свою обіцянку, зачинають усілякі посварні й заколотні слова, і від того постають великі біди. Мужики, будники, винокури, залишивши свої землеробські роботи, називаються козаками, і від того чиняться великі біди й розорення, чиниться також безчестя й справжнім козакам. То для того поставити полковника з малоросійських міст, і при ньому щоб була тисяча чоловік реєстрових козаків. А коли буде від кого хитання та зрада, то йому, полковникові, тих свавільних гамувати за своїм правом, як їхні права те визначають. І тому полковникові, й тисячі чоловік давати за договором на рік, і щоб вони були на влаштованому місці, де годиться, і щоб були на всі полки цього боку Дніпра³⁸².

І гетьман, і вся старшина, й козаки постановили бути так цій статті.

³⁸² Цією статтею на Україні запроваджувалася так звана компанійська служба, що виконувала поліцейські функції.

24

Щоб малоросіяни таємно не возили у Велику Росію і не продавали вина й тютюну, й не чинили тим уйми у зборі казни царської величності по кабаках, а умовлялися на те вільно.

Жителі малоросійських міст приїздять у Московську державу і привозять в околичні міста вино й тютюн та продають усіляким людям для своєї користі, а від цього порушується й не добирається кабацький збір³⁸³. То щоб учинити міцний заказ під загрозою жорстокої кари, щоб жителі малоросійських міст, усіляких чинів люди, зовсім не привозили вина й тютюну до Москви, в околичні міста та в уїзди і не продавали та не чинили тим утрат казни великого государя, його царській пресвітлій величності. А в порубіжні міста за договором, коли буде потрібно, привозити на кабаки вільно.

Гетьман і старшина казали на цю статтю, вислухавши, що про те буде розіслано універсали в усі міста, а коли малоросійських жителів буде піймано з вином і тютюном у великоросійських містах, то тих із вином і тютюном відсилати, а коли прийде хто з цим удруге, то забирати в них на великого государя без відшкодування.

25

Про козацькі ґрунти, що лишилися після смерті, і про козацьких жінок, як їм бути після смерті своїх чоловіків, козаків.

А щодо маєтків козаків, які мають свої власні ґрунти, вічні батьківські, дідичні, куповані, тобто поля, ліси й сінокоси, стави й млини та інші всілякі пожитки, то про те смиренно просимо його царську пресвітлу величність, щоб військово товариство було цілком збережене при належних йому ґрунтах і пожитках. А коли трапиться, що на государевій службі смерть застане козака від ворога чи помре він своєю смертю, то щоб володіли тими ґрунтами дружина і його спадкоємці, що лишилися після свого батька, прямого власника тих добр. А коли б козак мав заслуги, то щоб дружина вільна була після його смерті від усіляких образ, тобто щоб не обтяжувалася всілякою старшиною військовою постоями, поборами та підводами, і це доти, доки не піде заміж: коли за козака, то й вольність матиме, а коли за мужика, то належатиме до посади міської.

Великий государ, його царська пресвітла величність, ударував на їхню статтю, указав дати на їхні права й вольності свої, царської пресвітлої величності, жалувані грамоти, так як і досі дано їм відповідно до королівського привілею на віддане їм, і куплене, і заслужене.

26

Про допомогу військ царської величності малоросіянам супроти ворогів, що наступатимуть на Україну.

А коли б ворожі війська, татарські й задніпрянські козацькі, мали наступати війною на цей бік Дніпра, то смиренно просимо його царську пресвітлу величність про швидкі посилки на допомогу проти того противенця, і нікого іншого, тільки боярина та воеводу його царської пресвітлої величності, білогородського намісника Григорія Григоровича Ромодановського, щоб він нас від ворогів, що наступають [відбивав разом із нами, і не так, як було до цього, коли Запорозьке військо писало, просячи собі про швидкі посилки, які завжди прогаювалися, і від того вороги, наступивши, довели цю країну до останньої пагуби та знищили. Через це нині смиренно просимо його царську пресвітлу величність, як тільки дамо знати, що ворог наступає]³⁸⁴ на Україну, то щоб тоді ратних людей його царської пресвітлої величності з його милістю боярином було

³⁸³ Річ у тім, що в Росії в 1652 р. були заборонені приватні кабаки і залишено тільки один казенний продаж горілки. Нагляд над кабаками («кружечними домами») здійснював приказ великого палацу й приказ великої казни.

³⁸⁴ Заповнено за: Собрание.— Т. 1.— С. 816.

прислано на оборону без загайки. А поки його милість боярин приспішить, то щоб воєводи, які будуть у малоросійських містах, не забороняли давати, скільки буде потрібно, ратних людей.

Про цю статтю буде відомо великому государеві, його царській пресвітлій величності, і буде указ про раті великого государя, його царської пресвітлої величності. А раті великого государя перебувають уладнані за добрим звичаєм і звикли ходити в бояр та воєвод, за розглядом великого государя, у певному ратному ушикуванні і давати отак відсіч ворогам, про те й самі знаєте. А швидко і грубо не владнано ходити не звикли. Коли ж ворог великого государя наступатиме, то за указом великого государя ратні люди не швидко прийдуть на допомогу через теперішні не владнані шляхи, і того собі не ставити за немилість великого государя. А з міст од воєвод і від ратних людей міська оборона буде, а з міста ходити обороняти вилазками. Коли ж ітиме гетьман у похід проти ворожого находу і свавільних людей, то давати йому з Ніжина й Чернігова по двісті чоловік піхоти і бути їм у походах з гетьманом на його гетьманських конях та харчах.

27

*Про малоросійські гармати,
позабирані з замків та міст воєводами.*

Щоб віддали нам гармати, які позабирали тоді воєводи в замки з наших малоросійських городів та міст. Про це ми били чолом його царській пресвітлій величності раніше і зараз смиренно просимо й молимо, щоб їх нам було віддано.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав на це чолобиття мідні гармати, які взято в них, віддати, а які взято в поляків, тих віддавати не указав.

28

*Про гетьманську резиденцію в Батурині
і про військові гармати.*

Щоб царська величність ударував, звелів бути гетьманові й гарматам у Батурині.

Великий государ, його царська пресвітла величність, ударував бути за їхнім чолобиттям.

29

Про вибрання на гетьманство Дем'яна Ігнатова і про писання до гетьмана Дорошенка в Чигрин³⁸⁵, щоб був у згоді й любові з цьогобічним гетьманом та військом і щоб карати заводіяк, які не люблять миру, а проти ворога господнього хреста ставати єдинодружно.

За указом великого государя, його царської пресвітлої величності, і за згодою всього Запорозького війська цього боку Дніпра боярин, воєвода та намісник білогородський князь Григорій Григорович Ромодановський з товаришами та гетьман Дем'ян Ігнатов, обозний, військові судді, писар, осаули, полковники, вся старшина та козаки постановили на раді у Глухові писати на той бік Дніпра Корони Польської й Князівства Литовського гетьману Петру Дорошенкові і до всієї їхньої старшини та козаків про повернення підданства пресвітлої його царської величності, про вибрання Дем'яна Ігнатова гетьманом Запорозького війська цього боку Дніпра, що він, гетьман Дем'ян Ігнатов, і вся старшина, і військо, полишивши всілякі посварні й непотрібні слова, лукаву раду зрадника Івашка Брюховецького і пізнавши правдешню милість та благодійство великого государя, його царської пресвітлої величності,

³⁸⁵ Перед цим російський уряд вів активне листування з Дорошенком і той погоджувався пристати під російську протекцію. Але умови, які він ставив, суперечили політиці царського уряду на Україні, і погодження не відбулося.

Д. Многогіршний.
Малюнок з Літопису
С. Величка (19).

добили чолом за вини свої на вічне, нерушне підданство. За це заспокоєння, за милість великого государя, його царської пресвітлої величності, постановили, віддавши подяку всемогутньому Богові, щоб ця країна не мала поміж себе з тим боком Дніпра війни, а лишалася в любові і в згоді, а свавільців, які, занедбавши мир і тишу, радють чварній війні, гамувати. І за указом обох великих государів, великого государя нашого, його царської пресвітлої величності, та королівської величності, покладено утвердження великих і повноважних послів та комісарів, щоб від кримського хана їм відлучитися і більше з ним не мати ніякої згоди, а коли б мала наступати сила кримського хана, то за поміччю всемогутнього Бога міцно й нерушно стояти супроти тієї сили у з'єднанні.

І гетьман, і старшина, і козаки постановили бути так цій статті.

Придаток нових статей до тих-таки Глухівських статей
за чолобиттям ніжинських та київських міщан
про їхнє крайнє знудження,
складених і тоді ж закріплених
указом царської величності³⁸⁶

1

*Про полегкість місту Ніжину через його спалення,
розорення і обтяження наїздами.*

Просимо милості великого государя, його царської пресвітлої величності, смиренно упадаючи зі сльозами на тяжкоупадне наше життя в місті Ніжині від великого розорення, від численних військових посланців, які незмірними підводами і кормами обтяжили селян та Ніжинський маїстат і привели його до останнього зубожіння, а нині все стало спалено вогнем і розорено³⁸⁷. Про це б'ємо чолом великому государеві, світлу нашому, його царській пресвітлій величності, щоб великий государ, його царська пресвітла величність, ударував місто Ніжин на 15 років, а волості на 5 років, залишивши харчі, й підводи, і грошові, й хлібні податки, не велів їх брати.

Великий государ, його царська пресвітла величність, ударував через велике їхнє розорення, звелів дати їм пільги, а на скільки років дано пільги, то про те написано вище.

³⁸⁶ В Источниках ці статті придано до Конотопських 1672 р. У Собраніи — на цьому ж місці. Зрештою, подавали чолобиття ніжинські міщани таки 1669 р.

³⁸⁷ Ніжин спалив Г. Ромодановський на початку вересня 1667 р., йдучи проти І. Брюховецького.

Грамотами утверджено прибутки на ратушу: вагове, помірне, поводне, дьогтьовий, торговий, також з Овдівських млинів; про пивний прибуток — хто на шинок захоче варити, повинен дати по осьмачці солоду і по золотому грошей, також повинен платити по дві копійки від відра; хто захоче на шинк ситити³⁸⁸ мед, то від шинкових козацьких дворів³⁸⁹, так і від інших усіх прихідних угідь, і від льохів давати по півполтини³⁹⁰ з льоху; села Кагарлики, Крути, Печі, Хорошее Озеро, Синяки, Плоскеє; а ті всі прибутки за королівськими привілеями, що підтверджено грамотою великого государя, його царської пресвітлої величності, світла нашого, просимо милості, упадаючи до лица землі, щоб за давнішими грамотами великого нашого государя, його царської пресвітлої величності, ті всі прибутки були нерушені і непошкоджені через великі міські витрати при ратуші того-таки Ніжинського маїстату³⁹¹.

³⁸⁸ С и т и т и — варити, постійна означка щодо варіння меду.

³⁸⁹ Источники: «хазяйських дворів», тобто дворів, котрі тримали шинок.

³⁹⁰ Двадцять п'ять копійок.

³⁹¹ Источники: «при ратуші ніжинській і масстату».

Великий государ, його царська пресвітла величність, ударував, велів бути за їхнім чолобиттям; про ту статтю покладено в поствердних грамотах.

У малоросійських містах від різних і численних насильств спорожніли міста; так спорожніло, очевидно, за беззаконня і злодіяння, наше бідне, вашої царської пресвітлої величності, місто Ніжин. Так воно й лишиться, коли не буде до нього вашої царської пребагатої милості й старання. Про що всі ми милості просимо вашої царської пресвітлої величності з гіркими сльозами, впадши перед престолом вашої царської пресвітлої величності, щоб вашої царської величності ратні люди, які лишаються в горішньому городі, допомагали, за указом вашої пресвітлої величності, будувати велике місто, та і щоб уся волость, що в Ніжинському полку, щоб усі разом будували місто та не забороняли рубати, де хто захоче, дерево в лісах і у пушах на будування дворів та всіляких угідь. Покірно просимо про указ і грамоту до нашого ніжинського воеводи, думного дворянина Івана Івановича Ржевського.

Великий государ, його царська пресвітла величність, за своїм милостивим государським розглядом указав щодо будування Ніжина, великого міста: не згадуючи зради, будувати будівлі міста, а поселянам указав великий государ допомагати в усякому міському будуванні, в лісах і пушах велів брати ліс на будівництво міста, а на будівництво домове брати ліс за проханням у того, чиї ліси, і давати ціну, а на двори того лісу не брати, щоб не вчинилася від того сварка.

З милосердя великого нашого государя, його царської пресвітлої величності, дано було їм грамоту, щоб торгувати їм, ніжинським людям, навіки в черкаських містах безмитно, але дотіль київські збирачі нещадно збирали в усіх містах збори і з ніжинських міщан, торгових людей. Просимо милості великого нашого государя, його царської пресвітлої величності, щоб відтепер київські збирачі не грабували бідних людей і нічого не брали з ніжинських міщан.

Великий государ, його царська пресвітла величність, ударував, звелів бути за їхнім чолобиттям, а про побори покладено указ великого государя в статтях на попередніх радах, так що й на теперішній раді покладено.

2

Про журу ніжинських міщан від київського воеводи Петра Васильовича Шереметова над їхні давні королівські і нашої царської величності права.

І за те у нас жура нестерпна, що без слушної причини Київського приказу великий боярин Петро Васильович Шереметов нещадно нас нищив і розорював безмежною тяганиною та численними збитками, так він тримав чотирнадцять тижнів за порукою в місті на брехливе чолобиття бурмістра Якова Ждановича з товаришами і в чепі³⁹² мучив більше двох тижнів, аж доки дали відкупу двісті

³⁹² Ч е п а — прив'язь, ланцюг, прикутий до стіни чи підлоги.

двадцять карбованців, та над те збитки, і харчі всілякі, і наїзди, що вклалося більше як у двісті карбованців. А у нас на те є жалувані грамоти великого нашого государя, його царської пресвітлої величності, світла нашого, щоб нам самим судитися за королівськими правами і за жалуваними грамотами його царської пресвітлої величності. То щоб надалі в Київський приказ нас не брав, а наш ніжинський воєвода до Києва нас до боярина не видавав та щоб і він не вступався в наші суди, просимо про те великого государя, наше світло, з великими слізьми.

Великий государ, його царська пресвітла величність, не велів воєводам вступатись у права і в суди, а коли які ратні люди почнуть ображати малоросійських жителів, то для тих розправ указав бути при воєводах виборним із малоросійських жителів, і за указом великого государя про те покладено в статтях вище цього. А київському воєводі, хто далі буде, не указав уступатися в права й суди. На бурмістрове чолобиття великий государ указав послати в Київ до боярина й воєводи, до смоленського намісника Петра Васильовича Шереметова свою, великого государя, грамоту і ту справу вказав узяти до Москви³⁹³.

³⁹³ Ніжинським міщанам повернули 150 крб. з 270.

³⁹⁴ Тут маємо пункт незгод і змагань козаків з міщанами, які особливо загострилися за Брюховецького. За міщан свого часу заступався, шукаючи соціального оперття, єпископ Методій у час його ворогування з Брюховецьким, що ще більше загострило цю боротьбу.

³⁹⁵ Маються на увазі козаки з Правобережжя, котрі взяли свого часу бік Брюховецького, а потім перейшли на Лівобережжя.

³⁹⁶ Істочники: «тому що голяки від прямої своєї сили».

³⁹⁷ Тобто те, що належало раніше до влади короля. Міста ж мали свою автономію.

³⁹⁸ Див. приміт. 394. Пункт незгод між Брюховецьким та єпископом Методієм. Ще перед Ніжинською чорною радою Методій взяв у Брюховецького зобов'язання, що прибутки збиратимуться не в гетьманську, а в царську казну. Брюховецький того зобов'язання не виконав.

Щоб у малоросійських містах, і в пригородах, і в селах не було великих насильств і налог християнам від козаків³⁹⁴, щоб не міг відстоюватися всякий козак у містах, пригородах і селах його царської пресвітлої величності, що заступаються міцною й високою його, царської пресвітлої величності, рукою, бо з того боку Дніпра приходять із різних міст та сіл³⁹⁵ і до себе приймають на мирські хліб і сіль, від чого бідним мирянам великий заколот, і розорення життя, і кровопролиття чиняться в домах, а від того починається чварна війна, бунти, тому що тільки від прямої своєї сили³⁹⁶ не хочуть вони бути ситі, а тільки з насилля над міщанами і селянами.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав говорити про ті їхні чвари, й образи, і про налоги на цій раді, і про те говорено на цій раді, а писано в статті вище цього.

Щоб не було віддано в козацьку державу і владу чинність великого государя³⁹⁷, світла нашого, його царської пресвітлої величності, справи государські бідних поселян і щоб козаки сиділи, як і колись бувало, на своїх і вічних вольностях, а до поселян ні в чому, також і до всіляких властей, що до них не належать, і до міських судів не вступалися, крім влади й указу царської пресвітлої величності, чи кому буде вказано.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав бути за жалуваними статтями жителям малоросійських міст всякого чину за своїми попередніми наданими правами, а на образи розглядати й чинити розправи за їхнім звичайним правом.

3

Щоб прибутки в казну царської величності з Малоросії збирано й віддано не через козаків, а через міщан³⁹⁸.

Щоб усілякі прибутки в казну великого нашого государя, його царської пресвітлої величності, в малоросійських містах і селах, як хлібні, так і грошові, збирати на кожен рік не козакам, а збирати їх міщанам і поселянам і віддавати, кому дозволить царська величність, щоб бідним міщанам і поселянам до решти не розорятися від козаків.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав збирати побори, як звичайно, за давнішим правом, кому належить збирати ті побори у скарб царської величності, а зі скарбу давати за визначеним на військо всім чинам, як про це покладено в статтях вище цього.

А. ван Вестерфельд.
Ярославів вал (33).

4

Стаття за чолобиттям київських міщан про підводи для греків та поляків, що мають їхати з Москви.

³⁹⁹ Источники: «полоняників».

Беруть із тутешніх людей київських важкі підводи для великих государевих справ, під греків і під поляків³⁹⁹, то щоб з них тих підвод не брати.

Великий государ, його царська пресвітла величність, не указав брати з київських міщан підводи під греків і під поляків³⁹⁹, а коли грекам потрібно буде приїхати до Москви, то їм їхати на своїх підводах, а коли і справи вони матимуть, крім торгівлі, то їм наймати, і про той найм буде указ царської пресвітлої величності на Москві, а поляків³⁹⁹ відпускати з найманими підводами.

5

Про послів та гінців, що їдуть через Київ.

Також, коли бувають послы й гінці польські та інших країн, то з них беруть харч і питво їм та їхнім коням, бувають і інші численні повинності, то вони б давали в государеву казну по шістсот карбованців у рік, а щоб послы й посланці купували всілякий харч і питво самі, бо раніше в них того не бувало.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав: коли будуть посланці від Корони Польської, Великого Князівства Литовського, від комендантів, від урядників чи від інших держав, то з них, міщан, надалі підвод під посланих не брати, а харч і питво давати їм з казни великого государя, його царської пресвітлої величності. А вони, міщани, повинні давати на ті розтрати в казну великого государя по шістсот карбованців грішми.

6

*Про київські повинності, що бувають над покладені,
і про відняття у них різних київських угідь.*

Вони ж б'ють чолом, що в казну великого государя за накладом Ігнатія Корсакова дають повністю, а над те чиняться їм численні утяження, збитки і образи, бо в них беруть підводи і на будівництво ліс, а струги ⁴⁰⁰, озера, ловитви, сінокоси відібрано від них, то щоб їм над наклад не було ніяких повинностей і щоб озера, ловитви й сінокоси віддати їм, як колись.

⁴⁰⁰ Струг — те саме, що байдак, одномачтове річкове судно.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав бути поборам за покладенням попередніх статей, підвід під греків та під поляків не вказав брати, не велів віднімати озер і ловитов, а указав бути всьому за грамотами, як утверджено в грамотах великого государя. А ліс на городові будівлі та сінокоси вказав брати своїм ратним людям через те, що ратні люди великого государя в обороні для Києва та інших київських жителів; а сінокосами користуватися за розглядом.

7

*Щоб київським міщанам судитися в своїй ратуші,
а не перед київськими воеводами.*

І щоб воеводи не судили їх, міщан, а щоб судилися вони за своїми правами в загальній ратуші, а кому вирок не сподобається, то тому їхати до Москви.

Великий государ, його царська пресвітла величність, ударував, велів бути за їхнім чолобиттям, а права їхні та вольності порушувати не велів.

8

*Щоб ратні люди не ставили свою худобу на дворах
київських міщан.*

Щоб ратні люди не ставили в них на дворах ніякої худоби через те, що від того чиняться поміж них заколоти та великі сварки, а після сварки ратні люди виказують на них воеводам.

Великий государ ударував, не вказав надалі ставити в них худоби, а коли хто захоче тримати худобу для своїх потреб, то тому тримати біля себе в горі, а не в них, у місті.

9

*Київським різникам та рибникам торгувати в долішньому Києві,
а ратним людям царської величності торгувати у горішньому місті.*

Щоб київським м'ясникам та рибникам торгувати в долішньому городі на стародавньому місті, а російським людям торгувати в горішньому городі, а не з ними разом.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав їм торгувати на місті, а ратним промисловцям указав торгувати для своїх промислів у городі.

Печатка іконописного цеху.
Київ (63).

10

Лікарі і всілякі київські ремісники за указом царської величності не тільки не мають нічого даремно робити ратним людям, але не мають робити даремно без платежу і його государських справ.

Лікарі і всілякі київські ремісники люди роблять різну роботу на великого государя і його ратних людей, і від тих утяжень ремісники

Цехова печатка (63).

⁴⁰¹ Істочники: «при з'їжджій ізбі та при ратуші». З'їжджа ізба, інакше приказна ізба — урядові установи російських воєвод.

Печатка цирюльницького цеху.
Київ (63).

⁴⁰² Істочники: «Марії Іллвіні».

Печатка цеху,
що дрібницями торгує.
Київ (63).

люди розбрелися. А коли що й домовляються дати за роботу; то того не дають, а забирають гвалтом. То щоб надалі їм того насилля не чинити і за роботу їм платити.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав давати на всякий найм ремесла за договором, а без найму не вказав нічого робити зі своїх, великого государя, справ. Тому-то не вказав робити без найму й ратним.

11

*Про київські перевози,
щоб розполовинені були з київською ратушею.*

Перевози на Дніпрі були в них раніше при ратуші, то щоб нині було так само.

Великий государ указав бути перевозам розполовиненими, а їхні — щоб були при ратуші ⁴⁰¹.

12

Про полегшу киянам через їхнє розорення.

І їм аби дати через їхнє розорення пільгу на п'ять років, щоб їм через злидні не розбрестися. А вони великому государеві раді служити вірно довіку через те, що в Києві боярин і воєвода чинили від ворога оборону й захист.

Великий государ, його царська пресвітла величність, ударував за численні їхні служби, велів дати їм пільгу до свого государевого указу.

Я, великого государя, його царської пресвітлої величності, гетьман Запорозьких військ цього боку Дніпра Дем'ян Ігнатов, обозний, суддя, писар, осаули і полковники, сотники, зі всілякими чиновними людьми і з Запорозьким військом цього боку Дніпра.

Обіцяємо перед святим Євангелієм за непорочною заповіддю господа Бога і спаса нашого Ісуса Христа, як указано в тій-таки Євангелії, що їй-їй служити нам на тому правдою великому государю царю і великому князю Олексію Михайловичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержцю, і його благовірній государині цариці, і великій княгині Марії ⁴⁰², государським шляхетним дітям: великому государю царевичу і великому князю Олексію Олексійовичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії, великому государю царевичу і великому князю Феодору Олексійовичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії, великому государю царевичу і великому князю Симеону Олексійовичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії, великому государю царевичу і великому князю Іоанну Олексійовичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії та государським наслідникам і постійно перебувати навіки у вічному підданстві. Обіцяємося чинити йому, царській пресвітлій величності, всілякі праведні і бажані послуги і без відома його царської пресвітлої величності ні з ким не мати ніякого спілкування зі сторонніх государів, не бажати та не шукати собі, Запорозькому війську цього боку Дніпра, іншого государя і не повставати проти держав, які під ними, государями. А де почуємо якихось ворогів польських, чи турецьких, чи якихось інших держав зібрання, то мені, гетьману, і всім нам стояти проти всякого государського ворога за своєю обіцянкою і за достойність пресвітлої величності і його государських наслідників чинити промисел та битися, не хоронячи голів своїх. А де звелить його царська пресвітла величність, бути на своїй, великого государя, службі війську Запорозькому цього боку Дніпра з ратними людьми, з його царської величності боярами, воєводами та з ратними людьми, то так само мати промисел і битися з ворогом. І при належних військових потребах не відходити зрадою ні на які держави, і воєвод не видавати й не покидати. І, будучи на геть-

Печатка гончарного цеху.
Київ (63).

⁴⁰³ Плевосіяте́ль — поширювач псевдовчення, шкідливих правил і злих наклепів.

⁴⁰⁴ Пропуск. Істочники: «А рада відбулася, гетьмана вибрали, статті руками закріпили і перед святим Євангелієм обіцянку давали і цілували на вічне підданство. Березня в 6 день».

⁴⁰⁵ Це була чорна рада 22 березня на річці Росаві біля Корсуня. На неї прибули й турецькі послі: візир Магмут та паша Делівер. На раді були 500 правобічних старшин і близько 20 лівобічних, було також з осавулом 11 січовиків. На цій раді П. Дорошенка обрали гетьманом обох боків Дніпра.

⁴⁰⁶ Два козацькі полки. Полковник Г. Гамалія збирав козаків, щоб іти на Д. Многогрішного, йому послали на поміч полковника Казина з чотирма тисячами козаків. Після того були ще й менші посилки. До Золотоноші пішли полки на чолі з Головаченком. Полтавський, Миргородський і Гадяцький полки перейшли на бік П. Дорошенка. Ще пізніше пішло військо на чолі з І. Канівцем, Носом та Перебийносом (тисяча чоловік).

⁴⁰⁷ Стрієвський був у Д. Многогрішного бунчужним, 1671 р. — наказним переяславським полковником.

⁴⁰⁸ Рогинці — село неподалік Ромен. На чолі війська Д. Многогрішного стояв полковник Кіяшко. Тут полонено полковника Канівця, загинуло 400 козаків із війська Гамалії.

⁴⁰⁹ Це вже було після взяття Умані П. Дорошенком. Татар було тисяча, але не кримських, а білгородських: кримські татари в цей час підтримували Суховія й Ханенка. Пізніше сюди прийшло Дорошенкове військо на чолі з А. Дорошенком.

манському уряді, нам, начальним людям, і війську посварних та бунтівських слів не слухати і не вірити ніяким плевосіятелям ⁴⁰³, і гетьмана нам, як старшим, так і війську, не покинути, і государському ворогові не видати. А що покладено в статтях, які писано і руками стверджено в Глухові при преосвященному чернігівському й новгородському архієпископові Лазарю Барановичу, при бояринові та білгородському наміснику князю Григорію Григоровичу Ромодановському, при стольнику і полковнику, серпухівському наміснику при Артемові Сергійовичу Матвієву та при дякові Григорію Богданову і в статтях, постановлених попередніми радами, то те обіцяємося тримати до смерті. А коли в чому не втримаємо, хай покарає нас у душах, і в тілах, і в дітях, і в спадкоємстві нашому господь Бог нині і в наступні віки ⁴⁰⁴.

Тогобічний гетьман Петро Дорошенко скоро одержав звістку про змалення свого рейменту і про постановлення гетьманом замість Брюховецького згаданого Дем'яна Многогрішного, зараз на третій тиждень святого Великого посту, зібравши в Корсунь усю свою тогобічну старшину, чинив із нею раду ⁴⁰⁵, у якій спосіб скинути з цьогобічного гетьманства Многогрішного, а самому загетьманувати на обидва боки Дніпра. Радив, однак, не інакше, тільки війною здійснювати той свій намір. Отак ворог, ненависник святого православ'я, прагнучи викоринити його братію і не задовольняючися минулими чварами та кровопролиттями, винайшов і подав владолюбним серцям спосіб до нових чвар та кровопролиття. Чи то через змноження беззаконня, чи висякла любов у багатьох, чи виросла й розширилася поміж братами заздрість і ворожнеча, після якої відразу настала поміж тією козако-руською братією нова, через війну, пагуба і змалення, а Дорошенко, допинаючись свого наміру, зараз по Великодні прислав на цей бік Дніпра певну частину свого козацького війська ⁴⁰⁶ і звелів йому ласкою та гнівом відлучати від рейменту Многогрішного цьогобічні міста й народ, а прихилити й присвоювати до свого гетьманства. А Многогрішний навзаєм, повстаючи супроти Дорошенка, виправив від себе з городовим військом наказного гетьмана Стрієвського, придавши йому в допомогу і два полки новозібраної на той час компанії з полковниками Кіяшком і Ворошилом.

Отой наказний гетьман Стрієвський ⁴⁰⁷ зійшовся з Дорошенковим військом під Рогинцями ⁴⁰⁸, при божій допомозі розігнав його і сам, не повертаючись назад, зупинився зі своїм військом біля Ромна, і, сходячись на інших різних місцях в різні години того літа з Дорошенковим військом, мав воєнний чин.

Дорошенко, побачивши негаразди і несилу свого війська, закликав до себе значну частину кримської орди і виправив її на цей бік Дніпра до свого козацького війська, що було з Гамалією ⁴⁰⁹. Ця орда злучилася з тим Дорошенковим військом і пішла на Стрієвського до Ромна, але Стрієвський, провідавши про те і прагнучи дати їм належну воєнну зустріч, рушив і сам зі своїм військом від Ромна проти того Дорошенкового війська, не сподіваючись, щоб при ньому була орда. Отож у такій необережності й незнанні перед Другою Пречистою в перших числах вересня він несподівано зійшовся у Глинському повіті під Новою Греблею з тим Дорошенковим військом та ордою і вчинив бій, в якому, бог так улаштував, його пересилено Дорошенковим військом і переможено так, що за малим не втратив він усього свого обозу. І коли б справний компанійський полковник Михайло Кіяшко не стягнув через свою справність того розгромленого обозу і не втримав при ньому решту війська, то, певне, мало б хто із того війська Стрієвського побачив би свою домівку. Бо наказний гетьман Стрієвський, бувши переляканий поразкою свого війська, відійшов беззвітно від нього і, тулячись там і там, од біди, що наступала на нього, врятував свій гетьманський гонор школярським титулом. Дорошенкове ж військо, козацьке й ординське, нічого більше не мігши вчинити решткам обозу

⁴¹⁰ Лист піддається сумніву щодо автентичності, має він у собі й неточності самого С. Величка, однак зносини із запорожцями П. Дорошенко мав і з ними листувався. Але на раді в Чортосмику 5 травня 1669 р. запорожці обрали на гетьмана таки П. Суховія.

⁴¹¹ Див. приміт. 409.

і війську Стрієвського, що лишилося під началом Кіяшка і яке міцно боронилося, повернуло з певними добутками та користями назад до Дорошенка, затвердивши під Дорошенкової реймент усю Лубенщину та інші нижні, що належать до Дніпра, сотні Лубенського полку. Про ці Дорошенкові дії довідалися запорожці й написали до нього такий свій лист ⁴¹⁰:

Милостивий пане Дорошенку,
цьогобічний гетьмане козацький!

Либонь, не хотілося нам, низовому Запорозькому війську, писати до вашої милості милостивого пана, однак через настале бідство й розор нашої вітчизни з причини твого владолюбства вимушені ми писати, а пишучи, дуже тому дивуємося, що ваша милість милостивий пан, будши сином нашої малоросійської вітчизни, не по-синівському і взагалі не по-приятельськомучиниш із нею, оскільки лишившись пошанований від городової нашої братії високим гетьманським гонором, знищив те їхнє до себе добродійство і через свої гадані якісь прибутки й користі чи для марнотної, що зникає як дим, і шкідливої для душі слави цього світу, пнешся супроти всемогутньої божественної сили й волі, стати єдиним на обидва боки Дніпра гетьманом. І став допинатися того свого наміру з крайнім розором нашої вітчизни й з нещадним кровопролиттям та пагубою наших братів, прикликавши собі в допомогу на те пагубне для душі діло з Криму бусурманське татарське військо ⁴¹¹, — цей ваш учинок не лише ганьби, але й прокляття гідний. Придивилися ми вже досить із минулих подій, після смерті славнопам'ятного покійного гетьмана нашого Богдана Хмельницького, до легковажних твоїх попередників, що були після нього, Хмельницького, тобі подібних владолюбців, губителів і розорителів нашої вітчизни, які для своїх власних приватів, а не для загального добра, також безсовісно кусилися на те саме, на що куситься тепер, подібно до них, із пагубою для душі й ваша милість. Але як і ті нічого більше не досягли, тільки звабили на себе всенародний плач і безперестанну всенародну клятьбу, так і ваша милість не інакших, можеш бути певен, тільки таких до себе, шкідливих для душі наступництв та людських проклять. Очевидно, диявол, що завжди шукає людської погібелі, насіяв нам вас, таких гетьманів, як куколю до пшениці, що через свої привати й інтереси принаймні не вболіваєте про крайній занепад нашої вітчизни. Краще було б тоді для всенародної користі кожному з минулих гетьманів та й самому, вашій милості милостивому панові, задовольнятися своїми від Бога даними оброками, ніж шкідливо для душі, з розоренням вітчизни і винищенням братів наших шукати й допинатися того, що скрізь діюча божа воля заборонила зовсім і не допустила минулим гетьманам, і нині забороняє й не допускає і самій вашій милості. Про що ми, низове Запорозьке військо, будши з'їдені жалем за занепаду і яка до решти занепадає вітчизну нашу Малу Росію, пишемо до вашої милості милостивого пана це наше писання, пильно через нього посилаючи і гаряче просячи, щоб став (коли не послухав колишніх наших рад, то принаймні цього крайнього послухай) без розлиття в подальшому крові і розору вітчизни на тій умові, яку тобі господь Бог за своєю милістю зволив уділити. Пам'ятай до того ж, згідно святого писання: в у с і х д і л а х т в о ї х о с т а н н є — т в о є, знай, що людина є смертна, тепер живеш, а на ранок жити перестанеш, і хоч би весь світ придбав би собі, але душу свою позбавив би вічної божої благодаті, то яка з того користь була б вашій милості милостивому панові, роздивися. Пропонуємо й лишаємося

вашій милості милостивому панові всього добра зичливі приятелі й брати
Лукаш Мартинович, кошовий отаман з усім старшим
і меншим товариством низового Запорозького війська.

Із Запорозької Січі, 18 жовтня 1669 року

Дорошенко від того листа схилився радше до гніву, ніж до приязні і до ради запорожців, і, жодної не вчинивши на той лист відповіді, почав ховати в своєму серці таємну до них озлобу, й чигав на їхнє винищення. А з польського боку щодо себе й України він, Дорошенко, нічого сподіваного собі, либонь, не чекав. Однак, пам'ятаючи відповідь та обітницю на свою супліку нового короля Михаїла, цю мають бути вислані до нього в Острог комісари, щоб поміркувати про справи Корони Польської з Запорозьким військом, згідно Підгаєцьких пактів, постановлених 1667 року, він виправив в останніх числах жовтня від себе до короля військових осаулів Петрановського й Тарасенка, давши їм цілковиту про все словесну інформацію і простору інструкцію на папері, якої, тобто інструкції, дісталася мені тільки одна частина, без початку й кінця. Вона мала в собі такі від 1669 року пункти ⁴¹².

⁴¹² До нас дійшло два варіанти інструкції: одна послана на сейм з Петрановським і Тарасенком, а другу послано з Вуяхевичем та Гапоновичем в Острог. Величкові потрапив до рук шматок другого варіанта. Звірено за виданням: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.— СПб., 1878.— Т. 9.— С. 196—206. Далі подаємо скорочено: Акти. Видано інструкцію 10 травня 1670 р.

⁴¹³ Подаємо початок пункту, пропущений С. Величком, з якого тут починається документ. Акти: «Скільки не є шкод і переступів от Запорозького війська, государ король і Річ Посполита покладають, щоб те, заради Вічного миру, віддано й покладено у вічну непам'ять і щоб того ніколи не оголошувано і не згадувано. І щоб нам, війську Запорозькому, пообіцяли, щоб усякого чину люди, від найвищого і великого, не виключаючи як із війська Запорозького, так і від духовного чину, шляхетського й купецького, хто не є...» — і далі за текстом. Тут лише шматок інструкції. Спереду бракує сім пунктів. Інструкція, дана Тарасенку й Петрановському, трохи різниться від Величковаго тексту, її видано в жовтні 1670 р.

⁴¹⁴ Кадука — спадок безділний і без заповіту; право на такий спадок.

⁴¹⁵ Акти: «члонки», тобто від складу Запорозького війська.

⁴¹⁶ Пропуск. Акти: «для того, щоб не було перепон вольностям козацьким, а найбільше щоб міг бути на згадані вічні часи пожаданий твердий мир...»

⁴¹⁷ Пропуск. Акти: «і щоб не було в тому козакам ніяких перепон».

ЧАСТИНА ІНСТРУКЦІЇ ⁴¹³

Щоб ніхто не важився проти них, до кожного зосібна, від найбільших до найменших, на жодну помсту — ні державний маєстат, ані сенат, ані вся Річ Посполита, а на остаток ніхто з приватних осіб, і взагалі всі несмаки, що тільки діялося у війну, все прийняти зобов'язати християнським серцем собі в забуття; ніхто не має замислювати один до одного ні явної, ні потаємної ворожнечі, помсти і практики.

До того ж усякі кадуки ⁴¹⁴, як під тими, хто від зглонків ⁴¹⁵ Запорозького війська, так само і під шляхтою, яка зв'язана із Запорозьким військом, і під духовним станом нашої грецької віри, від будь-кого випрошені як від початку війни, так і в ці літа, і в теперішні часи, всі огулом і кожен зосібна щоб були скасовані й обернені внівець, так щоб вони не шкодили нічиєму гонорові чи власності добр. А коли які ще будуть після скасування, то щоб їх було викинено з книг і щоб були скасовані вони публічним правом; так само, як усілякі листи та сеймові конституції, що суперечать вольностям нашим, Запорозького війська, і цілого народу нашого греко-руського, щоб були знесені й анульовані, — наші комісари повинні будуть про те упоминатися.

Запорозьке військо в Київському, Чернігівському й Браславському воеводствах по той кордон, який буде встановлений і схвалений комісією, щоб лишалося без жодної одміни, як є тепер у королівських, княжих та всіляких дідичних, шляхетських, також у духовних землях, містах і селах. І щоб кожен козак жив спокійно та вільно в своїх власних домових хуторах, фільварках, млинах, ставах, полях, займищах, сіножатях і всіляких ґрунтах, також з варіння пива, куріння горілок, сичення медів і тримання корчем як у королівських, так і в шляхетських дідичних добрах в усіх трьох згаданих воеводствах без жодної від панів і їхніх старост перешкоди — про те належить нашим комісарам учинити постанови, і то для того, щоб не було завади козацьким вольностям і тим більше щоб міг ґрунтовно тривати між обома боками на вікопомні часи без порушення пожаданий мир.

Запорозьке військо потребує ⁴¹⁶ обмеження України в Київському, Чернігівському й Браславському воеводствах, виділення від Корони, яке замикається в тих воеводствах. А в тому обмеженні щоб могли безпечно заживати вольностей і спокійно поширюватися в своїх добрах без перешкоди в чому б то не було всі полки Запорозького війська: Київський, Паволоцький, Браславський, Уманський, Кальницький, Подільський і Торговицький, які були відпасовані так само, як стародавні полки Чигринський, Черкаський, Канівський, Корсунський і Білоцерківський ⁴¹⁷. В Україні ніколи не повинні бути війська коронні та литовські, не мати собі жодних зимових, і не належатиме їм доправлятися хлібів у повітах, що до України належать. Також і сенатори вищеназваних українських воеводств, як і панове дідичі, не мають наїжджати на міста, містечка, і села,

що будуть у тому обмеженні України, і не насилатимуть своїх слуг, але рік у рік кожен має дошукувати способу, щоб збирати через своїх висланих належний, згідно до зопільної ухвали й постанови, собі чинш зі своїх добр від посполитих людей. А коли б ті панове дідичі наїздили сюди, в Україну, то захотіли б через постійну свою нетерплячість виганяти козаків зі своїх добр або утискувати їх та примушувати до свого підданства й послушенства, а відтак, мир не може бути тривалий.

Доми, хутори, фільварки і всілякі козацькі ґрунти від усіх загалом чиншів та податків, які потім мали бути ухвалені (щоб брати їх із посполитих)⁴¹⁸, цілком мають бути вільні як у королівських, так і в дідичних добрах. Самому ж числу козаків, що будуть усюди на Україні, либонь, має бути обмеження, однак це треба постановляти особливим додатком до конституції; щоб їх жодним звичаєм не тягали навіть до найменших панських послуг ні сам пан у своїх добрах, ні старости, ані жодні насланники; щоб, заживаючи всіляких вольностей, вони належали тільки до влади Запорозького гетьмана і віддавали своє послушенство у воєнних послугах гетьманові Запорозького війська. А коли козакові випаде їхати до Корони і до Великого Князівства Литовського у будь-яких справах, то щоб з нього не витягали жодних цел і мит по шляхах, перевозах, переправах і жодним способом його не обтяжувано і не затруднювано.

Либонь, жодні коронні й Великого Князівства Литовського війська ніколи не мають уступати за кордон в Україну, однак коли б у межах України мала б бути якась війна від якихось ворогів, а гетьман іменем Запорозького війська потребував би допомоги, тоді коронні війська за першою відозвою гетьмана Запорозького війська до коронних гетьманів одразу повинні будуть йти на поміч гетьману і Запорозькому військові в такому числі, як це потрібно. І всі ті коронні помічні війська мають бути під рейментом гетьмана Запорозького війська, а після укоєння ворога зараз-таки мають з відома гетьмана Запорозького війська повертати з України на мешкання до Корони.

Також охотні, комонні й піхотні запорозькі війська, що перебувають під рейментом запорозького гетьмана, як завше, стають на оборону пограниччя від ворога; і щоб мали за розпорядженням того-таки гетьмана Запорозького війська своє задоволення без будь-якої перешкоди в харчах і в одежі з королівських і духовних добр, що знаходяться в Київському, Чернігівському й Браславському воєводствах; належить умовлятися, щоб одержувати за плату з податку від людей тих-таки воєводств, згідно сеймової ухвали.

На булаву гетьмана Запорозького війська щоб було конферовано привілеєм Чигринське староство, також індукта зі всієї України без жодної ні від кого перепони як у добрах дідичних, так і королівських, і щоб це належало, з огляду на військові витрати як тепер, так і наступцям, гетьманові Запорозького війська.

А на військові гармати мають йти разом староства Лисянське, Корсунське, Богуславське.

Обозному, також військовим генеральним суддям, осаулам, писареві, полковникам, полковим осаулам, сотникам та іншій старшині Запорозького війська щоб, згідно Гадяцької комісії, було призначено відсотково і надано на вічні часи річний королівський прибуток з інших староств українських, а не тих, що визначені на булаву й на гармати.

Коли потрібно буде панові королю й Річі Посполитій явної послуги Запорозького війська в польській край, то не гетьмани коронні, великий і польний, але сам його милість король має прислати указ до гетьмана Запорозького війська. А тоді, коли треба буде йти на ту послугу далеко від українських кордонів, сам гетьман із Запорозьким військом за указом його милості короля не має бути витягнений з України, але поспішити повинна буде частина війська з наказним гетьманом. І в польських краях на тих послугах або в будь-яких місцях, куди буде повернено, повинна доходити тому вій-

⁴¹⁸ Акти: «з усенароддя».

ськові з ласки пана короля особлива плата за ті послуги, а коли ту послугу відправлять, вільно буде їм знову бути відпущеними до своїх домів, на Україну, без найменшого присилування.

Так само, як просимо про зведення залоги Білоцерківського замка, коли буде повернено з московської влади на бік пана короля Київ, щоб не було там впроваджено жодного коронного й чужоземного війська⁴¹⁹; про те наші комісари повинні будуть пильно домовлятися іменем Запорозького війська.

Терехтемирів і тамтешній монастир з усіма, що до нього належать, селами та грунтами має бути захований при гетьмані й Запорозькому війську на вічні часи.

Коли всі духовні та світські руського православного українського народу стани з гетьманом та Запорозьким військом оберуть пастором вільною елекцією київського митрополита, щоб було те потверджено. Іншого ж такого, якого не хочуть Запорозьке військо і всі стани православно-руські українські, жодним звичаєм щоб не ставлено на катедру Київської митрополії і щоб поза українськими межами нікому не допускано зватися київським митрополитом,— про те нашим комісарам належить пильно умовлятися.

Щоб свята Софія, катедральна церква, як й інші всі церкви й монастирі, що будуть у Києві та в інших місцях, згідно старожитних прав, лишалися в усіх своїх, кожній церкві й монастирю належних, добрах і грунтах без жодного порушення і ніхто щоб їх не забирав,— це стосується всіх монастирів і божих церков; комісарам належить про те пильно умовлятися.

Доглянуто [...] минулої конфедерації [...] ⁴²⁰ з жодної такої ради, два супротивні і шкідливі для віри нашої православної, греко-руської, не уніатської, пункти, що дозволяють уніатам чинити все зле, і порушувати народний мир, і віднімати гвалтовно церкви, монастирі і бенедикції церковні. Адже в першому пункті, що постановив оборону римського костела, є той придатак про обряд грецької й уніатської церкви, а на другому місці він є під титулом про релігію грецьку (другий доказ); ми не можемо аж ніяк сподіватися такого миру, не судячи про права ⁴²¹ владництва Перемиського і архімандрії Лещинської, найшовши, перш за все, в повіті Пінському й будь-де віддані уніатам церкви. Бо ми найменше хочемо через тих уніатських суб'єктів, що встановились, порушувати тепер (через таке написане завдяки їхній сваволі право) права їхньої милості короля, дані православної Русі і апробовані повагою цілого з'їзду Річі Посполитої, а хочемо дати спокій святим монастирям, церквам і нашим духовним...

До цього місця інструкція ⁴²²

Оті Дорошенкові посланці, Петрановський і Тарасенко, незабаром повернулися з Польщі і в Пилицівський піст прибули в Чигрин, а добре вивідавшись про всі польські пристрасті, донесли йому, Дорошенкові, що поляки, побачивши Дорошенкові пункти і побажання всього війська, вельми ними лишилися уражені, і почали дихати таємним, схованим у їхніх серцях, гнівом, і відпровадили їх, Дорошенкових послів, ні з чим, відклавши комісію на інший час, а Дорошенка обіслали через тих його посланців одними тільки фіґлями та листовними компліментами. Дорошенко після такого звіту тих своїх послів, що повернулися з Польщі, як і з інших дій і таємно вивіданих з Польщі лядських намірів, добре зрозумів, що поляки не зичать і не хочуть учинити нічого сподіваного йому, Дорошенку, і всьому Запорозькому війську та цілій малоросійській Україні ⁴²³. Бо й за Богдана Хмельницького, й в інші минулі часи завше не дотримувалися вони свого і касували свої, чинені з Запорозьким військом, пакти та завжди давали okazji до війни й розору України, й наступали на неї по-ворожому. Так і тепер, знищуючи Підгаєцькі пакти, постановлені з Дорошенком і всім Запорозьким військом 1667 року, замислювали вони щось інше, старанно споряджаючи новий вій-

⁴¹⁹ Пропуск. Акти: «також і литовського війська не приводили, особливо в українські міста, що лежать на кордоні, вони мають залишитися вільні».

⁴²⁰ Пропуск у тексті. Акти: «в книгах постанов минулої конфедерації, яких ніколи не бувало й невідомо де взялися...»

⁴²¹ Акти: «не противлячись судейському указу».

⁴²² «Інструкція» на цьому не кінчається, вона має ще один, 24 пункт, в якому поставлено вимогу знести згадані два пункти і йдеться про знесення унії — щоб комісари стояли на цьому рішуче.

⁴²³ П. Дорошенко не хотів широко миритися, розуміючи, що між Польщею й Україною існують непереїдені протиріччя. Його переговори були не більше, як дипломатичною акцією. Права, про які виговорював П. Дорошенко, були полякам неприйнятні.

ськовий апарат (після втрати під Глуховом) і проводячи по всій Польщі вербуєчки. Не сподівався Дорошенко собі приязні та допомоги проти поляків і з російського боку, знаючи, що за минулими, постановленими 1667 року на тринадцять літ, договорами в Андрусові тогочасна Україна лишилася відступлена від росіян полякам, і вважаючи, що російський монарх, пресвітлий государ Олексій Михайлович, задля нього й тогочасної України не порушуватиме тих Андрусівських тринадцятилітніх договорів з поляками і не захоче заступитися за тогочасну Україну (має-бо, перш за все, неусипне дбання, щоб достойно заспокоїти власні інтереси з поляками), почав радитися зі своєю старшиною, в який би спосіб міг би зберегти і захистити тогочасну, свого рейменту, малоросійську Україну від майбутнього лядського наступу і всеконечного розору. А після достатніх своїх нарад і порад домовився і постановив зі своєю старшиною лишитися нейтралістом знову, а тим часом, радий-не-радий, шукати собі приязні й протекції, а від поляків оборони в Оттоманській Порти⁴²⁴, в чому він і не завівся, як буде висловлено про те далі. Втративши надію (з огляду на вищевисловлені дії) доступитися ласки в поляків і милості у великого російського государя, він, Дорошенко, таємно послав у Цариград до Порти, довідуючися, чи не може бути прийнятий з усією Україною під її оборону. І хоч це діялося у Дорошенка ховано, як вище казав, однак поляки відразу ж про те звідомилися й упали в страх та повний відчай втримати тогочасну Україну.

⁴²⁴ Про це П. Дорошенко думав і раніше. (Див. приміт. 405).

Портрет С. Разіна (20).

С. Разіна везуть на страту (20).

⁴²⁵ За вказівкою самого Величка грамота перенесена в належне їй місце — р. ІХ.

⁴²⁶ Рік не було проставлено помилково. Справа в тому, що в Росії рік тоді починався з 1 вересня, а на Україні — з 1 січня. Ми застерігали ще в коментарі до першого тому цього видання, що С. Величко, як то не дивно, цього не враховував.

⁴²⁷ Див. приміт. 293.

А на цьому боці Дніпра гетьман Многогрішний, після щасливих і нещасливих вищезгаданих промислів свого війська під началом Стрієвського, Ворошила та Кіяшка, встановився цілковитим гетьманом і не тільки одержав на те гетьманство потвердну собі грамоту від пресвітлого всеросійського монарха Олексія Михайловича, але й одержав особливу його ж, монаршу, милостиву і ласкаву до всього Запорозького війська і взагалі малоросійського народу грамоту, яка бажала всього добра й обіцяла вибачити за вину від зради, що виникла від Брюховецького, писано її 20 вересня в дев'ять цьогобічних полків. Вона має в собі таке [...] ⁴²⁵

Так що й полтавці тоді ж таки, зі згаданим полковником Гуджолом, одержали через осібну грамоту його монарше милостиве прощення і благословення за свою вину.

Ту монаршу грамоту я поклав тут, у 1669 році, дивлячись на дату в її спискові, що проставлена помилково тим роком переписувальниками ⁴²⁶. А коли придивився до справ, що висловлені в тій грамоті, то зважив, що її писано в малоросійські полки, взиваючи їх опам'ятатися і покоритися та обіцяючи їм свою монаршу готовність подати прощення за зраду, що сталася за Брюховецького не цього 1669, але минулого, 1668 року, тобто відразу після зради і смерті Брюховецького. Гадається, запевне, що й послали з Малої Росії, про яких згадувано, максаківський ігумен та генеральний обозний Забіла їздили після цієї грамоти від усієї Малої Росії на Москву з проханням прощення ⁴²⁷, яке невідомно одержали за монаршою милістю, і тоді ж одержали благословення на вибрання після Брюховецького нового гетьмана, якого, тобто Многогрішного, і вибрали на Глухівській раді. Годиться отож тій монаршій грамоті бути покладеною у цій історії позаду, перед поїздкою до Москви, як про те казав вище, в році минулому 1668, біля такого знаку * А: [+] [+] [+]. Я ж із необережності моєї, а більше через помилку давніших переписувальників, поклавши її в цьому році, попереджую й прошу ласкавого читальника прощення в тій мірі, гадаючи, що звивано тією грамотою малоросіян до шукання монаршого прощення не після обрання на гетьманство Многогрішного, але після подання на прощення. Тоді ж подано й благословення на вибрання у Глухові нового гетьмана.

⁴²⁸ Повстання Степана Разіна було в 1670—1671 рр.

⁴²⁹ Степан Разін. Тут С. Величко переносить оцінку повстання («крамольник») із Пуфендорфа, абзац про Разіна він звідти просто переписав. Власна ж Величкова примітка йде далі.

⁴³⁰ Астрахань було взято 24 червня (за ст. ст.) 1670 р. Разін не брав Казані.

⁴³¹ С. Разіна скарано публічно 6 червня (за ст. ст.) 1671 р.

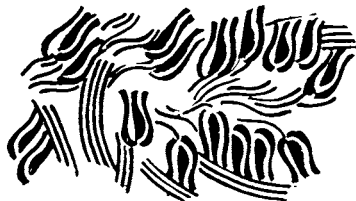
⁴³² Це було в 1663 р. Його загін складався з донців і запорожців.

⁴³³ Хвалінське море — Каспійське море. На узбережжя Каспію проти Ірану С. Разін ходив у 1668—1669 рр.

⁴³⁴ Персида — Іран.

Того ж 1669 року ⁴²⁸, за Пуфендорфієвим свідченням (на листі 406), повстав з Дону донський козак і крамольник Стенька Разінов ⁴²⁹ з подібними до себе легковажниками донцями і, прибравши значну частину війська, велике наніс своїм бунтом утяження Російському царству, відібравши від нього під свою владу Астрахань та Казань ⁴³⁰ і розоривши численні московські деревні. Але через недовгий час був росами пійманий і взяв достойну за своє злодіяння кару ⁴³¹. А ті країни, що Разін був підкорив собі, знову повернулися до достойної царської влади.

Розповідається ще від старих руських людей, що той крамольник Разін був високого зросту й красної вроди, щедро наділений у силі й мужності; він спершу воював на Азовському морі з донцями супроти турок і татар ⁴³², потім з персидами на Хвалінському ⁴³³ морі і чинив іншим тамтешнім народам численні капості й розбої. Заплинув навіть по тому Хвалінському морю і в саму Персиду ⁴³⁴ і повернув звідтіля назад з превеликими й пребагатими користями. А завівшись отакими гараздами, збунтувався був супроти свого владки, московського государя, перед яким, спіткнувшись на своїй фортуні, тяжко впав й остаточно погинув.

Про новий лядський винахід на біду тогочасної України з універсальним дозволом вибрати собі другого гетьмана; про лядське до того схилення і про вибрання в Умані гетьманом Ханенка; про лядську пропозицію Ханенкові послати послів на комісію; про розділення тоді Малої Росії на три частини; про Дорошенковий гнів супроти поляків і про повторну виправу послів до короля з проханням остаточної резолюції на свою минулорічну інструкцію; про королівську невдячність до тих послів і про їхню виправу назад до Дорошенка з пропозицією вчинити комісію в Острозі; про виправу від короля до Острога комісарів з інструкцією і про їхнє там замешкання, начебто задля Дорошенкових комісарів; про Дорошенкове мале дбання навзаєм щодо тієї комісії; про звідомлення його про ту комісію; про побажання від комісарів інструкції, що їм її дано, і про прислання від них Дорошенкові не списку, а власної коронної інструкції при печатці; про вигадливі Дорошенкові торги з комісарами; про затримання в Острозі й відправлення ні з чим його посланця; про двох посланців від Дорошенка в Острозьк з проханням до комісарів, щоб дали на письмі армистиціум⁴³⁵; про прибуття в Острозьк Ханенкових послів і про довершення там їхньої комісії з коронними комісарами; про виїзд ні з чим з Острога до Дорошенка його посланців і про роз'їзд із Острога обидвох, польських і Ханенкових, комісарів; про небезпеку Дорошенкові від поляків і Ханенка; про його остаточне піддання через послів під турецьку протекцію; про прийняття його в ту протекцію і прислання до нього нарешнього посла зі значними подарунками, військовими клейнодами, утвердженням на Чигринському з усією Україною гетьманстві та з обіцянкою, що дадуть йому бажану оборону від усіх загроз; про субмісію й синівство Дорошенкове до Турецької Порти; про королівську апробацію і сеймове потвердження Острозької комісії з Ханенком і про розсилання її в усі тогочасні полки при особливих універсалах; про королівську письмову відповідь та вимовлення, учинені на Дорошенкову інструкцію, надруковані і прикладені наприкінці тої-таки Острозької комісії і тут подану; про відпуск із Чигрина турецького посла і про Дорошенкове прохання через нього собі янчарів і ханської допомоги; про те, що Дорошенко відбирав по містах Острозької комісії, які розіслав Ханенко, і про польське військо, прислане Ханенкові; про тиранське нахилення Кіашком під реймент Многогрішного Лубеничини та інших міст, що трималися Дорошенка; про пагубу тим містам і селам, яка була від Дорошенка, тощо.

⁴³⁵ Армистиціум — акт перемир'я.

оку від створення світу 7178, а року, відколи спустився в ньому у діл поганого світу з гори святого Сіона дорогий Камінь, 1670. Після нещасливої минулорічної української револю-

⁴³⁶ Вибір Ханенка гетьманом спершу не був акцією польського уряду, це була ланка в русі П. Суховія проти Правобережжя. На Ханенка поляки почали робити ставку в др. пол. 1670 р. Універсали розіслано наприкінці 1670 р.

⁴³⁷ Перед гетьманством М. Ханенко був уманським полковником. Його вибрано гетьманом 23 липня 1669 р. на раді суховіївців, на якій П. Суховія було скинуто. П. Суховій залишився генеральним писарем при Ханенку.

М. Ханенко.
Малюнок з Літопису
С. Величка (19).

⁴³⁸ В Острог, де вже велися переговори з Дорошенком.

⁴³⁹ З самого початку було ясно, що переговори не приведуть ні до чого. П. Дорошенко поставив умови, які Польща не прийняла, гетьман же не міг прийняти польських умов, бо полякам найбільше хотілося повернути панів на Україну, чого рішуче не бажали козаки.

⁴⁴⁰ Петрановський і Тарасенко їздили на сейм наприкінці 1670 р.

ції лихо ще раз розпоширює свої сіті через високодумні лядські й козацькі голови на крайній занепад і розор тієї ж бідної козако-руської вітчизни, тогочасної України, і подає нових способів Дорошенкові, щоб її обороняти, а полякам її відбирати. Адже поляки, довідавшись про таємну Дорошенкову посилку до турків, упали у відчай, як казав вище, що до тієї України і, знамірившись хоч би за вогонь від неї триматися, зажили такого способу, що заслали в Браславль, Немирів, Умань і в інші тамтешні міста та повіти свої універсали з дозволом козакам обрати й поставити за своєю волею нового гетьмана, обіцяючи їм, козакам, і всьому взагалі тамтешньому козако-руському народові повернути їхні колишні права й вдарувати всілякими вольностями ⁴³⁶. Той простодушний народ легко прихилився до таких лядських оман і, відкинувши від себе зовсім свого гетьмана Дорошенка, що схилився до турецької протекції, на своє неждане бідство й запустіння, бажаючи неодмінно лишатися під християнським польським монархом, вибрали й постановили собі в Умані другого тогочасного гетьмана — Михайла Ханенка, значного уманського військового товариша ⁴³⁷.

Лядські послы, що були в Умані при тому постановленні, либонь, потвердили його, Ханенка, королівським та всього сенату іменем на тому уманському гетьманстві, однак запропонували йому, щоб він прислав своїх послів і комісарів у Польщу на комісію зі своїми і всього козацького війська побажаннями ⁴³⁸; вони мали з'їхатися з польськими комісарами на тому місці, яке буде визначене від короля та цілої Річі Посполитої, де домовлять і постановлять пакти на свою і загальнонародну користь.

Від отакої дії й такого становища єдина, що лежить пообабіч Дніпра, Мала Росія, бідна й занепада козако-руська вітчизна, розділилася того-таки 1670 року та всеконечний свій занепад і запустіння на три гетьманства і три частини, а єдиної матері брати за приводом пошкоджених на розум владолубців, колишніх і тодішніх своїх гетьманів, стали поміж себе ворогами і вже не слухали євангельського слова: коли розділиться дім, то від того й запустіє.

Коли ж Дорошенко запевне звідомився про нового лядського гетьмана в Умані Ханенка, роз'явився тим більше і до решти відсік свою від поляків приязнь ⁴³⁹. А бувши обнадіяний від Турецької Порти сподіваною протекцією, либонь, уже мало стояв за лядську до себе ласку, знаючи запевне, що як двом котам, згідно прислів'я, в єдиному міху, так і двом гетьманам на одній тогочасній Україні важко й неможливо поміститися. Однак, ще випробовуючи їхні наміри, вдруге виправив у Польщу з листом своїх послів, військових осаулів Петрановського й Тарасенка ⁴⁴⁰, наказавши їм допроситися

⁴⁴¹ Акція з середини 1670 р. (Див. приміт. 436).

від короля й Річі Посполитої цілковитої резолюції на свою минуло-річну інструкцію. Ті Дорошенкові послі були тоді королеві й сенаторам, либонь, небажані, бо король і сенатори мало вже дбали про Дорошенка, поставивши нового козацького гетьмана Ханенка ⁴⁴¹, однак, згідно минулої своєї декларації про виправу комісарів до Острога, вчиненої першим Дорошенковим послам, одправили тих Дорошенкових послів без забави, сказавши через них Дорошенкові, що незабаром будуть прислані до Острога для відправлення комісії, якій належить задовольнити Запорозьке військо, польські комісари. То щоб і Дорошенко, запропонували вони, зволив прислати на ту комісію своїх комісарів.

Одправивши тих Дорошенкових послів, незабаром, тобто тридцятого березня, було виправлено до Острога польських комісарів, але не так для Дорошенкового, як для Ханенкового задоволення, відібравши належну до своєї комісарської функції інструкцію при коронній печатці від свого пана, короля Михала. А прибули до Острога ті польські комісари в останніх числах квітня і кілька місяців чекали там на комісію послів від Дорошенка. Але Дорошенко, зрозумівши з реляції Петрановського й Тарасенка, що повернулися з Польщі, лядську до себе незичливість й оману, мало дбав, як сказано вище, про лядську ласку й комісію. Він, більше фіглюючи і вивідуючи про їхні настрої, написав був через свого першого посланця в Острог Якова Корбача до комісарів, питаючи, чи мають польські комісари цілковиті повноваження від Короля й Річі Посполитої на чинення комісії. Через повторного посланця писав Дорошенко в Острог до комісарів, потребуючи від них копії даної їм інструкції під присягою і з забезпеченням, що та копія є правдива, без жодного придатку й уменшення.

Тоді польські комісари, не схотівши присягати на списку своєї інструкції, послали Дорошенкові через того його посланця автентичну інструкцію при королівській печатці, а собі лишили її список.

Ця інструкція, перекладена з латино-польської мови на козако-руську, має в собі від слова до слова таке:

ІНСТРУКЦІЯ

на заспокоєння війська його королівської милості
Запорозького й цілого народу руського в проханнях їхніх
до його королівської милості й Річі Посполитої,
поданих через супліку, вельможним і уродженим комісарам,
призначеним із сенату і з посольської ізби
за зізволєнням цілої Річі Посполитої.

З сенату — велебним отцям сарновському, премисльському, вейському, київському — біскупам; вельможним волинському, беневському, черняхівському — воєводам; любовицькому, волинському і пісочинському, хелмському — каштелянам;

З ізби посольської — уродженим мечникові коронному Білинському, київському стольнику Юрієві Манецькому, каневському старості Чарнецькому, браславському старості Пісочинському, київському підсудкові Янові Олізарові, подільському підсудкові NN, упітському маршалкові Криштофові Бялозорові, хоружому лідському NN ⁴⁴² і земському писареві брестському.

Дана на екстраординарному Варшавському сеймі у великій коронній канцелярії. Ця комісія повинна зачатися й кінчитися, хай би не всі означені комісари були на ній у повній лічбі, щоб не була відсутність деяких перепонуою і застановкою комісіальній справі.

Дано у Варшаві, 30 дня, в місяці березні, року божого 1670.

1. Перш за все панове комісари мають вислати свого швидкого кінного до вельможного маршалка і коронного гетьмана ⁴⁴³, також і до Острога, даючи знати про себе, що вже їдуть на ту комісію.

⁴⁴² Прізвища не проставлено.

⁴⁴³ Яна Собеського.

Острог. Замок (37).

2. Самі мають поспішити якнайпрудкіше, якнайкоротшим гостинцем, не беручи перед очі зайвої дороги для своїх приватів. Бо з любові до добра і для заспокоєння Річі Посполитої мають радше приспішити свій приїзд, щоб козаки через невчасне і нешвидке прибуття на призначене місце не від'їхали або не розірвали того діла. А коли була б незгода щодо місця, призначеного в Острозі, не мають через те рвати трактату, але хай оберуть і домовляться про яесь інше добре місце, хоч би й далі на кілька миль.

3. Їдучи, по дорозі вступають до вельможного маршалка і великого коронного гетьмана; також, коли будуть поблизу, до вельможного белзького воєводи, польного коронного гетьмана⁴⁴⁴, і, донісши їм про те доручене діло, відберуть подальшу інформацію, і про все домовляться як щодо майбутньої трансакції, так про спосіб пересилання листів до Львова, звідки через львівську пошту має бути присилано відомості до його королівської милості, брано резолюції й конференції. А листи до його королівської милості панове комісари мають усі підписувати. Приватних же листів ні до кого щоб не писали в тих публічних справах, також аби жоден з осіб не мав таємних конференцій з козаками, хіба що з відома і зізволєння інших панів комісарів.

4. Заїхавши до Острога, вчасно дадуть знати його королівській милості про речі, які там почнуть заводитися.

5. На початку і при подальшому трактуванні тієї комісії мають зажити належної справності, вивідуючи наміри козацьких сторін, чи щиро хочуть миру.

6. Спитаються — чому порушили Підгаєцьку трансакцію? Чому з татарами краї тамтешні воювали? Чому прийняли протекцію Порти Оттоманської? Чому, згідно до тих-таки Підгаєцьких пактів, не пустили старост і дідичних панів до добр? Чому Дорошенко шукав протекції його милості московського царя? Чому вняв його милості королеві титул князівства Руського? Цілковито про все говоритимуть.

7. А потім обіцятимуть генеральну амністію усім іншим їхнім виступкам або забуття всього, згідно прав року 1661 і Підгаєцької трансакції, від імені його королівської милості й Річі Посполитої і там-таки відразу те запишуть. Однак під тією умовою, щоб відступилися від тієї турецької протекції, відразу віддали до рук панів комісарів дані собі прапори й листи, а також двох свіжовзятих агів⁴⁴⁵ і на потім, коли трапиться десь узяти якихось в'язнів, то щоб відсилали до його королівської милості. А наостанок хай підтвердять те, що ніде не шукатимуть і не братимуть протекції сторонніх панів.

8. Коли запропонують, що в порушення минулої амністії деякі козаки були турбовані через наших свавільно, чи правом, або про утримані кадуки-привілеї, — заспокоювати те звичайною справністю; обіцяти від його королівської милості, що на козацькі хутори

⁴⁴⁴ Польним гетьманом був Я. Вишневецький.

⁴⁴⁵ А г а — старший над яничарами.

⁴⁴⁶ Пункт найбільших незгод, що виключав можливість порозуміння. Шляхта хотіла повернутися на свої добра, які вже були в козацькому посіданні.

⁴⁴⁷ Д о н а ц і я — даровизна, дарчий запис.

⁴⁴⁸ У 1669 р. помер папа Климент IX, а 1670 р. обрано папою Климента X.

⁴⁴⁹ За Гадяцькими пактами унія скасовувалася.

⁴⁵⁰ Суд у Польщі був становий: шляхти судилася за одним правом, міщани — за іншим, посполиті — ще за іншим. Козаки вимагали єдиної козацької юрисдикції.

привілеї буде скасовано, а потім на порушників амністії відпишуть постановлену езекуцію, — це потім підтвердиться публічним правом. А з огляду на шляхетські дідичні добра не мають дозволяти ніякого відірвання ⁴⁴⁶. Коли б хто з живих суших власників отримав привілеї чи донацію ⁴⁴⁷ на духовні чи його королівської милості добра, то те має бути знищено. Це все, однак, доручається вірності, похvatності й справності панів комісарів.

9. Про унію й про добра, що до неї належать, так ставатимуть: перш за все відповідять, що його милість король бере заспокоєння того пункту про грецьку релігію на себе, не кажучи вже про те, що без дозволу апостольської столиці (престол незайнятий і отця святого не маємо) ⁴⁴⁸, трактувати про те не може, а тепер не подає до трактування того пункту й комісарам. Але як тільки дасть Бог святого отця, тоді його милість король обіцяє все справити, буде розмова духовенства, а після того всілякі ті неузгоди заспокояться. Потім, коли цей спосіб не допоможе, то принаймні хай переконують тоді козаків, щоб як тримали нероздільно церкви, монастирі й добра, які до них належать ще перед тією козацькою війною, уніти й неуніти, то хай так лишається і тепер. Нарешті, коли б так не могло заспокоїтися, то хай уже прийшло б до того, — постановити, як записано в Гадяцьких пактах ⁴⁴⁹, введено в правні книги і стверджено присягами; нехай панове комісари пильно й обережно тут діють і пильно подбають, щоб той пункт був заспокоєний або першими двома, або в будь-який спосіб, постерігаючи, аби не було якої шкоди унії і трактат не був розірваний, не кажучи вже про те, що їхні біскупи печать тим Гадяцьким трактатам.

10. В трибуналі, що без потреби його жадають, панове комісари відмовлять через сталі причини, адже то була б переміна стану і замість усування трудностей, які описують козаки у супліках, набули б більшої конфузії ⁴⁵⁰. Бо хто б там судив, особливо шляхту з тамтих воеводств; маючи свій трибунал у Любліні, не можуть же вони ставати і справуватися в Україні перед козаками й попами! Однак, щоб могло випогодитись у тому хотінні Запорозького війська, панове комісари відповідять, що його королівська милість як присягнув дотримувати право кожному, так не хоче чинити жодного безправ'я та несправедливості й унітам і неунітам. Отож, коли панове неуніти мають якусь кривду від котрогось із панів унітів, нехай справуються про те в коронному трибуналі. Для того комісари його королівської милості, намовившись із послами Запорозького війська, опишуть спосіб, назначать особливий реєстр і визначатимуть час, щоб ті справи їхні завжди були суджені хай би через два тижні. До цих суддів поміж уніатів та неуніатів можуть бути допущені двоє чи троє духовних, що не будуть в унії, і стільки ж світських осіб. А ті наново допущені три або два світські (над лічбу панів депутатів ординарних, трибунальських) мають бути з добре осілої шляхти і будуть зобов'язані однією, як і коронні, присягою. Коли минуть ті два тижні, то ціі духовні й світські мають від'їхати й не засідати при судженні інших справ, що будуть у коронному трибуналі, бо вони належатимуть тільки до справ, власне, поміж унітами й неунітами, а не до інших. А у Великому Князівстві Литовському ті справи належатимуть до трибуналу великого кола, до чого мають депутатів уже не духовних, а світських чотирьох осіб осілої шляхти. Така ж лічба осіб має бути допущена до засідання в трибуналі на ті справи і з боку уніатів. А справи кривди мають бути суджені приватно через комісарів, поставлених від обох боків. Про те — як про число, так і про місце резиденції тих комісарів — панове комісари намовлять спосіб.

11. Вигодять і в тому проханні Запорозького війська, щоб церковні добра були вільні від хлібів, переходів і всіляких жовнірських тяжарів та обтяжень, так само, як і добра духовні римського костелу, що буде потверджено й конституцією; однак податки Річі Посполитій, згідно сеймової й повітової ухвали, повинні платити.

12. Попи щоб заживали тієї ж вольності, що й наші духовні, —

⁴⁵¹ Роботизна — панщина.

⁴⁵² Антоній Винницький був єпископом перемишлянським. На початку 1663 р. митрополитом обрано Йосипа Тукальського. Деякі єпископи (Галичини й Волині) не признали Й. Тукальського митрополитом і 19 листопада в Корсуні вибрали митрополитом А. Винницького, якого король затвердив 24 листопада 1663 р., але 4 березня наступного року визнав митрополитом Й. Тукальського. Згодом Й. Тукальського арештовано, а коли в 1665 р. звільнено, польський уряд заборонив йому називатися митрополитом, ним визнавався А. Винницький. Тільки 1668 р. константинопольський патріарх Методій затвердив митрополитом Й. Тукальського. Змагання тяглося й у подальший час, навіть після смерті Й. Тукальського.

⁴⁵³ Скрипти — писання, тексти, документи, листи.

⁴⁵⁴ Дигнітар — достойник, високий урядовець.

⁴⁵⁵ Див. приміт. 155. Крім того, П. Дорошенко вимагав повернення привілеїв, які захопив П. Тетеря, сплати тисячі червінців, які Тетеря забрав після смерті Д. Балабана. Дорошенко писав, що П. Тетеря забрав «усі права, привілеї церковні й на вольності Запорозькому війську від кількох літ, і давніші від королів їхньої милості наших, і від теперішнього короля й милості надані». 19 травня 1669 р. польський посол передав П. Дорошенку булаву, прапор, литаври і привілеї. Але повернено не все добро й не всі документи. У 1670 р. П. Дорошенко знову поновлює вимоги прислати привілеї, скарби, знаки, хоругви, бунчуки, гармати, намети та інші клейноди, також комісарські трансакції. Говорили про те і в Острозі. Але поляки проти цього вже повставали, король навіть бачив у цих вимогах намагання розірвати переговори. Вимагав П. Дорошенко повернути документи і в 1671 р., але нічого так і не досяг.

⁴⁵⁶ Поссонат — правосильний.

⁴⁵⁷ Юрія Хмельницького.

⁴⁵⁸ Каптур, каптурні суди — суди, встановлені на час безкоролів'я.

панове комісари це дозволять, заживши заходів, тобто не мають терпіти від роботизн⁴⁵¹, кормлення псів та інших утисків.

13. Митрополічі убори, коли виявиться, що є в когось у Білій Церкві, його милість король накаже віддати. Обіцяє навіть швидко заспокоїти своєю королівською повагою і справу поміж отцем Винницьким і отцем Токальським, що заходить про Київську митрополію⁴⁵², або ж осудить чи туди, чи сюди за належним правом. Коли б цією декларацією його королівської величності військо не задовольнилося і поставало за отцем Токальським, тоді панове комісари обіцятимуть іменем його королівської милості, що отець Винницький відступить від своєї претензії й права на ту митрополію, і його королівська милість уважатиме за належне задовольнити його цілком чимось іншим. І панове комісари забезпечать це так, щоб на потім митрополитська елекція відправлялася згідно давніх прав і лишалася вільною, не з примусу.

14. Про академії, про школи, коли панове комісари не зможуть справити інакше, опишуть і постановлять так, як описано в Гадяцьких пактах. Навіть те застережуть, щоб у тих академіях не були й не вчилися аріяни, лютри й кальвіни, оскільки військо просить про те в своїй супліці гаряче.

15. На духовні посади, тобто єпископію, архімандрію тощо, мають бути елекції згідно давніх прав та звичаїв, що існують і досі; отримуватимуть від його милості короля потвердні привілеї, а владиками хіба шляхта має бути обирана.

16. Щодо скриптів⁴⁵³ до канцелярії панове комісари дозволять, щоб та умова, про яку просять (коли будуть які скрипти), була записана на потонні часи, зберігаючи постановлення прав, вольностей і свобод людям грецької релігії, які не в унії, духовним і світським, не касуючи, однак, минулих мандатів, що апробовані через постанову.

17. Панове комісари обіцятимуть іменем його королівської милості про дигнітарів⁴⁵⁴ та земські уряди, що, як було здавна, так і тепер, його королівська милість уділятиме увагою і надасть вакантні начала й уряди добре вислуженим, також і з русі, особам грецької релігії, були б вони гідні й заслужені; та й тепер усі земські урядники з обивателів тамтешніх країв.

18. Щодо претензії, яку мають до пана Тетері⁴⁵⁵, панове комісари відповідять, що та матерія не мала б труднити Запорозьке військо, бо коли що завинив поссонат⁴⁵⁶ шляхтич, повинен судитися. Через письмові відповіді, дані до Запорозького гетьмана й до Хмельницького⁴⁵⁷, вже було декларовано, щоб його покликали до генерального каптуру⁴⁵⁸ в Короні Польській, і пан Тетеря хотів справитися і пильнував того у Варшаві, а коли того не вчинили, то самі собі винні. Від того його королівська милість і тепер дозволяє, щоб його позвали до королівського трибуналу, а інакше його королівська милість не може карати непоконаного правом, бо в нього було б порушення стану. Однак коли отримано буде декрет у трибуналі з доброї волі, його королівська милість не заборонить чинити над ним езекуції.

19. Що ж стосується козацької супліки, щоб їх обмежити в певних воеводствах, то щодо того панове комісари його королівської милості заживуть великої справності, похватності і старання, виводячи сильними причинами, що це буде шкідливо не лише для цілої Корони, але й самому Запорозькому війську, маючи на увазі, які від того могли б постати шкідливі загальному добру наслідки. Але оскільки те військо потребує такого виділу, щоб мати в своїх домах безпеку, то панове комісари намовлять і постановлять безпеку, щоб реєстрові козаки, їхні вдови або діти були там і жили, де були й жили здавна ще перед тією війною. А в домах, хуторах і своїх осідлостях мають бути вільні. Щоб їх не утискував жовнір, щоб не відправляв у них становиськ, попасів, ночівель; навіть підстарости та їхні намісники щоб не доправлялися щодо них жодної юрисдикції, статей, данин або роботизн і не витягали того з них, але щоб цілком,

⁴⁵⁹ У тексті пропуск.

як вільні лицарські люди, вони належали або до самого Запорозького гетьмана, або до свого старшого. Дбатимуть також, щоб козаки з дідичних, шляхетських добр, коли б які перенеслися до добр його королівської милості й Річі Посполитої [...] ⁴⁵⁹; нарешті, коли б дійшло до великих утруднень, не мають розривати згоди, не касуючи грамоти, даної Браславському воєводству.

20. Слушна річ, аби була зменшена лічба Запорозького війська. Радше нехай поставиться в числі, скільки буде намовлено; треба, щоб був щорічно писаний реєстр і його віддавати вельможним коронним гетьманам для того, щоб коронним жовнірам і Великому Князівству Литовському було звісно, хто козак, а хто підданий. А запорозький гетьман і реєстрові козаки, як це давно бувало, щоб належали до вельможних коронних гетьманів.

21. І те слушно, щоб запорозький гетьман, якого має обирати саме ж військо, не був тільки три роки. Але надалі, оповістивши його королівську милість і вельможних коронних гетьманів, оберуть чотирьох кандидатів і мають послати для потвердження до його королівської милості, від якого відберуть через комісарів клейноди, тобто хоругву, булаву й бубни. А коли б перед закінченням трьох років хотіли б гетьмана змінити через якісь слушні причини, то щоб того не чинили, а спершу нехай оповістять його королівську милість і віднесуть його письмову відповідь.

22. Панове комісари мають загострити й опишуть те, щоб Запорозький гетьман без відома його королівської милості або ж вельможних коронних гетьманів не посилав до сторонніх панів жодних посилок, від них їх не приймав і не відправляв, або, коли б у наглому разі випало б прийняти якесь прислання, то щоб без відома його королівської милості або вельможних коронних гетьманів не відправляв сторонніх послів.

23. Щоб резиденція Запорозького гетьмана назавше була в Чигрині, але напереміну в Корсуні, в Каневі, або також як бувало перед тим.

24. Перебувати шляхті у добрах власних має бути вільно, а Запорозький гетьман повинен остерігати, щоб шляхта в своїх добрах мала всіляку безпеку.

25. Про прилучення до Чигрина монастиря, Білої Церкви до булави ⁴⁶⁰, також зведення залог — того не мають дозволяти панове комісари, давши сильні причини. І взагалі, оскільки Україна не може у жоден інший спосіб до решти бути в безпеці, бо вельми часті татарські наскоки або інші навали не можуть бути відлякані, то щоб фортеці були осаджені жовнірами. Дбатимуть і цілком урадять, щоб Корсунь і Канів мали залоги, через що зможуть швидше давати відсіч нападам. А оскільки про виведення залоги з Білої Церкви Запорозьке військо найбільше домагається тому, що жовніри наприкрюються людям, то панове комісари окреслять й уміцнять, щоб жовнір, який буде в замку, не утискував ні міщан, ні інших людей.

26. А що Запорозьке військо супроти давнього звичаю звикло, і це тільки тепер, висилати послів до його королівської милості великою купою в кількадесят осіб, через що, простуючи, звикли ті послі наприкрюватися по дорогах, ночівлях, попасах людям і часом чинять вони шкоду, то хай панове комісари так уладнають, щоб висилали вони своїх посланців до його королівської милості не в такім великім числі.

27. Про задніпрські полки, свіжоописаний на теперішньому сеймі пункт, декларуватимуть так: хай гетьман запорозький і ціле військо постерігають, щоб нічого не діялося супроти трактату з його милістю московським царем, оскільки на тринадцять років або до постановлення вічного миру перед тими літами Задніпря повинно лишатися в утриманні його милості царя.

28. Якщо прийшло б колись до того, щоб війська його королівської милості й Річі Посполитої, згідно постановлених перед кількома літами пактів, мали злучитися з військами його милості московського царя, то пани комісари вчасно намовлять і опишуть

⁴⁶⁰ У козацьких вимогах стояв пункт про збереження прилучення Терехтемирова і тамтешнього монастиря з усіма належними селами та землями до гетьмана й Запорозького війська, тобто до Чигрина. Це саме стосувалося м. Білої Церкви, де стояв польський гарнізон.

з послами Запорозького війська спосіб, як би могли наші війська або війська його милості царя переходити без утяження й уприкрення Україні, щоб, непорядно входячи, не дали якоїсь оказії тамтешнім обивателям і військовим особам до скарг і замішання.

29. А що Запорозьке військо в своїх супліках, поданих на сеймі елекції і коронації його королівській милості й Річі Посполитій, вимагає, щоб Гадяцькі пакти були приведені до чинності, то панове комісари доведуть певними причинами, що того бути не може, вказуючи на те, що під час війни зі шведами козакам було дозволено так багато тільки тому, щоб були вони вірні його королівській милості й Річі Посполитій. А вони відразу, мало не в півроку, їх порушили, удалися до Москви і знову піднесли, повставши з московськими військами, руки на пана і свою вітчизну. Потім удруге, коли чинилося постановлення під Чудновом, вони самохітно відцуралися тих пактів, не потребували Руського князівства і домагалися на сеймі 1661 року, щоб те Чуднівське постановлення було потверджене публічним правом. А потім і супроти тієї Чуднівської згоди вчинили переступ, а в Підгаєцьких пактах про те не було жодної згадки. А що більше, нащо придалося все це цілому війську, коли в тих Гадяцьких пактах призначені гонори, ваканси, добра тільки приватним особам і тільки ті матимуть зиск, а не ціле військо; начебто у війську одні були ліпші, а інші поганші? Тому те чинення не тільки важке, але й не потрібне з багатьох причин, тим більше, що Задніпря відійшло дочасно в посесію його милості московського царя, як висловлено в пактах. І коли б, згідно своєї установи, мав лишатися Гадяцький трактат, це мусило б значно порушити ті пакти, що неможливо. А чи ж то не ліпше і не пожиточніше буде Запорозькому війську, коли вони нині знову в користь усього війська для підпертя своїх вольностей, прав і свобод постановлять вічний мир з комісарами його королівської величності та Річі Посполитої, що потім буде потверджено публічним правом на сеймі? Всеконечно панове комісари наляжуть на те, щоб не було потвердження тої Підгаєцької трансакції⁴⁶¹.

⁴⁶¹ Мабуть, описка. Треба Гадяцької трансакції. Про пряме відновлення Гадяцьких актів у пунктах П. Дорошенка не стояло, але всі його пункти складено на основі саме Гадяцьких статей.

30. Нарешті, його королівська милість і Річ Посполита хоча й подає панам комісарам у вищеописаних пактах конечну й достатню інформацію (про що також зобов'язуються честю, вірністю, сумлінням), однак хай міцно стоять щодо пункту про релігію, зважаючи загалом на цілість святої римської віри і церковних добр, що є в унії, як і щодо пункту про обмеження або виділення для козаків воеводств, також і в усіх інших пунктах, і, маючи перед очима честь його милості короля і цілість Річі Посполитої, щирою горливістю до добра щоб перестерігали те в усякі інші найкращі способи і на ту їхню напірну супліку не зізволяли, але заспокоювали всілякими зручними засобами. Однак дбатимуть, щоб трактату цього не розривати; можна буде подати інші способи замирення, доклавши, де можна, і його милість короля для миру і з'єднання так дуже роз'єднаних сердець. Для віддалення ж тої бурі⁴⁶², на яку заноситься через їхні замисли і змови, задовольнити обидва боки, як диктуватиме їм цнота, віра, любов до святої католицької віри й вітчизни. Його королівська милість і ціла Річ Посполита покладаються на справність, похватність і побожність панів комісарів і сподіваються, що вони остережуть вірних божих слуг, що мають єдність із римським костелом, і постановлять та затвердять посідання чи відступлення Запорозького війська з пожитком не тільки для них самих, але й для цілої Річі Посполитої.

⁴⁶² Йдеться про зв'язок П. Дорошенка з Турецькою Портою.

31. Безпеку панам комісарам має бути обмірковано через їхніх милостей панів гетьманів.

Місце коронної печатки
під тією інструкцією.

П. Дорошенко.
Фламандська гравюра (19).

Дорошенко, вичитавши ту польську інструкцію, послав у Острог третього свого посланця з вимогою собі в заклад (для безпечнішого виправлення в Острог на комісію своїх послів) з-поміж тих коронних комісарів двох каштелянів і до них ще кілька значних осіб. А коли коронні комісари не захотіли послати від себе Дорошенкові такого закладу, то й Дорошенко, не виправляючи своїх послів у Острог, писав ще раз в Острог до тих комісарів, відзиваючися, що бажав начебто відправляти й закінчити з ними комісію через свої скрипти й листи. А спершу упоминався він про те, щоб українські права й привілеї, а також військові клейноди, які забрав у минулому гетьман Тетеря і які вивезені до Польщі, були розшукані й прислані до нього, Дорошенка, в Чигрин. На цю Дорошенкову вимогу комісари затримали його посланця, не відправляючи протягом кількох тижнів, і робили це не для задоволення Дорошенкового побажання, а щоб дочекатися прибуття до себе з Умані від нового свого гетьмана Ханенка комісарів, хочучи зачати й неодмінно кінчити доручену собі комісію саме з ними. Тоді Дорошенко знову виправив від себе в Острог до польських комісарів двох значних посланців — сотника Михайла Корицького й Олександра Лішковського, але не доручив їм удаватися в комісію, тільки наказав упоминатися у тих комісарів армистиціюму на письмі, тобто такого письмового убезпечення, що з польського боку не буде на нього, Дорошенка, військового знаходу.

Тим часом з Умані виправлено від нового лядського гетьмана Ханенка з інструкцією до короля Михала послів Семена Богаченка, Якова Ярошенка, Романа Малюка, Івана Полтавця, Івана Завішу, Степана Білого і Василя Олексієнка з товаришами,— їх було відправлено від короля в Острог до комісарів на комісію. Тії-бо Ханенкові послі, прибувши (з пунктами його побажань) від короля в Острог, були ласкаво прийняті польськими комісарами і відразу, вступивши із ними в комісіальне діло, забавили в ньому кілька тижнів та й 2 вересня закінчили ту Острозьку комісію на корисних собі пактах, що детально у ній висловлені. Згадані ж Дорошенкові посланники, Корицький і Лішковський, що просили письмового перемир'я від Дорошенка, дочекавшись в Острозі комісіального висновку і хоч здалеку прислухавшись до всього тодішнього діяння, та не допросившись уже жодної відповіді від польських комісарів Дорошенку, з соромом від'їхали з Острога до Чигрина. Королівські ж комісари також, промешкавши тут на такому, як описано, торзі з Дорошенком більше чотирьох місяців⁴⁶³, роз'їхалися, як і Ханенкові комісари, по домівках.

Дорошенко тоді до решти зрозумів з реляції вищеназваних своїх посланників, що вернулися з Острога, що знищений поляками внівець і скинутий із гетьманства, а вся тогочасна Україна з усім Запорозьким військом лишилася вручена гетьманові Ханенку. Тому він не міг бути певний не тільки того, шкідливого для душі, гетьманського гонору, але й власного свого життя від Ханенка й поляків, тим більше, що не одержав того перемир'я на письмі, якого допрошувався в Острозі в польських комісарів. Тож він одразу вдався своїми швидкотічними посланцями до Константинополя, вивіряючи себе з усією тогочасною Україною в протекцію Оттоманській Порті й бажачи від неї сподіваної для себе оборони від насталих тоді для нього небезпек. Порта тоді, рада бувши тому Дорошенковому бажанню, вдячно прийняла його, Дорошенка, з тогочасною Україною під свою протекцію і, швидко відправивши назад його послів, виправила з ними до Дорошенка й нарешті, свого значного посла з численними й великими подарунками, даними як йому самому, Дорошенкові, так і його старшині. Той посол, прибувши в Чигрин і віддавши ті подарунки від турецького царя Дорошенку з його старшиною, потвердив його іменем свого царя на тому чигринському гетьманстві, вручивши й особно дані йому від свого царя військові клейноди і затвердивши до того йому, Дорошенкові, й всій Україні міцну оборону Оттоманської Порті від усіляких сторонніх навал. Дорошенко був щодо цього певен і вдячний і не лише прирік бути

⁴⁶³ В акті Острозької комісії, що йде далі, засвідчується: «мало не шість місяців».

приятливим до Порти та виконувати в усьому її веління, але й багаторазово потім став неоглядно називатися її зичливим сином.

А згадана Острозька комісія була 22 грудня того ж року апробована королівською повагою і лишилася потверджена Ханенкові сеймовою конституцією — її висловлено просторими королівськими універсалами, а саму видрукувано екстрактом⁴⁶⁴ та розіслано в усі тогочасні полки через Ханенка, обминаючи гетьмана Дорошенка. А при кінці тієї Острозької комісії, 23 грудня, споряджено, видрукувано, рукою королівською підписано та печаткою коронною закріплено королівську письмову відповідь і вимовлення на Дорошкову інструкцію, одіслану через Петрановського й Тарасенка — як сітка на влови простодушного козако-руського народу, щоб відхилився і відступився від Дорошенка.

Ота Острозька комісія зі згаданою письмовою відповіддю й вимовленням, достеменно така, друкована, тут кладеться⁴⁶⁵:

**МИХАЛ,
З БОЖОЇ ЛАСКИ
КОРОЛЬ ПОЛЬСЬКИЙ,**

великий князь литовський, руський, пруський, мазовецький,
жмудський, київський, волинський, підляський, подольський,
інфлянтський, смоленський, сіверський, чернігівський

Оголошуємо цим нашим листом усім взагалі і кожному зосібна, кому про те належить знати, що в тих днях допіру прибули до нашого боку шляхетні осаули Петрановський і Тарасенко⁴⁶⁶ — посли Запорозького городового війська, яких виправлено з суплікою та інструкцією ще на сейм, що скінчився вже кілька тижнів тому, і не тільки до нашого маєстату, але належно до сейму й цілої Річі Посполитої.

Не можемо не відзначити з жалем одне, що всі зусилля й замисли наші щодо заспокоєння України і задоволення Запорозького війська через уперту завзятість і амбіцію однієї-другої особи дотіль не могли дійти до пожаданого кінця. Коли те військо після елекції подало на коронаційному сеймі супліку, а потім поновило в Ченстохові, перш за все воздавши подяку господові Богу при чудовному образі пресвятої найсвятішої богородиці діви Марії, там-таки, під час веселого акту нашого одруження⁴⁶⁷, при бутності найяснішої цісареві християнської її милості і багаточисленного цісарського двору, ми мали раду з панамі сенаторами, що були у великому числі на той час у Ченстохові, і за визначенням сенату видали універсали на всю Україну, що оголошують про комісію. А на сеймі, що незабаром розпочався, ми призначили повагою цілого сейму комісію і послали до Острога наших і Річі Посполитої комісарів. Вельможні уроджені комісари з'їхалися туди і не могли дочекатися там послів від Запорозького війська мало не шість місяців. Вони тільки для годиться озивалися листами і заживали різних способів, які не мали в собі нічого дійового, а взагалі святобливо псували справу. Нарешті, для вигляду, що вони щось чинять, прислали спершу з листом козака Якова Корбача до Острога тільки для порозуміння, допоминаючися відомості, чи повна сила трактувати дана комісарам від нас і Річі Посполитої. Знову, повторним листом, вимагали від наших комісарів копії інструкції разом з порукою під присягою.

Після таких численних посольств і письмових відповідей, аби тим удатніше міг бути розірваний трактат, вони безпошанівно й вперто вимагали через другого козака неподобні речі, тобто обміну, визначаючи з-поміж наших комісарів уроджені хелмського й брестського каштелянів з кількома значними особами, і це супроти всілякої слушності і над звичай, що існував доти. А цього ніколи не бувало, скільки багато не траплялося трансакцій і посольств від

⁴⁶⁴ Екстракт — витяг, випис із книг.

⁴⁶⁵ Подано в перекладі з польської мови. Звірено за виданням: Акти.— Т. 9.— С. 348—357.

⁴⁶⁶ Акти: «Тарасенко Харлам, осавул».

⁴⁶⁷ Король М. Вишневецький одружився з австрійською архікняжною Елеонорою 28 січня 1670 р.

Портрет короля Михала Вишневецького (13).

гетьмана й Запорозького війська до найясніших наших попередників; немає також прикладу й на те, щоб козацькі послі, хоч й при найбільшому розпалі війни й розлитті крові, були затримані, або супроти міжнародного права поставилися до них по-ворожому чи мали вони бути згублені, вони завжди отримували відправу і безпечно виїздили. І хоч декларували вельможні й вроджені комісари, що повна безпека послів Запорозького війська забезпечується не тільки письмово, але навіть хотіли ствердити це своєю присягою (декларував учинити це й вельможний маршалок, великий коронний гетьман), прецінь, однаково все те нічого не допомогло.

Нарешті козацькі послі запропонували трактувати мир через листи, однак не раніше, як будуть прислані в Україну до війська привілеї й клейноди, начебто забрані супроти права уродженим Гетерею, хоч той пункт був осібно обумовлений поміж іншими в супліках Запорозького війська і належав до обговорення на комісії. Аж нарешті приїхали по кількох місяцях двоє із числа козацьких комісарів, тобто Михайло Корицький, сотник сренямський, і Олександр Лішковський, але й ці вдаватися в трактати не хотіли, твердячи, що не було їм те доручено, домагалися тільки письмового документа про перемир'я. Вони заживали всляких фортелів на цілковите збиття тієї комісії, одне писали, а інше чинили, не зичаючи миру.

Після таких численних явних доказів нещирості гетьмана війська нашого Запорозького, втративши надію, що його послі прибу-

Острог. Кругла башта (37).

дуть, коли приїхали послы уродженого Ханенка, теперішнього, від нас потвердженого, гетьмана, згідно супліки його й низового Запорозького війська та поданих ними пунктів, вельможні та уроджені комісари наші прийняли, задовольнили й написали там-таки, в Острозі, всі їхні вимоги, — це потвердили всі стани Річі Посполитої на сеймі, що був недавно, за конституцією. Ці трактати мають служити не лише низовим, але й городовим козакам, і всім українним обивателям, що є під нашим пануванням, де має висвідчуватися на ділі належна цнота, віра, зичливість і щире підданство і буде дотримуватися нам та Річі Посполитій, як то просторо висловлено в згаданій конституції і в наших універсалах, посланих через послів низового Запорозького війська.

А щоб і городове Запорозьке військо, і всі обивателі України мали достатню інформацію, ми наказали ту комісію і ту апробацію слово в слово видрукувати й видати під нашою коронною печаткою як витяг до всіх полків і до народу українного. Зміст її отакий:

**МИХАЛ,
З БОЖОЇ ЛАСКИ
КОРОЛЬ ПОЛЬСЬКИЙ**

**великий князь литовський, руський, пруський, мазовецький,
жмудський, київський, волинський, підляський, подільський,
інфлянтський, смоленський, сіверський, чернігівський**

Ознаймовуємо цим нашим листом усіх узагалі і кожного зосібна, кому про те належить знати, що на минулому, щасливо закінченому сеймі вельможні й уроджені комісари наші й Річі Посполитої після прочитання комісії, відправленої в Острозі, подали її оригінал до актів нашої коронної метрики. А ту комісію, що служитиме Запорозькому війську, як городовому, так і низовому, під нашим пануванням, уписати до книг і з них правильно, слово в слово переписавши (також і апробацію тієї комісії, видрукувану в конституції), ми наказали для відомості й досконалої інформації автентично видати до всіх полків війська нашого Запорозького і всіх українних обивателів. А та комісія сама в собі має таке:

В ім'я Бога, єдиного в святій трійці, отця, сина і святого духа. На вічну пам'ять сущим і тим, що будуть потім.

Найяснішого Михала, з божої ласки короля польського, великого князя литовського, руського, пруського, мазовецького, жмудського, инфлянтського, київського, волинського, смоленського, сіверського, чернігівського і всієї Річі Посполитої Корони Польської і Великої Князівства Литовського, ми, Станіслав Казимир Беневський, воевода, генерал чернігівський, богуславський, носівський староста; Ян Францішек з Лубович Лубовицький, каштелян волинський, пунський, ліпницький староста; Ян П'ясочинський, каштелян хелмський; Ежи Манецький з Пігловіц, стольник київський; Стефан П'ясочинський, браславський, синицький староста, сеймовою повагою призначені комісари оголошуємо, що від війська його королівської милості Запорозького з Низу від свого старшого, уродженого Михайла Ханенка, і цілого війська вислані послы до нашого милостивого пана, до його королівської милості, тобто уроджені Семен Богаченко, Яків Ярошенко, Роман Малук, Іван Полтавець, Іван Завіша, Степан Білий, Василь Олексієнко з іншими товаришами. Вони, станувши біля ніг його королівської милості, нашого милостивого пана як пана свого природженого, отримали батьківську й королівську доброзичливість і були відіслані до нас, комісарів усієї Річі Посполитої, для ґрунтовної домови. Тоді ми, упевнюючи те все військо його королівської милості Запорозьке, яке є не тільки на Низу в Січі, але й у городах, забезпечуємо, що їм буде надана й стверджена на найближчому сеймі через конституцію достатня ласка його королівської милості, нашого милостивого пана.

⁴⁶⁸ Акти: «добр чи мастків».

Особливо щоб не гинуло набоженство в церквах релігії грецької в усіх тих місцях, де тільки поширюється влада і щасливе панування його королівської милості, щоб не було воно знищене і щоб уже не було більше жодних утисків для монастирів, церков і добр⁴⁶⁸; на тому сеймі, за знесенням з їхніми милостями отцями єпископами, як пастирями, що зостаються під пануванням його королівської милості, і з самим превелебним у бозі його милістю отцем митрополитом, учинять вони остаточну постанову, аби лишалися при тій вольності в цілості, як було перед війною і як постановлено найяснішими попередниками його королівської милості, нашого милостивого пана, щоб безпека, вольність, повага лишалися на вічні часи не тільки вищому, але й всьому духовенству.

Також стародавні військові вольності, не лише церкви грецької релігії, але також все стосовно добр, хуторів і будь-яких власних козацьких маєтків,— все буде непорушено всім узагалі й кожному зосібна.

Суди аби два судили одного, згідно прохання й супліки самих же панів послів.

Удовам померлих чоловіків-козаків має бути всіляка вольність у добрах і хуторах така, якою користувалися їхні чоловіки. А коли б удова пішла заміж, то як піде за козака, заживатиме козацьких вольностей.

Також елекція гетьмана, згідно давніх звичаїв, має відбуватися так, як самі жадали — на місцях, за умовленими правами і військовими звичаями, однак з тим, щоб обраний гетьман брав на потомні часи потвердження і благословенство від його королівської милості з поприсяженням разом з полковниками й старшиною війська вірності і щоб на тому уряді не привласнював аж ніяк собі пожиттєвого права, не чинив козакам ані утисків, ані утяжень над те, що дозволяє йому його уряд, а залишався, доки хотітиме і подобатиме його військо.

Нарешті, відчиняємо дорогу військові в усіх слухних суплікаціях зараз і на потім до ласки його королівської милості, нашого милостивого пана, і всієї Річі Посполитої, обіцяючи — отримають усе, про що покійно й слушно проситимуть.

А що вже за ласкою милостивого Бога війська повертаються до його королівської милості як до пана природженого і Річі Посполитої як до своєї матері, то все те, що тільки господь Бог допустив, як спільні гріхи протягом такого довгого часу, навечно віддати в забуття і вічну непам'ять без будь-якого помислу помсти.

Потім вони прийняли через своїх послів зобов'язання на душу й сумління своє й цілого війська, що відв'язуються від усіляких протекцій сторонніх монархів, а коли б знаходилися в яких до того часу, то тих усіх навечно вирікаються і перед Богом зобов'язуються, що до них ніколи не повертатимуться.

Не мають приймати й відправляти жодних посольств без відомості найяснішого маєстату його королівської милості, нашого милостивого пана, або ясновельможних їхніх милостей милостивих панів коронних вождів; також не посилатимуть до будь-кого зі сторонніх і взагалі лишатимуться у вірності й ніколи не зміненим послушенстві його королівській милості та Річі Посполитій; повинні ставати вони і відважно, прикладом своїх предків, давати ворогові відсіч (і це супроти всякого ворога коронного та Великого Князівства Литовського), як тільки отримають розпорядження ясновельможних їхніх милостей панів коронних вождів, у повній военній готовності, під хоругвою, яку відібрано з рук його королівської милості, нашого милостивого пана.

А коли б зараз і на потім (чого боже збав) почалися якісь внутрішні бунти як у Січі, так і у волості, заспокоювати їх самим всіма своїми силами і не давати поширитися злу, а кожного, хто противиться тому постановленню та підданству його королівській милості й Річі Посполитій, як ворога зносити, карати і вбивати.

Щоб тим більше тішилося вольностями й ласкою його королівської милості та Річі Посполитої Запорозьке військо, запевняємо, що в домах, маєтках, хуторах козацьких жовнір ніколи не буде ставати постоем, чи переходом, чи нічлігом, не вибиратимуть для них ні тимчасових стацій, ані зимового хліба, не чинитимуть кривди й гвалтів під загрозою кари на горло,— і це на вічні часи.

⁴⁶⁹ К о м и ш и н а — палиця.

При тому булава, бунчук, печатка, комишина ⁴⁶⁹ буде віддана Запорозькому війську з майбутнього сейму, а при відданні згаданих військових клейнодів гетьман, полковники, судді, осаули і вся старшина повинні будуть виконати присягу на вірність його королівській милості й Річі Посполитій при комісарах його королівської милості.

Навзаєм також шляхетський стан і духовенство має одержати вільне повернення до добр, бо та комісія не повинна ні в чому порушувати вольності й права шляхетського стану й духовенства.

Що тільки належало до гетьманської булави Запорозького війська, його королівська милість, наш милостивий пан, і Річ Посполита апробує на майбутньому сеймі.

Це все має бути тримано вічно й непорушно, через що для пам'яті потомним наступним вікам підписали ту комісію ми, комісари його королівської милості, нашого милостивого пана і всієї Річі Посполитої обидвох народів, також і послы — комісари Запорозького війська.

Діялося в Острозі, дня другого вересня за римським календарем. Року тисяча шістсот сімдесятого

Станіслав Казимир Беневський, воєвода, генерал чернігівський, богуславський, носівський староста (Місце підпису).

Ян Францішек з Лубович Лубовицький, каштелян волинський, пунський, ліпницький староста (Місце підпису).

Ян П'ясочинський, каштелян хелмський (Місце підпису).

Єжи Манецький з Пігловіц, київський стольник (Місце підпису).

Стефан П'ясочинський, brasлавський, синицький староста (Місце підпису).

Семен Богаченко, комісар і посол від війська його королівської милості Запорозького низового.

Роман Малук, комісар і посол від війська його королівської милості Запорозького низового.

Іван Полтавець, комісар і посол від війська його королівської милості Запорозького низового.

Іменем усього товариства від війська його королівської милості Запорозького низового, що є при нас,

Андрій Тарасенко, писар від війська його королівської милості Запорозького низового, рукою власною.

(Місце печатки)

КОНСТИТУЦІЯ, ЩО АПРОБУЄ ТУ КОМІСІЮ. АПРОБАЦІЯ КОМІСІЇ З НАШИМ ЗАПОРОЗЬКИМ ВІЙСЬКОМ

Вдячно прийнявши супліку від нашого Запорозького війська, ми забезпечені їхньою до нас і Річі Посполитої вірою й підданством і апробуємо комісію, постановлену в Острозі через вельможних і уроджених наших комісарів, призначених повагою минулого сейму в усіх пунктах та умовах, і обцяємо привести її до виконання, декларуючи всьому нашому Запорозькому війську, як низовому, так городовому, нашу королівську ласку, якої ми не відмовимо в усіляких слухних супліках, також апробуємо повагою теперішнього

сейму на вічні часи привілей на потвердження вольності, даний із нашої канцелярії.

На що для більшої віри притискується коронна печатка. Даний у Варшаві, в понеділок, на другий день після свята святого Томаша-апостола, тобто дня XXII, місяця грудня, року панського MDCLXX. Нашого ж панування другого року.

Анджей Ольшовський, біскуп хелмський і помезанський, коронний підканцлер.

При участі й керівництві превелебного в бозі ксьондза Анджея Ольшовського, біскупа хелмського й помезанського, декана краківського, підканцлера коронного.

(Місце коронної печатки).

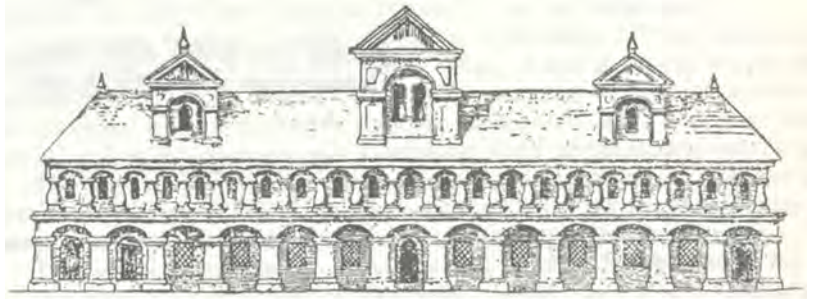
Стефан Ганкевич, секретар і писар його милості короля.

Либонь, бачимо ми й маємо певні докази про явну нещирість, власне, не так війська, як кількох старшинських осіб, що не хочуть миру для власного собі пожитку і приватного інтересу, однак тепер, за відомою Богові, польському світові і всьому Запорозькому війську нашою схильністю заспокоїти Україну, ми відразу й після одержання інструкції, пересланої через згаданих Петрановського і Тарасенка, не гаючись, депутували превелебного в бозі ксьондза, коронного підканцлера і вельможних сенаторів та коронних урядників, що перебували на той час при нашому боці, аби переговори з тими послами Запорозького війська. Тож, зібравшись на особну сесію, хотіли домовитися на обидва боки щодо пунктів тієї-таки інструкції. Спершу, як велить звичай і потребує того сама справа, той-таки превелебний ксьондз і вельможні наші депутати поставили вимогу, щоб Петрановський і Тарасенко показали, чи мають таку силу і дозвіл цілого війська, щоб обговорювати й обмірковувати прислані пункти. Ці послы, відповідаючи, здекларували, що їм не дано жодної влади до трактування, що доказували і свіжим листом з Чигрина під датою IX дня, місяця жовтня теперішнього року від уродженого гетьмана Дорошенка, писаним до Петрановського і вже відданим у дорозі в Межибожі. В ньому Дорошенко виразно наказує, щоб не входили в жодні трактати. То чи таким учинком щиро зичать миру? — хай розсудить кожен. Важко нам тоді, та й зараз досконало задовольнити військо в проханнях та потребах, не кажучи вже про те, що більша частина пунктів інструкції належить до сейму й цілої Річі Посполитої, а ці послы не зараз після сейму прибули. Однак, через нашу ласкавість, ми декларуємо таке щодо деяких пунктів і обіцяємо непорушно їх дотримувати:

Греко-руська релігія, як є, забезпечена давніми правами, привілеями, конституціями з безпечним набоженством і відправленням церковних обрядів, а також вольностями, що служать руському духовному станові, — це ми поприсягали тримати ще на нашій щасливій елекції й коронації в пактах-конвентах. Так само обіцяємо нашою королівською повагою, постерігаючи, щоб не було ніякого ущербу, певно, непорушно й на майбутнє тримати, аби грецька релігія, церкви і духовні особи лишалися в тій вольності цілковито, як було перед війною і як постановлено нашими попередниками. Також обіцяємо справити, щоб за знесенням з велебними владиками був покладений кінець усім труднощам. Це ми готові були (щодо монастирів, церков, добр) виконати на недавно бутньому сеймі, коли б велебні владики були приїхали згідно Острозької комісії.

Знесення унії, або єдності з католицьким римським костелом, либонь, не належить до світської влади, отож коли б на той спосіб духовенство обох боків, яке перебуває і в унії і в дизунії, згодилося і зволило, то ми проситимемо святого отця папу, щоб для ґрунтовного заспокоєння скликав синод чи колоквіум духовенства, якому ми сприятимемо з найвелебнішими й велебними нашими коронними

архієпископами і єпископами всім старанням і всілякими мирними та пристойними засобами, згідно до канонів, і дбатимемо, щоб усі оказії воєн, які походять від того розрізнення поміж духовними, пролиття крові, спустошення земель знищити і привести до загального миру.

І. Щирський.
Київська академія (31).

⁴⁷⁰ У 1658—1660 рр. Київська колегія сильно постраждала через військові дії: велика пожежа майже знищила її будівлі. Відбудувати Братський монастир разом з колегією взявся І. Галлятовський. У 1665 р. монастир і колегію було повністю зруйновано через військові дії. У 1669 р. за відновлення колегії взявся В. Ясинський. Король Михал 25 квітня 1670 р. видав грамоту, якою повертав Братському монастиреві всі маєтки.

Оскільки Київська академія здавна була забезпечена привілеями, то ми дозволяємо і зараз відбудувати й відновити її ⁴⁷⁰ з тими-таки вольностями і правами, остерігаючи, щоб у тій академії та інших школах не було аріян, лютеран, кальвіністів і щоб вони там не вчилися, оскільки військо про те виразно просило.

Не маємо ми жодної інформації, щоб були видані проти когось із козаків кадуки, а коли б хто й отримав їх, як супротивні праву, вольностям Запорозького війська і самій справедливості, касуємо, зносимо й декларуємо, що вони не мають нічого шкодити як особам, так і добрам.

У добрах, маєтках, хуторах, фільварках, домах та інших козацьких осідлох як самих козаків, так і вдів, жінок, що позалишалися, має бути повне звільнення від постоїв, переходів, нічлігів, військових поборів, і в тому Запорозьке військо не може мати сумніву, бо козаки, як військові люди і здатні служити Річі Посполитій, мають заживати всіляких, які їм давно служать, зміцнених правами, вольностей без жодної перешкоди з боку державців наших королівських добр, дідичних прав та їхніх намісників — і це під загрозою суворого покарання.

Будь-хто, чи приватні особи, чи саме Запорозьке військо, хто провинився доти супроти належної вірності й поприсяжених Підгаєцьких пактів проти нас і Річі Посполитої, достатньо пробачений через Острозьку комісію — ми віддали це вічному забуттю й непам'яті. Так і зараз, з любові до загального добра і для заспокоєння тамтешніх країв від урази, переступи і прогріхи, вчинені будь-ким із нашого Запорозького війська і в будь-який спосіб, віддаємо вічному забуттю й убезпечуємо, що ніхто за те не буде турбований. З тим, однак, обов'язком, висловленим у комісії, щоб відв'язалися від усіляких протекцій і кореспонденцій зі сторонніми монархами і назавжди від них відреклися та довели на ділі, зобов'язавшись перед Богом, що до них на потім ніколи не повертатиметеса. Посли низового Запорозького війська прийняли це собі на душі й власне сумління.

Що ж торкається місць у сенаті для митрополита і владик, також щодо сенаторських звань, придворних і земських, то оскільки через Чуднівську трансакцію Запорозьке військо самохітно відступилося як від князівства Руського, так і від тих усіх претензій ⁴⁷¹, не можна згодитися подавати жодного приводу на відділення України від Корони Польської і дозволяти те. Особливо тому, що для цього потрібно дозвіл не тільки превелєбних у бозі ксьондзів-єпископів, але й вельможних світських сенаторів, які мусили б виступити з сенату, бачимо до цього ми й інші незручності — тож і ми самі не можемо того дозволити. Взагалі хочемо, щоб ті пункти, які вводять нові форми Річі Посполитої, цілком були відступлені.

⁴⁷¹ Тобто умов Гадяцького договору.

Відділення воєводств і цілих провінцій до Запорозького війська неможливе й непотрібне, тож того пункту прийняти й дозволити не можемо, бо в той спосіб князівство чи Руська держава (яку дехто має на думці і до тієї цілі пристосовує всі свої ради і дії) була б установлена. Що стосується вольності добр, хуторів, домів, фільварків та інших маєтностей, то це висловлено в теперішній Острозькій комісії і того триматися Запорозькому війську. А панам власних своїх особних добр належить жити спокійно, без пригнічення підданих і тим паче без найменшого укривдження козакам. Вони мають вільно повернутися до своїх добр, а запорозький гетьман повинен перестерігати, щоб шляхта й обивателі, духовні та світські, мали в своїх добрах усіляку безпечність.

Коли б потребували посилок від Запорозького війська супроти ворога коронного та Великого Князівства Литовського, то покладаємося на цноту того війська як вірних наших підданих, які зичать добра спільній матері вітчизні, що неліниво ставатимуть під командою свого старшого, а коли війна буде за кордоном, лишатимуться у справедливому опікуванні й нашому нагляді.

Залогу в Білоцерківській фортеці, що належить до нас і Річі Посполитої, як таку, що дуже потрібна, тим більше, що Київ ще не в нашому триманні, ми не можемо зараз випроваджувати (й оголошувати фортецю) з багатьох причин. У доказ того є різні викриті зачини й оригінальні листи, які показувалися тут Петрановському і Тарасенкові й читалися ними.

Уроджений комендант полковник наш Лебель, мавши обов'язок утримати ту фортецю і, згідно даного йому розпорядження, боронити її ціною життя та своєї крові, вимовляється, що був утиснений і мусив зажити воєнних засобів⁴⁷². Він за п'ять тижнів перед тим послав до уродженого гетьмана Дорошенка і до козацьких комісарів, що були в Павлолі, щоб відізнали з міста Стецька Бутенка⁴⁷³, полковника на той час, з військом та сердюками, впровадженними до міста. Досить по-людському той-таки комендант учинив, пропонуючи сердюкам свій провіант, аби тільки вийшли з міста. Але завзятий полковник Бутенко не захотів того вчинити і взагалі потиранському, як ворог, позабивав усіх наших жовнірів, що були на варті біля брами. А потім силвився підкопами здобути фортецю, про що звеліли вельможному маршалкові й коронному гетьманові вчинити слідство.

Що ж стосується вчинку уродженого нашого полковника Пива⁴⁷⁴, то він на заклик коменданта прибув на з'єднання, коли Лизогуб із військом підступив під Білу Церкву, і не допускав протягом двох тижнів жовнірів виходити з замку та збирати належне їм збіжжя. Коли той згаданий Пиво вчинив переступ супроти своїх обов'язків, а він був відправлений на оборону Полісся і тамтешніх країв, ми накажемо піддати його гетьманському суду.

Претензії до уродженого Тетері не мали б турбувати Запорозьке військо, адже було декларовано в письмових відповідях, даних запорозьким гетьманам, щоб його ще перед тим позивали до трибуналу, а потім, у безкоролів'я, до генерального варшавського каптуру. Справді ж уроджений Тетеря, будучи оповіщений, мешкав у Варшаві і хотів розгляду, мавши свою оборону, і взагалі сам жадав суду та заспокоєння тих претензій, але не міг того дочекатися. А коли цього не сталося, то не ми в тому винні, а ті, хто занехаяв і занедбав поданий собі засіб. Жоден-бо суд, ані ми, не може нікого переслідувати не викритого правом. А тепер, коли його вже немає в межах нашої держави⁴⁷⁵ і він лишається цілком під іншою юрисдикцією, важко буде вчинити йому покарання.

Що стосується Терехтемирова і тамтешнього монастиря з усіма належними до нього селами та ґрунтами, ми дозволяємо, щоб так лишався при гетьмані і Запорозькому війську, як лишався перед тим.

Свята Софія, Печерський монастир та інші церкви в Києві і які є в інших містах повинні лишатися при своїх правах та добрах.

⁴⁷² Улітку 1670 р. Лебель вийшов був із фортеці й почав грабувати сусідні села й містечка, було також розорено й кілька церков.

⁴⁷³ Степан Бутенко був білоцерківським полковником.

⁴⁷⁴ Польський полковник Пиво-Запольський був виправлений на Україну київським воєводою А. Потоцьким. Він мав дві тисячі війська і дався взнаки місцевому населенню. Про злочини полковника Пива в Інструкції П. Дорошенка своїм послам на польський сейм у жовтні 1670 р. писалося так: «Повинні пильно упоминатися як справедливості, так і слушного покарання Пива, котрий опустошив і внівець обернув все Полісся і частину України, а особливо Межигірський монастир і митрополічі та іншого духовенства добра, щоб повернуто було гармати і всю забрану ним у тому-таки Межигірському монастирі худобу».

⁴⁷⁵ У 1670 р. П. Тетеря покинув Польщу і поїхав до Ясс, де піддався під протекцію турецького султана. Помер в Андріанополі 1671 р.

Й. Нелюбович-Тукальський (7).

⁴⁷⁶ С. Величко вміщує присягу далі, під 1671 р. Й. Тукальський її виконав 1665 р., коли його випустили з ув'язнення.

⁴⁷⁷ Й. Тукальський був головним до-радником П. Дорошенка.

⁴⁷⁸ Тобто за ув'язнення в Марієн-бурзі.

Елекція київського митрополита має бути відправлена так, як велять давні права й звичаї.

Не можемо при тому сховати нашого жалю щодо превелебного Йозефа Тукальського, бо він, забувши своє законне місце і присягу, публічно виконану і подану до нашої коронної метрики ⁴⁷⁶, живучи в Україні з приводу Київської митрополії, став причиною злих рад ⁴⁷⁷ і, мстячися за приватну свою уразу ⁴⁷⁸, вигадливими способами та діями хвилює тамтешній край і Запорозьке військо, втручається в ради й військово управління, що духовному не належить, а затим відчиняє ворота до щораз гірших заворушень і непокоєнь. Тому ми нагадуємо йому, велебному Тукальському, щоб чинив згідно обов'язків свого сану і згаданої страшної присяги та відійшов від усіляких зачинів, кореспонденції зі сторонніми і рад у Запорозькому війську. Він, коли залишиться скромний, все ретельно заспокоюватиме та викаже знаки віри й своєї зичливості до нас і Річі Посполитої, дізнає слушної нашої королівської уваги й ласки.

Ми не маємо сумніву, що таку нашу декларацію все Запорозьке військо вдячно прийме і, згідно Острозької комісії, лишиться при вірності і ніколи не зміненім послушенстві нам і Річі Посполитій та даватиме прикладом своїх предків за нашу достойність відважну відсіч супроти кожного ворога, коронного й Великого Князівства Литовського. А ми не тільки Острозьку комісію й висловлені в ній пункти та всі давні права і вольності козацькі нерушно заховаємо, але, коли настане потреба, не утруднимося скликати сейм, щоб вигодити в усьому згідно справедливості подальшим проханням і потребам війська, якому як усім узагалі, так кожному зокрема віддаємо нашу милостиву королівську ласку. На що для кращої віри при підписі нашої руки ми наказали притиснути коронну печатку. Даний у Варшаві, дня XXIII, місяця грудня, року господнього тисяча шістсот сімдесятого, панування нашого на другий рік.

МИХАЛ КОРОЛЬ

(Місце коронної печатки)

За управління канцелярією велебного в бозі ксьондза Анджея Ольшовського, хелмського й помезанського біскупа, коронного підканцлера.

Ксьондз Станіслав Бузевський, правитель канцелярії його королівської милості.

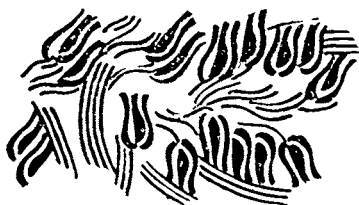
⁴⁷⁹ Турки прибули восени 1671 р. Раніше П. Дорошенко теж просив допомоги у Туреччині, але та була зайнята війною в Західній Європі.

⁴⁸⁰ Михайло Кіяшко був миргородським полковником.

⁴⁸¹ Дорошенку в цей час було не до Лівобережжя, йшлося про те, щоб утриматися в себе на Правобережжі.

Дорошенко, лишившись потверджений на тогочасному гетьманстві від Порти і чесно відпустивши султанського посла, просив через нього в Порти прислати йому янчар та про указ до кримського хана, щоб той на його бажання, як тільки виникне потреба, прислав від себе до нього орди на посилок супроти Ханенка й поляків. На це його бажання незабаром прислано до нього полк янчарів ⁴⁷⁹, а до кримського хана заслано розпорядження, щоб задовольняв його, Дорошенкові, бажання швидкою присилкою орд. Коли ж пізніше було розіслано вищезгадану Острозьку комісію з особливими королівськими універсалами (як казав і раніше) в усі українські тогочасні міста від гетьмана Ханенка, то Дорошенко, скільки міг їх засягнути, повідибрав їх усі до себе, маючи до того мало не в усіх містах схильних і зичливих приятелів, значних і шляхетних козаків Запорозького війська. Навзаєм також і Ханенкові прислано було до Умані для його охорони і для управління тодішніми українськими й коронними справами кількадесят хоругв польського війська.

Бувши зайнятий такими справами, Дорошенко занехаяв Лубенщину й інші цюгочасні міста, що притримувалися його рейменту. А гетьман Многогрішний, хочучи мати під своїм рейментом і відірвати від Дорошенкової влади геть усю цюгочасну Україну, послав від себе в Лубенщину з полком його кампанії полковника Кіяшка ⁴⁸⁰. Той Кіяшко, чи за гетьманським наказом, чи через своє жосткосердя та шаленство, прибувши в Лубенщину й в інші тамтешні навколишні місця, люто й по-тиранському вирубав невинних людей, що виїхали з сіл та міст за сіном і дровами, і з такою беззаконною вислугою вернувся до гетьмана Многогрішного, що його послав. Після такого вчинку Лубенщина й інші цюгочасні міста та села, що трималися Дорошенкового боку, прихилилися до гетьмана Многогрішного. А Дорошенко після того, либонь, кількаразово намагався через насланих від себе козаків й орду знову підгорнути під себе ті міста й села ⁴⁸¹, однак не досяг уже того, тільки став причиною великої пагуби людей, знищення їхнього і їхнього тягнення в бусурманську неволю.

РОЗДІЛ ДВАНДЦЯТИЙ

Про королівський універсал з присягою преосвященного отця Тукальського, кийвського митрополита; про листовну Дорошенкову відповідь до запорожців з його вимовленнями і висловленням запорозької неправди; там-таки про роздвоєння та розтроєння малоросійське; про цьогобичних гетьманів і уманського Ханенка; про шкідливі для Малої Росії Андрусівські договори; про Підгаєцькі пакти; про Острозьку комісію і про піддання його, Дорошенка, під турецьку протекцію.

оку від розділення первісної тьми зі світлом 7179, а від радісного янгольського славослов'я у Віфліємі 1671. До нинішнього мого опису на цей рік нічого не відшукалося ні в козацьких літописцях, ні в коротких літописних записках. Знайшов я тільки універсал короля Ми-

хала, що містить у собі присягу преосвященного отця Йосифа Нелюбовича-Тукальського, кийвського митрополита. До кого ж і для чого послано той універсал, вивідатися й дошукатися я не міг. Знаю тільки те, що той універсал з присягою написано після того пункту про нього, преосвященного отця Тукальського, покладеного наприкінці вищеподаної Острозької комісії⁴⁸² з королівською уразою, і відіслано, куди належало. Отой універсал, слово в слово, має в собі таке⁴⁸³:

**МИХАЛ,
З БОЖОЇ ЛАСКИ
КОРОЛЬ ПОЛЬСЬКИЙ,**

**великий князь литовський, руський, прусський, мазовецький,
жмудський, кийвський, волинський, подільський, підляський,
інфлянтський, смоленський, сіверський, чернігівський**

Ознаймовуємо нинішнім нашим листом усіх узагалі й кожного зосібно, кому про те належить знати, що в автентичних актах нашої коронної метрики є нижчеописаний лист, що має в собі присягу велебного отця Йозефа Тукальського, року господнього тисяча шістсот шістдесят п'ятого; виконано її у Варшаві, і має вона в собі таке:

Я, грішний Йозеф, присягаю всемогутньому Богові, єдиному у святій трійці, беручи собі в свідки найяснішу діву Марію, святих Петра й Павла, Миколу й всіх святих, що відтепер буду вірним та зичливим найяснішому Янові-Казимирові, королеві польському та шведському, моему панові, ні з ким не матиму і в жодний спосіб не чинитиму ніяких шкідливих зачинів або будь-яких домов, як явних,

⁴⁸² Універсал докладався до Острозької комісії як документ звинувачення Й. Тукальського. (Див. приміт. 452, 476, 478).

⁴⁸³ Універсал подано у перекладі з польської мови.

⁴⁸⁴ Очевидно-таки, з примусу. Присягу Й. Тукальський дав, коли його випускали з ув'язнення, і це було однією з умов, щоб вийти на волю. Звільнившись, Й. Тукальський і не думав виконувати свої обіцянки, через що поляки вирішили оголосити цей документ для моральної дискредитації митрополита.

так і потаємних, проти його королівської милості і моєї вітчизни, Корони Польської, та Великого Князівства Литовського, особливо з бунтівниками, заколотниками козаками, москалями або будь-яким ворогом його королівської милості і Річі Посполитої, і взагалі, що тільки знатиму шкідливого панові й вітчизні, безпрогадно оголошу; не зйду, ані зрушуся, ані виїду будь-куди без розпорядження його королівської милості з місця, яке мені з волі й наказу його королівської милості, пана милостивого, буде визначено на резиденцію. А оскільки ту присягу я виконав самохітно, без примусу ⁴⁸⁴ і не через що інше, тільки щоб доказати свою цноту, й віру, й зичливість до його королівської милості та Річі Посполитої, то цю присягу не буду тлумачити ніякими вимислами, а тільки так, як вона говорить. У цьому мені хай допоможе господь Бог і його найдорожча мука.

Грішний Йозеф Нелобович-Тукальський,

*року божого тисяча шістсот шістдесят п'ятого,
дня двадцять дев'ятого, місяця листопада.*

Згідно цього присяжного листа його милість отець ксьондз Тукальський присягнув, вклякнувши і поклавши на хреста два пальці. Цей лист з відданою присягою, достеменно, слово в слово, як є, ми наказали автентично виписати з тих-таки книг. На що притиснено й коронну печатку. Даний у Варшаві, дня двадцять четвертого місяця січня, року тисяча шістсот сімдесят першого, панування нашого другого року.

МИХАЛ КОРОЛЬ

(Місце коронної
печатки)

*За справою і викладом превелебного в бозі
ксьондза Анджея Ольшовського, біскупа
хелмського й помезанського, декана кра-
ківського, коронного підканцлера.*

⁴⁸⁵ Запорожці в цей час підтримували Ханенка, бо той був їхнім ставленником. Отже, П. Дорошенко мав чого на них уражатися й без листа.

⁴⁸⁶ У листі маємо всі ознаки риторичного мистецтва самого С. Величка, повторення неперевіраних даних Літопису піддається сумніву щодо автентичності. Крім того, знаємо, що в цей час 22 лютого в Корсуні у П. Дорошенка зібралась рада і з тієї ради було послано протест супроти дій М. Ханенка та запорожців у зв'язку з Острозькою комісією. У протесті з'являлося, що умови Острозької комісії вводять Україну у підданчу залежність, як це було до Визвольної війни. Рада відрікалася Острозької комісії й постановляла не пускати на Україну польську шляхту. Всього цього в листі, поданім тут, нема. Але дещо передає він правильно: ставлення П. Дорошенка до Польщі і лівобережних гетьманів, оправдання, які справді висував П. Дорошенко за піддання під Порту, і негативне ставлення до Андрусівського миру. Правильно подано й ставлення П. Дорошенка до Підгасцького трактату й до унії.

Того ж року Дорошенко, вже лишаючись під турецькою владою і бачачи двох супротивних собі гетьманів, Многогрішного в Батурині й Ханенка в Умані, тримаючи зло й на запорожців за вищезгаданий лист ⁴⁸⁵, образливо писаний до нього, так само гостро й просторо висловлюючись про неслухне через тих двох гетьманів роздвоєння й розтрення Малої Росії і маючи щодо того підозру на них, запорожців, писав до них такий свій лист ⁴⁸⁶:

**Милостивий пане Лукаш, отамане кошовий,
з усім товариством низовим Запорозького війська!**

Прочитавши ваш лист, писаний до мене з великим докором і докукою, я не можу й досі лишатися без сердечного жалю. На нього я, як через мій згаданий жаль, так і через постійні утруднення й неприємності, й досі утримався з належною до вас відповіддю.

Тепер, відповідаючи на ваш лист, перш за все покладу цей псаломський вислів: «Коли б ворог лаяв мене — перетерпів би, а коли б ненавидів мене й обмовляв мене — сховався б від нього». Ви ж люди однодушні, друзі мої й явні мої правдешні брати, нанесли мені таку велику печаль своїм писанням, якої ще не дізнав я навіть від головного свого ворога.

Відтак можна приписати вам невігластво, що ви, мешкаючи, як пустельні звірі, у відлеглих від своєї вітчизни низово-дніпровських лугах, тернах і вітках, нічого, що діється в світі та вашій вітчизні, досконало не знаючи, турбуєтеся тільки своїми власними промислами й утїваєте в них, як дикі вепри. Можна було б вам, порадившись зі своїми молодецькими головами і без докуки, запитати мене про те, для чого бажаю мати я під своїм рейментом обидва боки Дніпра? Учинив би вам відповідь не інакшу, тільки повну істини, що бажав

того не з моєї якоїсь легковажності, але з поведінки славного, блаженної пам'яті попередника мого Богдана Хмельницького, навчився я того порядку й зичив, щоб і як за його гетьманства, так і тепер, за мого уряду, було єдине стадо і єдиний пастир. А оскільки через амбіцію декого з вашої й нашої братії важко це було вчинити інакше, то мусив я вжити для того і військових засобів, а коли й так нічого не справилось сподіваного через уперту і владолjubну людську фантазію, то мусив з немалим жалем та болем щодо роздвоєння, яке веде до більшого занепаду й нещастя вас і вашої вітчизни, стати на своїй, даній мені від Бога, як і самі пишете, позиції. Яка ж у вас правда й розум, коли тільки й ганите мене та гетьманів, що були в Чигрині переді мною після старого Хмельницького, гетьманів, що зичили бути єдиний пообабіч Дніпра Малій Росії, правдешньої вашої і своєї вітчизни, лишатися під одним [гетьманом] і один гуж тягти? Всі у вас невинні ті, що по той бік, який від Переяслава, як-то Сомко, Брюховецький, Суховій і теперішній гетьман Многогрішний, а вони скасували й відкинули старе козацьке право й україно-малоросійський уклад, що був не лише за Богдана Хмельницького, але й за Петра Сагайдачного та інших давніших козацьких гетьманів, задля своїх власних приватів та амбіцій, а не для всенародної та вітчизня-

Козаки.
Фрагмент ікони
«Воздвиження Христа» (9).

ної користі,— вони явилися начальниками великих чвар та кровопролиття. Мовчите про них, не злословите, як на мене, навіть пара супроти них не являється з ваших вуст! Відтак можна мені домислитися — сталося те із вашої мудрої ради й дозволу, що ваша єдина вітчизна розділилася навпіл і що численна братія ваша під проводом тогочасних начальників, слідуєчи норому й хотінню своїх керівників, назавжди лишилася відчужена за свого тимчасового життя від цьогобічної своєї братії, що під моїм рейментом. А коли так є запевне, як ми гадаємо, що роздвоєння вашої вітчизни сталося з вашої ради, то чого на мене гнівається? Чому тріску в моєму оці бачите, а в своєму не бачите колоди? Мусите тут признати правду, що я за те не винен, що зичив, згідно порядку Богдана Хмельницького і давніших козацьких гетьманів, заховати в себе такий же уклад і бачити Малу Росію, що пообіч Дніпра, під єдиним рейментом. Бо ті, що люблять неправду, ненавидять свою душу, чого ваша милість стережіться, а чиніть правду. А що тепер казатимете і кого винуватимете, адже після підступних та злісних лядських заходів наша вітчизна розділилася й на третю частину, коли уманські, браславські й інші тамтешні козаки поставили собі в Умані нового гетьмана Ханенка, який, бувши потверджений на тому гетьманстві від короля, став уже прибиратися з поляками на крайне розорення вашої української вітчизни й на мене? Чи ж і тут чинитимете винним мене, коли стану боронити від Ханенка предковичну столицю ваших запорозьких гетьманів і не дам йому, з божою поміччю, поганьбити мене і старожитний гетьманський уклад? І взагалі ви не тільки повинні не гніватися на мене за те, але й допомогти мені супроти того нерозумного владолюбця Ханенка, стоячи міцно, щоб порядки давніх ваших гетьманів ішли своїм ладом, без пошкодження, і щоб благочестиву греко-руську віру нашу святу не було скасовано через злісне лядське насилля і покрито унією, про що вони, поляки, здавна дбали; і Ханенко, бувши під їхньою владою, у подальшому не зможе від того відректися.

Коли ж спитаєте щодо нинішньої турецької протекції, чого прийняв її, даю таку відповідь, що не з якоїсь легковажності, але мусив те учинити з великої нужди. Самі ваші милості добре про те відаєте, що відважний ваш гетьман, а мій попередник Богдан Хмельницький з вами, добрими молодцями, при всесильній божій помочі, а своєю мужній відвазі й хоробрості, через кілька років відіскя шаблею з великою витратою сили й кровопролиття з важкого лядського ярма, та не через яку потребу, але з доброї волі і зі здорової поради тодішньої своєї старшини, і не через що інше, а задля єдиної православної греко-руської віри, вдався під високу руку православного московського монарха, пресвітлого государя Олексія Михайловича,— чинив він це не з таким наміром, щоб єдина Мала Росія, ваша вітчизна, колись розділилася надвоє чи натроє і мала в собі двох чи трьох гетьманів, але з таким передзавзяттям та хотінням, щоб та Мала Росія, перебуваючи в єдиній нероздільності, завше мала в себе єдиного гетьмана, заживаючи в усьому своїх давніх і старожитних прав та вольностей, про що й було видано йому, Хмельницькому, потвердні грамоти його царської пресвітлості. Але тепер його царської пресвітлої величності воля й ласка до нас і вас, війська низового Запорозького, змінилася, оскільки поляки, не можучи до решти нас і вас присвоїти собі й заволодіти в інакший спосіб, удалися, не ознаймуючи нас, до трактатів з росіянами, а з'їхавшись за Смоленськом, у якомусь селі Андрусові, виторгували там собі у росіян нас як безсловесну і нічого не тямлячу худобу, відступивши росіянам тими постановленими 1667 року, січня 30, в Андрусові договорами на тринадцять років завойовану з козацькою допомогою Смоленщину з усіма завойованими містами й уїздами, а саме Дорогобужем, Білою, Невлем, Себежом, Красною та іншими, що відстоять від Вітебського й Полоцького краю і від Інфлянт. Це росіяни прийняли від поляків за тим Андрусівським договором і легко розділили вашу вітчизну, Малу Росію, надвоє, прийнявши собі ту частину, що від Переяславля,

а цю частину, що від Чигрина, зі святим вашим градом Києвом і з вами, низовим Запорозьким військом (та й те розділивши собі навпіл), одкинули від себе й віддали під першопочаткове лядське іго. А поляки, будши задоволені тим тринадцятилітнім Андрусівським договором і не звістивши про те мені, гетьманові, наслали відразу ж свого рейментаря Маховського з військом, вогнем і мечем воюючи й плундруючи вашу вітчизну — Україну. Я тоді, вболіваючи і відважуючи за неї своє життя, прикликав собі в допомогу частину кримської орди з Калгою-солтаном і з нею при всемогутній божій помочі розгромив уцент того Маховського, шкідливця й розорителя вітчизни, з його військом. Тоді хитрі поляки оголосили мені Андрусівські договори і волю пресвітлого російського монарха, в них виказану, вимагаючи від мене, щоб згодився з ними без подальшого противлення і військового опирання та підхилився під їхню владу. Побачивши ті Андрусівські договори, я, либонь, заплакав жалісним і повним туги серцем, уздрівши несподівану відміну ласки до себе і всієї цьогобічної України від православного російського монарха. Однак, не противлячись їй, радий-не-радий, мусив схилитися під їхню лядську руку і з коронним маршалком та польним гетьманом у присутності Калги-солтана постановлено було 1667 року, 19 жовтня, під Підгайцями трактат. Цей-бо трактат мало що доброго нам засвідчував у собі, однак я був упевнений тоді маршалківським і гетьманським ⁴⁸⁷ словом, щоб виправити з Інструкцією на коронний сейм своїх послів, на якому, за сприянням того ж коронного маршалка і польного гетьмана мало зорудуватися все бажане нашій вітчизні і вам, усьому Запорозькому війську, з потвердженням ваших давніх прав і вольностей. Але те маршалківське запевнення далеко лишилося від свого здійснення, і ласка Річі Посполитої Польської до решти знищила наші побажання. Бо коли я посилав кількаразово послів до новообраного і коронованого польського короля Михала Вишневецького з повною Інструкцією моїх і всієї вашої вітчизни побажань, то був тільки впевнений комісією та обітницями. А коли потім польські комісари з'їхалися до Острога, то всілякі й багаточисельні бажання мої, що подавав я через багаторазових своїх посланників, вони відкинули цілком і постановили ту Острозьку комісію з посланцями новопостановленого свого уманського гетьмана Ханенка, потвердили його гетьманом всієї України, а мене учинили цифрою ⁴⁸⁸. Побачивши це і не захотівши дати в наругу старожитної слави вашої, Запорозького війська, я, радий-не-радий, мусив удатися з сердечним жалем до Оттоманської Порти. Бо відаю запевне, що пресвітлий російський монарх, одступивши від нас через згадані Андрусівські договори з поляками (вони дісталися мені від поляків, і їх я посылаю вам список, щоб краще розмірковували), не захотів би їх порушити на наше прохання і піти на воєнну виправу з поляками за нас, маючи більше старання заспокоїти вічним миром свої власні з ними, поляками, інтереси. І ще придивіться, ваші милості, оком свого розуму, чи Хмельниченко не через них самих, росіян, віддалився від них, адже, крім інших дій, невиносних самому йому, звелено було приданими Переяславськими статтями виступити козакам (і не бути там імені козацькому) з Бихова та з інших тамтешніх міст, куплених козацькою кров'ю і завойованих від литовської влади.

Після цих зачинів, увіч непожиточних вашій вітчизні, чи можете сподіватися надалі чогось кращого? Я — ні. І безбожні тогобічні владолубці, галати безрозсудні ⁴⁸⁹, що з-за своїх приватів (чого жалься, боже) розідрали навпіл вашу вітчизну, роздивіться, чи довго будуть твердими у своїх житлах, правах і вольностях разом з невинними й простодушними людьми свого рейменту? Тож не я є причиною вітчизняної руїни, але подібні вашим милостям, що зичили роздвоєння її, або ті амбіціанти, які задля своїх власних приватів і швидко зникливої слави, їх я вище понайменовував, сідаючи на тогобічні гетьманства, привели ту бідну нашу вітчизну, Малу Росію, у крайній розор і до змалення людей. Але поміж тими людьми не

⁴⁸⁷ Тобто Яна Собеського.

⁴⁸⁸ Ц и ф р а — вензлик із шнурків на штаних, тут — у переносному значенні.

⁴⁸⁹ Г а л а т и — збірна назва федерації багатьох кельтських племен, які в III ст. до н. е. переправились у Малу Азію і довго наводили страх на малоазійців. Пізніше жили в Галатії. Могутність галатів знищили римляни.

називаю невинної душі Безпалого — першого й недовговічного тогочасного гетьмана.

Оце роздвоєння і розтрощення нашої вітчизни нічим іншим, тільки одним, за євангельським висловом, запустінням смердить, якого не дай боже! До того ж і те зважте у себе, ваші милості милостиве панство, чи слушно буде вам, лишившись під лядською рукою, скасувати предковічну благочестиву греко-руську, яка є провідницею до вічно спасеного життя, віру й лишитися не певними свого спасіння з Ханенком після лядського насилля до унії? Чи не пожиточніше лишитися під турецькою владою при неушкоджених догматах та обрядах своєї святої віри на давніх і предковічних, вам і вашій вітчизні даних, правах та вольностях, міцно затверджених тепер од Порти? Те все подавши до розмислу вашим милостям милостивому панству, вельми прошу ваших милостей милостивого панства заховати до мене таку приязнь і любов, яку заховували до мого попередника, славного гетьмана Богдана Хмельницького, а навзаєм, декларуючи до ваших милостей милостивого панства мою назавжди щирю зичливість та приязнь, бажаю вам-таки від господи Бога багаторічного здоров'я, щоб заживали в усьому щасливих успіхів.

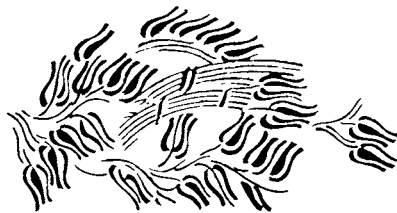
З Чигрина, 11 лютого 1671 року

**Вашим милостям милостивому панству всього добра
зичливий приятель і брат
Петро Дорошенко,
гетьман найяснішої Порти Оттоманської
україно-малоросійський і всього Запорозького війська.**

Коли був вичитаний в Запорозькій раді той Дорошковий лист, то одні з них, невігласи й п'яниці, лаяли Дорошенка і його посланця за дїткливе до них у тому листі слово. А інші, статечні й розумні, плакали, уваживши силу того листа. На нього кошовий отаман хотів, либонь, учинити відповідь, однак згадана запорозька халастра ⁴⁹⁰ не дозволила. Отож той посланець був відправлений від кошового до Дорошенка зі словесною відповіддю і подякою, а коли прибув у Чигрин, Дорошенко з того не побачив достеменної до себе поваги від запорожців і, поставивши це собі за зневагу від них, знову відновив у собі до них гнів та недоброчітство ⁴⁹¹.

⁴⁹⁰ Халастра — сволота, наволоч.

⁴⁹¹ Про реакцію на послання П. Дорошенка ми не знаємо, але хід подальших подій таки виказує недоброчітність запорожців до П. Дорошенка, принаймні супроти нього повстає навіть його колишній союзник Іван Сірко. В цей час у П. Дорошенка були змагання з поляками, Ханенком та Сірком. Кримський хан підтримував М. Ханенка, і тільки наприкінці 1671 р. до П. Дорошенка прийшла Білогородська орда, що зміцнило силу чигиринського гетьмана.

Про безперервне озлоблення поміж козаків; про обмову Многогрішного Мокрієвичем; про взяття його, Многогрішного, з товаришами до Москви і про вічне заслання їх у різні місця; про вибрання після Многогрішного на гетьманство Івана Самойловича; про дані йому монарші статті і про його попереднє життя; про царських послів, що мали бути на царських комісіях з поляками; про Дорошенкову піджогу турків на поляків і на взяття Кам'янець-Подільського; про розгром Дорошенком Ханенка, який не пускав Дорошенка йти під Кам'янець; про взяття турками й Дорошенком Кам'янець і про турецьку ласку крем'янчанам; про від'їзд з-під Кам'янець турецьких і козацьких із Дорошенком військ та про лядський жаль на втрату премічного Кам'янець; про Дорошенкове повернення з-під Кам'янець і про повітання його під Христинівкою уманцями; про простору Дорошенкову мову до уманців з ганою з їхню неостійність і з побажанням, щоб схилилися під його реїмент, та про схильність до того уманців; про ласкаве відпущення уманців назад і про його прибуття у Чигрин; про страту в Чигрині одних, а в Умані інших уманців; про встановлення уманським полковником Гродзенка і про віддачу в Чигрин Ханенчихи й Білогрудихи; про уманський гнів за те на Дорошенка і про прислання від Дорошенка в Умань двох охотницьких полків для усмирення бунтів; про нерозумний вчинок в Умані тих полковників і про їхню погибель; про піймання ордою Гедеона Хмельниченка з іншими і про відіслання його з Криму в Стамбул.

⁴⁹² У змові проти Д. Многогрішного, крім К. Мокрієвича, взяли участь П. Забіла, І. Домонтович, І. Самойлович, П. Уманець, Д. Дмитрашко-Райча і П. Рославець.

⁴⁹³ У цей час Д. Многогрішний і справді зносився з Дорошенком і не робив із того таємниці.

⁴⁹⁴ Навпаки, Многогрішний хотів, щоб Дорошенко схилився під владу царя, про це вів переговори й сам Дорошенко. Правда, ходили поголоски, що Многогрішний хоче піддатися Туреччині (це сповістив полякам Ханенко, а поляки підтвердження не було. Про гетьманове бажання піддатися під турецького султана говорили й вороги Многогрішного, але це було, звісно, наклепом.

⁴⁹⁵ Змова відбулася без «писання» і без «монаршого указу». Участь у ній взяв і російський воєвода з Батурина Г. Неєлов. Донос на 38 пунктів Мокрієвич подав уже в Москві.

оку від покладення меж темряві 7180, а від з'явлення в світі плоттю другого Адама господа Христа 1672. Ще не задовольнила тоді свого жадання озлоба й ворожнеча, що панувала поміж козаками, ще заздрість, що жила в них, давала свої наслідки, побуджуючи одних на одних, і тим доводила вітчизну їхню Малу Росію у крайне запустіння, бо й гетьман цьогобичний Дем'ян Ігнатович Многогрішний ледве прожив на своєму гетьманстві чотири роки, а вже його фортуна відразу, відступившись від нього, відчинила двері його ворогам на відкинення його від тієї гетьманської влади. Карпо Мокрієвич, його військовий генеральний писар, з іншими своїми товаришами ⁴⁹² провідав (чи праведно, чи неправедно), що Многогрішний начебто почав був чинити таємні кореспонденції з тогобичним гетьманом Петром Дорошенком ⁴⁹³, знамірюючись, так само, як Дорошенко, схилитися під Турецьку державу ⁴⁹⁴, і таємно засвідчив про те до монаршого престолу своїм писанням ⁴⁹⁵. Тому їхньому свідченню легко повірено і з Москви відразу ж прислано певну якусь особу

⁴⁹⁶ Многогрішного таємно вивезли з Батурина через Путивль і Севськ на Москву. Змова сталася в ніч з 12 на 13 березня (за ст. ст.). Ніякого царського посланця при цьому не було. Вже у Севськ було вислано стрілецького сотника Горюшкіна — перестріти й забрати гетьмана до Москви.

⁴⁹⁷ З К. Мокрієвичем поїхав ще протопоп С. Адамович.

⁴⁹⁸ Допити почалися 14 квітня (за ст. ст.) 1672 р.

І. Самойлович.
Малюнок з Літопису
С. Величка (19).

⁴⁹⁹ Звірено за вид.: *Д. Бангыш-Каменский*. Источники. — Ч. I. — С. 234—248. Собрание. — Т. I.

⁵⁰⁰ Пропуск. Источники: «Літа 7180, травня в 25 день», тобто 1672 р.

з монаршим указом до генеральної старшини, щоб видали гетьмана Многогрішного, а на його місце поставили собі іншого гетьмана. На той указ наклепники й недруги, старшина Многогрішного, будучи тому раді, прийшли вночі в Батуринський замок і, заставши вдома свого гетьмана Многогрішного, що був безпечний і не сподівався від них до себе жодної підступності, взяли його й віддали до рук тому посланцеві царської величності ⁴⁹⁶. Той, взявши бідного гетьмана і ще кількох значних осіб, його добрих друзів, спровадив їх до Москви. А щоб ліпше доказати про знамірену зраду, поїхав із тим монаршим посланцем і згаданий його генеральний писар Мокрієвич з товаришами ⁴⁹⁷. А коли спровадили його, Многогрішного, до Москви і розглянули вину ⁴⁹⁸, то відразу його самого з дітьми заслано до міста Архангельського, а інших до Сибіру і в інші віддалені краї на вічне заслання. А на місце Многогрішного дозволено генеральній старшині, полковникам та всьому цьогобічному Запорозькому війську вибрати собі, як казав і вище, іншого гетьмана.

Після цього монаршого дозволу й указу, коли прибув на Україну боярин, воевода й білогородський намісник князь Григорій Григорович Ромодановський з товаришами, генеральна старшина, полковники і все військо, з'їхавшись до купи 17 червня названого вище 1672 року між Конотопом і Путивлем біля Козацької Дуброви, самохітними голосами й дозволом обрали й постановили собі гетьманом Івана Самойловича, що був при Многогрішному генеральним військовим суддею.

Той Іван Самойлович був священничий син, а в час тогочасної руїни й розору, коли багато тогочасних людей переходили для вигіднішого життя на цей бік Дніпра, то й він, Самойлович, зі своїм батьком-священником, будучи небагатий, прийшов на цей бік Дніпра і почав жити в місті Красному Колядині, а що достатньо знав козако-руське письмо, був розумний, красної вроди, добрий, схильний та прихильний до всіх людей, то й був через те (та й писав він красно) постановлений невзабарі в час гетьманства Брюховецького в тому-таки Красному Колядині сотенним писарем. Потім при сприянні Стефана Потребича-Гречаного, генерального писаря Брюховецького, вчинено його у Веприку, місті Гадяцького полку, сотником, потім переіменовано з веприцького сотництва на красноколядинське. А з красноколядинського сотництва при сприянні того-таки генерального писаря Гречаного поставлено його від Брюховецького наказним чернігівським полковником, і жив він у місті Седневі. Потім на Глухівській раді, при обранні на гетьманство Многогрішного, поставлено його, Самойловича, й генеральним військовим суддею. І нарешті, Бог йому сприяв, після взяття Многогрішного на Москву однодушним словом і голосами Запорозького війська його вибрано й поставлено біля Козацької Дуброви, як сказано про це й вище, гетьманом того всього Запорозького війська. А при цьому постановленні були споряджені і вручені тому-таки військові з усією старшиною від князя Григорія Григоровича Ромодановського з товаришами такі царської пресвітлої величності статті ⁴⁹⁹:

СТАТТІ КОНОТОПСЬКІ,

або, точніше, біля Козацької Дуброви
між Конотопом і Путивлем, дані від великого государя,
його царської пресвітлої величності,
всеросійського самодержця при постановленні гетьмана
Івана Самойловича всьому Запорозькому війську
і малоросійському народові ⁵⁰⁰

Великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержець, указав боярину, воеводі та Білогородському наміснику князеві Григорію Григоровичу

Портрет Л. Барановича (3).

Ромодановському, думному дворянинові та медінському наміснику Івану Івановичу Ржевському і дяку Афанасію Ташликову їхати в його, великого государя, Малої Росії черкаські міста, в Запорозьке військо цього боку Дніпра, й ударував, велів учинити в Конотопі раду, а на раді звелів бути преосвященному архієпископові чернігівському й новгородському Лазарю Барановичу, обозним, суддям, осаулам, полковникам, усій старшині й козакам і за їхнім правом звелів їм обрати гетьмана, кого вони поміж себе облюбують. А як виберуть гетьмана, то великий государ, його царська пресвітла величність, звелів вичитати на раді статті, які були дані за указом великого государя, його царської пресвітлої величності, колишньому гетьману Богданові Хмельницькому і всьому Запорозькому війську, на яких, статтях, були під високою рукою його царської пресвітлої величності колишній гетьман Богдан Хмельницький і все Запорозьке військо. А інші статті указав великий государ, його царська пресвітла величність, учинити за їхнім чолобиттям тепер знову для потвердження Запорозькому війську, щоб надалі не було зради й християнського кровопролиття, як учинилося від зрадників від Івашка Виговського, від Юрашка Хмельницького, від Івашка Брюховецького та інших однодумців. А коли вони оберуть гетьмана, то їм з тим новообраним гетьманом йому, великому государю царю і великому князю Олексію Михайловичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержцю, його царській пресвітлій величності, і його государським дітям, великому государю, благородному царевичу і великому князю Феодору Олексійовичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії великому государю, благородному царевичу і великому князю Іоанну Олексійовичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії великому государю, благородному царевичу і великому князю Петру Олексійовичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії, та іншим государським наслідникам учинити віру на вічне й вірне підданство за непорочною євангельською господньою заповіддю і цілувати хрест. І бути їм у нього, великого государя, його царської пресвітлої величності і його государських наслідників у вічному підданстві невідступно на колишніх правах і вольностях за колишніми його, великого государя, його царської пресвітлої величності, жалуваними грамотами, які було дано давнішому гетьманові Богдану Хмельницькому та іншим гетьманам і всьому Запорозькому війську.

⁵⁰¹ Тобто 1672 р.

І в нинішньому 180 році ⁵⁰¹, 17 дня, в червні, за указом великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержця, боярин, воєвода і білогородський намісник, князь Григорій Григорович Ромодановський з товаришами на прохання генеральних — обозного Петра Забіли з товаришами — і полковників Запорозького війська, що були при них, учинили під Путивлем і Конотопом, у Козацькій Дуброві, в кінці валу, раду і говорили на раді указ великого государя, його царської пресвітлої величності, Лазарю Барановичу, чернігівському й новгородському архієпископу, обозному, суддям, всій старшині і війську.

⁵⁰² Источники: «ваше святійшество».

⁵⁰³ Інакше — Халчинський. Його пізніше вбито в Стародубі.

У нинішньому 180 році, в березні місяці в різних числах, вищеназваний архієпископ ⁵⁰² зі своїми дворовими людьми, з конюшим Яковом Хапчинським ⁵⁰³ і з кухмістром Григорієм Менжинським писав до великого государя і великого князя Олексія Михайловича, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержця, до його царської пресвітлої величності, оголошуючи про зраду бувшого гетьмана Дем'яна Ігнатова за листом всієї генеральної старшини. А ви, обозний Петро Забіла і вся генеральна старшина з усім Запорозьким військом, писали зі слізним чолобиттям до великого нашого государя, його царської пресвітлої величності, з генеральним писарем Карпом Мокрієвим ⁵⁰⁴ та стародубським полковником Петром Рословцем ⁵⁰⁵ з товаришами, що ви є правдешні піддані царської величності та побачили таємне зрадницьке спілкування бувшого гетьмана Дем'яна Ігнатова з гетьманом того боку Дніпра Петром Дорошенком і його прощуки підданства турському султанові — він хотів тим таємним спілкуванням завести у вічну бусурманську неволю й вас, підданих

⁵⁰⁴ Мокрієвичем.

⁵⁰⁵ Рославцем.

великого нашого государя, його царської пресвітлої величності. Тоді ви, постерігаючи те й пам'ятаючи своє вірне підданство великому нашому государю, його царській пресвітлій величності, і обіцянку перед святим Євангелієм бути в повному послушенстві, взяли його, зрадника, прислали з тим вищезгаданим генеральним писарем й товаришами великому нашому государю, його царській пресвітлій величності, і били чолом, щоб великий наш государ, його царська пресвітла величність, ударував вас, вірних своїх підданих, велів учинити за вашими правами раду для обрання нового гетьмана, а на раду послати боярина та воєводу і ратних людей, а ви обіцяєтеся служити за вірним своїм і невідступним підданством, як колись, так і нині, великому государеві, його царській пресвітлій величності, і наслідникам його царської величності; і, сподіваючись на милість великого нашого государя, його царської пресвітлої величності, обнадіяли через лист усіх полковників, які є на цьому боці Дніпра, що будуть у підданстві у великого нашого государя, в його царської пресвітлої величності, за вашими правами й вольностями та за Глухівськими статтями. А що була то його, Демкова, зрада великому государю, його царській пресвітлій величності, прислали на обвинувачення до великого нашого государя, його царської пресвітлої величності, явні свідчення про ту зраду. І, бачачи до себе вашу вірну службу та щире старання, що ви не дали тому зрадникові Демку і брату його⁵⁰⁶ з товаришами їхніми здійснити свій наміслений замір, до тієї зради не пристали, не схилилися на посварні й звабні його, Демкові, слова й утвердили всьому християнському народові малоросійських міст, жителям цього боку Дніпра бути під державою великого нашого государя, його царської величності, також що не захочете до ваших смертей мати іншого государя, великий наш государ, його царська пресвітла величність, ударує милостиво й похваляє та зволяє неодмінно тримати вас у своїй государській милості; а ви будьте й надалі надійні, без усякого сумніву на його государську милість. І ударує вас колишніми вашими правами й вольностями за колишніми Глухівськими статтями, і ці права та вольності ніколи не буде порушено. А ви б колишні всі статті підтвердили, а нові статті, які будуть потрібні вам до попередніх статей, постановили б.

⁵⁰⁶ Василю Многогрішному.

Тож преосвященному чернігівському й новгородському архієпископу Лазарю Барановичу, обозному, і суддям, і писарю, і полковникам, і всій старшині, й козакам говорено:

Указав великий государ, його царська пресвітла величність, обрати за їхніми правами й вольностями гетьманом, кого вони облюбують.

І обозний, і судді, і писар, і полковники, і вся старшина, й козаки обрали за своїми правами й вольностями гетьманом Івана Самойловича.

І боярин, воєвода та білогородський намісник князь Григорій Григорович Ромодановський з товаришами веліли прочитати і закріпити попередні Глухівські статті і теперішні, які наново додано за указом великого государя. І на тих статтях гетьман і полковники, яких учинено наново, поприсягли за святою євангельською заповіддю великому государеві царю і великому князю Олексію Михайловичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержцю, і його государським наслідникам на вічне підданство, що бути їм під їхньою государською рукою невідступно.

А після того запису приведений до віри гетьман Іван Самойлович, і той запис — під статтями.

А на раді були і до статей руки приклали:

Преосвященний чернігівський і новгородський архієпископ Лазар Баранович.

Архімандрит новгород-сіверського Спаського монастиря Михайло Лежайський.

⁵⁰⁷ Написання прізвищ та імен у цьому, як і в попередніх російських документах, залишаємо без змін, виправляючи тільки правопис. Семен Адамович — досить відомий діяч тієї епохи. Був активний за Многогрішного та Самойловича. Про нього див. р. XVII.

⁵⁰⁸ Домонтович.

⁵⁰⁹ Прокопович.

⁵¹⁰ Карцович, або Карпенко.

Портрет І. Домонтовича (9).

⁵¹¹ Дмитро Думитрашко-Райча був полковником у 1672—1676 рр. Засланий у Москву І. Мазепою.

⁵¹² Істочники: «Бувайло».

⁵¹³ Михайленко Павло.

⁵¹⁴ Гужель Дем'ян — полковникував у 1663—1664, потім у 1668—1673 рр.

⁵¹⁵ Дунін-Борковський Василь — пізніше генеральний обозний.

⁵¹⁶ Істочники: Макар Мрекевський, далі — Моракевський.

⁵¹⁷ Той самий, що Іван Вородій (Воробей).

⁵¹⁸ Горленко Лазар — прилуцький полковник у 1664—1668, 1672—1677, 1680—1687 рр. Виконував особливі доручення при Брюховецькому, інтригант. Його вбили власні козаки в час падіння І. Самойловича. (Див. р. XXVIII).

⁵¹⁹ Сербин Іван — полковникував у 1672—1674 рр. Убитий в Умані.

Ніжинський протопоп Семеон Адамов ⁵⁰⁷.

Гетьман Іван Самойлович.

Обозний Петр Забіла, замість нього приклав руку його син Степан.

СУДДІ:

Іван Домонтов ⁵⁰⁸, Павел Животовський, замість нього приклав руку київський полковник Костянтин Солонина.

Писар Сава Прокопов ⁵⁰⁹.

Осаул Іван Лисенко, замість нього приклав руку Юрія Гречаной. Хоружий Григорій Карпов ⁵¹⁰, бунчужний Леонтій Полуботок.

ПОЛКОВНИКИ:

Переяславський — Дмитрашко Райча ⁵¹¹, замість нього приклав руку козак його полку Кирило Бовайло ⁵¹².

Ніжинський — Филип Уманець, замість нього приклав руку писар Павел Михайлов ⁵¹³.

Полтавський — Дем'ян Гужель ⁵¹⁴, замість нього приклав руку чернігівський полковник Василей Бурковський ⁵¹⁵.

Київський полковник Костянтин Солонина.

Миргородський — Іван Дуб'яга, замість нього приклав руку писар його полку Макар Мираєвський ⁵¹⁶.

Стародубський — Петр Рославець, замість нього приклав руку писар його полку Іван Козакович ⁵¹⁷.

Прилуцький — Лазар Горленко ⁵¹⁸.

Лубенський — Іван Сербин ⁵¹⁹, замість нього приклав руку його писар Теодор Василєв.

Гадяцький — Семен Остренко, замість нього приклав руку писар його полку Степан Мокрієвич.

СТАРШИНА ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ПОЛКУ:

⁵²⁰ Собрание: «Рубаник».

⁵²¹ Собрание: «Юр'я Ніколаєв».

⁵²² Собрание: «Романов» — це відомий Роман Ракушка-Романовський, якому приписують авторство Літопису Самовидця.

⁵²³ Собрание: «Забужський».

⁵²⁴ Собрание: «Процик Кульженко».

⁵²⁵ Собрание: «Мойсій Федоренко».

⁵²⁶ Собрание: «Богдан Омеляненко».

Обозний Григорій Рубанин ⁵²⁰. Суддя Юрія Мокрієвич ⁵²¹.
Полковий осаул Роман Романович ⁵²², хоружий Федор Забудський ⁵²³.

СОТНИКИ:

Переяславський Максим Хоменко.
Баришпультський Василей Носач.
Басанський Сава Матяшенко.
Гелм'язовський Семен Якубенко.
Кропивенський Процик Кужеленко ⁵²⁴.
Піщанський Мойсій Федесенко ⁵²⁵.
Бубнівський Богдан Омеляненко ⁵²⁶.
Баришевський Павел Моркотун.
Воронківський Кирило Брайко.
Березанський Федор Бузинарський.
Золотоніський Войця Сербин.
Іркліївський Филип Андрієнко.
Домонтовський Тишко Сашченко.
Леп'явський Семен Євхименко.
Яготинський Лаврін Скоченко.

А замість них приклав руку писар того ж полку Кирило Бувайло.

⁵²⁷ Собрание: «Матвієв», мабуть, Шендюк.

⁵²⁸ Михайленко Павло.

⁵²⁹ Собрание: «Ігуменко».

⁵³⁰ Тарасевич Авакум (інакше Ненада) — пізніше полковий осаул, ніжинський городовий отаман. Рід Тарасевичів вівся од гетьмана Тараса Трясила. Після Тарасенка пропуск. Собрание: «Ілько Пилипенко».

⁵³¹ Марко Барсук — пізніше став полковим суддею, а в 1676—1678 рр. був ніжинським полковником.

⁵³² Семеонов — це Іван Косинський (Колибаба), старий вертіївський сотник з 1654 р., ходив іще із І. Золотаренком на Білорусію, був тоді й наказним полковником.

⁵³³ І. Пригара — був сотником Олишівської сотні (від с. Олишівка).

⁵³⁴ Забіленко Тарас — син генерального обозного П. Забіли.

⁵³⁵ Бахмацький.

⁵³⁶ Пропуск. Собрание: «Глухівський Яков Жураховський, Коропський Мартин Мартинов».

⁵³⁷ Собрание: «Юр'я Никифоров».

⁵³⁸ Яковлев — це Василь Дейнека (Яценко), сотник у 1672—1681 рр.

⁵³⁹ Григорович Сава — довголітній воронізький сотник (1672—1682 рр.).

⁵⁴⁰ Михайленко Павло.

СТАРШИНА НІЖИНСЬКОГО ПОЛКУ:

Обозний Матвій Матвієвич ⁵²⁷.
Писар Павел Михайлов ⁵²⁸.
Суддя Федор Завадцький.
Хоружий Василей Ігуменської ⁵²⁹.
Осаул Ігнат Парпура.

СОТНИКИ:

Ніжинський Абакум Тарасов ⁵³⁰.
Носувський Артем Мартинов.
Кобизський Федор Андрієв.
Ніжинський Марко Бурсук ⁵³¹.
Вертіївський Іван Семеонов ⁵³².
Ольшевський Іван Пригара ⁵³³.
Прохірський Григорей Хоменко.
Шаповалівський Петр Павленко.
Івангородський Демко Іванов.
Мринський Кузьма Якимов.
Девицький Петр Іванов.
Борзенський Тарас Забіленко ⁵³⁴.
Бахманський ⁵³⁵ Яков Пашенко.
Конотопський Іван Жданенко ⁵³⁶.
Новомлинський Степан Федоров.
Рождественський Юрей Никифоров ⁵³⁷.
Кролевецький Василей Яковлев ⁵³⁸.
Воронезький Сава Григорієв ⁵³⁹.

А замість них приклав руку писар того-таки полку Павел Михайлов ⁵⁴⁰.

СТАРШИНА ПОЛТАВСЬКОГО ПОЛКУ:

Обозний Артем Донець.
Суддя Юрко Тоболець.
Хоружий Доротій Петрашенко.
Осаул Леонтій Іванов.
Осаул Стецько.

СОТНИКИ:

Полтавський Гарасим Прогонської.
Старосанжарівський Павел Тарасов.
Біликівський Андрій Білокун.
Сокологурський Карп.
Переволочанський Мартин.
Опошанський Мелешко Матвієв.
Шишанський Григорей Оробець ⁵⁴¹.
Білоцерківський Іван Вергун.
Будянський Дмитрей Харченко.
Новосанжарівський Іван Труш.
Кобеляцький Грогорей Бражний.
Кишинський Михайло.
Келебердянський Яцько.
Зеньківський Левко Гаврилов.
Яресковсковсківський ⁵⁴² Левко Тарасов.
Остапівський Яков Махнов.
Готв'янський ⁵⁴³ Алексій Черкашенець.

⁵⁴¹ Собрание: «Шिशаловський». Мабуть, Горобець.

⁵⁴² Собрание: «Юрасовський».

⁵⁴³ Собрание: «Говтянський».

А замість них приклав руку писар того-таки полку Іван Кирилов.

СТАРШИНА КИЇВСЬКОГО ПОЛКУ:

Обозний Афонасей Савенко.
Писар Петр Іванов Домонтов ⁵⁴⁴.
Хоружий Жила ⁵⁴⁵.
Суддя Юря Незамай.
Осаул Семен Карпов син.
Яков Александров ⁵⁴⁶.

⁵⁴⁴ Домонтович Петро.

⁵⁴⁵ Собрание: «хоружий Семен Жила».

⁵⁴⁶ Собрание: «хоружий Яков Александров».

СОТНИКИ:

Київський Федор Андрієв.
Острицький Іван Дворецькой.
Гоголевський Іван Яковенко.
Козельський Гаврило Жиленко.
Бобровицький Ігнат Каленицькой.
Моровський Іван Шуменко.

А замість них приклав руку писар того-таки полку Петр Іванов син Домонтов.

СТАРШИНА ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ:

Обозний Костянтин Угровецькой.
Осаул Никифор Калеников.
Писар Михайло Степанов Свободецькой.
Хоружий Степан Симон ⁵⁴⁷.

⁵⁴⁷ Собрание: «Степан Силин».

СОТНИКИ:

- Білоуський Павел Товстоліс.
 Слабинський Іванов Пархомов син Утвенко.
 Седнівський Михайло Савенко.
 Березанський Сава Іовенко.
 Сосницький Степан Зорченко.
 Киселівський Кондрат Бутович.
 Волинський Василей Коледа.
 Вибельський Яков Близниченко.
⁵⁴⁸ Собрание: «Филон». Сиберецький Филип ⁵⁴⁸ Звякой.
 Городницький Гришко Романов.
 Менський Федор Ониськов.
 Столенський Филип Марков.
 Синявський Василей Марков.
⁵⁴⁹ Собрание: «Ковтуненко». Попурницький Федор Кувтиненко ⁵⁴⁹.

А замість них приклав руку писар того-таки полку Михайло Степанов син Свободецькой.

СТАРШИНА МИРГОРОДСЬКОГО ПОЛКУ:

- Обозний Яков Федоров.
 Писар Макар Морокевської ⁵⁵⁰.
 Осаул Єфимов Федоров
 Суддя Андрій Іванов.
 Осаул Грицько Яцькович
 Хоружий Іван Іванов.

⁵⁵⁰ Собрание: «Макар Мрокевський».

СОТНИКИ:

- Миргородський Фесько Сахненко.
 Устивицький ⁵⁵¹ Іван Майдан.
 Сорочинський Іван Барисенко.
 Хорольський Грицько Міщенко.

⁵⁵¹ Собрание: «Уцетивицький».

А замість них приклав руку писар того-таки полку Макар Морокевський.

СТАРШИНА СТАРОДУБСЬКОГО ПОЛКУ:

- Обозний Гаврило Дощенко ⁵⁵².
 Писар Іван Козаков ⁵⁵³.
 Осаул Василей Юрев ⁵⁵⁴.

⁵⁵² Дащенко.

⁵⁵³ Козакович.

⁵⁵⁴ Юркевич.

СОТНИКИ:

- Стародубський Кузьма Дашкевич.
 Почепський Авдій Іванов син Рословець ⁵⁵⁵.
 Погарський Лазар Тимофієв ⁵⁵⁶.
 Бакланський Михайло Морської.
 Новгородський Захарій Степанов ⁵⁵⁷.
 Шептаківський Василей Ісаєнок ⁵⁵⁸.
 Мглинський Іван Берло ⁵⁵⁹.
 Топальський Михайло Рубець.

⁵⁵⁵ Рославець, брат полковника Рославця.

⁵⁵⁶ Лазар Тимофієвич.

⁵⁵⁷ Захар Степанович.

⁵⁵⁸ Ще його звали Ісаєнок.

⁵⁵⁹ Берло.

А замість них приклав руку писар того-таки полку Іван Козакович.

СТАРШИНА ПРИЛУЦЬКОГО ПОЛКУ:

⁵⁶⁰ Себестіанович Василь (Севастьянович) — за І. Виговського був полковим писарем, згодом — полковий суддя.

⁵⁶¹ Син прилуцького полковника Д. Чернявського.

⁵⁶² М. Ракович був варвинським сотником.

⁵⁶³ Варвинський сотник.

⁵⁶⁴ Інакше: Тимченко.

⁵⁶⁵ Красноколядинський сотник. Собрание: «Загурський».

⁵⁶⁶ Собрание: «Биченко».

⁵⁶⁷ Собрание: «Левко Карасенко», Карась.

⁵⁶⁸ Корибутівський.

Обозний Василей Себестянов ⁵⁶⁰.
Писар Семен Ракович.
Суддя Іван Маценко.
Осаул Григорей Чернявський ⁵⁶¹.
Хоружий Андрій Семенов.

СОТНИКИ:

Михайло Ракович ⁵⁶².
Барвінський ⁵⁶³ Іван Андрієв.
Іченьський Іван Бовченко.
Сребрянський Данило Темченко ⁵⁶⁴.
Краснянський Павел Загурдської ⁵⁶⁵.
Іваницький Сава Міщенко.
Журавський Матвій Биченський ⁵⁶⁶.
Монастирський Тарасенко ⁵⁶⁷.
Карабутівський ⁵⁶⁸ Яцько Драпіка.

А замість них приклав руку писар того-таки полку Семен Ракович.

СТАРШИНА ЛУБЕНЬКОГО ПОЛКУ:

⁵⁶⁹ Федір Василевич (інакше Громко) — пізніше роменський отаман, жив іще в 1728 р.

⁵⁷⁰ Пізніше лубенський полковник. Про нього оповідається далі.

⁵⁷¹ Гаддученко.

⁵⁷² Чигринодубровський сотник. Собрание: «Дубровський Іван Луненко».

⁵⁷³ Собрание: «Юсько», тобто Юзько.

⁵⁷⁴ Сенчанський сотник (від м. Сенча). Собрание: «Дубовяченко».

⁵⁷⁵ М. Ілляшенко потім став лубенським полковником.

⁵⁷⁶ Собрание: «Сміловський».

⁵⁷⁷ Федір Василевич.

Писар Федор Василієв ⁵⁶⁹.
Осаул Микита Бурой.
Суддя Левко Свічка ⁵⁷⁰.
Осаул Яцько Лещенко.
Хоружий Матвій Гудученко ⁵⁷¹.

СОТНИКИ:

Лубенський Пасько Цупченко.
Чугриндубровський Іван Дуненко ⁵⁷².
Яблунівський Петр Ворона.
Городиський Трофим Ничипоренко.
Лохвицький Йосько ⁵⁷³ Отрок.
Сенецький Михайло Будовяченко ⁵⁷⁴.
Роменський Максимко Ілляшенко ⁵⁷⁵.
Лукомський Алексій Михайлов.
Пирятинський Гапун Забровський.
Чорноуський Лаврін Ігнатенко.
Глинський Грицько Іванов.
Смідовський ⁵⁷⁶ Леонтей Сивянченко.
Костянтинівський Іван Лубенець.

А замість них приклав руку писар того-таки полку Федор Василієв ⁵⁷⁷.

СТАРШИНА ГАДЯЦЬКОГО ПОЛКУ:

⁵⁷⁸ Андрій Ісаєнко.

Обозний Михайло Андрієв.
Осаул Андрій Ісаєнок ⁵⁷⁸.
Суддя Єфим Вечурка.
Хоружий Андрій Метла.
Писар Степан Мокрієв ⁵⁷⁹.

⁵⁷⁹ Мокрієвич.

СОТНИКИ:

Гадяцький Федор Донець.
 Груньський Михайло Михайлов.
 Кузьменський Кондрат Клименкуц.
 Бурківський Андрій Ісаєнко.
 Веприцький Богдан Савченко.
 Котельвенський Єрема Глиносіренко.
 Лютенський Іван Сканожеженко ⁵⁸⁰.
 Рошевський ⁵⁸¹ Фетько Савощенко.
 Комишенський Ігнат Супруненко.

⁵⁸⁰ Собрание: «Скаженоженський».

⁵⁸¹ Собрание: «Рашевський».

А замість них приклав руку писар того-таки полку Степан Мокрієв.

МІЩАНИ МІСТА НИЖИНА:

Війт Александер Цурковської.
 Яков Жданов.
 Бурмістр Єремій Кониський ⁵⁸².
 Писар міський Филип Васутинський ⁵⁸³.

⁵⁸² Кониський (інакше Кас'яненко) — помер 1682 р.

⁵⁸³ Собрание: «Филип Васютинський».

1

Про підданство Запорозького війська.

Бути в підданстві у великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержця, і в його, царської величності, благородних дітей, добровірного царевича і великого князя Феодора Олексійовича, всієї Великої, Малої і Білої Росії, добровірного государя царевича і великого князя Іоанна Олексійовича, всієї Великої, Малої і Білої Росії, добровірного царевича і великого князя Петра Олексійовича, всієї Великої, Малої і Білої Росії, та їхніх государських наслідників новообраному гетьману Івану Самойловичу, обозному, суддям, писарю, полковникам, сотникам, усій старшині і всьому Запорозькому війську, людям усякого чину й віку, і черні за попередніми статтями, які постановлено при колишніх гетьманах, і за Глухівськими статтями, постановленими й ствердженими, і за обіцянкою гетьманською, всієї старшини та всього Запорозького війська, закріпленою перед святим Євангелієм і підписаною руками на тому, що ті статті самі в собі тримають.

Обозний Петр Забіла, і вся старшина, і козаки, вислухавши цю статтю, обіцялися великому государеві і його, царської величності, благородним дітям та їхнім наслідникам служити неодмінно до смерті життя свого.

2

Про мир з Корonoю Польською і про Київ.

Били чолом великому государю вся генеральна старшина, обозний Петр Забіла, судді Іван Самойлов, Іван Домонтов, писар Карп Мокрієв ⁵⁸⁴, полковники, сотники, вся старшина і все Запорозьке військо, щоб вони знали, як учинилося постановлення миру поміж обома великими государями як царської величності, так і королівської величності, і про Київ.

За указом великого государя, його царської величності, був учинений і потверджений договір на перемирні літа через боярина й тверського намісника, князя Юрія Олексійовича Долгорукова з товаришами, також і через великих, повноважних послів королів-

⁵⁸⁴ Самойлович, Домонтович і Мокрієвич.

⁵⁸⁵ 1674 року.

ської величності Яна Гнинського, хелмського воєводу з товаришами, а інші статті відкладено на з'їзд до 182 року ⁵⁸⁵.

Місто ж Київ через порушення з боку королівської величності великий государ, його царська величність, ніколи не велітиме відступити.

Обозний, і вся старшина, і козаки б'ють чолом на милість великого государя, його царської величності, що ударував і велів їм оголосити про постановлення миру і про Київ.

3

Щоб гетьман без відома всього війська нікого не судив і не карав.

Били чолом великому государю, його царській величності, генеральні — обозний Петр Забіла, судді Іван Самойлов та Іван Домонтов, писар Карп Мокрієв, — полковники, сотники, вся старшина і все Запорозьке військо, щоб вони не терпіли ніякої неволі й жорстокості від нашого новообраного гетьмана, як то було від зрадника Демка, і щоб він над ними не чинив ніякого суду без поради всієї старшини і безневинно. А за переступ, коли хто в тому об'явиться, судом і доказом військовим [карав і відставляв від чину, коли хто того чину буде недостойний, також і з іншим військовим товариством] ⁵⁸⁶, і посполитим народом чинив не за волею, а за судом і правом.

Великий государ, його царська величність, ударував генеральних — обозного Петра Забілу, суддів Івана Самойлова та Івана Домонтова, писаря Карпа Мокрієва, — всю старшину і хто буде після них, також все Запорозьке військо, велів бути цій статті за їхнім чолобиттям.

4

Щоб гетьман без відома царської величності і всього Запорозького війська ні про що не листувався з жодним стороннім монархом і з гетьманом Дорошенком та не чинив усних змовлянь.

Вони ж, генеральна старшина, обозний, судді, писар, і все Запорозьке військо били чолом великому государю, його царській величності, щоб той-таки новообраний гетьман без указу великого государя, його царської величності, і без поради їхньої, старшини, ні про що не писав до сторонніх монархів та до інших государів, а найбільше до Дорошенка, також не смів входити і в усні змовляння.

Великий государ, його царська величність, і тій статті вказав бути за їхнім чолобиттям.

5

Про розмову польських послів у Москві, що гетьман Дем'ян Ігнатов наїжджав на численні міста у Мстиславському воєводстві по річку Сож.

Коли були у великого государя, у його царської величності, в Москві великі й повноважні послы найяснішого великого государя Михаїла, божою милістю короля польського, великого князя литовського, руського та інших, його королівської величності, Ян Гнинський, хелмський воєвода, з товаришами, то, будши у великого государя з боярами, думними людьми в розмові, казали, що бувши гетьман Дем'ян Ігнатов у землях королівської величності, у Мстиславському воєводстві і в повітах Мозирському та Речицькому, наїжджав на численні міста по річку Сож ⁵⁸⁷ через три роки після Андрусівського договору. Тож, коли трапиться, що піддані великого

⁵⁸⁶ Пропуск заповнено за: Собрание.— Т. I.— С. 893.

⁵⁸⁷ Річка Сож була межею між Польщею та Росією. Через Сож переходив із військом седнівський сотник і прокладав нову межу. Цар посилав щодо того запит Многогрішному, і той виправдовував сотника, виказуючи польські зачіпки до розмиру.

государя, його царської величності, малоросійські жителі у землі королівської величності по річку Сож, заїхали у ті міста, то з тих міст тим людям відступити і надалі не заїжджати земель та всіляких угідь королівської величності, не чинити ніяких зачинів і зачіпок, а жити з людьми королівської величності спокійно. А для кращого справлення в рубежах великого государя, його царської величності, і великого государя, його королівської величності, призначені можливі⁵⁸⁸ й розправні суди. Ті межеві судді, з'їхавшись у ті краї й учинивши обіцянку перед святим Євангелієм у всякій правді-істині, оглянуть межі і справедливо розсудять, як буде найкраще.

Обозний, і вся старшина, й козаки постановили бути так цій статті.

⁵⁸⁸ Источники: «межеві».

6

Про Дорошенкову зраду польському королю і щоб йому не допомагали.

Відомо великому государю, його царській величності, що Дорошенко, зрадивши свого государя, його королівську величність, піддався з усією купою турському султанові⁵⁸⁹ і починає з королівською величністю війну. І коли, від чого боже борони, той султан зі своєю силою і Дорошенко наступлять на держави королівської величності і військам королівської величності буде допомога⁵⁹⁰, то новообраному гетьманові, всій старшині і всьому Запорозькому війську в той час аж ніяк не допомагати Дорошенкові начальними людьми чи чимось іншим і на те привести до віри начальних людей і військових, що вони самі ніякими справами не допомагатимуть Дорошенку і стримуватимуть та заборонятимуть від того і підлеглих людей своїх полків, щоб у великого государя, його царської величності, не було через те розбрату з королівською величністю.

Обозний, і вся старшина, і козаки постановили бути так тій статті.

7

Про служивих і всіляких людей, що втікають з Великої Росії в Малу Росію, щоб їх не приймати, а прийнятих раніше щоб висилати назад.

У Глухівських статтях було постановлено: малоросійським жителям не приймати і не тримати в себе служивих людей, солдат, драгун і всілякого чину людей, що не захотіли служити великому государю, його царській величності, також боярських людей і селян, які, вчинивши вбивство, чи розбій, чи що інше вкравши, прибіжать у малоросійські міста. За тою статтею зрадник Демко ніякого не вчинив заказу малоросійським жителям і через таємну свою зраду допускав приймати тих утікачів. І нині безперервно б'ють чолом великому нашому государю, його царській величності, стольники, стряпчі, дворяни, всякого чину служили й посілі люди, що в малоросійських містах жителі приймають їхніх людей, селян, які вчинили їм усілякий розор і смертне вбивство, грабіж і підпали, і від чого їм чиниться велике розорення. Тож новообраному гетьманові, генеральній старшині і всьому Запорозькому війську надалі не приймати ніяких утікачів та селян, а яких прийнято досі, то тих відпускати відразу після нинішнього договору.

Обозний, вся старшина й козаки постановили бути так цій статті і розіслати про те в усі полки свої універсали.

⁵⁸⁹ Пропуск. Источники: «задля того підданства турецький султан».

⁵⁹⁰ Пропуск. Источники: «і для військ королівської величності будуть засильні».

8

Про повноважних послів і комісарів московських і польських чи якихось інших, щоб при тих договорах і комісіях бути послам Запорозького війська.

А ще у Глухівських статтях написано: коли в царській величності учиниться комісія з будь-яким государем, чи з королівською величністю, чи з кримським ханом і тут згадуватиметься про Запорозьке військо, то щоб царська величність ударував, дозволив бути при своїх, царської величності, комісарах, їхнім висланим, тому що на першій комісії їхніх людей не було і від того Запорозьке військо було в невеличкому жалю. І великий государ указав бути їхнім військовим посланцям зі своїми, царської величності, великими й повноважними послами та комісарами на договорі при постановленні на прохання Запорозького війська цього боку Дніпра, гетьмана й усієї старшини. І за указом великого государя, його царської величності, з великими й повноважними послами, з ближнім околиничним і чебоксарським намісником Василем Семеновичем Волинським із товаришами послано на з'їзд у село Мигновичі⁵⁹¹, а в селі Мигновичах у великих і повноважних послів з'їздів не було через те, що великі повноважні послі й комісари королівської величності, Ян Гнинський, хелмський воєвода, з товаришами, приїхали до великого государя, його царської величності, в Москву. А в Москві бояри й думні люди великого государя, його царської величності, казали, що великий государ, його царська величність, указав бути при розмові своїм, царської величності, посланцям Запорозького війська, київському Костянтину Солонину з товариством, щоб вони прослухали українські справи. І великі й повноважні послі королівської величності казали боярам і думним людям царської величності, що в них у тому немає від їхнього государя, його королівської величності, наказу і повної сили їм не дано, і через те тим посланцям бути на розмові при них, боярах та думних людях, не можна. І щоб надалі їхнім посланцям не бути на з'їздах з великими й повноважними послами через те, що зобабіч буває між великими государями в їхніх великих государських справах мовчання⁵⁹² й неузгода. А коли будуть якісь договори чи спомин на з'їздах про малоросійські міста цього боку Дніпра, то царська величність зволить звідомлювати про те їх, Запорозьке військо, листами.

Обозний, і вся старшина, і козаки постановили цій статті бути так і поклялись на волю великого государя, його царської величності.

9

Про нову розкату⁵⁹³ в Чернігові і про нову греблю на річці Стрижі, щоб обидві були знесені.

Відомо стало нашому государеві, його царській пресвітлій величності, що бувший чернігівський полковник Васька Ігнатов⁵⁹⁴ почав робити біля Чернігова вивід і додаткові розкати, щоб відняти у ратних людей царської величності воду і учиняти всіляке ущемлення⁵⁹⁵. А сотник Чернігівського полку Левко Полуботченко⁵⁹⁶ зайняв на річці Стрижі водяний проїзд, засипав греблю і поставив млин, а в тому місці і на тій річці млинів до цього не було.

І великий наш государ, його царська величність, звелів вам, гетьману, всій старшині і війську сказати свій, царської величності, указ, щоб той млин знести, а греблю розкопати і відновити проїзд на тій річці, як колись. А вивід і розкати біля Чернігова з тієї ж причини відломати і надалі на річках, де є до міст водяний шлях, гребель не робити, щоб через те не було ущемлення в малоросійських містах людям царської величності і водяний шлях був чистий для перевозу хлібних запасів, а про те заказати суворо.

Обозний, вся старшина й козаки постановили бути так цій статті.

⁵⁹¹ Пропуск. Істочники: «посланців Запорозького війська, київського полковника Костянтина Солонину з товаришами».

⁵⁹² Істочники: «мотчанія» — тобто загайки, замешкання.

⁵⁹³ Розката — земляний вал.

⁵⁹⁴ Василь Многогрішний — брат гетьмана Дем'яна Многогрішного.

⁵⁹⁵ Ці відомості царський уряд узяв із перехоплених листів В. Многогрішного до чернігівського наказного полковника Леонтія Полуботка.

⁵⁹⁶ Полуботок Леонтій. Істочники: «Левон Полуботченко».

Чернігів.

Будинок полкової канцелярії (60).

Портрет Новицького (9).

10

Про тисячний охоцький полк компанійців Новицького, щоб його не було.

Генеральні, обозний Петр Забіла з товаришами, і полковники з військовою старшиною, і козаки казали: у Глухівських статтях, у статті 22⁵⁹⁷, написано учинити для свавільних людей полковника з малоросійських міст і щоб при ньому була тисяча чоловік реєстрових козаків, а коли від кого трапиться де і почнеться хитання та зрада, то йому, полковникові, тих свавільців приборкувати. А зараз б'ють чолом великому государеві, щоб його царська величність ударував їх, гетьмана, полковників і козаків, указав не бути тисячі чоловік компанії полку Новицького⁵⁹⁸ через те, що від таких компаній чиниться жителям малоросійських городів, міст, містечок та сіл всілякі розори та образи.

І великий государ, його царська величність, ударував, велів бути тій статті за їхнім чолобиттям.

ЗАПИС,

за яким новообраний гетьман приведений до віри

Я, великого государя, його царської пресвітлої величності, Запорозьких військ гетьман Іван Самойлович, обозний, судді, писар, осаули, полковники, сотники зі всілякими чиновними людьми й Запорозьким військом обіцяємося всемогутньому господові Богу перед святим його Євангелієм за його непорочною заповіддю, яка в тому-таки Євангелії вказана, що їй-їй служити нам на тому великому государю царю й великому князю Олексієві Михайловичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержцю, і його добровірній государині цариці, великій княгині Наталії Кирилівні, і його государ-

⁵⁹⁷ За Величковим нумеруванням ст. 23.

⁵⁹⁸ Источники: «Указав не бути компанії у гетьмана полковнику з тисячею козаків, також ні в кого із полковників».

ським благородним дітям, великому государю й великому князю Федору Олексійовичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії, великому государю і великому князю Іоанну Олексійовичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії, великому государю і великому князю Петру Олексійовичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії, і їхнім государським наслідникам правдою, й вічно, постійно перебувати у підданстві, звершувати всілякі істинні й бажані послуги його царській пресвітлій величності, не мати ніяких зносин ні з якими сторонніми государями, які не тільки перебувають у ворожнечі з його царською величністю, але і з тими государями, з якими його царська величність лишається у святій дружбі й любові, без указу й повеління його царської пресвітлої величності, та не бажати й не шукати собі, Запорозькому війську цього боку Дніпра, іншого государя, і ніякою мірою не шкодити країнам, які перебувають під державою великого государя, його царської пресвітлої величності. А коли почуємо якихось ворогів, від чого, либонь, Боже борони, польських, чи турецьких, чи кримських, чи зібрання якихось інших держав, то мені, гетьману, і всім нам стояти за достойність його царської пресвітлої величності і його государських наслідників за нашою обіцянкою, що обіцяємося нині перед цим святим Євангелієм, стояти супроти всякого їхнього государського ворога і чинити в допомогу промисел та битися, не хоронячи своїх голів до самої смерті. А де звелить його царська величність бути на своїй, великого государя, службі нам, Запорозькому війську цього боку Дніпра з військовими людьми, то нам з тим ворогом мати промисел і з тим ворогом битися, і ні в яких належних військових потребах не їхати зрадою ні в яку державу, і ⁵⁹⁹ не покинути. А мені, будучи на гетьманському уряді, і нам, начальним людям і всьому війську, посварних і бунтарських слів ні від кого не слухати і не вірити ніяким плевосіятелям, а нам також, старшині й війську, гетьмана не покинути і государському ворогові не видати. А бути нам у його царської пресвітлої величності, його царської величності, благородних дітей та в їхніх наслідників у підданстві за його, царської величності, милостивими жалуваними грамотами і за старими статтями, які дано було попереднім гетьманам, і за нашими правами та вольностями. А ті статті, що постановлено в Глухові, також і на нинішній раді при преосвященному Лазарі Барановичу, чернігівському й новгородському архієпископі, при боярині, білогородському наміснику, при князі Григорію Григоровичу Ромодановському, при думному дворянині й мединському наміснику, при Івані Ржевському та при дякові, при Офонасіу ⁶⁰⁰ Тишликові, підписані руками й закріплені нашою обіцянкою перед святим Євангелієм, то всі ті статті, які названі оце вище, я, новообраний гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо, люди всілякого чину та віку, маємо втримати до своєї смерті, так як обіцяємо перед цією святою Євангелією. А коли в чому не втримаємо чи в чому намислимо

⁵⁹⁹ Пропуск. Істочники: «і воєвод та ратних людей не видавати й».

⁶⁰⁰ Істочники: «Афанасій».

Козаки. Кахлі XVI ст. (37).

Кам'янець-Подільський.
Замок (37).

⁶⁰¹ Істочники подають після цього ще й таке: «А на віру присягли генеральні, котрі вибрані знову в чини: суддя Павел Животовський, писар Сава Прокопов (Прокопович.— *В. Ш.*), осавул Іван Лисенко, Левко Черняк, хоружий Григорій Карпов (Карпович.— *В. Ш.*), бунчужний Левонтий Полуботок, полковники гадацький Семен Остренко та інші».

⁶⁰² Х удо па х о ль с т в о — низьке становище; х удо па х о л о к — робітник.

⁶⁰³ Досі Туреччина була зайнята війною в Західній Європі. Тепер вона могла звернути більшу увагу на боротьбу з Польщею. П. Дорошенко й справді настійно того домагався.

⁶⁰⁴ У Польщі в цей час панував цілковитий безлад. Король Михал не мав ніякої ваги. Весь час зривалися сейми.

⁶⁰⁵ Війська мали стягнутися до Адріанополя до 23 квітня, вирушили ж звідти 22 травня, а 25 травня вирушив і сам султан.

⁶⁰⁶ Ще на початку 1672 р. поляки знали про турецький намір із султанського листа, в якому полякам поставлено ультиматум: або залишити у спокої П. Дорошенка, або воювати.

⁶⁰⁷ Ханенко в цей час стояв у Ладижині. З ним було й польське військо.

переступити, то хай покарає нас на душах і тілах наших господь Бог і дітей, і наслідників наших нині й надалі на прийдешні часи ⁶⁰¹.

При тому постановленні Самойловича на гетьманство старшина та військо перестереглися від Андрусівських договорів, що їх поставлено без козаків шкідливо, з роздвоєнням єдності Малої Росії, й упоминалося, що як тільки буде комісія й договори царської величності з послами й комісарами польських та інших держав і мовитиметься там про козаків, то щоб були при тому й козацькі посланці. На це прохання великий государ, либонь, дозволив бути козацьким послам при договорах і комісіях, однак лядські послали підступами змінили ту монаршу волю і повернули в некорисний козакам бік, як про те сказано у восьмому пункті цих Козакодубровських чи Конотопських статей. А Самойлович, піднявшись із худобахольства ⁶⁰² до високої гетьманської влади і почавши збагачуватися, став змінювати й свою обичайність, як про те буде далі.

Того ж таки року на тому боці Дніпра поляки хитрими своїми способами розділили єдину козацьку Україну на три гетьманства, як вище писав, сподіваючись таким дійством досягти всього бажаного собі щодо тогочасної України, але в тому надія їх одурила, бо Дорошенко, будучи готовий помститися за свою образу, збудив на поляків турецьку війну ⁶⁰³, щоб ті відібрали від них Кам'янець-Подільський і відчинили тим самим собі ворота в Корону Польську; а внутрішні повстання й незгоди в Короні вже перестали бути ⁶⁰⁴, як пише й Пуфендорфій на 393 листі. Турки, будучи раді такому совіту, прибралися до війни й рушили від Константинополя й Адріанополя ⁶⁰⁵ до Кам'янця-Подільського, заславши розпорядження й Дорошенкові, щоб він злучився з козаками й турками, які були при ньому, а також з кримськими ордами і простував їм на допомогу під Кам'янець. Ляхи, довідавшись про такий турецький намір ⁶⁰⁶, наказали своєму гетьманові Ханенку ⁶⁰⁷, аби не пропустив зі своїм військом Дорошенка до турків під Кам'янець. Виконуючи те розпорядження, Ханенко виправив від себе полковника Перебийноса

Кам'янець.
План (сучасний) (29).

⁶⁰⁸ Інші дані: Перебийніс ішов від Бершаді, і то на з'єднання з Ханенком.

⁶⁰⁹ У слободі Четвертиновці його осадив Григорій Дорошенко.

⁶¹⁰ Поляків було 6 тисяч чоловік на чолі з підляським каштеляном Радзишевським.

⁶¹¹ Це те саме Батозьке поле, де відбулася битва з поляками у Богдана Хмельницького.

⁶¹² До Кам'янця Ханенка не пустили турки, тоді він пішов під Дубно і тут почав успішну війну проти турків і татар.

⁶¹³ Хан з П. Дорошенком з'єдналися з турками 4 серпня, 5 серпня гетьман був на аудієнції в султана, 6 серпня почалася облога.

з козацьким полком ⁶⁰⁸, наказавши йому, щоб став у пристойному місці й не допустив Дорошенкові пройти з військом до Кам'янця. Довідавшись про те, Дорошенко виправив наперед частину козацького війська, яке, знайшовши в певному місці Перебийноса ⁶⁰⁹, заатакувало його. Ханенко, довідавшись про те, поспішив зі своїми козаками і з кільканадцятьма польськими хоругвами ⁶¹⁰ на рятунок Перебийносу і, либонь, оборонив Перебийноса від Дорошенкових козаків, однак себе з усім своїм військом не зміг оборонити від Дорошенка й орди. Бо коли б, оборонивши Перебийноса від оточення, ввійшов був у Ладижин, то Дорошенко й орда нічого йому не зашкодили б, але оскільки поляки й козаки, оборонивши свого Перебийноса, розсипалися з веселими після одержаної перемоги серцями по тамтешньому Батузському полі ⁶¹¹ за Дорошенковими козаками, то не ухилилися від взаємної собі воєнної біди. Бо на той час, у липні місяці, прispів туди сам Дорошенко з ордою і, не давши справитися полякам, за Ладижином, на Батозі, під Четвертенівкою розгромив і вирубав їх, не помилувавши при них і Ханенкового війська, так що від Четвертенівки на добру милю до самого Ладижина нещадно рубали Ханенкове військо й поляків, не вганяючись і за здобиччю. А сам Ханенко з рештою своїх козаків та поляків заледве умкнув у Ладижин. Після ж Дорошенкового віддалення з військом від Ладижина до Кам'янця, Ханенко, не бавлячись у Ладижині, рушив зі своїм військом у Польщу для злучення з головним коронним військом і щоб подати допомогу Кам'янцю ⁶¹², який хотіли рятувати від турчина. Після розгрому поляків з Ханенком протягом кількох днів на Батузському шляху і в лісі, що його звали Києвці, лежало багато лядських шабель, панцирів і інших риштунків, докіль їх не було розібрано.

А Дорошенко після такої перемоги над Ханенком рушив, уже без перешкод, з усім козацьким та ординським військом від Ладижина під Кам'янець. Прибувши туди ⁶¹³, допомагав туркам добувати Кам'янець, який, будучи уфундований від природи божою силою, здавався у людських очах геть-но нездобутим. Але що Бог захоче, те й зробить, бо той твердий град, не так від сили й ворожої зброї, як від нужди й міцного оточення, було в суботу 17 серпня добуто і захоплено під турецьку владу. А найбільше це сталося через зраду тодішнього коменданта-німчина, який, будучи підкуплений від турків великою сумою й дарами, здав Кам'янець туркам, однак,

⁶¹⁴ Це каваз — арсенал, гарматний двір. То був не комендант, а начальник польської артилерії майор Генінг. Вибух стався в день постановлення миру, запалилося 120 бочок пороху, загинуло при цьому 500—800 чоловік. Чи був Генінг підкуплений, невідомо, кажуть, однак, що він це зробив з розпуки.

⁶¹⁵ Проти величезного турецько-татарсько-козацького війська змагалось 1100 чоловік гарнізону та мешканці. Сили були надто нерівні, допомоги чекати було нізвідки. Коменданту султан подарував халата за здачу фортеці.

⁶¹⁶ На чолі з Алі-пашею, числом 15—20 тисяч.

⁶¹⁷ Султан пішов з України не відразу. Він рушив з-під Кам'янця до Жванця, а в др. пол. вересня турки завладіли Бучачем. Загалом здалося туркам близько 30 міст і містечок. Війна закінчилася Бучацьким мирним договором, постановленим 7 жовтня (за ст. ст.) у Бучачі. За цим договором Польща зобов'язувалася сплачувати туркам у поминки в 22 тисячі золотих, віддавалося Поділля, козацькі території відступалися козакам, Ханенко позбавлявся гетьманства.

⁶¹⁸ П. Дорошенко з-під Кам'янця подався з ханом на Львів, здобув його, а звідти вернувся у Жванець, де його знову прийняв султан. Після того пішов з ханом у свої землі.

зміркувавши невзабарі, що мав за зраду згубити свою голову, ввійшов до цекавзу ⁶¹⁴, де була порохова казна, з запаленим гнотом і там, відіткнувши одну бочку з порохом і сівши на неї, запалив порох й пропав од того безвісти. А поляки не могли допомогти йому з остраху перед великою ворожою силою ⁶¹⁵, що там була. Кам'янчани ж, здаючись турчинові, виторгували в нього собі ласку, що дано їм волю на три тижні вибиратися і виїздити з усім майном з Кам'янця, куди бажають; а хто не вибрався з Кам'янця за три тижні, той невідступно лишився під турецькою владою.

Після взяття Кам'янця турчин, лишивши в ньому значну свою залого ⁶¹⁶, відійшов сам до Константинополя, а Дорошенка з козаками й ордою відпустив додому ⁶¹⁷. Поляки ж, дивлячись здала через шпари на страту свого міцного Кам'янця, оплакували ту шкоду з невеликим жалем, так само нарікали вони на свою впертість та жорстокосердя, яким дуже роздратували Дорошенка і зробили його собі головним ворогом. Дорошенко, повертаючи з-під Кам'янця ⁶¹⁸ з самим козацьким військом, сердюцьким і компанійським, повз Умань, оминув її і став за милю від неї під містечком Христинівкою. А татари, розлучившись з ним, Дорошенком, ще перед Уманню, пішли порожніми й дикими полями у свої країни. Уманці, довідавшись про

Кам'янець.
План. 1684 р. (29).

⁶¹⁹ Див. приміт. 612.

таку Дорошенкову близькість, а свого гетьмана Ханенка не маючи вдома (був він при королі Михалі Вишневецькому ⁶¹⁹, а там залишився тільки полковник Білогруд), радилися поміж себе, чи пошанувати Дорошенка своїм поклоном, чи ні. На ту раду багато хто, либонь, здригався йти з поклоном до Дорошенка за своє колишнє до нього противенство, однак ураджено було неодмінно пошанувати його, Дорошенка, старого свого гетьмана, належним поклоном. Узявши, отож, зі свого міста достатній пісний і скоромний провіант, також усілякого хліба й різних напоїв, як духовні персони, так і

світські, значніші козаки й міщани, привітали його, Дорошенка, в його наметах в обозі під Христинівкою. Дорошенко ласкаво до них відізвався і, вчинивши їм зичливий привіт, проказав до них, уманців, довгу промову, висловлюючи й ганячи у ній їхню непостійність, що відкинулися були від нього, а Ханенка постановили собі гетьманом, що повірили й вірять облудним і нещирим лядським обітницям й забезпеченням, які ніколи не можуть бути здійснені, висловлюючи знову й те, що через лядську хитрість і підступність їхня вітчизна, Мала Росія, розділилася на три частини і безглуздо валиться на всеконечне своє запустіння трьома гетьманствами, прикладаючи їм до того приклади й візерунки зі стародавніх історій та незгод людських, як єрусалимську, що була в час крайнього запустіння й розору, грецьку, що була в час узяття турками Цариграда, та інші подібні до тих ворожнечі й неузгоди людські, а найбільше і свої українські, що свіжо тоді минули, чвари й кровопролиття з розоренням і спустошенням численних місць і людських поселень і зі всенародним великим змаленням, що найжалісніше. А на закінчення тієї просторої мови просив Дорошенко уманців, щоб, відкинувши Ханенка, свого гетьмана, й лядську протекцію, схилилися по давнішому до нього під один реймент і під турецький захисток, нітрохи не побоюючись за пошкодження своєї православної святої віри, давніх порядків, військових вольностей і всієї України. Уманці вчинити це пообіцяли.

Потім, почастувавши всіх по кілька разів і затримавши деяких духовних та світських значніших осіб у себе на обіді, всіх інших відпустив до Умані. А після обіду відпустив чесно додому й тих усіх осіб, а сам із військом рушив у Чигрин на свою резиденцію, куди прибувши й поживши з півтора тижні, прислав до уманців своє розпорядження, щоб значніше уманське товариство приїздило в Чигрин начебто для якоїсь певної потреби й поради, а саме щоб приїхав полковник Білогруд, осаул Пиляй, суддя Яроватий, Грод-

Ю. Хмельницький.
Гравюра (19).

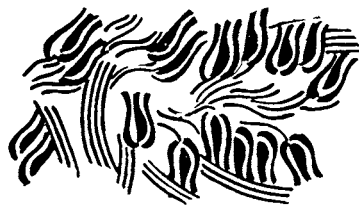
зенко та інші козаки й міщани. Коли вони прибули в Чигрин, то Дорошенко, винайшовши їм вини, звелів суддю Яроватого повісити, осаула Пиля розстріляти, а інших, гідних карання, стратити за достойністю. Всіх же інших, невинних або винних мало, відпустив до Умані, поставивши їм полковником Гродзенка і наказавши йому, щоб покарав смертю поіменно визначених уманських людей. Гродзенко тоді з іншими уманцями, присягнувши на вірність та зичливість Дорошенкові, відкинув від себе Ханенка і лядську протекцію. Прибувши до Умані, той полковник Гродзенко звелів за Дорошенковим наказом стратити противенців його, Дорошенка, значних уманських козаків, а саме: Говора-Корсунця, Малинку та інших⁶²⁰, а жінок, гетьманиху Ханенкову й полковникову Білогородову, за Дорошенковим наказом відіслав у Чигрин. Все це діялось у вересні і в жовтні місяцях того-таки 1672 року.

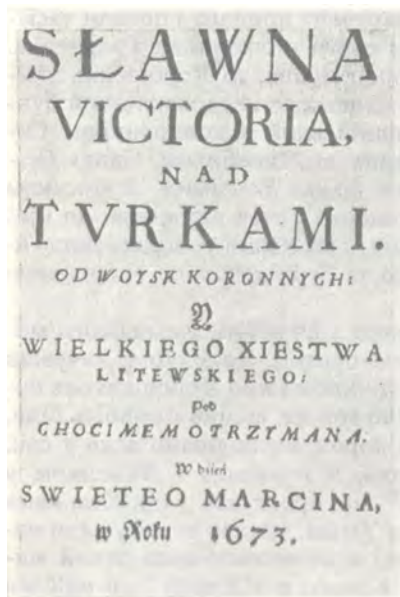
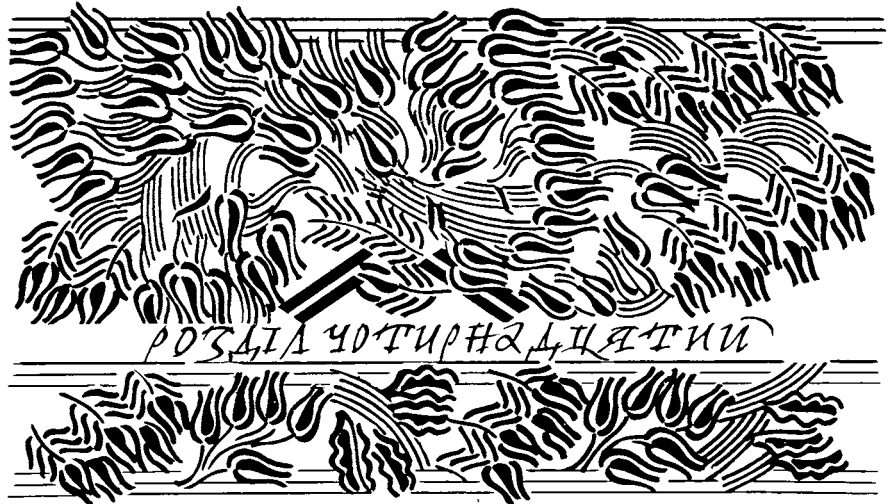
⁶²⁰ Інші дані: в Умані залишалися за-порожці, що були вірні Ханенку. Вони рушили до Білої Церкви, захопивши з собою тих, кого П. Дорошенко наказував скарати.

Побачивши такий зрадницький Дорошенковий вчинок, уманці сподівалися од нього собі того ж, що сталося й вищезгаданим товаришам, тож відразу відкинули свою наречену приязнь і почали таємно вельми гніватися на Дорошенка і свого полковника Гродзенка. Коли ж Гродзенко доповів про те Дорошенкові, то Дорошенко прислав до Умані на приборкання того уманського невдоволення й бунту два охотницькі полки: один компанійський з полковником Силличем, а другий піхотний з полковником Жеребилом. Однак безрозумний учинок тих полковників не тільки їх самих із військом погубив, а ще більше роз'ятрив Дорошенка і став причиною до всеконечного розору й повного запустіння всієї Умані та інших численних міст і тамтешніх повітів. Але про те буде детально оповіджено в наступному розділі.

Того ж року Гедеон Хмельниченко з ігуменом уманського монастиря Філаретом і з гетьманським братом Ханенком, зачувши про взяття Кам'янця-Подільського турчином і про Дорошенкове повернення з-під Кам'янця, боячися, щоб той не зробив їм якоїсь біди, виїхали з Умані до Києва. Але в тій дорозі несподівано взяв у свій полон, зайнявши його, Хмельниченка, з ігуменом і Ханенком у тій дорозі, один татарський чамбул⁶²¹, що простував з-під Кам'янця непоодаль Умані і, припровадивши до Умані, виклав вимогу дати належний за них відкуп. Коли ж уманці відмовилися дати такий відкуп, то ті татари запровадили їх до Криму, а з Криму хан одіслав Хмельниченка у Стамбул, де султан і візир виказали йому пошану, і він вільно жив у своєму незмінному чернецтві в одному цариградському монастирі. А згодом через деякий час відкинув своє чернецтво, як про те буде розказано далі. Інші повідають, що Хмельниченка з ігуменом та Ханенком узято в неволю Батирча-мурзою на святого Михайла, і не раніше, і що тільки самого ігумена привозили до Умані на відкуп, якого він не одержав. А Хмельниченко при Батирчі зимував у Кальнику на Україні, і лише тоді відіслано його у Крим та до Стамбула.

⁶²¹ Ч а м б у л — роз'їзд.

«Славна перемога над турками». 1673.— Титул.

⁶²² Війна почалася через поляків. Вони не платили визначеної данини, не виводили залог з подільських міст, виганяли турецькі й татарські залоги, котрі були на Поділлі.

⁶²³ Це був загін Гусейна-паші чисельністю 10 тисяч. Поляки мали 30 тисяч і 4 тисячі волохів.

⁶²⁴ Це сталося у листопаді.

⁶²⁵ Король Михал помер у Львові 10 листопада.

оку від осяння небесних світил 7181, а від утілення слова божого сина 1673. Про той рік у літописцях та реєстрових козацьких записках не віднайшлося нічого більше, тільки два слова — Хотинська війна. Тож опишу виразніше про це, подаючи свій подальший виклад з Пуфендорфія. Турчин, турецька бестія, несила християнською кров'ю, завівшись минулорічним щастям — узяттям премічного Кам'янця-Подільського, — розхилив був жваві свої вуста і на це літо, щоб ковтнути інші християнські провінції, що були в Польській державі ⁶²². Він мало зважав у себе на польське лицарство і ввійшов був до Польщі на своє діло з невеликою силою ⁶²³. Але та його горда дума змінилася йому від християнського польського та козацького, Ханенкового, війська в інший, сумний бік, оскільки, як свідчить німецький історик Самуїл Пуфендорфій у своїй книзі на 394 листі, Ян Собеський, гетьман польського війська, за указом свого короля Михала Вишневецького зустрів зі своїми коронними військами того свого ворога турчина під містом Хотином і при божій допомозі зніс його вщент так, що з тридцяти й двох тисяч втекло від смерті ледве тисяча п'ятсот чоловік турків ⁶²⁴. Оця служба Собеського заробила велику в Річі Посполитій похвалу, тож було наділено його достойною винагородою, бо коли Собеський повернувся з-під Хотина до Польщі, то незабаром помер і король Михал Вишневецький ⁶²⁵, був

начебто отруєний, як ходила поміж народом поголоска, при найсвятішому таїнстві. А після смерті Вишневецького, в наступному 1674 році, як пише там-таки Пуфендорфій, вибрано й короновано на польське королівство гетьмана Яна Собеського, що писався в королівському титулі Яном Третім. Той король постановив був із турками такий мир, що туркам, які володіють узятим Кам'янцем, поляки мали платити ще річну данину, однак той договір перемінився на інакший, як про те буде оповіджено далі.

При поразці турків від Собеського під Хотином хоч і небагато було козацького, Ханенкового, війська, як явилось з розповіді старих козаків, що там були, однак вірною своєю службою полякам та

Перемога польських військ під Хотином (17).

⁶²⁶ Даних про участь козаків у Хотинській битві, крім Величкових, нема.

⁶²⁷ Турки ще не мали наміру йти на Україну. Це сталося пізніше.

⁶²⁸ Тобто на другий день Великодніх свят.

лицарським серцем виявили вони Короні Польській значну вислугу і при перемозі турків були їм найголовнішими супротивниками ⁶²⁶. Від того турчин роз'ятрився не так на поляків, як на козаків ⁶²⁷ і відразу почав готуватися й прибирати способу на помсту їм за таку свою велику кривду, а особливо уражався він на тих козаків, які, лишаючись із Ханенком при Короні Польській, зовсім не хотіли бути при Дорошенку і лишатися з ним під Турецькою державою.

Либонь, я написав був з початку цього розділу, що більше нічого не знайшлося в козацьких літописних записах, окрім двох слів — Хотинська війна, про яку описав тут вище з Пуфендорфія, однак, написавши це, знайшов у козацьких літописцях ще таке про уманські й Дорошенкові з Ханенком дії. Того 1673 року, в понеділок світлоурочистого господнього воскресіння ⁶²⁸, коли з Умані вибиралася в уманське передмістя процесія з великою силою люду до церкви Воскресіння господнього, то в тій процесіальній компанії були й вищезгадані Дорошенкові охотницькі полковники Силич і Жеребило. А коли після тієї процесії й божої служби люди розійшлися у свої домівки, то полковників з іншими значними уманськими людьми було затримано братією й титарями згаданої

Л. Кршонович.
Хотинська битва 1673 р. (51).

Воскресенської церкви на братський обід, який протягся був аж до полудня й далі. А як на тому обіді люди, які там були, підпивали зі згаданими полковниками, так і в своїх домівках господарі, обідавши, не обійшлися без хмелю. Коли ж підпили Дорошенкові полковники їхали з того братського обіду в Умань на свої квартири, то один з них, компанійський Силичич, потрутив конем на вулиці одного чи двох також підпилих чоловіків. За це інші люди, збоку, підпили також, почали його лаяти, тоді він одразу кинувся на них із канчуком чи шаблею. Підпили люди, побачивши те з усіх вулиць і завулків, одразу запалилися великим вогнем гніву і, схопившись хутко за дрюччя, кинулися на тих полковників. Полковники, побачивши ту на себе біду, розрізнилися. Жеребило подався вбік і сховався від убивства, а Силичич замкнувся в одному будинку на передмісті і хоча відстрілювався від людської навальності, однак не оборонився, його було забито з людьми, що були при ньому. Потім в Умані вдарено в дзвони на гвалт, і вся цілком Умань розгорілася лютим вогнем на Дорошенкових компанійців і сердюків. Побачивши це, компанійці забралися до коней і розпорхнулися зі своїх квартир, кому Бог зволив уникнути тодішньої своєї смерті. А сердюки, збігшись до купи, либонь, добре боронилися супроти шаленої людської навальності, однак проти незмірної сили не могли оборонитися і всі були вибиті не без шкоди й для уманців. А полковника Жеребила на другий день знайдено і відіслано живцем до поляків та Ханенка. Поляки й Ханенко, будиши вдячні на таку схильність уманців, відразу прислали до Умані кільканадцять хоругов польського війська для оборони її від находу, коли б був, Дорошенкових військ. Гродзенко ж, уманський полковник, скоро побачив вогонь всенародної уманської ярості й вибиття Дорошенкових серденят, і сам, засумнівавшись, що вціліє через погублення з Дорошенкового наказу вищеназваних уманських козаків, усівшись на коні, відразу втік із Умані до Дорошенка. Коли ж Дорошенко дістав з його звіту цілковиту відомість про всі уманські події, знітився серцем і душею і, давши знати про те туркам, почав і сам готуватися до помсти уманцям за те тиранство.

Уманці також, побачивши втечу свого полковника Гродзенка, відразу поставили собі на його місце полковником Яворського — значного військового товариша. А Ханенко в Польщі розмірковував, як прогнати Дорошенка з гетьманства і відшукати свою дружину, взяту з Умані до Дорошенка. Він писав до Запорозької Січі, просячи собі в допомогу війська і обіцяючи йому за труди платню з королівської казни. Військо ж Запорозьке, будиши тоді в гніві й розладі з Дорошенком, як вище писав, легко схилилося до Ханенкового бажання і виправило в допомогу до нього, Ханенка, певну частину свого війська з двома полковниками, тобто з Макухою⁶²⁹ й Сухо-

⁶²⁹ Гнат Макуха був у М. Ханенка білоцерківським полковником.

⁶³⁰ Інші дані: Ханенко під Чигирин не ходив. Він стояв спершу на Поліссі біля Корця, потім пішов до Києва, ще потім зайняв острів між Чорториєм та Дніпром. За дозволом І. Самойловича пішов на Запорожжя. Під Чигирин підходив Г. Макуха.

⁶³¹ Тут, очевидно, змішано дані про змагання, що відбувалися раніше під Стеблевом з Суховієм. Бій М. Ханенка з П. Дорошенком під Стеблевом інші джерела не потверджують. М. Костомаров, однак, приймає Величкові дані як можливі.

⁶³² У тексті пропуск.

⁶³³ Це сталося уже в 1674 р., в лютому. В цей час на Правобережжя рушило військо Ромодановського й Самойловича і почало прихилити до себе правобережні міста. Деякі міста здавалися добровільно. П. Дорошенко був сильно притиснений.

⁶³⁴ Григорія Дорошенка, який втік сюди після битви біля Медвина. Були з ним і татари. Населення повстало проти татар, зв'язали Г. Дорошенка, але не вбили, і відправили 4 березня до Переяслава.

⁶³⁵ Звістка іншими джерелами не потверджується.

⁶³⁶ З І. Мазепою було 9 татар і 15 невільників, але не запорожців, а мешканців лівого боку Дніпра. І. Мазепа був тоді в П. Дорошенка за генерального писаря.

⁶³⁷ То були запорожці на чолі з І. Сірком. І. Мазепа зловили запорозькі товариші О. Борода і брати Темниченки. Але це вже події 1674 р.

вієм, тим, який у минулі літа підняв був свавільно свої «роги» на Гадяцьке й Чигринське гетьманства.

Коли вони прибули в Польщу до Ханенка, то Ханенко, взявши ще й польського війська кількадесят хоругв і скупивши до себе козаків свого рейменту, рушив на Дорошенка під Чигирин ⁶³⁰. Дорошенко, завчасу провідавши про той Ханенковий намір, послав свого швидкого гінця до Криму, просячи хана прислати в допомогу проти Ханенка й поляків орди. Хан, виконуючи Дорошенкове прохання, відразу виправив кількадесят тисяч орди з одним солтаном, але Дорошенко, не чекаючи тієї орди і не хочучи підпустити Ханенка близько до Чигрина, рушив із самими козаками свого рейменту й охотницькими полками супроти нього, Ханенка. Коли ж убрався він у місто Стеблів ⁶³¹, який від Чигрина за [...] ⁶³² миль знаходиться, то приспів туди відразу зі своїм військом Ханенко, обложив у Стеблеві Дорошенка та почав міцно його добувати. В цьому промислі під Стеблевом Ханенко забавив кілька днів і вже був близько такого щастя, що міг дістати Дорошенка в Стеблеві та загарбати його в свої руки. Але відразу те його щастя відмінилося, оскільки наспів до Стеблева солтан з кримськими ордами і, несподівано вдаривши разом з Дорошенком, що виїхав зі Стеблева, розбив його ущент, так що мало поляків і Ханенкових козаків врятувалося від смерті, а сам Ханенко, не тікаючи вже в Польщу, побіг із Суховієм та іншими запорожцями до Запорозької Січі, а з Запорожжя по якомусь часі удався на цей бік Дніпра до гетьмана Самойловича і після висловлення від нього до себе поваги почав жити в Козельці чи в Лохвиці.

Поляки, побачивши такі Дорошенкові гаразди, також і уманці та інші вперті козацькі міста Ханенкового рейменту, впали в немалый страх та боязнь і мусили сподіватися близької біди та всеконечного свого згину та запустіння від турків, що їх незабаром і наспіло, як про те буде висловлено в наступному розділі й році. Тож багато уманців й тамтешніх жителів інших українських міст не дочекувались уже тієї біди, покинули з великим жалем свої красні житла, угіддя й всілякі достатки і того 1673 року перейшли на цей бік Дніпра й поселилися та почали жити по різних місцях, а найбільше в Полтавському полку і на дніпровому побережжі.

Того ж літа ⁶³³ після описаного вище уманського бунту й лисянці, наслідуючи їхню сваволу та ще більше роздратовуючи на свою голову Дорошенка, забили на якісь сварки й причини у себе його, Дорошенкового, брата ⁶³⁴. Ужалившись і розгнівавшись на те, Дорошенко видав був Лисянку з головою турчинові, і турчин, кинувшись на знищення її, рушив був зі всією потугою свого війська на неї, але, не дійшовши Лисянки через тодішні перепони, сплюндрував Ладжин, Умань та інші тамтешні міста, як про те буде описано в наступному році й розділі.

Додається тут ще й те, що в тому ж 1673 році Дорошенко, маючи гнів на запорожців і хочучи на них помститися за колишні вище згадані докори собі від них і докуку, наказав старшинам свого рейменту пильно доглядатися того, що коли запорожці прибудуть із Січі і в чомусь провиняться, то щоб їх ув'язнювали й прислали в колодках до Чигрина ⁶³⁵. Це швидко й учинено, оскільки за півтора чи за два місяці прислано їх (виявилися вони з малими винами) з різних міст до Чигрина кільканадцять чоловік. Їх Дорошенко, не караючи в себе згідно справедливості, позабивав у міцні колодки і послав був у подарунок своєму тодішньому другу, кримському ханові, через ротмістра своєї надвірної хоругви Івана Мазепу ⁶³⁶, а давши йому про той подарунок листа до хана, звелів провадити тих запорожців степом поодаль дніпрового берега до Очакова через Інгул й Бог, а з Очакова до Криму. Мазепа тоді, згідно даної йому від Дорошенка інформації, виконував той наказ, простуючи через Інгул до Очакова, однак Бог діє не за людським хотінням і не допустив тим запорожцям, посланим у бусурманську неволю, бути несправедливо туди відведеними. Бо запорозький чамбул ⁶³⁷, натрапивши на тому Інгулі на Мазепу з невільниками, згаданими запорожцями,

І. Мазепа (19).

⁶³⁸ Тут неточність. І. Самойлович, довідавшись про таку пригоду, послав І. Сіркові вимогу видати І. Мазепу. Спершу той не хотів, але коли І. Самойлович арештував його жінку й зятя, видав. Мазепа прибув до гетьмана, і 15 липня 1674 р. його виправлено до Москви.

⁶³⁹ І. Самойловичеві Мазепа дуже сподобався, сподобався він і Москві, тож благополучно повернувся на Україну, дозволили йому перевезти на лівий берег і родину.

⁶⁴⁰ Лист викликає сумнів щодо автентичності.

взяв їх і припровадив повністю до Сірка, тоді вже кошового отамана, в Січ. Коли ж на раді, як з мови тих невірників, так і з Дорошенкового листа, писаного до хана, Запорозьке військо про все певно звідомилося, то відразу роз'ярилося було конечне розтерзати й убити Дорошенкового посла Мазепу, але кошовий Сірко та інші старобутні отамани й товариство погамувало його від того завзяття своїм проханням, вимовивши такі до всього війська пророчі слова про Мазепу: «Панове браття, просимо вас, не убивайте цього чоловіка, може, він вам і нашій вітчизні надалі згодиться». Військо послухало в тому Сірка, дало Мазепі спокій, тільки звеліло закувати його в міцні кайдани, в яких Мазепа перебував у Січі кілька років аж до збурення Чигрина і до Дорошенкового відходу на Москву⁶³⁸.

Той Мазепа був значний козако-руський шляхтич, батько його Степан Мазепа мешкав тоді на Білоцерківщині в своїй маєтності Мазепинцях, син же його, цей, про якого слово, вислухавши раніше в Києві риторику, відійшов до Польщі, де так само скінчив філософію і, буди двораком та відзначаючись вправністю в усіляких речах, втрапив на службу до королівського двору, де був близький до тодішнього короля Яна-Казимира. Коли ж той король, простуючи під Глухів, був у Білій Церкві, то він, відкланявшись королеві за службу, лишився при своєму батькові, який тоді ще жив. Потім король Казимир був Брюховецьким під Глуховом розгромлений і вигнаний з України, як про те достатньо написано попередю, а гетьман Тетеря теж невзабарі безповоротно поїхав з Корсуня до Польщі. На його місці постановлено в Чигрині гетьманом Дорошенка, і він, Іван Степанович Мазепа, прилаштувався до нього, Дорошенка, а через свою моторність та умілість був невзабарі поставлений Дорошенком ротмістром його надвірної компанії. З того ротмістрівства його послано від Дорошенка до Криму з тією функцією, яка і до Січі, як вище казав, його запровадила в тісні кайдани. І лише після багаточисленних його слізних суплікацій до гетьмана Самойловича через кілька років, за його, Самойловичевим, старанням, при особливій датку на Запорозьке військо тисячі талярів і двадцяти куф горілки, був він звільнений і відпущений із Запорозької Січі в Батурин⁶³⁹ на його ж, Самойловичеве, майбутнє нещастя, як про те буде оповіжено далі. А в Самойловича при своїх нестатках усе виконував він вірно, охоче і справно, як людина розумна і вдатна в усіляких ділах, і, отак служачи, скоро дослужився його ласки й пошани, так що спершу став гетьманським дворянином, а потім був учинений від Самойловича генеральним військовим осаулом. І нарешті, лишившись ворогом Самойловичеві, своєму добродієві, одержав після нього й гетьманський гонор,— сталося це 1687 року на Коломаку, як про те буде написано далі в розділі 28.

Запорожці, побачивши таку очевидну до себе Дорошенкову злобу, написали до нього такий свій лист⁶⁴⁰:

Милостивий пане Дорошенку, уже не наш,
Запорозького війська, гетьмане!

Як темрява від світла різниться, так різниться злостивий чоловік від доброї й богобоязливої людини. І слушно хтось прорік, що важко дошукатись у злому й підступному чоловікові чесноти, і це прислів'я цілком прикладається до вашої милості, коли ваша милість, сколегувавшись із давніми ворогами святого хреста й святої нашої християнської віри (хай би й потреба того вимагала, як з'являє про те просторий ваш лист, писаний перед оцім до нас) і нарікшись зичливим їхнім сином, знищує нас, низове Запорозьке військо, і поклався викорінювати правдешню свою братію, православних християн, безрозсудно та безсовісно посилаючи їх у подарунках бусурманам, про що ясно свідчить твій лист, писаний через Мазепенка до кримського хана з посилкою в подарунку кільканадцяти чоловік нашого Запорозького товариства⁶⁴¹, і який з ним, Мазепенком, діставсь у наші руки.

⁶⁴¹ Див. приміт. 636.

П. Дорошенко (59).

У недавно минулі літа ваша милість, пишучи до нас, Запорозького війська, просторе вимовляння щодо бутніх тоді справ, назвали нас, хто перебуває тут, в низодніпрових лугах та річках, дикими звірми та вепрами, а тепер, доводячи до кінця свою шкідливу для душі, беззаконну справу, почали нас з'їдати, як bestія, ніби власних звірів, виловлювати й безневинно засилати у вічну бусурманську неволю, знамірившись купити бажану собі милість у батьків своїх, бусурман, нами, живою монетою, предорогою кров'ю господа нашого Христа, який викупив нею нас з тобою від вічного рабства. Уваж і роздивися цілковито, Юдин товаришу (бо той продав жидам на вбиття свого доброго вчителя і спасителя світу Христа, а ти почав без його, божого, страху продавати нас, православних і правдешніх його, Христових, рабів, за потрібну тобі їхню ласку), чи ж слушно чиниш і чи не є твоє злодіяння великою перепоною твоєму спасінню! «Добрий чоловік,— каже божественне євангельське писання,— з доброго скарбу серця свого виносить добре, а лихий чоловік з лихого скарбу серця свого виносить лихе»,— так чиниш і ваша милість, завжди ворогуючи з нами, Запорозьким військом, бо від справ твоїх

пізнаємо тебе за тими ж євангельськими словами: «За плодом їхнім пізнаєте їх». А оскільки твоя любов до нас, що раніше була всеконечна, загасла, гасне навзаєм допіру й наша любов до тебе і до кінця твого вже не запалиться в наших серцях. Знаємо запевне, що за божою ласкою ми, військо, тебе переживем, а не ти нас, але спершу, ніж загасне і вивільниться від цього світу слава й життя наше, Запорозького війська, яке ти викоринюєш, загаснеш від цього тимчасового життя ти. Адже бачив явну до нас божу милість, що перепинила твій злий і шкідливий для душі намір, бо хоч ти і послав був зі своїм ротмістром Мазепенком нашу братію в бусурманську неволю, але їх із тим твоїм посланцем припроваджено до нас, на кіш Запорозького війська. Сподіваємось отож, що за тою ж божою ласкою і за пильним старанням наших братів оглядатимемо і вітатимемо незабаром тут-таки, на коші нашому військовому, і самого вашу милість, чого сердечно зичачи, лишаємось

З коша Запорозького, 26 жовтня 1673 року,

Вашій милості панові незичливі всього добра приятелі Іван Сірко, кошовий отаман Запорозького війська, з отаманами й всім старшим та меншим товариством.

Р. С. Роздивися й уваж, вихривата голово Дорошенку! Чи щира до тебе приязнь бусурманська, яку купуєш у них за християнські голови й душі, що лишаються під твоїм рейментом? Чи батьківською є бусурманська до тебе ласка, за яку платиш дорогоцінними християнськими душами? Певне, за таку ціну докупився б такої ласки, як ти в бусурман, у будь-кого. А чи довго вона триватиме? Певне, доти, поки люди будуть під твоїм рейментом, а як людей не стане, не стане і їхньої батьківської до тебе ласки. Коли ж ти не можеш домислитися й пізнати, що виросте потім з того твого з'єднання з бусурманами, то ми тобі називаємо й ознаймуємо, що не інше, тільки погибель тобі й крайнє запустіння нашої вітчизні. Бо відаємо запевне, що ти, вигоджуючи непостійному своєму норову, незабаром відміниш свою синівську приязнь бусурманам, а коли так учиниш, то певне вельми їх роздратуєш, а сам від їхнього гніву втечеш туди, куди припровадить тебе твоя фортуна, а вітчизну нашу малоросійську лишиш роз'ятреним тобою бусурманам на остаточну споживу й запустіння, чого не дай Боже! Тільки ж високоум'я твоє і незгода з нами є початком і знаменням не чого іншого, лише запустінням власної вітчизни, але нехай би все окошилося на тобі самому.

Тим листом запорожці вельми образили й роздрували Дорошенка й турків, бо Дорошенко, переписавши той лист, лишив у себе копію, а оригінал одіслав у Стамбул до вейзира. Вейзир також доніс про нього султанові, почав відтоді думати й вишукувати⁶⁴², у який би спосіб можна було викоринити запорожців, а їхній кіш розорити. Що вейзир урадив і який учинив промисел (злочасний для себе) над запорожцями, про те буде далі.

А Дорошенко був тим запорозьким листом не тільки розгніваний, але відразу й перестережений, оскільки, бавлячись мисливством та ловитвами⁶⁴³, відтоді вже не виїжджав з Чигрина на полювання в той бік поля, що лежить до Січі й Криму, але коли й виїжджав на те полювання, то завше в той бік, що лежить від Чигрина до Корсуня й до Польщі.

⁶⁴² Оскільки лист неавтентичний, то й Величкові висновки про причини нападу турків безгрунтовні. Дивися подальший виклад.

⁶⁴³ У цей час П. Дорошенкові було не до полювання. Вся Правобережна Україна відкинулася від нього і присягла цареві. Після поразки між Балаклеєю та Смілою Андрія Дорошенка за гетьмана стояв тільки Чигирин і містечка Павлоч, Жаботин та Ведмедівка, які пізніше здалися також. Сам гетьман сидів у замку і не наважувався навіть вийти у велике місто.

Про подвійні різні тодішні зачини; про причини, через що турчин повстав на розорення тогочасної козацької України; про суплікації тогочасних міст до гетьмана Самойловича, щоб заступив від турчина, і про його легковажне заступництво; про Мурашкове лицарство під Ладижином проти турків і про несправедливий вчинок його — забиття взятого живцем турецького царевича; про турецький за те гнів, про взяття й розорення Ладижина та інших міст і про загибель Мурашка, якого турки взяли живцем у Ладижині; про турецькі посилки до уманців, щоб схилились перед ним без бою, і про хитре взяття та розорення Умані; про вейзирову плату янчарам за козацькі голови, які до нього приносили; про Дорошковий приїзд після розорення Умані до турецького царя; про прохання волі деяких уманців і про турецьке промешкання під Уманню; про вибрання з тамтешніх повітів, з людей поголівщини їхніми дітьми і про повернення турків від Умані додому на зимівлю; про страх перед турками в людей, що залишилися в Уманському та інших тамтешніх повітах і про сумне їхнє переселення на цей бік Дніпра в різні полки, а особливо в Полтавський, як і раніше; про польські війська, що жили в ту зиму з новим королем Собеським у Браславщині; про добуття [...] ⁶⁴⁴

⁶⁴⁴ У тексті пропуск. До речі, у викладі подій, що йде далі, про таке «добуття» немає мови також.

оку від покладення меж темряві 7182, а від з'яви у світі плоттю другого Адама господа Христа 1674 році. Той рік почав відправляти свою течію на літері *добро*, либонь, і всім земним мешканцям повинен був би дарувати від свого імені добре й безпечне життя. Однак через те, що людське добро й безпека кладеться не на силі тої літері *добра*, але на силі й дирекції найвишого директора й творця всього живого Бога, то й ота тогорічна літера *добро* відправляла свій річний біг не з однаковим течінням, оскільки Ладижину, Умані та іншим тамтешнім містам і повітам сотворилося через турчина всеконечне запустіння, як буде про те нижче. А коронний польський гетьман Ян Собеський з гетьманства став укоронований королівською діадемою ⁶⁴⁵, та й інші польські пани були пересаджені з нижчих на вищі столки і, з божої ласки, пошановані вищими гонорами.

Пристаюючи до опису Ладижинської, Уманської та інших тамтешніх міст і повітів руїни, я вирішив, що добре спершу покласти причини, через які впала на них та руїна. Врешті, ті причини згадані й вище, але не на одному місці, і це може утруднити читальникові краще розуміння. А причини ті були найбільше через Дорошенка й поляків.

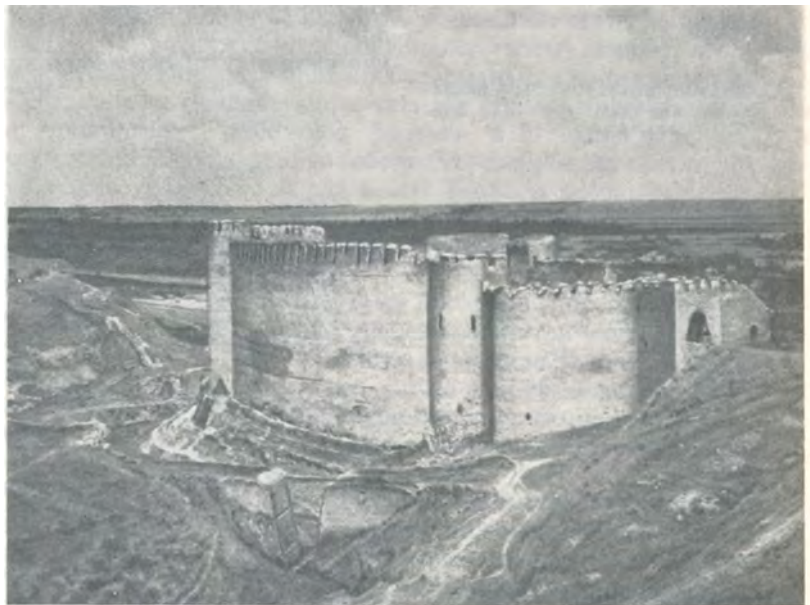
Перше — вищезгадані Дорошкові нейтральства.

⁶⁴⁵ Це сталось у травні 1674 р.

Друге — що поляки, розділивши з Великою Росією 1667 року тринадцятилітніми Андрусівськими договорами надвоє рікою Дніпром єдину, старовічну, правдешню козацьку вітчизну Малу Росію, покладали були настійно на тому, щоб їхній гетьман цього боку Дніпра Дорошенко або зовсім не був гетьманом, відкинувши всі давні військові й українські права та вольності, або був гетьманом при малому числі козацького війська, і на таких умовах, які визначили б вони, поляки. Цього поляки були почали добиватися війною через рейментаря Маховського; тоді Дорошенко, закликавши в допомогу орду, розбив того Маховського вщент так, як про те описано раніше. Поляки, побачивши свої негаразди в тому своєму намірі з Маховським, відразу ж того 1667 року через польного гетьмана, великого коронного маршалка, постановили пакти з Дорошенком і кримським солтаном під Підгайцями, хоч і мало корисні козакам, однак на Острозькій комісії мали задовольнити вони Дорошенка з козацьким військом великою увагою. Коли Дорошенко допоминавсь у поляків тієї комісії й уваги через «Інструкцію» й багаторазових своїх послів та посланників, то поляки, не бажаючи його задовольняти, винайшли новий спосіб на козацьку і свою несподівану шкоду, через який відкинули Дорошенка, вчинили собі в Умані нового гетьмана Ханенка і, знищивши всі Дорошенкові бажання, постановили Острозьку комісію з Ханенковими послами та вручили й потвердили Ханенкові, як про те писалося раніше, і всю тогочасну Україну із Запорозьким військом. Дорошенко, побачивши до себе таку людську неправду та злість, мусив удатися (тим більше, що росіяни відступили його полякам) під турецьку протекцію і порадив туркам на зневагу полякам відчинити ворота до Польщі взяттям Кам'янець-Подільського, що і збулося.

Третє — що Дорошенко переміг під Четвертинівкою на Батозі Ханенка з поляками й козаками, коли Ханенко не захотів за лядським наказом пропускати його під Кам'янець.

Хотин. Фортеця (37).

Четверте — що під Хотинню, коли Собеський бив з козацькою допомогою турків, турчин найгірше узлився на тих козаків, бо, не хочучи бути під державою з Дорошенком, трималися поляків з Ханенком і виявилися при хотинській поразці для нього найголовнішими супротивниками⁶⁴⁶.

П'яте — що уманці за раніше описану Дорошенкову жорстокість, яка виявилась у втраті найзначніших їхніх людей, відкину-

⁶⁴⁶ Див. приміт. 626.

Султан із свитою на тлі
Константинополя (55).

⁶⁴⁷ Див. приміт. 634.

⁶⁴⁸ Див. приміт. 631.

⁶⁴⁹ Про це розповідатиметься в р. XV.

⁶⁵⁰ Усе було простіше. Турки йшли на допомогу П. Дорошенку, а оскільки все Правобережжя відкинулося від гетьмана й чинило опір, турки й воювали його.

⁶⁵¹ І. Самойлович та Г. Ромодановський прийшли на Правобережжя задовго до появи тут турків. (Див. приміт. 633).

⁶⁵² Турки йшли проти Польщі, щоб покарати її за хотинську поразку, але О. Гоголь їх звістив про плачевне становище П. Дорошенка, і вони повернули на Україну. Це сталося на початку червня.

⁶⁵³ Див. приміт. 634.

⁶⁵⁴ Турки «не задкували». Біля Сорок вони перейшли Дністер і 11 днів тримали облогу міста. Потім узяли Куничне й пішли далі.

⁶⁵⁵ І. Самойлович був у цей час у Черкасах. Сюди переправилося російське військо, і звідси він розсилав розпорядження.

⁶⁵⁶ Андрія Мурашка. З ним злучився полковник Войця-Сербин, і вони зачинились у Ладжині.

ли свою постановлену зичливість Дорошенкові, а із Силичичевої причини вибили в себе Дорошенкових серденят і знову пристали до Ханенка й поляків.

Шосте — що лисянці забили в себе Дорошенкового брата ⁶⁴⁷.

Сьоме — що Ханенко, зібравшись з поляками і своїми козаками, хотів зігнати Дорошенка з гетьманства і лишитися з усією Україною під ляхами, а не під турчином, через що й здобував Дорошенка у Стеблеві ⁶⁴⁸.

Восьме, нарешті, й найшкідливіше — що Мурашко (як про те буде далі), піймавши живцем турецького царевича, забив його в Ладжині з іншими турками ⁶⁴⁹.

Через такі причини роз'ятрений турок поїхав за Дорошенка і за свою образу ⁶⁵⁰. Уманці ж, ладжинці, й лисянці, та інші тамтешні міста й повіти, передбачаючи свою певну й непомилну загибель від турчина і не сподіваючись від поляків і допомоги собі й заступництва, бо ті були також знуждені і з'явлені у військовій силі, а також аж ніяк не сподіваючись упросити милості за свої минулі противенства і в Дорошенка, влялися із супліками і плачливими своїми проханнями на цей бік Дніпра до гетьмана Самойловича, щоб якомога рятував їх від руйни та згинення, що наступало ⁶⁵¹.

Самойлович тоді, зжалившись над ними як єдинокровними своїми братами, доповів про те своєму государю, пресвітлому російському монарху Олексію Михайловичу, який, милосердствуючи побатьківському на погибелі, що зближалася до того православного українського, козако-руського народу, звелів російським військам із князем Ромодановським та гетьману Самойловичу з козацькими військами йти того ж таки літа на той бік Дніпра, щоб учинити турчинові відсіч та захистити міста й повіти, які суплікували про те Самойловичеві. Турчин сам, своєю царською особою, як оповідали тодішні язики, рушив із багаточисленною силою своїх військ для виконання свого злого наміру ⁶⁵² зі своєї Фракії від Константинополя, перейшов Дунай і Волоську землю та знамірився був пройти розорити спершу Лисянку, яку з головою видав йому, як вище казав, за братове вбивство Дорошенка ⁶⁵³. Однак, зачувши про російську й козацьку силу, що йшла супроти нього й була вже біля Лисянки, позадкував був зі всіма своїми військами назад, не доходячи й найокрайніших українських міст ⁶⁵⁴. Російські й козацькі війська, довідавшись про те, сподівалися, що турчин, злякавшись їх, повернув назад зовсім, і завернули й собі від Лисянки назад до Дніпра ⁶⁵⁵, тільки гетьман Самойлович, щоб узяти певнішу відомість про турецькі замисли, виправив від себе до Ладжини доброго і справного молодця Мурашка ⁶⁵⁶, охотницького полковника з його компанією і з виборним товариством, відрядженим з городових полків,

⁶⁵⁷ Козаків було півтори тисячі, після облоги здалось у полон 800 козаків.

⁶⁵⁸ Звістка іншими джерелами не potwierджується; очевидно, не це було причиною загибелі Ладжигина. Турків прийшло під місто 40 тисяч, вони мали 80 гармат. С. Величко переказує тут, напевне, якусь легенду, відому в свій час, з типовим для легенд мотивом про царського сина.

⁶⁵⁹ Усе було простіше. Побачивши турецьку потугу, ладжигинці викинули прапор і здалися після переговорів безоглядно. Склало зброю і 800 козаків. А. Мурашко нізачо не хотів піддаватися і тримався кілька днів. Одна звістка повідомляє, що всіх мурашківців перебито, друга — що А. Мурашко здався, коли в нього залишилося 12 чоловік. Його скарали за те, що він сміливо й непоштиво вилаяв візира.

Убори яничар (55).

п'ятьмастами чи шістьмастами ⁶⁵⁷. Але хитрий лис і драпіжний вовк турчин, знати через своїх шпигів, швидко звідомився про повернення російських і козацьких військ від Лисянки до Дніпра і відразу ж, дуже поспішаючи, повернув назад, досяг України і, поздобувавши крайні її міста, тобто Кусницю, Стіну, Куничнеє та інші, приспів і під Ладжигин, власне тоді, як у нього ввійшов був посланий від Самойловича Мурашко. Той Мурашко, не тратячи фантазії ладжигинцям, також своєму й добрих своїх молодців серцю і не відходячи з Ладжигина назад до Самойловича, вискочив був з ладжигинцями й козаками своєї команди супроти тих турків, яких прибуло під Ладжигин у першій сторожі, як тоді оповідалось, кільканадцять тисяч найвиборніших з царським сином, — вони почали були встановлювати царські намети й означати місця для розташування головного султанського обозу. В уякому разі, Мурашкові пощастилося так, що він вибив багато тих вибраних турків, пошарпав султанські намети і навіть піймав живцем самого султанського сина ⁶⁵⁸ з іншими близькими султанського боку турками і припровадив їх до Ладжигина. Однак відважне й неуважне та сліпоярісне його лицарське серце завелось тим щастям і привело не тільки самого Мурашка з його товариством, але й Ладжигин, Умань та інші міста й тамтешні повіти в крайню і всеконечну погибель і запустіння від турчина. Бо Мурашко звідомився з допиту, що має в своїх руках султанського сина, і хоча його ладжигинці та власне товариство, нарешті, й полонені турки, піймані з султанським сином, які віддавали за нього й свої голови, гаряче й ретельно просили, щоб зберіг у цілості царевичеве життя, однак він, Мурашко, не погамувавшись у своєму гнівові й люті, велів в настану тоді ніч вирубати в Ладжигині царедворців-турків, а сина царського забив обухом у своїй хаті власною рукою. Переночувавши й схаменувшись, що вчинив несправедливо, вбивши султанського сина й турків, пійманих із ним, либонь, знамірився з командою свого товариства виїхати перед світанням із Ладжигина до гетьмана Самойловича, який його послав, однак ладжигинці, побачивши той його переступ, не випустили його з Ладжигина, мовлячи до нього: «Як заробив, так і відбувай» ⁶⁵⁹.

⁶⁶⁰ Т ма — десять тисяч.

Скоро по тому, коли почало протягувати з морських надр своє золотовидне проміння над земним колом сонце й просвічувати все-світ насталим днем, відразу приспіли під Ладжигин численні тми ⁶⁶⁰ турків, затакували його й почорнили порохом димом. Потім притягнув туди, під Ладжигин, з усією своєю силою і сам турецький цар і, діставши певну звістку про забиття в Ладжигині свого сина, дуже повболівав про те серцем, і суворо наказав штурмувати й наступати на Ладжигин. У тих ото штурмах, либонь, немало змушений він був утратити свого війська, однак за кілька день ладжигинці

Турецьке сідло (20).

⁶⁶¹ Жителі здалися, і їх одправлено в неволю.

⁶⁶² Див. приміт. 659. Мурашка відтяли голову.

⁶⁶³ До Умані виправлено Мустафу-башу з наказом спалити місто, а жителів полонити. Сюди прибула й Дорошенкова старшина, яка вмовляла уманців здатися.

⁶⁶⁴ С. Яворський вийшов перший, його було заковано, тоді здалася інша старшина, значніші козаки й городяни.

були втомлені й обезсилені від безмірної турецької сили і не могли більше стояти супроти турків та боронити себе. Отож у середніх числах місяця серпня турчин уломивсь у преславне й велике місто Ладижин (в ньому було аж сімнадцять церков), мало кого в ньому взяв живцем, бо звелів вибити всіх ущент⁶⁶¹, місто віддати вогню, а стіни його зрівняти з землею. Мурашка ж, узятого живцем, за вбивство свого сина, як тоді оповідали, звелів у помсту прив'язати до лютих коней і розволочити на ладижинських полях⁶²².

Після такої жалісливої ладижинської погибелі турчин дав військам відпочити кілька днів і рушив від Ладижина до Умані⁶⁶³, куди прибувши, зважив на немалий ущербок свого війська, що мав під Ладижином, і кількаразово послав до уманців, щоб схилилися йому без бою й віддали достойний поклін. Коли ж неоглядні уманці не захотіли вчинити того, то турчин одразу наказав сильно наступати й штурмувати Умань, як це було й біля Ладижина. У цьому промислі він утратив багато війська, і коли вже приходив у відчай здобути їх, то знову послав до уманців, щоб вони вгамувалися від подальшого кровопролиття і поклонилися йому, обіцяючи їм за ту схильність з'явити бажану увагу. Уманці до того схилилися аж тоді, коли побачили уже свою несилу від турецької навали й крайне згинення, а коли відізналися з тим, сподіваючись на милість і султанське слово, то турчин поставив вимогу, щоб для капітуляції й виконання присяги вийшла до нього в обоз із Умані уманська старшина. Коли ж на таке султанське слово уманський полковник Стефан Яворський⁶⁶⁴ вийшов з усією своєю старшиною і поклонився султанові, так той, притримавши їх в обозі без жодної присяги й капітуляції, послав до Умані другий і третій раз, аби прийшли до нього значніші козаки й міщани для тої-таки присяги. А коли збулося, що всі уманські начальники й значніше товариство та міщани вийшли з Умані в турецький обоз, то турчин наказав узяти їх за міцний караул і, побачивши, брехун, добрий собі час до взяття Умані, суворо звелів усім своїм військам штурмувати її. Тоді люди, що лишилися в Умані, побачили підступність і турецьку зраду й, не маючи в себе вже жодних начальників та керівників, як вівці без пастиря, хоча й дали значну відсіч туркам, що вскакували вже на вали, забивши

Убори турецьких жінок (55).

⁶⁶⁵ Було зірвано більшу частину замкового муру на лівому боці.

⁶⁶⁶ Це сталося біля Рашевської брами.

їх до десяти тисяч, однак не могли вистояти й витримати далі безмірну силу й поганську завзятість і відступили від своїх валів і міських кріпостей⁶⁶⁵ та й пішли врозтіч; але відразу зібралися на уманському майдані⁶⁶⁶, де було й кільканадцять заряджених гармат, і з крайнім відчаєм свого життя мужньо постали супроти ворожой сили. Вороги-турки, вломившись 25 серпня превеликою силою свого війська в православне й преславне українське, козако-руське місто Умань, не помилювали обох стáтей і всякого віку людей, що там були, вирубали гострими мечами на самому уманському ринку

⁶⁶⁷ Стогни — широкі вулиці, майдани.

найвиборнішого і воєнного люду сім тисяч, свого війська стратили там до тринадцяти тисяч, а інших велике множество послали, наче пшеничне стебло, по уманських стогнах ⁶⁶⁷ та вулицях — відправили криваве, з великим плачем для всього малоросійського роду, жниво. Живцем узяли уманських людей мале число різної плоти й віку і віддали, нарешті, Умань на з'ідення вогню та й до повного запустіння. Тоді ж таки турецьке жовнірство, відрубуючи голови побитим уманським молодцям, приносили їх перед вейзирський намет і бра-

Ян Собеський (1).

ло від вейзира по червонному золотому за голову, інші ж, облупивши голови побитих і напхавши їх сіном, також приносили перед вейзиром і брали від нього ту ж плату, що й перші. Після такого уманського розору на другий чи третій день прибув налегці з Чигрина в турецький обоз Дорошенко — турчин відпочивав там-таки, під Уманню, після воєнних трудів. Його, коли їхав до султанського намету, старшина й інші уманські невірники побачили й слізно просили, щоб вимовив їм від султана собі свободу, що Дорошенко їм і пообіцяв. А коли був у султана, то просив про їхню свободу; йому, Дорошенкові, звелено подати реєстр, про яких саме людей просити, а коли Дорошенко написав той реєстр і підніс султанові, то всіх тих людей, що були позначені в тому реєстрі, відразу ж звільнено з-під караулу й віддано Дорошенкові, а всіх інших з полковником їхнім Яворським того-таки дня, наклавши тісні кайдани, віддано під міцний караул.

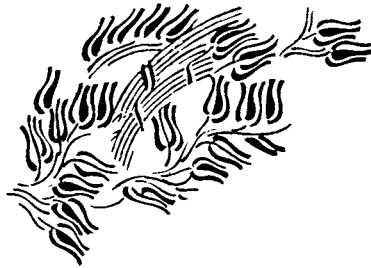
Після таких дій і після Дорошенкового від'їзду в Чигрин, коли стояв під Уманню з півтора тижні, то в Уманському, Ладжинському та інших тамтешніх повітах вибрав турчин молодиками й дівками, хлопцями й дівчатами людську данину і, задовольнивши тим своє ненаситне бажання, вже не тягнув до Лисянки, а повернув од Умані через Волоську землю до Дунаю й далі у Трацію до своїх зміїних нір та жител на зиму. А після такої плачливої, яка лишилася без помсти, української руїни й запустіння турчин, відходячи від Умані додому, повидирав, розорив ще й інші тамтешні міста: Тростянець, Бершадь, Манківку, Тульчин, Полонне Мале та інших сім, яких не згадали, назв. Решта ж людей, у тамтешніх містах і повітах, яких турок не зачепив, оглядаючись на свою неволю й зовсім не сподіваючись собі ні від кого жодної милості й оборони, а перестерігаючись щорічних турецьких данин людьми й дітьми на зразок того, як сталося того літа, численними купами й таборами збирали-

ся з усіх повітів і з болісними серцями та слізотечними очима, навечно попросившись зі своїми красними тамтешніми поселеннями й угіддями, якнайшвидше перебиралися на цей бік Дніпра і, де собі облюбують, вибирали й оселяли по різних цьогобічних україно-малоросійських полках місце для свого життя. А особливо, як казав і раніше, осідали вони новими містами в Полтавському полку по річці Орелі, тобто Китай-городом, Царичанкою, Маячкою, Нехворощею й Керебердою, яку осадив тоді ж Іван Сірко. Багато інших відійшло в московські слобідські полки і наповнили їх собою, так що вся цьогобічна Україна, що була перед тим малолюдна, відтоді наповнилася тогобічними українськими людьми і змножилася.

Восени, в самі заморозки, того ж року поляки на Україні, ніби за вогонь тримаючись і сподіваючись від турчина находу на неї, вийшли були для непевної й несильної її оборони та свого захисту з новопоставленим своїм королем Яном Собеським на Україну і від святого зимнього Миколи ⁶⁶⁸ розклались у Браславлі та й по інших тамтешніх містах і повітах на зимові квартири і лишались у них протягом усєї зими з немалим утяженням для людей. А в святу велику п'ятницю, вже в 1675 році, сам король Собеський з усіма своїми військами рушив із Браславля в Польщу на свою резиденцію, лишивши в тамтешніх українських містах на залогах самі тільки драгунські піхоти ⁶⁶⁹.

⁶⁶⁸ 6 грудня (за ст. ст.).

⁶⁶⁹ Лишив тут гетьманів.

Про злий умисел султана й вейзира турського на викоренення запорожців; про нещасливу їхню в тому ділі поведінку з погубленням у Запорозькій Січі численних янчарів; про щастя в тому запорожців і про всі тодішні діяння; про подяку їхню спасителеві Богу; про взятих живцем янчарів і про викуплення їх ханом; про чотири аги, що викупилися; про запорозький лист, з підозрінням і дитково писаний до Дорошенка; про клятвенно примирливу відповідь на те Дорошенка з бажанням запорозької приязні; про схильність після того запорожців до приязні з Дорошенком; про тодішню шкоду в запорожцях і про їхні похорони; про султанський гнів на вейзира за пропалих у Січі янчарів; про здобуття Дорошенкової Паволочі присланою від короля Собеського литвою і про Дорошенкових серденят; про празниковий з'їзд у Собеського і про його мову до всіх поляків тощо; про Сіркову згоду в Чигрині з Дорошенком; про турецьку війну на Скит, Львів та інші малоросійські міста; про небесні стовпи, які бачено в Єлецькому монастирі; про Сіркову війну на Крим; про Сірковий лист до хана і про викуплення невільників-татар; про смерть Тукальського.

оку від розподілу стихій 7183, а від сповиття пеленами у Віфліємі Маляти, що небо хмарами повиває, 1675. Турчин, цей ненаситний і завжди спраглий християнської крові фракійський смок, не задовольнився тим, що в минуле літо ковтнув чимало православного козако-українського народу і розвіяв попелом та зрівняв із землею сімнадцять міст із Ладижином та Уманню. Він ще більше покладався на своє щастя і на бажання завершити свій всезловивий намір вигубити низове Запорозьке військо. Тож, сподіваючися побачити Січовий кіш розореним, прислав на те діло кораблями від Константинополя в Крим минулої осені п'ятнадцять тисяч найвиборніших янчар та й велів кримському ханові подбати в наступну зиму з цими янчарами та кримською ордою, щоб до решти вибити запорожців, а їхню Січ розорити дощенту⁶⁷⁰. Щоб відібрати про те найдостовірніші вказівки від султана й вейзира, сам хан у ту осінь їздив налегці до Стамбула і, не бавлячись там, повернувся до Криму, а решту часу радився зі своїми солтанами, агами й мурзами кримськими, добираючи спосіб, як би найліпше виконати той злий замисел супроти низового Запорозького війська й коша. Погоджено тоді й постановлено, щоб тієї зими в міжсвяття господнього Різдва, коли військо має звичку гуляти й підпити, обов'язково довершити той злий зачин Турецької Порти. А як тільки тодішня зима (стояли тоді міцні морози) замурувала твердими льодами й одягла достатніми снігами дніпровські глибини й інші польові річки, кримський хан звелів

⁶⁷⁰ М. Костомаров відносив напад турків на Січ не на 1675 р., а після остаточного розорення Чигирин на Різдво 1679 р. Інші дослідники погоджуються з Величковим датуванням.

зараз-таки бути готовими сорока тисячам кримської орди до військового походу, не оголошуючи куди, а п'ятнадцяти тисячам янчар звелів дати коні. Коли ж кінчився Пилипівський піст, він, хан, рушив сам зі своїм вищезгаданим військом із Криму до Запорозької Січі степами в кілька миль поодаль від дніпрового берега, аби не бути постереженим від запорожців, що зимували по дніпровських островах та вітках,— про цей похід все низове військо не мало ані найменшої звістки. На третю тоді чи четверту ніч після Різдва Христового, опівночі, хан наблизився до Січі, зняв через Орду січову сторожу, що стояла за версту чи дві в пригожому місці, і від цієї сторожі

Запорозький зимовник (31).

звідомився, що вже більше ніде-інде, навіть у самій Січі, немає сторожі і що військо в Січі п'яне безпечно спить по своїх куренях. Хан дуже на це зрадів і зараз-таки, вибравши з-посеред пійманих запорожських сторожів кращого, пообіцяв йому свою ласку з особливою винагородою і наказав спровадити янчарів піхотою всередину Запорозької Січі тією хвірткою, яка за їхнім-таки, сторожів, виказом була незамкнена. А янчарам, посилаючи їх отак з тим запорозьким проводирем у Січ, наказав, коли ввійдуть у неї, вчинити над запорожцями, що сплять п'яні, належну військову розправу; сам хан, об'їхавши з ордою Січ довкола і густо її обступивши, стояв неподаль наготові, щоб не випустити й духу втікачів-запорожців. Але що чоловік собі обіцує, теє Бог ницує, згідно давнього прислів'я, і це, власне, виповнилося туркам і татарам та й змарнотило їхню надію вигубити низове Запорозьке військо та зруйнувати кіш. Бо хоч і знав хан, що військо на свята звикло підпивати та безпечно спати, але забув, що багато його на свято звикло збиратися до Січі з низо-дніпрових лугов і з-поміж них більше буває тверезих, як п'яних. Отож тоді, опівночі, коли все військо, яке доти не чуло поміж себе ані найменшої тривоги і звісток про той бусурманський намір, безпечно спочивало, позачинявшись у своїх куренях, янчари були тихо проведені через незачинену хвіртку пійманим запорозьким провідцею в Січ і, наповнивши собою всі вулиці й завулки, стіснилися, наче в церкві, тримаючи в руках наготовану зброю. Але вони були всевидячим Богом потьмарені на розумі, бо не надумали відразу, що чинити і в який спосіб скинути те лицарське, наче мальтанських кавалерів, гніздо низо-дніпровських козаків, а самих їх там-таки й вибити; та й начальники їхні янчарські через тамтешню тісноту не могли зійтися між собою й порадитися, як почати й кінчити той свій злий замір. Тож янчари, заповнивши Січ, як вище казав, і опанувавши всі січові гармати та заступивши всі вільні місця, були кілька годин у зніченні й тихому мовчанні. Коли ж повернуло

Убір аги яничарів (55).

за півночі, то вседержитель Бог зблагволив зберегти за своїм жеребом цілим від погібелі своє православне й преславне низове військо. Він відігнав в одному з куренів сон в одного Шевчика, і той, вставши на своє діло, відчинив кватирку та й почав крізь віконну щілину приглядатися, чи ранок уже, чи ні. Аж раптом побачив несподіваних людей — щерть набиту вулицю ворогів-турків. Він жахнувся на те, однак відразу, тихо засвітивши в своєму курені кільканадцять свічок, тихцем ознаймив те п'ятьом чи шістьом товариству картникам, які ще не спали в тому курені, а, заслонившись в одному з кутків, тихо грали в карти. Вони, почувши це, забули карти і зараз-таки, кинувшись до всіх вікон свого куреня і не відчиняючи їх, почали приглядатись у віконні щілини, чи правду сказав їм Шевчик. Коли ж і самі побачили повну Січ своїх ворогів-турків, то відразу тихо побудили все товариство свого куреня, якого було три з половиною сотні, й ознайомили їм про біду, що їх чекала. Вони хуленько повставали, тихо повбиралися й озброїлися, а під проводом свого курінного отамана учинили такий лад, що біля кожного вікна поставили по кількадесят чоловік кращих стрільців, щоб ті безперервно стріляли, а інші щоб заряджали мушкети. Отак тихо поладнавшись і помолившись господові Богу, відразу порозчиняли вони всі вікна й віконниці та й почали густо й безперервно стріляти в тісняву янчарів, сильно їх б'ючи. Почули це і з інших куренів, та й, побачивши увіч тих-таки своїх ворогів, одразу запалили зусібич і з усіх курінних вікон по січових вулицях і завулках вельми густий та безперервний мушкетний вогонь і, наче беззагасною блискавкою, просвітили в своїй Січі темну тодішню ніч; вони так тяжко разили турків, що від одного пострілу падало їх два чи три. Янчари ж через свою тісняву не могли просто наставити до курінних вікон свою зброю, вони стріляли в повітря і, кидаючись поміж себе, наче козли, падали на землю, часто-густо биті, і топились у своїй власній крові. Коли ж їх на вулицях і завулках порідшало так, що лишилася живими заледве третя частина, тоді запорожці побачили, що, стріляючи один супроти одного з куренів на ворогів, мусили б шкодити самі собі; тож крикнули одноголосно до ручного бою й отак висипалися разом з усіх куренів з мушкетами, з луками, списами, шаблями й дрючками та й почали докінчувати та нещадно вбивати решту тих турків, які не були поцілені стрільбою. Докінчили їх на

самому світанку і обарвили, таким чином, та осквернили бусурманською кров'ю всю Січ, усі курені, всі гармати і навіть божественну церкву, а всі січові вулиці й завулки наповнили тими ворожими трупами (вони були від сильного тодішнього морозу і від крові, якою були залиті, посклеювані) так, що з п'ятнадцяти тисяч янчарів вихопилося з Січі заледве півтори тисячі — їх підхопили на коні татари. Хан тоді стояв ордами біля Січі і чекав намисленого влову, але, побачивши нещасливе завершення своєї сподіваної ловитви, заплакав і, наче вовк (так, як старожитний Мамай, переможений росіянами на Куликовому полі і річці Неправді), завив, утративши й погубивши над сподівання в Запорозькій Січі таке немале число виборних стамбульських янчарів. У таких негараздах, огорнений великим страхом, він рушив від Січі, вдень і вночі поспішаючи до Криму, боячись, щоб роздражнені запорожці, всівшись на коні, не догнали й не розгромили його самого.

Скоро тоді, після похмурої темної і багатокривної тодішньої ночі, дався бачитись людським очам похмурий і невеселий день. Тоді відразу, на загальну військову раду, а найбільше з розпорядження кошового Сірка, біля двох тисяч доброго панцирного запорозького товариства сіло на коні і, вчинивши довкола Січі звичайну об'їздку, пішло вслід за ханом. А пройшовши дві з половиною милі від Січі і зрозумівши ханський страх, що справді тікав до Криму без жодної підступності, й саме повернуло до Січі й втрапило на кінець божої служби.

А після божої служби все військо, відспівавши загальний подячний молебень своєму спасителю Богу і своїй вседоброутробній Діві Богородиці, розійшлося до своїх куренів і весь той день у всіх тих куренях гуляло й палило зі зброї, веліло палити і з усіх гармат, достатньо окроплених бусурманською кров'ю, лишивши трупи побитих, змішаних наполовину з кров'ю і снігом янчарів, які змерзлися по січових вулицях і завулках, наче вали й могили. Переночувавши, скоро почало займатися на світ, одразу за наказом кошового вдарено в котли на раду, а коли на неї військо зійшлося, то стали міркувати, що діяти з трупами янчарів. На цій раді одні радили, повиволікавши ті трупи з Січі, попалити за їхнім бусурманським звичаєм, а другі казали повідволікати поодаль від Січі на потраву звірам і птахам, треті казали — в землю позагрібати, четверті радили — покидати в воду. З цих порад три зганено, а саме — позагрібати в землю, багато займе часу, і ніхто не захоче даром працювати й копати міцно умерзлої землі; друге — палити, довелося б загубити багато дров; третє — віддати звірам на потраву, тоді ті розтервененні звірі почали б шкодити й живому війську. А на четверту раду все військо згодилося, що треба трупи тих побитих янчарів, виволікавши з Січі, віддати дніпровим глибинам і бистринам.

Після цієї ради відразу виправлено кількасот чоловік на Дніпро, щоб зробити ополонки, а іншим наказано розділяти замерзлі в купі трупи й готувати їх до виволочення. Третім звелено на загальну раду бути готовими з кіньми й арканами. А коли в обідній час козаки з Дніпра дали знати кошовому й отаманам, що п'ять чи шість широких ополонок уже зроблено на Дніпрі, то відразу звелено чіпляти арканами трупи, що погрузли в своїй власній крові і змерзлися від тодішніх сильних морозів, прив'язувати до кульбачних стрепен і геть із Січі по кільканадцять, по двадцять і більше виволікати плитами й брилами і лишати біля ополонок. А піхота, що була при тих ополонках, утаскувала ті замерзлі брили янчарських трупів і вправляла під лід. А що того дня всіх трупів із Січі не виволочено, то військо мусило попрацювати в тому ж таки ділі й на другий день до обіду. Здобичі з побитих янчарських трупів запорожцям мало що дісталось, окрім зброї, бо на побитих і змерзлих трупах каптани, кунтуші, кожухи, шарвари, шапки, пояси й чоботи були всі тією бусурманською кров'ю так намочені і змерзлі в одну плиту, що коли б хто й захотів їх знімати і тим сквернити собі руки, то хіба що розрубав би по одному і здирав з нього, що цінне, шматками. Бо і зброю, що

Запорожець (50).

Убір казаскера (55).

лишилася (першу зброю повитягано відразу після закінчення битви з-поміж трупів, які ще не досить змерзлися), витягувано з-поміж них, розрубуючи їх сокирами, а роги й шабельтаси біля них також обрізувано. Коли ж усі трупи прецінь віддано дніпровим глибинам, то військо кинулось усе разом і пообчищало в Січі всі вулиці й завулки, повні бусурманської крові, повискоблювали й повиметували за Січ разом із снігом, також пообтесували й пообмивали стіни та січові гармати, сильно пообризкувані кров'ю, й отак цілком очистили всю Січ од тієї скверни. А переночувавши і відправивши рано утреню, а після неї також уранці, й божу службу, всі тамтешні січові священники з усім церковним кліром відспівали на те подячний молебень і, освятивши воду, пішли по всіх вулицях, куренях і завулках січових, безперервно читаючи молитви від споганення і скрізь кроплячи свяченою водою. Після тієї церемонії, що очищала від скверни, все військо в своїх куренях, а інші, значніші, в кошового отамана, весело гуляло й підпивало до самого вечора, але вже тихо, без гарматних та мушкетних громів. Переночувавши, скоро світ, все військо знову зібралось на раду і розділило жеребком на курені, згідно козацького звичаю, янчарську зброю, що до цього була поскладана на купи. Потім наказало своєму кошовому Сіркові писати до гетьмана Дорошенка, ганячи його за такий злісний проти них учинок, а саме військо того ж дня одне роз'їхалось в свої острови й вітки, а інше затрималось у Січі до водохрещенського свята, після ж свята і ті роз'їхалися до своїх віток.

Кошовий Сірко, виконуючи наказ війська, писав до гетьмана Дорошенка про той випадок хоч коротко, але вельми прикро й докучно, приписуючи все те діяння його, Дорошенковій, озлості й підступності, й відіслав той лист до Дорошенка через чигринських чумаків, що нагодилися на той час у Січі. Коли ж той Сірковий лист вони подали Дорошенкові, то Дорошенко, прочитавши його, дуже роз'ярився на запорожців за ту докуку. Одначе через кілька тижнів роздивився і, погамувавшись у своєму гнівові, просторо писав до запорожців, вигороджуючи себе з-великими клятвами й присяганнями від такого запорозького підозріння й вирозуміння, обіцяючи їм усяку свою, як і перше, приязнь та зичливість і щиро просячи та бажаючи від них навзаєм того-таки й собі. Запорожці були тим Дорошенковим листом зм'якшені й почали відтоді знову прихилитися до нього зі своєю приязню.

На довершення цього діяння додам ще й те, що після вибиття янчарів знайдено в Січі живих, що попрутулялись у різних місцях і сховалися від тодішньої смерті, поранених і цілих, півтораєста чоловік і чотири аги. Коли кримський хан звідомився про тих невільників, то писав до Сірка і до всього низового війська, вельми просячи, щоб, поклавшись на його ханську милість, відпустило тих невільників до нього, в Крим. На це запорожці всі загалом зізволити й написали про те ханові. Тоді хан, пославши по тих невільників з Криму підводи, прислав на них подарунків Запорозькому війську дванадцять тисяч киндяків⁶⁷¹ і шість великих бут⁶⁷² доброго кримського вина. Запорожці це вдячно від хана прийняли і, узапасивши тих невільників, півтораєста янчарів, хлібом, м'ясом та рибою на дорогу, відразу відпустили з Січі до Криму, а чотирьох агів затримали при собі, бо вони, не покладаючись на ханську милість, самі від себе визначили Запорозькому війську по дві тисячі левів. А як тільки ті гроші було припроваджено зі Стамбула до Криму, а з Криму до Січі, то відразу ті аги були чесно відпущені з Січі до Криму з усіляким на дорогу харчем. У згаданій запорозькій битві з турками при нічній завірюсі забито й запорожців п'ятдесят чоловік, а поранено до восьмидесяти чоловік товариства. Все військо віддало тоді мертвих землі (ще раніше янчарського поховання) чесним і знаменитим хованням і веліло січовим священникам невідкладно й безперервно, з достойною винагородою за той труд, відправляти спільний за всіх сорокауст, а поранених наказано січовим целюрикам лікувати за винагороду, дану їм із військового скарбця.

⁶⁷¹ К и н д я к и — бавовняна тканина.

⁶⁷² Б у т и — барила.

Турецький султан, прочувши за пропалих у Запорозькій Січі його виборних янчарів, вельми узлився на свого вейзира, що порадив йому виправити тих янчарів на запорожців, за що, либонь, помилював його голову, однак звелів забрати до своєї царської казни всі вейзирські добра, а самого його звелів відпровадити на вічне заслання в Родос. Після того вибиття янчарів у Запорозькій Січі турчин уже ніколи не важився чинити ні найменшого промислу над запорожцями та їхнім кошом, щоб викоренити їх.

Після такої кривавої січової битви з турками, як минули тодішні м'ясниці, вчинилось у Дорошенковім рейменті від поляків друге кровопролиття. Бо скоро настав Великий піст, відразу було послано від короля Собеського з Браславщини литовське військо⁶⁷³, і воно здобуло українське місто Паволоч, що було під Дорошенковою владою і яке мало у себе в залозі від Дорошенка сердюцький полк. А Дорошенкові серденята, що схилилися Литві на умови, були відпущені з Паволочі і прийшли у Браславль до короля Собеського, який, давши їм умундирування й грошову плату, затримав при собі для подальшої служби. Король же Собеський, прибувши із Браславля на свою резиденцію⁶⁷⁴, мав у себе на великодні свята вальний з'їзд польських панів і Річі Посполитої⁶⁷⁵. Він із ними сеймував і радився, як надалі обходитися з Дорошенком і турчином та про інші тодішні речі, і виступив з простороку про все з уст своїх мовою до всіх станів і польських панів, якої тільки кінець кладеться тут від слова до слова⁶⁷⁶:

⁶⁷³ На чолі того війська стояв Михайло Радивил. Паволоч було взято в березні 1675 р.

⁶⁷⁴ Ян Собеський після відходу з Браславля вибрав собі місце перебування під Львовом.

⁶⁷⁵ Перший сейм за королювання Яна Собеського відбувся в березні 1676 р. Загалом в описі подій у Польщі С. Величко плутає події 1675 і 1676 рр.

⁶⁷⁶ Уривок королівської промови подано в перекладі з польської мови.

«...Коли за якусь okazію, то про теперішні розправи теперішнього сейму доводиться вигукнути словами одного поганського поета: «Що за вихор, який так тягне недобрим повівом і оточує мене з обабіч хмарами, аби тільки чинити несправедливо і забрати від очей моїх наймилішу річ». Хто ж може дивитися на таке жорстоке-забійство вітчизни, хто помститься за завзятість щодо Річі Посполитої, хто може відшкодувати ніколи не відплачену шкоду загальному добру, яку й де знайти винагороду неоціненних суспільних утрат? Доводиться вигукнути з римським цісарем Августом: «Варе, Варе, поверни мені військо!» Автори такої роботи кричать: віддайте потрібну плату військові, поверніть виставлені на ворога хреста святого війська для власної оборони, віддайте втрачені вигоди і призначену війську заплату, майте таку оборону, яка може бути найдійсніша для Польського королівства. Варе, поверни військо! Але через те, що втрачену річ важко повернути назад, так важко й неможливо запобігти такому великому злу; зараз знаю, чого не знав у давніші часи, що про малі доуки розмовляємо, а великі й невиносні мовчки зносимо, і бракує нам у такому нещасному часі і ради, й раті, хіба, згідно давнього прийнятого звичаю,— де ради не стає, там покладаються на талан. Я ж по-християнському кажу: віддати те все на розсуд самому Богові (йому вічна хвала!), і коли ласка його нас з того нещастя не визволить, коли вгодно буде його святій волі, щоб нас скарав чи згубив, то все одно треба вдаватися, як і давніше, до нього ж таки. А тим часом, коли згинула всяка okazія, пожиточніша й краща проти ворога при його розладнаності й нашій готовності, коли вже минув той час, який ніколи не трапиться, так само не трапиться кращий і зручніший час, щоб відібрати Кам'янець, то нічого не треба чинити, тільки кланятися ворогові на мир і чекати його милості в наступному обмеженні, благодати орду й посилати подарунки, через які ми мали б зберегтись із військом, а самим сідати на коні і якнайшвидше бути готовими (*були дехто однієї думки з його королівською величністю, щоб швидко скласти сейм, але при такому злі з тим сталося б те саме, що і з теперішнім*). Я з молодих своїх літ звик до коня і до військових трудів, однак мушу визнати за правду, що ця задуха й щоденний галас зприкрилися мені, і здоров'я моє більше того витримувати не може; щодо сеймиків, то дозволяю, щоб вони були після повернення посланця зі столиці, аби ціла Корона могла звідомитися і розміркувала б, у яких вона лишається умовах. Що ж до вимог, які тут винесено, то я радий був би, щоб усі

Жовква.
Дзвіниця костюлу (38).

⁶⁷⁷ На цей час П. Дорошенко був у безвиході. Єдине, що йому залишалось, піддатися царю. Він вирішив, однак, що віддасть булаву війську, яке вибрало його, а оскільки війська вже не мав, то зважив віддати клейноди запорожцям, оскільки саме запорожці дали булаву Богдану Хмельницькому, законним наступником якого й вважав себе П. Дорошенко.

⁶⁷⁸ На чорній раді в Січі. Рада прийняла Дорошенкового листа з радістю.

⁶⁷⁹ Це сталося 10 жовтня (за ст. ст.). З ним були запорожці, калмики і донці.

⁶⁸⁰ Подія переказана неточно. П. Дорошенко зустрів І. Сірка з духовенством на чолі. Потім зібрав на раду всіх козаків та поспільство — це було в Чигирині. Тут він склав клейноди і присяг на підданство цареві. Булаву йому ще залишили. І Сірко повіз клейноди до Січі і 14 жовтня оповістив малоросійський приказ про те, що сталося, і просив ласкаво прийняти П. Дорошенка. Російський уряд, проте, не визнав Дорошенкової присяги і вимагав ще однієї.

⁶⁸¹ Неузгодження в Літописі. Сам С. Величко помістив під 1675 р. дані про здобуття Паволочі. (Див. приміт. 673).

⁶⁸² На чолі того війська стояв Ібрагім-паша, із ним ішло 15 пашів, 5 беїв, обидва господарі й татарський хан.

⁶⁸³ Турецьке військо пішло спершу на Підволочиськ, Вишневець і інші землі Волині. Обложили і здобули, розоривши, Збараж. Турецький напад на Скит Манявський був через рік, у так званій Журавненській баталії. Сталося це 6 вересня (за ст. ст.) 1676 р.

Руїни замку Скит Манявський (1).

цілком було задоволено і щоб кожен з їхніх милостей отримав винагороду за свою працю і зичливість до Річі Посполитої. Про те посилено дбатиму, бо не годиться, щоб хтось відходив від короля сумний і невеселий».

З тієї королівської мови ясно виказується, що поляки, як казав і раніше, аж зовсім не мали сили захищати від турків свою так звану державу, тогочасну Україну, що лишалася нерозорена. Вони були не певні навіть своєї власної коронної цілості від ворога, якого, за Дорошенковим звітним, знову роздратовано розоренням Паволочі — міста, яке лишалося на той час із Дорошенком під турецькою протекцією.

Того ж літа Дорошенко, зрозумівши схильність до приязні з ним запорожців, у відповідь на його вищезгадане бажання і хочучи ту приязнь з ними остаточно затвердити, писав до кошового отамана Сірка ⁶⁷⁷, пропонуючи, щоб він із невеликим почтом війська прибув до нього в Чигрин. Сірко тоді, порадившись про те з військом ⁶⁷⁸ і взявши з собою півтори тисячі доброго товариства, не гаючись, прибув до Чигрина ⁶⁷⁹, а коли дав знати про своє зближення Дорошенкові, то Дорошенко, прочувши про багатолюддя при Сіркові, засумнівався був у своїй цілості, а коли Сірко прибув під Чигрин, то Дорошенко вислав до нього священників із хрестом та божественним Євангелієм і поставив вимогу, щоб він із товариством виконав присягу, що не вчинить йому, Дорошенкові, жодної кривди. А коли Сірко зі значнішим товариством виконав ту присягу, то його відразу ж упушено до Чигрина, де він був удачно прийнятий Дорошенком, який кілька днів гуляв із Сірком, а все товариство мало в Чигрині всілякий достаток. А відпускаючи їх, ударував Сірка та інше значніше товариство певними подарунками, осібно ж подарував на військо три добрі гармати з кіннями й усім прибором, які запорожці прийняли й чесно та смирно від'їхали з Чигрина до свого січового коша ⁶⁸⁰.

Того ж 1675 року, турчин, лютуючи проти поляків, що не дають спокою Дорошенкові, його союзникові й підданому, і, розорюючи українських людей його рейменту, взяли в минулому 1674 році ⁶⁸¹ й розорили, як вище описалося, полкове і значне Дорошенкове місто Паволоч, вийшов з великими силами від Константинополя на поляків, або певніше кажучи на Малу Русь, що лишалася під Польською державою ⁶⁸². А прибувши спершу під знаменитий і багатий Скитський монастир ⁶⁸³ (у якому, за фальшивим доносом, сподівався стати багато польських скарбів і спрятів) і діставши його без вели-

Чернігів.

Собор Єлецького монастиря (62).

Жовква. Замок (40).

⁶⁸⁴ У 1675 р. турки воювали під Львовом, Підгайцями, Заваловом і Тербовлею. Львів і Тербовля оборонилися, а Підгайці та Завалів були здобуті. Після того, восени, Ібрагім-паша відступив.

⁶⁸⁵ Йдеться про битву під Журавним у вересні—жовтні 1676 р., яка закінчилася поразкою польських військ і Журавненськими трактатами.

⁶⁸⁶ Мається на увазі книга І. Галятовського «Скарбниця потребная», видана в Новгороді-Сіверському в 1676 р. Там йшлося про чуда єлецької Богоматері в Чернігові.

Жовква.
Дзвін дзвіниці косябулу (38).

кого труда, був одурений у своїй надії, оскільки шляхетських скарбів не знайшов, а самими тільки монастирськими, і то невеликими, добрами мало втішив своє ненаситне бажання. Братію тамтешню одну вибив, другу ж розігнав по тамтешній пустині. Нарешті розорив Скитський монастир і, віддавши його вогню, у серпні місяці рушив далі, а ввійшовши в середину — Польської держави, в Малу Росію, — воював на руські міста, тобто Львів, Броди, Дубно; добував він і інші руські міста ⁶⁸⁴, і нарешті під Жовквою відправив знамениту баталію ⁶⁸⁵ з польськими військами і, вчинивши того літа Корони великі шкоди й розор в польському війську, в посполитих людях та в житлах, і це за розорення Паволочі, повернувся додому.

Під час того бусурманського нашестя на тогочасну Малу Росію в Єлецькому чернігівському монастирі за архимандритства отця Іоанікія Галятовського два чесні ієромонахи Пафнутій Забілецький, Афанасій Берестовицький, та інші законники того монастиря й світські люди в серпні місяці, в часі свята Першої Пречистої, опівночі, побачили поблизу того Єлецького монастиря на ясном небі два стовпи, учинені з білого хмаровиння, — один з південного боку, а другий з північного, — які, зійшовшись поміж себе, вдарилися. Отими стовпами Пресвята Діва Богородиця ознаймила тим єлецьким законникам, що це зіткнулося й точило війну християнське військо з магометанським, турецьким, в тогочасній Малій Росії і саме тоді, як були видні ті стовпи; бо турки, як казав вище, здобували тоді в Малій Росії Львів, Броди та інші міста, а християнські польські війська їх боронили. Про це свідчить згаданий отець Галятовський у своїй книжечці «Скарбниці» ⁶⁸⁶, в чуді 26, на листі також 26-му. А що написав Львів, Дубно, Броди та інші тамтешні міста

Львів.
Гравюра XVI ст. (20).

Малою Росією, то зробив це не вигадавши, але взявши з тої-таки «Скарбниці» премудрого мужа отца Гаятовського, який у своїй «Скарбниці» у вищезгаданому 26-му чуді ясно називає перелічені міста Малою Росією.

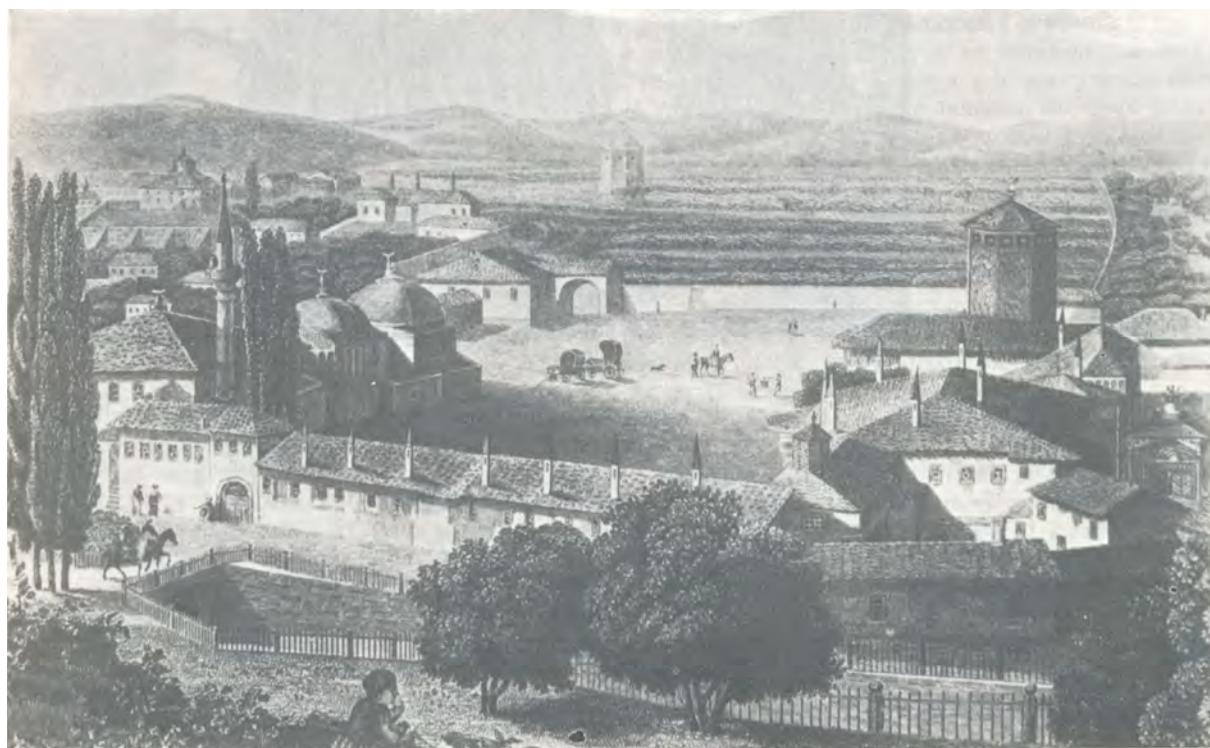
ПРО СІРКОВУ ВІЙНУ НА КРИМ

⁶⁸⁷ М. Костомаров уважав, що І. Сірко напав на Крим навесні 1679 р., вже після розорення Чигирини. Інші дослідники приймають Величкове датування. Подальший виклад подій — художня обробка подій реальних; принаймні про них вістить і анонімний автор «Віршованої хроніки» другої половини XVII ст.

Додається тут і те, що кошовий отаман низового Запорозького війська Сірко того-таки 1675 року ⁶⁸⁷ в липні місяці в останніх числах, повернувши від Дорошенка до Запорозької Січі, скликав на Січ з ближчих і дальших віток та польових річок Запорозьке військо і запропонував йому на головній раді на коші свій намір помститися ханові й всьому Криму за минулорічне своє й низового війська турбування, зневагу та шкоди, коли хан з турецькими янчарами, прийшовши вночі і по-зłodійському втиснувшись у Запорозьку Січ, хотів її зруйнувати і вигубити та забрати в полон усе низове військо, що в ній було. Все військо охоче згодилося до цього наміру, просячи його про добрий провід, і він зараз розпустив його з Січі в річки й вітки і наказав йому три тижні готуватися з харчем і всіляким воєнним ризтунком у той похід на Крим, а за два тижні прибувати до Січі, що військо охоче виконало. А коли зібралося з усім прибором до Січі, то Сірко, вибравши кращого на 20 тисяч і перебравшись через Дніпро на кримський бік там-таки, в Січі, поспіхом рушив у передній свій шлях. Він не йшов просто до Перекопу, а вдався ліворуч у степ, стережучись, щоб татари, які блукали в степах зі своїми промислами, його не зочили, в чому йому пощастило, бо ніякі татари його не постерегли і не дали про те знати в Крим. Він же, Сірко, з усім своїм військом скоротічно перейшов через ті довгі степи і, легко переправившись у Кримську державу через Сиваш в добре знанім собі місці, лишив Перекоп далеко праворуч.

Потім, лишивши при собі найвиборніших молодців три чи чотири тисячі, зупинився з ними в середині Криму над Сивашем біля згаданої переправи, а все інше військо при добрих своїх вождях відправив у весь Крим, наказавши тим вождям нещадно струснути весь Крим, датися йому взнаки і п'ятого дня повернути назад, до Сивашської переправи. Те військо, несподівано ввійшовши своїми вітроногими кіньми просто в середину кримських поселень і розділившись за порадою на кілька частин, виповнило й засіяло собою весь Крим, і, плюндруючи його вогнем і мечем, торкнулося Козлова, Карасева, Бакцисарая — ханської столиці — та інших кримських міст і нанесло превеликі їм біди й розор у їхніх поселеннях. Хан тоді з кримськими солтанами й мурзами, звідомившись про таку біду й несподіваних та нечемних гостей у Криму, вихопився якнайшвидше, і то заледве з Бакцисарая з усіма кримськими начальниками і вислизнув у Кримські гори. До нього повтікали й інші татари, що врятувалися від запорозької зброї, ще інші повтікали до міцних міст, а треті лишилися покладені трупом по кримських селах і полях від бойової зброї. Потім, коли хан звідомився від пійманих запорозьких «язиків», яке було то військо, хто над ним був начальником і чільним вождем і як прийшло воно в Кримську державу, то з усім кримським військом, якого прибралося до нього в горах на п'ятдесят тисяч, рушив просто з гір і кинувся був до Сиваша, до тієї переправи, через яку запорожці вторгнулись у Крим, не сподіваючись там жодного іншого Запорозького війська. Він хотів стати біля переправи і дочікуватися повернення всього Запорозького війська, що плюндрувало Крим. І саме в той, власне, день, коли все Запорозьке військо мало повернути з Криму до Сірка й своєї переправи, пристигнув до Сиваша й хан з ордами, а побачивши біля переправи Запорозьке військо з Сірком, почав шикуватися й прибиратися до бою, розуміючи, що позаду нього вже немає козацького війська і що воно збіглося все до своєї переправи. Тим часом і Запорозьке військо, що гостило в Криму з великою його руїною, з'єдналося і з великими користями та полоном повертало все до Сірка і до своєї переправи. Вони довідалися від татарського «язика», що хан пішов до Сиваша на їхню переправу, і відразу удалося на бік, де лишило всі свої користі

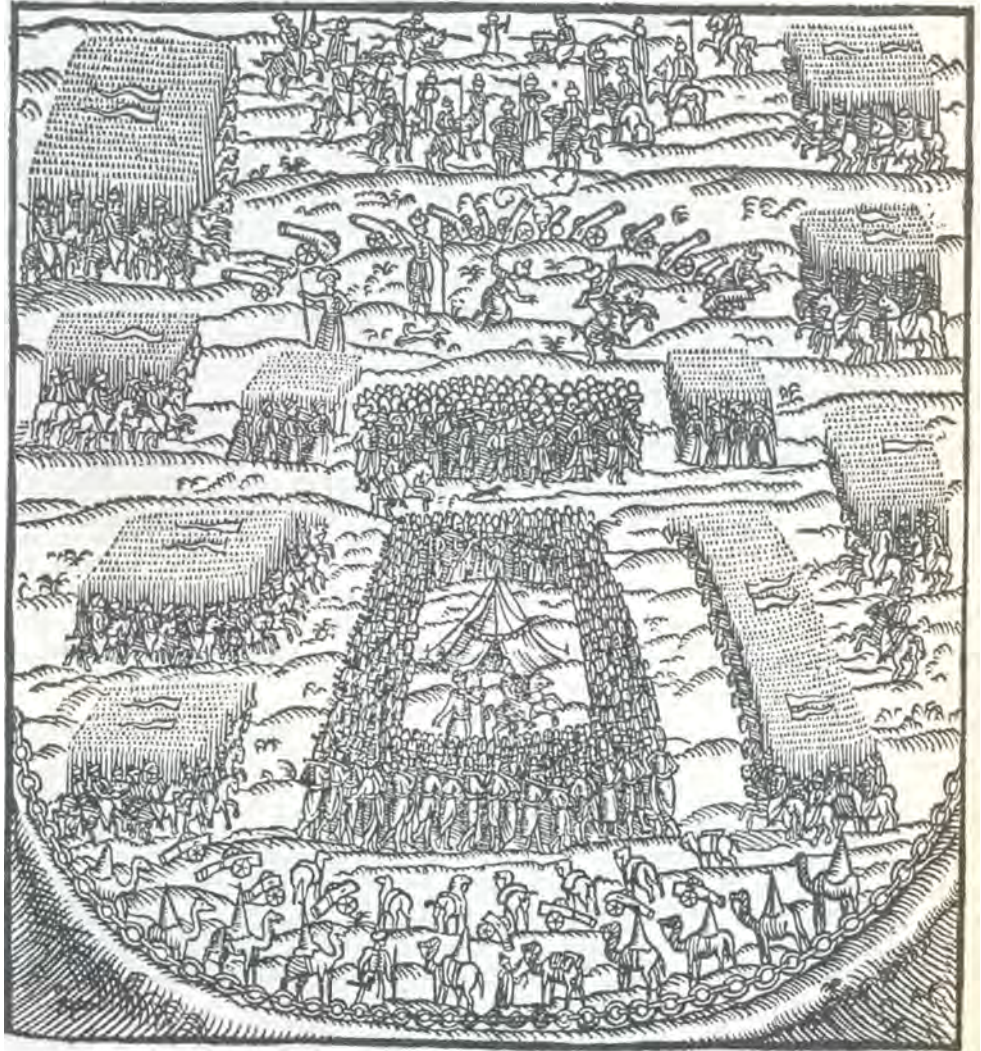
Бахчисарай.
Палац кримських ханів (48).

та здобичі з частиною війська, і, розвинувши на оману татарам здобуті татарські прапорці, поспішило вслід за ханом.

Тоді хан, побачивши позад себе військо з ординськими прапорцями і сподіваючись, що то розігнані татари зібралися і йдуть до нього на поміч, відразу міцно вдарив всією потугою на Сірка, але його не зломив, втративши в тому разі до чотирьох тисяч орди, і повернув назад. Сірко ж, залевне, уgliedівши й упізнавши своє військо, що йшло позаду хана, спокійнісінько ладнався до повторної сутички з ханом, а хан також прибирався на Сірка, сподіваючись, що ззаду йде йому в допомогу орда. Коли ж хан ударив удруге на

Битва з татарами в XVI ст. (38).

Сірка, то одержав від нього таку, як і першого разу, відсіч з великою шкодою в своїх ордах. А як тільки хан почав повертатися від Сірка, то Сірко з усім своїм військом у змиг ока всівся на коні, вдарив сильно орду і почав налягати та разити її. А коли татари з ханом побачили позаду себе не ординські, а козацькі війська, відразу страшили військову фантазію й серце і з великим стрімом та розсипкою по кримських полях удалися тікати назад, якраз в очі козацьким військам, що йшли були позаду. Ті ж, ганяючи їх розрізнених по полі, забили їх кільканадцять тисяч, кілька тисяч забрали в полон, а з ними ледве не піймали і самого хана.

Після такої щасливої й урочистої перемоги над ханом все козацьке військо, з'єднавшись із Сірком і забравши свої користі, що

були на боці, прийшло до Сиваша, своєї переправи, — перевалило тоді вже на полудень, — де трохи відпочило після військових трудів і, підсилившись харчем, одразу рушило з Криму через Сиваш на цей бік, що йде від Сиваша до Запорожжя. Сиваш вони перейшли перед заходом сонця і вже не йшли тим трактом, яким ішли до Криму із Січі, а відразу вдалися від переправи до Каланчака, Чорної долини і Качкарів, лишивши Перекоп ліворуч. А біля долини Чорної і Качкарів струснули всі поля й пасовиська кримської худоби, загорнувши численні череди й овечі ватаги з татарами, що були при них. Тоді рушили вгору по Дніпру до своєї Січі, маючи в себе безліч усілякої кримської здобичі й татарського ясиру з християнами, які були в кримській неволі, — всіх їх мали тринадцять тисяч. А віддалившись од Криму з усім військом та користьми на кільканадцять миль і станувши десь у доброму місці на полудневий попас, Сірко звелів одним козакам варити за достатком каші, щоб вистачило її для них і для ясиру, а другим велів розділити ясир надвоє, християн осібно, а бусурман осібно. Коли ж їх було розлучено, то він звелів усіх бусурман пов'язати, а до християн, яких було чоловічої й жіночої статі сім тисяч, випробовуючи, сам Сірко сказав таке слово: «Хто хоче, ідіть з нами на Русь, а хто не хоче, вертайтесь до Криму». Коли християни й туди ⁶⁸⁸ з християн, що народилися у Криму, почули це, то дехто з них, а саме три тисячі, зволіли краще повернутися до Криму, ніж простувати в християнську землю. А друга частина, чотири тисячі, захотіли на Україну, в свою землю. Їх усіх Сірко звелів погодувати, одних лишив при собі, а інших відпустив у Крим. А відпускаючи, запитав їх, чого б то вони квапилися до Криму? Вони відповіли, що мають уже в Криму свої осідлиська й господарства і через це краще там бажають жити, ніж у Русі, нічого свого не маючи.

Сірко, відпустивши тих людей до Криму, ще не вірив до решти, щоб вони остаточно пішли в Крим, а сподівався, що вернуться на Русь. Він вийшов на могилу, що там була, і дивився на них, аж доки стало їх не видно. А коли побачив, що вони неперемінно простують до Криму, відразу звелів тисячі молодих козаків сісти на коні і, догнавши, всіх їх без найменшого милосердя вибити та вирубати вщент, маючи й самому поїхати вслід за ними й доглянути, чи сталося за його наказом. Оті козаки, одержавши прецінь таке розпорядження від Сірка, догнали тих згаданих людей і вчинили згідно того розпорядження, так що жодної живої душі не лишили в живих. Через невеликий час і сам Сірко, сівши на коня, скочив туди, де виконували його наказ. А приїхавши туди й побачивши, що його волю виконано, подякував козакам, що трудилися в тому, й вимовив до мертвих трупів такі слова: «Простіть нас, брати, а самі спіте тут до страшного господнього суду, ніж би мали розмножуватись у Криму поміж бусурманами на наші християнські молодецькі голови, а на свою відвічну без хрещення погибіль». Вирікши ті слова, Сірко зараз повернув назад до війська, рушив зовсім із того становиська у свою дорогу, а зблизившись до Січі, розподілив поміж військом усі кримські здобичі й користі. Прибувши ж до Запорозької Січі, спершу віддав хвалу всесильному своєму помічникові Богу й молебну подяку з усім своїм військом Пресвятій Діві Богородиці. Потім з худоби й овець кримських (яких усіх було до вісімнадцяти тисяч) достатньо учинив на всі січові курені башловку ⁶⁸⁹, учинив відразу в Січі з усім військом й генеральний бенкет, який він і все військо відправляли по всіх куренях два дні, тішачись із безперервних гарматних та мушкетних громів. Потім військо роз'їхалося в річки й вітки, а християнський ясир, визволений із Криму, відпущено з Січі разом з новопохрещеними бусурманами, яких чоловічої й жіночої статі було півтори тисячі, в Малу Росію. З бусурманського ясиру одну частину послано на Москву, другу — до гетьмана Самойловича, а третю, тобто чотири тисячі, залишено в Січі, і їм Сірко з отаманами сказав таке слово: «Щоб кожен невільник старався про слухний і швидкий за себе викуп, коли зичить собі бути в Криму, а які

⁶⁸⁸ Туди — люди змішаної крові, хтось з батьків татарин чи турок, а хтось українць.

⁶⁸⁹ Башловка — почесний дар із здобичі тим, хто відзначився в бою.

Битва. XVI ст. (38).

невільники не старатимуться про викуп, то тих незабаром відшлють на Москву в безвихідну неволю». Всі татари, здригнувшись на те Сіркове слово, відразу почали з Сірком і отаманами торгуватися і пропонувати належний за себе, кожен за своєю спромогою, відкуп. Отак усі, від малого до великого, визначили за себе відкуп, написали по-татарському реєстр своїх імен і визначений відкуп і впросили Сірка відпустити трьох татар, через яких послали той реєстр до хана з гарячим проханням, щоб швидко зібрати визначений відкуп і прислати до Січі. Через тих-таки татар написав разом з усім військом свій лист до хана про своє вторгнення до Криму і про причину тієї війни, що почалася з кримського боку, а не з боку Запорозького війська, згадавши давню вправність та лицарство Запорозького війська, і Сірко.

⁶⁹⁰ Лист піддається сумніву щодо автентичності.

Ясновельможний милостивий хане кримський
з численними ордами, близький наш сусіде!⁶⁹⁰

Не гадали ми, низове Запорозьке військо, заходити у велику неприязнь і війну з вашою ханською милістю і з усією Кримською державою, коли б не побачили до того початку від вас, що його учинив минулої зими ваша ханська милість, послуховавши дурної ради шаленого й безрозумного цариградського вейзира, а за нею й неслухного розпорядження найяснішого й найвельможнішого свого султана. Ви приходили з його янчарами і численними кримськими ордами до нас, низового Запорозького війська, і нічною добою, прийшовши близько до нашої Січі і знявши нашу сторожу, що стояла за Січчю, ввіслали були в Січ п'ятнадцять тисяч янчарів, наказавши їм (що соромно було чинити) не по-кавалерському вбити й вичавити всіх нас, молодців Запорозького війська, що були сонні і не сподівалися жодної біди, а наше січове оселення вивернути з фундаменту й розорити; а ви сам станув був, щоб і духу молодців наших, які тікали б, не випустити. Однак той намір і замисел ваш Бог Христос і спаситель наш премилосердний змінив нам на добро і болість та занепад наш тодішній обернув на занепад і болість турецьких янчарських голів, про що ваша ханська милість добре відаєш. Ми ніколи не сподівалися від вас такого злого замислу й неповаги, як від людей, які займаються рицарським промыслом і люблять захо-

Здобуття Кафи 1622 р. (9).

вати в собі правду, через це й не мали належної обережності й поготовності дати відсіч; тільки господь Бог, спаситель, зберіг і захистив нас од вашого нападу, а нашого крайнього занепаду. Цей ваш учинок вельми зневажив нас, Запорозьке військо, і досадив нам без нашої шкоди, тож і ми, прикладом давніх предків і братів наших, мусили подбати, око за око віддячити і помститися вашій ханській милості і всій Кримській державі за свою зневагу й образу, але явно, не таємно, по-рицарському, і не так, як ви вчинили з нами. І Бог, серцевидець при нашій правді краще допоміг нам гостити у вашій Кримській державі, аніж вам біля нашого січового оселення. І коли та гостина наша у вашій державі здалася б бути непошанівною, то, може, воно так і є, бо козаки, як не однієї матері діти, так не одного й норову, одні по праву руку, другі по ліву, а треті просто стріляли; добре тільки те, що цілі не минали, та й неповаги тієї навчилися від вас, а не самі її вигадали; бо в Криму ваша ханська милість, не прийнявши нас за гостей і добрих кавалерів, поспішив був зі своїми ордами до Сиваша — до тієї переправи, якою ми ввійшли у вашу державу, де стоячи, малися дочікуватися нашого повернення і поглинути нас там, не пустивши на переправу. Але й тут намір ваш долею всемогутнього нашого Бога змінився навспак, а нам милість божа при нашій правді допомогла і дозволила над вами торжествувати. А як у тому торжестві потурбували вашу ханську милість, то коли що з нашого боку видалося б за непошанівне, мусиш, ваша ханська милосте, у тому нам вибачити, зважаючи на те, що неповага завжди звикла відплачуватися неповагою. Так само й не снилося вашій ханській милості, щоб наше низове Запорозьке військо посміло в малому й вельми кудому числі зважитися воювати й наступати на знамениту й багатолюдну Кримську державу, чого б і не було (і не через якусь нашу боязнь, але через давню сусідську приязнь із Кримом), коли б з вашого боку не було б подано оказії й причини до війни й ворожнечі з нами, низовим Запорозьким військом. Не бажай тож надалі, ваша ханська милосте, мати, як приказують, поля за бовдур і легковажити в себе нас, Запорозьке військо, і наступати надалі на нас війною. Бо коли б було інакше, то й ми навзаєм, у більшій уже силі нашого війська і з кращим до війни прибором завітаємо у Кримську державу не через Сивашеву переправу, але

Запорожці (50).

Вид на Стамбул (55).

⁶⁹¹ Кішка Самуїл — гетьман реєстрового козацтва в 1599—1602 рр., учасник морських походів на Туреччину у 70-х рр. XVI ст.; потрапив у полон 1599 р., організував повстання невільників. Ходив на Волощину і Лівонію, де й загинув. Оспіваний народною думою.

⁶⁹² Тобто князь Богдан Ружинський. У 1577 р. він у черговий раз пішов проти татар і під Аслан-Керменом (теперішня Каховка) загинув.

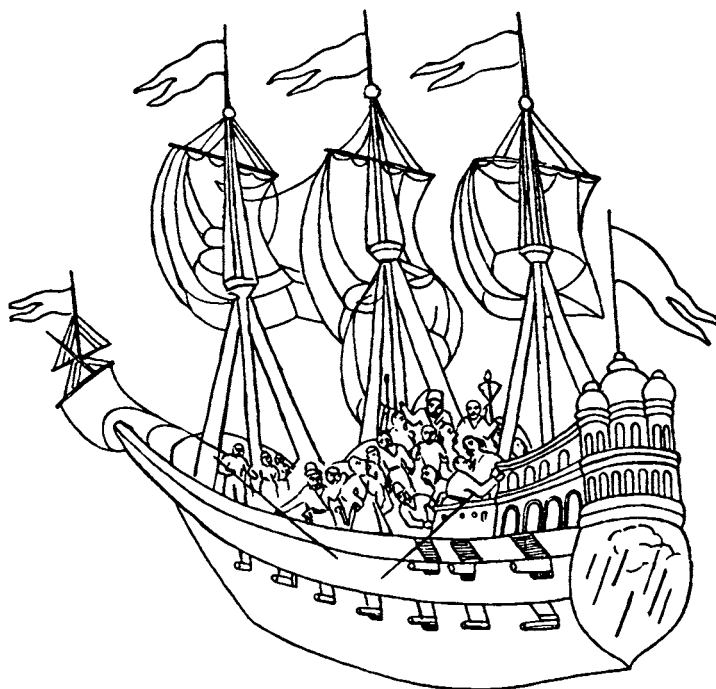
⁶⁹³ Очевидно, йдеться про знаменитий похід на Кафу в 1616 р. При цьому було повністю розбито турецький флот.

⁶⁹⁴ Моноксили — човни, видовбані із суцільного дерева; каторга — галера, гребне турецьке судно з невільниками на веслах.

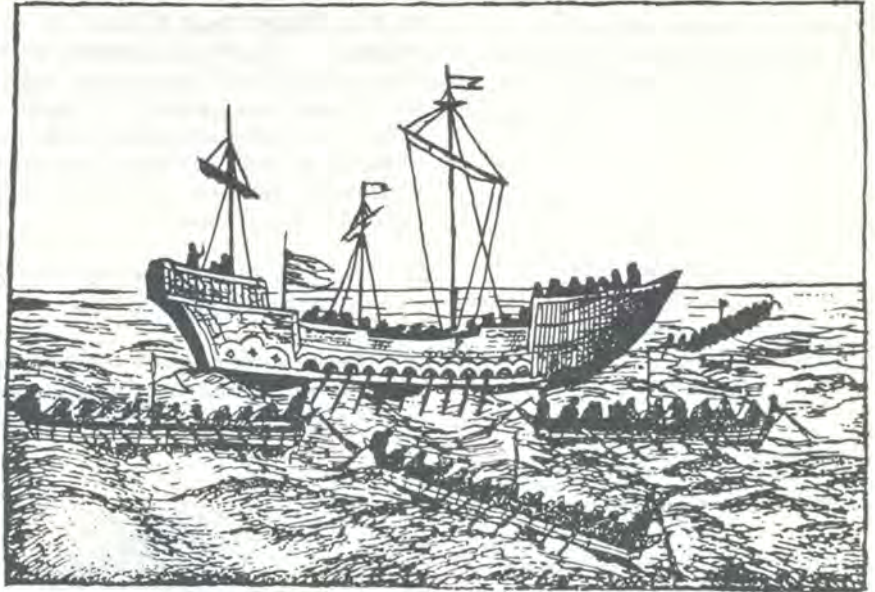
⁶⁹⁵ Про участь Б. Хмельницького у війні 1621 р. див.: С. Величко. Літопис.— К., 1991.— Т. 1.— Ч. 1. Однак 1621 р. козаки таки ходили в морський похід, навіть пошарпали околиці Царгорода.

⁶⁹⁶ Про морські походи див.: С. Величко. Літопис.— К., 1991.— Т. 1.— Додаток III. Похід у 1629 р. був, але про нього мало що відомо. Козаки зачепили малоазійське і європейське побережжя. Чи підходили під Цариград, незвісно.

через самий Перекоп, виломивши й відчинивши в ньому собі ворота, маємо-бо до того певний спосіб, і доти з Криму не вийдемо, доки при всесильній божій помочі не побачимо сподіваного завершення своєю намірові. Бо відважні кавалери й мужні давніші вожді Запорозького війська, наші предки й славні попередники, здавна воювали землею й морем на Крим і Турецьке царство, як-то Самуїл Кошка⁶⁹¹, отаман чи гетьман кошовий, воював по Чорному морю; після нього в 1575 році воював і плундрував Крим Богданко⁶⁹² з козаками; потім, у 1609 році чи 11-му⁶⁹³, заплинув човнами у вашу Тавріку Петро Конашевич-Сагайдачний (ще до свого гетьманства), взяв у ній знамените й міцне місто Кафу і щасливо повернувся з великими користями до Січі. Після нього в 1621 році, також перед своїм гетьманством, воював по Чорному морю Богдан Хмельницький, опанував у своїх моносилах численні кораблі й каторги⁶⁹⁴ й щасливо повернувся до Січі⁶⁹⁵. Потім 1629⁶⁹⁶ року наші брати за-

Запорозька чайка (1).

Напад козацьких чайок
на турецьку галеру (60).

порожці, воюючи в човнах з певним своїм вождем по Евксінопонту, мужньо торкнулися й самих константинопольських стін, і, достатньо окуривши їх мушкетним димом, посіяли султанові й усім цариградським мешканцям превеликий страх та сум'яття, і, запаливши деякі відлеглі константинопольські поселення, також щасливо повернули до свого коша з численними здобичами. А 1633 року гетьман низового Запорозького війська Сулима заплив у моноксилах від Січі по Дніпру, потім по Чорному морю через увесь Восфор Кимерійський, а тоді в Меотицьке озеро й дістав був премічне турецьке місто в Азії Азов⁶⁹⁷. А що найпохвальніше й наслідніше, що ті ж найдавніші славноімениті вожді наші козацькі і скіфо-слов'янські не лише Цариграду, але й усьому Грецькому царству були найпершим серед інших сусідніх народів страхом, коли, крім Константинополя, переплинувши за тисячу миль і більше в човнах Евксінопонт, вистинали славні азіатські міста Синоп і Трапезонт⁶⁹⁸ і сплюндрували по тамтешньому березі й інші замки. Запливали вони в різні часи тим-таки Чорним морем і на цей, європейський, бік, і не тільки не раз смалили крила міцному Білогороду, але повидирали й обернули внівець Варну, Смаїлов⁶⁹⁹ та інші подунайські фортеці. Коли ж ваша ханська милість цьому не повіриш, то зволь своїм писарям пошукати в своїх кримських і константинопольських літописних книгах і запевне знайдеш, а що більше — здамося на грецькі, римські й польські літописи, в яких явно оголошується непомеркна козацька слава і хвальні справи військові Запорозького війська. Тож нам, їхнім наступникам, хто заборонить їти тим-таки хвальним шляхом наших предків? А так, либонь, не бажаємо ми, низове Запорозьке військо, воювати й бути у гніві з вашою ханською милістю і з Кримською державою, однак коли знову побачимо ваш зачин до війни, то й ми навзаєм не злякаємося воювати на Кримську державу. А що ваші й наші чамбули з охочих молодців, гуляючи порозлеглих і диких степах, сходитимуться й битимуться, того нам і вам ставити за достатню причину до зачинання великої війни не треба. Не ширячи більше нашого листа до вашої ханської милості, доносимо ще й те, що невідьників ваших кримських, начальних і простих, перебуває у нас на кошу 4 тисячі. Вони самі, написавши реєстр своїх імен і визначений нам від себе відкуп, випросили в нас, у війська, послати трьох татар і через них подати той реєстр до рук вашої ханської милості. Коли ж зволиш, ваша ханська милосте, наказати їхнім кривим вистачити той відкуп і швидко прислати його до нас на кіш з особливими від своєї ханської милості подарунками

⁶⁹⁷ Про такий похід ближче невідомо, але він можливий: між Туреччиною і Польщею в 1633 р. був воєнний конфлікт. Див.: С. Величко. Літопис.— К., 1991.— Т. I.— Додаток I. Але той похід був уже без Сулими.

⁶⁹⁸ Див.: С. Величко. Літопис.— К., 1991.— Т. I.— Додаток III.

⁶⁹⁹ Ізмаїл.

на нас, Запорозьке військо, то й ми відразу відпустимо ваших невольників у Крим усіх разом. А коли, найдалі за півтора місяця, того відкупу не буде, то декларуємо, що відішлемо всіх невольників до пресвітлого, доброго й багатого государя й нашого добродія, його царської величності, який напевне задовольнить нас за справедливістю зі своєї монаршої казни за присилку тих татар. Те все висловивши, зичимо вашій ханській милості доброго здоров'я і щасливого поведження.

*Писано в Запорозькій Січі 1675 року,
місяця вересня, 23 дня*

Вашій ясновельможній ханській милості
зичливі приятелі Іван Сірко, кошовий отаман,
з усім товариством низового Запорозького війська.

Печатки запорозьких паланок (19).

Хан, відібравши при тому листі й невольничий татарський реєстр, зараз-таки послав його через своїх чавусів⁷⁰⁰ у весь Крим, суворо наказуючи всім кривим невольникам, щоб з пильністю дбали зібрати визначений запорожцям від їхніх кривих відкуп, коли бажать бачити їх у Криму. А сума того викупу була визначена така: одна тисяча чоловік по сто талярів, друга тисяча по півтора талярів, третя по двісті п'ятдесят талярів, п'ятсот чоловік по п'ятсот талярів, решта п'ятсот чоловік по тисячі шістьдесят талярів. Оту знамениту суму невольничі кривні почали, либонь, відразу стягати, однак оскільки не могли її вистачити самими грішми, то впросили хана, щоб писав до Запорозького війська, аби взято від них той викуп при грошах ще й всілякими кримськими товарами. Коли хан написав, бажуючи на те військової приязні, до Січі, то Сірко й Запорозьке військо, схилившись на таке ханське бажання, зволили прийняти згаданий відкуп товарами й грішми. Викуп припроваджено було з Криму до Січі в листопаді місяці, перед Пилипівськими запустами, наполовину грішми, а половину товарами, тобто мосульбесами, мамсами, киндяками, вабами, бавелною⁷⁰¹, сап'янами, кіньми та іншими потрібними війську речами, визначеними по справедливій ціні, — прислано це при особливих під невольників підводах. Низове Запорозьке військо, прийнявши той відкуп, відразу ласкаво відпустило всіх невольників у Крим. А з огляду на Сіркову поступливість щодо ханського прохання про відкуп, хан обіслав осібно Сірка п'ятьма бутами вина, двома волосяними кулями сиру, третьою — родзинок і двома бурдюгами оливи. Коли викуплені татари прибули до Криму, то хан запитався про інших невольників, яких не доставало. Йому відповіли, що одні похрестилися й відпущені в барабашську землю⁷⁰², другі, нехрещені, відіслані барабашському гетьману Самойловичу, а треті — в подарунки на Москву, від чого був великий у Криму плач і нарікання на хана, султана й вейзира, що роздратували запорожців. Убито тоді було в Криму військових і невольницьких бусурман до кількох [...] ⁷⁰³.

⁷⁰⁰ Чавус — гонець.

⁷⁰¹ Мосульбеси, мамси, киндяки, ваби — різновиди тканин; бавелна — бавовна.

⁷⁰² На Лівобережжя. В XVII ст. барабашами звали жителів Лівобережжя.

⁷⁰³ Число не проставлено.

Портрет І. Сірка (60).

Того ж року, здається, преставився в Чигрині преосвященний Йосиф Нелюбович-Тукальський⁷⁰⁴. Написав я «здається» через те, що достеменно не знаю, чи того року він преставився, гадаю тільки, що він преставився в тому році, з написаного надгробка. Цей надгробок має в собі таке:

НАДГРОБОК⁷⁰⁵

яснопреосвященному від Бога його милості
отцю Йозефові Тукальському-Нелюбовичеві,
митрополиту київському, галицькому,
на 1675 рік

І

З'їв Йозефа звір, жалій його, боже,
Зрину у терні смерть вирвала рожу,
З Дівою Йозеф стояв біля ясел,
З нею ж за Христа при гробі терзався.
У знаку не одним те сонце кружляло,
Сходило, тоді униз западало.
Злотом у вогні весь час шліфувався,
Тістом быть на стіл він Пану старався.
Речі час з'їда, з'їв пастиря того,
У холодний час такого палкого!
Сейми і Малборг⁷⁰⁶ його були знали,
Не одна біда його побивала.
Сина ж бо як Пан полюбить — звіряє,
Умива слізьми, покращить бажає.
Тим-то все життя при вродженій цноті
Пастир наш провів поспіль у клопоті.
І літа не так, як з'їли клопоти,
І до праці смерть урвала охоту.
На людських був язиках, дбав про гонор панський,
Всього не зробив, бо жив він у вік тиранський,

⁷⁰⁴ Й. Тукальський помер, за визначенням В. Ейгорна, 26 липня (за ст. ст.) 1675 р. М. Костомаров кладе іншу дату, 10 серпня, але не вказуючи джерела.

⁷⁰⁵ Вірші подано в перекладі з польської мови.

⁷⁰⁶ Натяк на ув'язнення Й. Тукальського.

Обряд поховання (52).

⁷⁰⁷ Й. Тукальського як митрополита не визнавав російський уряд, і через це він не міг жити в Києві.

⁷⁰⁸ І с а й я — один із великих біблійних пророків, дорадник іудейських царів.

Від серця бажав, щоб жить у столиці ⁷⁰⁷
 У Києві в нас, помер у тоскниці.
 У Панові жив, у Пані вмирає,
 Ісаєвий жезл ⁷⁰⁸ його підпирає.
 В далеку іде дорогу зі світа,
 До нас із небес пошле він привіти.
 У світі не мав, Йозефе, спокою,
 Був пастиром, як світ буривсь у бою.
 А зараз дістав спочинок у небі,
 Пан облюбував — узяв тож до себе.
 Тож «многая» за життя і «вічна» при гробі
 Ми пам'ять тобі вістим, до тебе приходим.
 Раз ти помер, ми щодня вмираєм у світі,
 Жить мусимо там, де слабкі в могутніх у гніті.

II

Мав титул значний, значні і клопоти,
 У гробі його закінчились роботи.
 Архієпископ і митрополита
 Він київський був, не зміг мирно жити
 І вівці пасти — це дуже боліло,
 Та Богові так, напевне, хотілось,
 Слухняно ішов на божую волю,
 Багато нам смерть ота несе болю.
 До Бога пішов. Нехай відпочине,
 У небо в танок веселий поплине.
 При музиці тій святі мають свято.
 Хай кожного з нас було б туди взято.

III

Це київський вмер наш митрополита,
 Така новина не може не бити.
 Тукальський Йозеф. Екзархом до того
 Царградського був він трону святого.
 Звання мав значні, хоч дрібний був тілом,
 У цнотах ясний, — казали всі сміло.
 Він митри, звання всім уступає
 І гідних відтак осіб наділяє.
 Овечок своїх про те просить слово:
 «Хай буду в віках!» О, церкви голово!
 На хрест, що його носив для Христа ти,
 Чоло похилив і небо впрохав ти.

IV

Ти не попрощавсь із нами, відходиш.
 О пастирю, жаль в очах наших родин!
 Покору в собі набожну приносим,
 Пробачення ми у тебе попросим.
 Йдучи за Христом, навчившись покори,
 Ми падаєм ниць: пробач, будши в горі!

V

Тукальський помер. Лежить тут сьогодні,
 Вже душу птахи віднесли господні.
 У небо злетів отак, як і мірив,
 Умерши, ожив — в Христа-Бога вірив,
 Тукальський лежить. Одначе лиш тілом,
 Бо мешка душа із Господом мило.

VI

«І за ім'я моє будуть усі вас ненавидіти»

ЛУКА, ГЛ. 21.

Як Нелюбович, я був ненавидний,
Слово господнє до мене те, видно,
Та як на мари лягли мої кості,
Мир мені дайте, не збурюйте злості!

Лазар Баранович,
архієпископ
чернігівський

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

Про смерть царя Олексія Михайловича і про нового царя Федора Олексійовича; про Самойловичеву апеляцію до Москви на Дорошенка; про Дорошковий лист до запорожців, у якому він жаліється на Самойловича, і про відповідь запорожців на цей лист Дорошкові; про Дорошкову антипатію із Самойловичем через тодішні причини; про прихід під Чигрин Ромодановського з Самойловичем і про здобування Чигрина; про Дорошкову раду з чигринцями — при кому краще залишатися; про віддання військових клейнодів Самойловичеві і про прибуття Дорошенка з усім майном з Чигрина в обоз до Самойловича; про залишене Ромодановським і Самойловичем у Чигрині військо з наказним гетьманом Коровченком; про їхнє рушення з-під Чигрина і про те, що вони розійшлися по домівках; про Дорошкове промешкання в Сосниці; про його від'їзд на Москву; про його там одруження й смерть; про турецький гнів на Дорошенка і про приготування до розорення Чигрина; про Самойловичеву справу зі священником; про Барановичеве в те втручання; про його посланця в тій справі до Москви і про мову того посланця до царської величності, що привітав Дорошкове схилення під його монаршу руку.

Російський цар
Федір Олексійович (9).

оку від створення Адама 7184, а від плотського пришествя у світ Господа 1676 року. Я вже наближаюся, ласкавий читальнику, до жалісного й плачливого крайнього занепаду та всеконечного заупустіння тогочасної козако-руської малоросійської України і кладу тут перш за все про блаженну смерть пресвітлого государя царя Олексія Михайловича, самодержця всієї Росії, який від 1645 року, як свідчить на 66 листі Пуфендорфій, до цього 1676 року прожив на російському царстві 30 чи 31 рік, як показує козацький літописець. Після численних подвигів і військових трудів, що були в час його царювання, він відійшов од тимчасового цього життя на вічний спокій тринадцятого січня, поставивши Російському царству наслідника Федора, свого малолітнього сина, який мав слабе здоров'я. Його ж у червні на вісімнадцятий день увінчав після батька на російське царство в Кремлі, в соборній пресвятій Успенській церкві найсвятіший московський патріарх Іоаким.

Гетьман Самойлович відразу після смерті його царського батька почав обписувати новому царю тогочасного гетьмана Дорошенка, про що Дорошенко провідав і, вимовляючись у своїй неповинності та жалючись на Самойловича, писав до запорожців такого свого листа⁷⁰⁹:

⁷⁰⁹ Перевірити автентичність листа немає змоги, в ньому видно Величкову термінологію, але він відбиває ситуацію точно.

Милостивий пане Сірку,
отамане кошовий низового Запорозького війська з усією отаманією
і з усім старшим та меншим товариством,
мої вельми ласкаві милостиві панове й милії браття!

Я звідомлений з того боку Дніпра від добрих друзів і моїх приятелів, що після смерті пресвітлого царя й московського самодержця Олексія Михайловича гетьман Самойлович, заздрячи малому й вельми кучому моєму добру й добру ваших братів, що лишаються на цьому боці Дніпра під моїм рейментом, почав обмовляти мене перед новим царем, пресвітлим Феодором Олексійовичем, несправедливо змисливши те (до чого я геть не причетний), що начебто за моїм наущенням вторгаються в його тогобічний реймент кримські і білогородські орди, чинять шкоди й розорення. А при тих доносах і уданнях допрошується він дозволу йти на мене під Чигрин війною на літо, що оце надходить, а мене або вбити, або зігнати з гетьманства й вигнати геть з вітчизняних українських кордонів й титулуватися самому одним гетьманом обох боків Дніпра. З цієї Самойловичевої обмови доводиться мені вимовлятися не перед ким іншим, тільки перед всевидячим Богом, творцем моїм, та перед вашими милостями, добрими молодцями й братією моєю. Тож кажу тут те, що коли б то за моїм наущенням вороги святого хреста татари набігали в тогобічну Україну й шкодили, то хай скінчиться безчесно тут, у Чигрині, моє життя, а слава моя хай вселиться в земний порох. А коли б прийшло на слушне розізнання, то не лише сам гетьман-попович не доказав би мені того, з чим удається він до свого монарха, але хай би і всіх зібрав у допомогу зі свого рейменту попеноків, був би від одного мене посоромлений і викритий у неправді. Очевидно, знамірився Самойлович зберегти цілість свого рейменту від татарських находів цілковитим розоренням решток цьогобічної України, вашої вітчизни, о неоглядне й нетверезе міркування! Де такий є господар, щоб, обламавши пліт своєї кошари, був певен, що його овечки лишаться цілі? Ото новий Сарданапал⁷¹⁰, що любить гетьманувати, а вилізти з делікатних перин, як щур, і взятися за зброю для оборони вітчизни від кримських вовків не хоче, чи ж такі були з давніх часів аж дотепер на цьому боці Дніпра гетьмани й вожді ваші, Запорозького війська? Чи бажали вони занепаду й розорення тогобічної України, як тепер бажає цьогобічний гетьман Самойлович? Не лише не бажали, але по-справжньому, власними грудьми, мужніми серцями й своєю кров'ю захищали й боронили її від усіх ворогів. Очевидне є отож те вашим милостям, милостивим панам, що через заколотників і амбіціантів тогобічних, почавши від полтавського Пушкаря й переяславського Сомка, аж до теперішнього гетьмана Самойловича, ваша вітчизна, Мала Росія, розорилася по обидва боки Дніпра і зовсім збідніла на військових людей через численні почварні змагання. Нині ж Самойлович, ідучи шляхом колишніх тогобічних владолюбців, замислив відносити і здійснити такі ж чвари й кровопролиття між вашою братією (начебто на мене одного, а під тим приводом на всю цьогобічну Україну, якої вже й мало є). Коли ж прийде під Чигрин, без заколоту мене в ньому не візьме, а коли дійде й до того, що вижене мене з Чигрина й піду я туди, куди понесе мене на той час моя фортуна (згідно вашого військового пророцтва, покладеного перед оцім у вашому листі), то знайте, ваші милості милостиве панство, що Чигрин, столиця славних старовічних і бойових вождів та гетьманів ваших, та й інші цьогобічні ваші міста будуть через ворогів зруйновані і зрівняні з землею. Від цього Сарданапал Самойлович їх не вбронить, оскільки до їхнього захисту не зможе добрати способу, хіба що так допоможе й захистить, як захистив був від турків Ладижин, випхнувши самого Мурашка, який не врятував Ладижин, а роздратував турчина на свою й ладжинську кончину. А сам він, Самойлович, з усіма військами швидко перекинувся за Дніпро і дивився через нього, як тхір з нори, на занепад Ладижинський, Уманський та інших міст

⁷¹⁰ Сарданапал — останній асирійський цар, який відзначався любов'ю до розкошів, зачинявся у палаці і віддавався задоволенням, не цікавлячись, що відбувається за стінами.

і тамтешніх повітів; мені ж за них супроти турчина вступатися чи просити турчина не годилося, оскільки вони від мене відкинулися, а поставили собі гетьманом Ханенка і трималися лядського боку сподіваючись на їхню хитру і зрадливу оборону, і просили про неї Самойловича, не мене, а турчина багато разів дровичили в різних місцях; отож і одержали вони допомогу від поляків та Самойловича, нехай не подивують! А коли б польських оман не слухали і, не встановлюючи собі в Умані гетьмана Ханенка, трималися старовічного чигринського рейменту, то не тільки б лишалися навіки при непошкодженій своїй православній вірі (яку ляхи завше ненавидять) згідно з моїм трактатом, учиненим з Оттоманською Портою, але й волосина з їхньої голови не спала б від турчина. І взагалі під час нинішнього занепаду і всеконечного лядського безсилля ми могли б при всесильній божій допомозі звільнити від них, поляків, подільські, волинські, поліські й литовські міста й землі наші руські, раніше православні, а тепер гвалтовно обернені на унію, тобто вчинити те, що виказував добре пам'ятний намір і мого попередника Богдана Хмельницького, і повернути їм бажану їхню старовічну свободу й ризу святого православ'я. А оскільки того вони, уманці з Ханенком та іншими містами, напівуніати, натхнені лядським духом, не захотіли, то хай те зависне на їхньому сумлінні. Не через мене тож приходить згуба й запустіння цьогобічної України, але через владолюбців тогочасних гетьманів і з незгоди; за їхнім проводом приведено до того братів наших, городове військо, що через російського й польського монархів Україна стала розділена надвоє й натроє, як показують Андрусівські пакти, відіслані перед цим від мене до ваших милостей милостивого панства і добре відома вашим милостям милостивому панству Острозька комісія. Отож, коли хочете, звольте, ваші милості милостиве панство, писати від себе гетьманові Самойловичу, радячи йому повагою свого військового імені погамуватися у своєму неслухному і шкідливому для душі передзавзятті, і хай, задовольняючись своїм даним від Бога талантом, не бажає бачити чварного кровопролиття ваших братів, розорення Чигрина й моєї погибелі. А коли того запобігти не можна, то я цим своїм листом, можливо, останнім уже, благословляючи з сердечним жалем вашу милість милостиве панство, віддаю себе в нагляд від усіляких обмов всемогутній божественній силі. Так само зичу сердечно вашим милостям милостивому панству і милим братам заживати від того ж господа Бога при добром здоров'ї бажаного захистку від усіляких ворожих замислів і щасливого в усьому на довгі літа життя-буття.

З Чигрина, 21 березня 1676 року

Вашим милостям милостивому панству і милим братам
всього добра широ зичить брат і слуга Петро Дорошенко,
гетьман український і всього Запорозького війська.

Прийнявши в себе й вичитавши цей Дорошенковий лист, Сірко відразу ж послав у всі дніпрові луги й вітки, наказуючи, щоб усе військо з'їздилося до Січі. Коли ж воно з'їхалося, отой Дорошенковий лист зараз-таки читано усім на раді вголос, і при читанні його багато хто, мало не всі запорожці, плакав і зітхав з болющими серцями на нещастя занепадої своєї малоросійської тогочасної вітчизни. А коли прочитано того листа, то військо наказало Сіркові учинити Дорошенкові письмову відповідь, яка була така ⁷¹¹:

⁷¹¹ Перевірити автентичність листа немає змоги.

Вельможний милостивий пане Дорошенку,
гетьмане український і чигринський,
до нас вельми ласкавий милостивий пане і брате!

Вичитали ми з листа вашої вельможності, писаного до нас, непотішну й вельми жалісну новину, що йдеться про відновлення через гетьмана Самойловича старого лиха цьогобічної розореній

нашій вітчизні. Мусили ми немало вразитися, що та нещаслива вітчизна наша, яка лежить пообабіч Дніпра, прийшла численними змаганнями й чварами до занепаду й розору через незгоду своїх начальників і гетьманів і за їхнім проводом через незгоду й городового війська. А тепер (коли воно є так, як пише ваша вельможність) має дійти, чого не дай боже, через гетьмана Самойловича і до всеконечного запустіння. Всі причини незгоди й розорення вітчизни нашої малоросійської цього боку Дніпра, що їх висловлено в листі вашої вельможності, віри достойні і нам відомі. Але що ж робити, коли важко викоренити сіячів ворожих озлоблень і незгод з нашої братії легковажної, яка неслухно слідує блудові своїх начальників? Хіба що тільки сам господь Бог всемогутніми своїми долями перетворить і постановить те зло в добро, а незгоди — в згоду-приятельство нашої братії, про що маємо благодати божий маєстат. Коли ж гетьман Самойлович завзявся за вашу вельможність і на Чигрин, столицю старожитних наших, Запорозького війська, гетьманів, то, захотівши неодмінно допинатися свого шкідливого для душі наміру, і ради нашої військової, щоб обом бокам було добре, не зволить послухати — через це ми й писати до нього про те не будемо. Отож при божій помочі і своїй невинності можеш, ваша вельможносте, боронитися від Самойловичевого знаходу, ми ж, коли буде в тому потреба, зобов'язуємося вашій вельможності додати допомоги на оборону. А зараз сердечно зичимо, аби господь Бог всемогутньою своєю силою захистив вашу вельможність з усіма містами й жителями вашого рейменту від усіляких ворожих нападів і при доброму здоров'ї зволить ударувати на довгі літа щасливим спадком.

Із Запорозької Січі, 2 квітня 1676 року

Вашій вельможності всього добра щиро зичливі
й до послуг готові брати
Іван Сірко з отаманією і з усім старшим та меншим
дніпрово-низовим товариством Запорозького війська.

Коли минула тодішня зима, антипатія й нелюбов, що була між гетьманами Дорошенком і Самойловичем, ще побільшали, тож один одного вони ганили й пеклися, як би відкинути від гетьманської влади. Незгоди ж тієї було дві явні причини. *Перша:* Самойлович гнівався на Дорошенка, що його союзники, кримські й бігородські орди, щоліта пюндруючи Поділля й Волинь Польської держави, завше вторгались у цьогобічну малоросійську Україну Самойловичевого рейменту, начебто за Дорошенковим наущенням, і чинили не менші шкоди хапанням малоросіян у свою бусурманську неволю і розоренням численних українських поселень та жител⁷¹². *Друга:* Дорошенко гнівався на Самойловича, що через цьогобічне Самойловичеве гетьманство і через інших, попередніх, гетьманів знищувалося і змалювалося з-за чвар і різних злопригод, які раніше достатньо описано, тогочасне гетьманство. В ті часи було й так, що татари, Дорошенкові союзники, побравши християнських полонян по обидва боки Дніпра, вели їх у свої країни начебто перед Дорошенковими очима через Чигрин і за ремінь вимінювали в чигринських людей для тих своїх невільників хліб. До того ж і самі чигринські жителі, коли то правда (о, безумство і згубна ворожнеча!), часто, здружившись із татарами і сівни на їхні коні, вторгалися по цей бік Дніпра, шарпали й забирали собі в користь усіляке рухоме людське майно і допускали без жодного озиру й милосердя бусурманам хапати й відводити в неволю своїх братів, православних християн; отож і самі чигринці знайшли достойну відплату на діла свої, прийнявши запустіння, яке має звідси такий початок.

Гетьман Самойлович, не бажаючи більше терпіти в своєму рейменті від бусурманських і чигринських знаходів ущербку й розору, жалісливо доніс про те новокоронованому тоді московському царю, пресвітлому Федору Олексійовичу, який, розглянувши таку не-

⁷¹² Причини, які викладає С. Величко, певна річ, не прояснюють ситуації. П. Дорошенко та І. Самойлович мали один до одного довголітню уразу. Минулорічні події (здача клейнодів І. Сірку) не подобалися І. Самойловичеві, і після смерті царя Олексія він вирішив добити ворога. До П. Дорошенка в Москві почали ставитися милостиво. Послано стольника Деримонтова, щоб відібрав присягу в Дорошенка. І. Самойлович затримав його і почав ганити П. Дорошенка. Він боявся, що коли у підданстві в царя буде два гетьмани, одному треба буде покласти булаву. Тож добився, щоб царський уряд дав наказ рушати супроти П. Дорошенка збройно.

Портрет І. Самойловича (9).

⁷¹³ За царським наказом П. Дорошенко мав йти на Лівобережжя і здати булаву І. Самойловичу та Г. Ромодановському, але він заявив, що здасть булаву тільки чорній раді. І. Самойлович сполошився і почав активно домагатися дозволу на військові акції.

⁷¹⁴ Спершу пішли відділи Косогова з 15 тисячами росіян та генерального бунчужного Леонтія Полуботка з трьома полками. За ними рушили боярин та гетьман. 15 серпня (за ст. ст.) вони перейшли Дніпро.

⁷¹⁵ Бій був зовсім недовгий і скінчився за наказом П. Дорошенка.

справедливість⁷¹³, відразу ж наказав того літа як князю Григорію Григоровичу Ромодановському зі своїми великоросійськими військами, так і гетьману Самойловичу з козацькими малоросійськими військами йти під Чигрин здобувати Дорошенка і знищити його гетьманство. На той указ вони, Ромодановський і Самойлович, переправившись із обома військами через Дніпро⁷¹⁴ і прибувши під Чигрин, почали його здобувати й бомбардувати⁷¹⁵. Тоді Дорошенко, побачивши своє ущемлення й крайню небезпеку, почав радитися зі своєю старшиною й усіма чигринськими жителями, що чинити далі: чи триматися турецької протекції й посилати по Турки на відсіч собі, чи здатися і вклонитися православному московському монархові. На цій раді одноголосно урадили і зізволити відкинути турецьку протекцію як непожиточну, цілком шкідливу і таку, яка винищує християнський народ, а вклонитися пресвітлому московському монархові. Після цієї ради Дорошенко зараз виправив в обоз до князя Ромодановського й гетьмана Самойловича певних осіб з побажанням, аби перестали воювати вони на Чигрин, і ознаймовуючи, що готовий під будь-якою умовою за свою й чигринську цілість поклонитися їм. Коли князь Ромодановський і Самойлович прочули це від Дорошенкових посланих, відразу заборонили військові воювати на Чигрин, а тих посланих відпустили до Дорошенка з таким словом, щоб Дорошенко прибув до них у обоз, обнадіявши його під клятвою, що лишиться цілий. Дорошенко тоді, буди певний своєї цілості, переночував і, взявши з собою свою старшину, прибув у обоз до Ромодановського й Самойловича, де вимовив пригідну до того моменту промову і віддав гетьману Самойловичу військові клейноди свого чигринського гетьманства, тобто булаву, бунчук і печатку, проживши на чигринському гетьманстві десять з половиною років чи й менше, числячи від 1666 року, січня місяця по теперішнє літо. Він забавив там з кілька годин на конференції і був знову відпущений

⁷¹⁶ Російського війська було 1600 чоловік на чолі зі стольником М. Ромодановським. Українського війська була тисяча чоловік, на чолі його був чернігівський полковник Борковський. Коровченка І. Самойлович прислав пізніше.

⁷¹⁷ Від жовтня 1676 по березень 1677 р.

⁷¹⁸ П. Дорошенко був уже одружений. Його жінка Приська приїхала до нього у Москву в липні 1677 р.

⁷¹⁹ П. Дорошенко жив спершу у Москві, потім його призначили воеводою у Вятці (1679), ще згодом дали село Яропольці (у 130 верстах від Москви) у володіння. Гетьман помер 9 листопада (за ст. ст.) 1698 р.

⁷²⁰ П. Дорошенко перед своїм падінням неодноразово посилав посланців і у Крим, і до турків за допомогою. Допомога не прийшла.

до Чигрина з таким словом, щоб він, Дорошенко, намагався вибратися за п'ять чи шість днів з усіма своїми маєтками з Чигрина і прибути в їхній обоз. Коли це сталося, то князь Ромодановський і гетьман Самойлович, увіславши в Чигрин значну залозу з московського й сердюцького війська і учинивши в Чигрині наказним гетьманом Григорія Карповича Вольського, тобто Коровченка ⁷¹⁶, наказали триматися йому в усякій засторозі від бусурманського находу, а самі повернули від Чигрина назад і, переправившись через Дніпро, розійшлися по домівках. Гетьман Самойлович, прибувши із Дорошенком у Батурин, визначив йому дочасно квартиру в Сосниці — місті Чернігівського полку, де Дорошенко промешкав певний час ⁷¹⁷, а тоді виїхав за указом з усіма своїми маєтками на вічне прожиття в царське місто Москву, де потім оженився, поймавши дочку в якогось значного московського боярина ⁷¹⁸, і там-таки завершив своє життя ⁷¹⁹.

Турчин, довідавшись про Дорошенкове відступництво ⁷²⁰, велми роз'ятрився і наказав своєму вейзиреві готувати сильні війська на здобуття Чигрина і кувати всілякі воєнні ризтунки. Відтак зашуміли й забряжчали вдень і вночі не тільки константинопольські, а й анатольські кузні.

Гетьман Самойлович провідав того ж літа, що якийсь священик Симеон Адамович ⁷²¹ з товаришами незичливий до нього й готується вбити його ⁷²². Тож він пожалівся на нього преосвященному архієпископу чернігівському й новгородському Лазарю Барановичу, а преосвященний архієпископ, бажаючи після розслідування учинити гетьманові проти того священика справедливість ⁷²³, навмисне послав якогось законного свого посланника на Москву до царської величності, просячи його величності дозволу на вчинення між згаданим священиком і гетьманом розслідування, щоб закінчити ту справу. Той посланник, будучи перед монаршим лицем, за наукою й інформацією свого пастиря Лазаря Барановича віншував від його пастирського імені царській величності ті гаразди, що тогочасний гетьман, відкинувши турецьку протекцію, схилився під високу його, російського монарха, руку і вирік на те таку промову ⁷²⁴:

«Кажучи якось у своїх притчах слова божого слова «більше Соломона тут», смиренний архієпископ чернігівський, новгородський і всього Сівера Лазарь Баранович, найнижчий слуга й вічний богомолець вашої царської величності, велів мені, своєму меншому послушникові, казати вашій пресвітлій царській величності, що це про ваше, царської пресвітлої величності, володіння, — *більше Соломона тут*. Створив-бо він храм вишньому Богові, якого не створив його ж царівний батько в Ізраїлі. Так і нині ваша царська пресвітла величність створив своїми царськими трудами храм всевишньому, що не був зведений за блаженної пам'яті великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, улюбленого вашого, царської пресвітлої величності, батька, бо коли Петро Дорошенко смирився під міцну руку вашої царської пресвітлої величності — бути храмові

Гробниця П. Дорошенка (3).

⁷²¹ С. Адамович — ніжинський протопоп. Це відомий авантюрист XVII ст., який хотів піти слідами свого попередника Филімоновича (єпископа Методія) і за будь-яку ціну стати довірником у царя. Довгий час він був агентом царського уряду на Україні. Вступив у конфлікт із І. Самойловичем, був зв'язаний із Самойловичевою опозицією: Рославцем, Думитрашком Райчею, Мокрієвичем та Горленком. Пробував зв'язатися і з П. Дорошенком, та був засуджений і висланий до Сибіру.

⁷²² Так доносив царю І. Самойлович. Це могла бути й пересада, але С. Адамович хотів змістити гетьмана.

⁷²³ Суд над Адамовичем та Рославцем було вчинено у січні 1677р. Адамовича веліли розстригти із священничого сану і передати світському суду. Його зобов'язали постригтись у ченці, а коли той відмовився, віддали у військовий суд. Потім його разом із П. Рославцем виряджено до Москви, а згодом заслано до Сибіру.

⁷²⁴ Промову перекладено зі старослов'янської мови.

всевишньому Богові. Цей же, що досі не хотів царя, але ворогів господнього хреста і царевих, не буде храмом божим, оскільки не зберіг божої заповіді, а Господь казав: «Дотримуючись заповіді моєї, в мені перебуває, і я в ньому, а хто Бога боїться й царя шанує, той є церквою живою Бога», — і через те, що змирив свою голову в нинішньому році маєстатові вашої царської пресвітлої величності, створився ваша царською пресвітлою величністю храм божий Соломона. Звів великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович численні храми господні, владнавши божі церкви, ваша ж царська пресвітла величність створив, звів і докінчив вишньому Богові цей нерукотворний храм, і через це — *більше Соломона тут*. Не чули й не було в творенні Соломонового храму, так само і в будові вашої царської величності, заліза; а коли мир без війни, то не треба вже казати — мир після війни; тут царська пресвітла величність дасть Малій Росії мир без війни, і це — *більше Соломона тут*, оскільки не кров'ю, як та птиця (та й на зведення Соломонової церкви здалося каміння), не кровопролиттям, але теплою любов'ю й милістю вашої царської пресвітлої величності, як батька щедротам, створено цю церкву... Отож хай благословить господь вашу царську пресвітлу величність і затвердить престол вашої царської пресвітлої величності навіки, як повний місяць. І оскільки Петро Дорошенко, що був під ногами неповного місяця ⁷²⁵, є нині біля підніжжя ніг вашої царської пресвітлої величності, то хай хвалитиметься від усіх вишній Бог, бо від імені вашої царської пресвітлої величності дається нам божий дар, дар цілковитий, мир-бо нам дано, і це є той божий дар, а за цей дар смиренний архієпископ віддає вишньому обіти з усіма вірними підданими вашої царської пресвітлої величності Малої Росії, бо місто й усю державу вашої царської пресвітлої величності називають мирними. Це все радісне, це все веселощів наповнене, це втішає всю державу вашої царської пресвітлої величності, але є й інше — сумне, оскільки в державі царської пресвітлої величності, а серед пастви смиренного архієпископа є деякі, що не ревни до вашої царської пресвітлої величності, не шукають миру, але сум'яття, вишукуючи за своєю похиттю невинної крові вірного підданого вашої царської пресвітлої величності гетьмана Запорозького війська, які таємно умовилися вбити його й віддати смерті, — між них є Симеон Адамович з іншими своїми прибічниками. Що треба ієреям говорити, не знаю, але знаю, що ієрею годиться жити з невинними руками й чистим серцем, цей же хотів умити руки в крові праведного й вірного підданого вашої царської пресвітлої величності. І про це смиренний архієпископ доповідає вашій царській пресвітлій величності і віддає найнижчий уклін, щоб той у своєму неправедному ділі за указом вашої царської пресвітлої величності осудився чи оправдався перед архієпископським судом; і кажуть отак усі — як мир, так хай пробуває навіки в царстві вашої царської пресвітлої величності милість та істина, амінь».

Після доброго закінчення тієї віншувальної промови я, приступаючи до опису злопригод і крайнього через турків спустошення та розорення Чигрина й усіх решток тогочасної козацької України, вирішив покласти перед цим нещастям для забави тобі, ласкавий читальнику, оцю нову обробку «Сатирової повісті», вклавши в неї частково пригожі речі з четвертої пісні влоського ⁷²⁶ автора Торквата Таса ⁷²⁷.

Того ж 1676 року один сатир, що начебто довго жив у подільському лісі Недоборі ⁷²⁸, був перестрашений демонським збором і втік геть із Недобора. А прибігши у Великоскитську пустиню ⁷²⁹ і зустрівши там іншого сатира, сказав йому таке:

«Оцими днями, опівночі, як мені здається, спав я в своїй темній, зарослій густим і непрохідним лісом та терном, нікому не відомій дебрі та яскині, коли це сильно здригнулася піді мною земля і не знаю, чи вона, чи нечисті духи викинули мене вихором угору від

⁷²⁵ Тобто у підданстві турецького султана.

⁷²⁶ Влоський — італійський.

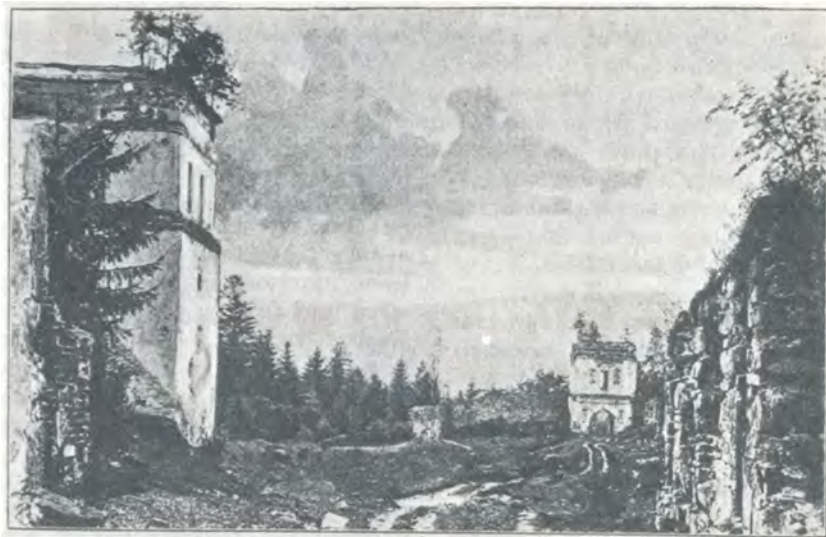
⁷²⁷ Поема Т. Тасо «Звільнення Єрусалима», на мотивах четвертої пісні якої С. Величко побудував свою новелу, була досить відома в той час на Україні в основному через польський переклад П. Кохановського, котрий мав у XVII ст. три видання. Зберігся навіть знайдений В. Перетцом переклад тієї поеми на книжку українську мову (кінець XVII — початок XVIII ст.). З порівняння текстів видно, що С. Величко користувався польським перекладом поеми, вніс до теми елементи власної творчості, переклав її на прозу, створивши у такий спосіб викінчену новелу.

⁷²⁸ С. Величко, будуючи свою новелу, зливає мотиви запозичені з фольклорним оповіданням. Згаданий у новелі ліс Недобір ріс на Поділлі в Кам'янецькому повіті між Гуменцями та Шатавою, тут, за народним переказом, збиралася нечиста сила на чолі з Люципером (як і у Величка) і розмірковувала, як з допомогою турків знищити український народ. Існування цієї легенди засвідчене аж у 1875 році «Подольськими єпархіяльними ведомостями».

⁷²⁹ Тобто до монастиря Скита Манявського.

Торквато Тасо (58).

Загальний вигляд руїн
замку Скит Манявський (4).

землі з моєї яскині. Я ж був геть од страху збезумілий і, не знаючи, що чинити, втиснувся в дуплясте від кореня дерево, яке мені там трапилось. Отак я стояв, тісно огорнений, і відчував, що всі чуття мої змертвіли, а зір та слух мало мені служать.

Дивлюся я крізь щілину того дупла, що в ньому був, і бачу відразу князя тьми і стародавнього начальника злих духів Люципера з іншими його старшинами, що незвідь-звідки прийшли. Сів він недалеко від мене, як на престолі, на великому дерев'яному пеньку, гнилому й повному мурашви, маючи в руках іржаве, погнуте, залізне сцетпро, на бридкій голові багато рогів, а на чолі один — найбільший. Був він дуже великий, чорний, як вугілля, від голови до ніг, вуса мав паскудні — довгі, пом'яті, бороду — криву, густу, покошлану, що покривала й косматі груди. Очі він мав, як розпечені на вогні сковороди, — випускали вони від себе синій сірчистий вогонь, як стовпи чи комети. Губи були криваві, як пухирі, довгі, надуті, а рот і горлянка були наче прірва, що випускала з себе сморідну пару. Коли ж мурашва, що на ній він сидів, його допікала, він хитав своєю головою так, що з ніздрів його на лоно, наче смердючі остюки, сипалися стоноги. Більше його сатанинських прикмет не міг я зі страху добачити, оскільки бачив іще й те, що коли він, князь пекельних темнот, сів на згаданому гнилому пеньку, сіли з ним й інші його начальники, старі по праву руч, а молоді по ліву руч. Були серед них різної постави і страшних гатунків демони і ніколи не бачені мною бридкі лярви; одні мали верблюжі і козині, а інші курячі ноги, а на голові й роги мали. Інші ж замість волосся мали вужів та зміїв і всілякі інші змішані злі дивовиська та злющі вогні. Він, отой старий сатана Люципер, заговорив до них, що отак порозсідалися, бридким і верескливим голосом: «Принесіте мені отой мій ріг, що його був зламав я з великим болем з голови моєї об Іорданську скелю, коли йшов хреститися християнський бог Христос, а я був скинутий з небес і з невимовною швидкістю летів з вами до пекла». А коли йому відразу його принесли, повелів він затрубити в нього. Коли ж був посланий бридко гаркітливий голос того рогу, тоді всі недоборські дерева захиталися і моє зі мною мало не впало. Була відразу після того по всьому Недобору велика буря, шум, невимовне сум'яття і вихори, від яких всі звірі побігли й полетіли з великим поспіхом геть з Недобора, а з ними мало не вилетів із мене мій дух. Тоді злетілося туди, де був їхній начальник, незчисленне множество демонів, наче темна хмара смердючої саранчі, і весь ліс Недобор, освітлений тоді місячним світлом, затемнивсь і спохмурнів. Побачивши їх, Люципер похвалив їхнє старання і сказав до них таке:

«Друзі й чесні мої князі, що провадите свій рід з небес і гідні жити в них більше, ніж сонце, Бог несправедливо випхнув од себе вас разом зі мною у пекло із тих небесних держав, до яких належите так само, як і він. Мабуть боявся він нас, коли бачив, що мужність наша протистоїть йому. Нині ж він сам, як усемогутній, володіє небом і зорями, а нас має за своїх ворогів і, замість світла денного, всім приємного, замкнув нас нездоланною узою в темряві, позазд-ривши нам неба — першого нашого щастя — і ясного сонця, віддавши нас безмежній і постійній тьмі. А що найгірше коле й пронизує мене люттю, гризе і додає до давнього болю більший жаль — це мука, що низьку людину, створену з болота й глини, кличе до неба замість нас і, як батько сину, зичить їй вічного гаразду і нашого найпершого щастя. Але й того маючи замало, послав був у світ і видав на тиранську смерть, на більшу нашу біду свого єдинородного сина. Він же, самі добре знаєте, з якою небезпечною і великою тривогою нашою, виломив пекельні двері і, порвавши вічні зав'язі, відняв у нас гвалтовно дорогі наші здобичі й користі — душі вірних своїх рабів — і на більшу нашу печаль виставив на весь світ тріумфальну хоругву, що звоював пекло. Але залишимо геть стародавні в часі наші шкоди й кривди від нього, — вони завжди були і є славні: він завше допомагав людині супроти нас і робив та робить силу нашу нікчемною і бездіяльною, віддавши нас на посміх і наругу тому, хто мав би перед нашим лицем як слуга схилити свою шию. А пригадаймо недавні образи і як хоче нас від віку обернути він унівець, а силу нашу зробити безвісною, коли забере від нас усіх людей і приведе до себе; до того ж він приніс таку честь і дав силу хрестному дереву (яке здавна служило для безчестя й смертної кари злочинцям і на якому зволив розіп'ястися й сам Христос), проти якої ми зовсім не можемо стояти і мусимо, безчесно і всепереможно гнати, тікати й зникати. Що ж маємо чинити, чи тільки будемо дивитися крізь шпару? А він натискає сильно — от бачите, що люд його віри поширюється і змножує свої церкви не тільки по всій Європі, а вже і в Азії, і в Палестині! І приходить до того, що не тільки в християнських церквах, але й повсюди поміж невірними поганинами, зловленими у віру Христовими апостолами, буде зображене й пошановане на стовпах і колонах, мідних і мармурових, Христове ім'я, а наші хвали й офіри через те цілком згинуть і загаснуть. Божниці наші порожнітимуть, а ідоли впадуть ув остаточну згубу. Йому ж самому, як єдиному Богові, всі народи воздадуть хвалу і принесуть офіри, а нас до своїх церков і входити не пустять. І чим раніше хвалилися ми, те тепер мусимо відстраждати так, що душ, підданих гріхові, не буде і за них перестане платитися Плутонові⁷³⁰ трибут. Чуєте ж бо, не допустимо до того, візьмемо перед себе давню свою мужність; коли ми вергали в небо вогнем і докучали мечем небесному князівству — тоді ми, либонь, програли й лишилися переможені, однак сміливість серця нашого і справність нам призначано.

Гадаю, що й вам відомо добре, як зависний на добро наше християнський князь і гетьман Гофред⁷³¹, воюючи в Азії й Палестині наших слуг магометан, скинув багато ідолів із наших божниць і знищив твориму в них нашу хвалу; та й саме велике місто Єрусалим він здобув⁷³² і зробив те саме, встановивши в ньому хвалу Христу, назорейському Богові, своєму спасителю. Оце християнське щастя і божественна над ними милість найбільше нас тоді доляла; і гризли великим жалем та болем, пронизуючи як стрілою наші серця; ви були послані від мене перешкоджати християнам у їхніх замислах, і їхні війська, що стояли тоді під Єрусалимом, мали порозрізнявати всілякими способами і спритами, змішати і припровадити їх до крайньої руїни, чого, либонь, цілком не досягли, але й досягли немало, вчинивши значний ущербок у тих військах своїми спритами. Хвалю отож вірну вашу службу, завдяки якій ми погубили, почавши від синів Володимира⁷³³, того другого після Андрія⁷³⁴ християноруського апостола та хрестителя, аж дотепер, чварними війнами і сум'яттями множество християнського люду і приводите багатьох

⁷³⁰ Плутон — у грецькій міфології друге ім'я бога підземного царства Аїда.

⁷³¹ Гофрід Бульонський — герцог Нижньої Лотарингії. Йдеться про перший хрестовий похід, Гофрід був одним із вождів цього походу. Потім став єрусалимським королем (1099).

⁷³² Єрусалим було здобуто 15 липня (за ст. ст.) 1099 р. і вчинено в ньому страшно різню мусульман.

⁷³³ Князь Володимир мав 11 синів, які почали чвари ще за його життя, а після смерті особливо.

⁷³⁴ Первозваний Андрій — апостол Ісуса Христа, брат Петра. За церковним переказом, проповідував християнство серед скіфів — народів, котрі жили на східних і північно-східних берегах Чорного моря. За свідченням літописців, був біля теперішнього Києва, де встановив хреста.

інших з православної віри до інших різних вір. Але ще немає кінця моєму бажанню. Хочу я винищити й вигубити отих кам'яносердих і у віках непохитних у своїй православній вірі русо-хазарів, що більше інших народів важкі й невиносні нам своїм благочестям та рицарством. І це я вчиню незгодами й чварами такими ж, як були раніше в колишніх властолюбців і начальників,— так знищете ви в землі українській і славу Христа, їхнього Бога й спасителя, нашого ж губителя. Адже вже була на цьому боці Дніпра пошкоджена й спустошена їхня земля з багатьма міцними містами і багатолюдними селами спершу через вірного нашого слугу Батия, потім і через їхніх же братів-християн поляків, а потім знову-таки через наших слуг сарацинів і агарян⁷³⁵. Одначе з бусурман, вірних наших слуг, гине від мужньої їхньої зброї більше людей, як у них. І це належить нам, коли Христос допустить, відомстити і їхню землю зі столицею їхніх гетьманів Чигрином та іншими містами, що лишилися, до решти розорити і цілком порожньою та нікчемною зробити. Ідіте ж, мужні мої рицарі, у весвіт і збирайте свою силу на вигублення того затверділого хазаро-руського народу, вжійте до цього всіляких спритів і хитрості вашої і коли в тому один з вас кволий і невправний, то хай допоможе йому в початій справі другий. Напровадьте мені в'язнів, чи силою, чи радою, чи умітністю, будьте їм завадою і шкодьте всюди, вловіте їх у сітки вашого сприту. Нехай одні волочатся по світу, як заблуклі без пастиря вівці, другі затагаються на службу всіляким чужим монархам і там гинуть за гроші, треті в п'янстві топляться, четверті в усіх світових розкошах, як свині, нехай плещуться, п'яті у плотській похоті нехай паскудяться і ображають на себе Бога, шості нехай бунтуються на своїх гетьманів і начальників зі своїми роздвоєннями і внутрішніми чварними незгодами — хай викорінюють себе самі, нехай військо згине, нехай йому те станеться, що пам'яті хазарів не останеться!»

Гнівалися нечисті душі, чуючи ту Люциперову мову і, вже більше її не дослухаючися, з великим шумом і вихором, як незліченна саранча і темна хмара, полетіли геть із Недобора на свої справи. Потім одразу блиснула блискавка, а після неї вдарив міцний і нестерпучий Перун, від якого й багаторогий їхній сатанинський король зі своїми князями, лишивши після себе плюгавий і невиносний холод

⁷³⁵ Тобто турків і татар.

В'їзна брама замку
Скит Манявський (4).

та сморід, пішов із тим пнем, що сидів він на ньому, в землю, покинувши по собі тільки малі челюсті бездонної прірви, що почали потроху випускати із себе гіркий сірчистий дим. Од того Перунового грюкоту не лише завалилася і зрівнялася з землею моя дєбра й улюблене моє житло, що було там близько з харчем моїм і дерев'яними та терновими хащами, але й численні великі дерева, що були поблизу, й моє, в якому був я, вирвалися з корінням й упали на землю; і все листя в усьому тому лісі з усіх дерев, хоч і не час ще був, упало на землю і, наче спалене з усіма травами та лісовим биллям, послалося по землі одним шаром пічного попелу, а ліс лишився на землі без листя, неначе сухий.

Від цього страшного видіння та грюкоту, холоду, й смороду, і падіння на землю зі своїм деревом я втратив усі чуття свої і лежав мертвий у тому деревному дуплі до півдня. Опівдні, коли моя плоть нагрілася від сонячного тепла і південний тепло-холодний вітер вивіяв сатанинський сморід, що був у всьому лісі, то й я відчув у собі пробудження життя, заледве виліз із тісного мого деревного дупла і, бачачи в усьому лісі порох, попіл і голі дерева та не маючи, відтак, нічим себе прохарчувати, а до того ж боячись, щоб той сатана не виліз знову на світ через залишену після себе нору і не відігнав своїм страхом мого від мене духу, біг, біг і біг, не дивлячись куди, і перебіг за кілька день довгі поля, ліси й діброви, гори, долини й болота та й прибіг у цю незнайому пустиню. І це вже третій день тиняюсь у ній голодний і спраглий, нікого в ній не зустрічаючи і не можучи підкріпити чимось свою плоть від отаких, що оце розповів тобі, страхів і переживань, що геть виснажують мене й нахиляють до смерті. Нині, уздрівши тебе, персоно любого нашого роду, радію серцем і вже не боюсь умерти перед твоїми очима.

Це вирікши, він упав, плачучи, перед ноги сатира, якого зустрів був у Скитських пустинях. Той же, підвівши його від землі і так само плачучи, сказав до нього: «Друже, коли правду кажеш і коли демонська сила своїми підступами знамірюється навести такі біди і злопригоди православному християнському українському народові, то біжімо звідсіля в інші найдальші країни й пустині, щоб і ми не були тут зловлені тими демонськими хитрощами й не впали в несподіване зло».

Вирікши це, пішли вони відразу в глибину пустині. Стояла тоді ніч, а один скитський анахорита, що тулявся після розорення турецького свого монастиря сам-один у пустині, клякнув був у лісовій густині на молитвах. Він побачив і почув ту розмову сатирів, що точилася поблизу нього, віддав хвалу Богові, що відслонив йому розум розуміти мову тих сатирів, і, повернувшись до свого Скитського монастиря, оповів, що почув, братії, яка тут лишилася, і та сатинова розмова прокотилася тоді, здається, повсюди.

Демони ж після такої інформації й розпорядження свого багаторогового князя розсіялися по всесвіту і почали своїми підступами розпоширювати, де було можна, сіті й запалювати серця злостивих і завидливих людей, а найбільше своїх слуг-магометан на викоренення тогочасних козаків із Чигрином та іншими українськими містами, що залишилися.

Причин же явних і найголовніших тому запустінню Чигириня й інших з ним тогочасних міст дві. *Перша*, що гетьман Самойлович, як казав вище, так само, як і давніші цьогобічні гетьмани, почавши від Сомка, його попередники, не бажав чути про іншого, рівного собі гетьмана на тому боці Дніпра. *Друга*, що турецький цар поставив собі за зневагу⁷³⁶, що Дорошенко, відкинувши його протекцію, схилився під високу руку православного російського монарха, хоч і мусив учинити те, як сказано вище, не за своєю волею. Скоро він, турецький цар, одержав відомість про те Дорошенкове відступництво, то дуже, як і вище згадував, роз'ятрився і радився зі своїми вейзирами та пашами, як помститися Чигирину й решті українських міст за ту свою зневагу. І, хочучи на ту раду мати найбажаніший на-

⁷³⁶ Це було сформульовано так: «Непутящий і невдячний Дорошенко, забувши діла падишахові, зрадив його...»

Ю. Хмельницький (3).

Новгород-Сіверський.
Колегіум. XVII ст. (62).

⁷³⁷ Юрій Хмельницький сидів у тюрмі в Едикулі.

⁷³⁸ Тобто наказав константинопольському патріарху Ю. Хмельницького розршити від чернечого габіту.

⁷³⁹ Назорей — особливий клас посвячених у євреїв. Ті, що дали габіт назорейства, утримувалися від вживання вина, не стригли волосся. Ю. Хмельниченко ж мав титул князя малоросійської України.

⁷⁴⁰ Поему написано польською мовою. Повна її назва «Чигирин, прикордонне місто, у тяжкій турецькій облозі року 1677». Книга вийшла у Новгороді-Сіверському в 1678 р.

⁷⁴¹ Фаєтон — син бога сонця Геліоса. Фаєтон попросив у батька дозволу покерувати сонячною колісницею один день. Але кволий юнак не зміг упоратися з безсмертними кіньми і ледве не спалив світ. Зевс убив Фаєтона ударом блискавки.

⁷⁴² Єгова — одне із священних імен Бога в Старому Заповіті.

⁷⁴³ Ходили поголоски, що кримський хан відмовлявся йти на війну, покладаючись на неврожай, і турки прислали йому кілька галер із хлібом. Він мав йти лівим боком по Моравському шляху.

слідок, звелів прикликати для тієї наради в диван, тобто в ізбу, в якій звичайно бували посольства, ради й суди, з одного царигородського монастиря⁷³⁷ ченця Гедеона Хмельниченка, який добре знав, що діється на Україні. Його побачивши, турецький цар наказав скинути чорний габіт⁷³⁸ і нарік його разом із собою, очевидно, через волосся нестрижене й неголене в чернецтві, князем назорійським⁷³⁹. А коли він ознаймив Хмельниченкові свій намір розорити Чигрин й рештки України, одержав таку відповідь, як свідчить Олександр Бучинський-Яскольд у своєму панегірику, приписаному 1678 року гетьманові Самойловичу і названому «Чигрин»⁷⁴⁰:

— Найясніший царю наш і непереможний,
Християнам є твій меч, наче гнів той божий,
Бо за тебе на землі дужчого не чули,
Ти до Господа найближч — сторож його чулий.
Біля гробу Бога ти внук неначе власний,
Місяця страшливий син, навіть тінню жасний.
Що на зорі Фаєтон⁷⁴¹ — ти на християни,
Від Єгови⁷⁴² лютий бич на всі їхні рани.
Хто настирний спротивля тій потужній силі?
Можеш волею ти гнів свій правдивий вилить.
Твоя воля — і міцне надійне діяння.
Наше ж денне і нічне має быть старання,
Доки місто Чигирин із його гетьманством.
А Вкраїну всю під меч із усім християнством
Взявши, трупом не вкладеш місяцю під ноги,
Решту — в ласку у твою, чи під гнів твій строгий...

Потім у диван прикликано, чи вже вони там і були, кримського хана⁷⁴³ й Ібрагіма, славного й заслуженого трапезонтського пашу, і вони присягли на палашах перед султаном, що доти не вийдуть з української землі, поки не сплюндрують у ній своїм поганським мечем усього християнського племені. На це військове діло відразу наказано від султана й вейзира не тратити часу не тільки в константинопольських, але й усіх анатольських⁷⁴⁴ кузнях, як про те було написано й раніше, але денно й нічно кувати, приладнувати та вилити всілякі військові залізні, сталеві й мідні ріштунки, знаміряючись неодмінно виправити від Пропонтиди⁷⁴⁵ на наступне літо свою бусурманську силу на Чигрин, що й сталося, але не з користю, а з превеликим безцестям їхнім, бусурманським, та шкодою, як про те буде оповіжено в наступному році.

⁷⁴⁴ Анатольських — тобто з провінції Анатолії.

⁷⁴⁵ Пропонтида — буквально значить земля перед морем, власне, Передчорномор'я. Пропонтидою називали ще Мармурове море.

Про тридцятилітнє тогочасне українське нещастя і про настале всеконечне її запустіння; про причини турецького знаходу на Чигрин, про скликання і першу виправу від Цариграда під Чигрин турецьких військ із вейзиром, трапезонтським пашею і Хмельниченком; про передчуття в нещасливій Україні крайнього її занепаду; про тодішні моління й підмогу, послану в Чигрин; вірші панегіричні; про зібрання на цьому боці московських і козацьких військ на порятунок Чигрину і про прислання в козацькі полки ікони Христового святителя й чудотворця Олексія з похвальним словом Запорозькому війську і заохоченням на війну проти бусурман; також про особливу монаршу грамоту, що потверджувала давні українські права й вольності; про запал од того козаків битися; про прибуття до дніпрового берега всіх християнських військ і про звідомлення з Чигрина, що турчин уже здобуває його; про осадження турецькими шанцями дніпрового берега і про опанування тих шанців козаками; про прибуття від Чигрина турків і татар до Дніпра; про їхню війну з козаками, що були в турецьких шанцях, які вони опанували, і про велику їхню, бусурманську, шкоду зі втратою ханського сина; про Хмельниченків страх; про переправу християнських військ на той бік Дніпра і про повторне звідомлення з Чигрина, що турчин уже надокучив йому, здобуваючи цілий місяць не без значної своєї шкоди, а козацької здобичі; про всілякі марнотні турецькі способи до здобуття Чигрина і про втрати; про прибуття від Дніпра під Чигрин численних легких московських військ; про втечу з-під Чигрина бусурман і про гоніння їх аж до Чорного лісу з великою їхньою шкодою.

оку від створення всього живого 7185, а від господнього утілення 1677. Тоді текло друге літо царювання в Росії пресвітлого Феодора Олексійовича, а від війни Богдана Хмельницького з поляками, що була почата 1648 року, докінчувався тридцятий рік нещасливих того-

бічних українських подій з безперервним воєнним вогнем, а до того — з чварами, незгодами, війнами, кровопролиттями і з крайньою руйною. Тоді наступило на Україні від турчина, замість божої благодаті і бажаної тиші (із-за примноження людського беззаконня через всяклу в них любов до інших), остаточне і всеконечне розорення й запустіння. А турчин після кам'янецької, хотинської, ладижино-уманської війни відпочивав тільки один ⁷⁴⁶ рік і відразу замислив через свою гординю постати війською для всеконечного захоплення чи розорення тогочасної козако-руської малоросійської України, маючи до того дві причини. Одну проти великого російського государя, що звелів добувати в Чигрині Дорошенка, його турецького союзника, другу проти Чигрина, що, відкинувши його союз

⁷⁴⁶ Після умансько-ладизинської війни була ще одна війна — польсько-турецька, яка закінчилася Журавницькою згодою 1676 р.

⁷⁴⁷ Турецьку армію одні числили 100, а інші — 45 тисяч чоловік.

⁷⁴⁸ Можчирри — монтири.

⁷⁴⁹ Картара — гармата на облогу, яка заряджалася ядром в 40 фунтів.

⁷⁵⁰ Турки переправилися через Дністер в половині червня.

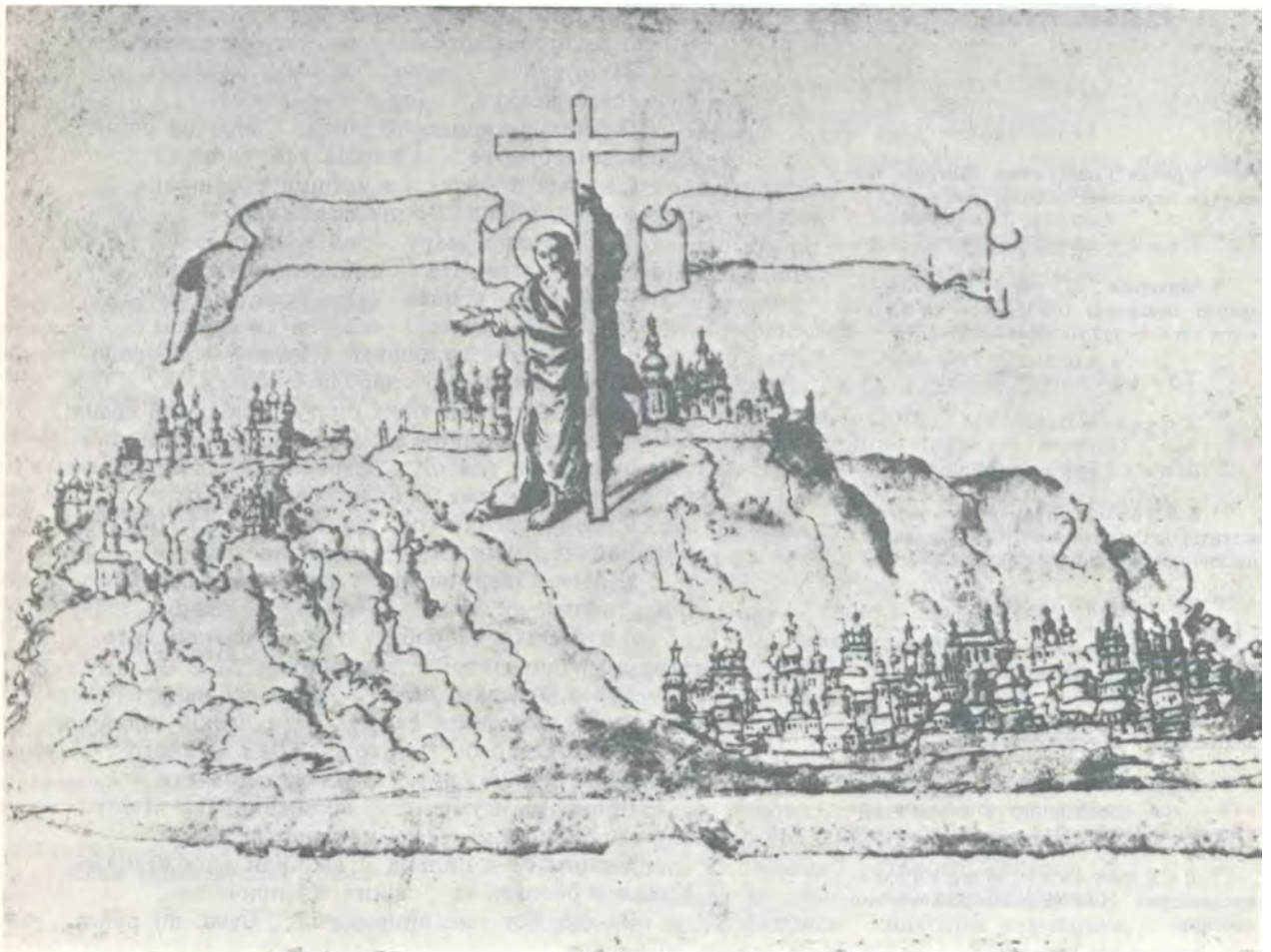
⁷⁵¹ Кандія — головне місто острова Крит. Йдеться тут про турецько-венетійську війну і про облогу Кандії, яка закінчилася перемогою турків. Це сталося 1669 р., на чолі турецьких військ стояв тоді великий візир Кепрлі.

⁷⁵² Розстрига — людина, позбавлена чернечого звання; венжик — прикладка до прізвища Юрія Хмельницького, буквально означає — округлень.

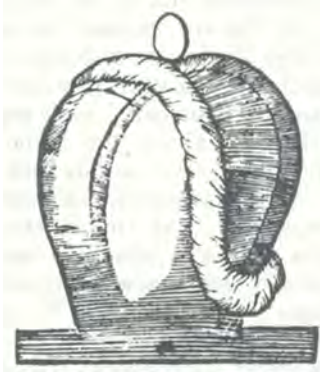
⁷⁵³ Ю. Хмельницький мав при собі 120 козаків з турецьких невільників.

і протекцію, схилився під високу руку православного російського монарха. Отож він постановив у своїй думі спершу розорити війною Чигрин, а потім за одним заходом учинити те саме й богоспасенному місту Києву. А скоро [весна зодягла землю] травами і красноквітними злаками, приємними людському зорові, відразу отой ненаситний візантійський смок, що завжди жадає християнської крові, виставивши в полі під Константинополем свою Махметову хоругву на війну, свиснув грізним своїм наказом на обидва далеко розлеглі пропонтійські береги, закликаючи під ту хоругву своє зміїне кодро махометан. А коли їх, кінних і піших, зібралось під ту хоругву величезне число ⁷⁴⁷, тоді він, придавши їм багато гармат, можчирів ⁷⁴⁸, бомб і великих муреломних картарів ⁷⁴⁹, також порохів і різних куль превеликий достаток, узапастив до того їх усіляким достатнім провіантом і численними грошовими мільйонами і наказав їм повзти ⁷⁵⁰ від Візантії на Україну під Чигрин, а тоді під Київ. На чолі всіх тих військ він виправив при найвищому своєму вейзирі Ібраїма-сагран-пашу трапезонтського з товаришами, що перед тим дізнав сподіваного щастя під Кандією ⁷⁵¹ і на інших місцях у воєнних okazіях і повернувся до свого цесаря зі значною вислугою; приверстано було до них в допомогу на власне злоумисля і розстригу-венжика ⁷⁵² козацького Юрія Хмельниченка ⁷⁵³, який мав надію, що скоро приповзе на Україну з турецькими військами і звістить про себе козаків, то не тільки через достойність і заслуги його батька, старого Богдана Хмельницького, але й зі страху перед превеликою бусурманською силою Чигрин з усією Україною знову схилиться під турецьку владу, а його, Хмельниченка, легко зволить прийняти собі за гетьмана.

Апостол Андрій
на горах київських (26).

⁷⁵⁴ Турки прийшли під Чигирин 3 серпня (за ст. ст.).

Турецький завій (55).

Чи в останні числа квітня, чи в перші травня турецькі війська рушили від Візантії і неспішно простували звичним шляхом на Україну, визначивши термін воєнному в ній промислу на серпень місяць⁷⁵⁴. Султан послав указ і ханові, щоб у той термін прибув під Чигрин з усіма кримськими, білогородськими, буджацькими та іншими ордами. А нещаслива тогобічна Україна, через незгоду власних синів і минулих властолюбців-начальників яка палала в безперервному вогні війни й чварних кровопролитів, як вище казав, тридцять років, мусила тепер бути певною щодо свого остаточного загину від турчина. Про оцю виправу турецьких військ під Чигрин, про минулі козацькі незгоди і насталий тоді страх, про ретельні святительські молебні цьогобічного малоросійського і всього взагалі духовенства, а до того і всього народу на збавлення Малої Росії від бусурманського находу, також про підмогу, яку послав у Чигрин Самойлович, поетична муза козацького панегіриста Олександра Бучинського-Яскольда в панегірику, названому «Чигрин», співає такими римами⁷⁵⁵:

Ледь саян⁷⁵⁶ бусурманський, до стінки прибитий,
 Заспокоюват панцир почав злотокритий⁷⁵⁷
 По Хотині, та знову на інші невчаси
 І турецькі, й татарські гудуть тулумбаси⁷⁵⁸.
 Чутно брязкіт далеко лискучої броні,
 Вже іржуть у тривозі сполохані коні.
 Кочі⁷⁵⁹ тягнуть з возівен, наповнюють гарби,
 З тайників витягають всі цісарські скарби,
 Відмикають шпихліри⁷⁶⁰, збирають запаси,
 Що роками копили в минулому часі.
 Тут глибокі і давні, нажиті з посвяти,
 Константинів побожних⁷⁶¹ викопують спряти.
 Чи по згубу, чи здобич минущу бажують
 Захопити — невірні в похід вирушають!
 Суне сила велика, іде в Україну,—
 Плаче вже тридцять років вона на руїну.
 Ворогами обдерта з плодів усіх гарних
 І своїми побита з амбіцій примарних,
 Переділена, повна вона ворожнечі —
 Загорілася з жару від власної печі!
 Що їй доля в ці літа принесла щербата?
 Батька син убиває, іде брат на брата.
 Того мало. Найгірше, що гак уже пада,
 Тепер бідам давнішим була б вона рада.
 Уже власні хвороби забула б навіки,
 Вже б пробачив брат брату провини великі,
 Бо всіх дрож охопила — гряде вже навала
 І для віри святої загроза настала,
 Бо старання велике було всього люду,
 І отця пресвятого святий дух нас будить
 Барановича йменням — архієпископа,
 Що на Сівері чули його добру стопу.
 Він рецепти, як лікар умілий, не значить,
 Аж допоки хворобу гаразд не побачить.
 Тож до ради святої зове капітулу⁷⁶².
 Трьох згадаєм, одної були всі інфули⁷⁶³:
 Гізеля⁷⁶⁴, щоб жить свято, він давній поборця,
 Гілятовського⁷⁶⁵, також Лежайського⁷⁶⁶ — тройця
 Ця одним духом скута, усі три прелати.
 Інших ще ігуменів, вроджені братії
 З усієї України — усі послушенство
 Учинили і в пильне ввійшли набоженство.
 Узяли в богомисля війни всі причини.
 За що Бог нас приводить, бува, до руїни.

⁷⁵⁵ Уривки з панегірика «Чигрин» подано в перекладі з польської мови.

⁷⁵⁶ С а я н — давній військовий одяг.

⁷⁵⁷ Маються на увазі польсько-турецькі змагання. Панцир злотокритий — тут: поляки.

⁷⁵⁸ Ту л у м б а с и — литаври.

⁷⁵⁹ К о ч і — екіпажі.

⁷⁶⁰ Ш п и х л і р и — житниці.

⁷⁶¹ К о н с т а н т и н и п о б о ж н і — візантійські імператори, було їх за династичним численням дванадцять.

⁷⁶² К а п і т у л а — собор.

⁷⁶³ І н ф у л а — єпископська шапка, тут у розумінні чин.

⁷⁶⁴ Г і з е л ь І н о к е н т і й — тоді архімандрит Києво-Печерської лаври.

⁷⁶⁵ Г а л я т о в с ь к и й І н о к е н т і й — тоді архімандрит Єлецького монастиря в Чернігові.

⁷⁶⁶ Л е ж а й с ь к и й М и х а й л о — архімандрит Новгород-Сіверського монастиря.

І. Гізель (54).

⁷⁶⁷ У Чигирині зачинився російський гарнізон на чолі з генералом А. Траурніхтом (24 тисячі чоловік) і 5 козацьких полків. Росіяни були в горішньому, а українці в долішньому місті.

⁷⁶⁸ Ібрагім-паша і хан кинули частину війська, щоб перепинити шлях військам І. Самойловича та Г. Ромодановського. Це сталося 24 серпня (за ст. ст.).

⁷⁶⁹ І. Самойлович та Г. Ромодановський зустрілися тільки третього, за іншими даними — 10 серпня, й рушили до Дніпра.

⁷⁷⁰ Пітон — вид зміїв від 6 до 8 метрів довжини.

⁷⁷¹ Тритон — у грецькій міфології божество з двома рибацькими хвостами, кінськими грудьми й ногами, але з людською головою.

⁷⁷² Тізіфона — богиня кровної помсти в грецькій міфології, одна з трьох іріній.

І не бачать нічого, лиш гріх непокритий
 Між людей, тож складають подання для світу:
 Щоб всі люди молитви, також призивання
 Богу щиро давали, і звечора, й зрання
 За монарха, що у вірі правій пробуває,
 Під яким ми опіку і ласку приймаєм.
 Також і за вітчизну, свого гетьмана,
 За усіх — кардинала і прімаса-пана.
 І рецепт на біль лютий синове слухняні
 Заживають охоче, бо зцілює рани!
 Вже турецька притисла нога Україну —
 Смок азійський поспішно повзе до Чигрину ⁷⁶⁷.
 Він преславу фортецю навколо обходить,
 До Дніпра інше військо в загоні відводить,
 Щоб обсісти найшвидше усі переправи,
 На Дніпра узбережжі свої ставить лави ⁷⁶⁸.
 Чигирин у облозі у відчай впадає
 І надії на поміч вже майже немає ⁷⁶⁹,
 Є на Бога надія! Його допомоги
 У молитвах прохає багатий і вбогий.
 Гей, багато ми терпим, безсмертний наш Боже!
 Нашу неміч твоя міць невже не підможе?
 Ходим пізно ми й рано у темнім підлав'ї,
 Чи ж то сниться нам неміч, чи бачим наяві,
 Диха смрадне болото, вогонь з вуст пітона ⁷⁷⁰,
 Із якого ця гідра бридячого лона?
 Чи з'явилась зі джбана старого Тритона ⁷⁷¹
 Чи вродила те диво на світ Тезіфона ⁷⁷²?
 Християн тисне нехрист накомом важенним,
 Вдар їх, Боже! Кинь в їжу гадюкам шаленим!..

⁷⁷⁸ «Похвальне слово», яке йде далі, посилалося, очевидно, з іншої нагоди і не при Федорі Олексійовичі, а при Олексії Михайловичу. (Див. подальший виклад).

⁷⁷⁹ Рік не проставлено. Має бути: «...в 1681 році».

⁷⁸⁰ Повна назва: «Слово до православною і христоіменитого Запорозького воїнства при піднесенні всечесної ікони святого отця нашого Олексія, митрополита київського і всієї Росії чудотворця в благочестиві їхні полки, [щоб] зібрати їх проти нечестивих турок і татар». Перекладено зі старослов'янської мови. Звірено за книгою: *С. Полоцький. Вечеря духовна.*— 1681.— А. 93—99.

ським військом. А за ними приспіли на з'єднання слобідські козаки і смоленська шляхта. Коли ж гетьман Самойлович зібрався і з'єднався зі своїми козако-малоросійськими військами, то пресвітлий государ Феодор Олексійович, заохочуючи й понаджуючи його з усім Запорозьким військом на війну супроти турків і татар, прислав до нього в полки через свого нарошного посланника на благословення всечесну ікону Христового святителя Олексія, Київського митрополита і всієї Росії чудотворця, з таким «Похвальним словом» ⁷⁷⁸, складеним превелебним отцем Симеоном Полоцьким, на той час його, государським, казнодією, за його ж монаршим указом до всього Запорозького війська. Його переписано на папері й читано в усіх малоросійських полках, а потім у 16 [...] ⁷⁷⁹ році видрукувано при кінці книги «Вечеря духовна», складеної його ж, Полоцького, працею. Це слово я виписав з тієї книги і поклав тут хоч і над потребу, однак для задоволення читальника ⁷⁸⁰.

«Цар Соломон, переповнений більшою від усіх ізраїльських царів мудрістю, створив якомсь собі престол, як честю, так і золотом красний — православної люде, христоімените воїнство! — а до нього утвердив шестиступні сходи, і дванадцять левів стояло біля приступок з одного й другого боку. Отак праведний Соломон, цар неба й землі, створив собі мислений престол — єдину святу соборну апостольську церкву, прикрашену чистим золотом благодаті і небесною честю. До неї зробив він своєю рукою шість приступок і зволив створити їх за шість днів, підкоривши їх користі й служительству, і огордив їх левами непозолоченими, але дорожчими за

С. Полоцький (45).

всяке золото, бо живими і з даром мови — православним і христолюбивим воїнством, що служило йому не так для негарного постраху, як для захисту від услякого ворога й супостата. Такими левами з даром мови, обдарованими великою силою від Господа, є ви, христоімениті люде, воїни царя небесного і вірні слуги його дійсного намісника на землі, найблагочестивішого, найтихішого, найсамодержавнішого великого государя-царя і великого князя Олексія Михайловича, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержця. Ви-бо

С. Полоцький.
Вечеря душевна.— Титул (46).

вашою зброєю більше за лев'ячі пазурі терзаєте сильних і жорстоких дивозвірів, що даремно нападають на дітей східної церкви. Ви грудьми своїми, як необорною стіною, огороджуєте російську землю і захищаєте її від наскоків нечестивих бусурман. Ви, невисипучі чатівники жереба Пресвятої Богородиці, надихніться сяливою вірою всієї православної країни — ви поставлені Богом для швидкої помсти злісним ворогам! Ви справді можете про себе сказати те, що казав Давид Саулові про себе: «Раб твій доглядав батькової отари, і як іноді прийде, бувало, лев чи то ведмідь та вхопить овеча з-між отари, так я, бувало, біжу та й б'ю його, покіль вирву йому з пащі овеча; як же він кидався на мене, то я вхоплю його за горло та й уб'ю на смерть». Бо татари нападають на отару Христову і крадуть з неї, наче люті леви й ведмеді, баранів і овець, чоловічу тобто стать і жіночу, а ви, кидаючись услід, багатьох з них б'єте й умертвляєте та своїм промыслом і силою встановлюєте бажаний мир, радість, веселощі й гаразди східним братам і родичам вашим, а всі христоімениті люде моляться за вас. У цьому увіренні не тільки

чутками, але й самими ділами цілковито увідомлений найблагочестивіший, найтихіший і найсамодержавніший великий государ-цар і великий князь Олексій Михайлович, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержець, що єдиним є царем, який сяє благочестям, єдиним є найвищим стовпом і фундаментом церкви, теплий поборник святого православ'я, старатливий поширювач справжньої віри в Бога Христа, що з'їдається старанням до божого дому; як другий Давид, він захисник і володар усіх правовірних, світ очей усіх православних християн і не забуває вас, прикладаючи своє благословення і звання своє батьківське до вашого, що від Бога, дбання, бо носить написану на сердечних скрижалях вашу віру й старання та чинить щодо вас милосердний промисел. Тож приносьте гучнішими подвигами вашими більшу службу господові, знищуючи ворогів його пребожественного імені, що нападають на християн, братів ваших і родичів, друзів і сусідів, бороніть од нечестивих агарян, що хапають полон, повертайте той полон на волю і встановлюйте вашою зброєю бажаний мир і тишу російській породі.

Заради тих благословенних та інших багатьох дій пресвітлий государ-цар і великий князь Олексій Михайлович, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержець, візьме в преміцну правицю даного собі від Бога на помсту злочестивим меча і звелить вам учинити те саме. Тож із божою поміччю мужньо йдіть у похід на ваші супостати, смиряйте їхню горду силу, а непокірних топчіть переможними ногами. А коли зможете це вчинити, то благочестивий цар, який не на лук свій сподівається, а кладе всю надію на божу поміч, благословить прислати до вас у ваш православний полк чесну й святу ікону великого божого угодника, отця нашого у святих Олексія, київського митрополита ⁷⁸¹ і всієї Росії чудотворця, він із вашої ж країни, чернігівський уродженець ⁷⁸², але всіх православних християн швидкий помічник та покровитель. А ви заспівайте переможну пісню за його святим піклуванням, молячись йому цілковитою вірою й любов'ю з теплими слізьми, вдійте світле торжество, перемігши злопідступних ворогів. Він же, дивний чудотворець, має дану собі від усемогутнього Бога таку благодать, що втишує війни, переводить лютість звіроподібних скитів у покірливість, а стрім їхній перетворює у страх і втечу. Бо коли він ще жив, тримаючи патерицю московського й київського престолів, страшні його слова усовіщування били ворогів, і вони не наслідувалися нападати на російські країни. Так само й нині, коли він стоїть перед божим престолом зі святою й непорочною своєю душею і може про все просити, вороги забоятся його заборони і не зможуть стояти супроти вас, а ви це діло боже візьмете собі до рук під його керівництвом і посібництвом. В давнину велику почесність сотворив великому цьому святителю й чудотворцю татарський цар Чанібек ⁷⁸³, коли через послання вмовив цього святого прийти до нього з Російської країни в його орду до його осліпної тоді цариці Тандули ⁷⁸⁴. Коли ж святий рушив у дорогу і ще коли був на далекій відстані від орди, цариці було явлення, що бачила уві сні того дивного святителя, одягнутого в усе архієрейське, з багатьма священниками й дяконами, також убраними за своїм чином, і що вони приходять до неї, щоб зцілити її. Коли ж вона звістила цей сон цареві, відразу пронеслася звістка, що їде з Росії святитель. Цар відтак і цариця за образом, побаченим уві сні, звеліли готувати з добрих і дорогих тканин священнику одягу на самого святого архієрея і на всіх церковників, що мали з ним прийти. А коли божі помічники наблизилися, цар вийшов назустріч святителю зі своїм сином Бердебеком, з іншими своїми синами, також і всечесно зі всіма своїми вельможами та князями. А коли святитель прийшов на місце їхнього житла, відразу пошанувався тими уготованими дарами, освятив їх і вдягся в них, так само вдягся за своїм чином і всі інші, що були з ним, і заспівали молебен. А освятивши воду, він покропив царицю, і від того подарувалося очам цариці світло, хоч і була вона невірна. О чудо превеликого! Раб божий нечестиву просвітлює! О диво чудесне! Зціляє недуг без тілесного

⁷⁸¹ Олексій став митрополитом у 1348 р.

⁷⁸² Син чернігівського боярина Федора Бяконта, але народився він у Москві.

⁷⁸³ Чанібек — хан Золотої Орди, царював у 1342—1357 рр.

⁷⁸⁴ В оригіналі: «Тандулі». Це було в 1357 р.

⁷⁸⁵ Бердебек був ханом після Чанібєка. Він убив батька і став на його місце.

⁷⁸⁶ Голіаф — біблійний персонаж, філістимлянський велетень. Його вбив Давид зі своєї пастушої праці.

⁷⁸⁷ Рувим — біблійний персонаж, жив у XVII ст. до н. е., родоначальник племені. Гад — біблійний персонаж, родоначальник племені. Монасія — біблійний персонаж, родоначальник племені.

⁷⁸⁸ В оригіналі: «Сеннахиріма». Езеція — біблійний персонаж, іудейський цар, жив у VIII ст. до н. е. Сеннахирим — був царем у Наневії й пішов був війною на Езекію. Його військом було значно сильніше Езекієвого, але той у казковий спосіб ворога переміг: з'явився янгол смерті і знищив 400 тисяч ассірійців.

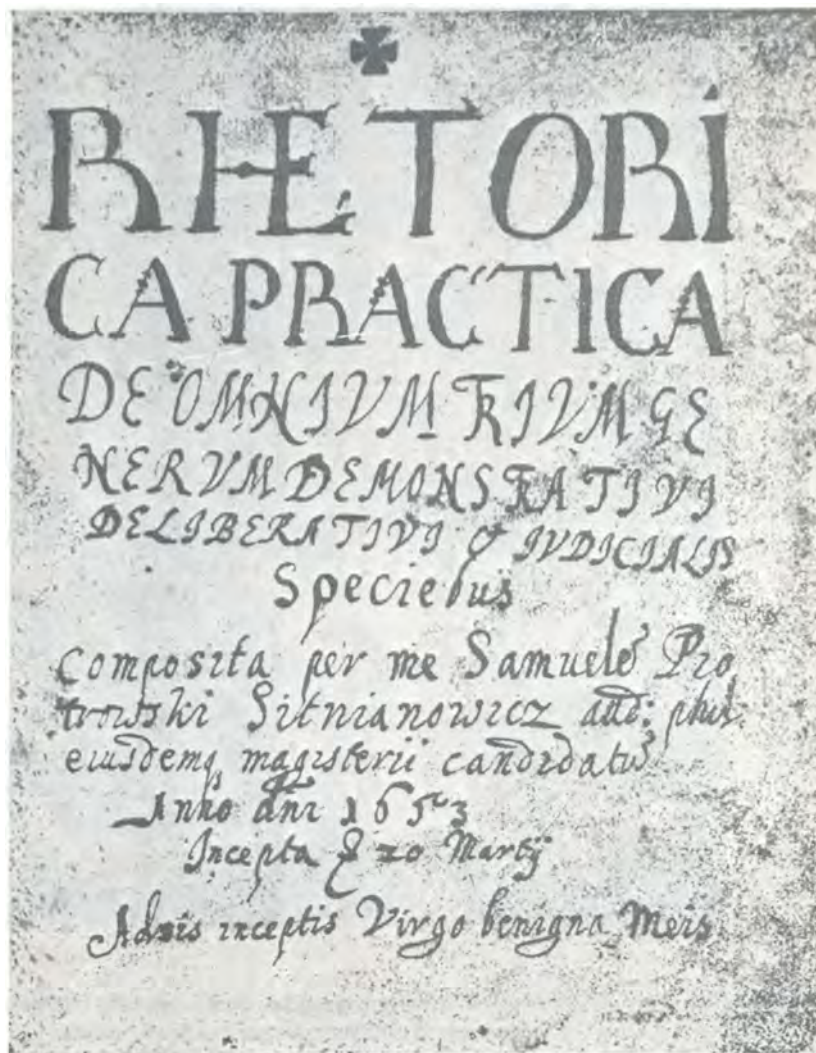
⁷⁸⁹ Пропуск. Має бути: «Бог наш, помічник наш».

лікування! О милосердя батьківське! Як уділяє недостойну благодаттю! За це він був значно пошанований і щедро обдарований та повернувся додому, несучи мир православним християнам, як покірливим вівцям від хижого й лютого звіра. Так само й другим своїм ходінням в орду він утримав, як богомудрий, своїм увітливим усвіщенням від лукавого зачину лютого варвара і неситого на кров християнську змія Чанібєкового сина Бердебєка⁷⁸⁵, що кинувся був полонити Російську землю, і вчинив ставові своєму солодку тишу.

Коли він був тоді в мертвенній плоті такий сильний словом і ділом, ще сильніший він тепер, безсмертно стоячи душею перед Богом, знищить луки ваших ворогів, зломить мечі, а самих потопче, коли не віддадуть йому достойного пошанування. Ви ж, братіє, вірні воїни правовірного царя, воздайте достойне й належне пошанування великому цьому святителєві і старанно кличте його собі в допомогу, як швидкого помічника, проказуючи ім'я його святе Олексій, що є помічник, і не буде даремне ваше прохання, бо написано про це: «Просіть, і дасться вам».

Не сподівайтесь на багатолюддя, на силу, на коні і на зброю вашу, бо написано: «Даремний кінь у спасінні, і зброя моя не врятує мене», але сподівайтесь на господа, що каже: «Поміч моя від господа, що сотворив небо й землю», — і будете блаженні, як пошле вам господь поміч від Сіону і від святого й заступить вас. Сподівалося чудисько на ім'я Голіаф⁷⁸⁶ на силу плоти своєї і на зброю, але було переможене Давидом, що був малий тілом, великий у надії на Бога. Його сподіванку священне писання так нам з'являє: «І Давид відказує Філістєєву: «Ти йдеш на мене з мечем, списом і щитом, я ж іду на тебе в ім'я господа Саваота, в ім'я Бога військ ізраїльських, що ти зневажив». І пересилив Давид чужинця, умертвив його пращею й каменем і убив його. Коли ж підуть чужинці на вас, озброєні залізом, мечами і стрілами з Голіафом, ви ідіть за Давидом, огорожені надією на ім'я господа Саваота, і насправді співайте переможених пісень. Пересильте їх так, як давні сини Рувимові й Гадові і Монасієнові одноплемінники⁷⁸⁷, і воюйте супроти агарян, і пересильте їх, і хай втрапляють агаряни вам у руки, і всі їхні житла, тому що постанете, закликавши Бога, і почувте ви їх, тому що покладатесь на нього, і захопите їхні користі. Коли ж побачите безліч коней і вершників, що йтимуть на вас, не бійтеся, бо боговидець у божественному писанні переконує у такому: «Коли підеш на війну з ворогом твоїм і, побачивши коні, й вершники, і люди численні супроти тебе, не лякайся їх, коли господь Бог твій з тобою». Нам же, ієреям, заповідає казати вам у рік війни: «Послухай, Ізраїлю, ви входите сьогодні на війну з ворогом вашим, хай не ослабне серце ваше, не бійтеся, не страшіться і не відхиляйтеся від лиця їхнього, коли господь Бог ваш іде перед вами, сприяє супроти ворогів ваших і врятує вас». Не злякався благочестивий Езекія гордого Сейнахорима⁷⁸⁸, оточеного великою кількістю війська, сподівався на Бога і торжествував над своїми ворогами, тому що господь послав янгола свого йому в поміч, що побив усіх хоробрих мужів, вояків і начальників вояків. Бо він своїх вояків збуджував словами про надію, тож і я вам, божим воякам, щоб знайшли подібним покладанням на Бога подібну допомогу, кажу оце: дійте мужньо й посилите, не страшіться, не жахайтесь лиця султана турецького, й хана перекопського, і всієї безлічі лиць, що будуть із ними, бо хоч їх і дуже багато, істина не з ними, з ними-бо м'язи міцні, а з нами господь Бог наш⁷⁸⁹ — повстаньте за нас! І постане господь за вас, о воїни благочестиві, коли ви труджатиметесь для його божественної слави! Постане господь за вас, коли ви за церкву його святу на її ворогів підійметесь! Постане господь за вас, коли бережете заповідь його, турбуючись про любов душі своєї і про братів ваших, коли дбаєте про звільнення їх не від лютого полону, а щоб зберегти від магометанського опоганення! Постане господь за вас, коли ви грудьми вашими огородите, як оборбною стіною, православних християн! Тільки молю вас, брати улюблені, ідіть на це діло боже, скинувши гріховний тягар через

Автограф С. Полоцького (45).

⁷⁹⁰ В оригіналі нема «і спаса нашого».

святе покаяння і утвердившись небесним напутченням, що є живото-
 творящим тілом і кров'ю господа Бога і спаса нашого⁷⁹⁰; від нього
 достойно їж і пий і живий будеш навіки за оцим господнім словом:
 «Їж мою плоть і пий мою кров, матимеш життя вічне». До того
 раджу вам, щоб, благочестиво живши, захоували ви поміж себе
 любов, і єдиним серцем, єдиною душею йдіте на супостати ваші.
 Отак з'єднаних воедино, ворожа сила здоліти вас не зможе, як і стріл
 ніхто не зламає, коли будуть вони в одному снопці, а тих, що роз-
 лучені по одному, і мала ламає сила. Ще любовно вас переконаю,
 щоб усі труди ваші і справи вручали милосердній охоронниці всіх
 правовірних преблагословенній матері божій і здійснювали вашу
 службу під її покровою, і матимуть вони блаженний кінець. Зреш-
 тою, випадкові в поміч, закликайте великого святителя Олексія,
 щоб він як пастир захистив вас, овець словесної Христової отари,
 від хижих вовків, од нечестивих бусурман — хай подасть вам благо-
 словення на це прийдешне діло, хай вимолить вам у господа силу,
 непереможну силу, промисел розсудливий, раду здорову, путь небла-
 зенний, подвиг щасливий! «Хай страшні будете в їхній очах, хай
 один із вас пожене тисячу, а два подвигнуть тми». Ти ж, о божест-
 венний святителю, прехороший пастире, премилостивий отче, пре-
 мудрий учителю, предобрый наставниче, співпрестольнику з апосто-
 лами, лікарю премилосердний, служителю богоприємний, світіль-
 ниче пресвітлий, вождю дуже справний, архієрею божий, дивний

Бій. Фрагмент (51).

⁷⁹¹ О м о ф о р — одна з архієрейських одеж, нарамник.

чудотворче, отче святий Олексію! Будь за іменем твоїм посібником цьому православному воїнству, покривай їх омофором ⁷⁹¹ своїм від ворожих стріл, побий своєю пастирською патерицею люту зброю противенців, огороди стадо це словесне стіною твого благословення, підійми руки свої святі до господа на небеса, як колись боговидець на горі в пустелі, хай ці православні вояки приймуть твоїми святими молитвами від господа утвердження в цьому подвизі, щоб присмирювати гордих ворогів, які не хилять своїх колін перед іменем пресоладкого Ісуса; хай знеможеться лук сильних ворогів, а безсилі підперезуться силою; коли ж злочестиві вороги щось неправедно захоплять від благочестивих царів, то хай повернуть те у державу благовірного нашого царя і великого князя Олексія Михайловича, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержця, бо коли буде все на місці, прийде Бог, єдиний у святій трійці, і буде він прославлений від правовірних у храмах і співові, так само і його пресвятому імені бути прославленому в храмах. О, дай нам, всещедрий Боже, заполучити те через молитви святителя Олексія, заради слави імені твого. Не нам, господи, не нам, але імені твоєму дай славу від усіх сил небесних, що славиться нині і на безконечні віки. Амінь».

⁷⁹² С. Величко урочисто обставляє акт боротьби проти турків, притягуючи сюди документи, які не належать до цього часу. І. Самойлович переписувався з царським урядом часто й активно, не урочисто, а по-діловому. Можливо, йдеться тут про царську грамоту, послану 3 серпня (за ст. ст.) з наказом негайно вирушати на допомогу Чигирину.

При отій іконі Христового святителя Олексія і при тому слові було принесено й особливу монаршу грамоту до гетьмана Самойловича ⁷⁹², що хвалила його попередню вірність і заохочувала на попередню війну проти бусурман, підтверджуючи всій малоросійській Україні і всьому Запорозькому війську всілякі давні вольності з побажанням тільки військової служби. Оцією милостивою монаршою грамотою, іконою Христового святителя Олексія і тим похвальним словом, як гетьман Самойлович, так і все Запорозьке малорос-

Бій. Фрагмент (51).

сійське військо були вельми втішені й захочені на війну супроти бусурман, хоч би й до останнього занепаду.

У перших тоді числах серпня всі згадані великоросійські й малоросійські війська, що були неподаль, стяглися до своїх обозів і дісталися 7 серпня дніпрового берега, що навпроти Бужина. Тоді ж принесено звідомлення, що вже й візантійський смок приповз на Україну й обклав та почав бомбардувати й добувати четвертого серпня своїми багаточисленними військами старовічне столичне козацьке місто Чигрин. А звідомившись, що сильні царські й козацькі війська вже наблизилися до Дніпра на оборону Чигрина, відразу виправив⁷⁹³ з гарматами кількадесят тисяч янчарів й одного солтана теж з кількадесятма тисячами орд⁷⁹⁴ до дніпрового берега під Бужин, наказавши їм, щоб аж ніяк не пустили через Дніпро християнських військ, що йдуть на оборону Чигрина. Тоді ті янчари й татари прийшли до дніпрового берега, де мало перевозитися християнське військо, й, осадивши його всього гарматами й шанцями, були певні, що не пропустять через Дніпро на той бік християнських військ, про що не мали сумніву й вейзир з пашою під Чигрином. Але в тому надія їх одурила, оскільки всемогутній Бог того літа ще не дав бусурманові на свій жеребок берда, а надав християнським вождям таку раду, що вони, станувши біля дніпрового берега і побачивши на тому боці обкладений турками й татарами дніпровий берег, звеліли завезти нічною порою на один дніпровий острів⁷⁹⁵, що був просто турецьких шанців, ховано поставити й націлити на той бік Дніпра, де були янчари з татарами, кількадесят найбільших гармат, що могли досягти в найдальші цілі, а козакам, найвиборнішим стрільцям, кільканадцяти тисячам, наказали тої ж таки ночі позатягати на той острів сухменем водні човни і вночі з острова в

⁷⁹³ Це було вже 24 серпня (за ст. ст.).

⁷⁹⁴ Інші дані: під Бужин пішов сам хан, а за ним Ібрагім-паша з більшою частиною своїх військ.

⁷⁹⁵ Інші дані: це був не острів, а трикутне підвищення, що вдається у Дніпро. У те літо сам Дніпро був дуже сухий, тож, можливо, той трикутник при більшій воді ставав і островом.

⁷⁹⁶ Було то 25—26 серпня (за ст. ст.).

⁷⁹⁷ Один загін спустився на човнах униз по течії й висадився на вільному березі. Вони вдарили в тил. Решта попливли вночі 28 серпня (за ст. ст.), переправилися через Дніпро, і турки з татарами були поставлені перед фактом, що вони не втримали переправи.

⁷⁹⁸ Тут у розумінні «рушничий», я ч а р к а — різновид рушниці.

⁷⁹⁹ Відступили на Крилов.

⁸⁰⁰ Інші дані: військо майже все переправилось у ніч на 28 серпня.

⁸⁰¹ Див. приміт. 794. Опис бою, який подається далі, інші джерела не potwierджують.

Яничар-солак (34).

⁸⁰² Витічки й випори — випади війська з обложеного міста чи обозу.

належному до війни порядку й уладнанні тихо попливти через Дніпро і вдарити на ті турецькі шанці,— було це в середніх чи останніх числах серпня ⁷⁹⁶.

Я, описувач того діяння, не міг мати достатнього знання з реєстрових козацьких записок про ту першу Чигиринську війну і змушений був вичерпати його з панегіричних рим згаданого Олександра Бучинського, який пише, що згадані виборні козаки, всівши серед темної ночі в свої човни, тихо поплинули від свого острова через Дніпро на турецькі шанці ⁷⁹⁷. А коли турки побачили їхню навігацію, видали на них під темну зорю кількарязовий нітрохи не шкідливий гарматний і янчарський ⁷⁹⁸ вогонь, якого козаки принаймні не збоялися, а просто й тихо попливли на берег до бусурманських шанців. Коли ж були близько берега і вже досягали тичками дніпрового дна, то заграли вони на військових музиках марсовий танець на кров. До тих ігор шанцеві янчари не могли й не вміли відправити воєнного танцю, мало билися з козаками, були побиті й пересилені від них, без пам'яті покинули свої шанці з гарматами й усілякими припасами, що були при дніпровому березі, і повтікали в тамтешні ліси й луки ⁷⁹⁹. А скоро розвиднилося, гетьман Самойлович дістав певну відомість про вибиття турків з тих шанців і послав тоді до того свого першого війська, до опанованих турецьких шанців, кільканадцять тисяч козацьких мушкетерів, а для переправи своїх військ наказав денно й нічно розшукувати й споряджати з різних місць пороми й усілякі водні судна ⁸⁰⁰.

Ібраїм-паша і вейзир, довідавшись про втечу своїх янчарів із дніпрових шанців, дуже затривожилися ⁸⁰¹ і, побивши києм боки своїх марнотних Богів, на яких сподівався, сам зі свіжими янчарами, ханом й усіма ордами прибув від Чигрина до дніпрового берега під Бужин і міцно натис на те козацьке військо, що відняло турецькі шанці. Тим часом кілька тисяч московського війська, а особливо з Низу запорожці, виправлені від кошового Сірка, припливли човнами в допомогу до тих козаків, що були у віднятих турецьких шанцях, і наступного дня, як зійшло сонце, зачали разом з тими козаками міцний бій з турками й татарами. Побачивши це, московські й козацькі війська, що були на цьому боці Дніпра, відразу почали за указом випускати через Дніпро зі згаданого дніпрового острова з гармат, що були в закритті, на татарські й турецькі війська сильні перуни, якими не тільки побили й розлучили з життям багатьох турок і татар, що були в бою, але й не обминули тією смертною порцією й ханського сина. Отак паша, вейзир і хан, нічого не вчинивши козакам, змушені були повернути з великою шкодою назад до Чигрина.

Венжик Хмельниченко, звідомившись про це, вельми стривожився на своє нещастя і, боячися тіснішої неволі від турчина, знамірився був попустити своїй недолі віжки і втекти від турків на християнський бік. Але, оточений пашами й таємно політичними над собою караулами, не зміг того вчинити. Московські ж і козацькі війська зараз після тієї виправи й битви почали, не бачачи жодної перепони від турків і татар, з великою швидкістю й пильністю денно й нічно перевозитися приладнаними водними суднами й поромами за Дніпро, знамірюючись учинити належну допомогу Чигрину, який хотіли порятувати і який уже приходив від бусурман у відчай. На той час один добрий молодець козак, виправлений звідти, прокрався справним промыслом і відважним серцем через усі турецькі й татарські війська, прибув до гетьмана Самойловича й доповів йому, що турчин міцно ошанцював і обклав Чигрин та вже цілий місяць здобуває його з пильністю, заживаючи всіляких способів і вигадок з превеликими штуками й коштами до здобуття; вночі дві, а вдень тільки півтори години допускає обом військам відпочити. І оцим своїм наступом та війною він дуже вже надокучив чигиринським обложеним, але хоча сміло шанцюється та лізе під Чигрин, однак дістає навзаєм і від чигиринських обложених через витічки й випори ⁸⁰² сильну відсіч і зазнає великих утрат у своїх військах.

Убори турецької старшини (55).

Вже після цього турчин, невисипущо дбаючи про здобуття Чигрина, підвів дві значні міни під чигринські стіни⁸⁰³, а коли виламав їх ними, то, безсумнівно хотів утиснутися величезною силою через ті проломи в Чигрин. Тоді козаки-обложенці мужньо й великодушно виступили з готими грудьми через ті ж проломи з Чигрина і, заслотивши його собою, мали з янчарами превелику, кілька годин незгасну битву, аж доки не забудовано поламани стіни. В цій битві при всесильній божій допомозі забито 30 тисяч турків і втрачено тоді ж 5 хоругв власного війська⁸⁰⁴, однак чужі полки було відвернено од Чигрина. Третій турецький підкоп у Чигрині козаки спостерегли, відразу його перерізали й відняли і тим порохом частували турків, а на частих витічках одних турків забивали в шанцях, інших хапали за волосся з шанців і затягували живих у Чигрин разом з турецькими гарматами.

Побачивши таку шкоду в людях і гарматах, турчин зараз-таки уміцнив усі свої шанці й обклав їх плетеними й наповненими землею кошами, також поприковував до дерев'яних стовпів міцними ланцюгами у шанцях і гармати, щоб козаки своїми вискоками, як раніше, не могли їх зручно хапати і тікати до Чигрина своїми норами. Однак те туркам допомогло мало, оскільки мужні обложенці-козаки самі-одні (бо великоросійське військо, що було в Чигринському замкові, з козаками ні в якому разі не виходило), частократ випадаючи з Чигрина, вдирались у турецькі шанці і через коші, багато забивали в них турків, а численні гармати, приковані до стовпів, відломлювали і запроваджували в Чигрин. А надто коли якось опівночі козаки, чигринські обложенці, впали були мужнім серцем і в обоз поміж самі турецькі намети, витряхнули з м'яких розкішних перин турків, що заживали солодкого сну, вчинили їм велику тривогу, замішання й ущербок і з великими здобичами щасливо повернули назад у Чигрин⁸⁰⁵.

Турчин, однак, сильно дбав про здобуття Чигрина, покіль не приспіли йому на відсіч від Дніпра великоросійські й козацькі війська. Тим часом Ібраїм-паша нагло захворів на подагру, однак, доказуючи своє передзавзяття, відразу звелів для захисту свого війська від чигринської стрільби прилаштувати й припровадити під чигринські мури велике число повстяних гарб, що ззовні і зсередини були товсто увиті й уклесні льоном та прядивом зі смолою. Коли це було вчинено, то за наказом паші янчари в тих гарбах відразу почали сміливіше і без свого хитання просовуватися під чигринські мури. Коли ж тим гарбам і янчарам у них дрібна стрільба вже нічого не могла зашкодити, то один німчин із замку, що був при московському війську, хутко кинувся, був-бо моторний, і наробив предивних гранат зі смолою й лоєм, добре вкручених, начинених порохом і сіркою. Коли ж потім янчари з певною надією на чигринську згубу присунулися близько під чигринські стіни в тих смоляних гарбах за проводом самого вейзира й Ібраїма-паші, то московське й козацьке військо з Чигрина й Чигринського замку густо випустило не шкідливу тому гарб'яному штурмові дрібну стрільбу і вдарило на них з усіх гармат. Вслід за тим гарматним громом запалено й кинено з Чигрина під усі згадані гарби оті смоляні й сірчані гранати, від яких приправлені до штурму гарби почали запалюватися й душити янчар смоляним та сірчистим димом,— серед воєнної бурі й завірюхи турки аж ніяк не могли загасити той вогонь, оскільки з Чигрина не загасала й згадана гарматна і дрібна стрільба. Тоді турки, змарнотувавши в своїй надії здобути Чигрин, із ганьбою та з великим ущербком у своїй силі, покинувши свій гарб'яний штурм, змушені були чмихати й утікати одні в шанці, а інші від списів та демешок⁸⁰⁶ козаків, що вийшли на випор, аж у свій обоз. Через те й сам вейзир з Ібраїм-пашею втекли до своїх наметів і, кинувшись на землю, дякували своєму пророку Махometу, що не допустив їм погинути в тій воєнній завірюсі і страшній колотнечі. Після такого програного штурму й занепаду вейзир та Ібраїм-паша, упереджуючи перешкоду в своєму замислі від російських і козацьких військ, що

⁸⁰³ Це було в 20-х числах серпня.

⁸⁰⁴ Цифри перебільшені.

⁸⁰⁵ Йдеться, мабуть, про випад козацько-російського війська в ніч з 5 на 6 серпня.

⁸⁰⁶ Демешки — дамаські шаблі.

Турецьке військо (34).

мали наступити від Дніпра в поміч Чигрину, зажили нової моди і способу на здобуття Чигрина, і то такого, що зібрали зі всього війська до спільної череди багато годівних азіатицьких буйволів та корів і нарадили, погнавши їх примусом, наповнити ними чигринські рови, а по них наказали янчарам уломитись у Чигрин. Козаки, які вже мали нестачу в м'ясі, уgliedили це з чигринських мурів та стін орлиним оком і, як лев на лови, були готові дати відсіч череді худоби, а з нею й янчарам, чекали тільки гарматного початку. А коли та череда, що голосно рикала, зблизилася, гонена примусом, до чигринського рову, тоді з усіх стін та гармат чигринських, завчасу добре на те приготованих, випущено міцні перуни, від яких череда, вельми побита, відразу змішалася і кинулася нестримним рухом назад і своїх янчарів, що їх гнали, полки й шики змішала, розгромила й потоптала. А козаки випали з Чигрина по готовому такому ладові і легко, безборонно й достатньо напоїли свої списи й демешки бусурманською кров'ю, причинивши їм великий ущербок.

Після тих подій відразу ж з другого боку, від Дніпра й Бужина, наспіли на поміч Чигрину численні легкі, як орли швидколітні, московські й козацькі війська і з обох боків міцно наступили на турецькі війська й сили і змішали їх⁸⁰⁷. Насіли вони мужньо й на самий турецький кіш. Діялося це 27 серпня⁸⁰⁸, коли в Києві на горішньому місті (були в ньому з царських начальників князь і воевода київський Іван Борисович Троєкуров і окольнічий Іван Іванович Ржевський), як свідчить про те київський «Синопис», отець Гізель, печерський архімандрит, та інші ігумени з усім духовенством і багатолюдним зібранням мало не цілий літній день відправляли молебень, ходячи довкола того горішнього міста з чудотворною печерською іконою Пресвятої Богородиці, яку дотіля ніколи не зрушували з місця, та з іншими іконами, чесними хрестами і святими божими мощами.

Тож проти них турецька й татарська велика сила, либонь, міцно опиралася, однак, цілковито зрозумівши, що вже наближаються всі християнські війська з обозами й піхотами, засумнівалася

⁸⁰⁷ Турки зняли облогу самі.

⁸⁰⁸ 29 серпня (за ст. ст.) обложенці не виявили турецького війська під Чигрином. Турки відійшли на ріку Інгул.

у своїй міці, турки впали в сильний страх та й кинулися втікати налегці додому, покинувши всі обозові тяжарі, запаси й великі користи чигринським обложенцям⁸⁰⁹, а також помічним російським військам. На ті користи кінні війська мало дивилися, гналися за турками й татарами від Чигрина аж до Чорного лісу⁸¹⁰ і всюди по тамтешніх полях, а найбільше під Чорним лісом погромили й побили їх велике число. Це все та ж таки поетична муза згаданого панегіриста Олександра Бучинського-Яскольда описує і з'являє такими римами⁸¹¹:

Ці поля чигринські давно не орались,
 Гострим скопані рогом, а трупом всівались.
 На миль декілька турків лягло, яничарів,
 Вал поклався високий і з диких татарів.
 Коні мчаться по трупах і трупом лягають,
 Русь уже не бахматих⁸¹², турецьких сідлає!
 Повно цінних завоїв⁸¹³, і кожен в блаватах⁸¹⁴,
 На війні козак піший, з війни — на бахматих.
 Не бродивши, козак наш зумів взяти качку,
 Не ходив до них морем, суху дав трепачку.
 Не шанують тут трупа — наука з Чигрина:
 Погреб вовк відспіває, як з'їсть поганина.
 Воювать з козаками, хай знає, — не жарти,
 Не попустять оцього вкраїнській варті!
 Милосердя не варті, бо не християни
 Добродійства не мали вони і на рани.
 А уздріє голота, що в ворога злото,
 Більша буде від злота на турка охота.
 Крикне: «Ми Магомета поб'ємо і скрушим,
 І його володіння омежим і здушим!»
 Чутка давня: віщала одна пророкиня:
 «Як у згоді християни, то турок загине». —

⁸⁰⁹ Свій табір турки підпалили.

⁸¹⁰ Чорний ліс — ліс у долині між Великим і Малим Інгулом.

⁸¹¹ Перекладено з польської мови.

⁸¹² Бахматий — татарський кіннь.

⁸¹³ Завій — чалма, тюрбан.

⁸¹⁴ Блават — шовкова тканина.

Бій з турками (53).

Війна. Фрагмент (34).

В тайні рицарі раду тут стали чинити:
 Хто з нас віру бажає тверду боронити,
 Серце мужнє потрібно в броню одягати,
 Турок буде при тому, як пір'я, порхати.
 То козак! До коша он вже загнаний турок,
 Ті убиті, а інші, подібно до курок,
 Що розтріпав їх яструб, і гнізда кидають,
 І куди впаде око кіннота тікає.
 Від орлів царських турки нещадно побиті,
 Злобним головам годі при тому вціліти.
 Штучні міни забули, вони їх поклали
 Там, де скелі преміцно Чигрин підпирали.
 Наче лин у коші він, з заціпленим духом,
 Чи немов бик шалений, що перед обухом
 Свою голову хилить, крутими ногами
 Землю рие і топче сердито ногами,
 Ще й пісок розкидає, аж шарпає скроні
 Сам свої, роз'ятрілий,— і злість уже тоне!
 Він шукає поради, та що оті мислі,
 Коли лоба нещастя не звільнять навислі.
 Бо сам хан знемагає з смертельної рани,
 Із башею й своїми міркують солтани,
 На дунайський вже берег звертають всі око,
 Щоб їх хвиля на потім в степу прешироко
 Не рознесла, загнавши в дубові відроги,
 Де низали б на шнур їх, неначе міноги.
 Тож Браїм-баша кинувсь у племінь скажений,
 Був під муром він тричі, загинуть, шалений,
 Став готовий: «Хай визнають гавурського гроту
 Груди ці, ніж срамотно бажать повороту!
 Я ж бо той, що в народів беру їх свободи,⁸¹⁵
 Скелі в ноги схиляю й кандійській води!⁸¹⁵
 Чи одну тут не взявши, віддять маєм кліті,
 Чи ж не зможе павучі порвати лев сіті?»
 І як тільки ясний день в антипод впадає,
 То у місячнім світлі у табір влітає
 Наш козак. Тут так гарно, пишнота засліпить,
 Турський місяць до згуби хай турку присвітить!
 Ледь баші гук козацький в наметі долине,
 А вже військо побите, а решта ще гине,
 На коня він незгайно стрімкого злітає,
 В чистім полі притулку для себе шукає.
 За своїми метнувся, десь, може, кочують,
 Ось напав. Ні, на полі ніч вічну ночують.
 І його обіймають страхи прегарячі,
 Коли свіжу кров турську струмками побачив.
 Тут і там, мов одинець⁸¹⁶ хрющить в гущавині
 Маври разом з абизом⁸¹⁷, мов дикії свині.
 А отам запорожець, й під листом він чує,
 Як найліпший мисливець уважно чатує
 На kota а чи лиса, і де оком скинув,
 Нижче ціл із гвинтівки і б'є безупину.
 А у степ чистий скочать, то верхи ганяє,
 І з тріумфом шаблоюка з коня їх збиває.
 Стелить миль на десятки, кладе переправи
 З турків злих українець для вічної слави,
 Поки простору стало аж ген по границю,
 Кров гаряча заповнить турецьку теплицю⁸¹⁸.
 Турка визуто сильно із тої розкоші —
 Балдахіни в наметах ладнав прехоросі,
 Та його у кошах тих взяли катаракти
 І женуть утікати в непевнії тракти.
 Аспри⁸¹⁹, блискітки всякі, як пір'я, літали,

⁸¹⁵ Тобто Критське море.⁸¹⁶ Одинець — дикий кабан.⁸¹⁷ Абиз — татарський мулла.⁸¹⁸ Теплиця — тепле приміщення, домівка, лазня.⁸¹⁹ Аспри — дрібна монета.

Облога Чигирин.
Малюнок з Літопису
С. Величка (19).

Осідлав козак турка, в полон мало брали.
Більше лупу із трупу гадали зідрати,
У надії до решти тих турок попрали.
Вірять в того, на кого був зважився стати
Поганин, що Христа так любив зневажати.
Бусурмана прогнали до Чорного лісу,
Замикнули в дім темний — під вічну завісу.
Збили турка дощенту, знесли кіш із ґрунту,
Чи ж дістане, хто знає, баша Трапезунта?
І хоч темних лісів він проскочив був чати,
Але карі від пана ще має чекати.
Сам-бо, *parta tueri*⁸²⁰ замінює цноту,
*Quam quaerere*⁸²¹, козак в дім спішить на роботу.

⁸²⁰ Захищаючи здобуте (латин.).

⁸²¹ Ніж здобувати, шукати (латин.).

⁸²² у Чигирин І. Самойлович з Г. Ромодановським уступили 29 серпня (за ст. ст.).

⁸²³ 5 вересня (за ст. ст.).

Після такої першої чигринської щасливої перемоги над бусурманами і після звільнення Чигирин від ворожого оточення⁸²² й руїни обидва війська, великоросійське й малоросійське, віддавши подяку Богові спасителю і сильному помічникові своєму на ворогів, залишили в Чигирині значну козацьку залогу й невелику частину московського війська і відійшли з-під Чигирин до Дніпра⁸²³, а переправившись через Дніпро, щасливо розійшлися по домівках у середніх числах вересня. Згаданий же панегіриста Олександр Яскольд закінчив свій панегірик, названий «Чигирин», такими словами:

Перемога над османами (53).

⁸²⁴ Перекладено з польської мови.ПОЧУТТЯ ВДЯЧНОСТІ ⁸²⁴

Не собі козак славу, мій Боже, віншує,
 Хоч скарби із звитяжства належно шанує,
 Першу міту для слави твоєї, о Боже,
 Силу взявши, наш лицар злу силу знеможе.
 Турські топче загони і прич проганяє,
 І, щоб віра тривала, свій край захищає.
 Бо відколи ще княжив у нас Володимир,
 Ми із турками бились, змагались з ними ⁸²⁵,
 Князь той, Руську державу грудьми захищавши,
 Наче скло, пиху гордих крушив, потоптавши.
 Тим козак і у наш час не дружить зі страхом,
 Сибаритським ⁸²⁶ не ходить ніколи він шляхом,
 А бере він собі за взірєць Геркулеса;
 Не зійде зі шляху він ані на півкреса.
 Зараз Русь на дорозі своїх предків гордих
 Гонить скоком лісами татарської орди
 І, збиваючи в турка блискучі шишаки ⁸²⁷,
 Собі слави малює довічної знаки,
 Насипає могили, кладе і купреси ⁸²⁸,
 Написавши надгробок: «Fugaces oppressi» ⁸²⁹ —
 Вікопомно читайте, ідіть на могили,
 Туркам сипані русом із божої сили!
 Тож твоя хай покриє правиця нас, Пане,
 Хай візьме гору русин і згинуть погане!
 Перед світлом пречистим нехай стуманіють,
 Хрест поб'є, то розтануть як віск і здиміють.
 В Магомета побачим усю їхню раду,
 Нехай вітром знесуться і з пилом осядуть.
 Нехай знають: живий Бог Богів у Сіоні,
 Покажи ти їм славу на власному троні,
 Хай поганські мечеті твоя міць зруйнує,
 Хай не кажуть: «Де Бог той, що вас порятує?»
 А ми кажем: «Бог з нами. Хто тільки постане
 Проти нас, то без сліду залишим, погане!»
 Бо про силу цю божу — і ви це признали —
 Дивний знак і знамення усі прочитали.
 Якась пані вельможна обходила мури,
 У злотоглав ⁸³⁰ убрана, обходила мури.
 І фатальним декретом вона пригрозила,
 А по страшнім видінні з очей відступила.
 Християнська Покрова — та дивная пані,
 Пиху скоро вона вам зламає, погані,
 Обірве лук, напрутий на нас, християне,
 Християнин від того окрилений стане.
 Лук рука не подужа на нас підійняти,

⁸²⁵ Анахронізм, бо Володимир (Святославич) князував у 978—1015 рр., а Османська імперія склалася після падіння Візантійської імперії (XV ст.).

⁸²⁶ Сибарит — тобто житель грецької колонії на півдні Італії Сибариса. Її мешканці визначалися розкішним, гулящим життям. Через це сибарит — гуляка, гульвіса.

⁸²⁷ Шишаки — шоломи.

⁸²⁸ Тут — надгробки.

⁸²⁹ Поховано втікачів (латин.).

⁸³⁰ Злотоглав — парча, дорога тканина.

⁸³¹ Геката — у греків богиня місячного світла, зображалася часом у вигляді трьох зв'язаних спинами постатей.

Перед Богом ми широко почнемо співати:
 «Онде видно — погани, що кедри ліванські
 Вже заносили в думи неситі шайтанські,
 А воно комусь дивно, що в думку це клали,
 Їх минаєм, шукавши, — без сліду пропали».
 Боже, хай же правиця твоя, взявши зброю,
 Міць покаже достатню, як дійде до бою!
 Триголовця отого, страшної Гекати⁸³¹,
 Ми боятись не будем, потягнем до страти.
 Хто Христа вихваляє, поможеш отому,
 Щоб ганебну дер шкуру він звіру страшному.
 Як спочатку давав нам на турка відвагу,
 Так і далі хай хилить війни рівновагу,
 І за це будеш, Пане, хвалу вічну мати,
 Що у нас мусив турок отак погібати.
 Добре альфу читають тобі в Греко-Русі:
 Боже, вірять невірних нехай Русь примусить!
 І омега тим стилем хай читана буде:
 Хай триумф Русь до решти над турком здобуде!
 Вірять (літера каже), це справиш належне —
 З зору руських химера навіки хай щезне!
 Кривду літері вчинять, — те кожен побачить, —
 Як її буде турчин нам в школі тлумачить.
 Боже! Альфа й омега є для козака ти,
 Буде літер безчестя на тебе лягати!
 Вірю в кривду цю літер, як в божу я волю,
 Турка, Боже, на шаблю дай в марсовім полі!

ЗАКЛИК ДО ЛИЦАРЯ

Мало в полі робили, хоч у полі руси
 Час утратили добрий, впавши у спокуси.
 Годі, лицарю славний, марно сумувати,

Зловлена турецька сторожа (38).

⁸³² Родопи — високий гірський кряж у Фракії, що йде по східному кордоні Македонії; Медіна — друге священне місто після Мекки у магометан, тут помер Магомет. Ще у ХІХ ст. туди не міг зайти жоден немагометанин.

⁸³³ Дагон — божество семітського пантеону, син неба і землі. Тут мається на увазі надгробок Магомета в Медіні, який був не «золотавий», а біломармуровий.

⁸³⁴ Австрійський імператор вважався найвищим коронованим достойником Європи, отже, й головним противником турків.

⁸³⁵ Муравський шлях виходив з Перекопу і йшов у північно-східному напрямку до річки Конки, потім на північ вододілом між Дніпром та Дінцем. Від нього відходили по боках дві дороги до Дніпра.

⁸³⁶ Фавн — віщий добрий, милостивий бог лісів, полів, гір, печер, отар. Посилав плодючість полям, тваринам і людям.

⁸³⁷ Див. приміт. 797.

⁸³⁸ Інгул — права притока Південного Бугу. Починається на Кіровоградщині, в середині течії виходить на Причорноморську низовину. Сюди, на Інгул, відступили турки наприкінці серпня 1677 р.

Будеш, турка клянучи, в лісі зимувати.
Переможеш весною, перейдеш крізь гори,
Досягнеш Пропонтиди аж туди, де море.
Отчу віру підперши, славу України
Піднесеш над Кавказу винесли вершини!
Гемус, гострі Родопи, Медіни багаті ⁸³²,
Магомета дідизну зможеш собі взяти,
Скрушиш гріб золотавий бридкого Дагона ⁸³³, —
Знай, того потребує віри оборона.

ОХОЧА СТЕЖКА

за жовніром, котрий битиметься в 1678 році

В сімдесят і восьмий рік, о миле жовнір'я,
Хто пегасів лет подасть чи з голуба пир'я,
Щоб за вами я літав у кожному хвилину,
Як ви б'єтесь чи йдете кудись до спочину.
Чи у полі між квіток, чи на перелозі,
Чи шугаєте в човнах у морській дорозі,
Чи як сиплете вали в степу на границях,
Чи як ніжитесь, бува, в цілющих тепликах,
Чи дунайські десь мости ви б'єте потроху,
Чи поклонитесь, бува, бридкому волоху,
Чи проходите коли загоном у полю,
Відбиваючи в татар своїм людям волю.
Чи агів із Кам'янця в полон заберете —
Плату цісарю свою велику даєте ⁸³⁴.
Чи труснете чорні ви лісів гущавини,
Щоб безслідно кримчаків погнать з України.
Чи під небом заснете на шляху в Моравах ⁸³⁵,
Пильно сховані сліди шукаючи в травах.
Це Фавоній ⁸³⁶ посприяв у цьому ласкавий —
Заживаєте ви скрізь заслужено слави!
В сьоме липня берег ви Дніпра залишили ⁸³⁷,
Й перші кулі на Інгул ⁸³⁸ уже полетіли,
Де розкинув кримський хан татарські когорти,

Чигирин (29).

Чигирин. План. 1678 р. (29).

⁸³⁹ Тобто відбивайте Правобережну Україну, яка відійшла туркам за угодою, учиненою з П. Дорошенком та поляками.

Щоб дорогу простелить до клятої Порти.
Нездоланими грудьми на них ви ставайте
І границю за Чигрин свою розширяйте ⁸³⁹.
Боже, місяцю дозволь зламать гострі роги,
Тріумфальний вірш тоді дійде до порогу,
А коли од вас при тім візьме він наснагу,
Не втомлюся я співать про вашу відвагу!

ДО НЕОХОЧОГО

Не дивуйся, сусіде, що я із народів
Славлю тих, що у рабстві, і тих, що в свободі,
Бо Господь у несилі свої славить сили,
Він живе в простоті, щоб його возхвалили!

Про ту ж першу щасливу чигиринську козако-руську війну з турками дістався мені зошиток якогось іншого автора, писаний польськими римами, який хоча мені й менше потрібний до моєї літописної розповіді, однак для забави охочому читальникові кладу його тут від слова до слова:

На Русі першим князем був Кий. Русин — б'ється;
Кий, щоб бити добряче, у руки береться.
Пашував Браїм-баша,
Бах — і в ліс його душа!
Кавалери одважні сидять у Чигрині,
Їх татарам і туркам не вибити нині,
Від гармат, мов полова, османці летіли,
Відійшли із ганьбою, мужів не здоліли.

⁸⁴⁰ Шайтаном називали Ібрагіма-пашу.

⁸⁴¹ Прозаїчну вставку подано в перекладі зі старослов'янської мови.

Ворота пекельні не здолали Чигрина й Шайтан-паша ⁸⁴⁰. Всі поганські Боги — чортовиння; Господь же небеса сотворив. А коли Господь не збереже міста, завжди воно буде в небезпеці ⁸⁴¹.

Херувими рай глядять, Бог стеріг Чигрина,
Щоб на нього від поган не зайшла руїна.

Турецький імам. 1678 р. (53).

Коли Бог з нами, ніхто тоді на нас⁸⁴².
Досить швидко — будь-коли добре.

⁸⁴² Речення подано в перекладі зі старослов'янської мови.

Що за думу заспівав турчин під Чигрином,
Як тікав. Чигринцям — сміх, в нього — сльози
плином.
Гей, турченку, за Дунай, як втечеш тим часом,
Вдруге на Чигрин, зважай, не накидуй ласо!
Як тебе вгостили тут, іншому повідай,
І який гостинець взяв, то такий і видай!
Добре матися й орді — турчина побито:
Із пшениці перейшли, стиснуті, на жито!
Після штук турецьких всіх добре ворог битий —
Гордий був, та перестав, вже він не сердитий.
Має чим хвалитися він перед султаном
І султанові повість, хто у русів паном.
А гарач який узяв — хай веселий буде,
Як прийде, натрапить він на меча повсюди.
Бо хто мститься, то того двічі будуть бити,
Знаю певне: слово те зможемо сповнити.
Зрештою, і господь Бог може сам помститись,
Знищить пишних гордяків, змусить присмирितись.
Не іде наука в ліс, научила поges⁸⁴³
Русь татар та османів, має тож honoges⁸⁴⁴.
Добре, турче, собі радь, лапки стань лизати,
Іншим разом в Руський край краще не з'являться.
А коли спокуса ще, турчине, спокусить,
То побачиш, що візьмеш, те покажуть руси.
По пророцтва не ходи і до Махомета,
Від Русі тобі кінець, знай отож про це ти.
Врятували ноги раз, вдруге буде годі,
Втрапиш ти у власну сіль, що на нас лагодив.
Що без помочі візьмеш, кожен добре знає —
Україна лиш одну божу поміч має.

⁸⁴³ Mages (латин.) — норов, покірливість.

⁸⁴⁴ Honoges (латин.) — честь, гонор.

Турецькі дєрвіші. XVII ст. (34).

⁸⁴⁵ Тобто на меча апостола Петра.

⁸⁴⁶ Російського царя Феодора Олексійовича.

⁸⁴⁷ Йдеться про Правобережну Україну, яка була офіційно підвладна Туреччині.

На Петрового меча ⁸⁴⁵ буде покладатись.
 Допомоги від людей годі їй жадати.
 Бито пса, нехай навек страх од того має,
 Теодора-сударя ⁸⁴⁶ турок не здолає.
 Теодор той — божий дар, та султан ні в око,
 З Махометом на усіх напада насकोком.
 Він як Бог, хоч цар земний, зватись небом любить,—
 Непохибно те усе турчина погубить.
 Висланим послам дано добру упоминку —
 Під Чигрином зажили немалу нагінку.
 Через те фортуна лиш турка врятувала,
 Аби більша, як впаде, скрута не здолала!
 Бачив дерево, увись дуже підіймалось,
 Ще б до неба проросло — в хмарах поламалось.
 Тєслярчук наш потесав труни на гевала,
 Тож нехай Русь на мечі переробить рала.
 Не чекає вдома їх, хай на турка піде,
 І тоді побачить він, які вдарять біди.
 Русь хоч зараз турку ще з примусу підвладна ⁸⁴⁷,
 Та до царських вона військ доєднатись ладна.
 Бо вони — овечки лиш, турок — вовк заклятий,
 То й готовий він овець завше похапати.
 Тільки цар отарі тій голова пристойна,
 Бо на ласку панську і на все інше гойна.
 І в сподіванці отій вівці будуть знову
 Бити турка, аж візьме він біду готову,
 Тобто згине, як собі сам і пророкує,
 Поверне господній гріб, в гробі завікує.
 Від собаки святість Бог забере й забуде —
 Віру маємо, що те невзабарі буде.
 Не стає паперу вже, треба слова стислі —
 Що не буде в нас поган, пристає до мислі.
 Турок розкоші зажив у житті своєму,
 Махомет його чека, бо уже по всьому.

⁸⁴⁸ Стефан — архідиякон християнської церкви, був побитий камінням у царювання Антоніна в 154 р. Внесений церквою в число 70 апостолів.

Мудрий русин турчаку відшука управу,
 Повесні над ним дізна ще більшу славу.
 Буде турок немало силу готувати,
 Русин знає, як його вдома зустрічати.
 Та зволяє краще він стрічі в його дому,
 Не своє, його добро споживать при тому,
 Не свої, його краї, густо кров'ю злити,
 Буде краще, ніж би нас він почав губити.
 Тільки треба доладу у похід збиратись —
 В його краї нема ліпш турка воювати!
 Коли мученик Стефан ⁸⁴⁸ був камінням, бідний.
 Тяжко битий, то Господь бачив його біди.
 А як кидав в Чигрині в нас з гармати ворог,
 З нами був тоді Христос — бачили прозоро.
 І хвалити його міць, не свою, ми стали,
 Через те звідтіль поган, наче псів, погнали.
 Мати божа, янголи наглядали свято,
 Як уміли за Христа й віру постояти,
 Вони янгольським пером спишуть, як ви мужньо
 Стали і Шайтан-пашу відлякали дружно.
 Бо коли на ворогів з міста випадали,
 Як колосся під серпом, турки полягали.
 Слава коні свої там острогами била,
 І бойовище вона трупами покрила.
 Ваша матір, давня Русь, смак пізнала слави —
 Хай за мужність вашу скрізь рицар світу з'явить.
 Був би каменем хіба, щоб те не вчинити,
 Руський рицарю, і гріх мав за те носити!
 Хай господь на бій серця більше вам запалить,
 І відвагу вашу хай сам собі похвалить.
 Ви ж бо хрест, господній гроб, в церквах бороніте
 І, як почали, поспіль турка геть гоніте.
 То вужака, як йому голову не втнете,
 Від отрути ви себе не убережете.
 Надивитись пес не дав, хутко вдарив в ноги,
 Іншим разом до Русі не знайде дороги!
 А відважиться іще, то сказати мушу —
 Добре вас побити тут, бійтеся за душу.
 Бо Павло-пророк увіч гибіль вам віщує,
 Він на третім небові добре нас цінує.

*Поводяться, як вороги хреста Христового.
 Їхній кінець — то загибель.*

ДО ФІЛ 3 В 18—19

Господь турському притер місяцеві роги,
 Цілий місяць штурмував, а по тому — в ноги!
 Собі добре зміркував, бо напевне б згинув,
 Встиг: із шиї собі він гак смертельний скинув.
 Цілуй землю, по якій ти біжиш, турчине!
 Каже Русь: коли живий, то напевне згинеш.
 Ну, а зараз ми усі присуд тобі робим:
 Від козацьких ти шаблук ляжеш скоро в гробі!

НАДГРОБОК ОРДІ З ТУРКАМИ

Махомет, своє перо омочивши в смоли,
 Виведе надгробок і поприймає в школи.
 І зубами всі почнуть скреготать навки,
 Що, шалені, позбулись божої опіки.
 В чорта вірили вони, то й належать тому
 Навік-віки, бо самі слугували злому.

А праведний тишитись буде, бо помсту побачить, у крові безбожного стопи свої омиє.— Псал. 57(58), в. 11. Отож ненавиджу твоїх ненависників, господи, і твоїх заколотників бриджусь, повною ненавистю я ненавиджу їх — вони стали мені ворогами! — Псал. 138(139), в. 21—22. Права рука твоя, господи, вславлена силою, правиця твоя трощить ворога, господи! А своєю безмірною величчю ти розбиваєш своїх заколотників.— Вихід, 15, в. 6. Я кличу: преславний господь, і я визволений від своїх ворогів.— Псал. 17(18), в. 3. Може один гнати тисячу, а два прогонять десять тисяч.— 5 М., 32, в. 30. Ми ввійшли до огню й до води, але на широкі місця ти нас вивів.— Псал. 65(66), в. 12. Та визволить Бог мою душу із влади шестоу⁸⁴⁹, бо він мене візьме.— Псал. 48(49), в. 16. Хай безбожні попадають разом до сітки своєї.— Псал. 140(141), в. 10. З нами господь Саваоф, наша твердиня — Бог Яковів.— Псал. 45(46), в. 8. І він погоче протівників наших.— Псал. 59(60), в. 14. Всіх поган засоромиш.— Псал. 58(59), в. 9. У гніві їх знищ, знищ, і хай їх не буде, і хай знають вони, що царює Бог.— Псал. 58(59), в. 14. Ти вигнав поганів своєю рукою.— Псал. 43(44), в. 3. Захочай мене від потаємного збору злочинників, від крику свавільців, які нагострили своєю язика, як меча.— Псал. 63(64), в. 3. Отож Бог зруйнує назавжди тебе, тебе викине, й вирве з намету тебе, й тебе викоренить із країни життя. І побачать це праведні, й будуть боятись, і будуть сміятися з нього: «Ось муж, що Бога не чинить своєю твердинею та на великість багатства свого покладає надію, втікає до злого свого.— Псал. 51(52), в. 7—9⁸⁵⁰».

⁸⁴⁹ Ш е о л — пекло.

⁸⁵⁰ В оригіналі цитати з Біблії подано старослов'янською мовою. Подаємо їх за українським перекладом Біблії.

⁸⁵¹ Ю. Хмельницький залишивсь у Волощині в м. Сороках поблизу України, щоб зваблювати до себе козаків.

⁸⁵² Див. приміт. 739.

Після такого нещасливого воєнного поступування Ібраїм-паша, вейзир та Юрась Хмельниченко⁸⁵¹ повернули до Константинополя, а з якими емоціями були прийняті своїм султаном на повітанні, того ніхто не знає, певне тільки те, що на Хмельниченка не було султанської урази і декларована була йому повна його султанська ласка й надалі. Після тієї декларації його було наречено невзабарі князем Сарматійським⁸⁵² і призначено в Немирів українським гетьманом. А християнські, московські й козацькі війська після тієї щасливої і преславної чигринської перемоги над турком залишили в Чигрині значну військову залогу, поставивши над нею полковником і наказним гетьманом згаданого значного військового товариша Григорія Коровченка і наказавши йому понаправляти чигринські руїни й позгладжувати турецькі шанці. А самі обидва повернули вони від Чигрина до Дніпра і, переправившись невзабарі через Дніпро, після належної подяки своєму помічникові Богу за дану над ворогами перемогу і після радісного тріумфу для всього християнства щасливо розійшлися по домівках.

Тоді ж 1677 року в січні місяці, на четвертий рік панування короля Яна Третього, того-таки Собеського, відправлявся у Варшаву вальний екстраординарний шеститижневий сейм, на якому ухвалено й постановлено багато різноманітних речей, а потім у Кракові в друкарні дідичів Криштофа Схендля були видрукувані за королівським привілеєм конституції, при яких поряд з іншими численними ухвалами й постановами, на п'ятому листі, ухвалено й постановлено про козаків такий пункт:

КОНСЕРВАЦІЯ⁸⁵³ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО

Нагороджуючи вірні заслуги нам і Річі Посполитій запорозьких козаків і заохочуючи їх до подальшої служби Річі Посполитій, обіцяємо їм і постановляємо силою ухвали теперішнього сейму визначити й виділити в Україні певні місця для їхнього осідання й мешкання. Призначаємо їм при тому з коронного скарбу, з податків, ухвалених на теперішньому сеймі, суму в шістдесят тисяч польських золотих.

⁸⁵³ Консервація — тут: охорона прав.

Л. Тарасевич.
Травень. 1677 р. (52).

У тих-таки конституціях на листі 35, в пункті 931 з а г а л ь н о написано, що для коронного скарбу потрібні гроші на всілякі витрати, а особливо на утримання при Короні козаків, оскільки Юрій Хмельниченко виправлений од Порти на Україну з титулом сарматського князя і в усілякі способи заохочує їх до себе.

Аж тепер схаменулися ляхи й опритомніли (як приказують — по шкоді лях мудрий), коли тогочісну козако-руську Україну, а разом із нею добрих молодців козаків (що раніше на багато літ були премічною стіною й захистом їхньому Польському королівству від ворогів хреста господнього — турків і татар), за згодою великоросіян, як видно з Андрусівських пактів, постановлених без козацького відома 1667 року, одних самі, інших через турків і татар, як було вже описано раніше, розорили й винищили дощенту. І до держави своєї вони через те відчинили двері всім отим ворогам, виявившись самі винуватцями (найперше через отой замах чигринського старости Чаплинського) такого превеликого знищення й руїни. Отож, оминаючи подальше зло та більше своє розорення і не маючи вже козацької заслони від ворогів, вони урадили знову зібрати їх собі в захист, визначити на тому боці Дніпра їм певні місця для мешкання і пообіцяли давати їм вельми малу шестидесятитисячну суму, начебто на одур невігласів-козаків, як свідчать про те вищезгадані два пункти, вийняті з Варшавських конституцій.

Того ж 1677 року кошовий низового Запорозького війська Іван Сірко з кількома тисячами запорожців, випередивши турок, що втікали з-під Чигрина, розкидав і розорив турецький міст, зроблений для переправи війська через Бог, від чого вчинив туркам немалу мешкоту й пагубу при переправі військ, бо багато поранилих, знущених і голодних жовнів тоді пропало.

Потім, прибувши до Січі, відразу ж був затіяв похід з низовим військом у Чорне море для воєнного промислу і, надбавши нижче Казикермена на Дніпрі сорок турецьких суден, що пливли до Казикермена з усілякими хлібними запасами, вибив з них усіх турків. Він забрав собі з козаками найпотрібніші користі і здобичі, а всі інші хлібні запаси з суднами позатоплював у Дніпрі і щасливо повернувся з усім військом до свого коша.

Про повторне турецьке готування на розорення Чигрина; про начальників, які були з військом у Чигрині; про повторне прибуття бусурман під Чигрин; про тисну його облогу і про мужню козацьку відсіч з Чигрина; про нещасливий похід християнських командирів на оборону Чигрина і про їхнє прибуття до Дніпра; про переправу Дніпра; про те, як вони прогнали від Дніпра турків і татар; про рушення від Дніпра до Чигрина християнських військ і про заступлення бусурманами їм виходу на Кувичинський звіз; про вихід християнських військ на Кувичинський звіз і про пагубну бусурманську втечу із Стрільникової гори від свого обозу до головного обозу під Чигрин; про вейзирський відчай після двох нещасливих битв його військ; про незичливість Чигрину християнських командирів; про звідомлення у них через утікача-невільника; про бусурманський намір і про шкідливі турецькі підкопи; про винесення з Чигрина в християнський обоз тіла преосвященного отця Тукальського, київського митрополита; про сердюцьку мужність і про страх у інших козаків та чигринців, що кинулись утікати з Чигрина на міст і які нещасливо потопились у Тясміні; про остаточне взяття Чигрина і про запалення його; про смерть там гадяцького полковника Криницького з товариством і про християнських утікачів з Чигрина до обозу; про нездоланну тоді мужність козаків та сердюків; про запалення всього Чигрина і про вихід турків з Чигрина до свого обозу; про вихід уночі московського й козацького війська з Чигринського замку і про спалення його; про замкову пожежу, запалення порохової казни і зірвання замкових гармат; про страх від того в турецькому обозі; про охитництво Левенця; про рушення християнських військ від Чигрина і про прибуття їх третього дня з великими труднощами під Бужин до дніпрової пристані; про погамування козацького війська від утечі; про страшну бусурманську битву з християнами під Бужином 14 серпня і про інші, менші, там битви, що тяглися [...] ⁸⁵⁴ днів до 24 серпня; про бусурманське рушення з-під Бужина до Канева і про жалісне розорення турками Канева та інших українських міст та сіл; про уподібнення Вавилону останнього українського падіння; про перехід від Бужина через Дніпро християнських військ; про розпуск їх по домівках; про дешевизну й дорожнечу, що були у війську, і про підозру на Ромодановського й Самойловича, що були незичливі до Чигрина.

⁸⁵⁴ Число не проставлено. Облога почалася 8 липня (за ст. ст.) і тяглася по 11 серпня, трохи більше місяця.

оку від створення світу 7186, а від прищестя у світ творящого слова божого 1678. Турчин, славний той фракійський смок, що завжди ненаситно прагне християнської крові, після першої втрати минулого літа під Чигрином вісімдесяти і більше тисяч

своїх бусурманських військ і погублення мало не всіх воєнних ристунків був вельми розгніваний і роз'ятрений. Тож і вдруге наказав готуватися своїм бусурманським військам по обидва боки Пропонтиди до походу під Чигирин і звелів з пильністю готувати й споряджати всіляку ковану й литу військову зброю замість утраченої минулого літа, прагнучи винагородити ту свою утрату під Чигрином і навзаєм помститися християнам за ганьбу, що там постала, в чому йому, хоч і не без значного ущербку, пощастилося.

У Чигрині тоді був чільний над московським військом окольнічий Іван Іванович Ржевський, а над козацьким військом був чигринський полковник і наказний гетьман Григорій Карпович Коровченко⁸⁵⁵. Вейзир Мустафа з турками, злучившись десь у степу з кримським ханом, був в удвоє більшої силі бусурманських військ⁸⁵⁶, ніж минулого літа, і сьомого липня⁸⁵⁷ притягнув під старовічне столичне українське й козацьких гетьманів місто Чигирин. Він обклав його з татарського білогородського боку, обсіпавши шанцями та обставивши гарматами, і почав міцно та безперестанно добувати його й бомбардувати, намагаючись здобути його всілякими способами та штуками і тим самим побачити сподіване завершення свого бажання. Він уже так стиснув був Чигирин, що тільки з однієї гармати з-під Козього рогу з-за каменя стріляно з Чигрина на турків, а всі інші гармати, що були в чигринських стінах, одні порозбивано з турецьких гармат, а інші цілком затамовано численною гарматною стріляниною з турецьких шанців, бо де з Чигрина вдарить із однієї гармати, на те місце вдаряють із трьох і чотирьох турецьких гармат і чигринську гармату поламають.

Чигринські обложенці, що були в такому тісному оточенні від турків, либонь, давали туркам із Чигрина міцний і з великою шкодою відпір, а найбільше сердюки й інші городові козаки, що, часто випадаючи з Чигрина до турецьких шанців, добре вже взнали турків і чинили їм превелику біду й ущербок у бусурманських військах, так що бусурмани впадали у крайній відчай здобути Чигирин і сподівалися, що після прибуття на оборону Чигрина християнських військ доведеться ганебно втікати додому від Чигрина, як це сталося минулого літа. Однак, чинячи протягом усіх тих днів явний промисел над Чигрином, не занехали вони й таємного, бо, наче черви, що ховано риють землю, влаштовували шкідливі й досить пагубні підкопи під чигринські стіни, маючи надію досягти через них всеконечної руйни Чигрина, в чому вони, бусурмани, себе не одурили⁸⁵⁸.

А командири християнських військ, ординовані на оборону Чигрина від пресвітлого государя царя Феодора Олексійовича, князь Григорій Григорович Ромодановський з численними великоросійськими військами, з астраханськими та касимівськими ордами і гетьман Самойлович з малоросійськими козацькими військами відправляли свій похід на користь Чигрина не вельми старанно і, мабуть, зичили Чигрину більше згинуту, ніж жити, оскільки, з'єднавшись у середніх числах липня⁸⁵⁹, стояли на річці Артополоті шість тижнів⁸⁶⁰, начебто надчікуючи якогось указу⁸⁶¹, а турчин, як вище сказав, почав добувати Чигирин вже від восьмого липня і неспуше денно та нічно намагався його дістати. Християнські командири, прочувши про таку чигринську біду, словесно ужалилися на неї і рушили в останніх числах липня з Артополоту до дніпрового берега⁸⁶², хочучи начебто принести Чигринові бажане увільнення від турецької облоги. Вони прибули до Дніпра проти Бужина⁸⁶³ і, либонь, застали багато на тому боці Дніпра турків і татар, що учинили над берегом шанці і стали на перепин переправи через Дніпро, побачивши, що ті готуються це вчинити. Однак Полтавський полк, полки Миргородський, Лубенський та інші, по ряду, малоросійські полки, будучи палені співчуттям до Чигрина й братів своїх християн, що гинули там, а за ними також і московські полки пішо, з усіляким воєнним прибором відразу сіли в байдаки та інші менші всілякі водні судна, вдень, явно й уперто, не злякавшись тисячних смертей, доблесно й щиродушно попливли через Дніпро просто на турецькі й та-

⁸⁵⁵ У Чигрині всього війська було в горішньому місті 5520, а в долішньому 6163. Наказним гетьманом над козаками був Павло Животовський.

⁸⁵⁶ Під Чигирин прибуло близько 60 тисяч турків, 10 тисяч молдаван та волхів і 50 тисяч орди.

⁸⁵⁷ Восьмого липня.

⁸⁵⁸ Перший вибух стався 27 липня, другий і третій — 30-го.

⁸⁵⁹ Це було на початку червня.

⁸⁶⁰ Тут війська стояли не більше тижня: ватажки справляли бенкети. Потім рушили до Лубен і були там 12 червня. Тільки 1 липня наблизилися до Дніпра, звернули до Бужинського перевозу, куди прибули 3 липня.

⁸⁶¹ Йдеться про царський указ Ромодановському зачекати, поки прибуде князь Каспудат Черкаський з калмиками й татарами. Отож військо лишалось на дніпровому березі до 18 липня, очікуваний князь прибув аж 28 липня і то з малим числом війська.

⁸⁶² Див. приміт. 860.

⁸⁶³ Переправилися І. Самойлович та Г. Ромодановський через Дніпро біля села Шабельники, де зустріли турків. Бій тягнувся 8 годин, і турків було відігнано.

⁸⁶⁴ Про бій на самій переправі даних, крім Величкових, нема. Можливо, тут змішано дані першого й другого походів, при першому бій на переправі був.

⁸⁶⁵ Транжамент — оборонний насип.

⁸⁶⁶ На чолі того війська стояв Каплан-баша.

⁸⁶⁷ На ту гору пішли козаки на чолі з наказним гетьманом В. Борковським. Тут були Чернігівський, Лубенський, Миргородський, Прилуцький, Ніжинський, два піші і два кінні полки.

⁸⁶⁸ Тобто генерал-лейтенанта А. Шепелева і генерал-майора Кровкова (Коровкова) з добірною піхотою — 5—6 тисяч чоловік.

тарські шанці. Вони перепливли через Дніпро без ушкодження і відразу при всесильній божій допомозі вибили турків і татар з їхніх шанців та відігнали геть ⁸⁶⁴. Зараз-таки вони зробили там над берегом просторий транжамент ⁸⁶⁵ й уміцнили його, щоб відганяти від берега ворогів-бусурман своїми й відібраними від ворога гарматами. Потім і обидва християнські війська, не гаючись, переправилися усі через Дніпро на бужинський бік і з пильністю та з належним обозовим ухикуванням рушили від Бужина до Чигрина — від Бужина до Чигрина три милі.

Вейзир Мустафа, одержавши певну звістку про те, що його війська прогнано від дніпрового берега, і про швидку переправу християнських військ через Дніпро, намислив ще один спосіб, через який зміг би не допустити християн на поміч Чигринові. Він виправив сімнадцять пашів з янчарами й численними гарматами ⁸⁶⁶ і кримського хана з ордами на Стрільникову гору до Кувичинського звозу, що був від Чигрина тільки за милю, і наказав їм усю ту гору й Кувичинський звіз осісти своїми бусурманськими військами й гарматами, щоб ні в якому разі не пропустити християн до Чигрина — Стрільникова ж гора простим шляхом від Бужина до Чигрина мала на собі тільки один Кувичинський звіз. Християнські війська, рушивши 31 липня від Бужина і пройшовши тамтешні ліс і бір, наблизилися до Кувичинського звозу й мусили спинитися перед тією горою і забавити тут дві ночі й день, бо турки й татари з тієї гори перепиняли їх великими, як зі хмари, перунами й вогнистим градом із гармат та янчарок і не допускали на Кувичинський звіз. Коли ж минули день і дві ночі, в суботу 3 серпня, скоро сонце прогнало нічну темряву й пролило на світ своє золотовидне проміння, відразу добрі хлопці донці, сотні з три, з дозволу князя Ромодановського відважилися кінно, налегці перейти через бусурманські війська на Кувичинський звіз до Чигрина. Але в тому їм не пощастило, бо скоро зійшли вони на ту гору, відразу були оточені ордами і, тільки раз випаливши зі своїх пищалів, усі були вирубані впень. Князь, гетьман і все християнське військо, побачивши те зло, повболівали серцем, а козацькі сердюцькі полки ⁸⁶⁷ відразу ж попросили гетьманського й княжого дозволу піти на Кувичинський звіз в очі бусурманам, щоб помститися за кривду своєї братії. А коли гетьман в ім'я господне дозволив їм почати той марш, то відразу й князь Ромодановський виправив на той Кувичинський звіз услід за сердюками стрілецькі полки Коропків і Кошелів ⁸⁶⁸, які однодушно й мужньо, готові, як сердюки, вмирати один за одного, кинулися Кувичинським звозом просто на Стрільникову гору, а вслід за ними рушили й усі християнські обози. Оті-бо мужні войовники, братія і справжні сини православної церкви, ішли на Кувичинський звіз і хоч їх перепинювано превеликою гарматною й янчарською стрільбою, хоч сіклися вони, як стебла косою, і густо простелялися на землі трупами, одначе не оборним серцем своєї мужності досягли свого наміру. Й отак незабаром зійшли вони тим Кувичинським звозом на ту Стрільникову гору і густо випустили на всі турецькі обози, що були над тією горою, свій мушкетний град, а за ними зараз вибігли на ту гору й численні кінні московські та козацькі війська. Тоді всі бусурмани, турки й татари, відразу позбувшись своєї надії і лишивши на Стрільниковій горі обози з наметами, гарматами й іншими всілякими речами (трохи зашкодили вони ще піхотним християнським військам, що кинулися були в одному місці грабувати), з великим страхом і поразкою від християн побігли до головних своїх турецьких військ за Тясмин і обломилися з великою пагубою й ущербком ще й на своїх мостах, пороблених через Тясмин нижче Чигрина. А християнські війська, ввійшовши згаданим Кувичинським звозом на Стрільникову гору, того-таки 3 серпня стали всіма обозами на залишених турецьких обозах.

Турецький вейзир Мустафа, побачивши таке подвійне нещасливе змагання своїх військ біля дніпрового берега й на Стрільниковій горі, потрапив був у великий відчай, що вціліє разом з усіма

Бій з турками (53).

бусурманськими військами, і вже близько до того приходило, що мав покинути чигринське обложення і завчасу без більшої своєї шкоди з соромом іти назад додому, коли б побачив ретельне християнське дбання звільнити Чигирин. Але наші командири й православні правдивці, записавши золотом початок свого, гідного похвали, діла, на невідшкодовану ніколи шкоду малоросіянам і нескінченну ганьбу всьому православству кінець того діла запечатали натуральним сургучем. Бо в неділю 4 серпня, притягнувши під Чигирин і ставши на узгір'ї над Тясмином, гадали вони не так про оборону Чигирини, як про свою цілість, і протягом трьох днів окопували ровами свої обози й осипали їх валами. І хоч увіслали були в Чигирин кілька тисяч відрядженого козацького війська, однак більше зашкодили Чигрині, ніж допомогли, бо звеліли доброму війську, окуреному воєнними димами і яке добре обізналося з турками, вийти до себе з Чигирини в обоз, поступившись місцем нововідрядженому в Чигирин. А турки, хоча й були, як вище казав, у відчаї щодо сподіванки перемоги, однак невисипуче добували Чигирин і ретельно підводили під чигринські стіни свої підкопи⁸⁶⁹.

Принципали християнських військ князь Ромодановський і гетьман Самойлович стояли на одному місці обозами сім днів без жодного воєнного промислу над турками і виглядали зі свого окопу, як щури, і, мабуть, не життя, але кінця Чигрині з братами своїми, що в нім були, надчікували. А якось, на восьмий день, у неділю 31 серпня⁸⁷⁰, коли Чигрині приходила всеконечна загибель, з турецького війська втік до християнського обозу один християнський невільник⁸⁷¹ і доніс Ромодановському й Самойловичу, що того-таки дня в неділю мали запалитися перед полуднем турецькі підкопи й поламати чигринські стіни і що турки, коли б не взяли після того поламання Чигирини, постановили зараз утікати від нього назад. А коли візьмуть Чигирин, то наступатимуть і на всі християнські війська.

Після такої слушної й певної відомості Ромодановський і Самойлович знову не вчинили жодного промислу на оборону Чигирини. Коли ж настав полудень того недільного дня, то відразу прийшла й Чигринова кончина, бо як тільки почали запалюватися турецькі підкопи, яких начислювано сім, і несподівано ламати одна за одною

⁸⁶⁹ Великий вибух стався 3 серпня (дві міни), турків відбито після півторагодинної битви, тоді ж таки вбито воєводу Ржевського.

⁸⁷⁰ 11 серпня.

⁸⁷¹ Поляк Криницький.

чигринські стіни, кидаючи їх високо вгору в повітря разом з християнськими людьми, сильні янчарські піхоти відразу виступили зі своїх шанців і стрімко кинулися на підкопні проломи. Але сердюки з іншими городовими козаками добряче їх на тих проломах забивали і ще тричі не допустили їм уломитись у Чигрин. Ті підкопи вчинили немало шкоду козакам⁸⁷²: одних порвано на шматки, інших цілком забито, кидаючи високо вгору, третіх, що страшно й згадати, опалено, як головешку,— вони вже зовсім не мали людської подоби і геть, наче страховиська які чорні, ходили по християнському обозі, ледве випускаючи голос, гідний жалю й плачу,— всі вони за три дні повмирали.

Тоді, власне, коли зірвалися підкопи і велася на міських проломах козацька січа з турками і вже змалювалася надія на чигринську цілість, винесено було з Чигрина в християнський обоз тіло преосвященного Йосифа Нелюбовича-Тукальського, київського митрополита, яке й тепер нетлінне покоїться у Мгарському Лубенському монастирі, замуроване в соборній церкві Господнього Преображення на лівому боці в стіні. Виніс його чудовно з Чигрина один чоловік, який при небіжчиковому житті служив за гайдука⁸⁷³, й розповідав усім, що те тіло з ракою⁸⁷⁴ було йому над звичай легке при несенні.

Сердюки з іншими козаками, хоча давали янчарам безперервну відсіч на стінних проломах, однак інші, малодушні й боязливі, а особливо недавно заслані в Чигрин козаки, а з ними й чигринські жителі, буди перестрашені турецькими підкопами й турецькою янчарською навальністю, кинулися сильним стрімком до втечі з Чигрина на міст через Тясмин, прагнучи втекти до християнського обозу. Але той міст, утяжений людською вагою, обломився й потопив у Тясміні геть усіх людей, що були на ньому, і тоді Тясмин так людськими трупами наповнився, що інші могли по них переходити. Турки, побачивши те з гори, кинулися з міцним стрімком і силою на чигринські проломи і, відігнавши сердюків з іншими козаками, ввійшли в Чигрин при крайньому його знудженні і відразу запалили його від двору Петрановського над Тясмином; людей же, що тікали, почали безмилосердно сікти. Тоді й гадяцький полковник Криницький зі своїм товариством, втікаючи з Чигрина від турків, потопився у Тясміні з тим своїм товариством, так що мало тоді козаків Гадяцького полку повернулося додому. Інші люди кинулися вгору через чигринську греблю, що була під замком, і втекли до християнських обозів. А сердюки з іншими козаками при воєнній зятятості і великодушші станули нижче церкви Святих Апостолів у Чигрині під замковою горою і билися з турками до смерку, та аж нітрохи їм не далися. Коли ж вогонь, що піддувався вітерцем, узяв над Чигрином силу, то кінні й піші турки змушені були відступити до свого обозу. А решта козаків з сердюками зійшли на гору в Чигринський замок і з'єдналися з московським військом, яке лишалось в замку, не виходячи. В насталу тоді ніч великоросійське військо⁸⁷⁵ (якого мало й було в Чигринському замкові, бо в час заміни, присланої чигринським обложенцям, вийшло з Чигрина до обозу й московське військо, лишивши в замку тільки кількасот чоловік своїх стрільців) і козацьке, надуміру зарядивши замкові гармати порохом і запаливши всі дерев'яні будівлі, що стояли в замку, вийшло із замку і, безборонно перейшовши через тясминську греблю⁸⁷⁶, що була під замком, пішло до свого християнського обозу. Замкові ж будови, що сильно загорілися, запалили спершу заряджені гармати, а потім і порохову казну, було це начебто опівночі. Коли ж гармати над звичай почали розриватися на шматки і видавати від себе потужні, що землю схитували, громи, запалилася й уся порохова казна, що була в міцному кам'яному склепі, вивернула нерушній, бо дуже вже був великий, камінь над собою і освітила все чигринське поле. Тоді турки в своїм обозі наповнилися великим страхом, оскільки в усьому їхньому обозі був великий лемент і шум, який досить добре було чути аж в християнському обозі⁸⁷⁷. Після того полтавський полковник Прокіп

⁸⁷² Загинуло 500 козаків.

⁸⁷³ Г а й д у к — тут: служка, вбраний в угорський одяг.

⁸⁷⁴ Р а к а — гробниця, ковчег із тілом святого угодника.

⁸⁷⁵ Після смерті Ржевського на чолі війська стояв Гордон. Вийти з Чигирини наказав йому Ромодановський.

⁸⁷⁶ За одними даними (М. Костомаров) військо те майже все було порубане, багато його потопилось у річці, за іншими (А. Петрушевич) — військо, як і у Величка, пройшло до своїх.

⁸⁷⁷ Під час вибуху в замку загинуло 4 тисячі турків.

Левенець зі своїм полком і з іншим численним охочим товариством хотів ударити на турецькі обози, але гетьман Самойлович, начебто знаючи про приязнь і зсилення Ромодановського з турецьким вейзиром, не дозволив йому, Левенцю, того вчинити. Гадаю, що серця багатьох синів православної церкви плакали таємно на ту чигринську загибель і нарікали на своїх незичливих і недбалих принципалів, що нещиро бажали Чигрину цілості і зовсім не чинили належної допомоги. Бо коли б вона була, не тріумфував би турчин над Чигрином і взагалі мусив би, як і минулого літа, з ганьбою тікати від Чигрина додому.

Переночувавши нещасливу ніч чигринської кончини, скоро зішло сонце, всі християнські війська, великоросійські й малоросійські, відразу ж рушили в понеділок, 12 серпня, відчинивши ворота своїм обозам, назад до Дніпрові переправи. А вейзир і хан, побачивши те і зміцнившись у своєму щасті, рушили вслід за ними, супроводжуючи аж до самого дніпрового берега, сильно налягаючи, зусібч уриваючи та якомога шкодячи їм. Через той бусурманський натиск ті християнські війська мало просунулися того дня і заночували на переправі Гниловод. А переночувавши, рушили до Гниловода і третього дня, тобто в середу чотирнадцятого серпня, заледве перетяглися за три милі від Чигрина до Бужина (було то через великий натиск та бусурманські перепони) та станули над дніпровим берегом у колишніх своїх окопах. Коли ж козацьке військо почало пурхати з обозу через Дніпро додому, гетьман Самойлович, довідавшись про те, відразу приставив двох генеральних військових осаулів, Леонтія Полуботка і Леонтія Черняка, щоб доглядати, аби й один дух не пішов з обозу на цей бік Дніпра. А хто з козаків уперто хотів був голий перепливати Дніпро, того зараз завернено й на березі прохвостано армаськими пугами⁸⁷⁸, і тим військо було від утечі погамовано. Турки ж і татари з багаточисельною своєю силою, пробуваючи того ж 14 серпня здобути повну перемогу й прагнучи нагнати християнські війська в Дніпро, міцно, з поривним відчаєм свого життя налягли зусібч на християн і намагалися досягти бажаного. Але всесильна божа правиця не допустила їм того здійснити й повернула їх назад із великими їхніми, бусурманськими, втратами та пагубою багатьох начальних людей, про що детальніше читай у київському «Синописі», лист сто двадцятий.

Після такої страшної битви бусурмани з вейзиром і ханом відступили з превеликою скорботою від християнських обозів і станули своїми обозами непоодаль. Наступний день 15 серпня, день Першої Пречистої, війська пережили зобабіч мирно. Переночувавши ж, 16 серпня, козацькі війська, захопившись і прагнучи виказати явне свідчення своєї відваги й рицарства, просили гетьманського дозволу вдарити на турецькі обози. Але гетьман, зняхавшись із князем Ромодановським і слідуючи за його волею, не зблагОВОЛИВ до того козацького бажання воювати і з гнівом вирік їм слово, подібне до клятви, тобто: «*За всі голови йдіте*». Після такого гетьманського слова козацьке військо, все купно ужалившись і розсердившись на свого гетьмана за таке неблагословення, вже не вимагало його дозволу, а саме, без гетьманської волі і його підручних начальників, несподівано й мужньо вторгнулося до бусурманських обозів і, при божій допомозі, вчинивши наглу їм шкоду, щасливо повернулося до свого обозу; тільки ж добрі їхні провідники й знамениті рицарі Федір Жученко був поранений, а полковника Левенця пострілено з янчарки. Він упав з коня, але нешкідливо, бо мав панцир. 17 серпня, в суботу, Самойлович уже просив війська воєнної охоти, і хоч охитники й пішли при своїх вождях на турків, однак без успіху повернулися назад. Вночі, того ж 17 числа, козацьке військо з гетьманського відома знову несподівано вдарило на турецькі обози і вчинило бусурманам превелику біду, так що вони вимушені були навіть бігти зі своїх обозів. Тоді був забитий чумацьким дрюком, яким підважуються вози, один турецький богатир, над звичай високого зросту, якого не можна було вбити військовою зброєю з-за кількох панцирів.

⁸⁷⁸ Артилерійськими батогами.

Т. Шевченко.
Чигирин. Малюнок.

⁸⁷⁹ Бої тяглися до 19 серпня, тільки вночі з 19-го на 20 серпня візир повернув назад до Чигирина.

⁸⁸⁰ Турки рушили до Чигирина, знищили залишки міста, тоді отаборились у Капустяній Долині (біля ріки Шполи). Звідси Ю. Хмельницький розіслав універсали до Корсуня, Канева, Черкаса та в інші міста, пропонуючи піддатися. Тільки канівчани не згодилися. І. Самойлович відрядив сюди кількисот пішого полку Кожуховського. Візир вислав на Канів кілька десятків тисяч турків і 15 гармат.

⁸⁸¹ Черкаси, Корсунь та інші міста не були спалені, вони піддалися Ю. Хмельниченку. Він сам обрав собі резиденцію в Немирові.

⁸⁸² І. Самойлович розпустив тільки частину війська, з рештою пішов до Переслава, бо прочув про похід на Канів.

Після таких воєнних подій бусурмани нерухомо стояли своїми обозами ще сім днів — до 24 серпня ⁸⁷⁹ — і не лише здалеку били на них зі своїх гармат, але й щодня вторгалися під самі християнські обози. Однак не так уже сміливо, як у минулі дні, будучи опарені марсовим вогнем від козацьких військ, бо війська великоросійські за наказом Ромодановського не чинили аж жодної відсічі й відпору супроти бусурман, хоч від них були ущемлені й биті. Тільки самі козаки через військову охоту з відома, а то й без відома своїх старших щодня вискакували, вдаряли на турецькі обози і наносили їм постійний ущербок та сум'яття навзаєм. Нарешті бусурмани, побачивши свою несилу, що аж ніяк не можуть учинити щось християнським військам, 25 серпня рушили назад з-під Бужина від християнських військ (вгору по Дніпру) ⁸⁸⁰ і, десь відпочивши після військових трудів шість днів, притягли під старожитнє славне козацьке місто, що стояло над Дніпром, Канів і в четвер 4 вересня, здобувши його і вбивши в ньому безліч людей, віддали крайній руїні й запустінню.

Сподіваючись врятуватися від біди, багато канівських людей втекло й замкнулося тоді у велику кам'яну церкву старого й красного Канівського монастиря, але турки, достатньо обклавши ту церкву навколо дровами й соломою, запалили її разом з усім тим монастирем і всіх людей у церкві задушили. І, нарешті, повертаючись від Канева додому, вони віддали вогню і всеконечному вельми плачливому запустінню Черкаси, Корсунь, Стеблів, Суботів та інші українські міста ⁸⁸¹ й села — люди з них від страху повтікали.

Тут повтором можна сказати слово про великий Вавілон, колись сказане: «Паде, паде Україна тогочісна малоросійська, козако-руська з багатьма міцними містами й селами, як отой стародавній великий град Вавілон!», і що через тодішню незгоду козаки всі пропали, самі себе звозували. Князь же Ромодановський і гетьман Самойлович, як і раніше, в часи Уманщини, не дали Каневу та іншим тамтешнім містам жодної допомоги, а, віддавши подяку Богові, що турчин полишив їх, безборонно переправилися з усіма своїми обозами за Дніпро і розпустили війська по домівках ⁸⁸². А доки турчина спекалася і переправилися через Дніпро, християнські війська весь час мали нестачу й потребу в харчі для людей, і хоча астраханці й касимівці та інші орди, що були при московських військах, продавали на збут свої знуждені й вигонені коні за дешеvu ціну, тобто по 5 копійок і шість шагів й мало ще більше, однак хліб був дорогий, ціною по 8 і 12 копійок, і це тривало, доки не переправилися вони за Дніпро.

Отак пропав Чигрин і рештки тогочасної України через несправедливість і підступність Ромодановського, а також і через Самойловичеве недоброчинство до нього — це можна зрозуміти з вищеописаної історії. Бо поміж великоросійським і малоросійським військом ще перед розоренням і після розорення Чигрина ясно далось чути, що турецький вейзир, маючи в себе в неволі сина Ромодановського Андрея, пійманого татарами, які були на Україні з Суховієм, 1668 року, відізався до Ромодановського з таким словом, що коли той попустить йому, вейзирові, взяти Чигрин, то відпустить до нього, Ромодановського, його сина, а коли не дасть узяти Чигрин, то він, облупивши того сина, начебто мав прислати до Ромодановського його шкіру, наповнену сіном. Князь Ромодановський був перестрашений цією вейзировою декларацією і, будучи обнятий сильним батьківським жалем за сином, начебто чинив про те з вейзиром таємні зсилання, щоб погодити та задовольнити вейзирську волю та його, Ромодановського, бажання щодо сина, хай сталося б те ціною втрати Чигрина й пагуби в ньому і в інших місцях великого числа християнського люду. Коли то правда, то Ромодановський ще мав певну причину не дбати щиро про Чигринську цілість⁸⁸³, а Самойлович чим би міг вигордитися за своє недоброчинство, коли б про те звелено було учинити розшук? Хіба що поставив би на своє вимовляння колишню свою антипатію до Дорошенка й Чигрина, про що йшлося в минулому 1676 році. Але про все це краще відає сердцезнавець Господь, що воздасть кожному за ділом його.

Того ж року видано в Польщі книгу, названу «Монархія Турецька», що мала в собі до знаття багато подиву гідних речей. А найбільше з усіх тих речей потрібний християнам Мухаммедів, чи Махаметів (псевдопророка і законодавця турецького та всіх бусурман), трактат, постановлений з християнами, — щоб не ущемляти й не ображати їх, але жити з ними у приязні та згоді. Хто захоче, нехай знайде те у згаданій книзі «Монархія»; про це й моя книга з'явить позаду на листі [...]»⁸⁸⁴.

Сірко, кошовий отаман з усім низовим Запорозьким військом, уболюючи за повне розорення Чигрина, Канева та інших тогочасних українських міст та повітів і налягаючи на гетьманську нещирість, писав до гетьмана Самойловича такий лист⁸⁸⁵:

Вельможний милостивий пане,
тогочасний український малоросійський
гетьмане Іване Самойловичу!

Після смерті славнопам'ятного Богдана Хмельницького, доброго нашого гетьмана і щиро зичливого вітчизні своїй малоросійській сина, почали наставати часті й непостійні гетьмани та розкороєння через незичливі змовини сусідніх монархів (що ясно видно з Андрусівських договорів, постановлених 1667 року) нашої бідної вітчизни, єдиної Малої Росії, надвоє. Спершу розділено нас на два гетьманства, почавши від полтавського Пушкаря і від переяславського Сомка, а потім і на третє гетьманство через уманського Ханенка; а брати наші через постійні почварні війни за їхнім приводом достатньо очервонилися кров'ю. Тоді ми, низове Запорозьке військо, зараз-таки через перспективу розуму нашого відразу побачили й пізнали здалеку занепад тієї нашої малоросійської вітчизни та всеконечне її запустіння, що наступало. Так воно й сталося з вашою гетьманською ласкою через попередників ваших, тогочасних гетьманів.

Поглядаючи здалеку на той близький занепад вітчизни оком нашого розуму, ніколи не могли ми без сердечного жалю вкусити хліба, а після денних трудів зажити спокійного спочинку, оскільки завжди нас муляло й долягало, що через незгоду гетьманів обох боків Дніпра доведеться нам оглядати повними сліз очима порожню й мертву матір нашу, Малу Росію, і бачити, як дикий звір поселяється в красні житла батьків і праотців наших. Запобігаючи цьому

⁸⁸³ Такі поголоски справді ходили. І. Самойлович їх, правда, заперечував. Однак Г. Ромодановський дістав перед походом таємний царський наказ: коли оборона Чигрина буде важкою, знищити його. Сина Андрія буде виміняно згодом на одній із переволчанських розмін.

⁸⁸⁴ Число не проставлено.

⁸⁸⁵ Перевірити автентичність листа нема змоги. М. Жостомаров, однак, визнає його автентичність. І. Сірко в цей час і справді був із гетьманом у незгоді, між ними тривала й особиста неприязнь. Лист, однак, має деякі ознаки стилю самого В. Величка.

Старий портрет
І. Самойловича (19).

по силі нашій, засилали ми наші військові листи до цьогобічних гетьманів, наказували й переконували їх, щоб для загального вітчизняного добра відкинули всі огульні засади всіх своїх незгод і неприязні, лишалися у згоді та приязні з тогочасними гетьманами, вашими попередниками, і аж нітрохи не схилилися до людських оманних намов та обітниць. Однак ті наші переконування мало що дали, й отак чим далі, тим більше зростала помірність, нашими гетьманами, що були пообабіч Дніпра, злоба й ворожнеча, що викорінювала через їхні почварні війни наших братів. І, либонь, усі ті колишні гетьмани тільки про око були щиро зичливі будівничі та опікуни нашої вітчизни, бо таємно й безсовісно, з немалим ущербом вітчизні й пагубою власного свого християнського народу через свої властолюбні привати й ненаситні жадання всі вони намагалися забрати більше води на свої лотоки⁸⁸⁶ і доти дурили собі голову таким ремеслом, доки не втратили її разом зі своїм урядом з немалим бідством вітчизни.

⁸⁸⁶ Лотоки — стік у водяному млині.

Не подивуй, ото ж, ваша вельможність, на нас, низове Запорозьке військо, що через нинішнє розорення турчином Чигрина, Канева й усіх інших цьогобічних міст та сіл українських малоросійських довелося нам і тебе записати в реєстр з колишніми нещиро зичливими до нашої вітчизни гетьманами. Бо коли зважити, яку показали ви щирість на слізні суплікації ладижинців, уманців та інших міст і повітів і яку надали оборону від турецького нападу, то інакше не можна думати про вашу милість милостивого пана, лише так, як вище вимовлено. Адже ви, старатливо повернувши від Лисянки назад з тодішнього воєнного походу й обіцяної ладижинцям та уманцям оборони, замість своєї щирості заплунали дірку одним нашим братом, добрим і відважним лицарем Мурашком, що за добре здоров'я вітчизни й Ладидина і життя своє там поклав, а ви самі, стоячи наче журавель на купині, здалеку продирався до Ладидина й Умані, що там діятиметься, добре огордившись для захисту свого здоров'я наметами, щоб не залетіла звідти від вітру якась куля і йому в розкішних перинах, як павичу в краснопістрявому пір'ї, не зашкодила. Про вашу ж нещирість до Чигрина ми вже й не пишемо до вас, бо не тільки ми, низове Запорозьке військо, але й увесь світ великоросійський і малоросійський ясно бачить і бачити може, що через нещирість і незичливість вашу з князем Ромодановським мусив Чигрин з іншими остатніми містами й селами українськими пропасти від турчина й кінчити постійним неоплаканим запустінням, з великим пролиттям християнської крові й пагубою справжніх наших братів. Бо як могла бути у вас приязнь до Чигрина, коли більшу силу мала у вас щодо нього давня озлоба! І коли раніше ваша милість, милостивий пан, не соромився зі своїм і московським військом несправедливо воювати на Дорошенка й Чигрин, то чому мали ви соромитися не боронити його й зичити йому занепаду? Зважай же тепер, пане гетьмане Самойловичу, чого доказав єси, яку прислугу Богові й вітчизні зробив єси: Дорошенка заслав у вічну неволю, Чигрин з усією цьогобічною Україною втратив, допустив пролитися великій християнській крові і від таких непевних гараздів почав титулуватися гетьманом обох боків. Що ж тобі на цьогобічному запустілому боці? Якого сподіваєшся собі з неї пожитку й збагачення? — роздивися. Здається нам, що краще було б вам обом пообабіч Дніпра гетьманам жити, як браті поміж себе, в любові й одностудстві, через що й ворогам своїм ви були б страшні, і завжди зможувався у користях для себе і для малоросійської Річі Посполитої. А так ти є властивий погубитель Чигрина й решток цьогобічної України, бо коли б не добував його і не взяв під свою владу з Дорошенком, то й турчин не приходив би його здобувати, а з часом при розумному посередництві могла б прихилитися від турецької влади під високу руку православного монарха і вся цьогобічна Україна з Дорошенком (і то без такого кровопролиття) та й знала б собі єдиного з тобою пастиря. Але ти так заповзявся на Дорошенка і на всю цьогобічну Україну, що й трохи не захотів

почекати того щасливого часу. Відтак дочекався еси крайнього занепаду й запустіння вітчизни нашої! І вже тепер більше тобі личать гімни, складені Дорошенкові, адже через тебе, Самойленка-гетьмана, цьогобічна Україна зовсім спорожніла, за що відповідатимеш сам перед всевидящим Богом. Один чоловік, син князя Ромодановського, здався розумові твоєму кращий, ніж тисячі власних наших братів, православних великоросійських і малоросійських християн, яких ти залишив бусурманам за недбалістю своєю без належної від тебе допомоги на вбивство у Чигрині, Каневі та в інших місцях. Хто тут подивує сліпоті ума твого? Хто, роздивившись таке твоє жорстокосердя, може прихилитися до тебе з приязню й зичливістю? Коли одного праведного Авеля кров волала від землі до Бога на помсту свою Каїнові, то що гадаєш — не скаржитиметься на тебе і не проситиме справедливості у свого творця господа, судді праведного, пролита через тебе кров багатьох і пребагатьох братів наших, православних християн? Відай запевне, що незабаром спіткає тебе те, про що й не гадаєш, що кров братії нашої власною своєю або дітей своїх заплатиш кров'ю, за погубу багатьох з братії нашої несподіване найде погублення, в день гніву божого багатства твої, які зібрав і які зібрати гадаєш, не допоможуть тобі, бо правда збавляє мужа від смерті, і це правдиві дістаються в руки безпечальних до їхнього зібрання, а ти будеш відчужений і збіднений від трудів твоїх. І як спорожніла через тебе наша цьогобічна малоросійська вітчизна, так і дім твій, що підноситься, залишиться порожній, а в житлах твоїх не буде живущого, бо якою мірою мірив ти, такою відміряться, за правдивим євангельським словом. Насамкінець те кладемо, що замість гараздів тобі з жалю сердечного на теперішні злопригоди й крайній занепад цьогобічної нашої малоросійської України віншуємо і бажаємо, щоб схаменувся ти, дивлячись на той занепад, і, стережучись свого занепаду, пошукав для вічного життя й добра божої милості, яка подається всім, хто просить її і шукає, беззастережно, чого й собі щиро зичимо, лишаємося

Вашої вельможності зичливі приятелі й брати
Іван Сірко, кошовий отаман, з усім товариством
низового Запорозького війська.

З Запорозької Січі
25 вересня 1678 року

Про турецький намір заволодіти Києвом чи розорити його; про приготування християнських військ на оборону Києва; про начальників, що очолювали християнські війська, і про чудотворну ікону Пресвятої Богородиці та інші святині; про осібні сторожові війська, що стояли супроти Криму, про козацькі війська — одні з них притягли під Київ, а інші виправлено на низ Дніпра супроти татар; про прибуття всіх військ під Київ; про настановлення там мостів через Дніпро; про турецьку готовність іти на Київ і про його оманну хитрість; про загайку християнських військ під Києвом і про угрунтування валами горішнього города Києва та Києво-Печерського города; про причини, що стримали турчина від походу на Київ; про турецьку хитрість до заволодіння християнських держав і про його гординю через свої гаразди; про шкідливу для християн їхню схильність до згоди з турками і про страшну для турчина християнську згоду; про зміну турчином свого наміру йти на цїсаря Риму і на Київ; про його боязливе повернення до Цариграда; королівський універсал, що велів Русі зїздитися в Люблін для унії.

оку від початку світобуття 7187, а від господнього плотського з'явлення у світ 1679. Ще з осені перед початком цього року гетьману Самойловичу й усій малоросійській Україні явно далось чути від невірників, що втекли з бусурманської землі, і через татарських «язиків», пійманих козацьким промислом, що ви-

щезгаданий головний ворог господнього хреста та всіх християн, підступний візантійський змій (який не тільки заволодів був преславним і православним християнським царством Грецьким, але й поневолив собі через меча численні християнські держави, спустошивши до решти інші; від такого свого щастя він гордився й заносився, бо його ніколи не перемагали, і називався він бичем, посланим від Бога на християн) відкрив у своїй державі намір заволодіти чи всеконечно знищити й розорити богоспасенне царське місто Київ і наказав чинити військові приготування для походу під Київ⁸⁸⁷. Коли гетьман Самойлович доповів про те пресвітлому государю царю Феодору Олексійовичу, то він, благочестивий монарх, прагнучи захистити царську отчину від бусурманського находу, на пораду свого синкліту⁸⁸⁸ звелів багаточисленним своїм великоросійським військам готуватися на наступну весну до військового походу під Київ. Коли ж сподівана весна показала людським очам веселе своє лице з квітами, зільними травами, потрібними худобі для корму, тоді відразу й російський Марс, розвинувши на війну свої хоругви, рушив зі своїх домівок та зимових квартир у похід до Києва з багаточисленною

⁸⁸⁷ Про намір турків іти на Київ поголоски ходили давно, ще з 1671 р. У цей же час тривога була така, що печерські ченці просили в царя дозволу сховатись у брянських і трубчевських монастирях, якщо турки нападуть на Київ. Була ця паніка не зовсім безпідставною, бо турки цього року активно згромаджували військо.

⁸⁸⁸ Синкліт — зібрання високих осіб держави або церкви.

Фасад Старо-Київської фортеці з Подолу (33).

силою кінних і піших ратних людей при багатьох князях, ближніх боярах, окольничих, воєводах та інших вождях і численних царедворцях, над якими всіма цар поставив замість себе найголовнішим гетьманом та старійшиною боярина й казанського намісника князя Михайла Алегуковича Черкаського, давши йому в поміч, над усі ті воїни й воєначальники, чудотворну ікону Пресвятої Диви Богородиці, всенадійної і всесильної заступниці християн, також чесного хреста і частину животворящего хреста, що мав у собі Христове волосся, з іншими до того мощами святих, і свою похідну церкву, освячену в ім'я преподобного Сергія Радонежського, чудотворця, з приданими до неї від найсвятішого Іоакима, московського патріарха, вправними багаточисленними особами духовного чину. А в товариші надав йому, князю черкаському, стольника й воєводу Бориса Петровича Шереметова та інших князів і бояр з осібними полками, смоленською шляхтою і з іншими іноземними начальниками та з великим військом, що було під їхньою командою. У Києві ж тоді був начальником і воєводою при московських військах боярин і дорогобузький намісник князь Никита Семенович Урусов з товаришами і воєводами, князем Данилом Афанасійовичем Борятинським та дворянином Іваном Петровичем Лихаревим. А осібно стояв наготові на ближніх кордонах з великоновгородськими і псковськими полками боярин та воєвода князь Іван Андрійович Хованський. Князь же Яків Семенович Борятинський стояв із осібним воїнством на білогородському рубежі супроти кримської орди, а князь Каспулат Муцалович Черкаський з черкаськими та калмицькими ордами стояли також проти кримської орди на Моравських шляхах за рікою Ворсклою. Гетьман Самойлович притяг під Київ з частиною козацьких, городових та охотницьких, кінних та піших військ, а інших виправив для безпеки України від Криму у Полтавський полк і на низ до Запорозької Січі на допомогу кошовому отаманові Сірку⁸⁸⁹ і для з'єднання зі згаданими державськими військами, що стояли на різних місцях супроти кримської орди. Під Києвом християнські війська, московські й козацькі, з'єдналися і стояли зобабіч річки Дніпра. А надчікуючи находу туди ж, під Київ, бусурманських військ, поробили, завдяки майстерності й праці московських стрільців, на байдаках через Дніпро мости, яких раніше там не було.

Турчин, зачувши про зібрання й поготовність християнських військ під Києвом, сам стояв десь недалеко в полях і, будучи готовий до війни⁸⁹⁰, не посмів іти під Київ, але зажив звичайної своєї підступності, бажаючи одурити християн, як одурив був і в час розорення у 1674 році Ладжижина й Умані, тобто пустив був поголоску, що тягне просто під Київ. Потім фальшиво змінив її і розголосив, що повернув зі своїми військами назад. Коли б після тієї брехливої поголоски християнські війська були розпущені з-під Києва, то він,

⁸⁸⁹ Частина козацького війська на чолі з гетьманенком Семеном Самойловичем воювала Правобережжя і зганяла населення на лівий берег — т. зв. «згін».

⁸⁹⁰ Частина турецького війська стояла на Поділлі, турки також зміцнювали Кам'янець-Подільський.

хитрий лис і хижий вовк, мав потягти до Києва й допинатися того, що хотів. Але християнські війська були перестережені й навчені згаданою ладжинською й уманською оmanoю і не відступали від Києва протягом усього літа. Тоді, не тратячи часу при тому порожнюванні, московські війська обвели й уміцнили горішній город Київ, де були церква Святої Софії і катедра київських митрополитів, глибокими ровами та високими валами. А козацькі війська за гетьманським приводом уміцнили й обклали ровами й міцними валами, відкинувши палі, що ними був обставлений, також город Київ-Печерський. Про це все просторіше читай у друкованому київському «Синописі» від листа 122 до листа 129.

Хоча я й написав вище, що турчин з огляду на виставлені біля Києва християнські війська не посмів тягти під Київ, однак у другого рукописного козацького літописця ясно виказується, що він, турецький султан, хай і був тоді помирений з Польщею, однак

Портрет Б. Шереметьєва
з алегоричним малюнком (49).

не посмів приходити під Київ не тільки через виставлені на оборону його християнські війська, але й через те, що, будучи в розбраті з християнським цісарем, готувався зі своїми військами й на нього, прагнучи не лише звоювати цісарську землю, але й заволодіти через меч і старим Римом з усією його державою; особливо ж через те, що побачив — навколишні сусідні держави й християнські німецькі монархи були тоді у гніві й незгоді з християнським цісарем.

Під час таких самих християнських незгод, у давно минулі літа, він, турчин, заволодів поодинці, як казав я і раніше, численними християнськими державами, заживаючи до того такої хитрості й підступності, що з однією християнською державою мирився, а інші воював і підкорював собі. Людей же в тих християнських державах, що змагалися з ним, одних геть вибивав, а інших забирав

ΣΥΝΟΨΙΣ

Синопис.— Сторінка з книги (39).

у вічну неволю. І, викорінюючи до решти ті держави, чим далі, тим вище, через природжену свою гординю, зносився вгору, і, як уже казано, іменував себе ніколи не здоланим. А монархи й князі християнські, що примирювалися тоді з ним, хоча й бачили ту шкідливу всепагубну його хитрість щодо інших християн, однак, дотримуючись статечно слова свого пароллю й капітуляції, не зволювали порушувати постановлених із турчином пактів задля оборони інших християн, яких розорювано й неволено, щоб учинити йому в його замислах та намірах належну стрічу й перепону. Тепер же ті християнські німецькі князі й монархи, після немалої польської руїни і жалісливого розорення тогочасної малоросійської козацької України, зрозуміли таку шкідливу геть усім християнам турецьку хитрість і побачили відвертий і непошанівний варварський замах турецького султана не тільки на християнського цесаря, але й на цілу Римську державу⁸⁹¹. Вони заледве отямалися й дорозумілися, що коли б турецький султан переміг християнського цесаря і заволодів усією Римською державою, то б їм усім поодиноці довелося боятися надалі від турчина тієї ж біди й непошани й собі. Отож, стережучись і розсудливо запобігаючися наперед усілякого зла, вони зараз-таки відкинули всі свої сварки й незгоди з християнським цесарем, погодилися, а ті незгоди замирили й заховали трактатами Вічного миру⁸⁹². Також прирекли й затвердили вони міцне слово, зв'язавшись союзом неодмінної християнської і братерської любові, не лише захищати своїми скарбами й силами цесаря й Римську державу, але й один одному допомагати і всіляко боронити від бусурманського наступу. Коли ж той візантійський смок зі своїми вейзирами, пашами, судьями та іншими начальниками дістав звістку про ту згоду й союз християнських держав із цесарем, то відразу, звившись у клубок, сховав у собі свою отрутливую й дуже піднесену голову і, вже не йдучи війною на християнського цесаря й на мало-

⁸⁹¹ Австрійський цесар вважався правним спадкоємцем римських імператорів і сам носив їхній титул, через що його державу називали Римською.

⁸⁹² Ідея союзу проти турків належала Яну Собеському. Для її здійснення вислано було депутацію в Париж, в Англію та Голландію на чолі з коронним підскарбієм Морштиним. Князь М. Радзівілл поїхав у Відень, Рим та Венецію. Посли їздили до Москви, Швеції та Іспанії. Цю ідею підтримав папа Інокентій ХІ, але нічого з того не вийшло: на такий союз не погодилася жодна із держав.

⁸⁹³ Величкова звістка про страх турків перед з'єднаною силою християнських монархів безпідставна, оскільки ніякого з'єднання не було.

⁸⁹⁴ Універсал подано в перекладі з польської мови. Звірено за вид.: Коялович М. Литовская церковная уния.— СПб, 1861.— Т. II.— С. 424—426.

російський Київ, одразу повернув з усіма своїми силами від походу до своєї нори в Царигород, вважаючи й дуже боячись, щоб від такого союзу християнських монархів не втратив він там своєї, набутої протягом багатьох літ, з пролиттям великої крові і з пагубою незчисленного множення бусурманського народу, держави й слави і не прийшов до конечної руїни й ганьби ⁸⁹³.

Того ж року польський король Ян Собеський, хочучи за своїм бажанням і старанням перетворити православну Русь, що була під державою Корони Польської, на унію, скасувати в ній святе благочестя та гвалтовно нахилити її до римосхизматичного блуду, призначив у майбутньому 1680 році, в січні, на 14 день, унітам і дезунітам грецького обряду і всій взагалі шляхті з'їхатися для утвердження тієї унії зі своїми правами й привілеями до Любліна. Він видав про те такі свої королівські універсали ⁸⁹⁴:

ЯН ТРЕТІЙ,

з божої ласки король польський,
великий князь литовський, прусський, мазовецький,
жмудський, інфлянтський, київський, волинський,
подільський, смоленський, сіверський і чернігівський

Велебним набожним митрополитам, єпископам, архімандритам, ігуменам, настоятелям і всьому духовенству, також шляхетським обивателям різних воєводств, братствам, ставропігіям ⁸⁹⁵ і всім узагалі в містах наших шляхетських грецької релігії унітам і дезунітам у Короні і Великому Князівстві Литовському, тим, що перебувають у провінціях, що до них належать, вірно люб'язним нам,— наша королівська ласка.

⁸⁹⁵ В оригіналі «ставропігіанам».

Гармати. Кують мечі (49).

Велебні, набожні, вірно люб'язні нам!

Маючи постійні турботи в наших державах, зичимо ми того, щоб якнайбільше квітнули в них пожаданий мир і християнська любов, за якими йде боже благословення. До того всього, однак, є в народі руському великою перешкодою завзята й закореніла незгода, яка розриває єдність обивателів наших держав, порушує фундамент святого миру, знищує братерську любов і бажає запалити в серцях взаємне зятрення. Тож, хочучи запобігти тому всьому батьківським нашим доглядом і старатливістю, прагнемо спровадити розрізнений дух вашої вірності до належного заспокоєння, згідно нашої конституції, постановленої на сеймі у Варшаві, яка на Гродзенському сеймі не могла дійти до виконання. Також, схиляючись до усильних прохань обох боків⁸⁹⁶, нинішнім універсалом жадаємо ваших вірностей і по них конечно хочемо, щоб, відклавши набік усі інші заняття, зобабіч, з усіма привілеями, декретами й правами перебували в наше Любельське місто на день двадцять четвертий у січні місяці, а згідно старого календаря на день чотирнадцятий року наступного 1680, і там від Бога, невичерпного джерела всякого миру і взаємної любові, були б підсилені, за заступництвом преблагої й найсвятішої Диви, в присутності вельможних наших комісарів, яких до того часу визначимо з нашого сенату, пильно переговорити при християнській любові поміж себе; й отак ті наші вельможні комісари, що засідатимуть там замість нас, пробуджуватимуть ваші вірності до згоди, заспокоєння і до задоволення законних вимог. Коли це збудеться, дасть Бог, як зичимо, тишитиметься не тільки цілий християнський світ, але й саме небо, бо Бог згоди, Бог єдності, Бог миру благословлятиме ваші вірності й нашу державу та поганьбить ворога хреста святого, який сподівається згубити нас не так через міць і силу свою, як через незгоду й розбрат християнства. А коли б хтось із ваших велебностей, кохаючись у незгоді й розбраті, немилім Богові й людям, не прибув би на той такий побожний і пожаданий акт і прибути не захотів би, то його, як ослушника волі нашої і ворога святої згоди, буде віддалено від добр, які тримає, а ті добра буде через нас віддано комусь іншому.

Щоб цей універсал наш дійшов до відома всіх, ми бажаємо, щоб велебні митрополити, єпископи й інші настоятелі наказали його опублікувати. Його ми для більшої ваги, підписавши рукою нашою, наказали ствердити і зміцнити коронною печаткою.

Даний у Яворові, дня IX, місяця жовтня, року божого MDCLXXIX⁸⁹⁷, панування нашого року VI.

ЯН КОРОЛЬ

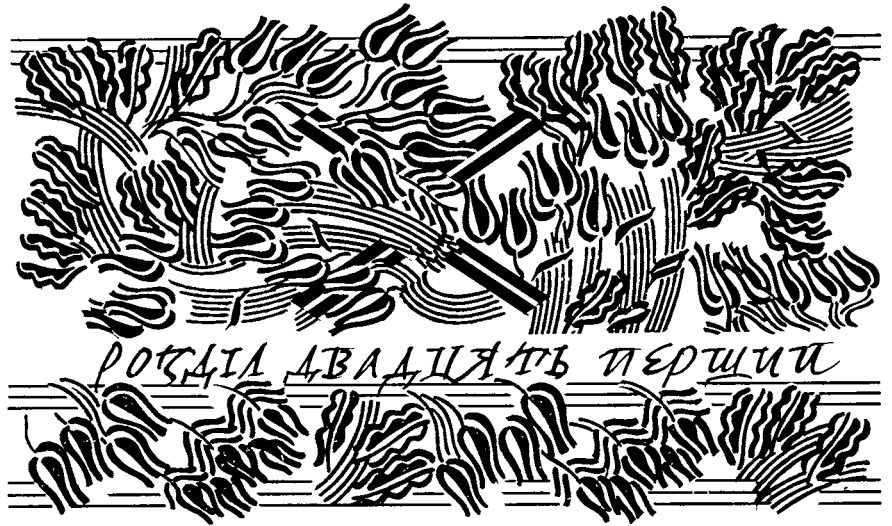
(М. П. К.)

Станіслав Шука,
секретар його королівської милості

⁸⁹⁶ Йдеться про прохання Й. Шумляньського та його однодумців, подане папському нунцію 1677 р.

⁸⁹⁷ Тобто 1679 року.

Про марнотний Флоренський з'їзд римлян задля унії з греками; про введення унії в православну Русь, що лишалася під польським володінням, і про скасування тієї унії найсвятішим єрусалимським патріархом Теофаном і козацьким гетьманом Сагайдачним; про унітів, що ховалися поміж православних; про нещирість короля Собеського щодо православної Русі і про Люблінський з'їзд для введення унії в Русі; про вимовки й руську нехіть до розмови на тому з'їзді з унітами; про літургії, казання та інші тодішні церемонії; про виправу послів від руського духовенства до короля з інструкцією; про беззвісний кінець і роз'їзд з Любліна з'їзду, який там був; про турецьку поголоську щодо знищення низового Запорозького війська і про лист гетьмана Самойловича до запорожців з обіцянкою щирої їм допомоги; про повноважних московських послів у Варшаву до поляків, щоб якнайшвидше постановити союз з поляками на спільну війну супроти турчина; про Косогова, який міряв за Ворсклю степ від слобідських міст до Дніпра; запорозький лист про Сіркову смерть і про бусурманську поведінку; про мор у Січі й Казикермені; про турецький кордон; про польську комісію з турками; про комету, що була на небі.

⁸⁹⁸ Євгенієм IV. Собор було скликано після погодження між Євгенієм та візантійським цісарем Іоанном VII Палеологом.

⁸⁹⁹ Собор почався в італійському місті Феррарі 1438 р., але через моровицю був перенесений у Флоренцію і закінчився там 1439 р.

⁹⁰⁰ Флорентійський з'їзд після довгих дебатів та нарад прийняв унію, погодивши різницю в догматах та обрядах. У час роботи з'їзду помер патріарх константинопольський Іосиф. Ухвали з'їзду підписали папа, цісар, всі отці латинські та грецькі, за винятком митрополита з Ефеса Марка. Був на тому соборі й київський митрополит Ізидор. Латиняни переконували греків часом погрозами, але кровопролиття не було. Коли ж уніати повернулися додому, то їх зустріли як єретиків. Просторішу історію про Флорентійський собор див.: *Остроумов И. История Флорентийского собора.* — М., 1847.

оку від створення світу 7188, а від олюднення божого 1680 мені трапалося відшукати на самий початок до опису цьогорічних подій поміж шпаргалами тільки один рукописний польський аркуш — частину руського діаріуша, де йшлося про Люблінський

з'їзд. Із тієї частини діаріуша я трохи довідався, що той Люблінський з'їзд хотів відновити й утвердити на благочестивій Русі унію. Це ту унію, що супротивна східному благочестю і шкідлива його спасінню; вона була спершу усилована постановитися 1438 року схизматиком Євгенієм ⁸⁹⁸, папою римським, на розбійницькому Феррарському чи Флоренському з'їзді ⁸⁹⁹ з православними греками, які нерушно трималися семи світових соборів. Але він, папа Євгеній, нічого сподіваного з православними греками не досяг (і взагалі був посоромлений зі своїми кардиналами від греків, які учинили з божественного писання достеменні аргументи про святе православ'я і вказали схизматикам-римлянам шлях до спасіння), і той розбійницький Флоренський з'їзд закінчився самим лише кровопролиттям і вбивством багатьох православних греків та розоренням афонських монастирів (про що особно, хто хоче, хай читає просторішу історію деінде) ⁹⁰⁰. Коли ж після того розбійницького Феррарського з'їзду минуло 157 років, тобто у 1595 році від Різдва господнього, ту унію було відновлено, але вже не в греків, а в православної Русі, що була під польським володінням, без її волі й відома, через безбожних

К. Терлецький (43).

⁹⁰¹ До них долучалися ще Г. Балабан, єпископ львівський, та М. Копистенський, єпископ перемишлянський.

⁹⁰² Пропуск в тексті.

її владик і перших відступників од святого православ'я Кирила Терлецького, єпископа луцького й острозького, та Іпатія Потія, єпископа володимирського і брестського, з кількома іншими руськими владиками⁹⁰¹. Вона була введена й прийнята через Михайла Рогозу, київського митрополита, якого злохитро вловили й намовили до відщепенства ті ж принципи Терлецький і Потій (про що трохи просторіше дивися позаду на [...] ⁹⁰² листі).

Ота унія й панувала на Русі 26 років від свого тодішнього початку, однак потім за дозволом Жигмонта Третього, короля польсь-

І. Потій (43).

⁹⁰³ Теофан приїжджав до Києва 1620 р. Православні звернулися до нього з проханням поставити єпископів. Теофан затвердив митрополитом І. Борецького. Жигмунд III, навпаки, видав указ про переслідування нових єпископів. Унія ж знищена не була. Найсильнішого удару їй було завдано за козацьких воєн, але теж не знищено до решти.

кого і шведського, і за ретельним дбанням козацького гетьмана Петра Сагайдачного та через найсвятішого єрусалимського патріарха Теофана, що прибув тоді з царського міста Москви до Києва і жив у ньому деякий час, її було 1621 року скасовано й відкинено ⁹⁰³. А святе православ'я засяло і дістало свою честь зі встановленням у Києві митрополита Іова Борецького, а на інших місцях інших православних єпископів та владик, як про це було коротко сказано раніше у згаданому 1621 році. А тому, що відтоді пшениця благочестя, насіяна згаданим найсвятішим патріархом, яка зростала, до решти не позбулася кукілю уніатського блуду, поміж православними

Єрусалимський патріарх
Теофан (54).

ховалися й уніати і таємно зичили зросту унії та й намагалися завжди завести її з польською допомогою в православну Русь.

У такому стані благочестива Русь, що була під польським володінням, пригнічувалася, як рожа терням, і це незмінно тяглося протягом 59 чи 60 років, від вищезгаданого 1621 року до цього 1680 року. А тепер, знати, той-таки сатана, що відвів римлян од грецького благочестя і вкинув їх у рів схизми, з неледачим дбанням міркуючи про погібель християнського народу, знову спрямував їх-таки, римлян (вони ж і поляки), які відхилилися зі шляху східного благочестивого сповідання до західної римської омани, на те, щоб вони знову намагалися відкинути православний руський народ, який лишається під володінням Корони Польської, від святої благочестивої грецької віри і нахилити його через неспасенну унію до свого одностумства та й закинути в рів того-таки власного блуду. Поляки тоді з уніатами, які сліпотствували щодо догматів благочестивої грецької віри, а потопилися в римо-схизматичному блуді і ніяк не хотіли виправитися для свого спасіння, намовили й упросили свого короля Собеського, щоб став при тому, аби благочестя в Русі, яка лишається під лядською державою, було скасовано й перетворено на унію і щоб звелів він бути про те з'їзду й розмові руських з поляками й уніатами. Король Собеський тільки позверховно був схильний

⁹⁰⁴ Другий універсал було послано 10 жовтня.

Портрет П. Сагайдачного,
1622 (9).

⁹⁰⁵ На цей з'їзд Й. Шумлянський не поїхав, не було на ньому жодного православного єпископа, тільки намісник Могилівського монастиря Волчацький, взагалі православних там було мало. Натомість з'їхалися уніати й католики. Запрошення на з'їзд було послано й православним владикам Східної України, але вони в Люблін не поїхали.

⁹⁰⁶ Уніатським митрополитом був тоді Кипріан Жоховський.

⁹⁰⁷ Цей з'їзд було описано у кн.: Жоховський К. *Coloquium Lubelskie...*—Л., 1680, але С. Величкє користувався якимось іншим джерелом, не зовсім точним. Запротестували проти унії не Й. Шумлянський з духовенством, а Луцьке братство.

⁹⁰⁸ Лео Зеленський — прототрон Володимирської митрополії і брестський єпископ.

⁹⁰⁹ Єпископом холмським був не Шульга, а Якоб Суша.

⁹¹⁰ Марціан Білосір — єпископ пінський і турівський.

⁹¹¹ Кипріянович Симеон — мав титул консьльтора ординарного старшого мінського і теолога римського.

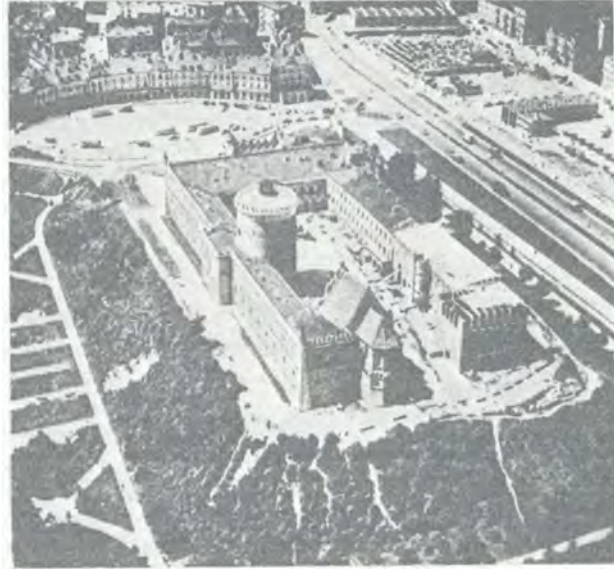
захищати старовічне грецьке благочестя, внутрішньо ж був схильніший до розширення віри й мудрувань римських, у яких і сам був, і, схиляючись більше до римлян, ніж до русів» допустив скликання в Любліні з'їзду й розмов про віру, а в минулому літі 9 жовтня 1679 року розіслав із Яворова в Польщу й Русь свої універсальні королівські розпорядження ⁹⁰⁴ (з яких універсалів список одного покладено в минулому 1679 році), щоб на ті розмови з'їздилися у Люблін на 14 січня цього року. На цей з'їзд із православного руського боку з'їхалося багато єпископів, архімандритів, ігуменів та інших знаменитих і вчених духовних осіб, між якими найперший був отець Йосиф Шум'янський, львівський єпископ ⁹⁰⁵, а з польського боку з'їхалося також багато значних і мудрих персон з якимсь уніатським митрополитом ⁹⁰⁶. Православні, промешкавши в Любліні поло-

вину місяця січня, мало дбали про ті розмови, хоча уніати на те й налягали. Однак Шум'янський, львівський владика, а з ним і все православне руське духовенство, за свідченням вищезгаданого діаріуша Люблінського з'їзду ⁹⁰⁷, в 25 день січня відповів полякам і уніатам, що без волі й відома найпершого отця свого й пастиря константинопольського патріарха вони не можуть і не хочуть нічого починати. 26 січня руське духовенство було запрошене уніатським митрополитом слухати службу божу, яка відправлялася про дух святий на великому образі у звичний спосіб митрополитом з іншими ксьондзами-біскупами, а саме з ксьондзом влодимирським Заленським ⁹⁰⁸, з ксьондзом хелмським Шульгою ⁹⁰⁹ і з ксьондзом пінським Білосором ⁹¹⁰, також і з архімандритами. На тій службі мовив казання про згоду за Євангелією ксьондз мінський Кипріянович-старший ⁹¹¹ і тим самим побуджував зачати про те розмову.

Після служби божої проголошено орації люблінськими префектами і тамтешніми студентами, а після закінчення орацій з польського й уніатського боку повторно прошено православних, щоб ішли до люблінської ратуші і хоч як-небудь починали розмову. Але отець Шум'янський, львівський єпископ, поклавшись на приватний королівський лист, писаний до нього, жодною мірою не дався намовити, щоб православні волочилися по ратушах; він радше зволив поїхати з усім православним духовенством на бенкет до уніатського митрополита. На цьому бенкеті було повно уніатських зичливостей до православних, але здебільшого облудних. 26-го, в неділю, в право-

Краєвид замку в Любліні.
XVII ст. (32).

⁹¹² Самотріть — сам і ще двоє.

славній церкві знаменито відправляв божу службу отець Волинець, заговорський ігумен, самотріть ⁹¹², на якій мовив казання отець Інокентій Монастирський, любельський ігумен, поклавши в ньому тему про сліпого, що волає: «Ісусе, Ісусе, сину Давидовий, помилуй мене, грішного!» Були в тому казанні й примови уніатам, але політичні, з виказом їм перед очі їхньої душевної сліпоти і з порадою їм покликувати разом із тим євангельським сліпцем до Ісуса, Давидового сина, аби відслонив їм очі розуму пізнати шлях спасіння та відкинути блудний шлях. Цим уніати були немало ображені, однак отець Монастирський загладив те іншими прикладами й красномовством. А уніати тоді мали службу божу в єзуїтів, на якій один ксьондз-єзуїт мовив красне й доказове казання про православ'я, закінчивши тим, що коли хто з докторів та вчителів не тримає догматів православної східної церкви і їм суперечить, той напевне не буде спасений. А з якої волі він те казав і з яким наміром — Бог його знає;

Уніатський митрополит
К. Жоховський (51).

⁹¹³ В а л а а м — знаменитий пророк із Месопотамії, герой біблійної легенди, виведений царем Моавитської землі Валаком на висоти Ваала, де, побачивши ізраїльтян, котрі вергалися з Єгипту, замість проклясти їх, трічі благословив.

⁹¹⁴ 25 січня у Любліні К. Жоховський відібрав королівського листа, в якому був наказ перенести з'їзд до Варшави; тоді ж папський нунцій заборонив католикам та уніатам починати з православними публічну суперечку.

⁹¹⁵ Пропуск в тексті.

⁹¹⁶ Послами були депутати Львівського братства князь В. Четвертинський, Д. Братковський, Ю. Гулевич. Інструкцію підписало 25 православних шляхтичів. Див.: Архив Юго - Западной России. — Ч. I. — Т. IV. С. 32—37.

⁹¹⁷ Номінант — названий, що існує тільки формально.

⁹¹⁸ Дієценція — єпископська єпархія.

⁹¹⁹ Див. приміт. 905.

⁹²⁰ Люблінський з'їзд закінчився нічим. У Варшаву не поїхали, а роз'їхалися по домівках, пославшись на невідгоди зимової дороги. Король запропонував з'їхатись улітку, але з того нічого не вийшло також.

⁹²¹ Перевірити автентичність листа нема змоги, але ситуацію він передає досить точно.

і коли казав то правдиво, то чи був потаємний любитель православ'я, чи мимовільний правдомовець, бо де мав потягти за уніатами, там потяг за православними. Час тодішній навчив його того, чому завжди мав би вчитися; і як у давнину Валаам благословив Ізраїль ⁹¹³, хоч хотів клясти його, так похвалив тоді православні догмати й той єзуїт, хоч хотів їх поганити. Вже 29-го ⁹¹⁴ православні через своїх комісарів вимогли з уніатів, що в жодну не мають утручатися [...] ⁹¹⁵ до подальшої королівської волі, а затим було призначено послів від руського духовенства до короля Собеського з інструкцією ⁹¹⁶, що мала в собі такі пункти:

1. Дякувати королеві за заступниче дбання про збереження і потвердження прав та свобод народові руському грецької релігії, що віддавна їм служать.

2. Суплікувати до короля, щоб він зволив народ руський заховати при тих-таки правах, привілеях, свободах і звичаях релігії, щоб вони, як і здавна, лишалися під належним своїм пастирем, щоб їх від подібного з'їзду на потім звільнили і щоб відклали своєю повагою особливим своїм писанням їхні руські претензії до сейму, згідно права Річі Посполитої.

3. Суплікувати також до короля, щоб через посередництво королівського писання отці уніати жили з ними, православними, в найбільшій згоді.

4. Ті ж послы іменем усього руського духовенства, що з'їхалось у Любліні, просили королівської милості, щоб отцю Тризни, номінанту ⁹¹⁷ Білоруської єпископії, вибраного згодою всього православ'я на ту Білоруську дієценцію ⁹¹⁸, було дано привілей і потвердження на згадану Білоруську єпископію.

5. Коли панове руські послы одержать на ті пункти й прохання православного руського духовенства якусь відповідь та увагу від короля, то щоб поспішали якнайшвидше з тим до призначеного собі місця, аби скласти перед тими, що послали їх, цілковиту про все посольську реляцію.

Оця інструкція при підписі власної руки і при тисненні власної печатки директора кола православного руського духовенства Люблінського з'їзду отця Йосифа Шум'янського ⁹¹⁹, єпископа львівського, галицького й каменецького, писана в Любліні 3 лютого 1680 року.

А з якою відповіддю повернулися послы руського православного кола від короля Яна Собеського і як той Люблінський з'їзд закінчився і роз'їхався, про те я, описувач цього, не зміг довідатися ⁹²⁰, і, закінчивши тим, що написав, починаю описувати тодішні україномалоросійські події.

Турчин при такій своїй поведінці, яку описано в минулому році, прогуляв без війни один рік і пустив був поголоску, начебто мав у цей нинішній 1680 рік приходити з великими силами на розорення Запорозької Січі і всього низового козацького війська. Провідав про це гетьман Самойлович і, обіцяючи захищати щирим серцем, всією силою свого рейменту те низове військо з його кошем від такого занепаду, писав до Сірка, кошового отамана, й усього низового Запорозького війська такий свій лист ⁹²¹:

**Мої вельми ласкаві приятелі й брати,
пане кошовий та все старше й менше товариство війська
його царської пресвітлої величності низового Запорозького!**

Пресвітлий наш монарх, його царська величність, заховуючи як нас, гетьмана, з городовим Запорозьким військом, так і ваших милостей братів наших у сильній і милосердній ласці, кладе при божій допомозі свій щирий монарший промисел, щоб, як ми в містах, так і ваші милості на Запорожжі жили неушкоджено. Через те, маючи відомість, що вороги-бусурмани чигають на те, щоб ваших ми-

Загальний вид
Києво-Печерської лаври (45).

⁹²² Стольник Перхуров стояв на Самарі з 15 тисячами війська.

лостей, чого Боже їм не допоможи, утиснути там, у Січі, наступом своїх військ і приправити вас у небезпеку, було видано його, монарший, указ, щоб стольник і полковник Василь Федорович Перхуров якнайшвидше поспішав з тисячею ратних виборних людей⁹²² на легких судах з достатніми військовими й хлібними припасами, споряджений із Києва, в поміч і на допомогу вашим милостям, нашим братам. На це все він, великий государ, його царська пресвітла величність, виразно вияснює у своїй монаршій грамоті свою государську ласку до ваших милостей. Оцю государську грамоту ми послаємо через швидкого нарешного нашого посланця в кіш, до ваших милостей, своїх братів, і ще те тут ознаймуємо, що при тих великого государя ратних людях, що простуватимуть до вас на Запорожжя зі згаданим стольником, вишлемо з-під нашого рейменту певну частину війська і ми — воно повинно буде при допомозі Всесильного слугувати для допомоги вашим милостям і даватиме ворогам відсіч. Оскільки ваша милість прецінь маєте невсипуще дбання до здобуття відомостей, то й ми виказуємо, що супроти вас з'явилася оця ворожа завзятість. Через те дуже просимо ваших милостей, що як тільки маєте які звістки про ворожі замисли і що зможете піймати розумами своїми про вражі наміри, звольте ознаймити якнайшвидше нас. Були і в нас з різних часів із ворожого боку такі відомості, оповідали про це побрані під Очаковом «язики», що вороги мають будувати десь нижче Запорожжя городки, та й десь вище Запорожжя, ледве не біля Кодака, чого не дай боже здійснитися! Минулого року не менше нас стурбувало й те, що про ворога розносилися подвійні поголоски: одні, що ворог повертає свою силу під Київ, інші — що має намір іти на Запорожжя. Але більше було тих, які твердили, що він, поганин, конечно мав бути з усіма своїми потугами під Києвом. Через те всі війська його царської пресвітлої величності, як московські з їхніми милостями боярами, так і запорозькі під нашим рейментарством, мали повертати до Києва. Бо й тут ми не могли мати певного «язика», й ваші милості там, на Запорожжі, також не мали досконалої певності про ворожий намір. Коли б була тоді така певність, що вони, вороги, не мали йти під Київ, а мали пробавити ціле літо там, біля Дніпра, при будованні городків, то нам ні для чого було б ходити під Київ — ми обернули б усю силу на

низ Запорозжя, де ворог напевне не зміг би зорудувати свого городкового діла. А зараз розносяться такі поголоски, що турецькі війська мають бути війною під Києвсм, і цій поголосці важко не вірити, а взагалі треба дбати, щоб славне малоросійське місто держави царської величності Київ, яке є так само, як Єрусалим, гніздом усього російського православ'я і в якому почивають божі угодники, мало свою охорону. А охороняти треба нічим іншим, тільки військами, які, взявши собі в поміч Бога, одні вже почали рушати до Києва, а інші, значніші потуги, при їхніх милостях боярах простують з нами. А коли б бусурманин, занехаявши похід до Києва, захотів обернути всі свої війська до Запорозжя, то й ми відразу скерували б туди, на Низ, усю монаршу силу на оборону славного запорозького місця і в допомогу вашим милостям. Прецінь, коли б не мали досі певної відомості про справжній намір того хитрого ворога, то краще докласти всіляким способом свого дбання, щоб досконало довідатися про його, ворожі, замисли. І що матиме в себе за певне, проте й нам давайте швидко знати, і через цього козака, не гаючись відпустивши його, звольте нам на цей лист докладно відповісти. Чого пильно жадаючи, зичимо вашим милостям, братії своїй, доброго здоров'я, щасливого від господи Бога життя-буття, а над ворогами перемоги.

З Батурина, 29 березня 1680 року

Вашим милостям усього добра зичливий приятель
Іваґ Самойлович, гетьман війська його царської
пресвітлої величності Запорозького

На той гетьманський лист від кошового отамана Сірка і всього низового війська учинено відповідь ⁹²³:

Вельможний милостивий пане гетьмане,
Іване Самойловичу!

З листа вашої вельможності, принесеного до нас, низового Запорозького війська, звідомилися ми частково про бусурманські турецькі замисли на нас, Запорозьке військо, і про приязнь до нас вашої вельможності, що обіцяєш з усім військом свого рейменту захищати й боронити нас від бусурманського нашестя; за цю приязнь і дбання про нас вельми дякуємо вашій вельможності. Однак коли б ваша вельможність через наші нестатки мав турбувати свою гетьманську особу з такою приязню і щирістю, яку виказав Ладжину, Умані, Чигрину, Каневу та іншим цьогобічним українським містам і повітам, то краще залишатись удома і не дивитися зблизька на наш занепад, як безпечально дивилися ви на занепад Чигринський. А ми, доручивши себе всемогутньому божому захистку, станемо при його ж всесильній допомозі самі про свою цілість промишляти і чинити належну відсіч ворогам, коли прийдуть. А коли полк великоросійських військ прибуде до нас за монаршим указом з Києва, то ми приймемо його собі для здопоможення з подякою, тільки ж у тій допомозі достатньої потреби нема, оскільки про такі злі бусурманські наміри, які висловлено у вашому листі, у нас не було досі жодної відомості. А коли б надалі мали дістати її, то не занехаємо відразу ж комунікувати вашу вельможність. Лишаємося при цьому

Вашій вельможності всього добра зичливі приятелі
Іван Сірко, кошовий отаман війська низового Запорозького
з усім старшим і меншим товариством

*З Запорозької Січі
6 квітня 1680 року*

⁹²³ На початку 1680 року І. Сірко писав до І. Самойловича кілька разів з проханням прислати допомогу. Загалом між І. Сірком та І. Самойловичем були напружені стосунки, що правильно з'являє цей лист; між ними назрівав конфлікт, але незабаром, 1 серпня 1680 року, І. Сірко помер.

Посольський двір у Москві (45).

⁹²⁴ 1679 р. їздили до Москви польські послы К. Бржостовський і Я. Гнинський. Вони підбивали царя пристати до спілки християнських держав супроти турків. За порадою І. Самойловича Росія на це не пристала.

⁹²⁵ За Журавненським договором поляки назавжди відступали туркам Кам'янець-Подільський з його околицями і всю Задніпрянську Україну, за винятком Білої Церкви й Павлочч з повітами, зобов'язувалися допомагати туркам у їхніх війнах.

⁹²⁶ Польські послы вимагали, щоб Росія повернула половину забраних у Польщі міст, щоб виставила супроти турків 40 тисяч війська, щорічно відпускала на утримання польської армії 600 тисяч карбованців.

⁹²⁷ Пленіпотенція — повноваження діяти в справі певної особи чи держави.

Того ж 1680 року були у Варшаві московські послы окольнічій Пронтишев та думний дяк Ємиліан Українцов з товаришами, щоб учинити поміж себе мир та воєнний союз проти турчина. А ті послы були у Варшаві через те, що поляки перші в 1678 і 1679 роках ⁹²⁴ вимагали через своїх послів, які посилалися на Москву, того-таки союзу супроти турчина, бо хоча король Собеський у минулі роки постановив був під Журавним трактат миру з турчином, однак постановив його через знужденіння на умовах собі шкідливих і невиносних ⁹²⁵. Тому-то він бажав розірвати Журавський трактат і почити при російській допомозі війну з турчином. Але оскільки ті запити (через посла-рефендаря та інших знаменитих польських осіб) були росіянам важкі до виконання, то й трактат із ними в Москві не постановлено ⁹²⁶. Проте, щоб установити той союз, вправлено було теперішнього року з Москви згаданих послів до короля Собеського та Річі Посполитої. Ці послы, як свідчить тодішній діаріуш, прибули до Варшави 1 травня, були привітані на березі Вісли знаменитою стрічею від короля і чесно відпроваджені на квартиру. Того дня спозаранку, як свідчить той-таки діаріуш, народився в короля Собеського третій син. Потім, 5 травня, згадані послы з Московії були публічно в короля при королівських сенаторах і віддали королеві грамоту свого пресвітлого государя Феодора Олексійовича, в якій викладалося повноважне посольство тих послів, щоб їм в усьому вірили. А після недовгої тодішньої розмови з королем тих послів відпущено на їхню квартиру і тоді ж було їм відправлено королівський бенкет. Потім, 7 травня і 9 травня, за свідченням того-таки діаріуша, приходили на квартиру до московських послів від короля польські сенатори і вели довгу розмову про тодішні справи. А ті імениті польські сенатори питали від королівського імені московських послів:

1. «Для чого вони до них прислані?»

Пронтишев відповів, що прислано їх із Москви за польським бажанням, щоб учинити поміж себе вічний мир чи щоб продовжити тимчасовий мир, поприсяжений на певні літа; для злучення спільних військ на турчина; для посилок від обох монархів військ і грошей, потрібних їм; також щоб було затримано на недовгий час комісію з посередниками.

2. «Чи мають від свого государя пленіпотенцію ⁹²⁷ на повноважність свого посольства і до чинення з ними, поляками, трактатів?»

Московські послы показали її на письмі при царській печатці, в якій не тільки дано їм силу чинити трактат про злучення війни на турчина, але й силу дати королеві й поприсягти за своїми руками, що їхній государ дотримається всього того, що вони постановлять і визначать.

Взявши ту пленіпотенцію, сенатори відійшли до короля, щоб показати йому її. Король її вислухав і дозволив бути трактатам.

3. Питали поляки московських послів:

«За яким ділом послано в Цариград з Москви посланця, чи не задля зради чи завади якої полякам?»

Московські послы відповіли, що в Цариград послано піддячого з грамотою не заради якихось трактатів, але щоб визволити російських невільників; та й король має в турків свого резидента і послав гінця з Гродна в Цариград, а Карвавського в Крим до хана.

Сенатори на те відповіли, що як у Цариград, так і в Крим послано посланців для викупу польських невільників.

Посольська ізба у Москві (45).

4. Знову питали поляки про спосіб посилок полякам московських військ супроти турчина.

Московські послы відповідали, що то вони питають у них про способи і про мир поляків з турчином, учинений під Журавним. Чи може він розірватися?

Канцлер відповів, що той Журавський трактат з турками постав з великою шкодою й втратою немалих провінцій християнської Польської держави — України й Поділля, що цар московський не дав полякам супроти турка обіцяного війська, а тепер король шукає способу до розірвання з турчином того Журавського миру, не мігши терпіти несправедливих його умов.

Пронтишев на те відповів, що його государ не дав війська через тодішні внутрішні потреби.

5. Польські сенатори казали до московських послів, що мала користь та даремні кошти із того, що потужні московські війська виходять на Україну, а турчин як хоче, так і шкодить християнам. Краще було б, щоб російські війська станули на кордонах та воротах Корони Польської, і не тільки до Польщі, але й до Царства Російського був би ворогові заборонений легкий прохід. А коли так не станеться, то нам краще триматися некорисного Журавського миру з турчином, ніж розривати його заради непевної надії на прислання московських військ.

Пронтишев відповів, що шкода даремно мовити і триматися несправедливих умов. Московській державі є пожиток з того, що сильні війська виходили на Україну супроти турчина й кількарарово

його громили. Більшого турки не досягли, як спалили покинутий Чигрин.

Поляки упоминалися тоді ж про гроші на військо і про повернення Києва та інших своїх завойованих міст і провінцій.

Пронтишев відповів, що несправедливими умовами не треба утруднюватися й чинити перепони трактатам, але вершити трактати із задоволенням обох боків, бо вони над повноваження, дане їм від свого государя, виходити не можуть. Тільки поставив вимогу полякам дати для з'єднання тієї війни на турчина значну суму грошей, оскільки, сказали московські послы, й християнський цісар брав перед тим гроші в голендрів, хочучи допомогти їм супроти француза і за цісарським посередництвом француз повернув голендрам кількадесят міст та фортець, а їхньому государеві давати гроші і військо було б зайвим.

Поляки знову упоминались у московських послів щодо завойованих міст та провінцій, але вони відповіли їм, що зараз те не буде зроблено, аж доки государ не роздивиться, бо турчин утрутився війною. До того вони сказали ще й таке, що в государя з турчином до війни ворота відчинені, та й у вас, поляків, не вельми міцно зачинені Журавським трактатом; тож треба трактувати й говорити зараз про спільну війну на турчина.

У тому діаріуші було й більше розмов московських послів з польськими сенаторами, говорили вони про різні речі. Але я їх, як менш потрібні, опустив і тут не кладу. Чи здійснився той трактат про тодішній союз супроти турчина між московськими послами й поляками і на яких, власне, умовах — невідомо, в діаріуші ж про те нічого не сказано⁹²⁸.

Того ж літа, місяця червня чи липня, за государським указом генерал і воєвода Григорій Іванович Косоков, почавши від слобідських міст аж до Дніпра, міряв понад Берестовою поле на версти, волочачи кодолу⁹²⁹. А на тому боці Дніпра учинено кордон землі з турками, але як саме той кордон пославлено і по які місця учинена межа, про те я довідатися не міг⁹³⁰.

Того ж літа, 1 серпня, преставився від цього життя в своїй паціці Грушовці, похворівши певний час, славний кошовий отаман Іван Сірко. Його припроваджено водою до Запорозької Січі і чесно поховано всім низовим Запорозьким військом у полі за Січчю, навпроти Московського окопу, де ховалося інше запорозьке товариство⁹³¹. Поховано його знаменито 2 серпня з превеликою гарматною й мушкетною стрільбою і з великим жалем всього низового війська. Бо це був той їхній справний і щасливий вождь, який із молодих літ аж до своєї старості, бавлячись воєнними промислами, не тільки значно воював Крим і попалив у ньому деякі міста, але також погромлював у диких полях, було то на різних місцях, численні татарські чамбули і відбивав полонений християнський ясир. Він запливав на човнах і в Чорне море та чинив на різних місцях бурсурманам немалі шкоди й розорення. А на самому Чорному морі громив він кораблі й каторги, що пливли з Константинополя до Криму, Азова та в інші місця, і з великими здобичами щасливо повертався із Запорозьким військом до свого коша. Його все військо дуже любило і за батька свого шанувало. Поховавши ж його, як вище казав, з жалем, зисипали над ним значну могилу і поставили на ній кам'яного хреста⁹³² із належним написом його імені й справ. Після похорону низове військо з новим кошовим Стягайлом писало до гетьмана Самойловича такий лист, жалісливо ознайомуючи його про ту його, Сіркову, кончину і про погреб його; звістило воно також про погромлений запорожцями на Азовському морі корабель і просило у великого государя через гетьмана ласки:

⁹²⁸ У результаті переговорів були затверджені 13 травня 1680 р. «Пункти московських послів із сенаторами Польського королівства», за якими постановлення миру між Польщею та Росією переносилося на пізніший час. Вічний мир було постановлено у 1686 р. (Див. р. XXVII).

⁹²⁹ К о д о л а — груба віршовка.

⁹³⁰ Г. Косоков міг робити обмір не раніше 1681 р., після постановлення Бахчисарайського договору між Росією і Туреччиною 3 січня з перемир'ям на 20 років. Кордоном мав служити Дніпро. Київ з Васильковом, Трипіллям і Стайками віддавалися Росії, а між Києвом та Запорожжям міста осаджувати було заборонено.

⁹³¹ За Чортмлицькою Січчю, де село Копилівка на Дніпропетровщині.

⁹³² На могилі І. Сірка поставлено не хреста, а кам'яну плиту з написом.

⁹³³ М. Костомаров визнає автентичність цього листа.

Ясновельможний милостивий пане гетьмане,
наш вельми ласкавий добродію ⁹³³ !

Коли людське життя лежить у божій волі, то з його волі час смерті забирає зі світу людину. У такий спосіб прийшов 1 серпня смертний час до пана Івана Сірка, нашого кошового отамана, і, наповнивши нас жалем, узяв його від нас, від тутешнього мешкання. Його тіло ми, жалісливо повболівавши, за християнським звичаєм поховали з набожним церковним обрядом при коші, на полі 2 серпня. А самі, лишившись у незмінній та вірній службі великому государеві нашому, його царській пресвітлій величності, готуємося зібрати все військо на кіш з належним нашим запорозьким порядком, від чого хай би діялася нами щира прислуга пресвітлому маєстатові царської величності. А після небіжчикової смерті дісталися нам відомості, про які ознайовуємо твою вельможність, що наше запорозьке товариство, будучи на Азовському морі, погромило турецький

Пам'ятник на могилі
І. Сірка (21).

⁹³⁴ Турки готувались у цей час воювати не з французами, а з австрійським цісарем Леопольдом.

⁹³⁵ У 1680 р. кримський хан пішов на російські слободи біля річки Мерль. Це було влітку, а взимку постановлено Бахчисарайський мир.

Козаки. 1680 р. (50).

⁹³⁶ Стягайло Іван — став кошовим на Січі після смерті Сірка.

корабель, на якому більшу частину їхніх ворожих людей побито на смерть, а дев'ятеро чоловік приведено 8 серпня до коша, які у розпитах сказали, що жодної турецької й татарської війни на великого государя нашого царя й на Україну не буде, оскільки вони завелися війною з Французьким королівством ⁹³⁴. Через це й каторги всі, що були, пішли від Цариграда до Чорного моря на Біле, тільки чотири каторги пішли в цьому часі з казною до Озова, та й ті там не бавитимуться, а незабаром повернуться. Відтак немає згромадження над Дунаєм та над Дністром і турецьких польових військ, тільки в Криму віються поголоски, що на зиму орда має наступати на Україну війною ⁹³⁵. Погано звідомилися ми ще й про те, що царська пресвітла величність з найяснішим польським королем живуть у братській згоді, але не смакують і на ляхів ремствують. А що не посилаємо до великого нашого государя, його царської пресвітлої величності, з донесеннями про вірні наші служби спеціальних наших посланників, то це через те, що не маємо з'єднання до нас з поля і з води нашого товариства, а коли, дасть Бог, вони зберуться і будуть принесені відомості про ворогів, тоді, як казалось, пошлемо й до царської пресвітлої величності. А оскільки твоя вельможність обіцявся просити нам у великого нашого государя, його царської пресвітлої величності, ласки, так зволь до того дійти через своє рейментарське дбання, вторувавши наперед дорого зараз. При тих написаних відомостях наше товариство посилає до твоєї вельможності Кузьму з Семеном Ганженком, а через них посилаємо з-поміж тих невільників-бусурман одного волошина, який так само добре про все знає, як і ті турки; він скаже, що може знати, бо розпитувалися ми перш за все в нього і, досвідчуючися правдивості його оповіді, чули від інших те саме. Навзаєм просимо покійно відомостей про наміри військ його царської пресвітлої величності з Запорозьким військом твоєї вельможності і про швидку відправу з добрим словом до нас нашого посланця. Зичимо твоїй вельможності мати від господа Бога багаторічне здоров'я і бажане щастя, а самі доручаємо себе його ласці, будши

Вельможності твоєї зичливі приятелі
й понижені слуги Іван Стягайло ⁹³⁶,
кошовий отаман війська
його царської пресвітлої величності
низового Запорозького з усім товариством.

З коша, 10 серпня 1680 року

Того ж року в Казикермені, в турецькому місті над Дніпром, значно плундрувало морове повітря і вигубило казикерменського бєя з усім його домом. Потім і в Запорозькій Січі під осніть те ж таки повітря учинило значну шкоду в Запорозькому війську.

Того ж року, як свідчили донесення з Кам'янця-Подільського, 18 вересня, відправлялася турецька комісія з поляками, де йшлося про уїзд, що належав до Кам'янця-Подільського, бо хоча турчин з Дорошенковою козацькою допомогою відторгнув собі 1672 року з-під польської влади Кам'янець-Подільський, однак тримав його без доброго порядку й без околиць. 1676 року король Ян Собеський, помирившись із турками, як свідчить на 394 листі Пуфендорфій, либонь, виторгував у них те, щоб не давати їм з Польщі данини, однак Кам'янець-Подільський неодмінно залишив у турецькій державі. А коли турки почали були привласнювати до нього численні міста й уїзди, мусила відправитися за згодою обох боків та комісія, але як вона докінчилася, того не знаю ⁹³⁷. Певно тільки те, що поляки, уступаючи турчинові до Кам'янця Каменецький уїзд так, як він є, більше аж нітрохи не зволяли уступати турчинові з того, що він замислював, хоч би і з утратою життя свого, — вони мали під Тернополем при гетьмані свої війська в поготовності. Та й сам король Ян Собеський перебував у Яворові з військом. Турецькі комісари Гусейн та

⁹³⁷ Ще восени 1678 р. Ю. Хмельницький вирядив до польського короля свого посла Губара-Бершадського, вимагаючи, щоб поляки вийшли з українських міст. Король, відповідно до Журнавненської угоди, що нещодавно була затверджена польським послом при турецькому дворі Гнинським, звелів польським військам вийти з Кальника, Немирова, Межибожа та інших подільських міст — території, яка відійшла туркам.

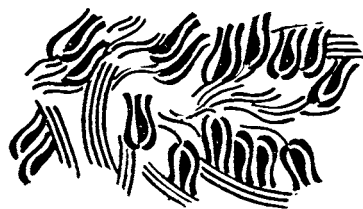
Аїл-паша перебували з тисячним числом свого війська, згідно до умови з поляками, під Язловцем, від якого мали тягти подільський кордон на Межибож і Новий Константинів, висипаючи часті копці і присвоюючи поближчі до Межибожа містечка й села від України до Кам'янця. Під Кам'янцем з Делівер-пашею стояло в поготовності більше десяти тисяч турецького війська, а на якомусь іншому місці, поодаць від Кам'янця, лишалося велике турецьке військо з ордою під командою Кора-Ахмет-паші, додивляючись комісіального діла. Від цього поляки тримали сумнів щодо турецької приязні і самі малися, як вище казав, не без поготовності до війни. Від турків тоді йшла така поголоска, що з поляками вони війни не докінчили, а з Москвою її розпочали, і через те сам турецький цар має намір приходити під Київ і вже наказав своїм вейзірам і пашам готувати на прийдешнє літо армію, споряджати війська, між якими особно щоб було 80 000 янчарів⁹³⁸.

⁹³⁸ Див. приміт. 930.

⁹³⁹ К а л м у к и — калмики. У цей час калмиків очолював енергійний володар Аюка, який був фактично незалежний і без турецького сприяння.

Того ж літа калмуки⁹³⁹, прагнучи відділитися з-під російської влади, послали свого посла до турецького царя, просячи, щоб прийняв їх під свою руку і дав їм на посілість тогочасну запустілу козацьку Україну, але далі невідомо з чим було відправлено того калмуцького посла.

Того ж 1680 року, 15 грудня, коли минуло 33 роки від метеорів, або незвичайних знаків у повітрі, що були перед війною Хмельницького, про які писалося і в році 1648, у розділі 10, з'явилася знову після заходу сонця з південного краю також незвичайна зірка, або комета, яка, являючись протягом цілого місяця по вечорах і схиляючись своїм верхом на північний бік, весь той час свого явлення ходила, як зірка, з південного краю на західний бік і тим своїм явленням учинила немале в малоросійському народі сум'яття й страх, оскільки малоросіяни після багаторічних, почавши від самої Хмельниччини, своїх бід, кровопролитів, розорень і всеконечного запустіння сподівалися від того явлення комети нової на себе від Бога біди. Але невідомі й неосягненні долі божі змінили гадку та страх малоросіянам і відвернули біду, якої сподівалися від комети, та обернули ту біду на їхнього, малоросійського, розорителя, головного ворога хреста господнього турчина і на Відень — столицю християнського цісаря, як про це буде далі, й значно прискоромили там турецьку гординю.

Про смерть царя Феодора Олексійовича і про царювання після нього двох царів і третьої їхньої сестри в Росії; про дбання короля Собоєського завести в Русі унію; про його послів через те в Люблін; про схилення Шум'янського до унії і його лист про те до папи римського; про перший розмін невільниками під Переволочною; про повторний Суховієвий прихід у тогочасну Україну, щоб посісти там гетьманство; про нещастя його в тому через Самойловичеві перепони; про повернення його на Низ; про поведінку його прихильників, тогочасних козаків; про тодішній землетрус.

оку від створення світу 7189, а року відколи янгол великого світу, прийнявши плоть, загостив до світу 1681. Благочестивий государ цар Феодор Олексійович, самодержець всієї Росії, проживши на престолі земного царства п'ять літ чи мало що більше, відійшов від цього

царства на вічний спокій. А якого місяця він помер, того я не довідався з літописних козарських записок⁹⁴⁰. Після нього відразу вибрано на царство рідного його брата Іоанна Олексійовича, який був слабкого здоров'я, і через те правила царством рідна його сестра, благочестива государиня Софія Олексіївна. Але потім, незабарі, тобто в прийдешньому році, вибрано й помазано у молодих літах на батьківський престол Російського царства їхнього меншого брата благовірного государя Петра Олексійовича⁹⁴¹. Отак правила Російським царством шість чи вісім років, доки змужнів цар Петро Олексійович, ті два царі з третьою — своєю сестрою Софією, чи, радше, вона сама з радою князя Василя Васильовича Голіцина, і то через Іоаннову слабкість і малі літа Петрові.

Титла ж усередині й зовні грамот писалися тоді до всіх тих царських персон, кладучи спершу ім'я Іоаннове, потім Петрове, а тоді сестри їхньої Софії Олексіївни.

Російський цар
Іоанн Олексійович (53).

⁹⁴⁰ Феодор Олексійович царював із 30 січня 1676 р. по 27 квітня (за ст. ст.) 1682 р., тобто до самої смерті.

⁹⁴¹ Після смерті царя Феодора партія Нарішкіних добилася проголошення царем Петра Олексійовича, хоч законним спадкоємцем був Іоанн. Це викликало бунт стрільців. 26 травня (за ст. ст.) 1682 р. Дума оголосила Іоанна першим, а Петра другим царем, і 25 червня обидва

царі урочисто вінчалися на престол. Цар Іоанн помер у 1696 р., він не брав участі в управлінні державою. 29 травня 1682 р., через малолітство обох царів, правителькою держави було проголошено царівну Софію, відколи (до 1687 р.) вона фактично керувала країною. Свою помилку С. Величко поправляє в розділі ХХІІІ.

Софія Олексіївна (45).

⁹⁴² Польський король Ян III (Собеський) 31 березня 1681 р. затвердив на сеймі «Лист зрівняння та вічної згоди між греко-руським духовенством».

⁹⁴³ У Любліні ніякого з'їзду не було. Йдеться про приїзд Й. Шумлянського, І. Винницького, В. Шептицького і С. Тваровського до Варшави на початку 1681 р. для таємного прийняття унії.

⁹⁴⁴ Пункти опубліковано у вид.: *Петрушевич А.* Сводная галицко-русская летопись.— Львів, 1874.— Т. I.— С. 642–647.

⁹⁴⁵ Не у Любліні, а у Варшаві, в присутності папського нунція. Однак унію прийняли таємно.

⁹⁴⁶ Й. Шумлянський сам шукав цієї ласки.

Того ж року польський король Ян Собеський безбожно поклав собі за згодою своїх сенаторів та інших значних духовних персон впровадити в Русь, що лишалася під Коронаю Польською, унію, а 18 березня, справивши потрібні для того діла пункти ⁹⁴², виправив з ними на з'їзд у Люблін для утвердження тої пагубної унії значних своїх послів ⁹⁴³. Ці пункти хоча й були в мене, але десь пропали, і я не знайшов їх, щоб записати сюди ⁹⁴⁴, видно однак те, що ті королівські послы, будучи з тими пунктами в Любліні, зорудували все, що було бажане королівській стороні та унії ⁹⁴⁵, оскільки Йосиф Шум'янський, львівський владика, міцний перед тим оборонець святого православ'я, був заведений і переможений обітницями королівської ласки ⁹⁴⁶, декларованими тими послами, зблудивши зі шляху свого православ'я і дбаючи не так про вічне блаженство, як про королівську ласку і про примноження собі дочасних добр. Він схилився до унії з іншими руськими владиками, як свідчить про це його, Шум'янського, лист, писаний із Варшави 27 березня до папи римського Інокентія XI з пунктами:

**Найсвятіший і найблагословенніший у Христі
пане-отче, пане милостивий!**

Забарвлю хвилю малої, але пожиточної моєї маніфестації, щоб міг святості вашої апостольським ногам віддати серед великого числа вкляклих інфулатів ⁹⁴⁷, як уже й обіцявся, тисячне цілування.

⁹⁴⁷ І н ф у л а т и — єпископи.

Отож, святий і загальний усього світу отче, йдеться про дві найпросторіші дієцезії, Львівську і Премисльську, разом зі своїми пастирами, з двома, Шептицьким, унійовським, і Тваровським, овруцьким, а з третім — Мілецьким. Він іще не отямився, однак, через католицький лист, писаний до мене начебто тепер архімандритами, монастирями й багаточисленними духовними, вони вже слухають голосу вашої святості і відступають від того впертого зі своїм католицьким визнанням, щоб прийняти за голову вашу святість, і визнали устами й серцем походження животворящого святого духа від отця і сина. Всього того по боці першим і принципальним початком був його королівська милість, пан наш милостивий, який для пожаданого щастя Річі Посполитої даний є із небес. Він, будиши творцем тої-таки конституції й отак одягаючи своїм великим і незмірним піклуванням, з божою поміччю, навернення руського народу, дбав і доказав, щоб східняки здійснили визнання універсального святого Флоренського собору. Це ми видали й підтвердили підписом нашим у присутності освяченого й превелебного єпископа київського та освячених і пречесних краківського, київського і руського воєвод, численних комісарів і прихильників його королівської милості та Річі Посполитої. Одного тільки жадаємо, щоб ваша святість не відмовив проханню послів, що сповідатимуться, і щоб його королівська милість за добрим посередництвом до наших справ вашої апостольської

Петро I в юності (45).

Й. Шумлянський (19).

сприятної святості ствердив наші права й вольності на потомні часи. А тепер, якнайпокірніше обнявши ноги вашої святості, о верховниче, який на всьому світі є, просимо благословення.

Дано у Варшаві, 27 березня 1681 року,

Святості вашої пане, пана нашого милостивого найнижчий і найпокірніший Йосиф Шум'янський, єпископ львівський, галицький, кам'янецький, адміністратор добр Київської митрополії грецького порядку.

Інокентій Вінницький, єпископ премисльський, саноцький і самборський, грецького обряду, уніт.

Горішній надпис того листа:

Найсвятішому, найблагословеннішому у Христі, отцю й пану, панові Інокентієві, божою милістю Папі XI, святої римської й універсальної церкви єпископові, найміцнішому й найбільшому пану, панові милостивому.

ПУНКТИ

того-таки єпископа Шум'янського та єпископа Жоховського, складені на сеймі щодо унії

Пункти, що можуть матися приватно за повагою його милости єпископа нунціуша⁹⁴⁸ між нами самими і їхніми милостями давнішими отцями, братами нашими, що лишаються у згоді зі святим костелом. Також і ті пункти, які може заспокоїти сам, його милість, ксьондз нунціуш повагою святої апостольської столиці і задовольнити нас у потребах наших.

1. Митрополія Київська.
2. Єпископія Премисльська.
3. Достойності коронні щоб при коронних лишалися, а литовські — при Литві.

4. Єпископія Львівська така убога, що не має і одного підданого. Просимо отож за тією єпископією і самим отцем єпископом, щоб за установленням святої апостольської столиці відпалі добра тої єпископії чи були повернені, чи щоб до тієї єпископії був приданий Гродек і Гоща з якоюсь архімандрією, оскільки через те єпископія мала б упасти; а тим часом просимо про якесь уділення увагою на особу їхніх милостей і про визначення з ласки святого отця.

5. За його милість отця Тваровського як за заслуженого у святій церкві й ученого чоловіка, до того ж і брата нашого за шляхетською кондицією⁹⁴⁹, також просимо про якусь увагу й архімандрію Овруцьку, яка в цьому часі порожнює, аби її було з ласки королівської милості і на заступництво ксьондза нунціуша віддано.

6. Час і місце послати на Русь за універсалами його королівської милості, пана нашого милостивого, наші декларації, аби там поступилися й ті, які дотепер не слухали конституції й листовних декларацій його королівської милості; щоб уперті голови не викручувалися вимовкою, що не знали про ці вимоги.

7. Після наших декларацій пани ксьондзи римського обряду щоб не зараз входили до руських церков з набожеством, аж поки добре не порозуміємося з нашою руссю, бо від того буває переважний всілякий початок, і щоб не було якогось шуму й занепокоєнь поміж поспільством, а це на Русі легко виникає.

8. Оскільки приступаємо до згоди без жодного порушення прав і старожитних звичаїв наших східних церков, прецінь і те собі забезпечуємо, щоб усі законники, що лишаються в їхніх єпископіях, достеменно належали до духовного стану, згідно до старожитного права, визначеного у святих канонах.

⁹⁴⁸ Ксьондз нунціуш — тобто нунцій, дипломатичний представник папи при королівському дворі.

⁹⁴⁹ Кондиція — тут у розумінні стан.

9. І щоб між невченим поспільством, які тягнуться швидше за видимістю, ніж за самою слушністю, не було якоїсь конфузії з оказії віддалення попів, нездалих до попівства, порочних двождонством: не до речі здалося б тримати тепер таких при священничій достойності, згідно до того прислів'я: з двох злих обирається зло менше. І учинити потім пересторогу, щоб такі надалі до духовного стану не обиралися.

10. Несправедливий є інтерес його милості львівського архієпископа щодо знесення львівського єпископа, оскільки при знесенні голови може бути й менший ущербок.

11. Кoadютори⁹⁵⁰ Хелмському й Шептицькому.

⁹⁵⁰ Кoadютор — духовний, який додається на допомогу духовному вищого ступеня, звичайно єпископа, який може заступити його після смерті.

СПОСІБ ЗГОДИ ЦЕРКОВ,

тобто церкви східної з церквою західною
в Польському королівстві,
що лишаються під щасливим пануванням
його королівської милості, пана нашого милостивого,
із задоволенням усього руського народу⁹⁵¹.

⁹⁵¹ Звірено за вид.: Коялович М. Литовская церковная уния.— СПб., 1861.— Т. II.— С. 435—437.

1. Щоб був захований обряд набожества так, як лишався, в ніколи не змінених давніх звичаях.

2. Просимо, щоб руські уряди роздавалися за згодою руського духовенства монастирів кожної єпископії, згідно прав, тільки русі.

3. Духовенство руське, а саме світські духовні, хай має всілякі вольності; щоб належали вони до однієї юрисдикції свого єпископа і щоб було призначене право на всілякі кривди від посесорів будь-якого чину.

4. Братства, що захищаються патріаршим правом, оскільки уфундовані вони супроти єпископських прав, піддати під послушенство кожного єпископа його єпископії.

5. Просимо знести податки, вигадані в Любельському трибуналі, не без утиску осіб руських єпископів і убогих монастирів.

6. А оскільки самохітно входимо у згоду і вертаємося до старого послушенства святого отця, то треба, щоб ми не тільки були впевнені сенатом такими численними документами й привілеями, але ще й те напрошується по справедливості задля щирої приязні, щоб ми були порівняні в усіх перевагах з римським духовенством і при тому лишалися в сенаті для кращого вияснення наших жадань.

7. Щоб мали поміж єпископів і архімандритів у трибуналі через численні поважні причини і для кращої оборони церковних прав своїх обраних депутатів. А елекція щоб була на певному місці: нам, коронним,— у Короні, а литовським їхнім милостям — у Вільні.

8. Просимо, щоб могли мати на сеймах голос першими після сенаторів.

9. Тих, хто, згідно конституції й листовної декларації його королівської милості, нашого милостивого пана, не приїхав на сейм⁹⁵² до Варшави, скарати і знову призначити місце, де мали б з'їхатися, і то під загрозою втрати у кожного чинів і кари самих осіб.

10. Щоб були знесені привілеї, надані підданам у єпископських добрах згідно єпископських прав, а при розсуді кривд щоб посесори не могли чинити жодної перешкоди.

11. Просимо також, щоб були заховані привілеї блаженної пам'яті короля Жигмунта Третього, який дозволив, щоб ми були найближчими до боку його милості короля поміж вищими особами римського обряду.

Дивися, ласкавий читальнику, на лист і пункти Шум'янського, через які причини й умови відкинув він з іншими благочестя й прихилився до унії. Мабуть, забув апостольську пересторогу: хочеш

⁹⁵² Коялович М.: «декларацийний сейм».

стояти — стережися, і не впаде, і не впадеш. Чи одержав королівську ласку отець Шум'янський з іншими новими уніатами, чи ні, про те невідомо, а що прийняв унію, то є достеменна правда — це виказується з його листа, писаного до папи.

Того року за згодою згаданих православних наших російських монархів з Оттоманською Портою⁹⁵³ й кримським ханом під Переволочною вперше почалася розміна⁹⁵⁴, на якій з турецького й татарського боку відпущено на волю руських невольників⁹⁵⁵, а з нашого, російського й козацького, боку відпущено на волю невольників бусурманських — звільнювали голова на голову. Така розміна протягом чотирьох і більше років відправлялася під Переволочною

⁹⁵³ Мається на увазі Бахчисарайський мир. (Див. приміт. 930).

⁹⁵⁴ Розмін відбувся 3 листопада 1681 р.

⁹⁵⁵ Тоді було відпущено боярина В. Шереметьєва, сина Г. Ромодановського Андрія та інших.

Л. Тарасевич.
Червень. 1677 р. (52).

щоліта, приносячи сподівану волю численним невольникам обох народів, християнського й бусурманського, що втрапили у полон у минулі війни. А на тій розміні завжди бував з боку царської величності севський воєвода, ближній окольничий і намісник карчевський Леонтій Романович Неплюєв, а з боку гетьманського, козацького, бував гетьманський племінник, гадяцький полковник Михайло Василевич і, також з гетьманського боку, реєнт⁹⁵⁶ військової канцелярії Василь Леонтійович Кочубей, — вони були зі значним числом козацького й московського війська. З кримського боку бували різні солтани й мурзи з немалим числом кримських орд.

Того-таки літа Петро Суховій, що лишався в Запорозькій Січі, побачивши, що розорена й запустіла через турчина тогочасна Україна почала була оживати й населятися в своїх порожніх і попалених містах та селах людьми з цього боку, що переходили на давніші свої житла за Дніпро, знову запраг був, як і після Брюховецького, бути на тому боці замість Дорошенка гетьманом під турецькою ж протекцією. Отож він підняв з Криму значну частину орди і невелике число козаків із Запорозької Січі і 20 червня прибув під Корсунь, а звідти через свої листи, розіслані в усю порожню тогочасну Україну, заохотив і притяг до себе нових тогочасних полковників — уманського, торговицького і черкаського. А інші тогочасні міста від Побожжя і до Дніпра не схилилися до Суховія, а відізвилися зі своєю приязню до гетьмана Самойловича, хочучи мати собі за гетьмана його, а не Суховія⁹⁵⁷.

Гетьман Самойлович, достеменно звідомившись про такий Суховієвий намір і не бажаючи, щоб той здійснився, не хотівши й бачити через те ущербку своєї влади, зараз-таки, якнайскоріше закликав до себе цьогобічні полки — Стародубський, Чернігівський, Гадяцький, Миргородський, Полтавський та інші, — рушив до Со-

⁹⁵⁶ Реєнт — урядник, що вів актові книги і видавав із них виписи.

⁹⁵⁷ Йдеться, очевидно, не про П. Суховія, а про Ю. Хмельницького. П. Суховій віддав свої клейноди М. Ханенку в 1670 р., а події, які описує С. Величко, відбулись у січні 1679 р., їх літописець знав певно. Ю. Хмельницький вийшов, звісно, не із Запорозької Січі, а був поставлений на Правобережжі турками. Звідси він із Яненком робив напади на Лівобережжя.

⁹⁵⁸ І. Самойлович з волі царського уряду знамірився знищити правобережні містечка, а мешканців перевести на лівий берег. Їх було так небагато, що йти всім військом не було потреби. Гетьман виправив на той бік свого сина Симеона з кількома сотнями й компанійцями. Було при них трохи ратних людей. Події відбувались у лютому 1679 р.

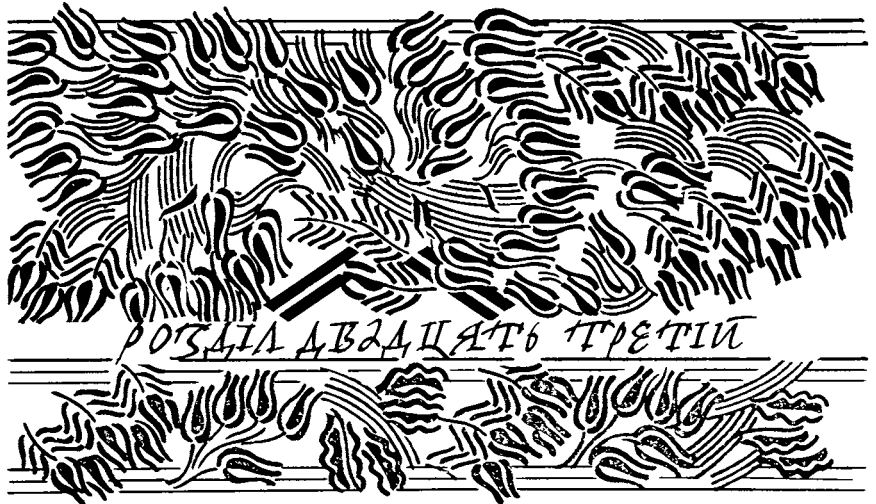
⁹⁵⁹ Описані факти звіддалік нагадують події так званого «згону»: переселення людей з правого на лівий бік. При цьому були бої, облога Ржищева, де сидів наказний корсунський полковник Трущенко, облога Корсуня з Яненком, Жаботина тощо. Все це відбувалось у лютому—березні 1679 р. Ми знаємо про два полки в Юрія Хмельницького: Корсунський (з Яненком на чолі) і Кальницький (з Коваленком).

кирнянського дніпрового перевозу, де, з'єднуючись зі своїми військами, пустив був таку облудну луну, що мав начебто з'єднатися з усім цюгобічним і тогобічним козацьким військом, щоб скласти із себе гетьманський уряд і дозволити війську вибрати іншого гетьмана. Насправді ж він, Самойлович, прибирався на Суховія, щоб якось змогти його загарбати в свої руки, як і Дорошенка. Через це він, прибувши до згаданого Сокирнянського перевозу, сам за Дніпро не переправлявся, а виправив значну частину свого козацького війська на Суховія ⁹⁵⁸.

Суховій, однак, провідавши про таку Самойловичеву хитрість, що хоче не гетьманство скласти, а його зловити, не дожидався прибуття до себе Самойловичевого війська, але, залишивши в полі згадані малолюдні полки своїх прихильників, сам зо всім Запорозьким та ординським військом повівся назад до Січі й Криму. А Самойловичеве військо, вже не заставши на тому боці в полі Суховія, облягло Суховієвих прибічників козаків, з яких відразу черкаський полковник зі своїм полком відкинувся і поклонився Самойловичевому війську і через сприяння тодішнього полтавського полковника Теодора Жученка одержав у Самойловича милість та прощення. Інші два полки, Уманський і Торговицький, були присилені піддатися Самойловичеву через нестатки і не без свого ущербку. Отак Самойлович скінчив той свій інтерес по мислі собі, повернувся у свій дім до Батурина та й розпустив свої війська по їхніх домівках ⁹⁵⁹.

Того-таки року, 9 серпня, у спасівку, з понеділка на вівторок, на восьму годину в ніч, Господь, доглядаючи землю, створив землетрус — глянув-бо з висоти свого престолу на українську козако-руську землю, що в безперестанній біді й озлобленні терпіла тоді численні людські беззаконня. Вона, не мігши стерпіти того божого позиру, здригнулася й трохи потряслася. Землетрус цей був незначний, тільки тим відчувся, що в людських будинках усе тряслося.

Про царювання трьох царів у Росії; про стрілецький бунт і причини його; про якості государя Петра Олексійовича; про події, що були за його царювання; про розмежування Косоговим полтавських ґрунтів із коломацькими; про ханського посла в Москву і про постановлення миру з Кримом; про королівські зтяги козаків на Віденську війну і про заборону тих його зтягів; про повторну переволочанську розміну і про викуплення Шеремета; про царське жалування, послане ханові.

Медаль на честь Петра I (45).

оку від розподілу первісної тьми зі світлом 7190, а від радісного янгольського славослов'я у Віфліємі 1682 року. Я написав у минулому році, згідно малоросійських літописців, що государ цар Феодор Олексійович представився і що на його місці відразу

поставлено царем рідного брата Іоанна Олексійовича. Але в цьому році випадає мені поправити те з огляду на друковану літописну книгу німецького автора Самуїла Пуфендорфія, який пише на 106 і 107 листах, що в теперішній 1682 рік після Феодорової смерті відразу виведений на царство менший його брат Петро Олексійович через слабке братове, Іоаннове, здоров'я.

У той час був стрілецький бунт проти московських князів та бояр⁹⁶⁰, що трималися боку царя Петра Олексійовича, і то сталося з указу царівни Софії Олексіївни на пораду князя Василя Васильовича Голіцина, бо царівна Софія зичила царство слабосильному братові Іоанну, а замість нього хотіла царювати сама; брата ж меншого Петра вона хотіла скинути, оскільки Іоанн і Феодор були одноматірні брати Софії Олексіївни, а Петро Олексійович був Софіїн брат тільки по батькові⁹⁶¹. Але задум той розгадано і зло те було запобіжено: Голіцина вислано на заслання, сестру Софію відіслано в Новодівичий монастир, а бунти присмирено, про що буде оповіджено далі. Однак від 1682 по 1688 рік Російським царством правили три царі — Іоанн, Петро й Софія.

Той цар Петро був високий тілом, вельми сильний, меткий на розум, схильний воювати і скорий до всіляких утіх. Лице мав білого кольору, зір очей прозорливий та грізний, волосся з природи мав руде, однак завжди фарбував його в чорне і про те мало хто знав, голос мав сипко-грубий. Добре вивчився говорити по-німецькому, був досконалий майстер кораблебудування й токарського мистецтва. Цей государ цар і великий князь Петро Олексійович, всієї Росії самодержець, царював 43 чи 44 літа, бо помазаний був на царство 1682 року, а преставився від цього життя після дванадцятиденної хвороби 28 січня 1725 року. Продовж усього того царювання сотворив такі славні діла. Два марні походи в Крим (один із них за

⁹⁶⁰ Проти Нарішкіних. (Див. приміт. 941).

⁹⁶¹ Петро був сином Наталії Кирилівни з Нарішкіних. Іоанн та Софія були по матері з Милославських.

О. Тарасевич.
Портрет В. Голіцина (61).

⁹⁶² Азов було взято 17—19 липня 1696 р.

⁹⁶³ Війна зі шведами почалась у 1700 р. Битва була під Нарвою (Ругодив — друга назва Нарви).

⁹⁶⁴ Ямбург, Виборг, Карелію та ін.

⁹⁶⁵ На місці Ніеншанца в 1703 р.

⁹⁶⁶ Києво-Печерську фортецю закладено у 1708 р.

⁹⁶⁷ З 1704 по 1705 р.

⁹⁶⁸ Ян Собеський помер 17 травня 1696 р. Август став королем польським з 15 вересня 1697 р., його поставив не Петро I, а домігся цього він сам шляхом підкупів.

⁹⁶⁹ Станіслава Лещинського на вимогу шведського короля короновано у 1704 р.

⁹⁷⁰ Йдеться про Булавинське повстання 1707—1708 рр. Бунт Астраханський — повстання стрільців 1705 р.

⁹⁷¹ Бунти 1689, 1697, 1698 рр. Після бунту 1698 р. стрілецьке військо було ліквідоване, близько 1200 стрільців піддано жорсткому покаранню.

гетьмана Самойловича 1687 року, другим — за Мазепи 1689 року), а 1688 року за його указом у гирлі річки Самари був поставлений значний і міцний город Новобогородицький. Потім була створена значна фортеця і в Кам'яному Затоні, а 1695 року взято було Мазепю і Шереметом турецький Казикермен з іншими трьома замками. Він сам з козаками взяв 1697 року турецький Азов⁹⁶² і знову його відбудував; особно звів він міцне місто Таганрог. Під Азовом він зробив знамениту гавань, чи корабельну пристань, і відтоді почав ладнати на Чорному морі корабельний і каторжний флот з превеликим вичерпанням казни. 1701 року він зачав війну зі шведом і під Ругодивом утратив усю свою армію⁹⁶³. Натомість зібрав у всьому своєму царстві церковні дзвони, щоб вилити гармати замість утрачених. Потім у різні роки взяв від шведа Ругодив, Ямбурх, преміщний Орішок, Ригу, Коливань, Виборх, Карелу, Абов та інші численні фортеці й провінції⁹⁶⁴. Заклав він і збудував царське, на своє ім'я, місто Санкт-Петербурх⁹⁶⁵, там-таки влаштував з превеликим і незліченим вичерпанням своєї казни свій корабельний і галерний морський флот. Заклав він сам Києво-Печерську фортецю⁹⁶⁶ і сильно уміцнив її своїм та козацьким військом. Бавився кілька років⁹⁶⁷ зі своїми й козацькими військами в Польщі й Литві, ведучи війну зі шведом, а після смерті Собеського поставив полякам королем Августа⁹⁶⁸, саксонського князя. Поляки тоді роздвоїлися, бо швед зі свого боку поставив королем Лещинського⁹⁶⁹, але марно. Він присмирив Булавинський і Донський бунти, бунт Астраханський⁹⁷⁰, також кількарізові стрілецькі бунти в різні роки⁹⁷¹, відкинув стрільців від себе геть з їхнім мундиром і зброєю, одних (багатьох) найвинуватіших покаравши смертю, а інших, менш винуватих, порозсилавши в різні

Кара на смерть (18).

⁹⁷² Петро I був за кордоном у 1697—1698 рр. Потім їздив за кордон не раз, зокрема у 1716—1717 рр.

⁹⁷³ Рік не проставлено. У Франції Петро I був у 1717 р. з 7 травня по 20 червня.

⁹⁷⁴ Рік не проставлено. У Відні Петро I був ще в свою першу мандрівку за кордон у 1697—1698 рр.

⁹⁷⁵ Рік не проставлено. Голіцин упав у 1686 р. Неплюєв упав разом із Голіциним; Шакловитого скарано у 1689 р.

⁹⁷⁶ Рік не проставлено. Циклер Іван — думний дворянин. У 1696—1697 рр. організував разом зі стольником Пушкіним та окольничим Соловкіним змову проти Петра I з метою вбити. Циклера та Пушкіна скарано на смерть 4 березня 1697 р.

⁹⁷⁷ Рік не проставлено. Глібов С. — майор, був зв'язаний з опальною царицею Євдокією, його посаджено на кіл.

⁹⁷⁸ Рік не проставлено. Кікін О. — був замішаний у справі царевича Олексія. 17 березня 1718 року його колесували. Шафіров П. — дипломат петровського часу, віце-канцлер, у 1723 р. попав у опалу, засланий у Нижній Новгород.

далекі заслання й каторги. Замість стрільців завів він солдатів і регулярних драгунів на німецький зразок, у німецькому мундирі, з німецькою ж муштрою. Так само звелів у цьому царстві чоловічій та жіночій статі носити одержу й утвар німецькі. Двічі чи тричі був своєю монаршою персоною за морем ⁹⁷², в різні роки і у різних монархіях; у Франції [...] ⁹⁷³ року, також і в християнського цесаря [...] ⁹⁷⁴ року. Зрадників і недругів своїх, спершу князя Василя Васильовича Голіцина [...] ⁹⁷⁵ року, з ним Неплюєва, Шакловитого та інших; потім [...] ⁹⁷⁶ року Циклера й Пушкіна з товаришами; на решті [...] ⁹⁷⁷ року Глібова, Кікіна та підканцлера барона Шафірова [...] ⁹⁷⁸ року з іншими — всіх їх чи смертю покарав, чи позасилав у далеке заслання. А пребагатого князя Гагаріна, сибірського

Кара колесуванням (18).

PETRUS DE I^{ste}
Bygenaamd de Groote,
KEIZER VAN RUSLAND

Петро I у зрілому віці (45).

Ф. Шаковитий
в образі Ф. Стратилата (51).

Кара багатами (18).

⁹⁷⁹ Рік не проставлено. Гага-рін М.— був скараний у 1721 р. за зловживання владою і затятість.

⁹⁸⁰ Обер-фіскал — старший тамний наглядач, підглядач, шпигун. Обер-фіскал Нестеров був ще живий у 1716 р.

⁹⁸¹ Розпис на губернії був уведений указом 1708 р. Визначено було 8 губерній: Воронежської та Ризької тоді не було.

⁹⁸² Рік не проставлено. У 1712 р. всім російським чинам (стольникам, стряпчим, тощо) велено зватися царедворцями. У 1711—1712 рр. виходять з ужитку терміни «діти дворянські» і «служиві люди» і замінюються терміном «шляхетство».

⁹⁸³ Рік не проставлено. О. Меншиков став світлим князем у 1707 р.

губернатора, за злочинство звелів [...] ⁹⁷⁹ року повісити. Потім, 1694 року, обер-фіскала ⁹⁸⁰ петербурзького Олексія Нестерова звелів колесувати за численне крадіжство, а інших його товаришів карати порізно без милосердя. Намагався вивести в усій своїй державі в усі дні свого життя й усіма способами злодіїв і розбійників та розсилав про те в усі губернії укази, але не зміг того досягти, й від цього вони змножилися більше, ніж це було раніше. Розклав своє Російське царство [...] ⁹⁸¹ року на десять губерній, тобто на Московську, Київську, Казанську, Астраханську, Сибірську, Архангелогородську, Воронежську, Смоленську, Петербурзьку і Ризьку. Змінив [...] ⁹⁸² року всілякі старовічні московські чини, військові й цивільні, з їхніми найменуваннями, згідно до німецького звичаю; також і титули на листах до всіляких великоросійських властей почали писатися інакше, змінивши стародавній звичай. Вірного слугу свого й приятеля Олександра Даниловича Меншикова учинив [...] ⁹⁸³ року з малого дворянського чину світлим князем і зробив його знаменитішим та багатшим над інших давніх московських князів. Влаштував і встановив [...] ⁹⁸⁴ року численні колегії, канцелярії і судові контори в Санкт-Петербурзі, в Москві і по губерніях; узаконив [...] ⁹⁸⁵ року в Російському царстві раніше небувалу кавалерію святого апостола Андрія Первозванного; завів (не без значих витрат) своїх резидентів у різних чужих монархіях. Установив брати в усьому царстві з посполитого народу [...] ⁹⁸⁶ року подушне, влаштував вибори в усій

⁹⁸⁴ Рік не проставлено. Петро I узаконив колегії від 11 грудня 1717 р. Кожна колегія складалась із присутствія та канцелярій. Укази, що намічали нове влаштування суду, почали з'являтися з 1718 р.

⁹⁸⁵ Рік не проставлено. Орден Андрія

Первозванного було встановлено 30 листопада 1698 р., після повернення Петра I із закордонної подорожі.

⁹⁸⁶ Рік не проставлено. Подушне встановлено після перепису 1718 р., спершу 80 коп., а з 1724 р. по 74 коп. Податок ішов на утримання армії.

⁹⁸⁷ Флінти — вид рушниці.

Петро I в одязі голландського робітника (45).

⁹⁸⁸ Рік не проставлено. Латинське навчання було впроваджено в Росії ще до Петра. Так Слов'яно-греко-латинську академію відкрив у Москві цар Феодор Олексійович 1682 р. Перед цим греко-латинські школи також були, але менші.

⁹⁸⁹ Тобто громадянкою.

⁹⁹⁰ К у н ш т — чеканка.

⁹⁹¹ Рік не проставлено.

⁹⁹² Рік не проставлено. 1711 р. у Бендерах Карл XII був обложений десятитисячною армією турків і татар, полонений і відвезений у замок Тимораш біля Адріанополя.

Великій Росії з-поміж посполитих на військову службу в драгуни й солдати. Познаходив у своєму царстві сталні й мідні руди. Завів у своєму царстві за німецьким звичаєм лиття гармат, земних та водних мортир, спижових та чавунних, великих і малих, з іншими інженерськими штуками. Всі свої регулярні війська, кінні й піхотні, наповнив німецькими флінтами ⁹⁸⁷, пістолетами, шпагами, палашами з превеликим на те вичерпанням казни, потім завів у своєму царстві добрих майстрів, що по-німецькому робили з доброго заліза флінти, пістолети, шпаги й палаші. Осібно завів німецьких майстрів і звелів навчити росіян робити німецькі сідла та всілякі інші чоловічі та жіночі сукні й убори. Влаштував руським людям [...] ⁹⁸⁸ року в Москві та в інших містах латинське навчання й осібно встановив для воєнних земних і водних промислів арифметичні й геометричні навчання, також навчання бомбардирське, майстерність корабельну, галерну та інших всіляких найрізноманітніших менших водних суден з належними до них пречисленими речами. Задовольнив потребу потрібними майстрами й кормчими до управління при водному плаванні, видавши до того осібно, потрібні для інженерної умінності й до морських навігацій, книги. Звелів перекласти і видрукувати російською мовою численні німецькі й латинські книги, потрібні цікавому до знаття. Вигадано було друк книг новою латинською літерою, а мовою російською ⁹⁸⁹. Влаштував він у своєму царстві доти небували суконні й тканинні мануфактури. Після Полтавської баталії зі шведом вивів і вигубив з усієї Малої Росії старовічну польську монету, тобто леви, орлянки, чвертки, півталярки, орти, тимфи, шостаки, шаги, чехи, осьмаки і лядські, лишилася тільки пам'ятка талярів та червонних, а натомість наповнив Малу Росію своєю мідною і срібною, дрібною й твердою, виданою красним кунштом ⁹⁹⁰ монетою.

Він видав і видрукував [...] ⁹⁹¹ року регламент військових судів, також управлінь і військові артикули; преславно переміг під Полтавою 1709 року шведського короля, всю його армію забрав разом із міністрами, а його самого з Мазепою загнав до Турецької держави в Бендеру. Збудив був [...] ⁹⁹² року кримського хана та бендерського пашу на розгром у Бендері шведського короля і немало там учинив

Один із кораблів епохи Петра I (45).

Петровські видання
в Росії (45).

⁹⁹³ Рік не проставлено. Патріарх Андріян помер 1700 р., на його місце блюстителем патріаршого престолу поставлено С. Яворського, а 25 січня 1721 р. Петро I підписав маніфест про встановлення Святійшого Синоду.

⁹⁹⁴ Син Петра I Олексій одружився із кронпринцесою Софією Шарлоттою, родичкою імператора Карла VI.

⁹⁹⁵ Рік не проставлено. У 1698—1699 рр. у результаті війни проти Туреччини Польща за умовами Карловицького договору знову встановила своє панування на Правобережній Україні. Унію було запроваджено на початку XVIII ст. Львівський єпископ Й. Шумлянський публічно прийняв унію 1700 р., перемишлянський І. Винницький — 1691 р., луцький Д. Жабокрицький — 1702 р., Львівське ставропігіальне братство — 1708 р.

⁹⁹⁶ Рік не проставлено. Ладозький канал почали рити у 1720 р. Для цього було послано козаків на чолі з Полуботком.

королеві біду. Розорив був Запорозьку Січ і все низове Запорозьке військо, що послухало Мазепиних заман, віддалив під кримську владу. Установив [...] ⁹⁹³ року замість патріарха Святий Російський Синод з виданням 1721 року духовного регламенту про численні справи. 1711 року пішов був на Цариград, але був нещасливо завернений назад, через що віддав знову туркам Азов, Казикермен та інші міста, звелів розкидати й покинути Таганрог, Новобородицький, Самарський і Кам'яний Затон; з Кримом установив кордон по ріці Самарі, а з Турецькою Портою постановив 1720 року вічний мир. Сприятелювався через сина свого з християнським цісарем ⁹⁹⁴. Полякам віддав тогочасну Україну [...] ⁹⁹⁵ року, яка незабаром була обернена на унію. Влаштував 1719 року Царицинську лінію, або перекоп степу від Волги до Дону, з транжаментами до застороги від кубанських і черкеських орд. Зачав з превеликою затратою коштів [...] ⁹⁹⁶ року Ладозький канал і трохи не докінчив його. Встановив вічні лінії для життя своїм регулярним військам по різних місцях, а особливо на великоросійському порубіжжі з Малою Росією; закінчив [...] ⁹⁹⁷ року війни зі шведом, що протяглися 21 літо, і ратифікував не без значних витрат 1721 року вічний мир. Сина свого Олексія, що не корився батьківській волі, відчужив від своєї корони 1718 року і учинив потім устав про спадкоємство царства. Втрутився був нещасливо до Хінської держави [...] ⁹⁹⁸ року; відправив, упрощений персидським шахом 1722 року на заступлення від його ворогів,

⁹⁹⁷ Рік не проставлено. Війна зі шведами закінчилася 1720 р. 10 вересня у Нейштадті було постановлено мир між обома державами.

⁹⁹⁸ Очевидно, йдеться про посольство Ізмайлова до Пекіна 1719 р. але воно було без успіху.
Хінська держава — Китай.

Петровські видання
в Росії (45).

⁹⁹⁹ Сулак — річка на південно-східному Передкавказзі (Дагестан).

низовий похід власною персоною до Дербена і за це дістав від нього Гилян, Дербен та інші провінції і постановив із ним трактат 1723 року. Потім підкорив під свою владу своїми й козацькими малоросійськими військами Шапкала й інших горських володарів, застав й уфортикував своїм і малоросійським військами премічне місто Ставрополь, або місто Чесного Хреста, біля гір над річкою Сулаком ⁹⁹⁹. Посилав за море в німецькі держави для навчання всіляких своїх великоросійських людей. З неуків зробив росіян ученими і просвітив їхній розум різними науками та вміннями, потрібними для світового життя. Про це свідчить і подячна мова канцлера графа Головкина (з приводу учинення миру зі шведом і наречення царя першим імператором всеросійським), виголошена 1721 року. Багато інших справ та діянь цього монарха гідні пам'яті, я ж через неповне знання не все тут записав.

До тих великих справ один з киево-малоросійських поетів написав після установа згаданого миру зі шведом на похвалу його величності такі ритми його величності ¹⁰⁰⁰:

¹⁰⁰⁰ Вірш подано в перекладі з польської мови.

Віньєтка петровського часу
з гербом Петербурга (45).

Петро йменням Перший в Російській Короні
Щасливо засів на монаршому троні.
На першого в себе він вийшов вояку,
Відважно розумний і з серцем без ляку.
Росії сини і простий, і вельможний
Такого не знали — признає це кожний.
І в предків такого у них не бувало,
Бо вся досконалість у ньому зібралась.
То він кавалерство російське поставив,
І світ це побачив — меча свого вславив!
Тож можна сказати і зараз сміливо:
Його вороги поробились лякливі.

Із інших найбільше — це шведи й поляки,
 Признать таке мусять, бо їхні вояки,
 Легаючи трупом, взяли нагороду,
 Щоб давню покрити російську шкоду.
 Не чванься тож — шведський о, леве великий,
 Подер орел чорний тебе навік-віки!
 Ти зрадою їв був Російську Корону,
 Нападки ладнав, тож діждався і згону.
 Прецінь нагороду Петрову дістав ти,
 Російського пана, що вміє долати.
 Живи, наш монарху, на дальшу щасливу
 Вітчизни заслону,— цю мову зичливу,
 Прийми, Петре Перший, наш царю і пане!
 Ми ж будем служити, аж поки нас стане!

Царю Петру-монарху зичим у всі часи
 Побід і слави, щастя ми, усі черкаси ¹⁰⁰¹.

¹⁰⁰¹ Два останні рядки подано книжною українською мовою.

Кара дьба (18).

Цей перший російський імператор Петро Великий, коли ввійшли в Малоросію шведи, хоча видав свої печатні грамоти, вчисляючи в них минулі військові перемоги в різних місцях над шведом, і утверджуючи малоросійський народ у вірності до себе, й обіцяючи у першій грамоті за ту вірність після віддалення від своєї держави ворога-шведа ударувати малоросіян такими вольностями, якими ніхто не міг похвалитися з підданих під сонцем у своїх монархів, однак ту обітницю притримав і відразу після смерті гетьмана Скоропадського в 1722 році, проти малоросійських сподівань, мінаючи давні права й вольності Запорозького війська, замість гетьмана, владнав у Малій Росії колегію та різні збори, яких ніколи дотіля не було, знищив і вельми уярмив усіх малоросіян, як шляхетського козацького чину, так і посполитих.

Того ж року, за їхнім, трьох великих государів царів, указом, 3 травня генерал і воєвода Григорій Іванович Косоков з дяком та стольником Полуевктом і з гадяцьким полковником Михайлом Василевичем проїхав і установив новий кордон землям полтавських і коломацьких жителів (не по тому кордону, який був у Малій Росії за Польської держави з Великою Росією) таким описом¹⁰⁰²:

¹⁰⁰² Межу встановили через прикордонні непорозуміння між слобідськими жителями й жителями з-під гетьманського регіменту. Перед цим І. Самойлович просив у царя, щоб слобідські землі відійшли під його регімент, але даремно. Коломак входив до Харківського слобідського полку (тепер містечко Валківського району на Харківщині).

¹⁰⁰³ Помилка: коли є дата 1788, то має бути 1680 р., 1682 р. мав би давати 1790 р.

«Місто Коломак побудоване з правого боку річки Коломак, 1788 року, а від Різдва Господнього 1682¹⁰⁰³.

За розповіддю коломацьких жителів: отамана Остапа Пододня, Єрофея Даниленка, Феська Савченка, Марка Гринцова, Івана Леськова, Петра Савченка, Данила Данилова, Стефана Лукашова, Яроша Михайлова, Микити Омелянова з товаришами — живе в Коломацькому містечку всіляких чинів усього двісті чоловік. А Коломацькому місту землі, сінних покосів і всіляких угідь униз по ріці Коломак, між рікою Коломаком і Коломацьким лісом, від освяченої криниці по Страшний Брід, по Гришкову долину в довжину за виміром — чотири верстви дев'ятсот сажень, упоперек — по версті, а в інших місцях по півверсті і менше.

Від Гришкової долини по ріці Коломак до Полтави, до гирла Коломаку, землі, лісів і всіляких угідь полтавських жителів по давнішому поміру і по рису генерала й воєводи Григорія Івановича Косокова — двадцять дев'ять верст чотириста сімдесят сажень.

За розписом, який подали на розглядинах земель генералові й воєводі Григорію Івановичу Косокову, Полуевкту дяку і стольнику, та гадяцькому полковнику Михайлові Василевичу, полтавські жителі за рукою й печаткою полтавського полковника Леонтія Черняка, в Коломацькому лісі, що йде від міста Коломака, стоять їхні, полтавських жителів, 42 пасіки. А щодо старих меж та кордонів, які учинено між великоросійськими й малоросійськими містами, жителі й старожильці полтавські, опошненські, котельв'янські, куземські, охтирські, городянські, краснокутські, колонтаєвські, рубльовські, коломацькі сказали, що їх не знають.

А гадяцький полковник Михайло Василевич подав листа на розглядинах і на об'їзді тієї землі генералові й воєводі Григорію Івановичу Косокову, дякові і стольнику Полуевкту, що його писав до нього підданий великого государя, його царської пресвітлої величності, гетьман Запорозького війська обох боків Дніпра Іван Самойлович.

А в листі його написано, що в минулі літа, коли встановлювали межі великоросійських міст з малоросійськими, послані були стольник і воєвода Зам'ятня Леонт'єв та Адам Кисіль; то в той час межу було встановлено від Скельського Городища і від ріки Ворскли на вершину річки Котелевки і на Виварену могилу, а від тієї могили на стару грузьку гатку на Мерлі. По тих урочищах з лівого боку — земля великого государя, його царської пресвітлої величності, міст, а з правого боку — земля королівська, якою володіють вони, жителі малоросійських міст. А ті межові книги є в Москві і в Путивлі. І той автентичний лист гетьмана Івана Самойловича віддано гадяцькому полковнику Михайлу Василевичу, а з того листа взято список за його, Михайловою, рукою.

І буде учинено межу поміж містами великоросійськими і містами малоросійськими за межуванням стольника й воєводи Зам'ятні Леонова¹⁰⁰⁴ та Адама Киселя по тих урочищах, які написано в листі Івана Самойловича: від Скельського Городища і від ріки Ворскли на вершину ріки і на стару гатку, що на Мерлі. І за наглядом генерала й воєводи Григорія Івановича Косокова, дяка і стольника Полуевкта та гадяцького полковника Михайла Василевича побудували по річці Мерлі в межах малоросійських міст місто Рублев і село Лихачівку з поселеннями. А без указу великого государя царя і великого князя Петра Олексійовича, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержця, без межевих книг стольника й воєводи Зам'ятні Леонова та Адама Киселя не можна встановлювати межі землям

¹⁰⁰⁴ Леонт'єв, Леонов — різночитання оригіналу.

і всіляким угіддям великоросійських міст з містами малоросійськими.

А на розглядинах і на помірі тих вищеописаних земель та всіляких угідь із генералом та воєводою Григорієм Івановичем Косоговим, з дяком і стольником Полуевктом та гадяцьким полковником Михайлом Василевичем були:

Охтирський полковник Іван Перекрестов; приказні люди з Красного Кута — Іван Гроздев; із Колонтаєва — Микита Ширков; з Гордного — Яким Озеров; із Рублева — Федор Андрієв.

Гадяцького полку обозний Михайло Борохович, суддя Стефан Гречаний, осаул Михайло Кіяшка, гадяцький полковий сотник Тихон Подліський.

Полтавці: син полтавського полковника Леонтія Черняка Лаврін.

Старожильці: Федор Жученко, Стефан Київський, сотник Будиський, Фома Педаненко, Михайло Даниленко, а ще Федор Пугач, Федор Сулима, Павло Семенов, Петро Жученко, Фома Педаненко та інші з полків і міст численні люди, що були на тому об'їзді, їх пописано іменами».

Полтавські полчани взяли собі за образу те Косогове розмежування і, свідчаючи, що поселення містечка Коломака лежить на їхніх ґрунтах та землях, кількаразово, як за Жученкового полковництва, так і за Герцикового полковництва, наїздили військом на те містечко Коломак, хочучи його розорити і зігнати геть¹⁰⁰⁵. Але вони, коломчани, схиляючись тоді перед полтавцями, випросили в них такої милості, щоб їх звідти не зганяли, зобов'язуючись належати до Полтавського полку і його слухати, а згодом без своєї шкоди самі звідти, з Коломака, мали порозходитися на інші місця. Але такими зобов'язаннями вони полтавців завели й обдурили, бо тим часом справили собі з Москви через ретельне дбання охтирського полковника Івана Перехрестова захист, і вже полтавці не могли їх, коломчан, звідти вигнати, а змушені були згодитися з монаршою волею й повагою. Нестатечні ж коломчани, розжившись там і вже не задовольняючись виділом своїх земель та ґрунтів, почали втручатися і через межу, поставлену Косоговим, у полтавські ґрунти, й ображати полтавських полчан.

Того-таки літа послано від кримського хана на Москву до великих государів посла Велшу-бея, щоб учинити мир на 25 років і щоб як російським, так і кримським торговим людям вільно було приїжджати зі своїми купецькими промислами в Русь і в Крим та й торгувати. Це перемир'я було постановлено¹⁰⁰⁶, але не протривало й до десятка літ. Мир той хана з Росією учинено було за наказом Оттоманської Порти, тому що Порта, прибираючись війною на цісаря, запобігала тим миром, щоб російські царі не допомогли християнському цісарю супроти турків.

Було ще й так, що після постановлення того миру з Кримом Ян Собеський, польський король, либонь, пробираючись на цісарське прохання зі своїми польськими військами в допомогу йому супроти турчина, затягав через свої листи й універсали на ту згадану цісарську війну до свого боку козаків, кладучи їм на місяць по 12 битих талярів плати. Однак ті затяги з російського боку, щоб не порушувати постановленого перемир'я з ханом, було суворо заборонено і заказано такими універсалами від гетьмана Самойловича¹⁰⁰⁷:

Запорозького війська
їхньої царської пресвітлої величності,
обох боків Дніпра гетьман Іван Самойлович

Ознаймовуємо, узичивши доброго від господи Бога здоров'я, панам полковникам війська їхньої царської пресвітлої величності Запорозького, сотникам, отаманам і всьому військовому товариству, також війтам, бурмістрам і всьому взагалі поспільству. Випало нам

¹⁰⁰⁵ Коломак був заселений вихідцями із Правобережжя.

¹⁰⁰⁶ Мир було постановлено 1 березня 1681 р., але оскільки Крим був підлеглий Туреччині, то для остаточного оформлення тексту договору в Константинопіль було направлено посольство дяків Чирикова та Возніцина. У квітні 1682 р. договір було ратифіковано.

¹⁰⁰⁷ Звірено за вид.: Акты, относящиеся к истории Западной России.— СПб, 1853.— Т. 5.— С. 166—167. (Далі — Акти).

О. Тарасевич.
Полковник І. Перехрест (52).

знати, що поляки, давні вороги козаків і благочестивої нашої віри, які протягом багатьох минулих літ опустошували і геть загубили своїми підступами й ворожістю тогочасну малоросійську Україну, милу вітчизну нашу, тепер знову намагаються поповнити її цьогобічними людьми нашого рейменту. І через те, хованим способом позасилавши в наш реймент, як і на Низ до Запорозької Січі, свої листи й універсали, переваблюють і заохочують наших людей і низове військо на життя в тогочасну порожню Україну, а особливо на військові затяги, оманливо обіцяючи (бо ніколи того не учинять) велику свою уважливість і давні вольності, осібно кладучи й велику плату зтяжному товариству. Ми отож, ваш рейментар, щиро запобігаючи тому, щоб вас не ошукали і не привели до останнього знищення й розорення лядські обітниці, виставляємо вам перед очі ваші те, яку біду мали ваші предки і ви самі в минулі часи від ляхів і якими вони, ляхи, були вам зичливцями. Найстарші з вас, чесних людей¹⁰⁰⁸, самі добре знаєте, які біди, які утиски і яке винищення було козакам від ляхів, бо Запорозьке військо відвіку не мало від ляхів спокою. Не раз ляхи, хочучи винищити військо, губили козаків, стинали, вішали, топили і збивали на палі, безчесно й гвалтовно ганьбили козацькі жінки й дочки, перса їм вирізували і з нечуваною жорстокістю своєю варили в котлах козацькі діти. І коли б були ляхи військові й народові нашому зносні, то нащо було б тим давнім запорозьким гетьманам так часто з ними воюватися! Не без причини відбився від ляхів війною й прилучився до правовірної й одновірної держави царства Російського й гетьман Хмельницький. Сама лише унія лядська, що гвалтовно псує руське благочестя, є тяжким і смертоносним мозолем кожному, хто цнотливо визнає благочестиву віру. А лайки й докоризни лядські, що руську людину називають *псею костою*, чи не мають бути названі тяжкою бідою, в якій гірке людське життя прагне ліпше смерті, аніж життя? Прецінь є то цілковиті безумці, що обіцяють у ляхів Запорозькому війську гараздів,

¹⁰⁰⁸ Пропуск. Акти: «чесних людей, стародавніх українців».

сподіваються на приязнь собі і які не користуються державою російською Московського царства, а яка держава є нам так одновірна і не чинить нам жодної наруги й уярмлення?! Нехай вам кожному буде перед очима те, що діялося на Україні від ляхів давно і що тепер діється на Волині та в інших місцях Русі братам нашим. Ми, рейментар, по-батьківському, як старший ваш, і по-братерському, як той же, що й ви, християнин, нагадуємо всім вашим милостям, щоб такого легкодумства поміж себе не тримали і не слухали нестатечних звідців і розкольників миру. А тих, які за кордон на затяги лядські тікають, спиняйте, впертих же, які не слухають наших наказів, громіть і забирайте їхні добра як у ворогів. Тих же усіх, які свавільно побігли з-поміж вас, чесних людей, ще перед донесенням цього нашого універсалу на життя і на воєнні затяги до ляхів за кордон, щоб ви переписали поіменно і ознайомили кожного міста панові полковнику своєму; пан полковник звідомить про них нам¹⁰⁰⁹, а ми вже знатимем, як із ними учинити. Суворо наказуємо це сотникам й отаманам під загрозою відняття урядів та нещадного карання на горло. Насамкінець упевнюємо всіх ваших милостей, коли візьмете в розмисел нашу зичливу вам рейментарську пропозицію і відводитимете малоумних і легковажних людей від тих шкідливих, що вирости на Запорожжю, лядських оман, і статечно справлятимете за нашою наукою свій порядок, то й надалі може бути охоронена наша цілість поміччю весильного Бога потужними монаршими військами та щиросердим нашим рейментарським дбанням. При цьому зичимо вам повторно доброго здоров'я.

¹⁰⁰⁹ Пропуск. Акти: «нам, рейментареві».

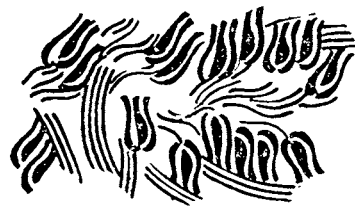
¹⁰¹⁰ Акти: після дати йде «Звищнайменований гетьман, рука власна».

*З Батурина 10 травня 1672 року*¹⁰¹⁰

¹⁰¹¹ Шереметьєва було викуплено у 1681 р. У 1682 р. він уже помер. (Див. приміт. 955).

Того-таки літа на другій переволочанській розміні викуплено великого боярина Шеремета¹⁰¹¹, якого взято в бусурманську неволю 1660 року під Чудновом, за сорок тисяч рублів срібної монети, як казали служиві московські люди, що були на тій розміні.

Того-таки літа, під осінь, у великі заморозки, після встановлення з Кримом миру, послано з Москви від великих государів кримському ханові через князя Петра Івановича Хованського значне жалування.

Про владу Дуки, волоського господаря, над тогобічною Україною; про закликання з цього боку на той бік людей і про встановлення тогобічних полковників; про Самойловичеву заборону людям переходити на той бік; про господаревий, писаний про те, лист до Самойловича; про Думитрашкові затруднення; про книгу «Вечеря», що була тоді видрукувана в Москві; про смерть печерського архімандрита Гізеля; про преславну й радісну для всього християнства війну під Віднем з перемогою над турчином.

¹⁰¹² 1681 р. Ю. Хмельницького було усунуто з гетьманства.

¹⁰¹³ Для цього було постановлено козацьким гетьманом Яна Драгинича.

¹⁰¹⁴ Резиденція Дуки була в Цалівці при Дністрі.

¹⁰¹⁵ Універсали Дуки ходили вже на початку 1682 р.

¹⁰¹⁶ Це були переселенці з Правобережжя, які на Лівобережжі не мали доброго влаштування й повернулися на старі місця. Полковників поставив Драгинич.

¹⁰¹⁷ У Чигрині полковником був Уманець.

¹⁰¹⁸ Їх називали осадчими.

оку від покладення меж морю 7191, а від явлення в світі плоттю другого Адама 1683 року. Після всьоконечного запустіння Чигрина та всієї решти тогобічної малоросійської козако-руської України ¹⁰¹² турчин, хочучи мати її під своєю владою і знову наповнити її для своєї неситої користі цьогобічними людьми, віддав ту Україну своєму волоському господареві Дуці. Інші повідали тоді, що господар Дука купив був собі згадану порожню козацьку Україну у турецького царя за немалу суму і для свого панування в ній бажав наповнити її цьогобічними людьми ¹⁰¹³. Він звелів збудувати собі для своєї господарської резиденції в Браславському полку за Богом у містечку Печери знаменитий дім ¹⁰¹⁴ і, живучи в ньому, хотів володіти обома землями — Українською й Волоською. А щоб закликати з цього боку в порожню тогобічну Україну людей, він, господар, випустив від себе словесну й листовну луну в народ ¹⁰¹⁵, запевняючи його великою своєю й турецького султана ласкою та обіцяючи йому всіляку на довгі літа свободу. Нетямущий цьогобічний малоросійський народ завівся цією обіцянкою й почав був того-таки літа, як і в минулі роки, пурхати в значному числі з цього боку за Дніпро і поселятися на своїх давніх житлах під турецькою й господарською владою. Побачивши це, господар повстановлював був ще в порожніх тамтешніх містах козацьких полковників ¹⁰¹⁶, а в Чигрині поставив якогось значного козака Гримашевського ¹⁰¹⁷. Вони, не живучи в порожніх містах, почали були мешкати в тамтешніх лісах та пасіках і всіляко намагалися, згідно до господареві науки, переманювати до себе з цього боку людей ¹⁰¹⁸. Але гетьман Самойлович, зрозумівши такі господареві замисли й побачивши значний ущербок своєму рейментові, ординував ще в минулий Пилипівський піст на той бік Дніпра кількасот компанійців і суворо наказав їм знову перегнати всіх людей на свій бік, а поселення їхні там попалити. Волоський господар Дука, довідавшись про це, писав 11 січня із Ясс до гетьмана Самойловича такий свій лист:

Ясновельможний милостивий пане
гетьмане задніпровський Запорозьких військ,
мій милостивий пане й приятелю!

Досить ясний доказ сусідської приязні моєї до вашої милості милостивого пана є в тому, що я, супроти ворожих речей і задатків з боку вашої милості милостивого пана до доброго сусідства, а особливо з огляду на свіжопостановлений і тепер потверджений мир між монархами¹⁰¹⁹, іду з неодмінним і спокійним сусідством до вашої милості милостивого пана. Нещодавно я писав те вашій милості, милостивому панові, ознаймовуючи, що з тамтого боку Дніпра перейшла купа оружних людей і важилася плондрувати в державі найяснішої Порти, яка належить їй на цьому боці Дніпра. Тепер доходять до нас сюди постійні плачливі скарги від людей, що вийшли на свої місця на цей бік Дніпра, що там їхні жінки й діти лишаються в жахливому ув'язненні. Це все діється супроти пактів, постановлених між монархами — найяснішою Портою та їхніми пресвітлими царськими величностями; тож виходить, що тут, у найяснішій Порті, послі їхніх царських пресвітлих величностей потверджують святий мир, а там, на кордонах, діється все навпаки. І як у першому листі я писав до вашої милості, милостивого пана, з християнської повинності по-християнському, добрим і зичливим способом, тим-то і тепер прошу з неодмінним запалом, щоб такі задатки до ворожнечі поміж монархами припинилися, адже то виразно постановлено, щоб людей, які схотять іти на свої місця, не затримувано. А оскільки з боку вашої милості милостивого пана діється інакше, то випадає через це відізватися по-сусідському й повторним нашим писанням до вашої милості, милостивого пана, зичачи як спокійного сусідства з вашою милістю, милостивим паном, так і доброго здоров'я на довгий вік при щасливому поводженні.

З Ясс, 11 січня 1683 року

Вашій вельможності, моему милостивому панові всього добра,
широ зичливий приятель і радий служити Іо Дука,
воевода й господар земель Молдавських і земель Українських.

¹⁰²⁰ Дука володів тогочасною Україною в 1682 і на початку 1683 р. Після нього недовго був гетьманом Ю. Хмельницький. Потім на Правобережжі сталися важливі зміни. У війні, що знову розпочалася поміж турками й поляками, перемогли поляки, вони забрали кілька подільських міст, серед них Немирів, в якому було поставлено від поляків гетьманом С. Куницького. Він посилав проти господаря Дуки військо на чолі з сотником Демидецьким, який розбив військо Дуки. Сам Дука 25 грудня 1683 р. був схоплений у замку Домнешти, завезений у Львів, де згодом помер (31 березня 1685 р.).

¹⁰²¹ Очевидно, йдеться про переяславського полковника Войця-Сербина, якого було в цей час арештовано.

На цей господаревий лист гетьман Самойлович учинив пристойну відповідь і наказав старшинам неодмінно й пильно доглядатися по дніпровому березі, щоб з цього боку на той бік Дніпра ніхто аж ніяк не переходив ні на господареві слободи, ні на лядські затяги. Старшина дотримувалася в цьому пильності, однак немале число легковажних людей перекинулося з цього боку за Дніпро не так на життя, як на лядські затяги під Відень супроти турчина. А Дука, волоський господар, зараз по весні цілковито заволодів тогочасною Україною¹⁰²⁰.

У той-таки час значний військовий товариш й колишній переяславський полковник Думитрашко Райча¹⁰²¹ був оскаржений від одного полковника, свого недруга, гетьманові Самойловичу за якісь важливі речі. Його тримали під караулом у якомусь місці, і через гетьманських висланих проводилося слідство, після чого він був декретований і на смерть. Бувши в такому нещасті, 27 січня писав він до гетьмана свого листа, слізно й просто виправдовуючись із наклепу і просячи гетьманського милосердя, щоб йому було дозволено стати самому перед гетьманські очі і виправдатися з тієї брехні. Йому прецінь дозволено було прибути до гетьмана, і він, прибувши, легко оправдався через кримінал од криміналу, немалі пролившись сльози замість своїх, мішкові, наповненого золотом, і за своє життя учинивши здоров'ю того мішка ушкоду¹⁰²².

Того-таки місяця січня за держави згаданих Іоанна й Петра Олексійовичів, благочестивих російських царів, і за патріарха святого Іоакима в царському місті Москві надруковано книгу «Вечеря»,

¹⁰²² Тобто добре за себе заплатив.

Портрет І. Самойловича (9).

що мала в собі красні повчальні слова на господні богородичні свята і визначних святих; складено її працею ієромонаха Симеона Полоцького в 7183 літо¹⁰²³, він жив у тому-таки царському місті для проповіді божого слова.

Того-таки літа загас через смертне нашестя визначний і знаменитий киево-печерський архімандрит, премудрий муж, стовп нерушний святого благочестя, світило церковне Інокентій Гізель¹⁰²⁴, Його віддано тоді ж земним надрам.

Бажаючи коротко описати ту Віденську знамениту й преславну війну між християнським цісарем Леопольдом й турками, що була цього-таки літа, викладу спершу такі її причини. Перед цісарем Леопольдом були два цісарі Фердинанди, один із них був Фердинанд Другий, помер 1636 року¹⁰²⁵, а після нього поставлено Фердинанда Третього, що помер 1657 року, і вже замість нього тоді-таки обрано цісарем цього Леопольда Першого¹⁰²⁶. Той Фердинанд Третій мав у час свого панування війну зі шведами й французами¹⁰²⁷, що значно його тоді утискували. Він закінчив ту війну зі шведами в Оснабрузі, а з французами в Монастерії 1648 року; того, власне, року, коли козацький гетьман Богдан Хмельницький повстав був з усіма козацькими військами супроти поляків за давні свої права й вольності. Далі той вогонь війни Хмельницького, розпалюючись у Польщі, запалив був серця навколишніх держав війською на поляків, а особливо шведського короля Кароля Густава (який, не скінчивши війни з поляками, помер 1660 року, 23 лютого, а після його смерті його сенатори відразу постановили з поляками в Оливі, близько під Гданськом, мир)¹⁰²⁸, від якого поляки були вельми утяжені і мусили

¹⁰²³ Тобто 1675 р.

¹⁰²⁴ І. Гізель помер 18 листопада 1683 р.

¹⁰²⁵ Фердинанд II помер 18 листопада 1637 р.

¹⁰²⁶ Леопольд I став імператором 1658 р.

¹⁰²⁷ Війна зі шведами почалася 1630 р., закінчилася 1648 р. Вестфальським миром. Французи у цій війні були союзниками Швеції.

¹⁰²⁸ Див. перший том, ч. XII.

Автограф І. Гізеля (45).

*Innocentz Giesel
Archimandrita Peczorski*

Карта Східної Європи (53).

просити в християнського цісаря Леопольда собі в допомогу війська. Зневолений цим людським проханням, цісар, обходячи Фердинандовий мир, постановлений зі шведом в Оснабрузі, дав у допомогу супроти шведа потрібне полякам на ворога військо. А коли 1660 чи 1663 року ¹⁰²⁹ поляки учинили в Оліві мир зі шведами, то й той Фердинандовий Оснабрузький мир був потверджений і з цісарем Леопольдом. Після того Оливського цісарського зі шведом потвердження миру незабаром постав на цісаря Леопольда турчин ¹⁰³⁰ і, либонь, відняв у цісаря значне й міцне місто Неогевсел, або Неогевселію ¹⁰³¹, однак й сам був тоді дуже побитий від цісарських військ. Після цієї турської поразки цісар, оглядаючись на француза, що вчинив був раніше, за Фердинанда, немалу шкоду в Цесарії, помирився 1664 року з турчином, залишивши йому і згадану свою Неогевселію ¹⁰³². А сам, спочивши протягом кількох літ від війни, 1672 року повернувся війною на француза ¹⁰³³, порушивши згаданий шкідливий для нього Фердинандовий Монастерійський мир. У тім часі цісар повстав війною на венгерського князя Текелія ¹⁰³⁴, якому таємно (з-за миру, що був тоді з цісарем) допомагали й якого захищали від цісарського находу турки. А потім вони почали захищати його й явно, поминаючи учинений з цісарем мир, очевидно, через те, що цісар розірвав мир із французом. А коли цісар послав до турків свого посла, упоминаючись за неодмінне дотримання встановленого миру, то турки того цісарського бажання й слухати не хотіли, хіба б цісар уступив їм знамениті свої міста Аррабону й Комарру. А коли цісар не зволив того вчинити, змножилася була й виросла ворожнеча поміж обома імператорами — турецьким і християнським, а постановлений раніше, згаданий тут, мир було розірвано. І в теперішній 1683 рік християнський цісар Леопольд Перший, розгніваний згаданими турецькими вимогами, виправив своє військо відібрати в турків завойовану давню свою кріпость Неогевселію, на захист якої вийшов з багаточисленними турецькими й татарськими силами турецький вейзир. Він побив там значне цісарське військо, яке, відступаючи

¹⁰²⁹ Таки 1660 р.

¹⁰³⁰ Це сталося 1663 р., коли турки увірвалися в Угорщину, але були розбиті генералом Монтекукулі при р. Раабі 1664 р.

¹⁰³¹ Нейгейзель.

¹⁰³² За Варшавським перемир'ям туркам було відступлено Гроссвордейн та Нейгейзель.

¹⁰³³ Ідеться про війну 1672—1679 рр., невдалу для Леопольда.

¹⁰³⁴ Е. Текелій підняв повстання проти Австрії (1678—1682).

¹⁰³⁵ Відень був у облозі з 14 липня по 12 вересня.

¹⁰³⁶ Цісар з двором рушив у Чехію.

¹⁰³⁷ Штаремберг був генералом артилерії.

¹⁰³⁸ Турецька армія налічувала 700 тисяч чоловік.

Портрет
Яна Собеського (23).

після тієї поразки назад до Відня, цісарської столиці, хоч і повставало проти турків, що наступали, однак ті завжди їх пересилували, і це військо заздалегідь змогло ввійти у Відень на його оборону ¹⁰³⁵. Цісар Леопольд, провідавши про такі негаразди своїх військ, завчасно виїхав з дружиною, з дітьми і з усім цісарським домом із Відня в Линцію й Патавію ¹⁰³⁶, міцні свої міста на березі моря, доручивши свою столицю Відень у захист і оборону Штарембергу, польовому генералу ¹⁰³⁷, і його фельдмаршалу. Але ще перед своїм виїздом із Відня цісар завчасу написав до польського короля Собеського, просячи його допомоги супроти багаточисленних бусурманських військ, що наступають на його державу ¹⁰³⁸. На це цісарське прохання король Собеський із сенаторами зважив і хоча мав із турчином

Костюми поляків.
XVII ст. (23).

¹⁰³⁹ Леопольд писав не тільки до Яна Собеського, але й до інших європейських монархів. Мир же в поляків із турками було розірвано раніше. (Див. приміт. 1020).

¹⁰⁴⁰ Усього польського війська було 18 тисяч.

¹⁰⁴¹ Крім них, із лівобережних полковників були Кіляян, Апостол, прилуцький осавул Мовчан, були й запорожці з кошовим.

¹⁰⁴² Кара-Мустафа.

¹⁰⁴³ Див. приміт. 1035.

¹⁰⁴⁴ Тобто війська електора саського Георгія III і електора баварського Максимиліана Еммануїла. З'єднане військо мало 70 тисяч вояків.

¹⁰⁴⁵ Число перебільшене. Турків загинуло близько 10 тисяч чоловік.

¹⁰⁴⁶ Ян Собеський в'їхав до Відня наступного дня.

¹⁰⁴⁷ С а л в а т а р — спаситель, забавитель (латин.).

¹⁰⁴⁸ У костьолі святого Стефана.

¹⁰⁴⁹ Був на обіді в Штаремберга, а ввечері від'їхав до обозу.

постановлений раніше мир ¹⁰³⁹, однак на раду і з дозволу Інокентія XI, папи римського, розірвав мир із турком і поспішив з кільканадцятьма тисячами виборного польського війська і кільканадцятьма, чи не двадцятьма, тисячами доброго зтяжного козацького молодця ¹⁰⁴⁰ (в них були начальниками Палій, Іскра і Самусь) ¹⁰⁴¹ на оборону Відня й на з'єднання з двома електорами, баварським і саксонським, і з князем лотарингським. А перш ніж прийти під Відень, король звідомив через таємного посла кримського хана, що лишався, як і раніше, в приязні з королем, щоб той неширо допомагав турецькій военній експедиції, як воно й сталося.

Турецький вейзир ¹⁰⁴² з кримським ханом і з кількома сотнями тисяч (як тоді казали) війська прибув услід за цісарськими військами від згаданої Неогевселі під Відень і, міцно обклавши його зусбіч, почав добувати, бомбардувати й руйнувати віденські стіни мінами, не сподіваючись аж ніяк через постановлений раніше мир допомоги й оборони Відневі ні від російських монархів, ні від польського короля, і щодоби на зміну висилав у шанці по 100 тисяч янчарів. І так бусурмани кілька тижнів денно й нічно ущемлювали Відень ¹⁰⁴³ і вже були близькі, щоб узяти його, бо віденських обложених уже принаглювала до того і внутрішня біда, тобто голод; дуже докучало й морове повітря, яке змножувалося від смороду. Тоді почув Бог волання й стогони віднян, що були близько погібелі, і допоміг з'єднатися поміж себе військам християнським, польським, козацьким і німецьким електорським ¹⁰⁴⁴. А розпорядивши ті війська чинно поміж себе, турки того не знали, вони 12 вересня, скоро світ, прикликали в поміч всесильного Бога й міцно вдарили на всі бусурманські війська, одні на обози, а інші з козаками на шанці. Бусурмани хоча й сильно опиралися всією силою супроти християнських військ увесь день, однак до вечора здепресували й, послабшавши в силі своїй, розполовинилися: хан з ордами — на один бік у поле, а турки — в другий бік ув обоз. Потім зі свого обозу вони відступили до Дунаю, де стоять замки Нових Парканів, покинувши в обозі всі свої пречисленні й дорогі намети, незлічені скарби й клейноди та інші незлічені достатки й провіанти, також велику кількість гармат, мортир та всіляких військових припасів. Стратили вони до того ж на полі бою велике число свого пішого й кінного війська, а найбільше в шанцях біля Відня — 100 тисяч янчарів ¹⁰⁴⁵.

Після такої даної Богом преславної перемоги християн над бусурманами всі християнські війська станули на ніч у турецьких обозах і заволоділи всіма згаданими скарбами й достатками; а сам король Собеський із невеликим числом своїх підручних в'їхав перед вечором до Відня ¹⁰⁴⁶. Віденські обложени вітали його з радісним плачем, називаючи його після Бога своїм другим Салватарем ¹⁰⁴⁷, одні за одягу королівську, інші за руку хапаючи, цілували й дякували. Король же, в'їхавши у Відень і віддавши в одному костелі ¹⁰⁴⁸ подяку вишньому Богові за перемогу над бусурманами, відпочив ту ніч після таких трудів у домі фельдмаршала Штаремберга ¹⁰⁴⁹, а переночувавши, виїхав із Відня до обозу, а з обозу разом з усім своїм кінним військом відразу рушив налегці у погоню за турками до замків Нових Парканів ¹⁰⁵⁰. Але там фортуна йому відмінилася, бо хоча було забито 6000 янчарів, однак кінні турки, зібравшись у великому числі, міцно й сердито вдарили на польські й козацькі війська і, зламавши їх, учинили їм значний ущерб, де й самому королеві з сином довелось б випити невільничу чи смертну чашу, коли б свої воїни не дали йому в тому разі рятунок. Коли потім ззаду наспіли німецькі й польські війська з обозом, піхотами та гарматами, турків було до решти зломлено й прогнано аж до Стриго-

¹⁰⁵⁰ Ян Собеський таки послав навздогін туркам легку погоню, а сам вирушив пізніше. 19 вересня він був під Презбургом і перейшов Дунай. Під Пар-

канами він став 7 жовтня. На Паркани рушило й військо на чолі з князем Лотарингським, яке відставало від польського на один день.

¹⁰⁵¹ Стригон — інша назва Парканів, як Буда і Пешт, тільки Паркани лежали на лівому, а Стригон на правому березі Дунаю.

¹⁰⁵² Стригон було взято за чотири дні облоги 21 жовтня 1683 р.

¹⁰⁵³ Ян Собеський розмістив своє військо на зимові квартири над берегами Тиси в Пряшівським і Токайським комітатах, але в грудні, лишивши тут наймане військо, рушив із шляхтою до Польщі.

¹⁰⁵⁴ Тут ідеться, очевидно, про розподіл здобичі під Віднем.

¹⁰⁵⁵ Це було після віденської перемоги.

¹⁰⁵⁶ Такого союзу не було, але французький король, як давній противенець Австрії, в небезпеці її не рятував.

¹⁰⁵⁷ Твір повністю опублікував І. Франко у ЗНТШ.— Л.,— Т. 39. Miscellanea. Й. Шумлянський брав участь у віденській битві і навіть був поранений. Уривок з думи подаємо в оригіналі, змінюючи лише правопис.

на ¹⁰⁵¹ і там їх через два дні не без свого ущербку й докінчили ¹⁰⁵² — одні впали на землю від християнської зброї трупом, а інші потопились у Дунаї: зламався був міст; місто ж Стригон дісталось тоді в християнські руки. Після такої експедиції король Собеський повернувся від Стригона з польськими й козацькими військами назад до Польщі ¹⁰⁵³, взявши собі з турецького обозу скільки треба було коштовних наметів і кількадесят штук найвиборніших гармат та інших всіляких речей, задовольнивши своє й козацьке військо превеликими турецькими здобичами та користями, так що турецькі гроші розділяли поміж себе шапками ¹⁰⁵⁴. Інші ж превеликі й незліченні здобичі з турецького обозу дісталися віднянам, електорам та всім німецьким військам. Оповідається й те, що після тієї перемоги над турками прибув до Відня й сам цісар Леопольд ¹⁰⁵⁵ і воздав королю Собеському з усім військом за вчинену поміч належну подяку.

Про ту Віденську війну в козацьких літописцях говориться (але непереконливо), що начебто турецький султан учинив був тоді з французьким королем такий союз, щоб він, француз, допомагав йому у війні на цісаря й Рим ¹⁰⁵⁶. Коли б у війні пощастило турчині, то він начебто мав дозволити йому, французові, заволодіти Римською та цісарською державою і титулуватися королем французьким та цісарем християнським.

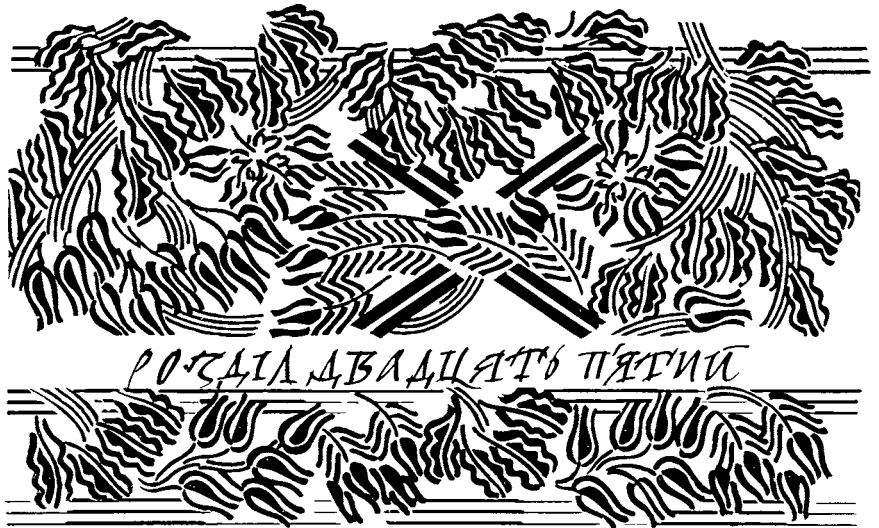
На тій Віденській війні був при королі Собеському новий уніат і підхлібник лядський Йосиф Шум'янський, львівський єпископ. Він добре приглянувся до тодішніх подій і на досаду гетьманові Самойловичу склав отаку свою думу, або пісню ¹⁰⁵⁷:

Послухайте, послухайте, що єсть живо,
Послухайте, послухайте, що єсть живо,
Яко войсковоє жниво
Нас, молодців, омилило
І в неславу впроваділо.
Жалься, Боже, жалься, Боже, на гетьмана,
Жалься, Боже, жалься, Боже, на гетьмана
Самойловича Івана!
Що наказав християнам
Пойти против бусурманам!
Отож бачиш, отож бачиш, що ся стало,
Отож бачиш, отож бачиш, що ся стало,
І без тебе ся надало,
Королеві і полякам,
Кавалерам і юнакам...

і т. д. довга ця пісня, чи дума.

Того літа не було розміни в Переволочній через згадану воєнну татарську експедицію під Відень.

Про турецьку лють на поляків і козаків за їхню перемогу під Віднем; про хитрі затяги козаків з визначенням їм на місяць великої платні і про козацьку в тому обережність; про турецьку нещасливу дванадцятирічну війну з цісарем; про третю розміну невольників під Переволочною з татарами; про випалення гетьманським військом степу; про незгоди через те між запорожцями й гетьманом; про уразливе гетьманське писання до запорожців; про вивідання запорожцями того, що з царського боку мають їх утиснути, і про простору запорозьку відповідь до гетьмана з оголошенням давніх своїх вольностей, привілеїв та військових клейнодів.

оку від осяяння небесних світил 7192, а від утілення сина божого слова 1684. Турчин, програвши в Австрії під цісарською столицею Віднем баталію, як то було описано в минулому році, немало роз'ятрився за той свій занепад, і не так на німців, як на поляків і козаків.

На поляків за те, що несподівано розірвавши з ним мир, допомогли цісареві, а на козаків за те, що, будучи зтяжним військом, виявилися їм, туркам, найстрашнішими¹⁰⁵⁸ (над поляків і німців) ворогами, особливо через вибиття янчарів у шанцях. Тож, хочучи знову відшкодувати ті свої втрати на християнах, турчин прибирався на те зі своїми військами у Стамбулі, а на тогочинній Україні звелів через свого волоського господаря Дуку¹⁰⁵⁹ зтягати собі в допомогу козацькі війська, кладучи на одного козака плати в місяць 40 битих талярів¹⁰⁶⁰. Багатий пан клав добрим молодцям пристойну й гідну плату, але не підманув їх нею, бо замислив був, зтягнувши їх у такий хитрий спосіб на війну, всіх похапати й віддати на свої каторги, а вони, остерігшись чи були перестережені з турецького боку від когось собі зичливого, і за таку високу плату не зволили піти на ті турецькі затяги й поставити себе тим у явну небезпеку.

А турчин від цього 1684 року, либонь, 15 років, аж до пактів, постановлених із цісарем 1699 року в Карловичах¹⁰⁶¹, намагався воювати з цісарем, однак мало мав щастя в своєму намірі, взагалі був на різних місяцях часто пересильований та переможений цісарем з превеликим занепадом своїх бусурманських військ, утратою значних міст і незчисленних скарбів та пагубою всієї армії. Про це просторіше читай у Пуфендорфія, 341 лист.

Того-таки року під Переволочною відправлялася третя розміна, на якій християнські невольники вимінювалися на невольників бусурманських. На тій ото розміні, як від царської величності, так і від гетьмана Самойловича, були ті самі особи, що й у минулі два літа.

¹⁰⁵⁸ Звістка про особливе ураження султана проти козаків перебільшена.

¹⁰⁵⁹ Господар Дука був тоді в полоні. (Див. р. XXIV, приміт. 1020).

¹⁰⁶⁰ Факт про фальшиві затяги не potwierджується. Робив, як звичайно, затяги цього року польський король, розіславши універсали від 20 червня 1684 р. Відбулася й польсько-турецька війна, поляки хотіли взяти Кам'янець-Подільський. Турки прийшли на чолі із Сулейманом. Татари наїхали на Передніпров'я, розбили С. Куницького, а тоді й поляки зазнали поразки під Жванцем.

¹⁰⁶¹ Карловицький мир було постановлено у січні 1699 року між Австрією, Польщею, Венецією, Росією з одного боку і Туреччиною — з другого.

Того-таки року в Великий піст гетьман Самойлович виправив кількасот чоловік товариства Гадяцького полку з великоросійськими ратними людьми на річку Самару, щоб через якісь причини випалити степ. Їх був трохи настрахав запорозький чамбул, спіткавши десь у полі. Коли це донеслося до гетьмана Самойловича, то гетьман писав про те до Запорожжя через гадячанина Вечорку уразливий свій лист, який запорожці вчитали, а довідавшись ще від когось, що за указом царських величностей мають від ріки Самари до Низу будуватися понад Дніпром міста, щоб витиснути отак їх, запорожців, із Дніпра та дніпрових лугів, писали 4 квітня, хвалячись, крім того, своїм військом, давніми військовими клейнодами, вольностями й привілеями, через того-таки Вечорку таку свою листовну відповідь:

Вельможний милостивий пане гетьмане,
а нам вельми милостивий пане й ласкавий добродію!

Неправдиво хтось виставив і шельмувато доніс вашій милості та оббрехав нас перед рейментом вашим панським несправедливим уданням, начебто наше кінне товариство образило государських

Ікона Покрови
в Сулімівці (9).

Береги Хортиці (50).

ратних людей і городових Гадяцького полку, які йшли в низ Дніпра, щоб палити степ і траву, і там наткнулися на наших комонних товаришів. Бо наші, маючи на значних відомих місцях розкладений собі караул, постерегли їх, не вірячи й не знаючи, що то мали бути свої люди, скочили на них з гурмом, а пізнавши, питали їх: «Що за люде і з яким ділом блукають так по полі?» Вони відповіли нашим, що степ палили. Тоді наші, перебравши їх за добрим ладом, затримали для промислу над ворогом, а потім без найменшого турбування відпустили цілими назад у міста. Посвідчить на те вся старшина, що була з ними, і багато чесних людей, що були в тій ватазі і мають ув очах сором, коли ми котрого зі світу зігнали чи немилосердно били й поранили. Та й хоча б і так мало бути, може, котрий наш товариш і вганив їм те безпутне волочення по степу,— заслужили вони те, бо ці сміливці, взявши з собою й водячи по степу не одну християнську невинну душу, яка самохітно ходила по бездоріжжю, мало не запропастили їх. Кажемо ми й те, що вони були забезпечені миром від ворога. Та менше з тим; те нас тільки дивує, і дивуємося тому непомаму, знати ж не можемо,— задля якої то військової потреби мала бути під той час та степова пожежа? Цього, дуже сумніваючись, зрозуміти не можемо. Далеко краще й справедливіше вчинив би ваша вельможність, коли б передусім, задля воєнного промислу та взяття звісток про ворожі замисли й оберти і щоб «язики» узяти, ви прислали якусь сотню виборного комонного війська. І в тому, коли б воля вам, і ми з ними приклали б своєї праці й пильного дбаня, щоб зловити їхні ворожі «язики». Відтак розуміємо, що нічого іншого, тільки б вашу вельможність було за це похвалено від пресвітлих монархів. А зараз вельможність ваша, не роздивившись, хто тут винуватіший, прислали, даремно турбуючи самого себе і нас утруднюючи, до нас, ні в чому не винних, свої листи з упоминаннями. Більше ото ж, ваша милосте, до нас таких листів не пишйте, всі ми, за милістю божою, знаємо, що ваша вельможність усім нам рейментар і гетьман, і за гетьмана вас і маємо та вірно дбаємо, щоб служити Богові й великим государям. А вельможність ваша більше оцінила тих хитливих наклепників, ніж ціле й вірне Запорозьке військо, яке завше служить за істинною правдою великим государям і вам, рейментареві, виявляючи звичне своє військове послушення і виконуючи багато чого в своїй повинності. Годилося б, ото ж, і вам чинити супроти нас, низового Запорозького війська, зі щирим серцем і, як колишні гетьмани, живучи в братерській приязні та любовній раді, засилати до нас від себе всілякі відомості, а при okazji задовольняти

Дніпровий поріг
Ненаситець (1).

всілякими військовими речами й потребами, а то за нашу щоденну працю й зичливість від вас холодний вітер віє. Титулуєтесь нами, Запорозьким військом, а нас за ніщо маєте, не тільки що не задовольняєте наші жадання, а над те наше товариство військове виносить і виносило тяжкі прикrostі від городової старшини і від легких та незаслужених осіб. Ці зневаги й безчестя й виповістити важко, мусимо все те зносити за скромністю нашою і на себе покладати.

Випало нам напевне знати з усіх усюд, та й від певних людей заходять до нас чутки, що їхні милості бояри й воєводи та всі начальні полководці доконечно урадили в себе й постановили стягтися з військами монаршою силою на Самару і, осадивши міста, а наші вольності прикоротивши, взяти нашу владу в свої руки, а нас з річки Дніпра викоренити. Гадаємо, що цього ніколи не зможуть вони досягти, та й ваша вельможність, як ласкавий наш рейментар і рідна людина Запорозького війська, не захоче до того допустити, щоб навіки згубити славу й повагу військову, а малоросійську Україну подати в підданство, чого кожен добрий і цнотливий із предків українських і Запорозького війська молодець та вся вітчизна наша, Мала Україна малоросійська, на те не захоче пристати. Бо сам, ваша панська милість, відаєш добре, що колись славної пам'яті Богдан Хмельницький Зіновій, який за кілька років закінчив війною прериваву свою працю і дбання, вибився із підданства од вітчизняних панів своїх і звільнив усю нашу вітчизну, малоросійську Україну. А піддаючись під великодержавну руку блаженної пам'яті, який зійшов уже до Бога, царя Олексія Михайловича при постановленні мирних договорів (були при тому тоді численні високорідні голови, велике число чужоземних посланників і посполитого народу), було міцно закріплено всілякі козацькі військові вольності і права зі щедрими присягами й записами, та й утверджено вічними вольностями й Запорозьке військо. Тож цих вольностей після поприсяженого закріплення й запису важко кому розірвати, хіба хто захоче того на свою шкоду. А всі ті вольності, і права, й записи, і надані нам, Запорозькому низовому війську, постановлені пункти й привілеї маємо від багатьох давніх попередників — вони до цього часу є в наших військових справах, ми ж їх триматимемося до смерті, ними й захищатимемося. І дай Боже нам усім, Запорозькому війську, на всі віки користуватися тими булавами, бунчуками, хоругвами, привілеями, гарматами й бубнами, які дісталися до рук наших по ньому, небіжчику Хмельницькому, і при тому хочемо стояти до нашої смерті при знаменитих і славних знаках, що є в нас, з якими, певна річ, при божій помочі, Запорозьке військо не осоромиться перед цілим світом. А прецінь, коли б мала бути то достеменна правда, щоб ту

Козаки.
Фрагмент з ікони Покрови
в Сулімівці (9).

Козаки.
Фрагмент з ікони Покрови
в Сулімівці (9).

¹⁰⁶² Гусак Іван Петрович неодноразово ставав кошовим на Запорозькій Січі.

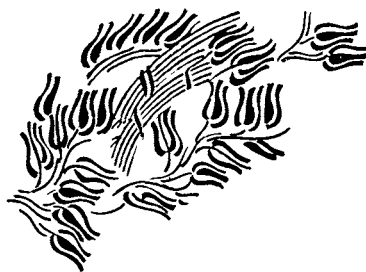
вищеозначену справу було почато (чого зжалься, Боже!), то ми, Запорозьке військо, й найменше того не лякаємося: маємо стільки способів при божій милості — сильна й міцна дніпрова чернь своєю помічною потугою і плідна наша мати козацька! Тож не бажай, ваша вельможносте, давати в себе місце всіляким наносам і наклепам.

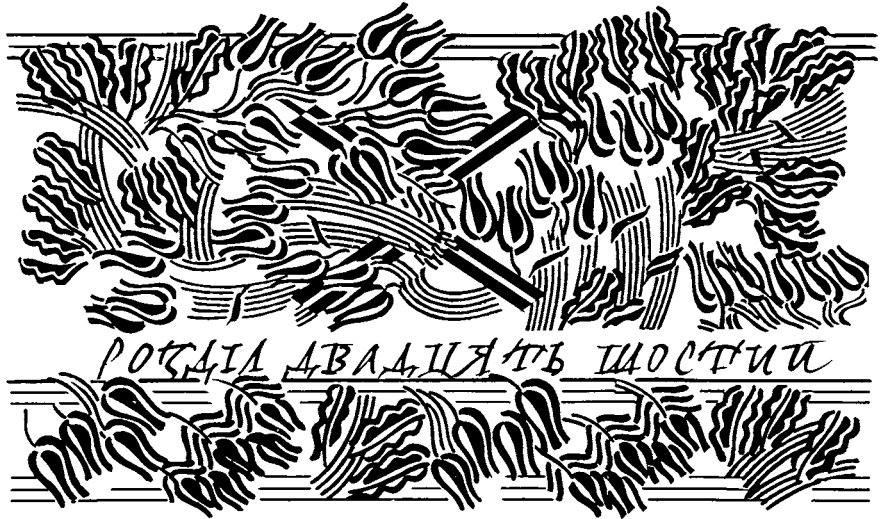
Полишивши те, віншуємо з повинності нашої й приязні вашу вельможність із цим урочистим святом Великодня. Дай Боже, вашій вельможності, провести ці свята в доброму здоров'ї і щасливому стані і щоб дочекатися багатьох таких при сподіваному щасті й на довгі літа, одержуючи над ворогами бажані перемоги і мавши зусібч непереможну славу, сердечно того зичимо.

Посланця вашої вельможності Вечорку чесно відпускаємо до вашої вельможності, з ним буде й Панько Лисий, який приніс до коша нам вашого панського листа. Він їде до вас разом з посланцем вашої вельможності, за нього ми обстаємо — побажай, ваша вельможносте, обділити його за його послугу своєю ласкою. При тому засилаємо нашу зичливість і доброхитні послуги і з найнижчим поклоном доручаємо самих себе на майбутнє вашій панській ласці.

З коша, 4 квітня 1684 року

Вельможності вашій, добродієві нашому,
всього добра щиро зичливий і до послуг доброхитний
Іван Гусак ¹⁰⁶², кошовий отаман війська царської
пресвітлої величності низового Запорозького

¹⁰⁶³ І н т е р ц и з а — дохід у казну з відкупів. Гроші збиралися в казну для заплати охотницьким кінним та пішим військам із віддачі на відкуп продажу горілки в шинках, тютюну, дьогтю, з користування млинами.

Про оренди в Україні за формою орендової інтерцизи ¹⁰⁶³; про ранню четверту розміну з татарами під Переволочною; про відняття Портою української влади в господаря Дуки і про вручення її свавільному розстризі Хмельниченкові з гетьманством і новим князюванням; про його, Хмельниченкові, збитки і про скарання його за те на смерть; про лядський страх через Хмельниченкове гетьманство і про їхню радість з його погібелі; про Драгинича, Куницького та інших гетьманів і полковників лядських, що були в Немирові після Хмельниченка, і про те, як вони звелися; про Палія, Іскру й Самуся; про смерть гетьманича Симеона; про багатий урожай солі в Бердах і Молочних; про обрання князя Гедеона Святополка на Київську митрополію; про лист казикарменського бея до Січі з виказом кривд татарам; про п'яту й останню розміну під Переволочною; про татарські догани росіянам за подарунки, вислані з Москви до Криму, і про посталу від того причину до війни.

оку від розподілу стихії 7194, а від сповиття плащаницею дитяти, що небо хмарами повиває, 1685 року. Як і в минулі літа, відправлялись у Малій Росії своїм порядком оренди, встановлені з монаршого відома для збирання грошей козацькому охотницькому кінному й пішому війську, потрібних на заплату. Гетьман Самойлович і цього, 1685 року, стверджуючи те, дозволив малоросіянам закуповувати полками й сотнями ті оренди, хто захоче. З таких охитників лубенські полчани закупили на рік увесь свій Лубенський полк (окрім Смілої й Константинова) самі, подавши до військового скарбу на військо 7010 золотих доброї козацької лічби. На цю оренду 9 лютого видано їм, лубенським полчанам, такий гетьманський інтерцизний універсал:

Іван Самойлович, гетьман із військом царської пресвітлої величності Запорозьким.

Ознаймовуємо цим нашим писанням кожному, кому про те належить знати, що за волею наших монархів, їхньої царської пресвітлої величності, з ради всієї старшини Запорозького війська ухвалено постановлення про оренди, з яких оренд охотницькі та інші, без яких не можна бути, війська нашого рейменту мають покривати свої витрати. А тепер ми, зберігаючи це нерушно, дозволяємо на прохання пана полковника і всіх тамтешніх обивателів Лубенського полку на 1685 рік їм-таки, обивателям того полку, мати в своєму завідуванні, згідно до наших інтерциз, виразно виданих на міста в минулому 1684 році, шинки горілчані, тютюнові і дьогтьові для загальної

Водяний млин (60).

Вітряк (60).

їм усім допомоги з тією умовою, щоб того полку щорічна рата¹⁰⁶⁴, належна до військового скарбу, 7010 золотих грошей доброї монети, була вистачена відразу по Великодні. А оскільки термін тієї оренди починається нині з Великодня, у такому ж часі має кінчитися у прийдешньому 1686 році. А при згаданих шинках ми пустили в завідування тим-таки обивателям і млини, які нікому не надано від нас в уживання особливими універсалами, і все, що тільки висловлено в минулорічних наших універсалах, ми заховавали при них без жодного зменшення й прибільшення, хочучи, щоб увесь той порядок, який установлено в тому на рік і який нами оголошено, був дотриманий. Отож, згідно наших інтерцизних універсалів, усі вони, обивателі, мають тримати ту оренду й пожиткувати, на що ми даємо їм цей підтверджувальний універсал, а також наказуємо пильно, щоб їм ніхто не чинив перешкоди як у шинках, так і в млинах та інших повинностях. А щоб у тому, що є нами закріплено, не було переміни, ми поновлюємо тут, щоб пивом, медом і брагою шинкувати було вільно кожному, а особи, які завідують орендою, не мають витягати жодних датків від тих медових, бражних і пивних шинків. І щоб кварта простої горілки в орендах продавалася нароздріб по три чехи, а при гуртовім продажі, тобто на весілля й на хрещення дітей, має продаватися за дешевшу ціну, або щоб не заборонялося людям, як козакам, так і посполитим, на такі акти купити горілки на боці або викурити її вдома. Містечка Сміла й Константинів, либонь, у тій-таки сумі стоять, однак вилучаємо їх із тим, щоб ніхто в них не ставив оренди,— тільки, щоб ми попустили їх у завідування, кому хочемо. Висловивши таку нашу гетьманську волю, ми дали цей наш універсал усім узагалі обивателям Лубенського полку.

З Батурина, 9 лютого 1685 року

Цей інтерцизний універсал переписано тут ні для чого іншого, тільки щоб знати, як саме в минулі роки писалися з військової канцелярії інтерцизні орендові універсали. Оренда за Самойловича починалася від Великодня, а за гетьмана Мазепи від преподобного Онуфрія Великого¹⁰⁶⁵.

Того-таки року була рання четверта розміна невільників у Переволочній з татарами, на якій так само був ближній окольнічий Леонтій Романович Неплюєв з гадяцьким полковником Михайлом Васильовичем та з іншими. Хоч і в минулі роки для тієї розміни з російського боку завжди прибували до Переволочної зарані, з весни, однак із кримського боку завжди на неї спізнювалися.

Того-таки літа турецький цар через якусь підозру відставив після дворічного панування над порожньою тогочібною Україною волоського господаря Дуку¹⁰⁶⁶ і вручив владу над тією мізерною запустілою Україною нестатковій й розстрізій Юрасеві Хмельниченку¹⁰⁶⁷. А поставивши його своїм турецьким гетьманом на Україні, додав йому ще й титул Сарматійського князівства (про що коротко було згадано раніше в польських конституціях, в розділі 18-ім) і звелів йому мешкати в Немирові, володіючи всією тогочібною Україною і справляючись на тому гетьманському уряді так, як належало б справлятися доброму й цнотливому чоловікові. Невідомо, скільки років він, Хмельниченко, гетьманував у Немирові¹⁰⁶⁸, відомо тільки те, що від гетьманського й княжого титулу піднісся він у велику пиху й не тільки в Немирові, але й по всіх навколишніх тамтешніх містах і селах утяжив був жителів небувалими податками і здирствами та невинними роботизмами. Також, чинячи по-тиранському безбожно, погубив і невинно позабивав багатьох людей, що не заслужили смерті, не виказуючи милосердя аж нікому. І хоч би найменшу причину винаходив він на будь-яку особу, суворо наказував забивати й умертвляти такого без жодного милосердя й пошани. Так він звелів застрелити й брацлавського полковника Коваленка, що приїхав до нього зі святковими привітаннями і при-

¹⁰⁶⁴ Рата — строк платежу.

¹⁰⁶⁵ Тобто від 12 червня (за ст. ст.).

¹⁰⁶⁶ Див. приміт. 1020.

¹⁰⁶⁷ Перед цим, у 1681 р., Ю. Хмельницький був скинений з гетьманства.

¹⁰⁶⁸ Ю. Хмельницький гетьманував у Немирові тільки півроку.

гадав був йому якийсь давнє діткливе слівце. Однак приспів час і самому злому зле погинути. На той час один багатий немирівський жид Орун відправив за своїм жидівським звичаєм весілля своєму синові без його, Хмельниченкового, відома. Хмельниченко на це узявся і звелів того жида Оруна зловити й припровадити його до себе. Але коли жид, остерігшись, зник, то було взято й припроваджено до Хмельниченка жидівку Оруниху, яку Хмельниченко без жодного розгляду звелів за згадане весілля облупити живу. Жид той Орун, звідомившись про таке Хмельниченкове тиранство над своєю жінкою і сам того боячись, скоротічно забіг до Кам'янця-Подільського і слізно та ретельно оповів кам'янецькому паші про всі вчинки, здирства й тиранства Хмельниченкові, а паша доповів про те у Стамбулі. Зі Стамбула ж прислано до того кам'янецького паші з якимись двома іншими пашами указ, щоб прикликали Хмельниченка з Немирова в Кам'янець, вчинили розшук про всі його вчинки і судили по заслугах. Коли Хмельниченко станув у Кам'янці перед пашами віч-на-віч з жидом Оруном, то його розпитувано про речі, які виставив супроти нього жид Орун, з яких він не міг виправдатися й викрутитися — жид доказав йому в вічі все те, що й заочно доносив. Тоді всі три паші, виїхавши з Кам'янця до Дунаю, там, наприкінці дунайського мосту, судили розстригу Хмельниченка за всі злії вчинки і здекларували йому смерть. За тим декретом і за наказом янчари відразу схопили Хмельниченка з-перед пашів і, за своїм звичаєм, накинувши йому на шию шнура, там-таки відразу й задавили його.

Оскільки Хмельниченкове гетьманство, що було в Немирові від турків, немало муляло ляхів, що й спати не могли вони безпечно у своїх домівках, зважаючи й на те, що для вищеописаного віденського порятунку розірвано з турками мир, поляки були втішилися на Хмельниченкову смерть, але не вельми; адже після смерті Хмельниченка відразу прислано від волоського господаря в Немирів наказним турецьким гетьманом Янія Драгинича ¹⁰⁶⁹, людину добру й спокійну. Скільки той Драгинич гетьманував у Немирові, невідомо, певно тільки те, що за його володіння немирівські люди та й інші тамтешні українські жителі відпочили після Хмельниченкових образ та утяжень і жили собі тихо.

Потім король Собеський, хочучи знову пригорнути від турків ту Україну до Польщі, постановив козацьким гетьманом якогось Куницького ¹⁰⁷⁰ і виправив його на прожиття з Польщі до Немирова, наказавши йому зтягати на королівські гроші й провіанти кінне й піше козацьке військо для війни з турчином, що тоді назрівала. А Драгинич, спокійний і смиренний чоловік, прочувши завчасу про гетьманство Куницького, відступив з Немирова в Ясси до свого господаря ¹⁰⁷¹.

Після Куницького були ще в Немирові лядські гетьмани Могила й Самусь. Але всі ті гетьмани, разом із Куницьким, невідомо в які роки ставали гетьманами, скільки часу гетьманували і коли перестали гетьманувати ¹⁰⁷². Те тільки відомо, що Куницький, прибравши немало пішого й кінного козацького війська, а саме до восьми тисяч, пішов був, з відома і за указом короля, війною на Буджак і Білого-

¹⁰⁶⁹ Я. Драгинич був гетьманом з 1682 до початку 1683 р., тобто після скинення Хмельниченка з гетьманства у 1681 р. (Див. р. XXIV, приміт. 1013).

¹⁰⁷⁰ С. Куницького призначено наказним гетьманом 1683 р. (Див. р. XXIV, приміт. 1020).

¹⁰⁷¹ Згодом Я. Драгинич перейшов на Лівобережжя. (Див. р. XXXVII).

Медальйон
Яна Собеського (23).

¹⁰⁷² Могила Андрій — колишній запорозький козак. Вигнавши турків з кількох міст та сіл, поставив залогом біля Кам'янця. У травні 1684 р. турки заманили загін А. Могили у засідку й розбили під м. Студеницею. А. Могила ледве втік з 30 козаками, і це стало причиною його падіння. Козаки після скинення А. Могили під впливом агітації з Лівобережжя розійшлися, частина на чолі з С. Палієм рушила у Запорозьку Січ. По тому польський король видав універсал, на ос-

нові якого козакам надавалися права і вольності на території біля Корсуня, Черкас, Чигирини, Лисянки, Умані. У 1684 р. наказним гетьманом був МIRON. Самусь (Самуїл Іванович) — виходець із Лівобережжя, козак Переяславського полку. Брав участь у віденському поході 1683 р. По тому дістав «приповідний лист» на формування козацького полку в місті Богуславі. Наказним гетьманом став аж після Гришка у 1692—1696 рр.

Значний старшина (19).

родщину вже в самі осінні заморозки. В цьому поході він частково струснув Волощину, зідравши один багатий монастир, що звався Соколець, і наблизився був до Білогородщини. Але білогородська й буджацька орди, довідавшись про це, приготувалися як належить для привітання Куницького. Куницький, звістившись од пійманих «язиків» про татарську поготовність, радив усьому війську не йти далі, а повернути назад, однак військо, а найбільше піхота, висміяло його, Куницького, в тому і, приписавши йому боязнь, не послухало його ради, а рушило далі в Білогородщину. Потім і військо, побоявшись, але вже не впору, повернуло назад з Куницьким, а татари, побачивши це, рушили за ним услід і біля річки Пруту, нагнавши його десь¹⁰⁷³, дали бій, в якому хоча й своїх татар стратили немало, але пересилили козаків так, що гетьман Куницький, не дочекаючись кінця війни і залишивши піхотне військо з полковником Могилою, відійшов з усією кіннотою геть від нього і прибув у Могилів, що лежить над Дністром. А при піхотному війську залишився його полковник Могила, який бився з татарами цілий день і, хоч дізнав немалої шкоди від татар у своїх людях, учинив і їм такий самий ущербок та й не дався при божій помочі бути доконаним укінець. Коли ж настала ніч, Могила, покинувши всі обозові тяжарі, налегці, як міг, перебрався з військом, хоч і не без своєї шкоди, через Прут — вони переповзли на животах по тонкому льоду. Він був поставлений від своєї піхоти гетьманом і прибув до згаданого Могилева, маючи немало озлобу на Куницького за його втечу. В Могилеві, учинивши раду, козаки викликали на неї з хати Куницького, на якій відразу Куницького звинуватили в усьому й убили¹⁰⁷⁴, а замість нього potwierдили гетьманом того-таки Могилу. Коли Могила позбувся гетьманства і коли після нього настав Самусь, про те, як казав вище, невідомо¹⁰⁷⁵, однак видно з подій, що всі згадані гетьмани, чи через свої військові незгоди, чи через лядські хитрування, щоб їм не платити за службу, довго не трималися на своїх урядах. Бо й Самусь, утиснений поляками, покинув гетьманство, прибув з Брацлава чи з Немирова до порожнього Богуслава й, осадивши в ньому людей, нарікся богуславським полковником, а схиляючись від поляків під реймент цьогобчнього гетьмана Мазєпи, привіз і віддав йому в Батурині свій гетьманський бунчук, печатку й, очевидно, булаву.

У той час, відразу після віденської служби, уже панували з дозволу короля Собеського Палій у Фастові¹⁰⁷⁶, а Іскра в Корсуні¹⁰⁷⁷, і називалися вони полковниками, Палій — білоцерківським, а Іскра — корсунським. І хоча належали вони до поляків, однак в основному бажали бути під російськими монархами і схилялися під Мазєпин реймент, приїздячи до нього в Батурин з празниковими вітаннями і дістаючи від нього всілякі подарунки. А від царської величності Палієві посилали як самому, так і його товариству щорічну платню по 1000 єфимків і по більше. З лядського ж боку присилано йому осібну платню, аж доки він цілком не відторгнувся був від поляків і не прихилився під російську владу. Після Самусевого гетьманства настали замість гетьманів у Немирові і Брацлаві полковники Туркулець, Абазин¹⁰⁷⁸ та інші, маючи при собі козацьке й волоське військо, готове до захисту Польщі, але й ті усі через лядське хитлянство перевелися і звелися на пшик.

Того-таки 1685 року помер старший син гетьмана Самойловича Симеон, стародубський полковник, у ніч з неділі Святого Духа на Троїчний понеділок¹⁰⁷⁹, про що писав тодішній ресент генеральної військової канцелярії Василь Кочубей, звіщаючи Леонтія Полуботка, тодішнього переяславського полковника. Він же, полковник, учинив на те 12 червня таку листовну відповідь до Кочубея:

Милостивий пане Кочубей,
вельми зичливий милостивий пане куме!

Прислане звідомлення від вашої милості, милостивого пана, про смерть вельможного гетьманіча його милості пана Симеона, стародубського полковника, повне жало та співчуття, і помущує мене не

¹⁰⁷³ У селі Троянові.

¹⁰⁷⁴ С. Куницького вбили на початку 1684 р.

¹⁰⁷⁵ Див. приміт. 1072.

¹⁰⁷⁶ Палій Семен (Гурко) — родом із Борзни. Вчився в Києво-братському колеґіумі. Ходив у віденський похід, після якого дістав «приповідний лист» на формування полку у Фастові. (Див. приміт. 1072).

¹⁰⁷⁷ Іскра Захар — також ходив у віденський похід та в Молдавію 1686—1687 рр.; осадив полк у Корсуні. Близько 1711 р. переселився на Лівобережжя, помер 1730 р.

¹⁰⁷⁸ Абазин Андрій (Абазинець) — козацький полковник у м. Брацлаві. Сформував полк і займався заселенням слобід. Вів безперервну війну проти турецько-татарських нападів — жив по сусідству з буджацькими татарами. Взимку 1703 р. був скараний на смерть за участь у повстанні проти Польщі.

¹⁰⁷⁹ Тобто 19 травня (за ст. ст.).

до листовної приятельської відповіді, а до великого плачу. Промовчав би про численні добродійства його вельможності до мене, але не можу промовчати (бо це наказує мені голосно плакати) про ту надію на нього, адже він віддав багато праці для загального добра вітчизні Україні і ще більше мав освідчити, хоч багато й освідчував, — зараз бачимо цю надію схиленою разом із його милістю при гробі. Належить це приписати нашому нещастю, але пощастило його вельможності в тому, що поспішивсь у небо він до єдиного в трійці Бога зі своїм поклоном у неділю Святого Духа на понеділок безначальної Трійці. Зичачи йому тієї щасливої дороги, я доручив отцям протопопам і всім священикам у Переяславлі, щоб зачинали за душу, що впокоїлася, сорокауст, який, будиши впевнені мною в ласці ясновельможного його милості пана гетьмана, почали 12 червня. Зичу при моєму жалібному плачу, щоб це було приємно господові Богові, а душі його вельможності, яка спішить до всеміцної божої правиці, корисно. А вашої милості милостивого пана прошу й таке: звольте доповісти ясновельможному добродієві, щоб і я був присутній на похороні в призначеному місці¹⁰⁸⁰, і проси покійно його панського на те дозволу. Доручаю при цьому себе милостивій ласці і приязні вашої милості милостивого пана, Ваш

¹⁰⁸⁰ Семена Самойловича поховано у Макошинському монастирі.

зичливий усього добра
приятель й охитний до послуг Леонтій Полуботок,
полковник їхньої царської пресвітлої величності
Запорозького війська переяславський

З Переяславля, 12 червня 1685 року

Митрополит
Г. Святополк-Четвертинський (6).

Дивися, читальнику, як добрі люди жаліють доброго пана! Того-таки літа, було воно сухе, вродилося дуже багато, більше, як у минулі літа, солі в Бердах і Молочних. А оскільки з Кримом був мир, то по неї ходили пречисленні табори і вибрати її всю так і не змогли.

Того-таки літа за погодною згодою гетьмана Самойловича та й усього взагалі духовного й мирського малоросійського народу вибрано на Київську митрополію нерушного у святому благочесті мужа, повного розуму й святої благодаті, преосвященного Гедеона Святополка, князя Четвертинського, що був єпископом луцьким і острозьким тієї-таки Київської єпархії. Престол Київської митрополії, осиротівши після преосвященного Йосифа Тукальського, свого митрополита, який кінчив своє життя в Чигрині за гетьмана Дорошенка, був аж кільканадцять років без свого пастиря — сталося те через постійні тодішні малоросійські завірюхи, з-за ворожих воєнних находів і через запустіння тогочасної України.

Того-таки року, 26 жовтня, великий казикарменський бей писав до Січі через посланців, виправлених від ханського намісника й перекопського бея, висловлюючи в своєму листі, що між Оттоманською Портою та Російським царством зараз святий мир, а запорозькі козаки роблять казикарменцям і кримцям безперервні шкоди, займаючи у степах коні по десятку і по п'ятдесят та чинячи їм інші кривди, і порушують тим самим мир. Той бей просив кошового отамана, щоб згаданих кримських посланців незабаром було відправлено з належною пошаною назад із Січі і щоб послано було військового осаула, аби зігнати до Січі з низу Дніпра всіх козаків, аби надалі такої шкоди не діялося, а свавільці хай будуть у таких учинках присмирені, щоб через їхню сваволю не розгорівся поміж монархами вогонь неприязні та війни — це й ханського намісника, перекопського бея, воля, щоб козаки були спроваджені з низу Дніпра для забезпечення від шкод. Але те кримське й казикарменське бажання не задоволено із запорозького боку, їм дано відповідь, щоб самі стереглися свавільців, ловили і як хотіли, так і чинили з ними. Бо то не годилося б, щоб через гультаїв і свавільників добре й чесне товариство військово зганяти з низу Дніпра, з їхніх віток і здобичів, карати й ображати його.

Того-таки року пізно восени ¹⁰⁸¹ під Переволочною відбулася друга, а всього, протягом усіх років, п'ята й остання розміна невільників із татарами, на якій уже був не Неплюєв, але інший — ближній окольничий Кирило Осипович Хлопов, він її докінчив ¹⁰⁸². Але оскільки в усі оті минулі чотири літа під час розмін, що бували під Переволочною, татари хвалилися подарунками ¹⁰⁸³, які посилали царські величності Кримській державі, то почали говорити вони на уприкрення росіянам, що ті подарунки мають від російських монархів через шаблю. З тих примовок ¹⁰⁸⁴ виросла тоді причина до розірвання з Кримом постановленого миру і до постання російських монархів війною на Крим, про що попереду незабаром буде ретельно оповіжено.

¹⁰⁸¹ Розміна відбулася у жовтні 1685 р.

¹⁰⁸² 8 жовтня 1685 року на з'їзді в Переволочній при розміні полонених від ханового імені була видана шертна, чи присяжна грамота, на ім'я Л. Неплюєва. З Неплюєвим були гадяцький полковник М. Василевич і дяк М. Жадінов.

¹⁰⁸³ Татарам, що брали участь у розміні, російський уряд прислав «казну і жалування», тобто гроші й подарунки.

¹⁰⁸⁴ Очевидно, розірвано мир не через ті «примовки», а через те, що татари в той час постійно нападали на Україну.

Про гетьманську уразу на Орільські сотні; про їхнє покарання й прощення, висловлене в гетьманському універсалі; про діткливе гетьманське писання до запорожців і взаємну діткливу листовну відповідь гетьманові від запорожців; про постановлений і утверджений у Москві Вічний мир і російський союз з поляками проти турчина; про тодішні пакти; про лібертаційний ¹⁰⁸⁵ королівський універсал, виданий на прохання Шум'янського всьому духовенству грецького обряду, що жило в Польщі; про королівський лист до запорожців з побажанням, щоб вони допомогли йому супроти бусурман; про затвердження в Москві на Київську митрополію князя Гедеона Четвертинського з даною йому на те патріаршою грамотою.

¹⁰⁸⁵ Лібертація — звільнення матку від постою, відпускний документ.

¹⁰⁸⁶ Поселення біля р. Орелі, що починається на Харківщині й тече по Дніпропетровщині.

оку від створення Адама 7194, а від плотського пришествя в світ Господа 1685 року. Гетьман Самойлович скоро після Різдва Господнього одержав з орільських міст ¹⁰⁸⁶ Полтавського полку відомість, що численне товариство, не слухаючи гетьманських

універсалів, подалося зі своїх домівок за Дніпро на шкідливі собі лядські затяги. Невзбарі дістав він і другу звістку, що начебто свавільне товариство тих-таки орільських міст розбило десь у полі кримського посланця, а з ним замордувало й царського гінця. Він дуже уразився за те на згаданих жителів орільських міст і, щоб покарати їх за ту сваволю (коли це справді вчинили вони), наказав тодішньому полтавському полковнику повідставляти від урядів усіх орільських сотників, а замість них понасилати з інших міст Полтавського полку добрих і справних молодців. Коли за гетьманським наказом це було вчинено, наслані сотники почали обходитися з тамтешніми жителями без належної пошани. Тоді орільські жителі, взявши ту новину, насланія сотників, за велику собі образу й утяження, суплікували до гетьмана, засвідчуючи свою невинність, що за свавільних людей, яких є скрізь повно, добрі й цнотливі мешканці терплять без пошани й розгляду гетьманський гнів і покладену на себе епітимію ¹⁰⁸⁷. І коли б та епітимія незабаром після вичитання супліки не була б розрішена, то всі вони, покинувши старі свої житла, мусили б шукати собі іншого місця. Гетьман Самойлович, вичитавши таку супліку орільських сотень, схаменувся, що неслухно карає невинних замість винних, і відразу, розрішивши накладену епітимію, наказав полтавському полковникові ¹⁰⁸⁸ познімати насланих сотників, а товариству тих орільських сотень дозволив, згідно давніх їхніх звичаїв та вольностей, повстановлювати в себе сотниками кого хочуть і мешкати їм нерушно на своїх місцях при вірності й статечності. Про це він 11 квітня писав у ті ж таки орільські сотні такий свій гетьманський універсал:

¹⁰⁸⁷ Епітимія — покута, кара, що її накладає церква за гріхи.

¹⁰⁸⁸ Полтавським полковником був тоді Федір Жученко.

«Іоанн Самойлович, гетьман з військом
їхньої царської пресвітлої величності Запорозьким.

Ознаймуємо всьому старшому й меншому військовому товариству і всім посполитим людям, обивателям орільських міст. Музило нас вельми уразити те, що в тії тільки-но минулі літа з наших міст виявилися ворожі й шкідливі речі нам, усьому війську та народу, супроти поприсяженої пресвітлому монархові вірності й належної зичливості нам, рейментарям. Знаю-бо, що не тільки багато хто з-поміж вас позабігали на шкідливі затяги, але й що ви ніколи не зупиняли багатьох людей з інших міст, що бігли або явно простували на ту ж таки сваволю. Але найгірше, виросла з-поміж вас збродня, що тамтешні неприпинні мешканці розбили, схопившись із упертим гуком і з неситим до крові замислом, кримського посланця та замордували гінця власних наших пресвітлих царів, учинивши тим самим такий злий вчинок, від якого може бути в сторонніх держав на все військо і на весь народ наш ураза. Ви ж дали злий через те привід, що багато людей повтікало за кордон й утрапило в такі негаразди, що одні втратили свої душі, інші втрапили в бусурманську неволю, а треті залишилися, як блудні, без власного пристановища.

За такі нестатки, що діються отак у людях ваших, через відомий наш наказ постановлено у вас насланих сотників. І коли б звичайна добротливість не спинила нашого до вас гніву, годилося б послати до вас полки для помсти за незичливість та впертість. А тепер, покладаючись прецінь на ту ж добротливість, виказуємо вам замість помсти ласку, розуміючи, що ті наслані сотники не кожному з-поміж вас прийдуться в смак, ми наказали панові вашому, полтавському полковникові, щоб він спровадив їх від вас і дозволив вам вибрати з-поміж себе людей за вашим бажанням. Після цього нашого дозволу повинні ви наставити з-поміж себе таких старших, які б і до нас були зичливі та й поміж вас зуміли б, згідно волі нашої, встановити добрий і пожиточний лад. Відтак, щоб і самі уміли ви та ретельно дбали заховати самохітну постійність та віддавали нам у всіх okazіях вірне послушення, дотримуючись, щоб з-поміж вас не виявилася жодна подібна до минулих учинків ворожість. Коли ж після цієї висвідченої вам нашої ласки з-поміж вас виявилася б щось незичливе супроти нас, то вже не матимете більше приступу до ласки нашої і годі буде вам просити милості, чого вам не зичимо, а зичимо вам усім заживати від господи Бога доброго в мирі здоров'я.

Даний у Батурині, 11 квітня 1686 року

Звищнайменований гетьман, рукою власною»

А що за чийсь доносом й уданням за згаданий розгром кримського посланця була гетьманська докірлива ураза й на низове Запорозьке військо, то гетьман через свого нарошного посланця писав до того низового війська вельми діткливого свого листа, ганячи в ньому їм такі неслухні вчинки й злодіяння. Запорозьці, не почувавшись у тому анітрохи винними і не визнаючи слухними ті докори, вельми розгнівалися за свою зневагу й безчестя на гетьмана Самойловича і через того посланця, вет на вет, дітжливо й уразливо написали 26 квітня у відповідь такого свого до гетьмана листа:

«Вельможний милостивий пане гетьмане Самойлович!

Після розорення Чигрина з вашої із князем Ромодановським ласки та й решти українських міст через бусурман, коли пронеслася була поголоска, що вони, бусурмани, хотіли прийти з великими своїми силами й на розорення нас, низового Запорозького війська, ваша милість, милостивий пан, пишучи про те до нас, низового війська, горливо обіцялися боронити нас від такого ворожого бусур-

¹⁰⁸⁹ Мається на увазі Федір Петрович Шереметьєв, зять Самойловича, якого було 1685 р. призначено київським воєводою. Але дочка І. Самойловича Параска недовго прожила з чоловіком, померла 20 березня 1685 р. У липні цього ж року І. Самойлович послав у Київ Л. Неплюєва та І. Мазепу і забрав придане своєї дочки, отже не мав із зятем ніякого приятельства,

¹⁰⁹⁰ Тобто Новобогородицький город, пізніше Новомосковськ. Російський уряд вирішив збудувати це місто у 1688 р. для складання тут військових припасів.

манського наступу всіма силами свого рейменту. А тепер виказується інакше, що сам, ваша милість, винаходиш свої рейментарські способи вже не заступати, а розоряти нас, низове військо, оскільки, щоб витіснити нас з лугів і віток дніпрових, старовічних наших козацьких жител, урадилися з московськими боярами, а найбільше зі своїм сватом Шереметом ¹⁰⁸⁹, побудувати нижче Самари понад Дніпром міста ¹⁰⁹⁰, чого ми ніколи не сподівалися. Над те, як позаминулого року через гадяцького Вечоренка, так і тепер через козака Батуринської сотні Книша, обписуєш нас, ваша милосте, і досаджуєш нам своїми листами без жодної нашої вини. Бо ми, низове військо, як перед нашими пресвітлими монархами, так і перед тобою, рейментарем, ні в чому не чуємося винними, і коли б до того прийшло, то ми готові стати перед ким належить до розправи й усправедливлення з тими, які нас перед вами оббріхують і облескують. Уваж, ваша рейментарська милосте, чи то слушно чините, що без жодного документа й розшуку, повіривши одним тільки безсовісним наклепникам, і слухати не хочете виводів та оправдань наших, низового війська, та безневинно нам допікаєте й безчестите, а може, й пресвітлим монархам невинно те доносите на нас і ласку їхню, монаршу, до нас губите? А коли прийшло до того, що кращу честь у вас мають ваші підхлібники, крутії та шахраї, ніж ми, ціле Запорозьке військо, і краще вірити їм, хоча й брешуть, ніж нам, хоча й правду мовимо, то зволь, ваша милосте, надалі з ними й жити, а нас, Запорозьке військо, ні в чому не зачіпати й не досаджати, ми ж також не станемо докучати навзаєм і вашій рейментарській милості, згідно приказки: «Святий Бернардине, ми ж тобі не молимося, ти ж нас не помилуй!»

Намір ваш щодо витіснення нас з наших дніпрових лугів хай буде цілком відмінено — просимо, бо хоча, бачиться нам, ще далеко до того, однак усілякому злу проханням і пороодою краще запобігти завчасно. Чи ж не досить ще того вашій милості, що, вважаєш, уся цьогобична Україна, одурена сподіванкою твоєї оборони, до решти пропала й запустіла? Та ще хочеш віддати запустінню дніпрові луги й терни, що красяться військом нашим, як зільними кринями! Люди, що хотіли працювати для Бога в усамітненні, залишали світ і відходили в пустелі, ти ж, у світі живучи і від світу збагачуючися славою та грішми, неправедно хочеш оглядати мирські поселення порожніми, що вже й доказав немало над Чигрином та іншими тогобичними містами й провінціями. Сподіваємося запевне, що краще ваш покійний батько мешкав зі своїми парафіянами, ніж ваша милість обходиться з нами, Запорозьким військом, і братами нашими військом городовим, через ласку й зичливість якого з дрібної посади веприцького ¹⁰⁹¹, потім красноколядинського сотництва ¹⁰⁹² і тамтешнього писарства, потім з наказного полковництва ¹⁰⁹³ й генерального суддівства став поставлений на високому гетьманському уряді. Зволь знати про те, що тут, поміж нами, низовим Запорозьким військом, є кращі від вашої милості, милостивого пана, заслужені товариші й досвідчені кавалери в рицарських справах, які могли б справляти той гетьманський уряд так, щоб наша малоросійська вітчизна жила краще, на що маємо в себе й дорогоцінні клейноди, що належать гетьманській персоні. Але для загального добра й вітчизняного миру не хочемо їх наставляти на той уряд і тим перечити голосам братів наших, городового малоросійського війська, поданим за твоє гетьманство. Але ваша милість, чи то через багатства, що дісталися до рук твоїх, чи через колежанство Шеремета ¹⁰⁹⁴, лишаючись на тому гетьманському урядові, надто високо вгору зносишся. І не тільки братів наших, військо свого рейменту городове, але й нас, добрих молодців, зичливих синів вітчизни своєї, за ніщо маєш і, як дворових своїх челядників чи хлопців, ганиш та безчестиш невинно своїми листами. Такого безчестя наше старожитне низове військо ніколи не дізнавало протягом давніх минулих часів і від стародавніх, що були тут у лугах, дніпрових гетьманів своїх вельможних Лянцкоронських ¹⁰⁹⁵, польських сенаторів і ясновельможних князів

¹⁰⁹¹ І. Самойлович був сотником у м. Веприку Гадяцького полку.

¹⁰⁹² У м. Красний Колядин мав парафію батько І. Самойловича, священник.

¹⁰⁹³ І. Самойлович був чернігівським наказним полковником.

¹⁰⁹⁴ Див. приміт. 1089.

¹⁰⁹⁵ Лянцкоронський Прецлав — козацький гетьман у першій чверті XVI ст., його іменують «першим гетьманом».

¹⁰⁹⁶ Мається на увазі Вишневецький Дмитро (Байда) — козацький ватажок у середині XVI ст., який на початку 1550 рр. поставив замок на острові Хортиця і згуртував довкола себе козаків. Ружинський Михайло — гетьман реєстрового козацтва (1587).

Вишневецьких та Ружинських ¹⁰⁹⁶. Та й тепер, не тільки пресвітлі государі, царі наші православні, але й найясніші християнські монархи, римський цесар і король польський, також цар, і вейзир турецький, та хан кримський, пишучи до нас при належних потребах, віддають нам належну шану і не понижують рицарської хвали нашої, як то чиниш ваша милість, що не тільки нас ганиш, але й неслухно чигаєш на викорінення наше. Тож хай намір ваш будувати понад Дніпром нижче Самари міста і витіснювати нас з наших дніпрових дугів буде остаточно відмінено й полишено — втретє і вдесяте пильно просимо. Коли ж не зволиш відкинути за нашим проханням те неслухне своє передзавзяття, то дивися пильно й уважай, щоб незабаром не спіткало тебе те, чого зичиш нам, де вже ні багатства твої, ні колегування не допоможуть тобі і від гніву Божого не збавлять, бо дім, що розділився в собі, за правдивим євангельським словом, порожніє, а хто кому зле мірить, тією ж міркою відміриться і йому. Бо що то за увага й правда, щоб нас, старожитне Запорозьке військо, витіснити з наших предковічних низо-дніпрових жител, а населити там інших, нових невігласів, хіба що для крайнього розорення й занепаду вітчизни. Цього ми не тільки з сумління нашого християнського, але і з сердечної братерської зичливості вашій милості, милостивому панові, не зичимо. Ми теж, військо низове Запорозьке, віддавши безцеста й печаль нашу, завдані від вашої милості, милостивого пана, сердцезнавцеві Богові, зичимо вашій рейментарській милості доброго здоров'я і щасливого в усьому на довгі літа життя-буття.

*З коша Запорозької Січі
26 квітня 1686 року*

Вашій рейментарській милості всього добра
зичливі приятелі й брати

Григорій Сагайдачний ¹⁰⁹⁷, кошовий отаман,
з усім старшим і меншим товариством низового
Запорозького війська»

¹⁰⁹⁷ Яременко-Сагайдачний Г. таки був у той час кошовим.

Фігура шляхтича з титула книги:
К. Бадецький. Література міщанська в Польщі XVII ст. (2).

Того-таки 1686 року в травні було домовлено й закріплено в царському великому місті Москві Вічний мир росіян з поляками та їхній союз супроти турчина. Бо після багатокровних (раніше описаних) військових російських і козацьких з поляками й литвою експедицій з великим розоренням Литви, з узяттям литовської столиці Вільня, також Смоленська та інших багатьох міст і провінцій — було це все через Хмельницького, — либонь, у 1667 році в Андрусові було постановлено (як писалося про це в розділі восьмому) перемир'я росіян з поляками на тринадцять років. Однак, як минули ті роки, коли 1680 року послано до поляків у Варшаву повноважних російських послів (про це оповіджено в розділі двадцять першому), щоб учинити повний мир та союз супроти турчина, то повного миру й союзу з поляками не постановлено, посольство те закінчилося, здається, тільки письмовим перемир'ям і з тим повернуло до свого государя в Москву. Коли ж минуло п'ять років і чотири місяці, зблаговолив тоді Бог бачити поміж обома християнськими монархами, російським і польським, повний мир. Господь нахилив тоді серця обох монархів до згоди й вічного миру, який був цілковито постановлений й утверджений після прибуття в царське місто Москву великих і повноважних лядських послів 6 травня цього 1686 року отими, що їх подано нижче, пактами й договорами з повним союзом у майбутній війні супроти сильного християнського ворога — турчина й хана кримського. Треба сказати, що цього союзу росіян та поляків бажали найясніші християнські монархи, тобто римський цесар Леопольд, французький король, курфюрст брандербурзький та Річ Посполита Венетійська ¹⁰⁹⁸, як про те свідчиться в десятому

¹⁰⁹⁸ Тобто Венеція.

артикулі, або пункті нижчеподаних пактів вічного миру, мовиться про це і в Пуфендорфія на листі чотириста сьомому. А щоб краще побачити, на яких пунктах ті договори вічного миру росіян з поляками закінчено й закріплено, подаю їхню копію:

СПИСОК З ДОГОВОРУ ВІЧНОГО МИРУ

росіян з поляками 1686 року ¹⁰⁹⁹.

¹⁰⁹⁹ Звірено за вид.: Полное собрание законов Российской империи.— СПб, 1830.— Т. II.— С. 770—786. (Далі — Собрание).

¹¹⁰⁰ Пропуск. Собрание: «для вічної і святої хвали його, для безсмертної пам'яті того нижче поданого діла, для слави й примноження християнського добра, для прикрашення і добробуту схилених до святого миру християнських народів». Далі в Собрании йдеться про польських послів, а тоді вже про російських. У С. Величка — навпаки. Це пояснюється тим, що він користувався польським примірником договору. Таке зміщення є і в інших місцях, але це не спотворює змісту.

Милістю всемогутнього Бога, що діє скрізь у всіх діяннях, всюдисущого, що все виконує й дарує добру втіху всім людям, творця нашого, славленого в трійці ¹¹⁰⁰. Пресвітлих і державних великих государів царів і великих князів Іоанна Олексійовича та Петра Олексійовича, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержців, московських, київських, владимирських, новгородських, царів казанських, царів астраханських, царів сибірських, государів псковських і великих князів смоленських, тверських, югорських, пермських, вятських, болгарських та інших, государів великих князів Новгород, Низовської землі, чернігівських, рязанських, ростовських, ярославських, білозерських, удорських, обдорських, кондійських, і повелителів усієї Північної країни, і государів Іверської землі, карталинських та грузинських царів, кабардинської землі черкеських і горських князів та інших, численних держав і земель, східних і західних, і північних отчичів та дідичів, і наслідників, і государів, і володарів, їхньої царської пресвітлої величності, ясновельможний та вельможні ближній боярин князь Василь Васильович Голцін, оберігач царської великої печатки та державних великих посольських справ і новгородський намісник, ближній боярин та вятський намісник Борис Петрович Шереметьєв, ближній боярин та суздальський намісник Іван Васильович Бутурлін, ближній окольничий та шацький намісник Петро Дмитрович Скуратов, ближній окольничий та муромський намісник Іван Іванович Чаадаєв, думний дяк Ємельян Ігнатович Українцов та дяки Василь Бобинін, Василь Постников, Прокопій Возніцин, Іван Волков. А з другого боку найяснішого й державного великого государя Яна Третього, божою милістю короля польського, великого князя литовського, руського, пруського, жмудського, мазовецького, волинського, подільського, підляського, ліфлянтського та ін., його королівської величності, і всіх чинів Річі Посполитої, духовних та світських, обох народів Корони Польської та Великого Князівства Литовського великі й повноважні послы, ясновельможні й вельможні, а саме: з Сенату Криштоф на Гримултовичах Гримултовський, познанський воєвода, маршалок королівської величності, костянський староста; Марціян Олександр князь з Козельська Огінський, граф на Дубровні, канцлер великий Великого Князівства Литовського, мстибовський, радошківський, дорсунійський, сидричинський, немоносський ¹¹⁰¹ староста; з рицарського кола з Великої Польщі Олександр з Прійма Пріємський ¹¹⁰², коронний підстолий, остринський староста; з Малої Польщі Олександр Ян з Потока Потоцький, каменецький каштелянич, полковник його королівської величності; а з Великого Князівства Литовського Николай князь з Козельська Огінський, мечник Великого Князівства Литовського, маршалок войскошійський ¹¹⁰³. Після відправлення до наших великих государів, до їхньої царської величності, свого посольства від їхнього великого государя, від його королівської величності, і після вручення вірчої й повноважної грамоти його королівської величності, також даної їм повної сили від усіх чинів Річі Посполитої, говорили вони, будучи на численних розмовах, про зміст їхньої государської братської дружби й любові поміж великими нашими государями, їхньою царською величністю, та великим государем, його королівською величністю, і чинили вони спільне дбання поміж ними, великими государями, та їхніми обома великими державами, як Російським царством, так і Короною Польською, і Великим

¹¹⁰¹ Собрание: «Немоновський».

¹¹⁰² Собрание: «Пріймський».

¹¹⁰³ Собрание: «Волковійський».

Князівством Литовським, спершу про вічний мир, а потім про спільний союз і про виконання деяких невиконаних статей в Андрусівських договорах та договорах посольських, описаних і викладених у минулі часи до цього нашого постановлення, щоб усі сварки й доуки, вчинені наобабіч, заспокоїти на вічні часи. І милістю та благословенням того-таки всемогутнього Бога, славленого в святій трійці, і з доброю поміччю та заступництвом християнської надії, Пресвятої володарки нашої Богородиці й завжди діви Марії та з молитвами всіх святих, ми, ближні бояри й думні люди великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, та великі й повноважні послы його королівської величності й Річі Посполитої, погодно домовилися, постановили й затвердили поміж пресвітлими й державними великими государями, з божої милості царями й великими князями Іоанном Олексійовичем та Петром Олексійовичем, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержцями, отчичами та дідичами численних держав та земель, східних, західних та північних, наслідниками, й государями, й володарями, їхньою царською величністю, а з другого боку поміж найяснішим і державним великим государем Яном Третім, божою милістю королем польським, великим князем литовським, руським і т. д., його королівською величністю та їхніми, обох великих государів, наслідниками, і всіма чинами Річі Посполитої обох народів Корони Польської, і Великого Князівства Литовського, духовними, і світськими, і підданими їхніх великих держав, бути вічному мирові й християнській згоді, як зображено явно й просторо в нижчеподаних статтях.

1

За тим постановленим і затвердженим вічним миром і святою згодою, щоб надалі було забуто й віддано без помсти в непам'ять усі сварки й неприязні, які вчинилися зобабіч навіть до цього часу й дня (тобто до установаження теперішнього вічного миру), що були від часу порушення війнами, мечем чи будь-якими іншими неприязнями колишніх Полянвських договорів з минулих часів. Також щоб полишено, й надалі не згадувалося, й віддано на вічні часи в непам'ять усі колишні мирні договори, постановлені й утверджені з початку і після минулої війни аж до цього вічного миру, як колишній Полянвський вічний мир¹¹⁰⁴, так і Андрусівський і посольський московський, з усіма, які не є в них, зображеними й описаними статтями.

¹¹⁰⁴ Полянвський вічний мир було поставлено 27 травня 1634 р. за іменем ріки Полянвка, де велися переговори про мир.

І цим теперішнім, міцним, вічним, мирним нашим постановленням та святою згодою поміж нашими великими государями, їхньою царською величністю, і великим государем, його королівською величністю, та їхніми, обох великих государів, наслідниками й майбутніми великими государями, царями й великими князями російськими, між великими государями королями польськими і великими князями литовськими та поміж їхніми великими державами, і землями, і містами, як тими, що були здавна на будь-якому боці, так і тими, що їх завойовано, які теперішнім вічним договором відступлено в той чи інший бік, і між підданими обох боків людьми всілякого чину, щоб було відновлено й утверджено постійну, нерушну та пряму дружбу, добру вірність і згоду за нинішнім нашим ствердженням на вічні часи, що має бути міцно дотримана зобабіч без усякого порушення. Тож їхній царській величності, також і його королівській величності та їхнім наслідникам бажати поміж себе в усяких мірах загального добра і шукати брат братові найкращого та в усьому поміж себе чинити по правді. І надалі той вічний мир хай буде дотримано й виконано на вічні часи без найменшого порушення від великих наших государів, їхньої царської величності, та від великого государя, від його королівської величності, від їхніх, обох великих государів, наслідників і майбутніх великих государів та великих князів російських, так і від великих государів королів польських та

великих князів литовських і від чинів Річі Посполитої обох народів Корони Польської й Великого Князівства Литовського, духовних і світських.

2

Государські найменування й титли великих наших государів, їхньої царської величності, також і великого государя, його королівської величності, мають бути писані наобабіч в їхніх государських грамотах та в усяких листах і зображені на їхніх державних печатках за їхньою государською достойністю й честью, як то зображено на початку нинішнього поствердного закріплення, без змалення та змін. Також бояри, воєводи й приказні люди їхньої царської величності, що будуть у порубіжних містах, кому де належатиме знати, а з другого боку сенатори, й воєводи, й гетьмани, й люди всіякого уряду й чину, кому де належатиме знати, за указом великих своїх государів мають писати їхні государські найменування й титли в усіляких листах за нинішнім нашим постановленням, як найменовано напочатку, остерігаючи, щоб ні в чому не давано причини до неприязні, а всілякі видавання з канцелярій його королівської величності і від порубіжних людей Корони Польської та Великого Князівства Литовського мають виходити польською мовою й письмом, як це робилося в часи минулого перемир'я, аж до цього вічного миру. А коли їх, великих государів, їхньої царської величності чи королівської величності, господь Бог ударує надалі від їхніх, государських, ворогів землями й містами, то вони, обидва великі государі, можуть ними писатися без змалення і ті нові титли не мають уважатися за супротивні до цього вічного миру. А коли які люди достеменно не можуть знати повні їхні, великих государів, титли, то їм у своїх листах і в усяких писаннях писати середні їхні, великих государів, титли й найменування, геть-но так, як написано вище цього в першій статті. А коли в царської величності чи в королівської величності трапляються посольства чи інші справи з іншими навколишніми державами й государями і де випадє найменовувати чи писати в друкованих і письмових листах та договорах їхньої царської величності чи королівської величності наймення, на якій мові те не трапиться, то тоді їх, великих государів, найменовувати й писати тими словами: їхньої царської величності російських і його королівської величності польських. А щоб через описки в титлах обох великих наших государів від порубіжних простих і несвідомих людей не було приводу до неприязні, надалі прості порубіжні люди з обох боків не повинні будуть писати повних і середніх государських титл, але тільки найменовувати: їхня царська величність та його королівська величність. А воєводи, урядники й начальні люди мають зобабіч доглядати за писанням найменування і тител обох великих государів за цим договором вічного миру, як написано те у вищенайменованій статті.

3

Також домовилися й постановили, щоб усім містам й землям, що завойовані в минулу війну від Корони Польської та Великого Князівства Литовського, тобто Смоленську, з містами й уїздами, що відтіля, від Вітебського, Полоцького й від Лютинського уїздів, належать до Смоленська: Дорогобужу, Білій, Красному, зі своїми містами, уїздами і приданим, бути на боці їхньої царської величності, як вони перебувають до цього часу за перемирним договором. А з іншого краю Рословлю і де є сіверські міста: Чернігову, Стародубу, Новгород-Сіверському, Почепу та іншим, а також усієї Малої Росії цього боку Дніпра, містам: Ніжину, Переяславлю, Батурину, Полтаві, Переволочній та всім містам і землям того малоросійського краю, яким не названі вони назвиськами й урочищами, з усіма його уїздами, селами й хуторами, і всякого чину людьми, що живуть там

Києво-Печерська лавра (23).

з приданим, щоб вони як по цей час перебували за перемирним договором на боці царської величності, так і тепер лишалися на вічні часи на боці їхньої царської величності. А його королівській величності від Дніпра в усьому тому згаданому малоросійському краї ніякі городи, міста, волості, аж до Путивльського рубежа, не можуть належати вічно, і не матиме він їх у своїм володінні та в державі від нинішнього часу і дня вічного миру. А за річкою Дніпром має також лишатися на боці їхньої царської величності богоспасенне місто Київ, прабатьківська отчина їхньої царської величності, таким обмежуванням: угору Києва берег Дніпра, почавши від гирла річки Ірпені, яка впадає в Дніпро, вниз Дніпром з містечками Триподем і Стайками, а за Стайками також Дніпром униз на милью, а звідти від Дніпра, почавши прямим шляхом через поля по п'ять миль у ширину, а від того місця, також ведучи полем, просто до ріки Стугни — має лишатися на боці, у володінні та державі їхньої царської величності. А всі землі біля Києва, що лежать між річками Ірпенем і Стугною, чи Стулмою, аж по Васильків, і тому містечку Василькову, а від нього вгору від берега річки Стугни в поле (оскільки Васильків стоїть¹¹⁰⁵ на півмилі вище) і звідти має бути проведена межа ріками Стугною та Ірпінню, має навечно належати до боку їхньої царської величності. І ті вищепозначені місця мають бути відмежовані через призначені від обох великих государів, їхньої царської величності і його королівської величності, особні знаки й копці. А вниз річки Дніпра, що йменується Запороги, козаки, що живуть в Січі і в Кодаці та перебувають ув інших місцях по Задніпрю, в яких вони мають бути там островах і своїх поселеннях від Січі вгору Дніпра по гирло річки Тясмин, що впадає в Дніпро, перебуватимуть за цим вічним договором у володінні та державі великих государів, їхньої царської величності, також навечно з усіма, що є при них, стародавніми вольностями і місцями, щоб вони, запорожці, як це велось здавна, мали повне задоволення як у лісах, так і в звіриних та рибних ловитвах, і в промислі добування солі. А від гирла річки Тясмин рубіж має йти вгору в поле, проведений прямою межею, не займаючи Чигрина, до лісу, що зветься Чорний, — це має належати до боку їхньої царської величності. А королівська величність, і його, королівської величності, наслідники, й королі польські та великі князі литовські, що будуть в майбутньому, і вся Річ Посполита обох народів Корони Польської та Великого Князівства Литовського щоб не мали до тих усіх вищезгаданих городів і міст та до Запорожжя, як просторо описано вище, ніякого й нині, й напотім приступу, і то на вічні часи. А до тих козаків, городових і низових, обох боків Дніпра, що живуть у вищеописаних містах і відступлені на вічні часи в бік царської величності, щоб королівська величність і Річ Посполита нікого ні для чого не посилали, і щоб не веліли нікому посилати, і за кордон у бік королівської величності не закликали, й не приймали нікого з боку царської величності. І щоб у грамотах та всіляких листах його королівська величність і піддани його, що писали б у бік великих госу-

¹¹⁰⁵ Собрание: «Від берега р. Стугни в поле, як Васильків стоїть...»

дарів, їхньої царської величності, також і в навколишні християнські та бусурманські держави ніякими містами, відступленими на вічні часи цим договором, не писалися і не мали зображати тих вищезгаданих міст на печатці, та щоб забрати їх у канцелярії навечно з титулів його королівської величності.

4

І те постановили й закріпили, що великий государ, його королівська величність, і Річ Посполита жителів малоросійського краю в тих новопоступлених вищеписаних містах, служивих і всякого чину городових, а також запорозьких козаків воістину й насправді християнським серцем звільняють від присяги і відпускають від себе з підданства, не вимагаючи й не творячи над ними ніякої помсти. Не будуть також приймати їх у свою оборону на вічні часи і не велять вступатися до городів та міст, що там будуть. Навзаєм і великі государі, їхня царська величність, тих козаків, що будуть за Дніпром і належатимуть його королівській величності, які живуть у Немирові, в Павлочі і біля Білої Церкви, не будуть і не велять приймати в свою оборону і не вступатимуться до міст і городів, що там будуть, на вічні часи.

5

А коли їхні, царської величності, піддані від Смоленського, Псковського рубежу та решти малоросійських міст, тобто від Київського, Чернігівського, Переяславського, Ніжинського, Стародубського, Галицького¹⁰⁰⁶, Полтавського, Лубенського, Миргородського, Прилуцького полків чи в якихось інших містах, які відступлено на вічні часи в бік царської величності, чи в Запорожжі, стануть свавільні й неслухняні та не віддаватимуть послуху їхній царській величності і своїм начальним людям, а захочуть бути в підданстві у його королівської величності та Річі Посполитої, то великий государ, його королівська величність, і його королівської величності наслідники, й майбутні королі польські та великі князі литовські, й Річ Посполита тих свавільників собі в підданство і під оборону не прийматимуть, за них не вступатимуться, за них не стоятимуть і таємно та явно їх не підмовлятимуть, нікого до них не підсилатимуть, війни не починатимуть і цього вічного миру ніякими мірами не порушуватимуть. Також коли піддані королівської величності з Полоцького та Вітебського країв чи в задніпрських містах, у Білоцерківському й Павлоцькому полках, у Немирові чи в інших тамтешніх містах будуть свавільні й неслухняні і не віддаватимуть покори його королівській величності та своїм начальним людям і захочуть бути у підданстві у їхньої царської величності, то великі государі, їхня царська величність, та їхньої царської величності наслідники, і великі государі майбутні царі, і великі князі російські, тих свавільників у підданство собі і під оборону не прийматимуть, до них не вступатимуться і за них не стоятимуть, таємно й відверто не підмовлятимуть і нікого до них не посилятимуть, війни не починатимуть, а цього вічного миру ніякими мірами не порушуватимуть, але обидва великі государі, їхня царська величність та королівська величність, поміж себе бажатимуть загального добра і брат братові шукатимуть найкращого, чинячи в усьому праведно.

6

А оскільки великі государі, їхня царська величність, із братської дружби й любові до великого государя, до його королівської величності, указали віддати Річі Посполитій для вічного миру певну кількість грошей, тобто сто сорок шість тисяч московських рублів, то з тих вищезгаданих грошей великі государі, їхня царська величність, звелять віддати зараз після постановлення цього вічного миру великим і повноважним послам його королівської величності при їхньому відпуску сто тисяч рублів. А решту грошей їхньої царської

¹⁰⁰⁶ Має бути Гадяцького.

Козацький підпомічник (22).

величності казни — сорок шість тисяч рублів — буде віддано з боку їхньої царської величності в майбутньому часі, тобто в 7195 році від створення світу, а від Різдва Христового 1687 року в січні місяці, присланим до Смоленська дворянам його королівської милості.

7

Поміж нас, ближніх бояр та думних людей царської величності і великих та повноважних послів його королівської величності, дійшло до утруднення щодо тих розорених городів та міст, що були від містечка Стайок, униз до Дніпра по річку Тясму¹¹⁰⁷, а саме: Ржищев, Терехтемиров, Канев, Мошни, Сокольне, Черкаси, Боровиця, Бужин, Воронков, Крилов і Чигирин,— про них ми, ближні бояри й думні люди їхньої царської величності, домагалися, щоб вони були навічно в державі й у володінні великих государів, їхньої царської величності, поклавши рубіж униз Дніпра від містечка Стайок по ріку Тясму. Великі ж і повноважні послы королівської величності, не маючи від королівської величності і від Річі Посполитої повної сили, щоб розмовляти про те, поступитися тут не захотіли. Тоді ми, ближні бояри і думні люди царської величності та великі й повноважні послы його королівської величності, погодно домовилися й постановили ту статтю таким чином, що ті місця мають лишатися порожні, так, як вони є тепер. Про ці вищезгадані міста й землі і про рубежі великі й повноважні послы їхньої царської величності, послані до його королівської величності та Річі Посполитої для потвердження теперішнього миру, після віддання поствердної грамоти їхньої царської величності, після відібрання присяги від його королівської величності і після прийняття навзаєм поствердної грамоти його королівської величності донесуть його королівській величності й Річі Посполитій і учинять з призначеними від його королівської величності та Річі Посполитої сенаторами договір. А коли б у тому через якісь тодішні утруднення не могло б дійти до цілковитого договору, то вільно буде ту статтю відкласти до іншого, кращого, сприятливішого часу, а допоки про те не учиниться достатній договір і постанова, ті місця мають бути порожні. І через це не порушувати вічного миру, хай будуть і затруднення, й загайка — їх не мати за причину до порушення вічного миру і надалі до порушення не посягати.

Костюми польок.
XVII ст. (23).

8

А через те, що в минулі перемирні літа в надії на цей вічний мир відступлено із завойованих міст і земель у бік його королівської величності городи й міста Полоцьк, Вітебськ, Диноборок, Невль, Себеж, Велиж, Лютин, Резиця, Марнауз з усіма південними Ліфлянтами, з усіма тих міст воєводствами й уїздами, що здавна до них належали, то тим містам бути на боці його королівської величності також на вічні часи. А великим государям, їхній царській величності, та їхньої царської величності наслідникам не вступати в ті вищезгадані городи й міста і не мати на них ніякого посягання. Також мають бути віддані в бік його королівської величності всі ті волості, які недавно захопили за Сожею козаки¹¹⁰⁸.

9

Також домовилися¹¹⁰⁹, що великий государ, його королівська величність, не звелить чинити ніякого утяження й примусу до римської віри і до унії божим церквам єпископії Луцької, Галицької, Премишльської, Львівської, Білоросійської і при них монастирям, архимандріям Віленській, Мінській, Полоцькій, Оршанській та іншим, ігуменствам та братствам, в яких перебувала й нині вживається благочестива греко-російська віра, та всім людям, що живуть у Короні Польській і у Великому Князівстві Литовському. І бути того

¹¹⁰⁷ Собрание: «Тясмину».

¹¹⁰⁸ У час гетьманування Д. Многогрішного на другий бік ріки Сожі, яка була межею за Андрусівським договором, переходив седнівський сотник із військом і прокладав нову межу.

¹¹⁰⁹ Собрание: «домовилися і постановили...»

не повинно, а все має зберігатися згідно давніх прав при повних церковних свободах і вольностях. А оскільки нині Київ відійшов на бік їхньої царської величності, то щоб вищезгаданим єпископам, які перебувають у Короні Польській і Великому Князівстві Литовському, коли доведеться їм за духовним їхнім чином та звичаєм приймати благословення й рукопокладання від київського митрополита, не було в милості його королівської величності ніяких перешкод. І навзаєм людям їхньої царської величності римської віри в державах їхньої царської величності, особливо ж у країнах, що відійшли до них тепер, від великих государів, їхньої царської величності, не має чинитися ніяке безправство у вірі і примус до іншої віри. Більше того, будуть вони мати повну волю, тримаючись тієї віри, і в маєтках своїх не понесуть ніякої перепони й ущербку, і то не має їм шкодити в милості їхньої царської величності; матимуть вони в своїх домівках вільне вживання своєї віри. І цю статтю нашого договору підтвердити при інших його королівській величності та Річі Посполитій на вальному сеймі і надрукувати в сеймовій конституції.

10

З огляду на добро всього християнства, бажано звільнити з-під тяжкої неволі народи, що стогнуть під бусурманським ігом, а найбільше бажано ввести істинну божу волю і хвалу його в господні святилища, відкинувши магометанську гидь; адже стало видно при тому ненадійність всіляких домовлянь з поганством. Бо той спільний ворог святого хреста і всіх християн, турський султан і хан кримський, не дотримуються постановлених з великими государями, з їхньою царською величністю, мирних договорів, вони послали від себе з Криму і з Азова на українні городи й міста їхньої царської величності у военний наступ беїв та інших мурз з численними військами, які зайняли великий полон і вчинили значне розорення. Наступили вони війною, не дотримавши учиненого поміж себе миру, й на державу великого государя, його королівської величності. Тож після довгих розмов домовлено й постановлено, що великі государі, їхня царська величність, з братської своєї дружби й любові до великого государя, його королівської величності, і на бажання цісарської величності римського, королівської величності французького, курфюрста брандербурзького, також і Річі Посполитої Венеційської через настання постановленого вічного миру, їхня царська величність зволили розірвати мир, який мали до цього часу як тимчасовий, з турецьким султаном і кримським ханом, а прийняти вічний оборонний союз супроти поганства з його королівською величністю, а наступальний союз мати доти, доки тягтиметься війна з бусурманами. А щоб той постановлений союз був ґрунтовніший і досконаліший, їхня царська величність укажуть відразу ж, у цьому військовому часі нинішнього 7194 року від створення світу, а від Різдва Христового 1686 року, послати з божою поміччю, з огляду на численні бусурманські неправди задля християнського імені і задля звільнення християн, що стогнуть у бусурманській неволі, свої війська в Січ і на дніпрі прові переправи, де кримські війська звикли переправлятися, відвертаючи бусурманські сили кримського хана і заставляючи бусурманам прохід у держави його королівської величності, і в тих місцях вони чинитимуть всіляке військове діло та промисел над ворогом святого хреста. Також і донським козакам звелеть великі государі, їхня царська величність, наступати на того-таки ворога і чинити военний промисел на Чорному морі під тими-таки кримськими юртами¹¹¹⁰ і під їхніми городами й містами, де тільки трапляється зіштовхнутися з бусурманами. І в майбутньому 7195 році від створення світу, а від Різдва Христового 1687 році, також і на майбутні літа мають іти в допомогу численними силами з боку їхньої царської величності війська і на самий Крим. А численним коронним і Великому Князівству Литовського військам його королівської величності з усіма військовими припасами чинити военний промисел тоді-

¹¹¹⁰ Юрт — кочове володіння, улус.

таки на турецькі війська і білогородські орди, відвертаючи ворожі сили, щоб не пройшли, з'єднавшись із кримськими силами, на війська їхньої царської величності, аж доки у великих государів, їхньої царської величності, і у великого государя, його королівської величності, не буде постановлено з бусурманами спільного миру.

11

А коли дасть господь Бог військам царської величності вступити в Крим і вчинити воєнний промисел над Кримським юртом і коли турецький султан посуне на той час війська на держави їхньої царської величності, а саме до Києва й до інших міст, то коронним і Великому Князівству Литовського військам його королівської величності іти супроти турецьких військ і чинити воєнний промисел над тими ворожими військами, відвертаючи ті війська від держав їхньої царської величності. Також навзаєм великі государі, їхня царська величність, мають відвертати своїми військами Крим, коли б така бусурманська сила мала наступити на державу його королівської величності, а саме на Львів та на інші міста. І, пересилаючись поміж себе, допомагатимуть один одному так, як це описано вище цього.

12

І це ми постановили: великим государям, їхній царській величності, після постановлення цього вічного миру писати до турецького султана і кримського хана в грамотах їхньої царської величності, оголошуючи про той вічний мир та про учинений союз, і щоб турецький султан та кримський хан не наступали зі своїми військами на обидві держави війною і від війни достатньо відступили та вчинили задоволення на обидва боки. І коли після тих грамот їхньої царської величності турецький султан та кримський хан шукатимуть дружби й миру у великих государів, їхньої царської величності, та у великого государя, у його королівської величності, і захочуть достатньо відступитися від війни, задовольнивши государські бажання, а його королівській величності згодяться віддати завойовані міста Кам'янець та інші, належні до нього, що завойовані з тим Кам'янцем, то великі государі, їхня царська величність і його королівська величність, зволють учинити поміж себе щодо того через послів і посланників любительні обсилки і постановлять мир з турецьким султаном та кримським ханом спільно; те ж завойоване відберуть через мир, і тим задовольняться його королівській величності. Мусь бути це після обсилки королівської величності з іншими союзниками — його королівська величність та Річ Посполита обіцяється, що досягнуть аби союзники те дозволили; його королівська величність сподівається, що союзники те дозволять. А коли турецький султан чи кримський хан будуть у великих государів, у їхньої царської величності, чи у великого государя, його королівської величності, шукати дружби порізну, то один бік без другого не вступатиме ні в які договори з турецьким султаном і з кримським ханом та миру з ними не постановлятиме, а будуть ті договори за спільною згодою і за домовленістю їхньої царської величності та його королівської величності. І великим государям, їхній царській величності, та великому государю, його королівській величності, мати в тому спільне дбання, щоб постановити мир з турецьким султаном та кримським ханом із користю для держав їхньої царської величності та його королівської величності і без протяглої з ними війни, як це описано в цій вищенайменованій статті. І посилкуватися про те великим государям, їхній царській величності та його королівській величності, часто.

Зображення Петра I з герба на київській ратуші (63).

13

При тому великий государ, його королівська величність, обнадіює великих государів, їхню царську величність, що союзники його королівської величності цісарська величність римський та інші перебуватимуть (за учиненим і присягою потвердженим договором) супроти тих бусурман у такій же силі й міці, в якій вони зобов'язані бути тепер за договором його королівської величності; і що, не обіславшись з великими государями, з їхньою царською величністю та з його королівською величністю, цісарській величності Римському та Річі Посполитій Венеційській до миру з турським султаном та з ханом не схилитися і одному без другого миру не постановляти. Більше того, стояти зі свого боку і чинити всіма силами, при божій допомозі, відсіч і наступальний та оборонний промисел над ними, як це є й зараз, аж доки у великих государів, їхньої царської величності, і у великого государя, його королівської величності, триватиме з тими бусурманами війна та наступальний союз.

14

Також домовилися й постановили, що великим государям, їхній царській величності, і великому государю, його королівській величності, закликати супроти тих-таки спільних для християн ворогів, турського султана і кримського хана, в наступальний і оборонний союз і королівську величність французького, щоб і він доєднався до того святого злучення супроти бусурман, як це зробили всі християнські государі, і при божій допомозі зі свого боку допоміг військами чи грішми, щоб не дати йому, поганинові хреста святого, розпоширюватися над християнськими державами. До того ж закликати й інших християнських монархів, які ще в союз не вступили, тобто Аглінського, королівську величність Датського та Річ Посполиту Голландську.

15

А коли з божої волі і за зізволенням великих государів, їхньої царської величності, та великого государя, його королівської величності, з турським султаном та з кримським ханом вічний мир постановиться і війна кінчиться, і коли б турський султан чи кримський хан чи через візиря, чи через калгу та солтанів наступили б на держави обох великих государів чи на будь-яке одне з них та послали під Київ та інші українні міста (чи на Поділля) і до Львова візиря й пашів з турськими військами, а також коли пошле кримський хан калгу чи Нурадина з мурзами, то оборонний союз має бути з таким відверненням і способами, як це постановлено й написано вище в десятій та одинадцятій статтях. А коли після закінчення теперішньої війни і після установленого з турським султаном і з кримським ханом миру не буде від турського султана й кримського хана порушення і якийсь із монархів, їхня царська величність чи королівська величність, захотів би почати нову наступальну війну та йти у їхні держави з військами, то один бік іншому допомагати в тій початій наступальній війні не повинен, а цей теперішній союзний договір має бути відкладено.

16

Також домовилися ми й постановили: оскільки в час минулого перемир'я не вчинено досі розмежування земель поміж містами й землями держав великих государів, їхньої царської величності, та великого государя, його королівської величності, які міста й землі відступлено з боку їхньої царської величності із завойованого в бік його королівської величності, також через те, що в час минулих довготривалих воєн люди, що живуть у порубіжних містах, посікли в

Ратуша в Києві.
XVII—XVIII ст. (62).

Ратуша в Києві.
План (62).

уїздах ліси старих рубежів і попсували ознаки й кордони, то великі государі, їхня царська величність, і великий государ, його королівська величність, після постановлення цього вічного миру зволять, щоб доглянуто було за цим зобидвабіч і, як тільки буде потверджено від обох великих государів цей вічний мир, щоб вислати по дві особи порубіжних суддів та комісарів з повноважними своїми государськими грамотами з одного боку від Смоленська, а з другого від поступлених Вітебська й інших міст та земель. Ці порубіжні судді й комісари після взаємного обсилання мають з'їхатися на кордоні і, зібравши з обох боків із волостей багато старих, відомих людей, розпитати, чи обидва боки володіють у землях, водах, лісних уходах і гонах на старих рубежах. Коли ж якихось суперечок на обидва боки не буде, то межеві судді та комісари накажуть тим порубіжним жителям наобабіч, щоб і надалі мали вони з обох боків володіння земель за старими рубежами. А де старожили вкажуть поповований кордон, то судді й комісари, обдивившись його, самі звелять ознаки й кордони постановити, а старі межі поправити. Також міцно накажуть тамтешнім жителям та селянам із волостей додивлятися за тим, щоб у всіляких уходах від одного боку другому надалі не було чинено ніяких образ.

17

А в той край, де місто Київ з приналежними до міста Києва вищезгаданими городами й містами, що оголошено в 3-й статті, також і на другий бік Дніпра, від Чернігова і від Стародуба, вислати зобабіч інших суддів та комісарів, і ті судді та комісари вчинять поміж тими городами й містами, як і між городами й містами королівської величності, розмежування земель, і закажуть те на обидва боки тамтешнім, що там живуть, жителям, і влаштують ознаки, якими землями та містами належить володіти в якийсь бік за цим вічним миром, доглядаючи, щоб не виростали на обидва боки поміж порубіжними жителями ні за що сварки й неприязнь.

18

А оскільки всі держави мають звичай поповнювати государську казну від промислів торгових купецьких людей, то ми домовилися й постановили, що, на сподіванку обох великих наших государів щодо їхньої братської дружби й любові, торговим людям обидвох великих государів, їхньої царської величності та його королівської величності, окрім жидів, вільно буде їздити від теперішнього постановлення вічного миру на обидва боки з усілякими незаказаними товарами з проїжджими як у бік великих государів, їхньої царської величності, у велике царське місто Москву, так і в бік великого государя, його королівської величності, у стольні міста в Краків, Варшаву і Вільню. А мита від товарів платити за уставом обох держав у звичайних місцях, а над устав не чинити купцям збитків та ніяких грабунків, і тим їх не відганяти й товарів не затримувати, але зберігати купцям обох народів у всьому вільну торгівлю. Також мати вільний шлях рікою Двиною до Риги, а з Риги до Смоленська без будь-яких утруднень смоленським та іншим купцям у своїх промислах і при переїздах з товарами і без товарів платити їм тільки уставні мита. А над устав збитків їм і грабунків не чинити і тим їх не відганяти як досі було, не чинити їм ніяких грабунків та товарів не затримувати — мають вони зберігати на обидва боки торгові промисли в повній свободі. Шляхті ж на боці його королівської величності з тих купців нічого собі свавільно не забирати і тим купців від торгових промислів не відганяти, що має бути чинено навзаєм і на боці царської величності.

19

А борги, які учинено ще перед війною і в час перемир'я через справжні записи й кабали, також і через договори, брати один в одного вільно. Також має бути вчинений на обидва боки розшук і достатня управа, згідно прав і достоїнності, поміж людей усякого чину, як народу московського, так і Корони Польської та Великого Князівства Литовського, у прибулих на бік їхньої царської величності і через минулу війну відступлених містах, коли зобабіч викажуться й оголошаться достатніми доказами, і це буде вчинено на обидва боки достатня розправа та управа, згідно права і достоїнності, кожному ображеному за кріпостями й записами і через купецькі договори.

20

А коли на якомусь боці виявляться свавільні і неслухняні люди, то про них має бути оголошено воєводам і комендантам, а над тими людьми має бути вчинена, згідно до розшуку, безмилосердна кара. І воєводам та начальним людям у порубіжних містах бути дбалими на обидва боки в усіляких сусідських управних справах, а розбійників і всіляких злих руйнівницьких людей, від яких на обидва боки можуть зачатися якісь сварки, шукати скрізь і ловити. Згідно ж їхніх провин карати, хто чого за вину заслужить за звичаєвим правом обох держав, щоб поміж нашими великими государями не було ні в чому неприязні. А кому вчиняться якісь збитки та шкоди і те добро рознесуть та розділять з іншими людьми, то таким віддавати за достоїнстю, а товаришів їхніх карати й наказувати, щоб надалі не сміли чинити вони лихих справ.

21

А коли за певною причиною трапляється поміж обома боками якась недоброзичливість чи доука, то який бік буде ображений, воєводам та намісникам того боку звідомити про такі образи й утиски намісників і воєвод близьких порубіжних міст другого боку, де те насильство вчинилося. І, з'їхавшись на рубіж, вислухати про ворожі дії та вчинки, кому то належатиме, та по-братерському, без тяганини, правдиво розсудити й розглянути. А цього вічного миру ні за які порубіжні сварки та дії аж ніяк не порушувати.

22

А коли трапляється більші справи, які їм, порубіжним воєводам, розібрати й заспокоїти буде не в силі, то відкласти те до польських з'їздів обидвом великим государям. А коли вони, обидва великі государі, для тих справ пошлють зобабіч на рубіж послів, то вони обішлються поміж себе, щоб було зручно на обидва боки, і з'їхатися їм без усілякої суперечки. Вони домовляться про ті справи, на які їх буде вислано, та в усьому без тяганини вчинять лад і святу справедливість, а цього вічного миру не порушувати ні через які причини.

23

Також у тому вічному мирі мають бути заспокоєні всі їхні, великих государів, їхньої царської величності, та великого государя, його королівської величності, держави, землі, міста і піддані так, що жоден государ не замислюватиме один проти другого ні таємної, ні явної неприязні, і ні сам від себе, ні через нікого іншого не велітиме й не чинитиме ніякого зла.

24

Осібнo також великі гoсударі, їхня царська величність, та їхні наслідники й майбутні великі гoсударі царі, та великі князі російські не мають приймати в раду явних і таємних ворогів великого гoсударя, його королівської величності, всієї Корони Польської та Великого Князівства Литовського, не даватимуть їм допомоги казною й людьми, також не даватимуть приводу до неприязні й війни ні самі через себе, ні через підставні особи, і злого нічого не чинитимуть¹¹¹¹. Також не вступатимуть і не воюватимуть містá його королівської величності та Річі Посполитої, які належать Короні Польській та Великому Князівству Литовському, і інші міста, землі та фортеці його королівської величності і Річі Посполитої з усіма їхніми підлеглими людьми й підданими, і ніякого зла не чинитимуть і чинити не велять та ніякого недруга не наводитимуть і наводити не дозволять, закажуть також перезивати й виводити людей із тих городів, міст та земель на свій, царської величності, бік. Навзаєм великий гoсудар, його королівська величність, і наслідники його королівської величності, і майбутні королі польські та Великого Князівства Литовського, і вся Річ Посполита Корони Польської та Великого Князівства Литовського обидвох народів, духовні і світські, ні самі від себе, ні через будь-які підставні особи в раду не прийматимуть явних і таємних ворогів великих гoсударів, їхньої царської величності, і всієї Російської держави, не даватимуть їм допомоги казною чи людьми, не чинитимуть ніякого зла. Також не вступатимуть і не воюватимуть на всі міста їхньої царської величності, великоросійські й малоросійські, що в державі їхньої царської величності, з землями і фортецями, також на підлегли уїзди і підданих, ніякого зла не чинитимуть і чинити не дозволять, не наводитимуть ніякого недруга і наводити не велять, закажуть також перезивати й виводити людей із тих городів, міст та земель на свій, королівської величності та Річі Посполитої, бік. Більше того, усі літа вічного миру виявлятимуть зобабіч брат братові всіляке добро і все, що належить до братства, щоб не виростала неприязнь, не було причини до війни, і щоб у будь-які способи не допускати до війни, до розлиття крові та спустошення обох держав; більше того, триматимуть мир християнським дбанням і не матимуть та не зачинатимуть війни ні за будь-які порушувальні причини.

25

Також погодно домовилися й постановили, що теперішній наш узгодний договір про вічний мир великі гoсударі наші, їхня царська величність, зволяють затвердити й закріпити перед святим Євангелієм, щоб ці договірні записи наших ближніх бояр та думних людей і великих та повноважних послів його королівської величності та Річі Посполитої утримувалися на вічні часи. Навзаєм і великий гoсудар, його королівська величність, затвердить і закріпить, щоб це утримувалося на вічні часи, на поствердних великих гoсударів, їхньої царської величності, також і на своїй, королівської величності, грамотах при їхньої царської величності послах, яких буде прислано до його королівської величності з їхньою, гoсударською, поствердною грамотою. Після ж прийняття її його королівська величність учинить без усіляких перемов на святому Євангелії присягу. А після того по-присяженню звелить вручити їхньої царської величності великим послам свою, королівської величності, поствердну грамоту за державними, маєстатовими коронною і Великого Князівства Литовського печатками та відпустить їх, не затримуючи, до великих гoсударів, їхньої царської величності. Про тих великих послів за звичаєм буде вчинено через гінця обсилку.

¹¹¹¹ У Собранні: «поляки обіцяють не приймати ворогів росіян», — розбіжність пояснюється тим, що С. Величко користувався польським примірником договору. (Див. приміт. 1100).

26

Також домовлено і постановлено, що великі й повноважні послы, які будуть в обох державах у посольствах, відправлятимуть свої посольства перед великими государями, їхньою царською величністю, та перед великим государем, його королівською величністю, для їхньої превисокої, государської честі з непокритими головами, тобто без шапок. А приймати тих послів, посланників та гінців на обидва боки і відпускати з честю, згідно достоїнності; приїзд і від'їзд вони повинні мати вільний, без будь-якого зачепу й затримки. Давати послам, посланникам та гінцям харч з усіма, що будуть при них, людьми на обидва боки, як у царському великому місті Москві, так і в Короні Польській, і Великому Князівстві Литовському, з часу прийому за кордон і до відпуску тих, що повертаються з однієї держави в другу державу: послам — по чотириста рублів, посланцям — по п'ятдесят рублів, гінцям — по тридцять рублів на тиждень. Підвід послам давати по сто п'ятдесят, гінцям по тридцять, та, крім того, давати в зимовий та літній час харч; послам та посланникам і гінцям давати дрова і возити до них воду, скільки потрібно буде людям для користування. А коли послам, посланникам і гінцям випаде кому їхати в своїй дорозі до великих государів і, згідно посольського звичаю, по обсилці вислано до них буде, щоб приймати їх з харчем і з посольським задоволенням, то ті послы дадуть пристакові розпис людей і коней; приставам же, як у дорозі, так і при великих государях у посольстві, скільки довго вони не будуть, стерегти їх і віддавати честь за посольським звичаєм, і не чинитимуть та чинити не велять їм ніякого ні в чому умалення як при прийомі, так і при відпуску до самого рубежу.

27

А з тими послами й посланниками можуть їхати купці з товарами до обидвох держав та міст, як у стольне місто їхньої царської величності, так і, з другого боку, в стольні міста його королівської величності Корони Польської та Великого Князівства Литовського, до Кракова і до Львова, а також і до Варшави; вони торгуватимуть та на свої товари мінятимуть, де вказано буде, і явно — не таємно. Ті купецькі люди зможуть бути при послах так довго, доки будуть у своїх посольствах послы, а після їхнього відправлення мають від'їхати вони з послами, не лишаючись і на малий час. Також люди, що будуть при послах, не мають підмовляти ніяких людей і таємно вивозити їх із собою, а коли б хто виявився в тому винуватий, то над таким винуватим має бути вчинено цілковиту управу. Купцям же заборонених товарів, вина й тютюну, в Російську державу не возити.

28

Також у надії на всіляке пожиточне сусідське добро, що служить державам обох наших великих государів, для остерігання не лише чужих ворожих замислів, але й для торгових пожиточних промислів, і в інших благопристойних справах, погідно постановили, щоб був вільний і безпечний проїзд з однієї держави через другу державу з государськими грамотами як із боку Польщі та Великого Князівства Литовського через держави їхньої царської величності з грамотами чи з проїжджими, даними від його королівської величності у Персидську землю й далі туди, так і з держави великих государів, їхньої величності, московських і з усієї Великої Росії через державу Корони Польської та Великого Князівства Литовського з грамотами для безпеки, даними від їхньої царської величності посланцям у різні країни, і, щоб були вони належно охоронені, повертаючись назад і коли їхатимуть туди, куди будуть послані; і повертатися будуть з усіма пожитками, що будуть при них, не забороненими в обох державах і з їхніми людьми. Їх по-сусідському охоронятимуть, вони

вільно найматимуть підводи, однак з належною платою мита від товарів, яке постановлене буде в тій чи іншій державі; їх повинні від міста до міста пропускати в тих обох державах з певною безпекою й допомогою без затримки.

29

А оскільки багато залежить обом державам великих наших государів у швидкій і частій помір себе обсилці для сповіщення через грамоти в швидких наспілих державних справах, а осібню про допомогу супроти бусурман, також і для примноження торгових пожитків обох тих великих держав, то з тих причин згідно домовилися й постановили, щоб такі обсилки робити через пошту, — це буде швидше, ніж через гінців, як бувало то раніше з великою загайкою, а вони потребують відомостей для безпеки й державних потреб. Через це постановлено буде з боку його королівської величності пошту, початком якої буде місце перебування його королівської величності, через державу його ж королівської величності, аж до містечка Каліна¹¹¹², що лежить на рубежі Мстиславського воєводства. Пошта йтиме в свою дорогу щотижня і нестиме всілякі листи й відповіді, як державні, коли будуть, так і торгові на другий бік до порубіжного містечка Смоленського воєводства під назвою Мигновичі¹¹¹³, що буде вже в державі великих государів, їхньої царської величності; їх мають віддавати в цілості призначеному поштмейстеру над поштою, що постійно там буде від їхньої царської величності. Він же, прийнявши всі ті листи, має якнайшвидше відсилати їх через Смоленськ до царського міста Москви. А коли навзаєм трапляться державні листи й відповіді, як і торгові, прислані з Москви до Мигнович, а з Мигнович у Кадін¹¹¹², то поштмейстер, призначений від його королівської величності, відсилатиме якнайшвидше, прийнявши їх, до місця перебування його королівської величності. А в обох державах може бути устав, постановлений згідно звичаю всіх держав щодо поштових відправлень, по скільки платити (виняток становитимуть государські посилки і грамоти на обидва боки) торговим людям за їхні листи, писані для своїх торгових промислів, і щоб листи під заказом посилалися не через інших людей, а через уставні пошти, і поштарі щоб їх записували.

30

Також домовилися: після потвердження обох великих наших государів, коли дасть господь Бог, для надійності цього вічного миру і непорушного утримання великі государі, їхня царська величність і його королівська величність, мають оголосити в любительних грамотах цей затверджений вічний мир через послів і посланників, коли прилучаться, навколишнім государям, з якими є вічний чи тимчасовий мир, щоб було не без відома і щоб надалі множилися торгові промисли через купецьких людей з навколишніми державами.

31

А коли за божим зізволеньням випаде якомусь великому государеві переселитися з цього світу на вічне блаженство, то для непорушного дотримання цього вічного миру великому государеві, що заступить після нього, обвістити другого государя через своїх послів і оголосити про свою схильність до дружби, що потім другий государ має вчинити навзаєм. І взагалі той вічний мир обидва великі государі мають потвердити своїми государськими грамотами, щоб це служило не до розірвання, а більше до утвердження і до непорушності миру.

¹¹¹² К а л і н, К а д і н — різночитання оригіналу. Собрание: «Кадіна».

¹¹¹³ Собрание: «Мигнович».

32

А коли б через несподівані пригоди договір цього вічного миру, підтверджений на письмі, загубився в канцелярії якоїсь держави чи мав був десь задітися до віднесення та віддання в канцелярію, то обом великим государям і їхнім великим державам спільно служитиме закріплений договір, що його оце описано, який буде в другій державі, і залишатиметься при такій же непорушності теперішнього постановлення святого миру.

33

А для цілковитішої, достатнішої й обгрунтованішої постановленої надійності, що все вчинене, договорене, постановлене і здійснене поміж нами, їхньої царської величності ближніми боярами й думними людьми, та між великим й повноважними послами його королівської величності і Річі Посполитої, від імені пресвітлих і державних наших великих государів, божою милістю царів, великих князів Іоанна Олексійовича, Петра Олексійовича, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержців і багатьох держав та земель східних, західних і північних отчичів, дідичів, і наслідників, і государів, і володарів, від їхньої царської величності і від наслідників їхніх, і майбутніх великих государів, царів та великих князів російських, також і від найяснішого й державного великого государя Яна Третього, божою милістю короля польського, великого князя литовського, руського та інших, від його королівської величності, від наслідників і майбутніх великих государів, королів польських і великих князів литовських та всієї Річі Посполитої, духовних і світських обох народів Корони Польської і Великого Князівства Литовського, має бути дотримано в цілості й непорушності на вічні часи, і це теперішнє закінчення вічного миру повинно бути міцне й непорушне; ми, їхньої царської величності ближні бояри та думні люди, підтвердили таке постановлення й записи з підписом рук при печатках нашою спільною з обох боків присягою перед святим Євангелієм і цими записами розмінялися з великими й повноважними послами його королівської величності й Річі Посполитої.

Дано це утвердження великих наших государів, їхньої царської величності, в царському великому місті Москві літа від створення світу 7194, у місяці квітні, двадцять дев'ятого дня¹¹¹⁴. А від Різдва нашого господа Ісуса Христа 1686 року, місяця травня, 7 дня¹¹¹⁵ за новим календарем.

¹¹¹⁴ Собрание: «26 квітня».

¹¹¹⁵ Собрание: «6 травня».

Унизу того запису вічного миру підписано:

Великих государів, їхньої царської величності,
ближні бояри й думні люди.

А потім у посольських договорах при ствердженому закріпленні ідуть підписи рук ближніх бояр та думних людей оцими словами:

Ближній боярин князь	Василій Васильович Голіцин
Ближній боярин	Борис Петрович Шереметьєв
Ближній боярин	Іван Васильович Бутурлін
Ближній окольничий	Петр Дмитрович Скуратов
Ближній окольничий	Іван Іванович Чаадаєв
Думний дяк	Ємельян Ігнатович Українцов

Дяк Василей Бобинін
Дяк Василей Постников
Дяк Прокофей Возницин
Дяк Іван Волков.

¹¹¹⁶ Сам король ішов на Ясси, де сподівався перестрігти турків.

Того-таки року новий уніат Йосиф Шум'янський, львівський владика, бачачи утиск і образи від польських панів у добрах усього греко-руського духовенства, що лишалися в Польській державі, посилає народним до короля, його милості Яна Собеського, в обоз свого дворянина Станіслава Лошковського, просячи його королівського заступництва в тих образах і утисках. Король тоді, либонь, перебував з польськими військами у воєнному поході ¹¹¹⁶, однак зважив на те прохання отця Шум'янського і видав 19 липня свій королівський латино-польський універсал, висловлюючи в ньому, щоб усе духовенство грецького сповідання, що живе в Короні Польській при всіляких, згідно своїх прав, вольностях, було в такому становищі, як духовенство римського сповідання, і щоб при свободі їхній було звільнено їх від усіляких двірських і державських тягарів, які на них накладаються, також від публічних і приватних подарунків та від жовнірських постойв. Цей універсал прийнято в замковій книжці Галицького воєводства таким чином:

Руїни замку в Галичі (41).

«Діялося в Галицькому замку, у вівторок, другого дня після свята святої Марії Магдалини, року господнього 1686.

На персональну пропозицію шляхетного його милості Станіслава Лошковського, дворянина ясно в бозі преосвященного пана Йосифа Шум'янського, грецького сповідання єпископа галицького, львівського і Кам'янця-Подільського, адміністратора Київської митрополії, теперішній замковий уряд Галицького воєводства прийняв за його ж уданням і розшуком про образи універсальні листи світлого королівського трону, подані до обивателів Польського королівства, підписані власною його королівської величності рукою, і ті вищезгадані універсали, чії привілеї закріплено печаткою його ж величності. Уряд прийняв це за належність до кола свого діяння і наказав уписати до своїх актів таким, слово в слово, ладом ¹¹¹⁷:

¹¹¹⁷ Звірено за вид.: Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России.— СПб, 1853.— Т. V.— С. 195—196. Перекладено з польської мови.

ЯН ТРЕТІЙ,

божою милістю король польський,
великий князь литовський, руський, пруський,
мазовецький, жмудський, київський, волинський,
підляський, інфлянтський, смоленський, сіверський
і чернігівський.

Оголошується всім узагалі й кожному зосібна, кому про те належить знати, а саме: велебним, вельможним, уродженим сенаторам, володарям, урядникам наших королівських добр, духовним і світським, наслідникам, дідичам, адміністраторам і людям усякого чину, що перебувають на будь-якій посаді і стані в наших державах. Либонь, здавна всякому духовному чинові грецького сповідання в державах наших, як від найясніших попередників наших, так і від нас

самих, даними за милістю нашою правами й привілеями стверджено конституцію, щоб вони були увільнені від накладених на них усілякими двірськими панами державцями тяжарів, податків, публічних і приватних, жовнірських постойів, як це звільнено й духовних римського сповідання. Тим більше, що, з милості божої сили і через наше старатливе дбання щодо цілості загального добра у вітчизні між нами й братами нашими, їхніми милостями московськими царями, відбулося здавна пожадане після такої довголітньої душевної, з піднятою зброєю війни супроти ворога хреста святого та цілого християнства вічне перемир'я, а також учинено неодмінне єднання. Через те належить, щоб той духовний чин грецького сповідання, згідно наданих їм прав та вольностей, був од усього вищеописаного звільнений при тих правах та вольностях, що є в нас самих, у добрах наших королівських і дідичних, заохочуючи вищезгадане духовенство грецького сповідання заради помноження у святих церквах божої хвали. В цьому кладемо ми найбільший, найтвердіший і нерушний фундамент наших держав і утримуємо в цілості розквіт вітчизни, щиро й пильно жадаючи при ваших вірностях, щоб згадане

Лист Яна III Собеського.
Автограф (17).

17 Januarius 1699
 13 Septembris 1699
 Dilecti Dnorum et Universi Catholicissimi
 Regni Hungarorum Archiepiscopi
 Dni et Patres nostri in Christi Brevitate
 datam consensum ystane nationi nostrae
 o iohi wielki presento nigdy niestyraty Bicia
 ta wszystkie, Obce wszystek dostatku nie-
 znacowane dostatki sie w tenie nasze Mierny-
 ianiel zastawny Trojtem Aprom poley Obce
 ucischa w Confessia Wielblondy Miety Bysk.
 owe Kone to mial po bokach dopiero die
 Wroha nasze brai poruczajz przy Klonych
 Turkow trodami tu przed soby przedrey.
 Dnady nas osobliwie do Konegats nado-
 brych Koniach y zmienicie ubrane d nich
 fudo nas uciekalo. Tak sie to niez nirodobna
 stata ze die iuz miendy pospultwem tu
 w miesie y u nas wtbome byta srowna
 irognicione y niemogone sobie inassey puzas
 dowai ieno ze nieryciaiel na zad sie wruai.
 Prochow samykh y Maturitii po nicil uien-
 sey ni teli na million widziatem ta noy puz.
 s et) puz te Klonym sobie zewozie widzie o
 pragnob Nianavia nasze w killek mi eiscach
 zapalato te puzochy Kone cale sajdny dzien

греко-руське духовенство лишалося при всіляких вольностях, згідно їхніх прав, і не допускали їм чинити жодної кривди, утисків та гвалтів, знаючи, що через таку нашу схильність до того духовенства буде день від дня ширитися фундаментальніша й більша згода їхніх милостей царів у їхній зичливості до нашої вітчизни, також і у військових справах. А затим є надія в бозі, що, перемігши того ворога святого хреста, невзабарі зможемо дочекатися такого з'єднання у вірі, що буде одне стадо і один пастир, чого широко й пильно від вірностей ваших жадаючи, ми наказали цей підписаний нашою власною рукою універсал ствердити печаткою. Даний у наших наметах за Тясминицею 19 липня 1686 року.

Ян Король

(М. П.)

Виписано із замкових книг Галицького воєводства».

Того-таки року, після постановлення й закріплення раніше описаного Вічного миру й союзу Польщі з Росією, польський король Ян Собеський, вийшовши війною з польськими військами на бусурман, писав 10 серпня з Волоської землі від річки Прута до низового Запорозького війська свого листа, ознаймовуючи йому про свій з військом марш і поводження, з побажанням, щоб Запорозьке військо не пропустило через Дніпро до Буджака й Білогіродщини кримського хана з ордами або відправило частину свого Запорозького війська в допомогу на бусурман до його королівського боку. Цей королівський лист має в собі від слова до слова такє ¹¹¹⁸:

¹¹¹⁸ Королівський лист подано в перекладі з польської мови.

ЯН ТРЕТІЙ,

з божої ласки король польський,
великий князь литовський, руський, прусський,
мазовецький, жмудський та інших.

Польський король
Ян Собеський (23).

Подаємо до відомості при виявленні нашої королівської ласки мужнім, рицарським, діяльним і хоробрим отаманові й кошовому, старшині і всім молодцям Запорозького війська, що перебуває в Січі, вірно нам милим, що ми відібрали від любих братів наших, їхньої царської величності, свіжий лист, писаний до нас із Москви 21 червня з тією братерською й зичливою прихильністю, щоб ми доносили й давали знати про наші воєнні дії вірного нашого війська; навзаєм сподіваємося певних вивідчих, а також воєнних відомостей і з їхнього боку. Ми визначили за річ дуже потрібну донести й висловити геть усе, що з ласки найвищого господа і з його заступництва чинилося й чиниться під теперішню воєнну пору на втіху цілого християнства. Насамперед, оточивши потужними роз'їздами Кам'янець і попусувавши навколо нього багато збіжжя, надто щоб перепинити звідти випори, полишено певну частину війська поблизу, а ми самі, в ім'я боже, щасливо ввійшли в ту ворожу землю. Йдучи ж у такий далекий край, щоб гарантувати надійний і безпечний відступ, ми наказали висипати на дуже вигідних місцях над рікою Прутом три шанці і, осадивши їх великою потугою наших людей, самі зупинилися миль за дві від Ясс і Цецори, звідки бояри і вся земля Волоська (бо сам господар задля сина свого, що був у Порти в заставі, відізвавшись до нас листом, навмисне десь сховався) самохітно віддали нам віру й підданство ¹¹¹⁹. Сподіваючись, що з господом Богом й інші християнські народи братимуться скинути бусурманське ярмо, ми спішно попростували далі до Цецори, де також нітрохи не бавилися; уфортикувавши тільки і давши сильну залогу Яссам, ми будемо в ім'я боже щоразу глибше входити далі, шукаючи ворожої сили і приймаючи під крила й нашу охорону християнський люд і тих, що хочуть

¹¹¹⁹ Ясси піддалися полякам 16 серпня.

¹¹²⁰ Буду було взято у 1687 р., чим нанесено туркам вирішальний удар.

¹¹²¹ Таргак — татарський військо-вий підрозділ.

вибитися з поганської неволі. Щодень доходять до нас непомильні відомості і від «язиків», і з пересторог приязних до нас людей, що солтан Калга підійшов у значному числі татарських військ до Венгрів, де хоче злучитися з турецьким вейзиром — там ідеться про решту володінь, оскільки християнські війська так стиснули Буду, що неймовірно, аби вона втрималася ¹¹²⁰. Нурадин же солтан з кількома молодими солтаніками спинився тут, на Буджаках, а кримський хан лишився в Криму сам. Виписати того не можна, яка боязнь та пострах опанували ворогів хреста святого! Бо від татарських «язиків», яких до нас припроваджено, їх немало набрав наш роз'їзд, який зніс за Цецорою один таргак ¹¹²¹ і ворожий кіш, ми взнали, що з Буджака й Білгорода орда знамірюється до Дніпра і там хоче з'єднатися з Кримом, оскільки їх турки за Дунай не пускають. Перестерігаємо ото ж вірне наше військо й не маємо сумніву, що ви, які й раніше так добре й пожадано сягали на ворога войовничою рукою в Криму, заживете способу, щоб була вікопомною слава братів наших любих, їхньої царської величності, також на вивищення християнської віри і вітих всіх правовірних та на вічну ганьбу бусурманам. А коли б хан мав переправитися через Дніпро і ви, вірне наше військо, не змогли б утримати його на переправі, у що не віримо, то спробуйте хоч якоюсь частиною війська пробитися крізь ворожі війська і прибути до нас сюди. Про що чекаємо якнайшвидших взаємних звідомлень доброго нашого війська і зичимо від господа Бога здоров'я при щасливому воєнному поведженні, а зараз усе військо з подякою й любов'ю вітаємо.

Дано в нашому королівському обозі, у Волоській землі над Прутом, милі за дві від Ясс, дня 10-го, місяця серпня, року божого 1686, панування нашого 13-го року.

ЯН КОРОЛЬ

(М. П.)

Щиро жадаємо, щоб цей лист наш був донесений на Дін і до інших, кому належить, для заохочення всіх християн супроти поган.

Станіслав Шука, королівський реєнт»

Той королівський лист запорожці, вичитавши в себе і скопіювавши, самий оригінал послали до гетьмана Самойловича і писали до нього, ознаймовуючи, що на ту королівську вимогу виправили до його боку 2 700 доброго кінного товариства, тим більше, що з російського боку не бачать воєнної служби.

¹¹²² Під тиском татар король відступив 17 вересня до Серета. 1 жовтня польське військо спинилось у Сучаві, звідки пішло, виснажене, у Снятин на зимівлю.

Король тодішнього літа закінчив військовий похід щасливо й повернувся до Польщі ¹¹²². На Пилипівський уже піст він одпустив тих запорожців до Січі, давши їм на кожного товариша по 10 битих талерів за їхню добру, вигідну собі військову службу, і писав через них до всього низового війська, дякуючи за прислання того товариства і бажаючи, щоб мало воно й надалі неодмінне бажання до його воєнних кампаній.

Того-таки року преосвященний Гедеон Святополк князь Четвертинський, наново потверджений на Київську митрополію в царському місті Москві через святійшого московського патріарха Іоакима, повернувши з Москви до Батурина, зголосив гетьману Самойловичу постановну й поствердну грамоту на Київську митрополію, яку йому дано [...] ¹¹²³ грудня від святійшого патріарха Іоакима. Її для кращого знаття подаю тут список від слова до слова ¹¹²⁴.

¹¹²³ Число не проставлено. Грамоту дано було митрополиту Гедеону 15 грудня (за ст. ст.).

¹¹²⁴ Подано в перекладі зі старослов'янської мови.

Список благословенної грамоти,
даної преосвященному київському митрополитові
князю Гедеону Четвертинському

ІОАКИМ,
милістю божою патріарх московський,
всієї Росії та Північних країн.

Предобрий всенародитель і премудрий Бог-Отець, Бог-Син, Бог-Святий Дух, у трьох іпостасях, в єдиній славі (державі його й світлості кланяються) творить безперервно благоволенням і безмірною своєю добротою для користі людського роду бажання й дійство, даруючи різні свої божественні благодаті. Зволь, отожд, через свою невимовну добрість вельми возсіяти своєю благодаттю у світі через утілення бога Слова, господа нашого Ісуса Христа, хай упалий розумний поклонник, людина, гріхом потемнена, просвітиться знанням волі творця свого, поспішиться з угодними Богові справами до завжди сущого і завжди радісного життя. Бо всемогутній Господь Бог Христос, що жив із людьми, не тільки сам переходив міста й села, благовіщаючи й проказуючи писання потемненим розумом землеродцям на спасіння, але й учнів своїх, і апостолів послав у весь світ, сказавши їм: йшовши у весь світ, проповідуйте всьому живому Євангеліє. Дарував він їм без віддатку сили благодаті своєї, що може умудрити, просвітити й освятити своїх людей у спадку вічного й небесного блаженства; і повелів він його готово й без віддатку роздати: без плати, сказав, прийміть, без плати й віддасте. Від них-таки через учення святих Христових апостолів дійшли і ми цієї служби й мірності у превеликій державі всього Російського царства. В ній же, за посадою й силою нашою, в усій Росії і північних країнах (щоб була вона безпорочна), творимо ми невсипуще дбання, і як приймає дар свячення благодаті наша мірність, приймає без плати, без плати намагається віддавати його тим, що бажують його: почнемо будувати ж бо роздаванням кожній християнській спільці і перевазі, архієреям та іншим людям, і принесеться скрізь владиці Христу здійснений прикуп талантів. Отожд, бажуючи всюди спасіння й користі християнським душам, достойної сущих синів східної православної церкви, дбаємо, щоб зберегти єдність духу в союзі миру, в ученні і в заповіді, здавна затверджених від святих отців та вчителів і закріплених синодальними словами; ми хочемо всюди бачити добродієство й церковну досконалість боголюбивих душ у повній красі, найбільше в усьому російському народі і в усіх північних країнах, як у доручених нам від Бога для спасіння. Тим-то бачимо ми церковну досконалість без належної краси, вона підпадає численним бідствам, коли немає відповідного пастиря і предбалоного піклувальника про душі. Так сталося за незгодою єпархій з митрополитим престолом у місті Києві, де вдовує довгі літа¹¹²⁵ без усякого нагляду Київська митрополія в Малій Росії, держави царської пресвітлої величності благочестивих великих государів царів та великих князів Іоанна Олексійовича та Петра Олексійовича, самодержців усієї Великої, Малої і Білої Росії. А священне правило Четвертого світового собору велить більше трьох місяців церкві не вдовувати, але хиротонисатися¹¹²⁶ одному єпископові з-поміж інших, а той, хто не висвятиться в призначений час, не буде визнаний. Численні ж люди тієї російської єпархії, міцні у вірі православного сповідання, що живуть у володінні польського начальства, вельми розорюються від чужовірців і через численні й невиносні муки та образи відкидаються від синівства східної церкви, переходять в унію і, відторжені від батьківських боговідданих законів, єднаються з римським костелом,— дуже про те наша мірність уболіває. Вельми дбають як і в своїй державі про людей Малої Росії, так і про інших росіян тієї-таки митрополії, що живуть у іншому, не їхньої государської держави володінні, і царська пресвітла величність, благочестиві великі государі царі і великі князі Іоанн Олексійович та Петро Олексійович, самодержці

¹¹²⁵ Тобто від часу смерті Й. Тукальського — 26 липня (за ст. ст.) 1676 р.

¹¹²⁶ Хиротонія — постановлення церковних чинів на одну із сходинок через висвячення.

¹¹²⁷ Тобто 1685 р.

Великої, Малої і Білої Росії, та їхня благородна сестра государиня царівна і велика княжна Софія Олексіївна дбають, щоб у тій Київській митрополії установився пастир, як і в минулі літа, і щоб митрополит був у богоспасенному місті Києві, повний закону божого і який міг би керувати божественними законами та отецькими заповідями божими людьми всієї тієї єпархії і духовно управляти мудрістю східної православної церкви. Відтак добра вістка і дбання завжди встигають: у славу надначальної святої трійці дається відрада потрібному ділові через зручність, догляд і виконання заміру. Бо в минулий 7193 рік ¹¹²⁷ од створення світу в тій Київській єпархії у Малій Росії вибрано від усього народу духовного чину і світського сану, від гетьмана царської пресвітлої величності обох боків Дніпра Іоанна Самойловича і всіх підданих на той митрополичий, що вдовує, престол тієї-таки Київської митрополії православного, благочестивого преосвященного Гедеона Святополка, луцького й острозького єпископа, колишнього князя Четвертинського, що прикрашений усілякими добродійствами, повний страху божого й духовної бадьорості, старанного добродійника церковної краси. Після молитвенного прохання до царської пресвітлої величності і до нашої мірності від усього, всякого чину, народу, що там живе, з царською пресвітлою величністю, благочестивими великими государями і великими князями Іоанном Олексійовичем, Петром Олексійовичем, самодержцями всієї Великої, Малої і Білої Росії, і з сестрою їхньою государською благородною государинею царівною і великою княжною Софією Олексіївною (що заради їхніх государських, зараз юнацьких, літ богомисленно дбає про всіляке управління самодержавним Російським царством), також і з усіма присутніми на той час архієреями Російського царства, з митрополитами новгородським та Великих Лук Корнилієм, ростовським та ярославським Іоною, сарським та подонським Варсонофієм, рязанським та муромським Павлом, суздальським та юр'євським Іларіоном, з архієпископами коломенським і коширським Никитою, вятським і великопермським Іоною, з єпископом томбовським Питиримом ми присудили, що вибраний преосвящений луцький єпископ Гедеон достойний ступеня Київської митрополії. А щодо відомого згаданого правила Четвертого світового собору: не хиротонстований у визначений час єпископ не буде визнаний також і тому, що будь-яка церква, що вдовує та бідує без пастиря, не може нічого починати, ми приписали від того правила звільнитися. До цього-бо маємо й апостолове навчительство, що явно каже: нікому нічим не бувайте, браття, винні; йому ж наслідуючи, дбаємо ми про віддання нашої посади. А нинішнього 7194 ¹¹²⁸, місяця листопада у 8 день, у царському місті Москві, в першопрестольному храмі Російської церкви, всесвятото небесного Христового ківоту ¹¹²⁹, богоматері діви Марії безсмертного Успення, зачином святої східної церкви при всенародному звіщенні змісту символу істинного правовір'я, наша мірність, прирікши трипостасну божественну одиницю — Бога-отця, Бога-сина і святого духа, — вивели того боголюбного вибранця єпископа Гедеона на престол, що вдовував довгі літа, на ступінь Київської митрополії і оголосили його митрополитом богоспасенних міст Києва, й Галича, і всіх міст тієї єпархії. Благодаттю ж святого і всевладного духа ми повеліли йому мати владу в християнському народі всієї тої Київської митрополії як пастирю й будівнику божих таїн, у правлінні ж духовного начальства над усіма мати перевагу, богозаконно й правильно в'язати все, вирішувати і спасенно управляти. Хиротонисати у своїй єпархії єпископів, архімандритів, ігуменів, пресвітерів, дияконів та піддияконів, співаків та читців і творити всеналежні церковні треби за богохвальним обрядом у єпископіях, архімандріях, братствах і училищах. І він відтак, боголюбивий владика Гедеон, відтепер хай іменується Малої Росії митрополит київський та галицький. Посівши ж у святій церкві служіння і ступінь тієї достойності, про все має радитися і покірним бути до нашої мірності (як найлюбіший після господа син і товариш по службі) і зі всіма архієреями східної церкви та за

¹¹²⁸ Тобто 1686 р.

¹¹²⁹ Кі в о т — хоронильниця з кедрового дерева, обкладена золотом, у якій давні іудеї ховали свої заповіді.

Козаки.
Фрагмент з ікони
«Воздвиження Хреста» (9).

заповітом тим і чином, що здавна наданий, бути згодним, поєднаним і одностайним. Вказані богогласні слова найсвятішого Євангелія і вчення та канони святих апостолів та святих отців догмати, що утверджують святу віру, хоронити міцно в найправеднішим благочесті і навчати ними християнські народи. Крім того, справляючись до Бога постами й молитвами, чисті руки денно й нічно простягати до господя і старанно молити премилосердного царя небесного і землі всетворителя за пресвітлу спасенну державу від Бога осяяних, благочестивих великих государів царів і великих князів Іоанна Олексійовича та Петра Олексійовича, самодержавців всієї Великої, Малої і Білої Росії, і за весь їхній, царської величності, богоблагословенний дім, благородних государинь цариць і благородних государинь царівен, і за те, щоб всі благочестиві християни наповнювалися христорубством. Заповідає-бо це виразно боговибрана посудина — святий апостол — такими словами: молю тож про царів і всіх, хто при владі є, і житимем тихим та безмовним життям у всілякому добродію і чеснотах. Хай же вседержавний монарх господь Христос, увінчальник їхньої царської величності, допомагаючи переможними успіхами, завжди вінчає на довгі літа їхню богомудру голову і вивисить численними перемогами над ворогами, доглядаючи і зберігаючи їхній незмінний вінець для спасіння і доброї ходи в усьому світі, оскільки молитви священних укріплюють царську державу й упокорюють варваро-племенні народи, як якорі; народи ж від них заспокоюються, і від них легко та докорінно нищаться єретична темрява й обмови. Відійшовши ж до дорученої собі від Бога пастви, маючи від святих апостолів владу розв'язувати, вирішувати, хиротонисати ту паству духовно й правильно в усій Київській єпархії, в містах та селах, хай навчає мудрості, цноти, правди й мужності, як той, хто з малих літ знає священні мудросні письмена. Хай доглядає святі храми, єпископії, монастирі і всілякі приналежні речі — величність і красу церковну — невисипує, як правдешній пастир того христийменного народу від ранньої сторожі до дня смерті своєї, уповаючи на господнє слово, що каже: не маю тебе лишити, хай здобуде дбайливість у всьому. Подобає тож його боголюбству, бувши прикликаний до цього від божої благодаті й прийнявши на шийку євангельське ярмо, по-євангельському правити паствою, яка вручена йому від вседілателя духа, справедливим бути до всіх однаково, високим і смиренным, в учительстві покірливим, а до непокірних добродію й завжди викривальним та забороняючим. Має бути достойний перед господніми Христовими людьми, що хочуть спасіння образу добрих справ та пропису правди й істини; говорити перед царями про істину, благочестя й дотримання законів і не соромитися покладати за овець і власну душу. Хто в темряві гріха ходить — водити до світла, ображених відводити від біди, запечалених утішати, убогим приносити сильну втіху, заблудлих наставляти на шлях праведний,

Козаки.
Фрагмент з ікони
«Воздвиження Хреста» (9).

еретиків і тих, хто відкинувся від східної церкви, за спробою на-вертати на православ'я та єдності святої церкви, а неправильне на-слідкування віри справляти правильним своїм діянням; щодо вруче-них, заносячись головуванням, не повставати даремне — хай не відпаде блаженство смиренномудрості і не піддасться він порокові пихатості. Також хай має догляд у господньому храмі, в клирі, у виказі священнослужіння і у школах, щоб від його великого дба-ння училися читанню божественних письмен. А коли буде в тій Київ-ській митрополії з його приходом друкарня, хай друкують церковні книги за чином, заповітом і мудрістю східної церкви з його митропо-личого благословення й догляду. Творячи тож ці добрі й корисні церкві діяння, возвеличиться в небесному божому царстві за голосом боголюдини найправеднішого Ісуса: хто створить і навчить, такий великим наречеться в царстві небесному.

За визначенням і указом нашої мірності приїжджати йому в царське місто Москву на собор, як велять те святі правила, в на-лежних потребах і для утвердження віри та згоди церковної; по черзі в річному служінні з іншими російськими архієреями через дальній шлях хай не буде присутній. Коли ж не буде дбалий щодо тих вру-чених йому божественних справ і коли нахилитиме божих людей до якихось дійсних пороків, не слідуватиме мудрості й добродійним заповітам східної святої церкви, не буде згодний в усьому з нашою мірністю, православним патріархом, і з іншими архієреями, братами своїми, у справах, потрібних для добра, і противитиметься, то від цього не тільки зійде з архієрейства, позбувшись такої достойності і врученої пастви, але, вдягнувшись в отця клятву, терпітиме нестерпні муки, що їх матиме у вічності; словесних овець має господь Бог від рук його забрати, коли недбалістю його поохочуватимуться. Бувши під нашою мірністю, головувати йому над усіма російськими архієреями, тому що Київська митрополія нині ставиться першою. При священнодійному служінні і при нас постеляти килим, накладати два енколпія ¹¹³⁰, попустити через звичай у тій країні, щоб і митру носити з хрестом, а при пішій ході щоб несли перед ним у тій його епархії пречесного хреста ¹¹³¹. Всі інші священнодійницькі служби й таїнства хай чинить за чином святої східної церкви і за вказівним до архієрейської служби розписом. Щоб уподібнитися до російських митрополитів, подарувати йому, преосвященному митрополиту Ге-деону, для постійного носіння біловидний камілав ¹¹³², тому що в тій країні таке носіння в митрополитів було скасоване, а в Росії тут здав-на таке носили всі архієреї, святі й чудотворці митрополити київські та всієї Росії Петро, Алексій та Іона, що бережуться багато сотень літ по архієрейських ризницях.

А православні сини, що живуть нині во Христі, освітлені про-мінням душеспасенного правовір'я, боголюбні єпископи, преподобні архімандрити й ігумени, весь освячений чин та всі благочестиві

¹¹³⁰ Енколпій (паная) — кругла іконка богоматері, яка носилася як знак архієрейської достойності.

¹¹³¹ Про залишення цих відзнак у київського митрополита настійно просив сам І. Самойлович.

¹¹³² Камілав — наголовник, схожий на підшивку шапки. Його носили під клобуком.

християни всієї Київської митрополії хай покоряються йому, преосвященному митрополиту Гедеону, і пошановують та слухають, як даного їм архіпастиря й учителя, як слухали і митрополитів, що були раніше. Йому-бо про них воздати треба в день правосудства господа Ісуса Христа за вченням богопроповідника святого апостола Павла таке слово: повинуйтеся наставникам вашим і покоряйтеся, вони-бо дбають про душі ваші, тому що можуть воздати слово. Коли ж підлеглі в духовності міста й підлеглі люди Київського митрополичого престолу всієї єпархії, всякого чину, ті, що начальствують, і над якими начальствують, не коритимуться йому, боголюбному митрополиту Гедеону, і не захочуть віддавати послуху як власному праведному пастирю, і будуть блазенно і завжди брехливо чинити наклепи на нього, то за це противенці й непокірні будуть суджені господом Богом і приймуть від нього помсту. Адже каже пророк: мені помста, я воздам, і це апостолові належать промовисті слова: противитися владі — божій волі противитися. Тож підіймуть через те вони висловлений святими отцями клятвоносний тяжар, священників буде відкинено від сану, а світські, що відлучаться, чужі будуть християнству, і заборонено буде їм усім входити до церкви, прокляті вони будуть і всеконечно непростені Богом у непокаянні як горді й непокірні, гонителі й вороги Христової церкви, зневажальники і нашої мірності, всіх патріархів східної церкви архіпастирського благословіння, і кривоприсяжці. Від чого хай убереже і благословить господь свої люди, а церкві святій хай дає мир, однодумство в православній вірі, нерозторжний союз любові і цілковите спасіння, а після цього в небесах прерадісну, невимовну, навічну благодать.

І тому, що боголюбний, преосвящений митрополит Гедеон, званий і вибраний на таке служіння господом Богом, зведений через нашу мірність на вищий ступінь архієрейства, дається йому ця грамота на вічне його утвердження, як і тим, хто надалі хоче від нашої мірності хиротонисуватися після нього на той Київський престол у митрополити ¹¹³³.

У царському великому і знаменитому місті Москві, в домі Пресвятої володарки нашої Богородиці і завжди діви Марії, чесного її успенія і великих чудотворців Петра, Алексія, Іони та Филипа московських і всієї Росії, я підписався письменом правиці нашої мірності, і ця грамота печатана печаткою нашою. Писано 7194 року від світобуття, а від утілення спасительного передвічного єдинородного божого слова Ісуса Христа господа 1686-го, індиктіону ¹¹³⁴ 9-го, місяця грудня [...] ¹¹³⁵ дня.

¹¹³³ До митрополита Гедеона Київська митрополія була підвладна константинопольському патріарху. Російський уряд послав у Царград піддячого Алексеєва і гетьманського посланця Лисицю, сповіщаючи, що Київська митрополія перейшла під владу московського патріарха. Туреччина тоді була зацікавлена у мирі з Росією, і візир наказав константинопольському патріарху вволити волю царського уряду.

¹¹³⁴ І н д и к т і о н — п'ятнадцятилітній протяг часу, який числять з 3 р. до н. е. Щоб одержати позначку індиктіону, треба до числа року додати три, суму поділити на 15, остача вказуватиме індиктіон.

¹¹³⁵ Число не проставлено. Треба 15 грудня (за ст. ст.).

Про перший невдалий російський похід на Крим та про причини його; про довгочасні християнські шкідливі незгоди і про успіхи через те у бусурман; про згоду та союз християнський, страшний для бусурман; про лихий знак Самойловичеві; про воевод, котрі були в московських військах; про з'єднання гетьмана та його полків і про дарування гетьманові від Величковського образу його патрона з віршами; про тодішню генеральну старшину та полковників; про злучення з московськими військами та про переправу Самари; про виправу за Дніпро військ з Неплюєвим та гетьманичем; про сухе тодішнє літо; про випалення пожежами степів і про повернення назад усіх військ; про переправу Самари і про підозріння на Самойловича, що це він попалив степи й мости; про подання Голіцину доносу на Самойловича, про відіслання того доносу в Москву і про швидку государську відповідь на те з дозволом відставити Самойловича й поставити іншого гетьмана; про взяття та віддання Голіцину Самойловича з сином його Яковом; про заслання гетьмана з Москви на вічне заслання і про причини ненависті до нього старшини; про дану старшиною звістку про ті події Гетьманичу Григорію, котрий був за Дніпром, і про нещасливу участь там гетьманича; про бунт у війську на цьому й на тому боці Дніпра; про постановлення гетьманом Мазепи і про статті, дані тоді Запорозькому війську і всьому малоросійському народові; про бунти в містах і про покарання бунтівників і драпіжників; про розпуск військ з-під Коломака; про прибуття гетьмана зі смоленцями у Гадяч та Батурин; про Мазепині бенкети й подарунки своїй старшині; про розполовинення гетьманських та гетьманічівських скарбів, що були разом із військовим скарбом, і про віддання однієї половини на Москву; про грім, котрий вдарив на Києво-Печерську церкву і запалив її; про запорозьких послів до Мазепи і про чесну їхню відправу з подарунками від Мазепи всьому низовому війську; про страту в Севську гетьманича Григорія.

оку від створення всього живого 7195, а від господнього втілення 1687 року. Був тоді перший славний, але марнотний похід християнських російських військ на Крим, від якого впала слава гетьмана Самойловича. Перш, ніж описати його, хочу викласти передусім причини того походу, а було їх, найзнаменніших, три: перша — християнський похід, описаний минулого року, друга — численні шкоди й розор Великої та Малої Росії, починені в минулі літа, третя — докучливі татарські похвалки й вимовки росіянам на чотирирічних, раніше описаних, Переволочанських розмінах за подарунки, які посидалися Кримській державі з Москви в минулі літа, начебто вони, кримці, завоювали їх у московських государів шаблею. А про

союз можна сказати, приглянувшись розсудливим оком до минулих багаторічних подій і до незгод християнських монархів, що всевидець Бог, бачачи примножене поміж християн беззаконство і не гублячи їх іншими смертоносними карами, наділив їх війсьними бідами й напастями — змалював і присмирював їх отак. Отож допустив усім європейським християнським монархам, котрі вірують в єдиного в трійці Бога, але не живуть єдиним домом живого Бога, розділитися на багато частин, і через те вони впродовж багатьох літ лишалися поміж себе в недружбі та в незгоді. Через таку незгоду впала, либонь, на численні держави й провінції християнські крайня од бусурман біда, бо сарацини (так допустив Бог), котрі не бували в стародавні минулі часи в європейській частині світу, загостили до нашої Європи багаточисленними своїми військами з найдалших азійських країн і, побачивши незгоду поміж християнських монархів, зажили на кращий свій пожиток звичайної своєї бусурманської хитрості, з допомогою якої мирилися з одними християнськими монархами, а інших ущемлювали й насадили на них війною. Отак чинячи впродовж багатьох років, не тільки звоювали й заволоділи доброквітним у давні часи Грецьким християнським царством і його столицею Константинополем, але і загорнули, й нахилили потім своїм насиллям та зброєю під свою владу й інші християнські держави, а саме: Сербську, Болгарську, Венгерську, Мултянську, Волоську тощо. Але, не вдовольняючись і тим та бачачи християнських монархів у постійній незгоді, вибирали вони погідний собі для війни час і зачепили монархії Римську, Французьку, Венеційську та інші. І нарешті обернули вони своє жало на Польщу й Малу Росію, причинивши Короні немалий ущербок розоренням Поділля та інших міст і провінцій. Віддали вони в крайнє запустіння й тогочасну Малу Росію, обернувши її внівець вогнем і мечем, про що раніше досить писалося. Спиваючи ту чашу гніву божого впродовж багатьох сотень літ, християни тільки в ці часи заледве схаменулися і побачили шкідливу для себе помилку своєї незгоди. Відтак, керуючись божим зволенням, прийшли вони в союз та дружбу; тоді й чваньковита брова магометанської сили змушена була приспуститися і лишатися завше непевною своєї безпеки. Після постановлення в минулому році вічного миру росіян з поляками і союзу на бусурман християнський цісар Леопольд і польський король Ян Собеський постали в минуле літо зі своїх країв війною на турчина (що виразно сказано в королівському листі, писаному минулого року до запорожців); так само й православні монархи російські Іоанн та Петро Олексійовичі з сестрою своєю благовірною царівною Софією звеліли, виконуючи свої союзницькі зобов'язання, готуватися своїм великоросійським та малоросійським військам до військового походу на Крим. Після такого монаршого указу московські війська почали рушати зі своїх домівок і дальніх місць ще в березні місяці, а збиралися вони в слободських містах. Коли ж весна й земля випустила потрібну худобі на корм траву, то великоросійський та малоросійський Марс підняв військові хоругви, рушив у квітні місяці один із слобід, а другий з Батурина ¹¹³⁶ на означену військову службу.

Розповідають і те, що коли гетьман Самойлович виїздив з Батуринського замку, під ним спіткнувся на замковому мосту кінь — це призначено було багатьма за лихий знак на почату ним дороги.

Над усіма великоросійськими військами був начальним вождем і старшим гетьманом ближній боярин і новгородський намісник, охоронник великої царської печатки та державних великих і посольських справ, великого полку дворовий воєвода князь Василь Васильович Голіцин, перед яким ношено в поході п'ять булав ¹¹³⁷ і великий, в туркусами ¹¹³⁸ осаджених оксамитових піхвах, палаш, а за ним — бунчук, срібні котли тощо. А товаришили йому інші великі московські бояри, а саме: ближній боярин та воєвода, псковський намісник Олексій Семенович Шейн; ближній боярин і воєвода, чернігівський намісник князь Володимир Дмитрович Долгоруков, ближній боярин і воєвода, білогородський намісник князь Константин Осипович

¹¹³⁶ В. Голіцин вирушив із Охтирки 27 квітня (за ст. ст.), а І. Самойлович вирушив з Батурина також у кінці квітня.

¹¹³⁷ Інші дані: дві булави.

¹¹³⁸ Туркуси — бірюза.

І. Самойлович (54).

Щербатов, окольничий та воєвода князь Данило Афанасійович Боратинський, ближній окольничий та воєвода, серпуховський намісник Венедикт Андрійович Змєєв, ближній окольничий, севський воєвода і карачевський намісник Леонтій Романович Неплюєв, думний дворянин і воєвода Іван Юрійович Леонтієв, думний генерал Аггей Олексійович Шепелєв, стольник і воєвода, князь Борис Єфимович Мишецький, думний дяк Ємеліян Ігнатович Українцов з особливими дивізіями великоросійських військ, яких могло бути на 200 000 і більше¹¹³⁹.

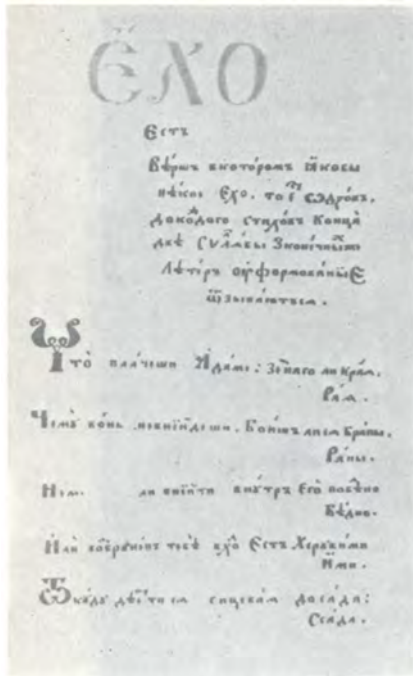
¹¹³⁹ Російського війська було 150 тисяч чоловік.

Гетьман Самойлович з'єднався з одними полками свого рейменту під Гадячим, а з іншими під Полтавою, і їх могло бути з полками охотницькими та пішими на 100 000 і більше¹¹⁴⁰.

¹¹⁴⁰ Українського війська було близько 50 тисяч чоловік.

Коли ж був гетьман Самойлович під Полтавою чи в Полтаві, то старий Іоанн Величковський, муж, наділений мудрістю й божою благодаттю, за отця Луки Семіоновича, старого полтавського протопопа, підніс йому, гетьманові, в дар образ його патрона, преподобного Іоанна Кущника, з викладеними під ним такими його пера віршами:

Поети про Дедала звіщають билиці:
 Він, засланий за море, терпів у в'язниці,
 У хитрім лабіринті, що вибралось трудно.
 Між плутаних проходів сидить було нудно,
 Тож виготовив крила із різних матерій,
 А що у лабіринті не знати де двері,
 Вдягнув на себе крила, рвонув із в'язниці
 І полетів над морем, як роблять те птиці.
 Наш світ також, як море, що широко грає,
 Земля — в'язниця темна вигнанцям із раю.
 Вітчизна справжня — небо! В палаці небесні
 Нелегко завітати натурі тілесній.

Автограф І. Величковського (11).

Хто ж од землі захоче злетіти до неба,
 Дедаловії крила приправити треба.
 Ще кажуть: досить віри — і неба доскочать.
 Промовлю: усі вірні собі те пророчать,
 Але чи труп людини, спитаю, літає?
 Ні, без добра і віра порожня буває.
 Дає крило нам віра, та, звіснеє діло,
 Чи на крилі одному летітимеш сміло?
 Не лише добродійства самого нам треба,
 Не полетиш безпечно, людино, до неба!
 І ти отак, Іване, що званий од Куші,
 На цій землі гріховній життям добре суцый,
 Щоб полетіть, здолати широкеє море,
 І перетнуть, попрали земне наше горе,
 Шість крил собі приправив: тоді, презвзятий,
 На серафимів образ став шестикрилатий.
 Є Віра і Надія, Любов — є праворуч,
 Смирення з Чистотою, Убогість — ліворуч.
 Отак окрилатівши, літаєш безпечно,
 І неба досягаєш, живучи статечно.
 Там тезоіменник назустріч ступає,
 Русинський наш звияжцю, і благословляє.
 Його правцю видно. По тому і власний
 Послав ласкаво голос патрон доброгласний:
 «Ти, Іоанне-вожде мій тезоіменитий,
 Звияжців малоруських гетьман знаменитий,
 Живи благословенно на літа премногі,
 У кожнім ділі щастя добувши од Бога.
 Хай три крила, що дані на щастя для тебе,
 Візьмуть благословення трикратне із неба.
 Одним хрестом честь божу докруг розширяєш,
 А другим супостатів, погнавши, страхаєш,
 Ти третім, що у божій дістав благодаті,
 Мир у Вітчизні любій зумієш тримати.
 У звичай християнський апостольським словом
 Похвальні кажеш речі про символ Христовий.
 А щоб удосконалив нам пам'ять при тому,
 Три знаки Бог дарує хресту пресвятому.
 Оті хрестові знаки таке означають:
 В одне начало спільне їх троє злучають.
 Єдиний Бог у тройці для тебе єдину
 Дав булаву і хоче: у ясну годину
 Їх дві постав належно на сильній підпорі —
 Господь тебе тримає в своєму дозорі.
 Нехай у тебе стане Побожність праворуч,
 А Добročиння щедре розміщуй ліворуч.
 Скажу: коли у грудях палке серце носиш,
 Без сумніву у Бога, що хочеш, упросиш.
 Оце керує серцем твоїм, потішає.
 Тебе відтак боронить, нещастя долає,
 Тому і починаєш церкви мурувати,
 В ікони пребагаті і чесні вбирати.
 А ще в любові хочеш учених тримати,
 Волієш патронатом науки вкривати.
 Зростає з того слава, оздоба, підпора,
 Вітчизні нашій шана, утіха є скоро.
 І доведе напевне тебе аж до неба.
 Коли сприяння в тому тобі, може, треба,
 Я, Куцник, завше в небі тобі, Іоанне,
 Сприятиму у Бога. Про це ненастанно
 Молитись не забуду: тримайся зі мною,
 А що хрести шануєш — це теж за тобою!

Жив скромно, поселявся в тісному наметі,
Не прагнув товариства, по добрій прикметі
В небесному просторі тебе упізнаю —
Я богохвальців завше усіх пригріваю!
А ти ж у мене перший, мій тезоіменитий,
І у людей, і в Бога на все знаменитий.
Ти на землі спокійно живи іще довго,
Я талану у Бога доб'юся такого!
Про це тобі із неба тепер сповіщаю,
Іване преподобний, і благословляю.
В усьому, Іоанне, патронити буду,
Гетьмане український, вожде свого люду!»

Вертаючись після подачі цих віршів до свого викладу, звідомляю тут те, що при гетьмані Самойловичу були тоді генеральні особи: обозний — Василь Бурковський, суддя Михайло Вуяхевич, писар Сава Прокопович, осавул Іван Мазепа, другий осавул Леонтій

Портрет В. Дудіна-Борковського (9).

Черняк. Полковники були городові такі: чернігівський Григорій Гетьманич, стародубівський Леонтій Полуботок, ніжинський Стефан Забіла, прилуцький Лазар Горленко, лубенський Максим Ілляшенко, гадяцький Михайло Борохович, миргородський Данило Апостол, полтавський Павло Семенович Герцик.

Гетьман Самойлович, зібравшись з усіма полками свого реєменту, рушив від Полтави за Ворсклу в призначений похід, а в полі за Орліллю¹¹⁴¹ зійшовсь із князем Голіциним із усіма московськими військами. Дійшов він до Самари, звідки, поробивши мости й переправившись через Самару, рушили були вони спільно у кримські степи, серед яких на одному місці постояли декілька днів і радилися з князем Голіциним. Тоді Голіцин виправив від себе на той бік Дніпра ближнього окольничого і воєводу севського Леонтія Романовича Неплюєва зі значною частиною московського війська¹¹⁴², а гетьман Самойлович послав від себе наказним гетьманом сина свого Григорія, чернігівського полковника, з його полком, додавши до нього ще два городові полки, Прилуцький і Миргородський, а крім того, два компанійські полки Пашковського й Новицького та один Сердюцький полк¹¹⁴³. Це військо відлучилося від головних обозів, пішло вниз по ріці Дніпру і переправилося через нього на той бік до Кам'яного Затону. А виправлено це військо на той бік Дніпра для того, щоб стежити за рухом білогородських і буджацьких орд, а коли б вони мали простувати на допомогу кримським ордам, то не допустити їх

¹¹⁴¹ Війська В. Голіцина та І. Самойловича зійшлися 2 червня (за ст. ст.) на березі ріки Самари.

¹¹⁴² Російського війська з Неплюєвим пішло 20 тисяч.

¹¹⁴³ Українського війська виправлено також 20 тисяч. Сердюцьких полків було два. На чолі їх стояли Герасим Василевич та Степан Еверський.

Полковник Д. Апостол (59).

¹¹⁴⁴ Війська не дійшли до Січі 20 верст і 17 червня повернули назад.

¹¹⁴⁵ Текст доносу див.: *Д. Бангыш-Каменский. Источники малороссийской истории.* — М., 1858. — Ч. I. — С. 297—304. (Далі — *Источники*).

¹¹⁴⁶ Ексапсальми — очевидно, секстапсальми, тобто шестопсальміє.

¹¹⁴⁷ Цитата з Біблії. (Книга псалмів, XXXVII, 12, 13).

¹¹⁴⁸ Це був Войця-Сербин.

¹¹⁴⁹ Івана Самойловича було заслано таки в Тобольськ, а його сина Якова в Єнісейськ.

переправитися через Дніпро. Після такого рішення головні обози, московські й козацькі, рушили б, либонь, і далі до Криму, однак оскільки літо тодішнє було сухе й вітряне, то трава в степах висохла до решти. До того ж кримський хан, звідомившись завчасу про той марш російських військ на Крим, виправив немалий чамбул, щоб спалити степ, і той чамбул, виконуючи ханське розпорядження, випалив дочасно пожежами всі дикі степи так, щоб і в долинах, і біля степових річок трава повигорала і коням зовсім не стало корму. З огляду на таку безгодівлю, російські війська не могли тягти далі до Криму і змушені були за спільним погодженням поміж собою повернути від річки Кінської, чи, як свідчать інші записки, від Плетенецького Рогу, назад ¹¹⁴⁴. Коли ж прибули знову до Самари і гетьман з усім козацьким військом переправився через неї по готових мостах, незвідь-хто попалив ті мости. Отож московські війська, прибувши до Самари, мусили робити собі нові мости. Тоді ж зродилося, либонь, у московських та козацьких військах підозріння на гетьмана Самойловича, начебто він, замислюючи щось лихе супроти московських військ і маючи потаємні дружні відносини з кримським ханом, звелів навмисне й таємно попалити пожежами як степи, так і мости на Самарі. Коли ж, перейшовши ріку Самару, всі війська станули на річці Кілчені, то відразу ж генеральна старшина, полковники та інші Самойловичеві недруги (їх перераховано буде далі в прикладених пізніше статтях) у секреті порадилися поміж себе і, таємно погодившись із Голіциним, написали від себе 7 липня князю Василю Васильовичу Голіцину певні наклепи й доноси на гетьмана Самойловича ¹¹⁴⁵, про що коротко згадано на початку згадуваних статей.

Князь Голіцин послав той донос 8 липня швидким гінцем до Москви, і на цей донос було учинено від великих государів до князя Голіцина негайну відповідь із дозволом одставити гетьмана Самойловича від гетьманства і прислати його в Москву, а на його місце поставити нового гетьмана, кого захоче козацьке військо. Як тільки було принесено в обоз князя Голіцина цю монаршу відповідь і указ (це сталося вже на Коломаку 21 липня), то Голіцин відразу звістив про те доносителем на Самойловича, а тоді ввечері того-таки дня звелів двом московським полкам, що були при гетьмані, обступити в кілька лав гетьманський двір і стерегти пильно цілу ніч, щоб із гетьманського двору не відійшов набік ані дух. Гетьман побачив те явне лихо, що насувалося на нього, всю ту ніч не спав, а провів її в молитвах, бо сподівався після тієї ночі своєї смерті. Коли ж задзвонено на утрєню, то гетьман, прибравшись, як належить, до смерті, перейшов на світанні зі свого намету в похідну церкву, щоб вислухати утрєню. Там в суботу, 22 липня, коли читалися експапсальми ¹¹⁴⁶ і дійшли до таких слів: «Друзі мої і мої приятелі поставали здаля від моєї біди, а ближні мої поставали поодаль, тенета розставили ті, хто чатує на душу мою, а ті, хто бажає нещастя мені, говорять прокляття і весь день вимишляють зрадливе» ¹¹⁴⁷, Самойловичеві наклепники, генеральна старшина з полковниками і зі значним військовим товариством, тобто з Гамалією, із Солониною, з Дмитрашком Райчею, з Левенцем та іншими, які цілу ніч не спали і радилися з московськими полковниками, стали перед гетьманським наметом, маючи намір схопити свого начальника гетьмана Самойловича і віддати його в чужі руки. І, як домовилися, один з них якийсь Вуйна Волошин ¹¹⁴⁸, бувший переяславський полковник, зайшов у церкву до гетьмана і вирік отаке слово: «Пане гетьмане, потребує тебе військо», взяв його за руку і вивів із церкви надвір. Тут один із тих, Солонина, похопився було вдарити гетьмана обухом, але інші йому заборонили і, вимовляючи докучні слова, повели його спершу до московських полковників, а потім відпровадили і в обоз до князя Голіцина. Князь прийняв його з сином Яковом негостинно й погано, тримав біля себе з одним тільки хлопцем і запровадив разом з собою на возі в Москву, а звідти його було заслано на вічне заслання. Одні казали, що послано його в якесь Нижнє над Волгою, а інші оповідали, що в Тобольськ, столицне сибірське місто ¹¹⁴⁹. Заслано

¹¹⁵⁰ Спершу Самойловичів відіслали до Орла, потім р. Окою повезли до Нижнього Новгорода. По тому вислали їх в село Кукарку Вятської губернії, по тому вже Якова з жінкою відвезли в Єнісейськ, а гетьмана у Тобольськ. У 1690 р. І. Самойлович був живий. Яків помер 9 липня 1695 р.

його разом із сином, згаданим стародубським полковником, де він разом із ним і закінчив благочесно і в покаянні своє життя ¹¹⁵⁰. Було ще й таке: коли гетьмана вивели з церкви, то він, боячись, щоб його не вбили, запропонував слізно наклепникам своїм, щоб викололи йому очі, і покірливо просив, щоб відпустили його в якийсь монастир на покаяння. А один його, Самойловичевий, слуга Денис Цюпка розповідав особисто, що коли його пана брали з церкви, то він, схопивши улюбленого панового списа, станув, озброєний ним, перед гетьманським наметом. І побачив він з жахом вогненні іскри, які тричі посипалися зі списа чи списового деревця, неначе від удару об кремінь.

Після зняття гетьмана Самойловича з гетьманства, на якому перебував він 15 років і 35 днів, один з його приближених спідручних одразу склав і написав про нього такі вірші, які тут і докладаються:

Ей, Іване, поповичу-гетьмане,
Чому ти так пустив себе в недбанья?
Ой був єси ти добрим усім паном,
Та потім протиставивсь усім станам.
Став цілодушно ти гетьманувати,
Щоб і нащадкам звичай той віддати.
Ти вольність війська став ламати славу
І гідність станів зневажати давню,
У пиху впавши, став надмір амбітний,
Казав уже, що й рід твій старожитний.
Забув: тебе з любові ми обрали
І старшим собі паном забажали.
Вже й ради теж тобі не стало треба,
Ти мислив: начебто зійшов із неба.
Поміж людей не визнавав любові,
Всі бесіди дорівнював до змови,
Щоб поміж себе хліба вже не їли —
Хотів усіх пересварить на ділі.
Чому не йняв ти нашим речам віри?
Від того і з'явилися невіри.
У людях Бог любов плекає, згоду —
Постать на уряд ти шукав нагоду.
А не хотів такого догледіти,
Щоб дружно з кимось міг у світі жити, —
У війську ж Запорозькому із давна
Є рада сильна, котра ділом славна.
Всі люди в тебе за ніщо приймались,
В підніжки низились і попирались.
Сини твої надмірно горделиві,
Були від них докуки неможливі,
А хто братів устискує і дручить,
Кінець собі нещасний заполучить.
Ой, доброго всі милують сердечно,
Він може вік прожити свій безпечно,
А як лихому та тяжкому жити,
Коли ніхто не може полюбити?
Як на творця повстанеш і на Бога,
Дивись, спіткає і тебе тривога.
А ти, Іване, всіх хотів тримати
У страсі і жорстоко налягати.
Та Бог на тебе зволив напустити
Твоїх підлеглих, бо таки лихий ти.
Отак позбувсь гетьманської поваги,
Зазнав натомість слізної зневаги.
Гетьманська старанність не згодилась,
Ні, не заживсь, бо недогода збила.

Скінчив, ах, мені жально, ти жорстоко,
Хоч пам'ять має плинати широко.
Отож ніхто не зажирайся много,
Аби нічого не спіткало злого!

Ці вірші хоч і негладко складено, однак у них ясно показується, якого норову був Самойлович і чому загнівалися на нього старшина і значне військо товариство, — вони подбали й скинути його від гетьманського уряду. Та ж таки старшина послала від себе на той бік Дніпра, щоб повідомити про це скинення гетьманіча, генерального осавула Леонтія Черняка. Черняк знайшов його з обозом нижче Томаківки, а коли віддав йому листа від старшини, в якому писалося про те, то відразу ж прибув до нього і миргородський полковник Данило Апостол із присланим до нього з тією-таки звісткою капітаном від Неплюєва, — той Неплюєв був із гетьманом у незгоді, а з миргородським полковником дружив. Коли ж гетьманіч дістав ту жалісливу звістку, облився він сльозами і вірик смиренным серцем: «А що ж мій отець винен?» Він скинув із себе золототкану одягу і вдягнувся у жалібну, чорну. Миргородський полковник із капітаном від Неплюєва відразу ж від'їхав од гетьманіча до свого обозу, а незабаром після того прибув до миргородського полковника і гетьманіч, знаючи, що наказне гетьманство вже вручено йому. Він просив покірливо полковника, щоб той велів війську рушати. На це бажання відразу й рушили, спішно тягнучи до Кодака, а Неплюєв зі своїм військом лишився на кілька миль позаду. Коли ж притягли до Кодака, то гетьманіч, відправивши назад Черняка, писав через нього до милостивого пана князя Голіцина, сподіваючись ще якоїсь від нього до себе милості, отакого свого листа ¹¹⁵¹:

¹¹⁵¹ М. Костомаров визнає автентичність цього листа.

Милостивий мій і особливий добродію!

Я мусив прибути оце до Кодака з Низу, не дочекавшись указу пресвітлих і державних великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, і порізниць з їхнім, царської пресвітлої величності ближнім окольничим та воєводою, карачевським намісником Леонтієм Романовичем Неплюєвим, однак не без відома і поради з ним-таки, з полковниками і з усім військом, котре перебуває при мені в теперішній службі і в оцьому поході, — був я приневолений і приведений до того через такі дві вельми нагальні і насущні причини. Свідомо, покійрно і якнайшвидше доношу про це вашій княжій вельможності, милостивому і особливому моему добродієві. Перша причина — в усього війська тепер крайня нестача борошняних припасів, через що спершу мало не всі переяславські, миргородські та прилуцькі полчани відійшли з війська до домів своїх, а за ними й решта городових і охочих полків — були притиснені вони голодом, аж зовсім не маючи вже борошна, і не могли більше триматися. Друга причина — від донесеної до мене відомості, котра вразила моє серце і смертельно мучить мене: це те, що сталося так нагло й несподівано з милим моїм батьком і добродієм. Краще було б мені сподіватися родичеві моему смерті; згідно з божим вироком для всіх живих, ніж такої відміни і нещастя. Адже всьому світові явно й відомо, і свідок у тому всевидець Бог, як він впродовж усього часу свого гетьманства і аж досі вірно і з усіх мір щиро служив і дбав для великих государів своїх, не чинячи анінайменшого переступу в усякому ділі супроти їхньої, монаршої, волі й повеління. Хіба хтось наніс на нього якихось безпідставних наклепів, — це могло прийти від його приборчників та спідручників, які без божої боязні, а за намовою ворога, ненависника добра людського диявола, давно чигали на його здоров'я. Але для родича й добродія мого досить постійно висвідченої вірності й численних заслуг перед найяснішим монаршим маєстатом і не годилося б давати віру й місця жадним наклепам та ворожим доносам. Він завжди мав собі за правило, що борони Боже йти супроти монаршого звання, більше того, в службі своїй він хотів їм-таки, пресвітлим

монархам, усякого добра і старався покірно, щоб була ціла вітчизна своя віддана під великодержавну монаршу руку, а про свої дії невідомо доносив завше у словесних і листовних радах. Отак щиро, всім серцем та душею прагнув він до того й надалі на більшу милість і шану собі й нам, його дітям, і жив він у надії дослужитися того, а не оцієї напасті, яка спіткала його тепер,— ох, важка і гнітюча ця доля: бути всечасно в чужих краях! Коли б ішлося про уряд, на якому він звівся через постійні турботи та труднощі, доходячи до ветхих літ, і коли б була про те виразна монарша (хоч би й раніше) воля, щоб склав його, певне, що не стояв би на тому,— це було б чесно, як годилося б і належалося б за правдою, але не так, коли його нагло й гвалтовно зсаджено через одного чи кількох його спідручних. Звіщав же він, родич і добродій, про те свою волю через певного свідка, окольничого, його милість Леонтія Романовича Неплюєва, що готовий був на монарший указ самохітно здати гетьманство, і окольничий, його милість, визнає це по совісті. Коли ж так воно сталося, покладаючи все на волю божу і допуск з його праведного зволнення, то і я, обнятий тяжким болем і непогамованим жалем на серці і на всій душі моїй зраненій, мушу в такому разі приходити тепер до розпачу, але оскільки лишаюся виправлений на теперішню государську військову службу з окольничим, його милістю Леонтием Романовичем Неплюєвим, після щирого і вірного дбання родича й добродія мого, за спільною порадою з вашою князівською вельможністю, то буду відправляти її вірно, з чистим сумлінням і душею, як зобов'язує чинити всеосяжний господь Бог, до кінця життя при неодмінній і непорушній вірності, обіцяючи служити їм-таки, пресвітлим монархам, котрі щасливо над нами панують, хоч і мусив, не чекаючи наказу, зійти через вищеописані причини з попереднього місця, але нікуди, тільки наблизившись з іншими сюди, до милої моєї вітчизни. Звідсіль і заносу я, заливаючись гіркими слізьми, до вашої княжої вельможності своє покірне чолобиття та прохання. Змилосердсья, милостивий і особливий мій добродію, і при своїй високобачній премудрій увазі, будиши найпершим за повагою й достойністю біля найяснішого монаршого престолу, зволь захистити своїм патронством та охороною у таким наглім нещасті цілість здоров'я милого родича мого і самої родительки з жінками та дітьми нашими, коли лишаємося тепер ми порізані, і не допусти злослівним людям з тих-таки підручних, які налягали б по-ворожому, з безбожною завзятістю, щоб довершили свій лихий зачин і щоб я зміг звідси з'єднатися при цілості свого здоров'я з милим своїм родичем та сім'єю,— прошу указати й подати певний та безпечний спосіб, де буде воля й чуття, виказане нам у такій крайній печалі, дістав би і сам, ваша княжа вельможність, пожадану милість та добродійство в день страшного суду нелицемірного судді, коли доведеться всім воздати за ділами своїми.

Вашої княжої вельможності, мого милостивого пана
й добродія покірний підніжок,
нешчасливий гетьманський син Григорій Іванович

Цей гетьманічів лист було вчитано в Голіцина, і він віддав його генеральній старшині.

У Кодаку постояло військо з наказним гетьманом, миргородським полковником, доки не прибув ззаду Неплюєв зі своїм військом¹¹⁵². До нього прийшов жалісливий гетьманіч з покірним поклоном і поклав перед ним полковничий пірнач та бунчук наказного гетьманства. Тоді Неплюєв, гордо до нього вирікши: «Здравствуй, Гриша!», звелів одразу взяти його до приготованої йому вже палатки і накласти на нього тісні кайдани. Отак бідний гетьманіч, що перед цим хвалився перед своїми людьми (як євангельський багач, котрий пікся про розорення старих і створення нових житниць), що їхатиме в Україну по-гетьманському, в позолоченій

¹¹⁵² У цей час у війську почалися заворушення. Сердюцькі полковники опалилися земляним валом для захисту, при них тримався й Г. Самойлович. Коли ж прибув Неплюєв з військом, козаки видали йому Г. Самойловича, Л. Полуботка і Ф. Сулиму.

кареті, яку було тоді тільки-но припроваджено із Гданська з шістьма дорого купленими фризами, всього того позбувся над сподівання, впавши в нестатки, біду і тісні, постійні ворожі пута. А обоз його, гетьманичів, забрав з усіма речами й багатством до своєї ласки й протекції Неплюєв.

¹¹⁵³ Бунт стався там-таки, біля Кодака, де стояли з'єднані козацькі полки. В донесенні В. Голіцина про це пишеться, що тоді побито «багатьох знатних людей», а Л. Горленка і суддю того ж полку, побивши, кинуто в гарячу піч, а тоді живих засипано землею.

У ті дні почався у Прилуцькому полку й бунт, через що тамтешні полчани через якісь причини забили свого полковника Лазаря Горленка ще з кількома особами ¹¹⁵³. Після таких подій наказний гетьман, миргородський полковник, розійшовшись з Неплюєвим, рушив од Кодака з усім козацьким городовим та охотницьким військом до Переволочної, а там, переправившись через Дніпро і розпустивши, де кому належалося, війська, сам прибув до Сорочинець у свій дім, а Неплюєв, перетнувши десь, чи вище, чи нижче Кодака, Дніпро, відійшов із в'язнем-гетьманичем і зі своїм військом додому в Севськ до своєї резиденції.

Головні ж московські й козацькі війська, що були на Коломаку, де брід Буцького, з князем Голіциним, стояли (після взяття гетьмана Самойловича з сином його Яковом) там кілька тижнів і трохи були побунтувалися: там-таки на Коломаку в Гадяцькому полку було забито військового осавула Кияшка ¹¹⁵⁴. Потім, за монаршим дозволом, писаним у грамоті до старшини і всього козацького війська, учинили вони для вибрання нового гетьмана чорну, чи загальну, раду, виїхавши зі свого обозу в поле на простір. Там вони 25 липня вибрали, згідно до звичаю й давніх прав, вільними голосами й поставили собі гетьманом генерального осавула Іоанна Стефанова Мазепу.

Портрет І. Мазепи (19).

Звідки і якого роду був той Мазепа, і в який спосіб прибув він до гетьмана Самойловича, і як він, як чоловік дотепний та вчений, дійшов ласки, дослужившись швидко чину генерального осавульства, про те коротко писалось раніше в розділі чотирнадцятім. А тепер кладу тут прислані від пресвітлого монарха й читані в раді всьому війську при постановленні гетьмана (як було і за Хмельницького) на давні права і вольності Запорозького війська і всього малоросійського народу стверджені статті.

¹¹⁵⁴ М. Костомаров називає його полковим обозним Гадяцького полку. Тоді ж було вбито й кількох товаришів Кияшка.

КОЛОМАЦЬКІ СТАТТІ,

дані при обранні на гетьманство Мазепи Запорозькому
війську і всьому малоросійському народу
від великих государів та всеросійських самодержців,
року від створення світу 7195,
а від різдва Христового 1687, 25 липня ¹¹⁵⁵.

¹¹⁵⁵ Звірено за вид.: *Д. Бангыш-Каменский*. Источники малороссийской истории.— М., 1858.— Ч. I.— С. 305—319. (Далі — Источники).

Божою милістю пресвітлі та державні великі государи, царі й великі князі Іоанн Олексійович, Петро Олексійович і велика государиня, благовірна царівна та велика княжна Софія Олексіївна, самодержці всієї Великої, Малої і Білої Росії, отчичі та дідичі багатьох держав та земель східних, західних та північних, і наслідники, й государи, і володарі, їхня царська пресвітла величність, наказали скласти і віддати народу ці писані пункти в обозі, на річці Коломаку, новообраному гетьману Запорозького війська обох боків Дніпра Івану Мазепі, старшині, полковникам і всьому Запорозькому війську та малоросійському народові. Через те, що в цей теперішній 7195 /1687/ рік по-їхньому, великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, ближній боярин і новгородський намісник, охоронник великої царської печатки і державних великих і посольських справ, великого полку дворовий воєвода князь Василь Васильович Голіцин з товаришами, котрий був на їхній, великих государів, службі у великому полку в Кримському поході, писав до них, великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, з обозу, з річки Килчені, 8 липня в нинішній 7195/1687/ рік, що цього ж таки липня в третій день подали йому, ближньому бояринові та охороннику, і дворовому воєводі князю Василю Васильовичу чолобитну за себе і за все Запорозьке військо з підписами своїми піддані їхньої царської пресвітлої величності старшина й полковники Запорозького війська: генеральний обозний Василей Бурковський, суддя Михайло Вуехієвич, генеральний писар Сава Прокопов ¹¹⁵⁶, генеральний осавул Іван Мазепа, Константин Солонина, Яків Лизогуб, Григорій Гамалій, Дмитрій Райча ¹¹⁵⁷, Степан Забіла, Василей Кочубей про зраду і про чис-

¹¹⁵⁶ Сава Прокопович.

¹¹⁵⁷ Дмитрашко Райча.

Портрет В. Кочубея (9).

ленні шаленства перед ними, великими государями, перед їхньою царською пресвітлою величністю гетьмана Запорозького війська Івана Самойлова, і били чолом їм, великим государям, їхній царській пресвітлій величності, щоб він, ближній боярин і охоронник, і дворовий воєвода князь Василій Васильович Голіцин послав те їхнє чолобиття до них, великих государів, і великої государині, їхньої царської пресвітлої величності. І він, ближній боярин, і охоронник ¹¹⁵⁸, і дворовий воєвода те їхнє підписане чолобиття від них прийняв і послав до них, великих государів та великої государині, до їхньої царської пресвітлої величності, і писав до них, великих государів, щоб від того, від чого, Боже борони, не учинилося в усій Малій Росії якогось заколоту.

¹¹⁵⁸ В оригіналі: «оберегатель».

25 липня писано в грамоті до нього, ближнього боярина, і охоронника, і дворового воєводи до князя Василя Васильовича з товаришами від великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, на ту вищезгадану його підписку і на чолобиття старшини та полковників Запорозького війська, щоб він, ближній боярин, і охоронник, і дворовий воєвода князь Василій Васильович, прикликавши до себе підданих їхньої царської пресвітлої величності вищеперечислену старшину та полковників Запорозького війська обозного Василя Бурковського з товаришами і все Запорозьке військо і сказав їм милостивий указ їхньої царської пресвітлої величності, що вони, великі государі, їхня царська пресвітла величність, на згадане їхнє чолобиття, коли він, гетьман Іван Самойлов, не підходить їм, старшині і всьому Запорозькому війську, не указали йому бути в них гетьманом, а указали відібрати у нього свої, царської пресвітлої величності, прапор, булаву та всі клейноди ¹¹⁵⁹ і послати його в свої, великих государів, великоросійські городи, а на його місце постановити гетьманом, кого вони, старшина і Запорозьке військо, захочуть і оберуть вільними голосами. А видавши їхній, великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, указ про вислання його, Івана, в котресь великоросійське місто, також про дітей його і родичів звелено йому, ближньому бояринові, і охороннику, і дворовому воєводі з товаришами пристойно вирішити на свій розсуд і як врозумить і навчить їх господь Бог про обрання нового гетьмана. А щодо чолобитної, підписаної старшиною Запорозького війська, білоруського письма, яку прислав він, ближній боярин, і охоронник, і дворовий воєвода, до них, великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, то з того їхнього чолобиття прислано до нього, ближнього боярина, і охоронника, і дворового воєводи, список.

¹¹⁵⁹ Источники: «всі військові клейноди».

І цей їхній, великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, милостивий указ старшині і полковникам, і всьому Запорозькому війську оголошено й вчитано ту вищезгадану грамоту великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, гетьмана від уряду відставлено, а військові клейноди прийнято в обоз ближнього боярина, й охоронника, і дворового воєводи.

І старшина, і полковники, і все Запорозьке військо, вислухавши той милостивий указ їхньої царської пресвітлої величності, порадили, і на їхню государську превелику й невимовну милість били чолом, і говорили, що вони раді вмирати і кров свою проливати за них, великих государів, і бути вірними навіки і незмінно, дотримуючись свого хресного цілування на підданство в них, їхньої царської пресвітлої величності.

І ближній боярин, охоронник та дворовий воєвода князь Василій Васильович з товаришами говорили, що великі государі, їхня царська пресвітла величність, ударували їх, старшину й полковників Запорозького війська і все військо Запорозьке, звеліли їм учинити тут, у війську, в обозі на річці Коломаку, раду за їхніми військовими правами і на тій раді вибрати вільними голосами гетьмана, кого вони поміж себе облюбують.

А коли вони гетьмана оберуть, то великі государі, їхня царська пресвітла величність, указали прочитати їм на раді статті, які були дані за указом їхнього, великих государів, батька, блаженної та

вічно достойної пам'яті великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержця, давнішому гетьману Богдану Хмельницькому і всьому Запорозькому війську, на яких статтях він, гетьман Богдан Хмельницький і все Запорозьке військо, перебував у підданстві під його, царської величності, самодержавною високою рукою. А тепер великі государі, їхня царська пресвітла величність, звеліли постановити за їхнім чолобиттям деякі нові статті на ствердження, і добробут, і цілість Запорозького війська та малоросійського народу.

А коли вони оберуть гетьмана, то тому новообраному гетьманові учинити обітницю за святою евангельською непорочною господньою заповіддю і цілувати святий і животворящий господній хрест їм, пресвітлим і державним государям царям і великим князям Іоанну Олексійовичу, Петру Олексійовичу і великій государині, благовірній царівні та великій княжні Софії Олексіївні, всієї Великої, Малої та Білої Росії самодержцям, отчичам, і дідичам, і наслідникам численних східних, західних і північних земель, государям, і володарям, і їхньої царської пресвітлої величності наслідникам на вічне і вірне підданство. І бути їм, гетьману, й генеральній старшині, і полковникам, усьому Запорозькому війську, і малоросійському народові невідступно у вічнім підданстві у них, великих государів, у їхньої царської пресвітлої величності і у їхніх государських наслідників, пам'ятаючи свою обіцянку і хресне цілування, на колишніх своїх правах та вольностях за давнішими їхньої царської пресвітлої величності жалуваними грамотами, які були дані попередньому гетьманові Богдану Хмельницькому та іншим гетьманам, усьому Запорозькому війську та малоросійському народові.

І старшина, і полковники, обозний Василей Бурковський з товаришами, і все Запорозьке військо били чолом на милість великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, і говорили, що вони за указом і на зволення їхньої царської пресвітлої величності раді бути, щиро і всепокірно, у вічнім підданстві у них, великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, на колишніх і на покладених при теперішньому гетьманському обранні пунктах, і за указом їхньої царської пресвітлої величності, зібравши раду за їхніми військовими правами, оберуть гетьмана, і ті статті вони з новообраним гетьманом виконуватимуть і руками своїми він, гетьман, і вони підпишуть.

25 липня в цей-таки теперішній 1687 рік прикликані на цю раду духовні особи, старшина, й полковники Запорозького війська, і все військо Запорозьке учинили для обрання нового гетьмана раду. І на тій раді були за указом великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, бояри й воєводи:

ближній боярин і великого полку дворовий воєвода, охоронник великої царської печатки та державних великих і посольських справ, новгородський намісник князь Василей Васильович Голіцин;

ближній боярин, воєвода і псковський намісник Олексій Семенович Шейн;

ближній боярин, воєвода і чернігівський намісник князь Володимир Дмитрович Долгоруков;

ближній боярин і воєвода, білогородський намісник князь Константин Осипович Щербатов;

окольнічий і воєвода [...] ¹¹⁶⁰ намісник князь Данило Афанасійович Борятинський;

ближній окольнічий, воєвода, серпухівський намісник Венедикт Андрійович Змеєв;

думний дворянин і воєвода Іван Юрійович Леонтієв;

думний генерал Аггей Олексійович Шепелев;

стольник і воєвода князь Борис Євфимієвич ¹¹⁶¹ Мишецькой;

думний дяк Ємельян Ігнатович Українцов,

і дяки тих розрядів полків своїх, їхньої царської пресвітлої величності, з багаточисленними кінними й пішими ратними людьми.

І того-таки числа на зволення великих государів і великої государині, їхньої царської пресвітлої величності, духовні особи, стар-

¹¹⁶⁰ Пропуск у тексті. В Істочниках не згадується про намісництво Д. Борятинського.

¹¹⁶¹ Істочники: «Ефимович».

шина й полковники Запорозького війська, генеральний обозний Василей Бурковський з товаришами і все Запорозьке військо вибрали вільними голосами за своїми правами й вольностями гетьманом Івана Степановича Мазепу.

І ближній боярин, охоронник та дворовий воєвода князь Василей Васильович з товаришами звеліли прочитати на раді колишні й новоподані пункти новообраному гетьманові Івану Степановичу, старшині і всьому Запорозькому війську і підписати їм ті пункти своїми руками. І ті пункти їм прочитано, а коли пункти прочитали і підписали руками своїми, то новообраний гетьман Іван Степанович учинив перед святим Євангелієм за святою непорочною його заповіддю обітницю на вічне і вірне підданство їм, пресвітлим і державним великим государям царям і великим князям Іоанну Олексійовичу, Петру Олексійовичу і великій государині, благовірній царівні і великій княжні Софії Олексіївні, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержцям, отчичам, і дідичам, і наслідникам численних держав і земель східних, західних та північних, государям, і володарям, і їхнім государським наслідникам на тому, що їм, гетьману, генеральній старшині й полковникам, усьому Запорозькому війську і малоросійському народові, бути під їхньою, царської пресвітлої величності, самодержавною рукою невідступно у вічнім підданстві.

Підписи генеральної старшини на присяжнім листі 1687 р. (19).

Василь Васильович
 Іван Мазепа
 Костянтин...

А нижчеподані статті містять у собі таке:

1

Про затвердження Запорозькому війську і всьому малоросійському народові давніх прав та вольностей Хмельницького ¹¹⁶².

¹¹⁶² Підзаголовки до кожної статті склав, очевидно, сам С. Величко. В Істочниках їх нема.

Гетьман, Запорозьке військо і малоросійський народ просять у великих государів і у великої государині, в їхньої царської пресвітлої величності, милості, щоб їм бути при колишніх своїх правах та вольностях, і чим ударований був попередній гетьман Богдан Хмельницький, то щоб усе те було потверджено їхніми государськими милостивими грамотами і їм.

І великі государі та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, ударували гетьмана обох боків Дніпра, старшину і полковників, усе Запорозьке військо і малоросійський народ їхніми колишніми правами та вольностями і звеліли дати на те йому, гетьманові, свою государську жалувану грамоту.

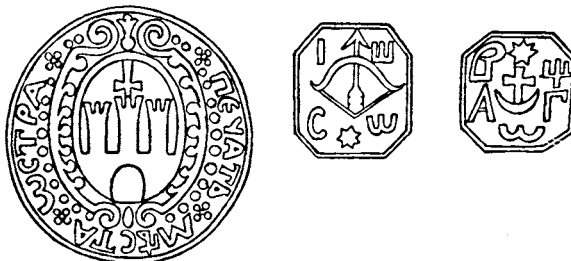
Храм Успення
Києво-Печерської лаври (45).

2

Про воевод і залоги в Києві, Переяславлі, Чернігові, Ніжині, Острі, щоб воеводи не втручались у військові права та справи, а коли трапляться образи малоросіянам од служивих, щоб воеводи судили в присутності малоросійських начальників і розумних людей тут-таки; і про малоросійські побори.

Гетьман Богдан Хмельницький просив милості у батька, їхньої царської величності, блаженної і вічно достойної пам'яті великого государя, царя і великого князя Олексія Михайловича, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержця, щоб він, великий государ, указав бути своїм, царської величності, воеводам із ратними людьми в Переяславлі, в Ніжині і в Чернігові, писано також про це його государський указ і в пунктах бувшим після нього гетьманам.

Міські печатки Остра (19).

І батько їхніх государських величностей, блаженної і вічнодостойної пам'яті великий государ, його царська пресвітла величність, указав бути в малоросійських містах своїм, царської величності, воеводам і ратним людям для оборони від ворогів і щоб надалі не було ні від кого в малоросійських містах замішанини і зради, а саме: указав він, великий государ, його царська пресвітла величність, бути воеводам у прародительній своїй государській вотчині, в богоспасенному граді Києві, також у Чернігові, в Переяславлі, в Ніжині, в Острі, а в права та вольності козацькі і в суди, і в будь-

які справи вказав воєводам не втручатися, як київському воєводі, так і в інших містах, а вказав їм мати начальство над ратними людьми, котрих буде прислано в ті міста в різному обладунку на оборону. А коли б хто з жителів тих городів і міст, сіл чи деревень усякого чину почне бити чолом великим государям на образи від ратних людей і приноситьимуть чолобиття воєводам, то за указом великого государя, його царської пресвітлої величності, воєводи повинні судити тих ратних людей. А при тих-таки судах указано бути в усякому місті, де живуть воєводи, для великої правди і швидкої розправи значним добрим і розумним людям з малоросійських жителів, щоб бути при тих судах разом з воєводою і правдиво судити та чинити за судом та дізнанням указ, як належить за указом великого государя, його царської пресвітлої величності. А щодо поборів указав великий государ, щоб було в малоросійських містах, як це в них заведено і як написано в статтях гетьмана Богдана Хмельницького. А тепер великі государі і велика государиня, щасливо правлячі, їхня царська пресвітла величність, указали потвердити цей государський указ свого батька, блаженної і вічнодостойної пам'яті великого государя, і бути йому незмінним.

І гетьман, вся старшина, і Запорозьке військо, і малоросійський народ били чолом на їхню государську милість і прийняли те з радістю.

3

Про збір грошей з поборів Малої Росії в казну царської величності і про заплату тими грішми всій старшині та черні Запорозького війська, згідно до уложення, а щоб реєстрових козаків було поставлено тридцять тисяч. Тут-таки і про архієпископські, монастирські, попівські та панські маєтності, в якому вони мають лишатися стані під своїми державцями, і про побори з них.

Щоб згідно до постановлених статей Богдана Хмельницького реєстровому війську, яке завжди буде на службі його царської пресвітлої величності, було милостиве ударування і заплата з їхньої, царської пресвітлої величності, казни.

І великі государі та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, указали говорити на раді про реєстрове військо, скільком бути тисячам військових козаків. А що в тій їхній статті написано, щоб була війську заплата з їхньої, царської пресвітлої величності, казни, то того в статтях Богдана Хмельницького не покладено, а покладено, що мають бути побори, де належить збирати в скарб його царської пресвітлої величності, і з того скарбу давати на військо за реєстром, кому що в статтях постановлено. Бути отож так само й тепер.

І гетьман, і старшина, і Запорозьке військо били чолом на государську милість і приймають це. Постановлено на цій раді давати, як і раніше:

гетьману тисяча золотих червонних на рік,
писарю військовому й обозному по тисячі золотих польських,
на військових суддів по триста золотих,
на судейського писаря сто золотих,
на писаря і на полкового хоружого по п'ятдесят золотих,
на сотницького хоружого тридцять золотих,
на гетьманського бунчужного по сто золотих,
на полковників по сто єфимків¹¹⁶³,
на полкових осавулів по двісті золотих,
на військових осавулів по чотириста золотих,
на сотників по сто золотих.

Реєстрових козаків хай буде тридцять тисяч чоловік, а давати на чоловіка по тридцять польських золотих.

А скільки в котрому полку буде козаків, то скласти на те реєстр і бути козакам реєстровими. Попереду реєстру писати старих

¹¹⁶³ Єфимки — російська назва талюра. Єфимки були ще «з признаками», тобто з клеймом російського герба, що було вчинене за царським наказом у 1655 р.

козаків, які служили довгу службу, а коли старих козаків не доста- не в полках до тридцяти тисяч, то приймати в те число в козаки мі- щанських та поселянських дітей. А на Запорозьке військо, на трид- цять тисяч, збирати побори з усяких маєтностей без розбору, чиї б вони не були, окрім монастирів, і з тих поборів давати жалування вели- ких государів гетьману з начальними людьми і козакам за колиш- німи ствердженими статтями. А коли тих поборів не вистачить гетьману, начальним людям і козакам, згідно до положення, то ті побори розкладати за збором, скільки того збору буде. А в кого з пол- ковників і начальних людей є маєтності і на ті їхні маєтності дано жалувані, великих государів, грамоти, то тих підданих, полковників і всяких начальних людей, за котрими ті маєтності числяться, су- дити і вільні приноси ¹¹⁶⁴ у них приймати, сіно й дрова веліти їм готу- вати на себе, а побори з них на козацьке жалування збирати, як і зо всіх. Митрополитим, архієпископським, єпископським і монастир- ським підданим діла до податку на військо нема. А відтепер в архіє- пископські і в монастирські вотчини наново нікого не приймати, бу- дуть за ними старі піддані, й учинити на них перепис та книги, скіль- ки підданих за митрополитом, за архієпископом і за монастирем у їхніх вотчинах. А з мужиків у реєстр у козаки не писати і не при- мати. З протопопських та попівських маєтностей побори на коза- ків збирати згідно до уложення про козацькі маєтності. А з міст брати всілякі прибутки за їхніми правами. А маєтності генеральної старшини і знатних та заслужених осіб мають бути вільні від усяких військових поборів і нічого в них у військовий скарб не брати.

¹¹⁶⁴ Источники: «повні приноси».

І великі государі та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, ударували, звеліли бути тому за їхнім чолобиттям, згідно до колишнього і до теперішнього свого государського указу та по- веління.

4

Про заслужених осіб дворянської честі, про села та млини, надані їм і ствержені грамотами, також про грамоти, дані старшині та значним військовим особам, щоб їх гетьман не відбирав від них і не порушував монаршого указу.

Коли хто раніше із заслужених ударований був дворянською честю, то щоб при тому чині й честі лишалися, а коли хто заслужити і надалі і про них гетьман і старшина битимуть чолом великим го- сударям, їхній царській пресвітлій величності, то щоб царська пре- світла величність зволив ударувати дворянською честю і тих. А кому гетьман і старшина дадуть за послугу млин чи село, чи хто в кого ку- пить і універсали свої на те дасть, то вони, великим государям, їхній царській пресвітлій величності, почнуть бити чолом на по- твердження того в їхніх государських жалуваних грамотах. І щоб царська пресвітла величність ударували їм, звеліли дати їм на ті маєтності свої, царської пресвітлої величності, милостиві жалувані грамоти.

І великі государі, і велика государиня, їхня царська пресвітла величність, ударували на те їхнє чолобиття, і кому будуть дані їхні царські ¹¹⁶⁵ жалувані грамоти, то незмінно володіти їм за тими жа- луваними грамотами млинами і селами, а гетьманові тих грамот у них не віднімати і їхнього милостивого государського указу нічим не порушувати. Також коли будуть дані комусь зі старшини і значним особам якісь інші жалувані грамоти, то бути тим їхнім государським жалуваним грамотам у своїй-таки силі і гетьманові тих грамот у них не відбирати.

¹¹⁶⁵ Источники: «государські».

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо били чолом на їхню государську милість і прийняли те з радістю.

5

Про послів, посланників та гінців царської величності, котрі мають їхати через Малу Росію, щоб вони самі кватир не займали і підвод не брали; також про гетьманських посланців у Москву, щоб їх не посилали більше як чотири рази в рік, і то в найпотрібніших військових справах, а всі інші відомості та справи неважливі посилали в Москву в листах через пошту.

Щоб послі, посланники і гінці царської пресвітлої величності не ставали в козацьких дворах і насильно не брали підвод у сотників, в отаманів і у військових товаришів, а щоб надалі відводила їм двори і давала підводи городова старшина, а самі щоб вони насильно в дворах не ставали і по дворах ¹¹⁶⁶ підвід собі не брали, а в кого візьмуть підводи, то щоб ті підводи відпускали назад без затримки.

І великі государі, і велика государиня, їхня царська пресвітла величність, указали бути за чолобиттям щодо тих постійних дворів та підвод, ті підводи під посланців царської пресвітлої величності, котрі їдуть з Москви і назад ¹¹⁶⁷, давати полковникам і старшині в містах, хто відатиме тим, по подорожніх так, як і тепер ті підводи даються в містах. А посланців од гетьмана до великих государів, до їхньої царської пресвітлої величності, посилати в Москву по тричі і по чотири рази для найпотрібніших військових справ, і щоб при тих посланцях челяді було при значних особах по три чи по чотири чоловіки, а більше від того не посилати, а про неважливі справи і про всілякі звідомлення писати до великих государів через пошту.

І гетьман, і старшина, і полковники, і все Запорозьке військо били чолом на государську милість і те прийняли.

6

Про вибрання нового гетьмана після гетьманової смерті чи в якомусь іншому випадку, також про військові клейноди, тобто прапор, булаву, печатку і литаври.

Били чолом великим государям, їхній царській пресвітлій величності, старшина і Запорозьке військо, щоб коли за божим зволенням трапиться гетьманові смерть чи щось інше, то хай великі государі ударюють їх, звелять вибрати гетьмана за їхніми правами, і щоб з їхнього государського милосердя дано було у військо гетьманові військові клейноди: прапор, булава, печатка і литаври.

І великі государі, і велика государиня, їхня царська пресвітла величність, ударували: звелили обирати гетьмана за давніми їхніми правами та вольностями, з відома великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, а без чолобиття і без указу великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, старшині і всьому Запорозькому війську гетьмана не обирати, так само і не відставляти від гетьманства. А клейноди: прапор, булаву, печатку й литаври — тримати бережливо. Коли ж щось загубиться, то натомість буде прислано військові клейноди ¹¹⁶⁸ від їхньої царської пресвітлої величності.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо били чолом на милість їхньої царської пресвітлої величності і прийняли те з радістю.

7

Про листи до гетьмана, котрі можуть іти від різних государів та сусідів; про те, щоб йому, гетьманові, не мати без відома своїх государів жодних письмових кореспонденцій з жодними государями; також про дотримання постановленого і закріпленого союзу з

¹¹⁶⁶ Источники: «на полях і дворах».

¹¹⁶⁷ Пропуск. Источники: «так само й тим, що їдуть до Москви і назад повертаються».

Військова печатка часів І. Мазепи (19).

¹¹⁶⁸ Источники: «нові військові клейноди».

поляками; про засторогу від бусурман і про воєнні промисли над ними; тут-таки і про запорожців — про грошову і борошняну їм платню і про те, як жити з Кримською державою.

Щоб звелено їм було приймати і присилати від навколишніх государів усілякі присильні листи, а прочитавши, відсилати до великих государів, а від себе щоб їм до них не писати.

І великі государі, та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, указали по тій статті гетьману і всьому війську відмовити, тому що й попереднім гетьманам було велено не мати таких зносин з жодними государями, і це тому, що від того чиняться в малоросійських містах численні чвари. Так само і тепер гетьману і всій старшині не писати й не посилати до польського короля, до інших государів і до кримського хана, а коли від якихось государів чи від кримського хана прийдуть до них листи, то ті листи прийняти їм і прислати до великих государів на Москву в приказ Малої Росії, а від себе їм у відповідь на ті листи ні до кого не писати; при тому ж йому, гетьманові, всій старшині, всьому Запорозькому війську і малоросійському народові міцно тримати і нічим не порушувати вічного миру й союзу, постановленого великими государями, їхньою царською пресвітлою величністю, з його величністю королем польським, і задовольнитися тими містами і приналежним до них, які в договорах поіменовано і детально перечислено. А що за тими договорами відступлено в бік його величності короля польського, то в ті міста не вступатись і не давати ніяких причин до порушення договорів. Списки тих постановлених договорів між царською пресвітлою величністю і його величністю королем польським послано було від великих государів до попереднього гетьмана, і тепер вони зберігаються у військовій канцелярії. А коли б були які порушення того договору на вічний мир у малоросійському краї з польського боку, то їм про те писати до великих государів, а самим ніяких порушень не чинити. А для захисту великоросійських та малоросійських міст від наступу кримського хана тримати їм полки в належних місцях і мати всіляку засторогу, для запертя ж самого Криму і для промислу над містечками Казикерменом та над іншими в належний час за указом їхньої царської пресвітлої величності посилати їм війська, а саме в Січ і в інші тамтешні місця, і над містечками, і під Очаковом чинити всілякий воєнний промисел; великі ж государі, їхня царська пресвітла величність, укажуть посилати тим малоросійським військам, відповідно до часу, раті з великоросійських міст. Так само й запорожців тримати в давніших місцях і неодмінно посилати їм на кожен рік борошна і плату, оскільки тим запорожцям давали таке при давніших гетьманах, і те борошно та гроші відсилати до них у самий запорозький кіш. А миру запорожцям із Кримом і містечками ніколи не мати й міцно стерегти, щоб з малоросійських міст не їздили в Крим з товарами, запасами і зі всілякою живністю, щоб не продавали в Крим і коней.

І гетьман, і старшина, і полковники, і все Запорозьке військо прийняли той їхній государський указ і обіцялися тримати його твердо.

8

Про війська царської величності, коли йтимуть на війну через Малу Росію, щоб у козацьких дворах не ставали, вольностей козацьких не віднімали, мужиками і зрадниками їх не називали і в провідники їх не брали; так само щоб не вивозили з України давніх російських людей; тут-таки про служивих та всіляких людей, що тікають у Малу Росію і там переховуються.

А коли війська їхньої царської пресвітлої величності підуть супроти ворога, то щоб вони в українних містах в козацьких дворах не ставали, а ставали б у міщан, щоб вольностей козацьких не відбирали, мужиками та зрадниками їх не називали і в провідники їх не

хапали. Так само щоб і російських людей, котрі зайшли на Україну давно, не вивозили з України. Ще від того були на Україні заколоти великі, що з України вибирали драгунів та біглих людей за багато літ, бо вони вважали, що це чинилося начебто не за указом великих государів, їхньої царської пресвітлої величності.

І великі государі та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, не вказали ратним людям ставати в козацьких дворах, а надалі ставати їм у міщан і мужиків, а хто почне вольності їхні віднімати та зрадниками і мужиками козаків називати, то тим указали царська пресвітла величність чинити після дізнання покарання. А щодо втікачів у малоросійських містах, служивих боярських людей і селян, котрі не захотіли служити їм, великим государям, їхній царській пресвітлій величності, то ці боярські люди й селяни, вкравши щось, учинивши вбивство, чи розбій, чи вчинивши якесь інше зло, чи не хотіли дати оборону своїм государям ¹¹⁶⁹, біжать на самоволю до них, у їхні, великих государів, малоросійські міста. То тих утікачів і всіляких чинів людей не приймати і в себе не тримати, а віддавати їх з малоросійських міст без усіякої затримки, оскільки від тих утікачів виходять численні заколоти. І на попередніх радах, і в пунктах укріплено те й душами їхніми затверджено, щоб тих утікачів не приймати, а які віднайдуться, то таких віддавати.

І гетьман, і вся старшина, і Запорозьке військо прийняли те й обіцялися виконувати цей їхній государський указ твердо.

9

Про малоросійських людей, забраних у військовий час і завезених у Велику Росію.

Щодо жителів усіяких чинів малоросійських міст, котрих було забрано у військові часи в полон у великоросійські міста, то жити їм у тих містах, куди їх завезено. А коли хто з них відійде сам у малоросійські міста до своїх родичів чи в ті місця, де жили раніше, і коли не вчинять ніякого злочинства, то таким жити на своїх старих місцях, як і колись, де хто жив; а втече, вчинивши злочинство, то таких, відшукавши, віддавати.

І великі государі, їхня царська пресвітла величність, ударували, звеліли бути за цим чолобиттям.

10

Про гетьманські заколоти в Україні і про нахил до зради, щоб провідавши про це, доносили про таке царській величності.

Коли трапиться надалі такий гетьман, який, забувши страх божий і превелику та невимовну милість до себе великих государів, почне чинити в містах Малої Росії якісь заколоти, так як чинили те Івашко Брюховецький та інші, то їм того поміж себе остерігати, і вивідувати, і писати про те до великих государів, до їхньої царської пресвітлої величності, і ніяким гетьманським заколотам не вірити.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо той їхній государський указ прийняли і обіцялися дотримуватися його твердо.

11

Гетьмана за його переступи (окрім зради) не змінювати без відома царської величності, так само і гетьман не вільний змінювати без відома царської величності генеральної старшини, а старшина повинна віддавати гетьманові всіляку честь та послух.

Коли ж гетьман учинить якийсь переступ, окрім зради, то його без указу великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, не змінювати, а вкажуть великі государі зробити про те дізнання і за

¹¹⁶⁹ Источники: «чи не хотіли дати оборону панам своїм».

дізнанням учинити указ за їхніми правами. Так само не змінювати з уряду гетьманові нікого з генеральної старшини без волі й указу їхньої царської пресвітлої величності, не списавшись про те з ними, великими государями. А коли хто зі старшини буде винуватий перед великими государями, їхньою царською пресвітлою величністю, чи виявить до нього, гетьмана, якийсь непослух, то про те писати йому, гетьману, до великих государів і великої государині, їхньої царської пресвітлої величності, а на те буде прислано до нього указ їхньої царської величності. А генеральній старшині, і полковникам, і всяким урядникам мати щодо нього, гетьмана, всілякий послух, тримати до нього честь і шану так, як це бувало при давніших гетьманах.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо прийняли їхній государський указ і обіцялися дотримуватися його твердо.

12

Про смертну кару тим людям у Малій Росії, від яких поміж народом мали б виникати якісь пересвари й заколоти.

А коли в малоросійських містах почнуть чинитись від жителів, від будь-кого, якісь пересвари, то гетьману й старшині наглядати за тим, і стерегти міцно, і писати про те до великих государів, до їхньої царської пресвітлої величності, а тих людей, від яких учиняться в малоросійських містах якісь заколоти, гамувати, карати і страчувати на смерть за їхніми правами, як про те постановлено на попередніх радах.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо той їхній государський указ прийняли.

13

Про мужиків, будників та винокурів, які свавільно називають себе в Україні козаками і які чинять поміж народом усілякі лиха й пересвари і безчестять старих козаків. Щоб зібрати для присмирення тих свавільців кінний компанійський, охітний, тисячний, платний полк.

Стало відомо великим государям, їхній царській пресвітлій величності, що великі чвари і розлиття невинної крові та хапання бурсурманами в полон християн чиниться від свавільних людей, котрі, забувши страх божий і свою обіцянку, заводять усілякі посварні та заколотні речі, і від того бувають великі біди, оскільки вони, землероби, мужики, будники і винокури, кидають свою роботу, називають себе козаками, і від того чиняться великі розори й біди, а правдивим козакам вони чинять безчестя. То щоб для того виділили полковника і козаків, а при ньому щоб було реєстрових козаків тисяча. Коли ж трапиться десь якийсь неспокій і зрада, то йому, полковникові, тих свавільників приборкувати за своїми правами, як це виказують їхні права, і давати тому полковникові й тисячі чоловік плату за домовленістю на рік, і щоб вони стояли на виділеному місці, де годиться, по всіх полках на цьому боці Дніпра.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо били чолом на їхню государську милість, прийняли те з радістю і обіцялися дотримуватися твердо.

14

Про малоросійських людей, щоб вина й тютюну у великоросійські міста не ввозили, й таємно не продавали, і тим щоб не чинили перепони кабакам царської величності у грошовому зборі; а за домовленістю вільно привозити вино на кабаки і продавати, коли потребуватимуть; а коли якісь малоросійські люди будуть спіймані у великоросійських містах з вином та тютюном, таємно продаватимуть їх, то

тих висилати з усім назад, а коли являться ще вдруге з тим-таки товаром і ті ж таки люди, то всі такі їхні товари забирати на государя без плати.

Жителі малоросійських міст приїжджають у Московську державу і в українні міста та привозять вино й тютюн і продають всіляким людям, від чого порушуються і не добираються кабацькі збори. То щоб учинити міцний наказ під жорстоким покаранням, щоб усяких чинів жителі малоросійських міст вина й тютюну не возили в Москву, в українні міста та в повіти, не продавали і не чинили тим порушення й недобору казни великих государів, їхньої царської пресвітлої величності. А коли треба буде вино в якісь малоросійські міста за домовленістю, то за домовленістю вино в ті міста привозити вільно.

І гетьман, і старшина, вислухавши цю статтю, говорили, що вони розішлють про те по всіх містах універсали; коли ж когось із малоросійських жителів буде спіймано у великоросійських містах з вином та тютюном, то тих висилати з вином та тютюном у малоросійські міста. Коли ж вони таки прийдуть і будуть спіймані вдруге, то забирати у них усе на великих государів без заплати.

15

Про козацькі дідичні, батьківські, куплені, й вислужені, й надані ґрунти та всілякі маєтки і пожитки, щоб після смерті чоловіка незмінно володіли всім тим козацька жінка та діти; жінки козацькі після смерті своїх чоловіків звільняються від усіляких наруг, доки не вийдуть заміж: коли вийдуть за козаків, лишатимуться знову при козацьких вольностях, коли ж посягнуть за мужиків, то підлягатимуть міській повинності; тут-таки про козаків, котрі живуть у духовних маєтностях.

Жінка українського старшини в зимовому одязі (22).

Смиренно просимо їхню царську пресвітлу величність гетьман, і старшина, і військо просить про козацькі маєтки, хто має свої власні ґрунти, вічні, батьківські, дідичні, куплені, тобто: поля, ліси, сінокоси, стави, млини та всілякі інші пожитки, то щоб військово товариство лишалося цілковито при своїх прямих ґрунтах та пожитках. А коли на службі великих государів смерть випаде від ворога на котрогось чи помре він своєю смертю, то щоб володіли тими прямими добрими після того при тих ґрунтах жінка й нащадки його; а коли заслужений козак лишить після смерті жінку, то щоб жінка після його смерті була звільнена від усіляких наруг, тобто щоб усяка старшина військова не утяжувала її постоями, поборами і підводами, і це доти, доки не піде вона заміж: коли за козака, то матиме вольність, а коли за мужика, то підлягатиме міським повинностям. І ті козаки, котрі живуть у маєтностях духовних осіб, щоб лишалися при тих-таки вольностях також.

І великі государі та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, ударували по цій статті, указали бути так, як було до цього, згідно з правами їхніми та вольностями і зі своїми, царської величності, жалуваними грамотами на дане їм, куплене і заслужене, відповідно до королівських привілеїв, і бути тому неодмінно.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо били чолом на таку государську милість.

16

Про давання відсічі всіляким ворогам, котрі мають наступати на Україну, для чого має бути допомога від царських військ, які вправлятимуться з Великої Росії, і від військ із залог, що лишаются в українських містах.

А коли ворожі війська і задніпрянські¹¹⁷⁰ козацькі мали б наступати війною на цей бік Дніпра, то смиренно просимо їхню царську

¹¹⁷⁰ Источники: «війська татарські і задніпрянські».

пресвітлу величність про швидкі посилки супроти того ворога в допомогу, щоб ті посилки за указом великих государів давали відсіч разом з нами, а не так, як раніше бувало, що Запорозьке військо писало, просячи собі швидких посилок, і завжди то затягувалося, а вороги тим часом, наступивши на цю країну, доводили її до останньої пагуби і знищували. Через це нині смиренно просимо їхню царську пресвітлу величність, що як тільки почнемо просити милості про посилки супроти ворога, який наступає, то щоб на той час ратні люди їхньої царської пресвітлої величності з боярами й воєводами були прислані до нас на оборону без загайки, а поки бояри й воєводи приспіють, щоб воєводи, котрі перебувають у малоросійських містах, неодмінно давали їм, скільки буде треба, війська із міст.

І великі государі та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, ударували, звеліли тримати його, гетьмана, і всю старшину, і Запорозьке військо, і весь малоросійський народ у своїй государській милості і в повній обороні від ворога. А раті великих государів ходять за добрим звичаєм в повному ратному уладженні в боях і воєвод в полках¹¹⁷¹, і про те їм самим відомо. А швидко, не уладжено і насकोком ходити вони не звикли. Коли ж наступатиме ворог великих государів на малоросійські міста, то за указом великих государів ратних людей в допомогу буде прислано, а коли буде незручна дорога, наприклад восени, так само і весною, то прибудуть вони нешвидко, і цього не ставити собі за немилість великих государів. А з міст від воєвод і від ратних людей городова оборона буде, а з міст ходити оборонятися вилазками. А коли йтиме гетьман у похід на ворога та свавільних людей, то давати йому з Києва, з Ніжина, з Чернігова кінних і піших ратних людей, скільки випаде, і бути їм у поході з гетьманом на його, гетьманських, конях та харчах.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо на їхню государську милість били [чолом].

17

Про гетьманську резиденцію в Батурині, і щоб бути при ньому військової арматі; також лишатися при ньому одному стрілецькому полку на його, гетьманському, провіанті.

Гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо били чолом на їхню государську милість, щоб великі государі, їхня царська пресвітла величність, ударували старшину і Запорозьке військо, веліли бути в Батурині гетьману та арматі.

І великі государі та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, ударували їх, звеліли бути йому, гетьманові, та військової гарматі в Батурині, і ще ударували великі государі та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, за колишньою милістю до них батька свого государя, блаженної і вічно достойної пам'яті великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, самодержця всієї Великої, Малої та Білої Росії, і брата свого государського, блаженної і вічно достойної пам'яті великого государя царя і великого князя Феодора Олексійовича, самодержця всієї Великої, Малої та Білої Росії, вказали бути при гетьмані в Батурині для охорони й цілості його московському стрілецькому полкові, а хлібні запаси на той цілий полк давати йому, гетьману, як раніше.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо били чолом на їхню государську милість.

18

Про київських та ніжинських міщан: які пункти постановлено і закріплено за колишніх гетьманів, то вони неодмінно закріплюються за монаршою милістю і в цих статтях.

А пункти, які написано за чолобиттям київських та ніжинських міщан і котрі вписано в колишніх пунктах давнішим гетьманам, то

¹¹⁷¹ Источники: «А раті великих государів перебувають, за добрим звичаєм, за розкладом і розглядом великих государів і звикли у бояр та воєвод у полках ходити в повному ратному уладженні і відсіч давати ворогу».

всім тим пунктам указали великі государі та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, бути в колишній силі за указом їхньої царської пресвітлої величності.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо били чолом на їхню государську милість.

19

Про чехи, нову монету царської величності, роблену у Севську на прохання гетьмана Івана Самойловича, і що тих чехів люди не беруть, бо гетьман Самойлович не розіслав про те в Малій Росії своїх універсалів; тут-таки про з'єднання малоросійського народу з великоросійським і про подружжя між ними; щоб не забороняти малоросіянам переходити жити у Велику Росію.

За зволенням великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, для поповнення їхньої, великих государів, казни для заплати ратним людям виробляють у Севську чехи під їхнім, великих государів, найменуванням та гербом, і ті чехи роздають, як їх роздано вже велике число в теперішньому кримському поході їхнім, великих государів, ратним людям у полках бояр та воевод на заплату. Про те чехове діло було покірне чолобиття до їхньої царської пресвітлої величності колишнього гетьмана Івана Самойловича ще при їхньому, государському, батькові, блаженної і вічно достойної пам'яті при великому государю царю і великому князю Олексію Михайловичу, самодержцю всієї Великої, Малої та Білої Росії, так само і при брату їхньому, государському, блаженної і вічно достойної пам'яті, при великому государю царю та великому князю Феодору Олексійовичу, самодержцю всієї Великої, Малої та Білої Росії, і тепер тих чехів, як у Кримському поході в полках, так і в малоросійських містах, козаки й міщани не беруть, і це чинилося аж досіль через непостійність та лихі наміри бувшого гетьмана Івана Самойловича, бо він не звелів розіслати по містах універсалів, щоб ті чехи брали невідмовно. Тож тепер гетьману і всій старшині, прийнявши той їхній, царської пресвітлої величності указ, дотримуватися його твердо і послати в городи та міста універсали з острашкою смертної кари, щоб ті чехи ходили нормально, як ходять у малоросійському краю такі ж самі чехи інших держав. А коли б хто виявився супротивним до того, то чинити над ним смертну кару. Так само щоб гетьман і старшина, служачи великим государям, їхній царській пресвітлій величності, всілякими мірами й способами з'єднували малоросійський народ з великоросійським народом і приводили до міцної згоди через шлюби та інші дії, щоб був під одною, їхньої царської пресвітлої величності, державою спільно, як однієї християнської віри, і щоб ніхто не подавав таких голосів, що малоросійський край гетьманського рейменту, а відзивалися всі одногolosно: гетьман і старшина, народ малоросійський їхньої царської пресвітлої величності держави разом з великоросійським народом. І щоб був вільний перехід жителям із малоросійських міст у міста великоросійські.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо прийняли цей їхній, великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, указ та зволення і обіцяли дотримуватися твердо.

20

Про побудову нових міст та фортець на цьому боці Дніпра навпроти Кодака на річках Самарі й Орелі, також у гирлах Берестової та Орчика¹¹⁷² і про заселення їх малоросійськими людьми для захисту Великої та Малої Росії від находу бусурманської, кримської сили.

¹¹⁷² Берестова — ліва притока річки Самари; Орчик — права притока річки Орелі.

Також гетьманові і старшині, служачи свято великим государям та великій государині, їхній царській пресвітлій величності,

виказати дбання для притиснення і стримування Криму від походу кримських орд війною як на великоросійські, так і на малоросійські міста і зробити на цьому боці Дніпра навпроти Кодака шанець у такий спосіб, як і Кодак, а на ріці Самарі, і на ріці Орелі, і в гирлах річок Берестової та Орчика побудувати міста і заселити їх малоросійськими жителями. І розіслати про те в усі тамтешні міста універсали, щоб жили на тих-таки місцях, хто хоче мати поселення, і то без усіляких перепон.

І гетьман, і старшина, і Запорозьке військо прийняли той великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, указ і обіцялися в тому їм, великим государям, їхній царській пресвітлій величності, дбати і службу свою показати.

21

Про пожитки гетьмана Самойловича та його синів, полковника стародубського та чернігівського, щоб половину їх узяти до скарбу Запорозького війська, а половину віддати в казну царської пресвітлої величності.

Гетьман, і старшина, і Запорозьке військо били чолом великим государям, їхній царській пресвітлій величності, щоб великі государі ударували їх, указали всі пожитки бувшого гетьмана Івана Самойловича, також і дітей його, бувших чернігівських та стародубського полковників, віддати їм у військовий скарб.

І великі государі, їхня царська пресвітла величність, ударували їх за їхнім чолобиттям, указали віддати з пожитків Івана Самойловича та дітей його половину у військовий скарб, а другу половину взяти у свою, царської пресвітлої величності, казну.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо били чолом на милість великих государів, їхньої царської пресвітлої величності.

22

Про аренди, щоб не було їх у Малій Росії; про охотницькі кінні та піші полки, щоб були вони, як і раніше, для оборони від ворога; про збір грошей поборами з посполитого люду для заплати тим охотницьким полкам.

Били чолом великим государям, їхній царській пресвітлій величності, гетьман, старшина і Запорозьке військо, щоб для зняття утяжень у малоросійському краю не було оренди. А оскільки охотницькі кінні та піші полки потрібні під ці воєнні часи для оборони малоросійського краю, то щоб їх було збережено так, як це було при бувшому гетьмані, а плату давати їм, збираючи гроші з посполитих людей, яких не записано в козацькому списку. А в який спосіб збирати ті грошові збори, то про те гетьман і старшина мають подумати і визначити міру. А коли визначать міру в тім ділі, то мають тоді написати до великих государів, до їхньої царської пресвітлої величності.

І великі государі та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, ударували гетьмана, і старшину, і військо, указали їм про те діло подумати і визначити міру, щоб не було в наклад малоросійському народові, а охочі кінні та піші полки звелили тримати їм для оборони малоросійського краю в повному числі, як і раніше.

Останній пункт оцей має в собі й те, що гетьман Мазепа зі старшиною і з усім Запорозьким військом прийняв усі ті вищеподані пункти, або статті, з подякою, пообіцяв вірно служити великим государям і просить, щоб від нього і від усього малоросійського народу не віднімали великої й численної монаршої милості. Нарешті він, гетьман зі старшиною, і з усім військом, також і з духовними особами, що були на тій Коломацькій раді, ствердили вищеподані пункти підписами своїх рук.

І всі ті вищезголошені й описані пункти я, гетьман та генеральна старшина, і полковники, і все Запорозьке військо, і малоросійський народ радісно приймаємо і обіцяємося їм, великим государям, божою милістю пресвітлим і державним великим государям царям та великим князям Іоанну Олексійовичу, Петру Олексійовичу та великій государині благовірній царівні та великій княжні Софії Олексіївній, самодержцям усієї Великої, Малої та Білої Росії та їхнім государським наслідникам служити за правдивою своєю обіцянкою твердо й постійно, без усякого противенства та хитання і, припадаючи до їхнього государського маєстату біля їхніх монарших стіп, просимо, щоб вони, пресвітлі й державні великі государі, царі та великі князі Іоанн Олексійович, Петро Олексійович та велика государиня, благовірна ¹¹⁷³ та велика княжна Софія Олексіївна, самодержці всієї Великої, Малої та Білої Росії, тримали мене, гетьмана, генеральну старшину, полковників та все Запорозьке військо і малоросійський народ у своїй государській превисокій і невимовній милості і щоб ніколи від них не було віднято їхню государську милість. А для кращого запевнення ми, духовні особи, зібрані на цю раду, і я, гетьман, і старшина, і полковники, і сотники підписалися під цим їхнім государським милостивим указом і з повинності нашої віддаємо його до рук ближнього, їхньої царської пресвітлої величності, боярина, охоронника та дворового воеводи князя Василя Васильовича з товаришами.

¹¹⁷³ Источники: «благовірна царівна та велика княжна».

*Писано літа від створення світу 7195,
а від утілення божого слова 1687 року, 25 липня.*

Ємеліян Українцов

Після скинення гетьмана Самойловича з гетьманства, відразу ж багато свавільників з усіх городових полків козацького війська, не дочікуючися нового гетьмана, свавільно відїхали з обозу в свої домівки і як по дорозі, так і в домах та полках своїх учинили крамолу і заохочували до тієї сваволі з собою й інших легковажних людей, що лишалися по домах. Вони, безумні, не тільки брали орендарів, але й розшарпували поміж себе маєтки інших заможних людей та невинних крамарів, а декого і самих забивали на смерть, і чинили над ними всілякі збитки та мародерства. Це їм незабарі того-таки літа після прибуття нового гетьмана в Гадяч та Батурин було слушно відшкодовано і покарано після одержання від ображених та пограбованих численних суплікацій та скарг, бо відразу ж усіх тих свавільників звелів гетьман старшині відшукувати по містах та селах, ловити і, віддавши в міцне ув'язнення, чинити потім дізнання. Після тих дізнань найвинуватішим полаmano руки й ноги, іншим, найзапеклішим, відітнено голови, третіх шитано на шибеницях, четвертих карано на худобі, а в п'ятих глупство виганяно киями. Після такої езекуції знову настала поміж людей тиша і тамтешні люди могли вже мешкати безбоязно.

Після постановлення на Коломаку гетьманом Мазепа, як казав вище, 25 липня, віддали старшина та військо хвалу всеблагому Богові і, постоявши там, на Коломаку, ще з кілька днів ¹¹⁷⁴, розїхалися звідти по домівках. Князь Голіцин з усіма великоросійськими військами, взявши гетьмана Самойловича з його сином Яковом як невільників, пішов на слободи, а гетьман Мазепа в Малу Росію, і його, за наказом князя, відпроварила до Гадяча, а тоді до Батурина одна невелика частина смоленської шляхти, котра була в тому поході і, будучи від нього там добре пошанована та обдарована, відпущена була до Смоленська, оскільки в дорозі на Батурин ніби здохнула.

Мазепа, оволодівши й посівши всіма достатками і багатствами Самойловичевими, котрі були як у війську, так і в Батурині, влаштував упродовж немалого часу зі своїми старшинами часті, мало

¹¹⁷⁴ І. Мазепа з козаками, двома російськими пішими полками і кінним полком смоленської шляхти рушив з Коломака 29 липня.

не щоденні, багаті й пишні бенкети та гулянки, обдаровуючи багатьох своїх старшин всілякими Самойловичевими подарунками і спадками. Потім невзбарі того-таки літа прислано з Москви від пресвітлих государів царів до Мазепи в Батурин нарешнього посланця з грамотою, в якій був такий указ, щоб усі Самойловичеві та синів його скарби поділено навпіл і щоб одна їхня половина була віддана йому-таки, посланнику, до царської казни, а другу щоб притримали в Батурині на малоросійське військо. Сталося отож за тим указом, що всі Самойловичеві й синів його скарби та срібло, що були в Батурині разом з військовим скарбом, розділено навпіл у кам'яній скарбниці в гетьманському дворі і за кілька день переважено на шалях, бо, лічачи їх велику кількість, треба було б багато забавити часу. Розділивши отак, одну частину згаданий царський посланник забрав на Москву, а друга частина лишилась у скарбниці і у Батуринському замку в гетьманському дворі на військо. Що з тих скарбів перед розділенням та після розділення скарбниці й у дворі гетьманському вкрадено ближніми гетьманськими слугами, а може, й забрали їх за гетьманським указом та перенесли на інше місце, то про те не відомо нічого, але, певна річ, їх було більше, ніж описується, бо коли б там вони були всі, то за тиждень їх не можна було б розважити та розділити навпіл. А що лишилося на козацьке військо, те я вписав з одного тодішнього скарбового реєстру, який трапилось мені побачити у військовій канцелярії, і кладу тут для наочності. В тому реєстрі було написано, що знайшлося наявних червонних золотих 22 251, талерів битих 22 855, левів 566, срібних копійок 7 533 золотих і шагів 9, чехів 204 210 золотих. Поклавши відтак червонний, як тоді бувало, по 6 золотих, вийде сума 133 506 золотих, а поставивши талери по 3 золоті, вийде 68 565 золотих. Леви поклавши по копій, як тоді ходили, вийде 1 415 золотих. Склавши ж ту всю суму до купи і прилічивши до неї ту дрібну чехову й копійчану суму, дістанемо всього 415 029 золотих і дев'ять шагів. А про те, що написав я вище: скарби покрадено Мазепиними слугами, дивуватися не треба, бо я бачив у тому-таки грошовому реєстрі безіменний запис про покрадення скарбу. І ближні слуги та кривні Мазепині, котрі були перед його гетьманством увіч убогі, невзбарі при гетьмані своєму стали багатими, маючи по кільканадцять і кількадесят тисяч золотих грошей, окрім срібла та інших дорогих речей. Із тих ближчих слуг для кращої вірогідності згадаю двох: покойового Запорожця і целюрика. Скільки ж лишилося срібних столових креденсів і всіляких дорогих золотих та срібних спеціалів¹¹⁷⁵, клейнодів, перлин та іншого каміння, шабель, кульбак, рондів, пістолетів, янчарок, панцирів та інших всіляких військових ризтунків, також міді, цини¹¹⁷⁶, стад і безліч усілякої скотини, про те мені невідомо, однак відомо, що те все дісталось не кому іншому, тільки Мазепі. Але вельми неправильно було учинено з Мазепиною і старшини його боку те, що при Самойловичевих скарбах було переділено навпіл і віддано на Москву військовий скарб, який був разом з усім добром. Ще потрібно відзначити таку несправність генеральної старшини та полковників і за Мазепиною гетьманства, що не поставили вони з-поміж себе генерального військового скарбника, аби той досконало знав про прихід і витрати військового скарбу і в належний час здавав від себе генеральній старшині та полковникам рахунок. Однак за давнішою звичкою (як було і за Самойловича) допустили Мазепі і слугам його завідувати військовим скарбом і тратити, як їм хотілося. Кожен напевне заощаджував прибуткові скарби на власну персону і приховував, а бідні військові надходження не тільки вживав на козацьке охотницьке військо чи на інші військові потреби, але нещадно тратив і розкидав на свої приватні неслухні видатки та подарунки. Принаймні вже тепер, здається мені, належало б старшині й полковникам виправити цю помилку і не допускати гетьмана і його слуг завідувати військовим скарбом, а поставити на те з-поміж себе, як казав і вище, особливого військового генерального скарбника.

¹¹⁷⁵ Спеціали — різновид монети.

¹¹⁷⁶ Цина — олово.

¹¹⁷⁷ Лигія — в православному церковному богослужінні частина всенощної напередодні свят.

¹¹⁷⁸ У 1684—1690 рр. архімандритом Києво-Печерської лаври був Варлаам Ясинський, майбутній київський митрополит.

Гетьман Мазепа зі старшиною та полковниками ні того, ні другого року не був у Москві, але аж третього, тобто 1689 року, він був там після повороту російських військ з-під самого Перекопу, і то тоді, коли спіткало нещастя самого князя Василя Васильовича Голіцина, про що йтиметься далі.

Того-таки року, 5 липня, в час звичайної літї ¹¹⁷⁷, після вечірні, котра відправлялася за померлих, з темної і грозової хмари, що проходила над Києво-Печерським монастирем, ударив на соборну церкву Успенія Пресвітлої Богородиці міцний грім, пробив її верх і запалив був під банею дерево. Від цього удару всі ченці з архімандритом ¹¹⁷⁸ і мирські люди, котрі були в церкві, впали на землю і нешвидко отямилися, а архімандрита напівмертвого піднято з землі і відведено чи віднесено до його келії. А запалене дерево під банею вирубав і скинув один монастирський послушник Котлярчик, вихопившись із сокирою на церкву,— оборонив отак від вогню ту чудову споруду.

Гетьман І. Мазепа (22).

Того-таки року в жовтні місяці прислали запорожці до нового гетьмана Мазепи чотирьох своїх послів, значних військових товаришів або полковників, з вісімдесятьма чоловіками рядового товариства, вітаючи його на новому гетьманстві через отакій свій лист:

Вельможний милостивий пане Мазепо, гетьмане наш,
милостивий пане-брате і благодійнику!

Оскільки з божої ласки і з приязні братів наших, війська городового малоросійського, став ти замість гетьмана Поповича гетьманом нашої вітчизни, будши людиною розумною й моторною, то й ми з того

тішимося, і, через спеціальних послів наших військових вітаючи вашу милість милостивого пана з тим новим гетьманським гонором, зичимо, щоб, живучи на тому уряді багато років, щасливо все добре справляв у нашій Малоросійській Вітчизні з добрим для людей пожитком і при їхній вдячності. А особливо просимо з ушануванням нашим військовим через цей наш лист, щоб до нас, низового війська, був ласкавий не так, як зрадник нашої цьогобічної української вітчизни Попович, і щоб не махлярив коло нас, як почав він махлярити на наше знищення. Тож Бог учинив інакше; самого його скоренив із гетьманства. І щоб ти не згадував, коли що прикрого сталося тобі у нас, як ішов у Крим від Дорошенка з братами нашими, посланими в подарунок, і був спійманий та припроваджений до Січі, уважаючи на те, що за тодішню твою біду нагородив тебе Бог щастям, як у Єгипті винагородив Бог біду мудрому та прекрасному Йосифу¹¹⁷⁹. А ми, дізнавши твоєї рейтентарської ласки, обіцяємося відповідати на неї нашою щирістю і за розпорядженням вашим готові ставати на будь-який чин нашим пресвітлим государям царям, сподіваючись і від їхньої величності панської та добродійської до себе милості та уваги за твоїм ласкавим постанням за нами, Запорозьким низовим військом, перед пресвітлою величністю, про що ми вельми просимо і лишаємося

Вашій рейтентарській вельможності та милості
всього доброго зичливі і до послуг готові брати
Григорій Сагайдачний¹¹⁸⁰, кошовий отаман
з усім низовим Запорозьким військом.

З Січі Запорозької
*4 жовтня 1686 року*¹¹⁸¹

Від того запорозького посольства та привітання Мазепа дуже був задоволений і, чесно приймаючи їх усіх у себе впродовж кількох днів, досить з ними гуляв та бенкетував. Потім, виправляючи їхню старшину назад, ударував належними подарунками і писав через них просторий лист до низового Запорозького війська, дякуючи йому за добру прихильність до себе й обіцяючи всіма своїми силами чинити їм усе добре. Відправивши з тим запорозьких послів, ударував і рядове їхнє товариство тузинками і мусульбесами¹¹⁸² і дозволив їм прожити, дотримуючись всілякої скромності, з огляду на зиму, що тоді надходила, на своєму утриманні на квартирах у Полтавському полку. А на доказ тієї своєї ласкавості до низового війська виправив на Запорожжя перед Пилипівськими запустами¹¹⁸³ зі своїм листом свого значного дворянина Витвицького та послав через нього подарунку на всі січові курені по сто золотих, по кухві горілки і по десять бочок на кожен курінь всілякого борошна, зібраного з Варслових гребель¹¹⁸⁴, звелівши видати його тодішньому дозорцеві млинів Полтавського полку Василю Колачинському. А на всю отаманію дав він осібно по кармазину, кошовому ж дав того вдвоє-втрое сукнами й різними матеріями, так само і його старшині. Оці всі подарунки вони, запорожці, прийняли через згаданого посланця вдячно, дуже дякували за них гетьманові через свій лист, а того посланця чесно відправили.

Тієї ж таки осені вбито було у Севську Григорія Гетьманича, — йому відсікли на пласі сокирою голову — сталося це за містом Севськом, там, де Колиски. Там його й поховано. Не відомо, за яку це сталося вину¹¹⁸⁵, але можна доміркуватися, що за ретельним дбанням севського воєводи Леонтія Романовича Неплюєва, який міг побоюватися, що коли б Гетьманича відпустили за монаршим указом на волю, то він міг би доправлятися в нього, Неплюєва, свого добра та скарбів, які той забрав у війську з ним, Гетьманичем.

¹¹⁷⁹ За біблійною легендою, Йосиф був обмовлений жінкою і кинутий у в'язницю. Він розгадав сні єгипетського фараона, за що той зробив його зверхником Єгипту.

¹¹⁸⁰ Григорій Сагайдачний був кошовим отаманом до середини 1688 р.

¹¹⁸¹ Має бути 1687 р.

¹¹⁸² Тузинок — дешеве сукно; мусульбес (мусалбес) — червона тканина, яку використовували на підкладку.

¹¹⁸³ Пилипівські запусті — піст перед Різдвам.

¹¹⁸⁴ Очевидно, маються на увазі млини на р. Ворсклі на Полтавщині.

¹¹⁸⁵ Григорія Самойловича було скарано на смерть 11 листопада 1687 р. за звинуваченням Неплюєва і гадяцького полковника Михайла Василевича (також родича гетьмана Самойловича). Здогад С. Величка про справжню причину смерті Г. Самойловича правильний. У звинувачувальному акті Г. Самойловичу було сказано, що карають його на смерть за «воровские затайные и непристойные слова».

Про будівництво козацьким військом у гирлі ріки Самари міста Новобогородицького; так само про будівництво іншої фортеці в Кам'яному Затоні; про причини, навіщо ці міста побудовано; про запорозьке невдоволення від того будування і про розорення цих міст; про лист київського митрополита до руського воеводи зі скаргою на Шум'янського.

оку від створення світу 7196, а від пришествия в світ будівничого слова божого 1688 року. Великі государі Іоанн та Петро Олексійовичі зі своєю сестрою, великою государинею царівною Софією Олексіївною, всієї Росії самодержці, знамірилися, з огляду на свій

союз, чинити воєнний промисел на Крим. Але розсудили спершу за краще побудувати на Самарі місто¹¹⁸⁶, щоб складати в ньому не тільки потрібні військові хлібні припаси, але й гармати та інші всілякі припаси й тяжарі, щоб, повертаючись від Криму, не возити всіх тих військових тяжарів у внутрішні міста своєї держави, а лишати їх у тому новозбудованому місті Самарському для прийдешньої літньої воєнної кампанії. А бажаючи до решти виконати той свій монарший замір, прислали після Водохрещі¹¹⁸⁷ через нарошного свого посланця в поважній своїй грамоті такий свій указ до гетьмана Мазепи, щоб він, гетьман, готувався з усім малоросійським військом до раннього походу для будівництва нового міста на Самарі. Гетьман тоді, виконуючи той монарший указ, розіслав зараз у всі полки свого рейменту універсальні розпорядження, щоб старшина і всі козаки прибиралися в такий похід на п'ять місяців¹¹⁸⁸. Як тільки настала після зимових невчасів весна з красними квітами й травопасами для худоби, то й гетьман з усім малоросійським військом рушив з домів на знамірене й визначене діло. Рушив у той-таки похід з невеликою частиною свого московського війська також ближній окольничий і севський воевода Леонтій Романович Неплюєв, і, прибувши без перепон на вказане місце, заклали вони в гирлі річки Самари, що впадає в Дніпро, однак віддалік од Дніпра, знамените місто, й нарекли його Новобогородицький град. Його будувало впродовж цілого тодішнього літа за розпорядженням та наглядом інженера-німця, присланого з Москви, саме козацьке військо, і, як належалося, зробило все, і міцно уфортикувало, а військо Неплюєва те місто не будувало. В майбутні роки це місто з церквами й будинками було добудоване остаточно, і то малоросійськими людьми, які прийшли сюди для мешкання. І відтоді за монаршим указом почали там жити позмінно московські воеводи¹¹⁸⁹ з піхотним військом і почали там лишати склади хлібних запасів, всіляких військових речей та тяжарів, і було так впродовж 23 літ, аж до остаточного розорення

¹¹⁸⁶ Місто будувалося на річці Самарі вище Вільного і нижче Піскуватого бродів.

¹¹⁸⁷ Тобто після 6 січня (за ст. ст.).

¹¹⁸⁸ Будівництво тривало з березня до серпня, роботою було зайнято 20 тисяч козаків.

¹¹⁸⁹ Першим воеводою тут було поставлено Григорія Косогова з тисячею російського війська, але його швидко змінив Волконський.

¹¹⁹⁰ Новобогородицьку фортецю було зруйновано за Прутьським трактатом 1711 р. між Росією та Туреччиною після невдалого для Росії Прутьського походу 1711 р.

¹¹⁹¹ Можливо, тут згадується посольство Федора Шакловитого, але він прибув 14 жовтня не в Новобогородицьке, а до Батурина, звідки виїхав 19 жовтня. Посол вів переговори з гетьманом щодо наступного походу супроти Туреччини й Криму.

¹¹⁹² Відомості трохи неточні. Спершу І. Мазепа навмисно не звідомляв запорожців про будівництво Новобогородицької фортеці. Цю звістку приніс їм з Москви посланець Ф. Лихопай, який у другій половині 1688 р. став кошовим. Це призвело до бунту на Січі, після чого почалося листування між І. Мазепою та Г. Сагайдачним.

того міста, що сталося в 1711 році ¹¹⁹⁰. В те місто щоліта відправлялися малоросійськими підводами численні государські харчові припаси. Коли ж будували те місто, то прислано було від монаршого лиця якогось значного посланника, щоб оглянув міське будівництво. Той посланець подав тоді гетьману монаршу похвальну грамоту за службу, приніс також од їхньої царської пресвітлої величності йому ж, гетьману, з генеральною старшиною та полковниками значні подарунки, за які при чесній відправі був ударований од гетьмана й усієї старшини немалою золотою сумою ¹¹⁹¹.

Перш ніж вийти в той похід, писав гетьман до запорожців, озаймовуючи їх про такий монарший указ, що має будуватися в гирлі Самари місто ¹¹⁹², і пояснюючи, для якої потреби мають його там будувати. Разом з тим пропонував їм, щоб вони не перечили на ту монаршу волю, оскільки закладання того міста не мало причинити низовому війську утиску й образи; а особливо жадав він, щоб не мали вони за те на нього, як на Самойловича, підозри та гніву, оскільки те місто мало створитися для вищеозначеної потреби не з гетьманської поради, а з монаршого рішення й волі. На цей гетьманський лист запорожці відповіли, що від будівництва цього міста бачать, либонь, з монаршого боку значний собі утиск та образу в майбутньому, однак, покладаючись на монаршу волю й повагу, не суперечитимуть тому, — так вони й учинили.

Після закладання того міста гетьман з малоросійським військом так само й Неплюєв з великоросійським військом розійшлися по домівках, однак залишили в тому місці до слушного часу московський та козацький гарнізони, доки не визначиться за монаршим указом, кому там належатиметься лишатися. Після збудування того Новобогородицького міста за кілька літ було міцно збудоване для тої-таки потреби, що й Новобогородицьке, друге місто в Кам'яному Затоні — його поставлено навпроти старої Запорозької Січі, що була на тому боці Дніпра, і недалеко від Січі іншої, в якій мешкало Запорозьке військо (від Кам'яного Затону до Новобогородицького міста три дні їзди конем, що може означати 30 миль), але вже в тому Кам'яному Затоні перебувала при харчових та військових запасах сама тільки московська залога. За те закладання Кам'янозатонської фортеці запорожці, либонь, гнівалися, бачачи собі від того утиск та образу, однак мовчали, покладаючись у тому на монаршу волю й ласку. Розорено було ту фортецю тоді, коли розорено було й Новобогородицьке місто, як про це написано вище, однак московські стрільці, котрі жили в тій Кам'янозатонській фортеці, часто входили з притисненими запорожцями в сварки й бійки, і це тяглося аж до крайнього розорення й запустіння Запорозької Січі, що сталося 1709 року.

Того-таки року яснопреосвященний в бозі отець Гедеон Святополк, князь Четвертинський, київський митрополит, роздивившись на своїй новій митрополії, що Йосиф Шум'янський, львівський владика, чинить йому в його Київській єпархії великі образи й утиски, писав, скаржачись на нього, свій лист до пана руського воєводи, вчислюючи в ньому детально неслухні дії Шум'янського і просячи його, пана воєводу, про подання щодо того до короля Яна Собеського, аби Шум'янського було погамовано й присмирено у таких учинках. Список цього листа він, отець митрополит, прислав до відомо у військову генеральну канцелярію, а лист той від слова до слова має в собі таке ¹¹⁹³:

¹¹⁹³ Лист подано в перекладі з польської мови.

¹¹⁹⁴ Руським воєводою був тодішній польський коронний гетьман Станіслав Ян Яблоновський (1634—1702).

Ясновельможний милостивий пане воєводу руський ¹¹⁹⁴,
до мене вельмимилостивий пане і брате!

Належало б мені давніше відізватися до вашої милості пана з низьким поклоном і з пропозицією своїх послуг, щоб тим самим виказатися пам'ятливим на добродійні ласки вашої милості пана, якими освідчували мене при належних okazіях ваша милість пан без будь-яких моїх задатків та заслуг. Сподіваюся, однак, що захочеш вибачити мені з огляду на клопоти, які звичайно розривають госпо-

¹¹⁹⁵ Й. Шумлянський не визнавав влади київського митрополита, а сам іменувався блюстителем Київської митрополії і киево-печерським архимандритом, хотів також стати особним галицьким митрополитом. На цій підставі й були в нього незгоди з київською духовною владою.

¹¹⁹⁶ Й. Шумлянський посилав своїх людей під Київ, щоб захопити митрополічі маєності.

¹¹⁹⁷ Антимінс — чотирикутне покривало, на якому зображено покладення Христа у гроб. Воно кладеться на престол під Євангеліє, на ньому відбувається освячення т. зв. святих дарів.

¹¹⁹⁸ Йдеться про Афанасія Шумлянського, луцького єпископа, Йосифового брата.

¹¹⁹⁹ Перед тим як стати київським митрополитом Гедеон Святополк-Четвертинський був луцьким єпископом.

даря на новосілли,— впевнює мене в тому уроджена людяність та обичайність вашої милості пана. Зараз, коли я запоручаюся ласкавою увагою вашої милості пана в надії на ту доброту, якою ваша милість пан зволите обдаровувати кожного, смію донести вашій милості панові про великі кривди та важкі образи, якими не перестає мене турбувати його милість ксьондз Шум'янський ¹¹⁹⁵. Ще коли я лишався на Волині, докучав він мені різними перешкодами: освячував священників моєї Луцької дієцезії, недійсних робив дійсними, підбивав до свого права монастирі, котрі здавна належали до Луцької дієцезії, захищав своєю протекцією переступників-священників, забороняв правильні шлюби в моїй дієцезії і вносив замішання в моє управління всілякими іншими своїми вихватками. Не дає він мені спокою й зараз: посилає своїх кінних людей під самий Київ ¹¹⁹⁶, утискує священників моєї митропольської дієцезії здиством, забирає з олтарів святе миро та мої антимінси ¹¹⁹⁷, а роздає якісь свої; про мене, смиренного, говорить з уципливими насмішками, священникам із Волинської дієцезії загрожує смертю, коли б хто бував у мене чи ж уголос згадував про мене на молитвах; землі, котрі належать до Київської митрополії від часу впровадження в Руські землі християнської віри, по-ворожому плундрує і якими може способами побуджує мене до урази.

Отож, не можучи більше знести таких збитків, починаю захищатися від необачних нападів хтивого ловця чужої слави та майна, не інакше як просячи у вашої милості пана поважного заступництва та уважливої ласкавості його милості польського короля. Тим більше смію прохати про це вашу милість пана, бо знаю про вроджену великодушність вашої милості пана, з допомогою якої ваша милість пан можеш розсудити, що такі вчинки його милості ксьондза Шумлянського не тільки мене кривдять з уразою божих прав, але й порушують постанову про мир між найяснішими монархами Руських царств, православними державцями і моїми вельми милостивими добродіями, та Польським королівством, постановлені й поприсяжені на радість усього християнського світу. Згідно поприсяжених пактів його милість ксьондз з іншими єпископами — луцьким, перемишлянським, білоруським — повинен віддавати послушенство київському митрополитові, як бувало й перед тим. Однак його милість ксьондз Шумлянський ледве не нахиляє мене, взявши за карк, під свої ноги; родича свого, не з вільного обрання, але власне за гроші, людину не здатну не тільки до єпископського уряду, але принаймні і до священничого, садить він на Луцьке єпископство ¹¹⁹⁸, не знісшись зі мною, а це мало б чинитися не тільки від старожитного права, котре служить київським митрополитам, але й від права теперішніх пактів, так само, як і за вимогами достоїнності, необхідними при вибранні луцького єпископа і при посвяченні на єпископство. Додає мені невиносного жалю й низьке домагання їхніх милостей ксьондзів Шумлянських на Луцьке єпископство без мого відомого ще й тому, що я звільнив те єпископство зі значним ущербком здоров'я і з немалими видатками, тягаючись по судах, з великих і тяжких боргів, кафедральну церкву реставрував, а порожні маєності пообсаджував ¹¹⁹⁹. Його милість ксьондз Шумлянський, споживши в розкоші багаті гумна, достачені моєю кривавою працею, і якимось привласнивши собі неслухно й інші мої запаси, обділяє ще мене таким приниженням, яке не тільки чиниться для образи мого власного гонору, але й з порушенням старожитних прав, так само й теперішніх свіжих пактів.

Свідчачи перед вашою милістю паном про безпідставність тих домагань їхніх милостей ксьондзів Шумлянських, дуже прошу вашу милість милостивого пана, щоб за поважним розсудом вельможного милостивого пана було збережено в цілості мої митрополічі права. Зволь розсуди, з допомогою твоєї, з небес даної, цноти, вельможний милостивий пане, зваживши високим розумом отакі уразливі зачинки, які можуть виникнути від того шкідливі наслідки, щоб міг коли-небудь зав'язатися мішок його милості ксьондза Шумлянського,

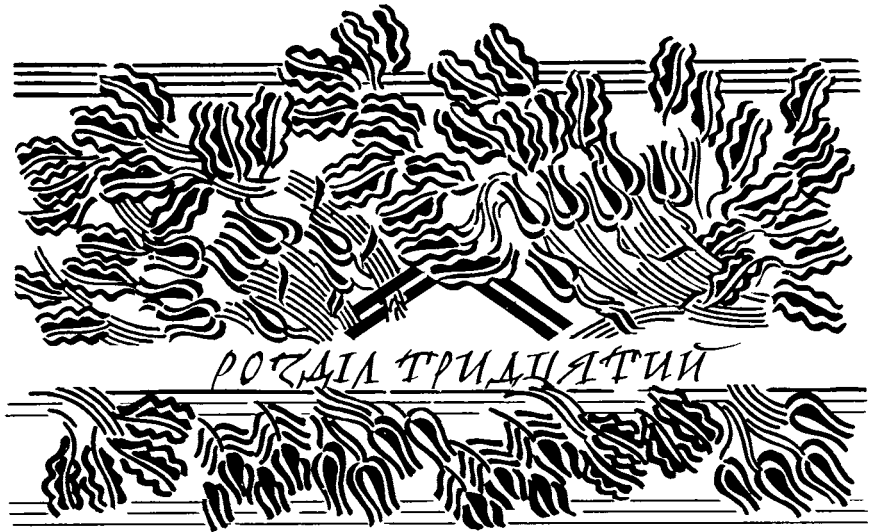
¹²⁰⁰ Лист митрополита був без наслідків. 28 березня 1691 р. новий київський митрополит В. Ясинський у своїй грамоті до російських царів повторює скарги Гедеона Святополка-Четвертинського, заявляючи, що Й. Шумлянський діє так, як за його попередника.

хтиво наповнений зди́рствами з різних владичтв та монастирів, з великою небезпекою для вічного спасіння і зі значною шкодою руських народів, і щоб відтепер кинув він домагатися дієцензії митрополита київського і її маєтків не тільки по Случ, як лежала від старожитних часів межа митрополичої дієцензії, але й усіх монастирів та братств, котрі знаходяться, як у Короні, так і у Великому Князівстві Литовському, і котрі завжди були піддані віддавна митрополичій юрисдикції¹²⁰⁰. Цього вимагає свята справедливість, і це стверджено довір'ям поміж найяснішими монархами, а я найпильніше молитиму господа Бога про благоденство найяснішого маєстату православних наших монархів, панів моїх вельми милостивих та добродіїв, так само і про його милість польського короля. Знову ж таки, будши вдячний за поважне заступництво вашої милості пана, обіцяю віддячити вашу милість пана зичливими своїми послугами.

Писано 1688 року.

Гедеон Святополк князь Четвертинський,
архієпископ, митрополит київський

Про гетьманський з'їзд у Севську із Голіциним для наради про похід; про розіслання гетьманського розпорядження в усі полки, щоб готувалися до походу; про раннє рушення в той похід; про прибуття до Самари і про прибуття до Чорної Долини; про ханське привітання там християнських військ зі шкодою для себе і для слобідських полків; про другу сутичку з ординцями на Колончаку; про зловлення там татарських «язиків» і про повернення всіх військ від Колончака назад; про незадоволення у війську супроти князя та гетьмана за те повернення; про гетьманське вимовлення перед своїм військом; про підозру на Голіцина, начебто прийняв він од хана подарунки, і про поголоску, пущену від Голіцина, чому не воював він Криму; про дарма тоді пропали монарші кошти; про військо, котре було виправлено під Горбаток і котре повернулося; про резидента, присланого з листом, писаним до гетьмана і до Голіцина від коронного гетьмана Яблунівського; про письмову відповідь, послану військовою канцелярією до Ігнатівського на королівську репліку; про злі наміри супроти государя в Москві Голіцина і про його за те покарання з іншими його дорадниками; про царювання відтоді одного лише царя Петра Олексійовича; про перше тодішнє перебування в Москві і в Троїцькому монастирі гетьмана зі старшиною; про взяття монаршої милості і про підтверджувальні грамоти на гетьманство і на ґрунти та маєтності, видані йому, гетьману, а так само й усій старшині та значному товариству; про розставлені охотницькі війська, щоб стерегли від ворога; про хлібні та военні запаси і про воевод у Новобородицькому місті; про видрукувану вперше книгу «Житій святих», які починаються від вересня.

Тріумф Марса (19).

оку від початку світу 7197, а від господнього з'явлення в плоті 1689. Пресвітлі государі і великі князі Іоанн та Петро Олексійовичі, всієї Великої, Малої та Білої Росії самодержці, зі своєю сестрою, великою государинею Софією Олексіївною, бажаючи зробити в прийдешнє літо повторний военний похід та війну на Кримську державу, звеліли князю Василю Васильовичу Голіцину та гетьману Мазепі з'їхатись у Севську для спільної наради про той похід. За цим указом князь Голіцин і гетьман Мазепа з генеральною старшиною та полковниками з'їхалися після свят Різдва господнього в Севську і радилися про ту повторну военну кампанію на Крим, у який спосіб мали б почати та завершити її. Незабаром після тієї наради розїхалися вони з Севська по домівках. Гетьман, прибувши у Батурин, відразу ж розіслав свої універсальні розпорядження як до старшини, так і до всіх козаків у всі малоросійські полки свого рейменту,

¹²⁰¹ Похід почавсь у березні 1689 р. Російського війська було 112 тисяч. Гетьман зі своїм військом (40 тисяч) прилучився до головного близько 20 квітня.

Герб князів Голіциних (64).

¹²⁰² До Перекопу війська дійшли 20 травня.

наказуючи від царського імені, щоб готувалися на шестимісячний ранній військовий похід на Крим. Після Великодня, як тільки почали проявлятися трави, великоросійські кінні та піші війська зі згаданим князем Голіциним та з іншими численними князями та воеводами у великому числі, так само і гетьман Мазепа зі всіма малоросійськими військами свого рейменту, рушили з домівок у тодішній похід ¹²⁰¹, зійшовшись у полях перед рікою Самарою та переправившись через Самару, попростували без жодної перепони аж до Чорної Долини, яка лежить від Перекопу за кільканадцять миль. Переходячи по тих степах через усілякі польові річки, що течуть до Дніпра, численні балки й долини, козацькі війська трималися правого боку Дніпра, а московські лівого боку від степів, котрі тягнуться до Дону й Азову. Коли ж прибули до Чорної Долини, тоді привітав християнські війська з тьмами своїх орд і кримський хан. У цьому наскоку, побачивши нелад у слобідських полках, міцно вдарив на них і вчинив немалу шкоду в полку Ахтирському і Харківському чи Сумському, і зробив би більшу, коли б гетьман після нагального і слізного прохання тих полковників не послав у рятунок кількох піхотних сердюцьких полків, які в дощ, котрий тоді йшов, швидко поспішили до переможених полків і кількаразово вдарили на орди міцним вогнем зі своїх мушкетів. Тоді всі орди, побачивши значний у себе ущербок, відразу відбігли геть і в наступні дні хоч і з'являлися перед християнськими військами, але не посміли вже вдаряти на них так, як спершу. Після такого нещасливого воєнного початку було поховано трупи слобідських козаків і попалено та порубано великі водні судна, які вони везли на возах, бо нічим було їх провадити, оскільки орда повирубувала й коней, що були при них. Тоді рушили далі, до Перекопу ¹²⁰², а коли прибули до Колончака — долини, яка відстоїть від Перекопу на милю чи півтори, там покопано татарами колодязі для напування кримської худоби, — то орда знову завдала шкоди християнському війську, яке було спрагле від спеки і побігло до тих колодязів, щоб напоїти коні й напитися і собі. Того дня було піймано, чи були вони навмисне підслані ханом, п'ять чоловік татарських «язиків» і їх було припроваджено до князя Голіцина. А що вони там сказали, не знає ніхто, одне тільки було військові явно, що, переночувавши на Колончаку ледве одну ніч, далі під Перекоп не йдучи, Голіцин повернув зі своїм військом ліворуч, а козацькі війська повернули за ним, забираючись у шлях свій назад, додому. Було тоді велике невдоволення і клятьба від московського й козацького війська на Голіцина й гетьмана, що без будь-якого змагання з Кримом повернули назад, але гетьман перед усім військом явно і зі слізьми виправдувався, що не йому в тому була воля, але старшого командира князя Голіцина, який, похитнувшись у своїй вірі пресвітлим монархам і виказуючи недоброхитність до Запорозького війська, вчинив так, як йому сподобалося. Носилася тоді поміж військом і така поголоска, що начебто кримський хан, не мігши далі встояти перед християнськими військами, попросив через таємних посланців і ублажав князя Голіцина, щоб повернувся назад, не воюючи Криму, і за те прислав начебто його подарунку шість барилець червонних золотих і що вони були начебто наповнені фальшивими червонними, тобто личманами, і тільки на кінцях барильця були залічковані справдешніми золотими. Голіцин таємно начебто прийняв їх і пустив у військо таке слово: мовляв, через те не воював Крим та повернув назад, що хан поклонився з усім Кримом великим государям, всеросійським самодержцям.

Того літа можна було б щось корисніше учинити над Кримом, коли б до того було в Голіцина бажання, але воно в ньому тоді згасло, і через це не тільки обернулася унівець слава християнських військ, але й пропали марно превеликі кошти та скарби монарші, покладені для рушення своїх військ. У той-таки час одна частина козацького війська була виправлена від гетьмана під Горбаток — кам'яний турецький замок, що лежить над Чорним чи Гнилим морем. Але й там вони нічого не досягли і повернули назад у Малу Росію.

Тієї ж таки весни великий коронний гетьман Яблоновський, зачувши про рушення московських та козацьких військ на Крим і стягаючись і собі з польським військом для війни з бусурманами, зі свого боку, згідно постановленого описаного вище союзу, прислав до князя Голіцина для всіляких листовних зносин та кореспонденцій нарешнього свого резидента Стефана Глосковського, brasлавського стольника, через якого написав 8 травня до гетьмана Мазепи і такого свого листа ¹²⁰³:

¹²⁰³ Лист подано в перекладі з польської мови.

Вельможний милостивий пане гетьмане Запорозьких,
їхньої царської величності, військ, мій милостивий
пане і приятелю!

¹²⁰⁴ Тобто Голіцин.

З великим задоволенням відібрали ми тут відомість, що вже давно князь його милість Галічин ¹²⁰⁴ і ваша милість пан рушили з домів своїх із військами їхньої царської пресвітлої і державної величності супроти спільного ворога святого хреста. Я також прибув з Варшави і спинився у Львові та й скупчую над Дністром у прикордонних місцях війська, до яких виїду, дасть Бог, на майбутньому тижні й сам. І щоб мати часту кореспонденцію про воєнні дії з князем, його милістю Галіциним та вашою милістю паном, посилаю за резидента до його милості князя, його милість пана Стефана Глосковського, brasлавського стольника, полковника його королівської милості, доброго знайомого вельможному панові. Прошу, щоб зволив ваша милість пан тримати його у щирій своїй ласці й повазі, якими він, буваючи наділений від вашої милості пана як мій посланець, завжди тішитися. Дуже прошу кореспондувати через нього, його милість, зі мною щодо тих воєнних справ і чекаю всіляких найчастіших відомостей. Віддаю себе щирій зичливості вашої милості пана і лишаюся неодмінно

Герб Львова (38).

Вашої милості пана щиро зичливим приятелем та слугою,
І. Яблоновський, гетьман надвірний коронний

Зі Львова, 8 травня 1689 року

¹²⁰⁵ Того року Польща не вела воєнних дій.

Що саме учинив того літа супроти ворогів-бусурман коронний гетьман, невідомо ¹²⁰⁵, але, мабуть, так само прогайнувався, як і наші війська. А що цього літа хан не міг випалити степи пожежами та вчинити перепону для воєнного маршу християнських військ, як зробив це позатого року, то це сталося з двох причин: по-перше, що похід був ранній і трава була ще зеленою і горіти не могла, а по-друге, що часто падали, зрешували та зволожували землю дощі.

Після гетьманського прибуття в Батурин якийсь шляхтич з Волині Ігнатовський прислав при особливому своєму листі до гетьмана королівську чи від королівського імені написану репліку про всілякі речі, на що за гетьманським указом було учинено з військової канцелярії до нього, Ігнатовського, таку відповідь:

¹²⁰⁶ Станіслав Друшкевич — був регіментарем польського війська і одним із посланців короля Яна Собеського, котрі намагалися організувати правобережне козацтво. У 80-х роках XVII ст. він очолював на Україні польське військо, пізніше став комісаром і стежив за козаками.

¹²⁰⁷ Йдеться тут ще про І. Самойловича, а не про І. Мазепу, бо цей документ треба датувати 1685 р. С. Величко, маючи тільки його уривок, не зміг точно визначити дати.

¹²⁰⁸ Про Могиленка (Могилу) див. р. XXVI.

«Що мовилося про його милість пана Друшкевича ¹²⁰⁶, що він видавав супроти ясновельможного його милості пана гетьмана їхньої царської пресвітлої величності Запорозьких військ ¹²⁰⁷ ущипливі листи, то це правду мовлено і доказами підперти це легко, оскільки листи зберігаються тут. Однак може й те бути, що король, його милість, про таке не знав, цьому його милість пан гетьман не перечить, тим більше, що кожному, а найбільше його милості панові гетьману, відомо, що його королівська милість господар мудрий та поважний і не захотів би нікому зі своїх задириливих людей давати такого дозволу, щоб (це, зрештою, і непристойно) завдавати уразу стороннім людям.

Що король, його милість, приписує Могиленкові ¹²⁰⁸ п'янство і через це шаленство, то ясновельможний його милість пан гетьман їхньої царської пресвітлої величності Запорозьких військ знає про

¹²⁰⁹ Тобто титул гетьмана правобережних козаків.

¹²¹⁰ А. Могила втратив свою силу в середині 1684 р., після того як турки й татари розбили його під Студеницею, але ще лишався деякий час у Немирові на чолі невеликого козацького війська (2 тисячі чоловік). Остання згадка про Могилу — 1686 р. (Див. приміт. 1208).

¹²¹¹ Маються на увазі українці й білоруси.

те, що він не тільки п'яний, але й тверезий не має розуму, однак зважає зауважити, що той дурень, пишучи такі похвалки не від себе, чинив все те, але маючи на увазі більшу силу, очевидно, був кимось під'юджений. Однак його милість пан гетьман ті нерозумні похвалки визнає йому за глупство і відповідає, що за ту неприязнь та за інші його зрадницькі вчинки не важко його відшукати для суду сюди і з тих місць, де він тепер перебуває, оскільки він присяглий товариш з рядових компанійських козаків рейменту його милості пана гетьмана і, втікаючи звідси, не повинен був би покидати своєї жінки. А сам, ухопивши такий титул, якого аж ніяк не є достойний ¹²⁰⁹, завів за своїм злим поведом і заводить далі на згубне ім'я людей з їхньої царської пресвітлої величності Запорозького війська. З огляду на те не схотів би й король, його милість, через те обржатися; однак такого способу ясновельможний його милість пан гетьман поки що не вживатиме, по-перше, через те хоча б, що пресвітлі монархи наші російські, їхня царська пресвітла величність, тепер у ширім мирі та дружбі з його милістю королем, а по-друге, й через те, що має надію: й сам король, його милість, зрозумівши надалі, що той радник ні до чого не здатний і, подібно до інших, відхилиться набік, зволить відставити його від того титулу ¹²¹⁰.

Либонь, король, його милість, є паном побожним і реставрує в своїх дідичних землях церкви, однак відомо не тільки ясновельможному його милості панові гетьману, але й цілому Запорозькому війську те, що в його, королівської милості, державі чи то через сенат, чи через стан духовний римської віри благочестива віра східного обряду має більші утиски, ніж за попередніх королів, а шкідлива унія всюди розпоширюється. Коли б його милості короля була б на те воля, щоб те благочестя не терпіло таких ударів, то й церкви, й монастирі могли б укріпитися, оскільки попередні королі виконували присягу на рівні вольності як польського, так і руського народів і своїми привілеями укріплювали їх з усіма їхніми добрами, оскільки свята греко-руська віра східного обряду не є нова, але постановлена й утверджена всесвітніми синодами святих отців і народи російські ¹²¹¹ прийняли її не тепер, та й злучилися з Польщею, вже маючи її в Литві, на Волині, Підгір'ї та Поділлі від часів Володимира. То для чого б її нищити і людей, що в ній перебувають, переслідувати та принижувати, краще було б королю, його милості, і Річі Посполитій давно знести ту унію, котра не тільки не хоче лишатися у мирі, але множить від часу до часу все більше великі незгоди, підбиваючи з постійним гнівом правдиву Христову улюбленицю, церкву нашу православну греко-руську, під незвиклу неволю польської монархії. Це тільки титулом вона унія, а насправді (з жалю те кажемо) може назватися вертепом розбійників, з якого випадають ті розбишаки, нагло набігають на православні монастирі і церкви і одні з них гвалтовно підбивають під свою владу, а інші важаться підбивати — через такий гвалт і захоплено в їхнє уніатське посідання єпископії східного православ'я.

Те мусить боліти всіх визнавців греко-руської східної неуніатської віри, яких з ласки божої є багато як у богохранимій державі пресвітлих наших російських монархів, так і в цілому світі, що їхні брати також православні визнавці, в належних до Корони Польської та Великого Князівства Литовського краях, не мають того щастя, щоб бути заступленими, згідно до старовічних прав, монаршою повагою від тих заколотників-уніатів, але й взагалі через незичливу завзятість тих гвалтівників віддані на гак постійних їхніх нападів. Оскільки в таких бідах, плачучи й ридаючи, православні ніколи не можуть дочекатися не тільки вирішення святої справедливості, але й терплять знущання й посміховисько, гноблені, лишаються в останньому відчаї, то вже ні суд скарги їхньої, ні суддя правди приймати не хочуть. І багато їхніх милостей римської віри, як чути в нас про те, насолоджуються утиском божих церков і з бід духовних та світських греко-руських, і мають собі за втіху те, що правовірні східного обряду нищені і гублені утисками, гвалтами та муками, і дбають, щоб

тільки шкідлива й розкольна унія була втримана в засадах на явну згубу святої християнської віри, і то не тільки непорушно, але і з постійним розширенням.

Знають про те і вболівають російські народи з ясновельможним його милістю паном гетьманом і з військом їхньої царської пресвітлої величності Запорозьким, що в належних до Корони Польської та Великого Князівства Литовського краях православним християнам східної віри не тільки не дано вступу до жодних урядів, але й заборонено й духовним ходити з найсвятішим сакраментом до хворих, ховати мертвих відкритими процесіями і відправляти інші церковні церемонії. Знають і про ту біду, що духовники греко-руської віри не заживають, як, наприклад, ксьондзи та плебани римського костьолу, всіляких вольностей та пошанування, але перебувають під знаком видимої неволі, обкладені заодно з поспільством усілякими тяжарами, жовнірськими стаціями та усілякими податками в королівських добрах, а в дідичних — підданською панщиною, навіть псів годують (про що сором казати), і утяжені вони іншими невільницькими повинностями.

І можна було б назвати слухним те, коли б за влади нинішнього короля, його милості (як чули, давно схильного до того), було б присмирено у їхніх гвалтах уніатів, а православні визнавці греко-руської віри щоб не терпіли більше такої, як діється тепер їм, кривди та руїни і дочекалися б повернення своїх старожитних прав та вольностей. Це учинити не важко, оскільки не тільки існують на те свіжо видані конституції¹²¹², які складено за Гадяцькою комісією (скажемо, що інші різні секти та жидівські школи мають у тому королівстві спокій), і вони вказують дорогу до того, але можуть стати слухними доказами привілеї давніших королів, їхніх милостей, з яких деякі екземпляри посилаються звідси, щоб їх читали. З них видно, як давніші королі, їхні милості, захищали права греко-руських східних визнавців і як східні визнавці при тих правах лишались у високому стані.

Коли ж не учинити заспокоєння тієї святої східної віри визнавцям, оберігаючи їхні права та вольності і повернувши церкви та церковні добра, то треба стеретися, щоб Бог у помсту тим душезгубним заколотникам уніатам не вилив свого праведного гніву й на невинних, оскільки кривда православної церкви стає, властиво, кривдою Божою Христу, котрий є її головою.

Замітно й те, що за секти зборовії та лютерські¹²¹³ в їхньому стані ті, хто їх тримають, не відмовляються кров свою лити і чинять самовіддано, як то недавно сталося у Венграх¹²¹⁴, а чому б не годилося б поставати за справедливую східну християнську віру, за свою честь православним християнам? Адже до цього штовхає не тільки цнота, але й саме сумління, бо саме воно шукає збавлення.

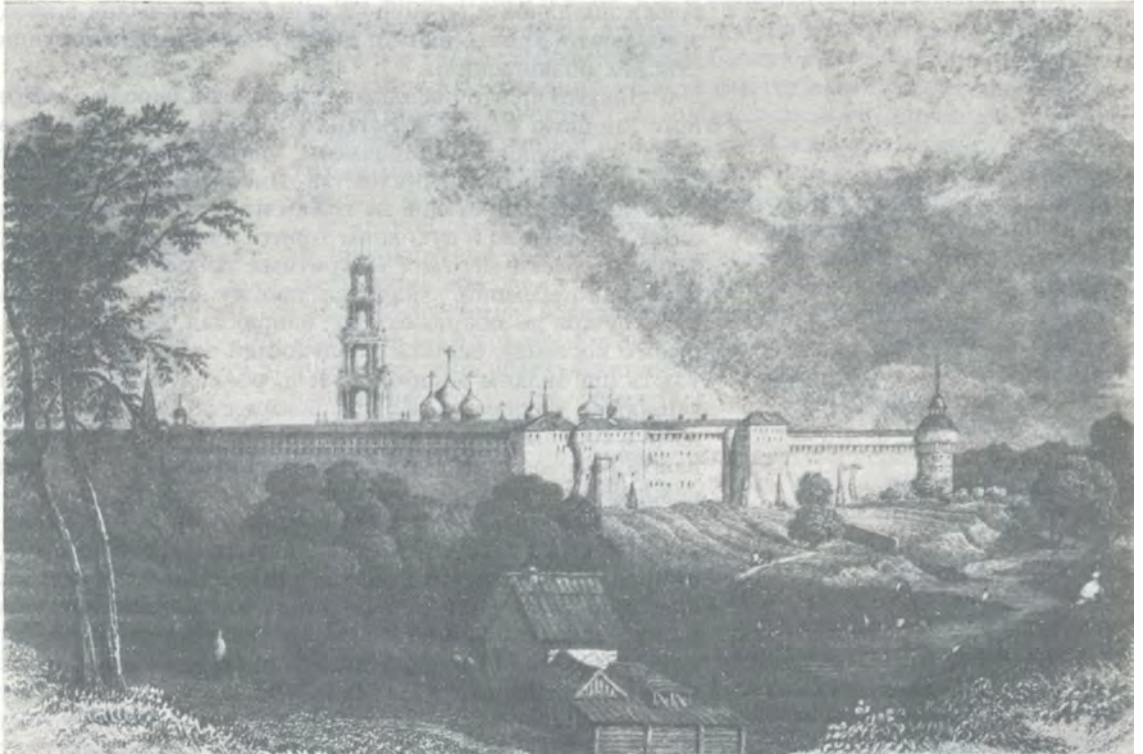
Подібний до уніатських гвалтів і вчинок його милості львівського єпископа отця Шумлянського, який, неслухно і безпідставно називаючись адміністратором Київської митрополії та печерським архимандритом, заволодів як митрополічими та печерськими, так і інших монастирів добрами, і хоч це діялося під тою признакою, що ті добра перебувають у державі його королівської милості, однак дивно й жалісливо те його милості панові гетьману, їхньої царської пресвітлої величності військові та всьому народу, бо за короля Казимира і за короля Михайла тих добр не відбирали від митрополічної кафедри від Печерського монастиря та й від інших, а тепер за нинішнього короля, їхньої милості, допущено їх відбирати. А оскільки робиться це із немалою кривдою тієї кафедри і святого печерського місця та інших, то його милість отець Шумлянський викликає не тільки скарги, але й вічне нарікання.

За згаданих вище давніших польських монархів слушно вважає, що те, що посвячено Богу та святим місцям, не має бути відривано на приватний пожиток сторонніх осіб. Бо за душі тих побожних князів та панів у тих святих місцях завжди відправляються молитви і приносяться Божові офіри, а вони ті добра заповіли сюди після себе.

¹²¹² Король Ян Собеський у 1684 р. видав універсал, за яким козакам уступалися землі в межах між Тясмином і Тікичем та київським Поліссям, зокрема міста Чигирин, Черкаси, Умань, Корсунь, Лисянка та інші. Цей універсал було підкріплено 16 лютого 1685 р. сеймовою конституцією.

¹²¹³ Йдеться про протестантів.

¹²¹⁴ Мається на увазі повстання проти австрійського імператора так званих куруців на чолі з графом Емеріком Телкеєм, який вів боротьбу з 1678 по 1699 рр. 4 жовтня 1685 р. він втратив ряд фортець, був схоплений турками і відісланий до Константинополя, але в наступному році звільнився й повернувся до Угорщини.

Свято-Троїцький монастир (48).

Неслушно, отож, чинити утиски місцям і душам побожних дарувальників і збуджувати від цього всенародний жаль.

Видно, либонь, що його милість отець Шумлянський привласнює собі митрополиче та архімандриче ім'я для того, щоб заволодіти тими добрами, однак негідний він аж зовсім називатися вищеназваними титулами, яких досягнути не може, оскільки на них є справжні посідачі, а та його похвальба нічого йому не допоможе як для слави, так і для збавлення. Сподівається, отож, ясновельможний його милість пан гетьман із військом Запорозьким їхньої царської пресвітлої величності, що король, його милість, накаже йому своєю монаршою повагою відставити ту його завзятість, хоч він і є духовна особа, а всі добра як до кафедри, так і до монастирів зволить повернути. Коли поважні й мудрі монархи уміють чинити з тієї чи іншої розваги небувалі речі, то чому б не можна було б повернути з огляду на примирну приязнь із їхньою царською пресвітлою величністю його королівської милості, тих давніх церковних добр до належних їхніх посідань. Це було б не тільки добре, але й святобливо, бо його королівська милість задовольнив би тим святий духовний стан і через це мав би у тих святих місцях подяку через постійні молитви».

Князь Василь Васильович Голіцин, прибувши з того-таки Кримського повторного походу в Москву, і, очевидно, схаменувшись, що неслушно повернувся без будь-яких воєнних змагань від Криму, і побоюючись за те покари від свого государя царя Петра Олексійовича, затіяв був ще більше (яке спіткало його самого) зло з поради царівни Софії Олексіївни, і то таке, щоб скинути з престолу царя Петра Олексійовича, а поставити на ньому німечного царя Іоанна, тобто, власне кажучи, замість Іоанна царівну Софію¹²¹⁵. Невідомо через яку провину (а був він у великій силі) прислав він до гетьмана Мазепи грамоту з монаршим указом (але без государського відомо), щоб їхав той з генеральною старшиною та полковниками в Москву¹²¹⁶. Після того указу гетьман відразу ж зібрався зі згаданою старшиною і виїхав із Батурина в Москву. Але, перш ніж приїхав гетьман до Москви, царю Петру Олексійовичу відкрився лихий замір

¹²¹⁵ Головним помічником Софії був не В. Голіцин, а Ф. Шакловитий.

¹²¹⁶ З І. Мазепою приїхала генеральна старшина: обозний В. Борковський, суддя С. Прокопович, писар В. Кочубей, осавул А. Гамалія, бунчужний Ю. Лизогуб. З полковників були: чернігівський Я. Лизогуб, полтавський Ф. Жученко, ніжинський С. Забіла, миргородський Д. Апостол, лубенський Л. Свічка. При кожному полковнику був полковий писар, а при декому й суддя. Усього було 304 чоловіки.

супроти нього Голіцина з іншими. Щоб уникнути лиха, він, цар Петро, хоронячи цілість свого здоров'я, виїхав з певними своїми друзями з Москви чи з Донського монастиря у Радонежській Свято-троїцький монастир, що відстоїть від Москви на 21 милю, і прикликав до себе на захист кілька полків війська. Коли ж гетьман прибув у Москву, то за кілька день прислано було від нього, государя царя Петра Олексійовича, указ іхати гетьману з Москви з усією старшиною до нього, государя, в згаданий Троїцький монастир. Коли гетьман після того указу виїхав з Москви, то й князь Голіцин з Шакловитим¹²¹⁷, думним дяком та іншими виїхав з Москви і поспішив до Троїцького монастиря раніше гетьмана, але за монаршим указом не був допущений перед його лице, а взятий з Шакловитим та іншими порізно під міцні караули. Коли ж прибув до того монастиря і гетьман, то показано йому зі старшиною місце, де стояти¹²¹⁸. Потім питано в нього: навіщо він приїхав у Москву і за чиїм указом. На це питання було дано гетьманом докладну відповідь, що учинив те за монаршим указом, присланим від князя Голіцина. Тоді проти нього, Голіцина з товаришами, виник великий монарший гнів і підозра в незичливості, після чого відразу чинено дізнання, а після дізнання вчинено страшну езекуцію: князя Голіцина і Неплюєва (на нього була особлива монарша ураза за виготовлення у Севську фальшивих чехів, на які давалося царське срібло) послано на возах порізно в далекі заслання¹²¹⁹, Шакловитому відтято голову, а інших бито кнутами, повідрізувано язика і розіслано в різне заслання. І здійснилося тут слово євангельське: «Якою мірою будете міряти, відміряють і вам»¹²²⁰. Заслав Голіцин Самойловича в заслання і сам не

¹²¹⁷ На той час Ф. Шакловитого було вже арештовано.

¹²¹⁸ У селі Воздвиженському.

¹²¹⁹ Василя Голіцина заслано в Каргополь, а Леонтія Неплюєва в Пустозерськ.

¹²²⁰ Цитата з Євангелія від Матвія, VII, 2.

Петро I (54).

уникнув його, позбувшись всіх маєтків і багатств. Неплюєв забрав у війську всі багатства та скарби Григорія Гетьманича, згубив, нарешті, в Севську його самого безчесним рубанням голови на пласі, отож і сам, позбувшись раптом усіх маєтків та багатств, утратив з ними zarazом бажану волю. Отак було вчасно присмирено тодішню крамолу, що мала розпочатися, а царівні Софії Олексіївни звелено лишатися в одному дівочому монастирі¹²²¹. А цар Петро Олексійович, з огляду на слабкість брата Іоанна, почав відтоді царювати й правити всім Російським царством сам-один¹²²². Гетьман же зі старшиною після шеститижневого перебування в Москві і в Троїцькому монастирі милостиво був відпущений¹²²³ з виданою йому на пергамені, прикрашеною золотом монаршою грамотою, котра підтверджувала всі давні права та вольності Запорозького війська і всього малоросійського народу в непорушній цілості, також з особливою грамотою на гетьманські маєтності. Тоді ж таки було подавано монарші поствердні грамоти на маєтності й ґрунти за їхнім проханням й іншим малоросійським панам. Іншим панам через швидкий від'їзд їхній із гетьманом із Москви такі поствердні грамоти не поспіли, їх повидавано їм з монаршою милості вже в майбутньому 1690 році.

Перед виїздом на Москву гетьман, стережачись, щоб роздратована орда не вторгнулася для помсти в Україну, розташував охотницькі кінні та піші сердюцькі війська в належних околичних малоросійських місцях, щоб стерегли від того ворога. А виїжджаючи на Москву, лишив у Батурині наказним гетьманом військового генерального суддю Михайла Вуяхевича. Він, щоб узяти ясир, на доказ, що постановлений гетьманом лишається з військом у поготовності для відсічі ворогам, взяв кілька тисяч війська з засеймських сотень¹²²⁴ і тих, що були поблизу Батурина, приходив із ними аж до

¹²²¹ У Новодівичому монастирі.

¹²²² Слабоумний цар Іоанн не був позбавлений царського титулу аж до самої своєї смерті в 1696 р. Саме тоді закінчилося двовладдя.

¹²²³ Гетьман зі свитою виїхав із Москви 19 вересня.

¹²²⁴ Це були сотні Ніжинського полку.

Д. Тупгало. Гравюра (61).

Д. Туптало. Четьї-Мінеї,
кн. I.— Титул (51).

¹²²⁵ На чолі цього війська стояв стародубський полковник Миклашевський.

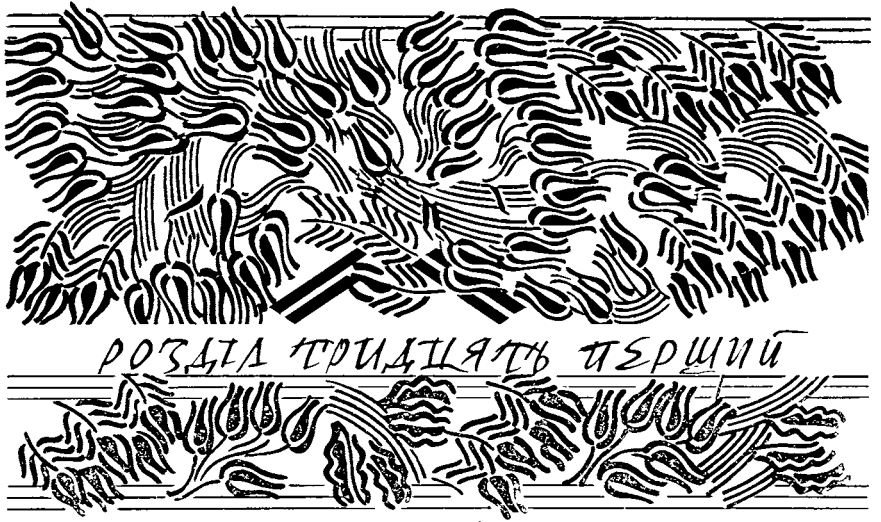
¹²²⁶ Тут залишився російський гарнізон із шести тисяч чоловік.

¹²²⁷ Туптало Дмитро (Данило) Савич (1651—1709) — український письменник-агіограф, драматург, поет, церковний та культурний діяч.

Лубен. А в Лубнах, промешкавши кілька тижнів, не почув він про ворогів жодної відомості, повернув перед Покровою до Батурина, а війська розпустив по їхніх домівках. Однак згадані охотницькі війська перебували на вказаних місцях для безпеки від ворога невідступно аж до зими ¹²²⁵. Додати можна тут ще й те, що після повернення в те літо військ із Перекопу численні государські хлібні та воєнні запаси, тяжарі, гармати, порох та кулі залишено було в новопобудованому на Самарі Новобородицькому місті, відтоді почали там жити, як казав раніше, і московські воеводи з людськими залогами ¹²²⁶.

Того-таки року видрукувано вперше в печерській друкарні за архимандрії отця Варлаама Ясинського і на світ випущено з великою користю для людей першу книгу «Житій святих», складену працею превелебного в бозі отця Дмитра Савича Туптала ¹²²⁷, київського сотниченка, мужа премудрого і повного дару святого духа. Починається вона з вересня місяця.

Про малоросійську безпеку від ворогів; про смерть святійшого Іоакима, московського патріарха, і про вибрання на його місце святійшого Адріяна; про смерть київського митрополита Гедеона Святополка та про його поховання; про вибрання після нього на митрополію Варлаама Ясинського і висвячення його в Москві через нового патріарха Адріяна; про велику і шкідливу саранчу, котра прийшла в Малу Росію від Криму; про моровицю в Новобогородицькому та Вільному, містах на Самарі; про перенесення чудотворної ікони пресвятої Богородиці з Рудні в дівочий Києво-Печерський монастир.

оку від створення світу 7198, а від божого олюдження 1690. Оскільки не було на прийдешнє літо монаршого указу, щоб готуватися з козацьким військом на воєнну кампанію, то цілий той рік всі малоросіяни пережили в своїх домівках у мирі. Однак для за-

безпеки від ворогів-бусурманів перебували на малоросійських рубежах кінні й піші охотницькі війська, а також по невеликій частині й городових.

Того-таки року, 17 березня, в Москві дійшов до кінця свого блаженного життя московський і всієї Росії патріарх, святійший Іоаким. Він пас церкву Христову [...] літ і [...] місяців¹²²⁸. Після нього за згодою та зволенням усього освяченого собору московського царського синкліту і всього мирського стану вибрано й постановлено московським патріархом святійшого Адріяна.

Тої-таки весни, в квітні, помер київський митрополит преосвященний Гедеон Святополк, князь Четвертинський, проживши на своєму престолі чотири чи п'ять років і 5 місяців¹²²⁹. Поховано ж [...] в монастирі [...] через преосвященного чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, з великою публікою та супроводом людей духовного й мирського чину. На похоронах був із генеральною старшиною, з городовими полковниками та з їхніми, військовими, музиками гетьман Мазепа. Після похорону чи ще перед похоронами вибрано було на Київську митрополію згідними голосами як духовного, так і мирського чину премудрого і боговгодного мужа, киево-печерського архімандрита Варлаама Ясинського,¹²³¹ а в листопаді місяці його затверджено й посвячено на ту митрополію в Москві через святійшого Адріяна, нового тодішнього московського патріарха. Дано йому й установчу та благословительну патріаршу грамоту на митрополію — вона подібна до патріаршої грамоти, даної митрополиту Гедеону Святополку, але її я не дістав, щоб переписати.

Того-таки року літо було дощисте, але, гніваючись на нас за беззаконня наше, попустив господь на малоросійську Україну велику кількість саранчі, яка, наплодившись упродовж кількох літ у степах

¹²²⁸ Іоаким (1620—1690) став патріархом 26 липня 1674 р. Отже, на патріаршому престолі пробув 15 років і неповних вісім місяців.

¹²²⁹ Гедеона вибрано митрополитом 29 липня 1685 р., він був ним три роки й неповні 9 місяців, а помер 6 квітня 1689 р.

¹²³⁰ Митрополита поховано в Софійському соборі, в тому олтарі, де пам'ятник Ярославу Мудрому.

¹²³¹ В. Ясинського вибрали митрополитом через два місяці по смерті Гедеона.

Л. Тарасевич. Березень (52).

біля Криму, тепер за божим допustom наспіла 1 серпня від Криму в Полтавський полк. І така була вона велика, що в ясний полудень затуляла сонячне світло, наче темна хмара. Ішла ж вона через усю Малу Росію не разом, але порізно — одна за одною, превеликими партіями і стовпами, начебто мала поміж себе розумних вождів. Пробула вона на Україні тижнів зо два і, либонь, озимим хлібам, уже вижатим, не зашкодила, однак хліби ярові, ще не вижаті, і всі невикоршені трави виїла дощенту і вчинила малоросійським людям превелику втрату й печаль, а де йшла превеликими партіями і на землю падала, там наповнював од неї повітря великий сморід, і хоч людям не шкодив, але шкодив худобі, робочим волам та коням, і то так, що багато їх здихало, не мігши стерпіти того смороду. Свині, однак, і птаство надвірне їли її досить і без жодної шкоди нею

Портрет В. Ясинського (54).

насичувалися. Перелетівши через Малу Росію за два тижні, удалася на Волинь і в Польщу, так само і в Литву. Певні письменні люди з малоросіян повідали, що на багатьох крильцях її бачили руськими літерами такі два слова: гнів божий. Автор же польської книжки «Економіка», нововиданої і видрукованої після приходу саранчі, написав про ту саранчу на 111 сторінці таке: «В році 1690 з'явилася велика від звичайного саранча в Русі на Україні, а звідти частина її залетіла до Сандомирського краю. Те розширення її з Таврики йде від Криму та з Волох, і була вона така жаклива й густа, начебто хмара, що й сонячне лице затьмила. А де тільки впала на луки, на збіжжя, на городні ярини, на траву, навіть на листя на деревах і в лісах,— виїла все дощенту. Козаки палили її соломкою, від неї потім були зарази, як від моровиці, і то аж так, що від того вмирали люди. Тілом своїм вона була шарава¹²³², від того й назва їхня йде — шаранча; схожа вона собою на польових коників, тільки довша й більша, з чотирма крильцями, на яких видно певні візерунки, начебто складені з грецьких літер, які з'єднувались у такі слова: іга Dei, тобто гнів божий... Коли прилітає в інший край, то на неї дзвонять, як на лиху хмару, стріляють з близька з гармат, бряжчать ключами і стукають сокирами об дошки або в мильниці¹²³³ брязкають для гуку і дзвону, щоб ішла з цього місця на інше. Пан Бог всемогучий оборонив польські краї, бо вона з'явилася на той час, коли люди прибрали з поля збіжжя, татарок¹²³⁴ однак пошкодила, а де впала на рівну землю, то було її в грубизну тієї маси на півлікті».

Треба на минуле літо стерегтися, боронь Боже, щоб на тих, де була, місцях не лишила вона для свого народження плоду — ікри, бо від того знову б розвелася і розмножилася: так як оті мотилі, які залишають на капусті своє насіння, з якого множитья немала кількість гусені, і то стільки її, що в малому часі обертають унівець капусту й інші (хай і в полі) ярини.

Коли минув, побачений у цій саранчі, гнів божий, одразу в Новобогородицькому, самарському місті, постала велика моровиця, і то така, що в тому місті мало залишилося людей. Тамтешній воєвода князь Ржевський не минув того смертельного удару, син же його перехворів¹²³⁵. У той-таки час вимерло повністю й інше містечко, вище по Самарі, Сергієв, тобто Вольнее.

Того-таки року, 25 жовтня, священник Василій, охоронник Руденської чудотворної ікони Пресвятої Діви Богородиці, приніс її з Рудні у дівочий Києво-Печерський монастир і поставив у тамтешній церкві, про що отець намісник Печерської лаври¹²³⁶ писав до гетьмана Мазепи такий свій лист:

«Коли належить приносити Богові і Пресвятій Богородиці подяку за всяке боже благодіяння, то за повелінням боговгодної посудини пресвятого духа наказується всім узагалі: будьте вдячні! Найбільше годиться достойно і праведно, подячно описувати про це благодіяння і невимовне дарування з невідомих божих шляхів, несподівано явлені тепер, коли джерело милосердя, милостиве заступництво християнського роду, єдине в бозі уповання виконує за доброю волею Бога-сина сказані Богом слова: «Знайде, хоч і не шукає мене». Як милосердна мати, котра знає все раніше, ніж ми попросимо й хочемо, зволила переселитись у своїй многочудесній, знаменитій іконі (що знайшлася за щасливої держави в Малоросійській землі, добророзумного правління вашого вельможного, великого нашого, милостивого патрона) на Печерські гори, і це іде від давніх часів, відколи віра православна возсіяла,— Пречиста Богородиця полюбила тут перебувати. Як фенікс відроджується, єдина на небесах і на землі володарка обновлює на всякому місці, а найбільше в цій, небові подібній, обителі чудеса. І як колись казала: «Прийду побачити місто і хочу там жити». Нині, обновлюючи, виконує те дійово, довершуючи таке слово істини: «Це дім мій повік-віки, тут поселитися зволю я». Золотий-бо скарб не хоче ховатися за грубим залізом, тож переселяється від простих, незручних для сполучення поселень на улюблене своє місце святої обителі, під золотий вінець святої цер-

¹²³² Ш а р а в а — сірувата.

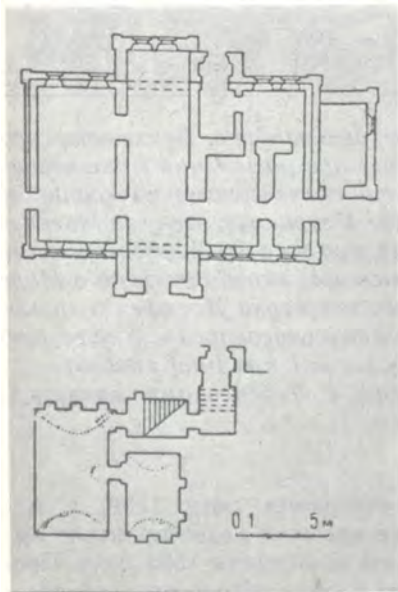
¹²³³ М и л ь н и ц і — миски для вмивання, тази.

¹²³⁴ Т а т а р к а — тут: гречка.

¹²³⁵ Окольнічий воєвода Олексій Ржевський помер разом із сином. Залога здебільшого розбіглася.

¹²³⁶ Намісником Києво-Печерської лаври був тоді ієромонах Паїсій.

Будинок В. Кочубея в Батурині.
XVII ст. План наземного поверху (62).

¹²³⁷ Циферні справи — особливі, секретні справи.

¹²³⁸ Літопис обривається на 1700 р., і цієї обіцянки С. Величко не здійснив. Можливо, вона до нас не дійшла — кінець утрачено.

кви. І нема краще перебувати чистій, вибраній і золототворній посудині Діві Марії, як під чистим, вибраним, золотим вінцем. Подібен-бо подібному радіє. В нинішній рік, 25 жовтня, священик Василій прийшов уночі з іконою Пресвятої Богородиці, не сказавши нікому нічого, і поставив її в дівочому Покровському монастирі в церкві Пресвятої Богородиці. Знаючи дбання вашої вельможності, милостивого патрона святої обителі, свого щедрого благодійника, звіщаємо про це боже зволення і про перенесення ікони Пресвятої Богоматері. За своєю високою, богом дарованою розсудливістю, як премудрий вождь та добрий рейментар, звольте дати сподіване розпорядження вашої вельможності. І себе вручаємо милостивій увазі з готовністю до послуг наших при найнижчому до земного лиця поклоні.

Писано у святій Києво-Печерській лаврі 26 жовтня 1690 року

З кінця цього листа випливає, що печерські і політичні отці бажали, щоб той чудотворний образ було занесено до них у лавру, але гетьман того не дозволив, а виявив бажання, щоб та свята ікона неодмінно лишалась у дівочому Печерському монастирі, а вона почала чудодіяти (як здається мені) уже за Мазепиною гетьманства в Рудні за Черніговом. Невідомо, однак, через що отець Василій, згаданий священик, перенісся з нею із Рудні у згаданий дівочий монастир. Там уже не було чутно про чудодіяння, за які прославив він її у руденській церкві.

Цього ж 1690 року, на самому його початку, в міжсвяття Різдва Господнього, почав я, цих літописних діянь описувач та повіствар, маючи кільканадцять років, служити в Запорозькому війську в поважнім домі малоросійських панів, шляхетного його милості пана Василя Леонтійовича Кучубія, писаря на той час військового генерального. За згаданого Мазепиною гетьманства служив я вірно і дбало, як веліла мені моя цнота, не тільки у домашніх усіляких ділах мого пана, найбільше писарських, але й у військових найпотрібніших і секретних на той час справах, як у кореспонденціях до самого пресвітлого монарха всеросійського Петра Олексійовича, так і в циферних ¹²³⁷ його ж монарших тодішніх справах, які йшли через мого пана від гетьмана до господарів волоського та мултянського і про які у військовій канцелярії не знали. Прослуживши відтак у таких великих, невсипущих трудах упродовж 15 років, я був виправлений за ту мою службу на початку 1705 року до військової генеральної канцелярії, в якій з-поміж гірших братії моєї був у ділах писарських не останній впродовж 4 літ. Після того за ту мою довгочасну та вірну службу недоля моя заплатила мені в самому кінці 1708 року крайнім нещастям, про яке можна буде згадати далі в названому році ¹²³⁸.

В Англії, в одній якійсь провінції, трапилося одного літа, що хліба вродили, а коли наблизився час жнив, то прийшла у великій кількості саранча і всі хліба поїла так сильно, що за п'ять миль заледве можна було зібрати одну копу. Люди тієї провінції кілька штук з тієї саранчі піймали і, пильно приглянувшись, знайшли на їхніх крильцях мальовані літери: на одному крильці написано — гнів, а на другому — божий, аби явно було, що це сталося через гріхи і божу помсту.

Про вибрання на Києво-Печерську архімандрію Вуяхевича; про монаршу платню, прислану гетьману, і про розіслання її полковникам; про послання тієї ж таки платні полтавському полковникові через канцеляриста Петрика; про його, Петрикову, втечу за Мазепиним благозволєнням до Січі та Криму; про воєводу Новобогородицького Змеєва і про архімандрита Хрисанфа, якого прислано в Малу Росію від святійшого єрусалимського патріарха Досифея з грамотою до київського митрополита отця Ясинського, писаною на те, щоб стало утримувати святе православ'я, і про інші справи; про гетьманське перебування восени в Лубенському монастирі.

оку від створення світу 7199, а відколи боже превічне слово принесло світові визначене спасіння 1691 року. Прослуживши досить світові, значний товариш Запорозького війська, генеральний військовий суддя Михайло Вуяхевич склав із себе минулого літа чи осені уряд

суддівства, і, бажаючи в сиві свої літа хоч наприкінці життя послужити Богові в чернецтві, попросився з гетьманом та старшиною, і, з відома їхньої царської пресвітлої величності та за благословенством нового тодішнього московського патріарха Адріяна, від'їхав назовсім з Батурина в Києво-Печерський монастир¹²³⁹, і невзабарі після того, як прийняв на себе чернечий образ (його перейменовано з Михайла на Мелетія), був обраний вільною елекцією та голосами всієї братії тої ж таки Печерської лаври її архімандритом¹²⁴⁰ замість Варлаама Ясинського, котрого перед тим узято на Київську митрополію, і був невдовзі висвячений на священство тим-таки новим митрополитом, преосвященним отцем Ясинським¹²⁴¹. Про це його вибрання на ту архімандрію вибрані печерські отці писали 4 січня до гетьмана Мазепи такого свого листа:

«Велику подяку віддаєм найвищому архієреєві: цареве царю і господові всемілостивому Богові боже, оскільки сподобилися ми одержати, як від великих госуларів наших царів і великих князів Іоанна Олексійовича та Петра Олексійовича, всієї Великої, Малої та Білої Росії самодержців, так і від великого пана святійшого московського патріарха і всіх північних країн архієпископа нашого Адріяна після багатоможного рейментарського заступництва вашої вельможності бажану ласку, з'явлену в монарших та патріаршій, писаних до вашої вельможності, грамотах щодо доконаного вже нами обрання, учиненого за їхнім-таки, монаршим, указом та патріаршим благословенням, архімандритом печерським шляхетного пана, генерального військового судді Михайла Вуяхевича, за що віддаємо і воздати повинні подячне, до лица земного всемирно припадаючи,

¹²³⁹ М. Вуяхевич виїхав без відома царя та патріарха, а з відома І. Мазепи. 10 грудня 1690 р. патріарх написав листа І. Мазепі, висловлюючи незадоволення з приводу обрання М. Вуяхевича, але через рік, у жовтні 1691 р., він послав свою згоду щодо цього вибору, — та це сталося після удань з протекцією І. Мазепи.

¹²⁴⁰ М. Вуяхевича було вибрано архімандритом 16 листопада 1690 р.

¹²⁴¹ В. Ясинському було послано дозвіл висвятити М. Вуяхевича архімандритом Києво-Печерської лаври в жовтні 1691 р.

наше поклоніння великим нашим государям, їхній царській пресвітлій величності, та великому панові, святійшому патріарху московському, всієї Росії і всіх північних країн Адріану, а також і вашій вельможності за велике батьківське дбання та піклування про ту святу Печерську обитель і про нас, постійних богомольців,— висловлюємо подяку з найнижчим нашим чолобиттям. Це ж бо маємо велику радість та духовну безпеку, що за зволенням великих наших государів, їхньої царської пресвітлої величності, і за архіпастирським зволенням великого пана, святійшого патріарха московського, всієї Росії і всіх північних країн Адріана здійснено нашу елекцію і стверджується новообраний на ній вільними всіх нас голосами печерський архімандрит і, дасть Бог, буде йому дане благословення великого іноцького ангельського сану, поручене пресвященному пану отцю, митрополиту київському, галицькому і всієї Малої Росії Варлааму Ясинському на постановлення та посвячення у прегарний ієромонаший чин. Бажаючи вседушно цього собі і новообраному нашому печерському архімандриту, уповаємо кріпко на божу милість, що за покровою святої Богородиці і за молитвами преподобних печерських отців діло те швидко буде доконано, оскільки то справилися невідомі судьби і воля всемогутнього Бога: «Всяка-бо влада від Бога», а праведна поведінка пресвятого (що «скрізь і все це виконуй») духа: «Так то зволяє дух святий!» Покликавши його ж, хоч і недостойні, у старанних наших молитвах на допомогу, всі ми згідно, єдиними вустами і єдиним серцем вибрали на печерського архімандрита шляхетного пана Михайла Вуяхевича як чоловіка достойного, добродієсного, добродумного і в добрих справах поспішливого, і йому кладеться божою силою, з якою і в немочі поміч дасться, добре понести той великий святий архімандритий сан, і він боговгодно це зможе, найбільше у святій Печерській обителі, оскільки він у своїй юності був у ній на значних писарських трудах, та й у світському чині немало літ корисно їй прослужив, і, живучи поміж іноків, добре придивився до іночого чину, і вседбало творив аж досі всяке благодійство для тієї святої Печерської обителі як властивий її поборник та ревнильник. Через це нікого іншого, а його непорушно тримаючись, маємо за власного (Бог так зволив) печерського архімандрита. А за милостиву монаршу волю великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, і за архіпастирське зволення великого пана, святійшого патріарха московського, всієї Росії та всіх північних країн, припадаємо подячними вустами і серцем, полюбовно і доброхітно, десятирицею та сторицею. Бажаємо також ми, як ставропігiani його архіпастирства, з незмінною надією одержати затвердження і постановлення його на той великий ступінь Печерської архімандрії за волею всемогутнього Бога, за милостивим зволенням великих наших государів, їхньої царської пресвітлої величності, за благословенням великого пана, святійшого патріарха московського, всієї Росії і всіх північних країн, і за багатоможним рейментарським дбанням вашої вельможності, якому смиренно вручаємо себе з новообраним нашим печерським архімандритом з найнижчим нашим поклоном і при постійних молитвах. Ми офіруємо боже, Пресвятої Богородиці і преподобних отців наших печерських благословення від святої, великої, чудотворної Києво-Печерської лаври Вашій вельможності, всьому добродійному домові та іншим.

¹²⁴² Має бути 1692 р.

З монастиря Печерського кийвського року 1691¹²⁴², 4 січня

Того-таки року після Водохрещі привезено з Москви через нарошного посланця монаршу, їхньої царської пресвітлої величності, як гетьманові, так генеральній старшині і всім полковникам річну платню, яку гетьман, прийнявши, одним полковникам, які нагодилися на той час у Батурині, повіддавав сам, а іншим повідсилав у полки через своїх нарошних посланців. А оскільки й тодішній полтавський полковник Федір Жученко лишався тоді в Полтаві в своїм

Вид московського Кремля (15).

¹²⁴³ Всеїдна — тиждень, коли їдять, не постячись ні в середу, ні в п'ятницю. Такі всеїдні були по Великодні, по П'ятидесятницю, яка святкувалася на п'ятдесятний день по Великодню, після т. зв. святків (12 днів після Різдва) і тиждень на т. зв. Масляну. Очевидно, йдеться про всеїдну різдвяну.

¹²⁴⁴ М. Костомаров оповідає, що Петрик утік од жінки, яка знамірилася заподіяти йому смерть. Сам І. Мазепа, довідавшись, що Петрик баламутить запорожців, просив у кошового видати його як злочинця, бо він украв у канцелярії важливі папери. Очевидно, думку про те, що саме гетьман давав «словесну науку» Петрику, С. Величко висловлює, захищаючи свого патрона, якого свого часу обвинувачували у змові з Петриком. (Див. подальший виклад). Правда, сам Петрик заявляв на Січі, що гетьман таки його прихильник, як і Кочубей. В Казикермені, однак, Петрик казав, що його послав тільки Кочубей, ворог Мазепи.

¹²⁴⁵ Петрик пішов у Крим у 1692 р., після 23 квітня (Юрія). З ним рушило 60 січовиків.

¹²⁴⁶ Паїсій Лигарид (1610—1678) — митрополит газький з 1652 р. В 1662 р. прибув у Росію, де взяв участь у боротьбі царя Олексія Михайловича з патріархом Никоном, виступивши проти Никона. Помер у Києві.

¹²⁴⁷ Хрисанф був архімандритом монастиря Святого Гробу в Єрусалимі.

домі, то й до нього послав гетьман Мазепа з тією монаршою платнею на всеїдну ¹²⁴³ старшого канцеляриста Петрика Іваненка, а замишлюючи як підступник якісь хитрощі супроти своїх господарів, дозволив йому при особливій своїй таємній інформації від'їхати з Полтави до Запорозької Січі, а звідти до Криму і почати те, про що була дана йому від гетьмана словесна наука ¹²⁴⁴. Він тоді, справляючись згідно до тієї науки, віддав монаршу платню полтавському полковникові Жученку і, відібравши від нього до гетьмана подячну письмову відповідь, від'їхав із Полтави до Нового Санжарова, начебто щоб навідати там своїх кривих; а виїхавши звідти уже у Великий піст, подався таємно за Ворскло, в поле, де лишив під скиртою сіна санки, і, всівшись на коні зі своїми служками, від'їхав по льоду за Дніпро, і прибув до Запорозької Січі, де був незабаром поставлений січовим писарем. На тому писарстві він прожив у Січі ледве рік і пішов до Криму ¹²⁴⁵, де збудив хана з усіма кримськими ордами до війни на Російську державу, про що буде оповіжено далі.

Того-таки року прислано на воєводство в Новобогородицьке місто замість князя Ржевського, котрий помер там минулого літа, князя Змієва.

Того-таки року святійший ієрусалимський патріарх Досифей, звідомившись про новопостановленого київського митрополита преосвященного отця Варлаама Ясинського і маючи свої інтереси в Малій Росії щодо спадків митрополита Паїсія Лигаридія ¹²⁴⁶ та іншого митрополита Видиненського, прислав у Малу Росію, а також у Москву до пресвітлих монархів нарошного від себе архімандрита Хрисанфа ¹²⁴⁷, знаменитого та мудрого мужа, що після нього, Досифея, прийняв був патріарший єрусалимський престол. Через того ото Хрисанфа він, святійший патріарх Досифей, писав про стале управління святим православ'ям до преосвященного отця Ясинського, київського митрополита, таку грамоту:

**Досифей,
милість божою патріарх святого міста
Єрусалима та всієї Палестини.**

Преосвященний, благословенний митрополите, найвищий екзархо святійшої київської та галицької митрополії, пане всієї Сарматії Польської та Подільської, в духу святому брате і співслужителю нашої смиренної покірливості.

Благодать, мир, милість хай буде вашому архієрейству від бога, а поміч і захист від святого наслідника живого гробу, а від нас молитви, благословення та прощення! Посилаючи від себе цього нашого превелебного архімандрита пана Хрисанфа з законником не занедбали ми писати до вашої братерської любові спершу для молитви і благословення від святого гробу і від нас, потім у пам'ять принесених безсмертних мздовоздань; і як визначаються належною

¹²⁴⁸ Цитата з Євангелія. Послання Павла до коринфів, VI, 4.

¹²⁴⁹ Цитата з Євангелія. Послання Павла до ефесян, V, II.

¹²⁵⁰ Цитата зі Старого Заповіту. Єремія, XIV, 4.

дбалістю начальні люди в церквах святих, так щоб і ви мали таку дбалість і трудилися у ролі Христовій, тримаючи в пам'яті оці слова Господа: «Добре не є добре, коли недобре втілюється». Через це живи і спасайся за заповідями святих отців і будь дбалим виправником і для злочинців, що стають ними з невігластва чи від лихих звичаїв, слухаючи слова пророка: «Розважить слова свої на суді!» і апостола, який каже до коринфів: «А в усьому себе виявляємо як служителів божих»¹²⁴⁸, що мовиться і про єпископів, і про тих, що по волі своїй согрішають і живуть неодмінно, хай буде їм жорстокий каратель, караючи їх, каже, перед усіма, та й інші будуть боятися, а коли й око твоє спокушається, вийми його, й ін., і до ефесян: «І не беріть участі в неплодних ділах темряви, а краще докоряйте»¹²⁴⁹, це підтверджує апостол і до римлян, кажучи про благостиню і жорстокість. І пастирський жезл, що його тримаєш, має двоякий зміст: архієрейська влада повинна покріпляти послухливих, а непокірливих скидати і карати.

Як тільки почалися війни за Хмельницького і сталося розділення єпархій, знемогла наука, ввійшли лихі сусіди папісти і багато хто ухилився. Ти однак май своє око чисте, котре зазирає в глибину сердець, і виправляй всіляку новизну, бо християнська людина вірить серцем: хай буде оправдана, коли вустами сповідається, і дістане спасіння. Хто ж одягу має священичу, тобто священики, шануй 16 канон сьомого собору і домагайся, щоб церковні носили одягу східних і постили, як східні, і шукай у канонах загальних соборів, і знайдеш скарб життя. Чи чув ти, що повеліває господь? «А що я насадив, те я вирву»¹²⁵⁰. Тож відкинь не тільки те, що не достойне апостольської церкви, але й звичаї зміни та виправ, щоб звеселив нас, і провадь, як другий Мойсей, божий люд, уникай нових речей, як вуза, — і дістанеш славу божу з апостолами й пророками. Маю бажання звістити церковному престолу, щоб там, в Україні і в деяких містах, постановлені були єпископи для висвячення священиків, а щоб не було та щоб зникли важкі для православної церкви наруги, хай один постановляє багатьох на одній літургії, а коли цього не досягнуть, то хай посвячено буде стільки старих архідияконів, достойних честі і будучих у монастирях, щоб справляти належне спорядження, і дай боже, щоб те сталося. По-третє, пишемо до вас оцю нашу хартію, щоб поспівчували нам, знеможеним стількома образами від сатанинських справників, тож випрошуй собі

Портрет В. Ясинського (54).

¹²⁵¹ Лазар Баранович, який був блюстителем престолу Київської митрополії.

¹²⁵² Таких збирачів милостині, які називали себе митрополитами, архієпископами, архімандритами тощо, було в ті часи багато. Серед них траплялося чимало самозванців. У 1694 р. вислано щодо цього В. Ясинському спеціальну грамоту, наказуючи пильно стежити за такими прохачами милостині.

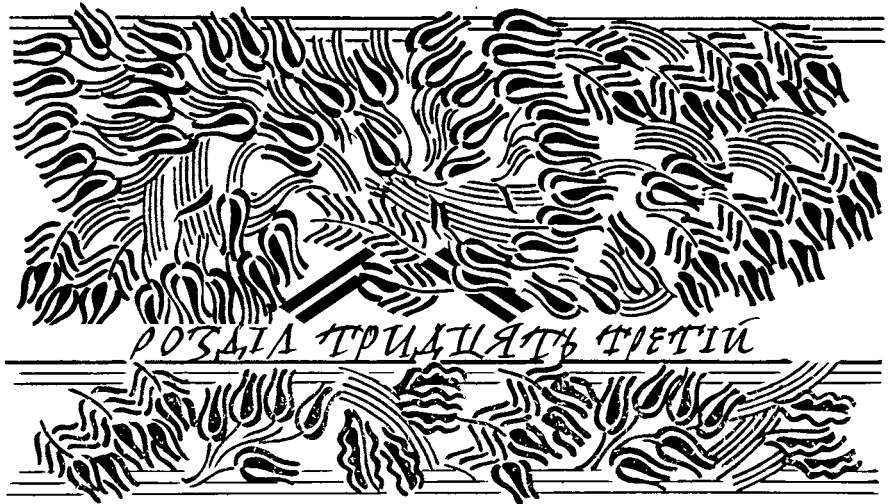
належного, співчуваючи нам і пособляючи таким словом та ділом, скільки можеш, бо кожен повинен приносити допомогу матері святих церков, і діло це апостольське, як свідчать апостольські діяння та святий Павло. В багатьох тамтешніх монастирях є багаті начальники та ікони, що найбільше Бога бояться, і один твій задовольняючий нагляд буде великою допомогою для святого гробу. По четверте, там почив у бозі газкий митрополит Паїсій Лигаридій, пастир єрусалимської столиці, а мав він гроші, срібні речі, книги та мощі святих. А в той час архієрействував наречений архієпископ Лазар ¹²⁵¹, не побоявся він Бога і, не віддаючи честі святому гробу та осоромивши лице своє перед патріаршим престолом, деякі речі сам забрав (як чув я), одні роздарував, інші ж залишив, і, хто тільки хотів, уривав собі з тих речей. А навіть і в Турецькому царстві, коли б хтось помер, чи митрополит, чи священник, чи простий чоловік божого гробу, жоден із турків, ні паша, ні підданий не забирає його речей, але тримає у збереженні впродовж літ і часів доти, аж доки патріарх не пришле по них і не забере. Тож дивуємося, чому так не учинив пан Лазар і не згадав ніколи про святий гріб, як це належалося б, та ще й речі гробу святого розсипав. Через те нехай твоє братолюб'я дбало попечеться, щоб готові й збережені речі, які є, були віддані цьому архімандриту, а які покрадено, то після опиту розшукати і віддати тому ж таки архімандриту. П'яте, один священноінок гробу господнього, який з дитинства лишався при гробі господньому і посланий був на службу святому гробу в Македонію, прийшов за намовою лихих людей звідти до Константинополя і там був постановлений видиненським митрополитом. Потім, проклятий од нас, з ганьбою пішов у ті країни, щоб могли в якийсь спосіб поправити свій переступ і винагородити явну шкоду святому гробу, а коли вже туди зайшов, то й досить назбирав ¹²⁵². Тим часом він помер, то хай належно, згідно до правил та правдивого і правного доказу, речі його дійдуть до святого гробу. Про це май, архіпастирська твоя достойносте, дбання, щоб ті добра було віднайдено і віддано в руки цьому архімандриту, бо так воно буде достойно й по правді. Що просимо, сотвори, аби господь справив стопи твої на шлях миру, 1691.

Досифей, милістю божою патріарх
святого міста Іерусалима

Р. S. Цей архімандрита муж чесний і мудрий, він є довіреною особою святої апостольської і нашої кафедри і треба, щоб мав належну честь, щоб був поштиво посланий до престолу, багато-бо має великих ворогів. Боїмося, аби його не пізнано в сторонах венгерських та польських і не перепинено йому дороги, в яку пішов. Через це виправляємо його смиренно, наче простого якогось чоловіка, однак жадаємо дуже, щоб ваша архіпастирська повага схотів виправити його у той путь якнайпрстойніше.

Той архімандрит Хрисанф мав велику повагу як у преосвященного митрополита отця Ясинського, так і у гетьмана Мазепи, і як у Москву, так і назад в Іерусалим був чесно відпущений з достойними подарунками.

Того-таки літа вже восени, в заморозки, був гетьман з генеральною старшиною у Мгарському Лубенському монастирі, оглядаючи там закінчену тоді велику муровану церкву Преображення Господнього, яку було закладено з фундаменту за Самойловичевого титарства, а за Мазепиною закінчено.

Про присилку на Ніжинське воєводство Савелова з супровідною патріаршою грамотою до гетьмана; про відвідання митрополитом Ясинським своєї єпархії і про посвячення великої мурованої церкви в Лубенському монастирі; про Петрикову втечу із Січі в Крим і про постановлення його гетьманом на Каланчаку; про Петрикові похвалки в тодішньому його намірі; про солтанський марш з Петриком на Малу Росію і про їхнє підбурювання запорожців; про негативну до них відповідь від запорожців; про запобіжний Мазепин лист до запорожців, щоб Петрика не слухали, і про Мазепину поготовність до відсічі ворогові; про розіслання в Малу Росію нагадувальних універсалів, щоб не слухали Петрикових підбурювань; про Петрикові універсали, заслані в орільські міста, і про вчинену до Петрика листовну відповідь із Полтавського полку, згідно до гетьманської науки; про Петриковий наступ війною під орільські міста і про піддання тих міст Петрикові; про виправу від Гетьмана з-під Гадяча за Ворсклу повторних проти супротивників полків і про повернення ворогів назад; про гетьманське рушення з-під Гадяча до Полтавщини і від Полтави назад до Гадяча і про гетьманську грамоту, писану з-під Гадяча до царської пресвітлої величності про всі тодішні події; про гетьманське рушення з-під Гадяча до Батурина і про розпуск усього війська по домівках; про листовне вимовляння писаря Кочубея, писане до митрополита Ясинського на Мазепин наклеп; про Палієві апеляції до гетьмана з огляду на небезпеку для нього від ляхів і про гетьманську грамоту, писану про те до царської пресвітлої величності.

оку від розділення первісної тьми зі світлом 7200, а від ангельського радісного славослов'я у Віфліємі 1692 року. Либонь, писалося раніше, що від 1689 року почав володіти й управляти усім Російським царством сам великий государ цар Петро Олексійович, і так воно неодмінно й було, однак у грамотах і в монарших указах згадувалися й писалися обидва всеросійські самодержавці — Іоанн та Петро Олексійовичі.

Ті-бо монархи й брати, управляючи потрібними справами в своєму Російському государстві, прислали тоді до Ніжина на воєводство думного свого дворянина Івана Петровича Савелова, постаючи за яким, писав святійший московський патріарх Адріян 20 лютого таку грамоту до гетьмана Мазепи:

АДРІАН,

милістю божою архієпископ московський,
усієї Росії і всіх північних країн патріарх.

Улюбленому в господі нашої мірності синові царської пресвітлої величності Запорозького війська гетьману Іоанну Стефановичу Мазепі архіпастирське благословення!

На видовищі цього світу, де люди дістають християнську приємність, там перебуває громадянство у належних зручностях — від такого всетворящего вина всеблагий Бог прославляється і пізнається в людях при добrorозумних словах, і через це таке в тобі чується творче мудромисля! Дбаєш-бо за апостольськими заповідями про добро і мир перед Богом та людьми, і служба твоя в державі благочестивих наших великих государів царів та великих князів Іоанна Олексійовича та Петра Олексійовича, самодержців усієї Великої, Малої та Білої Росії, твориться охоче й вірно при правлінні Малоросійської країни. Наша мірність, подякувавши Богові, молимося: хай подасть тобі здоров'я і спасіння і доброго пробування на многі літа. Після цього бажаємо тобі з усіма твоїми близькими: хай дістанеш ти у небесах вічне блаженство й радість! Амінь.

При цьому послухайся нашої мірності як улюблений син і, з огляду на наше прохання, зволь прийняти в любові Христовій думного дворянина царської пресвітлої величності Іоанна Петровича Савелова, котрий нині піде за указом благочестивих наших великих государів на службоправительство Ніжинським воєводством; він там дуже потребуватиме твоєї любові й жадає приятельських благодіянь. У чому вас господь Бог благословить: день від дня живи добре!

Писано у царському великому місті Москві від світобудови 7200 року, а від Різдва Ісуса Христа 1692, 20 лютого

Преображенський собор
Мгарського монастиря (37).

Того-таки літа новий київський митрополит преосвященний Варлаам Ясинський у місяці травні чи у вересні, об'їжджаючи всю свою малоросійську спархію з київськими ігуменами і своїми консисторами, був у всіх малоросійських полках та монастирях і, навідавши в цей-таки час Мгарський Лубенський монастир, освятив у ньому великим освяченням новозбудовану велику муровану церкву Преображення Господнього.

Того-таки року, на самому його початку, душевний противенець, котрий завжди ненавидить православний християнський ко-

зако-руський рід, не задовольнившись згубою та запустінням цілої тогочасної малоросійської України, відповідно до своєї лихої поради, це було 1676 року, винайшов нове збурення на розор та пагубу і сьогочасної малоросійської України через канцеляриста Петрика, який на самому початку цього року, ледве пробувши на січовому писарстві рік, відійшов із Січі до Криму і, згідно підступної інформації, яку дав йому Мазепа (про це багато хто балакав), збудив хана і всю Кримську державу війною на Малу Росію, знамірюючись начебто досягти з кримською допомогою чогось корисного і віддалити її від московського володіння. Але ті його замисли за божим розглядом не змогли досягти своїх результатів, і він, Петрик, виходячи з кримськими ордами на Малу Росію, хоч іще кілька літ п'явся здійснити свій намір, але змарнував у тому, як раніше зі своїми помічниками татарами і Суховій. Ті його виходи з ордами були, однак, не без шкоди Малій Росії, бо кримський хан, будучи дуже роздрознений од минулих двох російських походів на Крим, радий був Петриковому почину й раді і сподівався за його проводом щось справити собі корисне в Малій Росії. Але оскільки того літа турки воювали з християнським цісарем, то й хан з частиною кримських та білогородських орд вибирався того літа на Маджари в допомогу туркам, тобто на цісарчуків, а солтану своєму Калзі ¹²⁵³ наказав іти з кримськими ордами і Петриком війною на Малу Росію. Калга, прецінь, виконуючи ханське повеління (як оповів про те 11 червня всім детально у військовій канцелярії старосанжарівський житель Микита Антоненко-Сластюн, який тільки-но звільнився з кримської неволі і був присланий від полтавського полковника в Батурин), разом із ханом, котрий ще не відійшов на Маджари, якраз у Троїчний понеділок Зелених свят виїхав із Перекопу з беями, мурзами та іншими кримськими начальниками і чорною ордою на долину Коланчак, що лежить на милю чи півтори від Перекопу ¹²⁵⁴; і учинили вони там раду щодо того нового тодішнього починання. А переночувавши там-таки, на Коланчаку, прикликали у вівторок до себе з Перекопу й Петрика з п'ятнадцятьма козаками, що були при ньому, і з кількома запорозького товариства, навмисне присланими із Січі для звільнення згаданого невільника Миколи Сластюна і які нагодилися на той-таки час і в Перекоп. А коли він, Петрик, прибув з Перекопу до хана на Коланчак, то відразу при всіх начальниках та кримських ордах він, Петрик, був на раді названий козацьким ханським гетьманом ¹²⁵⁵ і дано було йому там хоругву, прапорець, бунчук, срібний пірнач, золотоголову чугу та турецького коня з усім прибором, а близькому пораднику Петриковому ¹²⁵⁶ дано коня й чугу, іншим же п'ятнадцятьом Петрикового товариства і згаданим запорозьким посланцям дано від хана по киндяку і по парі сап'янових чобіт. А даючи ті подарунки, ханський візир вимовив до всіх козаків такі слова, щоб більших собі подарунків від хана не сподівалися, бо ми вправі не давати, сказав він, але хочемо брати собі, як брали за гетьмана Хмельницького.

На завтрашній день, у середу, він, Петрик, прикликавши до себе запорозьких посланців і його, звільненого з неволі, Микиту Сластюна, говорив їм те, попиваючи вино, що має через нього початися така війна, що батько на сина, син на батька і брат на брата воюватиме, але він те залагодить, аби тільки пристало до нього, як прийде до Кам'яного Затону, низове Запорозьке військо. І про те, сказав він, подбаю, що люди, вийшовши з московських слобід, селитимуться на чигиринській стороні і житимуть спокійно на обидвох боках, так як жили за старого Хмельницького, не знаючи оренд, індукт, сердюків, підвод, ральців та інших тяжарів. Сподівався також, що з малоросійських міст приходитиме до нього в допомогу військо і може прибути до нього якийсь Василь, що живе тепер убого. Вимовляв він і те, що від гетьмана Мазепа кривди йому не було, тільки була кривда від генерального писаря Кочубея, яку хвалився йому відомстити ¹²⁵⁷.

Після постановлення Петрика гетьманом хан рушив на Маджари, а солтан Калга після відправлення свого, що настав тоді,

¹²⁵³ Із Петриком ішло 20 тисяч татарського війська на чолі з Калгою-солтаном (тобто престолонаступником), Девлет-Гересем та Батирча-мурзою.

¹²⁵⁴ Петрик із Січі подався до Казікермену, де було постановлено між Україною та Кримом статті вічного миру (26 травня 1692 р.), а тоді пішов до Перекопу.

¹²⁵⁵ Петрика було обрано гетьманом близько 18 липня.

¹²⁵⁶ Очевидно, це був запорожець Василь Бузький.

¹²⁵⁷ Тут маємо нову спробу С. Величка вигородити свого патрона від підозр у сприянні акції Петрика.

¹²⁵⁸ На Україну Петрик рушив наприкінці липня 1692 р.

¹²⁵⁹ Петрик послав текст свого трактату на Січ 22 червня. Січ схвалила цю угоду, але відмовилася подати допомогу Петрику. Приєдналася до нього тільки голота, загалом Петрик зібрав біля себе 500 охотників, здебільшого запорожців.

¹²⁶⁰ У складі цих полків не було Гадяцького полку. Послано полки кінний, охотницький, піхотний Кожуховського, згодом компанійський Г. Пашковського, Ніжинський та Лубенський.

Байраму рушив на Малу Росію ¹²⁵⁸. Коли ж прибув до Кам'яного Затону, то відізався Петрик і солтан Калга до запорожців, закликаючи до своєї нецнотливої кампанії. Тоді запорожці, старшина та чернь, відписали до солтана так, що лишаються при своїй неодмінній вірності до царської пресвітлої величності, а до Петрикової дуже згубної заваби не прихилиються і на вітчизну свою малоросійську з ним воювати не стануть ¹²⁵⁹. І просили запорожці солтана в тому-таки листі, щоб його, Петрика, як Іуду та зрадника, до них не приводив близько для спокуси. Та й Мазепа, хоч і виправив його в ту дорогу, однак потім, отямившись і роздивившись, що його замисли не можуть добре завершитися через Петрика, запобіг своїми листами запорожців, щоб ні в чому не слухали Петрикової намови і до нього не приставали, заховуючи свою неодмінну статечність та зичливість до царської величності і до своєї милої малоросійської вітчизни, що запорожці й вчинили. Тоді Калга-солтан, одержавши таку відповідь від запорожців, рушив сам з ним, Петриком, на Малу Росію. А гетьман Мазепа, завчасно провідавши про той солтановий та Петриковий похід з Криму, незабаром зібрав до себе полки свого малоросійського рейменту, одні, а саме: Миргородський, Гадяцький ¹²⁶⁰, Прилуцький та інші, послав за Ворскло супроти ворожого наступу, а з іншими станув під Гадячем, надчікуючи до себе великоросійських військ, що мали прибути від Білгорода з Шереметом та від Севська з князем Борятинським. Стоячи тут і бажаючи бачити в малоросійському народі статечність та постійність і щоб люди не схилилися на жодні Петрикові зваби, розіслав з-під Гадячого, 28 липня, в усі полки малоросійські свого рейменту такий свій нагадувальний універсал:

Їхньої царської пресвітлої величності
Запорозьких військ обох боків Дніпра
гетьман Іван Мазепа.

Усьому православному християнському народові, як духовного, так і світського станів, що перебувають у всіх городах, містах та селах свого полку, зичачи доброго здоров'я і щасливого та мирного прожиття від господи Бога, ознаймовуємо, що дійшло до слуху нашого: декотрі з-поміж вас, нинішні обивателі, прочувши поголоски про зрадника та облудника Петрика, що він, щенюк, утік до ворогів і взяв своїм негідництвом собі в братерство татарів, одні починають сумніватися, а інші боятися, кажучи, начебто той його, злого сина, зачин зашкодить нашим порядкам, які є в Малій Росії. З цього знати, що такі люди не шанують своєї повинності, а вони повинні дотримати заприсяженої вірності православним своїм монархам і повинні лишатись у постійності та міцно стояти за православну віру, за божі церкви, за вітчизну і за цілість домів своїх та свого добра. Ми, ото ж, гетьман, виказуючи дбання з тієї okazji та горливе старання щодо цілості усього малоросійського краю, спільної для всіх вітчизни, і щодо добробуту божих святинь, а над те щодо мирного всіх вас життя при належній вірності до великих государів, засвідчуємо кожному з вас, що є справді пожиточне всьому народові, а що шкідливо. Так усьому народові буває пожиточно й корисно тоді, коли всякого чину люди, не слухаючи жадних бунтівничих зваб та заколотних оман, тримаються постійно одного свого старшого, віддають йому своє щире послушення і неодмінно дотримуються існуючих порядків. І кожен з вас самих зауважив уже, що коли (а це вже 20 з лишком років) живете ви під високодержавною їхньої царської пресвітлої величності рукою статечно, то не тільки доступилися милого й пожаданого спокою, але й на все добро збагатилися, оскільки маєте в господарствах своїх досить усякого здобутого статку, маєте вдосталь хліба, чого всього нехай Господь Бог вам удесятеро збільшить. А згадайте-но тільки оті минулі колотнечі й замішання, внесені в наш народ через легковажних людей, коли належному володарю і своєму рейментарю чинилося противенство від багатьох неухажливих людей, а від

¹²⁶¹ Йдеться про повстання на Правобережжі в 1664 р. І. Сірко повставав тоді проти гетьмана П. Тетері та полків.

¹²⁶² Полковник Сулима (Сулимко) підтримав повстання, яке підняв І. Сірко. Сулимко загинув у бою з військами П. Тетері і С. Маховського. І. Сірко та Сулимко осуджуються тут як такі, що повстали проти законної гетьманської влади.

¹²⁶³ Про ці події розповідається у р. ІХ, Х.

¹²⁶⁴ Див. р. ХІ.

заколотників уносилося поміж народ розрізнення та внутрішнє замішання. Яке тоді учинилося знищення і на хліб нестача, про те жакливо й казати! Але ми про те просторо свого слова не розширюємо, бо самі ви знаєте, через кого і в який спосіб це діялося. Приводим вам, однак, у пам'ять свіжіші події на тому боці Дніпра, що справили і який пожиток учинили народові оті горливі властолюбці: полковник Сірко, який приніс колотнечу в Умань та в інші міста ¹²⁶¹, багатьох людей довів до смерті і подав на грабунок безліч худоби, а потім, не можучи утриматися у такому негрунтовному житті, пішов звідти геть і змушений був шукати слобід. Тоді ж і Сулимко, назбиравши своїм бунтом більше як 20 000 свавільних людей і притягнувши під Білу Церкву, ледве звідти втік з безчесним для себе соромом, а потім десь загинув, та й помічників усіх своїх допровадив до ганебної згуби ¹²⁶². Суховій, котрий двічі виправляв у міста на людську шкоду потужні орди ¹²⁶³, чого досяг? Тільки завів колотнечу поміж народом, а в людських набутках страту, а для себе лишив вічну ганьбу. Також і Ханенко, взявши нечинно й непорядно гетьманський титул ¹²⁶⁴, вніс поміж народ розрізнення, був спершу притиснений в Умані облогою, а потім під Стеблевым, хоч мав при собі й немало орд з мурзою Батирчею, втратив гармати й був упень розбитий та розпорошений тодішнім гетьманом Дорошенком. Ті названі й неназвані особи, яких тут не згадуємо, котрі бігали за владою, не тільки самі на собі й на помічниках своїх пізнали нещастя й занепад, але за той їхній вчинок немало потерпіла й вітчизна Україна, край тогочинний, бо коли люд за такими побудками хилвся туди чи сюди і не хотів заспокоїтися при своєму порядку, то всілякі війська, котрі переходили чи на поміч, чи для їхнього заспокоєння, не лише нищили той край, але й до решти розорили. І де бували людні міста, оздоблені божими святинями, там тепер за гріхи наші пустеля і віднайшлося житло звірям. Від того не тільки кожен зичливий син своєї вітчизни мусить точити з очей своїх сльози, але обійме жаль і кожного доброго християнина. Хто ж бо віджалкує оту всього нашого народу невідшкодовану втрату? А коли був би той народ у такому багатovidному множенні і в ті часи дотримувався статечності та відповідно постановленого у себе порядку, тримався богохранимої держави їхньої царської пресвітлої величності, не слухаючи жодних заколотних оман, певне, й досі б тогочинна сторона Дніпра була б у власній повноті ціла і неумалена в своїх оздобах. Коли ж згадані особи, які й заслуги мали у війську, так непорядно чинячи, нічого доброго тоді не справили своїй вітчизні, а тільки зашкодили їй, цей один блазень своїм глупством не що інше справить, а напевне принесе людям шкоду, а собі загибель. Згадуючи тут про все це, прикладаємо вам усім таку нашу зичливу рейментарську пораду й нагадування: по-перше, щоб ваші милості усі, як старші так і менші, чули в собі християнську повинність боронити як зницю очей своїх святу віру й цілість божих церков тут-таки, у вітчизні своїй Україні; по-друге, щоб ви, ваші милості, пам'ятаючи свою присягу на вірне й вічне підданство, виконану їхній царській пресвітлій величності, постійно поставали за тією присягою за достойність їхнього, монаршого пресвітлого престолу, і то не тільки всілякими способами й усіма своїми силами, але й голови свої покладали; по-третє, щоб ви, ваші милості, лишались у своєму послушенстві нам, гетьманові, і заховували в себе порядок, який постановлено від нас, згідно давнього звичаю. На останок, щоб ви зважили на свою цілість і в майбутньому житті, ото ж повинні запобігати тому, щоб вас ворожа неприязна омана і зваба не привели до розорення й викоренення. Не страхаючись відтак ворожих бусурманських находів, які вам ніколи не були страшні, і не кладучи сумніву на бунтівливий вчинок щенюка Петрика, який приведе його до швидкої погібелі, лишайтесь статечно при своєму чині й повинності. А коли ті противенці обішлють вас своїми звабами чи самі наблизяться до вас своїм наскоком, давайте їм на їхню ганебну мову жорстоку й сувору відповідь, а на їхній ворожий наступ приготуйте при божій допомозі сміливий та охочий бій на відсіч. Отак виконаєте

ви вищеперечислені свої повинності з огляду на святу віру, з огляду на православних царів і з огляду на охорону цілості своєї вітчизни. А коли хто з вас зважає, що при тому ошуканці й щенюку орди в'яжуться, то чи багато може він доказати у тому своєму лихому зачині? А хто похилиться до його зваб, то чи буде він безпечний? Отож хай кожному буде відомо, що богохранимі й непоборні сили їхньої царської пресвітлої величності багаті як на хоробре рицарство, гармати та воєнні порядки, так будуть міцні вони і в перемогах. Вони такі великі й сильні, що можуть стояти не тільки супроти самих бусурманських татарських військ і супроти других, коли б були, лядських, таж-бо на тому боці спільно з Запорозьким військом одночасно зводили бій і вигравали битву супроти турецького вейзира та кримського хана з їхніми великими бусурманськими потугами. Надія отож наша на господа Бога, що за покровою Пресвятої Діви Богородиці справить нам оте всемогутньою своєю помічю. Коли ми, гетьман із військом, будемо в поготовності до відсічі і коли рушать усі великоросійські сили, понесуть оті вороги-бусурмани відсіч, і незабаром марно загине збуджена на людську шкоду ота проява. В цей час ми, гетьман, вимагатимемо всенародної малоросійської постійності й нерушної зичливості; особливо вам, усім обивателям поіменно, про те нагадуємо. А що злий син, той щенюк, наносить огуду начебто нашому малоросійському народові чиняться від православного Російського царства якісь утиски, то всі теє знаєте, що наш малоросійський народ дізнає превеликої монаршої милості, а не якихось утисків. Жодної він, ошуканець, не може знайти причини, від чого народ наш мав би відійти від міцної їхньої царської пресвітлої величності оборони і премилостивої держави! Докладаємо наостанок ще й те, що коли б хто завзятий приводив через безбожний і душопагубний зачин народ посполитий до того, щоб дався він звабити себе й ошукати тому погибельному синові та ошуканцю Петрику, то всі те знайте, що той провідник вестиме до конечного знищення і до остаточної загибелі. Коли ж таких відступників та зводників порядку не помилують монарші сили, то й ми, гетьман, не захочемо помилувати їх у жодний спосіб. Отож цим нагадувальним нашим універсалом і обсилаємо вас, бажаючи завжди бачити вас у статечності та постійності і тішитися з доброго вашого життя та поведження. І наказуємо пильно, щоб ви всі, статечні люди, стерегли поміж себе облудників та заколотників, а хто такий з'явиться, брали б до міцного ув'язнення і присилали до нас, гетьмана, щоб через таких лихих людей не наносили на вас усіх нечесть та небезпека. Нагадавши про це таким нашим ласкавим словом, по-рейментарському та по-батьківському повторно й подесятирично всім вашим милостям, старшим та меншим, старим та молодим, зичимо знову-таки доброго здоров'я і щасливого всім буття.

Дано в таборі під Гадячим, 28 липня 1692 року

Вищеназваний гетьман рукою власною

Після розіслання таких універсалів незабаром принесено до гетьмана з Полтави під Гадяч звістку, що й Петрик, прибувши з Калгою-солтаном до Самари, розіслав звідти 29 липня в околицні орільські міста такі свої писані універсали:

ПЕТРО ІВАНОВИЧ,

з божої ласки гетьман Запорозького війська

Вам усім, товариству й посполитим обивателям орільських міст, зичу заживати від господа Бога здоров'я та щасливого буття! Вже вашим милостям має бути відомо, що я, знаючи, що Запорозьке військо живе ущемлено, і бачачи невиносні кривди й ущемлення

¹²⁶⁵ Іван Гусак — був тоді кошовим на Січі.

¹²⁶⁶ Тобто постановлено статті вічного миру. Це було вчинено в турецькій фортеці Казикермен. Текст цих статей див. у вид.: Ювілейний збірник на пошану Д. І. Багалію.— К., 1927.— С. 741—744.

¹²⁶⁷ Див. приміт. 1254.

¹²⁶⁸ Тут Петрик пробував здобути Новобогородицьку фортецю, але нічого не досяг.

¹²⁶⁹ Тут переказано пункт V договору.

¹²⁷⁰ Тут коротко переказано пункт II договору.

ваші, які діються від Москви та наших немилостивих панів, і бажаючи звільнити вас од підданства, удався до Кримської держави і в цій справі й до Криму їздив. А тепер, коли дійшов із Криму з ордами до Кам'яного під Січчю, чинило все Запорозьке військо при кошовому отамані ¹²⁶⁵ і при всій курінній отаманії військовою раду. Тоді утверджено з Кримською державою вічний мир ¹²⁶⁶, з обох боків присягали, а потім на другій раді вибрано мене з волі всемогутнього Бога гетьманом і звелено йти з Січі ¹²⁶⁷ з тими всіма ордами та з Запорозьким військом на вашу оборону, на війну проти Москви. За чим тепер, рушивши з Запорозьким військом від Кам'яного і з'єднавшись із тим військом, котре стояло на Молочній, і зі всіма ордами, котрі були при його милості Калзі-солтану, прийшли ми до Самари ¹²⁶⁸, звідки обсилаємо вас цим нашим листом, щоб ви, повіривши тому й учинивши належний порядок, вислали назустріч його милості солтана і назустріч нам свою, Запорозького війська, старшину, а самі наготувалися з ними з усім належним у ту воєнну дорогу на свого ворога москаля, щоб, більше не носячи невільничого ярма на своїх вільних козацьких шиях, з божою поміччю змогли його скинути. І те знайте, що ця війна на москаля почалася не через що інше, тільки задля ваших вольностей і для загального посполитого добра. Про це не треба вам багато писати; самі знаєте, що вам діють москалі та й свої драпіжні пани і що чиниться вам від орендарів,— все те знаєте добре, оскільки об'їздили вам шиї і худобу вашу всю позабирали. Отож візьміться всією широкою правдою, без жодної обмовки за свої вольності разом з нами, Запорозьким військом, бо коли тепер, дасть нам всемогутній господь Бог, виб'єтеся з-під московського ярма, то учините поміж себе такий порядок, як самі схочете, щоб заживати собі вольностей, яких заживали предки наші за Хмельницького. І оце тепер Запорозьке військо постановило на таких пунктах вічний мир з Кримською державою, і чигиринський бік Дніпра, докіль Хмельницький з ордами відвоював од ляхів, віддано нам з усім належним ¹²⁶⁹, а цьогобічна сторона закріплена при нас з усіма полками та містами. А добувати рибу, сіль, звіра в річці Дніпрі, в Бозі і в усіх ріках та річках вільно без жодного датку ¹²⁷⁰. Прецінь, вибившись із божою поміччю із теперішнього підданства, підете, куди хто захоче, на свою вітчизну, де перед тим мешкав, а тривоги й небезпеки не матимете там ніколи, бо Кримська держава виконала свою присягу на те, що мають завше боронити нас від Москви, і від ляхів, і від усяких ворогів. А коли б тепер не повстали за свої вольності, то знайте самі, що втратите собі, оскільки залишитесь уже вічними московськими невільниками і ніхто за вас не заступиться ніколи. А тепер чого в Бога милостивого просили, того й дочекалися і, прецінь, візьміться за свою вольність усіма своїми силами. Того, отже, бажаю вам, щоб були вільні і жили в мирі та в усьому гаразді малися,— доручаю Вас Господу Богу!

Дано 29 липня 1692 року на Самарі

Вищеназваний гетьман рукою власною

А оскільки ми тут зайняті, здобуваючи Самару, то прибувайте до нас зараз на допомогу в повному воєнному порядку; коли ж не прибудете, то дивіться, щоб самі для себе не загубили свого діла.

З цих Петрикових універсалів два їх прислано з-за Ворскли під Гадяч до гетьмана від миргородського полковника з товаришами. Тоді гетьман, зрозумівши їхню силу, звелів 31 липня в своїй військовій канцелярії учинити отвористим листом від полтавців та жителів Полтавського полку ¹²⁷¹ таку відповідь:

¹²⁷¹ Лист від полтавців було організовано зумисне, бо в Полтаві було немало прибічників Петрика; був він у якийсь

спосіб зв'язаний з колишнім полтавським полковником Ф. Жученком та з родом Іскор.

Ми, старшина, і військова чернь,
і посполиті міста Полтави та інших міст обивателі
Полтавського полку

Тобі, Петрику Іваненку, злочальнику бунтів та крамол, ознаймуємо, що дійшли до нас од тебе, зятого чоловіка, звабні та оманливі листи, в яких ти, називаючи себе гетьманом, хвалишся й пописуєшся тим, що вдався до Криму і витягнув орди, а тепер ідеш з ними до наших міст для того, щоб звільнити нас від підданства й неволі, і інші щодо того кладеш безумні свої слова. Тому відтак дуже дивуємося ми, всі старші й менші, старі й молоді, твоєму безумству й шаленству: хто це тебе, такого щенюка, поставив начальником та опікуном над нами, що убиваєшся й піклуєшся про наше життя? А ти сам, будучи злидарем, бідним і безрідним¹²⁷², нічого про себе доброго не можеш сказати. Всі ми знаємо, що батько твій жебрак і мешкав у нашому місті Полтаві у шпиталі, а ти, валяючись у школі між нищими¹²⁷³ і під вікнами нашими ходячи, вигодувався крихтами. І не тільки ти в рицарському навчанні, але й у домових науках не бував, і хоч утратив був у військову канцелярію¹²⁷⁴, але й там, негарно вчинивши, обікрав товариство і, зрадивши пана, втік на Запорожжя. Через це тепер уступив у Люциперову гординю, що без сорому підносишся до такого великого й високого гонору, якого навіть гідні й заслужені в Запорозькому війську рицарі ніколи не сміли на себе натягати. З ним ти віддався весь дияволу, бо, не оглядаючись на страх божий і на християнську православну віру, приліпився до того владолюбства, яке не пристає до твого лиця, що тебе й запровадило до бусурман, а потім потягне душу твою в пекельну прірву. Як тобі, собако скажена, не соромно за твою підлість, що зачинаєш діло, собі не належне, і як не візьме тебе страх і трепет, то за ці твої богопротивні справи, якими прагнеш унести поміж християнський народ розрухи й кровопролиття, незабаром поб'є тебе божа помста! Не думай, божевільний глупче, щоб тебе хоч одна душа жива хотіла б тут, поміж народу, назвати тим, чим сам себе, негіднику, титулуєш. Не допоможуть у тому тобі жодні ошуканства й брехня, хоч би розірвався, складаючи їх. А що ти, брехуне, в поганому своєму листі кладеш, начебто нам діються якісь тяжарі й неволя, то всьому світові те ясно, що лжеш і брешеш, бо під великодержавною рукою наших пресвітлих монархів, їхньої царської пресвітлої величності, жодної нікому нема неволі. Всі, як старші, так і менші товариші Запорозького війська, будши заховані при належних правах, заживають усякої вольності, так само й посполитий народ не несе жодного незвичного утяження¹²⁷⁵. А коли б нам, усьому народу, робилася б кривда від кого, то в Малій Росії не ти, блазню і щенюку, а гідні й розумні особи виступили б, які не через прокляті бунти, але виправили б те й улагодили розумними способами. А так ліпше б тобі, щенюку, в таких богопротивних лжах і брехнях твоїх зжувати язик свій, щоб таких огудних слів не казав і на гіршу свою пагубу не збуджував божого гніву! А коли б і надалі хотів би ти здуватися, як булька на воді, то тільки підійди сюди ближче до нас і сам побачиш, що тебе й твоїх помічників спіткає на вічну твою ганьбу й прокльон у нашій російській народі! А що згадуєш Калгу-солтана з ордами, що начебто йде тобі на поміч, то ми тому не віримо і того не сподіваємося, що така особа з Кримської держави, впавши у легковаження, мав би за тобою, брехуном і щенюком, слідувати¹²⁷⁶. Ніколи-бо солтани за такими блазнями й ошуканцями не ходили і ні про що з ними не домовлялися, дбаючи про свою по-

¹²⁷² Сам Петрик хвалився, що його дід був полтавським полковником, тобто був родичем Ф. Жученка та І. Іскри — родичами Кочубея. Він був одружений із небогою В. Кочубея Ганною. Є думка, що він був сином четвертої дочки Ф. Жученка, сестри жінок В. Кочубея та І. Іскри. Можливо також, що онукою Ф. Жученка була Петрикова дружина, а не він. Часом Петрик видавав себе за позашлюбного сина самого Мазепи і стверджував, що в нього була чимала маєтність.

¹²⁷³ Ни щі і — спудеї, які жили в тогочасних школах, учили дітей, виконували певні обов'язки при церкві (співали в хорі, дзвонили на службу тощо). Заробляли на хліб тим, що збирали на школу милостиню, співаючи перед людьми, розігруючи сценки чи декламуючи речитативом вірші, — т. зв. нищенська поезія. Отже, були вони нижчим прошарком тодішньої інтелігенції.

¹²⁷⁴ Тут маємо якусь невідповідність. Щоб бути старшим канцеляристом генеральної канцелярії, яким був Петрик, треба було мати немалу освіту, тобто Петрик не міг не вчитись у Київській академії. Зважимо, що цей документ має контрпропагандистський характер і тут можуть бути зумисні спотворення.

¹²⁷⁵ Утяження посполитому людові були, бо старшина захоплювала маєтності, добивалася в царя їхнього затвердження (див. Коломацькі статті, р. XXVIII, п. 4), старшина вперто перешкоджала переходу посполитих у козаки і намагалася закріпити їх у підданстві, від чого бували й заворушення. Петрик це незадоволення намагався використати.

¹²⁷⁶ Калга-солтан з ордами й Петриком таки йшов на Україну. (Див. приміт. 1253).

вагу. Хіба б якийсь циган перед тобою, дурним блазнем, назвався солтаном і, прибравши кілька тисяч голоти-татар, пішов допомагати тобі в безумному твоєму ділі, а цього й малий солтан, не тільки калга, не захотів би насправді учинити. Ти ж сам, погибельний сину й ошуканцю, як і помічники твої, згинете й пропадете, бо з нами є Бог при багаточисельних їхньої царської пресвітлої величності силах, які з боярами й воєводами, а також з ясновельможним його милістю паном гетьманом тут-таки на кордоні стоять приготовані на ваш занепад.

Дано в Полтаві 31 липня 1692 року

Справивши таку відповідь у військовій канцелярії і переписавши начисто, відіслано її незабаром у Полтаву з такою гетьманською наукою, щоб її в Полтаві було переписано і швидко відіслано через кого можна до Петрика. Коли ж Петрик, нічого не досягнувши під Новобогородицьким самарським містом, притягнув до крайніх орільських міст Полтавського полку, то було донесено до його рук і згадану полтавську відповідь, яку він, вичитавши, либонь, дуже знітився і засоромився, однак у своїй злості не погамувався і міцно наступив війною на згадані орільські міста, які (а особливо Китай-город)¹²⁷⁷ одне через неміцність городову й малолюдність свою, а також через маленькі присилки до них війська від миргородського полковника та інших, а друге через віддаленість (з огляду, що годі сподіватися гетьманської допомоги), адже той був із військами під Гадячим, злякалися великої ординської сили, поклонилися солтанові й Петрику і принесли їм їстівні та питні подарунки, за що потім китайгородський сотник Сало прийняв у Полтаві смертну кару¹²⁷⁸.

Гетьман Мазепа, відомившись про такий неслухний учинок орільських міст, сам хоч не рушав на їхній захист з-під Гадячого (доцікувався московських військ), однак виправив туди ж таки, за Ворсклу, полки Ніжинський, Лубенський і компанію Пашковського на з'єднання до згаданих уже полків. Калга-солтан з Петриком звідомилися про ці полки і, злякавшись, відразу ж погамувалися у своїх воєнних промислах та й відступили назад до себе, однак не без шкоди у людях і в хлібах людських, тим більше, що був тоді час жнив. Потім і сам гетьман рушив з-під Гадячого з усім військом, прибув до Полтави, де, діставши відомість про ворожий відступ від орільських міст, зараз-таки повернувся назад під Гадяче і сам. А з-під Гадячого писав Мазепа 2 серпня до їхньої царської пресвітлої величності, доносячи про той перший військовий нахід і напад Петрика з Калгою-солтаном під орільські міста і про всі свої військові дії таку грамоту:

«Завжди ми, гетьман із Запорозьким військом, за нашою підданською обітницею і з належним дотриманням нашої православної християнської віри, будиши готові радісно служити вам, пресвітлим та державним великим государям, вашій царській пресвітлій величності, єдиним під сонцем пресвітлосильним ревнителям та оборонцям східного православ'я, не жаліємо і зараз у тому дбанні, щоб на потребу покласти наш труд і працю у цьому воєнному поході, в спеку і при дощовій непогоді в полях, під небом. І вже той похід відправлений, по-давнішньому довготривалий, супроти отого явного прикордонного вашого, великих государів, ворога. В таких випадках не боїмося ми і голів покласти за вашу превисоку монаршу достойність, але жаль нам і соромно від того, що ті подвиги й трудові забави наші, так само, як і бояр та воєвод ваших государських з численними великоросійськими військами, покладено нинішнього літа даремно супроти підлого лица вашого государського зрадника, злодія Петрика, проти нього й одного охотницького полку посилати не годилося б, коли б до того злодія не доєдналися бусурмани, Калга-солтан із ордами, які через давню свою поганську озлобу супроти християн

¹²⁷⁷ Окрім Китай-города, Петрику піддалося ще й місто Царичанка.

¹²⁷⁸ Смертну кару прийняв царичанський сотник — це сталося 2 грудня 1692 р. Китайгородському сотнику інсценізували кару на смерть — покарали батогами й заслали в Сибір.

допомагали в його злопідступному намірі; через це мусили ми прийняти на себе військове ярмо, дане нам у покару за численні наші гріхи.

Від цього-от зрадника і проклятого ворога почали були надходити в прикордонні вашої царської пресвітлої величності малоросійські міста, а саме в Полтавський полк, звабні листи, яких два прислали мені полковники миргородський, гадяцький, прилуцький¹²⁷⁹ та інші, що були поставлені від мене під полтавськими містами на тому боці ріки Ворскли на відсіч тим ворогам. І одержуємо ми правдиву звістку, що ті вороги, Калга-солтан з ордами, разом зі згаданим зрадником, перебувають на Самарі. 31 липня, в неділю, приступали до Новобогородицького міста, а їхні ворожі набіги підходили під українські орільські містечка. В тих містечках було за моїм наказом по кілька сотень військових людей із середніх сотень Полтавського полку, їх поставлено в допомогу тамтешнім жителям для оборони. Однак тамтешні жителі, побачивши ворогів, які близько наступали, почали сумніватися і просити собі прибавки посилок. Я послав до тих полків (Миргородського, Полтавського, Прилуцького, піхотного й кінного, які перебували за річкою Ворсклою за кілька миль від прикордонних містечок) Ніжинський, Лубенський і кінний охотницький полк Пашковського, щоб усі ті полки, з'єднавшись, давали тим ворогам відсіч і чинили при божій допомозі оборону тим українським містам. Я знаю належне собі, що треба було б і мені, гетьману, не тільки присунутися задалегідь до тих орільських містечок для дання в дальніх місцях ворогам відсічі, але й піти далі, до річки Самари. Проте не випало того мені вчинити, одне через те, що ви, великі государі, милостивим своїм указом не веліли мені, гетьману, самому ходити з військом у дальні місця для чинення промислу над ворогом, але посилати наказного, а друге через те, що мало при мені є війська, бо полки мого рейменту стоять у розрізненні: одні вилучено й поставлено давно під українські міста, а другі хоч і були залишені в домах, але під час нинішніх подій через хлібні жнива не встигли, та й не кожен охоче виходить на війну. А третє через те, що ближній боярин, воевода та Вятський намісник, його милість пан Борис Петрович Шереметьєв, також окольничий і воевода, його милість, князь Федір Юрійович Борятинський пізно рушили зі своїх місць і перебувають ще поодаль від того місця, де нам указує потреба з'єднатися в одне ополчення, щоб давати тим ворогам відсіч. А особливо треба було на теперішньому моєму становиську під Гадячим озиратися на внутрішній стан у малоросійських військах, щоб через якихось злонависних крамольників не внеслося поміж народ якесь зло, і це потрібно з огляду на внутрішнє становище. Через це я наказав полтавському полковнику пильно стежити в українських містах Полтавського полку за підкидуванням ворожих звабних листів. Про це все я покійно доносив вам, великому государю, й раніше, однак (після тих вищеповіджених відомостей), коли до мене притягли з виборними військовими людьми зі своїх полків полковники київський і наказний чернігівський, а стародубський¹²⁸⁰ має притягти цими днями, я рушу звідсіля, з-під Гадячого, ближче до річки Ворскли і при божій допомозі буду дбати у всілякі способи, як би тим ворогам-бусурманам та їхнім боговідступним помічникам дати відсіч. А до боярина та воеводи, його милості Бориса Петровича, так само і до окольничого та воеводи князя Федора Юрійовича я писав, пропонуючи, щоб ішли в поході швидше з військами вашої царської пресвітлої величності до належних місць.

Після написання до вас, великих государів, цього мого листа прислали мені полковник миргородський з товаришами ще два звабні листи, послані у міста Полтавського полку від погибельного ворога Петрика, а при тому і від себе пишуть вони, полковники, що поспільство в орільських містах, злякавшись ворожого бусурманського наближення, має намір кланятися йому, злопідступному облуднику. Мушу ото ж я, вірний підданий вашої царської пресвітлої величності, дуже вболівати, що з того злодійського ворога зваби, як з

¹²⁷⁹ Миргородським полковником був Д. Апостол, гадяцьким — М. Борухович, прилуцьким — Л. Горленко.

¹²⁸⁰ Полтавським полковником після скинення в 1691 р. Ф. Жученка став Павло Герцик; київським був К. Мокиєвський, небіж Мазепи; стародубським — М. Миклашевський.

малої іскри великий вогонь, від підлого його лиця вносять поміж народ велике замішання, а цього ніколи б не бувало, коли б за моїм попереднім донесенням і за вашим, великих государів, вашої царської пресвітлої величності, указом вийшли ми були належно у військовий похід і стали на кордонах у добрих місцях, де б і я був з військом свого рейменту. Звідтіля можна було б тому при божій допомозі запобігти, щоб не допустити ворога так близько до українських міст. А тепер буде немала трудність виперти їх назад, коли в тих містах буде ним зваблене поспільство. Бо в тих орільських містечках жителі поселилися з того боку Дніпра, зайшли з різних місць і годі їх пострашити. Я побоююся того, щоб та пожежа не поширилася далі, всередину малоросійських міст, оскільки вони, сили вашої царської величності, як з боярином та воєводою, його милістю паном Борисом Петровичем Шереметьєвим, так і з окольничим та воєводою, його милістю князем Федором Юрійовичем Борятинським тільки-но рушили, одні від Білгорода, а другі з Севська, і перебувають у ближніх своїх місцях. А мені, гетьманові, з цим малоросійським військом самому йти супроти ворога ненадійно, оскільки треба озиратися і на становище в Україні.

Дано в обозі під Гадячим 2 серпня 1692 року»

Після виправлення через нарошного гінця тої грамоти на Москву, сам гетьман рушив з-під Гадячого до Батурина, а все військо розпустив по їхніх домівках.

Т. Шевченко.
Портрет В. Кочубея (9).

¹²⁸¹ Участь В. Кочубея в історії з Петриком невияснена. Сучасники були певні, що саме він інспірував виступ Петрика. І. Мазепа не раз висловлював цю думку прилюдно, навіть у вічі Кочубеєві. Поголоски про це ходили в Запорозжжі, в Криму і по всій Гетьманщині. Є думка, що Петрик діяв при сприянні старшинської козацької опозиції І. Мазепі, яка була зв'язана саме з В. Кочубеєм. (Див. також приміт. 1244 і 1257). В опозицію входили колишні дорошенківці й прихильники І. Самойловича.

¹²⁸² С. Величко уподібнює І. Мазепу Ніколо Макіавеллі (1469—1527) — відомому італійському політику й письменнику. Ім'я Макіавеллі стало називним; ним прозивають безпринципних політиків, діяльність яких визначається хитрістю, підступністю й аморальністю.

При таких подіях та тогорічних діях увіч був невинуватий Василь Кочубей¹²⁸¹, генеральний військовий писар, що начебто виправив Петрика до Січі й до Криму, а спадала вся та вина на гетьмана Мазепу. Однак він, Махієвель¹²⁸² і хитрий лис, очищаючи себе від того підозріння і видаючи себе за правдотворця, зливав через свою підступність усю ту біду на невинну душу згаданого Кочубея,

мого доброго пана, людину мудру й побожну, який, не мігши вчинити щось супроти злопідступних нападок і губительних щодо себе Мазепиних вигадок (адже той був його старшим) і мусячи виправдовуватися, поклався при всьому тому у своїй невинності на всевидця Бога, котрий мужа збавляє при правді від смерті. Тож у червні місяці, багатослізно, з неодмінною надією вручаючи себе його Пречистій Богоматері на міцний захисток від тодішньої біди, писав він такий свій лист до преосвященного отця Варлаама Ясинського, київського митрополита, виправдуючись (при невинності своїй) від Мазепиноного наклепу:

Ясне в бозі преосвящений милостивий пане
архіпастирю!

У всі ті проминулі часи лежала душа моя до вашої архіпастирської милості як до Бога міцного та живого — я бажав під превисокою вашою священною особою оголосити наодинці словами і словами великий смуток і смертоносні печалі свої та з плачевним риданням просити милостивого архіпастирського й батьківського заступництва. Але хоча бачив я очі вашої святині, однак не мав часу, щоб виконати свій намір. Зважуюся й осмілююся отож донести до добросердих архіпастирських вух, що хотів говорити словесно, і маю надію, що те все покриється пастирським і батьківським дітолюбивим серцем. А смуток і печаль, які налягають на мене від напастей та очорнення, такі: перша, що у ясновельможного виникла проти мене думка, ніби мене з другою особою наставлено і навчено з Москви доглядати за його рейментарськими вчинками і давати про все те знати в Москву¹²⁸³, через що я начебто списуюся з певними московськими особами і роблю якесь умалення честі його милості. Друга, що має його милість думку і про той пасквіль, який оголосила флорівська ігуменя¹²⁸⁴, немовби з мого відома або й за власною настановою було покладено ту пастку і грубе та безумне марнослівство, і про те говорять, як чую, в Києві знедавна, що та ігуменя поки що нічого не оголошує, знамірюючись виявити винного (у складенні пасквіля), а не оголошує, бо хтось її там упевнив, щоб не оголошувати того. І все те упевнення на мене складають, тим іще підтвержуючи цю думку, ніби та ігуменя, живучи тепер у Батурині, сидить у двох дворах: у моїм і в другому іншого чоловіка. Через це вважають, що злобне діло ченця Соломона¹²⁸⁵, який їздив у Польщу з відправою, не без мого діялося відання. Третя, щодо втечі Петрика-канцеляриста, котрий утік на Запорозжя, його милість спочатку почав підозрювати, що була вона за моїм відомом та виправою. Він і тепер того замислу свого не покинув, і за ту Петрикову втечу наклепники через різні причини обносять мене брехнею. Перша, що начебто я дав йому, Петрикові, для досягнення якихось моїх завзятостей півтори чи три тисячі власних золотих грошей; відтак і хлопця одного, котрий перед тим служив у Петрика і який вийшов того року з Запорозжя, намовлено й прислано з Полтавщини, щоб давав брехливі свідчення, начебто він чув про давання тих грошей з вуст самого Петрика в Запорозькій Січі. Але коли його тут запитали під канчуками, то він заперечив ту на мене напасть. По-друге, доносили минулої зими з Полтавщини, ніби то цілковита правда, що я тому Петрику дав гроші і не три тисячі золотих, а дві тисячі червонних золотих¹²⁸⁶. По-третє, доносили з Київського полку, що там говорив якийсь запорожець, начебто я, писар, дав Петрику до рук у битих талярах 30 тисяч золотих. По-четверте, полтавський протопопенко, котрий був у Казикермені, доніс ясновельможному, ніби чув він там, що я, писар, двічі чи тричі посилав свої листи до кримського хана, затаючи його з ордою на війну супроти християнства. Отакі всі пагубні наноси на мою голову чинилися й чиняться у тихий і заочний спосіб без доказів і без жодних підстав, а у віці ніхто того мені не каже і не каже. А тепер відомо мені стало, що той вищеназваний Петрик, обнятий крайнім безумством і взявши

¹²⁸³ Таку секретну функцію В. Кочубей таки виконував за дорученням думного дяка Українцев.

¹²⁸⁴ Йдеться про пасквіль на І. Мазепу, який з'явився в 1691 р. Його принесла в київський Фролівський жіночий монастир черниця Липницька з жіночого монастиря в Полонному. В пасквілі говорилося, що І. Мазепа продавав колісь християн бусурманам у неволю, що з В. Голіциним він задумав убити Петра І, що він має думку віддати Україну Польщі і скуповує на Правобережжі на ім'я сестри маєтки. Текст цього пасквіля див. у вид.: *Д. Бантыш-Каменский*. *Источники Малороссийской истории*. — М., 1859. — Т. II. — С. 3, 4.

¹²⁸⁵ Чернець Соломон (у миру — Семен Троцький) — з'являється вперше в 1689 р., у жовтні він подав польському королеві підроблений лист І. Мазепи, в якому гетьман ніби скаржився на утиски і бажав з'єднатися з Польщею. Весною 1690 р. Соломон знову подав підроблені листи І. Мазепи королю, але був викритий і виданий у Москву. З Москви Соломона переслали до Батурина, де його судив суд старшин і полковників. Соломона було страчено 7 жовтня 1692 р. Є думка, що він був зв'язаний з єпископом Й. Шумлянським.

¹²⁸⁶ Червонними (червінцями) називали золоті монети високої проби — дукати.

диявольський образ на пагубу своєї душі, подався із Запорожжя до бусурман і там зачинає деякі неподобні справи, які личать його песій натурі. З такого його сатанинського погибельного вчинку ті брехливі свідки й наклепники, які наносили на мене вищеперечислені напасті й обмови, схочуть тепер допинатися своєї брехні і вже починають посягати на те, щоб чимшвидше могли мене не тільки скинути з військової честі, але і зі світу згладити. Супроти таких обурливих нападів я у невинності своїй готовий, либонь, ставати і виправдовуватися, однак, коли подумаю, що багато невинних людей за брехливими і частими поданнями марно погинули та й тепер гинуть без суду, серце моє нищиться од крайнього боління, а душа нітється. Тож удаюся покірливо до вашої архіпастирської милості, надпокірно просячи собі батьківського милостивого заступництва; я свідчу перед Господом та сповідаюся вашій святині, що ті вищеперечислені обмовки при невинності своїй зношу й терплю, а коли б я був винуватий хоча в одному пункті з тих наносів, нехай пожене ворог душу мою і забере, і кине через швидку безчесну смерть тіло моє в землю, а всі мої труди вселить у порох. Зволь, ото ж, ваша святине, милостивий архіпастирю, поклопочися про мене, гіршу овечку свою і найменший член Христової церкви, щоб я від таких напастей не згинув у якійсь несподіваній опалі. А коли моє правдиве виправдання та висновки переможе обмова, брехня і злість задрісних людей і несподівано колись доведеться мені померти чи бути в ув'язненні, то принаймні нехай буде відомо вашій святині, архіпастирю моєму, що покуюю я те без вини. Удаюся ото ж покірливо до архіпастирської вашої святині за милостивим заступництвом і повторно свідчу перед господом Богом, який створив мене, і вашою святинею, своїм архіпастирем, що всі оті вищеперечислені наноси наклепники і псевдосправники кладуть на мене при моїй невинності. А я докладаю тут ще й те, що коли б описував до кого в Москву його милість пана гетьмана, і коли б знав про складання на його милість писківлів, і коли б виправляв Петрика на Запорожжя або хоч би знав про його намір до такої втечі, а поготів коли б давав йому гроші, бажаючи чинити через нього якийсь злий зачин, або коли б хотів чи в думці мав би хотіти виходу бусурман, щоб заколотити православний російський народ, то хай би я сам найшвидше від усіх і найнижчих братів своїх стратив своє життя на вічне своє безчестя та душевну пагубу. Ото ж прошу плачливо вашу архіпастирську милість, щоб мене не покинув у такій важкій та лихій опалі, яка при невинності моїй хоче зірвати з мене мою голову! Ви, ваша святине, є всім малоросійським синам добродоглядний архіпастир, милостивий батько і невідмовний оберегач, який має владу й силу заступати немічних і боронити тих, хто безневинно гине; можеш, ото ж, своїм превисоким архіпастирським заступництвом та премудрим дбанням учинити (коли лихі наклепники доберуться близько до мого горла), щоб мене без суду та дізнання не скинено і не згублено. О, прошу про це багаторазово з гіркими слізьми у вашої святині й доручаю життя моє та душу мою вашій святині на пастирське збереження.

Писано в Батурині 1692 року

Василь Кочубей, генеральний писар

Того-таки року пани ляхи почали наступати на Палія і витискати його товариство з Полісся, прибираючись до самого міста Хвастова, в якому Палій мешкав. Бо, либонь, відразу ж після Віденської війни (про що писалося під 1683 роком) почав Палій осаджувати з королівської ласки порожній Хвастів і жив у ньому, схиляючись до обох монархів, польського та російського, і маючи від обох ласку й повагу. Однак ляхи до цього часу мовчали і не чинили йому, Палієві, з товариством у житті ніякого утиску¹²⁸⁷, а тепер почали його чинити, побачивши, що тамтешні містечка й села вже осаджено було

¹²⁸⁷ С. Палій вступає відкрито у ворожі стосунки зі шляхтою з 1687 р. У 1688 р. його було взято в полон, а 1689 р. він утік до Фастова. Його загопи почали нападати на шляхетські дома на Волині й Поліссі з метою вигнати шляхту з цих земель. Втручався С. Палій і у сварки між шляхтичами.

¹²⁸⁸ Уперше звернувся С. Палій до І. Мазепи в 1688 р., просячи прийняти його із землями під протекцію. Повернувшись із полону, він удруге звертається з тією ж пропозицією. Повторює своє прохання в 1691 і в 1692 рр.

Польський крилатий гусар (23).

¹²⁸⁹ Чи не був це сам Самійло Васильович Величко?

¹²⁹⁰ Стецик (Стецько) Ягорлицький — козак, що звався гетьманом козацьким «з ханського боку». Ходив із ордою на Поділля взимку 1692 р.

¹²⁹¹ Яла Агаса — солтан білогородської орди.

через Палія численними малоросійськими людьми. Про ті утиски свої і про небезпеку від поляків писав Палій кількаразово до гетьмана Мазепи ¹²⁸⁸, а гетьман 9 грудня звіщав про те виразно з Батурина до їхньої царської величності через нарошного гінця у такій своїй грамоті:

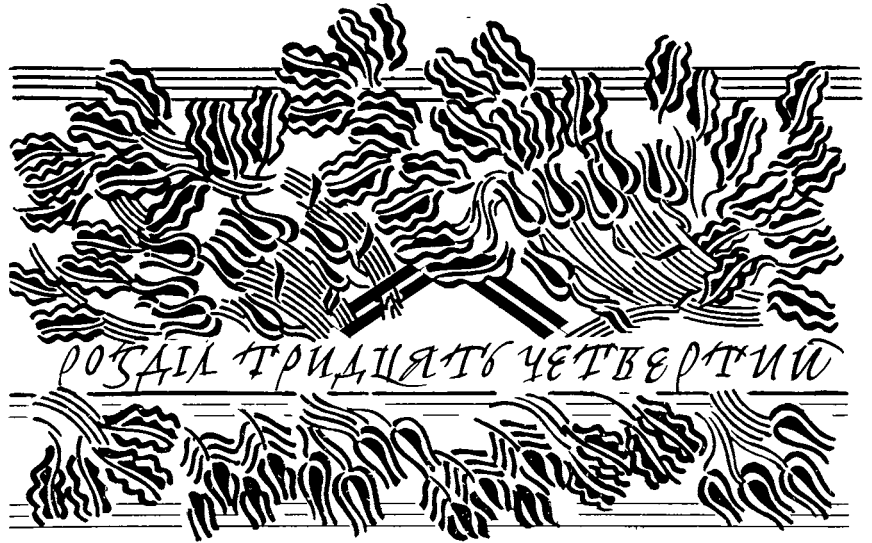
«Прислав до мене Семен Палій, охотницький полковник, свого обозного і писав через нього свій лист, а потім услід за тим обозним прислав через пошту повторного листа, в яких обох являє свої власні потреби й нестатки і ознайомує, що з польського війська почали наступати на Полісся польські хоругви і стали витискати та виганяти зі становиськ людей його, Палієвого, полку, від чого він сподівається ворожого наступу і на себе у Хвастів та усильно просить, щоб йому вчинили допомогу й оборону, а найперше, щоб я вислав у містечко Білогородку, що відстоїть від Києва на три милі, на той бік Дніпра воєнних людей, з чого поляки, взявши пострах, не сміли б на нього наступати. По-друге, просить він пороху і свинцю, якого потребуватиме, щоб давати відсіч, що на те йому з Києва був, либонь, і вашої царської пресвітлої величності указ, однак досі нічого не було здійснено через усілякі перепони. По-третє, просить грошей, докладаючи, що ті гроші, які дано йому на полк за милостивим вашим монаршим указом, роздав він на піхоту, а тепер йому пильна є потреба дістати ще стільки ж на задоволення кінних. У тих листах висловлено, либонь, досить дбале і гаряче прохання про ті потреби, які й словесно його посланець старанно переповів, однак я без вашого монаршого указу не смію його задовольняти, а саме: послати на назване місце людей мого рейменту йому в допомогу, розмірковуючи, що це наступають на нього війська того боку Дніпра, з якими ви, великі государі, ваша царська пресвітла величність, маєте договори Вічного миру, і цих договорів ви, великі государі, не вказали порушувати анінайменшими причинами, про що багаторазово писалось у ваших монарших грамотах до мене, підданого. Через це посилаю вам, великим государям, якнайшвидше нарошного щодо того гінця Самійла Васильовича ¹²⁸⁹, близького мого слугу, і прошу якнайпокірніше про швидкий ваш милостивий монарший указ, як мені чинити щодо тих його, Семена Палія, прохань. А оскільки є народне прислів'я, що тонучий і бритви хопиться, і часто те бувало, що люди з відчаю до неподобних удавалися речей, то я зважити мушу: коли б йому, Семену Палію, з боку богохранимої вашої держави не буде подано допомогу й оборону, то щоб він, будши в такому вогні, не вдався до помочі бусурманського боку. А коли так станеться, то від нього християнству вчиниться більше шкоди, ніж від Стецика ¹²⁹⁰ і проклятого Петрика, оскільки він, Палій, між воєнних людей має честь і багато людей ходить під його проводом. Хоч є про те милостиве ваше монарше зволення, щоб він сам, без своїх полчан, був прийнятий під високодержавну вашої царської пресвітлої величності руку, однак він тим не задовольняється, бажаючи захистити при собі й тих людей, які перебувають при ньому, як воєнних, так і пожильців, яких у містечку Хвастові поселилося на три тисячі хат, а надто бажає він затримати при собі і те місто Хвастів, яке під його началом (як сам про те пише) дуже добре зараз укріплене. А коли на нього підуть наступом польські війська, а звідси вже не сподіватиметься він допомоги й оборони, то дай Боже, щоб не вдався він до згаданої супротивної сторони. Він виказує до того наміру нахил, бо дуже шкодує за одним тлумачем Алієм, який, будши посланий до нього у Хвастів з Білогородщини від Яли Агаси ¹²⁹¹ з невольниками, відпущеними на відкуп, був тими-таки невольниками забитий, від чого він, Палій, запалав крайнім гнівом, переслідує тих невольників і бере їх у кріпосне ув'язнення, знати, мабуть, щось та мало бути таємне у того тлумача до нього від бусурман. Таку підозру мушу мати і від того, що він, Палій, побачивши, що той тлумач до нього не доїхав, послав від себе в той бусурманський край свого тлумача й козака, каже, що це для відомостей до Стецика, але виявляється з його мови,

що будуть ті його посланці і в того Яла Агаси білогородського. І хоч я знаю, що годі тому вступати в раду, кого не покликали, однак я, вірний підданий вашої царської пресвітлої величності, зважуюся за своєю вірною і старанно дбалою службою запропонувати це, бажаючи богохранимим вашим, царської пресвітлої величності, державам розширення й слави, щоб за монаршим вашим, великих государів, указом сказано було про ті Палієві утруднення польському резиденту, щоб він зрозумів своїм розумом і доніс королівській величності, яка то буде завада і шкода християнству, коли той Палій через відчай буде відігнаний на ворожий бік. Виходячи з цього, добре було б прийняти його з людьми, які є при ньому, під високодержавну вашої царської пресвітлої величності руку, за що польській стороні не треба мати жодної претензії. А кладу я це підданське моє слово для того, що з цим в'яжеться потреба найперше малоросійського краю, адже Семен Палій, бувши тутешнім уродженцем, увійшов уже серед товариства у велику значність, і коли його, як вище було сказано, відігнати через відчай на ворожий бік, то від нього учиниться замішання найперше малоросійським порядкам, бо на злий намір і на таку сваволю, яка приносить здобич і користь, він потягне звідси до себе багатьох людей і в майбутньому часі засіє тут поміж народом неспокій. Оце утруднення я покійно доручаю на розгляд превисокому вашому, від Бога добробудівничому, премудрому справленню і при найнижчому чолобитті прошу про швидкий милостивий ваш монарший про те указ, а також про незабарний відпуск із тим оцього мого гінця. А які він, Семен Палій, писав мені листи, то їх я посилаю для відома вам, великим государям, у приказ Малої Росії і докладаю покійно те, що люди з того-таки польського війська почали ставати і поблизу річки Дніпра, а саме в Димері, що за п'ять миль від Києва, на дніпровій горі — дві хоругви і на інших місцях стало їх по частині. Доношу покійно і про те, що ваших, царської пресвітлої величності, посланців, посланих на Запорожжя з милостивим жалуванням, дворянина й воєводу Зеленого і піддячого¹²⁹² ... я виправив у належну їм дорогу в останніх числах листопада, і послав я з ним своїх людей: коропівського сотника Тихона Довгелю і товариша Батуринської сотні Сидора Горбаченка. І писав я через них до низового війська нагадувального листа, щоб вони лишались у належній своїй вірності до вас, великих государів, і подячно прийняли те ваше милостиве жалування, і щоб служили вам, великим государям, завжди в непорушній вірності та дбанні. Список мого листа посилаю в приказ Малої Росії.

¹²⁹² Прізвище не проставлено.

З Батурина 9 грудня 1692 року

Про вибиття поляками з Полісся паліївців; про підпадання кримських солтанів з Петриком під Полтавський полк; про виправу за Дніпро Палія з лубенським полковником Свічкою для воєнного промислу; про гетьманське рушення з Лубен до Батурина; про повідомлення через грамоту в Москву про тодішні події; про гетьманський універсал у Засеймській сотні, в якому пропонується їм лишатися в спокої; про прусського лютеранина Ернеста, котрий бажав благочестивої віри, і про органіста Михайла — схимника у печері святого Антонія; соборна грамота константинопольського патріарха про п'ятьох вселенських патріархів; про кримське бажання миру з Росією і про посланників у тому ділі з Росії до Криму тощо; про кореспонденцію до гетьмана нового волоського господаря Дуки; про тлумача, який прибув від Стеценка для розміни невільників, і про гетьманське щодо того ознайменування в Москву через грамоту; про грамоту московського патріарха до гетьмана щодо московських невільників, котрі були в кримській неволі; про донесення з Києва щодо страшних іноземних подій; про гетьманську зачіпку із запорожцями і про першу лагідну запорозьку відповідь до гетьмана; про татарських «язиків», присланих від Палія і відвезених при гетьманській грамоті в Москву; про смерть отця Лазаря Барановича, чернігівського архієпископа; про бусурманську згоду супроти християн і про солтана Нурадина, котрий був під Водолагами; про козацькі війська на Білогородщині, які плюндрували під Тянинею і зустрілися потім з білогородським солтаном; про дводенну битву на долині Кодимі; про гетьманське щодо того ознаймування через грамоту в Москву; про царську, турецьку та польську поведінку і про посланця у Волощину; про багаторазові Палієві прохання собі в допомогу війська і про пострашні універсали коронного гетьмана Палієві; про гетьманські донесення щодо того в Москву; про монарше ударування Палієві з товариством, Мировичу та Пашковському, прислане за їхні воєнні труди; про відхід польського війська у глибину Полісся і про паліївців, котрі знову зайняли собі в Поліссі квартири.

оку від покладення межі світу 7201, а від з'явлення у світі плоттю другого Адама 1693 року. Хоч християнам подобало святкувати радісні дні Різдва Господнього по-християнському і одне одному, по любові християнській, віншувати ту радість, однак заздрісна рим-

ляно-польська натура зневажила тією радістю, а водночас і ласкою божою, і запалилася разом з христорборцем Іродом у цей день (29 грудня) ¹²⁹³ неслушно і по-розбійницькому пролити християн-

¹²⁹³ Подальший лист С. Палія з'являє, що поляки напали на паліївців «на другий день римських свят», тобто 26 грудня.

Начальник польського загону (23).

¹²⁹⁴ На чолі польських військ стояв Бальцер Вільга, який змінив Дружкевича. Його головна квартира була у Чорнобилі. Вільга розташував свої хоругви по всьому Поліссю.

ську козацьку кров Палієвого полку, який стояв на зимових квартирах в Поліссі, прагнучи нарешті викурити воєнним димом з Хвастова й самого Палія, а Хвастів знову віддати запустінню ¹²⁹⁴. Отож Палій, діставши про те певну звістку і сподіваючись собі з цього боку Дніпра допомоги від гетьмана Мазепи, гаряче просив про неї і того-таки 29 грудня писав через своїх нарошних і швидких посланців до гетьмана такого свого листа:

Ясновельможний милостивий пане гетьмане,
пане, пане і добродію мій великий!

¹²⁹⁵ Б о р о д я н к а — тепер районний центр Київської обл.

¹²⁹⁶ Р а д о м и ш л ь — тепер районний центр Житомирської обл.

¹²⁹⁷ Д е м и д і в — село на р. Словечна, правій притоці Прип'яті — тепер Гомельської області.

¹²⁹⁸ На боці поляків були полки найманних козаків, які воювали з палівцями. Полковник Скрицький — це Василь Іскрицький, тесть миргородського полковника Д. Апостола.

¹²⁹⁹ Це полковник Ярема Гладкий, що очолював найманний козацький полк.

Випадає описати мені печальним пером смутну трансакцію і викласти найвищому рейментареві, моєму милостивому панові: саме в переддень того часу, коли лютий Ірод забив дітей, панове поляки несподівано й ховано напали на товариство мого полку і виявили своє тиранство: на другий день своїх римських свят поклали кілька-десять чоловік трупом, поранили безліч, а інші від коней були відігнані і заледве врятували своє здоров'я втечею. Через те, що вдарили на становиська в один момент аж три чати, то заслали землю нашими трупами на місці, яке зветь Бородянце ¹²⁹⁵, а в іншому місті, Радомишлі ¹²⁹⁶, і по інших селах Радомишльської волості врятувався заледве з малою дружиною тільки мій швагер, який взяв собі прихисток при святій церкві, і то не без їхньої немалої шкоди й поразки. В третьому місці напали на Демидів ¹²⁹⁷ і там доказали свою лютість. А що найневиносніше, що тиранствував над нашими наш-таки одновірець полковник Скрицький ¹²⁹⁸, котрий має своїх родичів під рейментом вашої вельможності пана й милостивого добродія, і другий — Ярема ¹²⁹⁹ зі своїми ярими полчанами, — вони жорстоко уразили й замучили багато людей мого полку.

¹³⁰⁰ Швагер С. Палія Сава зачинився у церкві в Радомишлі й відбивався від нападу. Незабаром на допомогу йому підійшов полк Киляна з Коростишева, і спільними силами вони відбили поляків.

¹³⁰¹ Див. приміт. 1294.

¹³⁰² Зв'язель — тепер м. Новоград-Волинський на Житомирщині.

¹³⁰³ Повіти ординацькі — війсьсько, зібране з т. зв. майоратських маєтків (майорат — право, за яким маєток дістається старшому в роду).

¹³⁰⁴ Чемериси (черемиси) — татарське плем'я; служили в польському війську; частина з них осіла в Литві і на Поділлі, т. зв. домові татари.

¹³⁰⁵ Трипільля та Васильків — містечка Київської обл.

¹³⁰⁶ У Білій Церкві і досі перебував сильний польський гарнізон.

¹³⁰⁷ Усе це й справді відбувалось у 1693 р. Дивно тільки, чому С. Величко, будуючи розповідь хронологічно, вмістив документ на початку року, — можливо, вважаючи, що ці події відбувались у кінці 1692 р. Зважимо також на факт, що Літопис залишився недоопрацьований автором.

Тільки пан Килян, ховаючи у своєму серці православу віру, веде себе зичливо, не слухаючи віроломних ляхів та відступників від своєї віри, і не віддав у люті руки мого швагра і товариство у Коростишеві ¹³⁰⁰. А що не могли тоді справити над нами до решти такого тиранського діла і знести нас, то готуються невдовзі ще сильніше поруйнувати нас усіма силами, вогнем та мечем. Явно бачили київські люди й чули їхні замисли в Чорнобилі, що там уже узброївся з усіма хоругвами рейментар Вилига і чекає тільки невдовзі німецьких рейментів з гарматами ¹³⁰¹. Так само у Зв'язелі ¹³⁰² Дружкевич вже висить з готовим людом, а численні хоругви (близько п'ятдесяти) панцирні, гусарські і волоські вже рушили, а крім них повіти ординацькі ¹³⁰³, козацькі полки і чемериські хоругви ¹³⁰⁴ — вони вирішили в одне слово нагло знести до ґрунту разом з нами Хвастів. Описавши прецінь той головних ворогів наших лютий зачин, покірно упадаю до панських ніг вашої вельможності, пана і добродія мого, і слізною прошу якнайшвидшого милостивого рятунку, щоб зволив покрити милостиво по-рейментарському мене своїми крилами і невинний люд мого полку, жителів, які зібрались у Хвастові, щоб не погинули від меча, бо я їх затримав, щоб не йшли звідси, будучи впевнений панським словом вашої вельможності, мого милостивого пана, тим більше, що немало гроно чільного значного війська нашого поклали вороги трупом. Зволь, ваша вельможносте пане і добродію мій, рятувати нас якнайшвидше, приславши якийсь полк, бо самі ми не зможемо витримати такої сили. А коли не буде нам милостивої посилки, то прошу вашу вельможність, милостивого мого пана, про останню декларацію, щоб невинні люди й оплакані діти не загинули від тиранського меча, бо це усім явно, як немало міст у минулі літа загинуло через ляхів від меча, не мали-бо нізвідки рятунку і були ними затоплені в крові, й досі вони лежать запустілі. Через це шлю до панських ніг якнайшвидших, котрі спішитимуть удень і вночі, моїх посланців Павла Циганчука, обозного мого польового полку, з моїм кривим перед вельможність вашу, мого добродія і пана, просячи про конечне панське заступництво, а коли мені не сподіватися ласкавої помочі, то щоб милосердно зволив, дав дозвіл мені зрушитись із тим людом і осісти в Триполлю або у Василькові ¹³⁰⁵, оскільки вже остаточно не можна витримати тиранського натиску, лишаючись в осередку поміж навколишніх ворогів, бо довкола їхні фортеці, а під боком узброїлася Біла Церков ¹³⁰⁶, з якої вже не раз чинилася Хвастову згуба й кровопролиття, коли потаємно вночі, обскочивши, клали люд трупами аж до одної душі. То щоб і я не був від них так швидко обскочений за нічної доби, бо зі Зв'язеля та з Полонного кіннота може за одну ніч мене оточити. Тисячкрат упадаючи до рейментарських ніг, плачливо прошу, щоб зволив якнайшвидше ласкаво, по-рейментарському звідомити мене, чи буде ласкава посилка; чи мені від тих ворогів відходити геть, бо так уже мушу чинити, маючи мало людей, щоб не дістати вічну згубу і плач людей та невинних діток. Отож, виглядаючи послужливо якнайшвидшого милосердя над ними, не встану від ніг панських, аж доки не одержу милостивої декларації і знатиму, як мені бути.

З Хвастова, 29 грудня 1693 року ¹³⁰⁷

Ясновельможності, вашої панської милості, пана, пана і добродія мого великого вірний слуга і підніжок Семен Палій, комендуючий полковник Запорозького війська

Але на те листовне Палієве прохання не вчинено тоді від гетьмана допомоги військом через те, що поляки, вигнавши з Полісся Палієве військо, більше до Палія тоді під Хвастів не наблизилися. При такій жалісливій згубі, яка впала на козаків з польського боку, повстала тоді не менша буря на Малу Росію і з кримського

¹³⁰⁸ На чолі татар стояв зять хана Нурадин-солтан та син його Ширин-бей. У похід вони рушили 11 січня 1693 р.

¹³⁰⁹ Дані про кількість татар суперечливі: одні казали, що татар було 30 тисяч, а з Петриком козаків — 400 чоловік, інші звіщали, що татар було 10 тисяч, а козаків — 80 чоловік.

¹³¹⁰ К и ш е н ь к а — тепер райцентр Полтавської обл. на р. Ворскла, за 9 км від пристані Переволочна.

¹³¹¹ Спершу татари вдавали із себе визволителів і грабунками не займалися, а свавільників карали, але вже під Полтавою почали брати полон і набрали його близько двох тисяч. Петрик, однак, ублагав Нурадина випустити бранців.

¹³¹² І. Мазепа, почувши що йдуть татари з Петриком, вийшов із Лубен і розставив над Дніпром кілька полків для остороги від татар.

боку, коли за побудкою зрадника Петрика Калга і Нурадин солтани із Шингереем та ханськими синами вторгнулися 26 січня під Україну ¹³⁰⁸ сорокатисячними кримськими ордами ¹³⁰⁹ з ним-таки, Петриком, і хоч мало зачепили побережні міста Полтавського полку, однак притягли всіма силами під Кишінку, починили тамтешнім людям великі шкоди. Там війська трохи відпочили і на всеїдну, в четвер, в обідню пору татарські загони вторгнулися з Заворскля від Старого Санжарова під саму Полтаву і так само, як і під Кишінкою ¹³¹⁰, забрали в полон багатьох людей, які виїхали за сіном і дровами, а численні людські статки позабирали собі. Потім, не вторгаючись далі, повернули вони від Полтави до Сторожової могили, а від Сторожової через Орчик, Берестову та Оріль назад до Криму, позабиравши людей Полтавського полку з їхніми статками, які кочували по тамтешніх хуторах ¹³¹¹, очевидно, злякалися вони бойовитості гетьмана, який, вийшовши на оборону вітчизни з Батурина з військами, відважно сховався від ворога в Лубнах ¹³¹² і переcheкав у них ту хвилю, доки вороги набрали у згаданім Полтавським українським полку лупів та користей і безбідно повернули додому.

Тим часом прибув до Лубен зі своїм полком від Хвастова Палій, бажаючи допомогти гетьманові супроти того ворога-бусурманина, але оскільки той ворог повернув уже назад від Полтавського полку до Криму, то просив Палій гетьманського дозволу піти війною на бусурман. Тоді гетьман, бажаючи помститися бусурманам за шкоди, свіжо вчинені в Полтавському полку, дозволив йому, Палієві, піти за Дніпро, де краще було б підпасти під бусурманські житла, а в допомогу йому придав лубенського полковника Леонтія Свічку з частиною його полку, та й виборне товариство з інших городових полків, та компанійців, а виправивши в ту дорогу Палія, сам гетьман, розважуючи Палієву мову і мову одного чернігівського чоловіка про людські замисли і розклавши війська на дніпровому побережжі для безпеки від ворогів — білогородських бусурман, рушив із Лубен до Батурина і, доносячи про всі тодішні події великим государям, писав з Лубен 8 лютого таку грамоту:

«Перед моїм виходом з Батурина у цей воєнний похід відзивався до мене і словесно, і листами з того боку Дніпра, з містечка Хвастова, охотницький полковник Семен Палій: відомо йому учинилося, що з Криму мають прийти під малоросійські міста великими потугами вороги-бусурмани за намовою проклятого ворога зрадника Петрика для зваби і підбурювання народу. І він, Семен Палій, хоч мав намір піти у Стрелицю під їхні ворожі житла для ворожого промислу, однак коли я, гетьман, дозволю прибути йому сюди, в малоросійські міста, з полком, щоб давати відсіч ворожому наступу, то він, полишивши знамірену дорогу у Стрелицю, через свою до вас, великих государів, вірність і з дбання за благочестиву, християнську віру, прибуде сюди швидким маршем. Коли ж я цілковито звідомився від кошового отамана і низового війська, що згадані вороги пішли від Криму в той злонамірний похід, написав я тоді ж таки до нього, Семена Палія, що оскільки вони, бусурмани, спільні вороги ваші, великих государів, вашої царської пресвітлої величності, і його королівської величності, то я пропоную, щоб він, Палій, за тим своїм доброхітним наміром приходив сюди на поміч військам мого рейменту для відсічі тим ворогам. Бо розумію я за відомостями й поголосками, що вони, вороги, схочуть довго поширювати свій злопідступний намір, зваби й промисли коло ваших, царської пресвітлої величності, малоросійських міст. І хоча за божею поміччю і за праведним щастям вашої царської пресвітлої величності вони, вороги, незабаром відвернулися назад до своїх поганих жител, про що я вже просторо доповів вам, великим государям, однак згаданий Семен Палій, пішовши в цю дорогу сюди зі свого місця, з містечка Хвастова, і дізнавшись про це, не повернувся назад, але прибув сюди, в міста, котрі розташовані понад рікою Сулою, а сам він, приїхавши до мене в Лубни 6 лютого, освідчив, що хоч тут

Скляний кубок (17).

уже після відходу згаданих ворогів немає воєнної роботи, але він не хоче повертатися до Хвастова, а піде за своїм раніше покладеним наміром, де можна, під ворожі житла, щоб учинити воєнний промисел, у чому просив він і від мене в поміч воєнних людей. І я тоді, гетьман, маючи в своєму серці дбале старання щодо того, щоб з божою поміччю і за праведним та святобливим вашим монаршим щастям помститися, як можна, їм, ворогам, за їхню ворожу озлобу, виправив з ним, Семеном Палієм, у спілку лубенського полковника Леонтія Свічку з частиною його полку, з виборним товариством інших городових полків і з частиною виборних людей охотницьких полків. А підуть вони, взявши в поміч господа Бога, на задніпрський бік, де роздивлятимуться, куди зручніше обернути свій промисел супроти ворога. Про те, як діятимуть оті виправлені від мене для промислу люди, як скерує їх господь Бог, я доноситиму вам, великим государям, надалі, а тепер таке тут покійно докладаю, що згаданий Семен Палій оголосив мені у своїй словесній мові, чою ротмістр королівської величності полковник Іван Борковський, котрий був у Білій Церкві, повернувся тепер з Поліського краю до Білої Церкви, — він, заїхавши до Хвастова, бачився з ним, Палієм. То під час тих відвідин, він, Семен, пригощав того Борковського і підпилого почав питати про польські зачини та наміри; тоді він, Борковський, сказав йому такі слова: «Відає він, що Семен вірний королівській величності, і хай не готується на війну і не ходить під Очаків та й на інші бусурманські місця в далекі краї, бо тут поблизу матиме здобич». То з тих слів Борковського здогадується він, Семен Палій, що польський бік збирається на війну супроти боку вашого, царської пресвітлої величності.

У цей-таки час, а саме 7 лютого, прислав до мене чернігівський наказний полковник одного дрібного чернігівського жителя на ім'я Онисько Рулик, який наймався відвезти торговим могилевським людям із Чернігова до Могилева торгові товари. І був він там у Могилеві і в Биховах¹³¹³, а про те, що він там чув і що бачив, мав те донести мені, гетьману. Отож той чернігівський житель сказав мені, що, повертаючись від Могилева до Чернігова, бачив він жовнірів литовського війська, котрі простували хоругвами до річки Сожу в прикордонні міста: Чауси, Пропойськ, Крилов, Чечирськ¹³¹⁴ та в інші міста, і один товариш з-поміж тих жовнірів, імені якого не знає, затримав його, Ониська, в селі, що зветься Кошелів¹³¹⁵, маєтності якогось шляхтича Петровського, де розпитував його, звідки він є, а коли той сказав, що він чернігівський житель, так той товариш питав його про чернігівського полковника¹³¹⁶, чи є той вдома. Онисько сказав, що самого полковника нема вдома: пішов з полком у міста Переяславського полку на відсіч ворогів-татар, так він, той жовнір, сказав на те Ониську: «Біда Україні — і відтіль гаряче, і відтіль боляче». Оце, мовив, ці хоругви йдуть до пограниччя не просто так, але з супротивними щодо України замислами, і наказав він Ониськові, щоб, приїхавши в Чернігів, сказав він полковникові бути від пограниччя у всілякій засторозі.

Отож я, гетьман, доношу покійно про це за вірною моєю до вас, великих государів, службою і докладаю вам, великим государям, ще й те, що, як уже доносив я покійливо вам, великим государям, тут, у Лубнах, я буду недовго, стережучись вторгнення білогородських орд, про які пішли були поголоски, — більше ж тут бавитися не буду, щоб не чинити утяження військовим становиськом жилим людям. Так само й тепер доношу покійно, що про тих ворогів, білогородські орди, досі не маю жодної звістки, а відібравши такі певні чи не певні перестороги про ворожі сусідські заміри, повертаюся цими днями з Лубен до Батурина. А що належалося укріпити дніпрове побережжя, щоб зберегти всенародну цілість від раптових ворожих наскоків, те за повинністю своєю я учинив, розставивши полки по всіх зручних для того місцях, наказавши їм мати належну чулість та обережність, щоб вони, вороги, знагла не вторгнулися і не учинили в людях шкоди. А полковнику чернігівському я звелів іти від того

¹³¹³ У м. Бихові в Білорусії.

¹³¹⁴ Міста на сході Білорусії, які межували тоді із Стародубським полком.

¹³¹⁵ Тепер м. Буда-Кошелево у Білорусії.

¹³¹⁶ Чернігівським полковником тоді був Яків Лизогуб.

побережжя додому з огляду на такі прикордонні з сусідського боку звістки, щоб там через несподівані лихі зачини була б без шкоди збережена людська цілість. При цьому якнайпокірніше віддаюся премилосердній вашої царської пресвітлої величності благостині.

З Лубен, 8 лютого 1693 року»

¹³¹⁷ Сотні, що знаходилися за річкою Сейм на Чернігівщині.

Перш ніж рушив гетьман до Батурина, принесено йому відомості з Засеймських сотень ¹³¹⁷ про те, що, почувши поміж себе про бусурманський нахід на Малу Росію, почали впадати вони у смуту і тривожитися. Отож гетьман, викорінюючи ту тривогу з їхніх сердець, писав у ті сотні, теж 8 лютого, з Лубен такий свій універсал:

За звичайною гетьманською титулою.

¹³¹⁸ Вороніж — тепер селище Крелевецького р-ну Сумської обл.

Ознаймовуємо цим нашим писанням усіх старших і менших військових та посполитих людей, котрі мешкають у містах Коропі та Воронежі ¹³¹⁸, що вороги хреста святого і всього християнства бусурмани Шингерей, Нурадин-солтан з іншими солтанами, ханськими синами, за намовою проклятого ворога, зрадника, скаженого пса Петрика, вийшовши з Криму з сорокома тисячами орди, завзялися були цілком на те, щоб спершу звабити з'єднатися з ними запорожців, а потім тією ж звабою відторгнути від богохранимої монаршої, їхньої царської величності, держави малоросійські міста. Але змішав їхні поганські ради господь Бог, бо коли прийшли під Запорозьку Січ, то запорожці, нерушно стоячи при належній вірності великим государям і нам, гетьманові, у послушенстві, відмовили їм, поганцям, суворо, що вони їм не тільки не допомагатимуть у їхньому лихому намірі, але й, коли б уприкрювалися, готові чинити бій. Прецінь, тепер вони, вороги, притягли звідтіль під українські міста Переволочну й Кишинку, але й тут діставши відсіч, пішли поза Ворсклом польовою стороною і незабаром притягли під Полтаву. І там ошукалися вони в своїй поганській надії, без жодної загайки пішли вони спішно і, уже нікуди не розпускаючи своїх чат, потягли пріч до своїх поганських жител до Криму, в дикі поля. А ми, гетьман, як тільки дістали відомість, ще коли рушали вони, погани, з Криму до Січі, відразу рушили з Батурина з військовими тяжарами і, з'єднуючи полки, спішно тягли до прикордонних малоросійських міст, маючи бажання, зайшовши в очі їм, ворогам, давати відсіч і чинити над ними военний промисел, бо розуміли, що ті вороги будуть у своїх намірах розширюватися і спробують усунутися своїми потугами всередину поміж малоросійські міста. Але коли ті вороги, не розширюючись у своїх промислах, відразу, ламаючи голову, дуже швидко кинулися назад, то й ми зупинилися на деякий час у Лубнах, маючи засторогу щодо іншої ворожої сили, білогородських орд, бо впали тут поголоски, начебто звідти мають вторгнутися сюди, у наш край, другим походом. Але ми, гетьман, тут, як і тоді, не бавитимемося, отож, обсилаючи вас цим нашим універсалом, упевнюємо всіх старших і менших і обнадіюємо, щоб ви, віддавши хвалу господу Богу за такий соромний ворожий відхід назад, жили, нічим не тривожачись, надійно й безпечно в своїх домівках, як при містах по фільварках, так по селах і хуторах, бо то річ неподобна, щоб ті ворожі кримські сили мали вертатися сюди в цю останню зимову дорогу, а білогородських орд хоч би й були насकोки, то дасть Бог вас не досягнуть, оскільки за нашим рейментарським розпорядженням всюди по містах, які стоять на дніпровому березі, розкладено полки для всенародної оборони нашого малоросійського краю. Заславши вам отаку звістку, зичимо вам від господа Бога доброго здоров'я.

З Лубен, 8 лютого 1693 року

¹³¹⁹ Кр о л е в е ц ь — м. Кенігсберг, столиця Східної Пруссії (тепер — м. Калінінград). Академія в Крелевці заснована в 1544 р. пруським герцогом Альбрехтом І. Звідси поширювали рух протестантів.

¹³²⁰ Т и л ж — м. Тилзіт у Східній Пруссії.

Того-таки року Іоанн Ернест Грабе, майстер філософії і кандидат богослов'я у пруській Крелевській академії ¹³¹⁹, ганячи римське відщепенство і лютеранський блуд і щиро бажаючи відстати від нього й долучитися з багатьма знаменитими крелевськими лютеранами до східної греко-руської церкви, писав з Тилжі ¹³²⁰ 4 лютого про це до преосвященного отця Варлаама Ясинського, київського митрополита, свого листа і прислав його в Київ через органіста Михайла, котрий, проживши трохи при гетьмані Мазепі і відкинувши лютеранство, прийняв благочестиву віру і, ставши невзбарі законником у Києво-Печерському монастирі, зробився вправним і моторним схимником на ближній печері святого Антонія. А той Ернестовий лист, принесений через нього, Михайла, до отця Ясинського, має в собі від слова до слова таке:

Яснопреосвященний і пречесний панотче у Христі,
достойний найбільшій честі!

Низький раб, не відомий нікому, осмілююся я приступити цим писанням до трону твоєї святині, і це дає мені сміливість сподіватися вічного спасіння — заради нього зійшов до нас, людей, із небес Ісус і зволив відстраждати гірку смерть на хресті. Знаю, за божою благодаттю, що ніхто не може бути спасений, хіба у з'єднанні з єдиною святою католицькою апостольською церквою. Про це блаженний Августин ¹³²¹ пише так: «спасіння ніхто не може мати, хіба в католицькій церкві ¹³²², поза католицькою церквою кожен все може мати, окрім спасіння: може мати честь, може мати тайну, може співати «Алілуя!», може відповідати «Амінь!», може триматися Євангелія, може мати віру в ім'я отця і сина і святого духа та проповідувати, але ніде не може дістати спасіння, хіба що в православної церкви». І ще каже той блаженний: «Хто, либонь, буде відлучений від православної церкви, але гадає, що живе похвальним життям, то тільки через це одне беззаконня, відторгнутий від Христового з'єднання, не матиме життя, а пробуватиме на нім гнів божий».

¹³²¹ А в г у с т и н А в р е л і й (354—430) — знаменитий християнський богослов.

¹³²² К а т о л и ц ь к и й — у перекладі означає вселенський. Спершу існувала одна християнська католицька (вселенська) церква. При розпаді її на східну й західну кожна з них залишила за собою назву католицька. Згодом ця назва закріпилася за церквою римо-католицькою, хоч назву «католицька» широко застосовували й до східної, принаймні у XVII ст. ця традиція ще існувала.

¹³²³ Т о б т о з а р а д и п р о т е с т а н т и з м у — вчення німецького протестанта Лютера.

¹³²⁴ С т у д и т а (Студит, Дамаскін Теодор; ? — близько 1580) — відомий християнський богослов.

Тепер, після шестирічного вивчення богослов'я, роздумував я уважливо, що заради лютерського соборища ¹³²³ (а в ньому я народжений і вихований), яке відторгнулося від святої церкви, і з огляду на численні помилки відлучив я себе від Христової церкви. Про лютерів можна по правді говорити те, що говорив про грішників свого часу, так званих іконоборців, святий Теодор Студита ¹³²⁴, написавши: «...сходу не приймуть, заходу позбудуться, оскільки, будучи відторгнені від церковного тіла чужі стають і до самого Христа». Через це і в темряві ходять, і від цієї темряви хай спасенна буде моя душа, і приступлю я до справжньої церкви, в якій пробуває батько світу.

Від отого часу завжди ретельно піклувався я і молив Бога: хай пошле світло й істину свою, щоб мене наставити і привести на Його святу гору і в Його поселення. Раніше мав я в думці своїй римський костел, матір усіх костелів у західних країнах, однак до римського костелу я не приступив, зрозумівши, що римський костел винуватиме теперішнього церковного роздвоєння, оскільки відлучився від східної церкви і через це відкинув, як чашу спасіння, господню кров. Бо спаситель Христос каже нам про ту чашу: «Пийте від неї всі», так само каже про благословенний хліб: «Прийміть і їжте», тощо. І окрім такого кровопролиття, оскільки нам не можна дістати вічного життя, учить святий Іоанн, кажучи: «Якщо ви споживати не будете тіла Сина людського й пити не будете крові його, то в собі ви не будете мати життя» ¹³²⁵.

¹³²⁵ Євангеліє від Івана, VI, 53.

¹³²⁶ П а в л о V (Камілло Березезе; 1552—1621) — римський папа, відзначився своєю жорстокою та фанатичною боротьбою з протестантизмом.

Є ще одна причина, яка забороняє мені приступити до римського костелу, і це таке: кожен, хто хоче з'єднатися з римським костелом, примушується від біскупа чи від його намісника виповісти сповідь теперішньої римської віри, визначену від папи Павла П'ятого ¹³²⁶, в якій символ сповідання віри має придатак про сходження

Триденський собор (25).

¹³²⁷ Православна церква вважає, що т. зв. святий дух сходить від Бога-отця, а римо-католицька — що від Бога-отця і Сина, тобто Ісуса Христа.

¹³²⁸ Триденський собор (Триденський, Триєнтський собор) — з'їзд римо-католиків у 1545—1546 рр. в місті Триєнт (Триєнт) у Південній Тіролі (Австрія), який замислювався як вселенський, але був проведений під егідою римо-католиків. Папа Павло III, бажаючи безпосередньо впливати на хід собору, перевів його на початку 1547 р. в Болонью. Тут він існував номінально, і 17 вересня 1549 р. папа розпустив його. Новий папа Юлій III знову скликав собор у Триєнті на 7 травня 1551 р. Засідання тривали рік. Утретє собор зібрався через десять років (1562 р.) і був розпущений 4 грудня 1563 р. Він ствердив давні догмати римо-католицької церкви і піддав анафемі вчення протестантизму, авторитет пап ставився вище авторитету соборів. Усі духовні особи й професори університетів мали присягати, що виконуватимуть рішення собору.

¹³²⁹ Видавці Літопису С. Величка до цього місця дали таку примітку: «Письменник говорить так про грецьку церкву за чутками, насправді загальна віра цієї церкви була і є завжди та, що святий дух від Отця виходить, а в Сині перебуває».

¹³³⁰ Григорій Писієнський (? — 394) — єпископ, християнський богослов, брат знаменитого богослова Василя Великого, відомого своїм тлумаченням Біблії.

святого духа і від Сина ¹³²⁷. Також примушується утвердити хресною клятвою всі правила Триєндинського синоду ¹³²⁸, тобто всі статті й слова його, що учинити я аж ніяк не можу і не хочу, бо деякі статті у вищеназваному синоді несправедливі, наприклад, у правилі першому, в якому говориться про двадцять перше зібрання, що сповідується непорочне причастя святої євхаристії за єдиною формою, а ті, що осуджують це, піддаються анафемі. Через оці помилки римського костелу, які я перечислив, боюся я з ним з'єднатися і повертаю очі свої до грецької церкви, яка одна, мені бачиться, є красна буттям, і я, захоплений її любов'ю, постановив довірити свою душу її святому зібранню.

Спочатку перед кількома роками відстрашувала мене суперечність у питанні про сходження святого духа, бо я гадав, що коли грецька церква вірує у сходження святого духа безпосередньо від одного батька, то так само безпосередньо родиться і син від єдиного батька, але коли я побачив і почув, що грецька церква вірить, що святий дух виходить від батька через сина ¹³²⁹ чи за посередністю сина і саме цим вони осуджують латинян, бо латиняни сповідають, що початок і причина святого духа — син, тоді як насправді батько є корінь і початок синового буття і святого духа. Тоді той сумнів від мене відійшов, бо і я, навчений святими отцями, вірую, що отець начало синового божества і святого духа з тією, однак, різницею, що як син різниться безпосередньо від батька передвічно, то безпосередньо виходить від батька святий дух за синовим посередництвом так само передвічно. Так мене учить Григорій Писієнський ¹³³⁰, брат святого Василя, в посланні до Авлавія: «Це, як треба гадати, вивідні і визвідні різниці сповідаємо в божестві, бо тільки цим одне від другого виводимо і пізнаємо, оскільки одне є вивідне, а друге є звідне; через це виводимо від визвідного таку різницю, що друге безпосередніше від першого», — інші ж свідчення святих отців я зараз опускаю.

Тепер, отож, коли свята східна церква учить так, що дух святий виходить через сина, ніщо вже мені не перешкоджає, щоб я, окаянний грішник, приступив до неї радісно і був від неї покритий материнською любов'ю. Приходжу, отож, до твого престолу, ясно в бозі преосвящений у Христі отче, і смиренно прошу заради доброутробного божого милосердя і заради ран Христових: поглянь на мене, свого недостойного раба, і причисли мене за духовного твого сина, прийми турботу про душу мою, відкуплену дорогою Христовою кров'ю, і не тільки мою, але й багатьох інших душ, яким Бог удихнув,

як і мені, думку й бажання спільно приєднатися до православної церкви, бо в Кролевці є чимало мужів, немало з них пошановано великою честю, які щиро бажають разом зі мною спільності з грецькою церквою і не посоромляться відкрито її сповідати, та й інших багатьох приведуть своїм прикладом, а оскільки мають за що жити, то зможуть вільно навчатися закону в якомусь особньому домі, а твоя святиня має турбуватися про наше спасіння (адже пробувають у Московському царстві через доброту непереможних царів лютерські люди, то треба так само, щоб мали навзаєм поклонників грецького закону в себе й лютри, оскільки мають у себе папістів, а лютри й кальвіни ненавидять їх більше, ніж греків).

Вручаю, отож, тобі, отче у Христі, святійший і пречесніший, все це діло і смиренно прошу, щоб нас, гинучих, не позбавив своєї помічі. Ми всі вічну подяку будемо мусити воздавати тобі і таку милість (що з'явиш нас перед господом Христом) восхвалимо в останньому суді. Передусім смиренно вручаю милості й добродійству твого пресвященства себе самого, навіть до моєї смерті, разом з благочестивими молитвами до Бога. Швидким пером писав я це в Тилжі і там тепер перебуваю до часу.

4 лютого 1693 року

Найнижчий раб твого преосвященства Іван Ернест Грабе,
майстер філософії, кандидат богослов'я в Кролевецькій академії.

Від того-таки лютеранина Іоанна Ернеста про ті ж таки речі лист у Київ до його духовного отця:

Пречесний і святий пане у Христі, отче!

Від цього дня, коли пишу до твоєї чесноти, минуло вже три роки, як був я розгрішений від гріхів моїх у минулій сповіді, відведений від пекельних воріт, і маю надію, що буду виведений у царство небесне. Це, як і багато інших благодіянь того часу, що їх я й досі згадую в умі, за які дякую, зголошую цим писанням, оскільки іншим шляхом не можу з'явити своєї подяки твоїй пречесності: дякую отож дуже в самім слові, але подбаю віддячити і самим ділом, коли за божою благодаттю цілком досягну того, чого бажаю. Тепер я ще частково хитаюсь у рові пристрастей і бруді відступницьких дріжжів, коли досі не увільнив свою душу, і то тому, що належу ще до еретицького олтаря¹³³¹, змушений відвідувати їхні собориська і молитися з ними, і ще не можу достойно відзначати святі дні і приносити Господові жертв православним чином. Але коли цілковито од «язика» непреподобного закон мій цілком розпізнається, то коли я зможу цілковито жити у співдружності православної церкви? — день і ніч це мені досаджає. І не тільки я сам, але й багато інших учительних і доброзумних мужів, їхні імена я називав чесному отцю Васиневичу¹³³², менших же, які не мають ще начальницького чину, не називав я; мені, отож, і всім іншим, а нас є більше п'ятнадцяти, не згадуючи їхніх рідних та рабів, нам, кажу, котрі душі безсмертні носять у смертних посудинах свого тіла (молю від усього серця), хай не загається податися допомога. Порадившись, чесний отче, з чесним отцем Васиневичем, зволь погодитися з ясне в бозі преосвященим київським митрополитом: хай добротливо потурбується про нас, влаштовуй усе так, як бесідував я з чесним отцем Васиневичем: хай душі наші, котрі довго жили в біді, віднайдуть собі заспокоєння та спасіння. Вір мені, пречесний отче, коли правила не заборонять здійснювати церковну службу в якомусь домі, знайдемо дім, і можна буде його утримувати — щорічно можемо на утримання мати тисячу таларів — і в скорому часі церква дізнає великого прибутку. І насправді це воздасться церкві, адже в діяннях апостольських, в дру-

¹³³¹ Тобто до протестантів.

¹³³² Можливо, йдеться про ієромонаха Ісакія Васинкевича, старшого Віленського Святобогдохівського монастиря, може також бути, що це чернець-посланець від київського духовенства.

1333 З Венеції.

гій главі, читаємо: «І щоденно до церкви Господь додавав тих, що спасалися». Не писав би про це, коли б не сподівався, що це здійсниться за божою поміччю; коли б товариство наше захотіло бути з римським костелом і щоб сумління того не заперечувало б, нас би там з великою радістю прийняли б за нашим бажанням, але шукаємо не лестоців, не багатства, а добра душам нашим, і хай не позбавиться цього й тіло — того, що йому потрібно до життя. Почни дбати про нас негайно, а коли все добре здійсниться, буде слава Богу, радість янголам і святим угодникам, а дияволу замішання. І отому чесному отцю Васиневичу я дав писання преосвященного архієпископа венетійського¹³³³, яке послужить для роздумів твоєї пречесності, і радий я з іншими знати ще найбільше про отаке: коли хто має всілякі біди спасіння свого, як він пише, то чи може приєднатися до римського костелу? І вдруге: коли причастя євхаристії у справжньому вигляді не суперечить Христовому повелінню і коли під виглядом хліба, не тільки тіла, але й крові Христової, вірні причащаються? Але не хочу тепер писати багато, одне прошу: зволь, ваша превелебносте, відповідь про це свою прислати швидко звичайною поштою, а також чесного отця Васиневича, і не сюди, в Тилжу, а в Кролевець; коли згадані відповіді підуть звичайною поштою, я прийму це безпечно. При цьому вручаю вашу превелебність господньому заступництву і мене самого побожним молитвам, які найбільше бувають при святій літургії.

З Тилжі, 10 лютого 1693 року

Твоєї превелебності найнижчий раб Іван Ернест Грабе,
майстер філософії та кандидат богослов'я в Кролевецькій
академії.

Третій лист від лютеранина Іоанна Філіпа до якогось знайомого духівника в Київ висловлює ті самі речі: ганить відщепенство, хвалить православ'я і бажає його собі. Чи той Іоанн Філіп той самий, що і в попередніх двох листах підписався Іваном Ернестом, про те невідомо, а що я не відзначаю, звідки він писав та якого року, то це сталося, очевидно, через його недогляд. З огляду на зміст, то цей третій лист погоджується з двома попередніми лютеранськими листами, однак, порівнявши зміст і роки, згадані в другому і в цьому третьому листі, думається мені, що цей третій лист писано раніше, ніж обидва попередні, і писано його з тих-таки країв, що й перші.

Превелебний і багатосильний пане у Христі,
всечесний отче!

Я поцілував твій лист, повний меду любові та втіхи, якого мені приніс чесний пресвітер ваш, отець Рафаїл, на який коли б не відписав через простацтво й невдячність, був би гідний покарання. Побожна і хвалебна ця річ (яка не має найменшого простацтва і не допускає ніякої невдячності) — боятися й шанувати тих, до кого маємо добрі почуття і яких ми пізнали, що вони милостиві; отож носимось на крилах їхнього дбання, про яке, зібравши достатньо твої зроблені щодо мене добродієства належало б писати з людністю і вдячністю, коли б не іншими словами, то такими, які поклав. Через немало до мене любов твою високо виносиш мою добродієчність, яку вам висвідчував перед двома літами, і відписуєш мені, пане всечесний і багатосильний! І її, яка є і яка велика вона, зичив би, як перед тим, так і тепер, відбирати ще більшу. Але оскільки тієї добродієчності через мізерність мою прийняв я недостатньо, зволь вибачити і зобов'язати її знову здійснити, і це я вам повинен буду засвідчувати далі на цьому місці, віддавати послугами і дякувати — маю я задовольняти всі ваші бажання, що їх виявите до мене. Бо чого від нас найбільше вимагає учитель наш Ісус Христос? Тільки щоб ми перебували у взаємній любові. Що в останній день буде

нагородою? Тільки вчинки, що виказують любов. Кому він накаже ввійти у вічне життя? Тільки тим, хто матиме заслуги любові. Я розриваюся від численних турбот з обох боків, а найбільше від тієї, яка утруднює діла мої,— це спасіння душі моєї. Не хочу бути потопленим через цей стан, у якому лишаюся тепер, доказом тому — християнство й повинності; ересі жодної не кохаю, відщепенства не хвалю; кажу те, що визначаю за правдиве, шаную правила католицької церкви¹³³⁴, і коли чую якесь інше вчення і бачу, як воно здійснюється, то стає мені бридко. Побожності, наскільки попускає слабкість, повинуюся й про неї дбаю, пестую спільно й братерську любов. Виконую все це по правді через божу ласку, однак дух мій ще не заспокоївся в тому, адже зважаю на учення собору й церковних учителів, найбільше бринять у мені слова святійшого учителя Фульгенція¹³³⁵, у книзі про віру до святого Петра, в розділі 39: «Тримайся якнайтвердіше і ніколи не сумнівайся, адже кожен еретик або відщепенець, охрещений в ім'я отця й сина і святого духа, коли не буде причислений до святої церкви, хоч би творив найбільші милостині і хоч би за Христове ім'я і кров пролив, не може спастися. Кожній-бо людині, яка не належить до єдності католицької церкви, не можуть допомогти для збавлення ні хрещення, ні милостині, хоч і які щедротливі, ані смерть, понесена в ім'я Христа, як довго він лишатиметься в тій еретицькій, або відщепенській злобі, яка провадить до смерті». Боюся дуже, щоб разом з ними, які мають терпіти за топлєння, не втопився б і я, оскільки їжджу з ними в одному човні. Не відаю, чи достатніми будуть любов моя і бажання для того, щоб, хвалячись католицизмом, забезпечив собі спасіння. Коли ж хочу змінити теперішній стан, а спосіб і термін до такої відміни від мене віддаляються, так страшуся, так зітхаю і так боюся зникати,— душу мою це перетворює в павутину. «Прислухайсь до мене й подай мені відповідь, я блукаю у смутку своїм і стогну від крику ворожого, від утисків грішного, бо гріх накидають на мене вони, і в гніві мене переслідують; тремтить моє серце в мені, і страхи смертельні напали на мене; страх і тремтіння на мене найшли, і тривога мене обгорнула. І сказав я: «Коли б я мав крила, немов та голубка, то я полетів би і спочив»¹³³⁶. Ти можеш упросити для мене, всечесний і багатоможний у благодаті отче, божої втіхи, якої є багато у Бога, вприси, яко ієрей: «Не дасть Бог воіки праведнику впасти у тлін». Сподіваюся того ж з листа, якого обіцяєш послати нам, якого бажую серцем, повним любові, і хочу сподобитися дістати для того серця заспокоєння. Дай же Боже, щоб я міг радісно сказати: «О Господи... Ти кайдани мої розв'язав! Я ж жертву подяки тобі принесу й господнім ім'ям буду кликати! Присяги свої Господові я виконаю перед усім народом його, на подвір'ях господнього дому, посеред тебе, о Єрусалиме!»¹³³⁷ Хай збереже тебе, всечесний і багатоможний панотче, Бог у своїй церкві і святій твоїй обителі цілим на многі літа, здоровим і сильним до добрих справ! Хай почує молитви твої і хай виконає бажання твої! І як уже просив я про дбання за мене в Бога, решту бажань скаже тобі самому чесний отець Рафаїл, якому разом з його товаришем і подорожніми, які від'їжджають до вашого монастиря, душевно бажую: хай буде щаслива дорога! Пишучи це, хочу здорової поради. І хай живе твоя батьківська всечесність!

Найпокірніший любитель Іоанн Філіп,
учитель святого богослов'я

Того-таки року, в квітні місяці святійший вселенський константинопольський патріарх Калинник прислав у Москву свою соборну грамоту (а з Москви її прислано в Малу Росію), яка зголошує про чотирьох вселенських патріархів і про п'ятого московського, що, окрім цих п'яти патріархів, немає під сонцем жодних інших патріархів, а що ахридонський¹³³⁸, кіпрський, грузинський і єникейський архієпископи називаються в руських країнах патріархами, то пере-

¹³³⁴ Див. приміт. 1322.

¹³³⁵ Фульгенцій — єпископ, християнський богослов, жив не раніше X ст.

¹³³⁶ Псалтир. Псалом LIV, 3—7.

¹³³⁷ Псалтир. Псалом CV, 7—10.

¹³³⁸ Ахридонський — охридонський, від міста Охрида в Болгарії, місце болгарської архієпископії. Охридонський архієпископ Мелетій жив у той час у Ніжині.

конує, щоб ніхто їх за патріархів не вважав і їхнього патріаршого найменування в їхніх писаннях не приймав, також і до них від себе не писав, найменуваючи їх патріархами. А коли б проти тієї науки хтось осмілювався б уперто називати вищезазначених архієпископів патріархами, тих він, святійший Калинник (коли не справляється і не покинуть свого завзяття), віддає анатемі цією ж такою соборною грамотою, яка, перекладена з елліно-грецького письма, має в собі від слова до слова таке:

КАЛИННИК,

божою милістю архієпископ константинопольський,
Нового Риму¹³³⁹ і вселенський патріарх

¹³³⁹ Новим Римом називали Візантію (Константинополь).

Не вимагає сильних слів річ сильна сама від себе, і хоч сказано неголосно, з'являє свою природну силу. Через це і про викладену справу зайво багато говорити, оскільки вона виявляється увіч. Питають деякі: які є патріарші престולי в пречесній архієрейській чині для честі католицької¹³⁴⁰ й апостольської церкви, скільки сяє, властиво, й найменується патріархів і взяли разом з іменням патріаршу честь? Тим ото коротко відповідаємо: треба знати, що є справжніх чотири патріархи й найменуються: константинопольський, александрійський, антиохійський і святого міста Іерусалима святійші патріарші апостольські престולי, як навчаємося про це від святих правил, святих і всесвітніх соборів і божественних правил та царських указів, котрі про це звіщають правдиво й увіч, і від давньої традиції, яка завжди діє в католицькій церкві. А до тих останнім часом поставлено за соборним і правильним зволенням ще й п'ятого патріарха — московського. Оці патріархи, котрі дотепер діють і правлять від Бога, справжні, їх іменують, знають і славлять у цілому світі, а в священних скрижалях явно тільки вони й згадуються. А коли хто найменується, окрім тих п'ятох, патріархами — це самовільні архієпископи ахридонський, кіпрський, грузинський та єникейський, які не є возведеними в різні часи з певних причин, чи через бажання царів, або за соборним розглядом — їх постановлено й найменовано просто архієпископами, і таке вони мають ім'я, і так пишуться, тобто архієпископи. А з патріаршим найменуванням вони не мають нічого спільного і непричетні до нього, не мають місця в синодичних скрижалях і не числяться при вичисленні патріархів. Коли ж хтось із них, зваблюючи себе через марнославні думки, почне коли,— чи від себе самого, чи з якоїсь іншої причини, в письмі чи й не в письмі,— вигадувати неправедно патріарші найменування (це не матиме сили, оскільки їх не зведено і в правилах не писано від всесвітніх соборів), обходячи належні означення, правила й закони, безсоромно й нахабно, завжди впадаючи в гординю через неправедно вигадане найменування, а воно й справді немічне і виказує, що тут є помисел блуду, замішання й глупство, то він, як такий, що випав поза межі (отже, осмілюється нововводити, зводить суперечки і сварки і досить беззаконствує), осуджується церковними епітиміями¹³⁴¹ і не зможе уникнути належного соборного й церковного покарання. Хто ким названий, тим і має бути, і хай не переходить вічних меж, як не переходили батьки його. Де є законоположення і печатане визначення справ загальними і явними отцівськими і соборними законоположеннями, з певним усіченням правилами, не може ніхто інший, крім визначених, казати, чи писати, чи навчати гнилим наговором. Усім отим пишемо й повеліємо соборно, що коли б хто з усіх смів називати патріархом когось із вищеперечислених архієпископів, почав їх писати патріархом чи приймати від нього писане, згоджуючись на таке неправедне найменування і схилиючись тим самим до беззаконня, то такий ослушник церковного веління й переступник божественних правил і давно устаненого церковного чину і стану, знічуючи, й колотячи,

¹³⁴⁰ Див. приміт. 1322.

¹³⁴¹ Епітимія — прокляття.

і впадаючи у спокусу, хай буде проклятий від господа Бога вседержителя, і відчужений, і непростений, і нерозрішений після смерті: камінь та залізо розкладуться, а він ніколи, і частина його — з Іудою, і піддається він отецькому та соборному прокляттю! На зголошення цього, на ясне звіщення й виказ відпущено цю нашу соборну грамоту літа 1693.

*Внизу приписано патріаршою рукою:
місяця квітня, індектіона I.*

¹³⁴² Никомедійський — з міста Никомедії, що на березі Мармурового моря.

¹³⁴³ Халкедонський — з міста Халкедона, що на березі Мармурового моря.

¹³⁴⁴ Іконійський — від міста Іконі (Конія), що в Малій Азії.

¹³⁴⁵ Фессалонійський — з Фессалії (Греція).

¹³⁴⁶ Саадет-Герей II — був ханом у березні — грудні 1691 р.

¹³⁴⁷ Сафа-Герей I — був ханом із січня по жовтень 1692 р.

¹³⁴⁸ Селим-Герей — втретє став ханом у 1692 р. і правив по 1699 р.

До цієї грамоти приписалися митрополити: никомедійський ¹³⁴² Парфеній, халкедонський ¹³⁴³ Григорій, іконійський ¹³⁴⁴ Парфеній, фессалонійський ¹³⁴⁵ Мелетій, сербський Никодим Гобинін.

Ще минулого року Саадет-Герей ¹³⁴⁶, кримський хан, очевидно, за указом Оттоманської Порти, що в літа після Віденської війни (коли була переможена і ущерблена від цісарських військ) боялася наступу на себе російських військ, прислав у Москву свого посланця Магмета-агу, бажаючи через нього миру між Оттоманською Портою, Кримською державою та Російським царством. На цю ханську відозву Магмета-агу затримано в Москві, а з Москви послано в Крим щодо того-таки миру піддячого Василя Айтемирова, а з ним і від гетьмана послано значного військового товариша з Гадяцького полку Василя Велецького, але оскільки Саадет-Герей зійшов із ханства, то новий хан Сафа-Герей ¹³⁴⁷, якого прислали в Крим, за своїм ханським указом затримав їх на немалий час у Криму. Той хан Сафа-Герей знав, либонь, про намір до миру свого попередника хана Саадет-Герей, однак через свою озлобу до християн двічі посилав під Малу Росію війною свої орди, спершу білогородські, а тоді й кримські. Коли ж після нього, Сафа-Герей, став у Криму третій хан, Селим-Герей ¹³⁴⁸, то великі наші государі звеліли гетьману Мазепі послати в Крим нарошного посланця зі своєю монаршою грамотою, писаною до Айтемирова, як він мав справлятися там у дорученому йому ділі, і звеліли тоді гетьманові писати осібно від себе до ханського вейзиря, бо й той Селим-Герей, новий хан, затримавши згаданих государських посланців у Криму, прислав війною під Малу Росію Калгу-солтана з ордами і Петриком, як казав я про це і вище. Отож гетьман за таким монаршим указом, либонь, приготував свого листа до ханського вейзиря, просторо висловлюючись у ньому про неслухні ординські з солтанами і Петриком кількаразові находи на Малу Росію і ганебні відходи назад, і бажав при тому, щоб він, вейзир, запропонував хану, аби не слухав жодних Петрикових рад і взагалі видав його з Криму гетьманові як відступника і зрадника; також писав він і про згаданих посланців, Айтемирова і Велецького, щоб відпустив їх на Русь задля миру, якого бажав колишній хан Саадет-Герей; щоб і теперішній хан Селим-Герей прислав у Москву свого знатного посла і що той мир не буде відмовлений пресвятими російськими монархами, — це буде корисно ханові з усією Кримською державою. Про це писав гетьман за монаршим указом виразну інформацію і до Айтемирова, як би йому найкраще вчинити, щоб справитися з дорученим йому ділом. Однак ні посланця, ні листів тих він, гетьман, через слушні причини не посилав, а спершу написав про все через нарошного гінця з Батурина до великих государів 23 травня таку грамоту:

«Указали ви, великі государі, ваша царська пресвітла величність, мені, своєму підданому, послати свою монаршу грамоту у Крим через особливого посланця до рук гінця вашого монаршого, піддячого Василя Айтемирова, і щоб я, гетьман, через того-таки мого посланця відізався про ваші, великих государів, справи до близької

ханові людини, тобто до ханського вейзира, відповідно до вашої, царської пресвітлої величності, грамоти, писаної Василю Айтемирову, з якої за превеликою вашою монаршою милістю прислано до мене список. Я тоді за тим вашим, царської пресвітлої величності, всеможним указом знамірився був послати щодо того у Крим бувалу людину, але після мого повернення з Глухова в Батурін, 23 травня, приведено до мене татарського «язика», якого взято під цей час біля Перекопу, і він каже, що кримський хан вийшов з Криму і став за Перекопом,— це було вже два тижні тому. Там, з'єднавши свої орди, має він радитися: чи самому йти на німецьку війну, чи послати з ордами якого солтана. А та випава на німецьку війну чи самого хана, чи якогось солтана має бути з ордами після бусурманського Байраму, який відправлятиметься в них у теперішніх числах. Оскільки в тій-таки пресильній вашій, царської пресвітлої величності, грамоті, писаній до мене, є такий іменний монарший указ, щоб Василій Айтемиров про ваші, царської пресвітлої величності, справи не говорив ні з ким іншим, тільки з найближчою до хана людиною, і щоб я, гетьман, писав свого листа до тої-таки ближньої людини, то тепер, коли кримський хан рушить у свою дорогу на німецьку війну, а при ньому напевне має перебувати й найближчий до нього чоловік, я з посилкою тієї царської пресвітлої величності грамоти у Крим до Василя Айтемирова і мого листа до ближньої ханові людини притримав. Бо коли б мій посланець доніс цю вашу, царської пресвітлої величності, грамоту в Крим у небутність хана і ближньої йому людини, то Василій Айтемиров без поважного вашого монаршого указу не міг би вгадати, з ким про ті ваші монарші справи говорити. Отож треба на те поновленого швидкого вашого, царської пресвітлої величності, монаршого указу, для чого посилаю я до вас, великих государів, швидкого, що день і ніч поспішатиме, особливого свого гінця, щоб він, той гонець, незабаром був відпущений до мене з милостивим, повелительним вашим монаршим указом про те, а я тим часом провідуватиму: чи він, хан, піде на німецьку війну, чи, може, солтана якого вишле з ордами, а сам повернеться назад.

І те покійно доношу вам, великим государям, що від калмицького Аюки ¹³⁴⁹ прислано хану в поміч кількасот калмиків, бойових людей, і пригнано в Крим на продаж численні кінські стада, про що промислові козаки (взявши в «язики» двох калмичинів і відгромивши кількасот вигінних коней) подали мені звістку, а тих козаків з тими калмицькими «язиками» я сподіваюся до себе в цьому часі.

А коли кримський хан піде сам на німецьку війну, то мені, гетьману, висилати свого посланця з листом, писаним від мене до ближньої ханові людини за ним, ханом, услід у Бігородщину, чи відправити його в Крим і веліти віддати той лист тому каймакаму ¹³⁵⁰, котрий буде на його, ханському, місці? Про те прошу покійно швидкого собі милостивого вашого монаршого указу, а який лист я наготував до ближньої ханові людини, список його посилаю вам, великим государям, для відома. Звольте ви, великі государі, повеліти вичитати той список перед собою, і коли його, так як написано, можна слати, то про те хай буде висловлено мені ваше монарше повеління, а коли яке слово вкралося непотрібне, то хай те буде за вашим, великих государів, указом почорнене й виправлене.

З Батурина, 23 травня 1693 року

Того таки року Іо Константин Дука, ставши на батьківському місці волоським господарем і бажаючи прихилити до себе в неодмінну сусідську приятельську Мазепу та й щоб купці малоросійські і грецькі безборонно і без жодної острашки приходили з Ніжина у Волоську землю, писав 6 червня такого свого листа:

¹³⁴⁹ Калмицький хан Аюка почав управляти калмиками з 1672 р., ханом став 1690 р. й пробув ним до смерті (1734 р.).

¹³⁵⁰ Каймакан (араб.) — той, що стоїть на чьомусь місці, намісник, управитель у час відсутності вищого правителя. Каймаками називали також правителя санджака (округу). У війську це був наказний полковник.

Ясновельможному моему милостивому панові і приятелю,
його милості пану Стефановичу Мазепі,
гетьманові Запорозьких, їхньої царської величності, військ,
здоров'я доброго і щасливого буття бажаю вашій милості
від господа Бога і вседержателя!

Допровадив нас всемогутній Бог зі свого милосердя на чесні сліди покійного батька нашого, до молдавської столиці, даючи нам цей випадок, щоб ми ознайомили вашу милість приятельським схилянням,— зважаємо ми й на те, що дало б пожиток землі нашій, яка впала у велику нужду від топтання упродовж довгого часу її військами. Маємо сподіванку на Бога, що на значне щастя пресвітлого царства, під владою якого ми є, повернуться всі його незгоди до пожаданого миру, і через це просимо вашу милість: звольте, щоб було відчинено дорогу з боку вашої милості до нас, для нашої і вашої милості користі. Знаємо, що деякі купці могли б бути уражені деякими кривдами за панування господаря Константина Кантемира¹³⁵¹, але ми з великою обітницею обіцяємося, що не матимуть вони жодної кривди, навіть установлене мито готові ми зменшити, зважаючи на далеку дорогу їхніх милостей та острах перед нашими краями. Дуже просимо вашу милість, щоб відкрито було дорогу в наші краї, і ми за висвідчену ласку, та приязнь до нас, та добротливість повинні будем виявляти в житті нашому подяку вашій милості й раді служити.

¹³⁵¹ Кантемир Константин (? — 1693) — молдавський господар у 1672—1693 рр.

Писано в Яссах, 1693 року, в червні місяці

Вельможності вашої, милостивого пана зичливий
сусід приятель і до послуг готовий
Іо Константин Дука, воєвода і господар
Молдавських земель

¹³⁵² Сардар — головнокомандуючий військами, начальник.

Тоді ж таки він, господар, також волоський гетьман і сардар¹³⁵² писали свої листи про той купецький приїзд з Малої Росії у Волоську землю і до Палія, і Палій прислав ті листи до гетьмана. На це їхнє бажання гетьман частково дозволив, щоб усілякі купці їздили з Малої Росії зі своїми промислами у Волоську землю. З тими ото господарськими листами, писаними до гетьмана й до Палія, прибув у Батурин Палієвий посланець, потім прибув Стецьків тлумач з руськими невільниками, даними від татар для звільнення за них татар. Про все це гетьман писав 5 серпня грамоту до своїх великих государів, доповів у ній також і про греків, яких пограбували запорожці, і про негативну та докучну відповідь запорожців; також і про затримання в Січі гетьманського посланця, виправленого в Крим до Айтемирова. Ця грамота, що її писав гетьман до великих государів, отака:

«Покірно доношу вам, великим государям, вашій царській пресвітлій величності, що 25 липня прислав до мене Семен Палій одного полчанина, на ім'я Василь, і писав свого листа, доносячи, що посилав він його, Василь, у Волоську землю для відпровадження мултянина Марка, який у мене, гетьмана, був цієї щойно проминулої весни посланцем від мултянського володаря,— про це я вам, великим государям, доносив. А з тим згаданим Василем прислав він, Семен, волоського чоловіка, якого прислано до нього, Семена, з листами, одним писаним від волоського володаря Константина Дуки, а два від гетьмана і сардара тієї землі. Через того чоловіка він, володар, пише і до мене, ознаймовуючи про своє постановлення на Волоське володарство і просячи, щоб грецьким купцям з малоросійського краю було відкрито дорогу за давніми звичаями у Волоську землю. І словесно вони, як Семена Палія полчанин, так і волоський чоловік, говорили переді мною, що кримський хан з великими потугами орд пішов у Венгерську землю в перших днях посту святих апосто-

Герб І. Мазепи (39).

лів туди ж пішли три паші з турецьким військом, що їх було наготовано під волоське містечко Сороку, де сидять лядські осадні люди. А після ханського відходу він, Константин Дука, приїхав у Ясси на Волоське володарство, а ще перед його прибуттям у Ясси вищі бояри тієї землі учинили договір з польськими людьми, які мешкають у волоських містах, у Сочаві й Сороці, щоб поміж ними не було зобабіч ніяких військових сутичок, аж до закінчення цьогорічної війни між турками та німцями. За цим договором начебто волоські люди до тих міст, Сочави й Сороки, а польські з тих міст до Ясс, столичного волоського міста, їздять і вільно, без перепон, відправляють торгові справи. А після прибуття його, володаря, на володарське місце бояри начебто послали до польського коменданта в Сороку, щоб він не нападав з військом на волоські села, як раніше, а з волоського боку вони не чинитимуть на Сороку жодних воєнних набігів, аж до закінчення тієї-таки цьогорічної війни між турками й німцями, і сороцький комендант начебто обіцявся утриматися від таких воєнних сутичок. Того волоського володаря, самого і людей його землі, на війну супроти німців не тягнуто, одне через те, що тільки-но постановлений на володарство і не обжився ще на своєму місці; друге, що близьким сусідом має поляків. Від яких завжди сподівається воєнного наступу, а третє через те, що, будиши неодружений, має женитися, беручи за дружину дочку мултянського володаря, а сестру свою має віддати за гетьмана Волоської землі,— про це все, а також і про інші події я звелів списати особно і просторо словесне донесення як того Семенового полчанина, так і волоського чоловіка. А потім, 2 серпня, він-таки, Семен Палій, прислав до мене зі своїм листом і з листами від Стецика Ягорлицького, писаними до нього, Палія, свого тлумача, якого він послав у Буджацьку землю у справі звільнення невольників. А з тим Палієвим тлумачем прибув до мене в Батурин тлумач Стецика Ягорлицького, на ім'я Степан, і подав писаного до мене листа від Стецика. Він мав при собі п'ять чоловік, при ньому був ще один татарин, що мав одного чоловіка, також і козак полку Семена Палія Іван Кривченко, який мав двох чоловік великоросійських полоняників, і вони за цих людей, голова за голову, хочуть узяти на розмін татар, які перебувають в ув'язненні одні в Севську, а інші в Батурині. І я, гетьман, того Стецикового тлумача, татарина, що був із ним, й Палієвого полку козака з полоняниками відпустив до Севська і писав про те до окольничого, воеводи севського Феодора Юрійовича¹³⁵³, пропонуючи, щоб він відпустив у Москву тих полоняників, і то через те, щоб бусурмани-невільники, котрі в Москві перебувають, не приносили через них відомостей про себе¹³⁵⁴. Бо в цей недавній час один тлумач, котрий був у Москві¹³⁵⁵, якийсь татарин, що його прислано від Калги-солтана, коли проходив він по-поганському з проклятим Петриком під

¹³⁵³ Борятинського Ф. Ю.

¹³⁵⁴ Тобто пропонується послати невольників без татарського супроводу, щоб невольники-татари не передавали через них відомостей про себе.

¹³⁵⁵ Був у Москві як полонений.

¹³⁵⁶ Прислана людина — посла-
нець, дипломатичний представник.

¹³⁵⁷ У Ніжині в той час жило чимало
греків, які займалися купецтвом.

¹³⁵⁸ Запорожці гнівалися на гетьмана
за те, що він радив біля самої Січі,
коло Кам'яного Затону, побудувати
фортецю. У цей час кошовим був ви-
браний Василь Кузьменко. На початку
літа хан прислав у Січ свого посланця,
отамани запрягли жити у згоді. В чер-
вні кошовим знову став Іван Гусак, який
був противником цієї згоди. Гусака з
його посади було за це скинуто і кошовим
обрано Василя Рубана, а до гетьмана
І. Мазепи послано листа.

¹³⁵⁹ Рутковський Іван — був
гетьманським дозорцем у Переволочній.

малоросійські міста, в полки мого рейменту, із завабним листом, і якого я, гетьман, відіслав у Москву, писав до турчина Магмета, який перебуває в неволі в Батурині, щоб він, турчин, заніс від нього до мене, гетьмана, чолобиття, хай би я, гетьман, постарався звільнити його з неволі через те, що його начебто взято не на воєнному ділі, а є він присланою людиною ¹³⁵⁶, а таких начебто в усіх народів не неволять. Чи писав того листа татарин у таємний, чи в явний спосіб, того я не можу знати, а коли б, отож, і ці, згаданий тлумач з товаришами, побували в Москві, то через них і інші невольники, які там є, маючи на те свої способи, могли б до когось писати або наказувати. А які відомості нам ті тлумачі, Стецьків та Семенів, розповіли на допиті про становище в Буджацькій та Білогородській землях, то їх я, гетьман, звелів записати, і як їх записано, посилаю їх разом зі своїми вищезгаданими листами, писаними до мене, при цьому моєму листі у приказ Малої Росії для відома вам, великим государям; а коли на тих згаданих полонян доведеться давати розміною татар, то скільки їх на те призначено в Севську і в Батурині, прошу про те милостивого вашої царської пресвітлої величності указу.

Тут-таки покірно доношу вам, великим государям, що перед цим одні грецькі купці з Ніжина ¹³⁵⁷, котрі тримали свій путь з Ніжина на Запорожжя і в Турецьку землю, були розбиті якимись свавільними запорожцями і все їхнє майно пограбовано. Вони писали до мене, гетьмана, плачливо просячи, щоб писав про них кошовому отаманові і всьому війську низовому з вимогою, щоб їхнє пограбоване майно й товари були відшукані й повернені, і я за тим проханням їхнім, грецьких купців, писав свого листа і посилав з ним навмисне козака батуринського на Запорожжя, на що вони, кошовий отаман і все низове військо, відписали до мене, що тих пограбованих купецьких товарів відшукати їм немає змоги. А при цьому писали вони, запорожці, через того-таки мого козака особного листа дуже неповажливого й докучного з похвалками, які виказують сум'яття ¹³⁵⁸. З цими ото листами той батуринський козак утратив був, либонь, по дорозі до бусурман в неволю, однак з божою поміччю був звільнений з тієї неволі і приніс ті листи до мене, гетьмана, і я, читаючи їх, здивувався їхньому безумству. Цього їхнього безумства я не приховую і посилаю ті їхні обидва листи у приказ Малої Росії для відома вам, великим государям. А оскільки не можу я придумати, як їх, буйнослівних запорожців, присмирити в таких учинках, самовільних сварках і зловмисних намірах, то прошу покірно про те милостивого вашого, царської пресвітлої величності, указу. А найбільше, в чому виявляється їхня, запорожців, люта озлоба і непослух щодо вашого, царської пресвітлої величності, указу, це те, що вони посланця мого, тлумача Петра, посланого з вашими монаршими грамотами і з листами моїми в Крим до Василя Айтемирова, затримали в Січі і не бажають відпускати його в належну дорогу, винайшовши до цього собі певні нерозумні причини. А я до них писав, жадаючи й упоминаючи вашим монаршим указом, щоб того тлумача пропустили без затримки з огляду на те, що його послано для ваших государських справ. Після затримання того тлумача вони, запорожці, либонь, ще не писали до мене, гетьмана, однак прислали про те свого листа в Переволочну до мого слуги Івана Рутковського ¹³⁵⁹, і його я тут-таки з листами Рутковського посилаю у приказ Малої Росії. В тих листах Рутковського викладено й те, що з божого допуску, чи через людей, котрі там були, чи через якогось лихого чоловіка згорів у містечку Орлі замочок. Про ці, отож, лихі зачини і люту запорозьку упірність повторно покірно прошу милостивого вашого монаршого указу, як мені супроти них чинити.

Писано 5 серпня 1693 року

¹³⁶⁰ Причинова грамота — грамота з певної нагоди.

Потім, 15 серпня, святійший московський патріарх Адріан, бажаючи волі двом чоловікам з великоросійських людей, котрі лишались у кримській неволі, писав про їхню звільнення до гетьмана Мазепи таку свою причинову грамоту ¹³⁶⁰:

АДРІАН,

милістю божою архієпископ московський,
всієї Росії та всіх північних країн патріарх,
улюбленому в господі, нашої мірності синові,
царської пресвітлої величності Запорозького війська
обох боків Дніпра гетьману Іоанну Стефановичу Мазепі
архіпастирське благословення!

¹³⁶¹ Послання апостола Павла до римлян, XII, 9, 11.

Коли хто кому чинить благодіяння, корисну допомогу, то примножується слава всеблагому Богові через вияв любові, як той хтось комусь може її висвідчити. І про це явно свідчить богопровідник святий апостол Павло: «Любов хай буде,— каже,— нелицемірна; ненавидьте зло та туліться до доброго... У ревності не лінуйтеся,— каже,— духом палайте, служіть Господові» ¹³⁶¹; наказує на виконання Христового закону «носити тяготи одне одного». І ти так прагнеш виказувати любов заради превеликої до себе божої любові, на що хай поспішить до тебе день у день і в усяких порі та часі господь Бог, бажаємо твоїй любові багаторічно здравствувати і мати успіх у всякому доброму пригодженні господу Богу і жити тут щасливо й мирно, заживаючи постійних у пресвітлих небесах радощів. При цьому докладаємо тобі наше звіщення: для користі своєї подбай зробити користь і ближньому, виконуючи господній закон, виконуючи повинності і зручно здійснюючи піклування. Отож у минулий 7166 рік ¹³⁶² жителі міста Ваги з Кокшенського уїзду ¹³⁶³ від Помор'я, з полку царської пресвітлої величності наших государів, благочестивих царів, які були в солдатському лаштунку з Василем Борисовичем Шереметовим, боярські діти Прокопій і Харитон Мініни, Шишигіна діти, були полонені тоді кримськими татарами і відтоді аж дотепер мучаться, бідні, і даремно живуть у неволі в кримських межах. Є тут знайомим їхнім та родичам звістка про тих полоняників, що вони, Прокопій та Харитон, живі і просять собі допомоги, щоб на старість дістати відраду й свободу, чекаючи довготерпіння і милосердя Господа Бога Христа, оскільки господь милостивий і щедрий. Через це, любов твоя, зволь потурбуватися через дбання і старання щодо їхнього звільнення; заради Ісуса Христової любові, виконуючи його заповіді і наше архіпастирське прохання, зволь із листом своїм послати когось у Запороги до кошового отамана, щоб звідти хтось із охочих людей, кому це можна, пішов у Крим за Перекоп, розшукав тих двох названих полоняників, де живуть, і взяв на відкуп, коли вони ще живі, а коли вони вже не живуть, то звістив би про це. А відкуп за тих полоняників заплатиться відразу, а тому, хто утруднить себе розшуками у такому ділі і в поїздці, буде дано відповідну мзду. Тим-то ми, наша мірність, просимо підняти любов твою синівську на такий труд, оскільки твоя участь принесе тим бідним невільникам щастя. А коли хто за тим піде і діло те здійсниться, то накажи звідти Запорозькому війську чи отаману відписати до тебе. Ти ж повідом про це нашу мірність, не гаючись.

¹³⁶² Тобто в 1658 рік.

¹³⁶³ В е р х о в а ж ' є — місто на р. Вага на Вологодщині.

Писано в царському великому місті Москві, в нашому патріаршому домі. Від світобудови 7201 року, від Христового утілення 1693 року, індиктіона I, 15 серпня.

¹³⁶⁴ До Костянтина Мокієвського.

¹³⁶⁵ Область в долині р. Одер у Польщі, частина якої знаходиться на території сучасної Чехословаччини.

¹³⁶⁶ Очевидно, тут оповідається про події кінця 1691 р., коли французи, які були ворожі так званій Габзбурзькій лізі, мали кілька щасливих сутичок з царцями під Леусом, Стейнкерком, Нервінденом тощо.

¹³⁶⁷ Ш к у т и — річкові судна.

¹³⁶⁸ Звістка неправдива. На початку 90-х років XVII ст. цар Леопольд здобув ряд перемог, зокрема 19 серпня 1691 р. виграв битву під Саланкеном і повернувся собі Угорщину, але безуспішно.

¹³⁶⁹ Так в оригіналі, має означати короткий час — у три місяці.

Того-таки 25 серпня Олександр Ісакович, київський сотник, писав до свого полковника ¹³⁶⁴, а полковник переслав той лист до гетьмана, про страшні події в Сіцилійській державі і про цісарську війну з французом, також і про становище в Польщі. Цей сотницький лист отакий:

«Прибувши в Київ із Шльонська ¹³⁶⁵, пан Петро Силич, київський міщанин, не так про потішні, як про страшні оповів нам події в краях християнського цісаря та й про становище в інших країнах. Це все, достовірно вислухавши, звіщаю про них вашій милості моему добродієві.

В одній країні, котра зветься Сіцилія, яка, від Рима числячи, відстоїть на сімдесят німецьких миль, тоді-таки з божого допуску не тільки був кам'яний град і кривавий дощ, але й великий землетрус, так що самих міст головних запалося 17, а містечок 74, а самих сіл 120, і на тому місці учинилося море на тридцять миль. Люди, котрі лишилися, боячись того, потому утікали в гори, з яких здіймався вгору сірчистий вогонь і нікого не помилював, а того самого часу, розширившись по землі на 30 миль, випалив збіжжя і захопив тих, що лишилися.

Так само взято через зраду французами дуже укріплене прикордонне цісарське місто, яке стояло впродовж двох тисяч літ. Сталося це тому, що француз пообіцяв кілька мільйонів тому князю, який лишався в місті, і він, змовившись із французом, виправив своїх людей з міста, начебто для вправ у поле, від міста на дві милі, і було їх 3000, а тим часом француз упав у місто і вирізав у місті решту. На остаток підклавши у склепи міни, зруйнував цілковито.

Жовніри, спостерігши тоді зраду свого князя і згубу міста, зв'язали його і відпровадили до другого цісарського міста, яке ще було. Його суджено: випроводивши його зв'язаного на сирій воловій шкурі з міста, віддано катам на різноманітні муки, і так він своє відстраждав. Той-таки француз знову-таки потягнувся з військом до великого Франкфорту, щоб здобути його: там лежить цісарська корона, і те місто не таке, каже, міцне, як було те, перше, що його взято через зраду ¹³⁶⁶. І те розповів, що ледве й того не взяв, бо дуже заворушилися німці в Шльонську. А на морі француз розбив також сімдесят військових цісарських кораблів і п'ять купецьких з Англії.

Король, його милість, чув, виправив каравани до Гданська, а сам з королевою мав їхати туди ж таки рікою Віслою на шкутах ¹³⁶⁷. Усі гетьмани, як коронні, так і литовські, перебувають у домах, а військо стоїть під Жванцем саме, поміж них шириться домашня ворохобня. Під це військо підпадають татари і трохи його уривають.

І те ще він повідав, що його милість християнський цісар вислав дванадцять осіб для трактування миру з турчином, бо всюди дуже сильно б'ють його військо ¹³⁶⁸.

Маючи в себе ці звістки, ознаймовую про те вашу милість, мого добродія, і залишаюся вашій милості, моему панові та добродієві, у всьому зичливий та покірний слуга.
Олександр Ісакович, київський сотник.

З Києва, 25 серпня 1693 року»

А стародубівський полковник Миклашевський у тих-таки числах писав до гетьмана, ознаймовуючи за розповіддю одного могилівця, що в Мінську, який відстоїть від Могилева на 40 миль, і біля Мінська з'явилися пруги, чи точніше хробацтво, повне смертоносною отрути, яке кусає людей і худобу таким лютим укусом, що як тільки щось живе, людина чи худоба, буде вкушене, то може тільки жити від пори до пори ¹³⁶⁹. Те хробацтво схоже на саранчу, має в собі чотири жала і так живе, що і в огні згоріти не може.

¹³⁷⁰ І. Мазепа називав запорожців пасинками через те, що вони звали його вітчимом України.

У тих числах гетьман, уражений діткливими запорозькими собі відповідями, писав до них діткливо, називаючи їх пасинками ¹³⁷⁰, за що вони, либонь, дуже були роз'ярилися, однак відповідали до гетьмана лагідніше і схильніше, ніж раніше. Відповіли вони в листі 11 вересня таке:

Їхньої царської пресвітлої величності
Запорозького війська ясновельможний,
милостивий пане гетьмане,
наш вельми милостивий добродію!

Подано нам, Запорозькому низовому війську, через посланого простого козака і переволочанського жителя поважний лист, писаний від вашої вельможності, і в тому вашому листі було детально виписано всі наші жадання та всілякі, які тільки були, відозви й подано було до відання відповіді на все те. В першому пункті свого листа виклали ви занесену вам від нас уразу, начебто ми, Запорозьке військо, виявляємо вашій вельможності недоброчіть через листи з неприязними відозвами і незвичною затятістю, оскільки в них ви вичитали речі діткливі, ущипливі і вельми докучні, які не тільки від менших до старшого, але й від рівного до рівного не належало б писати, дотримуючись любові й поштивості. На цей ваш перший пункт відповідаємо так: збудила нас у тому вільними бути сама істина, яка є нам управителькою і керівницею розуму нашого, щоб ми відновляли навзаєм речі, які понесли від вас неодноразово за вашого рейментарства з ущербком нашої слави й честі; тож мусили ми всі, порадившись щодо того разом, віддати такі відозви, зголосивши їх через наш лист до вашої вельможності, і за це ви прийняли на себе уразу. Знаємо про те добре, що супротивним Богу є те, коли хтось з своїм володарем нахабно й незвичайно сперечається і сміє плодити докучно непоштиві речі, однак ми таким марнотним речам не є творці і не схиляємося на марнотну пораду, тож коли радимо щось і на щось зважуємося, то все робимо не без завваги й роздуму. Отож і кажемо щодо урази вашої вельможності у нашім листі, що її ви вичитали, — мусило так статися не без причини, оскільки знаєте, ваша вельможносте, що взагалі від нас не маєш жодної зради, так само й пресвітлі наші монархи, їхня царська пресвітла величність, під всесильною владою яких ми всі разом перебуваємо і слідуємо за їхньою монаршою волею, так само віддаємо ми наше звичайне послушення і вашій вельможності, але за те не маємо, як від монархів наших, так і від вас усіх загалом, ласкавої уваги та добросердного дбання. Невже на нас, Запорозьке військо, має бути неласка від вас за те, що ми, запалавши нашою ревністю, збуджуємо вашу вельможність, свого рейментаря, до війни ¹³⁷¹, щоб мужньо, за божим благословенням і за щастям праведних наших монархів, постали за щасливого свого рейментарства супроти головних ворогів святого хреста бусурман на значну їхню пагубу, чинили б над ними воєнний промисел, через що могла б постати вашій вельможності вікопомна слава і вам треба було б до нас пристати? Ви відписали нам на таке наше бажання, треба сказати душеспасительне, щоб ми вас не вчили, як і не вчимо, і щоб на будь-які добрі справи чи лихі (від яких нас ховай Боже!) не побуджували, бо, згідно до законів воєнного промислу, не зовсім є добре і буде, коли станемо для доброго діла перебувати розрізнено із загальним порядком. Знаємо ми те добре, що ваша вельможність, пишучи багаторазово до нас, Запорозького війська, називали нас і самих себе спільно синами єдинокровної матері східної католицької церкви, купленими кров'ю сина божого, і нагадували, наказуючи нам, щоб ми, дотримуючися цілковитої любові і віддаючи наше звичайне послушення, жили всі поміж себе разом добротворно і слухняно, а особливо щоб ми не схилялися ні в чому ні на які бусурманські звабні омани, не вірячи ніколи їхній хитанині. І ми, пам'ятаючи страх божий

¹³⁷¹ Про потребу війни проти татар і турків писав гетьману ще Гусак, хоч більшістю голосів запорожці постановили жити з Кримом у мирі. Взагалі щодо того на Запорозжі у той час єдності не було.

¹³⁷² Див. приміт. 1358.

і такий не шкідливий для душі наказ ваш, дотримуємося цього без жодного ухилу задля загального доброприємного пожитку ¹³⁷². За цю нашу добру постійність не годилося б нас, Запорозьке низове військо, звати пасинками нашої вітчизни України. Отож з ваших вуст дістанемо двоїсту мову, тобто лайку й благословення усім тим, яких спершу називали єдиноутробними синами східної церкви, а потім одразу окрилисто й сильно перетворили справжніх синів на пасинків! Оскільки довести годі, що ми є пасинками, а не синами східної церкви, як визначили ви нас відносно до нашої української Вітчизни, то можемо допрошуватися батька, який би нас називав синами, а не пасинками своєї вітчизни. А коли б вельможність ваша писав до нас, як то й тепер, жадаючи від нас того, щоб ми, розмирившись із бусурманами, чинили воєнний, здавна нам звичний промисел, від чого постали б ми на оборону вітчизни своєї і були б постійною поміччю божим церквам, які в ній є, заслуговуючи собі від православних монархів більшої милості, а у вельможності вашої постійної собі похвали, то, як вище про це доповідали, ми, охочі до такого похвального діла, підемо на той воєнний промисел, тільки ж несила наша досягти тут конечних наслідків. Того вельможність ваша від нас самі не бажаєте, щоб ми ішли на такі воєнні промисли, якими нічого не досягли б, знаючи свою несилу. Однак, оскільки здавна звичні військові промисли над ворогами ми чинили з відвагою нашою рицарською в полі і в морі, заслуговуючи собі на монаршу милість, а у вашої рейментарської милості ласкаву увагу і славу, то й тепер, ні в чому не суперечачи монаршій волі й наказу вашої вельможності, підемо за вашим указом і порадою і чинитимемо, скільки сили нашої. Ми не є оспалими в рицарських наших справах, оскільки і в теперішні часи добрі молодці відвагою своєю (знаючи дорогу для своєї рицарської діяльності, як на полі, так і на морі) значно шкодять з Божою поміччю і силою своєю ворогам-бусурманам, кладучи їх у полон під свої ноги, і цих «язиків» частократ висилали ми вашій вельможності та їхній царській пресвітлій величності для відомостей,— вимагайте такого собі задоволення й надалі, щоб ми могли приподобитися вашій рейментарській ласці.

Нарікаєте на нас за примирення, яке тримаємо з ворогами-бусурманами, і жадаєте, щоб мечем з ними розправлялися, не понижуючи своєї минулої слави. Щодо примирку того: яка кому від того примирку шкода, адже завдяки тому відбираєте від нас часті звідомлення про ворожі замисли, і коли б ми не тримали того перемир'я, хто б нам, усьому війську, надав такого достатку, який тепер маємо з ласки божої: хліба, й солі, і всіякого добра з праці нашої? Адже годі нам задовольнятися з того, що впродовж цілого року на кожен курінь достається з ласки вашої вельможності: по шість бочок борошна дачки, а з монаршої милості дістають щорічного жалування по два алтини, а часом і більше грошей, та й сукна в пай по аршину на козака. Сподіваючись на це, а іншого доброго промислу не маючи, чи можливо тим задовольнятися на такий немалий час? Гей, ні ввіки! Отож мусимо, наскільки можна, так жити, самим про себе дбаючи, і хоч перебуваємо з бусурманами в примирку, але рицарських своїх справ та відваг не полишаємо, оскільки, як про те донесли, і тепер рицарські молодці з нашого славетного гнізда Січі на морі і на полі виказали свій тріумфальний знак відваги, підтоптуючи під свої ноги видимих ворогів наших, які воюють на нас і на віру православному. Та й надалі не покинемо таких своїх звичок, за це нема чого на нас ворогувати і бути гнівним.

А що ваша вельможність, не полишаючи давніх своїх потайкуватостей, посилали таємно від нас Хведька, щоб узяти ворожих «язиків», і через той його похід наше військо понесло немалу втрату, оскільки за його вторгнення в міцну [...] ¹³⁷³ і за забрання бусурман було забрано багато християн, якихось із сімдесят наших. На кого ж ото впаде клятва з великим риданням тих невинно

¹³⁷³ Пропуск в оригіналі. Можливо, треба: «в міцну Кримську (Оттоманську) державу». З половини літа 1693 р. до 1695 р. військові дії ворожих сторін обмежувалися окремими нападами невеликих загонів, які навзаєм чинили собі шкоду. Тут описується один із таких інцидентів.

забраних невільників, коли не на того, хто нам з умислу чинить зло та пагубу? Тоді, коли товариство наше, забране в неволю до бусурман, десь осяде, то неодмінно дошукуватимемося винного в тому ділі.

При тому подаємо до знаття вашій вельможності, що в вашім рейментарським листі, який прочитано на посполитій нашій раді, є скарга на пана Семена Рубана, нашого кошового отамана, занесена від вашої вельможності до нас, усього війська, і жаль немалий від того, що він начебто побуджує всіх до того, щоб листи за його уряду писалися вельми діткливо до вашої вельможності, з порушенням рейментарської поваги й честі. І той наш пан кошовий начебто зловив особисто в своєму курені ¹³⁷⁴ на вас, рейментаря, і осмілюся неухважливо чіпати гнилими словами ваш гонор. Щодо писання листів наших, то з'являємо причинно таке: до писання листів дораджує не тільки один пан кошовий, але (за згодою) ціле наше Запорозьке військо, і коли що скажемо викласти у листі, то того ні пан кошовий, ані писар без дозволу нашого переставляти самі від себе не повинні. Діткливі речі ж, які було доведено до відомості вашої вельможності через наші листи, всі писано з поради цілого війська, і так воно му-сило бути: адже ми зазнали від вас щодо себе явної неприязні. А про те відаєте самі, вельможність ваша, що жаль ваги не має і що сталося, розстатися не може. І як колишні наші панове кошові повинні були стерегти військову славу й повагу і нікому не потакати, але поставати за все військо, як самі за себе, так і пан Семен Рубан, теперішній кошовий отаман, повинен це виконувати і, де вказує потреба, відзиватися листовно за нашою військовою порадою.

З цими викладеними в листі міркуваннями зичимо вашій вельможності, як сини своєму батькові, а не як пасинки, доброго від господи Бога здоров'я і щасливого на довгий вік рейментарського заживати буття, а надто лишатися при своїй батьківській любові.

Ясновельможності вашої, милостивого добродія нашого
в усьому схильний і служити радий
Семен Рубан, кошовий отаман війська
їхньої царської величності низового Запорозького
з товариством.

В тому-таки листі писали запорожці до гетьмана, скаржачись на переволчанського дозорця Рутковського, що присилає їм борошно в Кіш у смоляних і дьогтьових бочках, і на драпіжних переволчанських індуктових, що не тільки затримують, ревізують, здирають індукту ¹³⁷⁵ з різних малоросійських людей, котрі йдуть у Січ з усілякими харчовими припасами, але й з самих запорожців, чого перед тим не бувало. І просили вони, запорожці, щоб було відставлено й віддалено від тамтешнього переволчанського дозорства як дозорця, так і індуктових здирачів.

Того-таки вересня прислав Палій двох татарських «язиків», яких тільки-но було спіймано товариством: їх послав гетьман з тими-таки паліївцями в Москву й писав 15 вересня до великих государів про ті «язики» і про Палієвий похід з малоросійським військом, доданим йому в поміч, під бусурманські житла, таку грамоту:

«Писав до мене охотницький полковник Палій, що товариство його полку громило тепер на тому боці Дніпра, в урочищі Бавих, татарський чамбул і взяли там двох «язиків», яких обох він прислав до мене, а я тих обох «язиків», також і розповідь їхню, що розповіли вони на допиті, посилаю до вас, великих государів, в царське місто Москву з його, Семена Палія, товариством сам шестеро ¹³⁷⁶. І про те тут покійно доношу вам, великим государям, що я, бачачи, як татарські чамбули підбігають часто чи під Київ, чи нижче під малоросійські міста, наказав полковникам кийському, переяславському ¹³⁷⁷ і кінному Пашковського їти з виборним товариством на той бік Дніпра і старанно стежити за тими ворожими

¹³⁷⁴ С. Рубан до обрання кошовим був курінним отаманом Полтавського куреня.

¹³⁷⁵ Індукта — мито на Україні на харчові продукти та худобу, скасоване за часів Єлизавети Петрівни.

¹³⁷⁶ Посланця і шестеро супроводжуючих.

¹³⁷⁷ К. Мокієвському та Мировичу.

О. Тарасевич.
Портрет Л. Барановича (51).

наскоками. І коли ті полковники зі своїми полчанами перейшли на той бік Дніпра, то прибув до них і Семен Палій з людьми свого полку, і там-таки, перебравши військо, за спільною радою полковники переяславський та кінний Пашковський з тисячею із лишком людей пішли з ним, Палієм, для воєнного промислу далі, під бусурманські житла, а київський полковник вернувся назад і стоятиме зі своїми полчанами під Києвом для береження цілості християнських людей від ворожих наскоків. Сказав тоді мені мій посланець Роман Проценко, котрий був у Семена Палія: той не задовольняється тим, що до нього приєдналося трохи людей з-під мого рейменту з тими полковниками, бо він просив у мене багаторазово через листи і через своїх посланців словесно прислати йому в поміч тисяч шість або сім війська і щоб була в ньому піхота й гармати. Хоч і мав я, гетьман, готовність на таке число, однак не осмілювся посилати так багато війська без вашого, великих государів, монаршого указу.

Писано 15 вересня 1693 року»

У тому-таки місяці вересні ¹³⁷⁸ архієпископ чернігівський і новгородський преосвященний отець Лазар Баранович, премудрий і боговгодний муж, переселився у глибокій старості на вічний спокій від цього життя після численних чернечих трудів, багато попрацювавши над викладом різних добропотрібних і душекорисних руських та польських книг ¹³⁷⁹.

¹³⁷⁸ 3 вересня.

¹³⁷⁹ Лазар Баранович — був найвидатнішим українським поетом XVII ст., автором кількох поетичних збірок, богословських трактатів, засновником чернігівського осередку поетів в др. пол.

XVII ст., мав власну друкарню. Писав книжною українською та польською мовами. Бібліографію його творів див. у вид.: Українські письменники. Біо-бібліографічний словник. — Київ, 1960. — С. 200—206.

Герб Л. Барановича (64).

¹³⁸⁰ Книгу «Stary Kosciol Zachodni» було видано в Новгороді-Сіверському в 1678 р.

¹³⁸¹ Каліш — місто в Познанському воєводстві у Польщі.

¹³⁸² Ректором Києво-Могилянського колегіуму.

¹³⁸³ У м. Крилові Люблінського воєводства (тепер у ПНР).

¹³⁸⁴ Куп'ятицький монастир був у с. Куп'ятичах, неподалік Пінська, Дятловський — очевидно, в м. Дятлові на Гродненщині, що в Білорусії.

Про цього преосвященного отця Лазаря Барановича елєцький чернігівський архімандрит Іоаникій Галятовський свідчить у передмові, присвяченій тому-таки отцю Барановичу в книжці «Старий Костел західний» ¹³⁸⁰, що він, Баранович, учився з малих своїх літ мудрості в різних академіях та колегіях, а саме: у Вільні, в Києві і в Каліші ¹³⁸¹, в тих науках здобув глибину премудрості, викладав у Києві філософію, потім був у різних церквах проповідником божого слова, потім був братським київським ректором ¹³⁸², потім був кирильським ¹³⁸³ ігуменом, ігуменом куп'ятицьким і дятловським ¹³⁸⁴, потім вибрано його єпископом, а тоді чернігівським і новгородським архієпископом. Лишаючись на тому пастирському достоїнстві, видав він поучительні книги православної церкви: «Меч», «Труби», «Лютню», «Міру», «Животи святих», «Книгу рожаю»,

Л. Баранович.
Меч духовный.— Титул (26).

¹³⁸⁵ «Меч» — це «Меч духовний». — 1666; «Труби» — це «Труби на дні нарочитія». — К., 1674; «Лютня» — це поетичний збірник «Lutnia Apollinowa». — К., 1671; «Міра» — це «Nowa miara, sta-gey wiary». — Новгород-Сіверський, 1676; «Животи святих» — це «Zywoty świętych». — К., 1670; «Книгу рожаю» — це «Księga garzaju». — Новгород-Сіверський, 1676; «Книга смерті» — це «Księga śmierci». — Новгород-Сіверський, 1676.

¹³⁸⁶ Управляв Київською митрополією через відсутність митрополита.

¹³⁸⁷ Після Першої Пречистої, тобто 15 серпня (за ст. ст.).

«Книгу смерті»¹³⁸⁵ та інші. До того був він милостивий пастор і щедротливий для бідних, щедрий податель, дбалий майстер та не-всипущий будівничий для реставрації зруйнованих церков та монастирів за свій кошт. У 1678 році, як свідчить у тій-таки своїй передмові той-таки Галятівський, він, преосвящений Лазар Баранович, чернігівський архієпископ, був і адміністратором Київської митрополії¹³⁸⁶ після митрополита Балабана, аж до вибрання на Київську митрополію Іосифа Нелюбовича-Тукальського, а перед тим, після Сильвестра Косова до вибрання на митрополію Дионісія Балабана, був він, Баранович, цілий рік блюстителем митрополичого престолу. Посвятився ж отець Баранович на єпископію у Волоській землі в 1657 році, і прибув до Києва перед Великоднем, і того-таки літа після Успення Пресвятої Богородиці¹³⁸⁷ переніс тіло козацького гетьмана Зіновія Богдана Хмельницького з Чигирини в Суботів, бо Хмельницький того-таки часу помер у Чигирині...

Л. Баранович.
Аполлонова лютня.— Титул (26).

Л. Баранович.
Життя святих.— Титул (26).

У тих-таки числах солтан Нурадин з кримськими ордами і дру-гий солтан Онита з білогородськими та ногайськими ордами, пого-дившись, рушили зі своїх жител війною на Малу Росію, що лежить по обидва боки Дніпра. Звідомившись про це, гетьман одклав свою поїздку в Чернігів на похорони преосвященного Лазаря Барановича, з'єднав до себе козацьке військо, потрібне для відсічі згаданим ворогам, і хоч сам з Батурина ще не рушав, однак двом городовим полкам, Гадяцькому й Полтавському, і двом охотницьким, кінному й піхотному, звелів стати біля містечка Коломака. Прочувши про них, Нурадин не посмів уторгнутися під Полтавський полк, але вдарив на околичні московські слободи під Водолаги¹³⁸⁸ та інші тамтешні міс-течка й села, де, взявши повний облов і починивши немалі шкоди там-тешнім людям, повернув звідти назад до Криму, а згадані полки піс-ля того Нурадинового відвороту за гетьманським розпорядженням повернули з Коломака в свої дома, лишилося тільки поза рікою Ворсклюю два охотницькі полки, кінний та піший, для подальшої застороги від ворогів. Полк же Переяславський і охотницький кінний полк (про них казав я раніше), виправлені від гетьмана, злучилися десь за Дніпром із Палієм і, розминувшись у задніпровських степах з солтаном Онитом, який мав сорок тисяч білогородської орди і тягся до Дніпра війною на християн, вторгнулися під Тягин¹³⁸⁹, де, починивши бусурманам немалі шкоди, обернули численні їхні се-ла в попіл, а коли верталися назад, то й він, солтан Онита, очевидно,

¹³⁸⁸ Пішов на Слобідську Україну під Нові Водолаги, Слободу та р. Водолагу на Харківщині.

¹³⁸⁹ Тягин — стародавня назва м. Бєндери.

¹³⁹⁰ К о д и м а — місцевість уздовж р. Кодими, притоки р. Громоклії, яка впадає в р. Інгул.

¹³⁹¹ У гетьманському універсалі від 10 січня 1734 р., даному синові В. Максимовича Леонтію, сказано, що В. Максимович потрапив у полон і загинув у 1698 р. Є дані, що під час битви у вересні 1693 р. з білгородською ордою потрапив у полон І. Мирович, однак подана далі грамота І. Мазепи від 6 жовтня 1693 р. свідчить, що І. Мирович щасливо повернувся з того походу. Вважаємо, що виклад С. Величка правильний, а в грамоті 1734 р., очевидно, зроблено помилку — цифри 3 і 8 легко сплутати.

прочувши про біду в своїй державі і покинувши свій стрім на християн, повернувся з білогородськими ордами назад на Білогородщину. Повертаючись отак, несподівано зіштовхнувся він на долині Кодими ¹³⁹⁰, у степах, що відстоїть від Дніпра в п'яти чи в чотирьох милях, з козацьким військом, що було при Палію і переяславському полковнику Мировичу (якого могло бути шість чи сім тисяч), учинив з ними бій, і в тому бою дістався до бусурманських рук значний переяславський товариш Василь Максимович ¹³⁹¹, а інші численні козаки впали трупом від бусурманської шаблі, учинивши і в бусурманах навзаєм не меншу шкоду. Побачивши її в себе, бусурмани після кількарізних воєнних спроб, які були впродовж цілого того дня, не змогли зломити козаків і учинили відтак перед вечором відворот на нічліг, а щоб козацьке військо не відійшло від них уночі, облягли й заатакували його докруг, маючи надію, переночувавши, подужати й перемогти його, оскільки до того взяли від того «язика» Максимовича певну відомість, яке то було військо, чиє, на якому місці стояло в своєму ополченні і як було до відсічі налаштоване. Тож козацькі війська, бачачи немірну супроти себе силу, там, на Кодимі, як могли, ошанцювалися і приготувалися до відсічі ворогові. А зважаючи на те, що ворог через пійманого Максимовича має про все певну відомість, за Палієвим і Мировичевим проводом уночі тихо перемістилося: де стояло Палієве військо, там стало військо переяславське, а де стояв полк Переяславський, там стало Палієве військо й інше, найвиборніше, гетьманського рейменту.

Як тільки тодішня ніч із темрявою своєю почала відступати перед денним світлом і показувати шлях до воєнного кровопролиття воєнному Марсу, то відразу в усіх бусурманських військах ударено до військового змагання в тулумбаси, і як тільки заясніло світло, то відразу темна хмара ординської сили, яка хотіла ковтнути козаків усією силою, міцно вдарила на той бік, де сподівалася знайти Переяславський полк, але там було вищеназване перемінене добірне військо, і воно вчинило ворогові таку зустріч, що поклато його трупом до трьох-чотирьох тисяч — лягли вони спати на вічну ніч. Побачивши це, бусурмани дуже роз'ярилися на Максимовича, вважаючи, що він дав їм фальшиве свідощтво, хоч воно було істинне й правдиве, відрубали йому голову і через одного татарина підметнули під козацький таборець.

Після того воєнного змагання татари ще, либонь, до полудня і далі крутилися коло козацьких військ і налягали, однак уже не так безпечно й охоче, як раніше. А потім, роздивившись, що вже нічого більше не зможуть досягти, відвернули зовсім од козаків і пішли в свою Білогородщину. А козаки, переночувавши там, на Кодимі, другу ніч і впоравшись зі своїм пораненим і побитим військом, рушили від Кодими до Дніпра й далі додому, — це діялось у вересні місяці.

Про все це гетьман писав 6 жовтня з Батурина до великих государів таку грамоту:

«Писав я в останніх числах минулого місяця вересня через особливого гінця, доносячи вам, великим государям, що принесено з Запорожжя до мене звістку про похід ворогів-бусурман: з Криму Нурадин-солтана з кримськими ордами, а з білогородськими ордами брата Калги-солтана Онита з білогородськими й ногайськими ордами під вашої, царської пресвітлої величності, околичні великоросійські та малоросійські міста. І я за тією відомістю, відмінивши свою поїздку в Чернігів, до якої знамірився, вернувся у Батурина і розіслав у всі полки мого рейменту свої листи, наказуючи швидко рушати з домів. Так само і з людьми, що були при мені, з гарматами і з усіма тяжарами мав рушити з Батурина і йти, куди вкаже потреба на відсіч тим ворогам, але потім за кілька день принесено мені такі відомості, що Нурадин-солтан з кримськими ордами, вчинивши свої наскоки під ваші, царської пресвітлої величності, слобідські містечка Водолаги та інші і взявши там трохи облову собі, повернувся, ломлячи голову, назад, а другий солтан Онит

з білогородськими та ногайськими ордами, перейшовши річку Дністер та річку Бог і наблизившись до ріки Дніпра, відвернув свій похід уліворуч, начебто збираючись у польський бік. Тоді я, після цих останніх звідомлень, розсудив, що вороги з обох тих партій відвернули від богохранимої вашої царської пресвітлої величності держави, то й я сам, гетьман, утримався від того воєнного походу і наказав утриматися й полкам.

¹³⁹² Михайло Борохович.

А в цих числах писав до мене з Коломака гадяцький полковник ¹³⁹², поставлений від мене з полками Гадяцьким, Полтавським та охотницькими — кінним та пішим, — там, у крайніх місцях, для береження від знамірених ворожих бусурманських находів, що на відсіч тим ворогам у ту пору, коли вони вдарили під городки, він посилав більше двох тисяч воєнних людей у добрім порядку і приборі, які, прагнучи побачити тих ворогів і чинити над ними промисел, ходили за ними аж за ріку Самару, але не змогли їх догнати, оскільки вони, вороги, пішли назад скорим поспіхом і місцями далекими від ріки Самари.

Після того ворожого відходу звелів я тому гадяцькому полковнику з його полком, також і Полтавському полку розійтися по домівках, зберігаючи їхню силу майбутніх трудів і праці, а там, в околичних місцях, звелів я затриматися для теперішньої безпеки тільки двом згаданим охотницьким полковникам: кінному Кузьменковому і піхотному Кожуховському.

У цей-таки час, а саме 5 жовтня, прислали до мене свого листа полковник охотницький Семен Палій, полковник переяславський Іван Мирович і полковник кінний Григорій Пашковський (про переяславського та комонного полковників я доносив вам, великим государям, що їх послано від мене на той бік Дніпра громити ті чамбули, які вдаряли під Київ чи інші міста, але, не догнавши тих чамбулів, злучилися вони там з Семеном Палієм на його, Семенова, бажання та охоту і пішли на ворожі житла за ріку Дністр); то в отому своєму листі згадані полковники доносять мені, що були вони з військом, яке йшло із ними, за рікою Дністром під містом Тягинею та й на інших місцях, де починили багато шкоди ворогові-бусурманам, обернувши їхні села в попід, і відійшли звідти без жодної ворожої відсічі, в повній своїй цілості. Однак, коли поверталися вони назад із того воєнного промислу, зустрів їх вищеназваний солтан з білогородськими ордами, який, бувши недалеко від Дніпра, повернув після відвороту ліворуч. Отож на урочищі Кодимі почали вони бій, і два дні він налягав на них усіма силами і через усілякі воєнні промисли намагався їх перемогти, але за праведними вашими царської пресвітлої величності молитвами і святобливим щастям вони, згадані полковники, зі своїми полчанами хоробро стали супроти ворогів і не тільки себе оборонили, але і їх, поганців, багатьох побили й поранили. Через це з великою втратою свого війська вони, вороги, мусили відійти від них геть. Після цього бою згадані полковники, простуючи в домівки свої, дали мені знати про такі події. Я отож їхній лист, що звістує про це ширше, також і лист гадяцького полковника, принесений мені з Коломака про повернення назад солтана Нурадина, посылаю в приказ Малої Росії для відома вам, великим государям, вашій царській пресвітлій величності.

¹³⁹³ Цидульний лист — короткий, у формі записки.

У тому листі, писаному від згаданих полковників, є особливий цидульний лист ¹³⁹³ від Семена Палія, в якому він з усією пильністю просить, щоб я до вас, великих государів, уніс за нього і за його полчан моє покірне чолобиття на прибавку милостивого вашого монаршого жалування, а саме до однієї тисячі, яку їм уже дано, дати і другу тисячу телярів. Отож я вручаю на милостивий розгляд вашої царської пресвітлої величності те їхнє, Семена Палія з його полчанами, так само і тих, що горнутья під великодержавну руку вашої царської пресвітлої величності, прохання, докладаючи те, що я, гетьман, хоч і хотів би щось дати тим людям, які часто змагаються з ворогами-бусурманами, з військового скарбу, але скарбець наш тепер бідний, та й без того на нього, Семе-

на Палія з його полчанами, витрачається багато видатків із військового скарбу, оскільки на кожен випадок шле він до нас у посиленні чоловіка, якого завжди мусимо задовольняти сукнами і грішми. А коли йому, Палію, трапляється прислати нам своїх послів з ворожими «язиками» до нас, то присилає їх непомірне число, з яких ми, відпускаючи до Москви, як належить, мірне їхнє число, інших лишаємо тут і, не бажаючи відпускати назад ні з чим, кожного задовольняємо датками, грішми та сукнами. Те все доручаючи на превисокий розгляд вашої царської пресвітлої величності, доручаю при цьому покійно невід'ємній добротливості вашої царської пресвітлої величності і себе.

З Батурина, 6 жовтня 1693 року»

Після повернення переяславського полковника Мировича з військом з-за Дніпра додому писав гетьман із Батурина 17 жовтня повторну грамоту до великих государів, доносячи детальніше про згадану минулу війну на Кодимі християнських козацьких військ із бусурманами, і послав ту грамоту через нарошне товариство Переяславського полку, котре було на тій-таки війні. І ця грамота має в собі таке:

«Писав я вже до вас, великих государів, вашій царській пресвітлій величності, через особливих гінців, покійно доносячи, що з Семеном Палієм, охотницьким полковником, і людьми його полку посилав я мого рейменту полковника переяславського Івана Мировича з виборним товариством його полку, а також охотницького полковника Григорія Пашковського з його полчанами у ворожі краї для чинення воєнних промислів. І доповів я про те за даною мені від них відомістю з дороги, що він, Семен Палій, і згадані полковники з військом, котре йшло з ними, були за рікою Дністром у ворожій, підлеглий кримському ханові землі, де, йдучи війною, немало вчинили ворогам шкоди і завдали великого постраху, а повертаючись ізвідти, мали на своїй дорозі, в урочищі Кодимі, дводенний бій з ворогами-бусурманами білогородськими та ногайськими ордами. Отож і тепер покійно доношу вам, великим государям, що ті вороги, білогородські та ногайські орди, солтан із ханським сином, не знаючи про той похід Семена Палія і згаданих полковників із їхнім військом у їхню, бусурманську, землю, вийшли були з Білогородщини з таким наміром, щоб ударити їм під Київ і під інші вашої царської пресвітлої величності малоросійські міста. Але коли перейшли річку Дністр і наблизилися за десять миль до річки Дніпро, а саме до запустілого міста Ставищ, то, розвідавши і дізнавшись про тих згаданих полковників та війська, які були при них, і про шлях їхній звідси до їхньої поганської землі, відклали той свій поганський намір іти на Київ і відразу ж, повернувшись назад, спішно пішли за тими полковниками і військом, яке з ними було. І, отак зустрівшись на згаданому урочищі Кодимі, сильно налягали на ті ваші, царської пресвітлої величності, полки, і мали з ними (як вище про те доповіджено) дводенний бій, прикрий і навальний, в якому багато їх, поганців, побито й поранено, через що вони, вороги, не мігши більше довести свого лихого завзяття, відійшли походом, а що поклали були у своїм злім намірі полонити численні християнські душі, натомість, за сприянням всього християнства і за вашим, царської пресвітлої величності, щастям, понесли собі значне ушкодження та ганьбу.

Оскільки я, гетьман, посилав те військо в бусурманські краї на примноження слави превисокого вашого, царської пресвітлої величності, імені і на шкоду та пострах їм, ворогам святого хреста і всього християнства, то тепер, коли те військо повернуло з походу назад додому, звідамляю про це вам, великим государям, через особливих гінців, які були в тому поході, а саме: знатного

товариша Переяславського полку Рубана і двох з ним послів-товаришів, додавши до них і четвертого чоловіка, вихідця з бусурманської неволі, який, пробувши в тій неволі з рік, прийшов у ті полки; а ще вони, полковники, мали татарського «язика», але той, буди поранений, здох у їхніх руках. Прислалі до мене чотирьох чоловіків волохів, але ті виявилися твердими сповідниками православної християнської віри. Вони, маючи в землі своїй жінок та дітей, плачевно просили, щоб їх відпустили додому, де сподіваються на заступництво свого володаря Стецика Ягорлицького, і що дано буде за них розміною якогось одного-другого чоловіка з наших людей, котрі потрапили туди в неволю. Отож я, зважаючи на їхні сльози і знаючи, що один значний переяславський козак потрапив туди в неволю і що його треба звільнити, затримав тих волохів тут, у Батурині, до вашого, царської пресвітлої величності, монаршого указу, про який прошу покійно: чи віддати їх, волохів, у розмін, чи прислати в Москву? А що вони, волохи, сказали при допиті, я їхню мову посилаю при цьому листі в приказ Малої Росії для відома вам, великим государям.

З Батурина, 17 жовтня 1693 року»

¹³⁹⁴ Див. про це гетьманську грамоту від 20 жовтня далі.

Того-таки літа цісарські війська змагалися і доправлялися через зброю з турками про Бєлиград ¹³⁹⁴. А поляки через свого посла Ревуського трактували з Оттоманською Портою про мир. Наші ж великі російські государі, маючи військові зачіпки з Оттоманською Портою та Кримом, звеліли своєю грамотою послати у Волоську та Мултянську землі справного нарошного чоловіка для цілковитого вивідання про війну цісарських військ із турецькими під Бєлиградом і про польського посла Ревуського, виправленого до Порти. Той гетьманський посланець був у волоського господаря і, повернувшись до гетьмана, учинив йому зі свого посланництва реляцію, про що гетьман через того-таки посланця писав до великих государів із Батурина 20 жовтня таку грамоту:

«Коли мені було принесено ваш, вашої царської пресвітлої величності, милостивий указ у поважній вашій монаршій грамоті, щоб я учинив особливу посилку до волоського та мултянського володарів для вивідання про польського посла: з ким, і про що, і де трактує він свої польські справи, і щоб вони, згадані володарі, за дбанням про благочестиву східну християнську віру були схильні до вашого, великих государів, боку,— я дбав про те найретельніше, щоб виконати вашу монаршу волю, тим більше, що волоський володар кількаразово відзивався з тим, щоб грецькі купці ходили зі своїми куплями з цих малоросійських країв простим давнім шляхом на Ясси з доброю надією на свою повну цілість. То я розміркував, що з огляду на польських комендантів, котрі перебувають у Немирові й Сороці і котрі стежать за всілякими діями, посилати мені і писати явно до тих володарів не можна. Тож я наказав нашому військовому ексакторові ¹³⁹⁵ Саві Олеферову, щоб він відшукав з-поміж ніжинських торгових людей здібного чоловіка, якого можна було б послати у Волоську землю як купця, і звелів йому, Саві, писати від себе до ексактора Волоської землі, з вимогою запоруки: чи можна грецьким купцям, які хочуть проходити звідси в Турецьку область, сподіватися в тій дорозі, яка лежить на Ясси, своєї цілості? Як тільки він, Сава, віднайшов такого чоловіка, а саме Михайла Степанова, то я в той-таки час звелів послати його з Ніжина в Батурин і дав йому словесну науку, щоб, прибувши в Ясси під виглядом того купецтва, всіляко намагався вивідувати про всілякі тамтешні події й відомості; а осібно на малому листку паперу написав я таємно до волоського володаря без підпису імені мого, просячи його, щоб звістив мені про вєдінку бусурманських військ, як вони воюють із німецькими військами, де тепер польський

¹³⁹⁵ Ексактор — збирач податків.

посол і яким ділом він тепер зайнятий. Налягав я й на те, щоб він, волоський володар, з мултянським володарем спільно, за своїм християнським сумлінням до православної віри, дбав виказати вам, великим государям, свою доброту, аби задля миротворства тамтешній турецький бік зробився схильніший до боку вашої царської пресвітлої величності, і звелів я того коротко написаного таємного листа віддати до рук самого волоського володаря. А до мултянського володаря не писав я нічого, знаючи, що його нема вдома.

І ось той посильник, будши в Яссах, віддав мого вищеописаного листа до рук самому володареві, і він, володар, прочитавши його, говорив словесно для донесення мені, гетьману, що турецький вейзир і кримський хан зі своїми військами дійшли під Бєлиград, мали з німецькими військами бій і, осиливши їх, той Бєлиград звільнили з облоги, бо німецькі війська були в невеликій силі — було їх мало що більше десяти тисяч. А коли турецькі й татарські сили притягли туди, то німецьке військо відразу ж відступило з-під Бєлиграда до великого свого обозу. І тепер бусурманські війська знаходяться там, під Бєлиградом, так само недалеко відтіля поклали свій обоз німецькі війська. І турецький бік, каже, бажає миру, а німецький від того відрікається. Посол же Ревуський, напевне, виправлений до бусурман, щоб постановити мир.

З таким, тільки словесним, звіщенням він, волоський господар, відпустив того згаданого посильника до мене і прислав через нього запечатаний склад слів, писаний цифрами¹³⁹⁶, з якого я зрозумів, що він, володар, бажає мати зі мною пересилки, і не простим письмом, а щоб списуватися з ним тими цифрами. Про це я за повинністю моєю підданською, чинячи належне вам, великим государям, донесення, посилаю того посланця Михайла до вашої царської пресвітлої величності, а також і той склад цифер. Пересилаю також через нього в приказ Малої Росії і листа Семена Палія. А чи мені з ним, волоським господарем, чинити обсядання і чи списуватися через таке циферне письмо, прошу покійно про те у вас, великих государів, милостивого монаршого указу і прислання того циферного складу до мене. І те покійно докладаю, що я, прагнучи прислужитися вам, великим государям, премилостивим монархам, маю дбале старання виправити невдовзі спеціальну людину до мултянського володаря, оскільки сподіваюся, що той знає про всілякі події й наміри.

З Батурина, 20 жовтня 1693 року»

Тієї-таки осені Палій, доставши певну звістку, що за указом великого коронного гетьмана мають іти на нього війною під Хвастів війська польські та козацькі, які затяглися на службу полякам, прислав до гетьмана нарешті свого полкового суддю Лєська Самарина, просячи старанно на поміч супроти поляків у нього війська. Гетьман тоді писав про те Палієву прохання і про належну оборону долішнього Києва, Печерського міста, так само і міста Остра таку свою від 1 листопада грамоту з Глухова до великих государів:

«1 листопада прислав до мене охотницький полковник Семен Палій спеціального свого посланця, полкового суддю Лєська Самарина, і писав у двох своїх листах, доносячи, що з польського боку за указом коронного гетьмана наступають на нього війська як козацькі охотницькі кінні та піші полки, так і польські хоругви, і мають прийти до містечка Хвастова в близькі місця. Про це йому, Семену Палію, відомо не тільки через давніші відомості та перестороги, але й звідомляє його Ярема Гладкий, охотницький полковник, котрий два роки тому вийшов із Запорожжя від товариства на королівську службу, а також і один ігумен. І він, Семен Палій, бачачи на себе з того польського боку такий неприязний

¹³⁹⁶ Шифроване послання.

ворожий наступ, просить ретельно мене, гетьмана, щоб я прислав йому в допомогу військо, з яким би він від того ворожого наступу оборонився і міг би лишитися на своєму місці. Отож я, гетьман, відаючи про те, що він, Семен Палій, живе зі своїм полком на боці королівської величності і ще не є прийнятий цілком під великодержавну вашу, великих государів, руку, а надто пам'ятаючи послані ваші, царської пресвітлої величності, укази, щоб ми не давали анінайменшої причини польському боку до неприязні, щоб ваші, царської пресвітлої величності, договори з королівською величністю не були порушені в найменших пунктах, те перше його, Семена Палія, прохання дати йому поміч без указу вашої царської пресвітлої величності задовольнити не смію, а, пересилаючи листи його, Семена Палія, при яких є й пересторожні листи вищеназваних осіб, б'ю покірливо чолом до вас, великих государів, і заношу найнижче до вашої царської пресвітлої величності прохання, щоб ви, великі государі, зволили швидко прислати мені, своєму підданому, милостивий свій указ, чи маю я висилати поміч з-під мого рейменту йому, Семену Палію, на його оборону в містечко Хвастів, а ту поміч учинити військом городовим чи охотницьким? Дожидуючи цього вашого монаршого указу в скорому часі, навмисне висилаю для цього до вас, великих государів, швидкого гінця Адама, наказавши йому поспішати вдень і вночі.

Тут-таки покірно нагадую вам, великим государям: долішне місто в Києві¹³⁹⁷ і містечко Печерське, оскільки з польського боку тії, в Семенових Палієвих [...] ¹³⁹⁸ наближаються війська до містечка Хвастова, отож не можемо достатньо знати те, чи вони завзяли свій намір тільки для того, щоб чинити промисел над Семеном Палієм, чи захочуть наступати й ближче до богохранимої вашої монаршої держави, а коли б це серед них, поляків, ширилося, то треба милостивого вашого монаршого указу, щоб тому долішньому київському місту і Печерському містечку була оборона. Та й місто Остер, де були перед тим вашої, царської пресвітлої величності, воеводи й ратні люди, потребує давнішої оборони і ваших, царської пресвітлої величності, людей, що кладу до премудрого й превисокого розгляду вашій царській пресвітлій величності. Через отого гінця прошу покірно вашого просторого і остаточного милостивого монаршого указу, як мені й далі чинити супроти його, Семенових Палієвих, прохань, а саме: коли він там, у містечку Хвастові, не витримає наступу з польського боку і захоче з людьми, які будуть при ньому, відступати звідтіль у бік вашої царської пресвітлої величності (оскільки він не тільки вже має в Києві двір, що я йому купив, але й докладає свого кошту в будинки на тім пляцу, хочаби мати собі певне місце), то чи прийняти його, чи інакше вчинити? Або коли ті лядські війська обложать його у Хвастові, а він, Семен Палій, проситиме допомоги, то в такому крайньому разі чи посилкувати до нього, чи віддати його цілість на його власну силу та промисел?

З Глухова, 1 листопада 1693 року»

За тиждень після того втретє вже прислав Семен Палій свого швидкого гінця до гетьмана, ознаймовуючи про неодмінний наступ на себе польських та затяжних козацьких військ і гаряче просячи в гетьмана прислати йому в поміч супроти тих ворогів військо. Прислав він тоді ж таки через свого гінця два універсали коронного гетьмана, писані один до Палієвого війська, а другий до хвастівського поспільства, в яких пропонується й нагадується, щоб вони Палія не слухали. За цим ретельним Палієвим проханням, не маючи змоги дати свого війська в поміч без монаршого відома, писав гетьман про те таку свою грамоту до великих государів із Грим'ячо-¹³⁹⁹ 8 листопада:

¹³⁹⁷ Тобто Поділ.

¹³⁹⁸ Пропуск в оригіналі, мало б бути: «Палієвих листах зголошені».

¹³⁹⁹ Грим'яче (Грем'яч) — містечко на Новгород-Сіверщині.

«8 листопада принесено до мене від охотницького полковника Семена Палія писання, через яке він, ознайомуючи про наступ на себе польського війська, вже втретє бажає, ретельно просячи, щоб я подав йому рятунок. При цьому своєму писанні прислав він до мене два універсали пана Яблоновського, коронного гетьмана, один до його полчан, а другий до хвастівських жителів, писані нагадувально, щоб не слухали його, Семена Палія. І я те писання Семена Палія, також універсали коронного гетьмана з листом рейментаря Вільги посилаю через особливого свого гінця в донесення вам, великим государям. А оскільки в тих універсалах вичитав я тверду завзятість польського боку супроти тих наступів і полчани його хочуть вірно стояти при ньому, через це мусить бути між ними криваве змагання і все має вирішитися кров'ю. Отож це значний і великий випадок, бо той, Семена Палія, посланець розповідав мені словесно, що при Семені Палію в Хвастові може бути дві тисячі воєнних людей, окрім поспільства, а там тепер не тільки хвастівське поспільство, а позбігалося воно через страх і боязнь туди, у Хвастів, з різних містечок та сіл від того польського війська, яке наступає на Семена Палія. З такими людьми він, Семен Палій, певне, відважно потримається в бою супроти наступу польського війська, і може вже в цих числах початися в них бій, а я покійно доношу про все. Оскільки був мені пресильний вашої царської пресвітлої величності указ, писаний у багаторазових ваших монарших грамотах, щоб я, гетьман, обнадіював його, Семена Палія, премилосердною вашою, великих государів, милістю, то я за тим вашим монаршим указом всіляко його обнадіював; отож він, Семен, живучи в тій надії на вашу монаршу милість, буде безперервно мені надокучати, щоб я посилав на поміч йому й на оборону туди, до Хвастова, війська з-під мого рейменту, а цього я без вашого, великих государів, указу у жодний спосіб не поважуся чинити. Через це в листі цьому, упадаючи під ноги пресвітлого вашого монаршого престолу, покійливо прошу, щоб ви, великі государі, зволили прислати свій милостивий монарший указ, у який спосіб мені, гетьманові, чинити супроти таких його, Семена Палія, прохань, які ретельно доносяться до мене щодо посилок, щоб я, знаючи вже превисоку вашу монаршу волю, тепер і надалі чинив так і чинити міг, як вам, великим государям, буде потрібно. І подаю те на ваш превисокий і премудрий монарший, вашої царської пресвітлої величності, розгляд про цей випадок із Семеном Палієм, що діється через поляків,— бодай їм, полякам, не виресли ворожі знамірення і до більших заповзятостей супроти вашої монаршої держави. Отож, просячи милостивого наставницького указу, кладу ще те за своєю вірною підданською службою, щоб були прислані до належних місць у малоросійські краї богохранимі ваші, царської пресвітлої величності, великоросійські війська. При цьому якнайпокірніше віддаюся премилосердній вашої царської пресвітлої величності благостині.

З Грим'ячого, 9 листопада 1693 року»

Після того вчетверте писав Палій до гетьмана про неодмінну зятість і лядські промисли, щоб викоренити його, і прислав повторно два нагадувальні універсали, писані від імені коронного гетьмана до Палієвого війська і хвастівського поспільства 29 листопада, щоб від Палія відступилися і його не слухали. Оцей Палієвий лист і лядські універсали послав гетьман Мазепа в приказ Малої Росії через пошту при своїй особній, писаній 15 грудня, отакій грамоті:

«Писав до мене охотницький полковник Семен Палій, ознайомуючи, що польський бік, не покидаючи свого завзятого супроти нього наміру, шукає способів, як би зловити його чи розорити, і наново прислано від імені коронного гетьмана до його полчан і жителів міста Хвастова універсали з таким упімненням,

щоб його, Семена Палія, як супротивного до них, поляків, вони, полчани і хвастівські жителі, не слухали і при ньому не трималися. Приславши до мене ці універсали, він, Семен, гаряче просить поради, як йому надалі чинити супроти таких лядських намірів. Отож я, гетьман, пересилаю за підданською повинністю той лист його, Семена Палія, і польські універсали до вас, великих государів, через пошту, і прошу покійно про милостивий ваш, царської пресвітлої величності, указ, що йому, Семенові, на те прохання порадити. На цей випадок доношу покійно вам, великим государям, і те, що писав до мене з Переволочної слуга мій Іван Рутковський, доносячи, що прибув до дніпрового берега на Переволочанський перевіз мій посланець Петро-тлумач, якого я за вашим, великих государів, указом посилав у Крим, а з тим тлумачем є якийсь великоросійський чоловік, якого відпущено разом із ним із Криму. Лист про це його, Рутковського, писаний до мене, посилаю в приказ Малої Росії, а того тлумача і великоросійського чоловіка сподіваюся' щодня і щогодини. Як тільки вони прийдуть, відразу ж виправлю їх без загайки до вашої царської пресвітлої величності і накажу в дорозі вдень і вночі поспішати для швидкого донесення про кримську поведінку. При цьому якнайпокійніше віддаюся премилосердній вашій, царської пресвітлої величності, благостині.

Писано 15 грудня 1693 року»

¹⁴⁰⁰ Універсал подано в перекладі з польської мови.

Копія гетьманського універсалу до Палієвого війська ¹⁴⁰⁰:

СТАНІСЛАВ ЯН НА ЯБЛОНОВІ ЯБЛОНОВСЬКИЙ,

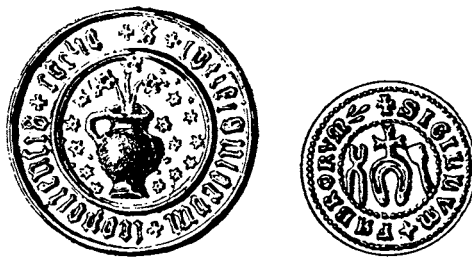
краківський каштелян,
великий коронний гетьман.

Відомо чиню при ласці моїй із зичливим поздоровленням осавулам, панам сотникам і молодцям полків, як кінного так і пішого, які стоять під полковником Палієм, котрий чинить непослух на розпорядження його королівської милості та мої. Посилав я спочатку, минулої кампанії, мої універсали, щоб ви приходили на послуги його королівської милості і Річі Посполитій під Сороки, а потім до шанцю під Кам'янець, де вас чекало належне задоволення та нагорода. Оскільки жодного разу не послухали ви мого розпорядження, то, бачачи очевидний заколот, доносив вам ще з обозу через його милість пана Бальцера Вільгу, рейментаря військ його королівської милості та Річі Посполитої, у своїх універсалах, що згаданий Палій за свої великі ексцеси ¹⁴⁰¹, злочини й непослушенства достойний кари, яка віддається за бунт, як і кожен, хто при ньому тримався б. Так само й тепер остерігаю вас через цей мій універсал: як тільки прийде це писання в якусь найпершу сотню, щоб ви від згаданого Палія відразу ж відступалися, при ньому не трималися, його не слухали і приставали зі своїми сотнями до зичливих і слухняних його королівській милості та Річі Посполитій полків. Коли те вчините, упевнюю вас, що знаки, одержуєте і платню свою, як і інші, що перебувають у послушенстві, відберете без загайки й омани. Коли ж лишитесь при своїй зятятості і залишатиметесь при тому заколотникові, щоб допомагати йому, то вирішив я зносити вас і ставитимуся до вас як до ворогів його королівської милості та Речі Посполитої. Знайте, отож, про те і чиніть, як вам краще.

¹⁴⁰¹ Ексцеси — зловживання, нестриманість.

Діялось у Львові, 29 листопада 1693 року

Станіслав Яблоновський, краківський каштелян,
великий коронний гетьман

Печатки львівських гарбарів і ковалів (37).

¹⁴⁰² Універсал подано в перекладі з польської мови.

Копія другого гетьманського універсалу, писаного до хвастівського поспільства ¹⁴⁰².

СТАНІСЛАВ ЯН НА ЯБЛОНОВІ ЯБЛОНОВСЬКИЙ,

краківський каштелян,
великий коронний гетьман,

Відомо чиню при моєму зичливому поздоровленні статечним жителям міста його королівської милості і Речі Посполитої Хвастова.

Вже і самі можете про те знати, що полковник Палій явний заколотник, не слухає його королівської милості та моїх розпоряджень, а через те, хто при ньому лишається і його слухає, мусить бути такий же. А оскільки це йому без загрози і слушної кари не минеться, остерігаю вас і доношу в цьому моєму універсалі, щоб ви його не трималися, йому ні в чім не допомагали і його не слухали. Взагалі, коли до того прийде, то щоб ви його, як заколотника, з міста видали, інакше, коли того не учините, я накажу карати і зносити вас вогнем та мечем як ворогів його королівської милості та Речі Посполитої. А коли так учините, упевнюю вас королівською милістю та увагою.

Діялося у Львові 29 листопада 1693 року

Станіслав Яблоновський, краківський каштелян,
великий коронний гетьман

За давнішими особливими гетьманськими донесеннями у грамотах до великих государів про Палієвий з полковником переяславським Мировичем та полковником компанійським Пашковським воєнний промисел під Тягинею і битву на Кодимі, яка відправлялася з бусурманами впродовж двох днів, прислано від великих государів Палієві з його полчанами, а також Мировичу та Пашковському осібне вдарування за труди, яке гетьман за монаршим указом прийняв і, звітуючи за прийом його, звіщав великих государів про Палієву фантазію, яка не вміє ховати таємниць, також і про рейментаря Вільгу, який наближався під Хвастів з військами і який повернувся назад, углиб Полісся, без кровопролиття, і про заняття зимових квартир на Поліссі Палієвим товариством тощо. Писав гетьман про це з Батурина 20 грудня в такій своїй грамоті до великих государів:

«За милостивим вашої пресвітлої величності указом привіз і видав мені, гетьману, присланий піддячий Малоросійського приказу Олексій Меньшиков милостиве ваше монарше ударування полковником мого рейменту переяславському Івану Мировичу і охотницькому Григорію Пашковському по об'ярі ¹⁴⁰³, мірою по шість аршин, і по парі соболів, ціною по 15 рублів, а Семенові Палію сукно кармазин, мірою шість аршин, три косяки ¹⁴⁰⁴ блискучих китайських камок ¹⁴⁰⁵, дві пари соболів, пара по 15 рублів, хутро хребтове

¹⁴⁰³ Об'яр (муар) — лискуча тканина з переливом.

¹⁴⁰⁴ Косяк — шматок; тут, очевидно, — косовий сажень, приблизно 2,13 м.

¹⁴⁰⁵ Камка — шовкова візерунчаста тканина.

¹⁴⁰⁶ Горлатна лисиця — очевидно, це лисиця *Vulpes alorex*, руда з чорним, кінець хвоста чорний.

горлатних лисиць ¹⁴⁰⁶, а на його, Палієвих, полчан по сто ефимків. І я, те відібравши, віддав їм, згаданим полковникам, переяславському й охотницькому, невідкладно, що їм належало, а що найменовано Семену Палію і його полчанам, те відішлю в Київ через осідлого батуринського козака Романа Проценка, який не раз бував перед цим у нього, Семена Палія, бувши йому знайомий і нам вірний. Так і недавно послав я його туди, у Хвастів, до нього, про що вже писав вам, великим государям, через пошту. А оскільки наставляє мене милостивий вашої царської пресвітлої величності монарший указ, щоб те милостиве ваше монарше ударування було віддано йому, Семену Палію, та його полчанам тихо (аби про те зовсім ніхто не знав не тільки на сусідньому боці, але й з тутешніх щоб нікому не було то відомо), то я накажу з великим наляганням тому моему посланцю Роману Проценку, щоб він із Києва до Хвастова тихо послав визначеного чоловіка і звістив його, Семена, хай би він або сам у Київ приїхав, або кого прислав замість себе вірогідного. А після прибуття його або його посланця, щоб він, Семен, віддав з усілякою засторогою те ваше монарше ударування, і в будь-який спосіб домовився б, і твердо закріпив би, щоб він, Семен, ту вашу монаршу прещедру милість прийняв тихо, нікому з чужих, також і поспільству хвастівському, не зголошував про це, але щоб належно притримав це собі в таємниці, а найменоване полчанами роздав без жодної оголоски.

Я правдиво обіцяю вам, великим государям, що з мого, гетьманського, боку про ту вашу монаршу таємницю не провідає ніхто, бо тут у мене в Батурині при інших всіх ваших монарших грамотах, що мають у собі таємниці, цю вашу, великих государів, поважну грамоту, що її приніс вищеназваний піддячий, буде покладено в доброму спряті і її ніхто, крім ближнього, хто тим ділом займається, читати не зможе, так само і згаданий мій посланець Роман Проценко, маючи від мене щодо того твердий та міцний наказ, ніколи про те не зголосить. Тільки на самого Палія, щоб міг те утаїти, покладатися я не можу, оскільки він такого норову, що подібних секретів ховати не хоче, але ще більше оголошує, і доказом тому те, що він прислане перед цим у Хвастів милостиве ваше монарше жалування, оксамит та інше, не таємно, як йому від мене говорено, але явно і з великою перед народом оголоскою прийняв, кладучи те собі на голову і говорячи просторими словами, що то прислано йому з великої вашої, великих государів, милості. Та й хоругву, і значки військові, таємно дані йому в полк у Києві з превеликої вашої монаршої милості, відразу ж зголосив народу, їздячи з ними відкрито по київських вулицях.

Отож з огляду на це годі й тепер сподіватися, щоб він заховав ту таємницю в секреті, однак, скільки способу стане, буду його про те через нарошного посланця міцно упоминати, щоб, згідно вашого, великих государів, указу, примусив себе чинити в тому ділі статечно, щоб таємниця вашої царської пресвітлої величності від нього нікому навіч не виходила. А коли той посланець мій, прибувши до Києва, побачиться з ним, Семеном Палієм, і ту вашу, царської пресвітлої величності, прещедру милість віддасть чи йому самому, чи посланцю, то яка буде поведінка при цьому відданні, про те я не загаюся учинити вам, великим государям, належне донесення. А тепер, тобто вчора, пишучи через пошту, доносив я вам, великим государям, так само доношу покірно й цим моїм листом, що той згаданий мій посланець Роман Проценко, бувши в нього, Семена Палія, у Хвастові і повернувшись звідтіля до Батурина, приніс від нього мені таку звістку, що рейментар Вільга з польськими хоругвами і козацькими охотницькими полками був недалеко від Хвастова і, нічого до наміру свого не справивши, без бою і жодного кровопролиття відійшов геть у глибокі поліські краї, змушений лишити порожніми всі ті місця, на яких у минулих літах стояли полчани Семена Палія. Отож Семен Палій, як і раніше, розіслав на ті становиська своїх полчан із Хвастова і людей, жителів поліських, які, злякавшись лядських

¹⁴⁰⁷ Черногородка — село на р. Ірпін, неподалік Фастова.

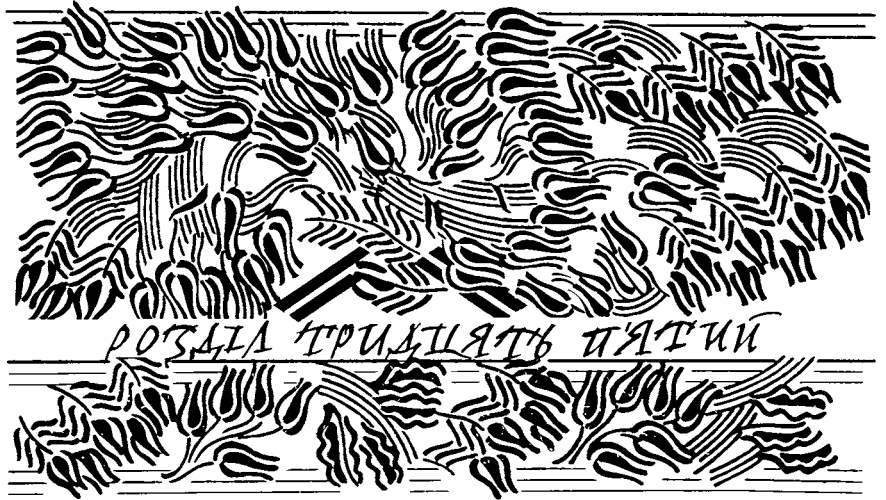
військ, позбігались у Хвастів чи в Черногородку ¹⁴⁰⁷ з містечок та сіл, розпустив усіх по їхніх домівках, а до королівської величності послав особливих посланців бити чолом: чому на нього вчинено такий ворожий наступ?

Ще й те посланець мій Роман Проценко доніс мені словесно, що він, Семен Палій, від якогось наказного полковника, котрий старши-нував у охотницькому козацькому полку, був опечалений докучними словами і вже після відходу рейментаря Вільги посилав він із Хвастова свого писаря з півторастами чи й більше коней, і той писар зі своїми людьми того наказного полковника, з його товаришами, розшукав на польських селах і його самого, так само й товаришів його, силою припровадив до Хвастова. Тоді хотів був Семен Палій, буди підпий, погубити його, але він, мій посланець Роман Проценко, який прибув туди до нього у Хвастів саме на той час, упросив і ублагав його моїм гетьманським іменем, щоб не завдавав йому погуби. Тоді він, Семен Палій, лишивши наказного полковника живого, тримає його в ув'язненні.

Він-таки, Семен Палій, після відходу від Хвастова згаданого рейментаря Вільги з військом, яке при ньому було, хотів був якнайшвидше їхати до мене в Батурин, і коли б на один день він, мій посланець, не приспішив до нього у Хвастів, то, певне, виїхав би у цю дорогу. Але посланець мій, заставши його вдома, відрадив йому те чинити, отож він, Семен, лишивсь удома, відклав ту свою поїздку на майбутнє, вирішивши вчинити те після свят Різдва Господнього. І я, гетьман, домірковуюся, що він, Семен Палій, стережучись майбутніх ворожих наступів із польського боку (я гадаю, що польський бік не терпітиме таких жорстоких учинків), захоче тут, у Батурині, радитися зі мною, гетьманом, і пильно просити собі настанов, як би йому з полчанами прожити там, у Хвастові, й надалі. Отож я, вірний підданий ваш, великих государів, вашої царської пресвітлої величності, упадаючи до ніг пресвітлого вашого монаршого престолу, покірливо прошу вас, великих государів, про милостивий настановчий монарший указ: коли він, Семен Палій, приїде до мене в Батурин і проситиме супроти таких небезпек поради й настанови, то яку я маю дати на те відповідь, щоб він тоді не повертався до свого дому без відповіді від мене на свої запити й бажання.

З Батурина, 20 грудня 1693 року»

Про Палієву поведінку після видачі йому жалування; про пораду, як йому чинити, тощо; про Палієве бажання під вигадливими умовами і про грамоту на те в Москву; про бажання Полубинського, висловлене в листах, прийняти благочестиву східну віру з відкиненням римської; про козацьке військо, виправлене на Білогородський шлях для «язика», і про крелевецьких лютеран, котрі бажали благочестивої греко-руської віри; про лихі бусурманські заміри супроти Росії і про лядське приятелювання з турками; про справи й кореспонденції царські й патріарші з митрополитом і гетьманом щодо іноземних осіб, яких неслухно називають у Росії патріархами; про заступництво московського патріарха за межигірських ченців; про польське заспокоєння стосовно Палія; про щасливі військові успіхи Палія зі Свічкою під Казикерменом; про Палієвих тлумачів; про перебування Палія в Батурині і про ударування йому; про бусурманські наміри супроти України з Петриком тощо; про полки, виправлені гетьманом до Азова, які повернулися без успіху; про щасливі військові успіхи в Криму і про похвальну на те патріаршу грамоту війську, писану до гетьмана; про гетьманську відповідь патріарху; про велике старання короля Собеського скасувати в своїй Русі благочестя і зміцнити в ній унію; про з'їзд щодо того у Львові; про королівського, посланого туди, посла і про його промову до русів; про козацькі війська, які плундрували Білогородщину і здобули ханську палатку; про відступ до Случі рейментаря Вільги; про стації Палієвого війська і про Палієвих посланців з татарськими «язиками» до короля та коронного гетьмана; про ласкаву королівську та гетьманську відповідь до Палія; про грамоту московського патріарха до київського митрополита щодо духовних грецьких осіб; про ахридонського патріарха Мелетія.

оку від осяяння світил небесних 7202, а від утілення слова божого сина 1694 року. Хоч я вже досить написав у минулому році про Палієві небезпеки від польських наступів і про його бажання, так само й про інші всілякі його дії, однак змушений описувати його,

Палієві, небезпеки й утруднення від поляків та й усілякі інші події, які дісталися до мого відома, і в цьому році. Адже заздрісні на добро людське поляки, повстаючи на Палія, спершу ганили і називали його заколотником, а потім хвалили й декларували йому свою повагу. Все це оповідається нижче, а в першу чергу кладеться грамота гетьмана Мазепи до царських величностей про секретне віддання Палієві з його полчанами монаршого ударування, про польський на нього наступ, про таємну пораду, в який спосіб міг би він відійти від поляків і цілковито підхилитися під царську дер-

жаву, і про стягання відомостей з муляньського й волоського боків, про чужоземні й польські наміри. Її писано з Батурина, 29 грудня отак:

«Доніс я вже вам, великим государям, вашій царській пресвітлій величності, що за вашим всесильним указом з милостивим вашим монаршим ударуванням охотницькому полковнику Семену Палію та його полчанам посилав я Романа Проценка і звелів йому, зупинившись у Києві, дати швидко знати йому, Семену Палію, у Хвастів, щоб він, Семен, приїхав у Київ або прислав замість себе когось тихого й таємного і відібрав ті милостиві ваші монарші щедроти. І він, Семен Палій, прибув тоді зі своєю жінкою в Київ, але посланець мій Роман Проценко, приїхавши туди, не застав його, бо він, Семен, прочувши про те, що з польського боку почав по-ворожому наступати на його полчан, котрі були в різних місцях на становиськах, рейментар Вільга з польськими хоругвами й козацькими охотницькими полками (про що доносив я вже вам, великим государям), одразу ж поспішили з Києва до Хвастова, лишивши свою жінку. Тоді мій посланець за даним йому від мене наказом

Паліха (9).

сповістив про себе йому, Семену, закликаючи його в Київ, щоб там або сам через себе, або через свого посланця прийняв милостиве ваше монарше ударування. Але він, Семен Палій, повідомившись про те, відмовився особисто їхати в Київ і людей від себе посилати не захотів з огляду на те, що на нього чиниться від поляків ворожий наступ, і попросив мого посланця, щоб їхав до нього разом з його жінкою у Хвастів і щоб віддав там йому і його полчанам у руки вашу монаршу милість, яку має у своїх руках. І він, згаданий мій посланець, вже не списуючись про те зі мною, їздив разом з його, Семеновою, жінкою до нього, Семена, у Хвастів і віддав вночі тихо, без жодної оголоски йому і його полчанам ту вашу премилосерду монаршу милість. І як тільки повернувся звідти до мене, в Батурина, я відразу ж послав його до вас, великих государів, з належним про те донесенням; через нього посилав у приказ Малої Росії для відома вам, великим государям, і листа його, Семена Палія. А осібно він, посланець мій, у тому-таки государському приказі донесе словесно, що він бачив у Хвастові і про що там чув. А я тихо переказував через нього, мого посланця, Семену Палію, що його з усіма полчанами, з огляду на договори вічного миру, явно прийняти з польського боку на бік вашої царської пресвітлої величності неможливо, хіба йому звідти через небезпеку вдатися зі своїми на Запорожжя, а від Запорожжя уже приходити сюди, в Малу Росію. Що ж він, Семен, говорив при тому, те він, посланець, розкаже, де належить, словесно.

А я тут-таки доношу покірно вам, великим государям, що для стягнення досконалих відомостей про чужоземне поведження, а осібно про початі наміри польського боку до миротворства з бусурманським боком посилав я особливого свого посланця Михайла Степанова, того, який і перед цим був у Яссах, до володарів мултянського й волоського, через якого писав я до волоського господаря цифрами, а до мултянського володаря писав я руським письмом, просячи звідомлення про тамтешні поведження і всілякі звістки. Цей руський листок звелів я йому, моєму посланцю, ховати при собі таємно й секретно подати йому, мултянському володарю, і просив я осібно ще й те, щоб він, мултянський володар, як людина розумна, зволив розсудливо звідомити й написати до мене про таке: яке це діло чи хитрість, що римський цісар і венеціани¹⁴⁰⁸ (як ходять чутки) хочуть стояти супроти бусурман невідмінною війською, а королівська величність із польським боком, який перебуває з ними, цісарем та венеціанами, у міцному союзі, шукає в них, бусурман, миру, через що приймає в себе послів кримського хана і знамірився послати туди й свого посла. З чим, ото ж, як повернеться потім той мій посланець від них, володарів, назад, з тим усім вишлю я його з належним поспіхом до вас, великих государів.

*З Батурина, 29 грудня 1694 року»*¹⁴⁰⁹

Після виправи тієї грамоти на Москву прибули незабаром від Палія до гетьмана Мазепи його посланники з листовним привітанням зі святом Різдва Господнього і з ретельним бажанням, як листовним, так словесним, воєнної помочі від лядського наступу з трьома умовами, вигаданими Палієм для його ж таки, Палієвої, користі, на які гетьман, не мігши дати зволення без монаршого відома, писав про все це з Батурина 4 січня до царських величностей таку свою простору грамоту:

«Прислав до мене охотницький полковник Семен Палій особливих посланців, полкового обозного Циганчука і свого родича, з привітанням урочистого свята Різдва Господнього і писав до мене свого листа, в якому спершу подає святкове вітання, а потім ретельно прохає помочі й рятунку від польських військ, які вже почали супроти його полчан криваві починання: бажать завершити той

¹⁴⁰⁸ Тобто австрійський імператор Леопольд I і венеційці.

¹⁴⁰⁹ Має бути 1693 року. Мазепа, очевидно, тут застосовував російське літочислення, яке до 1700 року починалося з вересня.

свій ворожий намір неодмінним наступом. Щоб було про те відомо вам, великим государям, вашій царській пресвітлій величності, посилаю його, Семена Палія, листа у приказ Малої Росії для достатнього донесення. А оскільки ці його посланці йому, Семену Палію, люди вірні й надійні, то він наказав їм прохання своє і всіх своїх полчан та жителів міста Хвастова подати мені, гетьманові, плачевно, дбаючи про той-таки рятунок. Ті його посланці просили собі допомоги в словесній мові до мене у троякий спосіб: або щоб йому, Семену Палію, і всім полчанам я певно допоміг виправною військом, з яким би він міг оборонитися від наступу польських військ; або, коли помочі дати годі, щоб я дозволив йому, всім полчанам і хвастовським жителям, зійти з Хвастова і поселитись у Василькові чи в Триполі, які обидва є містами запустілими, а за мирними договорами належать до вашого, царської пресвітлої величності, боку, а коли того дозволу дістати їм не можна, то щоб дав йому дозвіл удатися до помочі бусурман. Бо хоч за пресильним монаршим указом дійшла від мене, гетьмана, до його, Семена Палія, вух та пропозиція, що він сам, коли захоче того, з жінкою і дітьми своїми, без людей, що з ним є, може бути прийнятий сюди, в богохраниму державу вашої царської пресвітлої величності, а коли не хоче лишати полчан, то щоб з ними ішов туди, звідки прийшов,— на Запорожжя, а звідти, розіславши своїх полчан у малоросійські міста, прибув би сюди ж таки без людей і сам, однак він того (так чи так) чинити не хоче, розмірковуючи, що йому самому, без своїх полчан, приходити сюди, а там, у Хвастові, лишати людей на згубне ім'я, видається соромним і грішним, та й на Запорожжя з людьми, які мають жінок та дітей, вдаватися незручно, а, окрім того, люди, котрі живуть із ним у Хвастові, різнитися від нього і прийняти польської влади собі не хочуть. Отож (каже посланець) він, Семен Палій, коли не може дістати помочі й оборони, хотів би з усіма людьми, жінками і дітьми, піти простим шляхом з Хвастова під великодержавну вашу, царської пресвітлої величності, руку, а місто Хвастів покинути в такому ж розорі, в якому застав його перед тим приходом зі своїми людьми. І на ті його, Семена Палія, прохання я відписав до нього, що нічого з тих трьох речей без вашого, великих государів, указу дати йому й дозволити не можу, про що я написав йому нашвидку, і обіцяв йому дати про те відповідь згодом. А про те слово, яке сказали його посланці, щодо шукання помочі в бусурман, говорив я їм, посланцям, простою мовою з пропозицією, щоб він, Семен, не важився того чинити, оскільки те діло вам, великим государям, православним християнським монархам, і всьому християнству гидке і йому, Семену, котрий відбирає превелику вашу монаршу милість, чинити того не годиться, і щоб він зі своїх думок викинув такий негідний намір. У цьому вони обіцялися виконати мій наказ. А говорив я їм-таки, посланцям, що коли вже польський бік бажає приступити до миру з бусурманами, то не захочуть вони, бусурмани, дати йому, Палію, жодної помочі, на що вони, посланці, відповіли: аби тільки він, Палій, дав хоч будь-який відгук, то йому відразу буде прислана допомога, оскільки перед тим самі бусурмани таке йому пропонували. Отож я, вірний вашої царської пресвітлої величності підданий, про це все нашвидку доносячи вам, великим государям, покірливо прошу вашого монаршого указу: яку маю дати відповідь на ці гарячі й настійні прохання Семена Палія?

І те мені немало долягає: він, Семен Палій, сміє писати, що відсиджувався там, у Хвастові, будши обнадіяний моїм гетьманським словом, і людей, що були з ним у не малому числі, приймав, і змножував поселення, не маючи ніякого іншого способу оборонити себе. Але ніякого обнадіювання я ніколи йому не чинив, окрім того, що тільки за вашим монаршим указом у багатьох ваших, царської пресвітлої величності, грамотах, обнадіював його вашою, царської пресвітлої величності, милістю, запобігаючи того, щоб він через

Архієпископ Ф. Углицький (54).

¹⁴¹⁰ Теодосій Углицький (30-і роки XVII ст.— 1696) — наступник Лазаря Барановича на чернігівській архієпископській кафедрі з 1692 р.

¹⁴¹¹ Можливо, мається на увазі війна литовського князя Ольгерда з Польщею, яка закінчилася миром у 1377 р. Сином Ольгерда був Ягайло, який, одружившись з польською королевою Ядвігою, почав насаджувати в Литві католицтво у др. пол. XIV ст.

¹⁴¹² Лівобережного гетьмана І. Мазепи.

¹⁴¹³ Генеральним осавулом був А. Гамалія.

¹⁴¹⁴ До начальника російської військової залоги в Чернігові В. Долгорукова.

¹⁴¹⁵ До чернігівського полковника Я. Лизогуба.

безрозсудні дії не прийшов до якихось ворожих намірів, згубивши зовсім надію в Короні Польській, до якої уже втратив віру цілком, хоч немалими було його обнадіювано добродійствами. Але він, будиши простим чоловіком, не зрозумів моїх слів, які пропонувалися йому у вашім монаршім указі, а побачив собі й людям, що перебувають при ньому, таке неподобне обнадіювання, яке тепер викладає у своїм листі. Про нього, Палія, думний дяк, його милість пан Ємеліян Ігнатієв Українцов, дуже розумно каже, що добре було б прийняти його з усіма людьми, котрі при ньому перебувають, до того, коли він не ввійшов з польським боком у сварки, а тепер, коли він уступив з поляками у криваве змагання, то нам, прийнявши його, треба братися і за зброю, оскільки польський бік легко залишити його не схоче.

З Батурина, 4 січня 1694 року»

Після виправи тієї грамоти на Москву прислав до гетьмана Мазепи преосвященний чернігівський архієпископ Теодосій Углицький ¹⁴¹⁰ два латино-польські листи від пана Домініка Полубинського, хоружого Смоленського воєводства з Глухович, писані до нього, отця архієпископа, та до гетьмана 14 січня з побажанням: коли відкине він римську схизматичну віру, то щоб прийняли його в богохранному державу благочестивих російських монархів, хоче-бо удостоїтися первісного синівства (після своїх предків) у святій православній східній греко-руській церкві. Ці листи мають у собі таке:

Ясновельможний у Бозі превелебний милостивий ксьондже,
архієпископе чернігівський, мій вельми милостивий пане
і милостивий добродію!

Дідівська релігія моїх предків, яка погасла в них після війни між поляками та Литвою ¹⁴¹¹, і віра руська святої східної церкви є мені оказією, щоб віддати давнє з предків підданство їхнім милостям московським царям, які її сповідають і шанують, і виїхати в їхню державу. До цього закликає мене як збудження в мені тої-таки релігії, так і обридлі і все лихіші вчинки римської релігії не тільки у світських, а найбільше в духовних справах, про які важко говорити, не те що писати; окрім того, зважаю на велику й мудру ласку великовладних московських монархів до держав, губерній, підданих і до тих, котрі вдаються під неї, — це відомо цілому світові. А оскільки в Польщі і в Литві заборонено конституцією (під страхом смертної кари і відібрання добр) повернення до покинутої предками віри й релігії, ота кара є перешкодою до виконання мого заміру. Отож я хочу вдатися у підданство їхніх милостей царів, бо маю тепер найпригожіший час через численні оказії, про які оповім вашій милості, милостивому пану, коли побачимось; хочу сподіватися на те і цю справу довершити. А щоб знайти й пізнати в небезпеці певного приятеля, щоб не бути покинутим без уваги і не чинити легковажно, я вношу тепер моє писане прохання до ясновельможних його милості пана гетьмана сіверського ¹⁴¹², його милості пана генерального осавула ¹⁴¹³, його милості пана чернігівського воєводи ¹⁴¹⁴, його милості пана чернігівського полковника ¹⁴¹⁵ і їхніх милостей панів сотника та чернігівського писаря і прошу й самого вашої милості, милостивого пана, в тому ласки, сприяння і допомоги при уданні до їхніх милостей царів і до найменованих, щоб зволив у тім намірі, подаючи помічну руку, оскільки сам тут правиш, близько допомогти і до них підступити. Потягне до того вашої милості, милостивого пана і добродія, сама оця релігія, якої ви є прелатом і найгіднішим єпископом, коли, пастирю, заженеш із неволі у власну загорожу заблудне овеча. Знаю, що за високою ласкою милостивих царів і ясновельможного, його милості, пана гетьмана, цілої ради і їхніх милостей панів воєвод, хоч

мені через релігію і начальників доведеться покинути свої маєтності й становище, відшкодують вони це щедротливою рукою і визначать, хоч би з давніших добр мого діда й батька на Сівері й Смоленщині, таке місце, на якому я міг би служити службу за достойність божих церков та за царську і молити божий маєстат про щасливе панування і добре здоров'я їхніх милостей. Прошу в цьому особливої ласки вашої милості, милостивого пана, і сприяння, не бажаючи чинити цього зараз самому, щоб не втратити певних речей задля непевних у майбутньому, аж доки не відберу від згаданих їхніх милостей і від самого вашої милості, милостивого пана, та добродія, без загайки певну й ґрунтовну декларацію через письмову відповідь, з якої зрозумію, чи буде відмовна, чи ствердна мені відповідь, а тоді вже зможу по-справжньому поклонитися вашій милості, милостивому панству.

Сподіваючись цього і віддаючи себе в ласку вашої милості, милостивого пана та добродія, припадаю до отецьких ніг, лишаючись найнижчим слугою вашої милості, милостивого пана та милостивого добродія.
Домінік Полубинський.

З Глухович, 14 січня 1694 року»

Другий лист до гетьмана від нього ж таки:

Ясновельможний милостивий пане гетьмане військ сіверських,
їхньої царської милості,
мій вельми милостивий пане і милостивий добродію!

¹⁴¹⁶ Тобто засадам людського життя.

Властивим є те людській конституції¹⁴¹⁶, що на тому світі люди мають підлягати всіляким, часто непередбаченим, відмінам, інколи по заслuzі, а часом за зволенням найвищого творця. Я тепер сподіваюся на такий вислід, що коли мені буде віддано вашої милості, милостивого пана, ласкаве сприяння і ласка, то я остаточно вирішу виїхати за кордон під милостиву протекцію їхніх милостей царів і саму вашу милість, милостивого пана, аби тільки міг би мати я безпечне притулиско. Оказією до того не є ані невірність, ані зрада супроти його милості короля і Річі Посполитої — збридив я собі тільки римську віру, яка чинить тепер багато лихих учинків, і погіршення у духовенстві намножилося через симонію¹⁴¹⁷ і продавання божої ласки, а в світському панстві, через беззаконня і кривди, які діються не без порушення совісті від вищих станів меншим, убогим. Бачучи близьку погибель через незгоду духовенства і зраду панів та гетьманів, також уважаючи на те, що народ польський живе без права і справедливості, бажаю я привернутися до батьківської релігії грецької святої східної правовірної церкви моїх предків і взяти її, відкинену. А в нас ті духовні прелати постановили в сеймових конституціях за згодою цілої вітчизни, що того, котрий став римлянином з руської релігії і з інших вір (хоч би й мав спадкоємче право) і котрий повернеться до батьківської чи дідівської віри, покарано було на горло і відібрано всі добра. Через це я в межах Польського королівства і Литовського князівства не можу повернутися до православної релігії і приходжу з найнижчим моїм поклоном під протекцію царів, їхніх милостей, і вашої милості, милостивого пана, як до ревнильників, діячів та поширювачів тієї релігії, обіймаючи ноги мого милостивого пана, щоб у тій оказії не потерпіти відторгнення; і маю я надію на те ласкаве сприяння, адже цілому світу відома ласкавість і щедротливість їхніх милостей царів. Так само не захоче відкинути мене від цього підданства протекція та ласка вашої милості, милостивого пана, а забажає прийняти за підданого обивателя вітчизни їхніх милостей царів незмірної держави і поставити на тій-таки службі мене, слугу свого підданого, в Смоленським та Чернігівським воеводствах, де

¹⁴¹⁷ Симонія — продаж та купівля духовних посад у католицькій церкві у середні віки.

¹⁴¹⁸ Тобто батько.

служили до війни предки наші і родич мій ¹⁴¹⁸ батькові їхніх милостей царів. Цього кількаразово бажав через свої ласкаві державні грамоти блаженної пам'яті милостивий цар, намовляючи повернутися до православної віри, але родич мій відмовляв, жалуючи мале потомство і жінку свою, нашу матір. Маючи це в пам'яті, хоч і був я на той час у малих літах, хочу привітати той намір і вчинити задоволення його милості цареві, і остаточно бажаю бути тепер вірним підданим їхнім милостям царям. Коли ж приведе мене до цього особлива ласка й протекція вашої милості, милостивого пана, я, зазнавши її, за щасливе панування і добре здоров'я їхніх милостей царів і вашої милості, милостивого пана, молитися повинен буду до кінця свого життя, а тепер, стелячи себе самого під ноги вашої милості, мого милостивого пана, і віддаючись на ласку, чекатиму пожаданої письмової відповіді, лишаючись назавше

Вашої милості, милостивого пана,
зичливий і найнижчий слуга
Домінік Станіслав Полубинський,
хорунжий Смоленського воєводства.

З Глухович, 14 січня 1694 року»

Після такої відозви й бажання пана Полубинського вчинено до нього відповідь від архієпископа та від гетьмана, щоб, не знехаюючи того доброго і спасенного наміру, прибув з безсумнівною надією на гетьманську щодо себе ласку. Одержавши ці відповіді, прибув він у Чернігів, відторгнувся від римської віри і, як годиться, прийняв святе благочестя. Потім невзабарі оженився, поймавши дочку значного чернігівського товариша Карпа Мокрієвича, і, облагодіяний гетьманською повагою, почав жити в Стародубі, де був невзабарі поставлений городовим отаманом.

Невдовзі по тому, коли гетьман дістав з Палієвого донесення лядські кореспонденції з турками, то виправив був на шлях, що лежав з Білогородщини до Криму, для взяття «язика» бувшого кошового отамана Федька ¹⁴¹⁹ з півторастами компанійців і, ознай-

¹⁴¹⁹ Федько був кошовим у травні—червні 1692 р.

Будинок друкарні
Києво-Печерської лаври (33).

мовуючи про те в Москву, звідомляв тоді ж таки і про одного лютеранина, який прибув з пруського Кролевця і який прийняв благочестиву віру (я гадаю, що йдеться тут про Михайла-органіста, який лишився для доброго подвижництва схимником у Києво-Печерському монастирі, про прибуття якого в Батурин із Пруссії просторо оповів під минулим роком), і про інших кролевецьких лютеран, які бажали святого православ'я, в такій своїй писаній 21 січня з Батурина грамоті:

«Прислав до мене охотницький полковник Семен Палій свого листа, ознайомуючи про одного свого полчанина, який з певної нагоди був за рікою Дністром у поганських житлах Тягині та в інших місцях, і, повернувшись до нього назад, розповів йому про польського посла до турецького султана, виправленого для миру, і про двох мурзів, відпущених назад із Польщі із значними подарунками, котрі в його бутність ішли через тамтешні краї, знамірюючись до Андріанополя¹⁴²⁰, де має бути, як повідають, у султана турецького і кримський хан; оповів про інші поголоски, про тамтешні події і про бусурманські наміри. Отож я, вірний підданий вашої царської пресвітлої величності, посилаю за моєю звичайною повинністю для донесення тих відомостей той Семена Палія лист при цьому моєму листі у державний ваш монарший приказ через пошту.

¹⁴²⁰ Андринополь — грецька назва міста Едірне в європейській частині Туреччини, давня турецька столиця.

А щодо бувшого кошового отамана Федька, якого я навмисне вислав з півторастами чоловік добрих компанійців на бусурманські шляхи, що лежать з Білогородщини на Крим, для «язика», то тому вже минуло сім тижнів; а ще послав я особливого посланця для звісток у Волоську та Мултянську землі,— вони не повернулися й досі. Коли ж, дасть Бог, вони повернуться, то я швидко учиню належне донесення вам, великим государям.

Доношу ще вам, великим государям, і те, що цими днями прибули до мене в Батурин з Литовського князівства з міста Вільни люди; один чоловік, котрий був у церковних справах у преосвященного митрополита минулого року, а другий чоловік такий, що, будши в бусурманській неволі, з божою поміччю звільнився з неї і знамірився побувати в Києві, щоб поклонитися святим печерським місцям; третій — німецької породи з міста Кролевця, з-під влади брандербурзького князя, із тих німців, котрі покинули лютерську ересь і хочуть прийняти за правим наміром православну християнську віру східного обряду. І вже цей чоловік, що прибув сюди, став остаточно сином східної церкви; він розповідає, що ті німці, котрі в Кролевці і коло Кролевця мешкають і які знамірилися прийняти православну віру, мають надію на превелику і милосердну милість вашої царської пресвітлої величності, що в тому їхньому починанні буде їм монарше заступництво й поміч, при сприянні якої сподіваються вони бути звільнені від чужовірного і шкідливого блуду своїх душ. А ще ті литовські люди оповідають, що призначений сейм відкладено через те, що королівська величність дуже сильно хворіє, і на той сейм, либонь, і литовські сенатори, а особливо великий гетьман Сапіга виїхав був, однак лишився у своїх литовських межах¹⁴²¹.

¹⁴²¹ Король в цей час був у Жовкві й справді сильно хворів. Сейм було зірвано завдяки литовському великому гетьману Казимиру Сапезі.

З Батурина, 21 січня 1694 року»

Коли після виправи в Москву вищеподаної грамоти гетьман дістав відомість з листа переяславського полковника Мировича і з розповіді товариства його полку про ворожі наміри бусурман супроти Малої Росії і про польське приятельство з Оттоманською Портою, шкідливе Російській державі, то 24 січня писав з Батурина про те в Москву таку свою грамоту:

«Писав до мене переяславський полковник, доносячи, що три чоловіки його полку, козацького чину, були в торгових справах за рікою Дністром у землі бусурманського володіння, де живе Стецик Ягорлицький, і звідти повернулися вони в цих числах у Переяслав

та й сказали йому, що сам хан, покликаний до турецького султана до Андріанополя, а там, у Білогородщині, солтани, котрі перебувають під ханською [владою], конечно готуються з кримськими солтанами, притриманими там-таки після венгерської війни, іти з білогородськими ордами під малоросійські, вашої царської пресвітлої величності, міста (в чому їм, господи Боже, не допоможи!), а особливо там, у Білогородщині, носяться поголоски про те, що польський посол пішов до бусурман і вже поляки стали бусурманам братами і мають їм, бусурманам, допомагати у всіх війнах. З цією відомістю він, переяславський полковник, прислав до мене з тих трьох козаків, котрі були там, одного чоловіка, і я, вірний підданий вашої царської пресвітлої величності, виконуючи повинність мою, посилаю якнайшвидше того-таки козака з тією відомістю і зі словесною просторою про все повістю, а також листа переяславського полковника до вас, великих государів, щоб вам, великим государям, про все те було відомо. Після тих відомостей сподіваюся повнішого звідомлення про прихід сюди тих ворогів святого хреста, тож із Переяславського полку та з інших наказав я тримати на тому боці Дніпра особливі караули у паланках Лебединській та Уманській і в інших пристойних місцях. Коли ж мені буде принесено таке звіщення, то вони, вороги, напевне рушать від своїх поганських жител і скерують свій прихід сюди, під малоросійські міста, то я, гетьман, з військовими тяжарями відразу рушивши з Батурина, піду туди, куди вимагатиме йти воєнне діло. Для того наказав я одним полкам уже рушатися з домів, а іншим бути в повній готовності до рушення. При цьому якнайпокірніше віддаюся вашій, царської пресвітлої величності, благодистині.

З Батурина, 24 січня, 1694 року»

¹⁴²² Полковник А. Абазин перебував зі своїми козаками на Поділлі.

Потім, 29 січня, гетьман дістав від Палія відомість з Абазиного ¹⁴²² до нього, Палія, донесення, що вороги-бусурмани неодмінно збираються приходити війною під Малу Росію, а поляки неодмінно готуються прийти з військами до Хвастова на Палієве знищення. Боячися того, він просив собі гетьманського дозволу перейти з Хвастова з усіма людьми, що були при ньому, на життя до запусілого Триполя. Про це гетьман писав із Батурина до царських величностей таку грамоту:

«Писав до мене Семен Палій, ознаймовуючи про ворогів-бусурман, що вони за злопідступним бусурманським наміром своїм мають приходити на воєнні промисли під малоросійські, вашої царської пресвітлої величності, міста. Ці відомості прислано йому з міста Браслава від одного козацького полковника, якого називають Абазином, і той Абазин взяв їх від татарських «язиків», яких сам він, Абазин, піймав недавно, буди з товариством у воєнних промислах під ворожими житлами. І я за тими відомостями наказав усім полкам свого рейменту рушитися з домів і наблизитися до ріки Дніпра, та й сам маю цими днями вийти з гарматами та піхотами з Батурина і хочу простувати туди ж таки, до Дніпра, для відсічі ворогам.

В тому-таки своєму листі він, Семен Палій, докладає: у Білогородщині носиться поміж бусурман поголоска, що бусурмани з польським боком після нинішнього польського посольства мають остаточно помиритися і що польські війська збираються вчинити на нього, Семена Палія, конечний наступ. Через це він, тривожачись і жахаючись, просить настійно про те, що коли йому рятунку і помочі на Хвастів не буде, то щоб дозволити йому з усіма тими людьми, що з ним у Хвастові перебувають, перейти звідти до запусілого міста Триполя, яке лежить над рікою Дніпром на боці вашої царської пресвітлої величності. Отож я той його, Семена Палія, лист з іншими листами, писаними до нього, посилаю із особливим посланцем у

приказ Малої Росії для відома вам, великим государям, і прошу покійно про мислостивий вашої царської пресвітлої величності швидкий монарший указ, як я маю відповісти на те його, Семенове, прохання? Про це найпокірніше б'ючи чолом вам, великим государям, відаюся пренайпокірніше вашій, царської пресвітлої величності, премилостивій благодистині.

З Батурина, 29 січня 1694 року»

Того-таки 29 січня гетьман завзяв підозру на Палія, що той начебто затыгає собі для помочі супроти поляків бусурман, і про це, також про одного шляхтича, котрий прибув у Батурина з Польщі, і про Федькову, якого виправлено для татарського «язика», загайку писав із Батурина в Москву так:

«Доношу покійно вам, великим государям, що маю я з поголосок такі відомості, начебто Семен Палій, відпустивши з неволі від себе одного значного татарина, послав його навмисно в бусурманський бік, шукаючи собі там супроти наступаючих на себе польських військ помочі (про цей намір і послання його, Семена Палія, відкрили були мені слово, про що я доносив перед цим вам, великим государям). Посилаю я тепер у Хвастів нарошного батуринського козака, вивідуючись про це напевно, чи так воно діється, і писав до нього, Семена Палія, упминаючи з підтвердженням, щоб не важився чинити такого Богові, та й вам, великим государям, негодною і всьому християнству шкідливого діла, докладаючи й те, що самому йому така завзятість не може в подальшому бути пожиточна. Тоді той Семен Палій вимовлявся на те моє послання у відповіді через свій лист, що того він не чинив і чинити не хоче. То я його листа посилаю при цьому моему в приказ Малої Росії для відома вам, великим государям.

Тут-таки покійно докладаю, що був у мене в ці свіжопроминулі числа в Батурині від польського боку з листом коронного гетьмана товариш гусарської хоругви князя Радивиля, литовського підканцлера, Андрій Яблоновський, шукаючи збіглого свого челядника, який, багато зашкодивши в його маєтку, начебто відійшов на цей бік, але не зміг того шкідника ніде захопити. Отож я невзабарі відправив його й назад, а якого він мені приніс від коронного гетьмана листа, то його я, як і список мого відпису, писаного до нього, гетьмана, і листи чернігівського полковника ¹⁴²³, принесені мені зі звідомленням, посилаю в той-таки малоросійський приказ.

Доносив я кількаразово вам, великим государям, про те, що послав я Федька, бувшого кошового отамана, з товариством під ворожі житла для здобуття татарського «язика», через якого можна було б провідати про ворожі заміри й замисли. Але, очевидно, через великі сніги й морози не міг він, Федько, й досі здобути жодного «язика», і одна частина його товариства уже повернулася назад у міста, а з другою частиною сам він ще лишився біля гирла ріки Дніпра поблизу ворожих жител для чинення подальшого свого щодо «язиків» промислу. Про це написав мені лубенський полковник ¹⁴²⁴, і я посилаю його листа до вас, великих государів, у приказ Малої Росії для відома.

З Батурина, 29 січня 1694 року»

У минулому 1693 році святійші вселенські патріархи ієрусалимський Досифтей і константинопольський Калинник писали в Москву грамоти про мандрівних архієпископів, які приїжджають у Російську державу для милостині і називаються патріархами, як, наприклад, Мелетій ахридонський, котрий у Ніжині й помер і про якого в минулому році покладено грамоту константинопольського

¹⁴²³ Якова Лизогуба.

¹⁴²⁴ Леонтій Свічка.

патріарха. А з Москви, як від пресвітлих государів Іоанна та Петра Олексійовичів, так від святійшого московського патріарха Адріяна, писано грамоту до гетьмана Мазепи і до преосвященного київського митрополита отця Варлаама Ясинського про тих мандрівних осіб, які йменуються в Русі патріархами. До гетьмана писано її від московського патріарха 3 грудня таку:

АДРІАН,

милістю божою архієпископ московський,
всієї Росії і всіх північних країн патріарх,
улюбленому в господі нашої мірності синові,
гетьману царської пресвітлої величності
Запорозького війська обох боків Дніпра

Іоанну Стефановичу Мазепі архіпасторське благословення!

У цілому людському житті велемудрий творець наш Бог визначив чини і кожному міру заради добробуту благочестивої віри, без чину-бо і належного догляду все буває гидко знищене і розтлінне, звідси-бо творяться в людях з великими гріхами численні неблагословенства, переступи й заколоти і через це запалюється в людському житті гнів владики господа, що присуджує не тільки на тутешнє томління, але й на вічні муки в майбутньому. Зло отож цілковито виявилось нашій мірності в теперішньому часі, бо приїжджі в Малу Росію з різних країн архієреї, котрі не мають про себе ні звіщення, ні свідчення, служать самовільно, де котрий буває, святять у священничий чин, у дякони й попи, і називаються єпископами, митрополитами, архієпископами, величаються в церквах і то там, де збирають мзду, патріархами (хоч одні під заборону бувають своїх архієреїв, інші позбавлені сану, інші без місць), а потім велють поминати свої імена в чужих єпархіях. Цього аж ніяк не подобає бути, тож святійші патріархи святого благочестя, константинопольський із іншими, звеліли таким чинити заборону і не попускати такого нахабства без нашого особливого тут нагляду: звідки вони і хто; краще було б, щоб такі безмістні мандрівці, коли вони наші прихильники, жили в монастирях, а не тулялися безчинно в містах по мирських домах, бо вони це чинять не через якусь потребу, але навч для скуси багатьох.

Прийшов-бо до нашої мірності піп із міста Ніжина Феодор, син попа Феодора Троїцького, котрий у Ніжині на посаді, і просить, щоб йому дати де-небудь місце і звеліти служити. А коли його запитали, хто його в дякони і в попи посвятив і в якій церкві, то він сказав, що посвятив його патріарх Мелетій ахридонський і живе він, мовляв, у Ніжині, і носить патріаршу честь, і перебуває начебто у владі своїй. І це не на добро, без місця-бо у священничий чин не поставляються, і він не був патріарх, тільки архієпископ, і вже звідти, з його єпархії, його вигнано, а за таке своє величання йому заборонено називатися таким ім'ям. А коли де хтось надалі так називатиметься, то тамтешні патріархи відлучать від чину, — про це є тепер грамоти. А скільки патріарших престолів у нашій східній церкві, відомо всім. І ця його, Арсенієва, гордість¹⁴²⁵ від злого самозваного вивищування послужить йому на гірше. Через це звідси забороняється йому так називатися і хай заборонить йому київський митрополит, преосвященний Варлаам Ясинський, служити по малоросійських містах, і хай посприє митрополиту в тому, що потрібно для загальної користі, і твоя любов. Тепер немає нам потреби в єпископах, а коли треба і то в якомусь місті, там і треба ставити

Ніжин.
Троїцька церква (42).

¹⁴²⁵ Очевидно, мається на увазі Арсеній Чернович, патріарх сербський, який у кінці XVII ст. установив сербський

патріархат спочатку у монастирі Крушедолі, а потім у м. Карловіці.

¹⁴²⁶ Тобто порушують правила церкви.

осібного єпископа. В минулі літа святійший кир Досифтей, ієрусалимський патріарх, почувши про те, що мандрівні безмістні архієреї неблагочинствують ¹⁴²⁶, писав, що коли треба де в Малоросії через численне населення єпископа, то щоб не одного поставити. При цьому бажає назавжди наша мірність твоєї любові довгого життя, і добробиту, і люб'язного наслідства.

Писано в царському великому місті Москві 7202 року від світобудови і 1694 року від Різдва божого слова, 3 грудня»

АДРІАН,

милістю божою архієпископ царського великого міста Москви,
всієї Росії і всіх північних країн патріарх,
у святому дусі синові і співслужителю нашої мірності,
преосвященному Варлааму, митрополиту київському,
галицькому і Малої Росії, архіпастирю благословення!

Коли в цивільному житті належний чин стережеться справді ділом і закони зміцнюють те, стережучи, то людям дотримання старих звичаїв не шкодить, якщо вони не приймають новопосталу новість. У церковній же нашій твердині подобає бути так тим більше: хай буде збережено чин її і богозаповідані канони, призначені від святих апостолів та отців. А що добрі то ваги, то шкідливе від того буває бідство і скуса багатом; всетворящий домовладика гримить карою виноградоробцям, бо все створене в огорожі справжнього благочестя, віддано його волі.

Повчаючи цим, наша мірність бачить і чує, що не нагазд ходять у країні Малій Росії грецькі та сербські архієреї і незвідки приїжджають без будь-якої заборони до міст і сіл, поставляють в ієреї й дякони не до церков і не до монастирів. Вони приходять звідти до нас у міста, не маючи ніякого звіщення і писання про своє посвячення, як чиниться у властивих архієреїв у відповідних єпархіях, бо тоді даються звіщальні грамоти про чин тої чи іншої достойності. Так і тепер, 7203 року ¹⁴²⁷, в місяці листопаді другого дня, прийшов до нас просити нашу мірність один чоловік, ієрей Феодор Феодоров, син троцького попа, що у Ніжині на посаді, щоб йому повеліти дати будь-яке місце, аби служити тут ієрейство ¹⁴²⁸. Його повелено спитати: куди, де, від кого, в якій церкві він посвячений? І сказав він, що начебто посвятив його в ієреї в Ніжині ахридонський патріарх Мелетій за своїм велінням — в безділлі, ні до якого храму, і що у вас начебто не дають писаних свідоцтв, отож і в нього його нема також, а такі архієпископи часто чинять у вас таке і самочинно скрізь служать, не маючи ні від кого заборони, і величаються іменами церковних титулів у своїх ектеніях ¹⁴²⁹, де хто прийде чи при якій церкві живе, а цей ахридонський патріарх зветься Мелетій. Звідки він узяв таку честь і хто йому коли давав її? А він, як свідчать тут патріарші грамоти ¹⁴³⁰, був вигнаний і був там архієпископом, а не патріархом, і був колись тут, у царському місті, й називався архієпископом, тільки чому це він був вигнаний зі своєї єпархії й мандрує? Очевидно, не за добро, в якому живуть православні люди, отож повеліли патріархи його за таке вивищування відлучити. Треба не тільки не давати їм служити, але й гнати всюди з міст таких гордо вознеслих і безчинників, бо від таких виходить явне зло і недобробит. Яке їм діло в чужій єпархії, вже безіменним та безділним, скинутим і вигнаним зі своєї єпархії, величатися і негарно чинити отак на шкоду й замішання людей божих, порушувати отческі канони і виголощувати при церковному співі свої імена? Дуже це безчинно. Хто їм дає таку владу і чи належить так бути? Коли якийсь архієрей позбавиться свого престолу, то заради чого йому мандрувати поза монастирем на огуду архієрейського чину і на докір божої церкви?

¹⁴²⁷ Тобто 1695 року. Має бути 1694 року. (Див. приміт. 1409).

¹⁴²⁸ Тобто бути священиком.

¹⁴²⁹ Ектенія — молитвенні прохання під час богослужіння.

¹⁴³⁰ 1686 р. Мелетія було викликано до Москви, де він на свій захист подав видані йому грамоти патріархів константинопольського і александрійського.

¹⁴³¹ У той час, коли, після смерті Й. Тукальського-Нелюбовича (1664), у Києві не було митрополита до вибрання Гедеона Святополка-Четвертинського в 1685 році.

Окрім того, ті, що називаються архієреями без свідоцтва, одні відлучені, інші скинені, самочинно служать. Раніше писав до нас колишній гетьман Іоанн Самойлович, коли ще туди, в Київ, лаштувався звідси митрополит ¹⁴³¹, про таких архієреїв, які траплялися тоді в тій країні, що не було там властивого пастиря і нікому за ними наглядати і слідкувати, а вони живуть по містах, і ходять безчинно по торжиськах, і свавільно ставлять у священний чин невідь-кого і невідь-куди, для власної користі. Тож ти, сине і співслужителю наш, тепер, коли трапляються ті мандрівні архієреї, не вели їм служити в малоросійських містах і безчинно святити там у священнослужителі, — нехай освідчуються перед нами, коли вони справжні, і забороні в церковному співі, в молитвах і ектеніях проголошувати прищельцям імена з титулами; а хай живуть у монастирях і не туляться бездільно по мирських домівках на приниження архієрейської честі і на явну огуду невігласам; хай надалі, хто звідти прийде, без нашого благословення та свідоцтва нашого літургії ніде не служить. І про те відпиши до нашої мірності: чи є там такі, і скільки їх тепер по містах, і хто вони на ймення, де живуть і чи є в них свої єпархії? А бувшому ахридонському архієпископу, який тепер безголово і самохвально називає себе в гордині патріархом, не звели служити у твоїй єпархії ніяким чином, і, де він буде в церкві, щоб священники зовсім не згадували його на ім'я в церковній службі і у співі, хай він не називається патріархом, бо він уводить у скусу тих, хто не знає, скільки має свята східна церква патріарших престолів, а коли він живе як мандрівний, то хай живе де в монастирі, а коли захоче служити, то хай іде до вселенського патріарха і, де дістане дозвіл, там і пробуває в своїх краях. Про все це звісти, сину і співслужителю наш, писанням негайно, а щоб тобі допоможено було в цьому ділі на загальну користь, писав я до гетьмана Іоанна Стефановича Мазепи, хай посприяє твоєму преосвященству.

Писано в царському великому місті Москві від світобудови 7203 року, а від Різдва Ісуса Христа 1694 року, місяця грудня 4»

На те царське й патріарше писання як гетьман, так і митрополит Ясинський учинили до царських величностей і до світлішого московського патріарха таку відповідь грамотами:

Божою милістю пресвітлим і державним великим государям
нашим царям і великим князям Іоанну Олексійовичу
і Петру Олексійовичу, всієї Великої,
Малої та Білої Росії самодержцям, численних держав
і земель східних, західних і північних отчичам, і дідичам,
і наслідникам, государям та володарям,
вашій царській пресвітлій величності,
нашим премилостивим великим государям,
богомалець ваш постійний, найнижчий раб і підніжок,
недостойний київський митрополит Варлаам
при моїх вседбалих на добро,
під усяким благословенням старецьких молитвах
до наднебесного архієрея,
котрий благословить світ
зі всемирним поклоном до лица земного,
вашій царській пресвітлій величності за милостиве
жалуване слово подячно б'ю чолом.

Керовані боговгодною ревністю до святої православної віри і до церковного добродієства, зволили ваша царська пресвітла величність прислати благочестивий свій монарший указ у грамоті до моєї недостойності, так само і до гетьмана вашої царської пресвітлої величності Запорозьких військ обох боків Дніпра благочестивому Іоанну Стефановичу Мазепі про те, що за донесенням через писання

від святійшого Досифея, ієрусалимського і всієї Палестини патріарха, приїжджають до вас, великих государів, до вашої царської пресвітлої величності для прошення милостині деякі мандрівні архієпископи, котрі в малоросійських містах називають себе патріархами, супротивно до правил святої східної церкви і уставу святих отців. Про це до вашої царської пресвітлої величності прислано було власноручну соборну грамоту константинопольського патріарха Калинника з великою заборонаю на таких переступників церковних правил, список цієї грамоти прислано було й сюди, до нас, від вашої царської

Герб російських царів з гербом І. Мазепи (53).

пресвітлої величності. І писав про те у своїх грамотах сюди й великий пан, святійший кир Адріян, московський архієпископ, всієї Росії та всіх північних країн патріарх, по-архіпастирському велячи берегтися нам від такої безчинності, супротивної церковним правилам, і не називати якогось архієпископа патріархом, а саме ахридонського, котрий жив досі у Ніжині. Такий-бо вашої царської пресвітлої величності доброчесний указ у грамоті, присланий моїй недостойності зі списком соборної грамоти святійшого константинопольського патріарха; так само і грамоту від святійшого пана кира Адріана, московського архієпископа, всієї Росії та всіх північних країн патріарха, яка богомудрено повчала мене про церковне доброчинство, прочитав я, недостойний богомолець, з повною послушенською покорою, смиренно її цілуючи, про таке: повелено мені, щоб не було видно у цій малоросійській, вашої царської пресвітлої величності, православної області, ніякого ушкодження, супротивного церковним правилам і установленням святих та богоносних отців. Але в той-таки час, коли вашої царської пресвітлої величності монарша і святійшого архіпастиря патріарша грамоти були віддані моїй недостойності щодо тієї звеленої мені речі, я достеменно звідомивсь у митрополічій Свято-Софійській київській обителі, що той мандрівний святитель, про якого писалося, а саме ахридонський Мелетій, котрий лишив у своїй країні свій престол і котрий, живучи тут, у малоросійському, вашої царської пресвітлої величності, місті Ніжині, називав себе не тільки самовласним великим архієпископом, що має під своєю владою і деяких архієреїв, але й патріархом, не рівним п'яти найбільшим, але меншим, начебто намісником, бо належав до вселенського константинопольського патріарха, так цей Мелетій уже представився від дочасного цього життя 31 січня цього року в тому-таки місті Ніжині. Через це я, недостойний богомолець, не міг щодо нього, як мертвого, належно виконати звеленого мені, а муситиму, наскільки зможу, більше стерегти безпеку від інших, звиклих тут мандрувати, іноземних архієреїв, щоб те церковне доброчинство, ствержене

тепер отак підкреслено багатосилим вашої царської пресвітлої величності указом і святійшими грамотами, було збережено у Малій Росії цілком. З такою при божій помочі обіцянкою, при постійних моїх, хай і недостойних, молитвах, найнижче моє до лиця земного великопісне поклоніння і чолобиття під стопи вашої царської пресвітлої величності кладу всепокірно.

¹⁴³² Число не проставлено.

*З монастиря Свято-Софійського Київського [...] ¹⁴³²
лютого 1694 року*

До патріарха про те ж таки:

Божою милістю святійшому
і всеблаженному великому пану кир Адріану,
московському архієпископу,
всієї Росії та всіх північних країн
патріарху,
отцю отцям і архіпастирю пастирям,
моєму премилостивому отцю архіпастирю і великому благодійникові
вашої всеблаженної святійшості найнижчий послухник і підніжок,
недостойний київський митрополит Варлаам,
препокірным моїм до лиця земного поклоном
прошу архіпастирського отчеського благословення
і всемирно б'ю чолом.

Ваша святійшість велико дбає, подібно до апостолів, про церковне добродіє, наслідуючи в тому самого святого апостола Павла, який так переконував коринфську церкву: «Все нехай буде добродіє пристойно і статечно» ¹⁴³³. І він-таки казав до колосаїв ¹⁴³⁴: «Бо хоч тілом я не присутній, та духом я з вами» ¹⁴³⁵, радію я, бачачи чин ваш. Ваша святійшість по-батьківському наглядає і по-пастирському дбає про малоросійську церкву (хоч так далеко перебуває від неї, а духом неначе присутній): чи все в ній буває за чином добродіє. І як є в тіла душа, так в усіляких речах у духовнім та мирським управлінні має бути добродіє,— без нього ж, як тіло без душі, все буває недієве і недобродіє. Добродієм же кожне місто, і країна, і кожна церква вірних наповнюється і прикрашається, цього і нам, ваша святійшість, по-архіпастирському бажаєш, за що воздаю вашому архіпасторству смиренну мою з усією малоросійською церквою превелику подяку.

¹⁴³³ Цитата з Євангелія. Послання апостола Павла до коринфян, XIV, 40.

¹⁴³⁴ До колосян, тобто до жителів м. Колоси, що в давній Фрігії (Мала Азія).

¹⁴³⁵ Цитата з Послання апостола Павла до колосян, II, 5.

А про те, що зволив єси, ваша святійшість, писати до мого смирення, то на те по-синівському відповідаю: архієреї грецькі та сербські в Малій Росії бувають не інші, а тільки ті, котрі йдуть за милостиною зі своїх країн у царське місто Москву до наших пресвітлих монархів, до їхнього царського, володарського престолу і повертаються звідти. І ті тут без дозволу справжнього архієрея нікого у презвитері чи диякони не ставлять, хіба що за волею місцевого святителя, як це було у дні преосвященного, у блаженній пам'яті спочилого, чернігівського архієпископа Лазаря, котрий з огляду на свою перестарілість часом притримував молитвенно у себе деяких грецьких архієреїв у поміч собі, і за те той-таки преосвящений Лазар ущедрював їх милостиною. Коли ж не траплявся до нього котрийсь із мандрівних і просячих милостину архієреїв, а сам був хворий, то часом посилав на пресвітерське чи дияконське постановлення у Ніжин до архідостойного святителя Мелетія.

Про нього ж звідомляю вашу святійшість, що вже він помер 31 січня, а жив він у Ніжині близько двадцяти років за гетьманською милістю, маючи харчі від гетьмана-таки. А патріаршим титулом називався, як гадаю, тому, що і в Печерській лаврі є стародавня ікона одного ахридонського святителя Симеона, котрий, мандруючи, помер у Києві і спочиває у гробниці Великої печерської церкви, то на тій

¹⁴³⁶ Відомі два Юстиніани, візантійські імператори: Юстиніан Великий, правив 527—565 р. н. е., і Юстиніан, який правив у 685—711 р. н. е. Земля Юстиніанова — землі Візантійської імперії.

¹⁴³⁷ Тобто Хорватської та Босняцької.

¹⁴³⁸ Аламанія — німецьке герцогство Марк-Бранденбург.

іконі є такий напис: «Симеон, божою милістю архієпископ перший, кесаря Юстиніяна ¹⁴³⁶, землі Македонської, і Ахридонської, і Албанської, Сербської, Болгарської, Гарватської і Баснацької ¹⁴³⁷, Мултяно-Волоської і Угорської, патріарх всієї Аламанії ¹⁴³⁸, екзарх великого трону апостольського константинопольського і вселенського, року божого 1636», і за тим, гадаю, давнім написом і називався померлий ахридонський святий Мелетій патріархом, однак він себе тим патріаршим титулом не писав, а писав тільки: Мелетійс архієпископос, як випадало бачити його печатки і підписи рукою власною, але найбільше звик називати його патріархом народ, і то тому, що не було в тому ніякої заборони від найвищого патріарха. А відтепер, коли б хтось із тих ахридонських архієпископів, котрий піде в царське місто, трапився б у Малій Росії, то за вашим архіпастирським наставленням ніхто не посміє називати його патріархом, так само не попустимо будь-яким мандрівникам грецьким і сербським архієреям славитися в церквах своїми іменами, так само не дамо будь-кого висвячувати. А про кількість живущих тепер у нас іноземних архієреїв звіdomляю таке: вищезгаданий ахридонський Мелетій помер, сербський же Никодим, гадаю, вже прибув у царське місто, то й хай сам про себе звіdomить вашій святійшості; тут же живе грецький святий Дамаскін, що був і в Москві і сподобився милостині,— той деякий час поживе при моїй смиренності на моє бажання для помочі з огляду на мою старість. А про попа Феодора Феодорового сина, нехай буде звісно вашій святійшості, що попа Феодора Троїцького не чули в Ніжині; всім-бо нам, хто тут живе, добре відомо, що в місті Ніжині при церкві Пресвятої Тройці був старий ієрей, який здавна там, кількадесят років, жив, на ім'я Ілія, чоловік чесний і боговгодний, так він недавно помер, а після нього став син його Олексій; про попа ж Феодора там я не чув і гадаю, що то якийсь облудник у вас перебуває, котрий брехливо наносить, що начебто у вашій Малоросійській країні місцеві архієреї не дають постановчих грамот тим, кого вони висвячують. То крайня брехня і неправдивий наклеп на божу церкву та її архієреїв, і осмілюється він клепати язиком, наче бритва, виточеним; немає-бо, воістину немає в нашій країні жодного такого з мирських ієрея чи диякона, щоб не мав від свого архієрея постановчої грамоти. І хай буде заборонено того брехливого (бо клепле він на боже) священника, не одягнутого у правду і спасіння, а в брехню і клятьбу, як у ризу. А святійшість ваша хай буде і надалі по-батьківському милостивий до мого смирення, готового завжди дбало і старанно виконувати

А. ван Вестерфельд.
Межигірський монастир (33).

будь-яке архіпастирське повеління. Про це і сторицею вашій всеблаженній святійшості, припадаючи з найнижчим моїм послушницьким доземним великопісним поклоном під святі стопи ніг, осмілююся цілувати духом архіпастирську святійшу правицю, яка благословляє нас.

¹⁴³⁹ Число не проставлено.

*Із монастиря Свято-Софійського Київського [...] ¹⁴³⁹
лютого 1694 року*

Того-таки лютого місяця святійший московський патріарх Адріян писав до гетьмана Мазепи про два інтереси ченців Межигірського монастиря таку свою причинову грамоту:

АДРІАН,

милістю божою архієпископ московський, усієї Росії,
всіх північних країн патріарх,
улюбленому в господі нашої мінності синові,
гетьману їхньої царської пресвітлої величності
Запорозького війська обох боків Дніпра
Іоанну Степановичу Мазепі архіпастирське благословення!

Дякує призвідцеві всього доброго господові Христу наша мірність, отож живи в своїй любові з усім твоїм домом,— бажаємо багатолітнього тілесного здоров'я, щоб дістати все найкраще! При цьому

І. Сулима (9).

¹⁴⁴⁰ Тобто підпорядковується безпосередньо патріарху, міняючи місцевого єпископа.

¹⁴⁴¹ Очевидно, мається на увазі київський митрополит.

¹⁴⁴² Феодосій Васковський — ігумен Межигірського монастиря в 1669—1703 рр.

¹⁴⁴³ Федір Сулима — син козацького гетьмана Івана Сулими, страченого 1635 р. за зруйнування Кодацької фортеці. Спершу жив на Правобережжі, а 1662 р. перейшов на Гетьманщину. Мав немалі маєтки, але посад у старшинському уряді не займав.

¹⁴⁴⁴ Син Федора Сулими Іван — у 1674 р. одержав чин генерального хорунжого і перебував на цій посаді аж до 20-х років XVIII ст.

¹⁴⁴⁵ Число не проставлено.

твоя любов хай знає, що гуртожитний київський Межигірський монастир перебуває в ставропігії ¹⁴⁴⁰ нашої мирності, і вони про будь-які пригоди, з огляду на вимогливе їхнє сусідство ¹⁴⁴¹, за повинністю своєю звіщають нам. І твоя любов заради доброго стану, і на користь тієї нашої обителі, і заради нас будь схильний задовольнити їхні монастирські потреби, допомагай їм так само, коли без причин їх ображатимуть, — хай спільно від усіх славиться постійно всетворящий Бог!

Звістив нам нині ігумен того Межигірського монастиря Феодосій Васковський ¹⁴⁴², що знатний чоловік Запорозького війська козак Феодор Сулима ¹⁴⁴³, коли ще жив, відказав у той Межигірський монастир тисячу червонних золотих, щоб по смерті його вічно поминали. А син його Іоанн Феодоров ¹⁴⁴⁴ дав їм тільки п'ятсот червонних, а п'ятсот не дає. То коли є про те якесь свідоцтво чи духовна, то ти подбай, щоб люб'язно й праведно те розсудити, як вимагає християнська повинність. Так само мають вони спірні справи з іншими щодо земель їхніх та млинів, то щоб за закріпленням чи за купчими зволив ти їх розвести і віддати у володіння, коли вони будуть про це з кимось розправлятися перед тобою.

Писано в царському місті Москві, в нашій патріаршій домі, від світобудови 7202 року, а від Різдва Господнього Ісуса Христа 1694 року, [...] ¹⁴⁴⁵ лютого.

Упродовж минулої зими поляки, либонь, мали намір приходити війною до Хвастова на Палія, і він через те, будши у великій небезпеці, сильно надокучав гетьману щодо військової собі супроти поляків допомоги, як писалося про те раніше. Однак коли вони, поляки, в минулу зиму того свого наміру не виконали з деяких причин, то і навесні того наміру не допоминалися. Тоді й Палій, заспокоївшись, просив гетьманського дозволу піти війною під турецьке місто Казикермен, який лежить над Дніпром біля острова Таванського. Гетьман дозволив учинити той похід, а від себе подарив йому у поміч лубенського полковника Леонтія Свічку з товариством та й інші охотницькі полки. Вони наблизилися до Казикермена і, зустрівши одну татарську чату, розбили її вщент, взявши кількадесят «язиків». Потім прибули й під самий Казикермен, стріляли на нього з гармат, попалили довкола нього поселення татарські й погромили кількасот татар, котрі з нього вискочили, та й знову загнали їх із великою шкодою в Казикермен, а самі щасливо повернулися назад. Про це гетьман, а також і про Рубана, виправленого на Білогородський шлях, щоб перейняти ханських гінців, котрих посилали в Польщу до свого посла, ознаймував великих государів такою грамотою з Батурина 12 березня:

«Покірно доношу вам, великим государям, вашій царській пресвітлій величності, що військо вашої царської пресвітлої величності мого рейменту, яке з охотницьким полковником Семеном Палієм і лубенським полковником Леонтієм Свічкою послав я під ворожі бусурманські житла, повернулося тепер назад. І, пишучи до мене з дороги, той охотницький полковник Семен Палій та лубенський полковник Леонтій Свічка з іншими полковниками, котрі були в тій дорозі, ознаймували, що коли вони поклали свій намір іти під Казикермен і, рушивши, наблизились до того містечка в згаданих місцях, послали поперед себе чотириста чоловік кінних людей замість передової сторожі. Ці люди зустрілися з ворожими людьми, вчинили з ними бій і знесли всіх, узявши кількадесят чоловік «язиків.» А потім усім військом 2 березня під турецьким містом Казикерменом обтерлися об саму стіну горішнього містечка, як кіннотою, так і піхотою, а долішній посад ¹⁴⁴⁶ з усіма, які там були, будинками та живностями спалили і умертвили багатьох ворожих людей. Потім вільно, без відсічі, вийшовши з того посаду, били з гармат на те горішне місто, учинивши в стінах його шкоду, і, забарившись з ночі проздовж усього дня у воєнному промислі, відступили назад у повній своїй цілості, нагодувавши ворогів крайнім страхом і жахом

¹⁴⁴⁶ Долішній посад — приміські житла, що були за кріпосною стіною.

і таку велику завдавши шкоду, якої вони в тому містечку не дізнавали ніколи ні від кого. І хоч і вийшли були з того містечка кількасот ворогів услід за тим нашим військом, однак від того-таки війська великим наляганням загнані були назад у містечко з утратою своїх поганців, яких покладено було там і трупом. Отож я, вірний підданий вашої царської пресвітлої величності, той учинений над ворогами

Полковник Л. Свічка (9).

промисел причислюю божій помочі і праведному вашому, царської пресвітлої величності, щастю і бажаю вседбало того, щоб і надалі допомагала така ж поміч всемогутнього Бога богохранимим вашої царської пресвітлої величності військам у будь-яких випадках на всякому місці для перемоги ворогів. А що я, гетьман, осібно послав кількасот чоловік добрих кінних людей з полковим осавулом охотницького полку Іваном Рубаном на Білогородський шлях, який лежить з Криму на Очаків до Білгорода, то про них я відомості ще не маю. А послав я їх на той шлях не так «язиків» дістати, як бажаючи перейняти посильних людей, котрі тепер ходять із Криму від хана до ханського посла, виправленого до польського короля, і від того посла до хана в Крим бігають,— про це нам прибула звістка від духовних людей з Волоської землі, котрі прибули сюди, в Малу Росію. А посол той ханський їхав з великою пихою через столичне волоське місто, назване Яссами¹⁴⁴⁷, в польські краї, так само і часті посильні від хана за ним і від нього до хана їздили. Отож, може, дасть Господь нам у руки тих військових людей, посланців з листами, на тому Білогородському шляху. А з чим ті воєнні люди повернуться звідти, про це донесу вам, великим государям, потім, а щодо «язиків», котрих допровадять до мене охотницький полковник Семен Палій і лубенський полковник Леонтій Свічка з товаришами, то їх я пришлю до вас, великих государів, невідкладно.

¹⁴⁴⁷ Шлях через Ясси був традиційним для татарських послів. Вони йшли сюди, прямуючи в Польщу і в Туреччину.

З Батурина, 12 березня 1694 року»

А 28 квітня знову писав гетьман до великих государів з Батурина, доносячи, за яким ділом бігали у Білогородщину Палієві тлумачі, і що він упевнив Палія монаршою ласкою і відпустив його з Батурина, ударувавши і купивши йому в Києві двір за сімсот золотих. Також доносив про ханський з Петриком военний самір супроти Малої Росії і про розіслання універсалів у всі полки для козацької поготовності на відсіч тих ворогів. Писав і інше в тій-таки грамоті, яка має в собі таке:

«У поважній і милостивій вашій, царської пресвітлої величності, грамоті писано до мене, щоб я, гетьман, вивідався достатньо і вчинив вам, великим государям, донесення, з яким ділом охотницький полковник Семен Палій посилав у Білогородщину своїх тлумачів і з яким це пильним ділом ті тлумачі повернулися звідти, оскільки, не чекаючи, доки він, Семен Палій, повернеться до Хвастова з воєнного походу, пішли за ним у дикі поля. Тоді і я після повернення його, Семена Палія, з тієї дороги, коли він разом з лубенським полковником заїздив до мене в Батурин, вивідувався і старанно розпитував його про тих тлумачів. З його відповіді й доказу виявилось, що ті тлумачі після свого повернення з Білогородщини у нього не бували, а, либонь, поїхали були з Хвастова, бажаючи застати його в ближніх місцях на цьому боці Дніпра, однак, зустрівшись з його ж таки, Палієвим, обозним, відпущеним до Хвастова, і зрозумівши, що Палій пішов під бусурманські житла, вернулися назад разом із ним, обозним. Отож я просторо говорив і наказував йому, Семену Палієві, щоб, повернувшись додому в містечко Хвастів, дав мені знати, нічого не притаюючи, з чим ті тлумачі повернулися до нього з Білогородщини, — і це він, Семен, згодився безвідмовно виконати. А посилав тих своїх посланців у Білогородщину він нібито не для чого іншого, як для відкупу невільників, бо має у себе в'язнів — якогось мурзу і кілька чоловік значних татар, за яких сподівається дістати певний викуп. Під час того пробування його, Семена Палія, у мене в Батурині заповідав я йому іменем живого Бога і сповіданням християнської православної віри, щоб він, як почав служити вам, великим государям, православним монархам, так до кінця зберіг непорушно свою вірність і до мене, гетьмана, був у неодмінному доброхітті. А коли б до нього заходили звідкілясь із чужих країв, особливо від Польщі, зваблення, то тому щоб не вірив і нікому не давав би відводити себе від благочестивого почину. На ці мої нагадувальні слова він, Семен, учинив обцянку, як і раніше, що воістину вірно служитиме вам, великим государям. Я при тому обнадіяв його милосердною вашою милістю та утвердженням такого його наміру, приймав його в домі своїм щиро, з належним пошануванням і ударував його пристойними дарами, а надто купив йому за свої власні гроші, за сто і за сорок рублів, двір у долішньому місті у законників монастиря Межигірського, і той двір він сам, Семен, вподобав собі та ретельно просив мене, щоб я йому його купив. З таким ударуванням він від'їхав від мене з Батурина, а тепер, у минулі числа, прислав у Батурин тих тлумачів, з яких один його, Семена Палія, а другий Стецика Ягорлицького, і вони обидва слово в слово сказали, що їхня посилка відправлялася лише для відкупу невільників. Про цей відкуп веде мову і Стецик Ягорлицький у двох своїх, писаних до Семена Палія, листах. Ті обидва листи Семен Палій прислав до мене, щоб прочитати через тих-таки тлумачів, а що просив для потреби відіслати ці листи знову назад, то я, велівши переписати їх, відіслав первопис до нього, а списки посылаю у приказ Малої Росії. І ще те Семен Палій у листі своїм доповів, та й ті тлумачі сказали словесно, що одного козака його, Семенового Палієвого, полку там, у Білогородщині, затримано через якогось убитого татарського тлумача. Виявляється також і те, що вони, тлумачі, принесли до нього, Палія, листа з Білогородщини від солтана, ханського сина, якого хан, ідучи з Царигорода до Криму, лишив для порядку, але він, Семен Палій, того солтанського листа мені не прислав,

тож не можу зрозуміти, чи забув він це вчинити, чи з остороги якоїсь. А що ті тлумачі тут, на розпиті, сказали про бусурманські наміри, я, записавши осібно в зошит, як річ, потрібну для розгляду, посилаю при цьому моєму листі у приказ Малої Росії для донесення вам, великим государям.

Тим часом певні торгові полтавські люди, котрі були затримані в Криму, з огляду на поновлений запорозький мир з татарами відпущені у свої домівки. Вони нам донесли, що чували в Криму від деяких людей грецької віри і від армян, зголошували їм про це й товариші проклятого Петрика, що кримський хан у теперішнє літо не піде на німецьку війну, але з усіма ордами лишатиметься в Криму і за лихим своїм ворожим наміром хоче з побудки того-таки ворога Петрика вести далі свої промисли, аби зваблювати й заколочувати малоросійський народ або й чинити воєнні промисли. Після тих торгових людей прибув до мене із Запорозької Січі певний козак, який для того там і перебував, щоб розвідувати цілковито про кожен зачин і давати мені знати, — він і перед цим до мене писав; так він розповідає, що запорожці, кошовий отаман і все низове Запорозьке військо після прибуття до них від кримського хана посланця відновили й потвердили те своє з Кримом перемир'я, яке постановлено в минулому році за бувшого кошового отамана Івана Гусака біля Кам'яного Затону з бувшим Калгою-солтаном. І як оповідали торгові люди, так і він говорить, начебто має в це літо приходити з ордами під малоросійські міста сам хан, покладаючись не так на свою поганську шаблю і на воєнні промисли, як сподіваючись на оманливі зваби. Бо той проклятий ворог Петрик побуджує його, хана, й обнадіює такими словами, що коли він, хан, з ордами, прийшовши під малоросійські міста, пробуде тут, то начебто або військо, котре буде в зібранні, збунтується на старшину, або поспільство в містах учинить бунт і прийде з ним, ханом, і Кримською державою

Кримський грек (48).

Гречанка (48).

у перемир'я. Зводячись цими підмовними словами того брехуна, він, хан, хоче невідкладно приходити сюди з усіма ордами, і на цей у наш край похід начебто є зіволення від турецького султана, через це він, турецький султан, начебто не зтягує на німецьку війну як кримських, так і білогородських орд, щоб хан, лишаючись з кримськими ордами вдома, постарався (чого Боже їм не допоможи!) учинити знамірений промисел чи війною, чи звабленнями. А Калга або Нурадин солтани з білогородськими ордами і з турецьким військом, що його мають туди прислати при кількох пашах, мають постаратися очистити ті межі, які в кількох місцях у Волоській землі осаджено польським військом. Оцю мову просторо списано на особному листі для донесення вам, великим государям. І, як дається знати з того донесення, вороги-бусурмани хочуть неліниво допинатися своєї поганської завзятості, тому й ми, гетьман із старшиною та полковниками, з усім Запорозьким військом із усім малоросійським народом, упадаючи під ноги пресвітлого вашого царського престолу, покійно б'ємо чолом, щоб ви, великий государ, за звичним своїм монаршим [дбанням] про цілість православного християнського народу зволіли старанно вказати богохранимим своїм, царської пресвітлої величності, військам завчасно готуватися до воєнного діла і наблизитися до належних українських міст для постраху і відсічі тим ворогам. А я, гетьман, хоч не маю на те вашого монаршого указу, без якого мені не тільки ні з ким не годиться зводити бою і з'єднувати війська, але й рушати з домів свої полки, писав і розіслав в усі полки приказні універсали, щоб як городове, так і охотницьке військо було в поготовності до воєнного походу і мало в належній справності як хлібні запаси, так і збройне урядження. Оце моє універсальне розіслання для того я учинив, аби вороги взяли звідси пострах, бо можуть провідати, що в нас про їхній лихий намір є відомість, і ми перебуваємо в належній поготовності до відсічі. А про той їхній поганський намір, коли саме захочуть вони, поганці, рушатися з Криму, либонь, дуже важко дістати дочасно найточніше звіщення, бо і минулої зими запорожці прислали нам у Батурин звідомлення на день вівторковий, а вони, поганці, вдарили під Переволочну в середу, і супроти такого швидкого їхнього поганського поспіху нам з військом аж ніяк не можна було приспішити на відсіч. Однак тепер у всілякі способи докладатимемо старання, щоб мати відомості якнайраніше, в який час і в якій силі буде їхнє поганське рушення з Криму. Про це вам, великим государям, обіцяюся донести за підданською повинністю. Теперішній мій лист посилаю до вас, великих государів, через вищезгаданого [чоловіка], який учинить у державному, вашої царської пресвітлої величності, приказі і словесне донесення про теперішні новини і про поведінку запорожців, особливо про те, хто із запорожців постійно залишається в належній до вас, великих государів, вірності, а хто схиляється до сум'яття.

З Батурина, 23 квітня 1694 року»

¹⁴⁴⁸ Невістюх — бабій.

¹⁴⁴⁹ Берди — м. Бердянськ, Молочні — м. Молочанськ (тепер — Запорізька область).

¹⁴⁵⁰ Річок з назвою Довга на Україні багато (66 назв). Можливо, йдеться про річку Довгу, ліву притоку ріки Куцої Берденки в Запорізькій області.

Після таких недобрих звісток із Криму бойовий невістюх ¹⁴⁴⁸ і макіавель Мазепа, розгнівавшись на кримських татар і на татар азовських, які зі свояками своїми донськими в минулі часи нашкодили в найближчих від Дону слобідських містечках, а в Бердах і Молочних ¹⁴⁴⁹ багатьох козаків по-зрадницькому загорнули в полон, виправив був до Азова для помсти азовським бусурманам тих християнських кривд полки Гадяцький та Полтавський, також і компанійський Ростковського і сердюцький Кожуховського. Але ті полковники начебто через незадоволення в товаристві (як вимовлялися перед гетьманом) від нестачі харчів чи через страх який не заходили в дальній польові місця, а, підігнувши хвости, повернули назад від Довгої ¹⁴⁵⁰.

Низові Запорозьке військо мало того літа певну щасливу військову перемогу, бо воно хоч і лишалося з Кримом у мирі (як було

¹⁴⁵¹ Це сталося в липні 1694 р., після того, як кошовим на Запорозжі, скинувши С. Рубана, обрали Шерпила.

сказано вище), однак, шкодуючи за своїми братами, забраними в полон через азовців у Бердах і Молочних, око за око помстилися кримським бусурманам, бо човнами прокралися Кінською і Дніпром повз Аслам-Кермен і пливли в Очаківський лиман, та й пристали тими човнами до кримського берега, де, висівши з човнів, спалили і внівець обернули кільканадцять татарських сіл у Криму, що були неподалець від берега ¹⁴⁵¹. До того, побивши там багатьох татар і набравши багато татарського ясиру, безбідно іншою дорогою, вже по землі, потопивши десь свої човни, повернули до своєї Січі, бо за згодою їхнє кінне Запорозьке військо з тими, що лишалися, прибуло туди і на ту пору, де й сподівалися їх застати. Про цей мужній воєнний промисел запорожців звідомився московський патріарх святійший Адріан і написав 12 вересня з Москви Запорозькому війську похвалу, а гетьману за той воєнний промисел подяку в такій своїй грамоті:

АДРІАН,

милістю божою архієпископ московський,
всієї Росії та всіх країн [північних] патріарх,
улюбленому в господі синові нашої мірності,
гетьману їхньої царської пресвітлої величності
Запорозького війська обох боків Дніпра

Іоанну Степановичу Мазепі архіпастирське благословення!

¹⁴⁵² Цитата Послання апостола Павла до коринфян, VII, 12. У російському перекладі: «Для сего благотворення...».

Явлено вседоброму творцю і святителеві нашому Богові від людей пригодження, за голосом богопровідника апостола святого Павла добротворення, яке вістить: «Для благодаті тієї, якій служимо ми на хвалу самого Господа» ¹⁴⁵². До цього твоя любов діяльно прагнеш, а найбільше маєш у своєму дбанні те, до чого спонукає пильність і дбале служіння на своїй гетьманській посаді,— воюєш із пильними своїми воїнами супроти тамтешніх християнських ворогів, проклятих магометан. У цьому-бо слава й честь Богові і похвала воїнам, котрі кладуть душі свої за братів своїх і звільняють божу церкву, вітчизну захищають, благочестивим великим государям царям служать пильну службу, невисипує воюючи, що нині здійснило за твоїм керівництвом достохвальне Запорозьке воїнство, розорюючи татарські й турецькі прикордонні житла, і прислали відтак немалий полон у царське місто великим нашим государям і великим князям Іоанну Олексійовичу та Петру Олексійовичу, самодержцям всієї Великої, Малої та Білої Росії. Через це й наша мірність дякує господу Богу і бажає твоїй любові та всьому православному воїнству, що там є, як і любленим нашим синам, доброї втіхи за всяке добротворення, на довгі часи здоров'я та спасіння, а супроти ворогів — постійних перемог, щоб осилити їх. Хай усі благовірні люди, котрі живуть у мирі й тиші, прославлять Бога, батька нашого у небесах, і дістануть у небесних світлостях вічне царство з Ісусом Христом! Завжди бажаємо чути про добробут і здоров'я твоє, при цьому звіщаємо твоїй любові: послали тобі оце тепер книгу Євангеліє великого друку, так як треба оформлену, яку призначено у святий град Ієрусалим брату і співслужителю нашому святійшому ієрусалимському патріархові кир Досифею, щоб віддати її у Малоросійській країні архімандриту Хрисанфу, котрий був тут від нього. І коли він, архімандрит, перебуває десь тепер у Малій Росії, зволь відіслати з ким годиться йому цю книгу, а коли вже десь іде у далекій дорозі, зволь звідомити нам про це. Коли ж буде хто їхати зі знатних у ту країну, то хай твоя любов пошле з тим до нього, архімандрита.

Писано у царському великому місті Москві, від світобудови 7202 року, а від спасительного утілення Ісуса Христа 1694, 12 вересня

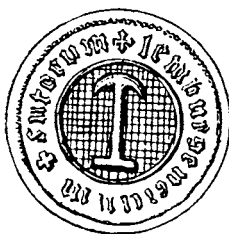
Гетьман на ту патріаршу грамоту навзаєм дякував із Батурина, 23 жовтня, у такій своїй грамоті:

Божою милістю великому панові святійшому і всеблаженному кир Адріану, патріарху великого міста Москви, і всієї Росії, і всіх північних країн, отцям отцю і зверхньому архіпастирю, моєму щедротливому наставнику в святому дусі, отцю й милостивому благодійнику, смиренно упадаючи під стопи святих ніг, б'ю чолом.

Вашої святійшості архіпастирське благословення висловлено зумисно у пречесній вашій патріаршій грамоті; у ній покладено похвалу і доброзвісну святительську зичливість на вірну нашу, гетьмана і всього Запорозького війська, службу нашим великим государям. І я, слухняний вашої святійшості син, з усіма, що є при мені, прийняв це прелюб'язно і пречесно. Запопадливо упадаючи під стопи святійшого вашого превисокого патріаршого трону, багаторазово б'ю про це пренайпокірніше чолом і те віщу, що вся ця перемога над ворогами святого хреста як у минулі місяці, так і в ці часи здобута і сталася за сприянням самого всемогутнього Бога та за монаршим щастям пресвітлих і державних великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, і за святійшими та добровчасними архіпастирськими молитвами вашої святійшості, з якими і надалі в таких випадках може нам допомагати і добре сприяти всенадійна божественна сила. Покладаючи в ній постійно мою надію, я маю служити з усім Запорозьким військом їм, великим государям, з неодмінною пильністю.

Книгу святе Євангеліє великої печаті, чудово оформлену, послану від вашої архіпастирської святійшості у святе місто Ієрусалим святійшому патріарху кир Досифею, віддано мені, гетьманові, і я за велінням вашої святійшості, відшукавши превелебного ієрусалимського архімандрита отця Хрисанфа, вручу її йому. При цьому знову-таки б'ю щонайпокірніше чолом вашій патріаршій святості.

Дано в Батурині 23 жовтня 1694 року

Цехові печатки львівських пекарів, броварників, шевців, кушнірів (37).

¹⁴⁵³ Прихильником цього з'їзду був перш за все львівський єпископ Й. Шумлянський. Власне, йшлося про те, щоб провести диспут між богословами римськими та греко-руськими.

Того-таки року польський король Ян Собеський, пильно прагнучи привести русь, котра живе в Короні Польській і яка міцно тримається східного грецького обряду, до унії з римлянами-поляками, а щоб святе православ'я скасувати зовсім, призначив для того з'їзд у русько-малоросійським місті Львові і розіслав перед тим в усю Русь та Малу Польщу універсали, наказуючи всім руським та полякам духовного та світського стану з'їхатися у вересні місяці задля тієї напірної унії до Львова і цілковито постановити та закріпити унію з Руссю трактатом ¹⁴⁵³. З такою метою послав він туди, до Львова, з королівською інструкцією від свого королівського боку нарешнього посла, розумного чоловіка Скарбека, галицького каштеляна, який, прибувши туди і заставши безліч русів і поляків, котрі з'їхалися за королівським розпорядженням, учинив ретельно там, на першій сесії в

¹⁴⁵⁴ У церкві святого Юра (Георгія) у Львові. Спершу знамірювалися провести диспут у Львівській ставропігіяльній церкві, але ставропігія подала прохання королеві і звільнилася від цього. Не обійшлося без заколотів: учні латинської школи напали на православну школу, побили учнів, позабирали їхні книги. 16 вересня, як свідчить подальший виклад, розіслано королівські універсали.

¹⁴⁵⁵ Промову С. Величю переклав на книжну українську мову.

Львів. Успенська церква (37).

греко-руській єпископській Львівській катедрі ¹⁴⁵⁴, 16 вересня до всіх руських станів при оголошенні згаданої королівської інструкції таку промову латинсько-польською мовою ¹⁴⁵⁵ з похвалами королівських заслуг і його дбання щодо встановлення унії:

«...Що великий і дбайливий політик признав добровільно царюючим монархам: цар — це союз, яким Річ Посполита зв'язується, то дух живий ним-таки живе; те виказує ділами наш найясніший пан, котрий щасливо панує, бо його величність такий постійний і в собі уфундований, що всі стани нашої вітчизни можуть почувати його над собою панівного і про них дбалого. Доказ того явний, що його королівська милість, наш милостивий пан, будши повний тріумфів на початку свого панування, тільки-но виведений на престол вільними голосами, постаючи за вітчизну, поспішав спершу не до діадеми або королівських вигод, а до заспокоєння вітрів і негоди всіляких заворушень у своїй імперії: присмирив-бо прикрі воєнні незгоди, з'єднав сили Річі Посполитої, блукаючий український народ і Запорозькі війська — міцну заставу супроти оттоманської потуги — і через володарську ласкавість чи при допомозі переможної зброї підпорядкував їх своєму великовладному пануванню. Простуючи до тріумфальних лаврів, оздобивши священну голову царською діадемою відправляє все це і виказує своєю присутністю батьківське дбання на сеймах та радах з ущербком, а можна сказати, зі стратою свого здоров'я. У труднощах, небезпеках і у важких випадках можна пізнати людину, який він, тож хіба не кожен може пізнати славу цього пана в мирі, і у війні, і як достатньо задовольняє він народні бажання? Коли падає на нашу вітчизну якась фортуна, то заступає непереможною головою з невимовною мужністю і незламним серцем, обози наповнює славою, воєнні дії приносять користь, оздоблює й освічує він постійними тріумфами після колишніх поразок затемнену славу нашого народу. Одне слово, його королівська милість, мій милостивий пан, весь — саме старання: за кровопролиття — мстивець, за вчинені послуги нагороджує, а кого береже, тих кохає, великовладний його маєстат не вмщається у власних кордонах, і йому не вистачає одного світу — розводиться по всіх християнських народах і монархіях; обнятий милістю святої віри для помноження божої хвали, буде церкви, здепресованим і вже загиблим приносить здоров'я та вольність, скидає з церков бусурманські знаки — місяці, завойоване відбирає і повертає королівству, з рук поганських відбирає замки і фортеці, притискає ненаситного пожирача християнської крові, котрий мусить із занепалою своєю фортуною, обернувши руки на себе, старшину свою гублячи, щораз слабшати, а обтятий будши через страгу війська і обозів, щораз мусить відступати від своїх провінцій. І чи досить того, щоб самим набутком слави приймав усі і від цілого християнства віншування перемою, адже треба ще боронити й набуте добро; не втомлюється дозорливість його королівської милості, мого милостивого пана, і невтомна праця непереможної руки у далеких та диких татарських кочовиськах показувати славу християнським військам, легко чинячи диверсію, щоб через перемогу особою своєю та ділом бойових своїх гетьманів накладати ярма поганам. А коли той наш добродій ясніє такою прикрасою слави і гріє його жарливість до розмноження святої віри, до прикраси божих святилищ, бере його ревність звільнити святу церкву, душі й особи, викуплені кров'ю господа-збавителя, від тиранського панування, і хоче він цього завжди. Свідчать про те Журавенські трактати ¹⁴⁵⁶, в яких на першому місці написано про віддання християнам святого гробу і костелу ієрусалимського, християнам святої віри вільне сповідання, вільність духовним особам, які не мають щастя під державою Оттоманської Порти, і про повне повернення визначеної кількості християн, силою зброї і за воєнним щастям забраних у неволю по всіляких фортецях. Ще його величність, королівська милість, пан наш милостивий, бажає такого: скликає чин вашої милості панства і, всез'єднувальний, дбає, щоб приєднати вас

¹⁴⁵⁶ Мирний договір між Польщею та Туреччиною після війни 1672—1676 рр. Див. р. XVI.

¹⁴⁵⁷ Відокремлення римо-католицизму в християнській церкві відбулося в IV—XI ст. Цей процес почався в 395 р. через виникнення Східної і Західної Римської імперій, а завершився в 1054 р. остаточним поділом християнської церкви на західну і східну.

до римського католицького костела. Через те послав сюди мене його королівська милість з виявленням своєї волі на з'їзд ваших милостей, милостивого панства, що його добротливо зібрав через свої універсали за батьківською милістю, з огляду на загальне добро, а найбільше, щоб віднайдено було вічне спасіння, закликає і запрошує ваші милості, милостиве панство, до єдності з римським католицьким костелом. Візьміть ваші милості, милостиве панство, у приклад і зверніть увагу на давні грецькі держави, які славні, які просторі, якими облагодіяні були достатками, коли лишалися при Константинах та інших своїх монархах під одним началом і головою святого Петра ¹⁴⁵⁷; адже дослужилися вони до того, що їх великими звано. Коли ж настав той нещасливий розлад, стала віра змішана, то на Грецьку державу впав явний божий гнів, почастишали війни. Через таку незгоду прийшла кара божа, царство від царства перенеслося, і де перед тим панували святі цесарі, там панує незбутна і сувора бусурманська монархія, одні божі церкви обернено в прокляті мечеті, інші, оздоблені перед тим золотими і срібними шатами,— на бридкі стайні, а інші віддано на розпутні сараї. Славні правами й порядками міста одні із землею зрівняно, інші стали катовищем християнських душ ¹⁴⁵⁸. Дізнали також нещастя Болгарська, Сербська, Мултанська, Волоська провінції і наша Україна; там, де супроти оттоманської потуги була міцна застава, де процвітало красне літо рицарського охитництва, де бувала жива й природна на погань охота і ненависть, а вона не минала і не могла згаснути, там тепер одних покрила сила бусурманської секти, інших сумна замістила пустеля. Час теперішній — час щасливий, час божественний; дух святий на апостолів сходив в огнистих язиках, а його королівська величність збирає розсіяні вогні духу святого, взиває ваші милості, милостиве панство, до єдності святої віри з римським костелом; той пан, за наглядом, керівництвом і дбанням якого з'єднується війська християнських народів, має надію на ласку і промисел короля над королями добротливого Бога, що в серцях ваших милостей, милостивого панства, збудить охоту до з'єднання. Нехай дасть вашим милостям, милостивому панству, на розгляд святобливі приклади в найближчих дієцензіях ¹⁴⁵⁹, нехай дасть пізнати духа правди, щоб ваші милості, милостиве панство, відклавши серцець ваших роз'ятрення, діло те боже і старання його королівської милості, нашого милостивого пана, однодушно, одностайним серцем і помислом захотіли скінчити! Візьміте тільки, ваші милості, милостиве панство, до уваги не лише свої душі, але й те, які мають бути немалі пожитки для всього християнства після з'єднання святої віри: один тоді буде (коли буде) ворог — всім нам ворог, а коли хто приятель — всім нам буде приятель; розмноження і розпоширення святої віри і божої хвали буде одне, оздоба божих церков — одна, оборона — одна, і через це буде сила наша міцніша і нездоланна! Коли, кажу, єдність уже в своєму імені є річчю вдячною і пожаданою, то в певності збавлення буде далеко безпомильніша, вдатніша і приємніша, а на ганьбу та згубу поганську найпожиточніша і найдосконаліша. На остаток уважте, ваші милості, милостиве панство, що люди релігії вашої шляхетського стану, так само, як і наші, мають бути по містах адміністраторами великих гонорів, посесорами в судах і правах, матимуть, як і наші, значення на сеймиках, вільний голос і повагу! Єдність святої віри — це фундамент і душа доброго порядкування, а розлад і незгода бувають причиною всіляких заколотів. Коли з'єднаємося, поблагословить нас господь Бог! Хто ж бо з ваших милостей, милостивого панства, не визнає, що найясніший пан мій шанує загальні потреби більше за свої приватні, хто ж бо не бачить, що звик він тратити для загального добра ество і здоров'я. У таких, ото ж,

¹⁴⁵⁸ Тобто місцем перебування і страждань християнських невільників.

¹⁴⁵⁹ Дієцензія — єпископська епархія.

оказіях дбає він привести вас до згоди і скликає вас; зважте, що його дбання і королівської поваги вірним підданам не годиться принижувати й понижувати, та й не небезгрішно це».

Ту промову королівського посла Скарбека, вчинену до русі, прислав преосвященному отцю Ясинському, київському митрополиту, якийсь Г. Озарковський при такому своєму листі, писаному зі Львова 20 вересня:

Ясне в бозі превелебний милостивий добродію!

Либонь, послав я недавно через піхотного [посланця] до вашої милості, милостивого пана, і добродія копію універсалу його милості короля, виданого щодо об'єднання 16 вересня (згідно до нового календаря), щоб з'їхатися до столичного руського міста Львова трьом станам: духовним, шляхті і братчикам — для того і так, як це зроблено недавно у Перемишльській дієцензії, коли було скликано людей греко-руської релігії. То я сподіваюся, що та копія універсалу до рук вашої милості пана дійшла. А потім, за тим універсалом його милості короля, прибули на той публічний акт рицарський стан, духовні, чорні й білі, так само і братства ставропігіяльні і партикулярні¹⁴⁶⁰. По тому, оскільки звичай велить починати від Бога, його милість єпископ львівський¹⁴⁶¹ закінчив у міській церкві, що знаходиться між мурами, публічне моління, а ординарний катедральний казнодія¹⁴⁶² збудив своїм казанням народ, між якого зараз же виникло велике обурення і незадоволення, бо надто велике було зібрання людей різних станів і навіть римської релігії. Після відправлення служби читано королівський універсал і пропозицію інтенцій¹⁴⁶³ з записом акту, а ще потім панове братство Львівської ставропігії, маючи рескрипт¹⁴⁶⁴ від його милості короля¹⁴⁶⁵, просили, щоб, згідно до вольностей та привілеїв найясніших попередників, було збережено догмати і грамоти і прочитано реверсал¹⁴⁶⁶, в якому висловлено, що всі урочистості та публічні справи за звичаєм відправляються в катедральній львівській церкві святого Юрія, а саме: елекція єпископів тощо; тож стояли вони при тих своїх правах, що не дали закріпити юрисдикції¹⁴⁶⁷. А після довгих суперечок відклали сесію на завтрашній день до катедри, а тим часом отець єпископ запросив усіх людей обох станів, що належали до конгресу, до своєї резиденції на пригощення. Там-таки відразу при доброму вині знайшлося багато таких, що промовляли проти того і так настійливо, що приговорили легко не відступатися від свого. Назавтра, 17 вересня, з'їхавшись до катедри, шляхта, намісники, ігумени, братства, згідно до порядку, який буває під час сеймиків та коронного трибуналу, засіли й чекали, поки прийде час упровадити з інструкцією посла його королівської милості. Коли ж він увійшов до кола, отець єпископ уступив його милості своє місце і маршалківське крісло. Коли те сталося, узяв голос посол його милості короля і просторо, по-сенаторівському красиво й мудро говорив і тим довгим говорінням з передачею інструкції забавив цілу годину. А послом був його милість пан Скарбек, галицький каштелян, людина вчена і найстатечніша як у справах воєнних, так і в мирних. Між тим подано голоси, хто що може сказати з трьох станів: одні тоді висловилися на відстрочення до більшого конгресу, інші трималися конституції 1677 року, яка постановляла, щоб уся русь, яка перебуває під державою його королівської милості, з'їхавшись на вальний сейм до Варшави, вирішила б ті справи й подала способи, як би приступити до єдності святої католицької віри¹⁴⁶⁸ та римського послушення. Ще інші говорили, що всі ми просимо його милості короля, нашого милостивого пана, дякуючи за його панську ласку та дбання, аби рицарський стан, а в монастирях законники і братства залишалися в цілості, згідно написаних церковних вольностей, що захищаються патріаршими правами, тощо. Ця суперечка не могла закінчитися і до вечора, а коли побачив його милість пан посол, що до згоди не при-

¹⁴⁶⁰ Тобто підпорядковані безпосередньо патріархам, неофіційні.

¹⁴⁶¹ Йосип Шумлянський.

¹⁴⁶² Казнодія — проповідник.

¹⁴⁶³ Іntenція — задум, намір.

¹⁴⁶⁴ Рескрипт — тут: грамота.

¹⁴⁶⁵ Див. приміт. 1454.

¹⁴⁶⁶ Реверсал — королівська грамота, в якій висловлюється зобов'язання не порушувати громадянських прав та привілеїв.

¹⁴⁶⁷ Тобто правового розширення того звичаю. Власне, відмовилися, щоб з'їзд відбувався у них.

¹⁴⁶⁸ Поняття «католицький» тут уживається на означення східного обряду.

Ногайська жінка (24).

Ногайські діти (24).

ходить, просив усе коло закінчити сесію і з тим від'їхав до своєї резиденції. Ледве тоді згоди досягли, коли почали аж на третій сесії вихоплюватися з голосами заперечувальники, які не сміли перечити задля пристойності через присутність посла (як шляхта, так і стан духовний), кладучи таку рацію, щоб спершу заспокоїти воєнні потреби, а потім уже приступити до цього діла. А оскільки різні різне доводили, то й через чотири сесії, або засідання, не могла досягти бажаного результату та розмова, і, не справивши діла, всі роз'їхалися.

А що далі буде, побачимо, а тепер посилаю вашій милості, милостивому панові та добродію, промову його милості посла, похапцем записану в кутку, поки більше не виготую. Покірно, отожд, віддаючись панській ласці та отцівській милості, назавше залишаюся вашій милості, милостивому пану та добродієві моему, в усьому найнижчий слуга

Г. Озарковський

З таких з'їздів та посольств видно, що, виявляється, не вся Русь схилилася до унії тоді, коли прийняв її Йосиф Шум'янський, львівський єпископ, як свідчить про те лист, покладений у минулому 1681 році, писаний 27 березня. Отожд, жалься Боже, що в минулому 1689 році за гетьманським указом із військової генеральної канцелярії, з Батурина, чинячи на королівську репліку відповідь до одного польського шляхтича Ігнатовського, записано в ній похвалу королеві і названо його фундатором благочестивих церков, оборонцем та захисником святого православ'я. Більше годилося б назвати його таємним гонителем і політичним викорінником, оскільки не приводить до унії з собою липків-татар¹⁴⁶⁹, поганців-жидів, лютрів та кальвінів, яких досить живе в Короні Польській, а приводить і принуджує до унії православну Русь, яка і без унії краща від схизматиків-римлян.

Того ж таки року в середніх числах вересня виправив гетьман Мазепа війною в Білогородщину війська свого рейменту з наказним гетьманом чернігівським полковником Яковом Лизогубом, полковника переяславського Івана Мировича з його полком, прилуцького полковника Івана Рубана, компанійського осавула з полком компанії Новицького і Григорія Пашковського, полковника, з його компанією¹⁴⁷⁰. А на тому боці Дніпра прилучився до них Семен Палій з охотницьким полком,— цього війська могло бути близько восьми тисяч і більше.

Отожд те військо, прибувши в Білогородщину за кілька день перед Покровою, здобуло ханську паланку, що зветься Ганкушлі і лежить над рікою Дністром, і попало числом тамтешні татарські села, й обернуло їх унівець. А набравши там-таки безліч татарських та волоських ясирів чоловічої та жіночої статі¹⁴⁷¹, щасливо повернуло звідти в Малу Росію у свої домівки, мало дізнавши там, у Білогородщині, від татар спротиву в промислах своїх, і то через те, що всі білогородські орди були тоді з турчином на війні супроти християнського цісаря. При такому стані, коли Палій прибув з Білогородщини у Хвастів, рейментар Вільга, який бажав вистрашити його з Хвастова, прийшов з польськими та козацькими військами, але завівсь у своїй намірі і відступив зі своїми військами геть аж до ріки Случі. А Палій знову розташував своє військо на колишній стації, і народ із Хвастова розійшовся на давніші свої житла,

¹⁴⁶⁹ Йдеться про татар литовських та польських, які поселилися в Литві при Вітовті. Більшість із них розмовляли польською мовою, а за релігією лишалися магометанами.

¹⁴⁷⁰ Брали в цьому поході участь і запорожці на чолі з кошовим Шерпилом.

¹⁴⁷¹ Бранців було двісті чоловік.

Уманський полковник часів І. Мазепи (1).

бо збігся був у Хвастів від находу лядських військ, про що гетьман, звідомившись, писав із Батурина 7 грудня до царських величностей таку свою грамоту:

«Після тих моїх донесень, які я випишував вам, великим государям, вашій царській пресвітлій величності, про наступ польських військ і тамтешніх полків з рейментарем Вільгою на Семена Палія, хоч досі доходили до мене, гетьмана, відомості від приїжджих людей, що ті польські та козацькі полки відступили від Хвастова у долішні місця, однак через те, що Семен Палій не писав до мене, а київський полковник не звіщав, я про те дотепер не звіщав і вас, великих государів, а намагався досконаліше вивідатися про всілякі тамтешні події. Через це послав особливо значного козака, батуринського жителя, який є давній знайомий Семену Палію, а нам, гетьману, чоловік надійний, у Хвастів, якому особібно наказав довідатися і про самого нього, Семена Палія, чи не тримає він якоїсь образи від того, що на його прохання не прислано йому від мене, гетьмана, в допомогу війська. Так той мій посланець, будучи у Хвастові, повернувся звідти в Батурин 5 грудня, і через нього Семен Палій прислав до мене свого листа, при тому й інші листи, які я тут-таки, при цьому моєму листі, висилаю в приказ Малої Росії для донесення вам, великим государям. А усно він, посланець мій, сказав: зголосив йому Семен Палій, що той рейментар Вільга, завівшись у своїм намірі, відступив у глибокі поліські краї, до річки Случа, очистивши всі ті місця, де в минулі роки й дотепер перебували на стаціях його, Семенові Палієві, полчани, а намір того рейментаря Вільги був такий, щоб йому взяти від Палія у своє посідання місто Хвастів, оскільки польський бік сподівався того, що або сам Семен Палій, злякавшись того наступу, відійде звідти геть, або його полчани й посполиті люди, впавши у сум'яття, з того страху відступляться від нього і їм, полякам, видадуть його в руки. Але коли того не досягли, бо і полчани, й поспільство при ньому стали статечно, то ті хоругви польські й охотницькі козацькі полки мусили відступитися назад. Після цього відступу Семен Палій послав особливого свого посланця, на прізвище Папуга (він зайшов до нього з Переяславського полку з цього боку Дніпра), бити чолом королівській величності на коронного гетьмана і нашого ¹⁴⁷² рейментаря Вільгу, що чинили на нього такий ворожий наступ. А військових людей свого полку він, Палій, розпустив на ті становиська, на яких і перед цим перебували. Так само й жителі після відходу з-під Хвастова того рейментаря Вільги з польськими хоругвами й козацькими полками пішли на свої житла, з яких були повиходили чи у Хвастів, чи в Чорногородку, боячись через наступ Вільги тих лядських хоругв, щоб не учинилося і їм від них розор і притіснення. Про що донісши вам, великим государям, віддаюся якнайпокірніше вашій, царської пресвітлої величності, благостині.

З Батурина 7 грудня 1695 року

А Палій, безпечно осівши у своєму місті Хвастові, а королю польському й сенаторам належно про себе висвідчуючи, послав до коронного гетьмана і до короля Собеського субмісію ¹⁴⁷³ своїх народшних посланців з татарськими «язиками», набраними в Білогородщині, і з проханням королівської та гетьманської ласки до себе і до свого війська. А з якою ті Палієві посланці королівською та гетьманською ласкою й упевненням відправлені назад, те явно видно з листів-відповідей, королівського, гетьманського і від Замойського, які тут подаються ¹⁴⁷⁴.

¹⁴⁷³ Субмісія — невелике дипломатичне представництво.

¹⁴⁷⁴ Листи подано в перекладі з польської мови.

¹⁴⁷² Треба: «польського».

Лист королівський

ЯН ТРЕТІЙ,

з божої ласки король польський,
великий князь литовський, руський, пруський, мазовецький,
жмудський, київський, волинський, подільський, підляський,
інфлянтський, смоленський, сіверський та чернігівський.

Уроджений вірно нам милий! Віддано нам тут лист твоєї вірності, присланий з полку через твоїх молодців, при чому вчинили вони нам досконалу реляцію про рицарську охоту як люди задніпрські їхніх милостей російських царів, так само й твоєї вірності, напавши на Буджак, спустошили ворожі краї вогнем та мечем, і все те хвалебно чинив, що тільки належати може для помноження святої віри та ворожого приниження. Отож, будвши вдячний до вірної та зичливої прислуги твоєї вірності, яку постійно висвідчуєш нам і Річі Посполитій, так і за істотну видачу припроваджених в'язнів, хочемо достатньо учинити, щоб діяльність та відвага твоєї вірності і людей твоїх могла бути належно задоволена. Коли накажемо роздавати одежу на інші запорозькі полки, не забудемо певно і людей твоєї вірності, які так мужньо відбули нинішню кампанію. Відносно ж зимових кватир, щоб могли бути триваліші і вигідніші, ніж на рік, даємо лист наш до ясновельможного краківського каштеляна¹⁴⁷⁵, щоб за таку очевидну прислугу захотів відповідним людям придумати винагороду, і не сумніваємося, що він те учинить, а ми, зичачи доброго здоров'я від пана Бога твоїй вірності, вітаємо всіх твоїх молодців.

¹⁴⁷⁵ Гетьмана С. Яблоновського.

Дано у Варшаві 6 грудня, року божого 1694,
панування нашого 21

Ян король

Лист гетьманський

Милостивий пане полковнику Палію!

Тішуся дуже з того з першою відомістю, що ваша милість добре гостив на Буджаку при Задніпрянському війську. Хвалю охоту та рицарську відвагу; щодо задоволення Запорозького війська вже я виправив звідси з його милістю рейментарем паном Вільгою одежу та заплату. Кватирі теж маєш, ваша милість пан, визначені від нього, які пропоную замінити самому — вони досить просторі, бо про це я сам читав. Узимку обіцяєш, ваша милість пан, не дармувати зі своїми людьми, дякую за таку охитну до загальної прислуги волю, якої зараз прошу виказувати найбільше, бо приходять відомості, що вся буджацька орда сідає на коней, щоб послати кінну силу до Кам'янця і щоб уторгнутись у наші краї на чамбул¹⁴⁷⁶ усіма силами. Прошу отож, зносься, ваша милість пан, з його милістю паном Вільгою і його милістю паном наказним гетьманом Самусем, щоб, коли виникне на те потреба, могли б ви з'єднатися і долати ворога, добуваючи собі слави і заробляючи тут собі дальшу ласку.

¹⁴⁷⁶ На чамбул — кіннотою.

З тим бажаю доброго від пана Бога здоров'я.
вам, вашій милості пану,
зичливий приятель Станіслав Яблоновський,
краківський каштелян і великий коронний гетьман.

Із Львова, 22 грудня 1694 року

¹⁴⁷⁷ Францішек Замойський — один із великих тодішніх магнатів. Рід Замойських був український за походженням і традиційно виявляв українські симпатії. Ф. Замойський був у приятельних стосунках із С. Палієм.

Лист Замойського ¹⁴⁷⁷

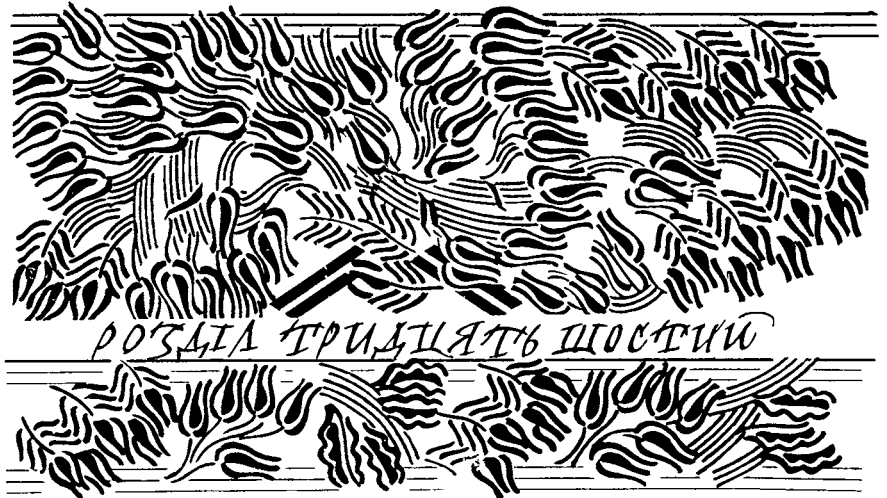
До мене вельми милостивий пане полковнику,
мій милостивий пане і приятелю!

Його милість добродій настільки вдячний за прислані «язики» і так шанує відвагу вашої милості пана і зичливу працю твою для Річі Посполитої, що висловить те у своєму листі сам. Він вже визначив заслуженому війську вашій милості милостивому панові плату й одягу через його милість рейментаря пана Вільгу, так само й належне задоволення і самому вашій милості, милостивому панові. До цього часу має бути вже відомість вашій милості, милостивому панові, від його милості пана Вільги. Я ж мою приязнь при подальших okazіях вашій милості, милостивому панові, як бувало й перед тим зичливо висвідчував, так і тепер неодмінно засвідчую, бо є

Вашої милості, милостивого пана, зичливий приятель
і радий служити Францішек Замойський

Із Львова, 22 грудня 1694 року

Про другу тримісячну книгу «Житій святих», котра вийшла з киево-печерської друкарні; про шкідливе татарське вторгнення під Сандомир та Львів; про патріарше благословення гетьману через грамоту на похід до Казикермена; про приязнь з Волощину до гетьмана з усілякими звідомленнями про чужоземців; про причини російської війни на Азов та Казикермен; про похід туди московських та козацьких військ; про невзяття того літа Азова і про здачу на умовах Казикермена; про тодішню кореспонденцію до Мазепи великих гетьманів коронного та литовського; про події після взяття Казикермена; про здобич та повернення військ додому; про віншування гетьманові його звитяжства над Казикерменом через грамоту патріархом і в листі — митрополитом, а також про віншування отців Монастирського і Яворського; про патріаршу грамоту, писану до гетьмана після прийняття книги «Житій святих»; про дві такі ж патріарші грамоти до гетьмана й отця митрополита, писані з приводу постановлення єпископа в Переяславлі, і про збудування в Переяславлі кафедральної Вознесенської церкви; про вибрання руською волинською православною шляхтою на православну єпископію Луцьку та Острозьку після смерті таємного уніата Афанасія Шум'янського Жабокрицького; про королівський універсал, даний йому, Жабокрицькому, на ту єпископію; про заздрісних на те його щастя; про його кореспонденцію до митрополита й гетьмана; про монарший указ на посвячення його й інше про нього; про прислання від Яблоновського до гетьмана резидента з усілякими від нього відомостями; про цісарську війну з турками у Венграх під Логієм з цісарською шкодою; про прохання до гетьмана за сенаторським сприянням київського земського судді Войнаровського, щоб відпустили його жінку з Києво-Печерського монастиря; про бажання литовського гетьмана щодо продажу збіжжя; про заборони й дозволи патріарха киево-печерським іконам; про львівських купців, затриманих у Москві, і за сприянням гетьмана вільно відпущених.

¹⁴⁷⁸ Крім житій, видання містило вірш Д. Туптала «Сповідання про виправлення книжок», кілька слів та казань: Іоанна Златоустого «Слово на святу проповідь», «Повість Атонія-ченця про побиття преподобних отців у Синаї та Раїфі».

¹⁴⁷⁹ Загарія — гаряче старання (втримати Кам'янець-Подільський).

року від розподілу стихій 7203, а від сповиття пеленами Немовляти, що небо хмарами покриває, 1695. На самому початку року вийшла з киево-печерської друкарні друга тримісячна книга «Житій святих»¹⁴⁷⁸, яка починалася від грудня, складена Димитрієм, про яку далі буде в цьому році просторіша згадка. А я, перш ніж почну описувати відправлений у цьому році на Азов та Казикермен марш великоросійських та малоросійських військ, викладу ще тут про сильне татарське вторгнення в Польщу. Після свят Різдва господнього сильні кримські, білгородські та інші орди, відпровадивши проздовж кількох літ турецьку загарію¹⁴⁷⁹ до Кам'янця-Подільського і повер-

Львів. Замок (1).

Сандомир. Ратуша (38).

¹⁴⁸⁰ Це сталося 10—12 лютого 1695 р. В Яблоновського було півтори тисячі чоловік. Подальший лист з Молдавії звідцає, що було в нього 5 тисяч чоловік.

¹⁴⁸¹ Король був тоді у Варшаві.

нувши звідти назад, вторгнулись у Сандомирський та Львівський повіти, де загорнули в полон безліч люду, а поселення зруйнували вогнем та мечем, обернувши все у попіл. Коли ж потім уторгнулись і під саме столичне руське місто Львів, то великий коронний гетьман Яблоновський виїхав був супроти тих орд з кількома тисячами польського кінного та пішого війська ¹⁴⁸⁰ і з кількома штуками гармат за львівські піддвірки. Однак орда, оточивши польське військо, не дала йому й дихнути, а міцним стрімом напала на поляків і, не без значної їхньої шкоди, загнала в саме місто Львів, гармати їхні забрали, а піддвірки львівські спалили з одного боку та й повернули додому. Після відходу від Львова тих орд львів'яни за гетьманським наказом позбирали татарські стріли і ними, як тоді оповідали, наповнили дванадцять возів, які гетьман Яблоновський відіслав до короля й сенаторів у Краків чи Варшаву ¹⁴⁸¹, щоб краще пізнали вони, яка була бусурманська сила.

Святійший Адріян, московський патріарх, знаючи про те, що за монаршим указом гетьман Мазепа мав виходити на війну під Казикермен, писав до нього 5 березня, благословляючи його з усім козацьким військом на той похід, таку грамоту:

АДРІАН,

божою милістю архієпископ московський,
усієї Росії та всіх північних країн патріарх.

Улюбленому у господі нашої мірності сину, гетьману їхньої царської пресвітлої величності Запорозького війська обох боків [Дніпра] Іоанну Степановичу Мазепі і всьому воїнству мир та архіпастирське благословення! Де живуть на поверхні світового корабля Духу діти рожденного всеблагого Бога, діти церкви істинного нашого благочестя, діти нашої мірності, маємо їх у серці нашому архіпастирському і дбаємо про них, стараємося, щоб було їм добро і щоб звільнилися вони від усілякого лиха,— хай добре вгодять господу Ісусу Христу, й цілковито спасуться, дістаючи мир та благословення в домах, і в дорозі, і в ополченому ратоборстві. Взнав я, що твоя любов з малоросійським воїнством за велінням благочестивих наших великих государів і великих князів Іоанна Олексійовича, Петра Олексійовича, самодержців усієї Великої, Малої та Білої Росії пі-

шов з ополченням на супротивних ворогів та супостатів християнських, на лиховірних татар, через що безперервно молимо щедроту вседержителя Бога, хай із благословенням своїм приспішить вашій синівській любові на всіляке добропровідництво день у день і подасть воїнству царської пресвітлої величності через ваше мужнє ратоборство перемогу, щоб подолати ворогів і звільнити полонену вашу братію з агарянських рук, від їхнього мучительного озлоблення, хай дасть розширити межі вітчизни та російського самодержавства, а також і мир. Ви ж, улюблені вірні Ісус-Христові раби і дбалі служителі царської величності й наші у Христі діти, за повинністю своєю кожен у чині дбайте про те і в ополченні показуйте добродібно і щедро ділом благочестиву нашу віру, хоронячись від усілякого лиха, оскільки ви є божими людьми.

Невільничий базар у Царгороді (34).

Я велю вам віддавати пануючим богозаповідане своє послушення, через це терпіння майте на воєнний подвиг, як учить святий апостол. Ті, що дбають за Господню волею про себе, і про благочестиву віру, і про вітчизняні межі землі своєї, хоч і постраждають, вінчатимуться і приймуть вічне добро від Христа, ото ж ви тим завжди керуйтеся й борітеся з ворогами до крові й до смерті. Тим ото Господь, скріплюючи вас, скріпить; благословляючи, благословить і обдарує всіляким добром вишньої своєї правиці на землі та на небі. Будьте у цьому, дбаємо, а де пробуватимете, зволь сповіщати нас.

Писано в царському великому місті Москві від світотворення 7203 року, а від Різдва Бога слова Ісуса Христа 5 березня 1695 року

Того ж 28 березня один із волоських християнських панів, зичливий наш приятель, можливо, й сам господар, віншуючи козацьким військам щасливі воєнні успіхи в Криму і в Білогородщині у минулі роки, говорячи також і про цьогорічні вищезгадані ординські сильні вторгнення в Польщу і під Львів, до того ж ознаймовуючи про турецьку й інших чужоземних держав поведінку й наміри та заохочуючи гетьмана Мазепу з козацькими військами до цьоголітньої воєнної кампанії на Крим, на Буджак, на турецькі фортеці, які лишаються над Дніпром і над Чорним морем, і офіруючи свою схильність до тієї війни, щоб скинути із себе чужоземне ярмо, таємно писав до нього, гетьмана, такий свій лист¹⁴⁸²:

¹⁴⁸² Лист подано в перекладі з польської мови.

Прутські плавні (24).

¹⁴⁸³ Йдеться про похід Палія і ліво-бережців проти татар у вересні 1694 р. (Див. р. XXXV).

¹⁴⁸⁴ Наказним гетьманом був чернігівський полковник Яків Лизогуб.

¹⁴⁸⁵ Турецький султан Ахмет II помер на початку 1695 р. Новий султан Мустафа II був сином Магомета IV. Військові дії проти Австрії та Венеції він почав у серпні.

¹⁴⁸⁶ Т е м а ш в а р — тепер м. Темішвара у Румунії.

«За відомості про те, як війська їхніх царських величностей пустошили в кримських краях під командою вашої милості пана, дуже дякую вашій милості панові. Нехай всемогутній Бог надалі сприятиме зброї їхньої царської величності на Божу хвалу, на помноження в цілому світі православ'я та на втіху християнам. Про те, що діялося під Очаковом та Буджаком ¹⁴⁸³, добре знаю. Дуже, однак, жалкую, що, в основному, через слабке здоров'я наказного [гетьмана] вашої милості пана ¹⁴⁸⁴ не зміг він зруйнувати Буджак; це сталося, очевидно, через те, що пан Бог тієї хвилі не захотів нас утішити. Але я певний тої надії, що зброя їхніх царських величностей цього літа захоче віднагородити те, що хотіли б мати чи за рік, чи й далі, а поганський Буджак буде зруйновано. Щодо чоловіка вашої милості пана, котрий так довго тут затримався. Причиною тому татари, котрі ходили в чамбулі до Польщі, аж до Львова, — чекав він їхнього повороту. А було так: татари пішли, палячи, аж до Львова, де застали й самого гетьмана з малою купою війська (5000), а орди було на 30000, і вони спалили Краківське передмістя, та й гармати взяли, — побито ж та поранено і їх. Повертаючись, мали велику шкоду: здохло в них 20000 коней, як про те ваша милість пан уже може знати.

З Андрианополя. В січні запанував цар, син царя Махмета ¹⁴⁸⁵, який почав війну з німцями, ім'я його Мустафа, йому 32 роки. Він одразу ж звідомився про царський скарб, і знайдено було 15 мішків. Звідомлявся він і про військо й побачив, що і грошей, і війська мало. Він сам піде на війну, вейзирові ж наказав, щоб виступав, тільки хай ваша милість пан знають, що не мають ані грошей, ані людей, несила велика в поган, бо людей з Анатолії мало приходить на війну з огляду на велику кількість розбійників, бо їх у ці часи надто намножилось, а скільки турчин може мати війська, то це буде відомо тоді, коли вийде в поле. Знаю, однак, те, що німці зараз готуються до війни, а оскільки вже зараз відібрали Гіулу, то хорвати зараз почали докучати Темешварові ¹⁴⁸⁶, тільки той Темешвар ще лишається під турками, але ненадовго, дасть біг, — добрий тепер час християнам воювати на поган. Особливо цього літа [добре було б напасти] на Крим і на Буджак, оскільки хан має такий наказ, щоб готуватися на війну, бо дається знати, що піде на війну сам турецький цар. Хан візьме з собою і з Криму, і з Буджака багато орди, час буде добрий військам їхньої царської величності [іти] як на Крим, так і на Буджак, а ті турецькі замки, що над Дніпром, можна зруйнувати цілковито, бо нам вони чинять велику докучу — щороку ми повинні давати їм 10 мішків. Поляки не вчинили і не вчинять миру з турками,

Кілія.
Миколаївська церква (42).

бо хоч поляки й захотіли б того, не захочуть турки,— не зважають на них нітрохи, оскільки поміж них велика незгода: одні з німцями, а другі з французами, наскільки змога, трактують про мир. А ще хай про те знає ваша милість пан, що ані турки, ані німці, ні інші союзники про мир і не гадають. Острів Хию¹⁴⁸⁷ венеційці залишили й пішли до Мореї, і це венеційці вчинили не без достатньої причини, а щоб не бути розрізненими на багато боків, особливо так віддалено. Мали зразу з турками битву на морі, хоч на морі турків була велика потуга. Кілька турецьких кораблів потонуло, так само й венецьких два, відтак венеційці, забравши все, що їм було потрібно, з Хиї пішли до Мореї¹⁴⁸⁸. Пишеш, ваша милість пан, що Михал звідомив вашій милості пану: волоський господар, як і мултянський, коли б побачили, що війська їхньої царської величності рушили супроти Буджака, зараз і самі підуть зі своїми військами, і з'єднаються з військами їхньої царської величності. Нехай тільки побачать спершу в принципі, що війська їхньої царської величності ослабили ворога. Хай ваша милість пан гетьман опанує поганські замки, що над Дніпром, і ті фортеці, котрі над морем, тобто Білгород, Кілію¹⁴⁸⁹, то, бачачи слабкість поган, хто б не мислив про своє звільнення з поганського ярма і не дбав про те? Мого чоловіка прошу вашу милість пана виправити при безпечній оказії назад. Чутно тут і те, що його царська величність, великий государ цар Петро, готується на війну супроти турків, чого дай Боже! Прошу вашу милість пана повідомити мені про те.

28 березня 1695 року»

Після отаких, описаних раніше, великоросійських та малоросійських незгод і воєнних змагань з Оттоманською Портою та Кримською державою, що почалися в основному від Чигиринщини і тяглися 16 років, коли через певні перепони не довелося обом монархіям, Російській та Турецькій, прийти до миру й дружби (хоч з обох боків і була до того, як писалося раніше, схильність), татари й козаки безперервно чинили оказії до гніву й війни поміж обома згаданими монархіями, як це було й перед Хотинською війною 1621 року,— про це частково описано раніше.

Отож пресвітлі Іоанн та Петро Олексійовичі, всеросійські самодержці, щоб відомстити бусурманам свої кривди, вчинені впродовж згаданих 16 літ, урадили за найкраще піти зі своїми військами на Азов та Казикермен, щоб при божій допомозі зруйнувати їх і побачити відчинені собі з Меотицького озера двері в Евксінопонт¹⁴⁹⁰, а від Казикермена щоб низовому Запорозькому війську було по-стародавньому відчинено ворота і була безперешкодна навігація Дніпром в Очаківський лиман і в те ж таки Евксінське море. На таке воєнне діло вони, великі московські государі, проздовж минулих літ досить наготували хлібних запасів і всіляких воєнних ризтунків і звеліли той воєнний марш зачинати, в який зволив рушити з царського міста Москви в березні місяці під Азов і сам пресвітлий монарх Петро Олексійович, він лишив на царському престолі брата Іоанна.

Військо було розкладено на дві частини, одному звелено йти землею і рікою Доном униз до міста Черкаського¹⁴⁹¹, а другому з собою визначено марширувати також землею й рікою Волгою під місто Царицин, а звідти землею під самий Азов. Коли це сталося і коли великоросійські війська та кілька полків малоросійських спинилися

Білгород. Фортеця (42).

Білгород.
Грецька церква (42).

¹⁴⁸⁷ Х и я — острів Хиос у Середземному морі, навпроти західного берега Малої Азії.

¹⁴⁸⁸ М о р е я — півострів на півдні Греції.

¹⁴⁸⁹ К і л і я — місто на кілійському рукаві Дунаю, тепер райцентр Одеської обл.

¹⁴⁹⁰

Тобто з Азовського в Чорне море.

¹⁴⁹¹ Старочеркаськ — на річці Дон.

¹⁴⁹² Війська було 35 тисяч.

¹⁴⁹³ Бойові дії під Азовом припинились у кінці вересня.

¹⁴⁹⁴ Лист подано в перекладі з польської мови.

всі під Азовом ¹⁴⁹², то почали невсипуще його здобувати й бомбардувати. В цьому промислі при старанні, либонь, ціле літо збавили ¹⁴⁹³, азовські стіни поламали з гармат і порвали підкопами а, кинувши в Азов кільканадцять тисяч великих бомб, поламали всі азовські дома й мечеті, внівець обернувши і самими румовищами заславши й загрузивши ціле те місто, однак, не можучи його цілком дістати з наближенням осінньої пори, змушені були відступити від Азова назад. З другого боку, біля Казикермена, фортуна послужила християнським військам краще. Гетьман Мазепа з козацькими військами і з усіма військовими тяжарями рушив за монаршим указом у той казикерменський похід з Батурина 17 травня, а ближній боярин і білгородський воєвода Борис Петрович Шереметов з московськими кінними та пішими військами і з козацькими слобідськими полками рушив з домів у призначений похід у тих-таки числах. Вони зійшлися біля дніпрового берега коло Переволочної, забавили там кілька тижнів, доки спорядили до перевозу військ судна і доки переправилися через Дніпро — Шеремет нижче Переволочної, а Мазепа вище Переволочної, навпроти Мішуриноного Рогу. Тим часом 13 липня писав із Гродна до гетьмана Мазепи гетьман Великого Князівства Литовського Сапіга свого листа, в якому сповіщав про союз Корони Польської з різними християнськими державами супроти спільного для всіх християн ворога — бусурмана — і про численні над ними воєнні промисли, при цьому бажав він Мазепі щасливого успіху в початім поході. Цей Сапіжин лист має в собі таке ¹⁴⁹⁴:

Ясновельможний милостивий пане гетьмане,
їхньої царської величності Запорозького війська,
до мене вельми милостивий пане і брате!

Відомо світові, що чим сильніше діткнула нас поганська шабля, тим старанніше провадимо війну для відшкодування шкод і страт наших. Через це й прийняли ми її з царем його милістю, з їхньою царською величністю, і з Річчю Посполитою Венецькою, відтак проздовж тринадцяти років щороку виходили ми з військом у поле, шукаючи у їхніх власних оселях: відвідали ми Буджак, увійшли у Волоську і Мултянську землю, здобули Сороку та інші замки і осадили їх, щоб приборкати Кам'янець. Висипали ми й міцно осадили шанці Святої Тройці, залага яких завше виказує з божої ласки силу супроти Кам'янця і у Волохах ¹⁴⁹⁵. Ми самі в минулу осінь отримали з божою поміччю над тим ворогом велику перемогу, відтак поганство, з немалою своєю поразкою і стратою всіх провіантів, шаблею нашою було виперте й прогнане. І зараз його королівська милість, наш милостивий пан, доставши звістку про замисли їхньої царської величності, зволив писати до мене, щоб я, рушивши військо Великого Князівства Литовського і злучившись з коронним військом, ішов на ту святу війну. Отож для скріплення святого союзу я військо (хоч воно після минулої експедиції мало що відпочило, коні не відпасло) випровадив. Та й самого мене ці ж послі вашої милості пана застали, коли всідав я на коня, щоб їхати до обозу. Його милість пана Поплавського, старосту куявського ¹⁴⁹⁶, полковника його королівської милості, я послав для скупчення війська й провадження його до Вишневця, а там, з'єднавшись із їхніми милостями панами гетьманами і за попередньою радою, чинитимемо, дасть пан біг, супроти ворога святого хреста воєнні промисли, як час та оказія простелить дорогу, зносячись із вашою милістю милостивим паном, наскільки зблизимось у тому краї між собою. А зараз зичу вашій милості милостивому пану щасливих успіхів на тій союзній війні, віддавши ласці і лишаючись вашої милості, милостивого пана, зичливим приятелем, братом та слугою

¹⁴⁹⁵ Це були останні успіхи короля Яна Собеського. Після 1692 р. сам він, буди хворий, у походи не ходив, і бойові дії поляків супроти татар були цілком локальні, власне, намагалися втримати те, що захопили раніше.

¹⁴⁹⁶ Куяв'я — Брестщина та Вроцлавщина.

Казимир Сапіга, великий гетьман Великого Князівства Литовського.

Дано в Гродні, 13 липня 1695 року

Прогностик щасливий (42).

Того-таки 28 липня великий коронний гетьман Яблоновський, відповідаючи через Мазепиного посланця Стефана Трощинського, гадяцького полкового осавула, і зичачи щасливого успіху в початім поході до Казикермена, також ознаймовуючи про свій похід на ворога, писав з Маріамполя¹⁴⁹⁷ такий свій лист¹⁴⁹⁸:

¹⁴⁹⁷ Маріамполь — містечко на р. Дністрі.

¹⁴⁹⁸ Лист подано в перекладі з польської мови.

**Вельможний милостивий пане гетьмане Запорозького війська,
їхніх пресвітлих і державних величностей,
до мене вельми милостивий пане і приятелю!**

Немає бажанішого цілому християнству, як той такий хвалебний зачин військ їхніх пресвітлих, державних величностей супроти загального ворога святого хреста. Ми дуже втішилися на цю відомість, зичимо щасливого довершення й перемоги над ворогом і просимо про те пана Бога, оскільки й сумніватися не треба в добрих успіхах при такій великій силі та впорядкуванні їхніх пресвітлих державних царських величностей і при дозорливості вашої милості милостивого пана. Нам же належить диверсія, знаємо ми це, однак позиточніше було, щоб ми були раніше звідомлені про такий святобливий замисел, особливо коли відправлявся у Варшаві сейм¹⁴⁹⁹, — в нас це могло б справити більшу готовність, та й сейм не зірвався б, а подав би найдосконалішу раду на таку добру оказію. Але й так, як тільки застав нас сусідський заклик, з огляду на союз, з'єднуємося з військами коронними та литовськими і маємо думку та старання розірвати ворожі сили й відвернути їх, як це робили ми щороку від початку тієї війни, побиваючи ворога в багатьох місцях з божої ласки значними звиягами. Я зараз тільки чекаю, щоб прийшло військо Великого Князівства Литовського, яке коли й опізниться, то дивуватись із того годі, бо тягне зі справді далеких, у півтораста миль, посідань, а злучившись із ним, я беруся відразу ж розпочати воєнні промисли. Між тим значну частину війська ординував я під фортецю Факмец-Фаркец, щоб наше військо звідти через Фальчу вторгнулось

¹⁴⁹⁹ Тобто минулого 1694 р.

¹⁵⁰⁰ Тобто це військо мало б іти вздовж річки Прут. Ф а л ь ч а (Фельчіу) — місто на р. Прут, тепер на території сучасної Румунії; Б у д ж а к — область білгородської орди.

у Буджак ¹⁵⁰⁰, що значну справило б диверсію, бо татарські війська, які вже рушили до Дніпра, дізнавшись про початий зачин, повернулися назад до Буджака і тепер звідти виходити не смітимуть, доки, як гадаю, та частина нашого війська діятиме. Я теж з іншими військами ввійду незабарно у воєнне діло при щасті його королівської милості і при звичній охоті польського рицарства. Його милість пан Трощинський, полковий гадяцький осавул, посол вашої милості милостивого пана, став тут у мене дванадцятого дня, місяця липня, заставши мене уже майже в обозі в моїй резиденції і тільки за дві милі від війська. Лист же вашої милості, мого милостивого пана, датований з-під Переволочної, писаний від 5 червня, віддав мені, на який відписавши відповідь з повною моєю готовністю, прагнучи якнайчастіше чути про найбільшу славу й тріумфи вашої милості милостивого пана, неодмінно віддаюся приязні.

З Маріамполя, 28 липня 1695 року

Вашої милості милостивому пану навзаєм
зичливий приятель та слуга Станіслав Яблоновський,
краківський каштелян, великий коронний гетьман

¹⁵⁰¹ Війська підійшли до Казикермена 24 липня.

Коли ж усі війська переправилися через Дніпро, то, рушивши звідти звичайним трактом до Казикермена, переходили в тому марші різні річки й долини, що впадають зі степу в Дніпро, а під самий Казикермен прибули в середу, перед спасівськими запустами, в останніх числах липня ¹⁵⁰¹, і поставили неподалік довкола нього свої обози. А в четвер, тільки засвітало, гетьман звелів сердюкам і городовим піхотним військам ступати в ім'я господне під казикерменські стіни, і те військо охоче, з радісним серцем скочило на воєнний промисел і без великого спротиву ввійшло в Казикерменські садки й огороди, бо хоч і вийшло з Казикермена супроти козаків кількасот яничарів, однак їх відразу ж було розбито і загнано в Казикермен, а козаки, починивши там-таки, непоодаль казикерменських стін, шанці, невідхідно залягли в них для подальшого воєнного промислу. В тодішню ніч з четверга на п'ятницю війська козацькі й московські атакували Казикермен зусібіч, обсіпали шанцями, обставили плетеними кошами, насипаними землею, обвели багатьма гарматами й мортирами, осадили численними піхотами, і скоро світ почав ояснюватися, в п'ятницю зусібіч привітано тоді Казикермен з гармат, мортир і дрібної зброї. І від тієї п'ятниці до вівторка, в який були запущені на Спасівку, впродовж п'яти днів, невсипуче денно й нічно бито було з гармат і з дрібної зброї, кидано з мортир бомби і підводжено під казикерменські стіни таємні підкопи. Відбирали вони і від Казикермена непогану відповідь з гармат та янчарок, зрештою, Казикермен дійшов до такого стану, що вже годі йому було стріляти з гармат на християнські війська, так як чинили були турки й Чигирину в 1678 році; бо коли з Казикермена відчиняли яничари вікна в кам'яній стіні для стріляння з гармати, то в те вікно відразу ж ударили з двох чи трьох наших гармат і яничарам не допускали вистрілити з казикерменської гармати. В такий спосіб не лише казикерменські гармати залишилися порозбивані, але й пушкарів повибивано; дійшло до того, що казикерменський бей обіцяв яничарам платити по тридцять і по сорок левів на день тим, котрі б захопили бути пушкарями, але охочих до того не відзивалося — бачили в тому чині явну погібель. Та оскільки стіни фортеці згрунтовано з твердого каменю, то вони мало руйнувалися від наших гармат і надія взяти її була мала — все це протягтися могло б довго. Отож гетьман, щоб так не сталося, а бажаючи бачити швидке здійснення свого заміру за згодою з боярином Шереметом, звелів війську своєму котити земляний вал до казикерменських стін, такий широкий і високий, щоб ним можна було засипати й казикерменський рів, і, порівнявшись зі стінами, легко вломитись у місто. Цей промисел наших військ вельми устра-

Взяття Казикермена (49).

шив і привів у малодушся казикерменських обложених, оскільки янчарська й гарматна їхня стрільба стала вже бездільна й марнотна, коли стріляли вони в наші земляні вали. А коли стріляли поверх валів, то кулі перелітали й християнські обози. В тих-таки п'яти днях один московський підкоп поламав казикерменську стіну, навдокучали йому дуже й бомби, а що найгірше застрашило казикерменців — це один воєнний московський промисел, який називають вони *чаном*. З нього одного вечора за один раз кинено в Казикермен кількадесят великих бомб і малих гранат — від цього промислу і від вогню з усіх наших обозів, наче від блискавки, все було на короткий час освітлено в той темний вечір, і ще ті бомби й гранати не всі впали всередину Казикермена, як привели обложених у крайній відчай, і тоді аж у наших обозах було чути їхній плачевний голос. Через такі утруднення й страх і через смердючі численні побиті свої трупи, які купами лежали непоховані, казикерменські бусурмани; не мігши далі опиратися християнським військам, змушені були на

¹⁵⁰² 30 червня 1695 р. через підкоп козаки зірвали наріжну башту, ввірвались у Казикермен і розпочали рукопашний бій, який тривав близько п'яти годин. Після того Казикермен капітулював.

корисних собі умовах поклонитися гетьману й боярину Шереметову і перед заходом сонця віддати місто Казикермен ¹⁵⁰² на козацьке ім'я. Для цього договору прибули зі своїх обозів у шанці гетьман та боярин, а від Казикермена, від бея, туди ж таки, у шанці, прибув із кількома яничарами Шабан Липка, або Чемерис, казикерменський писар. Домовившись там і постановивши, що треба, гетьман та боярин від'їхали до обозу, а Шабан відійшов у Казикермен уже по заході сонця; і коли він повернувся в Казикермен, турки звідомилися про вчинену з гетьманом та боярином корисну собі капітуляцію, були раді цьому і без сумніву сподівалися, що з нашого боку все те буде вчинено, що приговорено і постановлено з Шабаном. Однак вони, казикерменці, не покладаючись на приречену тоді козацьку приязнь і не бавлячись у своїх житлах, відразу ж того вечора відступили з горішнього міста в найнижчий Казикермен, що над Дніпром, лишивши на кам'яних стінах горішнього Казикермена тільки яничарські караули, щоб у місто нікого до світанку не пустити. Однак так не сталося, бо як тільки тодішня ніч дозволила відпочити війську, яке трудилось у шанцях увесь день, воно тоді, не спочиваючи і не слухаючи поставлених караулів, у всілякі способи натиснулось у горішній Казикермен, і караульні яничари відступили через те в долішнє місто. Наші ж брати, москалі й козаки, розгостившись у Казикермені і не беручи в нім превеликих здобичів, третьої чи четвертої години вночі через крайній свій безум запалили його, і ця пожежа так швидко розширилася, що не тільки всі тамтешні турецькі скарби огорнула і паліям у здобич узяти не допустила, але інший кидав здобуте і заледве сам вихоплювався з того всепожирального вогню.

Місяць на небі (53).

Плавання німф (53).

А друге місто Мустрит-Кермен за Дніпром на Таванському острові, що лежить навпроти Казикермена (з якого хоч і стріляли з гармат на козацькі й московські шанці й обози, однак з того стріляння мало було шкоди нашому війську й користі Казикермену), побачивши, що Казикермен поклонився гетьману й боярину, поклонився й собі низовому Запорозькому війську, яке зі своїм кошовим отаманом Максимом промишляло, здобуваючи його, — вони припливли туди від Січі в човнах. Інші ж два кам'яні турецькі замки, що були навпроти Казикермена над рікою Кінською, а саме: один Аслам-Кермен, на кримському березі, а другий Муберек-Кермен, який був через річку Кінську на острові Таванському, якраз навпроти Аслам-Кермена, побачивши загибель Казикермена й Мустрит-Кермена, обидва того не дочікувалися — люди воєнні й жилі виступили з них з усіма своїми маєтками до Криму, покинувши тільки великі гармати.

Переночувавши ту ніч, у середу рано гетьман та боярин Шеремет прибули з обозу під Казикермен, порядно влаштували козацьке й московське військо, щоб прийняти турків з долішнього Казикермена, які мали виходити згідно домовленості, щоб їх військо не забивало і не шарпало. Але те ухикування супроти військового тлуму мало дало користі, бо турки, що вийшли перші з Казикермена, були через навальність військову розшарпані так, що інші турки, побачивши це зі стін казикерменських, одразу ж замкнулись у долішньому замку і до кінця свого не давалися; а треті — з жінками та дітьми і з усіма своїми багатствами поклонилися запорожцям і поспускалися по линвах зі стін казикерменських у запорозькі човни, які були в дніпровій воді — запорожці навмисне для того підпливли під казикерменську стіну, — їх запорожці перевезли на Таванський острів під замок Мустрит-Кермен. При таких діях, як описано, одні москалі й козаки дещо дістали здобичі з Казикермена, а інші нічого, оскільки самі собі зашкодили через таке глупство, яке описано. А на Таванському острові під Мустрит-Керменом низовому Запорозькому війську дісталася превелика казикерменська й мустриткерменська (окрім ясиру) здобич, було її на тому острові розкладено на курені і справедливо розділено.

Після таких подій усі казикерменські війська, доки прибралися до рушення і доки поламали казикерменські стіни, забарилися на кілька день, відтак рушили звідти назад. Гетьман щасливо переправився через Дніпро знову в Переволочній на Мішуриному Розі з усім своїм військом, розпустив його по домівках, а сам прибув у Батурин. Боярин же Шеремет, переправившись через Дніпро, як і раніше, відійшов до себе. Однак, відходячи від Казикермена, гетьман лишив

Орел пускає стріли
в османські укріплення (53).

Орел летить на схід (53).

сердюцький полк Ясликовського, а боярин — полк стрільців у таванському замку Мустрит-Кермені, оскільки той не був пошкоджений від нашого стріляння; покинули там також гетьман та боярин тим двом полкам на потребу военні запаси, на кілька місяців харчів, доки з міст пришлють більше. Лишили там і запорожці кілька сот свого товариства¹⁵⁰³, а всі інші зі згаданим своїм кошовим Максимом, із здобиччю та ясиром повернули до Січі. З тих ясирів одні добровільно похрестилися, і відпущено їх з Січі на Русь в Україну, інші захворіли й померли, а треті, здохитрі, замислили вчинити кошу і всьому січовому війську погибель і були в тому постережені; їх усіх, — великих та малих, чоловічої та жіночої статі — виведено з Січі і без жодної пощади вирубано впень. Плакали й тяжко нарікали на боярина й гетьмана казикерменські полоняники, що не так із ними вчинили, як приговорили були з Шабаном; коли б знали про таку свою біду, то, казали, воліли б усі померти в Казикермені, ніж віддатися в руки

¹⁵⁰³ Гарнізон складався з кількох сердюцьких сотень. 300 росіян на чолі з полковником А. Ларонтом і 600 запорожців, згодом сюди прибули козаки Гадяцького та Лубенського полків.

Орел вихує орлят (53).

Парад небесних світил (53).

¹⁵⁰⁴ Гавурський — християнський.

гавурських ¹⁵⁰⁴ начальників. А білгородська орда не могла вчинити нам перепон під Казикерменом через те, що оберігала себе від лядських військ, що частково видно з вищеподаного листа коронного гетьмана Яблоновського. З гетьманським поворотом з-під Казикермена в Батурин преосвященний Варлаам Ясинський, київський митрополит, перший вітаючи воєнне щастя над Казикерменом зі свого кафедрального монастиря, писав 22 серпня до нього, гетьмана, такий свій лист:

Ясновельможний милостивий пане гетьмане війська
їхньої царської пресвітлої величності Запорозького,
наш вельми милостивий пане та великий добродію!

Воздаємо (на незвіданий його дар) подяку Богу, славленому в святій трійці: всемогутньому отцю, господу сили, який наділяє силою з виші, сину-переможцю (мечем вуст своїх) пекла і всієї кріпості бісівської та бусурманської, святому духу, який зійшов у вогні та шумі бурливого дихання на збурення та пагубу ерихонських стін на жорстокосердних невірних і хулителів тройчеського божества; Богові, який перший благословив своїм батьківським благословенням; Богові, котрий здійснив своїм душеутішним виконанням бажання всіх вірних. Він дав нині при незвіданому сприянні триумфальну перемогу вашій вельможності над ворогами самого Бога, що огуду шлють на святую єдинобожественну трійцю, на непереможне знамення божої перемоги, на хрест святий. Узброєний ним-таки, ваша вельможність, за покровою християнської заступниці, яка стоїть біля хреста, непорочної Христової та Іоаннової матері, ворогів перемогли, ім'я Боже та його помазанників прославили, святую церкву та вітчизну православно-російську захистили і собі славу безсмертну здобули! З цього я, недостойний богомолець з усім притчем духовним, радуючись незвіданому сприянню в подячних молитвах і віншуючи вашій вельможності ту божу благодать, записану в імені та в ділі доконаної теперішньої перемоги, зичу всіх щедрот вашій вельможності через Об'явлення Іоаннове, яке перемагає боговгодною вірою обітників; там поміж інших щедрот Христос-господь каже: «А переможцеві і тому, хто аж до кінця додержує мої вчинки, я дам йому владу над поганями» ¹⁵⁰⁵. «Переможець не буде пошкоджений від другої смерті» ¹⁵⁰⁶. «Переможцеві сісти я дам на

¹⁵⁰⁵ Цитата з Біблії. Іоаннове об'явлення, II, 26.

¹⁵⁰⁶ Цитата з Біблії. Іоаннове об'явлення, II, 11.

¹⁵⁰⁷ Цитата з Біблії. Іоаннове об'явлення, III, 21.

моєму престолі зі мною, як і я переміг був, і з Отцем своїм сів на престолі його»¹⁵⁰⁷. То хай би я сподобився ту мою сердечну зичливість тут, на святих місцях, наочно виявити вашій вельможності у тих-таки подячних молитвах. Цього ретельно зичачи тепер, у листі через посильних осіб кланяюся доземно.

*Із монастиря Свято-Софійського Київського,
22 серпня 1695 року*

Варлаам Ясинський, київський митрополит

В. Ясинський (4).

Потім святійший Адріян, московський патріарх, вітаючи ту ж таки перемогу над Казикерменом з Москви, писав 28 серпня таку свою до гетьмана подячну і похвальну грамоту:

АДРІАН,

милістю божою архієпископ московський,
всієї Росії та всіх північних країн патріарх.

Улюбленому в Господі нашої мірності сину, гетьману царської пресвітлої величності Запорозького війська обох боків Дніпра Іоанну Стефановичу Мазепі і всьому християнському в воєнному ополченні воїнству архіпастирське благословення!

Слава Богу всетворящому, який подав поміч на супротивних ворогів православному воїнству хреста Ісуса Христового, царської пресвітлої величності благочестивих наших великих государів і великих князів Іоанна Олексійовича та Петра Олексійовича, всієї Великої, Малої та Білої Росії самодержців і багатьох держав, царств та князівств повелителів і володарів; це воїнство за воєнним воєводсь-

¹⁵⁰⁸ Сеунщик (сеунч, саунч, сунщик) — вісник чи гонець із важливими звістками.

ким старанням, при ретельному та вірному служінню всемогутньому Богові, божій церкві та їхній царській величності через усе Запорозьке воїнство має принести на магометан пагубу й полон і розорення їхніх жител. Мірність наша, діставши про те звістку із твого писання, присланого від тебе з обозів з-під турецького Казикермена, розореного вами, в Москву (його принесли нам у синівській покорі і з вимогою спішних молитов від святої церкви і благословення нашого сеунщика) ¹⁵⁰⁸, воздаємо подяку перемоготворцю Господу і честь християнській непереможній воеводі — Богоматері пречистій Діві Марії! Тримаємо в нагляді оберігача Бога завжди і твою любов, також і все воїнство, що є з вами, щоб оберігалися ви усіляких ворожих полчиськ і зломисля їхнього, бажаємо, щоб перемагали ворогів і щоб багаторічно ти жив у гаразді та спасінні. Будьмо ж благословенні, православні, в святій церкві, в мирі та щасливому добробуті на землі і на небесах! Амінь!

Писано в царському великому місті Москві, від світотворення 7203 року, а від Різдва Христового 1695, 28 серпня

І. Монастирський (9).

Портрет С. Яворського (54).

¹⁵⁰⁹ Кирилівський монастир у Києві.

¹⁵¹⁰ Префект колегіуму — помічник ректора, інспектор з адміністративними функціями. Стефан Яворський (1658—1722) — український поет та філософ, церковний діяч.

¹⁵¹¹ Лист подано в перекладі з польської мови.

А після того превелебні отці Інокентій Монастирський, ігумен Кирилівського монастиря ¹⁵⁰⁹, і Стефан Яворський, префект колегіуму ¹⁵¹⁰ Київського братства, будучи вислані під преосвященного отця митрополита для заспокоєння тодішніх справ до Переволочної та інших протопопій, повертаючись до Києва, коли почули, що гетьман прибув з-під Казикермена в Батурин, написали з Ніжина, де були тоді, 29 серпня до гетьмана, вітаючи його з перемогою під Казикерменом (приклавши до того повіншування й інший свій інтерес), такого свого листа ¹⁵¹¹:

**Ясновельможний милостивий пане гетьмане війська
їхньої царської пресвітлої величності Запорозького,
наш багатомилостивий пане, заступнику й добродійнику!**

¹⁵¹² Євангеліє від Луки, VIII, 10.

¹⁵¹³ Цинобра — червона фарба вищої якості.

¹⁵¹⁴ Ахіллес — герой Гомерової «Іліади», переможець Гектора, загинув від стріли Паріса, пущеної у п'яту — єдине вразливе місце.

Коли звияжна слава, голосно бриняча в людських вухах, принесла тріумфальним ходом цілому християнству, а найбільше російському світу хвалебною мовою ім'я вашої вельможності, серце з радості тане, як віск од сонця, чуючи втішні новини, від яких сповнюються отакі виборні євангельські слова: «Дивились вони — і не бачили, слухали — і не розуміли» ¹⁵¹². Піде це в рахунок безсмертних справ. Найкривавіші війни з бусурманами запишуть замість глясанованого цинобру ¹⁵¹³ в книгу вічності, не порівняну в справах воєнних кавалерську діяльність вашої вельможності, яка ні в кого не була така щаслива [запишуть], і самопострашне ім'я руського Ахіллеса ¹⁵¹⁴ гарним виписом, що не згладиться ні від якої заздрості жодним зубом злості. Цьому аплодує як ціле християнство, так і ми додаємо не менше, віншуючи безсмертну славу, набуту дорогою кров'ю вашої вельможності, від своїх голосів голосним окриком, так само [віншуємо] й цілому християнству, а найбільше сумній вітчизні, отже, ти перетворив вигострені шаблі на пощерблені, а знеслій гордй думі бусурманській мужньо притер роги. Хай той, хто вивищив ім'я християнське — найвищий Бог, — славить і надалі

¹⁵¹⁵ Гербова китва — тобто якір шляхетного імені (герба). Образ човна в морі, у хвилях, який шукає затишної гавані, виступає як символ України в поетичній книзі: С. Яворський. *Argos caeli Rossiaci.*— К., 1690. Це свідчить, що цього листа (риторичний твір свого часу) писав, очевидно, сам С. Яворський, а І. Монастирський лише підписав його.

¹⁵¹⁶ Хрест був в основі шляхетського родового герба І. Мазепи.

¹⁵¹⁷ Номінат — кандидат у єпископи.

¹⁵¹⁸ Тобто заняття в Київському колегіумі.

на подив світові вашу вельможність для захисту вітчизни, на пострах оттоманській гордині, на тріумфальну славу святої віри. Нехай могутня рицарська булава вашої вельможності, що перемагає ворогів, мужньо громить на полі бою ненажерливу гідру! Через те, похилений такими численними вихорами, човен милої вітчизни міг би щасливо зайти в безпечний порт, кинувши в хвилі крові ворожої гербовну ківту ¹⁵¹⁵ вашої вельможності, зміцнену хрестом ¹⁵¹⁶, зносячи веселі пісні,— цього ми бажаємо, хочемо, зичимо, чекаємо.

По тому, приступаючи до приватних справ, ознайомуємо, що з волі вашої вельможності ми були вислані від архіпастиря до Переволючної для заспокоєння суперечок поміж священиками і тамтешніми жителями. Гадаємо, вашій вельможності відомо, про які там речі йшлося. Звідти, бажаючи використати відпускний час, ми повернули до деяких протопопій, дещо поправили цілком, [вказали], що треба поправити, і поїхали, з огляду на насталий вересень, до Києва, але в Ніжині зустрів нас посланець від архіпастиря з цілою в'язкою листів, писаних щодо справ теперішнього номіната ¹⁵¹⁷ Луцької та Острозької єпископії ясновельможного його милості пана Дионісія на Жабокриках Жабокрицького. Серед тих листів поміж інших були також і листи, писані від архіпастиря й до нас, щоб ми, дізнавшись про щасливий приїзд вашої вельможності до Батурина, поїхали туди, і, віддавши належну при віншуванні шану, подали б на розгляд вашої вельможності ту в'язку, і просили щодо тієї потреби відповіді. Але оскільки не змогли ми вже з Ніжина повертатися, щоб розшукати вашу вельможність (частково через розладнане здоров'я від подорожніх недогод, а частково через настали на початку вересня шкільні заняття) ¹⁵¹⁸, ми вирішили послати з Ніжина оту в'язку до вашої вельможності через кур'єра, оскільки нам самим, супроти сподіванки, неможність заступила дорогу. Покірно тож упадаємо до звияжних ніг вашої вельможності хоч би в письмовому поданні, і, віддаючи до панських рук архіпастирське послання, кладемо самі себе під звияжні стопи, і дуже просимо подати відповідь на архіпастирське прохання.

З Ніжина, 29 серпня, 1635 року

Вашої вельможності, нашого вельми милостивого пана патрона й особливого добродія, протектора недостойні богомольці й найнижчі слуги Інокентій Монастирський, ігумен монастиря Києво-Кирилівського, Стефан Яворський, префект колегіуму братського Київського

Вироблення паперу.
Гравюра (45).
Друкарня (45).

Гравірувальник (45).

Продавець книжок (45).

Закінчивши оповідати про зруйнування Казикермена, повертаюся тепер назад до місячного порядку. Тоді ж, 25 травня, святійший московський патріарх Адріан писав про прийняття другої книги «Житій святих», яку склав Димитрій і яка починалася від грудня (тоді вона саме вийшла з Києво-Печерської друкарні і про неї коротко згадано на самому початку цього року), таку від себе грамоту:

АДРІАН,

милістю божою архієпископ московський,
уєїє Росії та всіх північних країн патріарх.

Улюбленому в господі нашої мірності синові, гетьману царської пресвітлої величності Запорозького війська обох боків Дніпра Іоанну Стефановичу Мазепі архіпастирське благословіння.

Похваляє наша мірність добротворців; хвалимо тих, хто сприяє добру, а найбільше, коли поєднується начало твердого обов'язку, яке ґрунтується в громадянстві добродійностію, — цього мають досягати; так твоя любов, не тільки причетний до цього, але чиниш так часто. Пиши нам по-синівському про все, потрібне для загальної користі, і проси нашої мірності благословення. Приймав я і тепер таке твоє писання від присланих до нас, братії з Києво-Печерської лаври, нашої мірності ставропігії, строїтеля печерської лікарні ієромонаха Никона та наглядача в друкарні ієромонаха Софонія, що прийшли з їхніми монастирськими потребами і з виданими там друкованими книгами тримісячних «Міней», які читаються у грудень, січень та лютий. Їх ми по-пастирському в любові прийняли і бажаємо, щоб і інші «Міней» річного круга в дванадцятім числі ¹⁵¹⁹ були видані й плодили корисним читанням в господніх людях божу славу. Через це, як за проханням архімандрита Печерського монастиря ¹⁵²⁰ з братією, так і за твоїм, я послав у Києво-Печерський монастир з тими-таки присланими три книги «Міней», які читаються у великій соборній церкві за місяці березень, квітень і травень, для погідного справлення цього діла ¹⁵²¹. Твоя ж любов хай лишається багатолітньо і щасливо в доброму здоров'ї, дбаємо про це.

¹⁵¹⁹ Тобто на дванадцять місяців.

¹⁵²⁰ Михайла Вуяхевича.

¹⁵²¹ Тобто патріарх висловлює бажання, щоб «Четві-Міней» Д. Туптала не різнилися від московських.

Писано в царському великому місті Москві, від світотворення 7203 року, а від Різдва боголюдини Ісуса Христа 1695, в місяці травні, 25

Того ж таки 25 травня той самий святійший Адріан, московський патріарх, за порадою пресвітлих московських монархів Іоанна та Петра, схилиючись на прохання київського митрополита Варлаама Ясинського і на прохання гетьманське, щоб по-старовічному поставити в Переяславлі нового єпископа, писав до нього, гетьмана, таку грамоту:

АДРІАН,

милістю божою архієпископ московський
і всієї Росії та всіх північних країн патріарх.

Улюбленому в господі нашої мірності сину, гетьману царської пресвітлої величності Запорозького війська Іоанну Стефановичу Мазепі архіпастирське благословіння!

Багатьох блаженств ті сподобляються і приймають благословенство Боже на душеспасальне пробування, хто дбає про добробут людського життя і про процвітання церковної краси, радить і добродійно допомагає. Так і твоя любов відзначається таким старанням, отож бажаємо тих-таки мздовідданств сподобитися від господа Бога багатоденно на землі і безконечно в небі.

Писав оце до нашої мірності тепер, як син і співслужитель наш, преосвященний київський митрополит Варлаам — бажає він, щоб, з огляду на його неміч до співслужби архієрейства, посвятити єпископа і йменувати у місто Переяславль, та й ти хочеш того-таки, щоб таке збулося і щоб дати на те благословення. Наша мірність порадилися з благочестивими нашими великими государями царями і великими князями Іоанном Олексійовичем та Петром Олексійовичем, всієї Великої, Малої та Білої Росії самодержцями і багатьох держав, царств та князівств повелителями й володарями, і вони, государі, зволили тому бути. А для задоволення того запропонованого прохання київського митрополита і твого великі государі вказали послати преосвященному митрополиту Варлааму грамоту, і від нашої мірності з неї список я послав нині для знаття і до твоєї любові, щоб, розглянувши її і порадившись, добротворно здійснити звелене. По цьому все в домі твоім хай буде в гаразд!

Писано у царському великому місті Москві від світотворення 5203 року, а від Різдва Бога слова Ісуса Христа 1695, 25 травня

Тоді ж писав святійший патріарх про того переяславського єпископа і до преосвященного отця київського митрополита таку грамоту:

АДРІАН,

милістю божою архієпископ московський,
всієї Росії та всіх північних країн патріарх!

У святому дусі сину та співслужителю нашої мірності преосвященному Варлааму Ясинському, митрополиту київському, галицькому і Малої Росії архіпастирське благословення!

Завжди наша мірність повсюдно бажає процвітання і належного чиноутримання церковного, щоб здійснилося покращення на славу Божу і щоб усяка допомога та вимога були благословенні. Звістилися ми нинішнього літа з твого писання через посланого переяславського ігумена Гедеона та скарбника Мелетія й донесення, що ти просиш нашу мірність, щоб з огляду на твою старечу неміч, також і через велике число людей у єпархії посвятити в єпископи і назвати його переяславським ігумена миколаївського та ректора київського ієромонаха Іоасафа Кроковського¹⁵²². Ми бажаємо, щоб так стало-

¹⁵²² Кроковський Іоасаф (?—1718) — український церковний та просвітний діяч, професор та ректор Київської академії, видатний філософ. Згодом був київським митрополитом (з 1707 р.).

І. Кроковський (54).

ся, і про це радилися з благочестивими нашими великими госу-
дарями царями і великими князями Іоанном Олексійовичем та Петром
Олексійовичем, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержцями і
багатьох держав, царств та князівств повелителями та володарями.
І вони, государі, зволяють бути при тобі єпископу, але і нашої мір-
ності благословення треба тобі мати. Однак спершу хочемо від тебе
запевнення, що далі так це триматиметься без будь-яких суперечок
та чолобиття до царської величності та нашої мірності, а від вас ця
осібність не відніматиметься аж ніяк. Перше: за святими правилами
ставити єпископа одному архієрею у свою єпархію не можна, хіба
чотирьом чи трьом архієреям; друге: визначити йому місце, де жити
і чим, мати єпископію, чин, посади і все потрібне (але чи не буде
чолобиття, щоб йому жити в Миколаївському монастирі¹⁵²³, від
монастирських жителів?); третє: коли іменуватися тільки містом

¹⁵²³ У київському Пустинно-Микола-
ївському монастирі.

Переяслав.
Вознесенський собор (37).

Переяславським, а не володіти, чи захоче хто так і чи надалі можна, щоб так було? І про це нам відомості не подано і дати нині благословення через те не можна — це все сотворить і утвердить у добрій раді як з духовним чином, що є в Київській єпархії, так і з мирськими людьми, а найперше з гетьманом царської пресвітлої величності Запорозького війська Іоанном Стефановичем Мазепою. Вибраного ж у єпископи для посвячення за зволенням благочестивих государів пришліть до вашої мірності в царське місто Москву. Тут ми в наших іменних грамотах напишемо, у який спосіб архієреям від нас у майбутні часи бути на Переяславській єпископії, на обновленому престолі, щоб це був співслужитель престолу Київської митрополії на визначених умовах та на місці, щоб зручніше йому було прислужувати митрополії і щоб аж ніяк надалі той єпископ, хто буде після того, не міг відокремитися від того визначення. По цьому хай всещедрий Бог приспішить на добротворство до тебе і до всього народного християнського поспільства з дня у день! Амінь!

*Писано в царському місті Москві 7203 року,
від Різдва Бога слова 1695, 26 березня*

І. Мазепа.
Гравюра XVIII ст. (19).

Гетьман же, за згодою зі згаданим преосвященим отцем митрополитом збудувавши в Переяславі великим коштом і старанням чудову кафедральну муровану церкву Вознесіння Господнього, дбав ретельно як у пресвітлих монархів, так і у святійшого патріарха про благословення, щоб при тій Вознесенській церкві в Переяславі було поставлено єпископа, оскільки єпископська кафедра була там з давніх віків. У цьому йому, гетьману й митрополиту, не відмовлено від пресвітлих монархів і від святійшого патріарха, як свідчать вищеподані патріарші грамоти.

Минулого 1694 року, в місяці вересні через смертне наїття не стало єпископа луцького й острозького Афанасія Шум'янського, який, будучи рідним братом новітньому уніату Іосифу Шум'янському, львівському єпископу, став так само потаємним уніатом і сам. Тоді вся руська волинська шляхта вибрала з-поміж себе на ту овдовілу Луцьку й Острозьку єпископію одного значного і заслуженого в Короні, також волинського шляхтича і вченого чоловіка Димитрія на Жабокриках¹⁵²⁴ Жабокрицького, земського луцького

¹⁵²⁴ Жабокрики — містечко на Поділлі.

писаря, який хоч і женився раніше на вдові, однак, розійшовшись із нею, бажав собі чернецтва, а полишена його жінка незабаром після того, як ходили про те чутки, вийшла заміж за іншого. Тож вибрано його, Жабокрицького, на єпископію Луцьку, хоч багато хто перечив і не дозволяв, примінюючись до правил святих отців з причини вищезгаданого його одруження, однак вся волинська руська шляхта міцно при тому стояла, щоб ніхто інший, тільки він, Жабокрицький, був у них луцьким та острозьким єпископом, — так воно й сталося. Після того вибрання, коли він, Жабокрицький, був у Варшаві і зголосив королеві й сенаторам про своє вибрання волинською руською шляхтою на Луцьку єпископію, то сам король багаторазово намовляв його до унії. До неї ж він, Жабокрицький, не захотів пристати і зволяв відставити своє єпископське вибрання, щоб лишитися світським при нерушному греко-руському православії. Тоді король Собеський, похваливши ту його статечність, видав йому, Жабокрицькому, 12 травня 1695 року на пергамені свій королівський універсал при підписі руки власної і при зависистій коронній печатці на ту Луцьку й Острозьку єпископію з усіма монастирями, протопопіями, маєтностями та всілякими добрими, що до неї належать. Повернувшись з Варшави до Луцька, він, Дмитрій, або Дионісій¹⁵²⁵ Жабокрицький, номінат Луцької єпископії, оголосив той королівський універсал через свого посланця у Луцькому замку і просив прийняти його до міських луцьких книг. Тоді на його бажання той королівський універсал прийнято до книг і з тих книг видано йому, Жабокрицькому, 6 червня такий екстракт при міській луцькій печатці¹⁵²⁶.

¹⁵²⁵ Дмитрій у світі, Діонісій у чернецтві.

¹⁵²⁶ Подано в перекладі з польської мови.

ЗГОЛОШЕННЯ ПРИВІЛЕЮ

його королівської милості на єпископію Луцьку
й Острозьку яснопревелебному його милості отцю Дионізію
на Жабокриках Жабокрицькому,
номінатові-єпископові луцькому та острозькому,
дане 1695 року 6 червня.

Випис із міських книг замку Луцького

Року тисяча шістсот дев'яносто п'ятого, місяця червня, 6 дня. На міському уряді в замку його королівської милості Луцьким переді мною, Єжи Станіславом на Марковичах Гулевичем, суддею і бурграфом¹⁵²⁷ міським луцьким, і книгами міськими луцькими особисто з'явився уроджений його милість пан Миколай Гродецький від імені яснопревелебного в бозі його милості отця Дионізія на Жабокриках Жабокрицького, номіната-єпископа луцького та острозького, прототронія¹⁵²⁸ Київської митрополії, свого дядька, і подав привілеї його королівської милості нашого милостивого пана тому ж яснопревелебному в Бозі його милості отцю номінатові в нагороду його героїчних учинків, справ рицарських і добрих заслуг для республіки милостиво даний, на пергамені писаний, рукою його королівської милості, нашого милостивого пана, підписаний, при печатці коронній, на шнурі, зависистій, з підписом руки секретаря його королівської милості, яка має в собі зголошення, щоб постійно про це знати:

¹⁵²⁷ Бургграф — комендант міста або замку в середні віки.

¹⁵²⁸ Прототроній — перший біля трону (митрополичого).

ЯН ТРЕТІЙ,

з Божої ласки король польський, великий князь литовський, руський, пруський, мазовецький, жмудський, інфлянтський, київський, волинський, подольський, підляський, смоленський та чернігівський.

Ознаймовуємо цим листом, привілеєм нашим, кому про те належить знати, що за вродженою нашою добродієністю королівською до людей, які з предків і перед самими нами, і перед Річчю Поспо-

литою добре заслужені, маємо найперше й найбільше старання, щоб справедливо нагороджувати їх примноженням компенсацій та гононів. Старожитний дім Жабокрицьких з'єднав собі продовж стількох століть таке хвальне ім'я, що цього забути не можемо ніколи; явним доказом чого служить правдивість, військова доблесть, велика здатність у справах на сеймах, сеймиках і трибуналах, нікому іншому не подібна, з'єднана з правосуддям та справедливістю діяльність в особі уродженого Дмитра на Жабокриках Жабокрицького, писаря земського луцького, підвоєводи судового, генерала воєводства Київського, підстарости кременецького. Його активна й правдива служба попередникам нашим, нам, найяснішому домові нашому і Річі Посполитій такі видала значні та хвали гідні викази, що не можемо не наділяти їх особливою нашою увагою. Через це, з огляду на заслуги уродженого Дмитра Жабокрицького предків та його власні, бачачи також у нього схильність до наук і належну здібність до духовного стану, також належну побожність, ми вирішили, відповідно до згідної елекції духовних та світських людей, жителів Волинського воєводства, дати йому і з'єднати після відходу з цього світу велебного Афанасія Шум'янського, єпископа луцького та острозького, вакууюче¹⁵²⁹ Луцьке й Острозьке владичтво. Тож цим нашим листом даємо і з'єднуємо [йому це], щоб згаданий уроджений Жабокрицький, прийнявши габіт, негайно вступив як у духовне, так і у світське управління тією єпископією з усіма її кафедральними й партикулярними церквами, з усіма добрами, селами, фільварками та грунтами і з їхніми пожитками, належитостями та всім іншим так, як попередники його тримали й заживали з усіма церквами, монастирями, старшинуванням над духовними: архімандритами, ігуменами, протопопами, попами, братствами тієї грецької релігії,— хай має й тримає це з прибутками від духовних, відповідно до привілею попередника свого, і хай заживатиме це аж до кінця свого життя або до доступлення якоїсь вищої гідності. Даємо йому при тому повну силу, згідно давніх прав судити всі духовні справи, урядувати над усім духовенством вищого й нижчого стану, щоб владою свого владичого уряду помножував Божу хвалу в церквах та монастирях нашої держави у своїй дієцензії, а неслухняних і непокірних карав за переступом. Ми обіцяємо також за нас і найясніших наших наслідників, що згаданого уродженого Дмитра на Жабокриках Жабокрицького триматимемо при духовній владі і при спокійнім заживанні його владичтва і не дамо ніколи сили віддалити його від того. Це до відома людей усіх станів та звання приводячи, хочемо й наказуємо, щоб згаданого уродженого Дмитра на Жабокриках Жабокрицького мали і знали за правдивого і власного луцького та острозького владика, і хай заживає вольностей та прерогатив, яких заживали його попередники. Відтак для ліпшої віри підписуємося рукою власною і наказуємо притиснути коронну печатку.

Дано у Варшаві 12 травня, року божого 1695, панування нашого XXI

Підписано: Ян, король

Владичтво Луцьке й Острозьке після смерті велебного Афанасія Шумлянського, луцького та острозького владики, віддається уродженому Дмитрові Жабокрицькому.

В тому привілеї, поданому для зголошення при коронній печаті зависистій на шнурі, підпис руки його королівської милості в таких словах: «Ян, король», так само і підпис руки секретаря його королівської милості в таких словах: «Миколай Томиславський, канонік варшавський, його королівської милості секретар». Цей королівський привілей подано для оголошення за проханням вищенайменованого подавця і за мого урядування прийнято до теперішніх міських книг луцьких. А після того возний генерал воєводства Волинського та інших Кіндрат Колодка на ствердження справедливого й

¹⁵²⁹ Вакууюче — звільнене.

¹⁵³⁰ Р о ж и щ е — містечко на р. Стирі, райцентр Волинської обл.

¹⁵³¹ П р и н ц и п а л ь н и й — головний.

точного свого донесення визнав в акті, означеному, з огляду на законну вимогу, яснопревелебному в бозі його милості отцю Дмитру на Жабокриках Жабокрицькому, номінату-єпископу луцькому та острозькому, за вищеподаним привілеєм його королівської милості, що він цього року й місяця, дня сьогоднішнього був у містечку Рожищах ¹⁵³⁰, яке відвічно належить луцьким єпископам грецького обряду, в добрах принципальних ¹⁵³¹ того ж Луцького владництва, де, заставши підданих як самого містечка Рожищ, так і всіх добр, що віковично до тої єпископії належать, а саме сіл Дубищ, Опольного, Жолобова, Позарок, Кольчина, Ліплян, Теремного, Полонки, Седмярок, Водерад, Тернок, Підбереззя, Забезжя, Колодезь, Губіна, Фалемеч й Вулки Фалемічської та інших, зібраних до громади, й оповістив їм про нового пана, яснопревелебного в бозі його милості отця номіната, наказав виконувати всіляке послушення. Після цього піддані з'явили готовність виконувати всі послушення і приступили до належних собі робіт. Отак, увівши без будь-яких перепон згаданого яснопревелебного милостивого отця номіната у володіння цілим єпископством, добрами, підданими і всіма взагалі належностями того його чину, возний подає реляцію, просячи, щоб це було внесено в акти, що й учинено. З тих книг видано під міською печаткою і цей випис.

Писано в замку Луцькім, звірив Сенницький

(М. П.)

А що, згідно до давніх уставів та звичаїв, Луцька єпископія, як православна, була підлегла православній Київській митрополії, а православні луцькі єпископи приймали своє освячення від православних київських митрополитів, то йому, Жабокрицькому, належало для того освячення приїхати до київського митрополита.

¹⁵³² О п а т — ігумен, абат.

На ту поїздку в Київ, будши там-таки, у Варшаві, одержав він королівський дозвіл та подорожній лист і, хоч римський опат ¹⁵³² Виповський перечив у тому королеві, щоб не видавати Жабокрицькому універсалу на Луцьку православну єпископію і не видавати йому ж таки подорожнього листа на поїздку в Київ для посвячення, бо владика Шум'янський обіцяв завести там унію, однак король його не послухав і начебто визнав з тієї okazji Шум'янському крутіство. Отак номінат Жабокрицький щасливо зорудував своє діло в короля і, збираючись їхати до Києва на посвячення, відізвася спершу до отця митрополита й гетьмана двома такими, писаними щодо того, листами з Білостоку ¹⁵³³, 21 липня ¹⁵³⁴:

¹⁵³³ З Білостоцького монастиря на Волині, біля с. Жуківки.

¹⁵³⁴ Листи подано в перекладі з польської мови.

Яснопревелебніший у Бозі милостивий отче митрополите київський і всієї Русі, мій вельми милостивий пане, отче, пастирю і добродію!

¹⁵³⁵ Мається на увазі Мала Росія (Україна).

У минулому році лихо моє забрало в мене те щастя, щоб я для виконання на святому печерському місці обіту увіч вашої, пастирської, мого вельми милостивого пана й добродія, дістався руки і дістав від неї благословення. А я мав найбільше бажання відібрати настанови щодо правдивої віри від найвищого в цілій Росії ¹⁵³⁵ пастиря, ніби з божих вуст, і прагнув святої поради, як би оживити, наче рососою небесною, свою сирітську Луцьку дієцензію; мав я і статечне, однак для цілої правдивої церкви пожиточне, бажання покійно віддатися під розсуд та керівництво вашої милості, вельми милостивого пана й добродія, з головою і серцем моїм, повержено і смиренно, як правдива овечка власному пастиреві і покійний законник своєму настоятелю, з усілякою схильністю перед гідністю його уряду й особи і з приниженим проханням, щоб у теперішнім святім законнім габіті поблагословив свого багатогрішного слугу й сина у святому дусі. Я не з жодного приватного інтересу, а через саму

горливу щирість при ласці божій хочу правовірній церкві добра і, зміцнений у цьому загальним та єдинодушним бажанням православних синів цілої Луцької дієцезії, нарешті прийняв протекцію без усіляких умов та утруднень з ласки його королівської милості, нашого милостивого пана через привілей, даний мені і стверджений,— зволь прийняти мене у свою пастирську протекцію, щоб довести до бажаного завершення замисли і віддалити повагою своєю ті труднощі, які можуть бути при прийнятті священничої честі,

Білосток.
Михайлівська церква (41).

в чому, чекаючи тисячократно ласки пастирської, вашої милості милостивого пана і добродія, від святительської правиці його, схилию свою голову і зобов'язуюся бути яснопревелебнішій вельможності, вашій милості панові й добродієві завжди зичливим у душі святим слухняним сином, богомольцем та найпокірливішим слугою
Димитрій на Жабокриках Жабокрицький,
номінат єпископії Луцької та Острозької Київської митрополії.

Дано в Білім Стоку, 21 липня 1695 року

До гетьмана

Ясновельможний милостивий пане гетьмане,
їхньої царської пресвітлої величності Запорозького війська,
мій вельми милостивий пане і добродію!

Повторно покірно стаю через лист мій перед обличчям вашої милості, вельми милостивого пана і добродія, як принижений слуга, в минулорічнім, так само і в теперішнім моїм листі, покликуючись бути постійним богомольцем, хоч і негідний для тої повинності перед божим маєстатом. А оскільки першого разу вище заслуг моїх, адже багатьом я незвісний, удостоївся я відповіді, повної прихильності від вашої милості, вельми милостивого пана та добродія, відзиваюся і тепер з покірним та приниженим поклоном вашій милості пану та добродію. Беру собі за найпевніше прогнозування, що і цей мій принижений доказ субмісії і покликання моє з волі божої приймеш у себе з ласками та побожним зволенням, і через доброчинну протекцію допоможеш у подальшому часі. Просячи цього покірно у вашої милості, вельми милостивого пана та добродія, обіцяюся недостойні молитви мої вилити до божого маєстату на довге щастя, здоров'я, найкращі успіхи в усіх героїчних акціях, а найбільше для великого імені свого тріумфу над супротивними ворогами з помноженням хвали у потомних наступних віках.

Прагну бути до смерті
Вашої милості милостивого пана і добродія щоденним
богомольцем і приниженим слугою
Димитрій на Жабокриках Жабокрицький,
номінат єпископії Луцької та Острозької
Київської митрополії.

Дано в Білім Стоку, 21 липня 1695 року

Потім 12 серпня писано було від пресвітлих Іоанна та Петра Олексійовичів, московських государів, до преосвященного отця Варлаама Ясинського, київського митрополита, про прийняття та посвячення на Луцьку та Острозьку єпископію згаданого номіната Жабокрицького таку грамоту:

Божою милістю від пресвітлих та державних великих государів царів і великих князів Іоанна Олексійовича та Петра Олексійовича, всієї Великої, Малої та Білої Росії самодержців і багатьох держав та земель східних, західних та північних отчичів, дідичів, та наслідників, государів і володарів, нашої царської величності богомольцю преосвященному Варлааму Ясинському, митрополиту київському, галицькому та Малої Росії, нашої царської величності милостиве слово.

У договорах Вічного миру у нас, великих государів, у нашої царської величності з королівською величністю польським, постановлено в дев'ятій статті, що великий государ, його королівська величність, церквам божим та єпископіям Луцькій і Галицькій, Перемишльській, Львівській, Білоруській і при них монастирям, архімадріям Віленській, Мінській, Полоцькій, Оршанській та іншим ігуменствам, братствам, в яких вживалася і нині вживається благочестива греко-російська віра, також усім людям, що там живуть, у Короні Польській та Великому Князівстві Литовському, що лишаються в цій-таки вірі, не звелить чинити будь-якого ущемлення й примусу до римської віри та унії, але буде заховувати давніми правами в усіляких свободах та церковних вольностях. А оскільки вищезгадані єпископи відійшли не в бік нашої царської величності, а перебувають у Короні Польській та Великому Князівстві Литовському, то коли б довелось їм за духовним чином та звичаєм приймати благословення і висвячення від київського митрополита, то хай тому не відмовлено буде в милості його королівської величності. А після того Вічного миру писали до нас, великих государів, у Польщі резиденти наші Іван Волков та Борис Михайлов, що в Короні та Литві духовним та мирським особам чиниться насильство у благочестивій вірі та великий примус до унії, а численні єпископи, монастирі та церкви насильством повіднімали і в унію обернули. І за нашим, великого государя, указом писано до тих резидентів у Польщу в наших, великих государів, численних грамотах, звелено їм доносити королівській величності і говорити сенаторам, щоб у Короні і в Литві за договорами Вічного миру його королівська величність звелів заборонити наміцно, щоб людям благочестивої віри грецького закону не чинили насильств у вірі, монастирів та церков божих благочестивих не захоплювали і не відбирали, не розорювали і в унію не обертали. А які насильством обернено в унію, то щоб повернено було назад людям греко-російської віри, як це було колись. А що насилля людям благочестивої віри чинять, ставши уніатами, Інокентій Винницький та Кипріан Жоховський, то щоб їм заборонити те міцними указами і їх з Перемишльської та Білоруської єпархій вислати, а замість них вибрати духовним та мирським людям греко-російської віри інших православних єпископів і прислати їх для благословення та висвячення в Київ до тебе, нашого богомольця. І польські та литовські сенатори говорили у відповідях тим нашим резидентам на їхній запит, що у них вірі примусу нікому ніякого не чиниться і права їхні [не] забороняються, а хто волею до унії приступить, то тим заборонити неможливо, а Винницький та Жоховський перейшли своїми єпархіями в унію добровільно, і ті, мовляв, уніати належать за духовністю до Риму. І в нинішньому [7] 203 році ¹⁵³⁶ 20 жовтня до нас, великих государів, писав із Польщі наш резидент Борис Михайлов, що у вересні місяці не стало луцького єпископа, рідного брата Іосифа Шум'янського, який був таємний уніат, а на Луцьку єпископію вибирають духовні русь-шляхта та міщани, щоб був єпископ православний, а не уніат, і що дозволу королівського їм у тому виборі нема. І за нашим, великих государів, указом звелено йому, Борису, домагатися в Польщі і у королівській величності, щоб людям благочестивої греко-руської віри вільно було вибрати православного єпископа на Луцьку єпископію і щоб прислати його для благословення та висвячення за договорами Вічного

¹⁵³⁶ у 1695 році.

¹⁵³⁷ Святодухівського монастиря в м. Буйничі неподалік Могилева — резиденції білоруських єпископів. У самому Могилеві монастир був братський Богоявленський.

¹⁵³⁸ Шальвіра — ошуканець.

миру в Київ до тебе, нашого богомольця. І після того наш резидент Борис Михайлов писав, що на Луцьку єпископію вибрано єпископом з волинської шляхти русина Дмитрія Жабокрицького, чоловіка ученого; був він жонатий на вдові і потім з нею розлучився, і нині вона за іншим замужем живе, а руські люди його похваляють, що чоловік він достойний. І він, Борис, говорив про того новообраного луцького єпископа Дмитра Жабокрицького сенаторам, щоб йому за договорами Вічного миру дозволено було їхати на посвячення в Київ до тебе, нашого богомольця. І 9 травня нинішнього [7] 203 року прислав до нього, Бориса, той новообраний єпископ Дмитро Жабокрицький ігумена могилівського Буйницького монастиря ¹⁵³⁷ Іосифа Драника, що він Дмитрій, приїхав у Варшаву і подав вибір на себе до королівської величності. І королівська величність намовляв неодноразово сам його, Дмитрія, щоб приступив він до унії, а він, Дмитрій, мовляв, сказав, що він відмовляється від того вибрання і лишиться, як і до цього, світським, а від благочестя не відступить ніколи. І королівська величність, похваляючи його, Дмитрія, дав йому на те єпископство жалувану грамоту, на посвячення в Київ їхати дозволив і видав проїжджу за своєю рукою і за печаттю. А коли королівська величність ту проїжджу підписав, то в той час римський опат, на прізвище Виповський, говорив йому, щоб королівська величність зволив прогайтись із тим виданням йому жалуваної грамоти і проїжджої, оскільки Шум'янський закладає елекцію для обрання луцького єпископа, і що там буде постановлена унія. І королівська величність начебто на того Виповського гнівався і казав, що той Шум'янський шальвіра ¹⁵³⁸ на всі боки, чинить несправедно, і жалувану грамоту та проїжджу королівська величність йому, Дмитрію, віддав із своїх рук і звелів їхати в Київ. І того ж, мовляв, числа, він, Дионісій, поїхав з Варшави у Луцьк на сеймик і подякував за попередній уряд, а був він у них земським писарем, і справді він поїде для висвячення у Київ. А руські, мовляв, духовні та мирські люди його, Дмитрія, хвалять, що він чоловік учений і до благочестя схильний, і той Жабокрицький знає численні способи, що може й Білоруську єпископію обновити, а перемишлянського [єпископа] вигнати з єпископства, і дуже потрібно, щоб у Києві ті його способи ствердили, аби відновити ті три єпископії. І ми, великий государ, указали того новообраного на Луцьку єпископію Дмитрія Жабокрицького допустити за договорами Вічного миру до тебе, нашого богомольця, у Київ для посвячення. А коли він, Дмитрій, приїде для освячення на Луцьку єпископію в Київ і почне у тебе, богомольця нашого, просити за правилами святих апостолів та святих отців посвячення і рукоположення до Луцька у єпископи, то тобі, богомольцю нашому, за даною тобі владою і за жалуваною нашою, великих государів, грамотою, також за постановчою грамотою великого пана кир Адріяна, архієпископа московського і всієї Росії і всіх північних країн патріарха, даною на Київську митрополію, того приїжджого Дмитрія Жабокрицького правильно посвятити на Луцьку єпископію в єпископи своїм рукоположенням, як посвячувала з давніх літ підвладних єпископів тамтешньої парафії таким посвяченням за архієрейським чином православна східна церква і зводила з давніх літ підвладних єпископів на їхні єпископські єпархії митрополія Київського престолу і те рукоположення стверджувала в підвладних собі єпархіях постановчими своїми архієрейськими грамотами. І тобі, богомольцю нашому, сприйнявши цю нашу, царської величності, грамоту відомо: того Дмитрія Жабокрицького, як приїде він з Польщі в Київ, у Києві в соборній Апостольській церкві за благословенням святійшого кир Адріяна, архієпископа московського, всієї Росії і всіх північних країн патріарха, посвятити в єпископи на Луцьку єпископію за правилами святих апостолів і святих отців, а коли він, Дмитрій, почне тобі пропонувати якусь пропозицію щодо Білоруської та Перемишльської єпископій, аби їх, як давніше, обернути на благочестя, а уніатів Інокентія Винницького і Кипріяна Жоховського з тих єпископій вислати, то

Теза на честь Яворського (54).

ти про ту його пропозицію і про ті способи, які він почне пропонувати тобі, нашому богомольцю, напиши до нас, великих государів, а йому учини відповідь, що в тих справах радитися з ним без нашого, великих государів, указу ти не смієш. А пропозицію його донесеш до нас, великих государів, письмово. І посвятивши його, Димитрія, і підтвердивши Луцьку єпископію своєю постановчою грамотою, відпусти його, Димитрія, у Польщу без затримку. Ти, наш богомалець, учиниш правильно щодо того Жабокрицького і чи буде він посвячений на ту Луцьку єпископію в єпископи чи те посвячення чомусь не відбудеться, то ти нам, великим государям, до нашої царської величності маєш написати.

Писано за панування нашого в дворі, у царськім великім місті Москві. Літа від створення світу 7203¹⁵³⁹, місяця серпня, 12 дня, царювання нашого на 14 рік

¹⁵³⁹ Тобто 1695 року.

Цю монаршу грамоту зі згаданими листами Жабокрицького преосвященний митрополит вислав з Києва до вищезгаданих своїх посланців отців Монастирського та Яворського, велячи їм бути в гетьмана, котрий повертався з-під Казикермена, повиншувати його перемогу над бусурманами і показати ту грамоту й листи Жабокрицького. Він писав до них двадцять другого серпня такого свого листа¹⁵⁴⁰:

¹⁵⁴⁰ Лист подано в перекладі з польської мови.

В. Ясинський. Гравюра (61).

¹⁵⁴¹ Данило Борятинський.

¹⁵⁴² Пропуск в оригіналі.

¹⁵⁴³ Тут і далі в документі виділені курсивом слова йдуть старослов'янською мовою.

«Після відправлення вчора перед вечором велебного отця Максима, присланого з листом від вашої превелебності, його милість князь боярин і тутешній воєвода ¹⁵⁴¹ по заході сонця прислав мені монаршу грамоту, прислану поштою, яку зараз-таки посилаю через того ж велебного отця Максима до рук панів, ваших милостей, а заодно послав в'язку листів у тій-таки справі від особи, котра згадується в грамоті. Як мені здається, чого й жадаю і від панів: відкладіть на інший час висновки ревізії отців протопопів, дізнайтеся напевно, де зараз перебуває ясновельможний добродій (оскільки тут чуто, що вже переправивсь у Задніпря), звольте туди їхати з гратуляцією, водночас і ту монаршу грамоту, і всі листи, згідно до мого першого писання, віддайте його милості добродієві, просячи поради, як відписати за кордон і як у тому чинити. Я бачу повну монаршу згоду на посвячення, однак з умовою, щоб [було це] за благословенням святійшого, від якого жодної звістки не маю, а ще, вивідавшись про [...] ¹⁵⁴², що нею написаною, каже пристосовуватися до *правил святих апостолів* ¹⁵⁴³, отож ще не можна відписувати, щоб та особа відразу ж після повернення звідси його посланця, отця Падальського, даремно не старалася не без витрат для посвячення, а призначити це можна після поради *святійшого* з багатьма тамтешніми архієреями. [Це потрібно] для твердого збереження в подальшому часі святого православ'я, в чому він повинен буде публічно присягнути і що має записати,— мусимо це вчинити *через потребу*. Коли б *бажаного не дістав*, певно (не дай Боже), відступивши, немало міг би зашкодити православній святій церкві, яка і так лишається у вели-

кому утиску від супостатів. Однак те діло залежить від ласкавого, Богом дарованого розмислу ясновельможного добродія. Коли ж добродій писатиме, виклавши причини, прохання до *святійшого*, то і від мене, коли буде потреба, звольте, панове, ваша милість, скласти листа, описавши рацію з пристойною порадою, а я підпишу відповідно до вказівок ясновельможного добродія, щоб посилати за одним заходом при листі добродія. Коли б мав добродій (як повідають) простувати не до Батурина, а захотів би побувати спершу в Києві, то, панове, ваша милість, звідавшись швидше, поспішайте сюди з усією кореспонденцією чи, може, також у дорозі, де трапиться, привітайте пана і, домовившись досконало, поспішайте до мене, в чому всьому нехай найвищий архіпастир посприяє, від серця зичу при моїх молитвах вашим велебностям.

З кафедри Святософійської митрополичої київської, 22 серпня 1695 року. Превелебностям вашим в усьому зичливий богомолець, брат і слуга щирий Варлаам Ясинський, київський митрополит»

З огляду на ці події новітній уніат у Львові, згаданий Йосиф Шум'янський, ненавидячи нового православного номіната на Луцьку єпископію Жабокрицького, послав до нього Ступницького, ігумена львівського Богословського монастиря з такими, писаними 1 липня, пунктами ¹⁵⁴⁴:

¹⁵⁴⁴ Доручення подано в перекладі з польської мови.

ДОРУЧЕННЯ

велебному отцю Ступницькому,
ігуменові львівського монастиря святого Іоанна Богослова,
дане на письмі з Львівської кафедри святого Юрія
1 липня 1695 року.

1. Має їхати якнайшвидше туди, де на той час пробуває його милість отець номінат єпископії Луцької, і, спитавшись у резиденції його милості, впросить собі приватної аудієнції.

2. На приватній аудієнції, як годиться, привітає його милість од мене і повиншує його милості доброго здоров'я, так само і ласки його милості короля, мого милостивого пана.

3. Спитає у його милості отця номіната Луцької єпископії, чого так дуже його милість сторониться моєї особи, адже йогомость, їдучи до Дуклі ¹⁵⁴⁵, писав через її милість пані мечникову ¹⁵⁴⁶ Жидачевську до мене приязний лист з добрими почуттями, на який я, згідно до інформації самого його милості, вірно й поштиво відписав його милості через любельську пошту, а давні урази пустив у забуття.

¹⁵⁴⁵ Д у к л я — містечко в Галичині на р. Яселці.

¹⁵⁴⁶ М е ч н и к о в а — дружина мечника, сановника, котрий мав носити королівського меча.

4. Знову-таки, його милість дістав ласку його королівської милості, мого милостивого пана, без урочистої елекції в Луцькій кафедрі і мого відома, а до того я маю стосунок через владу мою адміністратора Київської митрополії ¹⁵⁴⁷ і через виразну декларацію його королівської милості, мого милостивого пана. Мав я жаль і змушений вражатися, що мене з тієї адміністрації безправно скинено ¹⁵⁴⁸, що зашкодило мені в усьому,— це відомо цілому світу.

¹⁵⁴⁷ Див. приміт. 1195.

¹⁵⁴⁸ Тобто Жабокрицький, як і київський митрополит, не визнавав за Й. Шум'янським права називатися адміністратором Київської митрополії, а король, підтримавши номіната, нібито йому сприяв.

5. А оскільки це вже сталося, прецінь належало б його милості отцю номінату, приймаючи святий габіт, принаймні сказати через когось: прости і благослови ¹⁵⁴⁹, бо знаю, що я в Христовій вівчарні не відучора пастир і його милість отець номінат посідає ту єпископію Луцьку після блаженної пам'яті отця єпископа луцького, якого я висвячував.

¹⁵⁴⁹ Українська фраза в польському тексті.

6. Як воно є, було й буде, менше про те, але важливо, що його милість отець номінат, ще не доступившись пресвітерського та єпископського сану, зайняв і кафедру. Його милість відбирає добра, які тримають пани державці за добрим правом, людей моїх наказує утискувати, а саме: слугу мого Василевича наказав його милість

¹⁵⁵⁰ Тобто одного з воїнів загону, що його утримував на свій кошт єпископ Й. Шумлянський.

¹⁵⁵¹ Теремне — сільце в Луцькому повіті, маєток Луцької єпископії.

¹⁵⁵² Тернки — село, яке належало до Острозького владцтва Луцької єпископії.

¹⁵⁵³ Підскарбій — завідувач державною казною. Підскарбієм коронним був тоді Лещинський Рафал (?—1703) — батько польського короля, польський письменник.

¹⁵⁵⁴ Перечинськ — містечко на Івано-Франківщині.

¹⁵⁵⁵ Гіберна — зимовий збір.

¹⁵⁵⁶ Подано в перекладі з польської мови.

схопити, а жінку його тримає у Луцьку в арешті, жінку товариша моєї хоругви ¹⁵⁵⁰ пані Каменську побито, наказав його милість забрати в Теремнім ¹⁵⁵¹ коні в мого небожа пана Стефана Шумлянського і забрав худобу. Збіжжя моє в Тернках ¹⁵⁵², у скиртах та у шпихлірі, інше збіжжя в Теремнім у скиртах та шпихлірі наказав його милість забрати собі. Чи маю я це терпіти? — подати таке до уваги його милості отця номіната.

7. Має довідатися відтак той-таки велебний отець ігумен львівського монастиря святого Іоанна Богослова, в яких стосунках його милість отець номінат Луцької єпископії хоче зі мною жити надалі, оскільки (борони Боже!) я не починаю проти його милості і починати не замислюю нічого, тим більше, що ясновельможний його милість пан підскарбій ¹⁵⁵³ надвірний коронний, милостивий пан, звістив мені волю його королівської милості, милостивого пана, щоб я його милості не ставив перешкод і з його милістю жив добре. Коли б його милість отець номінат захотів, матиме мене у всьому схильного, — взяв пан підскарбій те на себе, щоб бути поміж нас посередником, але оскільки його милість дуже зайнятий і у великим клопоті, забув про те, і годі його в тому винуватити.

8. Нарешті, той-таки велебний отець Ступницький щиро має порозмовляти з його милістю і має знову просити про єпископію його милості отця номіната луцького, з чим якнайшвидше повернеться до львівської кафедри, а коли там мене не застане, хай поїде до мене з реляцією до Перечинська ¹⁵⁵⁴.

Дано, як вище [сказано], 1695 року

Додаток. Призначена мені гіберна ¹⁵⁵⁵ на Луцькім владцтві і асигнування вже дійшли і є в моїх руках. Прошу ото ж його милість отця номіната луцького, щоб наказав підданім Луцького владцтва вчасно складати ту гіберну, згідно до асигнування в належний час, і хай накаже віддати на місце у Львів.

Іосиф Шумлянський, єпископ львівський,
адміністратор Київської митрополії і Луцької єпископії,
архімандрит Печерський

На ті пункти Шум'янського Жабокрицький учинив відповідь через того-таки Ступницького 8 липня такими своїми пунктами ¹⁵⁵⁶:

Дано велебному його милості отцю Бенедиктові Ступницькому, ігуменові монастиря львівського святого Іоанна Богослова, на доручення від його милості єпископа львівського прислане до мене на письмі. В Забєжі, 8 липня 1695 року.

1. У поважній духовній особі, присланій до мене, більше ніж звичайне (як це йому доручено й написано) приймаю я вітання від його милості отця львівського єпископа і зичу доброго порозуміння за повіншування мені ласки його королівської милості, мого милостивого пана, який віддав мені Луцьку єпископію.

2. За вродженою моєю і теперішньою чернечою смиренністю, вмiючи належно шанувати кожного достойного чоловіка, я звик виказувати взаємне пошанування. Але на мою щирю, невигадану покору, висловлену в листі через її милість пані мечникову Жидачевську його милості отцю львівському єпископу, не мав я щастя дістати відповіді від його милості не тільки ділом, але й звичайного найменшого пошанування ні через посланця, ні через любельську пошту, на якій я сам, їдучи з Дуклі до Варшави, про те пильно дізнавався, — не був, очевидно, того достойний на думку його милості. Більше того, зневажаючи добрі звичаї, відразу ж у інші руки, мені ворожі, було віддано той лист його милості, де правдиво говорилося про особу мою й мої акції, — хтось поштивий не міг би це криво

перетлумачити в листах до двору, але в останніх листах, писаних зі Львова 11 травня, все було неслухно перетлумачено. Беру я за тисячу свідків сумління його милості отця єпископа львівського: чи не обурюватиметься на таку ворожість поштиве серце? Кладу це на розсуд найбільшого ворога моєї особи й гонору.

3. Завзятість його милості отця львівського єпископа, яку має до мене його милість пан, іде більше від гордої пиhi, ніж з огляду на найменшу слухність,— жаль має він через те, що я [вибраний] без урочистості не через його милість (йдеться радше про те, що я його милість про те не просив і не кривлявся, бо мені не належало того чинити), а елекція на той ступінь чину єпископського з божого догляду [відбулася] через зичливий розгляд цілої Луцької єпархії духовного та світського стану і випала на мою багатогрішну особу згідно до зволнення кожного і без розлиття людської крові (як це трапилось із кимось іншим, котрий святотатно домагався такого постановлення¹⁵⁵⁷ і самим учинком заслужив анатему, яку й досі не відпущено). За найбільшу рацію кладе ваша милість, що та елекція відбулася не на Луцькій кафедрі; але він або не знає, або знати не хоче перш за все того, що, за установленим звичаєм, діялось так у єпархії і в минулі віки: не сперечалися, на якому збиратися місці, тільки [йшлося] про згідне зіволнення щодо електів, або кандидат обов'язково був обраний за згодою. Ніхто так гордо не втручався в ту елекцію з вікопомних великого імені та заслуг перед церквою та Річчю Посполитою справжніх київських митрополитів, як оце його милість, який поза всяку слухність домагається конечного пошанування. До того ж, коли його милості моя згідна, не куплена через сімонію, елекція зараз не подобається, чого ж (хай не знітиться чуття великого єпископа і мого коханого брата від того, що не без жалю доводиться згадати) в особі небіжчика, родича його, вибраного цілком супроти права, подобалася була і не викликала такого сумніву та жалю, з яким тепер його милість зараз звертається до мене?

4. Отож, коли я без ласки та сприяння його милості отця єпископа львівського був вибраний з Божої волі, то можу й до святого габіту піти, не потребуючи в його милості прощення і благословення¹⁵⁵⁸, тримаючись, як правдивий русин, правдивого старого руського прислів'я: «Я тобі не молюся, ти мене не помилуй!»¹⁵⁵⁹

5. Нарешті, визнаю, що найбільше має боліти його милість отця львівського єпископа те, що відразу після взяття святого законного габіту я відібрав (як наказувало й научило мене письмо привілею й ласки його королівської милості, мого милостивого пана) з рук неправдивих посесорів усі добра моєї Луцької кафедри, вказавши їм усім певну дорогу по їхні страчені гроші,— до його милості львівського єпископа. І краще в тому хай сам його милість отець львівський єпископ учинить по совісті і віддасть кожному, що є його, коли завів він так багато шляхти (є в тому потреба), аніж мав би я за нього чинити в тому ділі, хоч у цьому пункті ми обидва невеликі богослови! Щодо збіжжя, яке застав: при розрахунку, дай Боже, з його милістю отцем львівським єпископом або перед комісією його королівської милості (просити про яку покійно я послав), чи перед коронним трибуналом сподіваюся незабаром дістати разом з поверненням забраних апаратів¹⁵⁶⁰ повну сатисфакцію з винагородою тієї тяжкої руїни, яка сталась у кафедрі в тих добрах за адміністрації його милості. А оті кількадесят кіп жита, мишачих огризків, не домолочених хоругвою його милості отця єпископа львівського, змолотити було для кого, крім законників¹⁵⁶¹, що перебувають на кафедрі, [треба було] роздати людям, щоб у подальшому не пухли з голоду й не умирали, бо вже кільканадцять осіб у руським кошу померло з голоду і було б таких більше (хай розсудить те Бог), та з моїх власних добр роздав я відразу між громаду кількасот осьмин¹⁵⁶² луцького жита.

6. Краще було б його милості отцю львівському єпископу за велінням сумління звернути на те увагу й пам'ять, щоб усі справи і добра Луцької кафедри, вивезені до Львова без жодної слухної

¹⁵⁵⁷ Натяк на самого Й. Шумлянського.

¹⁵⁵⁸ Слова в тексті старослов'янською мовою.

¹⁵⁵⁹ Приказка в тексті українською мовою.

¹⁵⁶⁰ А п а р а т и — тут: речі.

¹⁵⁶¹ З а к о н н и к и — ченці.

¹⁵⁶² Осьмина — є кілька тлумачень цієї міри ваги і об'єму. За однією, осьмина — восьма частина кадї, що дорівнює пуду (16 кг). Як литовська міра осьмина вміщувала 18 гарнців (51 літр). Очевидно, тут вжито у першому значенні.

¹⁵⁶³ Рочки — строки засідання міського суду.

¹⁵⁶⁴ Зимівля — мається на увазі гіберна, зимовий збір.

причини, було прислано назад якнайшвидше, оскільки незабаром наближаються рочки ¹⁵⁶³, так само й суди трибунальські в Київському воєводстві, отож я й прошу його милість отця львівського єпископа, щоб довірені люди вашої милості могли вчасно все розглянути, інакше належна пеня за те впаде ні на кого іншого, тільки на особу й добра його милості; в мене ж не зменшиться дбання та пильності, аби тільки мав у чому правуватися.

7. Зимівлю ¹⁵⁶⁴, де, і яка, і кому належатиме, визначить майбутня комісія, хай його милість отець львівський єпископ тим не клопочеться, її буде видано в належному часі, а його милість нехай цілком випустить ті добра зі своєї опіки, а вона була значна впродовж двох минулих адміністрацій його милості; визнає про те незабаром і цілий польський світ. З тієї okazji скажу, що його милість не припиняє піклуватися над тими добрами, — так читається підпис його милості на теперішньому скрипті, присланому до мене, де й досі його милість титулується адміністратором Луцької єпископії — це річ пекучіша для мене, ніж приязнь.

8. Насамкінець, нехай велебний його милість отець-делегат дасть від мене таку декларацію, що всі мої приватні урази, які я виніс за так багато років від його милості: рубці від ран і рани убогого гонору за чернечою моєю повинністю, вкладаючи в рани збавителя Бога, декларую покрити вічною непам'яттю, коли його милість буде ставитися до мене із шляхетним та щирим братерським почуттям, а не захоче супроти звичаю заноситися: той, хто не шанує, буде нешанований навзаєм. Те ще додаю: керувати собою ніколи не дамся його милості, як інші, котрі могли те зносити. Приязнь прихильну освідчувати з моєї чернечої покори я не відмовляюся, а про претензії та руїну моєї Луцької кафедри і добр, які до неї належать, я вважаю за краще обміркувати доброзичливо з його милістю через його милість отця-делегата. Відтак чекаю подальшої невідкладної декларації від його милості отця львівського єпископа, хочу миру, але і свого домагаюся, — чекатиму того й того і готовий без гніву сперечатися та відповідати.

Дано, як значиться, 1695 року

Дионісій на Жабокриках Жабокрицький,
номінат Луцької та Острозької єпископії,
протопротрій Київської митрополії.

При таких діях та поведінці Жабокрицький побачив, що його посвячення на Луцьку єпископію через його одруження з вдовою вдовою проволікається в отця київського митрополита і може проволікнутися й далі, хоч дбав про неодмінну щодо того собі ласку в отця митрополита і у гетьмана Мазепи через свої листовні кореспонденції, однак не зовсім на неї покладався, а, щоб уникнути більших утруднень та шкоди, вдався щодо того за кордон до Венгер, до отця архієпископа мараморійського ¹⁵⁶⁵, як про те буде оповіжено далі.

¹⁵⁶⁵ Тобто з Марамошу (тепер Мурамуреш) — провінція в Румунії.

¹⁵⁶⁶ Петриковиці (Петриков) — містечко; тепер — у Білорусії.

28 серпня з обозу з-під Петриковиць ¹⁵⁶⁶, виправляючи до Мазепи свого резидента, щоб дістати всілякі відомості про поведінку наших військ, та ознаймовуючи гетьману про своє приготування з військом на Буджак, також про турецьку, царську й німецьку поведінку, коронний гетьман Яблоновський писав до гетьмана такий свій лист ¹⁵⁶⁷:

¹⁵⁶⁷ Лист подано в перекладі з польської мови.

Вельможний милостивий пане гетьмане Запорозького війська,
пресвітлих державних царських величностей,
до мене вельми милостивий пане і приятелю!

¹⁵⁶⁸ Виділені курсивом слова в тексті подано українською мовою.

Для кореспонденцій з вашою милістю, милостивим паном, яка необхідна через сусідську приязнь та обов'язок, особливо в теперішніх промислах ¹⁵⁶⁸ над загальним ворогом християнства і

для зносин з вашою милістю, милостивим паном, зичачи того, посилаю в резиденцію до боку вашої милості, милостивого пана, його милість пана Людвіка Крочовського, мого надвірного ротмістра.

Вашу милість, милостивого пана, прошу, щоб з доброго бажання і через теперішні обставини прийняли ви його. Я доручив йому, щоб давав він знати про успіхи як військ московських, так і запорозьких їхніх пресвітлих державних царських величностей — дайте до того, ваша милість, милостивий пане, всяку можливість, щоб мали ми зобопіль у подальших справах погодженість. Я вже послав військо до пограниччя на ворога і через їхніх милостей панів послів звідомляв як князя, його милість пана Бориса Петровича Шеремета, ближнього боярина і білгородського воєводу та вятського намісника їхньої пресвітлої державної царської величності, так і вашу милість, милостивого пана, про всілякі ворожі задуми й диверсії. Отже, і я входжу в акцію і вже перебуваю в поході, оскільки й військо Великого Князівства Литовського злучилося зі мною. Річ дуже потрібна і належна до наших заходів, щоб мати якнайчастіші реляції про щасливі успіхи вельможної милості милостивого пана, чого від душі бажаю. З наших країв подаю для знаття таке: кримський хан 26 липня переправився через Прут під Фальчою, де приймав його волоський господар, і в дуже малім супроводі пішов за візиром до Венгер, покликаний більше для ради, ніж для помочі. Солтани на Буджаках лишаються з усією ордою і доти нікуди не рушали. Минулого тижня ходив до нас з Буджака для «язика» Карт-мурза, але повернувся з поразкою розгромлений, зовсім стративши силу татар і двісті коней, взято, окрім того, й хоругву. Коли запитували припроваджених «язиків», чому досі затримується на Буджаку вся орда, відповідали, що вона стежить за рухом наших військ. Війська його милості цісаря мають у своїх справах з божої ласки добре щастя. Князь його милість Саський¹⁵⁶⁹, який тримає генеральну команду над ними у Венграх, вже наблизився до Белграда, де візира ще не було. Цісар турецький набагато слабший у силі від цісаря християнського і через це сам, своєю особою на війну не йде, але тільки призначив візира. Венети теж недавно на Морей під Коринтом¹⁵⁷⁰ на землі розбили турецьке військо, забрали обоз та гармати і після тієї перемоги пішли морем шукати турецького флоту.

¹⁵⁶⁹ Князь Євгеній Саський.

¹⁵⁷⁰ Коринт — місто в Греції.

¹⁵⁷¹ Логій (Лугош) — головне місто комітату Крашо-Серен в Угорщині на р. Темеш.

Марія Мазепина (35).

При цьому віддаюся постійній приязні, з якою лишаюся статечно вельможній милості, милостивому пану, навзаєм зичливим приятелем та слугою
Станіслав Яблоновський, краківський каштелян,
великий коронний гетьман.

Дано в обозі під Петриківцями 28 серпня 1695 року

Потім принесено до гетьмана такі відомості, що 21 вересня у Венграх під якимсь Логієм¹⁵⁷¹ турецькі війська, а було їх 51 960 чоловік, зі своїм візиром зійшлися з цісарськими військами, яких було всього сім чи десять регементів, мали великий бій упродовж двох годин, в якому скільки турків пропало, про те невідомо, а цісарського війська, офіцерів та рядового товариства, забито і в неволю взято 1934, а поранено 500 чоловік, гармат узято 12, а коней забито 1674, однак цілком того цісарського війська не знесено.

Минулої весни, в березні місяці, київський земський суддя Войнаровський, будучи у Варшаві, виклав перед королем і сенаторами такий свій жаль, що в минулому часі його, Войнаровського, жінка, а рідна сестра гетьмана Мазепи, заїхавши з дітьми з дому до Києва, почала жити в жіночому Києво-Печерському монастирі при своїй матері Марії-Магдалині Мазепиній, ігуменії того-таки

монастиря. В тому інтересі він, Войнаровський, як у коронних гетьманів Яблоновського та Потоцького і у великого гетьмана литовського Сапіги, так і в інших трьох польських сенаторів, випросив собі шість причинових листів до гетьмана Мазепи, щоб відпустили з дівочого Києво-Печерського монастиря додому його жінку. Ото ті сенаторські причинові шість листів Войнаровський притримав упродовж семи місяців і прислав їх через нарешнього свого посланця до гетьмана аж у жовтні місяці, написавши від себе 7 жовтня такий свій особний прохальний лист до гетьмана, щоб відпустили жінку його з дітьми¹⁵⁷².

¹⁵⁷² Лист подано в перекладі з польської мови.

Ясновельможний милостивий пане гетьмане,
їхньої царської пресвітлої величності Запорозького війська,
мій вельми милостивий пане, коханий брате і добродію!

Скільки бажаної сердечної втіхи дав мені статечний, милий, утверджений від самого початку підмогою зв'язок з домом вашої милості милостивого пана, стільки заздрісне людської завзятості око, змінивши міцно укріплені наші первісні стосунки, замислило перевести їх на невиносні, з чималим незадоволенням, нестатки. Я ж давав докази через листи про завжди незмінну приязнь, і так воно й було від щирого серця. А люта недогода моя шле вслякі на мене удари, випробовуючи після спочинку, бо людська злоба розлучила мене з милим, ще живим приятелем, віддаливши, окрім того, з-перед очей і діток, завше милу батькові втіху, ах! незичлива доля ставить перед нещасні очі тисячу жалів, про що я взнав від багатьох достойних обивателів Київського воеводства,— вмерла в мені вже вся надія, яку я мав постійно щодо згоди між мною і законним моїм приятелем¹⁵⁷³. Я сумно голошу і щиро пускаю в непамять всі незгоди, обливаюсь у цей нещасливий час потоком кривавих сліз, заявляючи з ретельністю те, що ніколи не мав укріпленого злого умислу, аби мститись у цьому. Так і тепер лишаюся далекий від усякого зломовства, наповнюю невтомним жалем щире перелякане моє серце думкою про смерть моєї милої дружини. З цим стаю перед Богом зі щирим посланням і за те оголошую кару тому, хто був найпевнішим автором найнещасливішої поміж нас розлуки; смію я його винуватити і в теперішній смерті моєї дружини, а родички вашої милості, милостивого пана. Та що може краще знищити людські замисли, що руйнує тісну дружбу, що може спинити в них життя, як не лихі наклепи, навіть і в доброму подружжі? Тут, як у траві вуж, часто під личиною *удатних*¹⁵⁷⁴ слів ховається отрута, великий тягар не відшкодованої ніколи страти в заплющених очах. Але що може найліпше полегшити його, як не присутність діток? І хоч я знаю, що з дядьківської любові вашої милості, милостивого пана, можуть бути вони в усьому задоволені, однак, оскільки саме боже та суспільне право накладає на родичів обов'язок, щоб піклуватися власними дітками¹⁵⁷⁵, упрощую тож вашу милість, милостивого пана, щоб зволив ударувати мене тим щастям, аби міг бачити тут, удома, своїх дітей, яких сплодили ми з родичкою вашої милості, милостивого пана,— хай хоч від того дізнаюся полегшення. Адже я ношу на серці назавжди незагоєну рану, що не можу розрадити діток моїх, як то належить батькові. Вони і звідси мали б змогу засвідчити вашій милості, милостивому пану, належну пошану, і я обіцяю їх у тому скріпляти, а не відводити. Хоч і не хотів я зараз посилати листів, писаних від ясновельможних їхніх милостей панів гетьманів (чотирьох) і від їхніх милостей панів воевод, поки не привезе мій посланець кореспонденції від вашої милості пана, але зараз посилаю, покладаючись на ласку вашу, милостивого пана, що на прохання моє охоче станеш листуватися, а я до смерті щирою зичливістю моєю не занехаю бути завжди до послуг дому вашої милості,

¹⁵⁷³ Тобто з'єднаним через закон (непрямим родичем).

¹⁵⁷⁴ Слово в тексті подано українською мовою.

¹⁵⁷⁵ Від шлюбу Мазепиної сестри з Войнаровським народився син Андрій. Войнаровська покинула чоловіка через сімейні незгоди і виїхала до Києва, забравши з собою і двох дочок Я. Войнаровського від першого шлюбу, своїх падчерок.

милостивого пана, обіцяючи лишатися вашій милості, моєму милостивому панові, навзаєм зичливим братом і приниженим слугою.

Ян Войнаровський, суддя київський

Дано з Моковичів 8 жовтня 1685 року

Але ні сенаторське листовне сприяння, ні лист Войнаровського нічого не досягли в гетьмана Мазепи, оскільки сестра його, Войнаровська, посвятившись Богові при своїй матері, ігумені в дівочому монастирі, до кінця свого життя не захотіла повертатись у дім до свого чоловіка Войнаровського, і це сталося найбільше через неоднакову релігію, бо та Войнаровська була благочестивої греко-руської віри, а чоловік її, Войнаровський, був лях і римського сповідання, до якого почав примушувати і свою жінку.

Того-таки літа, оскільки в Литві був поганий врожай на збіжжя, гетьман Великого Князівства Литовського Сапіга просив у гетьмана Мазепи, щоб українським людям було дозволено його возити для продажу до Слуцька та Копилля, в такому своєму листі, писаному з Гродна 8 жовтня ¹⁵⁷⁶:

¹⁵⁷⁶ Лист подано в перекладі з польської мови.

Ясновельможний милостивий пане гетьмане
царської величності Запорозького війська,
мій вельми милостивий пане і приятелю!

Постійна з небес негода через справедливий божий суд причинили деякий ущербок у врожаї всілякого збіжжя у князівстві Слуцькому та Копильському, які лишаются в моєму опікунському нагляді. Як власник згаданих добр, володіючи ними з опікунського права, з огляду на святий союз і постановлений вічний мир з їхньою царською величністю і з того довір'я, яке маю до вашої милості пана, хочу просити вашу милість, милостивого пана, щоб не забороняв панам обивателям з пограниччя і з дальньої Запорозької країни, а дозволив вивозити і продавати жито та інше збіжжя за кордон до Слуцька, де кожному забезпечую по приїзді безпеку, а за збіжжя — належну заплату. А вашій милості, милостивому пану, остаточно буду зобов'язаний за те приятельське освідчення і, повторно просячи про те, лишаяюся

Вашої милості, мого вельми милостивого пана,
зичливий приятель та слуга
Казимир Сапега, гетьман Великого Князівства Литовського.

Дано у Гродні 8 жовтня 1695 року

На те Сапіжине бажання, з огляду на сусідську приязнь, гетьман дозволив українським людям відвозити для продажу за кордон до Слуцька й Копилля жито.

Того-таки літа один значний чернець з Києво-Печерського монастиря, Єрофей, будши від архімандрита Вуяхевича та іншої якоїсь тамтешньої братії образений, поїхав у Москву і вдався з деякими доносами на архімандрита і свою киево-печерську братію до пресвітлих монархів та світлішого патріарха. На те подання від великих государів було прислано через того-таки ченця Єрофтея звинувачувальну, а від святійшого патріарха заборонну грамоту. З того вони, архімандрит та киево-печерська братія, оправдовуючись, просили старанно гетьмана, щоб удався до святійшого патріарха, аби тому Єрофтеєвому доносу не вірили, а від заборони щоб було подано їм патріарше розршення, в чому не відмовлено їм від святійшого патріарха з огляду на гетьманську причину і прохальну грамоту, писану в середніх числах жовтня:

Божою милістю великому панові,
святійшому та всеблаженному кир Адріану,
архієпископу царського великого міста Москви,
всієї Росії та всіх північних країн патріарху,
отцю отцям і зверхньому архіпастирю,
моєму добротворному наставнику в святім дусі,
отцю та милостивому добродійникові,
смиренно упадаючи під стопи святоближих ніг, б'ю чолом.

Всечесний архімандрит святої Києво-Печерської лаври Мелетій Вуяхевич зі своєю братією нітяться від смутку й печалі, що їхньої ж таки обителі чернець на ім'я Єрофей, забігши без відома в царське велике місто Москву, як перед великим нашим государем, його царською пресвітлою величністю, так і перед Вашою святинею наклепав на них деякі вини, яких вони аж ніяк у себе не знають. А оскільки вельми болить їм те, що від великих государів звинувачувальна, а від вашої святійшості заборонча грамоти були принесені через того-таки ченця, то вони писали до мене жалісливо й прислали мені підписану руками всіх старців та ченців чолобитну, доводячи, що той чернець Єрофей свій наклеп подав брехливо, вигадавши його, а не з дійсного стану. Через це просили ретельно і просити не перестають, щоб я, гетьман, писав за них великому государю і до вашої архіпастирської святійшості, заносючи про те чолобиття, аби за милостивим його, великого государя нашого, дізнанням, а вашої святійшості добротворним архіпастирським батьківським розмислом вони в невинності були помилувані і звільнені як від монаршої догани, так і вашої патріаршої заборони. Посилаючи, ото ж, список їхнього чолобиття до вашого святійшого патріаршого трону і перед ним-таки низько кланяючись, покійно прошу, щоб ваша святійшість, пізнавши з того чолобиття їхню, згаданого архімандрита з братією, невинність, зволила ту заборону з них зняти і для управління чину всіляких священнодійств подати їм незабаром архіпастирське своє благословення. Йому і я себе назавсігди підданчо вручаю.

Писано 22 жовтня 1695 року

Того-таки літа львівські міщани, які заїхали в купецьких справах до Москви, були там затримані як шпиги, про їхнє звільнення писав великий коронний гетьман Яблоновський 26 листопада такий свій лист до гетьмана Мазепи ¹⁵⁷⁷:

¹⁵⁷⁷ Лист подано в перекладі з польської мови.

Вельможний милостивий пане гетьмане Запорозького війська,
їхніх пресвітлих державних царських величностей,
мій милостивий пане і приятелю.

Так само, як вільно можуть приходити сюди з держав їхніх пресвітлих державних царських величностей люди і можуть бути безпечні, так і нашим там мала б бути безпечність, однак двох львівських купців на ім'я Богун Ярухович, Стефан Богданович і третього Матіаша, їхнього челядника, затримано в столиці з вашої поради. Не знаю, що за okazія могла тут бути, коли ж у підозрі шпигунства ¹⁵⁷⁸ (хоч у тому з огляду на сусідську приязнь не повинно бути сумнівів), то я завіряю, та й ціле місто переді мною посвідчило, що поїхали задля самих товарів, не з

¹⁵⁷⁸ Купці часто в ті часи виконували шпигунські функції, навіть коли держави перебували в мирі.

Київ.
Кирилівський монастир (33).

жодного іншого інтересу. Прошу, отожд, вашу милість пана, щоб написали в столицю про їхнє звільнення і вигородили їх-таки при цьому моєму свідоцтві від неслухного підозріння. Виказую взаємну готовність у всіляких okazіях, лишаючись з постійною приязню.

Зі Львова, 26 листопада 1695 року

Вашої милості милостивому пану навзаємозичливий приятель та слуга Яблоновський, каштелян краківський, великий коронний гетьман.

Коли Мазепа відіслав у Москву той лист Яблоновського при своєму особному листі, то й затриманих львівських купців було вільно відпущено з Москви додому.

Того-таки року гетьман Мазепа, віддаючи хвалу Богу і Пресвятій Діві Богородиці за з'явлені йому добродійства, що підняли його від злиденного гноїща, звільнивши від тісних запорозьких кайданів (як про те писалосся раніше), і посадили із земними

Київ.
Кирилівський монастир (33).

¹⁵⁷⁹ Кіот — рама для ікони.

¹⁵⁸⁰ Крщонович Лаврентій (?—1704) — український друкар, художник і письменник, автор присвят, передмов, поезій.

¹⁵⁸¹ Дедикація — поетичний твір з присвятою. Такого поетичного твору Л. Крщоновича на сьогодні не знаємо.

князями, поставивши його гетьманом землі Малоросійської (оскільки всяка влада від Бога за апостольським словом), не малим коштом зробив срібнокований кіот ¹⁵⁷⁹ пречистої богоматері в Чернігівському Святотроїцькому Іллінському чудотворному монастирі. За це йому отець Лаврентій Крщонович ¹⁵⁸⁰, ігумен тодішньої обителі тієї Троїцької, воздаючи гетьману подяку, написав дедикацію ¹⁵⁸¹.

Київська академія і її студенти (22).

¹⁵⁸² Колачинський Прокоп — ректор Київської академії в 1697—1701 рр. Перед цим, у 1691—1693 рр., П. Колачинський читав у Києві риторику, збереглися два його курси: за 1691—1692 і 1692—1693 навчальні роки.

¹⁵⁸³ Лист подано в перекладі з польської мови.

¹⁵⁸⁴ П. Колачинський, навчаючись у Польщі, був уніатом.

¹⁵⁸⁵ У документі виділені курсивом фрази і слова тут і далі подано старослов'янською мовою.

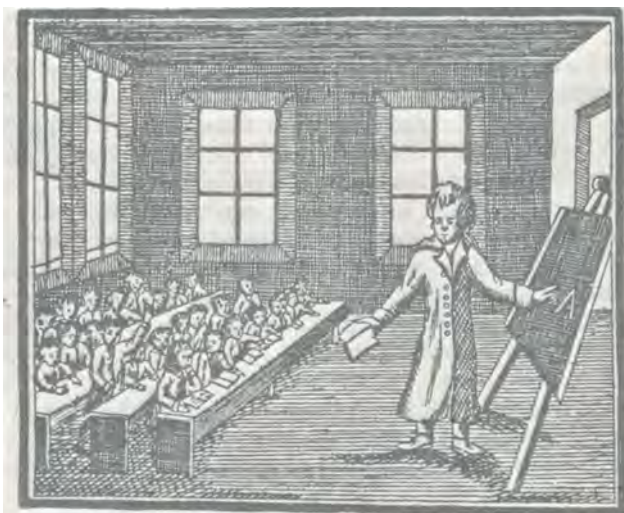
¹⁵⁸⁶ Цитата з Євангелія від Матвія, XII, 30.

Того-таки року преосвященний отець Варлаам Ясинський, київський митрополит, звідомившись про отця Прокопа Колачинського ¹⁵⁸², який виїжджав для науки з Києва до Польщі, а закінчивши її, почав жити в якомусь монастирі, закликав його для викладу високих наук у Київських школах, написавши до нього такий свій лист ¹⁵⁸³.

**Превелебний у бозі милостивий отче Колачинський!
Мені найласкавший у Христі отче і брате!**

Я дуже тішуся духовно, що Боже провидіння твою превелебність перенесло, ніби виноградну лозу з Єгипту, від супротивних ¹⁵⁸⁴ до саду святої православної церкви, і радий був би мати завше твою превелебність присутньою перед моїми очима, бо, як кажуть, *любов перемагає зором, як могутність ділом* ¹⁵⁸⁵. У тій-таки святей православній церкві я радий був би бачити й чути твою превелебність, як такого, що *приносить плід маслини в доми божі*. А хоча і досі не без праці було *нести тяготу денну і спеку*, однак це діялося *без присутності Христа Господа*, то не знаю, чи зачислиться в число заслуг, оскільки згідно до апостольських слів: *«Ніхто не прийме переможну вітку, зле воюючи»*. Ось слова збавителя: *«Хто не зо мною, той супроти мене»* ¹⁵⁸⁶. Отож радив би твоїй превелебності, хай би ти слухно та щиро постав за вітчизну з тією зброєю, яка доти була проти вітчизни, і такі високі науки не ховав під спудом незначних задніпровських монастирів: *хай так просвітиться світ ваш, щоб було видно*. Є, хвала Богові, на київському горизонті такі публічні місця *на славу божу, для розширення православної церкви, а ворогам на заздрість*. Перш за все є вакансія філософії в колегії православної Могиллянській, де закінчив дворічний курс філософії отець Зарудецький, то чи не можна було б потрудитися там із тією, що в тобі, високістю науки і

Училище (15).

¹⁵⁸⁷ Тобто латинською мовою.

¹⁵⁸⁸ При відправленні за кордон на навчання в Люблін.

¹⁵⁸⁹ Інокентій Монастирський.

силою розуму. Викладають філософію по-римському ¹⁵⁸⁷; було б це превелебності твоїй зі славою й пожитком; окрім того, колись і я хотів, щоб так сталося, коли виправляли тебе ¹⁵⁸⁸, і була в тому обітниця твоєї превелебності. Вимовка, що *не маєш книг* власних, *неважна*, оскільки в бібліотеці братській київській повно філософій і друкованих, і навіть писаних. Я сам мав у руках філософію, писану твоєю рукою під керівництвом Альберта Влошановського в 1669 році. А над те превелебний отець ігумен Святокирилівський київський ¹⁵⁸⁹ відзивався з тим, що має два *писані курси*: *один свій львівський*, а другий *небіжчика* отця Яндзурського — *любель-*

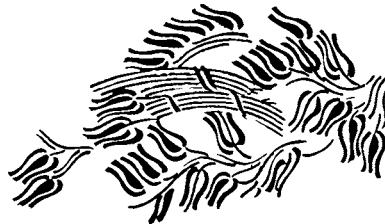
¹⁵⁹⁰ Тобто з Любліна у Польщі.

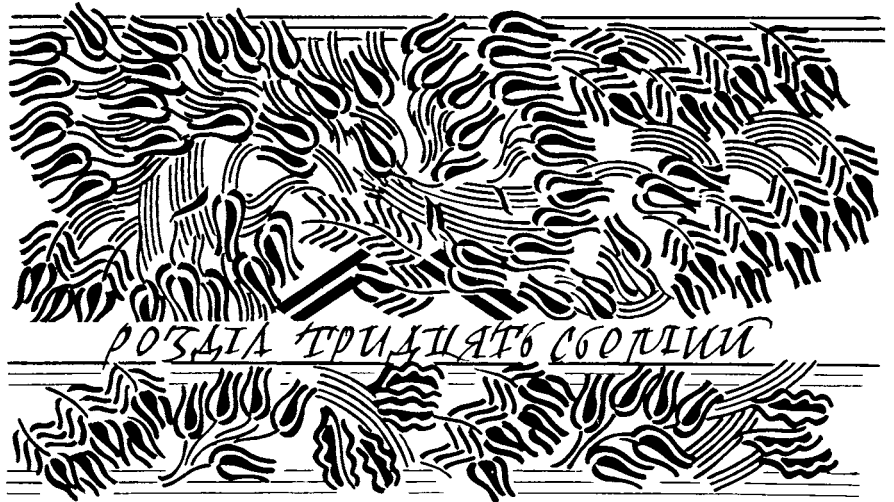
ський ¹⁵⁹⁰, очевидного, в того професора і твоя превелебність слухав філософію, у якого [вчився] і отець Яндзурський. Обидва ті курси обіцяв позичити превелебний отець ігумен Святокирилівський, тільки, на жаль, немає охоти в [твоєї] превелебності, а мудрість, яка сідає на божих кріслах і яка при таких заняттях посиляє людське бажання та силу, сама направлятиме стопи не ніг, а розуму твоєї превелебності як наймудрішого учасника філософського курсу, про що і я недостойними молитвами моїми обіцяю благи маєстат всевишнього і охоче чекатиму найшвидшого і, дай Боже, найщасливішого повернення і самої твоєї превелебності.

Превелебності твоєї мого в святім дусі
наймилішого отця
і брата цілком зичливий боголюбець і покірний слуга
Варлаам Ясинський, київський митрополит.

Дано з кафедри 1695 року, 24 червня

Після того митрополичого листа отець Колачинський, прибувши до Києва, був постановлений ректором Київського братства і викладав філософію, а так само і теологію, потім його було поставлено ігуменом в Пустинно-Нікольському монастирі, а звідтіль, утомившись від усіляких суспільних справ та труднощів, попросив собі у преосвященного тихого і безмовного місця і за цим проханням був відпущений з Пустинно-Нікольського монастиря на ігуменство в монастир Густинський прилуцький і там, очевидно, й життя своє закінчив, маючи сімдесят чи вісімдесят років свого життя.

Про справу Жабокрицького, номіната Луцької єпископії, його кореспонденції і про патріарші та царські відповіді; про листовну відозву архімандрита Хрисанфа до гетьмана; про смерть царя Іоанна Олексійовича; про шкідливе ординське вторгнення на Україну у помсту за Казикермен; про пруських музикантів, які прибули з Москви. Про бажання коронного гетьмана через лист відомостей у гетьмана Мазепи. Про запорозьку приязнь і про гетьманську на неї листовну відповідь тощо. Про польське старання утвердити в Русі унію і про лист із Познані одного єзуїта щодо того до отця київського митрополита; про Дмитріві вірші, написані під образ Магдалини¹⁵⁹¹, і про смерть короля Собеського; про польську замішанину після його смерті і про численних на те королівство претендентів; про кореспонденцію Жабокрицького й ігумена Білостоцького і про гетьманські до них відповіді; про повторний похід російських військ під Азов; про взяття його найбільше через козаків і про похвалу за те козакам; про нову побудову Азова й інших там фортець, також і гавані; про початок російського морського флоту і про кінець його тощо; про флот петербурзький; про листовну відозву львівського уніата Шум'янського до отця київського митрополита і до боярина Шеремета щодо відкинення унії; про листовну кореспонденцію Яблоновського до гетьмана і до боярина Шеремета зі звісткою через його резидента щодо королівської смерті; про лист Жабокрицького до отця київського митрополита щодо відправлення чотирьох сеймиків тощо; про посвячення Жабокрицького Стойкою, архієпископом мараморійським, на Луцьку єпископію; про пробування його на тій єпископії і про смерть на Соловках; про кардинальське правління після смерті Собеського коронними справами і про виданий його універсал із закликом до конвокації¹⁵⁹² Річі Посполитої для заспокоєння союзних військ; про присланий від патріарха катехізис, новопечатну книгу і про буквар, зображений у лицах. Про смерть отця Углицького, чернігівського архієпископа, і про Кривоновичеве бажання тієї архієпископії; про вибрання на ту архієпископію отця Іоанна Максимовича і про тодішню елекцію; про влаштування архімандрії для задоволення Кривоновича в чернігівському Троїцькому монастирі і про Максимовичеве життя; про його книжкові праці на тій архієпископії і про смерть його на митрополії в Сибіру; про інших чернігівських архієпископів і про нещастя автора цієї книги; про гетьманське донесення через грамоту в Москву; про волоських господарів; про прогашну турецьку [битву] з цісарськими військами; про ординські замисли супроти України.

¹⁵⁹¹ У Літописі відсутня розповідь про польське старання утвердити на Русі унію, про лист із Познані і про Дмитріві вірші.

¹⁵⁹² К о н в о к а ц і я — зізвання, скликання.

оку від створення Адама 7204, а від господнього плотського пришествя у світ 1696 року. Як і в минулому році, було багато написано про номіната Луцької єпископії Жабокрицького, так і теперішнього року не випадає обійтися мені без численних згадок про справу

того-таки Жабокрицького, оскільки він, маючи даний собі королівський універсал на Луцьку й Острозьку єпископію, дбайливо й невсипуще старався через листовні кореспонденції та прохання до отця київського митрополита й до гетьмана, щоб обряд його посвячення на ту єпископію було виконано в Києві без зволікання, за давніми правами. Про це, отож, писав гетьман на пораду і прохання преосвященного отця київського митрополита Варлаама Ясинського до святійшого Адріяна, московського патріарха, і до пресвітлих государів Іоанна та Петра Олексійовичів, повідомляючи про його, Жабокрицького, вибрання на ту єпископію православною волинською шляхтою і з'являючи, що він значний православний, учений чоловік і в той час, коли поляки намагаються обернути православ'я в унію, потрібний там православній церкві. Тоді на те гетьманське писання від святійшого патріарха 26 грудня і від великих государів 29 грудня було учинено через одного посильника таку відповідь у грамотах, що його, Жабокрицького, супроти правил святих апостолів та богоносних отців, не можна поставляти й посвящати на той високий архієрейський чин через те, що був він одружений з удовою, хіба щодо того випаде порада святійшого вселенського константинопольського патріарха, до якого святійший патріарх московський написав у тому ділі грамоту. Її було прислано з Москви до гетьмана з таким побажанням, аби якнайшвидше переслати через добрих посланців у Константинополь, що гетьман відразу ж учинив. Яку дано було відповідь на ту грамоту, я не відаю¹⁵⁹³, а до гетьмана від московського патріарха і від великих государів були такі вищезгадані відповіді у грамотах:

¹⁵⁹³ Зносини з константинопольським патріархом зтяглися, у цій справі польський король Август II зносився з Петром I ще в 1698 і 1701 роках, просячи його виклопотати дозвіл у патріарха на висвячення Жабокрицького, але безрезультатно. Зносини з константинопольським патріархом також ні до чого не привели.

Від патріарха

АДРІАН,

**божою милістю архієпископ царственого міста Москви
і всієї Росії, і всіх північних країн патріарх.
Возлюбленому в Господі нашої мірності сину
царської пресвітлої величності Запорозького війська
обох боків Дніпра гетьману Іоанну Стефановичу Мазепі
архіпастирське благословення!**

¹⁵⁹⁴ Тобто 1696 року.

Теперішнього 7204 літа¹⁵⁹⁴, у вересні місяці, я прийняв писання твоє нашої мірності з донесенням про вибрання на Луцьку єпископію у володінні польського начальства православного і шляхетного мужа, єдинокровного нам Дионісія Жабокрицького, оскільки в тім краю, заради благочестивого нашого народу і захисту від римського та уніатського гоніння, такий чоловік у такому сані дуже потрібний. Наша мірність і православні наші монархи, благочестиві царі, дуже того бажають, але оскільки він, Дионісій, мав у мирі жону вдову, а не діву, то за правилами священства прийняти не може, бо правила святих отців та святих апостолів явно звіщають: хто оженився з удовицею, аж ніяк не може прийняти священство. Це саме голосять і цивільні закони благочестивих грецьких царів, і немає ніде в соборних постановленнях чогось подібного чи попусту, бо хто пойме в жону вдовицю, судиться без винятку. Правила ж святих отців велено утримувати міцно, і цього треба

дотримуватися не менше святого Євангелія. Тому кожен, хто оженився з удовицею, не може прийняти священничого чину,— про це пишеться в книзі «Мир чоловіка з богом», в догматі 6, де йдеться про священство. І хоч потреба є нашому православному народові через гоніння чужоцерковників, одначе, коли б там дати попуст, хай і в користь, і допустити те висвячення в чин, суперечачи Богу та церкві, було б нахабно і принесло б біду; хто Богу спротивляється, чи знатиме, як спасти Ізраїль і удержати свою святую церкву? Отож наша мірність через велике старання хочемо: хай станеться всім неодмінне добро через спільну церковну раду, як тут удіяти в цьому новому ділі. Отож задля потреби страждущого благочестивого народу і з благословення царської пресвітлої величності, великих наших государів царів та великих князів Іоанна Олексійовича й Петра Олексійовича, всієї Великої, Малої та Білої Росії самодержців, хочемо негайно написати до нашого брата, святійшого константинопольського і вселенського патріарха, про таку справу, сподіваючись, що він дасть на це відповідь. З повідомленням про те посилаємо нашу грамоту до сина і співслужителя нашого, преосвященного Варлаама, київського митрополита. Твою ж любов за дбання корисним і душеспасительним уболінням та старанням для тамтешнього християнського народу хай всещедрий Бог обдарує довгочасно в теперішньому віці і безконечно в майбутньому, дбало жадаємо.

Писалось у царському місті Москві, від створення світу 7204, а від Різдва Бога слова 1696, місяця грудня, 27

А від царських величностей:

Божою милістю від пресвітлих і державних великих государів, царів та великих князів Іоанна Олексійовича та Петра Олексійовича, всієї Великої, Малої та Білої Росії самодержців і численних державних східних, західних та північних отчичів, і дідичів, і наслідників, і государів, і володарів, нашої царської величності підданому гетьману Запорозького війська обох боків Дніпра Іоанну Стефанову Мазепі і всьому Запорозькому війську нашої царської величності милостиве слово.

До нас, великих государів, до нашої царської пресвітлої величності, удався ти, підданий наш, з канцеляристом Федором Дементовим¹⁵⁹⁵, що писав до тебе богомалець наш, преосвященний Варлаам Ясинський, митрополит київський, галицький і Малої Росії, зголошуючи, що із держави королівської величності Польської, із Волинського воеводства, писав до нього номінат Дионисій Жабокрицький, доносячи, що за давніми звичаями і за договорами Вічного миру у нас, великих государів, з його королівською величністю постановленого, має він прибути до Києва, щоб дістати на престол тої єпископії благословення і посвячення, про що прислано і нашу, великих государів, грамоту до нього, митрополита, в якій з'явлено, що той згаданий номінат Луцької та Острозької єпископії був жонатий поєднальним шлюбом з жоною-удовою, через що, за правилами святих отців, має він певну перепону, щоб одержати той архієрейський чин. Відтак він, митрополит, хотів, щоб і ти, підданий наш, писав про те до нас, великих государів, і до святійшого патріарха, а той номінат природжений русин, чоловік учений і поміж усіх тамтешніх обивателів великий ревнильник греко-руської віри; він багато допомагав православним супроти уніатів, і є потреба, щоб у тій єпископії цей номінат конечно був єпископом. А коли він через вищезгадану причину того чина не дістане, то іншого такого чоловіка тепер нам не знайти, і щоб той номінат через неодержання благословення

¹⁵⁹⁵ Федором Домонтовичем.

не впав у відчай. Отож нам, великим государям, нашій царській пресвітлій величності, ти, підданий наш, доносиш, щоб це діло було dokonано для добробуту й утвердження тамтешніх благочестивих людей, про що преосвященний київський митрополит писав до святійшого патріарха, просячи собі в тому ділі благословення. І нам, великим государям, нашій царській величності, за тим твоїм, підданого нашого, донесенням про те відомо, і за нашим, великих государів, нашої царської величності, указом у грамоті великого пана, святійшого кира Адріяна, архієпископа московського і всієї Росії, і всіх північних країн патріарха, писано до преосвященного Варлаама Ясинського, київського митрополита, що коли в тій Луцькій єпископії через загайку буде якесь ушкодження благочестивим християнам, а комусь іншому з Києва не можна бути в єпископах у місті Луцьку через цивільні польські звичаї та численні звинувачення, треба обміркувати, чи не буде якоїсь підозри церкві та гріха (учиненого ніби через порушення правила) і вибраному, а найбільше явного докору йому, святійшому патріарху, від суетномислячих людей і [від людей] римського сповідання, адже той вибраний у єпископи муж повинен стояти на міцності православного благочестя та користі християн, котрі живуть у тій стороні, через це щодо нього звелено чинити обачно. А присланий твій Федір Дементов пожалуваний нашим, царської величності, жалуванням і відпущений до тебе, нашого підданого. Ще цією нашої царської величності грамотою послано до тебе, нашого підданого, грамоту, писану до святійшого вселенського константинопольського патріарха. І тобі б, нашої царської пресвітлої величності підданому, ту грамоту послати до константинопольського патріарха з надійними людьми в час, який сам визначиш, щоб ту грамоту довести в цілості до святійшого патріарха. А коли і з ким ту грамоту послано буде, про те б тобі, підданому нашому, до нас, великих государів, до нашої царської величності, писати при інших наших, великих государів, справах.

Писано у дворі держави нашої, в царському великому місті Москві, від створення світу 7204¹⁵⁹⁶, місяця грудня 29 дня. Царювання нашого 14 року

¹⁵⁹⁶ 1696 року.

Лишаючись відтак ченцем, Дионісій Жабокрицький, згаданий номінат, невсипно старався досягти сану Луцького єпископа і, добиваючись приязні до себе малоросійських властей, писав 4 січня до гетьмана з Білостока такого свого компліментального листа¹⁵⁹⁷:

¹⁵⁹⁷ Листа подано в перекладі з польської мови.

Ясновельможний милостивий пане гетьмане Запорозьких військ,
мій вельмишановний пане і особливий добродію!

¹⁵⁹⁸ Нестор — пілоський цар, найстаріший учасник Троянської війни, дожив до глибокої старості, звідси — «несторівський вік».

¹⁵⁹⁹ Пактоль — золотоносна ріка в Лідії.

¹⁶⁰⁰ Атлас (Атлант) — титан, який, за уявленнями давніх греків, тримав небесний звід.

Коли б я міг досягти Несторового віку¹⁵⁹⁸ і коли б наділяв мене багатою піною з себе в моїм житті пінливий, золотом щедрий Пактоль¹⁵⁹⁹, то й життя, поділеного на найменші хвилини й моменти, і тієї найбільшої купи золота не вистачило б для віддяки таких великих добродійних ласк вашої милості пана, які зволиш висвідчувати, ваша милість пан та добродій, мені, незнайомому своєму слугі. Давав [ваша милість] ясні знаки особливої своєї добродійності і в минулому моєму світському стані, і в теперішньому моєму духовному званні, і, як Атлас¹⁶⁰⁰, щедро не відмовляеш своєї панської протекції моїм домаганням. За це хай нововідроджений у православних серцях збавитель Бог (з яким хай відродиться в подальші літа при твердості здоров'я всліяке вашій милості, пану добродієві, щастя,— зичу це від усього мого зичливого серця разом з упадливим пошануванням) zvolить обділити вашу милість, пана добродія, незбагненними для людського розуму добродійствами, про що я разом із православним

кліром Луцької єпархії засилаю постійно в небо непрининні молитви і з'являю мою приниженість через цього посланця, в усьому на нього покладаючись, і припадаю до ніг вашої милості, пана добродія, лишаючись

вашої милості могого, вельми милостивого пана
й добродія, постійним богомольцем і найнижчим слугою,
Дионисій на Жабокриках Жабокрицький,
номінат єпископії Луцької та Острозької.

З Білого Стоку, 4 січня 1696 року

Того-таки 4 січня він-таки, Жабокрицький, писав до преосвященного отця Ясинського такого листа у справі свого єпископства, де нападає на якогось давнього лицеміра, неприхильного до святого православ'я Гіппокрита¹⁶⁰¹, — я гадаю, що йдеться про львівського [єпископа] Шум'янського¹⁶⁰²:

¹⁶⁰¹ Гіппокрит (Гіппократ; ? — 370 р. до н. е.) — великий лікар античних часів, тут ужито іронічно.

¹⁶⁰² Листа подано в перекладі з польської мови.

Яснонайвелебніший, у Бозі милостивий отче митрополите київський,
мій вельми милостивий пане у святім дусі,
отче архіпастирю й добродію!

Я не завівсь у своїх надіях на протекцію в архіпастирської святості вашої милості, милостивого пана й добродія, коли, як олень, спраглий криничної води, відібрав ваше пастирське, висловлене просторим стилем, благословенство через першого мого делегата із добродійним дбанням вашої милості пана й добродія щодо моєї багатогрішної особи. І недавно через велебного отця Гирича, котрий вертався з Києва до Любліна, в листі, писанім до превелебного подавця листа вашою милістю милостивим паном його милості пану отцю архідиякону, доглянув я неодмінну щедрю ласку вашої милості, милостивого пана й добродія, і прочитав собі поради, як остудити щораз нові труднощі, які заходять від давнього лицеміра¹⁶⁰³ і до святого православ'я неприхильного Гіппокрита. За що принижено припадаю до архіпастирських ніг вашої милості, милостивого пана, з подякою через подателя цього писання і покійно прошу, щоб у тих речах ваша святість довіряв подателю листа і милостиво зволив не забороняти якнайшвидше відправити його назад з бажаною мені експедицією, бо через затримку може пізнати більшу небезпеку. Я ж тим часом з покійністю цілую архіпастирську руку вашої милості, милостивому пану й добродію, і, пильно віддаючись вашим святим молитвам, лишаюся слухняним сином вашої архіпастирської милості мого вельми милостивого пана отця пастира і добродія у святому дусі, — постійний богомолець і найнижчий слуга

¹⁶⁰³ Вираз у тексті подано українською мовою.

Дионисій на Жабокриках Жабокрицький,
номінат єпископії Луцької та Острозької.

З Білого Стоку, 4 січня 1696 року

Того-таки 14 січня архімандрит єрусалимський Хрисанф писав з Богурешта¹⁶⁰⁴ до гетьмана такий компліментарний лист¹⁶⁰⁵:

¹⁶⁰⁴ Богурешт — Бухарест.

¹⁶⁰⁵ Лист подано в перекладі з польської мови.

Ясновельможний гетьмане Запорозьких військ,
пане, пане патроне і добродію, вельми до мене ласкавий!

Знову й знову, віддавши через цю оказію мій найпокійніший твій вельможності поклін, зичу здоров'я від найвищого Бога і довгих літ в управлінні Руської Річі Посполитої¹⁶⁰⁶ твій

¹⁶⁰⁶ Руська Річ Посполита — Україна.

вельможності, і хай вона сприятливо множитья. Дуже радію, що багаторазово діставав відомості про успіхи і добре здоров'я твоєї вельможності. Хай би правитель небес через наші щоденні про твою вельможність молитви дав при здоров'ї та щасливім життю в цім новім році (з яким вітаю твою вельможність і зичу, щоб пробув у ньому якнайщасливіше) отримати тобі лаври перемог. Прецінь доношу твоїй вельможності, що я досі лишаюсь у тамтешній землі через різні причини, але тепер уже справді й конечно з неділі поїду до Константинополя до святого патріарха й обіцяюся переслати в короткому часі через власного слугу [відомості] твоїй вельможності про все, що тільки буде нового в Константинополі, з благословенством і подякою святого патріарха. Зараз же я доручив цьому листоподавцеві, щоб він із вуст своїх оповів твоїй вельможності всі новини, які ми тут маємо. При тому якнайліпше і найласкавіше будь здоровий і мене тримай у постійній приязні, з чого пильно доручаю себе назавжди

Вашої вельможності, пана патрона й добродія,
до мене вельми милостивого, постійний слуга
і богомолець, найнижчий слуга
Хризант, архімандрит єрусалимський.

Дано в Богурешті у Валахії 1696, січня 14

У тому ж часі пресвітлий государ Іоанн Олексійович відійшов від тимчасового життя у вічне. Жалуючи на його смерть, гетьман писав з Бобріка¹⁶⁰⁶ 9 лютого до преосвященного отця Углицького, чернігівського архієпископа, звіщаючи про ту монаршу кончину і пропонуючи йому молитися за його душу, в такому своєму листі:

¹⁶⁰⁷ Б о б р и к — м. Бобровиця на Чернігівщині.

Ясне в Бозі преосвященний милостивий отче,
архієпископе чернігівський, мій вельми милостивий пане,
пастирю в святому дусі, отче і приятелю!

Писано до мене в монаршій, пресвітлого й державного великого государя царя і великого князя Петра Олексійовича, всієї Великої, Малої та Білої Росії самодержця, його царської пресвітлої величності, грамоті, що теперішнього 7204 року, 29 січня всемогутній господь Бог зволив за своєю святою і праведною волею переселити від цього земного царства у вічне небесне блаженство премилого його брата государського, пресвітлого й державного государя, царя і великого князя Іоанна Олексійовича, всієї Великої, Малої та Білої Росії самодержця. І він великий государ наш, його царська пресвітла величність, сильно журиться, і всі чини такого великого Московського государства мають жалобу. Отож, як указав мені великий государ наш, його царська пресвітла величність, звіщаю про те вашу пастирську милість і всім у Малій Росії бутнім духовним чинам, щоб, як належить у святій східній церкві, було відправлено поминання про померлого великого государя; я сам, будучи в печалі, доношу через лист мій таку печальну відомість вашому преосвященству і при цьому якнайпильніше віддаюся пастирській ласці і святому вашої святині архієрейському благословенню.

З Бобріка, 9 лютого 1696 року

¹⁶⁰⁸ Білгородська орда (30 тисяч чоловік) ішла на Кременчук. З нею був і Петрик, який розсилав свої універсали. Кримська орда також йшла на Полтавщину.

Минуле сприятливе літо, яке принесло перемогу нашим християнським військам над Казикерменом та іншими бусурманськими містечками, тепер породило нам лихоносну зиму, оскільки кримські та білгородські орди¹⁶⁰⁸ з солтанами Калгою та Нурадином вийшли в багаточисельній силі на помсту казикерменської шкоди

¹⁶⁰⁹ Келеберда — містечко, тепер село на Полтавщині.

¹⁶¹⁰ Голтва — містечко на Полтавщині.

¹⁶¹¹ М. Костомаров пише, що Яким Вечірка (Вечорченко) у бою напав на Петрика і вбив його. Татари зловили його і люто помстилися. Однак інші історики вважають ці дані легендарними. Петрик тоді не загинув, а був живий ще після 1700 р., у 1701 р. про це свідчив й В. Кочубей у доносі на І. Мазепу.

¹⁶¹² Татари відступили ще й тому, що несподівано почало розтавати, і вони злякалися весняного бездоріжжя. З цієї причини вчасно не міг прийти й І. Мазепа.

¹⁶¹³ Провалився лід.

¹⁶¹⁴ Тепер Красноградський р-н на Харківщині.

¹⁶¹⁵ Нехворощі — містечко на Полтавщині.

зі своїх жител, спершу вторгнулись у побережні міста Полтавського полку, де спалили весь Китай-город, люди врятувалися з душами тільки в тамтешньому замочку; те саме дісталось Кишеньці та Келеберді ¹⁶⁰⁹. А втиснувшись усією силою в Миргородський полк, побережні містечка та села його знесли вогнем та мечем, а де були людей нахапали, рубали їх упень, не беручи живцем, і, стоячи отак продовж трьох тижнів, учинили, либонь, у людях малу, однак у поселеннях та їхніх пожитках велику руїну. І хоч від гетьмана Мазепи супроти тих ворогів було послано полки Полтавський, Миргородський та Гадяцький, щоб їх у Миргородський полк через Псьол не пустити, однак ті полки, звідомившись від татарських «язиків» про багаточисленну силу, мусили затриматися біля міста Голтви ¹⁶¹⁰, і хоч, коли та сила бусурманська наблизилася до Голтви, козацьке військо і виїхало було супроти них на голтвянські околиці, однак нітрохи не змогло постояти і було прогнано з немалим соромом та шкодою під саму Голтву. Тоді-то 600 чи 700 чоловік запорожців відважно вийшло на голтвянські околиці і стало в голтвянських городах за тинами, але й ті після поламання тинів були вирубані через ординську навальність і заснули там вічним сном заради цілості своєї малоросійської вітчизни. Тоді було піймано й полкового гадяцького осавула Вечорченка ¹⁶¹¹, і для свого поганського ворожбитства вони виїняли з нього живого серце і клали його на вогонь. Якась же їхня поганська ворожка їм, поганцям, недобре навіщувала, тоді вони заборялись уторгатися далі всередину України, та й почули, що й сам гетьман з усіма військами перебуває неподаль, у Лохвиці ¹⁶¹². Отож розділилися на двое: білгородська орда відступила з Миргородського полку за Дніпро додому і в ньому трохи потопилася ¹⁶¹³, а кримська переправилася за Ворсклу і пішла через Полтавський полк на село Петрівку ¹⁶¹⁴; людей уже не рубала, а брала живцем, де кого заскочила, тільки мало вже було людям від них шкоди, бо остерігалися. І взагалі, перестрашена божою силою, втікала, ломлячи голову, назад з України, розбивалася з ворсклянських гір та пагорбів і в ріці Ворсклі топилася на різних місцях, проломуючи лід, оскільки зима тодішня була безсніжна і не морозна. Зрештою, добувала Нехворощі ¹⁶¹⁵, але, не добувши, тільки фільварки і тамтешній новозбудований монастир святого Спаса спалила і повернула до Криму.

Того ж таки 20 лютого прибули з Москви в Батурин музиканти-пруссаки, які сподівалися на якихось великоросійських персон, котрі з Прусс до себе їх підмовили та обіцяли достатньо винагородити їхні труди, але ту обітницю перемінили і відпроварили їх з Москви ні з чим. Через це вони просили гетьмана, щоб були прийняті до нього на службу через таку свою супліку:

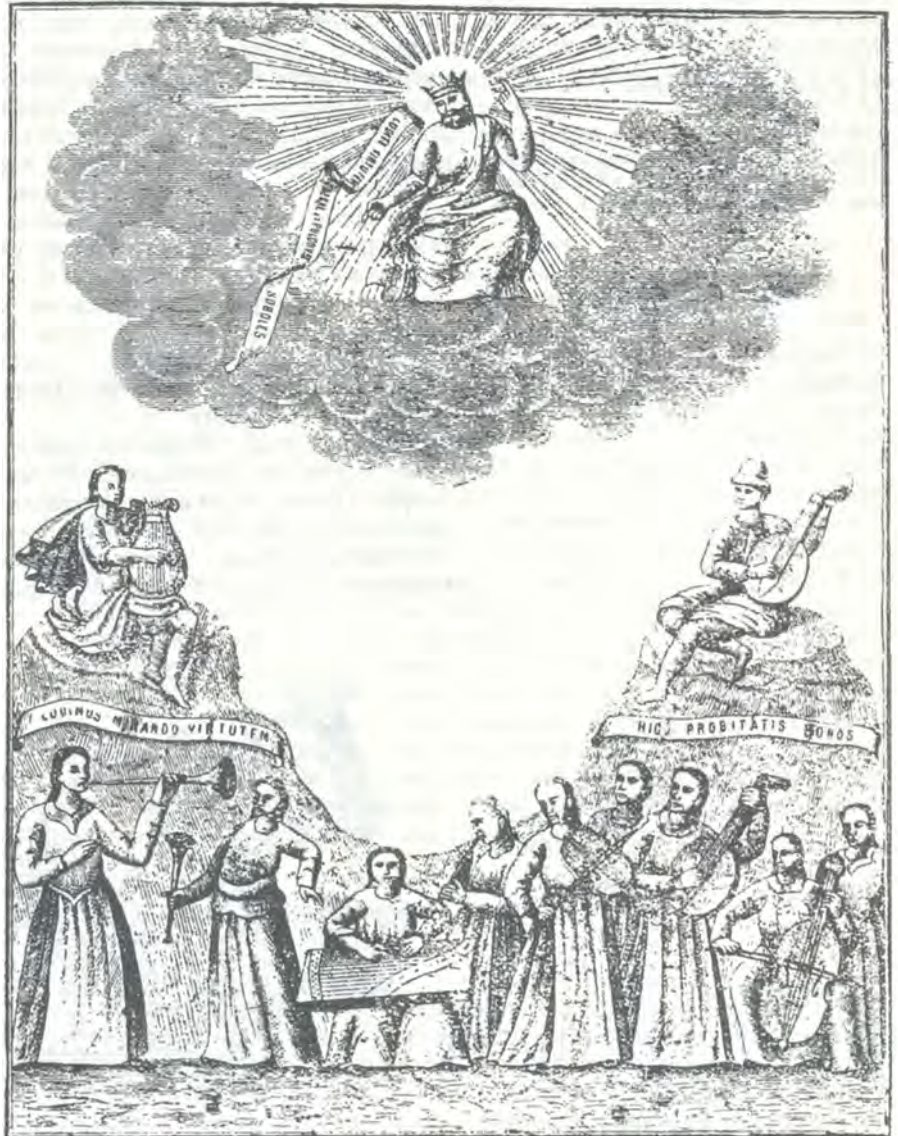

Музиканти (31).

Сіятельний властителю, найласкавіший пане!

Хоч володаря прикрашають усі чесноти, але найбільше красить його ласкавість, жодним-бо іншим способом не може володар досягти доброго послуху собі в своїх підлеглих, коли не буде до них милостивий. А хто, сіятельний властителю, усумниться щодо твоєї милості, про яку і до нас, іноземців, дійшла слава? Хто посміє казати, що ти не є милостивий, хіба невдячний на твою милість. Ми, котрі тільки-но ввійшли у твоє володіння, вже (незаслужено) дізнали твоєї милості, а твої піддержавні самі визнають скрізь, що над тебе не мали ласкавішого жодного іншого володаря. І чи хтось цю милість твою, добрість та людяність, що їх з'являєш до своїх, може вимовити простими словами! Не в моїй це силі — коли б то сто язиків мав і стільки ж вуст!

Ми родом прусси, але тут зупинилися; досі були ми на Москві у певних осіб, котрі нас завели з собою з нашої вітчизни і обіцяли за наші труди велику винагороду, але в обітницях своїх нітрохи не були постійні; тож, відходячи на війну, відпустили нас без заплати. І були ми напризволяще залишені, і не знайшли жодного іншого пристановиська, тільки біля тебе, сіятельний, і сюди до вас приходимо, притягнені нічим іншим, тільки повсюдно прославленою твоєю

Музиканти 1694 р. (31).

милістю: зволь прийняти милостиво нас, твоїх всесмирених клієнтів. Ми ж, коли зможемо віддячити трудами своїми, завжди ретельно трудитимемося. Уміємо ми на інструментах грати, комедії виправляти; є у нас і чарівна ліхтарня, якою можемо виявити щось достойне подиву, тобто людську тінь чи образ чийсь на білій стіні чи на обрусі, з'явленій різними кольорами так, що навряд чи й маляр штукаю своєю ліпше зміг би написати. Вміємо ми з великою майстерністю виробляти сукном на полотні коберці¹⁶¹⁶, також один із нас добре вміє танцювати різні танці й перекидатися. Коли ми цими нашими вміннями будемо тобі до мислі, найясніший пане, то прийми нас, убогих, покинутих, створи, щоб наситилися ми від твоєї милості. Ми ж ніколи не утрудимося молитися за твоє і всього пресвітлого твого дому здоров'я, доки живемо, до смерті.

Твої найнижчі клієнти,

року 1695, лютого 20

Покладено тут цю супліку згаданих іноземців-музикантів не для чого іншого, тільки для того, щоб показати, що численні худобахолки¹⁶¹⁷ звикли заводитися на панських обітницях тоді, коли пани брехати не соромляться, а хіба це не гріх, адже ті, що люблять неправду, ненавидять свою душу.

Того-таки лютого 22 великий коронний гетьман Яблоновський, діставши від гетьмана Мазепи відомості про вищезгадані ворожі бусурманські наскоки на Україну і бажаючи знати, як минулого літа йшли на Азов, писав до нього зі Львова такого свого листа¹⁶¹⁸:

Вельможний милостивий пане гетьмане,
військ Запорозьких пресвітлих, державних царських величностей,
до мене вельми милостивий пане та приятелю!

Не гублю okazji, за якою відзиваюся з моїм поклоном і неодмінною до вашої милості, милостивого пана, приятню, — це чиню через слугу вашої милості пана, котрий повертається з новинами. Оскільки не маю досконалої реляції із Задніпря про поведінку ворога святого хреста, котрий там тепер вторгнувся, прошу вашу милість, милостивого пана, повідомити мене як про теперішні події, так і про те, що діялося перед тим під Азовом, який був успіх у тій виправі? Це потрібно для взаємозвідомлення, як це належить, коли тримаємо святу війну в союзі проти спільного ворога. Я хотів би мати про все від вашої милості, милостивого пана, якнайповніший діаріуш і якнайшвидшу інформацію. Я ж прислужуся навзаєм у подібних okazіях і матиму це зі щирим бажанням собі за повинність, з чим лишаюся

вашої милості, милостивому пану,
завжди зичливим приятелем та слугою
Станіслав Яблоновський, каштелян краківський,
великий коронний гетьман.

Зі Львова, 22 лютого 1696 року

Коли мала приходити на Україну вищезгадана бусурманська сила в помсту кривди своєї за Казикермен, то запорожці за своєю зичливістю донесли про те гетьману, хоч і не в пору вже. Бувши задоволений від тієї їхньої зичливості, гетьман писав до них з Батурина 4 квітня такого свого листа про минулі українські та ординські змагання і про інше, ознаймовуючи їм, запорожцям:

¹⁶¹⁶ Коберці — килимки.

¹⁶¹⁷ Худопахолки — люди найманої праці.

¹⁶¹⁸ Подано в перекладі з польської мови.

Портрет Яна Собеського (9).

Мій ласкавий приятелю і брате,
пане отамане кошовий і все старше й менше товариство
війська його царської пресвітлої величності
Запорозького низового!

Хоч не замешкалися прибути до нас посланці ваших милостей, виправлені з пересторогою про бусурманський ворожий нахід під малоросійські, їхньої царської пресвітлої величності, городи, але прибули з такою відомістю того, власне, часу, коли й ворог у великій своїй потузі, ходячи купно, почав плундрувати між містами. Однак ми дуже вдячні і за такий остережний ваших милостей вчинок, оскільки ваші милості вчинили те з горливої своєї зичливості до милої нашої вітчизни своєму рейментарю і всьому християнському народові, ви були б раді й скоріше звідомити, коли б до такого діла легший мали спосіб. Отож ми тут, будучи дуже задоволені з вашої зичливості, бажаємо й надалі, щоб звідомляли нас, гетьмана, про ворожі наміри й обороти. А цих посланців відпускаємо до ваших милостей на низ з нашою подякою і ознаймовуємо про бусурманську поведінку. Вони хоч ходили війною поміж українські міста три тижні, опалюючи міста в Полтавському полку, а в полку Миргородському опалюючи села, пашню та сіна вогнем пустошачи, однак у людях нанесли малу шкоду, оскільки всі, завдяки нашим розісланим універсалам, позбігалися до міст. Що ж до тих ворогів були ми в роздвоєній раді через відомості, що надійшли з інших сторін, бо ті вороги мали приходити до нас з двох боків: білогородська — згори Дніпра, а кримська — знизу. Через ту непевність мали ми наші думки розірвані, а найбільше дізнали труднощів, коли з Батурина вибиралися на відсіч ворогу з військовими тяжарями санним табором, оскільки сніг розтав через несталу зиму, і в Прилуці та в інших містах мусили ми перебраться на вози, а цей наш перебір приневолив нас значно загаятися, щоб дати відсіч ворогу, котрий насунув на нас. Однак у тому часі, як притягли ми до Лохвиці, вони, вороги, взявши відомість, що ми насунулись на них і [перебуваємо] вже непоодаль із військами, відразу ж з панікою і страхом спішно повернули назад у свою поганську землю: солтан Калга з іншими солтанами та ордами кримськими — до Криму, а білгородські орди — до Білгорода. Відтак кримці на Пслі та на Ворсклі заломалися, переправляючись через ті річки не без своєї шкоди, а білгородці на Дніпрі також обломалися кошем і понесли в людях та конях значну пагубу. А що під кожним містом їх, поганців, бито, і в сутичках рвано, і «язиків» брано, те кожному відомо. Ознаймовуємо вам-таки, низовому війську, що наш найясніший монарх милостиво обсилає вас від пресвітлого престолу своїм річним жалуванням з додатком через своїх посланців, яких послано 29 лютого, — вони уже виїхали, почавши шлях від Батурина, і ми, згідно до щорічного звичаю, обіцяємо прислати вам із тими ж монаршими посланцями через спеціальних наших посланців перевізні гроші. Доносимо до знаття, що різні борошняні запаси з нашої гетьманської провізії, які ми за звичаєм пересилаємо низовому війську, уже цілком приготовлено, тільки тепер дуже важко їх допровадити підводами, оскільки міста Полтавського та Миргородського полків, звідки такі підводи бралися щороку на таку повинність, лишилися вельми утяжені, а сіна і пашні, також оброки¹⁶¹⁹ прийшли від ворога у запустіння, а брати підводи, щоб завезти ті борошна на низ з далеких полків, — це наносити людям невиносну трудність. Підводи з Лубенського та Гадяцького полків возили борошно на Таванський острів¹⁶²⁰, і турбувати їх удруге в цьому ж часі була б річ неслухна. Щоб запобігти цій трудності, вчинили ми таку постанову, що це борошно наказали спровадити з Переволочної до Кодака, звідкіля ви, добрі молодці, низове військо, схотіте ті запаси привезти до себе човнами, і це не важко буде вам, війську, учинити, оскільки через весняну воду не матимете на порогах жодної перепони. Можуть також учинити вам послушество у спровадженні цих борошен і кодачани, оскільки вони пере-

¹⁶¹⁹ Оброки — підданча плата.

¹⁶²⁰ Для російсько-української залоги в Мустрит-Кермен.

бувають в особливому вашому військовому покровительстві. Те вашим милостям запропонувавши, зичимо вам доброго від господа Бога здоров'я і щасливого в усьому пробуття.

З Батурина, 4 квітня 1696 року

¹⁶²¹ Ян Собеський помер 17 червня 1696 р.

У тих місяцях, чи в травні, чи в червні ¹⁶²¹, Ян Третій, тобто Собеський, польський король, пробувши на королівстві 22 роки і не докінчивши того, на що кріпко налягав зі своїм неслухним натиском, щоб у Русі, яка перебуває під державою Корони Польської, греко-руське православ'я було обернене на унію із схизматичним римським костюлом, закінчив тимчасове своє життя при незміннім сповіданні римського блуду. Через це написав я про нього, Собеського, так, бо чув, начебто він був колись православний руський шляхтич, але задля тимчасової честі й мирської слави відкинув благочестя, став ляхом і назвався Собеським, а по-руському звано його раніше Собком. Багато цей король справив за свого панування славних справ, але тим єдиним заслужив собі безконечне безчестя, що виявив себе таємним і політичним переслідувачем благочестивої руської віри супроти прав та конституцій давніх своїх попередників, князів та королів польських, через що, очевидно, страшний Бог, який забирає у князів дух, не терплячи далі, звелів і його душу віднести до нього, а велику славу його вселити у порох і зробити невідомою у прийшлих віках.

Після смерті його, Собеського, відразу ж по всій Польщі настало сум'яття й замішанина, зав'язалася конфедерація до бунту платного польського війська, яке захотіло війною здобути вислуження заслуг собі в Річі Посполитої. Виникла незгода щодо вибрання нового короля, бо одні бажали якогось курфюрста з Цісарщини ¹⁶²², інші з Франції князя Деконтога ¹⁶²³, треті з Литви — Сапігу ¹⁶²⁴, четверті — з-поміж себе королевича Собеського ¹⁶²⁵, п'яті хотіли з Саксонії князя Фридерика Августа ¹⁶²⁶. Хитаючись при такому порізнен-

¹⁶²² Кандидатів було три: князь де Конті, Якуб Собеський та саксонський курфюрст Фридерик Август.

¹⁶²³ Принца Людовіка де Конті, якого підтримував французький король Людовік XIV.

¹⁶²⁴ Сапіга був не проти виставити власну кандидатуру, але в нього повстало литовське військо.

¹⁶²⁵ Якуб Собеський (1677—1735) — син короля Яна Собеського.

¹⁶²⁶ Цей князь був саксонським курфюрстом. Елекційний з'їзд відбувся у 1697 р., на ньому королем було вибрано Фридерика Августа, якого підтримували Австрія та Росія.

Портрет королевича
Якуба Собеського (26).

ні, кожен знаменитий, приймаючи тасмно від свого кандидата дари, приводив свою вітчизну, Корону Польську, через тих згаданих панів кандидатів у борги і нахилив до занепаду. Нарешті остаточно польським королем, хоч і не з волі всіх поляків, а через втручання у те діло пресвітлого нашого царя Петра Олексійовича, всієї Росії самодержця, було вибрано і поставлено згаданого саксонського князя Фридерика Августа, про що далі буде написано просторіше.

Польський король
Фридерик-Август (13).

З червня номінат Луцької єпископії Жабокрицький, неодмінно прагнучи тієї єпископії і сподіваючись гетьманської допомоги та протекції, писав з Луцька до гетьмана такого свого компліментарного листа ¹⁶²⁷:

¹⁶²⁷ Листа подано в перекладі з польської мови.

Ясновельможний милостивий пане гетьмане
Задніпровських та Запорозьких військ,
мій вельми милостивий пане й найособливіший добродію!

Коли б добротливий Бог своєю всемогутністю хотів би продовжити мені життя від теперішнього часу й пункту ще на десять тисяч років лічби, і того не вистачило б у днів та годинах, щоб віддячитися послугами моїми за борг, бо не тільки щоденно, але ніби з кожним мигмом ока прибувають і примножуються докази доброславної про-

¹⁶²⁸ Теодозія Падальського.

¹⁶²⁹ Тут і далі фрази, виділені курсивом, подано українською мовою.

текції щодо мене і ласки вашої милості, милостивого пана і добродія, про що виказуються очевидні докази, як це виявляється із усної реляції через превелебного в Бозі отця білостоцького ігумена ¹⁶²⁸. Отож на знак повинної вдячності в моїм серці з приниженою подякою за всі добродійні висвідчення покійно схилию мою голову і заносу трохи далі покійне прохання, щоб ваша милість, милостивий пан добродій, не полишаючи в початому ділі своєї ласки та сприяння, якнайшвидше зволив закінчити і з'явити, що ти є мені отець милостивий, *заступник і покровитель* ¹⁶²⁹, оскільки того пильно вимагають і самі коронні права, що служать нашому східному грецькому обряду, і навальна злостивість *ворогів святого православ'я*, а найбільше численні моєї кафедри і цілої православної Луцької дієцензії утруднення й клопоти і нескінченні інтриги звідусіль драпіжних вовків, яким я не можу дати святими порядками як єпископ. Це все доручаючи найвищому розважку і розгляду вашої милості, пана та добродія, сам я, чекаючи якнайпожаданішої і найшвидшої декларації, упрошую пильно вашу милість, пана та добродія, протекції й ласки, бо прагну бути до останнього мого дихання завжди зичливим вашої милості, пана й найособливішого добродія, богомольцем та приниженим слугою.

Дионисій на Жабокриках Жабокрицький,
чернець, номінат єпископії Луцької та Острозької.

З кафедри православної Луцької
3 червня 1696 року

При тій же okazії Жабокрицького писав до гетьмана ігумен білостоцький за ласкаве прийняття і про справу луцького єпископа такого подячного свого листа від 17 червня ¹⁶³⁰.

Ясновельможний милостивий пане гетьмане,
царських пресвітлих величностей Запорозького війська,
мій вельми милостивий пане, пане і особливий добродію!

Щасливо повернувшись на Волинь із відповіддю від вашої вельможності, мого добродія, вчинив я достатню реляцію про старання і про висвідчення ласки, зичливості та добродійності вашої панської вельможності, мого добродія, до його милості отця номіната і добродія нашого в інтересі його милості і нас усіх, православних. Пізнавши з цього зичливе панське ставлення вашої вельможності, мого добродія, до себе, вельми тішився і в нагороду того зичливого ставлення й ласки панської, вашої милості добродія, зобов'язуюся благати найвищий маєстат з усім кліром та святими молитвами про тверде здоров'я і щасливе панування до кінця життя, сам же прошу неодмінної панської ласки і власноручної декларації. Панської ласки прагнуть якнайшвидше пізнати всі їхні милості, панове обивателі волинські, як духовного, так і світського стану, бо єгомосьть отець номінат і наш добродій щораз більше й більше має собі перешкод від іновірних та незичливих собі, а також і ми всі, в чому я особливо, хоч і мізерна особа, прошу власноручної декларації, а ту, що ваша милість, пан добродій мій, мав дати відразу ж по Великій ночі ¹⁶³¹ через гінця, й досі ще ми не дістали. Не можу інакше віддячити й відслужити за висвідчення добродійства моїй негідній особі і святому білостоцькому місцю вельможному милостивому моему

¹⁶³⁰ Лист подано в перекладі з польської мови.

¹⁶³¹ Велика ніч — ніч перед Великodem.

добродієві, як обіцянкою благати божий маєстат до кінця мого життя з усією братією і моїми отцями за ваше миле здоров'я та щасливе поводження, а особливо за перемоги над ворогом святого хреста. Я і тепер є щоденним

ясновельможності вашої пана і милостивого мого
добродія негідним богомольцем
і найнижчим слугою, багатогрішний
Теодозій Падальський,
ігумен монастиря Білостоцького
і братства луцького М[илістю] Х[ристовою].

З Білостока 17 червня 1696 року

На ці безкорисні, бо тільки компліментальні, листи Жабокрицького й ігумена білостоцького того ж таки місяця учинено такі відповіді:

До Жабокрицького

Ясно в Бозі превелебний милостивий номінат Луцької єпископії
мій вельми ласкавий пане та приятелю!

Дійшло до мене уже два листи вашої превелебності, в яких вичитую постійне добре ставлення вашої превелебності до себе, за що вельми дякую вашій превелебності і взаємно зичу всілякого при добрім здоров'ї добра й пожаданого здійснення бажань вашій превелебності! А що достатньо про те увідомляюся, що ваша превелебність цілковито посвячений в архімандричий чин як належний східній церкві сан, то вельми з того тішуся, сердечно зичачи того, щоб, маючи на собі основу, доступився незабаром і того святительського чину, на який ти є найменований та електований. В цьому і я сприятиму, скільки сили і способу матиму, вашій превелебності і щиро обіцяю, покладаючись у тій мірі на просторе донесення ясно в Бозі преосвященного його милості пана отця київського митрополита, пана отця й пастиря мого, яке має бути висловлене в його пастирському листі до вашої превелебності. А що я не вчинив раніше обіцяного через превелебного отця ігумена білостоцького листівного мого до вашої превелебності відпису, то це сталося через те, що досі не було в нас жодного про те діло сповіщення від святого константинопольського трону. Віддаю себе при тому добрій вашої превелебності приязні і святим молитвам.

Писано 30 червня 1696 року

До Ігумена

Превелебний в Бозі пане отче ігумен білостоцький,
мій ласкавий отче і приятелю!

Оскільки виказуєш, ваша велебність, свою вдячність, посылаючи до мене свого листа за виявлене собі в мене добре ставлення під час свого пробування в Батурині, то мені пристойно належить просити вибачення у вашої превелебності, що, може, в чомусь не вигодилося вашій превелебності. Однак мило мені те, що з такої okazji відзиваєшся до мене, ваша превелебносте, своєю любов'ю, отож взаємно, обсилаючи цим листом вашу превелебність, зичу завжди того, щоб ваша превелебність багатолітньо жив у здоров'ї. Пригадуєш мені, ваша велебносте, що я мав давно спеціально писати до його милості отця номіната про справу отця номіната і про діло Луцької єпископії.

Отож я знаю те, що мав те учинити, але тільки після того, як дістану про це діло відомості, від чого не зміг я, як обіцяв, відгукнутися. При тому покладаюся на святі молитви вашої превелебності.

З Батурина, 30 червня 1696 року

При таких у Польщі подіях, які описано вище, в Росії наш російський Марс освячував стріли на бусурман і сподівався при божій допомозі дійти цього літа над Азовом того, чого не доказав минулого літа. Для того і сам пресвітлий государ цар Петро Олексійович, який став цього року єдиновладним після брата Іоанна монархом, у травні місяці ¹⁶³² рушив з кінними та пішими військами від свого царського престолу з Москви у повторний воєнний похід до Азова. Повелів він і гетьману Мазепі виправити туди ж таки, під Азов, значну частину козацького війська. Отож гетьман на той монарший указ відразу ж виправив на ту воєнну службу до Азова наказним гетьманом Якова Лизогуба, чернігівського полковника, з його

¹⁶³² Петро I рушив у квітні, так само 24 квітня рушило в похід і козацьке військо. 19 травня російський флот увійшов у гирло Дону.

Герб І. Мазепи (39).

¹⁶³³ Українського війська було 15 тисяч. Були полки Чернігівський, Гадяцький, Лубенський, Прилуцький і два охотницькі.

¹⁶³⁴ Покрова святої Богородиці — 1 жовтня (за ст. ст.).

¹⁶³⁵ Орчик — права притока р. Орелі. Мазепа з Шереметьєвим стояли табором на р. Берестовій.

¹⁶³⁶ Армія підійшла до Азова 28 травня — 3 червня, а взято було Азов 19 липня.

¹⁶³⁷ Ім'я святого неясне. Вирішальний штурм почався 18 липня.

¹⁶³⁸ Розкат — місце на кріпосній стіні, де стояли гармати.

¹⁶³⁹ Фуркати — судна. Самовидець називає їх будари. Бударами зуться ці судна і в листі Петра I. Полонянників було відвезено на турецькі судна, котрі стояли в морі.

¹⁶⁴⁰ Цю грамоту Петро I написав 20 липня 1696 р.

полком, піддавши під його команду інші городові та охотницькі полки ¹⁶³³. Також і сам гетьман рушив 19 червня з Батурина з іншим городовим та охотницьким козацьким військом для захисту Малої Росії від находу кримських орд і до Покрови святої Богородиці ¹⁶³⁴ стояв з військом на річках Коломаку й Орчику ¹⁶³⁵ разом з боярином Борисом Петровичем Шереметовим. Потім, не маючи про ворога жодної відомості, за тиждень після Покрови рушив від Орчика додому і розпустив військ. Коли ж ото московські та козацькі війська прибули до Азова, то старанно добували його гарматами, бомбами та підкопами чотири тижні ¹⁶³⁶, забили азовського бея і багато вибили в ньому війська. Коли ж благоволив Бог передати в руки православного російського монарха ту найміцнішу в Азії і преславу Азовську фортецю, то населив у суботу перед св. Онею ¹⁶³⁷ в серця вірних рабів своїх, козаків Запорозького малоросійського війська, що лишилися у шанцях, твердість і безстрашну мужність, від чого вони захопилися, і, не злякавшись тисячі смертей, які були явно перед очима, всі однодушно зашуміли у своїх шанцях, і без царського розпорядження вискочили ополудні з шанців, кинулися на Азов і відразу ж з невимірною хоробрістю та твердістю вискочили у різні способи на високі азовські кам'яні стіни і на один розкат ¹⁶³⁸, котрий мав на собі кільканадцять штук гармат, і почали сильно бити й забивати турків всередині Азова як з дрібної зброї, так і з турецьких гармат зі згаданого розкату. Уздрівши це, вискочили зі своїх шанців донці і пристигли на поміч малоросійським козакам на азовські стіни, що побачив і сам пресвітлий монарх і відразу ж повелів своїм московським полкам спішно ступати туди ж, у поміч козакам, і добивати бусурман азовських обложених. Коли ж це відразу було зроблено і весь Азов наповнено вогнем російського Марса, то обложенці, що залишилися живі, з великою надією почали просити милосердя, що й одержали, бо відразу ж пресвітлий монарх повелів зятраєному марсовим гнівом козацькому та московському війську припинити війну та вбивства, і коли це було вчинено, зараз-таки за монаршим указом було постановлено з позostalими обложеними договір на капітуляцію, в чому вони допросилися такої монаршої милості, що всіх їх з майном, хто що міг на собі донести (окрім військової зброї), випущено з Азова, дано водні фуркати ¹⁶³⁹ і вільно відпущено в них від Азова в Чорне море до Цариграда, заохочуючи в цей спосіб і надалі серця бусурманам, щоб легше, коли це трапиться, здавалися, а не так, як вчинили наші правдивці казикарменським полоняникам минулого літа. Пресвітлий государ Петро Олексійович був дуже задоволений щирою козацькою вірною військовою службою і багатократно увіч дякував старшині та черні, і взяття Азова їм самим причислював та випишував про ту ж таки козацьку мужність, і до святійшого московського патріарха Адріяна в своїй зголошувальній монаршій грамоті про взяття Азова ¹⁶⁴⁰ і за взяття Азова вельми похваляв. Після тієї монаршої грамоти святійший московський патріарх писав свою грамоту до гетьмана і похваляв у ній красномовно вірність і ратоборну мужність козацького війська супроти азовських бусурман і приписував після того монаршого зголошення взяття Азова самим козакам. Оцю похвальну патріаршу грамоту годилося б тут покласти для вікопомної слави козацькому війську, але з військової канцелярії вона дісталась у чийсь приватні руки і лишилася схована й утаєна, — так учинилася хвалі та славі козацькій немала неумислена шкода.

Після тих похвал пресвітлий государ звелів усьому козацькому війську з його старшиною поставити свій монарший стіл, на який щедро дано старшині добрих горілок, різних вин та медів, а черні — горілки, уксусів, пив, також хліба, сухарів, круп, шинки, свіжого м'яса та всіляких риб. Після того столу і після бенкету за кілька день пресвітлий государ, обдарувавши старшину та чернь грошовим жалуванням, ласкаво відпустив усе козацьке малоросійське військо з-під Азова в Малу Росію — сталося це чи в останніх числах липня, чи в перших числах серпня ¹⁶⁴¹. А сам затримався там з велико-

¹⁶⁴¹ Військо було відпущено 30 липня.

Емблема-натюрморт (52).

¹⁶⁴² Очевидно, друкарська помилка. Прутська війна була у 1711 р., а закінчилася Прутським миром 1711 р., за яким згадані фортеці знову відійшли до Туреччини.

¹⁶⁴³ Цієї оповіді в Літописі вже нема, бо він уривається на 1700 р.

¹⁶⁴⁴ Листи подано в перекладі з польської мови.

¹⁶⁴⁵ Тут і далі слова, виділені курсивом, подано в тексті листа українською мовою.

¹⁶⁴⁶ Климентій Домарацький був ставленик Й. Шумлянського, висвячений проти звичаїв та права на Овруцьку архімандрію (тобто без згоди й вибору овруцьких ченців), прихильник унії.

¹⁶⁴⁷ Василь Іскрицький виконував доручення Й. Шумлянського як посланець і раніше, в 1690 р., його не треба плутати з правобережним козацьким полковником Василем Іскрицьким.

¹⁶⁴⁸ Роксоланські краї — Україна.

¹⁶⁴⁹ Станіслава Яблоновського.

російськими військами, почав розорений і внівеч обернений Азов ґрунтувати й поправляти, і за кілька літ численні московські робітники, чинячи так, настільки його уґрунтували й уміцнили, що не був він такий і за Турецької держави, і ніколи не міг такий бути. При тому продовж тих літ осадив над Азовським морем ще два міцні замки Таганрог та Павловський, наповнивши їх залогами та численними гарматами, щоб припинити шлях турецьким кораблям та каторгам іти війною на Азов. Цими фортецями разом з Азовом володів російський монарх продовж 15 років, аж до нещасливої Прутської війни, що була в 1731 році ¹⁶⁴², коли мусив віддати в цілості туркам як Азов, так і ті замки Таганрог та Павловський, а над Дніпром — Новобородицький та Кам'яно-Затонський, які з превеликою шкодою турок розметав і залишив порожніми, про що далі оповіється ¹⁶⁴³. Також під Азовом він, великий государ, зробив був превеликим коштом і на казенні витрати знамениту й штучну в морі гавань, або корабельну пристань, від якого часу почав старанно у Воронежі над Доном і по інших донських місцях споряджати корабельний, галерний та інших різних морських суден флот на Чорне море. А виготовивши ті судна на Доні, спровадив їх усі до згаданої Азовської гавані, в якій уже було кількадесят кораблів та каторг, окрім інших різних менших суден, які всі після віддання туркам Азова хоч і спроваджено в ріку Дон від Азова, було знищено і безслідно згублено, вчинивши тим превелику государеві шкоду. І хоч він, великий государ, бажав той флот перепровадити з Дону в ріку Волгу, для чого з Волги в Дон, прагнучи пустити воду, почав був копати канал від Волги, однак не зміг того діла доконати, через що не без жалю мусив той азовський флот зовсім знищити й покинути, а після кількох літ зволув закласти і сотворити новий флот на Балтицькому морі в новому, на своє ім'я закладеному місті Санкт-Петербурзі, про що буде сказано далі ¹⁶⁴³. Про взяття Азова козаками писав на двох аркушах просторий лист з-під Азова до гетьмана наказний гетьман Яків Лизогуб, чернігівський полковник, але і той лист пропав у військовій канцелярії через недбайливість наших канцеляристів.

Закінчивши вищеописану мову про Азов та його флот, починаю писати про інші події. З них передусім кладу те, що 21 липня новий уніат Іосиф Шум'янський, львівський владика, повертаючись від унії до святого православ'я після смерті короля Собеського, писав зі Львова як до преосвященного отця Ясинського, київського митрополита, так і до білогородського воєводи боярина Бориса Петровича Шеремета свої компліментальні листи, з'являючи в них про своє відторгнення від унії і про прихилення до благочестивої греко-руської віри. Ці листи мають у собі таке ¹⁶⁴⁵!

До отця Митрополита

Ясновельможний і в Бозі преосвященний милостивий отче митрополите київський,
мій вельми милостивий пане брате і *сслужителю* ¹⁶⁴⁵!

Все, що тільки освідчує щире почуття для виказу доброго ставлення, виконую, відкинувши минулі речі. І як жодної не проминув оказії, через яку міг би переслати літеру моєї вірної вдячності, що стосується вашої милості, милостивого пана (поновив я недавно свідоцтво волі й намірів моїх через отця Домарацького ¹⁶⁴⁶, овруцького архімандрита), так і зараз через подавця цього листа його милість пана Іскрицького ¹⁶⁴⁷, посланого резидента в Роксоланські краї ¹⁶⁴⁸ після смерті святої пам'яті короля, його милості, польського від ясновельможного, його милості, краківського каштеляна, великого коронного гетьмана ¹⁶⁴⁹, пошановую приниженим моїм уклоном через літери пера, вступивши в обійми мого милостивого пана, і декларую в подальшому часі охочу до послуг на кожному кроці

діяльну готовність. Віддаю себе пильно вашим святим архієрейським молитвам і, зичачи щастя, лишаюся зичливим братом преосвященства вашої милості, милостивого пана, покірним слугою, *сослужителем* та богомольцем.

Йосип Шум'янський, єпископ львівський,
галицький і Кам'янця-Подільського,
адміністратор митрополії Почаївської та єпископії Луцької¹⁶⁵⁰.

Року 1696, 21 липня

¹⁶⁵⁰ У цьому листі Й. Шум'янський уже не називає себе адміністратором Київської митрополії, а називає адміністратором неіснуючої Почаївської, залишаючи за собою титул адміністратора Луцької єпископії, хоч Жабокрицький прогнав його людей з маєтностей Луцької єпископії. Цікаво, що в листі до Б. Шереметьєва Й. Шум'янський називає себе адміністратором митрополії Сочавської, — чи не помилка тут, у листі до митрополита?

Р. С. Добродію! Май прихильність до мене, помер король, померла й унія, і ніхто не може більше знати, як подавець оцього листа; у що мене завів небіжчик Ян Третій, польський король, хай йому вибачить господь Бог; яким же був перед тим божій церкві, хай вияснить той-таки листодавця і розтлумачить це по совісті, що тут зі мною та моєю Руссю чинилося! Голову годі було піднести, так був пан важкий для нас усіх. Усно той-таки посланець скаже більше, а я хочу бути вашої милості, милостивого пана, зичливим братом і є правдивим божої православної східної церкви сином. Отож прошу відкласти набік сумніви і прошу мати до мене і взяти довір'я — принижено прохаю мого добродія.

Отець Жабокрицький робить дивні речі в Луцькій дієцензії і непристойні речі учинив. Не можучи отримати посвячення від вашої милості, милостивого пана, вже вдався до владики венгерського та волоського, недавнього сочавського митрополита, котрий є під моєю владою. Мій волоський єпископ відписав йому, що без моєї волі не поїде його святити, а венгерський піддався¹⁶⁰¹. Я за ним стежу і з багатьох причин хочу його зловити, а вашу милість, милостивого пана, прошу сказати, що дали чинити, бо отець Жабокрицький пригнобив духовенство моєї луцької адміністрації і відправляє всі єпископські повинності, за що його треба викласти. Цьому дивується майже вся Польща, що немає в нас порядку. Отож прошу, добродію, дати здорову пораду, що з тим чинити.

¹⁶⁵¹ Йдеться про Йосифа Стойку, єпископа марамороського, управителя митрополії Білгородської, Семигородської та Угорської.

До боярина Шеремета

Божою милістю його царської пресвітлої величності
ясновельможний милостивий пане воєводо білгородський,
мій вельми милостивий пане і добродію!

Неодмінно приймаю за віщування надію: ще не згладились укріплені вузли моєї пам'яті про зичливу приязнь у тутешніх краях і щирі приклади сталих, постійних прислуг вашій милості, моєму милостивому пану, адже щирого почуття любові справді не перериває відстань, давня розлука й не часта, через державну відділеність листовна розмова. Я бажав і бажаю зберегти таку ж незмінність у кожній справі і на кожному місці до останнього мого подиху всілякими своїми послугами — про те більше передасть, щиро розповівши, його милість пан Іскрицький, присланий із Польщі після смерті святої пам'яті його милості короля на резиденцію, посол від ясновельможного його милості пана краківського каштеляна, великого коронного гетьмана, до вашої милості, мого вельми милостивого пана. Я ж пильно, з усякою готовністю віддавшись неодмінній давній ласці вашої милості, мого вельми милостивого пана, свідчу, що до кінця життя мого буду зичливим вашої милості, милостивому панові, слугою та богомольцем.

Йосиф Шум'янський, єпископ львівський,
галицький та Кам'янця-Подільського,
адміністратор митрополії Сочавської і єпископії Луцької.
З православної руської кафедри святого Юрія.

Дня 21 липня 1696 року

Для більшої вірогідності тут вклеєно ще й цидулу про той лист Шум'янського до боярина Шеремета про відкинення унії, писану власною його рукою. Вона має в собі таке:

«Пане милостивий! Умер король, умерла й унія, я як був неодмінно православним сином святої церкви, так і є, і неодмінно лишатимусь у святому православ'ї. А що було з волі небіжчика-короля і мусило вражати його пресвітлу царську величність, то що було чинити: як змушений був, так і чинив. Більше того не буде, запевняю ¹⁶⁵². І як є щоденним його царської величності богомольцем, так і буду, в чому, боже, мені поможи, і даруй, боже, нашому цареві Петрові перемогу над ворогами, а вам, християнському воїнству, дай, боже, підкорити під ноги всякого ворога й супостата. Амінь! Амінь! Дай це, предвічний царю!»

Того ж таки 22 липня великий коронний гетьман Яблоновський, посилаючи з обозу від Дністра до гетьмана свого резидента і звіщаючи його про смерть короля Собеського, писав про те ж таки і про інші справи до боярина й білогородського воєводи Бориса Петровича Шереметова такого свого листа ¹⁶⁵³:

Найяснішого і найдержавнішого святої пам'яті Яна Третього, з божої ласки короля польського, великого князя литовського, руського, пруського, мазовецького, волинського, подольського, підляського, інфлянтського і Річі Посполитої,
Станіслав Ян на Яблонів та Острогу Яблоновський,
краківський каштелян, великий коронний гетьман.

Пресвітлого й державного великого господаря, божою милістю царя і великого князя Петра Олексійовича, всієї Великої, Малої та Білої Росії самодержця, московського, київського, владимирського, новгородського, царя казанського, царя астраханського, царя сибірського, господаря псковського і великого князя смоленського, іверського, югорського, пермського, вятського, болгарського та ін. господаря та великого князя Новгороду, Низовської землі, чернігівського, рязанського, ростовського, ярославського, білозерського, удорського, обдорського, кондійського і всієї північної країни повелителя та господаря Іверської землі, карталінського та грузинського царя і Кабардинської землі, черкаського і горського князя та інших багатьох господарств та земель вотчинних західних та північних отчича, дідича, наслідника, господаря й володаря, його царської величності, ясновельможному його милості пану Борисові Петровичу Шереметові, ближньому боярину воєводи білогородському, генералові військ його пресвітлої державної царської величності, до мене вельми милостивому пану-брату і приятелю братське й любительне поздоровлення!

Хоч окрила нас публічним жалем й осиротила стан Річі Посполитої нещасна подія — утрата з божого вироку найяснішого короля Яна Третього, нашого милостивого пана, — одначе, як тримала нас сусідська приязнь при його щасливому пануванні за постановою Вічного миру, так хай і тепер те святе діло візьме своє завершення, напевно того хочемо, оскільки потребує того замисел з'єднання християнських сил супроти загального ворога святого хреста. Стоїмо з нашими військами на пограниччі, рушивши у прийдешню кампанію, де стежать за нами буджацькі орди і не осмілюються піти кудись набік для якогось діла. І коли й надалі певна військова потреба понудить нас щось учинити над тим-таки ворогом, то ми охоче те зробимо. І щоб могли ми якнайчастіше діставати відомості про щасливі успіхи військ його пресвітлої державної царської величності, яких зичимо найщасливіших на потіху та оздобу цілому християнству, і на вікопомну його пресвітлої державної царської величності славу, і для подальших замірів щодо диверсій супроти ворога посилаю до боку вельможного його милості пана Мазепи,

¹⁶⁵² Через рік, у 1697 р., Й. Шумлянський вперше зважився заявити в деяких міських книгах присягу на унію, яку склав ще 1681 р., а 1700 р. він урочисто й публічно повторив її у Варшаві.

¹⁶⁵³ Листа подано в перекладі з польської мови.

гетьмана Запорозьких військ його царської пресвітлої державної величності, на резиденцію його милість пана Василя Іскрицького, ротмістра святої пам'яті його милості короля. Отож відзиваюся через нього до вашої милості, милостивого пана, з виказом моїх послуг та узвичаєної дружби і віддаю його особу під опіку, щоб він міг давати мені знати про все, прошу це з огляду на сусідську приязнь і обов'язок трактату. А сам, висвідчуючи щиро прихильність своєю, лишаюся

Вашої милості милостивого пана зичливим приятелем та братом.
Станіслав Яблоновський, краківський каштелян,
великий коронний гетьман.

*Дано в обозі над Дністром, під Маріамполем,
місяця липня 22, 1696 року*

Потім, 13 серпня, Жабокрицький, номінат Луцької єпископії, писав з Луцька до преосвященного отця Ясинського, київського митрополита, про відправлення в Польщі чотирьох сеймиків такого свого листа ¹⁶⁵⁴:

¹⁶⁵⁴ Подано в перекладі з польської мови.

Яснопревелебніший, у Бозі милостивий
отче митрополите київський,
мій вельми милостивий пане пастирю й добродію!

¹⁶⁵⁵ Генерал — тут округ.

Після чотирьох сеймиків нашого генералу ¹⁶⁵⁵, відправлених у цьому часі не без ушкоди здоров'я та коштів, маю собі за заслугу донести, як архіпастиреві, з зичливою молитвою про здоров'я та всіляке щастя вашої милості, милостивого пана і добродія, з приниженою поштивістю про те, які є наші православні реляції. Два сеймики Руського генералу, тобто Галицький та Очепський, було зірвано через приватні незгоди його милості, отця львівського єпископа з його милістю паном Жураковським, галицьким войським ¹⁶⁵⁶, через що нічого бажаного щодо нашого набоженства на них не було схвалено. В цілій Короні та Великому Князівстві Литовському не маємо більше православних послів, окрім одного, мого сина, чесника ¹⁶⁵⁷ браславського, котрий послом з Браслава, він лишається каптурним суддею ¹⁶⁵⁸ з Волинського та Київського воеводства. Його я вчасно перед наступною неділею відправив з богом до Варшави на сейм з Волині, і, виїхавши з божою поміччю, він по науці молодості своєї, скільки зможе, готовий буде стояти за святе православ'я при архіпастирському вашої милості пана і добродія благословенні та молитвах, про які з ним-таки разом покірно прошу вашу милість, милостивого пана, а про інші речі йдеться в моєму листі, писаному до превелебного його милості отця Монастирського. Цілою пастирську правницю і статечно лишаюся

¹⁶⁵⁶ Войський — чиновник у Польщі, мав обов'язок стежити за спокоєм у краї в час посполитого рушення.

¹⁶⁵⁷ Чесник — дрібний шляхетський чин, виночерпій, надвірний кравчий.

¹⁶⁵⁸ Каптурний суддя — член суду в час безкоролів'я.

вашої милості пана пастиря і добродія слухняним у душі сином та приниженим слугою, грішний
Дионісій Жабокрицький, номінат єпископії Луцької
та Острозької.

З кафедри Луцької, 13 серпня 1696 року

P. S. За прислані належитості моєї кафедри: святу митру й антимінси, покірно вашій милості, милостивому панові та добродію, дякую і обіцяю відслужити своїми молитвами при готовності до послуг на все життя.

Л. Кршонович.
Панегірик на честь Б. Мадалинського.—
Титул. (52).

ПУНКТИ ДО ПОЛЬСЬКИХ ІНСТРУКЦІЙ

на скликаний сейм його милостям панам послам з Київського, Браславського та Чернігівського воєводств, дані з сеймиків.

Оскільки грецька релігія стверджена безперервними уставами на конфедераціях, елекціях та сеймиках за панування давніших і пізніших польських монархів і на тодішніх генеральних зібраннях, відколи існує в правах своїх Річ Посполита, і тому, що її попередні права й привілеї щоразу зменшуються та порушуються, адже церковні добра того сповідання не раз утяжуються частими зимовими переходами та утриманням військ обох народів, духовні особи живуть не тільки з найбільшою для їхніх осіб особистою кривдою, але з найгіршого гатунку образами для їхнього капланського сану, хоч вони звільнені від світської юрисдикції — від багатьох їхніх милостей панів державців як земських, так і королівських добр, їх зневажають, тільки через приватні уподобання віддаляють із партамі та іншими невинними способами. Отож покладаємося на їхніх милостей, наших панів послів, щоб їхні милості добилися на теперішній конвокації відновлення всіх уставів, прав, привілеїв та мандатів, що служать грецькому обряду, і уладнали ту справу з Річчю Посполитою.

Де-де, а в генералі вашої милості панів наших усім належить шанувати устами простолюддя, щоб були цілком забезпечені, особливо, коли йдеться про утримання посполитим людом вільної

¹⁶⁵⁹ Об'єднанець — уніат.

¹⁶⁶⁰ Слова, виділені курсивом, подані в тексті українською мовою.

релігійної науки; однак тепер часто діється інакше, особливо у Волинським воєводстві, коли його милість об'єднанець ¹⁶⁵⁹ необ'єднаних, супроти Владиславових мандатів, у найгвалтовніший спосіб відкидає від власної єпархії і підхиляє знедолених з церквами під свою юрисдикцію, покладаючись тільки на саме бажання дідичів та державців добр, а вони *над душами християнськими* ¹⁶⁶⁰ влади мати не можуть. Отож, щоб не вибухло через те якогось спалаху в горливим за свою релігію народів через таке шкідливе для вітчизни ущемлення віри. Zobов'язуємо вірою, поштивістю та сумлінням їхніх милостей, панів наших послів, щоб домагались у Річі Посполитой відновлення у теперішній час мандатів Владислава Четвертого, даних грецькому набоженству тим іменем, і щоб повернено було нез'єднаним, відірваним від своїх пастирів юрисдикцію, і щоб у подальші часи не діялося подібного — за цим міцно стояти, учинивши поміж себе погодженість.

Є в нас явні докази панської доброти найяснішого святої пам'яті короля, його милості, котрий щасливо перед тим панував, щодо релігії грецького сповідання. На порожній стілець Луцької єпископії він призначив заслуженого вітчизні пастирськими заслугами та побожністю до релігії своєї, вправного, яснопревелебного його милість отця Дионісія на Жабокриках Жабокрицького, номіната Луцької та Острозької єпископії, прототрона Київської митрополії, дбав також учинити через призначену комісію розслідування спустошень тієї-таки єпископії, — ця комісія, з огляду на смерть його королівської милості, не дала ніяких результатів. Отож zobов'язуємо скількимога їхніх милостей панів наших послів, щоб як особу, так і заслуги його милості отця луцького єпископа, заодно і спустошення тих добр узяти до уваги, щоб випросити в Річі Посполитой полегшень од зимових постоїв, хай би добра Луцької єпископії, звільнившись від зимових жовнірських становиськ, могли відновити за чужим дбанням його милості отця луцького, номіната, колишню давню міць, оздобу та справність.

Минулого року хоч було послано монаршу грамоту з Москви до отця Ясинського, київського митрополита, про прийняття та посвячення на Луцьку й Острозьку єпископію номіната Луцької єпископії Дионісія Жабокрицького, однак писано це під такою умовою, щоб те посвячення не учинялося супроти святих апостолів та богоносних отців. Через це митрополит і отягався з тим посвяченням отця Жабокрицького. Побачивши це і зрозумівши, отець Жабокрицький забоявся (як я вже раніше казав), щоб його бажання не було знищено й відкинено і щоб не довелось йому ще більше втратити кошту та збитку. Через це він запросив через свої листи та посланців у Луцьк на своє посвячення з Венгер Іосифа Стойку, мараморійського архієпископа, який не відмовив на те бажання Жабокрицькому, прибув до Луцька і посвятив його на ту Луцьку й Острозьку єпископію і 5 вересня в гуртожительнім Білостоцьким монастирі видав йому, Жабокрицькому, на ту єпископію такий установчий універсал, чи свій патент:

Іосиф Стойка, милістю божою православний архієпископ мараморійський, екзарх ставропігії патріаршої Константинограда, Нового Риму адміністратор, митрополії білградської, Седмиграда і всього православ'я в Угорській країні властитель.

Усім узагалі і кожному зосібно, хто бажає про те знати, а особливо святійшим патріархам, преосвященним архієпископам, єпископам, архімандритам, ігуменам, намісникам та всьому кліру духовного та світського стану, шляхетно уродженим обивателям, ставропігальним братствам, парафіям усякого чину, сану, в Русі старожитним єпархіянам, найбільше в Луцькій та Острозькій єпархії творимо для відома наше архієрейське благословення.

¹⁶⁶¹ Псалтир, XXIX, 15.

Продовж такого довгого часу осиротіла Луцька кафедра лишалася зі своїми дітьми, сяючи у святому православ'ї, без власного пастиря, через це в печалі своїй вигукнула до вишнього архієрея, господа нашого Ісуса Христа, із псалмоспівцем: «Боже Саваоте,— вернися, споглянь із небес, і побач, і відвідай цього виноградника»¹⁶⁶¹, та співала жалісно до свого улюбленця. Почув і прийняв Господь голос її прохання, і прихилив вухо своє, і дав молитву тим, котрі моляться, коли вклав у серця пресвітлого царя святої пам'яті найяснішого Іоанна Третього, польського короля, щоб, як отець сиротам, обмислив достойного пастиря осиротілій Луцькій кафедрі, на що і привілей свій королівський дав, що укріпляв вільну елекцію духовного і шляхетського стану, вельмож їхніх милостей панів обивателів Волинського воєводства, православних синів східної католицької церкви. Отож через те, за діянням всесвятого животворящого духа і за молитвами пресвятої володарки нашої Богородиці, за керівництвом та дирекцією святого славного апостола і Христового євангеліста Іоанна, вищезгадані стани вибрали на пастирство кафедри Луцької та Острозької уродженого і ясновельможного пана Димитрія на Жабокриках Жабокрицького, писаря земського тощо, а зараз у святому чернечому чині ясне в Бозі превелебного його милості отця Дионісія. А що святу православну католицьку церкву багато хто з тих, що ненавидять Сіон, обкидали лайкою, то, через своє моління та писання, він умолив наше архіпастирське смирення відвідати їх і впорядкувати стан святих божих церков заради їхнього моління в Господа свого за мою душу. Адже немає більшого для божого раба, котрий для такого відвідання, озброївшись зі страхом та трепетом господнім хрестом, не злякався людських підступів та лайки, перейшов гори, й горби, і безводну пустелю, закликаючи Господа: «Сила спасіння хай мене осинить» у день брані, і доспів я до богоспасенного міста Луцька, і зрозумів бажання вищезгаданого нареченого отця пастиря луцького. Мав я тут нараду з розумними ієромонахами та ігуменами щодо деяких перешкод та перепон до святого високого ієрейського стану нареченому єпископу луцькому і побачив нужду церкві. Отож хай не радіє чужий поселець на цю перепону, коли б яка була, прикладаємо все це до невичерпного джерела — п'яти ран і на п'ять талантів скарбниці з чистими руками та серцем — тобто на безневинні муки нашого Господа, адже (за апостолом) не мають діти батькам шукати маєтку, але батьки дітям. Так і превисокий архієрей, Господь наш Ісус Христос, зволив нам довірити у пречистому своєму боці та в безневинних ранах скарбницю для розгрішення. Зважаючи на те, що таємниця святого покаяння в істинній сповіді лежить у скрусі серця і в задоволенні свого єства, а коли б архієрей чи єрей сповіді не розгрішав — це все одно, що без води хрестити чи без вина та хліба посвячувати єхаристію — стало б це наругою святих таїн і неладом. Через це і ми, архієрей та екзарх святого апостольського трону Константинограда, якому повинується і свята російська церква зі своїми чадами при істинному покаянні, засвідченому відомим духовним отцем, якому згаданий боголюбивий чернець Дионісій на Жабокриках Жабокрицький, номінат Луцької єпископії, висповідав свою совість без порушення канонів святих отців, перш ніж узяти святі й найбільші ієрейські ступені такого церковного начального чину, тобто архімандрію. Отож дійством пресвятого і животворящого духа і від імені превисокого архієрея нашого Ісуса Христа, владою нам даною архієрейською та екзаршою, згаданого превелебного отця Дионісія Жабокрицького, луцького єпископа, від усіх перешкод і від усіх людських погрішностей розгрішуємо і з'являємо, що він достойний святого ієрейського та архієрейського сану. А для певнішого увірення все оце, накреслене рукою, власною печаткою закріплюємо.

*Дано в обителі святій гуртожительній Білостоцькій
5 вересня 1696 року*

Смиренний Іосиф, архієпископ мараморійський

¹⁶⁶² Спроба захопити Жабокрицького була ще в 1701 р., коли російські війська увійшли до Польщі, але тоді він утік, виїхавши в Угорщину, а повернувся у свою спархію в 1708 р., де на нього напали його пасинок Микола Гулецький і родич Юрій Жабокрицький і заарештували його. Прибічники зуміли відбити єпископа, але 1709 р. його противенці знову полонили Жабокрицького і віддали в руки російських властей. На заслання він швидко помер.

¹⁶⁶³ Гнезно — повітове місто Познанського воєводства, місце перебування римо-католицьких архієпископів.

¹⁶⁶⁴ Тобто написаний польською мовою з численними латинськими словами та зворотами (т. зв. макаронічний стиль). Подано в перекладі.

¹⁶⁶⁵ Л е г а т — уповноважений римського папи.

На тій Луцькій єпископії лишався він, Жабокрицький, років з п'ятнадцять, аж до Мазепиної зміни, а після його зміни та баталії, що була під Полтавою, коли великоросійські війська перебували в Польщі, постерегли від нього до себе якесь противенство та незичливість і відіслали його на Москву, а з Москви у найдальше заслання до Соловецького монастиря заслали, де він закінчив життя своє ¹⁶⁶².

У Короні Польській, згідно старовічних прав та їхніх конституцій, є такий звичай, що по смерті їхнього короля буває або міжцарів'я і править королівством та коронними справами духовного чину найвищий архієпискуп і польський кардинал доти, доки генеральною елекцією всієї Річі Посполитої буде вибраний король. Отож і цього 1696 року після смерті їхнього короля Яна Собеського правління коронних справ зійшло на кардинала і найвищого архієпискупа гнезнінського ¹⁶⁶³ Михайла Радзівєвського, який, вступивши у правління королівських справ, оголосив своїми універсалами всієї Річі Посполитій Польській, так і повторними своїми універсалами, надрукованими у жовтні місяці, що скликає сенаторів усієї Річі Посполитої для конвокації, бажаючи на ній для загального добра розв'язати, заспокоїти і задовольнити за заслуги, незадовольнені королем Собеським, конфедерацію і союз платних коронних військ, бо те конфедератське військо, позбувшись надії на винагороду своїх заслуг, учинило було після королівської смерті союз, знамірюючись (як було і вищесказано) неодмінно добиватися зброєю кількарічних своїх заслуг Річі Посполитій Польській. Цей латино-польський універсал ¹⁶⁶⁴ кардинала має в собі таке:

МІХАЛ СТЕФАН,

святої римської церкви просвітер храму св. Марії de Расе,
просвітер кардинал Радзійовський,
архієпископ гнезнінський, легат ¹⁶⁶⁵ Королівства Польського
і Великого Князівства Литовського, примас і чільний володар.

Усім узагалі і кожному зосібно, кому про те відати належить, особливо їхнім милостям панам сенаторам, дїгнитарям, урядникам і всьому лицарству, моїм милостивим панам та братам, із засвідченням моєї прихильності доношу до відома, як і в минулих щирих своїх посланнях доносив, зі становища своєї посади цілій Короні і Великому Князівству Литовському про смерть святої пам'яті короля його милості Яна Третього, нашого милостивого пана. І тепер, нітрохи не промешкавши, за правом публічним і за звичаєм, як належить мені у моїм становищі, маю задум, щоб при сирітстві нашому якнайшвидше зібралася конвокація станів Річі Посполитої, аби привести до присяги Річ Посполиту і не тільки якнайгрунтовніше і найкращіше укріпити внутрішню і зовнішню безпеку, але й наше сирітство, котре ослабляє стан Річі Посполитої, якнайкраще зараз заспокоїти. Оскільки ж сокровенна сила долі суперечить моїй думці, освідчую перед усіма взагалі, а зокрема перед воєводствами, що я, за своїм становищем, звертаю посильне й можливе дбання на те, аби ми врятували вітчизну цілковитою однодушністю та взаємною довірою, при справжній щодо того згоді умів та любові, адже незгода найбільше гнітить та губить республіку, тобто треба заспокоїти конфедерацію коронного війська. Це тим більше можна вчинити, ми ж бо не позбавлені відповідних засобів для швидкого розв'язання того з'єднання, — потрібно для того зголосити бажання та щире згоду їхнім милостям, коронним гетьманам.

Я належно обрахував число озброєних і обдумав причини того з'єднання. У першому пункті помітно, що той вогонь, який тільки запалюється, існує ще малий, є частина війська мимоволі залучена до того союзу. З другого боку, можна помітити, що конфедерація тримається більше видимого приводу, ніж стоїть за реальну вимогу повернути заслужену військом платню, оскільки не дочекалася на-

слідків конвокації, котра мала б обчислити способи задоволення війська,— через це можна побоюватися шкідливих суспільних наслідків. Не було б, здається, нестачі в засобах, коли б доля не забрала в нас щастя, додавши на пагубу Річі Посполитій велику біду й призивши до подальшого розорення королівства,— це впало на нас без будь-якої причини, а тільки через незгоду, від якої не тільки часто доходимо до ворожнечі, але, пожалься Боже, зрештою, дійшло вже до розладу нарад, від чого одним ударом нищиться всіляка дорадна діяльність щодо збереження вітчизни. І хоч у такому становищі можна було б упасти у відчай, однак любов до республіки утримувала в добрій надії ревнильників суспільного блага і нічого не було упущено з того, що могло б зблизити розуми. Посприяв господь Бог відновити у ліпшій надії публічні обряди через нове з'єднання нарад, аби заспокоїти уми. Недовго, однак, тішилася Річ Посполита поверненою надією, адже в час засідань конвокація була зірвана через його милість посла Чернігівського воєводства¹⁶⁶⁶, який заперечив її продовження. І Річ Посполита, позбавлена всілякого захисту, лишилася без ради й надії, бо хоч необхідність вимагала, з одного боку, подальшого продовження нарад, але, з другого боку, священне збереження права на вето стало перепорою в тому, через що мусили розладнатися великі й потрібні для загального добра справи, що належали до конвокації. Довелося тільки трактувати про природну оборону, з чого знову виникли великі непорозуміння та утруднення¹⁶⁶⁷,— так хотілося лихий долі! Заходило повторно на нові незгоди, і, переповнені добрих надій, громадяни приходили у відчай. Аж надійшла щаслива година і пожадана хвиля, коли було зауважено, що через вищезгадану конфедерацію війська Річ Посполита не тільки позбавлена зовнішнього захисту, котрого від того лицарства сподівалася, але взагалі в тій оказії загрожує їй внутрішня небезпека. Отож стани Річі Посполитої згодилися на складання конфедерації, котра своїми постановами ліпше буде інформувати ваших милостей, милостивих панів, як і реляції їхніх милостей панів послів на реляційному сеймику¹⁶⁶⁸, котрий на їхнє бажання на звичайне місце в день [...] місяць теперішнього року складаю для добра спільної вітчизни, прав, свобод та вольностей наших, закликаючи ваших милостей панів, щоб ви із вродженої до загального добра горливості ґрунтовно потурбувалися про суспільні та свої обов'язки за прикладом наших предків, котрі своєю кров'ю рознесли й поширили власні межі тієї Річі Посполитої. Так само і ми, для утримання золотої свободи, щастя і здоров'я нашого, повинні принести все, цінене нами, у жертву. А оскільки для наступної, дай, Боже, щасливої, майбутньої елекції майбутнього короля посполитим рушенням призначено генеральну конфедерацію, то в тому з інструкцією майже всіх воєводств упрошую ваших милість панів, щоб ви з любові до вітчизни були готові на будь-який випадок для її оборони, прийнявши цю мою пересторогу за подвійний заклик, котрий вашим милостям, милостивим панам, зголошую зі своєю становища. Благаю також Бога, щоб нам усім зволив послати за своєю вишньою силою та нескінченною добротою свою милостиву допомогу. А той універсал, підписаний рукою моєю і печаткою утверджений, за думкою їхніх милостей, панів депутатів, як і з Сенату, так і з рицарського стану, при мені призначених для загальної ради, за звичаєм ординую і посилаю до всіх міст.

Дано у Варшаві, місяця жовтня, року 1696

Хоч цей універсал мало тут потрібен, однак поклав я його для знаття курйозів і для пізнання порядків вільного народу польського, який міцно береже свої права.

Того ж таки місяця жовтня через справника московської друкарні Каріона Істоміна святійший патріарх московський прислав гетьману книгу, друковану в Москві в перекладі з новогрецької, за назвою «Катехізіс», і писав до гетьмана про це таку грамоту:

¹⁶⁶⁶ Послом Чернігівського воєводства був якийсь Городинський, який наклав своє право вета на вибір королем Якуба Собеського.

¹⁶⁶⁷ У жовтні 1696 р. збунтувалося військо Великого Князівства Литовського.

¹⁶⁶⁸ Реляції — звідомлення, доповіді; реляційний — доповідний сеймик, на якому подавалися певні звідомлення.

¹⁶⁶⁹ Пропуск у тексті.

Варшава (17).

АДРІАН,

милістю божою архієпископ московський і всієї Росії
та всіх північних країн патріарх.

Улюбленому в господі, нашої мірності сину царської пресвітлої величності Запорозького війська обох боків Дніпра гетьману Іоанну Стефановичу Мазепі з усім домом архіпастирське благословення!

У всесвіті всеземного кола панує на спасіння єдина в людях господніх православна католицька віра, через що і свята східна церква утверджується через богорушні святих отців учення, як то сказав пророк Гедеон¹⁶⁷⁰, що відгукується і в мені: «Господи! Це є в істинній вірі!», всі святі творили правду й благочесно дістали на небесах продовження теперішнього життя в майбутнім, вічнім. Є в апостола віщання: «Догодити ж Богові без віри не можна»¹⁶⁷¹, — істинно християнській людині, знаючи про це, треба творити перед Богом та людиною добро і утримувати таїнства та молитословні чини в будь-яких душеспасительних потребах, щоб наслідити небесне царство з нашим спасителем Ісусом Христом і всіма боговгодними святими. Через це посилаю тобі в любові з архіпастирською батьківською нашою душею книгу, що має в собі мудрування і зміст оповідань православної віри матері нашої, східної церкви, яку перекладено з елліно-грецького діалекту на наш словенський¹⁶⁷² під назвою «Катехізис», тобто зголошення, її видано тепер з божою благодаттю у царському місті Москві в друкарні. Нехай після прочитання тієї книги з чималою користю твоя любов душеспасально і богомудро скористується для пригодження людинолюбця господа нашого Бога, бажаємо при цьому, щоб ти дістав на численні літа доброденне здоров'я з любими тобі.

*Писано в царському великому місті Москві, від створення світу 7204 літа, а від Різдва боголюдини Ісуса Христа 1696, місяця жовтня [...]*¹⁶⁷³ дня

¹⁶⁷⁰ Гедеон — біблійний герой. Його історія оповідається в Книзі судей Біблії, гл. VI—VIII.

¹⁶⁷¹ Цитата Послання апостола Павла до євреїв, XI, 6.

¹⁶⁷² Тобто на старослов'янську мову.

¹⁶⁷³ Пропуск в оригіналі.

А книгу послав до твоєї любові від нас справник друкарні ієромонах Каріон Істомін, і коли він заради молитвенного поклоніння поїде в святу Києво-Печерську лавру, його, Каріона, в тій мандрівці привітайте заради нашої мірності.

Той Каріон, справник друкарні, привіз тоді ж таки в Малу Росію від свого розуму складений великий аркушевий буквар, або грамотку, потрібну для навчання дітей, подавши словенською та грецькою мовами в ній усі руські літери фігурами з людськими лицями.

¹⁶⁷⁴ Феодосій Углицький помер 5 лютого 1696 р.

В тих-таки числах ¹⁶⁷⁴ за божою волею пішов з цього дочасного життя преосвященний Теодосій Углицький, архієпископ чернігівський та новгородський. Після його смерті, коли духовенство тієї Чернігівської єпархії заходилося біля елекції, щоб вибрати собі нового пастиря, отець Лаврентій Крщонович, знаячи учена персона серед чернігівського духовенства, ігумен Святотроїцький Іллінський, бажаючи собі того архієрейського достоїнства, писав до гетьмана Мазепи про те діло з Чернігова 16 листопада такого свого листа:

Ясновельможний милостивий пане гетьмане військ
його царської пресвітлої величності Запорозьких,
мій великий пане патроне і великий добродію!

Свідок мені Бог, що досі я й не мислив ніколи про вакансію Чернігівської архієпископії і не зважився б наприкритись у тому вашій вельможності, милостивому моему добродієві, зважаючи на недостойність мою і на слабку силу мою на таке високе діло. Знаю до того ж, що той святий і превисокий архієрейський сан є у божім віданні. Як каже апостол: «Не ви мене вибрали, але я вибрав вас і вас постановив, щоб ішли ви й приносили плід» ¹⁶⁷⁵, — йшлося від

¹⁶⁷⁵ Євангеліє від Іоанна, XV, 16.

К. Істомін.
Буквар.— Титул.

К. Істомін.
Буквар.— Сторінка.

¹⁶⁷⁶ Псалтир, СХХХVII, 6.

¹⁶⁷⁷ Лаврентій Крценович неодноразово виконував місію посланця Лазаря Барановича до російських царів.

Л. Крценович.
Курс риторики (52).

імені сина божого. І в псалмах: «Бо високий Господь, але бачить низького, а гордого він пізнає іздалека»¹⁶⁷⁶. Але ж багато хто з поважних осіб, як з Малої Росії, так і з-за кордону, духовні, так і мирські, з яких тільки двох знаменитіших посилає листи вашій вельможності, писані від них до мене, побудили мене до того своєю зичливістю і не перестають побуджувати. Отож я зважився штовхнути у двері милостивої ласки вашої вельможності, милостивого мого добродія, і, упадаючи до високоповажних стіп вашої вельможності, покійно просити: не зволь відкинути, ваша вельможність, од своєї патронської та добродійної ласки й мене, найнижчого підніжка свого, який безперервно дбає про панську вашої вельможності ласку. Нехай то буде без урази вашій вельможності, що смію говорити і про мої, хоч малі, труди в тій Чернігівській єпархії, що служив я вірно більш як двадцять років тутешнім архієреям і старався здобути їхню ласку, а постригшись в тій-таки архієпископській кафедрі, прислужувався і їхній царській пресвітлій величності, почавши від вічно достойної пам'яті царя Олексія Михайловича аж до теперішнього звияжного монарха нашого православного¹⁶⁷⁷, прислужувався й рейментарям звияжного нашого монарха¹⁶⁷⁸, прислужувався і їхнім милостям панам чернігівським полковникам, прислужувався, чим міг, Христовій церкві, про що посвідчить багато хто з друкарні не тільки нашої, але й з великоросійської; свідчить про це і найбільше Євангеліє¹⁶⁷⁹, яке вийшло за блаженної пам'яті

¹⁶⁷⁸ У якийсь спосіб Л. Крценович був зв'язаний з родиною Бориса Голіцина, вихователя Петра І. Є припущення, що він навчав синів Голіцина Василя та Сергія, принаймні 1697 р. видав присвячений їм курс риторики.

¹⁶⁷⁹ Можливо, це «Євангеліє учительное», друковане в Москві у 1681 р., яке виходило і в 1682 р.— у рік смерті царя Феодора Олексійовича.

¹⁶⁸⁰ Йдеться про книги та панегірики, які видавалися у Києві та Чернігові. Чернігів на той час став осередком поетів, і тут вийшла більша частина українських поетичних стародруків. Душею цього осередку був Л. Баранович, а пізніше І. Максимович. Л. Крщонович брав активну участь у ділах того письменницького кола, чернігівці видавали свої книги і в Києві.

¹⁶⁸¹ Лазар Баранович.

І. Галятівський. Костел західний.— Титул (28).

Чернігів.
Троїцький собор (37).

царя Феодора Олексійовича. Не згадую я тут справ та дій у Малій Росії, перед тим небувалих, а тепер присвячених багатьом особам, почавши від самого монарха, як з Київського колегіуму, так і з Чернігова, на заздристь римлянам ¹⁶⁸⁰, — все це ішло за власним моїм старанням та починанням. І хоч у школах не вчив я, а міг би вчити і хотів, коли б мене чернігівський архієрей ¹⁶⁸¹ силою не примусив з послуху до свого діла, що, як розумію, стоїть вище шкільного навчання. Я і тепер безперервно прислужуюся і хочу прислужуватися вашій вельможності — щасливо над нами пануючому малоросійському рейментареві. Покірно тож прошу вашу вельможність, милостивого мого добродія, нехай ніхто тут, у цій ієрархії, і трохи своїх трудів не поклавши, а заслуживши їх десь в іншому місці на ласку та славу собі ¹⁶⁸², наших, хоч і малих, заслуг не загібає, як квочка, і нехай нас не випихає на вічне поругання, що, просячи якнайпокірніше з усіма в тій єпархії товаришами по службі моїми, вашої вельможності і вельможного мого добродія, лишаюся

Вельможності вашої, мого вельможного милостивого пана патрона і великого добродія, найнижчий підніжок, постійний до кінця життя працівник, усіх благ тимчасових та вічних широ бажаючи, грішний богомолець Лаврентій Крщонович, недостойний ігумен монастиря Святотроїцького Іллінського Чернігівського.

Писано 16 листопада 1696 року

Цидула

Лист його милості Красінського ¹⁶⁸³, його власною рукою писаний, покірно прошу, зволь, ваша вельможність, з ласки своєї знову мені прислати. А його милості отця київського митрополита посилаю копію листа. А інші листи численних осіб не посилаю, щоб не утрудняти читанням вашу вельможність. Жаль, милостивий добродію, що мене, як виродека якогось, і кандидатом не висунули.

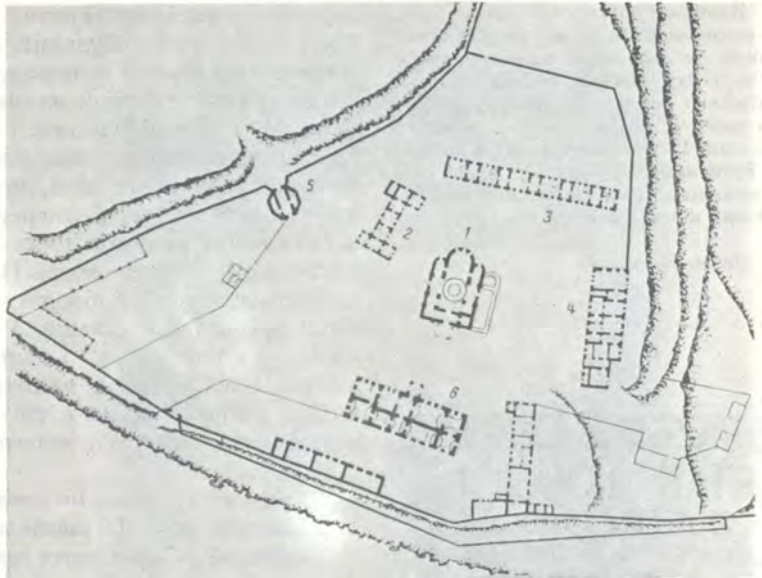
Даремно з таким своїм писанням трудився отець Крщонович, адже завівсь у тій мірі на гетьманській ласці. Бо коли 24 листопада в Чернігові зібралася елекція на вибрання архієпископа, то після недовгих розмов, за тією ж таки божою волею, одноголосно вибрано на ту архієпископію Чернігівську після Углицького чернігівського архімандрита Іоанна Максимовича, мужа значного і премудрого і того сану достойного. Та ж елекція відправлялась у такий спосіб:

«Добробут Христової церкви від початку євангельської проповіді проповідано істинними словами справжнього божого слова, що його не зможуть пекельні ворота; так він зберігається неушкоджено й досі через милість того-таки божественного Христа-спасителя. У такому добробуті лишаючись, сіверно-руська церква, за присутністю й приводом висланих від ясновельможного його милості пана гетьмана Іоанна Мазепи, гетьмана військ його царської пресвітлої величності Запорозьких, і ясно в Бозі преосвященного його милості пана отця Варлаама Ясинського, архієпископа, митрополита київського, галицького і всієї Малої Росії, зібрала поважних делегатів у теперішньому 1696 році, 24 листопада, на елекцію

¹⁶⁸² Натяк на Івана Максимовича, архімандрита Чернігівського Єлецького монастиря з 1696 р. Досі І. Максимович у Чернігові не жив.

¹⁶⁸³ Красінський — шляхтич, вольодар мастків на Київщині.

Чернігів.
Єлецький монастир. План (62).

чернігівського архієпископа при єпархіальнім духовенстві, які за давнім звичаєм чинять порядок і подають вільні на кандидатів вота.

Вислані від ясно в бозі преосвященного його милості отця київського митрополита з'явили архіпастирську волю перед усім собором, висловлену власною рукою його преосвященства на письмі, даючи вотум на високо в бозі превелебного його милість отця архімандрита новгородського ¹⁶⁸⁴, а коли б його милість отець архімандрит новгородський вимовлявся від того гонору через слабкість здоров'я, тоді ясно в бозі преосвященний отець київський митрополит згоджується при загальній усіх погодженій волі на його милість отця архімандрита чернігівського ¹⁶⁸⁵.

¹⁶⁸⁴ Михайла Лежайського.

¹⁶⁸⁵ Івана Максимовича. (Див. приміт. 1682).

Від особи ясновельможного рейментаря делегати, його милість пан Василь Бурковський, обозний генеральний, його милість пан Яків Лизогуб, полковник чернігівський, і його милість пан Іван Скоропадський, генеральний бунчужний, зволили видати вота за високо в бозі превелебного його милість отця чернігівського архімандрита за своїм і усього рицарства наміром та однодумством,— до того доєдналися і пан вїйт ¹⁶⁸⁶ з усіма начальними Чернігівського полку.

¹⁶⁸⁶ Йосип Євлевич.

Пригоджуючись до архіпастирського ясно в бозі преосвященного його милості отця київського митрополита зволення, високо в бозі превелебний його милість отець чернігівський архімандрит дає вотум за давнім своїм дбанням на його милість отця новгородського архімандрита.

Превелебний у бозі його милість ігумен Святотроїцький Іллінський чернігівський ¹⁶⁸⁷ через поганий стан теперішнього здоров'я, висилаючи від себе повірених — пречесного отця схимника, свого намісника з братією,— дає вотум на високо в бозі превелебного його милість отця чернігівського архімандрита.

¹⁶⁸⁷ Лаврентій Крщонович.

Їхні милості кафедральні отці з усіма отцями ігуменами, котрі приклали руки до давнішої супліки, також з отцями протопопами і всієї Чернігівської єпархії духовенством видали одноголосно свої вота на його милість отця чернігівського архімандрита.

¹⁶⁸⁸ Тобто ігумен Рихловського Пустинно-Миколаївського монастиря біля м. Коропа на Чернігівщині.

Його милість отець ігумен Рихловський ¹⁶⁸⁸, який не приїхав через погану дорогу, через свій лист, писаний до елекційного собору, вотує на високо в бозі превелебного його милість отця новгородського архімандрита або кого дух святий вибере.

Зібрані одноголосно бажають, щоб це діло збулося й dokonалося зараз, як підписалися вони на супліці до вельможного рейментаря раніше.

Описано в Чернігівській кафедрі, при храмі святих страстотерпців Бориса і Гліба, року вище найменованого.

Його царської пресвітлої величності Запорозького війська генеральний обозний Бурковський.

Його царської пресвітлої величності Запорозького війська чернігівський полковник Яків Лизогуб.

Його царської пресвітлої величності Запорозького війська генеральний бунчужний Іван Скоропадський.

Микола Грембецький, тепер чернігівський полковий осавул.

Лаврентій Крщонович, ігумен монастиря Святої Тройці Іллінського чернігівського.

Ієромонах Герасим, намісник Чернігівської кафедри з братією.

Ієромонах Пахомій, ігумен Андронівського монастиря ¹⁶⁸⁹.

Ієромонах Теодосій Михайлович, ігумен Ключківського монастиря ¹⁶⁹⁰.

Ієромонах Інокентій, ігумен Думицького монастиря ¹⁶⁹¹.

Микола Сандоровський, протопоп чернігівський.

Афанасій Зарудзький, протопоп новгородський.

Самійло Денисович Хомінський, протопоп стародубський.

Теодор Богданович, протопоп березинський.

Стефан Іосифович, погарський протопоп.

Даніель Минович, намісник мінський.

Його царської пресвітлої величності чернігівський війт Йосип Євлевич з усім магістратом.

¹⁶⁸⁹ Можливо, це Антоніївський монастир у м. Любечі на Чернігівщині. Був зачинений у 1781 р.

¹⁶⁹⁰ Ключівський монастир — це монастир на р. Ключиці біля села Шатрищі на Новгород-Сіверщині.

¹⁶⁹¹ Думицький монастир — це Домницько-Рождественський монастир, на той час щойно заснований, біля м. Стольного на Чернігівщині.

І. Скоропадський (59).

І. Максимович (54).

Водяний знак І. Максимовича (39).

А що на тій елекції згаданого отця Крщоновича бажання було зневажено, через те в Святотроїцькому Іллінському Чернігівському монастирі було влаштовано, щоб задовольнити його архімандрію, і він, Крщонович, був перший архімандрит тієї обителі.

Той нововибраний архієпископ Максимович¹⁶⁹², проживши на своїй архієпископії 14 років¹⁶⁹³ чи, може, й більше, випустив у світ великою своєю працею всілякі користі людському життю книги, одні сам склавши, а інші з латинської на руську мову переклавши (як «Театрум Політикум», «Гелітропіон»¹⁶⁹⁴, «Царський путь хреста господнього», «Алфавіт віршовий», «Богородице діво»¹⁶⁹⁵ теж віршами, «Паракліс»¹⁶⁹⁶ віршами тощо) і велівши надрукувати їх в чернігівській друкарні. За ті праці, а особливо за численні передмови при них, зокрема про Полтавську перемогу над шведами, де виписував похвали пресвітлому государю царю Петру Олексійовичу, був винагороджений від нього Сибірською митрополією, і, хоч, може, не хотілося йому її, поїхав туди і закінчив там своє життя¹⁶⁹⁷. Хто був після того архієпископами в Чернігові, того я не знаю¹⁶⁹⁸, оскільки перемінив у той час добре своє життя на невольниче.

¹⁶⁹² Про настановлення І. Максимовича архієпископом див.: Архив Юго-Западной России. Т. V.— 1872.— Ч. I.— С. 436—437.

¹⁶⁹³ І. Максимович був чернігівським архієпископом до 11 березня 1712 р., коли його призначено митрополитом тобольським та сибірським, отже, пробув він на Чернігівській кафедрі 15 років.

¹⁶⁹⁴ «Театрон, или позор нравоучительный...» вийшов у Чернігові в

1708 р. «Ліотропіон» вийшов у Чернігові в 1714 р.— це переклад твору пресвітера ордену іезуїтів Дрекселія.

¹⁶⁹⁵ «Царський путь хреста Господня, виводящий в живот вѣчний» видано в Чернігові в 1709 р. «Алфавит собранный, рифмами сложенный от святых писаний...» вийшов у Чернігові в 1705 р.— це найвидатніша поетична книга І. Максимовича. «Богородице дѣво» вийшла в Чернігові в 1707 р.

¹⁶⁹⁶ «Паракліс» — такого видання «Каталог стародруків, виданих на Україні» Я. Запаса та Я. Ісаєвича не фіксує. Можливо, мається на увазі переклад книги Г. Йогана «Богомыслие». — Чернігів, 1710.

¹⁶⁹⁷ І. Максимович помер у 1715 р. ¹⁶⁹⁸ У 1713 р. І. Максимовича змінив Антоній Стаховський, автор книги «Зерцало от писанія божественного». — Чернігів, 1705.

І. Максимович.
Царській путь Креста Господня.—
Титул (59).

І. Максимович.
Театрон (28).

Того ж таки місяця, після повернення Петра Волошина з Ясс, котрий був посланий до волоського господаря, гетьман, одержавши відомість про відставлення Дуки, волоського господаря, і про настановлення на його місце нового волоського господаря, також про програму турецьку війну під Білоградом із військами царськими і знову-таки про турецькі приготування в минуле літо на війну проти царя, також про ординські замисли на Малу Росію і про таємну кореспонденцію з новим волоським господарем, писав із Батурина 26 листопада до великого государя таку грамоту:

«Покірно доношу вам, великому государю, вашій царській пресвітлій величності, що мій посланець на ймення Петро Волошин, котрого я десь із рік тому відправив для вивідання вістей до волоського господаря Константина Дуки, разом з його, господаря, чоловіком Савою повернувся тепер у Батурин до мене, гетьмана, і так про себе оповідав, що з тією моєю посилкою натрапив на той час, коли тому господарю Константину настала переміна. Через таке утруднення він, Петро, був затриманий у ханського гетьмана, Стецькового брата, і відданий зі своїм челядником бусурманам татарам у руки, звідки сам він, Петро, втік до Ясс, волоської столиці, а його челядника продано в турецьку неволю. Відтак новий володар волоський відпустив його, Петра, з Ясс до мене, гетьмана, без жодних листів, і прибав разом з ним, Петром, значний тамтешній чоловік на ім'я Іван Драгинич¹⁶⁹⁹, котрий у минулому часі кільканадцять років тому був намісником господаря Дуки на тому боці Дніпра в місті Немирові, бо в ту пору той володар володів цією стороною від турецького султана. Отож той Іван Драгинич, як і мій посланий чоловік, такі оповідали відомості, що того минулого літа турецький султан сам був зі своїми військами під Білоградом на війні супроти німецьких військ, тільки не встояв перед наступом тих німецьких військ, утік з того поля, покинувши і свої обози, котрими німці оволодівши, багатьох турків покладали трупом, через що перемога

¹⁶⁹⁹ Див. р. XXVI.

І. Максимович.
Алфавіт, рифмами сложений (59).

лишилася при німцях. Однак турецький султан, готуючись на подальшу війну, наказав з усіх племен збирати й записувати янчарів, бажаючи конечно мати їх сорок тисяч, і вже начебто багато їх записано. Іще про те оповідають, що в Яссах, у волоського володаря, є певна відомість, що кримський хан наказав усім кримським і білгородським ордам, усякому готуватися й приспособлятися у теперішній військовий похід на нинішню зиму у вашу, царської пресвітлої величності, богохраниму державу Малу Росію, про що просторіше оповіжено в записі їхніх речей, і я той запис посилаю при цьому листі в приказ Малої Росії для донесення вам, великому государю, через Дмитра Несторенка, батуринського сотника, при якому і згаданого Петра Волошина виправляю для просторішого словесного про все те вищеописаного донесення в царське велике місто Москву, а згаданого Івана Драгинича залишаємо при собі в Батурині, бо він бажає жити тут, у Малій Росії, хочучи забрати сюди з Волоської землі свою жону й дітей, про що покійно прошу милостивого вашої царської пресвітлої величності указу. Ще є тут у нас чоловік, котрий прибув з ними ж таки, Петром Волошином та Іваном Драгиничем, породи малоросійської, котрий має там, у Яссах, жону і діти, якого волоський господар спеціально виправив

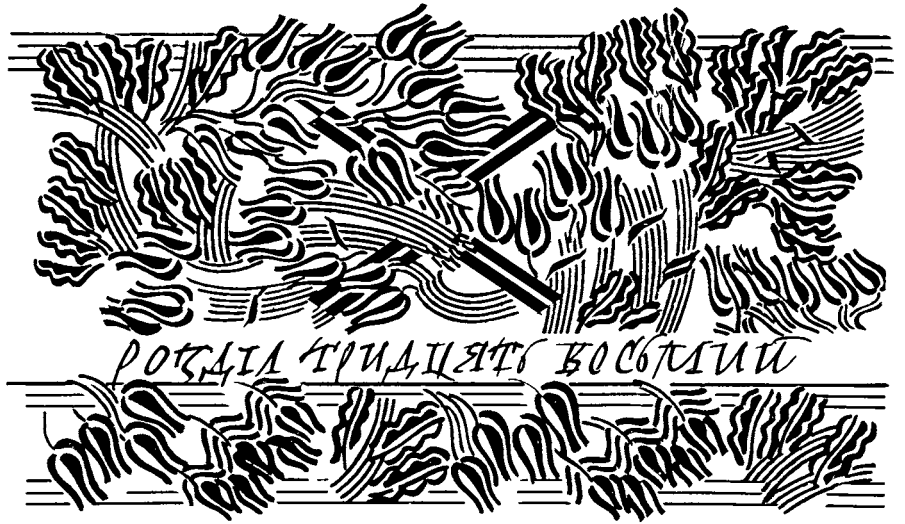
¹⁷⁰⁰ Тайнопис.

з ними, наказавши, щоб той чоловік подав циферну азбуку ¹⁷⁰⁰ того володаря, якою він, володар, бажає чинити зі мною таємні обсилки, і того чоловіка я біля себе затримаю до монаршої вашої, царської пресвітлої величності, волі, про що прошу покійно милостивого вашої, царської пресвітлої величності указу, чи мені з тим волоським господарем зсилатися для відомостей, чи те посилкове діло не потрібне. А ту циферну азбуку послав я в той-таки, вашої царської пресвітлої величності, Малоросійський приказ.

Дано в Батурині, 26 листопада 1696 року

Того-таки року, хоч у поляків і була конвокація, згідно кардинального універсалу Радзівського, покладеного раніше в цьому розділі, щоб заспокоїти сконфедеровані війська, однак була вона розірвана і скасована через деяких поляків, котрі не бажають миру, без ніякого завершення та користі. На те один із учених поляків, бачачи в той час, що його вітчизна Корона Польська явно хилиться до занепаду та руїни через конфедератські війська та інші внутрішні незгоди й замішанини, написав про те красними римами «Лямент».

Про всілякі чужоземні новини, найбільше цісарські й турецькі; про підводи з Ніжинського повіту; про лист синайського архієпископа до Кочубея; про рушення з домів у перший похід водою; про залишення військ у Коломаку й Орелі для забезпечення України від татар; про переправу військ за Дніпро і водного війська через дніпрові пороги; про гетьманський лист до боярина Шейна, щоб утримався з військами на Волуськах; про гетьманське та боярське рушення водним походом від Вільного порогу і Кічкаса; про залишення полковника Свічки з табором у Томаківці; про рушення Обідовського з компаніями землею; про привітання гетьмана з Січі через наказного кошового; про прибуття гетьмана і воєводи плавом під Казикермен і про привітання там гетьмана від кошового в човнах з усім військом та мушкетною пальбою; про боязнь наших плити в Чорне море, щоб дістати звістки про тодішні події; про закладення нового міста Таванського; про прибуття з ханом військ із Криму і про добуття через Кінську замку Шингеря; про погром за Казикерменом війська команди Обідовського від білгородської орди з узяттям у неволю князя Четвертинського та інших; про відправлення компанії з кіньми з-під Казикермена до табору в Томакову і про взяття Обідовського з іншими на водні судна; відомість про платне турецьке військо; про гетьманське розпорядження до орільських сотень; про нічний неспокій та сум'яття у нашій платній війську; про турецькі судна, що з'явилися внизу на Дніпрі з гарматною стріляниною; про успіх наших у будівництві Таванського замку; про завершення його; про залишення в Тавані та Казикермені військ на відсіч туркам; про гетьманське та воєводське рушення взору Дніпром від Тавані з тодішньою замішаниною; про прихід під Тавань бусурманських військ і про добування його й Казикермена впродовж п'яти тижнів; про соромітний їхній відхід назад і про Мултянинову повість про всю турецьку поведінку; про гетьманське з воєводою прибуття плавом у табір; про відправу водних суден до Січі; про прибуття табором до кодацької пристані і про гетьманську грамоту проти запорожців, послану у Москву; про лядські незгоди щодо вибрання короля; про численних конкурентів щодо тієї корони; про елекцію і вибрання на ній та коронацію Августа, князя і електора саксонського, з його пропозиціями, вчиненими перед вибранням і після вибрання до Річі Посполитої; про ревізію та реєстр віток та урочищ дніпрових; про тракт від Мішуриноного Рогу до Бога й Очакова.

оку від створення всього живого 7205, а від утілення господнього 1697 має початися писання про російські події і про перший водний похід на низ Дніпра до Казикермена. Але ще перед тим, з огляду на порядок місяців та їхніх чисел, кладуться тут потрібні

¹⁷⁰¹ Йдеться про краківський часопис «Nowiny».

чужоземні відомості, зокрема 26 січня в краківському друці ¹⁷⁰¹ при численних інших речах було звітнено те, що християнський цісар, маючи з турчином безперервну війну проздовж усього того часу, від самої Віденської битви з ним, турчином, виснажив, очевидно, на неї свій цісарський скарб, а маючи намір продовжувати ту ж таки війну за Венгерську державу з тим-таки ворогом, закликав до себе у Відень для поради про те, звідки б міг зібрати в достатній кількості скарб на задоволення своїх військ, найвищих своїх вождів та урядників генералісимуса князя де Бадена і маршалка Капрара. Про те ж таки інші новини польські, друковані 16 лютого у Кракові, свідчили, що християнському цісарю таємно принесено з Константинополя відомості, що султан, турецький цар, впав у розпуку, почувши, що цісар християнський з французом та іншими християнськими монархами має прийти до генеральної згоди й союзу (цей союз міг би привести його до повного занепаду та розору) і що мають Чорним морем наступати на нього й воювати московські війська від ново-завойованого Азова, а козацькі — від недавно узятото від турків Казикермена. Але мав він рицарське серце, і всю свою думку поклав на довготривалу війну, через що, утвердивши мир з перським королем і обнадіяний його приязню, розіслав своїх емірів до пограничних фортець та комендантів, щоб зібрати звідти свої оборонні війська і злучити до купи з головними своїми військами під Андріано-полем, бажаючи неперемінно тягти з ними цього літа з Венгрії під Білград проти цісарських військ. На те і християнський цісар взаємно збільшував та примножував своє військо порівняно з минулими літами. Також султан, турецький цар, розіслав в усе своє царство чаусів ¹⁷⁰², щоб зібрати численні скарби та провіанти, потрібні для війська, також ризштунки та всіляку воєнну амуніцію. А особливо суворо наказав, щоб на Чорнім морі було кілька кораблів у поготовності з військом супроти Москви та козаків у поміч кримському хану, щоб не допустили тим християнським військам висісти на берег, де б вони схотіли, і тим способом сподівалися мати легший і безперепонний собі вхід до Венгер супроти цісарських військ.

¹⁷⁰² Чаус (чауш) — поліційний урядовець у Туреччині.

Того ж таки року по всій Венетійській державі розіслано універсали супроти всіляких помп, строїв та збитків ¹⁷⁰³ під суворою покарою з конфіскацією майна на людей впертих та неслухняних.

¹⁷⁰³ Тобто у зв'язку з військовим становищем заборонялися всілякі марнотратні урочистості, навіть пишню вдягати.

Потім вийшли газети, друковані в Кракові 23 лютого, в яких при інших численних речах те ще у світ зголошено, що султан, турецький цар, і слухати не захотів жодних пропозицій про мир з цісарем, хіба б відібрав у цісаря провінції у Венграх, завойовані в нього проздовж усього часу війни. Через це турецький султан прибирався з багаточисленним військом у Венгерську землю, незважаючи на посередницькі пропозиції про мир посла ангельського ¹⁷⁰⁴ короля Меліурда Пагета. Навзаєм і цісар зі своїми князями та союзниками (як казав вище) прибирався з потужними військами супроти турчина, а особливо пристосовував велику з минулих літ дунайську шивадру ¹⁷⁰⁵, бажаючи нею упередити турецьку шивадру, щоб на добре поставити місце під Петервардин ¹⁷⁰⁶. На всі цісарські та союзницькі війська раховано викласти того літа з цісарських скарбів 12 мільйонів римських.

¹⁷⁰⁴ Ангельський — англійський.

¹⁷⁰⁵ Шивадра — річкова ескадра.

¹⁷⁰⁶ Петервардин (Петервардейн) — місто в Славонії на правому березі Дунаю.

У тих-таки числах лютого був у цісаря московський посол для трактування миру з турчином, але оскільки з обох боків, цісарського та турецького, збиралося на війну і надія на мир змінилася, то й той посол бездільно від'їхав у Москву до свого государя. Радли, однак, у цісаря, що з нашої, російської, сторони був у турчина немалий ущербок через розорення в минуле літо двох фортець: Казикермена, Азова та інших, і майбутні наші дії також мали наносити турчину той-таки упадок, коли б генеральний трактат про мир мав би з ним відтягтися й далі.

Місяця березня, у середпістя, відправлялась у Львові польська комісія через комісарів як від цілої Річі Посполитої, так і від з'єднаних конфедератських військ. Йшлося, щоб ті конфедератські війська були задоволені без війни й кровопролиття від Річі Посполитої

за свої кількарічні, з'явлені покійному королю Собеському, заслуги, про що говорилося під минулим роком. Але ту комісію тут не кладу, як менше потрібну, однак докладаю те, що після закінчення у Львові тієї комісії, як тільки конфедератські комісари учинили своєму війську реляцію, що Річ Посполита обіцяє і слушно упевняє задовольнити їх за їхні заслуги, то відразу те з'єднання у Львові було розв'язано і універсал конфедератів розірвано, а конфедератський маршалок Барановський після звичайної завершальної промови поклав конфедератський бунчук перед великим коронним гетьманом.

Під той-таки час, 19 березня, прибув у Львів до коронного гетьмана посланець від кримського хана мурза Магметча і сказав гетьману, що його прислано по указу від Порти, а віддаючи ханського листа гетьману, говорив словесно, переконуючи поляків, щоб мали мир з Кримом та турками, оглядаючись на українську подільську, а також у воеводствах Руському та Волинському і на Покутті руїну, яка настала перед тим від кримських шабель та копит. Той-таки Магметча мурза сказав перед коронним гетьманом, що Porta наказала будувати міст на Дунаї біля Сакчі¹⁷⁰⁷, щоб султан міг прийти зі своїми військами на оборону Очакова, бо сподівався до себе московського та козацького приходу, і щоб знову відбудувати на Дніпрі Казикермен та інші розорені фортеці.

Той-таки мурза вносив від хана до коронного гетьмана промоцію за французьким князем Де Контом, щоб той був прийнятий на польське королівство. Потім, 30 березня, було донесено з Кракова в Малу Росію такі газети, що в Константинополі постало було морове повітря, яке умертвляло за день кількадесят чоловік. Через це й турський султан, мешкаючи в Андріанополі, хоч прибирався на війну у Венгри супроти цісаря, але після утишення того повітря, прибувши в Царград, начебто суворо наказав, щоб був скоро споряджений і виготований великий флот та морська армада з двома кораблями осібно і начебто цієї весни він може виправити воєнний караван на Чорне море, запобігаючи московському та козацькому нападу, що мав би бути від Азова та Казикермена на Цариград, і щоб постаратися відібрати назад Азов, бо тоді турки були у великій замішанні та тривозі від щастя московського, від щастя козацького і від відправленої минулого літа у Венграх нещасливої кампанії, також і через невдалі дії на морі супроти венетів. Того-таки часу турський султан, прибувши з Андріанополя у Царгород, оглядав свій морський флот, і капітан-паша припровадив під Цариград з моря Аргіпелагу сімнадцять кораблів і дванадцять ангерільських¹⁷⁰⁸ новозроблених галер. Тоді він, султан, турецький цар, вручив команду над своїм флотом на Чорному морі супроти Москви та козаків, як була про те правдива звістка з листовної реляції амстердамо-голландського посла, що резедував на той час при Порті, тому-таки, хто був до того часу, адміралу. Тоді ж наказано від турецького царя, щоб цариградські жиди неодмінно склали і віддали до султанського скарбу шістдесят тисяч червонних золотих. Інші чужоземні звідомлення, а саме римські, цісарські, французькі, венецькі, гішпанські, португальські, ангельські і персидські, як від нас, малоросіян, віддалені, тут не кладуться.

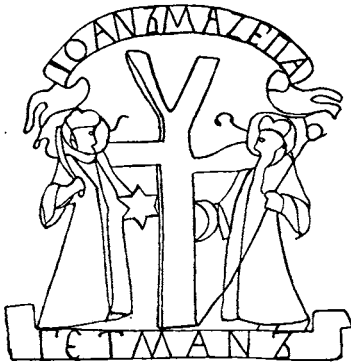
31 березня Мазепа писав до всієї ніжинської старшини такий свій універсал про виготовлення тисячі підвід з Ніжинського повіту для запровадження провіантів до Січі й Тавані:

За звичайною гетьманською титулою

«Пану наказному ніжинському полковнику, обозному судді, писареві, полковим осавулам, сотникам, отаманам і всьому старшому та меншому товариству того полку, війтові, бурмістрам і всякого чину людям зичимо доброго від господа Бога здоров'я. Очевидно, вашим милостям досить відомо, що в ці літа для частокривної війни, що

¹⁷⁰⁷ Сакча (Ісакча) — порт у довшній течії Дунаю (тепер на території Румунії).

¹⁷⁰⁸ Ангерільський — страшний, небезпечний, від Ангерони — богині страху й небезпеки у римлян.

Водяний знак І. Мазепи (39).

¹⁷⁰⁹ Тягли люди — люди, що не-
суть повинності.

¹⁷¹⁰ Ніжинським полковником був Іван
Обідовський, небіж І. Мазепи.

тепер відправляється, постачаються тяглими людьми ¹⁷⁰⁹ підводи для частих усіляких військових людей переїздів, особливо це кладеться на тих, хто живе в містах та селах, котрі лежать на шляху,— це надто їм уприкрилося, від чого вони дізнають немалого утяження та утиску. Так і тепер можна сподіватися їм таких самих прикростей, оскільки за указом великого нашого государя, його царської пресвітлої величності, у теперішні часи багато військових припасів та хлібних запасів має доправлятися на ту ж таки воєнну потребу як до Січі Запорозької, так і до міста Таванського, туди треба буде постачати підвід не менше як тисячу. Отож ми, гетьман, бачачи, що вже в усіх полках люди поділилися повинністю гуртових підвід чи на Запорожжя, чи до таванського города, жалючи через наше гетьманське старання посполитий народ і запобігаючи, щоб через такий наклад і через часте відбування підвід ті вбогі нашого рейменту люди не були до решти розорені та знищені, уважили та постановили, щоб для запровадження до Січі та Казикермена згаданих припасів і запасів усі державці маєтностей своїх, що є в Ніжинському полку, як духовної влади, так і світської, які мають на собі ту повинність, допомогли для полегші спрацьованим людям, виділивши зі своїх маєтностей підводи, як підказує справедливості. Отож покладаємо і пильно наказуємо вашій милості, пане полковнику ¹⁷¹⁰, і всій згаданій старшині, щоб учинили належний підрахунок у всіх селах, які є в приватному посіданні, скільки в якому селі є тяглих людей, і з того вирахунку щоб з десяти чоловік було призначено одну підводу і зараз-таки виготовлено.

Отож коли в селі виявиться тяглих людей сто чоловік — то десять підвід, а коли двісті — то двадцять підвід хай буде найменовано й написано. А де більше людей, то й підвід повинно бути більше згідно до цього нашого гетьманського наказу. А коли потім прийде наш до вас указ, то щоб вони відразу простували в дорогу в низ ріки Дніпра.

Можете й самі, ваша милосте, уважити те, що конечно треба учинити таку посилку і в підводах підмогу, бо коли б довелось цього часу відбувати такий невимовний тяжар одним і тим же тяглим людям, то тягли б люди були б витомлені конечно й до останку, та й невідомо, чи б могли витримати.

Отож подаємо на увагу те вам: або старайтеся вистачити ті підводи в такий спосіб (від кожного десятка по одній підводі, як вище сказано), або хай складуть на кожну підводу по десять золотих грошей і пошлють через своїх людей до Переволочної, де можуть ті підводи наймом зібратися на ту потребу,— про це вам пильно наказуючи, доручаємо господу Богу.

Дано в Батурині 31 березня і року 1697

Минулого літа Іоаникій, архієпископ Синайських гір ¹⁷¹¹, був дуже ущемлений і притиснений від невірних арапів. Він заборгував на окуп синайських монастирів ¹⁷¹² 5000 рублів, тож для випрошення милостині прислав у Малу Росію і до гетьмана старого архімандрита Кирила, котрий, зібравши, що міг, милостиню, відїхав з нею до Синаю. Той-таки згаданий архієпископ Іоаникій прислав цього року для тієї ж милостині в Малу Росію другого, Кирила, доктора, синайського архімандрита, і писав через нього в місяці травні до генерального писаря Кочубея такого подячного свого листа:

¹⁷¹¹ Синайські гори — гори на Синайському півострові біля Червоного моря.

¹⁷¹² Окуп монастирів — податок, накладений на монастирі світської владою.

ІОАНИКІЙ,

милістю божою архієпископ святої Синайської гори!
 Славетному правовірному і православному начальственному пану
 Василію, великому нотарію¹⁷¹³ ясновельможного гетьмана
 і в духу святім улюбленому сину, хай буде радість,
 мир і милосердя від вседержителя Бога та господаря
 нашого Ісуса Христа,
 від святої лаври просвіта, поміч і покров, від нас же молитви,
 благословення та прощення!

¹⁷¹³ Великий нотарій — генеральний писар.

Статечна побожність вивищує людину, і все це дарує розумові блаженство, всесвітня ж [побожність] остаточно уподобляє і возносить від початку в славетні, а не в низькі достойності також і таких, хто від тих гір далеко; це годі в умі вмістити, але за божим розмислом ставить близько до єдиного належного достойного собору тебе, славетного уродженого ясновельможного його милості пана гетьмана великого нотарія і таємного радника. Славословимо сьогодні, що чули від нашого архімандрита пана Кирила, старця, який сидить у Христовім Сіоні¹⁷¹⁴, що схильні до Бога і християно-духовенства, а в своєму благочесті маєте добру волю й до нашого монастиря — наші вам молитви, мир і благословення від святого духа за таку теплу поміч і допомогу, як це воно сталося, коли перед тим виказали ви свою любов як ктитор¹⁷¹⁵ і помічник наш, коли було взято при вашому сприянні велику й багату милостиню. За цю поміч ващого благородія, яку милостиво прислав вельмишановний його милість пан гетьман, виказуємо безмірну радість за вашу добродійну любов до нас. Ми ж належно хочемо молити у трійці славленого Бога, хай подарує вам здоров'я, спасіння, багатолітство, пробування в мирі з усією благословенною родиною вашого дому; ми вас як нових ктиторів, усіх разом, все благородіє вашого потомства, і за упокій душ тих, що у блаженстві преставилися, поминаємо постійно. А замість того старця архімандрита посилаємо до ваших милостей другого нашого архімандрита, ім'я йому Кирило, доктор, з ним же і келір¹⁷¹⁶ Мельхіседек, хай поклоняться до стіп ніг великодержавному і ясновельможному, — просимо вашої милості, прийміть його любовно, із ласкавим лицем, сприяйте йому словом та ділом, коли буде їм у нужді потреба до ясновельможного його милості пана гетьмана. Ми ж бо при вашій добродійній допомозі хочемо звільнитися від великого боргу й тиранства, яке маємо від арапів, бо мусимо щороку віддавати п'ять тисяч рублів, — завжди стараємося їх зібрати, а посилати зараз між християнський народ для милостині не можемо через велику війну; вони, маючи в тій країні великі гоніння, й самі не знають, де подітися, а нам що можуть подати? І ніде не маємо надії та пристановиська, хіба вдатися до милості благочестивого й великого государя, і до ясновельможного його милості пана гетьмана, і до вашого благородія, щоб домогли нам милостиню, як господь Бог покладе в серцях ваших, щоб допомагати святому монастирю, докіль буде божа поміч. Ми ж матимемо повинність просити у трійці славленого Бога: хай Господь утвердить великодержавного государя, царя та пресвітлого пана і ваше благородіє; хай господь Бог воздасть за ваші труди у своєму небесному царстві, молимо господа Бога ввечері і вранці за відпущення гріхів ваших у блаженнім та вічнім житті, де є несповідима радість і безмежне боже милосердя, — на це молитви, і милість, і наше смирення всьому благословенному дому вашому, амінь.

¹⁷¹⁴ Сіон — гора в Єрусалимі.

¹⁷¹⁵ Ктитор — фундатор церкви.

¹⁷¹⁶ Келір (келар) — ключник-чернець, що завідував господарством монастиря.

*Від святої Синайської гори,
 1697, травня*

благородія вашого постійний до Бога молільник
 Синайської гори Іоаникій.

¹⁷¹⁷ Судна будувалися біля Десни, у так званих Трубчевських лісах, а також збиралися звідусіль.

Того-таки року за указом пресвітлого государя царя Петра Олексійовича гетьман Мазепа, маючи почати перший і досі ще небувалий водний похід Дніпром у Чорне море для військового промислу над турками, звелів одному війську свого рейменту, сівши у водні судна, виготовлені на різних місцях по Дніпру ¹⁷¹⁷, рушати Дніпром на низ, до Кодацького порога, а сам з усім іншим козацьким військом рушив у той-таки похід в останніх числах місяця травня землею. А великоросійське військо рушило у водних суднах від Києва на низ Дніпра, до того ж таки Кодацького порога. Новий білгородський боярин (бо минулого року Бориса Петровича Шереметова від білгородського воеводства відставлено і виправлено для прийняття кавалерства в Малтію ¹⁷¹⁸, ближній стольник і намісник князь Яків Федорович Долгоруков у тих-таки числах травня рушив з Білгорода з піхотними та кінними московськими полками і з полками козацькими слобідськими, щоб з'єднатись із гетьманом. А від Севська з військом севського розряду рушив у той-таки похід севський воевода князь Лука Федорович Долгоруков. Коли ж за рікою Оріллю гетьман із згаданими князями та воеводами білгородським та севським з'єдналися в останніх числах червня, то за спільною радою для оборони України та слобідських міст від бусурманського находу залишили війська: воеводу севського на річці Коломаку, а Данила Апостола, доброго молодця й кавалера, з полком своїм і з інших полків з наказними полковниками і відставленим від водного походу товариством — на вершині річки Орелі, з таким наказом, щоб остерігав уторгнення ворога і за згодою зі згаданим севським воеводою давав йому належну відсіч. На це воєнне діло йому, відсланому з-під Кодака миргородському полковнику, дано й універсал гетьманський, щоб наказні полковники, залишені при ньому зі своїм товариством, його в усьому слухали. Цей універсал має в собі таке:

За титлою гетьманською

«Ознаймовуємо цим нашим універсалом усім наказним панам полковникам, залишеним при таборі від воєнного плавного походу, і всьому старшому та меншому, з ними будучому, його царської пресвітлої величності Запорозькому товариству, що ми, гетьман, відходячи з виборним військом за указом його царської пресвітлої величності на його монаршу службу в цей плавний похід, розміркували й уважили, щоб міста малоросійські, в яких усіх нас домівки є, жони і діти, були не без оборони; адже знаємо, що вороги-бусурмани за давнім своїм поганським звичаєм не понехають відправити під них свої поганські напади. Отож пана Даниїла Апостола, миргородського полковника, з його полком ми виділили з усього війська і наказали йому стояти табором разом з вами, наказними полковниками й товариством, що є при вас, над тією-таки річкою Ореллю у пристойному місці. А оскільки війська великоросійські стоять і будуть стояти для повної безпеки в готовності, щоб дати ворогу воєнну відсіч на Коломаку, то щоб він, пан полковник миргородський, стоячи разом з вами там, над Ореллю, до нашого щасливого повороту, заховував за воєнним звичаєм чулу пильність, дбаючи при божій помочі про те, щоб, для захисту народу, ворожі чамбули і всілякі їхні поганські купи як під великоросійські, так і під малоросійські городи не були підпущені і взагалі щоб давати їм належну відсіч. Через це хочемо мати, ласкаво заохочуємо і пильно наказуємо, щоб ви, наказні полковники і все товариство, яке є при вас,

¹⁷¹⁸ Малтія (Мальта) — острів у Середземному морі між Сіцилією й африканським побережжям, місце перебування так званого Малтійського рибарського ордену.

зараз до своїх домів не відходили і від повинної теперішньої служби аби не ухилялися, а в таких воєнних випадках йому, пану полковнику миргородському, повинувалися і з ним разом там, де накаже потреба, охоче ставали до відсічі ворогові для захисту домів, жінок і дітей своїх. А хто б із вас, старших та менших, виявився байдужий і неслухняний у такому для цілості народної ділі, таких дозволяємо йому, пану миргородському полковнику, карати нещадно, не звідомляючи нас.

*Дано в таборі під Кодаком на козацькій стороні Дніпра
6 липня 1697 року»*

Довідалися тоді від татарських «язиків», що кримський хан з усіма своїми ордами, вийшовши з Криму для вторгнення в Малу Росію, був у повній поготовності в полі на річці Колончаку, тільки надчікував, доки гетьман та боярин віддаляться з військами зі своїх меж.

Після такого урядження гетьман з білогородським воєводою рушили зі своїми військами до дніпрового берега а, прибувши на місце вище Кодацького порога, почали переправлятися за Дніпро, а водні війська московські й козацькі з немалою трудністю та ушкобком своїм у суднах та всіляких запасах переправилися через пороги на низ. Після цієї переправи обидва війська, плавні та земні, мусили забавити немалий час біля Кодацького порога. Коли ж плавне військо переправилося через усі дніпровські пороги на низ нижче Вільного порога, тоді й земні війська з гетьманом та боярами, переправившись усі 14 липня біля Кодацької пристані, рушили тим боком униз по Дніпру до згаданого Вільного порога, куди прибули 16 липня, і почали з земного обозу відразу сідати у водні судна, і через ту посадку загалялися ще на днів п'ять. Тоді ж гетьман дістав відомість, що боярин Шеїн знову відбудував розорений Азов, добре його уфортифікував і, залишивши в ньому значну залогу, повернувся додому з московськими військами. Отож гетьман і написав до нього свого листа, просячи і пропонуючи йому, щоб для охорони Російської держави не поспішав на Москву, а затримався до слухного часу на Волуйках¹⁷¹⁹, оскільки згаданих військ із севським воєводою та миргородським полковником недосить було, щоб дати відсіч ханському нашестю. Цей лист до Шеїна в собі має таке:

¹⁷¹⁹ В а л у й к и — місто на Белгородщині.

«Писав я перед цим до вашої вельможності, доносячи те певного часу, що за указом великого государя нашого, його царської пресвітлої величності, я рушив у цю воєнну дорогу з військом його ж царської пресвітлої величності Запорозьким. А тепер подаю вашій вельможності звіщення, що я, гетьман, маючи з моїм військом ретельний поспіх у тому воєнному поході і прийшовши до злучення з ближнім стольником та білогородського розряду воєводою і великопермським намісником князем Яковом Федоровичем Долгоруковим і з військами його царської пресвітлої величності великоросійськими, що були при ньому, приспів не тепер до дніпрового берега та Кодацької пристані, де, переправляючись на цьогобічну, київську, сторону Дніпра з таборами, мусили зазнати немалого через поспіх свій замешкання, а особливо військо, як великоросійське, так і малоросійське, яке переправляло водні судна через дніпрові пороги на низ,— вони не тільки мусили там багато невимовно замешкатися через працю й утруднення при значній небезпеці, але й багато його там пошкодилося: чимало суден порозбивалося, а зброї та хлібних запасів потопилося безліч.

А тепер я, гетьман, із всесильною божою поміччю зі згаданим ближнім стольником та військами, що є при нас, після тих численних труднощів та замешкань, приспів на низ порогів з таборами до відрадних місць, куди і військо, яке було в судах водних, прийшло до нас на злучення, переправившись через оті численні дніпро-

ві пороги, які з'явили явну в переході перешкоду, і спинилося там, на просторій дніпровій воді, яка вже не мала жодних перепон. Тут і я, гетьман, та його милість стольник і воєвода, й усі московські водні судна з виборними його царської пресвітлої величності ратними великоросійськими та малоросійськими військами дбаємо при тій-таки всемогутній божій помочі піти на низ ріки Дніпра до Чорного моря для чинення воєнних промислів, виконуючи пресильний, засланий нам, монарший указ, невідкладно покладаючи нашу в тім новім плавнім поході належну його царській пресвітлій величності службу. А що звідомилися про те, що ваша вельможність із його царської пресвітлої величності військами, котрі перебувають при вас, чините свій назад від Азова щасливий відворот, озиваюся з умислу через цей свій лист із зичливим моїм до вашої вельможності поклоном і дуже прошу, аби ви, ваша вельможність, з тими військами не поспішали в середину російських країв, а зволили утриматися в українських місцях на Волюйці для охорони богохранимої держави, православного Російського царства, від воєнного бусурманського знаходу, бо ми маємо про те правдиві, достеменні вісті, як від численних бусурманських «язиків», що втрапили в ці недавні числа в наші руки, так і від вихідців, що кримський хан, зібравшись у великому числі своїх поганських сил по цей бік Перекопу, вийшов на Каланчак і має такий свій лихий умисел та передзавзяття, що як тільки почує про наш плавним походом прихід у нижчі місця ріки Дніпра і коли віддалимося від своїх кордонів, зараз з усіма тими поганськими силами, які стоять наготові, хоче приходити війною під великоросійські та малоросійські городи і чинити свої поганські довготривалі воєнні промисли (чого йому учинити не допоможи господи Боже!). І хоч від мене, гетьмана, залишено у верхів'ях річки Орлі полковника миргородського з полком його і з рештками війська інших полків і наказано йому від мене в усьому бути сторожким і давати відсіч прихожим ворогам (для цього ж став із його царської пресвітлої величності севського розряду людьми на Коломаку князь Лука Федорович Долгоруков), однак не досить у них сили для того, щоб могли відперти потужні наступи кримського хана з ордами. Отож, повторюючи, прошу я вашої вельможності, хай би ваша вельможність зволив із військами, котрі є при вас, затриматися біля української лінії для постраху і для відсічі тим ворогам Христа. Учিনিш тим, ваша вельможність, велике приподоблення і добре прислужишся монаршій, великого государя, його царської пресвітлої величності, волі, і охорониш православні християнські народи, що стане корисно вашій вельможності перед господом Богом і перед великим государем.

*Писано нижче Вільного порога
1697 року, 18 липня»*

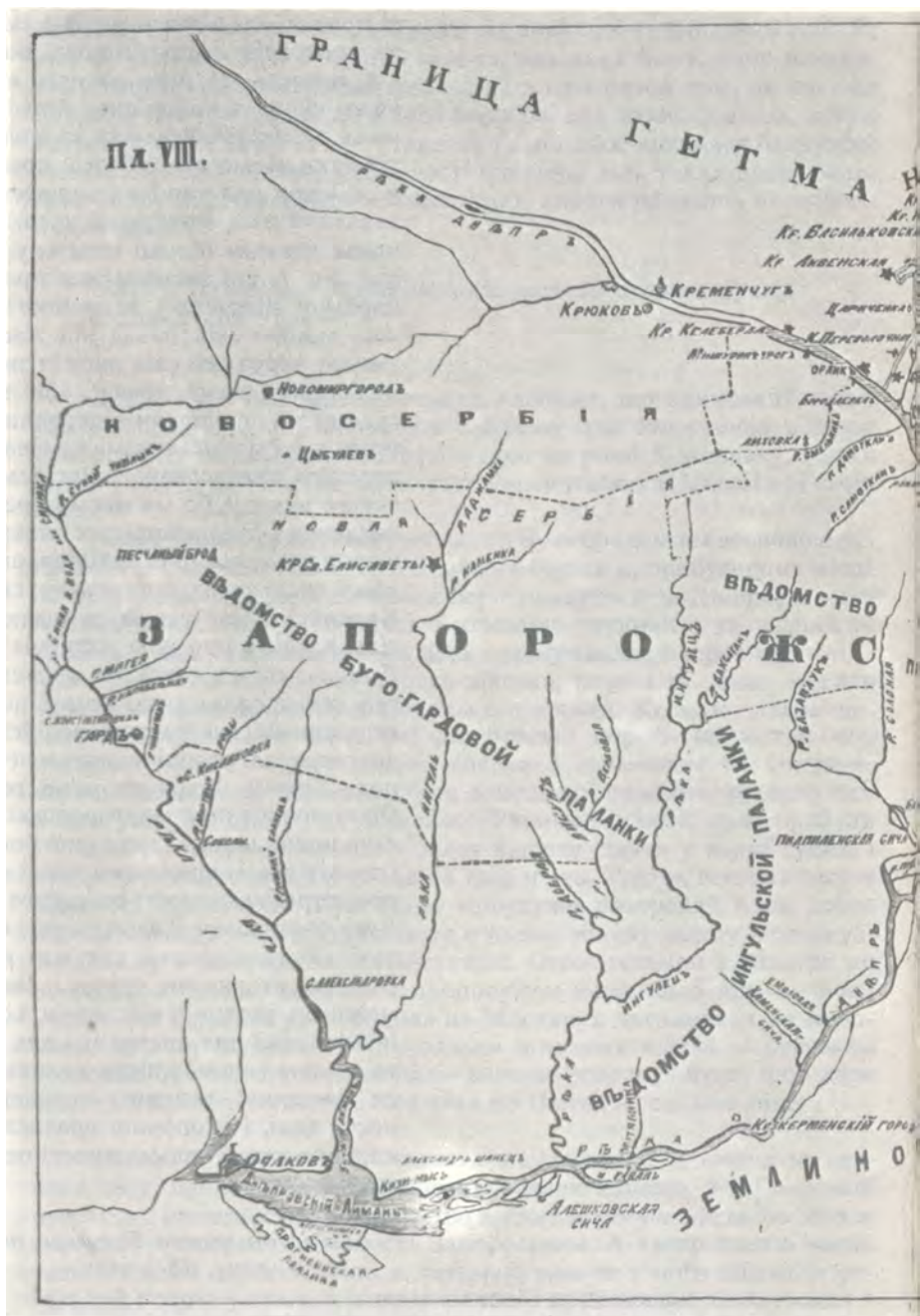
¹⁷²⁰ Кічкас — містечко на правому боці Дніпра.

¹⁷²¹ Л. Свічці з полком та з людьми інших полків звелено було стояти біля острова Хортиці. Відійшов він на Томаківку пізніше, розклавши там обоз.

¹⁷²² Сестринець — син сестри І. Обідовський був ніжинським полковником.

¹⁷²³ Четвертинський Юрій — небіж покійного київського митрополита Гедеона Святополка Четвертинського, був одружений з дочкою І. Самойловича.

Після виправи цього листа гетьман та воєвода білгородський, погрузившись у водні судна, 20 липня опівдні рушили від Вільного порогу і від Кічкаса ¹⁷²⁰ плавним походом на низ ріки Дніпра до Запорозької Січі і далі до Казикермена. При тому рушенні на всіх водних судах було кількакрат випалено з гармат та дрібної зброї, а на землі з обозом було залишено наказним гетьманом Леонтія Свічку, лубенського полковника, з таким розпорядженням, щоб перейшов од Вільного порога нижче в Томаківку ¹⁷²¹ і перебував там з табором до подальшого указу або гетьманського повороту низу плавма. А сестринцю ¹⁷²² своєму Івану Обідовському з компаніями, з князем Юрієм Четвертинським ¹⁷²³ і з кількома тисячами своїми гетьманськими дворянами наказав гетьман простувати полем неподаль від Дніпра аж до Казикермена, як воно і сталося. В тім плавнім поході щодня, стаючи на ніч і вранці рушаючи, стріляно (не знаю для чого) з гармат та мушкетів по всіх судах. Третього дня, тобто 22 липня, гетьман, прийшовши од Вільного порога, станув

Загальний план
запорозьких володінь (21).

навпроти Запорозької Січі на обід, де наказний кошовий отаман (бо власний кошовий отаман Григорій Яковенко перебував з усім Запорозьким військом у плавному поході біля Казикермена) з численним товариством, приплинувши на човнах, привітав гетьмана і, лишившись від нього достатньо винагороджений, від'їхав до Січі.

Гетьман, рушивши з воєводою од Січі, 25 липня станув під Казикерменом у день недільний на обід, де згаданий гетьман-кошовий, привітавши гетьмана з усім своїм військом у човнах на Дніпрі, велів випалити з усіх мушкетів; від тієї пальби потемніло все повітря, хоч і сонце світило, і довго понад Дніпром тумани стояли. Того ж дня прибув землею під Казикермен і Обідовський зі своїм таборцем та військом і став близько Казикермена в давніших козацьких шанцях; тоді Казикермен був порожній та розвалений, тільки в Тавані

перебувало від самого початку завоювання московське та козацьке військо. Отож гетьман та воєвода, станувши суднами по Дніпру і по тамтешніх берегах, розмірковували й часто радилися, щоб рушити на низ від Казикермена плавним походом до Чорного моря і учинити там военний промісел. Але, одержавши від бусурманських «язиків» певну відомість, що турецький цареградський флот (про який вище писалось у польських газетах) перебуває на Чорному морі для безпеки від наших військ, не посміли починати знаміреного плавного походу до Чорного моря, але, затримавшись під Казикерменом, у п'ятницю, 30 липня, після молебня і водосвячення в городку Таванському заклали біля того городка Таванського нову обширну фортецю з великим розкатами, для будови якої був спеціально присланий з інженером-німцем із Москви думний дворянин Васильй Борисович Бухвостов.

Портрет Л. Свічки
з ікони «Розп'яття Христа» (25).

Того-таки дня кримські орди прибули до Аслам-Кермена, а на другий день, 31 липня, прибув до того ж Аслам-Кермена і сам хан з усіма ордами, також з обозом, гарматами та янчарами і став з наметами по степу і над річкою Кінською, нижче Аслам-Кермена, а поробивши шанці понад Кінською і завівши в них янчарів з гарматними пушками, почав добувати через Кінську замок старого Шангеря, або Муберек-Кермен на Таванському острові, в якому перебувало наше московське й козацьке військо. А запорожці зі своїм кошовим отаманом перебували в своїх човнах нижче Казикермена, вище Козацької Голови. 2 серпня на сході сонця значна частина білогородської орди несподівано вдарила під Казикермен на таборець Обідовського і, захопивши під ним трохи коней, відступила назад у поле. Тим часом Обідовський, прибравшись як належить до війни, побіг на водне судно до гетьмана для дозволу й поради, як там діяти, а компанія з князем Четвертинським, з дворянами та його слугами, не роздивившись, куди скочив Обідовський, а подумавши, що в поле за ордою, і самі в поле за ордою погнались, не сподіваючись від неї зрадливих засідок. Орда повела в поле наших за собою, скільки було треба, а наші необачно за нею погнались. Тоді ж бо довелося їм усім водночас одним невольничу, а іншим смертну випити чашу, бо одна частина орди несподівано вибухнула нашим в очі, а друга ззаду, з долин, і так за божим розмислом зламала наших і погнала на шаблях до обозу під Казикермен, а інші, переймаючи, рубали й кололи їх, і аж у самий таборець гнали. Тоді-то взяли жив-

цем князя Четвертинського, канцеляриста Стефановича, а з дворян Витвицького, Михайловського, Шульгу, Галецу і Козловського, гетьманського покойового Барановського, трьох слуг Обідовського, а з його компанії живцем узято й порубано: Григорія, осавула компанійського; Рожанського, сотника гоголівського; Кирила Воронежського, бунчукового товариша, і багатьох компанійців. Та ж таки білогородська орда після того свого щастя підпадала і в інші дні під таборець Обідовського, але вже не могла виманити з нього наших за собою в поле, тільки виїздили наші охитники на поєдинок під таборець і потроху з нею билися. А гетьман, зваживши пізніше, що через ту ординську білогородську силу не можна нашим компанійцям через малолюдність віддалитися з таборця й на пашу з кіньми, відправив ротмістра Ростковського з його та іншими компаніями і зі всіма кіньми таборця Обідовського до великого табору, що був під полковником лубенським Свічкою в Томаківці, а Обідовського з іншими людьми взяв до себе на водні судна. 11 серпня нижче Казикермена, від горішньої Козацької Голови, кошовий отаман дав знати гетьману, що турецьке військо пливе в численних водних суднах вгору по Дніпру до Казикермена, через що в усіх наших військах немалий народився страх. Тому гетьман, щоб збільшити біля себе військо, послав в Орельські сотні розпорядження через такий універсал, щоб прибували до нього якнайскоріше під Казикермен:

За звичайною гетьманською титлою

«Вам, панам орельським сотникам, а саме дриганському, китайгородському, орельському, маяцькому і новохворощанському, з усім нашим товариством узичивши доброго здоров'я, ознаймуємо цим нашим універсалом, що нас, прибулих із військом під Таванський город, під Казикермен, спіткали вороги-бусурмани, і маємо з ними, як звичайно, бій. З'являє отож пильна потреба, щоб війська, які залишилися за нами, прибували під Казикермен, як раніше наказували панам полковникам гадяцькому та лубенському¹⁷²⁴, до нас із таборами якнайшвидше. Так і вам засилаємо такий наш гетьманський указ, щоб ви зараз-таки з усім сотень ваших товариством, узявши борошна на один місяць, вдень і вночі якнайшвидше поспішали сюди, під Казикермен, і маєте чинити це так швидко, щоб, догнавши полковників гадяцького та лубенського, простували на вищезначене місце разом із ними. А коли б не змогли б їх нагнати, то тим-таки трактом, який торують вони з таборами, йдучи до нас, тримаючись дніпровського берега, поспішайте якнайшвидше і якнайпильніше, заховуючи для себе в тій дорозі пильну й чулу обережність. Цього ми пильно хочемо і суворо наказуємо, щоб жоден такому указові нашому не був суперечний, а коли б хто його злегковажив би собі, не послухав і відхилився від тієї військової служби, такому нагадуємо з таким виказом, що понесе він суворе й неодмінне військовоє покарання горлом. Отож хай тій волі нашій ні один не противиться, і повторно пильно й пильно вам нагадуємо й наказуємо.

Дано з-під Казикермена 10 серпня 1697 року»

Тієї-таки ночі через якісь вигадки в нашому плавному війську народився був страх та сум'яття і було випущено через труби тривожне гасло, оскільки подумали, начебто турецькі судна йдуть угору Дніпром до нас. Через це, переночувавши ту ніч, всі більші водні судна, наші фуркати, відступили далі від берегів Дніпра і стали на якорях по всьому Дніпру, а менші судна залишалися незмінно по берегах. 11 серпня на Василевому низу або й далі від Казикермена з'явилися на Дніпрі турецькі водні судна і палили з тридцяти штук¹⁷²⁵. А наше військо з великим поспіхом всі минулі дні будувало й кінчало город Таванський, який гетьман та воєвода мало не

¹⁷²⁴ М. Боруховичу та Л. Свічці. М. Борухович залишений був під Кодяком.

¹⁷²⁵ Ш т у к и — гармати.

щодня оглядали і наказували докінчувати, знамірюючись і самі після довершення його повернутися назад плавним походом угору по Дніпру, відходячи далі від небезпеки, від ворогів-бусурман, які щоденно примножувалися з Криму біля Аслама-городка, а на Дніпрі від Очакова.

Новий великий городок Таванський закладався від 30 липня до 12 чи 15 серпня, і був той Таванський городок із великими розкатами, що вмщали на собі кільканадцять штук гармат,— його тоді до решти звели і закінчили, обвівши глибокими та широкими ровами і не низькими камінними, земляними та дерновими стінами, а по стінах він був обставлений кошами, наповненими землею.

Після завершення того Таванського города князь Долгоруков залишив там від себе певну частину московської піхоти і над ними призначив там-таки комендантом згаданого дворянина Василя Борисовича Бухвостова, зоставивши йому численні всілякі харчові та воєнні припаси. Гетьман від себе залишив також певну частину городового пішого війська, вибраного з усіх полків, і отамана кошового Григорія Яковенка з тисячею чи й більше запорожців¹⁷²⁶. Осібно також у порожньому і ненаправленому Казикермені лишив гетьман з тисячу козаків, вибраних з полків при наказному ніжинському полковникові, доброму молодці Левку Шрамченку, олишевському сотнику, лишив у тому-таки Казикермені і сердюцького полковника Лук'яна Шульгу з його полком¹⁷²⁷, достатньо узапасивши їх борошняними воєнними запасами і наказавши їм чинити однодушно із запорожцями мужню відсіч бусурманським наступам під Тавань та Казикермен.

Після таких дій та влаштування Таванського й Казикерменського гетьман та воєвода князь Долгорукий 15 чи 16 серпня¹⁷²⁸ по заході сонця, начебто з боязню втікаючи, рушили від Тавані й Казикермена вгору по Дніпру з усіма водними суднами і, через насталу тоді темну ніч, дізнали утруднення й замішанини через скупчення водних суден. Тієї-таки ночі відразу ж відступило наше військо з городка Шен-Гереея через Кінську до Буваного і до нової кріпості Таванської. А земний та водний ворог бусурманин, пере-

¹⁷²⁶ Гарнізон Таванського складався з п'яти тисяч російського та українського війська.

¹⁷²⁷ У Казикермені було залишено, крім козаків, 500 ратних людей російського війська.

¹⁷²⁸ Війська рушили вгору по Дніпру 20 серпня.

Запорозький табір і вози (21).

¹⁷²⁹ Турецькі й татарські війська відступили 10 жовтня, почувши, що на відсіч Тавані йде російське військо.

¹⁷³⁰ Расоват — село на Дунаї. Силістрія — місто в Болгарії.

ночувавши і явно побачивши відступ наших військ від Тавані та Казикермена, відразу ж перебрався весь із кримського степу через річку Кінську на Таванський острів, а турецькі водні судна рушили вгору Дніпром та Кінською, наблизилися до Тавані і почали від того дня денно та нічно добувати Тавань та Казикермен з гармат, мортирів та дрібних янчарок, чинити штурми і підводити міни, відбираючи на свою погибель немало відсіч від наших військ, найбільше під запорозьким проводом. У цьому воєнному промислі біля Тавані та Казикермена бусурмани, замешкавшись до п'яти тижнів і нічого корисного не досягши, а тільки багато свого війська та значних начальників там потративши, з ганьбою відступили від Тавані та Казикермена назад до себе ¹⁷²⁹. Про це, я більше не описуючи, кладу щодо того повість Юрія Мултянина з водного турецького війська, з-поміж команди паші Дервіш Ахмета, який плыв з Тавані до Царгорода, втік і прибув до Тавані, а з Тавані був пересланий у Батурин і 30 листопада сказав таку свою повість у військовій канцелярії:

«Той мултянин повідає, що він родом з Расоват, з Силістрійського уїзду ¹⁷³⁰, батька, матері, ані жінки не має.

Служив зі своєї охоти за гроші на судні Дервіш Ахметовім, — паші, який був під Азовом з суднами, — вони з другим, Алі пашею, котрий із військом своїм землею до нього прийшов, побудували городок на Кубані. В тому новозбудованому городку лишили ті паші піхоти чоловік двісті, з тих, котрі вийшли з азовської облоги, і покинули при тім городку стільки ж татар. А в тому городку лишили залізних гармат дванадцять штук і шість таких, які шротом стріляють. Оповідає, що Юсуп і Кечі, — паші, що були під Таванню, — писали до вищезгаданих Дервіш Ахмета, паші, і до Сераскера Алі, паші, щоб якнайскоріше прибували під Тавань з військами, ознайомлюючи, що дуже легко візьмуть у свою область городки і всіма силами натомість обсаджать. Мовили, що в Таванському городі нема більше козацького війська як дві тисячі, з'являючи, що інші повтікали до домів. Але коли на їхній заклик згадані паші Дервіш Ахмет і Сераскер Алі прийшли з військами під Тавань, один через Крим землею, а другий довкола Криму водою, омилились у своїй надії.

Бо коли взяли город Тавань та Казикермен в облогу і добували їх впродовж п'яти тижнів, чинячи три сильні приступи і підкопи під Тавань, а два під Казикермен, стратили в тих приступах свого турецького війська трупом покладених шість тисяч, опріч поранених, поміж яких забито трьох значних начальних капітанів, а саме: Емера, Агмета, Ібраїма.

Каторг було турецьких під Таванню та Казикерменом двадцять дві, дванадцять бейських, де кожної каторги паном був бей, він тримав у ній своїх невільників, куплених для роботи, і всілякі воєнні припаси. Самого ж султана — десять каторг, у кожній каторзі, як султанській, так і бейській, до битви (окрім невільників) і до лопатної роботи належних було півтораста чоловік або й більше. Гармат, опріч ручної стрільби, мали в кількості по одинадцять, а в інших каторгах по десять, по шість штук, а осібно було п'ятнадцять галет ¹⁷³², поміж тих галет дві галети було великі, а людей у них було чоловіка по двісті тридцять, гармат попереду по три великих, а четверта позаду, що шротом кидає.

Фуркат з іншими водними суднами було з сорок, опріч малих човнів.

Відтак на всіх отих суднах гармат було більше двохсот штук, поміж яких багато таких, що мали кулі в дванадцять, одинадцять, по п'яти і по шести ок ¹⁷³³. Усього війська турецького було, як начислює, під Таванню та Казикерменом п'ятдесят тисяч, одні в шанцях, другі на суднах, треті при наметах, і хан був там весь час з усіма ордами.

Вороги мали такий поганський намір, що після численних вальних приступів до города Таванського та Казикермена замишляли

¹⁷³¹ Галета — галера.

¹⁷³² Око — три фунти, 1,2 кг.

ще кілька днів добувати, і підкоп уже готували, і вал точили, і при-
способляли всі свої поганські сили на останній приступ, але в тих
часах білогородська орда дала знати, що йдуть на посилок обложен-
цям у Тавані сім тисяч чи й більше свіжих государських військ.
Цього вони побоявшись, покинули робити підкоп і, повитягавши
гармати з шанців, з усіма своїми поганськими силами вночі віді-
йшли геть. А потім і сторожа їхня водна турецька, яка була вище
тих городів на кілька миль, дала їм знати, що те військо від Січі
рушило водою до Тавані.

Повідає і те, що поміж пашів чувати було такі поголоски: як
тільки почнеться весна, то зараз мають приходити турецькі війська,
щоб конечно добути Тавань.

А чи ці паші, котрі тепер з військами були під Казикерменом,
чи інші будуть у наступне літо приходити, того не знає.

Те тільки твердить, що Юсуп, паша, — до Кефи, Дервіш Ахмет — до Кечі-
паші, з суднами і до Цариграда, і то найшвидше, щоб відправити
судна, для яких легко можна знайти всілякі припаси в Цариграді.

Про турецького султана оповідає, що за три дні перед утечею
їхньою з-під Тавані прийшли такі відомості: турецький султан був
на війні, і відбулася вальна битва з турецькими військами, в якій
загибло десять тисяч турецького війська, самого великого вейзира
поранено, значного пашу, а саме Мисір Ліовлю, забито і чотирьох
пашів чи взято, чи забито, не знає сам, а султан ледве втік живий.

Ще повідає, з цим першим погоджується й другий «язик» на ім'я
Муса турчин, котрий був під Очаковом та Казикерменом, що в ту
пору турки відступили з-під Казикермена».

Після відходу турків від Тавані, як тільки принесено гетьману в
Батурин відомість, що вороги-бусурмани з великим ущербком по-
вернули додому, гетьман з усією старшиною утішився від того, що
всемогутній Бог не допустив тоді бусурманам тріумфувати над
християнами, за що йому, творцю, віддавано завше від усіх право-
славних християн подяку.

А гетьман з боярином, прибувши вгору по Дніпру до Томаківки,
де був обоз з лубенським полковником, вийшли з водних суден
на землю, всі великі й малі судна відпустили вгору, аж до Запо-
розької Січі, і веліли вручити їх під нагляд запорожцям. Оголо-
шуючи про всі ті події, гетьман писав у Москву з Томаківки, а сам
із таборами рушив до Кодацької пристані, де 30 серпня, прибувши,
відразу ж почали переправлятися через Дніпро, а звідти знову писав
31 серпня в Москву до великого государя про тодішні події, про запо-
рожців, про видання грошей із військового скарбу, також і про їхню
непослушенство, і про затяги в Польщу таку свою грамоту:

«Повернувшись разом із ближнім, вашої царської пресвітлої ве-
личності, боярином і воєводою білогородським та великопермським
намісником князем Яковом Федоровичем Долгоруковим із плав-
ного походу з-під Таванського города в наші табори під Томаківку,
ми писали до вас, великого государя, вашої царської пресвітлої
величності, покірно доносячи через пошту про всілякі події, де допо-
віли були й те, що при нашому відході звідти, з-під Таванська, за
певною нашою домовленістю, нагадуванням та пропозицією зали-
шили там, під містом Таванським, запорожців Яковенка, кошового
отамана, з товариством у тисячу чи більше чоловік, наказавши
пресильним, вашої царської пресвітлої величності указом, щоб вони в
допомогу вашим, царської пресвітлої величності, ратним велико-
російським людям, залишеним від нас у тому новому Таванському
городі для його оборони, затрималися на кілька тижнів і чинили зі
свого боку промисел над ворогами, скільки стане сили і способу. Для
того й грошей, опріч наших давнших дачок, ми дали їм при відході
нашому 2000 золотих, а потім, знову відправивши з тих обозів од
Томаківки в поміч тим вашим монаршим людям, що лишаються

в тому новому Таванському городі, певну частину війська з-під наших регементів, ми писали до нього, кошового отамана, і до всього, що було при ньому, товариства, гаряче упомінаючи, щоб вони були тим воєнним людям, котрі посилаються, від Тавані до впровадження їх у той город поводом і допомогою, та й самі лишилися в чулому й твердому подвижництві і промислі супроти тих ворогів і конечно не відмовлялися невідхідно там бути до відвернення звідти тих ворогів, обіцяючи їм за той виказаний труд у воєнних okazіях особливу грошову дачу. Список листа, в якому писалосся про те до них, посилаю у приказ Малої Росії, а тепер, над сподівання, мені принесено з Січі таку відомість, що ті запорожці, залишені від нас під Таванським городом, не дотримавши свого слова, яким прирекли нам певний час прожити там у воєнних промислах, з побудки неспокійних голів, що були поміж ними, виказали недоброхитність супроти того свого кошового отамана і, відмовивши йому в послушенстві, всі повернулися до Січі, де зовсім від нього отаманський уряд відібрали, а настановили собі нового отамана, свого бувшого осавула, чоловіка до того уряду негодящого,— не має він у Січі серед них жодної значності та заслуги.

Отож я, гетьман, писав із цієї дороги до наказного лубенського полковника, якого виправили до Тавані, щоб він усіх їх, запорожців, суворо упомінав вашим монаршим указом і моїм гетьманським словом, хай би вони без жодної відмови ішли туди, до Таванського города, аби впровадити в город посланих від нас людей, і щоб старалися промишляти над ворогом з огляду на вашу, царської пресвітлої величності, собі на подальший час милість, котра завжди їм допомагає і їх виживляє.

Доношу покійно тут-таки і про те вам, великому государю, що з закордону донеслась у Запорозьку Січ якась омана, що зазиває запорожців на службу. За тією облудною побудкою цього літа ще з весни дві ватаги їхнього товариства, одна пішла з ватагом, що називається Морозом-Каневським, у чотириста чоловік, а друга кінна з Морозом, бувшим кошовим отаманом, у сімдесят чоловік пішли в Польщу, а тепер, як мені донесено, якийсь кравець Шкуринського куреня прибирає собі ватагу, бажаючи йти у ту ж таки польську дорогу. І я, гетьман, за посадою свого уряду, упомінав словесно наказного кошового отамана з іншими курінними отаманами і з товариством, які були в мене при зустрічі, щоб така сваволя була припинена, так само ганив їхній у тій мірі непорядок і через листа мого наказував свавільних од того замислу утримувати. З тим ото листом моїм я послав до Січі військового генерального хоружого Євфима Лизогуба і конотопського сотника Феодора Кандибу, перед якими вони, запорожці, вимовлялися, що начебто тепер у них у Січі немає жодного такого товариша, котрий би туди, у Польщу, хотів би ходити на службу. І хоч мало з них маємо служби, а ще й виходить таке недбальство, як вищепокладено, однак я, запобігаючи тому, щоб вони не відторгнулися від вашої, великого государя монаршої милості, повіяв з ними ласкаво: з приходом моїм із плавним військом відіслав їм туди через руки чернігівського полковника ¹⁶³³ три тисячі золотих, а сам, прибувши до Тавані, дав ще дві тисячі, як про те вище говорилося, а на відході тисячу золотих і на кожного отамана по сукну тузинки ¹⁷³⁴ на жупани, і ще більше грошей дати їм обіцяв, коли будуть перебувати при Тавані. Ці видатки учинили убогому військовому скарбцю чималу трату. Які відтак далі їхні вчинки непослушенства будуть виявлятися у вашій монаршій службі, про те маю повинність донести вам, великому государю, вашій царській пресвітлій величності. При цьому віддаюся вашій милостивій монаршій благостині.

¹⁷³³ Я. Лизогуба.

¹⁷³⁴ Ту з и н к а — сукно середньої якості.

При таких діяннях та подіях у нашій Росії і в російських військах, у Польщі сенатори й Річ Посполита промишляли про вибір нового короля на місце покійного уніатолюбця Собеського, і це тривало проздовж року й більше після численних щодо того вибрання контрверсій та незгод, бо дехто, як писав і раніше, хотів поставити на польське королівство князя де Контога з Франції; стояли за корону з Литви Сапіга, воєвода віленський, і великий краківський гетьман¹⁷³⁵, великий коронний секретар, Потоцький підтримував королевича Якуба Собеського, великий коронний гетьман — королевича Олександра¹⁷³⁶ або князя баварського, а інші бажали князя й електора саксонського. Цісар підтримував свого генералісимуса князя де Бадена, або князя баварського, також і князь Лотарингії дбав про ту ж таки Корону, кладучи за те полякам мільйони. За втручанням у те елекційне діло пресвітлого нашого монарха Петра Олексійовича вибрали і 15 вересня коронували на польське королівство князя й електора саксонського Фридеріка Августа, який мав двадцять сім років віку свого, під такою умовою, що має відкинути лютеранську секту, а прийняти римську віру, що він ще перед своїм вибранням на королівство і вчинив.

А перед вибранням він, Август, прислав свого посла до сенаторів та Річі Посполитої польської такі пропозиції, які тут-таки докладаються¹⁷³⁷.

¹⁷³⁵ Тобто великий гетьман, каштелян краківський С. Яблоновський. (Див. XXXVII).

¹⁷³⁶ Олександра Собеського.

¹⁷³⁷ Перекладено з польської мови, пересипаної латинськими словами та фразами.

ПРОПОЗИЦІЇ

до найяснішої Річі Посполитої від нового кандидата, найяснішого князя, його милості Августа, електора Саського, подані через екстраординарного посланця, висланого з повними і всілякими повноваженнями.

1. Старожитна високість найяснішого дому Саського, уславлена із давніх віків, яка триває і в теперішньому віці, хвалебна в часах, яка еднається з найпершими в Європі домами як рівна, не потребує обширнішого опису, бо у щасті [...] ¹⁷³⁸ цезарях римських, з яких Отто Третій, навідуючи гріб святого Войцеха ¹⁷³⁹, офірував Польщі корону і привітав найпершим королем Болеслава Хороброго ¹⁷⁴⁰, ясніє цілком несмертельно всілякими родинними зв'язками, повна оздоб та слави, не кажучи вже про давніші оздоби того дому — те, що покривається давніми віками, бо цим напоєно історію, наповнено книги і саму пам'ятну славу цілого світу.

2. Щодо найяснішого князя його милості електора Саського, то це пан з природженою ласкавістю, у самому розцвіті літ, бо допіру має двадцять сім років, він з молодості приготовлений до військових дій, котрих щасливість знає цілий світ. Про це виразно свідчить саме здобуття Могунца ¹⁷⁴¹ і відправлена з честю експедиція в Брабант над Рейном ¹⁷⁴². Йдучи слідом великих, безсмертних предків, з не меншою славою він гетьманив у Венграх ¹⁷⁴³ і в двох кампаніях так добре рядив гетьманським духом, що схилив карки пишному східному поганству і безстрашним серцем, мужністю та мудрою розпорядливістю своєю привернув хистку перемогу. Він славний відтак не тільки на марсовім полі, але тріумфує в серцях непереможних підданих своїх, покладаючись на одній тільки особливій доброті, коли більшості своїх підданих, упереджуючи, допомагає добродійствами, вивищує ласками, і ніхто на його зверхність не поскаржиться, і, взагалі, про ласкавість його щодо підлеглих собі людей не тільки свідчить публічна слава, але й самі їхні милості панове обивателі Великопольщі, які мають на пограниччі свої добра, можуть признати те саме. Взагалі, в тім пані є безліч усіляких ознак досконалості, а доказом цьому — незрівнянна зрілість порад і очевидна природжена доброта.

3. А що більше, це те, що сам найвищий Бог з таємного догляду за вічними своїми виrockами, призначаючи ту корону найяснішому

¹⁷³⁸ Прогалина в оригіналі.

¹⁷³⁹ Оттон III навідав гріб святого Адальберта у Гнезні, де зустрічався в 1000 році з Болеславом Хоробрим і заснував архієпископство.

¹⁷⁴⁰ Болеслав Хоробрий (967—1025) — коронований у 1025 р., по смерті Оттона III, який помер у 1002 р.

¹⁷⁴¹ Могунець (Майнц) — місто в Гессенськiм герцогстві (Німеччина), фортеця, яка сильно постраждала в Тридцятилітню війну; в кінці XVII ст. не мала великого стратегічного значення.

¹⁷⁴² Брабант — центральна область Голландсько-Бельгійської низовини.

¹⁷⁴³ Йдеться про війну з Туреччиною.

електору Саському перед двома роками за натхненням святого духа і через узятую дорогу до Риму, припровадив його до правдивої католицької віри і для слави божого костюлу осяяв його святою наукою у володарському місті. Це діло — очевидне чудо самої божої надмогутності, яка єдина чуда чинить, і недаремне це віщування, бо сам пан Бог тим своїм найвищим покликком уторував дорогу до корони і вчасно припровадив до того права бути католицьким королем, щоб гинучу вітчизну і падаючого світу махину підтримати даною з неба бойовою рукою, щоб пам'ятними, довговічними перемогами понизити оттоманську гордість, громлячи війною всіх ворогів тієї корони, а на підданих щедро зливаючи ласкавість та милість своєї щедроти.

¹⁷⁴⁴ Польське королівство не було спадкове, щоразу обирався новий король.

¹⁷⁴⁵ Лузація — область лужицьких сербів між Чехією, Саксонією і пруським Бранденбурзьким князівством.

4. Не треба побоюватися, що він буде утяжувати найяснішу Річ Посполиту своїм найяснішим потомством ¹⁷⁴⁴, хай йому виділятиметься з прибутків Річі Посполитої хоч би й найменша частина, бо має тільки одного сина і може відступити йому свого часу не тільки електорські володіння з належними електорськими правами та клейнодами, але й Лузацію ¹⁷⁴⁵, приєднану собі від предків своїх, та всі інші провінції, і щедро його може тим задовольнити. Таким чином він поверне ласкавий погляд на добро Річі Посполитої і на насущні інтереси громадян, щоб вітчизна мала оборону, свята віра — захист, рицарський стан — задоволення, господарство цілої Річі Посполитої — добрий уряд, особливо ж щоб захищалися непорушною цілістю права та свободи вітчизняної вольності шляхетного рицарства, до якого він має природжену любов, так само і сейми та сеймики були за пановим урядуванням у завше квітучому та непорушному стані на суспільну славу й пожиток.

5. Усі вищі вакансії будуть роздаватися не з огляду на гроші, а з огляду на цноти й заслуги: тож бо подібний утиск не може вміститись у делікатному серці найяснішого електора, який високорідно бридиться такими проклятими хабарями. Неслушні датки від такого пана відстоять далеко, адже його гойна рука кожному, хто вірно служить, нескупо виділяє ласку, і не утискує він несправедливо зичливість заслужених, заслуги кожного знає персонально і віддає некорисливо добродійствами.

6. Зважаючи на заплутані справи у важкі часи Річі Посполитої, коли звалено на вітчизну з великим утиском боргову плату заслуженого війська, він із милою охотою зніме такі тягарі, офірувавши Річі Посполитій десять мільйонів курсуючої монети, і то не на папері, але зараз-таки після акту елекції, готівкою, ретельно та істотно вирахувавши її із власної шкатули. І хоч інші позірно теж маніфестують свою дачу і під солодкими присмаками у різні способи публічно прикрашають та притемнюють запропоновані вигоди, але Річ Посполита може слушно відчувати, чи способи та засоби офіруючих можуть порівнятися із таким щедрим датком? Бо коли ці суми, взяті звідкілясь, вишукано чи позичено до певного часу недостойним чином, то офіруючі обов'язково будуть повинні за взаємними зобов'язаннями розрахуватися зі своїми принципалами чи кредиторами, відтак Річ Посполита, утяжена боргами, потраплятиме в замішанину від загальних протидій і не турбуватиметься про суспільне добро, але про сторонні інтереси, щоб віддати одержані пожертвування не без свого ущербку та шкоди.

7. Найясніший електор бере на себе обітницю (не на словах) одібрати при безстрашній мужності та відвазі Кам'янець-Подільський і презентує на те своє військо і власну артилерію на його здобування, навіть здоров'я та життя своє віддає вітчизні, а щоб уміцнити у рицарських грудях військового народу правдиву любов до себе, бере на себе при такому великому дбанні за Річ Посполиту стільки праці, турбот та піклування з ушкодою свого здоров'я.

¹⁷⁴⁶ Термін Україна вживається тут на означення Київщини.

8. Так само Поділля, Україну ¹⁷⁴⁶, Волохів, Мултян, коли зможе, поверне до найяснішої Річі Посполитої чи ж то війною, чи після постанови миру, — матиме це за найперше старання, щоб не тільки встановити золотий час бажаного миру, але й поширити землі най-

¹⁷⁴⁷ Сармацька держава — Польща. У XVI—XVIII ст. було прийнято називати сучасну землю іменем якогось давнього народу. Отож Сарматія була Польщею, Україна — Роксоланією тощо.

яснішої Річі Посполитої в давніх межах Сармацької держави ¹⁷⁴⁷, і все, що тільки відпало, поверне Річі Посполитій, про що матиме цільне своє дбання.

9. Більше того, найясніший електор декларує, що на потім, на всі випадки несподіваних воєн, Річ Посполита буде найретельніше уміцнена і на будь-яку небезпеку, що траплятиметься, має посилати і власним коштом забезпечити шість тисяч свого війська за вимогою станів королівства або ж готовими грошми [подбає] про затягнення певної кількості війська, потрібної для суспільних цілей. Це все лишаємо на вільний розгляд станів Річі Посполитої.

10. Коли б випало увійти в суперечку за котресь своє князівство, він міг би домовлятися з сусідами про заміну на якусь далеку чи близьку до Річі Посполитої провінцію, щоб прилучити її до Корони при належному розгляді найяснішої Річі Посполитої, відтак усіляким до того способом дбатиме, скільки зможе, щоб виявляти до вітчизни правдиву любов свого зобов'язаного серця.

11. Відновлення монети, котра в тих краях погана і зіпсована, а в краях найяснішого електора добра й виборна, буде направлене самою високістю генія того державця, і торгівлю буде припроваджено до квітучого стану; має-бо до того великі засоби з Липська ¹⁷⁴⁸ та інших країн і всі зобов'язання станам Річі Посполитої зможе висвітлити з охотою, — це буде справді учинено.

12. Своїм коштом закладе рицарську школу для освіти молодих людей у жовнірській математиці, фортифікації і для повного військового навчання, щоб шляхетська молодь якнайкраще розвивала вроджений геній до військових занять.

13. Усі фортеці утримуватиме в найліпшому порядку і з великою охотою здійснюватиме все для найяснішої Річі Посполитої, що було введено у звичай як належність у стародавнім та новім війську, — виконає твердо обіцяне, що засвідчує урочистою присягою через пана свого посланця, й декларує всіляку безпеку.

14. Отже, коли найясніша Річ Посполита піднесе на свій трон через вільні голоси досконалого у щасті й доброті пана, непереможного у мужності й відвазі, не зв'язаного ні залежністю, ні будь-якими зв'язками із ворожими домами Європи, то саме небо благословить таку щасливу елекцію, якою пан Бог виказав би ласку всемогутньої своєї десниці, покликавши найяснішого електора на лоно і у склад спільного для всіх костюлу божої матері, і далі так само вже утримуватиме, додавши сили для більшого прирощення тієї святої релігії. Це набирає особливої сили, бо найсвятіший електор, не з бажання правити (що буває сильніше всіх інших пристрастей), але з особливої любові до віри й найдорожчої свободи, зважився на таке змагання, покладаючи сподіванку тільки на самого Бога, що зігріє серце вільного народу, нахилить голоси виборців, викличе схильність великих громадян, і той, котрий дає на голови королівські корони і перед яким, падаючи на коліна, тремтять народи, приведе до пожаданого кінця думку й бажання найяснішого електора.

Щоб знищити всілякі сумніви у пункті щодо католицької віри, котру правдиво прийняв його милість князь Саський, коли б хто сумнівався, можна запитатися для ліпшої і певної інформації у його милості ксьондза папського нунція і його милості ксьондза біскупа Пассавського, цісарського посла, котрі це ствердять доброю вірою.

Після елекції на вибрання на польське королівство князя й електора саксонського, перш ніж дійшло до присяги, він, Август, подав на латинським письмі до станів Річі Посполитої таку пропозицію, яка тут кладеться польською мовою:

¹⁷⁴⁸ Л и п с ь к — Лейпціг.

ПРОПОЗИЦІЯ

від його королівської милості після елекції станам
Річі Посполитої, перш ніж дійшло до присяги
на *racta conventa*¹⁷⁴⁹,

тобто на установи коронних прав, подана з таким змістом,
з латинської на польську мову перекладена:

¹⁷⁴⁹ *Racta conventa* — умови, що їх подавав польський сейм новому королеві, які обмежували його владу.

Оскільки мені випадає присягати без порушення моєї совісті, подаю для того такі *racta conventa*, які я міг би виконати досить певно, бо обіцяти і братися, а не виконати — це річ шкідлива для сумління, а для репутації непристойна.

Отож аби я, не дай Боже, не піддавався доріканням або ж не підпав вічній неславі, яка починається із закладання славного фундаменту, кладу пояснення щодо виконання статей станам Річі Посполитої.

¹⁷⁵⁰ Тобто не вганявся за прихильниками; ясна річ, що ця фраза цілком риторична.

По-перше, я не тільки не мислив досягти того трону й маєстату, але й за голосами людськими¹⁷⁵⁰ не старався ніякими способами, щоб воля божа не відходила в цьому ділі від мене. Отож, коли б хтось знайшовся і заперечив, що був на ті голоси мною найнятий чи підкуплений, Богом свідчу, що жодного слова з моїх вуст не чув і не мав таких від мене доручень, бо я найменше своє слово кладу на одній шальці із власним життям.

¹⁷⁵¹ Михал Вишневецький.

А що стосується мого зобов'язання, скажу: давніший король, його милість Михал¹⁷⁵¹, обіцяв уміцнити тільки один Кам'янець-Подільський, заставивши все господарство у повній цілості, а до виплати боргів не був зобов'язаний, окрім 150 тисяч золотих, однак і ці фортифікації¹⁷⁵² та виплати належно не здійснив.

¹⁷⁵² Фортифікації — тут: обіцянки.

¹⁷⁵³ Йдеться про забезпечення Марії-Казимири, дружини Яна Собеського.

Тепер же на саме забезпечення її милості найсвятішої королеви¹⁷⁵³ треба виплатити 200 тисяч, і на ці всі витрати мушу немало витратити прибутків з економії¹⁷⁵⁴.

¹⁷⁵⁴ Тобто з королівських маєтків.

Через турецьку війну публічні податки не збираються по багатьох місцях, а через це і економії в цей час вичерпалися. Найліпшу реляцію про все те може вчинити пан коронний підскарбій.

Але, трохи відступивши від того пункту з минулих пактів, пильно прошу, щоб пункт про відречення від престолу був викреслений, і то не тому, що я хотів би когось іншого посадити на своє місце, але ніяк не можу зізволити на те, щоб зовсім не можна було мені просити природного спокою, коли буду зморений службою вітчизні або ж похилими літами. Паном Богом свідчу, котрий усе знає і в усі людські проникає таємниці, що такий великий тягар беру на себе не з якої іншої причини, тільки для належної прислуги Божому маєстатові, для збереження християнської віри й оборони занепакої вітчизни; бо така була воля найсвятішої ласки, яку завше дізнаю над собою, через що при згоді сідаю на цім троні і маю в Бозі сподіванку, щоб те королівство з усіма кордонами привести до давнього щастя. Отож я у Варшаві мешкати не думаю, але там буду, де йдеться про Божу хвалу, про цілість Річі Посполитої і про втрачені провінції. Треба тож, щоб для такого жнива було обдумано, кого з людей наблизити до моєї особи, бо я, поки не обміркую безпеки моєї вітчизни з усіх боків, щоб після тих усіх струсів вона тріумфувала, тішачись із сподіваного миру, доти не повернуся. А більше декларувати не можучи і не чинячи ніяких інших жодних обітниць та надій, котрими мав би заводити Річ Посполиту, одурюючи і своє сумління, боронитиму власним здоров'ям вітчизну в усіх нещастях, у чому мені, Христе-Боже, королю королів, котрий мене посадив на цім маєстаті, допоможи!

Для задоволення Річі Посполитої приймаю такі пункти:

Клейноди, заставлені у чужоземного війська, обіцяю викупити і віддати до скарбу.

¹⁷⁵⁵ Пнев — місто біля озера Пнев у Польщі.

Відступаю суми з Пневського¹⁷⁵⁵ староства — 150 тисяч.

Беруся уфортифікувати своїм коштом Львів.

Матиму допоміжне шведське військо.

Матиму посильне старання про суму грошей на військо від короля, його милості, французького, через якого дбатиму й про мир з турком.

Після таких пропозицій нововибраний король Август виконав належним порядком присягу Річі Посполитій на утримання давніх шляхетських прав та вольностей, потім із великим тріумфом та радістю був коронований у Кракові 15 вересня.

При такому стані у Польщі Велика й Мала наші Росії, після земних та плавних вищеописаних військових турбот, спочиваючи в домах, думали і промишляли про воєнний марш під бусурманські житла на прийдешнє літо, через це і річка Дніпро за гетьманським наказом зі своїми вітками та всілякими урочищами, почавши від Переволочної вниз, аж до самого Очаківського лиману, була 24 листопада зревізована та зреєстрована невідомо для чого через полтавського полковника ¹⁷⁵⁶ та козаків, які там бували. Так само було залишено у військовій канцелярії описаний тракт від Мішуриноного Рогу до Очакова, до Богу і Піщаного на ньому броду. Цей реєстр дніпрових віток, як і тракт отой для відання в потонні часи, кладеться тут отакій:

¹⁷⁵⁶ Павла Герцика.

РЕЄСТР РІЧОК І ПРИКМЕТ,

які лишаються з обох боків річки Дніпра,
починаючи від міста Переволочної

*Прислано у військову генеральну канцелярію
від Полтавського полковника 24 листопада 1697 року.*

Спершу по цьому боці,
що від Переволочної

По тому боці річки Дніпра
і прикмети,
почавши від Переволочної
або від Мішуриноного Рогу

¹⁷⁵⁷ Ревучий (Ревун) — камінь на порогах Дніпра біля острова Ревун.

¹⁷⁵⁸ Річок Вільнянок є дві: одна між Таволжною та Кічкасом, друга — права притока Самари.

¹⁷⁵⁹ Голова — початок, край (річки, границі). Це речення треба читати так: «Річки Вільнянки вище початку Тарки».

¹⁷⁶⁰ Йдеться про річку Будилку — праву притоку Дніпра.

¹⁷⁶¹ Тобто над Вільним порогом.

<p>1. Річка Ворскло, яка впадає в Дніпро.
Річка Орель.
Річка Чаплинка.
Річка Протовч.
Річка Самар.
Річка Ворона.
Річки Осокорівки, одна нижче Пісковатого, а друга проти острова Дубового.
Річка Таволжна.
Річки Вільних ¹⁷⁵⁸, вище Тараської голови ¹⁷⁵⁹.
Річка Кічкаська.
Річка Московка.
Річка Кінська.
Річка Анчакрак.
Річка Карачакрак.
Балка Маячка.
Річка Аталікова.
Річка Білозірка.
Річка Чорна.
Річка Тарасівська.
Річка Грушівка.
Річка Томаківка.
Річка Кам'янка.
Річка Кам'янка друга.
Річка Лиса Гірка.</p> | <p>1. Річка Омельник.
Балка Свідковська, нижче Ревучого ¹⁷⁵⁷.
Річка Свинківка.
Річка Домонткан.
Річка Савоткан.
Балка Щурівська.
Балка Романківська.
Балка Котівка.
Балка Тарамська.
Балка Станова.
Балка Сажавка.
Річка Сура.
Балка Звінська.
Річки Вовніжки.
Річок Будилок Радом ¹⁷⁶⁰.
Балка Таволжанка.
Балка Лична.
Річка Вільна.
Балка Хортицька.
Річка Біла.
Острів Великий Личний.
Острів Дубовий, над Вільним ¹⁷⁶¹.
Острів Хортицький.
Острів Белеїв.
Острів Білій.
Острів Тарасівський.
Острів Томаківський.</p> |
|---|--|

Спершу по цьому боці,
що від Переволочної

По тому боці річки Дніпра
і прикмети,
почавши від Переволочної
або від Мішуриноного Рогу

Річка Микитин Ріг.
Річка Чортомлик.

Сулимовий, вище Товстих
Пісок.
Острів Скарбний, до самої
Січі.

ОСТРОВИ ПО ДНІПРУ
ВІД ПЕРЕВОЛОЧНОЇ.

Пороги дніпрові,
по яких все козацьке городове
українське та низове військо,
що по дніпру мешкає,
запорозьким військом
називається.

¹⁷⁶² Поріг Лоханський.

Острів Поперечний.
Острів Хурсин.
Острів Великий, над Чорною
лукою.
Острів Гречаного.
Острів Монастирський.
Острів Гринев.
Острів Становий.
Острів Кодачок.
Острів Сурський.
Острів Княгинин.
Острів Козлів.
Острів Дубович, над Волні-
гом ¹⁷⁶³.
Острів Таволжний.

Перший поріг Кодак, Воло-
шинова Забора.
Поріг Сурський.
Поріг Лоханій ¹⁷⁶².
Поріг Стрільчий.
Поріг Звонець.
Поріг Княгинин.
Поріг Ненаситець.
Поріг Вовнігн.
Поріг Будило.
Поріг Таволжний.
Поріг Личний Вільний ¹⁷⁶⁴.

¹⁷⁶³ Тобто за порогом Вовнігн.

¹⁷⁶⁴ Два пороги: Лишний та Вільний.

ОСТРОВИ, РІЧКИ, ВІТКИ ТА ІНШІ ПРИКМЕТИ
ПОНАД РІКОЮ ДНІПРОМ, ЩО Є ПО КРИМСЬКОМУ БОЦІ,
ЯКІ ПОЧАТОК СВІЙ МАЮТЬ ВІД СКАРБНОГО І ТАК НАЗИВАЮТЬСЯ:

Перша вітка Лободиха, а там-таки є і острів Лободиський.
Вітка Метлиха.
Вітка Заплавна.
Річка Кінська.
Сі вітки Лободиського острова і річка Кінська скінчилися в
Карайтабені в Бистрої ¹⁷⁶⁵.
Вітка Татарка Підпільна.
Вітка Басанка.
Вітка Поперечна Татарка.
Вітка Царівська і острів Царівський, де сторожа бувала низо-
вого війська від городків в немирові часи.
Вітка Чаплинка і острів Чаплинський.
Вітка Єпатих ¹⁷⁶⁶ а там-таки й острів Євпатиський.
Ці вітки та острови, почавшись від Татарки й Басанки, кінча-
ються біля Євпатихи.
Вища голова Каїрі ¹⁷⁶⁷.
Перша вітка Кінська, від вищої голови іде понад полем.
Вітка Грушівка біля того-таки острова Каїрського.
Вітка Келеївка вища.
Друга Келеївка нижча.
Вітка Перевал і Барабашева плавля ¹⁷⁶⁸.
Вітка Котовка.
Вітка Гниловод.
Вітка Гребениха.
Вітка Волошка. З тієї вітки Волошки вітка Жовта, впадає у Во-
лошинове озеро.

¹⁷⁶⁵ Карайтабень Бистра —
лівий рукав Дніпра між річками Сири-
цею та Білозіркою.

¹⁷⁶⁶ Вітка Євпатиха.

¹⁷⁶⁷ Каїр — рукав Дніпра, йдеться
про його горішній відрізок. Сам Каїр
має три вітки: Узур-Каїр, Мечеть-Ка-
їр і Бююк-Каїр. У Величка подаються
їхні українські назви: Кінська, Грушівка,
Келеївка.

¹⁷⁶⁸ П л а в л я — плавня.

- Вітка Губська вища.
 Вітка Губська нижча.
 Вітка Шавулиха.
 Вітка, названа Крутій.
 Вітка Чаплинка, там-таки, нижче Крутих.
 Вітка Гниловодець Малий, впадає у Волошинове озеро.
 Вітка Волошинові Гирла.
 Вітка Костирська Перебойна.
 Вітка, названа Дурицька, і острів Дурицький.
 Вітка, названа Кривій.
 Ці всі вітки, почавшись од вищої голови Каїра, впадають у Дніпро під Аслам-городком.
 Таванського острова вища голова від Аслам-городка на низ.
 Вітка Кінська Вища Голова.
 Вітка Біле озеро в тому ж крузі.
 Вітка Розкопанка, нижче Таванського озера.
 Таванський острів зі своїми вітками скінчився біля Голої пристані. Ота Гола пристань так називається, бо татари, кочуючи в полі, там свої статки ¹⁷⁶⁹ напували.
 Острів Британський, нижче Голої пристані і річище Британське.
 Вітка Британ.
 Вітка Кінська Гнила.
 Вітка Хрулова, а з тієї Хрулової вітки річище, там-таки є три острова, що їх звать Хрулові.
 Озеро Лиман Хруловий, на нижчій голові Хруловій.
 Вітка, названа Кринки.
 Вітка Кінська, іде з Хрулового озера під полем.
 Вітка Турська.
 Озеро Тягинське, може називатися Лиманом.
 Озеро Гирло Глухе вище.
 Озеро Гирло Глухе нижче.
 Корнійків затон і Корнійкова коса.
 Урочище Барабашеві Гатки.
 Плавля, названа Вчорашнє.
 Вітка Кінська, нижче Вчорашньої, іде під полем у Великий Лиман.
 Розкопанка Олексієва.
 Вітка Голубів Прогній.
 Бугор Вищий Олексіїв.
 Бугор Нижчий Олексіїв.
 Вітка Прогній Кардашинський, впадає в Кардашинський-таки лиман.
 Вітка Олексієва Перебійна.
 Вітка Маслово Перебійна.
 Вітка Борщева Перебійна.
 Коса над Кардашинським лиманом Борсунка.
 Вітка Боброва.
 Острівці Боброві, нижче Бобрової.
 Вітка Калинівка, а при ній і Солонецький острів.
 Острів Солонецький.
 Вітка, названа Радкова ¹⁷⁷⁰.
 Вітка Солонецька.
 Гирло Солонецьке, впадає в Солонецькі озера.
 Дніприще Сухе — вітка, котра впадає в лиман, злучившись із Кінською.
 Плавля Краснякова.
 Коса Нетеребська.
 Вітка Середина.
 Коса Зборовська.
 Куджулова Переволока, впала у Зборовський Кут.
 Вітка Прогній Зборовський.
 Грекова пристань.
 Грекові Ольхи.

¹⁷⁶⁹ Статки — худоба, коні.¹⁷⁷⁰ В оригіналі: Радкові.

Пристань Сагайдачного.
Садки.
Ярошів острів.
Вербова Сага.
Бузовий Прогній.
Середній Прогній.
Росоховатий Прогній.
Солоні озера.
Васильків Прогній.
Перевіз Татарський, де кримська орда на білогородський бік,
а білогородська на кримський перевозяться.
Вежа в Стрелиці навпроти Очакова.
Острів Тендра, де недалеко й море починається.

ОСТРОВИ, РІЧКИ,
ВІТКИ ТА ІНШІ ПРИКМЕТИ З ЧИГРИНСЬКОГО БОКУ,
ЯКІ Є ПОНАД РІЧКОЮ ДНІПРОМ, СПИСАНІ 1697 РОКУ,
ПОЧАВШИ ВІД СКАРБНОГО, ТАК НАЗИВАЮТЬСЯ:

Острів Козулин і вітка Козулина.
Дві вітки Темні, а нижче тих віток вітка Перевал Темний.
Старий Дніпро, над яким є острів.
Вітка, названа Бучки, а з тих Бучків виходять Поперечні Бучки.
Вітка Тихенька, там-таки вітка Білороботчиха.
Вітка, названа Юсківська, де і острів Юсківський зветься.
Вітка Підпільна.
Вітка Боровицька.
Річка з поля нижча голова Базавлука.
Вітка Заплавна.
Вітка, названа Млинки.
Річка Польова Грушівка.
Річка Тернівка, нижче.
Вітка Кислівка, там-таки Шаховка-вітка-таки.
Вітка Дмитраківка.
Вітка Друга Дмитраківка.
Вітка Хвенна, там-таки вітка Шевчиха.
Вітка Чаплинка.
Вітка Шабельна.
Вітка Микільська, там-таки вітка, названа Перевал.
Ті всі пом'януті вітки впадають у Велику Воду, а з Великої Води
гирла впадають біля самої Січі в ріку Дніпро.
Острів Скалозубів і річище Скалозубове посеред Дніпра.
Острів навпроти долини, названий Дурний, де і річище зветься
Дурне.
Вища голова Носаківського ¹⁷⁷¹, там-таки є вітка Дармалівка,
що йде під полем.
Вітка друга Дармалівка, нижче тієї.
Вітка третя Дармалівка суха, нижче тих двох, через Носаків-
ський острів.
Дніприще Криве, там-таки є вітка, названа Заплавна, взялася
з Кривого Дніприща.
Там-таки, з того Кривого Дніприща, взялася вітка, названа
Жучиха.
А з того ж Кривого Дніприща взялася вітка Клочиха.
Вітка, названа Боброва, а взялася вона з Дніпра і впадає в Криве
Дніприще через острів.
Вітка нижче Бобрової Яретиковий Перевал, впадає в Носаків-
ський затон ¹⁷⁷².
Всі вітки, почавшись від Скалозубового острова, впадають у
Носаківський затон, а з Носаківського затону гирло знову йде в
Дніпро.

¹⁷⁷¹ Тобто початок ріки Носаківки, пра-
вої притоки Дармалівки, що впадає у Дні-
про.

¹⁷⁷² З а т о н — розлив, затоплені місця.

Острів, названий Омеловий, нижче Носаківського, вище котрого і вітка іде Омелова, а там-таки з поля впадає річка Омелова.

Острів нижче Омелового, названий від тієї Кам'янки, що нижче городків є за три милі, там-таки є балка і городище Пропастне.

Острів Космацький, вище голова Космахи, вітка Космаха, з якої взялася Космашка.

Вітка Підпільна.

Вітка Яремівка.

Ці вітки три — Космаха, Космашка і Яремівка — повпадали в Космацький затон, що є під Казикерменом, а річка Дримайлівка впадає в той-таки Космацький затон з поля.

Острова Козацького вища голова, минувши Казикермен.

Річище, назване Козацьке, в яке впадає з поля Кам'янка.

Вітка Річище Криве, впадає в Козацькі озера.

Вітка Гниловод, впадає в Гниловодські озера.

Річище, назване середнє Козацьке, котре взялося з Козацьких таки озер.

І те річище Козацьке впало в Дніпро нижче гори Богруна, де кінчається й острів Козацький.

Острів Тягинський і річище Тягинське, вища голова Інгульського, там-таки і вітка Інгульська, де впадає з поля Інгулець.

Острівці Сомоки.

А той острів Інгульський кінчиться біля Городища, на вищій голові Перевізькій.

Вища голова Верьовчиної Западі.

Вища голова Кошового острова.

А там-таки острови, названі Виноградне і Точкове.

Вітка там-таки, зветься Кошове.

Річище Ольхове, нижче Кошового.

Вітка Маслова, нижче Ольхового.

Острівці Кривоглійні.

Гирло впадає в Дніпро з Маслових озер.

Вітка Корабельне, вища голова нижче Кошового, взялася вона з Дніпра.

Вітка Борщівка Вища, котра взялася з Дніпра, нижче Корабельного.

Вітка Друга Борщівка поперечна.

Вітка Третя Борщівка Підпільна, впадає в лиман під Козій Ріг, нижче Корабельного.

Вітка Четверта Борщівка, названа Середня, впадає в лиман.

Ольхове річище, впадає в лиман нижче Борщівки.

А біля Ольхового на лимані два острівці є, названі Ольховії.

Острів Ольховий і Бубликова вітка, там-таки в тому острові, з того острова та вітка Бубликова впала в лиман.

Коса Бубликова, з того-таки острова Бубликового входить в лиман разом з Дніпром.

РІЧКИ, БАЛКИ ТА ІНШІ ПРИКМЕТИ ПОЛЬОВІ
з ЧИГРИНСЬКОГО БОКУ, ЯКІ Є ПОНАД РІКОЮ ДНІПРОМ,
ПОЧИНАЮЧИ ВІД СІЧІ ДО РІКИ БОГУ,
А ВІД БОГУ ДО САМОГО ОЧАКОВА ТАК НАЗИВАЮТЬСЯ:

Перша річка Базавлук, впадає в Колотовське і у Велику Воду.
А в Базавлук, нижче Січі на півмилі, з лівого боку впадає в нього Солоня Росош, а з правого боку Польова Кам'янка.

Річка Сокоорівочка менша, впадає у Велику Воду.

Річка Осокорівка Велика, впадає в ту ж таки Велику Воду.

Річка Золота, впадає в Дніпро навпроти Скалозубового острова.

Річка, названа Дурна, впадає в Дніпро навпроти Поперечної Татарки.

Річка Носаківка Вища впадає навпроти острова Носаківського в Дримайлівку.

- Річка Друга Носаківка, впадає у ту ж таки Дримайлівку.
 Річка Третя Носаківка, впадає в ту ж таки Дримайлівку.
 Річка Четверта Носаківка, впадає в ту ж таки Дримайлівку.
 Річка Омелове Річище, навпроти Омелового острова.
 Річка Кам'янка нижче Казикермена, впадає навпроти свого Кам'янського острова і навпроти Гребенихи.
 А нижче тієї Кам'янки балка і городище Пропастне над самим Дніпром.
 Річка Дримайлівка вище Казикермена, впадає в Космацький затон. Тут Казикермен при березі Дніпра.
 Річка Кам'янка, впадає нижче Казикермена в Козацьке річище.
 Річка Боргунка Вища впадає в Козацьке-таки річище.
 Річка Боргунка Нижча, впадає в те ж таки Козацьке річище.
 Скеля Боргун, проти Хрулового острова, на якому є старовинне городище.
 Річка Тягинка, впадає в річище Тягинське, де й городище Тягинське.
 Річка Тернівка, впадає в Інгульське з поля.
 Річка Малий Інгулець, впадає в те ж таки Інгульське, а з Інгульського — в Дніпро навпроти Вчорашніх.
 Річка Верьовкіна — з поля.
 Річка Білозірка, впадає в Білозірський лиман.
 Урочище Козій Ріг — в гирлі Дніпра, де Корабельне впадає в лиман і Борщівку.
 Річка Малий Солонець, впадає в лиман.
 Ріг¹⁷⁷³ Станіславів.
 Річка Солонець Великий, нижче Станіслава.
 Семенів Ріг, нижче Солонця Великого, — до ріки Богу.
 Берег Руська Коса — біля самого гирла ріки Богу, де Буг впадає в лиман.
 Гора Оджикчол — перейшовши ріку Буг над лиманом; Царі Комиші — над тим-таки лиманом, під самим Очаковом.

¹⁷⁷³ Ріг — мис.

РІЧКИ, БАЛКИ ТА ІНШІ ПРИКМЕТИ ПОЛЬОВІ,
 з КРИМСЬКОГО БОКУ, ЯКІ Є ПОНАД РІКОЮ ДНІПРОМ,
 йДУТЬ ВІД СІЧІ ДО САМОЇ ВЕЖІ І ТАК НАЗИВАЮТЬСЯ:

- Перша річка Мамайсирка, впадає в Кінську нижче Лободихи.
 Гора Карайтабень — навпроти Старого Дніпра.
 Гора Баба й Бабина балка є там-таки.
 Річка Рогачик, впадає в плавлю свою Рогачицьку.
 Річка Євпатиха, впадає навпроти Дніприща Кривого в Дніпро.
 Річка Мечетна Каїрка, там-таки впадає в Кінську і в Каїр.
 Річка Друга Каїрка, там-таки впадає в Кінську і в Каїр.
 Річка Третя Каїрка, там-таки впадає в Каїрський луг.
 Річка Четверта Каїрка Західна, там-таки в Кінську впадає.
 Річка П'ята Каїрка — навпроти вітки Дурицької.
 Річка Вуливало — навпроти Кривих впадає в Кінську.
 Річка Суммомова — навпроти Кривих, впадає в Кінську.
 Річка Олешки, впадає в острові навпроти Вчорашніх, і луг там є під назвою також Олешки.
 Луг, названий Жоловецький, з прогоями.
 Ольхи Великі, з прогоями.
 Пристань Борщова.
 Луг Зборовський — над лиманом.
 Грекова пристань і Греків луг — навпроти Зборовської коси над лиманом.
 Сагайдачного пристань і луг Сагайдачного — там-таки над лиманом.
 Урочище Садки, нижче Сагайдачного, над лиманом.
 Острів під назвою Янушовий, там-таки і річка є, названа Янушова, над лиманом.

¹⁷⁷⁴ Сага — річкова затока.

Сага ¹⁷⁷⁴ Вербова і пристань Вербова — над лиманом.
Сага Бузова і пристань Бузова — над лиманом.
Могила Сторожова, нижче Середнього Прогною — над лиманом.

Прогній Середній — над лиманом.

Прогній Росоховатий — над лиманом.

Прогній Васильків — над лиманом.

Пристань і перевіз, де перевозиться кримська орда на білогородський бік, а білогородська на кримський бік до Очакова, а від пристані й перевозу до вежі чверть милі.

Острів Стреличний втягається в саме Чорне море нижче вежі.

Вище тієї вежі є острів під назвою Тендра, на Чорному морі, на якому на нижній голові того острова є сім тополь, а під тими тополями є вода, звана *солодкою*, і той-таки острів Тендра на нижній голові в ширину є на гони ¹⁷⁷⁵, а в інших місцях він — на три ступені ¹⁷⁷⁶, а подекуди на чотири, на п'ять і на шість, на десять і на дванадцять, а подекуди й більше.

¹⁷⁷⁵ Гони — синонім стадії (185—192 м), великі гони мали 256 м, малі гони — 128 м.

А того згаданого острова розташування може бути на сім миль ¹⁷⁷⁷.

¹⁷⁷⁶ Ступені рівнялися величині кроку.

¹⁷⁷⁷ Українські милі розрізнялися: велика (12057 м) й мала (8958 м).

Після тих щасливих вищеописаних дволітніх російських та козацьких перемог над Казикерменом та Азовом російський Марс захопився був піти війною на бусурманські житла під Тягинню або під Очаків, і для того гетьман Мазепа, відшукавши з Полтавського полку кількох козаків, котрі добре знали поле та шляхи до Азова та Білогородщини, звелів їх про те докладно розпитати у військовій канцелярії. Вони на опиті сказали, що тракт від Мішуриноного Рогу біля Переволочної до ріки Богу та Піщаного Броду іде гребенем до самого Інгульця, поминаючи і з правої, і з лівої руки річки, які там є.

Пішовши від Дніпра, перший стан на вершині Омельника, де будуть і дрова, і вода.

Другий стан на річці Кам'яночці, де також дрова з терня і досить буде води; на тій Кам'яночці будуть для табору броди, а будуть і трудні місця, де треба робити переправи.

Третій відпочивок на Інгульці, де води і дров буде досить, там є такий брід, що ним може йти табором кільканадцять лав, а інші місця чи плесовий, чи перегнійний, чи крутобережний будуть, і там не можна робити переправи, а кінноті можна перейти і вище, і нижче.

Четвертий стан на річці Бешці, яку треба переходити, і там дров і води буде досить, є там такі місця, що можна пройти табором без утруднень, а є і такі, що треба робити переправи.

¹⁷⁷⁸ Пропуск в тексті.

П'ятий відпочивок на річці [...] ¹⁷⁷⁸, котра з правої руки йде від Чорного лісу, а котить в Інгул, на якій лози і терня є, і вода плесами, треба йти понад нею, не переходячи до Інгула.

Шостий відпочивок на річці Інгулі, де теж буде досить дров, на ній знайдуться два шляхові броди, якими здавна ходять по рибу. Оцими бродами можна йти табором у три і в чотири лави, коли вода мала, а, oprіч тих бродів, на інших місцях переправу робити трудно через численні плеса й круті береги.

Сьомий відпочивок біля Сугаклії та Сугаклайчика, де будуть дрова й води досить, а перехід важкий, хіба буде треба робити переправу. На оце місце ішло під Чигрин і турецьке військо; а не доходячи Сугаклії, буде на шляху грузька балка, через яку табору нелегкий перевіз.

Восьмий відпочивок над Мертвоводом, від якого до Сугаклії треба, [щоб] днювати, добре йти, там і вода, і дрова будуть.

Дев'ятий відпочивок теж над Мертвоводом, де й переходити Мертвовод, до якого треба цілий день йти понад тим-таки Мертвоводом; на тій річці є брід, котрим можна табором йти в десять лав, а по інших місцях можна і по більше лав йти; щодо дров там важкувато.

Десятий відпочивок на річці Гарбузиній, котра іде в Мертвовод, на якій також вода є, а з дровами трудно, перехід же через неї неважкий.

Одинадцятий відпочивок біля річки Бога, коло броду Піщаного, де турки робили міст, там досить дров, а для переходу треба чи пороми мати, чи міст, для таборів треба тягарів, а на роблення мосту в близьких околицях можна знайти придатного дерева.

Від Богу-ріки пішовши, перша річка Чарталая, на якій для табору треба робити переправи.

Неподалець від того друга річка Чарталая, яка буде неважка до переправи, а на обох тих річках дров нема взагалі.

Третя річка Чакчаклій, на якій води й дров можна добути, тут може бути від Богу третя ночівля.

Четверта ночівля, коли йти до Тягині або до Білогорода, на річці Телингулі, де дров і води буде досить і переправа легка.

П'ята ночівля в Куяльниках, до якого від Телингуля добряче треба йти день; там вода є, а дров мало, зате переправа легка.

Шостий відпочивок на Сухому Куяльнику, де вода буде, дров нема, а переправа легка.

Сьомий відпочивок на третьому Грузькому Куяльнику, на якому з дровами трудно, вода є, а переправа неважка.

А звідти восьма ночівля біля самої річки Дністра, простуючи чи до Чарборі чи до Паланки,— цей перехід треба йти, пильнуючи, з таборами день.

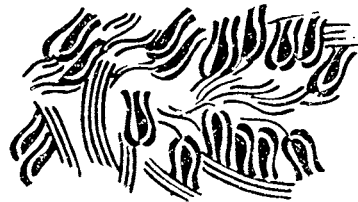
Після того переходу від ріки Богу до Дністра опріч вищеописаних річок, лежать сухі балки, які треба переходити.

А коли під Очаків вести тракт, то, перейшовши вищезгадану річку Чакчалій, повернути ліворуч і мати ночівлю на річці Зуберезані, куди день ходу з пильністю від Чакчалія; вода там є, а дров нема, переправа неважка.

А звідти ночівля на вершині Березані, де вода буде, з дровами трудно, а переправа неважка.

А від Березані до Очакова півдня ходу, на цьому переході є безіменні балки, тільки неважкі для переходу табором; поблизу Очакова дров нема.

А коли б військам переправитись через Дніпро під Орлом, то треба переходити річку Омельник, прямуючи на цей шлях, котрий від Мішуриноного Рогу, його вище описано.

Про величину землі та вод, які є у піднебесній; про шкідливе татарське вторгнення у слободи; про королівського посла на сеймик з інструкцією; про повторну фортифікацію Тавані і першу Казикермена; про гетьманський з білогородським воеводою похід до Аслам-Кермена і про ханське вторгнення там під наші обози зі звабним листом ханського гетьмана; про прибуття гетьмана та воеводи назад у свої дома; про повторне шкідливе ординське вторгнення у слободи; про Шереметове перебування в Римі; про папські й кардинальські йому подарунки і про його начебто схильність до римської віри; про турецькі приготування на війну супроти цісаря і на Чорне море супроти Москви та козаків; про турецьку схильність до миру із християнами; про перебування в Англії російського монарха і про затягання звітти корабельних майстрів на Дон до Воронежа; про вчинений мир цісаря з турками в Карловичах; про згоду опішнян та зінківців з бурковцями через генерального писаря; про лядський мир з турками в Карловичах із виторгуванням у них Кам'яця-Подільського; про постановлення в тих-таки Карловичах московського дволітнього миру з турками і початок тодішніх пактів; про тогорічну сушу з неврожаєм збіжжя і про початок голоду в малоросійському народі.

¹⁷⁷⁹ Календар з передбаченнями.

оку від світотворення 7206, а від пришествя у світ Будівного слова божого 1698 року. На цей рік краківський астроном Томаш Франтішек Ормінський, видавши свої мінущі ¹⁷⁷⁹, поклав у них під кожним місяцем такі дані про великість землі та всіх

вод, котрі є у піднебесній, які хоч подібні до байки та неправди і не належать до літописних речей, а однак, вигоджуючи потребі в курйозах, кладу їх від слова до слова в моєму теперішньому літописанні.

а) Округ земний, з води та землі складений, по латині *glubus terra* quiet, має навкруг німецьких миль 5400, а польських ¹⁷⁸⁰ 3600. Відтак, коли б не було ніяких перешкод, тобто ні лісів, ні гір, ані моря, то піша людина обійшла б його за два роки і 350 днів, а кінний об'їхав би за один рік і 175 днів.

в) Бо піший, коли пройде на день 5 миль, то, йдучи довкола землі, може за той час пройти 5400 німецьких миль, а потім повернеться на те саме місце, звідки вийшов, а кінний, коли пройде таких миль 10, то легко це зможе доказати в половину тих днів.

с) Розтягнувши той глоб ¹⁷⁸¹ в лінію, яка має пласких німецьких миль 9 277 200, то матиме краківських ліктів ¹⁷⁸² 15 168 222 000, тобто п'ятнадцять тисяч мільйонів сто шістдесят вісім мільйонів двісті двадцять дві тисячі, згідно Бросціуша ¹⁷⁸³.

¹⁷⁸⁰ Польська миля дорівнювала 7496 м, німецька — 5197 м.

¹⁷⁸¹ Г л о б — коло, земний округ.

¹⁷⁸² Л і к о т ь, або аршин, має 0,81 м.

¹⁷⁸³ Б р о с т і у ш Я н (Брожек Ян; 1585-1652) — польський математик і письменник, професор Краківської академії, де викладав астрологію, риторику й теологію.

d) Коли б цілий округ земний було розтягнуто в лінію і не мав би він на собі вод, гір, лісів, щоб на ній люди могли стати, то може їх поміститися (давши кожному не тільки стати, але щоб лежати міг безпечно такий плац) 48 608 000 000 000, тобто сорок вісім мільйонів шістсот і вісім тисяч мільйонів.

e) Давши отже таке місце, яке кожен зможе заступити стоячи, то всіх може стати на землі в такій широчині, як і вище, 168 217 082 000 000, тобто сто шістдесят і вісім мільйонів двісті сімнадцять тисяч мільйонів вісімдесят і два мільйони ¹⁷⁸⁴, але вже на такому місці ледве зможе обернутися.

f) Коли б в глобу, складеного із землі та води, могли б бути такі частини, як макове зерно, було б його 80 000 000 000 000 000 000 000 000, тобто вісімдесят тисяч мільйонів мільйонів, мільйонів, мільйонів.

g) Вода та земля, прирівняні до себе, дуже малу мають щодо себе пропорцію так що вода до землі виступає як єдине до числа 1290, тому деякі математики твердять, що більше є сухої землі, як води, і на вагу землі більше, ніж води, бо глибина морська, будучи тільки на дві милі, не може собою покрити землі.

h) Всієї води, котра є в усіх морях, річках та озерах, таких крапельок, як макове зернятко, буде всіх 12 167 000 000 000 000 000 000 000, тобто дванадцять тисяч мільйонів мільйонів, мільйонів, мільйонів, мільйонів, сто шістдесят і сім мільйонів, мільйонів, мільйонів мільйонів.

i) Землі всієї буде, опріч води, таких часток, як макове зерно, 67 833 000 000 000 000 000 000 000 000 000 000, тобто шістдесят і сім тисяч п'ять раз мільйонів, вісімсот тридцять і три п'ять разів мільйонів.

k) Зерен таких великих, як ячмінні, цілої землі з водою буде 20 000 000 000 000 000 000 000 000 000 000 000, тобто двадцять тисяч п'ять разів мільйонів. Землі ж самої тих зерен буде 16 958 250 000 000 000 000 000 000 000 000 000, тобто шістнадцять

¹⁷⁸⁴ Мільйон був найвищою цифрою в ті часи, поняття мільярд, більйон, трильйон тощо не вживали, через це тут і далі таке своєрідне читання високих чисел.

О. Тарасевич.
Схема геоцентричної будови
Всесвіту. 1683 (52).

королівська милість усіляку справедливість та увагу. В цьому також ніхто не може бачити зловживання владою його королівської милості у вітчизні, відтак освідчую зі щирим почуттям, що виявлятиму силу у вітчизні не тільки однією обороною, якою користуватимуться громадяни при ненарушеному утриманні старожитної волі, звичаїв та прав, але й виявлю свою міць та потугу там, де тільки виявиться вороже уярмлення, щоб забрати віддалені провінції королівства, поклавши працю на те діло для повернення, яке потрібне, а найперше для вирвання з поганських рук Кам'яця, на що його королівська милість присягнув.

Наостаток, коли б були якісь суперечні думки супроти його королівської милості, чого не сподівається, він у тому свідчить, що невинному все шкодить. Він уже дав докази твердості присяжного зобов'язання на щасливій своїй коронації, лишивши відкрите поле на декларованому сеймі миру, що свою державну особу, королівську достойність та акції хоче мати поєднані зі свободою та згаданими вольностями і навіть готовий пожертвувати своїми правами, щоб приподобитися звичаям Річі Посполитої.

Отож його королівська милість щиро зволив скласти при такій своїй обітниці той вальний мировий шеститижневий сейм у Варшаві на день шістнадцятий квітня у теперішньому році, щоб якнайшвидше звільнитися від завад і досягти при порозумінні бажаного з'єднання сердець; і хоч його королівська милість повний надії, що та пожадана єдність станів та сердець утвердиться ще перед сеймом, однак, шукаючи щастя, зичить, щоб якнайліпше догодити всьому внутрішньому заспокоєнню в Короні і у Великім Князівстві Литовськім, так як це утверджено рецесом¹⁷⁸⁹ коронаційного, щасливо відбутого сейму. Коли ж вітчизна заспокоїться зсередини, його королівська милість сміливо, при Божій допомозі, не на словах, як обіцяв, а щасливим успіхом кампанії, зараз-таки після сейму виконає своє державне слово. Через це не зичить його королівська милість, щоб, не тільки з огляду на право, а й через потребу кампанії, сейм не протягся хоч би днем більше над шеститижневий строк. Коли б, боронь Боже, лиха доля перешкодила б Річі Посполитій замішаннями, не було б нічого важчого тепер од цього вдіяно його королівській милості і було б смертоподібно віднаджувати його королівську милість від геройського чину. Що значить скіпетр і людські справи без подвигів, що значать подвиги без доброго Божого сприяння! А коли б теперішній заклик розбився об скелю чиєїсь завзятості, його королівська милість зволить вимагати від згаданих шляхетних послів дати в такому випадку здорову пораду. Заслуги коронного війська і Великого Князівства Литовського забезпечено за тим-таки рецесом коронації, але щоб міг його королівська милість предметніше виявити свою схильність перед рицарськими заслугами і щоб не могло бути ніякої шкоди Річі Посполитій, зичить, щоб стати наперед схотіли визначити раз назавжди той порядок, аби, звільнившись од боргових виплат, могли пунктуально виплачувати дві четвертини війську, що виходить у поле, і дві четвертини війську, що з поля бою вийшло. Тим самим і військова вправність не буде невідзначена і не буде ніякої перепони кампаніям через непевність війська, як це вже не раз бувало треба чинити за постановою його королівської величності, щоб навчив, як покутою уникнути кари.

Його королівська милість визнає за найліпший той спосіб улагодження, коли б однаково заціпав меншого і більшого в рівній Річі Посполитій, а не той, який витискує кривавий піт та сльози в убогих або в самих рільників.

Також гіберний, чи консистенційний, спосіб його королівська милість не може випробовувати, коли в одних добрах той самий тяжар є з пільгою, а в других мусять терпіти неподобства: жовнір, діставшись як до щедрих, так і до убогих добр, мусить допоминатися свого, тому його королівська милість не сумнівається, що Річ Посполита зверне на це увагу і захоче знайти спосіб усе владнати, зовсім не чіпаючи ніяких запасів у закордонних фортецях. Військо

¹⁷⁸⁹ Рецесивними статтями сейму називаються статті про невіршені справи на зібраному сеймі через закінчення строку його зібрання і відкладені на майбутній сейм, де мають вирішитися в першу чергу.

¹⁷⁹⁰ Ш е л я ж н а м о н е т а — найдрібніша польська монета.

не може задовольнитися самою платою, хай би як пунктуально вона доходила, бо там дорожнеча, а через заборону продавати провіант з-за ворожих кордонів купити його аж ніяк не можна, окрім того, там ходить не шеляжна ¹⁷⁹⁰, а добра монета. Річі Посполитій належить дбати про провіант на ті місця, так само і на піхоту, що піде на прийдешню, дасть Бог, кампанію, оскільки в порожнім краю без того обійтися не можна і мусили б усі від голоду впасти.

Щодо козаків, котрі на послугах Річі Посполитій. Для затримання влади над тим народом, щоб не віддалялись у ворожий бік, оскільки дідичні добра, як було доти, не можуть нести тягарів з огляду на давнє коронаційне право, хай при своїх оборотах та розміщеннях на зимових квартирах дістануть із повинності військової служби своє певне місце, виділене від Річі Посполитої.

¹⁷⁹¹ Тобто другого основного претендента на польське королівство, якого підтримував французький король.

Його королівська милість не хотів би відновлювати жорсткого жалю з приводу прибуття під Гданськ князя де Конте ¹⁷⁹¹, але оскільки його милість, король французький, маніфестує певні ворожі дії частково через захоплення кораблів, частково через арешти та інші неслухні учинки супроти міста Гданська, яке вірно пробуває біля коронованої голови його королівської милості і при Річі Посполитій, відповідно до своєї повинності та звичаїв, його королівська милість хоче мати певні думки сенаторів, як у тому має вчинити.

А оскільки його королівська величність бажає у цій шляхетній вітчизні впровадити золоті віки через зниження лихого монети (а вона — наче моровиця, яка нагло заражає) і хоче, згідно до свого державного слова, відзначити свої дні ліпшим металом, то зволить потребувати: хай уроджені послы піднімуть мову про відкриття монетного двору.

Кінчаючи, його королівська милість, наш милостивий пан, закликає всіх до згоди та єдності не тільки для того, щоб через назгоду та замішання не виросла хвороба, сильніша за лікарів, але і щоб панування його королівської милості було презентом теперішнього віку, який має у собі не марну надію, тобто, щоб зараз-таки після сейму народ утішився через щасливо зажиті успіхи стосовно Кам'янця. Все інше, що треба говорити, доручається широкому усному донесенню нашого посла і його належній оборотності.

Минулого літа, оскільки при Божій допомозі Тавань та розорений Казикермен не далися через добрих молодців козаків бути опанованими, то на відновлення Казикермена і на поправу попсованого турками Таванського замку за царським указом було спущено першою весняною водою від Києва до Казикермена багато байдаків з вапном, і зараз-таки, навесні, обидва ті замки, Тавань та Казикермен, почато робити і фортифікувати. Отже того літа замки укріплено і обведено кам'яними стінами, землею та глибокими фосами ¹⁷⁹², чого не було і за Турецької держави. А гетьман Мазепа зі всіма козацькими військами свого регіменту, також і бігородський боярин князь Яків Федорович Долгоруков з військами московськими та слобідськими козацькими у травні місяці ¹⁷⁹³ рушили з домів у военний похід. Всі війська скупилися за рікою Ореллю і, перейшовши ріку Самар, простували цим боком Дніпра аж до самого турецького городка Аслама над рікою Кінською, що лежить на кримському березі проти Казикермена, а прибувши туди, станули обозами непоодаль один від одного і відразу ж вислали з обох військ значні частини людей для реставрації Тавані й Казикермена: пізніше випроводжували постійно й інші такі ж частини свіжих людей на зміну втомлених працею, аж доки обидва тамтешні замки не доозброїли й не докінчили. Там-таки, під Аслам-Керменом, стоячи чималий час обозами і не чинячи супроти Криму жодного воєнного промислу, дочекалися до себе з Криму ханського прибуття з ордами, який, хоч двічі (не чіпаючи козацьких обозів) кусився на обози московські, однак, нічого там сподіваного не досягши, повернув назад до Криму. В той-таки час, тобто другого дня, полтавський полковник Іскра ¹⁷⁹⁴ з охочим як свого полку, так і з інших полків товариством, уганяю-

¹⁷⁹² Ф о с а — канал, рів.

¹⁷⁹³ І. Мазепа рушив із Батурина 15 травня, а 10 червня об'єднався з Я. Долгоруковим.

¹⁷⁹⁴ Іскра Іван (? — 1708) — полтавський полковник, загинув разом з В. Кочубесем через донос на І. Мазепу.

чись за ординськими рештками і віддалившись від свого обозу на чверть милі, побачив на одній могилі татарина, який застромив спис з листом, і цей лист він, Іскра, взявши, привіз ув обоз і віддав гетьману. Той лист писав до гетьмана козацький гетьман ханський Іван Богатий, бажаючи і старанно просячи ханським іменем, щоб гетьман Мазепа з козацькими військами відступив від московських військ і не допомагав їм супроти ханського наступу. Але гетьман те листовне ханське бажання відкинув і заховав нерушну вірність всього козацького війська разом з ним, гетьманом, своєму православному російському монарху.

Після закінчення таванської та казикерменської фортифікації гетьман та боярин переправилися через Дніпро з усіма військами з кримського боку на бік казикерменський та білогородський і, добре узапасивши ті замки амуніцією, військом, а також усілякими харчовими запасами, рушили тим боком від Казикермена назад додому¹⁷⁹⁵, а під городком Орлом переправилися на цей бік Дніпра і розійшлися з боярином у свої домівки.

А кримські орди, звідомившись про повернення й розпущення по домах нашого війська, повторно вторглися того літа в Російську державу і, оминувши полкове місто Ізюм, вдарили на слободи, що були понад рікою Осолом¹⁷⁹⁶, і в інші тамтешні місця, аж під московський городок Волуйки, загорнувши там усюди багато людей та їхнього добра і несподівано забравши в полон слобідку Колодяжну; потім без перешкод повернулися до Криму.

Ще раніше, перед гетьманським виходом у вищезгаданий похід, принесено з Кракова у Батурин усілякі чужоземні відомості, писані 17 травня, з котрих одні, для нас дальші і менше потрібні залишивши, кладу тут такі, які до нас ближчі, а саме: що боярин Борис Петрович Шеремет, відправлений від свого государя з Москви в Малтію, щоб узяти там кавалерію, перебував під час святої неділі в Римі, де в папській каплиці, названій од гори Капалло, з великоросійськими людьми та іншими панамі молячися, був обдарований від папи золотим хрестом, обсадженим дорогим камінням, в тому хресті була частка животворящего господнього дерева — хреста. Обдарував при тому святий отець папа його, Шеремета, одним образом, так само осадженим дорогим камінням, з персонами¹⁷⁹⁷, золотими ланцюгами та іншими клейнодами приоздобленим. А папський кардинал, званий Корнаро тоді ж таки дарував йому, Шеремету, ліску¹⁷⁹⁸, знаменитої роботи, яка мала руків'я, обсажене сутими¹⁷⁹⁹ діамантами. Шеремет, подячно прийнявши ті подарунки, від'їхав з Риму до Малтії, а повертаючись звідти назад, знову обіцяв бути в Римі. Коли ж виїжджав з Риму, начебто дав слово отцю папі, що за своїм поворотом з Малтії прийме римську віру чи унію, для чого лишив був у Римі і свого повіреного єзуїта Россого, щоб у його відсутність починав трактувати діло про прийняття з'єднання віри костьолу католицького римського з православною східною церквою, що мав начебто потвердити і сам Шеремет у Римі, повернувшись із Малтії, а в Російській державі, також в особистих московських військах ознаймувати й розголосити про те з'єднання православної російської церкви з римським костьолом¹⁸⁰⁰. Прощаючись із кардиналом Цибонієм, начебто просив, щоб той зволив прийняти його вибачення перед римським законом, що не привітав його згідно звичаю, однак начебто мав те виконати, повернувшись у Рим із Малтії. У той-таки час він, Шеремет, у своїй розмові із згаданим кардиналом Цибонієм згадав якусь велику персону, очевидно, свого принципала, схильного до прийняття римської віри.

Хоч султан, цар турецький, минулого літа програв баталію у Венграх, лишившись переможений від цісарських військ, однак, стоячи при своєму завзятті і в це літо (як свідчили венетійські відомості¹⁸⁰¹), прибирався з численними військами на ту ж таки війну супроти цісаря, бажаючи допомогти тій кампанії і своєю султанською персоною. Він розіслав розпорядження в усю Турецьку державу, що і сам хоче виходити на війну за магометанську віру,

¹⁷⁹⁵ Війська рушили додому 21 серпня.

¹⁷⁹⁶ Осолок (Оскіл) — ліва притока ріки Сіверський Донець. Тут було містечко Оскол (тепер на Белгородщині).

¹⁷⁹⁷ Тобто із зображеннями окремих святих.

¹⁷⁹⁸ Ліска — палиця, патериця.

¹⁷⁹⁹ Сутий — справжній.

¹⁸⁰⁰ Шереметьєв Борис Петрович (1652—1719) — пізніший російський фельдмаршал, серед сподвижників Петра I відзначався особливими симпатіями до культури. Західної Європи, однак до прийняття ним унії не дійшло.

¹⁸⁰¹ Венетійські відомості — венетійські газети.

Турецький купець (34).

Боярин Шереметьєв
у папи римського (45).

і заохочує до тієї кампанії всіх магометан, пропонуючи, щоб кожен магометанин разом із ним, султаном, царем турецьким, не страшився постати за свою віру супроти цісарських християнських військ. А осібно він, турецький цар, тієї ж таки весни видав розпорядження до своїх панів, щоб вони давали відсіч на Чорному морі військам московським та козацьким, від яких, як і минулого року, заходила до нього не менша тривога. Для цього ординував він на Чорне море зі своїм військом 29 своїх великих султанських кораблів, між якими два було найбільших, які мали в собі по вісімдесят і вісім гармат, а при тих кораблях осібно ординував на те ж Чорне море супроти наших згаданих християнських військ і свої галери. А що з Александрії припливло було до Константинополя 5 кораблів з янчарами, то тих янчар було виправлено до головного турецького війська під Андріанополь.

Хоч цар турецький прибирався тоді, з весни того року, з сильними військами на війну проти цісаря, однак, будучи перестрашений минулорічним своїм нещастям, чинив те приготування до війни тільки про око, а в тім часі більше думав про мир та згоду з цісарем і з іншими християнськими монархами, який цього ж таки літа і учинив з ними в Карловичах, як про те оповіється нижче.

Того-таки літа пресвітлий государ наш цар, Петро Олексійович, гостив був у Англії¹⁸⁰², і йому англійський король подарував один свій корабель, а другий звелів там-таки зробити сам на свої гроші і затягав тоді до себе англійських корабельних майстрів, щоб роби-

¹⁸⁰² Цього року Петро I був у Відні (червень—липень), Лейпцигу та інших німецьких містах, зустрічався з польським королем Августом і через Литву повернувся до Москви.

¹⁸⁰³ Карловичі — місто й фортеця в Хорватії у Загребському комітаті на річці Дунаї. Саме тут зібрався конгрес воюючих держав.

¹⁸⁰⁴ Августинці — члени т. зв. Августинського ордену в римо-католицькій церкві, який веде своє начало від святого Августина. Орден засновано 1244 р.

¹⁸⁰⁵ Помилка. Треба 1699 року.

¹⁸⁰⁶ Комори — місто в Угорщині, центр комітату, стоїть при злитті ріки Ваги з Дунаєм.

¹⁸⁰⁷ Сава — права притока Дунаю, тече в Австрії.

¹⁸⁰⁸ Залізні Ворота — ущелина, через яку тече Дунай. Починається біля м. Базіаш і тягнеться до м. Кладова.

¹⁸⁰⁹ Кроація — Хорватія.

¹⁸¹⁰ Бюг-град — Белград.

Вид Дунаю (24).

ти собі кораблі у Воронежі і на інших місцях по річці Дону, потрібні на Чорне море супроти турчина.

Того-таки літа турецький цар, відмінивши свій вищеописаний намір до війни, прислав у Карловичі ¹⁸⁰³ чи у Варадин повноважних своїх послів, щоб учинити мир із християнським цісарем, від якого також прибули до тих-таки Карлович чи до Комори повноважні послі і вчинили з турками такий трактат, список якого прислав у Москву 3 липня 1698 року дяк Волков. Він має в собі таке:

Во ім'я господне — амінь!

СТАТТІ МИРНОГО ДОГОВОРУ

між обома самодержавствами, спершу поміж нашими висланими з Віни у підгороднім монастирі отців августинців ¹⁸⁰⁴ в епоху гетсхиху, тобто магометанського літа 1101, інакше 19 числа місяця січня від Різдва Христового 1690 ¹⁸⁰⁵, пропозиція обох наших посланців за спільною згодою превисокому кардиналу Аколонітех, знову ж таки у загородньому місці міста Комори ¹⁸⁰⁶, 28 числа квітня, чи по-їхньому третього числа травня того ж року, пану Андрію Девендербургу оголошення.

Для того, щоб люб'язний мир завітнув поміж двома самодержавцями і піддані обох мирно пробували в цій безпеці, потрібно, щоб було визначено явними рубежами кордони, аби попередити випадки якогось сум'яття та загонів, — хай будуть рубежами великі ріки Дунай та Сава ¹⁸⁰⁷.

Потім від Залізних воріт ¹⁸⁰⁸ аж до гирла ріки Сави вся Задунайська сторона, також від гирла ріки Сави аж до нинішніх Кроацьких ¹⁸⁰⁹ рубежів Засавські краї хай будуть повернені під Оттоманське самодержавство. Щодо Альта Грецького, тобто Бюг-града ¹⁸¹⁰, та інших місць, які будь-де утримувалися в раніше названих Задунайських та Засавських краях цісарськими військовими залогами від колишніх кроацьких рубежів до кінця Сави-ріки, звідти аж до долішніх місць у краях Задунайських та Засавських, щоб не було ніяких претензій у цісарської величності. Все ж разом од Залізних воріт до гирла Сави, і від гирла Сави аж до колишніх Кроацьких рубежів на тому боці Дунаю, і Засавські краї з поверненням тих окраїнних місць, які тримаються в Задунайських краях

оттоманською зброєю, хай буде під владою цісарської величності, і хай не буде про те від сяючої Порти ніяких претензій.

Мултянські та Молдавські задунайські рубежі до Венгерських країв хай будуть в тому-таки стані, як були перед цією війною.

Семигородська земля хай буде повернена у той-таки стан, в якому була раніше перед теперішньою війною, і хай платить в цілості сіятельній Порті річну данину, і хай користується своїми стародавніми привілеями під захистом обох самодержавств.

Рубежі Кроацькі хай пробувають у тому ж таки стані, в якому були раніше, ще перед теперішньою війною.

Цими договорами припиняються військові дії, а чи на численні, чи на малі літа, хай про те учиниться вічний мир.

Від обох самодержавств хай здійсниться по волі обох самодержців у порубіжних місцях їхніх те, щоб воїни та жителі лишалися під такими генералами і начальними людьми, які були б вірні і цілком досвідчені у ратному ділі, і щоб зберегли в цілості мир і не порушували загальної тиші ніякими сум'яттями та загонами.

Будь-які договори, написані в давніх священних статтях і збережені навіть до теперішньої війни, мають протиставитися вищевисловленим вісьмом статтям і хай так у майбутньому збережуться.

Кінець чи додаток

Справа про союзні з цісарською величністю держави лишається на його ж розгляд, хай, коли хоче, відлучить чи приєднає до тих договорів миру, він матиме змогу те вчинити, і це можна владнати особливим положенням чи хай буде викладено генеральними термінами в особній статті. Отож, коли між обома самодержавствами буде відновлено мир та дружбу, хай і польський пресвітлий король та Річ Посполита учинять чесними договорами в сорокаденний чи п'ятидесятиденний термін мир чи договір, і хай це справді буде заявлено особною статтею, щоб кордони були в такому стані, в якому перебували раніше, перед цією війною. Щодо облоги і взяття Кам'янця і замішанини у тих-таки порубіжних місцях, які були невдовзі перед теперішньою війною, то хай буде залишено в тому стані, в якому було раніше, перед сум'яттям цієї війни, і хай учиниться міцна дружба між Сіятельною Портою, і пресвітлим королем польським, та Річчю Посполитою. А щодо Венеціан, то все можна здійснити таким же чином, щоб, затримавши взяте, учинили з сіятельною Портою мир.

Того-таки літа, в жовтні місяці, завелися жителі опішнянські та зінківські з жителями бурковськими за ґрунти та польові межі. З доручення гетьмана генеральний військовий писар Василь Леонти-йович Кочубей чинив розгляд, через що, приводячи до згоди всіх згаданих обивателів, написав того-таки жовтня місяці їм такий свій універсальний лист:

Його царської пресвітлої величності Запорозького війська генеральний писар Василь Кочубей.

Ознаймуємо цим моїм листом усіх, кому тільки належить про те відати, як тепер, так і в прийдешньому часі, що я, маючи доручення від ясновельможного його милості пана Іоанна Мазепи, гетьмана війська його царської пресвітлої величності Запорозького, мого добродія, щоб заспокоїти деякі утруднення, що виникли в Гадяцькому полку, виїздив на суперечні поля, що лежать поміж Опошним, Зінковом та Бурками проти Бузових Могил, про які й чинилися свари та звади поміж обивателями згаданих міст.

Отож нині, за згідним зізволеньям тих-таки обивателів про межі при мені, писареві, і при його милості пану Михайлу Боруховичу, полковнику його царської пресвітлої величності Запорозького

Доспіхи польського гусара (23).

війська гадяцьким, виїхав я на ті ж таки місця, і за моєю пропозицією згідно й одногосно приговорено й постановлено, щоб ті межі та границі було держано, як чинив перед цим за указом старших небіжчик пан Стефан Гречаний з товаришами. Тобто, взявши від шляху з Бурок до Опошного і до того, що лежить до Будищ, через першу стовпову могилу просто через балку та рудку, названу [...] ¹⁸¹¹, до другої ж стовпової могили, розташованої у степу близько Ковалівського шляху,— цю лінію позначено копцями. При тій згаданій балці — Мацовський хутір згаданого його милості пана полковника, що лежить в опішнянській стороні, набутий за гроші,— має належати в його посесії до Бурківської границі.

¹⁸¹¹ Назву не проставлено.

Отож як ми те розмежування утвердили від себе на потомні часи, так мають його неодмінно тримати назавжди всі загалом, і як опішняни, так і бурковці не мають і не повинні будуть жодними мірами входити і втручатися перші через згадану границю в бурківським полі, а другі в опішнянський бік, заховуючи поміж себе згідну сусідську любов та зупільний мир під запорукою тисячі талярів на ясновельможного його милість пана гетьмана.

А оскільки в бурківських полях є хутори згаданого пана гадяцького полковника і його синів, прилеглі до граничної лінії, то укріплено їх при цьому ж з'їзді, щоб вони непорушно перебували в своїй повноті згідно до свого розміру, оскільки вони, здавна набуті через купівлю, знаходяться в їхній посесії та володінні. Також зінківські обивателі з обивателями опішнянськими, як мають свої поля, хутори та всілякі ґрунти з угіддями, хай, тримаючи таку ж любов та дружбу, заживають їх без суперечок та турбацій, як заживали перед цим досі, не втручаючись у ґрунти одне до одного і не чинячи ніяких шкод та прикростей. А коли б хто з опішнянських, бурківських та зінківських обивателів з тієї чи з тієї сторони втрутився б у чужі ґрунти в порушення цієї постанови і в будь-який спосіб чинив би у них шкоди, той не тільки має поповнити ті шкоди, але й заплатити вищезголошену запоруку.

При цьому ділі були з нами такі люди, які тут перечислюються. З Опошного: Филон Лихопой, Роман Корицький — сотники, Василь Кирилович, Лесько Череватій, Павло Конюшій, Сидір Лисенко, Василь Уманець, Іван Рева, Маць Солошенко. Із Зінкова: Павло Ващенко, сотник зінківський, Іван Зелений, Іван Чупринський. З Ковалівки: Степан Григорович, городовий отаман, Дацько Логвин, Грицько Таран, Василь Куценко, Лук'ян Холоденко. З Бурків: Лесько Дубина, городовий отаман, Іван Лисій, Мартин Бут.

Я наказав тоді для ліпшої твердості й поточної пам'яті те постановлення цим писанням моїм з'явити і дав його в бурківську сторону, це ж саме слово в слово віддано і в опішнянську сторону.

Писано 26 жовтня 1698 року

¹⁸¹² Польща постановила мир з Туреччиною 16 січня 1699 р.

Того ж 1698 року чи 1699 року ¹⁸¹², як свідчить на 395 листі німецький історик Пуфендорфій, у тих-таки Карловичах турки постановили мир з поляками і через тодішній трактат виторгували у турчина Кам'янець-Подільський з усім Поділлям та Україною так, що той мусив відступити його полякам після двадцятишестилітнього панування над ним, а що взяв його не війною, а зговором (як про те оповідалось у тринадцятім розділі), через зраду тодішнього коменданта, так мусив і відступити його без війни. Трактат же лядський з турками нижче цього кладеться.

¹⁸¹³ Росія уклала договір із Туреччиною 21 січня 1699 р., який пізніше був замінений Константинопольським мирним договором 1700 р.

Того-таки року і в тих-таки Карловичах був московський посол Возніцин, який 25 вересня чи 25 грудня ¹⁸¹³ договорив з турецькими послами і постановив мир на два роки, після якого малося б постановити й повний мир з обох боків. Той Возніцин постановив той дволітній мир певними пунктами, які десь пропали, дістався мені тільки такий початок тих пунктів:

*Це є Бог всечинний, всемогутній, який усіма володіє!
В ім'я Бога милостивого, що завжди нас милує!*

¹⁸¹⁴ Тобто Мекка і Медіна — священні міста мусульман.

¹⁸¹⁵ Біле море — Середземне море.

¹⁸¹⁶ Тобто Абісінських провінцій і Арабської землі.

¹⁸¹⁷ Кіпр, Родос та Крит.

Початок цього правдивого постановлення і потреба досконалого його описання на цьому письмі, тобто нетлінного Господасотворителя і не смертельного справителя щедротлива воля господа Бога (котрому хай буде хвала на всі подобенства) і дозвіл вічного потвердження та ласка оберігача і піклувальника святих міст і місць Макії, Медіни ¹⁸¹⁴ і святого Іерусалима, султана і царя Чорного та Білого моря ¹⁸¹⁵, володаря Єгипту, Абісінських провінцій, і Арабської ¹⁸¹⁶ та Адоненської землі, і цісарії Африканської, і Триполя, і Тунети, і островів Ципру, і Роду, і Крети ¹⁸¹⁷ та інших островів Білого моря, царя вавілонського, Бастрі і Лякеї, Іревані та Кареї, і Ерзира, і Сехрезира, і Мисала, і Деярбергера, і Дамаска, і султана перського та арабського, Іарахинських провінцій, і короля ггурдистанського, дагнистанського, тухистанського, кгірзістанського та Трапезунта, і гсударя держав Риму, і Булхарії, і Масир, і царя держав Татарських, черкеський, кримський цар, східних та західних держав і земель Анатолії та Румелії, наслідника та володаря Цариграда та інших провінцій, міст гсударя, султана султанів, короля королів, найяснішого й найміцнішого гсударя нашого царя, султана сина султанів, султана Муштафи, короля, сина султана Махмет-короля, котрого держави нехай Бог благословить і утвердить до судного дня межі високою державою і найславнішими, межі виборними християнськими монархами справником високих діл християнських, Річей Посполитих шатою монаршою та рицарською, найоздобнішими доказами слави та хвали — найоздобнішим царем московським і всіх руських держав гсударем та володарем земель і підлеглих міст, високим царем московським Петром Олексійовичем (державу якого нехай Бог благословить). Як з обидвох боків через певні літа тривала замішанина і війна була з пролиттям крові підданих, так тепер щоб все те було припинено й оберенено Божим зізволенням на з'їзді в Карловичах за приятельською згодою в добру приязнь. Про примирення трактовано з ясновельможним між ясновельможними, з паном Прокопієм Богдановичем Вознічином, високим довіреним згаданого царя, комісаром, послом і близьким секретарем, призначеним від того ж царя і депутованим для трактування миру, а посередниками для цих-таки трактатів є найславніші поміж християнськими монархами король англійський та скотський ¹⁸¹⁸ Вільгельм Третій і нідерландські генерали ясновельможні Вільгельм Лорд Пакгет, та барон Якуб Камерт. Хоч з обох боків була схильність до постановлення миру, однак, через короткий час, не могли всі речі добре і досконало запропонувати й довершити, отож, щоб ці початі трактати взяли своє завершення й пожаданий кінець, з обопільного дозволу та постанови від дня 25 вересня 1698 року призначено час для докінчення цих високих трактатів, а з них слово в слово, переписавши копію латинською мовою, віддали з підписом рук і ствердженням печатками. Я ж, за даною мені владою, ті записані договори, на копії переведені латинською та руською мовами, підписавши рукою та ствердивши печаткою, віддав стороні [...].

Того-таки року літо було сухе, а через те був і великий неврожай земних плодів, якими людина харчується. По тому настала дорожняча хліба, а за нею зараз-таки почався і голод поміж посполитим народом, який тиснув бідних малоросійських людей цілий рік, бо перед жнивами цього року почався, а наступного року (коли Бог з милосердя свого ублагословив нашу землю її плодами) у жнива закінчився.

¹⁸¹⁸ Скотський — шотландський.

ЛЯДСЬКИЙ ТРАКТАТ З ТУРКАМИ В КАРЛОВИЧАХ.

Книга публічна перемир'я поміж пресвітлим і державним королем польським, Річчю Посполитою і між високою Оттоманською державою, постановленого в Карловичах 1698 року при зібранні генеральних колегатів-посланників.

В ім'я пресвятої і завжди нероздільної в трьох особах трійці!

Хай буде відомо на вічну пам'ять, кому належить про те знати, що оскільки між Польським королівством та високою Оттоманською державою заходила й точилася війна, за погодженістю посередників пресвітлого і державного англійського короля Вільгельма Третього, так і ясновельможних нідерландських генералів, зі старанням своїм постановити мир, щоб більше людська кров не проливалася, щиро трудилися посланці Вільгельм Пакгет, барон, і Якуб Колжерті¹⁸¹⁹, за божим зізволенням вступили в трактати з ясновельможним паном Мехмет Ефенді, великим канцлером високої держави Турецької, також і з ясновельможним паном Мавро-Кордатим, ближнім секретарем, послами та посланниками для утвердження миру. Після кількох засідань та по добре виважених радах таке потрібне діло дійшло до свого сподіваного завершення з обох боків і мир та давня приязнь привернулися між пресвітлим та державним оттоманським государем, сином султана Махмета, султаном Мустафою і між пресвітлим та державним королем Августом Другим та Річчю Посполитою Польською, все було згідно умовлено з обох боків. Отож ті нижчеподані артикули мають непорушно лишатись у своїх пунктах та умовах, розглянених від обох сторін. Відтак кожен із них, зосібна виписаний, має в собі таке:

¹⁸¹⁹ У попередньому документі Я. Колжерті названий Камертом і саме йому приписано титул барона.

Артикули.

1. Оскільки за Божим дбанням межі державою Оттоманською та Річчю Посполитою Польською настав мир і всяка війна вже віддалена та заспокоєна, а давня приязнь з обох боків привернена й умовлена, то щоб були привернені до Оттоманської держави й обмежені давні кордони, як від Молдавської землі, так і від інших провінцій, котрі мають лишатись непорушно в своїх околицях.

2. Всілякі оборонні місця, як великі, так і малі, що були між давніми молдавськими межами, а через війну були захоплені поляками, мають бути привернені до Молдавської провінції, а своїх воєнних людей з них відправити.

3. Кам'янець-Подільський непорушно, як у собі є, має бути відданий Короні. До Поділля й України щоб Оттоманська Порта також не мала претензій. Гетьмана українського, котрий тепер резидує в Молдавії, щоб Порта скасувала. Звільнення Кам'янця має початися від 1 березня, а тривати до 15 травня. Жителям Кам'янця вільно без насилля йти на мешкання, куди хто хоче, а тим, котрі хочуть вивозитися до Порти зі своїми тяжарами та худобою, лядські люди мають їх відпровадити. І мають дати поміч у підводах сторонніх для гармат у Кам'янці — про те послати спеціального посла до турецького султана.

4. Жоден із оттоманських підданих, а особливо з татар, щоб не чинив наскоків до Польщі і шкод, і людей в неволю щоб не брано, — те пильно має стерегти хан, солтани, вейзири і молдавський воєвода, аби була в прикордонних місцях усіляка безпека людям та статкам без порушення миру. А коли б було інакше, то кожен такий за донесенням до старших горлом має бути покараний. Взаємно і ляхи вирікають дотримуватися того ж таки.

5. Королівство Польське відвіку є вільне, отож, щоб за найменшою претензією та okazією не переслідувалося від Порти війною — те собі укріплює.

Купець-іноземець (45).

¹⁸²⁰ Приміт. С. Величка: «Кожухи і гарач — це одне, його поляки платили кримцям впродовж багатьох років, бажаючи від них собі миру, коли після війни Хмельницького їхніх захисників козаків не стало під їхньою владою».

6. Татари, котрі поосідали в Молдавії, щоб конечно винеслися на свої давні місця, оскільки, знаходячись так близько, взимку і влітку можуть упадати наскоком за границю.

7. Християнські духовні-католики, згідно з султанським договором, мають вільно залишатися при своїх костьолах, а далі про їхні інтереси великий посол буде домагатись у султана.

8. Щоб купцям з коронними та литовськими товарами вільно було гендлювати в Турецькій державі, так само і турецьким у Польщі; гарач ¹⁸²⁰ навічно скасований.

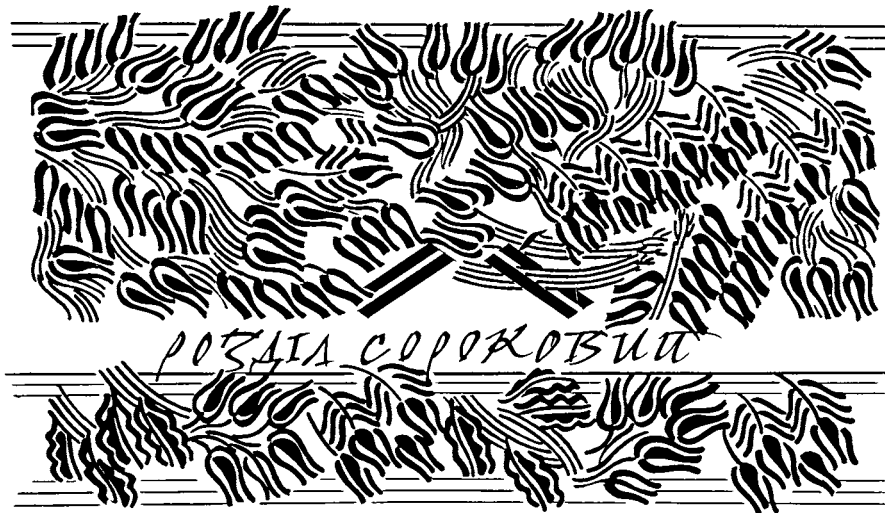
9. Про християнських невільників, які лишаються в Турецькій державі, має старатися великий посол у султана.

10. Бунтівники, котрі хотіли б держави зіштовхувати і до незгоди приводити, навіть із Волох та Мултян, мають бути видані з Турецьких держав: чи лях то, чи козак.

11. А оскільки мир між пресвітлим державним польським королем і Річчю Посполитою та пресвітлим турським султаном учинено і постановлено, нерушно має бути дотриманий з обох боків. Його оце ясновельможні повноважні послы згаданої Оттоманської держави, по-турецькому написавши, подали. Я також, силою мені наданої влади, рукою власною його підписавши і печаткою ствердивши, віддаю.

Під час тих Карловицьких трактатів з турками цісарчики й поляки (як звіщали тодішні «Варшавські відомості», писані 20 січня) міцно домовлялися і стояли за те, щоб місця страстей Христа-господа у святому місті Іерусалимі відступлено було від турків їм, християнам римо-католицької віри. Але не могли того аж ніяк виторгувати через те, що східної православної віри гречин Мавро-Кордатий, таємний секретар турецького царя, який був з турчином, султанським канцлером, при тих переговорах, кріпко застановився, щоб господній гріб та інші святі місця не були відступлені від турків католикам і щоб віра православна грецька в Єрусалимі не була в той спосіб римлянами зневажена та скасована, але щоб той животносний гріб господній неодмінно був при блюстителях грецького православ'я, як рожка в терні між невірним поганським родом, що досі без шкоди процвітає,— так воно й сталося.

Про королівські кошти, покладені на комедію; про відхід турків з Кам'янця-Подільського і про віддання його полякам; про вальний Варшавський шеститижневий сейм; про смерть Лежайського, новгородського архімандрита, з надгробком, йому написаним; про подішній голод та дорожнечу; про сонячне мінення; про елекцію і вибрання на ній на пожиттєве київське війтівство Дмитра Полоцького; про гетьманське перебування у Воронежі над Доном і про його повернення звідтіля назад.

оку від початку світу 7207, а від господнього плотського з'явлення у світ 1699. Цього року хоч і відправлялися значні справи в навколишніх європейських країнах і в нашій Росії, однак мало про те дійшло до мого знаття. Через те не зміг я їх описати, а сторонні події, менш

нам потрібні, особливо ж непевні, залишив не описуючи. Те тільки кладу тут з «Варшавських відомостей», писаних 17 січня, що новопоставлений король Август Саксон, бажаючи потішитися з сенаторами і сенаторками польськими, велів ученим людям готувати комедію і, як пан багатий, видав на потрібні до того речі зі своєї шкатули десять тисяч битих талярів. Ця комедія мала розігруватися з участю самого короля Августа та інших кавалерів і сенаторів, які мали виходити в машкарах, із сенаторськими дамами по парі, відтак кидано на те жеребки, кому з якою панею випаде комедіальний акт. Випав відтак жеребок самому королю Августу виходити в парі з панею литовською підскарбиною, а іншим панам та сенаторам з іншими панями та сенаторками.

Того ж таки року, згідно минулорічного трактату Карловицького, чи Петервардинського¹⁸²¹, турків з поляками, турки від першого березня до 15 травня вивозилися із Кам'янця-Подільського і відступили його полякам з усім Поділлям та тамтешньою Україною, що прилягає до Поділля, в давніше володіння. І хоч в наших козацьких літописцях вихід турків з Кам'янця-Подільського кладеться перед Покровою¹⁸²², однак то річ непевна, ліпше тому вірити, що написано в минулорічних пактах поляків з турками. А оскільки в тих пактах не сказано, на скільки саме літ лишився постановлений той польський мир із турками, скажу, що згадані «Варшавські відомості» твердили, що той мир постановлено на тридцять років, про що час майбутній звістить по-справедливому.

16 червня почавсь у Варшаві вальний шеститижневий сейм, на якому новий король Август із сенаторами та Річчю Посполитою справляв те, чого вимагала тоді власна потреба. І хоч цей сейм тут мало потрібен, я, однак, вигоджуючи дійшлим курйозам, кладу тут його від слова до слова, отак¹⁸²³.

¹⁸²¹ Договір зветься Карловицький.

¹⁸²² До 1 жовтня.

¹⁸²³ Опис сейму подано в перекладі з польської мови.

*Вальний сейм Варшавський шеститижневий,
початий 16 червня року божого 1699.*

АВГУСТ ДРУГИЙ,

з божої ласки король польський,
великий князь литовський, руський, пруський, мазовецький,
жмудський, київський, волинський, подільський, підляський
інфлянтський, смоленський, сіверський, чернігівський,
дідичний князь саський і електор тощо.

Усім узагалі і кожному зосібна чинимо до відома, кому про те відати належить. Оскільки ми за ласкою та поміччю божою вільними голосами шляхетних народів Корони Польської і Великого Князівства Литовського обрані на короля, лишилися короновані і на троні осаджені, також відаючи, що тільки ті держави та королівства найщасливіші й найтриваліші, котрі захищаються протекцією найвищого Пана, через якого королі владарюють, і ті, яких стверджує людська любов, віддаємо тому ж пану Богу заступництво в початках нашого панування в опіку й беремо, перш за все, не інакший намір у нашій дбайливості, а тільки те, щоб хвала божя, віра свята католицька римська, якнайбільше процвітала за нашого панування, нами поприсяжені права ні в чому не були порушені й була утримана обопільна згода поміж станами. Для такого угрунтування скликаємо вальний шеститижневий сейм, а що на ньому постановили, з'являємо нижче.

Забезпечення нашої достоїнності і заспокоєні станів,
як Корони Польської,
так і Великого Князівства Литовського.

Хоч ми і заклали найміцнішу основу нашого панування на любові шляхетних станів тієї вітчизни і на їхніх твердих через віру та поштивість до своїх панів грудях, однак, запобігаючи всіляким оказіям, котрі з незгоди на елекційнім полі могли б зрости чи з підтримки нехоті та з якихось інших приводів супроти нашого маєстату та Річі Посполитої через певні претексти, всі стани, зібрані на теперішній сейм Корони Польської і Великого Князівства Литовського, також і держав, приєднаних з правдивої до нас своєї прихильності, постановили своїм та цілої Річі Посполитої іменем такий особливий обов'язок при особі нашій та королівській достоїнності, що, обравши нас собі вільними голосами і за прикладом стародавніх предків визнавши за пана загальним визнанням через написане зобов'язання у будь-якій, боронь Боже, небезпеці, не тільки від нас не відступатимуть, а через обов'язок віри, цноти й сумління лишатимуться при особі нашій і достоїнності королівської гідності та обіцяють віддавати кров і здоров'я своє, як належить цнотливим полякам. Для того зголошують для цілковитого запевнення непорушно утримувати поміж собою любов та мир як у цивільному стані, так і у воєнному, і виказуватимуть належну справедливість щодо винних на подальшій суді. Кожного ж такого, котрий супроти нас або нашої елекції починав би щось явно чи ховано, або ж важився протекцію таким давати, оголошуємо за противенця та ворога вітчизни — треба віддати такого на вічну ганьбу і заборонити такому затяги всіляких приватних осіб. Окрім того, різні листи, супротивні згаданій нашій елекції, де тільки і в який тільки спосіб складені, також проекти і листи, котрі побуджували до загального недовір'я щодо нашої особи, касуються й анулюються, щоб на потім така поспішність у складанні подібних скриптів у Річі Посполитій не приносила б якихось незгод і замішанини при суспільному мирі. Відтак уміцнюємо, що переступи суспільного права, постережені нашою особою,

належатимуть до процесуального вирішення, згідно до конституції 1609 року, де описано про «невиконання підлеглості»,— це право зберігаємо у своїй повазі на вічні часи. А для досконалішого і непопушнішого заспокоєння наших держав зсередини, застерігаючи всілякі гризоти сумління щодо нашої особи, чинимо від нашої особи вічний на потомні часи Короні Польській та Великому Князівству Литовському таке забезпечення за нас і наших наслідників, що, при збереженні цілості святої католицької римської віри, вільна елекція тих шляхетних народів, згідно звичаїв і давніх та новіших прав, а особливо конституції 1609 року, має залишатись у всьому непопушна. Пакти конвенту, також давні права і ті, які устанавлюватимемо, вольності і свободи народів, котрі запрягли, згідно форми, трикрат щирою присягою, будуть утримані без порушень в усіх пунктах.

Зараз-таки всі наші чужоземні війська, зятягнені з потреби оборони і запроваджені під Гданськ, а потім шляхетним духом послані під Кам'янець і для відібрання Волох та Мултян затримані, нарешті, через насталу зиму, розташовані на зимівлю в державах Корони Польської та Великого Князівства Литовського, одні вже частково вийшли за кордон, інші до кордонів сягають, інші виходять, інші до виходу відбирають розпорядження. Тому декларуємо, що їх усіх, також і ті шість тисяч, про яких ідеться в пактах конвенту, оскільки зобов'язання відносно них тепер уже закінчилися, виведемо за кордон як з Корони, так і з Великого Князівства Литовського й приєднаних провінцій продовж двох тижнів після щасливого докінчення сейму. Ніяких регіментів ані людей при нас не залишаємо, окрім особистої гвардії на своєму власному кошта, а не Річі Посполитої,— тисячу двісті людей, дозволеніх згідно пакта конвенту, і те, щоб старші над ними лишилися так, як у тих пактах укріплено. Також, згідно конституції 1646 року під назвою «про зятягні нового війська», у всьому тому не інакше будемо справляти та залишати, тільки так, як обіцяли королівським словом найясніші королі, їхні милості наші попередники; навіть німці, що перебувають при нашому боці, котрі лишаються через те, що є тут те ж таки чужоземне військо, щоб не множилися супротивно раді й догляду,— всіх їх зобов'язуємося від нас віддалити, окрім саської канцелярії, без якої аж ніяк обійтись не можемо, але при тій умові, щоб у ній було не більше шести осіб і щоб вони в жодні ради, цивільні справи, воєнні, й економічні, і в промоційні, не наважувались удаватися, за чим вельможні печаткарі¹⁸²⁴ обох народів повинні наглядати під описаною правом карою, окрім осіб, що мають за пакта конвенту нижчі посади. Відтак бажаємо, щоб універсали й ординанси наші, за інстанцією Посольської ізби нами підписані, всім, хто того потребує, видавала наша канцелярія. А коли б у згаданім часі наші війська не винеслися з меж Коронних, Великого Князівства Литовського та Прусських воєводств, або під якимось незаконним приводом повернули назад, або коли б десь супроти дозволу цілої Річі Посполитої, навперекір теперішній постанові, чи з поради сенату, чи якимось іншим способом, чи з чужих держав, чи з наших власних зятягів входили, важилися підносити хоругви, то після того, як мине визначений час, за чотири тижні або відразу ж по оголошенні, дозволяю всім, згідно давніх прав, під страхом утрати честі й маєтності, за постановленням про воєнну висилку, всідати на коні, як Короні, так і Великому Князівству Литовському посполитим рушенням, без усіляких уже наших універсалів, і не матимемо це за якусь уразу нашого маєстату,— чинити це, однак, тільки за обвіщенням та звідомленням від тих, кому це належить; дозволяємо, щоб один другому міг допомагати і таких, що виступають супроти тієї нашої обітниць, або повертаються, чи якимось поданим оманним способом чинять, як ворогів вітчизни, частково чи загалом, як у Короні, так і у Великім Князівстві Литовськім, дозволяємо зносити. За те мститися як за образу маєстату і зломисля аж ніяк не будемо, взагалі приймемо це за слушне право, що впливає як з теперішнього права, так і з

¹⁸²⁴ Печаткарі — оберігачі печаток.

вищеназваної конституції 1646 року, котру примінено до того випадку, і її в цілості, як і всі інші права, висловлені в тій конституції, підтверджуємо.

Приступаючи до встановлених новим правом податків і зичачи в тім найдосконаліше виконати нове право і подані через їхніх милостей панів комісарів воеводств та повітів Великого Князівства Литовського документи відносно плати чотирьох чвертей і на утримання трьох чвертей, так і для податків, ухвалених новим урівняльним правом, також щодо щедрих зимових кватир та держав, з дібр духовних чопового, шеляжного¹⁸²⁵, тютюнових відкупів¹⁸²⁶, поголовного¹⁸²⁷, жидівського і татарського¹⁸²⁸, які є у віданні скарбових судів воеводств та повітів Великого Князівства Литовського, також відбираючи рахунок усім провіантам і задоволення за захист у минулому, ми роздивилися згідно із замирювальним публічним договором, щоб війську Великого Князівства Литовського було виплачено обіцяні чотири чверті боргових, так і три чверті на утримання нерозпущеного війська, особливо домагаючись того, щоб стани Річі Посполитої з часом могли заспокоїтися. І на майбутнім, дасть Бог, сеймі, за внесенням до скарбу Великого Князівства Литовського через панів комісарів, щоб все це можна було обчислити й вияснити. Ми приступили до розгляду дій їхніх милостей панів комісарів та інших збирачів податків з будь-якого маєтку, ухвалених новим королівським законом, але через нещасливі часи у Великому Князівстві Литовському, при виникненні незгоди серед декого було покладено всьому тому заваду і через велику опірність деяких комісарів воеводств та повітів, які для того прибули на суди наші скарбового трибуналу Великого Князівства Литовського і не виконали право минулого сейму, взагалі спротивилися публічному праву всієї Річі Посполитої, хоч з інших воеводств та повітів комісари, а в деяких справці та збирачі, ухвалених за новим урівняльним правом податків зібралися, однак при підрахунках виявилися великі утруднення, особливо — різниця тарифів, складених під час виборчого сейму його милістю паном Михалом, вітебським [каштеляном]. Відтак у деяких воеводствах у видруктованих тарифах стоїть інша сума і в тимфах¹⁸²⁹ — це все підписано рукою того ж його милості пана, каштеляна вітебського, а до деяких воеводств та повітів в оригіналах, ним посланих, кладеться інша сума, з чого виходить, що той тариф недостатній. Їхні милості пани комісари, справці і збирачі таких сум у своїх поборах не подають на калькуляцію, і навіть з поданих поборів виявилися неслухні видатки, знесені через декрети фіскальних судів воеводств та повітів Великого Князівства Литовського, тобто покладено видаток на заплату їхнім милостям суддям, панам адміністраторам, збирачам, їхнім канцеляріям, слугам тощо; отож через такі витрати здійснилося через їхніх милостей панів з суми вибраних податків велике зменшення тарифів, відтак податків не вистачає не тільки на виплату чотирьох чвертей боргових, але й трьох чвертей на платню. В іншому виявилось, що його вельможність милостивий пан Коцел, каштелян вітебський, видав назначену плату деяким хоругвам, які не входили в компут¹⁸³⁰ війська, що воювало супроти ворога святого хреста для їхнього заспокоєння, а іншим хоругвам, хоч вони й були у вищеназваному компуті, не дав ніякого асигнування, а іншим свавільно асигнував далеко більше від належного, а його милості панові воеводі віленському, гетьману Великого Князівства Литовського¹⁸³¹, не захотів заплатити й повернути в 1696 році під Берестям війську Великого Князівства Литовського за дві чверті заслуг, уже виданих і апробованих, згідно забезпечення з найпершої плати для тих-таки хоругв Великого Князівства Литовського. Через це фіскальні¹⁸³² суди воеводств та повітів при одержанні плати депутатами тих хоругв, які ті дві чверті взяли і повинні були повернути, не присудили їм того, відтак, вчинивши дуже велику шкоду, він, [Коцел], став негідний своєї достоїнності. Навіть і війську Великого Князівства Литовського з його заслуг за претендовані шкоди малися видатися

¹⁸²⁵ Чопове і шеляжне — податок за право продажу спиртних напоїв.

¹⁸²⁶ Тютюнові відкупи — плата за право вирощувати тютюн.

¹⁸²⁷ Поголовне — подушна подать.

¹⁸²⁸ Жидівське і татарське — податок, накладений на євреїв і татар.

¹⁸²⁹ Тимфа — срібна монета, 38 польських грошів.

¹⁸³⁰ Компут — реєстр, число вписаних у військо.

¹⁸³¹ Казимиру Сапізі.

¹⁸³² Фіскальні суди — казначейські суди.

Герб Сапір (51).

кошти від його милості ксьондза, біскупа віленського, і духовенства тієї ж таки Віленської дієцензії на ім'я його вельможності, його милості пана каштеляна вітебського та панів збирачів на зимові квартири Віленського воєводства — він заплатив за згадані шкоди з гіберни духовних добр, а на відшкодування тієї суми його милість пан вітебський каштелян не видав іншого асигнування, і не видав плати на булави за два роки обом їхнім милостям панам гетьманам, і не зробив замирення з військом, не дотримав тарифу і не розташував війська. Ще таке виявилось при тих-таки обрахунках; його милість пан Огінський, староста жмудський, не маючи ніякої сили і влади на роздавання грошей, протизаконно взяв великі та значні суми з призначених на заплату за домовленістю чотирьох четвертей розпущеному і на плату трьох четвертей нерозпущеному війську під час примирення з військом на свої хоругви, свіжозатягнуті під час замішанини, яке не було в компуті добре заслуженого Річі Посполитій війська і не було в жодній кампанії з тими хоругвами супроти ворога святого хреста. А хоругвам, котрим щиро належали призначені чотири чверті боргових і три чверті на заплату, дійшла дуже мала й куча сума, а деяким ніяка не дійшла плата, й асигнування від його вельможності милостивого пана каштеляна вітебського, видані на заплату, висякли, і на виплату їх, згідно згаданого надрукованого тарифу, через такі різні нестатки, збитки й розтратні й непотрібні видатки, не виявилися достатніми, а деякі воєводства понад тарифи від його милості пана вітебського каштеляна були утяжені і скаржилися Вольбінському; тому треба обдумати, як їх задовольнити за такі шкоди, оскільки асигнуваннями його милості пана каштеляна вітебського, виданими на те, не були задоволені, а Річ Посполита була упевнена тарифами податків Великого Князівства Литовського, що їх вистачить цілком для добре заслуженого війська за їхні належні заслуги, та ще над те мало лишитися Річі Посполитій на знищення утяжень та на власні потреби, і що Річ Посполита, коли настане високий мир, буде звільнена від подальших податків та тяжарів. І тому, з огляду на нове право недавно минулого сейму й урівняння прав Великого Князівства Литовського з Коронаю Польською, наскільки дозволяли нещасні часи та інші обставини, ми уважаємо й хочемо, і жоден того не заперечить, привести при тому до сподіваного вирішення нове постановлення для депутатів скарбового трибуналу Великого Князівства Литовського, згідно нашого розпорядження, даного їхнім милостям панам комісарам, їхнім милостям панам збирачам і людям усякого звання й маєтку, [тим], які перевищують усі податки Річі Посполитій з воєводств та повітів Великого Князівства Литовського. Вони, будучи неслухняні й упірні новому праву цілої неподільної Річі Посполитої, не з'явилися перед нашим судом у визначений термін, покладений новим уложенням через постанову, і досі не виставили доказів про призначення плати чотирьох четвертей і на платню, також щедрих податків на зимові квартири з держав та добр духовних, також чопового, шеляжного, тютюнового відкupu, поголовщини, жидівського й татарського, що є у віданні скарбових судів воєводства та повітів Великого Князівства Литовського, не виявили рахунків усього провіанту і не учинили розшуку, не повідомили про причини неявки до нашого суду — всі вони гідні кари права, в законі описаної. Їхнім милостям панам комісарам, збирачам воєводств та повітів Великого Князівства Литовського, котрі подали причини, чому не з'явилися на перше наше скликання перед нашим судом, і які теж не могли учинити досконалого рахунку й розшуку права, але просили відкласти до наступних наших судів скарбового трибуналу другого скликання, ми, не вказуючи на той час їхнім милостям майже ніякого порушення судів, що висловлено в конституціях недавно минулого сейму, відкладаємо розгляд справ їхніх милостей до наступного другого скликання судів нашого скарбового трибуналу. На цьому терміні як на остаточному, хай би їхні милості панове комісари, збирачі всіляких податків з воєводств та повітів Великого Князівства

Литовського зупинилися і той наш декрет виконали під загрозою кари — наказуємо від сьогодні той термін установити й оголосити цей наш декрет. Що ж стосується їхніх милостей панів комісарів або їхніх милостей панів збирачів і делегатів воєводств на повітв Велико́го Князівства Литовського, котрі, будши слухняні новому праву та нашому розпорядженню, перед судом скарбового трибуналу постановилися і подали калькуляцію щодо скарбу, брали і звітували про все (оскільки в присутності їхніх милостей панів писарів з усього Велико́го Князівства Литовського стало нашому суду ясно, що тарифи деяких воєводств та повітв Велико́го Князівства Литовського писано від його вельможності, його милості каштеляна вітебського і рукою його милості підписані й прислані, не узгоджувалися з друкованими тарифами, звідки й пішла різниця в податках, що їх ухвалено на заплату заслуг війська Велико́го Князівства Литовського), то у тому пункті тепер не чинити жодної нашої справи до другого скликання наших судів скарбового трибуналу. А що в тій-таки реляції їхніх милостей панів скарбових писарів виявилася велика нестача в датках, згідно визначених законом урівнювальних прав, яких велика і значна виявилася кількість, і тільки з тих воєводств та повітв, відкрилося, що тоді учинено ще й недосконалі обрахунки і для побору на їхніх милостей панів фіскальних судей та збирачів, для канцелярії, на слуг та на інші потреби викладених видатків, яких згідно теперішнього обрахунку виявилася немала кількість, то чинимо таку реляцію, щоб для поборів, належних на фіскальні суди, по воєводствах та судах Велико́го Князівства Литовського не більше, як по п'ять тисяч могло бути прийнято від усіх на всі потреби, а коли виявиться більше того, те має піти на заплату його ясновельможності. З огляду на видатки на слуг, канцелярії, енералів та інше, виказане на обрахунках не повинно прийматися, а тільки те, що має бути обернене на заплату війська, а коли б через їхніх милостей панів фіскальних судей та збирачів виявилися відбирання й найзди, то вони за скаргами кожного ображеного мали б відповідати за те на майбутньому засіданні. А щодо фіскальних суддів, оскільки призначено публічним правом, щоб судив скарбові справи скарбовий трибунал по воєводствах та повітах Велико́го Князівства Литовського, і оскільки при теперішньому становищі під маркою фіскальних судів обивателі терплять великі наруги та кривди, то, зваживши на те, фіскальні суди відкладаємо по воєводствах та повітах Велико́го Князівства Литовського аж до наступного засідання наших судів, укріплюючи, щоб ніякі справи не вирішувалися поміж строками засідань під загрозою зневаження наших рішень і карою за розглядом. Отже, як виявилось з відчитів, його милість пан Коцел, каштелян вітебський (незважаючи на постановлений через публічну згоду мир, учинений з військом Велико́го Князівства Литовського, за яким після відступлення сорока і кількох чвертей за виказані з пролиттям крові заслуги Великому Князівству Литовському декларовано з тих податків виплатити Річі Посполитій розпущеному війську чотири чверті, а нерозпущеному на плату три чверті), асигнував одним хоругвам, які в компуті війська давно не ходили, на послуги Річі Посполитій на війну супроти ворога святого хреста, по видавав неналежні до всіляких воєводств та повітв асигнування, а відтак хоругви дістали чималу платню, і тієї платні виявилось після теперішнього підрахунку велика сума, а іншим хоругвам, що залишились у компуті старого війська, видав асигнування не на чотири чверті боргових і не три за платню, як їм належало, і це чинив не згідно до мирової угоди, а відповідно своєї схильності до різних воєводств та повітв. За тими асигнуваннями ті хоругви таки дістали чималу плату, і тієї заплати виявилася велика сума, але тільки зі звітів тих повітв та воєводств, які перед нами справувалися щодо тих сум. А оскільки Коцел неправильно видавав на різні хоругви і всілякі неординарні потреби задовольняв, через що неслухно було забрано великі суми, за те пан Коцел відповідь. Відтак хай не зневажить цього нашого генерального декрету, як і позову на наступні другого

Герб Огінських (51).

скликання суди скарбового трибуналу згодом на третій поклик — призначаємо останній термін. На ньому має справуватися під загрозою правового покарання так само й Огінський, староста жмудський, оскільки він не мав взагалі ніякої влади видавати асигнування, але забрав, видерши на різні свіжозатягнені хоругви, які не були в жодній кампанії і не входять у компут війська Великого Князівства Литовського, з податків на заплату чотири чверті боргових і три чверті на плату військовій — він має також на прийдешньому засіданні скарбового трибуналу справитися. Що ж до сум, які вимагає віленський воєвода, гетьман Великого Князівства Литовського, їх він витратив з власних грошей під Берестям у 1697 році на хоругви Великого Князівства Литовського дві чверті і які з першої виплати за заслуги хоругвам, згідно до своїх обітниць, даних на те, повинні були йому повернути, а на те його милість пан Коцел не видав ніяких асигнувань, то і про те відкладаємо наше рішення до прийдешніх засідань.

Після учинення тієї розправи тарифи ганебно зібраних у насильницький спосіб податків на заплату чотирьох четвертей боргових і трьох платіжних ухвалених видатків лишилися без асигнувань через панів комісарів та збирачів і то в численних повітах та воєводствах. При розгляді виявилось, що все, що тільки збирачі вибрали, те за асигнуванням пана Коцела належно виплачено на різні хоругви і на плату, вони показали документи виплати і за тих, що не платять, підписами, як твердять, посвідчили, але й після цього не звільняємо комісарів та збирачів, оскільки ще нема остаточного асигнаційного постановлення.

Тим часом їхні милості пани комісари та збирачі, котрі на теперішньому трибуналі витягали недоплату згідно донесення, і панове неплатильники під потрібною карою платили; їхні милості комісари та збирачі мають ще заплатити видане хоругвам асигнування і на прийдешньому зібранні нашого суду справуватися якнайбільше щодо суми п'ятдесят тисяч, що належить на булаву його милості панові віленському воєводі, гетьманові Великого Князівства Литовського, оскільки його милість пан каштелян вітебський ніяких асигнувань на винагороду тієї сатисфакції його милості панові віленському воєводі не видав, а по праву його милість пан віленський воєвода на війська власні гроші платити не повинен. Отже, хай із тих чотирьох четвертей, відповідно до замирення, постановленого з військом Річі Посполитої, ті п'ятдесят тисяч будуть віддані його милості пану віленському воєводі, присуджуємо те здоровою розправою і розшуком щодо тих згаданих п'ятдесяти тисяч і стало, й невимушено стверджуємо.

¹⁸³³ Кварта — 1/4 прибутків від королівських маєтків, яка йде на заплату війську, тому і військо зветься кварцяним.

Отже, недобір простої кварти ¹⁸³³, якого скарб Річі Посполитої вимагає велику суму як у теперішнім, так і в минулім часі, на комісіях та трибуналах скарбових на більший занепад казни Річі Посполитої багатьма не був внесений і заплачений на комісіях та скарбових трибуналах в силу постанов, які були щодо того затверджені. Відтак, усіх таких, за особливим поданням скарбу Великого Князівства Литовського їхніми милостями визначеними, треба визнати неплатильниками, допускаючи, а добра держав їхніх милостей декларуємо вакантними і, відкладаючи це на розгляд його королівської милості, постановляємо опублікувати згадане подання на прийдешнім, дасть Бог, сеймі.

Відтак, зваживши всі теперішні обставини справ та часів, друге засідання наших судів скарбового трибуналу признаємо у Вільні на день 10 травня, року 1700, і омежуємо, щоб тим швидше всім узагалі і кожному зосібна до відомості мало прийти, урядам міських воєводств та повітів Великого Князівства Литовського той декрет, прийнявши до своїх актів, розіслати скрізь по парафіях — бажаємо їхньої публікації.

Панорама Вільнюса (12).

Писано у Вільні, року 1700, дня 1 лютого

Оклад Євангелія Лежайського,
1670 (36).

Того-таки літа 16 липня відійшла від цього життя знаменита духовна особа, малоросійський новгородський архімандрит отець Михайло Лежайський, котрому його друг і по духу брат преосвященний Варлаам Ясинський, київський митрополит, написав і велів видрукувати такий надгробок¹⁸³⁴:

¹⁸³⁴ Вірш подано в перекладі з книжної української мови.

Надгробок пречесному отцю Михайлу Лежайському,
архімандриту Новгорода-Сіверського,
який помер року 1699, місяця липня, дня 16

Ліг Михайло Лежайський відпочить в це літо,
Сіверськім-Новгородським був архімандритом.
Не лежав він — трудився в подвигах духовних,
Лишав мертво лежати страсті діл гріховних.
Хай же з Лазарем ляже в лоні Авраама
Новгородського Спаса оновитель храма.
В дев'ятсот і дев'ятий тисяча шістсотий
Рік дочасний змінив він у вічноживотний.
Дев'яносто і дев'ять овечат покинув,
І безплотних він дев'ять в плоть чинів сповинув¹⁸³⁵.
До безплотних святих вождь їхній молитвами
Хай Михайла причислить, котрий жив із нами.
В липні місяці в шостий день, а по десятім
У неділю святотчу в небо був узятим.
Тож нехай цей лежачий спочива вовіки,
Де на ложі щасливі чують вишні ліки¹⁸³⁶.
Помолітеся: молих брат у душі дбалий —
Від Лазаря-єрарха¹⁸³⁷ разом постриг брали.

¹⁸³⁵ Тобто надав духовні чини.

¹⁸³⁶ Ліки — хори.

¹⁸³⁷ Лазар-єрарх — Лазар Баранович.

*Пише це митрополита киево-російський
Варлаам Ясинський.*

¹⁸³⁸ Осьмачка — 2,3 кг.

¹⁸³⁹ Копа — 60, півкопи — 30 золотих.

¹⁸⁴⁰ У тексті пропуск, вірша не вставлено.

Після минулорічного неврожаю в Малій Росії настала дорожнеча в пашні і голод між простим народом, так що осьмачка¹⁸³⁸ житнього і пшеничного борошна була по вісім талярів і дорожче, а по деяких полках осьмачка житнього борошна була по десять золотих, гречки мішок по півкопи¹⁸³⁹, а пшеничного борошна мішок по талюру і по три з половиною золотих. Ця дорожнеча та голод цілий рік мучили убогих малоросійських людей від минулорічних жнив аж до жнив цьогорічних, які за божою благодаттю почасти звеселили бідний люд. Цей голод і людські біди один малоросійський поет з'явив римами [...] ¹⁸⁴⁰.

Антологіон,
1678 р.— Заголовний аркуш (62).

Київ.
Успенський собор (63).

¹⁸⁴¹ Іван Биковський — був довгий час київським вїтом, ставши ним, очевидно, після Ф. Ждана (Тадрини), який був скинутий з цієї посади в 1677 р. Посада вїта була дожиттєва, і тільки в окремих випадках з неї скидали.

¹⁸⁴² Магістрат, чи ратуша, складалася з вїта, бургомїстрів (бурмїстрів), райців (радців), шаферів та лавників.

¹⁸⁴³ Григорій Коровченко — колишній київський полковник (1682—1690).

¹⁸⁴⁴ В о т а — голоси.

Того-таки літа тринадцятого вересня мінилося сонце.

Того-таки року по смерті в ченцях у монастирі Києво-Печерському київського вїта Іоанна Биковського ¹⁸⁴¹ бурмїстри, райці і всі київські урядники ¹⁸⁴² писали до гетьмана Мазепи, просячи дозволу на елекцію — вибрання собі нового вїта. Після того гетьман дозволив бути тій елекції, згідно до стародавніх київських звичаїв, а зі свого боку зосібна ординував на неї двох значних військових товаришів — Захарію Шийкевича і Григорія Коровченка ¹⁸⁴³, котрі, прибувши в Київ і зібравши всіх київських урядників з цехмістрами та поспільством до київського ратушу для елекції, чинили ту елекцію, згідно давніх звичаїв, 13 жовтня. Її саму оригінальну, хоч вона й мало належить до мого літописання, докладаю тут для знаття в потомних віках того елекційного порядку. На тій ото елекції одноголосними вотами ¹⁸⁴⁴ вибрано на дожиттєве київське вїтївство тодішнього бурмїстра, вченого і знаменитого мужа Дмитра Полоцького. Ця елекція має в собі таке:

*«Во ім'я боже — амінь!
Року тисяча шістсот дев'яносто дев'ятого,
жовтня тринадцятого дня.»*

У столичному місті Києві, який лишається під великодержавною рукою пресвітлого нашого монарха, великого государя-царя і великого князя Петра Олексійовича, всієї Великої, Малої та Білої Росії самодержця і численних держав та земель східних, західних та північних отчича та дідича й наслідника, і государя, й володаря, його царської пресвітлої величності, до того ж під рейментом його ж царської пресвітлої величності Запорозького війська обох боків Дніпра гетьмана, ясновельможного його милості пана Іоанна Мазепи, що щасливо над нами панує, як і раніше, за старовічних часів обирали, згідно прав і вольностей, здавна наданих від їхніх милостей панів польських місту Києву численними привілеями, так і тепер після смерті панів київських вїтів старші бурмїстрове, панове райці, лавники, цехмістри і все поспільство, зібравшись на публічне місце в магістрат його царської пресвітлої величності київський, вільними голосами вибирають з-поміж себе для управління тим славетним містом Києвом на київський уряд чотирьох кандидатів, панів бурмїстрів, а з них одного гідного, повного всіляких, описаних у праві, цнот. Так само і ми, нижче поіменно названі бурмїстрове, старші райці, шафарі, лавники, урядники нової лавиці і старих лавиць, цехмістри і все поспільство після смерті славної пам'яті небіжчика пана Іоанна Биковського, київського вїта, який недавно відійшов у чернечому чині, маючи у вакансії вїтївське

місце і бажаючи вибрати на нього гідного з-поміж себе чоловіка, спершу вдалися щодо того до премилосердного свого патрона, ясновельможного його милості пана гетьмана, просячи дозволу на елекцію, щоб вибрати, згідно стародавніх прав, з-поміж себе на той вїтівський уряд здібного і гідного чоловіка. На те ми одержали на свій лист від ясновельможного його милості пана гетьмана таку милостиву панську відповідь, щоб ми, згідно до своїх прав, безборонно вибрали з-поміж себе вільними голосами вїтом, кого пошле Господь. На ту вїтівську елекцію прислано тепер від рейментарського боку ясновельможного пана гетьмана його милість пана Захарія Шийкевича і його милість пана Григорія Карповича — значних військових товаришів, щоб прислухатися до виданого від нас усіх вотуму. Відтак ми разом і з вищезгаданими висланими особами від боку ясновельможного його милості пана гетьмана, дня теперішнього, тринадцятого жовтня 1699 року, засівши в магістраті його царської пресвітлої величності київським при згромадженні всього посполитого народу спершу винайшли в судових магістратських книгах київських вїтівську елекцію, яка відправлялася в давніх часах у 1643 році, і згідно неї, взявши у поміч Бога, умислили вести те діло за порядком.

Перш за все ми наказали з Магдебурзького права, котрим здавна судиться київський магістрат, прочитати описані статті, що належать до обрання на уряд гідного чоловіка, котрий квітне цнотами. Магдебурзьке право в порядку на листі восьмому і дев'ятому в Саксоні ¹⁸⁴⁵ під титулом суддя, на листі чотириста першому в Саксоні, право муніципальне, в статті сорок четвертій учить, як вибрати на той уряд. А після прочитання таких просторо написаних у праві статей всі під присягою видавали ми свої vota, що маємо обирати вїта не з приятельства, не з боязні, ні для здобуття ласки, ні для дарів чи інших подібних речей. Потім з-поміж себе на той вїтівський уряд ми електували чотирьох кандидатів: славетних бурмистрів пана Василя Зименка, бувшого субделегата ¹⁸⁴⁶ київського вїтівства, пана Гордія Минцевича, пана Дмитра Полоцького і пана Романа Тихоновича.

На самому початку пан Василь Зименко, перший кандидат, пропонуючи пана Дмитра Полоцького, як ученого і знаючого право чоловіка, до того ж і з роду, що відзначається доброю славою ¹⁸⁴⁷, і гідного бути на такому поважному уряді, видав на нього свій вотум, щоб вїтом був він.

Другий кандидат, пан Гордій Минцевич, бурмистр, слідуючи за першим вотумом пана Василя і признаючи пану Полоцькому в

¹⁸⁴⁵ Йдеться про правовий звід, так зване «Саксонське зеркало», в якому викладалося Магдебурзьке право — ряд узаконень щодо судочинства й управління містом.

¹⁸⁴⁶ Субделегат — той, що виконував обов'язки вїта, коли сам вїт не міг керувати містом через хворобу чи відсутність.

¹⁸⁴⁷ У 1660—1667 рр. київським вїтом був Данило Полоцький, очевидно, родич Дмитра.

Л. Тарасевич.
Човни на Дніпрі (28).

Засідання лавників (25).

¹⁸⁴⁸ За І. Биковського Д. Полоцький був бургомістром і постраждав, відстоюючи інтереси міста. Дмитру пробили голову під час відомої бійки київських міщан зі студентами колегіуму.

усьому гідність, видав свій вотум, щоб він, а не хто інший, був пошанований тим вїйтівським гонором.

Третій кандидат, сам пан Дмитро Полоцький, відводячи себе від вот виданими двома першими панами кандидатами, давав свій вотум на пана Василя Зименка, щоб він, як ще при житті небіжчика пана київського вїйта, котрий на той час хорував, а після відходу його в монастир бувши субделегатом, пристойно управляв тим урядом, так і тепер лишався на повному вїйтівському уряді і користувався ним пожиттєво.

Четвертий кандидат, пан Роман Тихонович, видавав неодмінно свій вотум, як і два перші панове кандидати, щоб на той вїйтівський уряд був вибраний пан Полоцький, бо він достойний того уряду з огляду на його добрі вчинки ¹⁸⁴⁸ і може стояти й боронити занепалі міські цілості.

До пана Тараса Петровича, що до цієї елекції конечно належить, як старовинний бурмістр, а відсутній тепер у магістраті через неміч, було прецінь послано від нас, щоб відібрати від нього голос, річних присяглих урядників, які були на елекції, — Кипріяна Даниловича і Федора Хомича, — і вони видали про його, пана Тараса, правдивий вотум під присягою в магістраті реляцію, що він, пан Тарас, вихваляючи цнотливі вчинки пана Полоцького і в усьому приписуючи його особі належне старання в управлінні містом, його, пана Полоцького, електував, аби був вїйтом він.

Шостий бурмістр, пан Тихін Данилович, спершу сказав так, щоб обрали вїйтом того, кого улюблять і оберуть на вїйта посполиті люди, а потім, коли йому звеліли повідати свій особистий вотум,

Ушаков.
Фрагмент плану Києва (33).

Корогва кушнірського цеху (33).

тоді й він признав гідність на такий уряд пану Полоцькому і видав на нього ж таки вотум, щоб він був вибраний вїтом.

Сьомий бурмистр, пан Петро Левкович, від'їхав в дорогу, отож, не можучи чекати на його вотум, зупинилися на цих вотумах, виданих від шести панів бурмистрів.

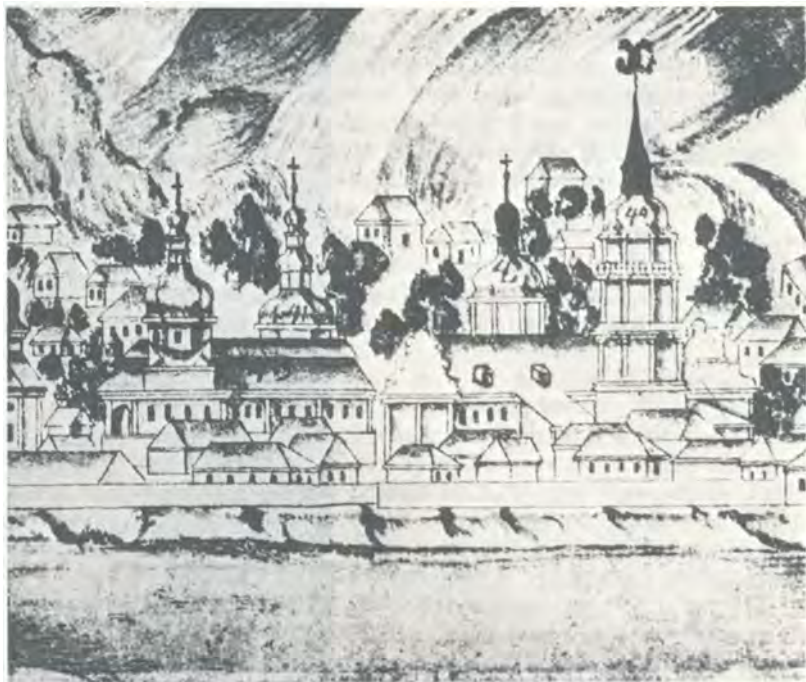
По цій першій бурмистрівській лавиці друга магістратська лавиця — старші райці пан Іван Войнич, пан Мартин Сич, пан Йосип Корнієвич, пан Теодор Софонович і пан Теодор Іванович (а два райці померли), хоч були питані кожен із них поодинці про воту, однак усі вони, ніби одними вустами, склали вотум на пана Полоцького, щоб він, як заслужений з родичів у цьому славетному місті Києві і ударований від Бога наукою і справністю, був удостоєний такого вїтвєського гонору.

Третя магістратська лавиця — шафарі, котрі після панів бурмистрів та райців є особливими господарями й дозорцями міських добр і які походять з броварів та корчем міських, а саме: пан Григорій Михайлович, пан Фома Тиховець, пан Петро Тиховець, пан Василь Ладній, пан Василь Уласович, пан Сава Бараненко й пан Роман Гуринович, також були питані всі поодинці, кого б вони зі

Рада магістрату (25).

Київ.
Ратуша (63).

Київ.
Ратуша. План (63).

свої шафарської лавиці вважали гідним бути на вїтївствї. На те всі одностайно обирали на вїтївство пана Полоцького, і жоден із них у вотах своїх не давали відміни.

Четверта магістратська лавиця, старші лавники, котрі передусім належать до судів, тобто пан Григорій Софонович — пан Василь Єкимович, пан Стефан Сичевич, пан Онисим Антонович і пан Ян Влодковський, згідно з вищеописаними вотами бурмистровськими, радяцькими і шаферськими, свої воту складали на одну гідну особу, пана Полоцького і пошановували його цим урядом.

Цьогорічні присягли урядники судової лавиці і минулих рокових лавиць¹⁸⁴⁹ по кількадесят чоловік, одним словом, кожен із них, скільки їх було зібрано в магістраті до такого акту, визнавали всі свої вота також на пана Полоцького і вибирали його собі на дожиттєвого начальника.

Чотири цехмістри¹⁸⁵⁰ — перший, кравецький, пан Іван Хибський, другий, кушнірський, пан Іван Деньга, третій, шевський, пан Іван Уласович, четвертий, ковальський, пан Іван Павлович, — спершу самі поодинці, як старші, давали вотум на пана Полоцького, щоб був вїтом, а потім кожен із тих цехмістрів разом із братією волали, висуваючи пана Полоцького на вїтївство.

¹⁸⁴⁹ Тобто таких членів лави, які вибиралися на рік.

¹⁸⁵⁰ Цехів у Києві на той час було багато, а у виборах брали участь тільки чотири цехмістри, бо перелічені цехи вважалися головними, а решта їм підлягала.

Печатка столярного цеху (37).

Печатка Київського братства (37).

Архангел Михаїл
з Київської ратуші (33).

¹⁸⁵¹ У цей час міщани боролися проти захоплення духовенством і козацькою старшиною багатьох місцевостей (Кожум'яків, Оболоні, Приварки, о. Муромця, Осетчини, Труханового острова).

¹⁸⁵² Д. Полоцький був вїтом до смерті, тобто до 1733 р.

Нарешті, до зібраного народу, що стояв перед ратушею у великій юрбі, виходили їхні милості панове, вислані від боку ясновельможного його милості пана гетьмана, питаючи у них, кого б вони хотіли для загального міського ладу вибрати вїтом, але все поспільство одностайними голосами волали за пана Полоцького, щоб був той вїтом. По таких усіх одностайних і однослівних вотах, хоч пан Дмитро Полоцький чимало заперечував нездалістю до такого поважного уряду, а особливо відмагався через труднощі з огляду на порушення міських цілостей ¹⁸⁵¹, однак ми всі, вищеописані особи, зібрані на цю елекцію, бачачи, що пану Полоцькому даровано на той чин достоїнство від Бога, взявши його з бурмистерського місця, спершу оголосили всьому народу, що обрали його, пана Полоцького, на пожиттєвого вїта в місті Києві ¹⁸⁵², потім посадили на належному вїтівському місці і вручили йому весь міський і магістратський порядок.

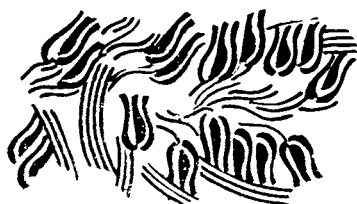
Отож відтоді ми всі, ново вибравши вїтом пана Дмитра Полоцького, згідно давнього звичаю, відклали на інший час присягу, яку він мав виконати, належну на той уряд, а цю елекцію, що відбулася погідно, наказали для пам'яті записати в міські київські книги, а з книг видати під магістратовою печаткою.

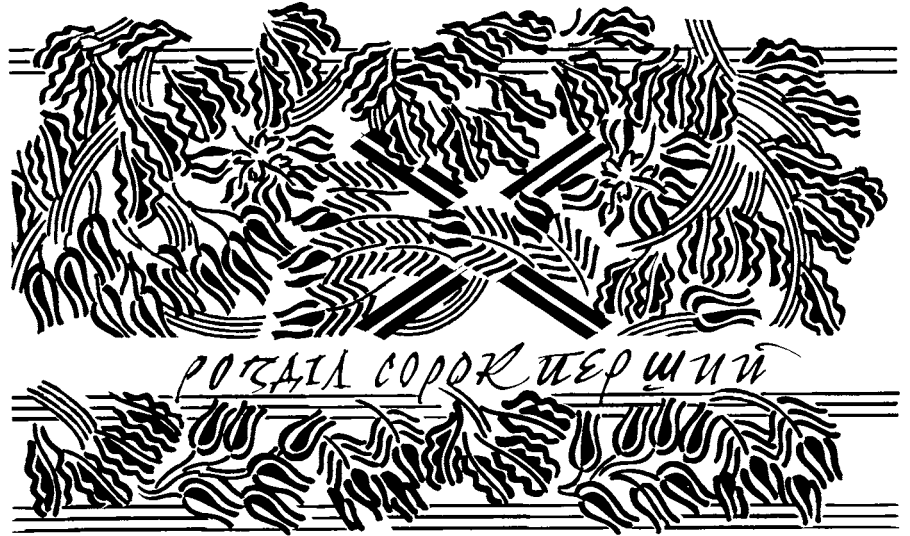
Писано в Київській ратуші, року і дня вищепозначеного

Кориговано за книгами його царської пресвітлої величності отчини міста Києва,

бурмистри, райці й лавники з усім магістратом,
цехмістри й усе поспільство

Того ж року восени пресвітлий государ цар Петро Олексійович був у Воронежі, що над Доном, де споряджався знову на Чорне море корабельний та галерний ніколи перед тим у Московському царстві небувалий і небачений флот. Він прикликав туди до себе і гетьмана Мазепу, звідки гетьман повернувся у Гадяче до Різдва Господнього, а з Гадячого до Батурина прибув на Всеїдну.

Про третю книгу «Житій святих» Димитрія, яка вийшла з печерського друку, і про земний та водний тракт, котрий лежав від Стародуба й Чернігова до Кролевця Пруського; про віддалення Кочубея від генерального писарства і про покладення на нього генерального суддівства; про листовну Мазепину кореспонденцію до коронного гетьмана Яблоновського щодо слобід, які поляки осаджували на тому боці, і щодо образ українським купцям, котрі творяться у Польщі; про відповідь на те Яблоновського до Мазепи з присланням трьох універсалів; про поховання православними уніатського попа і про ворожнечу за те уніатську супроти православних; про православно-львів'янина Братковського, якого піймано відступниками і по-тиранському страчено у Слуцьку¹⁸⁵³, про смерть білоруського єпископа отця Полховського.

¹⁸⁵³ Треба: у Луцьку.

¹⁸⁵⁴ За березень—травень. У книзі, крім житій, уміщено статтю про березень з коротким викладом різних систем літочислення, «Слово Іоанна Златоустого на Благовіщення» тощо.

¹⁸⁵⁵ Цей тракт мав велике значення для торговельних стосунків України з країнами Західної Європи, оскільки традиційні шляхи через Польщу були на той час небезпечні і майже закриті. Про безпеку українським купцям пішло далі й сам С. Величко.

¹⁸⁵⁶ Мірний — такий собі, посередній.

оку від створення світу 7208, а від божого очоловічення 1700 року, в місяці січні, вийшла у світ третя книга «Житій святих», складена працею богонадихнутого мужа ієромонаха Димитрія Савича Туптала, починаючи від березня¹⁸⁵⁴, — вийшла вона з киево-печерської друкарні за архимандритства отця Іоасафа Кроковського і наповнила духовною радістю серця цікавих книжних людей.

Того ж таки року в лютому місяці за гетьманським наказом і за оповіддю стародубських та чернігівських купців у генеральній канцелярії описано земний та водний тракт¹⁸⁵⁵, який лежить з Малої Росії від Стародуба й Чернігова до Кролевця Пруського і до Риги за таким порядком:

Того ж таки року в лютому місяці за гетьманським наказом і за оповіддю стародубських та чернігівських купців у генеральній канцелярії описано земний та водний тракт¹⁸⁵⁵, який лежить з Малої Росії від Стародуба й Чернігова до Кролевця Пруського і до Риги за таким порядком:

«У Стародубському полку перевози ті ж таки, аж до границі села Лотоків, звідки перевіз на Сожі в Папортках, самого Дніпра перевіз під Биховом, з Бихова до села Білиничі, за Білиничами мірний¹⁸⁵⁶ перевіз на річці Друті, від Друти до містечка Борисова, у Борисові річка Березина Велика, там перевіз та міст, з Борисова до містечка Бобра, до міста Мінська, звідти до містечка Ракова, з Ракова до містечка Воложина, до містечка Дзевинишек, до Алкиник, те містечко навпроти Вільня, за вісім миль із правого боку. З Алкиник до містечка Даліг, звідти до Оліти, там перевіз просторий на річці Німані. З Оліти до містечка Семни, з Семна до Вержболова, з Вержболова тут границя прусська. Пруське курфюрстерське перше містечко Столп'яни, із Столп'ян до Інструц, до Вілави, до Лабкова, з Лабкова шість миль до Кролевця. Всієї дороги зі Стародуба до Кролевця 160 миль.

З Чернігова Крелевецький тракт землею дорогою до Лоева, тут перевіз через Дніпро до Річиці, до Париж, до Глузька, звідти до Слуцька, тут перевіз на річці, біля річки перед Слуцьком до Романова, до Нісвіжа, до Столович, до Мовчали, до Пісковців, тут перевіз Німен. Від перевозу до Білиці, до Калконії, до Щучина, до Гродна, до Волкуші, тут пуці на сім миль, тут і коронне містечко Августів, звідти дві милі до Єлгу — прусської границі, звідти до Лейц, 14 миль до Крелевця. Від Чернігова така ж відстань, як із Стародуба до Крелевця.

ОПИС ВОДНОГО ШЛЯХУ ДО КРОЛЕВЦЯ

Із Стародуба до водного шляху містечка Столпців миль 70. Із Столпців до Гродна, із Гродна до Ковна, до Юрборка, тут прусська границя. Перше містечко трактом водним над Німаном Регнета, містечко Тилжа, з Тилжі іти Німаном 12 миль до Копаниці наліво, а з Копаної ріки до Таплііва 12 миль. Звідти 6 миль Копаною рікою до Лабкова; з Лабкова Копаною рікою в самий Крелевець. А другий поворот від Тилжі вправоруч — Німан пішов у Велике море¹⁸⁵⁷, тим морем можна до Крелевця і до Риги, коли не йти Копаною рікою.

¹⁸⁵⁷ Велике море — Балтійське море.

Д. Туптало.
 Четы-Мінеї, кн. I.— Титул.

Автограф Д. Туптала (45).

Ея милости Милости Михаилъ Григорьевичъ
 Дѣлѣ Вѣстѣе
 Возвѣстите моего Бѣлодѣлава за купу
 съ мѣсяцъ после Д. Туптала въ мѣс.
 Понявѣ турда нашего Удѣлчикога тѣ
 псѣтѣ нѣе пропковъ раскалчикога.
 Вѣдѣромъ мѣсяцъ после моего съ Бѣло
 приняти чѣредѣ сѣдѣтѣ ли нѣе времѣ
 шѣтѣ въ мѣсѣ рѣкѣ рѣшѣтѣ.
 Мѣсяцъ после всего Добра далаючѣ
 Смирѣтѣи Ахѣтѣ Диличѣтѣ
 866р. 20. Дѣлѣ 1709.

Водний порт до Риги починається біля Бішенкович на ріці Двині, отож водний порт до Кролевця на ріці Німані починається у Столпцях.

Навіщо той тракт описано, про те в канцелярії не було відомо¹⁸⁵⁸.

¹⁸⁵⁸ Див. приміт. 1855.

Тоді ж таки, в місяці квітні, на традиційному святковому великодньому з'їзді в Батурин до гетьмана полковників та всієї малоросійської старшини Василь Леонтійович Кочубей, прослуживши вірно і старанно Богу, великому государю царю російському, своїй малоросійській вітчизні і Запорозькому війську тридцять з лишком років на генеральному писарстві і невсипущими та багатотрудними писарськими ділами здоров'я своє, а найбільше зір очей пошкодивши (оскільки був уже в літніх свого життя роках)¹⁸⁵⁹, здав із себе той писарський уряд і, публічно поклавши перед гетьманом при усій старшині в столовім гетьманськім домі на Гончарівці¹⁸⁶⁰ військову печатку, подякував гетьману і всій старшині за свій уряд хоч і короткою, але красною і повною розуму промовою, як муж дуже добророзумний і в писарських справах досконалий. Цій несподіваній його, Кочубея, зміні не тільки полковники і вся старшина, але й гетьман здивувалися, а будиши задоволені його справністю у писарських ділах і до себе зичливою схильністю, зашуміли були знову постановити його, Кочубея, на писарському уряді, але він, дуже те заперечуючи, відразу ж від'їхав із гетьманського дому до дому свого і хоч, здавши з себе писарство, бажав після великих писарських трудів відпочити

¹⁸⁵⁹ В. Кочубей народився в 1640 р., тобто йому в цей час було 60 років.

¹⁸⁶⁰ Гончарівка — село біля Батурина, де був гетьманський палац.

¹⁸⁶¹ Гибанова ліска — патериця з чорного дерева.

¹⁸⁶² Ницувати — нищити.

¹⁸⁶³ Перед цим Василь Чуйкевич був військовим канцеляристом.

у спасенній тиші свого дому, провівши решту свого життя спокійно, однак не зміг того бажання удостоїтися, бо після його від'їзду з гетьманського дому полковники і вся старшина, обідаючи у гетьмана, спільно порадилися, щоб не бути йому без уряду, і постановили вручити йому уряд генерального суддівства, до чого і гетьман, легко схилившись, звелів відшукати із скарбця судійську чорну гибанову ліску ¹⁸⁶¹, просто у срібло оправлену, і на другий чи третій день, коли полковники і вся старшина з'їхалися перед Божою службою до гетьмана на Гончарівку і Кочубей туди ж прибув, несподівано було йому вручено від гетьмана та всієї старшини суддівський уряд, про який він і не гадав, оскільки був тоді суддя один — Сава Прокопович. Але Кочубея поставлено старшим суддею від Сави за його великі й вірні заслуги у війську; і хоч він, Кочубей, від того уряду ухилився і, кладучи певні вимовки, не хотів за нього братися, однак, не можучи чогось більшого учинити супроти всієї старшини та війська, не без жалю та сліз мусив прийняти з гетьманських рук згадану суддівську ліску і від усіх прийняв веселе привітання на той уряд, — так здійснюється приказка: коли щось собі чоловік обіщує, теє бог ницує ¹⁸⁶². Так і мій пан Кочубей, склавши з себе писарський уряд, мислив прожити в тиші, без жодного уряду, але захопила його ще більша після писарства буря і завірюха, безконечні денні та нічні судові розправи, до того ж і справи писарські його не покидали, оскільки Василь Чуйкевич ¹⁸⁶³, котрий завідував на писарському місці військовою канцелярією, бувши чоловіком новим, хоч і мудрим, ще не призвичаївся був досконало до управління всіляких військових писарських справ. Отже мій згаданий пан, ухилившись від писарських трудів, не ухилився більших трудів, суддівських, як той, хто, криючись від дощу, став під ринву.

Після роз'їзду всієї старшини з Батурина він, мій пан Кочубей, ознаймовуючи преосвященному отцю Варлааму Ясинському, київському митрополиту, про складання із себе писарства і про накладання на себе ж генерального суддівства, писав до нього з Батурина такого свого листа:

«Ясне в Бозі преосвященний милостивий пане архіпастирю!

Покірно доношу, як зичливий слуга і вірний робітник вашої архіпастирської святині, милостивому своєму панові та добродію, що я, не можучи знести великих і трудних писарських праць, які чимало мені збавили зору та здоров'я, багато і частократно просячи, упросив собі тепер у суспільства звільнення від тієї служби, але покладено на мене не по волі і не за моїм бажанням невиносне діло генерального суддівства, яке не відповідає моїй простій особі і мірі мілкого мого розуму. Отже, упадаючи під ноги святого вашого архіпастирського престолу, прошу якнайпокірніше про милостиве й доброзичливе, яке подається всечинним богом, архіпастирське благословення для здопоможення у тому важкому суддівському правлінні.

Дано в Батурині року 1700»

Того ж таки року деякі польські панове на тому боці Дніпра почали були осаджувати слободи на порожніх місцях, що було заказано останніми трактатами, скликаючи на них цюгобічних малоросійських людей. А купцям малоросійським почали були діятись у Польщі численні ошуканства й образи. Гетьман Мазепа, діставши про те певну відомість, писав у Москву до ближнього боярина, кавалера, генерала і намісника сіверського ¹⁸⁶⁴ Феодора Олексійовича Головіна (котрий на той час, після монаршого від'їзду в чужі німецькі поморські країни, управляв усіма царськими ділами), а він, боярин Головін, покладаючись на пакти вічного російського з поляками миру, вчинені 1686 року, писав від себе про ті новозакладені

¹⁸⁶⁴ Треба: «намісника сибірського». (Див. далі лист гетьмана Яблоновського).

¹⁸⁶⁵ Подано в перекладі з польської мови.

польські слободи і про образи малоросійським купцям, чинені поляками, до великого коронного гетьмана Яблонського свого листа. З тим ото листом гетьман виправив до Львова басанського сотника Карпа Яськевича і писав з Батурина про те саме до того ж коронного гетьмана особний лист. На той лист коронний гетьман учинив зі Львова 10 липня таку листовну відповідь до Мазепи ¹⁸⁶⁵:

Вельможний милостивий пане гетьмане військ Запорозьких
його пресвітлої та державної царської величності,
до мене вельми милостивий пане і приятелю!

Привіз мені тут пан Карпо Яськевич, басанський сотник і посол вашої милості пана, лист від ясновельможного його милості пана Феодора Олексійовича Головіна, великого господаря його пресвітлої державної царської величності, ближнього боярина, кавалера, генерала і намісника сибірського про те саме, що й до вашої милості пана. Начебто якісь панове з нашого боку мали осадити на тих місцях слободи, в яких заборонено селитися через останній трактат і залишених до подальшого розпорядження його королівської милості з Річчю Посполитою і його царської величності. Добре було б, коли б був ваша милість пан ознайомив, хто це і які місця осаджує, то б і я сам не схвалив цього, оскільки високо шаную приязнь його царської величності з його милістю королем та Річчю Посполитою. Пише, ваша милість пан, і про те, що купцям та підданам його царської величності діються в наших краях ошуканства та неслухні утяження, в тому буде належна сатисфакція, коли хто укривджений обізветься тут зі своїми претензіями. Я в таких справах мушу знехтяться з його милістю королем і радою, що є при його боці, а це швидко бути не може, бо король, його милість, відїхав до Прусс. Отож, як тільки від його милості короля я відберу щодо того декларацію, пошлю, щоб звідомити про те, мого спеціального посланця до вашої милості пана. Зараз же посилаю мої універсали в Україну із засторогою, щоб ніхто не важився супроти заборони останнього трактату осаджуватись у тих місцях, котрі залишені до подальшого рішення. Маю ту надію, що так і з боку його царської величності таких слобід на тих грунтах дозволяти й допускати не будуть. Себе ж самого віддаю звиклій вашої милості пана приязні і зичу від пана Бога всякого щастя.

Зі Львова 10 липня 1700 року

Вашій милості завжди зичливий приятель та слуга
Станіслав Яблоновський, каштелян краківський,
гетьман великий коронний.

При тому своєму листі прислав коронний гетьман до гетьмана Мазепи через згаданого басанського сотника три свої універсали: один — до купців українських, щоб при паспортних свого гетьмана зі всілякими товарами та своїми гендлями безпечно проїжджали за кордон у Польщу і через Польщу; другий — до польських обивателів, духовних та світських, щоб українських купців у Польщі не утруднювали й не утяжали; третій універсал до польських панів, які начебто мали на Україні свої грунти, щоб не осаджували своїх слобід на тих порожніх місцях, які визначено вищеназваним трактатом вічного миру лишатися порожніми. Всі ці три універсали Яблоновського від слова до слова мають у собі таке ¹⁸⁶⁶:

¹⁸⁶⁶ Універсали подано в перекладі з польської мови.

**Станіслав Ян на Яблонові Яблоновський,
каштелян краківський, великий коронний гетьман,
барський та межиріцький староста.**

Чиню до відома, кому про те належить відати, особливо їхнім милостям панам обивателям і купцям українським київським та задніпровським з держав його пресвітлої державної величності при вияві моєї приязні. Заходять до мене реляції, начебто ваші милості панове, побоюючись заборів¹⁸⁶⁷ та неналежних поборів у державах його королівської милості, остерігаються приїжджати сюди, до Польщі, з товаром, кіньми та різними речами. Відтак доношу тут вашим милостям і запевняю в тому, що хто тільки з паспортом його милості вельможного пана Мазепа, гетьмана Запорозьких військ його пресвітлої державної царської величності, і його королівської милості та Річі Посполитої приїде з товарами, віддавши, згідно давніх звичаїв, мито там, де повинні його заплатити, матимуть волю без жодної кривди та утяжень продавати і з ними по цілій Польщі переходити за кордон до іншого краю. Кому б тільки було виникло у чомусь від когось утяження, за донесенням мені найменшої скарги, щоб дістати справедливість і належні сатисфакції, декларую всілякі полегшення і для ліпшої віри рукою власною підписуюся.

¹⁸⁶⁷ Забори — грабежі.

Дано у Львові 11 липня 1700 року

(М. П.)

Станіслав Яблоновський, краківський каштелян,
гетьман великий коронний.

**Станіслав Ян на Яблонові Яблоновський,
каштелян краківський, великий коронний гетьман,
барський та межиріцький староста.**

Чиню відомим, кому про те належить знати, всілякої достойності звання і стану людям по містах, містечках та селах його королівської милості, духовним та світським. Заходить тут мені реляція, що їхні милості панове обивателі та купці українські, київські і задніпрські, приїжджаючи до Польщі в держави його королівської милості та Річі Посполитої з різними товарами, виносять часто великі й неслухні утяження, оскільки через те чиняться немалі суспільні заводи, то щоб більше згадані люди з держави його пресвітлої державної царської величності, які приїжджають з товарами, віддавши згідно давніх звичаїв мита там, де мають їх платити, не виносили ні від кого жодної кривди та утяжень, але могли вільно продавати і без будь-якої труднощі та заборони безпечно переходити по цілій Польщі і за кордон, — пильно того бажаю, доручаю, і прошу, й зобов'язую суспільним іменем.

Діялось у Львові 11 липня 1700 року

(М. П.)

Станіслав Яблоновський,
каштелян краківський, гетьман великий коронний.

**Станіслав Ян на Яблонові Яблоновський,
каштелян краківський, великий коронний гетьман,
барський та межиріцький староста.**

Чиню відомим, кому про те належить знати, особливо ясно-вельможним моїм милостивим панам і братам, які мають на Україні від Дніпра свої дідицтва та посесії, при виявленні моєї братерської схильності доводжу до відомості.

Зайшли тут до мене через особливе посольство від його милості пана Феодора Олексійовича Головіна, ближнього боярина, кавалера та сибірського намісника, і від його милості пана Мазепа, гетьмана військ Запорозьких, вимога та нагадування іменем його пресвітлої державної царської величності, що деякі їхні милості з нашого боку супроти заборони й домовлення в останньому трактаті, постановленому їхніми милостями панамі комісарами святої пам'яті його милості короля та Річі Посполитої з його царською величністю, важаться осаджувати слободи від Дніпра, хоч і на своїх грунтах, але в тих місцях, котрі через той згаданий трактат залишений і утриманий, щоб лишався порожній, поки не зайде даліше рішення через спілкування його королівської милості та Річі Посполитої з його царською величністю. Тому що від того була б okazія до порушення згаданого перемир'я і недотримання миру, застерігаю милостивих панів, зобов'язуючись любов'ю до суспільного добра, щоб не тільки не осаджувати таких слобід, але, коли вже такі там осаджено, щоб їх занехаяли і людей розселили, бо з того б могло б вирости діло, що дало б негідні результати. Не сумніваюся, що в тому буде достатнім побудженням для вельможних моїх милостей панів ревність до суспільного добра, аби закріпити милий мир, про що за посадою своєю прошу й бажаю.

Діялось у Львові 7 липня 1700 року

(М. П.)

Станіслав Яблоновський.

Того ж літа на Волині, за монастирем Білостоцьким в мило, у селі Жуківцях, помер уніатський священник Касіян і, на прохання овдовілої попаді, був він похований у тому ж часі православними ченцями Білостоцького монастиря за православним священничим порядком у своїй сільській церкві, бо овдовіла попадя уніатів на поховання свого попа не просила через те, що були вони далеко від села Жуківців. Коли ж про це довідалися ченці-уніати володимирські, то володимирський офіціал¹⁸⁶⁸ з іншими своїми ченцями зараз-таки приїхав до згаданого села Жуківців і, відкопавши та вийнявши того уніатського священника Касіяна, кинули його з труною в болото, що було поблизу тамтешньої церкви, за те, що був похований православними білостоцькими ченцями. Кидаючи його в болото, ті згадані уніатські ченці, гемонські інструменти, говорили таке: схизмати святу церкву своїм пробуттям у ній осквернили, нехай же піп Касіян не в церкві своїй, а в болоті лежить, як заслужив у схизматиків. Це треба розуміти, що він, Касіян, за життя свого був схильніший до схизматиків, ніж до нас, уніатів, оскільки і по смерті своїй велів поховати себе схизматикам, а не уніатам.

Дивись ото ж, ласкавий читальнику, яка злоба та ненависть до нас, православних християн, від проклятих уніатів, що свою схизму на нас, православних, накладають і одягають нас пороком своєї нечистоти, себе ж по-фарисейському праведними та святими голосять, а нас же, православних, нечистими і церквоосквернителями називають! Скільки ж бо є безумства та зятятості їхніх, уніатських, засліпи їх, злобо їхня! Мабуть, бажали б усіх православних християн, наших братів, бачити в погибельній тоні, вони ж самі за своїм марнославством упали через відщепенство від святого православ'я і не дивно, коли і їхній уніатський керівничий — сатана, котрий, відійшовши од божої благодаті, зичив би оглядати всіх християн у божій неблагодаті! Але буде з нього і уніатів-законпереступників, та шалених руйнівників канонів апостольських, та богоносних отців.

Того ж таки року був у гетьмана Мазепа його давній конфідент з міста Львова¹⁸⁶⁹, чоловік учений та поет вищеназваний (котрий і книгу під назвою «Світ розглянений» красно й утішно склав польським ритмом про різні львівські речі, і видрукував 1697 року)¹⁸⁷⁰,

¹⁸⁶⁸ З Володимира-Волинського. Офіціал — урядовець при єпископі.

¹⁸⁶⁹ Д. Братковський тільки деякий час жив у Львові, постійне його місце проживання було в Луцьку.

¹⁸⁷⁰ Книга називалася: «Світ, розглянений по частинах» («Świat po części przelzrzany») і вийшла у Кракові.

Д. Братковський.
Світ, по частинах переглянений.—
Титул (10).

¹⁸⁷¹ О л и ц я — містечко, тепер Волинської обл.

¹⁸⁷² Після арешту в Олиці Д. Братковський зумів визволитися. Втративши надію домовитися з І. Мазепою, Д. Братковський бере участь у повстанні С. Палія проти шляхетського засилля на Україні. Д. Братковський складає відозву із закликом повстати і, одягшись у просту одежу, йде на Волинь, щоб її поширювати. Під містом Заславом його було заарештовано, а по тому засуджено і страчено в Луцьку 15 листопада 1702 р.

благочестя святого нерушній блюститель Данило Братковський. А повертаючись із Батурина від гетьмана, з уваги на відщепенців святого православ'я, не їхав просто через Київ до Львова, але їхав через Полісся, і в місті Олиці ¹⁸⁷¹ через поляків і своїх відщепенців-уніатів, що чигали на нього на всіх шляхах, був пійманий, припроваджений до Слущька і там був якимись фальшивими речами, а особливо через нерушне його православ'я та погодженість щодо того з Мазепою, за демонським навадженням через згаданих своїх відщепенців оббреханий, і оскаржений, і на смерть декретований — його посеред слущького ринку через ката було по-тиранському розтято за сім разів, навіть до Львова, щоб побачитися з жінкою та дітьми, його не пустили ¹⁸⁷².

Також, того-таки року, діставши відомість від преосвященного отця Ясинського, київського митрополита, про смерть преосвященного отця Серафіона Полховського, єпископа білоруського, жалюючи на ту смерть і бажаючи горливо ¹⁸⁷³ вибрання на його місце іншого єпископа в Білій Русі, гетьман писав до нього, отця митрополита, такого свого листа:

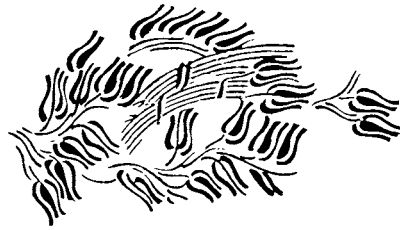
«Оскільки з листовної вашої пастирської милості реляції, як і з листів від превелебної капітули Білоруської єпископії до вашої пастирської милості і до мене писаних, я звівся про смерть блаженної пам'яті ясно в бозі превелебного його милості пана отця Серафіона Полховського, єпископа білоруського, жалію про те вельми і співчуваю горливим своїм до православ'я серцем. А найбільше тому, що під цей неспокійний час, коли божа православна церква у тамтешньому розмежованому краї лишилася при внутрішніх та зовнішніх недовірствах, утяжена постійними наругами від іновірних супостатів, він, добрий і дільний пастир святого православ'я, за-

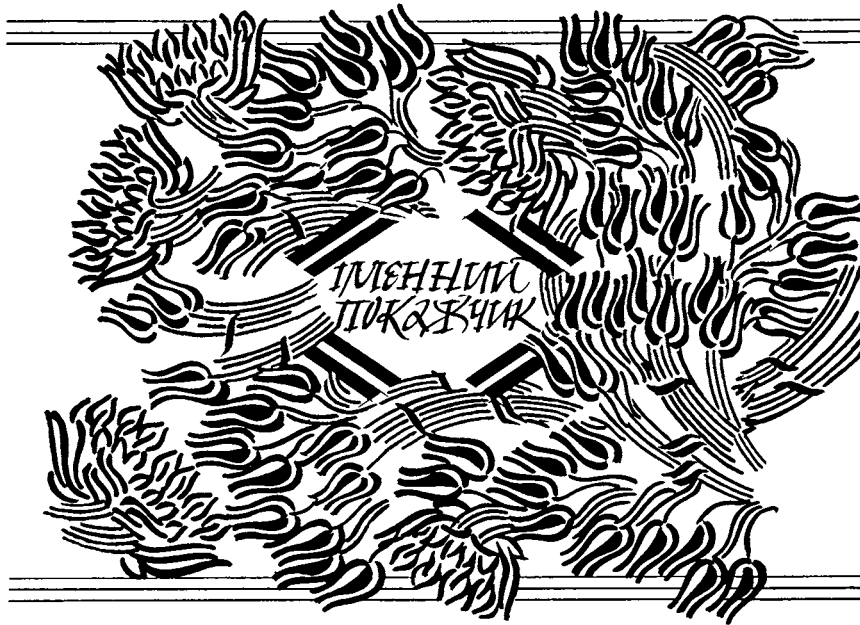
¹⁸⁷³ На цих словах уривається текст в оригінальному рукописі С. Величка. Лист до митрополита В. Ясинського гетьмана І. Мазепи взято із списку Літо-

пису С. Величка, який належав М. О. Судієнку. Цим листом закінчується Літопис і в цьому списку.

лишив осиротіле своєї вівчарні стадо, про що хоч і не належало б під час теперішньої воєнної хвилі кривавого Марса турбувати монарші його, пресвітлого і державного великого государя, маєстату у відсутність самого великого государя у великім царськім місті Москві, однак, поважаючи синівською моєю схильністю жадання та виказ вашої пастирської милості і сердечно уболіваючи на той жалісний випадок осиротіння престолу Білоруської єпископії, обіцяю через моє заступництво донести до пресвітлого монаршого престолу, щоб тепер, під час бутності в Москві великих послів, посланих від Польської Річі Посполитої та Великого Князівства Литовського, говорено було про те, щоб, не порушуючи пактів, тамтешнім православним вільно було б вибрати на єпископський престол за своєю згідною волею та розглядом, кого самі захочуть обрати на пастиря. Також прошу вашу пастирську милість, зволь, як горливий ревнитель православ'я, маючи реляцію до тієї Білоруської єпископії, написати і свій поважний пастирський лист за інстанцією до пресвітлого монаршого маєстату, з викладом про те все. Я ж оту поважну вашу пастирської милості листівну інтерпозицію і моє листовне подання до царської величності чи через пошту, чи через якогось особливого мого гінця обіцяю послати, як це належить за потребою чи в приказ Малої Росії, чи в інше яке місце.

Писано в Батурині 1700 року»

- Абазин (Абазинець)**, брацлавський полковник.— 304, 446.
- Август**, римський імператор.— 185.
- Август II Саксон Фридерік**, князь саксонський, польський король.— 277, 510, 519, 520, 544, 560—564, 574—576, 578, 583, 585, 586.
- Августин Аврелій**, богослов.— 33, 408, 579.
- Авель**, біблійний персонаж.— 24, 248.
- Авлавій**, християнин.— 409.
- Авраам**, біблійний персонаж.— 593.
- Агмет**, турецький капітан.— 557.
- Адальберт**.— 560.
- Адам**, біблійний персонаж, перша людина.— 28, 46, 53, 146, 173, 200, 289, 307, 402, 510.
- Адам**, козацький гонець.— 432, 510.
- Адамович (Адамов) С.**, ніжинський протопоп.— 79, 147, 150, 205, 206.
- Адель-Герей (Девлет-Гірей)**, кримський хан.— 70, 71, 73.
- Адин-Нацокін А.**, російський окольничий.— 54.
- Адиша**, татарський мурза.— 75.
- Адріян (Адріян)**, московський патріарх.— 282, 378, 382, 383, 387, 388, 419, 448—454, 460, 461, 470, 471, 481, 482, 485—488, 494, 504, 510—512, 524, 534.
- Аїл-паша**, турецький посол.— 268.
- Аїд**, міфічний персонаж.— 208.
- Айтемиров В.**, піддядчий, російський посланець.— 414—416, 418.
- Аколонітех**, кардинал.— 579.
- Александров Н.**, військовий писар.— 92.
- Александров Я.**, київський полковий осавул.— 152.
- Алексієв Т.**, стародубський отаман.— 92.
- Алексієв**, російський піддядчий.— 334.
- Алексієнко В.**— див. Олексієнко В.
- Алексій** (див. Олексій).
- Алифиров (Алфертьєв) Г.**, київський сотник.— 93.
- Алі**, турецький паша.— 163, 557, 558.
- Алій**, татарський тлумач.— 400.
- Альбрехт I**, пруський герцог.— 408.
- Ангерона**, міфічний персонаж.— 546.
- Андрей**, глухівський бурмістр.— 94.
- Андрієв В.**, підписок військової канцелярії.— 92.
- Андрієв І.**, варвинський сотник.— 154.
- Андрієв М.**, гадяцький обозний полковник.— 154.
- Андрієв Ф.**, приказна людина.— 286.
- Андрієв Ф.**, київський сотник.— 152.
- Андрієв Ф.**, кобизький сотник.— 151.
- Андрієнко П.**, ірклівський сотник.— 151.
- Андрій Первозванний**, апостол.— 38, 208, 213, 280.
- Антоненко-Сластюн М.**, старосанжарівський житель.— 389.
- Антоній**, святий.— 402, 408.
- Антонін**, цар.— 236.
- Антонов П.**, стародубський міщанин.— 94.
- Антонович О.**, київський лавник.— 598.
- Аполлос**, проповідник християнства.— 33.
- Апостол Д.**, гадяцький, потім миргородський полковник.— 10, 294, 340, 343, 374, 396, 403, 549.
- Апостоленко Г.**, миргородський полковник.— 78.
- Арій**, александрійський єпископ.— 34.
- Арсеній**, дякон.— 39.
- Артеменко Л.** (див. Борозна Л.).
- Атлас (Атлант)**, міфічний персонаж.— 512.
- Атмоній**, чернець-агіограф.— 469.
- Ахіллес**, герой Гомерової «Іліади».— 483.
- Ахмет II**, турецький султан.— 472.
- Ахмет-ага**, кримський посол.— 71, 72, 74.
- Аюка**, калмицький володар.— 268, 415.
- Бабинін (Бобинін) В.**, російський дяк.— 311, 325.
- Багалій Д.**, український історик.— 393.
- Багаченко С.** (див. Богаченко С.).
- Бадецький**.— 310.
- Балабан Г.**, львівський єпископ.— 256.
- Балабан Д.**, київський митрополит.— 9, 31, 40, 126, 426.
- Бантшиш-Каменський Д.**, український історик.— 84, 89, 147, 341, 346, 398.
- Бараненко С.**, київський міський дозорець.— 597.
- Баранович Л.**, чернігівський архієпископ, український поет.— 18, 80, 88, 89, 91, 95, 99, 104, 113, 148, 149,

- 160, 197 — 200, 205, 207, 214, 378, 386, 402, 424—426, 442, 452, 536, 537, 593, 599.
- Барановський**, маршалок конфедерації.— 546.
- Барановський**, гетьманський покоєвий.— 555.
- Барнацький В.**, стародубський писар.— 94.
- Барятинські** (див. Борятинські).
- Батий**, татаро-монгольський хан.— 209.
- Батирча**, татарський мурза.— 84, 165, 389, 391.
- Баязет II**, турецький султан.— 39.
- Безпалій**, гетьман.— 145.
- Беллармін Р.**, богослов-езуїт.— 32, 38.
- Беневський С.**, чернігівський воєвода.— 9, 20, 25, 132, 134.
- Бенедикт XIII**, римський папа.— 37.
- Бердебек**, татарський царевич, потім хан.— 219, 220.
- Березецький (Бережницький)**, полковник.— 15, 16.
- Берестовицький А.**, чернігівський чернець.— 187.
- Берло (Бирло) І.**, мглинський сотник, піхотний полковник.— 92, 153.
- Бернардин**, святий.— 309.
- Биковський І.**, київський вїт.— 594, 596.
- Бистрицький**, староста.— 54.
- Биховець І.**, підписок військової канцелярії.— 92.
- Биченський (Биченко) М.**, журавський сотник.— 154.
- Білий С.**, козацький посол.— 129, 132.
- Білинський**, коронний мечник.— 123.
- Білогруд**, уманський полковник.— 70, 163, 164.
- Білогрудица**, дружина уманського полковника.— 146, 165.
- Білозор М.**, пінський біскуп.— 258.
- Білокінь (Білокун) А.**, біликівський сотник.— 152.
- Близниченко Я.**, вибельський сотник.— 153.
- Бобинін В.** (див. Бабинін В.).
- Боблечевич (Боблєвич, Бубличевич) В.**, ігумен Макошинського монастиря.— 47, 48.
- Бовайло (Бувайло) К.**, переяславський полковий писар.— 150, 151.
- Бовченко І.**, ічнянський сотник.— 154.
- Богаченко С.**, козацький посол.— 129, 132, 134.
- Богатій І.**, ханський козацький гетьман.— 577.
- Богданко** (див. Ружинський Б.).
- Богданов Г.**, російський дяк.— 54, 89, 113.
- Богданович С.**, львівський купець.— 504.
- Богданович Т.**, березинський протопоп.— 539.
- Богданський (Бокланський) Л.**, погарський міщанин.— 94.
- Богун І.**, наказний гетьман.— 44.
- Болеслав Хоробрий**, польський король.— 560.
- Борецький І.**, київський митрополит.— 257.
- Борис**, князь, святий.— 539.
- Борисенко (Барисенко) І.**, сорочинський сотник.— 153.
- Борковський В.**, обозний.— 241.
- Борковський І.**, чернігівський полковник.— 205, 374.
- Борковський І.**, польський полковник.— 406.
- Борода О.**, запорожець.— 169.
- Борозна Л.**, козацький посланець.— 102.
- Борохович (Борухович) М.**, полковий обозний, гадацький полковник.— 286, 340, 396, 428, 555, 580.
- Борятинський (Баратинський) Д.**, князь, російський воєвода.— 250, 337, 348, 496.
- Борятинський Ф.**, князь, російський воєвода.— 390, 396, 397, 417.
- Борятинський Я.**, князь, російський воєвода.— 250.
- Бражний Г.**, кобилецький сотник.— 152.
- Браїм-баша** (див. Ібраїм-паша).
- Брайко К.**, воронківський сотник.— 151.
- Братковський Д.**, український поет.— 260, 600, 606, 607.
- Бржостовський**, польський посол.— 263.
- Бросціуш, Бростіум (Брожек) Я.**, польський математик.— 572, 574.
- Бростовський Кипріан**, литовський писар, польський посол.— 54.
- Брюховецький І.**, гетьман.— 12, 17, 18, 21, 22, 24—26, 28—30, 40—51, 53, 70, 71, 77—84, 85—90, 92, 100, 102—104, 106, 107, 109, 113, 119, 142, 147, 148, 150, 170, 274, 355.
- Будиський**, сотник.— 286.
- Будов'яченко (Добов'яченко) М.**, сенчанський сотник.— 154.
- Бузевський С.**, реєнт королівської канцелярії.— 138.
- Бузинарський Ф.**, березанський сотник.— 151.
- Бузький**, чернець, посланець Д. Балабана.— 9.
- Бузький В.**, запорожець.— 389.
- Булавін К.**, керівник повстання.— 277.
- Булун П.** (див. Кулун П.).
- Бульонський Г.**, герцог, ерусалимський король.— 208.
- Бурижецький (Букжецький, Буржецький) М.**, переяславський полковий писар.— 92, 94.
- Бурій (Бурой) М.**, лубенський полковий осавул.— 154.
- Бурковський (Дунін-Борковський) В.**, сотник, чернігівський полковник, генеральний обозний.— 93, 150, 339, 346—349, 374, 538, 539.
- Бурсук (Барсук) М.**, ніжинський сотник, суддя полковий, ніжинський полковник.— 151.
- Бут Л.**, козацький осавул.— 29.
- Бут М.**, бурківський житель.— 581.
- Бутенко С.**, білоцерківський полковник.— 137.
- Бутович К.**, киселівський сотник.— 153.
- Бутурлін І.**, російський воєвода.— 28, 216, 311, 325.
- Бухвостов В.**, російський думний дворянин.— 553, 556.
- Бучинський-Яскольд О.**, український поет.— 211, 214—216, 224, 227—232.
- Бяконт Ф.**, чернігівський боярин.— 219.
- Бязозор К.**, упітський маршалок.— 123.
- Валаам**, біблійний персонаж.— 260.
- Валак**, цар, біблійний персонаж.— 260.
- Валькевич В.**, стародубський хоружий.— 93.
- Варес (Вар)**, римський полководець.— 185.
- Варлаам** (див. Ясинський В.).
- Варнава**, біблійний персонаж.— 33.
- Варсонофій**, сарський і полонський єпископ.— 331.
- Василев А.**, київський писар.— 92.
- Василев Я.**, муравенський сотник.— 93.
- Василевич**, слуга Й. Шумлянського.— 497.
- Василевич Г.**, сердюцький полковник.— 340.
- Василевич (Васильович) М.**, гадацький полковник, небіж І. Самойловича.— 274, 285, 286, 302, 306, 364.
- Василевич С.** (див. Величко С.).
- Василів (Василевич, Громко) Т. (Федір)**, лубенський полковий писар.— 150, 154, 497.
- Василій**, святий.— 409.
- Василій**, священник.— 380, 381.
- Василій Великий**, богослов.— 31, 38, 409.
- Василь**, посланець С. Паля.— 416.

- Василь* (див. Бузький В.).
Василь, сотник, посланець С. Беневського.— 9.
Васиневич (Васинкевич) І., чернець-посланник.— 410, 411.
Васковський Ф., ігумен Межигірського монастиря.— 455.
Васюта (див. Золотаренко В.).
Васютинський (Константинов) П., ніжинський міський писар.— 94, 155.
Ващенко П., зінківський сотник.— 581.
Велецький В., значний гадацький товариш, посланець.— 414.
Великогагін, князь, російський посол.— 28.
Величко С., канцелярист, літописець.— 8, 10, 19, 21, 25, 31, 41, 43, 46—51, 54, 70, 83—85, 87, 92, 104, 107, 114, 115, 119, 120, 122, 138, 141, 147, 159, 167, 172, 176, 180, 185, 186, 188, 194, 195, 200, 203, 206, 222, 229, 241, 243, 246, 253, 258, 269, 274, 311, 322, 338, 349, 364, 371, 381, 384, 389, 397, 400, 404, 409, 427, 462, 565, 569, 584, 600, 607.
Величко-Босовський (Іваненко) І., кошовий отаман.— 24, 27, 52.
Величковський І., український поет.— 18, 19, 335, 337—339.
Велша-бей, татарський посол.— 286.
Вергун І., білоцерківський сотник.— 152.
Вердеревський, російський воевода у Переяславі.— 50.
Вечурка (Вечорка, Вечоренко) Я., гадацький полковий суддя.— 154, 297, 300, 309, 515.
Виговський Д., козацький полковник, брат гетьмана.— 25, 26.
Виговський І., гетьман.— 15, 24, 26, 29, 51, 70, 79, 89, 148, 154.
Видиненський, митрополит.— 384.
Вилига, Вільга (Viliga) Бальцер, польський рейментар.— 403, 404, 433—439, 465—468.
Винницький А., перемишлянський єпископ.— 126.
Винницький І., перемишлянський єпископ.— 31, 270, 272, 282, 493, 494.
Виповський, римський опат.— 491, 494.
Височан, лисянський полковник.— 51.
Витвицький, дворянин І. Мазепи.— 364, 555.
Витязенко Г., полтавський полковник.— 78, 80.
Вишневецький Д. (Байда), козацький ватажок.— 310.
Вишневецький М. (див. Михал Корибут).
Вишневецький Я., польський польний гетьман.— 124.
Вікарій П., яський митрополит.— 17.
Вільга Б. (див. Вилига Б.).
Вільгельм Лорд Пагет, нідерландський генерал.— 582, 583.
Вільгельм III, англійський король.— 582, 583.
Вітовт, великий литовський князь.— 465.
Владислав IV, польський король.— 48, 530.
Влодковський Я., київський лавник.— 598.
Влошановський А., магістр.— 507.
Внучко С., любецький сотник.— 93.
Возніцин В., російський дяк.— 286.
Возніцин П., російський посол.— 311, 325, 581, 582.
Вовк-Карачевський Л., український історик.— 43.
Войнаровська, сестра І. Мазепи, дружина Яна.— 501—503.
Войнаровський А., син Яна, небіж І. Мазепи.— 502.
Войнаровський Я., київський земський суддя.— 469, 501—503.
Войнич І., київський райця.— 597.
Войскошинський (Волковійський).— 311.
Войцех, святий.— 560.
Войця-Сербин, переяславський полковник.— 175, 290, 341.
Волинець, ігумен Загорівського монастиря.— 259.
Волинський В., окольничий, російський посол.— 158.
Волков І., дяк, російський резидент у Польщі.— 311, 325, 493, 579.
Волконський, воевода Новобогородицької фортеці.— 365.
Володимир, київський князь.— 208, 230, 372.
Воложин (Волошин) Г., козацький сотник.— 93.
Волошин В. (див. Войця-Сербин).
Волошин П., посланець І. Мазепи.— 541, 542.
Волчацький, намісник Могилівського монастиря.— 258.
Вольбинський.— 589.
Вольський (Коровченко, Коровка-Вольський) Г., генеральний бунчужний, стародубський полковник.— 93, 150, 161, 200, 205, 237, 240, 594, 595.
Вольф, генерал німецького війська.— 31.
Воробей (Вородій, Козакевич) І., стародубський писар.— 92, 150, 153.
Воробей І., ніжинський міщанин.— 94.
Ворона П., яблунівський сотник.— 154.
Ворона Я., хоружий піхотного полку.— 93.
Воронєжський К., бунчуковий товариш.— 555.
Ворошило (Ворошилов) П., ротмістр, компанійський полковник.— 92, 113, 119.
Вуяхевич, посол Дорошенка.— 115.
Вуяхевич М., писар, генеральний суддя, згодом печерський архимандрит.— 20, 29, 339, 346, 376, 377, 382, 383, 485, 503, 504.
Гавриленко К., кременчуцький полковник.— 18.
Гаврило, осавул.— 92.
Гаврилов Д., козацький сотник.— 93.
Гаврилов Л., зінківський сотник.— 152.
Гагарін М., князь, сибірський губернатор.— 278, 280.
Гад, біблійний персонаж.— 220.
Галец, дворянин І. Мазепи.— 555.
Галюховський (Голуховський), генеральний писар.— 20, 21.
Галятівський (Гілятовський) І., київський ректор, чернігівський архимандрит.— 28, 30—39, 136, 187, 188, 214, 425, 426, 537.
Гамалія А., генеральний осавул.— 374, 442.
Гамалія Г., лубенський, миргородський полковник.— 45—47, 49, 51, 113, 341, 346.
Ганженко С., запорожець.— 267.
Ганкевич С., королівський писар і секретар.— 135.
Ганна, небога В. Кочубея, дружина Петрика.— 384, 394.
Гапонович, козацький посол.— 115.
Гасан-Герей, перекопський бей.— 73, 74.
Гвинтовка М., ніжинський полковник, генеральний осавул.— 47, 88, 92.
Гедеон, пророк, біблійний персонаж.— 534.
Гедеон, ігумен переяславський.— 486.
Гедеон (див. Ю. Хмельницький).
Гедеон, митрополит (див. Четвертинський С.).

- Геката*, міфічний персонаж.— 231.
Гектор, герой Гомерової «Іліади».— 483.
Гем-Герей, татарський комісар.— 75.
Генінг, начальник артилерії в Кам'янці.— 163.
Георгій III, саський електор.— 294.
Георгій (Юрій), святий.— 462, 464, 497, 526.
Герасим, ієромонах.— 539.
Геркулес, міфічний персонаж.— 42, 30.
Герцик П., полтавський полковник.— 286, 340, 396, 564.
Гетьманич Г. (див. Самойлович Г.).
Гетьманич Я. (див. Самойлович Я.).
Гирич, священник-посланець.— 513.
Гізель І., печерський архімандрит.— 214, 215, 226, 252, 289, 291.
Гім-Герей, татарський солтан.— 75.
Гіппокрит (Гіппократ), лікар античних часів.— 513.
Гладкий, миргородський наказний полковник.— 18.
Гладкий Я., охотницький правобережний полковник.— 403, 431.
Глиносренко Я., котельвенський сотник.— 155.
Гліб, князь, святий.— 539.
Глібов С., російський майор.— 278.
Глібович Юрій Кароль, польський посол.— 54.
Глосковський С., брацлавський стольник, польський полковник.— 371.
Гнінський Я., хелмський воєвода, польський посол.— 156, 158, 263, 267.
Гобинін Н., сербський митрополит.— 414.
Говор-Корсунець, значний уманський козак.— 165.
Гозоль О., козак.— 175.
Годун (Годунов) Б., російський цар.— 40.
Годун (Годунов) Ф., син російського царя.— 40.
Голяф, біблійний персонаж.— 220.
Голицин Б., князь, вихователь Петра I.— 536.
Голицин В., князь, російський ближній боярин.— 216, 269, 276—278, 311, 325, 335, 336, 340, 341, 343—349, 361, 363, 369, 370, 371, 374, 375, 398.
Голицини Василь та Сергій, сини Бориса.— 536.
Головаченко, козацький полковник.— 113.
Головін Ф., російський ближній боярин.— 603, 604, 606.
Головкін, граф, російський канцлер.— 283.
Голуховський (див. Голуховський).
Гомер, давньогрецький поет.— 483.
Гонорій I, римський папа.— 31.
Горбаченко С., товариш батуринової сотні.— 401.
Гордон, воєвода російський.— 243.
Горленко Л., прилуцький полковник.— 78, 79, 150, 205, 340, 345.
Горобець І., козацький сотник.— 29, 152.
Городинський, посол Чернігівського воєводства.— 533.
Горюшкін, російський стрілецький сотник.— 147.
Гофред (див. Бульонський Г.).
Грабе (Ернест) І., майстер філософії Крелевецької академії.— 402, 408—411.
Грбянка Г., літописець.— 81, 83.
Грембецький М., чернігівський полковий осавул.— 539.
Гречаний С., гадяцький полковий суддя.— 286, 581.
Гречаний С. (див. Потребич-Гречаний С.).
Гречаною Ю., осавул.— 150.
Грибович П., генеральний осавул.— 92.
Григорій, богослов.— 37.
Григорій XII, папа римський.— 37.
Григорій, митрополит халкедонський.— 414.
Григорій, компанійський осавул.— 555.
Григорович (Григорієв) С., воронізький сотник.— 151.
Григорович С., отаман, ковалівський городовий.— 581.
Гримашевський, чигиринський полковник.— 289.
Гримултовський К., познанський воєвода, польський посол.— 311.
Гринцов М., коломацький житель.— 285.
Гришко, наказний козацький гетьман.— 303.
Гродецький М., повірений Д. Жабокрицького.— 489.
Гродзенко, уманський полковник.— 146, 164—166, 168.
Гроздєв І., приказна людина.— 286.
Громко Ф. (див. Василевич Ф.).
Губар-Бершадський, козацький посол.— 267.
Гуджол (Гужель, Гутжел) Д., полтавський полковник.— 80, 119, 150.
Гудученко (Гаддученко) М., лубенський полковий хоружий.— 154.
Гулевич Ю., шляхтич.— 260.
Гулевич Юрій Станіслав, луцький міський суддя і бургграф.— 489.
Гулецький М., пасинок Д. Жабокрицького.— 532.
Гуляницький Г., козацький полковник.— 15, 16.
Гуринович Р., київський міський дозорець.— 597.
Гурко С. (див. Палій С.).
Гусак І., кошовий отаман.— 300, 393, 418, 421, 458.
Гусейн-паша (Гусейн), турецький воєначальник, посол.— 166, 267.
Давендербург А.— 579.
Давид, цар, біблійний персонаж.— 218, 219, 220.
Дагон, міфічний персонаж.— 232.
Дамаскін, грецький святий.— 453.
Даниленко Є., коломацький житель.— 285.
Даниленко М., полтавський старожил.— 286.
Данилов Д., коломацький житель.— 285.
Данилович К., київський урядник.— 596.
Данилович Т., київський бурмістр.— 596.
Данко, переяславський полковник.— 50.
Дарія (див. Ісканська Д.).
Дашкевич К., стародубський сотник.— 153.
Дашченко Г., стародубський полковий обозний.— 92, 153.
Дворецький В., київський полковник.— 10, 42, 47, 78.
Дворецький І., остерський сотник.— 152.
Де Баден, князь, австрійський генералісімус.— 545, 560.
Девлет-Герей, кримський солтан.— 389.
Девлет-Керім (Дієнлет Керейн), кримський хан.— 70, 73.
Дедал, міфічний персонаж.— 337, 338.
Дейнека В. (див. Яценко В.).
Де-Конте (Де Конті) Людовік, французький принц.— 519, 546, 560, 576.
Делявер, паша, турецький посол.— 113, 268.
Демко (див. Многогрішний Д.).
Демидецький, козацький сотник.— 290.
Деньга І., київський цехмістр.— 598.
Дервіш-Ахмет, турецький паша.— 557, 558.
Деримонтов, російський стольник.— 203.
Децик, овруцький полковник.— 47.
Димитрій (див. Туптало Д.).
Думитрашко (Дмитрашко) Райча (див. Райча Д.).
Добов'яченко М. (див. Будов'яченко М.).

- Довгеля Т.*, коропський сотник.— 401.
Довговський, староста.— 54.
Долгорукий Ю., князь, російський боярин.— 155, 556.
Долгоруков В., князь, російський воевода в Чернігові.— 336, 348, 442.
Долгоруков Л., князь, російський воевода.— 549, 551.
Долгоруков Я., князь, російський стольник.— 549, 550, 556, 558, 576.
Домарацький К., овруцький архімандрит.— 525.
Домонтов (Домонтович) П., підписок, київський полковий писар.— 92, 152.
Домонтович (Домонтов) І., генеральний суддя.— 88, 92, 146, 150, 155, 156, 511, 512.
Донець А., полтавський полковий обозний.— 152.
Донець Ф., гадяцький сотник.— 155.
Доротей, богослов, настоятель Газького монастиря.— 32.
Дорошенко А., брат гетьмана.— 81, 113, 172.
Дорошенко Г., брат гетьмана.— 82, 83, 162, 166, 169, 175.
Дорошенко П., гетьман.— 11, 28, 46, 47, 49—53, 70, 71, 74, 76—84, 87—89, 102—104, 106, 113—118, 121—124, 126, 128—130, 135, 137—146, 148, 156, 157, 161—175, 177, 178, 180, 184—186, 188, 200—206, 210, 233, 246—248, 267, 274, 275, 306, 364, 391.
Дорошенко П., дружина гетьмана.— 205.
Досифтей (Досифей), єрусалимський патріарх.— 382, 384—386, 447, 449, 451, 460, 461.
Доценко (Дашенко) Г., стародубський полковий обозний.— 153.
Драгинич Я., намісник у Немирові.— 289, 301, 303, 541, 542.
Дранник Й., ігумен Буйницького монастиря.— 494.
Драпіка Я., корибутівський сотник.— 154.
Дрекселій, пресвітер ордену єзуїтів.— 540.
Дрозд (Дрозденко), брацлавський полковник.— 46, 47, 70.
Дрозденко, брацлавський полковий сотник.— 80.
Дружкевич (Друшкевич) С., польський рейментар.— 371, 403, 404.
Дубина Л., городовий отаман.— 581.
Дуб'яга І., миргородський полковник.— 150.
Дука І., волоський господар.— 260, 289, 290, 296, 301, 302, 402, 415—417, 541.
Дуненко (Луненко), чигриндівський сотник.— 154.
Дунін-Борковський В. (див. Бурковський В.).
Еверський С., сердюцький полковник.— 340.
Езекія, цар, біблійний персонаж.— 220.
Ейнгорн В.— 25, 37, 197.
Елеонора, австрійська архікняжна, польська королева.— 130.
Емер, турецький капітан.— 557.
Епіфаній Кіпрський, єпископ, богослов.— 32.
Ернест (див. Грабе І.).
Єсматовський (Єсимановський, Єсимонтовський) А., мглинський сотник.— 93.
Євгеній IV, папа римський.— 255.
Євдокія, цариця.— 278.
Євлевич Й., чернігівський вїт.— 538, 539.
Євтушенко І., новомлинський сотник.— 93.
Євхименко С., леп'явський сотник.— 151.
Єгова, Бог, біблійний персонаж.— 211.
Єкимович В., київський лавник.— 598.
Єлизавета Петрівна, російська цариця.— 423.
Ємець А., коропський міщанин.— 94.
Єременко П. (див. Чмеренко П.).
Єремів Є. (Яременко Я.), батуринський сотник.— 102.
Єремієнко Г., погарський сотник.— 93.
Єремієнко Т., погарський сотник.— 93.
Єремія, пророк, автор біблійної книги.— 385.
Єрмолаєнко, переяславський полковник.— 47, 50.
Єрофтей (Єрофей), чернець Печерського монастиря.— 503, 504.
Єфименко І., наказний переяславський полковник.— 92.
Жабокрицький Д. (Дмитро), луцький єпископ.— 282, 469, 484, 488—495, 497—500, 509—513, 520, 521, 522, 526, 528, 530—532.
Жабокрицький Ю., шляхтич.— 532.
Жабокрицькі, рід.— 490.
Жадінов М., російський дяк.— 306.
Ждан (Тадрина) Ф., київський вїт.— 594.
Жданенко І., конотопський сотник.— 150.
Жданович (Жданов) Я., ніжинський бурмістр.— 94, 108, 155.
Желіборський А., львівський єпископ.— 31.
Жеребило, козацький піхотний полковник.— 165, 167, 168.
Животовський П., генеральний суддя.— 78, 150, 161, 240.
Жигмонд (Сигізмунд) III, польський король.— 256, 257, 273.
Жидачевська, мечникова дружина.— 497, 498.
Жила С., київський полковий хоружий.— 152.
Жиленко Г., козельський сотник.— 152.
Жоховський К., уніатський митрополит.— 258—260, 272, 273, 493, 494.
Жураковський, галицький війський.— 528.
Жураховський (Жураковський) Я., глухівський сотник.— 93, 151.
Журман Д. (див. Турченко Д.).
Жученко П., полтавський старожил.— 286.
Жученко Т. (Федір), полтавський полковник.— 244, 275, 286, 307, 374, 383, 384, 393, 394, 396.
Забей Карачага, татарський мурза.— 75.
Забіла П., генеральний обозний, суддя.— 47, 78, 88, 90—92, 94, 96, 119, 146, 148, 150, 155, 156, 159.
Забіла С., ніжинський полковник, син Петра.— 150, 340, 346, 374.
Забіленко Т., борзненський сотник, син Петра.— 151.
Забілецький П., чернігівський чернець.— 187.
Забровський Г., пирятинський сотник.— 154.
Забужський (Забужський) Ф., переяславський полковий хоружий.— 151.
Завацький (Завадцький) Ф., ніжинський полковий суддя.— 92, 102, 151.
Завіша І., козацький посол.— 54, 129, 132.
Загоровський В., ігумен Мгарського монастиря.— 29.
Загрудський (Загурський) П., красноколядинський сотник.— 154.
Замойські, рід.— 468.
Замойський Ф., польський магнат.— 466, 468.

- Затаско Я.**— 540.
Заторожець, покойовий Мазепи.— 362.
Зарудецький, професор Київської академії.— 507.
Зарудський А., новгород-сіверський протопоп.— 539.
Зборовський Л., козацький бунчужний.— 92.
Звякий П. (Филон), сибирезький сотник.— 153.
Зевс, міфічний персонаж, Бог.— 211.
Зеленеський Л., володимирський біскуп.— 258.
Зелений, дворянин, російський воєвода.— 401.
Зеленій І., зінківський житель.— 581.
Зигомел І., грецький історик.— 40.
Зигомела (Зигомел) Т., грецький історик, син Іоанна.— 40.
Зименко В., київський бурмістр.— 595, 596.
Златоуст І., богослов.— 35, 38, 469, 600.
Змеєв В., російський воєвода.— 337, 348, 382, 384.
Золотаренко В., ніжинський полковник.— 12, 15, 16, 18, 20, 21, 28, 29, 387, 388, 470.
Золотаренко І., ніжинський полковник, наказний гетьман.— 151.
Зорченко С., сосницький сотник.— 153.
Зорка С., літописець.— 92.
Зосим Тишеевич, ігумен Іллінського Чернігівського монастиря.— 18, 19.
Зосим, святий.— 19.
Ібраїм, турецький капітан.— 557.
Ібраїм-паша (Ібраїм-паша, Браїм-паша, Шайтан-паша), трапезонтський паша.— 186, 187, 211, 213, 215, 223—225, 228, 233, 236, 237, 557.
Іван (Іоанн) Олексійович, царевич, цар російський.— 89, 91, 112, 148, 155, 160, 269, 276, 290, 311, 312, 325, 330—332, 336, 346, 348, 349, 361, 365, 369, 374, 376, 382, 387, 388, 448, 450, 460, 470, 473, 481, 486, 487, 492, 493, 509—511, 514, 523.
Іванов А., слабинський сотник.— 93.
Іванов А., миргородський полковий суддя.— 153.
Іванов (Іванів) А., ротмістр, полковник.— 92.
Іванов Г., глиньський сотник.— 154.
Іванов Д., івангородський сотник.— 151.
Іванов І., миргородський полковий хоружий.— 153.
Іванов І., почепський вїйт.— 94.
Іванов К., сотник с. Хороше Озеро.— 93.
Іванов К., козацький сотник.— 93.
Іванов К., погарський вїйт.— 94.
Іванов Л., полтавський полковий осавул.— 152.
Іванов П., девицький сотник.— 151.
Іванов Т., хоружий пішого полку.— 93.
Іванов Я., київський полковий обозний.— 92.
Іванович Т., київський райця.— 597.
Ігнатенко Л., черноуський сотник.— 154.
Ігнатов В. (див. Многогрішний В.).
Ігнатов Д. (див. Многогрішний Д.).
Ігнатовський, волинський шляхтич.— 369, 371—373, 465.
Ігуменської (Ігуменко) В., ніжинський хоружий.— 151.
Ізидор, київський митрополит.— 39, 255.
Ізмаїлов, гадацький сотник.— 43.
Ізмаїлов, російський посол.— 282.
Іларіон, суздальський та юр'івський єпископ.— 331.
Ілія, ніжинський священник.— 453.
Іляшко (Ілляшенко) М., роменський сотник, потім лубенський полковник.— 154, 340.
Інокентій XI, папа римський.— 252, 270, 272, 294.
Інокентій, ігумен Думицького монастиря.— 539.
Іоаким, московський патріарх.— 200, 250, 290, 329, 330, 378.
Іоаникій, архієпископ Синайських гір.— 547, 548.
Іоанн, Богослов, євангеліст.— 32, 33, 35, 37, 38, 40, 408, 480, 481, 497, 498, 531, 535.
Іоанн XXIII, папа римський.— 37.
Іоанн Златоуст (див. Златоуст І.).
Іоанн Олексійович (див. Іван Олексійович).
Іоанн VII Палеолог, візантійський імператор.— 255.
Іоасаф, московський патріарх.— 91.
Іовенко С., березанський сотник.— 153.
Іона, київський митрополит.— 331—334.
Іона, вятський та великопермський архієпископ.— 331.
Іона, ростовський та ярославський єпископ.— 331.
Іосиф (Йосиф), біблійний персонаж.— 364, 531.
Іосиф, константинопольський патріарх.— 255.
Іосифович С., погарський протопоп.— 539.
Ірод, цар, біблійний персонаж.— 29, 32, 402, 403, 408.
Іродіада, біблійний персонаж.— 29.
Ісаєвич Я.— 540.
Ісаєнко А., бурківський сотник.— 155.
Ісаєнко (Ісаєнок) В., шептаківський сотник.— 93, 153.
Ісаєнок (Ісаєнко) А., гадацький полковий осавул.— 154.
Ісайя, пророк, біблійний персонаж.— 198.
Ісакович О., київський сотник.— 420.
Ісканська Д., дружина І. Брюховецького.— 50.
Іскра З., корсунський полковник.— 294, 301, 304.
Іскра І., полтавський полковник.— 394, 576, 577.
Іскри, рід.— 393.
Іскрицький В., ротмістр, козацький полковник.— 403, 525, 528.
Іскрицький (Скрицький) В., посланець Й. Шумлянського.— 525, 526.
Іслан-Герей, кримський хан.— 74.
Істомін К., справник московської друкарні.— 533—536.
Ісус Христос.— 31—39, 62, 69, 81, 84, 85, 112, 146, 170, 171, 173, 192, 197, 198, 207—209, 212, 217, 218, 219, 221, 222, 229, 231, 236, 250, 259, 325, 330, 332, 334, 366, 367, 372, 373, 385, 388, 389, 408—412, 419, 450, 454, 455, 460, 470, 471, 480, 481, 485, 486, 507, 522, 531, 534, 536, 548, 551, 563, 584.
Іуда (Юда), апостол.— 26, 36, 171, 390, 414.
Йоган Г., богослов.— 540.
Кайн, біблійний персонаж.— 25, 248.
Казин, козацький полковник.— 113.
Калга-солтан (Керим-Герей, Калга), кримський хан.— 12, 74, 75, 82, 83, 87, 144, 329, 389, 390, 392—396, 405, 414, 417, 427, 453, 458, 459, 514, 518.
Калеников Н., чернігівський полковий осавул.— 152.
Каленицький І., бобровицький сотник.— 152.
Калинник, константинопольський патріарх.— 412, 413, 447, 451.
Каліст (Калістрат), ігумен Мгарського монастиря.— 51.
Камєнська, дружина товариша хоругви Й. Шумлянського.— 498.

- Камерт (Коржерті) Я.**, барон, нідерландський генерал.— 582, 583.
- Кандиба Ф.**, конотопський сотник.— 559.
- Канівець І.**, козацький полковник.— 113.
- Кантимир К.**, волоський господар.— 416.
- Каплан**, турецький баша.— 241.
- Капран**, австрійський маршалок.— 545.
- Кара-Мустафа**, турецький візир.— 294.
- Карасенко (Карась, Тарасенко) Л.**, монастирський сотник.— 154.
- Карач О.**, новгород-сіверський міщанин.— 94.
- Карвавський (Карвовський)**, польський посол.— 72, 264.
- Карл XII**, шведський король.— 281.
- Карл VI**, імператор.— 282.
- Кароль-Густав Х.**, шведський король.— 291.
- Карп**, сокологірський сотник.— 152.
- Карпенко (Карпов, Карпович)** (див. Вольський Г.).
- Карпов Б.**, стародубський міщанин.— 94.
- Карпов Г.**, козельський сотник.— 93.
- Карпов син, Семен**, київський полковий осавул.— 152.
- Карранца Бартоломей**, богослов-домініканець.— 37, 38.
- Карт**, буджацький мурза.— 501.
- Касян**, уніатський священник.— 606.
- Кепрлі**, турецький візир.— 213.
- Кечі**, турецький паша.— 557, 558.
- Київський С.**, полтавський старожил.— 286.
- Кий**, полянський князь.— 233.
- Килян (Кілян)**, козацький полковник.— 294, 404.
- Кильдей П.**, ніжинський осавул.— 29.
- Кипріан**, карфагенський єпископ, богослов.— 34.
- Кипріянович С.**, мінський ксьондз.— 258.
- Кирило**, синайський архімандрит.— 547, 548.
- Кирило (Киринос)**, доктор, синайський архімандрит.— 547, 548.
- Кирилов І.** полтавський полковий писар.— 152.
- Кирилов Т. (Крилов Л.)**, сотник пішого полку.— 93.
- Кирилович В.**, опішнянський житель.— 581.
- Киряков (Кир'янов) С.**, глухівський (менський) в'їт.— 94.
- Кисіль А.**, київський воєвода.— 48, 285.
- Кифа** (див. Петро).
- Кікін О.**, російський дворянин.— 278.
- Кішка С.**, козацький отаман.— 194.
- Кішко (Кияшко) М.**, гадяцький полковий обозний осавул, миргородський полковник, компанійський полковник.— 92, 113, 114, 119—121, 139, 286, 345.
- Клименкуц К.**, кузьменський сотник.— 155.
- Климент IX**, папа римський.— 125.
- Климент X**, папа римський.— 125.
- Климов Семен**, погарський райця.— 94.
- Клубицький К.**, полтавський полковник.— 78.
- Книш**, батуринський козак, посланець.— 309.
- Кобилецький С.**, польський посланець.— 73.
- Коваленко**, брацлавський полковник.— 302.
- Коваленко**, кальницький полковник.— 70, 275.
- Ковтуненко (Кувтиненко, Туненко) Ф.**, понурницький сотник.— 93, 153.
- Кожон Т.**, польський історик.— 43.
- Кожуховський**, козацький полковник.— 390.
- Кожуховський С.**, калішський стольник, польський посол.— 54, 245, 428, 459.
- Козакович (Козаков) І.** (див. Воробей І.).
- Козловський**, дворянин Мазепи.— 555.
- Козловський**, князь, російський воєвода.— 11.
- Колачинський В.**, дозорець млинів Полтавського полку.— 364.
- Колачинський П.**, чернець, ректор Київської академії.— 507, 508.
- Колодка (Колодько) К.**, возний Волинського воєводства.— 490.
- Коледа В.**, волинський сотник.— 153.
- Кониський (Касьяненко) Є.**, ніжинський бурмістр.— 155.
- Кононов І.**, головенський сотник.— 93.
- Константини**, візантійські імператори.— 214, 463.
- Константинов П.** (див. Васютинський П.).
- Константинович П.**, генеральний осавул.— 47.
- Конті** (див. Де-Конті).
- Конюший П.**, опішнянський житель.— 581.
- Копистенський М.**, перемишлянський єпископ.— 256.
- Кора-Ахмет**, турецький паша.— 268.
- Корбач Я.**, козацький посланець.— 123, 130.
- Коритський (Корицький) Я.**, генеральний обозний.— 78, 81, 216.
- Корицький М.**, сренямський сотник, козацький посланець.— 129, 131.
- Корицький Р.**, опішнянський сотник.— 581.
- Корнаро**, кардинал.— 577.
- Корнилій**, новгородський єпископ.— 331.
- Корнісвич Й.**, київський райця.— 597.
- Коробка А.**, бобровицький сотник.— 93.
- Коровченко** (див. Вольський Г.).
- Коропков (Кровков, Коровков)**, російський генерал-майор.— 242.
- Корсаков І.**, окладчик.— 111.
- Косагов**, російський стольник.— 255, 265, 276, 285, 286.
- Косинський (Колибаба) І.**, вертіївський сотник.— 151.
- Косов С.**, київський митрополит.— 426.
- Косогов Г.**, російський генерал.— 45, 204, 255, 265, 276, 285, 286, 365.
- Костомаров М.**, український історик.— 43, 169, 180, 188, 197, 243, 246, 266, 343, 345, 384, 515.
- Котлярчик**, послушник Печерського монастиря.— 363.
- Кохановський С.**, чернігівський отаман.— 92, 208.
- Кохановський П.**, польський поет.— 206.
- Коцар Т.**, переяславський міщанин.— 94.
- Коцел М.**, вітебський каштелян.— 588, 590, 591.
- Кочубей В.**, генеральний писар, суддя.— 274, 304, 305, 343, 345, 346, 365, 374, 381, 384, 387, 389, 394, 397—399, 505, 515, 544, 547, 548, 576, 580, 581, 600, 602, 603.
- Кошелів** (див. Шепелев А.).
- Коялович М.**— 253, 273.
- Красінський**, київський шляхтич.— 537.
- Креховецький**, військовий суддя.— 46.
- Кривченко І.**, козак С. Паля.— 417.
- Криницький**, гадяцький полковник.— 239, 243.
- Криницький**, поляк, турецький невільник.— 242.
- Кричевський (Кресчевський) П.**, хоружий пішого полку.— 93.
- Кроковський І.**, архімандрит Печерського монастиря, ректор Київської академії.— 486, 487, 600.
- Кропива Г.**, погарський бурмістр.— 94.
- Крочовський Л.**, надвірний польський ротмістр.— 501.

- Крцонович Л.**, ігумен, архімандрит Іллінського Чернігівського монастиря.— 168, 506, 509, 529, 535, 536—540.
- Кужеленко (Кульженко) П.**, кропивенський сотник.— 151.
- Кузьма**, запорожець.— 267.
- Кузьменко**, охотницький полковник.— 428.
- Кузьменко В.**, кошовий отаман.— 418.
- Куліш П.**, український письменник.— 92.
- Кулун (Булун) П.**, сотник.— 98.
- Кульженки**, брати.— 29.
- Куницький С.**, правобережний гетьман.— 290, 296, 301—304.
- Куценко В.**, ковалівський житель.— 581.
- Куцник І.**, святий.— 337, 338.
- Ладній В.**, київський міський дозорець.— 597.
- Лазар**, біблійний персонаж.— 593.
- Лазар** (див. Баранович Л.).
- Лазаревський О.**, український історик.— 43.
- Лапа**, стародубський осавул.— 92.
- Ларіонов К.**, стародубський війт.— 94.
- Ларонт А.**, російський полковник.— 479.
- Лебель**, польський полковник, комендант м. Білої Церкви.— 137.
- Левенець П.**, полтавський полковник.— 239, 244, 341.
- Левкович П.**, київський бурмістр.— 597.
- Ледоховський С.**, кременецький підкоморій, польський посол.— 54.
- Лежайський М.**, новгород-сіверський архімандрит.— 149, 214, 532, 538, 585, 593.
- Леонов (Леонтьєв)**, російський стольник, воєвода.— 285.
- Леонтієв І.**, думний дворянин, російський воєвода.— 337, 348.
- Леонтій**, київський та переяславський митрополит.— 99.
- Леопольд І**, австрійський цісар.— 267, 291—295, 310, 336, 420, 440.
- Леськов І.**, коломацький житель.— 285.
- Леценко Я.**, осавул Лубенського полку.— 154.
- Лециньський Р.**, польський коронний підскарбій.— 498.
- Лециньський С.**, польський король, син Рафала.— 277.
- Лжедмитрій І**, російський цар.— 40.
- Лигаридій П.**, газький митрополит.— 384, 386.
- Лизогуб Є.**, генеральний хоружий.— 559.
- Лизогуб Ю.**, генеральний бунчужний.— 374.
- Лизогуб Я.**, чернігівський полковник, наказний гетьман.— 346, 374, 406, 442, 447, 465, 472, 523, 525, 538, 539, 559.
- Липницька**, черниця.— 398, 442.
- Лисенко І.**, генеральний осавул.— 150, 161.
- Лисенко Л.**, конотопський сотник.— 93.
- Лисенко С.**, опішнянський житель.— 581.
- Лисий П.**, козак.— 300.
- Лисиця**, козацький посланець.— 334.
- Лисій І.**, бурківський житель.— 581.
- Лихарев І.**, російський дворянин.— 250.
- Лихопой Ф.**, посланець, потім кошовий отаман Запорозької Січі.— 366, 581.
- Лихопой Ф.**, опішнянський сотник.— 581.
- Лішковський О.**, козацький посланець.— 129, 131.
- Лобайко В.**, кальницький полковник.— 70.
- Логвин Д.**, ковалівський житель.— 581.
- Лопухін А.**, російський воєвода у Глухові.— 42.
- Лошковський С.**, дворянин Й. Шумлянського.— 326.
- Лубенець І.**, константинівський сотник.— 154.
- Лубовицький Я.**, волинський каштелян.— 132, 134.
- Лука**, євангеліст.— 37, 483.
- Лукаш** (див. Мартинович Л.).
- Лукашов С.**, коломацький житель.— 94, 285.
- Лук'янов О.**, кролевецький війт.— 94.
- Луненко І.** (див. Дуненко І.).
- Любомирський Ю.**, польський польний гетьман.— 11, 13, 29.
- Людвік XIV**, французький король.— 519.
- Люципер**, міфічний персонаж.— 206, 207, 209, 394.
- Лютер М.**, протестант, основоположник лютеранства.— 408.
- Лянскоронський (Ленцкоронський) П.**, козацький ватажок.— 309.
- Мавро-Кордатій**, ближній секретар турецького султана.— 583, 584.
- Магмет-ага**, татарський посланець.— 414.
- Магмет**, турчин, невільник у Батурині.— 418.
- Магметча**, татарський мурза, посол.— 546.
- Магмут**, візир, турецький посол.— 113.
- Магомет IV (Махмет)**, турецький султан.— 472, 582.
- Мадалиньський.**— 529.
- Мадукала**, татарський комісар.— 75.
- Майдан І.**, устивицький сотник.— 153.
- Майлов (Михайлов) М.**, київський хоружий.— 93.
- Мазепа (Мазепенко) І.**, ротмістр, генеральний писар, осавул, гетьман, син Степана.— 150, 166, 169, 170—172, 277, 281, 282, 302, 304, 309, 335, 339, 345, 346, 349, 353, 360—366, 369—371, 374—376, 378, 380—382, 384, 386—392, 394—398, 400, 401, 403—406, 407, 408, 414—416, 417—419, 421—424, 427—451, 454—461, 465, 466, 469—475, 480—486, 488, 492, 496, 500—506, 509—512, 514—518, 520, 522, 523, 524, 527, 532, 534—537, 541, 542, 546—550, 555, 558, 559, 570, 576, 577, 580, 594, 599, 600, 603—608.
- Мазепа С.**, білоцерківський шляхтич.— 170.
- Мазепина Марія-Магдаліна**, ігуменя Печерського жіночого монастиря, мати І. Мазепи.— 501.
- Макиавеллі Н.**, італійський політик і письменник.— 397.
- Максим**, священник, посланець В. Ясинського.— 496.
- Максим**, кошовий отаман.— 478, 479.
- Максим Філософ**, константинопольський патріарх.— 40.
- Максиміліан Е.**, баварський електор.— 294.
- Максимович В.**, значний переяславський товариш.— 427.
- Максимович І.**, чернігівський архієпископ, український поет.— 509, 537, 538, 540—542.
- Максимович Л.**, син В. Максимовича.— 427.
- Макуха Г.**, запорозький, білоцерківський полковник.— 15, 168, 169.
- Малащенко (Михащенко) Т.**, івангородський сотник.— 93.
- Малинка**, значний уманський козак.— 165.
- Малук (Малюк) Р.**, козацький посол.— 129, 132, 134.
- Мамай**, татарський хан.— 183.

- Манасія**, біблійний персонаж.— 220.
Манецький Є., київський стольник.— 123, 132, 134.
Марія, Діва Богородиця, Покрова.— 18, 19, 130, 140, 183, 187, 191, 197, 226, 230, 249, 250, 254, 312, 326, 331, 334, 378, 380, 381, 383, 392, 398, 426, 482, 505, 524, 531.
Марія, російська цариця.— 112.
Марія-Казимира (див. Собеська).
Марія Магдалина.— 326, 509.
Марко, євангеліст.— 38.
Марко, ефеський митрополит.— 255.
Марко-мултянин, мултянський посланець.— 416.
Марков В., синявський сотник.— 153.
Марков П., столянський сотник.— 153.
Марковицький, польський шляхтич.— 54.
Мартин, переволочанський сотник.— 152.
Мартинов А., носійський сотник.— 1, 151.
Мартинов М., коропський сотник.— 151.
Мартинович А., ніжинський полковник.— 78.
Мартинович Л., кошовий отаман.— 114, 141.
Мартін V, папа римський.— 37.
Марченко В., синявський сотник.— 93.
Марченко Ф., столянський сотник.— 93.
Марс (Марс Російський, Великоросійський, Малоросійський), бог війни.— 9, 70, 249, 336, 369, 427, 523, 524, 570, 608.
Матвієв А., російський стольник.— 89, 90, 113, 152.
Матвієвич (Матвієв, Шендюх) М., ніжинський полковий обозний.— 92, 151.
Матвій М., опішнянський сотник.— 152.
Матвій, євангеліст.— 33, 34, 37, 375, 507.
Матіаш, львівський купець.— 504.
Матяшенко С., басанський сотник.— 151.
Маутша, татарський мурза.— 75.
Мах, татарський мурза.— 75.
Махмет, Махомет (Магомет) М., засновник мусульманства.— 71, 73, 213, 225, 227, 230, 232, 234—236, 246, 418, 582, 583.
Махнов Я., остапівський сотник.— 152.
Маховський С., польський полковник.— 53, 70—72, 74, 75, 144, 174, 391.
Маценко І., прилуцький полковий суддя.— 154.
Машковець Д., новгород-сіверський міщанин.— 94.
Мелетій, фесалонійський митрополит.— 414.
Мелетій, ахридонський архієпископ (патріарх).— 412, 438, 447—449, 451—453.
Мелетій (див. Вуяхевич М.).
Мелетій, скарбник.— 486.
Мельхіседек, синайський келір.— 548.
Менжинський Г., кухмістр Л. Барановича.— 148.
Меньшиков О., російський князь.— 280.
Меньшиков О., російський піддячий.— 435.
Метла А., гадацький полковий хоружий.— 154.
Методієвна, дочка єпископа Методія.— 77.
Методій, константинопольський патріарх.— 126.
Методій (Филимонович Максим), могилівський та оршанський єпископ.— 17, 18, 20—22, 26, 53, 77, 109, 205.
Мехмет-Герей, татарський солтан, хан.— 20, 21, 72, 74.
Мехмет Ефенді, турецький канцлер.— 583.
Миклашевський М., стародубський полковник.— 377, 396, 420.
Микола, святий.— 140, 179.
Миколаєв Ю., переяславський полковий суддя.— 92.
Милославські, рід.— 276.
Минович Д., мінський намісник.— 539.
Минцевич Г., київський бурмістр.— 595.
Мираєвський (Мрекевський, Моракевський), М., лубенський полковий писар.— 80, 150.
Мирович І., переяславський полковник.— 402, 423, 427—429, 435, 445, 465.
Мирон, наказний гетьман.— 303.
Мисір Лювля, турецький паша.— 558.
Мит Гієткіша Мурта, татарський комісар.— 75.
Михайл, архангел.— 599.
Михайленко Ф., генеральний писар.— 78.
Михайло, святий.— 165, 373, 593, 599.
Михайло, кишенський сотник.— 152.
Михайло, органіст, схимник.— 402, 408, 445.
Михайлов Б., російський резидент у Польщі.— 493, 494.
Михайлов Г., киселівський сотник.— 93.
Михайлов М., грунський сотник.— 155.
Михайлов М., київський хоружий.— 93.
Михайлов О., лукомський сотник.— 154.
Михайлов (Михайленко) П., ніжинський писар.— 92, 150, 151.
Михайлов Т., чернігівський міщанин.— 94.
Михайлов Я., коломацький житель.— 285.
Михайлович Г., київський міський дозорець.— 597.
Михайлович Т., ігумен Ключівського монастиря.— 539.
Михайловський, дворянин І. Мазепи.— 555.
Михал Корибут (Вишневецький), польський король.— 78, 84, 114, 115, 123, 129, 130—132, 136, 138, 140, 141, 144, 156, 161, 163, 166, 167, 473, 563, 588.
Мишецький Б., князь, російський воевода.— 337, 348.
Мілецький, архимандрит.— 271.
Мініни, брати.— 419.
Міщенко Г., хорольський сотник.— 153.
Міщенко С., іваницький сотник.— 154.
Многогрішний В., чернігівський полковник, брат гетьмана.— 149, 158.
Многогрішний Д., чернігівський полковник, гетьман.— 78, 81, 82, 87—89, 91—93, 106, 107, 112, 113, 119, 121, 139, 141, 142, 146—150, 156—158, 316.
Мовчан, прилуцький осавул.— 294.
Могила (Могиленко) А., полковник, правобережний гетьман.— 303, 304, 371, 372.
Могила П., київський митрополит.— 40.
Мойсей, біблійний персонаж.— 385.
Мокієвський К., київський полковник, небіж І. Мазепи.— 396, 420, 423.
Мокрієвич (Мокрієв) К., генеральний писар.— 92, 146—148, 155, 156, 205, 444.
Мокрієвич (Мокрієв) С., гадацький полковий писар.— 151, 154, 155, 205.
Мокрієвич (Николаєв Юр'я) Ю., гадацький полковий суддя.— 151.
Монастирський І., ігумен Любелського, потім Кирилівського Київського монастиря.— 259, 469, 482—485, 495, 507, 528.
Монтекулі, австрійський генерал.— 292.
Моркотун П., баришевський сотник.— 151.
Мороз, бувший кошовий отаман.— 559.

- Мороз-Каневський**, запорозький ватаг.— 559.
Морокевський (Мрокевський, Моркевський) М., мир-городський полковий писар.— 153.
Морської М., бакланський сотник.— 153.
Морштин, коронний підскарбій.— 252.
Мугамет (Махмет, Магомет IV), турецький султан.— 583.
Мулянин Ю., втікач від турок.— 544, 557, 558.
Мурашко А., охотницький полковник.— 173—177, 201, 247.
Муса, турецький полонений.— 558.
Мустафа-баша, турецький візир.— 177, 240, 241.
Мухамед-Гірей, кримський хан.— 16.
Муштафа (Мустафа II), турецький султан.— 240, 241, 472, 582, 583.
- Наришкіни**, рід.— 269, 276.
Наталія Кирилівна (Наришкіна), російська цариця.— 159, 276.
Неєлов Г., російський воевода в Батурині.— 146.
Незамай Ю., київський полковий суддя.— 51, 152.
Незада (див. Тарасов А.).
Неплюев Л., окольничий, російський воевода.— 274, 278, 302, 306, 309, 335, 337, 340, 343—345, 364—366, 375, 376.
Нестеренко (Нестеров) А., ротмістр, лубенський полковник.— 92.
Нестеренко С., рожественський сотник.— 93.
Нестеров О., російський обер-фіскал.— 280.
Нестор з Пілос, цар, герой Троянської війни.— 512.
Несторенко Д., батуринський сотник.— 9, 542.
Низовець І., стародубський райця.— 94.
Никита, коломенський та коширський архієпископ.— 331.
Никифор І., крелевецький бурмістр.— 94.
Никифоров (Никифиров) Ю., рожественський сотник.— 151.
Никодим, сербський архієпископ.— 453.
Николай (див. Микола).
Николай, осавул.— 92.
Никон, російський патріарх.— 384.
Никон, стрітель Печерської лікарні.— 485.
Ничипоренко Т., городиський сотник.— 154.
Ніс, козацький полковник.— 113.
Новицький, компанійський полковник.— 159, 340, 465.
Носач, генеральний обозний.— 46.
Носач В., баришпільський сотник.— 151.
Нужний П., генеральний осавул.— 29.
Нурадин, татарський солтан.— 12, 70, 72, 74, 75, 77, 82, 83, 87, 319, 329, 402, 405, 407, 426—428, 459, 514.
- Обідовський (Обіденко) І.**, полтавський полковий осавул, ніжинський полковник.— 80, 544, 547, 551, 552, 554, 555.
Огарьов, російський воевода в Гадячі.— 79.
Огінський М., князь, литовський канцлер.— 311, 589, 590.
Огінський М., литовський мечник.— 311.
Огінський Т., жмудський староста.— 589, 591.
Озарковський Г., шляхтич.— 464, 465.
Озеров Я., приказна людина.— 286.
Олексієнко В., козацький посол.— 129, 132.
- Олексій**, київський митрополит.— 212, 217, 219, 220—222, 333—334.
Олексій І., ніжинський священник.— 453.
Олексій Михайлович, російський цар.— 9, 10, 19, 22, 26—28, 41, 46, 51, 52, 54, 69, 79, 84, 88—91, 112, 118, 119, 143, 147—149, 155, 159, 175, 200, 201, 203, 205—207, 217, 219, 268, 292, 299, 348, 350, 356, 358, 359, 384, 536.
Олексій Олексійович, російський царевич.— 89, 91, 112.
Олексій Петрович, російський царевич.— 89, 91, 102, 278, 282.
Олеферов С., військовий ексактор.— 430.
Олешков (Олещенко) В., волинський сотник.— 93.
Олифіренко С., підписок військової канцелярії.— 92.
Олізар Я., київський підсудок.— 123.
Ольгерд, литовський князь.— 442.
Ольшовський А., коронний підканцлер.— 135, 138, 141.
Омельченко (Омельяненко) Б., бубнівський сотник.— 151.
Омельянов М., коломацький житель.— 285.
Онбрихт (Олбрихт) Я., поручник.— 93.
Онея, святий.— 524.
Оникій (див. Силич О.).
Ониськов Ф., менський сотник.— 153.
Оніта, білгородський солтан.— 426, 427.
Онуфрій Великий, святий.— 302.
Опара С., козацький ватажок.— 47.
Ордин-Нащокін Б., дворянин, російський посол.— 54.
Ормінський Т., краківський астроном.— 572, 573.
Орновський І., український поет.— 43.
Орбець (Горобець) Г., шишацький сотник.— 152.
Орун, немирівський жид.— 303.
Оруниха, дружина Оруна.— 303.
Остатов Р., райця.— 94.
Остренко С., гадяцький полковник.— 151, 161.
Остроумов.— 255.
Отрок Й., лохвицький сотник.— 154.
Отто, Оттон III, імператор.— 560.
- Павленко П.**, шаповалівський сотник.— 151.
Павло, апостол.— 33—35, 37, 85, 140, 236, 334, 385, 386, 419, 452, 460, 534.
Павло III, папа римський.— 409.
Павло V (Камілло Березе), папа римський.— 408.
Павло, рязанський і муромський єпископ.— 331.
Павлов (Павленко) П., шаповалівський сотник.— 93, 151.
Павлович І., київський цехмістр.— 598.
Пагет М., англійський посол.— 545.
Падальський Т., ігумен Білостоцького монастиря.— 496, 521, 522.
Пайсій, александрійський патріарх.— 91.
Пайсій, намісник Печерського монастиря.— 380.
Пайсій Лигарид (див. Лигаридій П.).
Палііха, дружина С. Палія.— 439, 440.
Палій (Гурко) С., фастівський полковник.— 294, 301, 303, 304, 387, 399, 400—406, 416—418, 423, 424, 426—429, 431—442, 444—447, 455—459, 465—468, 472, 607.
Папуга, посланець С. Палія.— 466.
Паріс, герой Гомерової «Іліади».— 483.
Парпура І., ніжинський осавул.— 92, 151.
Парфеній, іконійський митрополит.— 414.

- Парфеній*, никомидійський митрополит.— 414.
Пассавський, біскуп.— 562.
Пахомій, константинопольський патріарх.— 39.
Пахомій, ігумен Андронівського монастиря.— 39, 539.
Пашковський Г., компанійський полковник.— 340, 390, 395, 396, 402, 423, 424, 428, 429, 435, 465.
Пашенко Я., бахмацький сотник.— 151.
Паданенко Ф., полтавський старожил.— 286.
Пекарський А., єзуїт, королівський казнодія.— 28, 30—39.
Перебийніс, козацький полковник.— 113, 161, 162.
Перетц В., український літературознавець.— 206.
Перехрестов І., охтирський полковник.— 286, 287.
Переяславці, брати.— 29.
Перхуров В., стольник, російський полковник.— 261.
Перун, міфічний персонаж.— 209, 210.
Петрановський, осавул, козацький посол.— 84, 89, 115, 117, 122, 123, 130, 135, 137, 243.
Петрашенко Д., полтавський полковий хоружий.— 151.
Петрик (Петро Іванович, Іваненко), канцелярист військової канцелярії, потім ханський гетьман.— 382, 384, 387, 389, 390—399, 400, 402, 405, 407, 414, 417, 438, 457, 458, 514, 515.
Петро, апостол.— 32—39, 140, 208, 235, 412, 463.
Петро, київський митрополит.— 333, 334.
Петро, тлумач І. Мазепи.— 418, 434.
Петро, переяславський міщанин.— 94.
Петро Олексійович (Петро І), царевич, потім російський цар.— 148, 155, 160, 269, 271, 276—278, 280—285, 290, 311, 312, 318, 325, 330, 331, 332, 336, 346, 348, 349, 361, 365, 369, 374—376, 381, 382, 387, 388, 398, 448, 450, 460, 470, 473, 481, 486, 487, 492, 493, 510, 511, 514, 520, 523, 524, 527, 540, 549, 560, 577, 578, 582, 594, 599.
Петрович Т., київський бурмістр.— 596.
Петровський М., український історик.— 43.
Петровський, шляхтич.— 406.
Петрушевич А., український історик.— 243, 270.
Петрушевський А.— 243.
Пиво-Затольський, польський полковник.— 137.
Пилтенко І., ніжинський сотник.— 151.
Пилляй, уманський осавул.— 164, 165.
Пирський М., наказний лубенський полковник.— 18.
Писієнський Г., єпископ, богослов.— 409.
Питирим, тамбовський єпископ.— 331.
Пітон, міфічний персонаж.— 215.
Пісочинський, брацлавський староста.— 123.
Платіна Бартоломей де Саккі, кардинал.— 32.
Плутон, міфічний персонаж.— 208.
Подільський Т., гадяцький полковий сотник.— 286.
Пододень О., коломацький житель.— 285.
Пожарський Н., новгород-сіверський вїйт.— 94.
Покрова (див. Марія Богородиця).
Полоцький Данило, київський вїйт.— 595.
Полоцький Дмитро, київський вїйт.— 585, 586, 594—599.
Полоцький С., ієромонах, царський казнодія.— 217—222, 291.
Полтавець І., козацький посол.— 129, 132, 134.
Полубинський Д., смоленський хоружий.— 438, 442—444.
Полуботок (Полуботченко, Полуботков) Л., чернігівський сотник, переяславський полковник, генеральний бунчужний і осавул.— 102, 150, 158, 161, 204, 244, 304, 305, 340, 344.
Полуботок П., наказний гетьман.— 102, 282.
Полуевкт, дяк, російський стольник.— 285, 286.
Полховський С., білоруський єпископ.— 600, 607.
Попович, гетьман (див. Самойлович І.).
Попкевич М., іркліівський полковник.— 18, 29.
Поплавський, куявський староста, литовський полковник.— 474.
Постников В., російський дяк.— 311, 325.
Потапов С., стародубський бурмістр.— 94.
Потій І., володимирський та брестський єпископ.— 256.
Потоцький А., київський воєвода, польний гетьман.— 137.
Потоцький, коронний гетьман.— 72, 502, 560.
Потоцький Я., полковник, польський посол.— 311.
Потребич-Гречаний С., генеральний писар.— 47, 147, 581.
Празмовський М., луцький біскуп.— 30, 31.
Празмовський Ф., луцький єпископ, реєнт королівської канцелярії.— 48.
Пригара І. (Олишевський, Ольшевський, Олишівський), сотник.— 151.
Приклонський, російський стольник.— 20, 21.
Присановський (див. Трисановський С.).
Пріємський (Пріймський) О., коронний підстолій, польський посол.— 311.
Прогонський Г., полтавський сотник.— 152.
Прокопович (Прокопов) С., воронезький сотник, генеральний писар, суддя.— 93, 150, 161, 339, 346, 374, 603.
Пронтишев, окольничий, російський посол.— 263—265.
Проскурєнко Г., борзненський сотник.— 93.
Проценко Р., батуриносський козак, посланець.— 424, 436, 437, 439.
Пугач Ф., полтавський старожил.— 286.
Путин І., хоружий пішого полку.— 93.
Пуфендорфій (Пуфендорф) С., німецький історик.— 51, 84, 120, 161, 166, 167, 200, 267, 276, 296, 311, 581.
Пушкар М., полтавський полковник.— 29, 79, 201, 246.
Пушкін, російський стольник.— 278.
Пясочинський (Пісачинський) С., брацлавський староста.— 123, 132, 134.
Пясочинський Я., хелмський каштелян.— 132, 134.
Радзишевський, підляський каштелян.— 162.
Радзівєвський М., гнезнінський архібіскуп.— 532, 533, 543.
Радивил, князь, литовський підканцлер.— 447.
Радивил М., литовський рейментар.— 185, 252.
Радонежський С., святий.— 250.
Разинов (Разін) С., донський козак, ватажок повстання.— 118—120.
Райча (Думитрашко Райча), переяславський полковник.— 78, 83, 146, 150, 205, 289, 290, 341, 346.
Ракович М., варвинський сотник.— 154.
Ракович С., прилуцький полковий писар.— 154.
Ракоцій, семигородський князь.— 72.
Рам, біблійний персонаж.— 38.

- Рафайл*, чернець.— 411, 412.
Рева І., опішнянський житель.— 581.
Ревуський, польський посол.— 430, 431.
Ржевський І., російський воєвода в Ніжині.— 79, 82, 108, 148, 160, 380, 384.
Ржевський І., російський окольничий.— 226, 240, 242, 243.
Ржевський О., російський окольничий.— 280.
Рогоза М., київський митрополит.— 256.
Рожанський, гоголівський сотник.— 555.
Романенко Г., крелевецький міщанин.— 94.
Романов Г., городницький сотник.— 153.
Романович (Романов, Ракушка-Романовський) Р., переяславський полковий осавул.— 151.
Ромодановський (Ромоданенко) А., син Г. Ромодановського.— 78, 83, 246, 248, 274.
Ромодановський Г., князь, російський воєвода.— 15—17, 20—22, 26, 28, 41, 44, 78, 79, 81—83, 89—91, 102, 105—107, 113, 147—149, 160, 169, 175, 200, 204, 205, 215, 216, 229, 239—241, 243, 244, 246, 248, 274, 308.
Ромодановський М., російський стольник.— 205.
Рославець (Рослаченко, Рословець) П., стародубський полковник.— 92, 146, 148, 150, 153, 205.
Рослаченко (Рославець) О., почепський сотник, брат Петра.— 93, 153.
Россій, єзуїт.— 577.
Ростковський, компанійський полковник.— 459, 555.
Ротоханський (Россоханський) К., капрал.— 93.
Рубан, значний переяславський товариш.— 430.
Рубан В., кошовий отаман.— 418.
Рубан І., охотницький осавул, прилуцький полковник.— 455, 456, 465.
Рубан С., кошовий отаман.— 423, 460.
Рубанич (Рубаник) Г., переяславський полковий обозний.— 151.
Рубченко (Рубець) І., топальський сотник.— 93, 153.
Рувим, біблійний персонаж.— 220.
Ружинський Б., князь, козацький ватажок.— 194.
Ружинський М., князь, козацький ватажок.— 310.
Рулик О., чернігівський житель.— 406.
Русанов А., коропський вїйт.— 94.
Рутковський І., дозорець у Переволочній.— 418, 423, 434.
Сааддет-Герей, кримський хан.— 414.
Сабета, єврейський священник.— 51.
Сава, посланець Дуки.— 540.
Сава, чигиринський сотник.— 80.
Сава, швагер С. Палія.— 404.
Саваєцький (Свецький) Ф., сибержецький сотник.— 93.
Саваот (Саваоф), Бог, біблійний персонаж.— 220, 237, 531.
Савелов І., думний дворянин, російський воєвода в Ніжині.— 387, 388.
Савенко А., обозний київський полковий.— 92, 152.
Савенко М., седнівський сотник.— 153.
Савицький С., писар.— 29.
Савоценко Ф., рашевський сотник.— 155.
Савченко Б., веприцький сотник.— 155.
Савченко П., коломацький житель.— 285.
Савченко Ф., коломацький житель.— 285.
Сагайдачний (Яременко) Г., кошовий отаман.— 310, 364, 366.
Сагайдачний-Конашевич П., козацький гетьман.— 142, 194, 255, 256—258.
Сало, китайгородський сотник.— 395.
Самарин Л., фастівський полковий суддя.— 431.
Самовидець, літописець.— 81, 151, 524.
Самойлович Г., гетьманич, чернігівський полковник.— 275, 335, 340, 343, 344, 364, 376.
Самойлович (Самойлов, Самойленко) І., чернігівський полковник, генеральний суддя, гетьман.— 78, 92, 93, 146, 147, 149, 150, 155, 156, 159, 161, 169, 170, 173, 175, 176, 191, 196, 200—205, 210, 211, 214—217, 222, 224, 229, 239, 240, 242, 244—250, 255, 260—263, 265—267, 269, 274, 275, 277, 285—291, 295—302, 306, 307—310, 329, 331, 333, 335—343, 345, 347, 359—364, 366, 371, 375, 386, 387, 397, 450, 551.
Самойлович П., дочка гетьмана.— 309.
Самойлович С., гетьманич, стародубський полковник.— 250, 275, 301, 304, 305.
Самойлович Я., гетьманич, стародубський полковник.— 335, 341, 342, 345, 361.
Самуїл, пророк, біблійний персонаж.— 38.
Самусь (Самуїл Іванович), богуславський полковник, наказний гетьман.— 294, 301, 303, 304, 467.
Сандоровський М., чернігівський протопоп.— 539.
Сапіга (Сапєга) К., великий литовський гетьман.— 445, 474, 475, 502, 503, 519, 560, 588.
Сардонапал, ассрійський цар.— 201.
Саси, рід.— 560.
Саський Є., князь.— 501, 560—562.
Саул, біблійний персонаж.— 218.
Сафа-Герей, кримський хан.— 414.
Сахненко Ф., миргородський сотник.— 153.
Сашченко Т., домонтовський сотник.— 151.
Свириденко В., військовий хоружий.— 92.
Свічка Л., лубенський полковий суддя, лубенський полковник.— 154, 374, 402, 405, 406, 438, 447, 455, 456, 544, 551, 554, 555.
Свободецький М., чернігівський полковий писар.— 152, 153.
Себестьянов (Себестіянович) В., писар, суддя, прилуцький полковий обозний.— 154.
Сейнахорим (Сеннахирим), цар, біблійний персонаж.— 220.
Селецький, посланець С. Беневського.— 9.
Селим-Герей, татарський солтан.— 20, 414.
Семенов А., прилуцький полковий хоружий.— 154.
Семенов П., полтавський старожил.— 286.
Семенов С., полковий сотник.— 93.
Семенов Ф., полковий сотник.— 93.
Семеонов (див. Косинський (Колибаба) І.).
Семіонович Л., полтавський протопоп.— 337.
Сенницький, луцький писар.— 491.
Сєраскер Алі, турецький паша.— 557.
Сєрбин В., золотоноський сотник.— 151.
Сєрбин І., лубенський полковник.— 150.
Сєргієв Р., ніжинський хоружий.— 93.
Сивянченко Л., сміловський сотник.— 154.
Сила, біблійний персонаж.— 36.
Силич (Оникій) О., чернігівський полковник.— 12, 18, 28, 29, 80.
Силич П., київський міщанин.— 420.

- Силчи́ч (Силіч)*, компанійський полковник.—165, 167, 168, 175.
- Симеон*, ахридонський архієпископ.—452, 453.
- Симеон Олексійович*, російський царевич.—89, 91, 112.
- Симон (Силин) С.*, чернігівський полковий хоружий.—152.
- Сирам-бей*, татарський комісар.—75.
- Сич М.*, київський райця.—597.
- Сичевич С.*, київський лавник.—598.
- Сірко І.*, кошовий отаман.—24, 45, 52, 74, 84, 87, 88, 145, 169, 170, 172, 179, 180, 183, 184, 186, 188—196, 201—203, 224, 238, 246—248, 250, 255, 260, 262, 265—267, 290, 391.
- Сканожеженко (Скаженоженський) І.*, лютенський сотник.—155.
- Скарбек*, галицький каштелян, польський посол.—461—464.
- Скоропадський І.*, генеральний бунчужний, гетьман.—284, 538, 539.
- Скоченко Л.*, яготинський сотник.—151.
- Скрицький* (див. Іскрицький В.).
- Скуратов П.*, російський окольничий.—311, 325.
- Сластюн М.* (див. Антоненко-Сластюн М.).
- Снарський К.*, королівський писар і тлумач.—74.
- Собеська М. К.*, польська королева.—563.
- Собеський О.*, польський королевич.—560.
- Собеський Якуб*, польський королевич.—72, 519, 533, 560.
- Собеський Я. (Ян Третій)*, коронний гетьман, польський король.—72, 74, 123, 144, 166, 167, 173, 174, 178—180, 185, 237, 252—255, 257, 260, 263, 267, 269, 270, 277, 286, 293—295, 303, 304, 311, 312, 325—329, 336, 366, 371, 373, 438, 461, 466, 467, 474, 489, 490, 509, 518, 519, 525—527, 531, 532, 546, 560, 563.
- Собко* (див. Собеський Я.).
- Соловкін*, російський окольничий.—278.
- Соломія*, дочка Ірода, біблійний персонаж.—29.
- Соломон*, цар, біблійний персонаж.—205, 206, 217.
- Соломон (Троцький С.)*, чернець.—398.
- Солонина К.*, київський полковник.—92, 150, 158, 341, 346.
- Солошенко М.*, опішнянський житель.—581.
- Сомко Я.*, переяславський полковник, гетьман.—12, 15—23, 26, 28, 29, 80, 142, 201, 210, 246, 346.
- Софія Олексіона*, російська цариця.—269, 270, 276, 331, 336, 346, 348, 349, 361, 365, 369, 374, 376.
- Софія Шарлотта*, кронпринцеса, дружина Олексія Петровича.—282.
- Софоній*, наглядач Печерської друкарні.—485.
- Софонович Г.*, київський лавник.—598.
- Софонович Т.*, київський райця.—597.
- Соха І.*, запорозький полковник.—79.
- Станіславич А.*, ротмістр.—92.
- Стаховський А.*, чернігівський архієпископ.—540.
- Стахурський*, польський генерал, комендант Білої Церкви.—77.
- Степан*, тлумач Стецика.—417.
- Степанов (Степанкович) З.*, новгородський сотник.—93, 153.
- Степанов М.*, остерський сотник.—93.
- Степанов М.*, ніжинський купець, посланець.—430, 431, 440, 473.
- Стефан*, мученик.—236, 294.
- Стефанович*, канцелярист.—555.
- Стецик (Стецько, Степан Ягорлицький)*, козацький ханський гетьман.—400, 402, 416, 417, 418, 430, 445, 457.
- Стецик*, брат С. Ягорлицького.—541.
- Стецько*, полтавський полковий осавул.—152.
- Стойка Й.*, мараморійський архієпископ.—509, 526, 530, 531.
- Стратілат Ф.*—280.
- Стрієвський*, наказний переяславський полковник, генеральний бунчужний, наказний гетьман.—87, 113, 114, 119.
- Студита Т.*, богослов.—408.
- Ступницький Б.*, львівський ігумен.—497, 498.
- Стягайло І.*, кошовий отаман.—265, 267.
- Субоцький*, староста.—54.
- Судієнко*, український історик.—25, 607.
- Сулейман*—296.
- Сулима І.*, козацький гетьман.—195, 455.
- Сулима І.*, генеральний хоружий.—454, 455.
- Сулима Ф. (Феодор)*, значний козак.—286, 344, 455.
- Сулимко (Сулима)*, козацький полковник.—195, 391.
- Суличенко*, посланець Ю. Хмельницького.—19.
- Супруненко І.*, комишенський сотник.—155.
- Суховій П.*, запорозький писар, полковник.—13, 78, 80, 82—84, 87, 88, 113, 114, 122, 142, 169, 246, 269, 274, 275, 389, 391.
- Суша Я.*, холмський єпископ.—258.
- Схендль К.*, краківський друкар.—237.
- Тандула (Тайдула)*, татарська цариця.—219.
- Таран Г.*, ковалівський житель.—581.
- Тарасенко А.*, військовий писар.—134.
- Тарасенко* (див. Карасенко Л.).
- Тарасенко Х.*, осавул, козацький посол.—84, 115, 117, 122, 123, 130, 135, 137.
- Тарасов* (Тарасенко, Тарасевич, Ненада) А., ніжинський сотник.—151, 274, 378, 573.
- Тарасов Л.*, ярьськівський сотник.—152.
- Тарасов П.*, старосанжарівський сотник.—152.
- Тассо Т.*, італійський поет.—206.
- Ташликов А.*, російський дяк.—148.
- Твардовський С.*, польський поет.—7.
- Тваровський С.*, овруцький архімандрит.—270—272.
- Тедось (Тесько)*, менський бурмістр.—94.
- Текелій Е.*, угорський князь.—292, 373.
- Темниченки*, брати-запорожці.—169.
- Темченко (Тимченко) Д.*, сребрянський сотник.—154.
- Теодор-цар* (див. Феодор Олексійович).
- Геолог Г.*, богослов.—38.
- Теофан*, єрусалимський патріарх.—255, 257.
- Геофілакт Болгарський*, охридський архієпископ.—32, 33.
- Терещенко Ф.*, прилуцький полковник.—18.
- Терлецький К.*, луцький єпископ.—256.
- Тетеря П.*, гетьман.—17, 20, 25—30, 41, 44, 45—47, 51, 70, 126, 129, 137, 170, 391, 396.
- Тизіфона*, міфічний персонаж.—215.
- Тимофіїв* (Тимофіїв) Л., погарський сотник.—153.
- Тимофій*, християнський проповідник.—37.
- Тимошев Г.*, ніжинський міщанин.—94.
- Тихий І.*, київський осавул.—92.

- Тиховець П.**, київський міський дозорець.— 597.
Тиховець Ф., київський міський дозорець.— 597.
Тихонов А., підписок військової канцелярії.— 92.
Тихонович Р., київський бурмістр.— 595, 596.
Тишевич З. (див. Зосим).
Тишенко (Тишиненко) А., сосницький сотник.— 93.
Тишлюков А., дяк.— 160.
Тоболець Ю., полтавський полковий суддя.— 152.
Товстоліс П., білоусівський сотник.— 93, 153.
Томаш, апостол.— 135.
Томиславський М., канонік, королівський секретар.— 490.
Трауерніхт А., російський генерал.— 215.
Третяк С., козацький полковник.— 29.
Тризна, номінат білоруської єпископії.— 260.
Тризнич Х., писар.— 29.
Трисановський С., київський осавул.— 92.
Тритон, міфічний персонаж.— 215.
Троєкуров І., князь, російський воєвода.— 226.
Троцький Ф., ніжинський священик.— 448, 453.
Троцький Ф., піп, син Феодора.— 448, 449, 453.
Трофимов І., погарський райця.— 94.
Трофимович (Трофимов) Я., прилуцький полковий осавул.— 92.
Троцький С., (див. Соломон).
Троцинський С., гадяцький полковий осавул.— 475, 476.
Труш І., новосанжарівський сотник.— 152.
Трущенко, наказний корсунський полковник.— 275.
Трясило Т., козацький гетьман.— 151.
Тукальський-Нелюбович (Токальський) Й., київський митрополит.— 126, 138, 140, 141, 180, 197—199, 239, 243, 306, 330, 426, 450.
Туненко Ф. (див. Ковтуненко Ф.).
Туптало Д., український письменник.— 18, 376, 377, 469, 485, 494, 495, 509, 600—602.
Туркулець, козацький полковник.— 304.
Турченко (Турчинко, Турченико, Журман) Д., стародубський осавул.— 92.
Углицький Т., чернігівський архієпископ.— 442, 509, 514, 535, 537.
Угровецький К., чернігівський полковий обозний.— 152.
Українцов Є., думний дяк, російський посол.— 263, 311, 325, 337, 348, 361, 398, 442.
Улашовський Г., запорозький полковник.— 84, 87, 88.
Уласович В., київський міський дозорець.— 597.
Уласович І., київський цехмістр.— 598.
Улізко, козак.— 46.
Уманець В., глухівський житель.— 42.
Уманець В., опішнянський житель.— 581.
Уманець (Пилипча) П., ніжинський полковник.— 92, 146, 150, 289.
Урусов Н., князь, російський воєвода.— 250.
Утвенко І., слабинський сотник.— 153.
Фавоній (Фавн), міфічний персонаж.— 232.
Фаетон, міфічний персонаж.— 211.
Федесенко (Федоренко) М., піщанський сотник.— 151.
Федієнко В., генеральний осавул.— 47.
Федоров Є., миргородський полковий осавул.— 153.
Федоров С., новомлинський сотник.— 150.
Федоров Я., миргородський полковий обозний.— 153.
Федько, бувший кошовий отаман.— 444, 445, 447.
Феодор Олексійович, царевич, російський цар.— 89, 91, 112, 148, 155, 160, 200, 201, 203, 212, 217, 235, 240, 249, 263, 269, 276, 281, 358, 359, 536, 537, 603.
Фердинанд II, австрійський цісар.— 291.
Фердинанд III, австрійський цісар.— 291, 292.
Филимонов П., чернігівський міщанин.— 94.
Филимонович М. (див. Методій).
Филип, московський митрополит.— 334.
Філіп І., лютеранин, учитель богослов'я.— 411, 412.
Филонов С., менський міщанин.— 94.
Філарет, ігумен Уманського монастиря.— 165.
Філістій.— 220.
Фортута, богиня.— 15, 22.
Франко І., український письменник.— 295.
Фридерік Август (див. Август II Саксон).
Фульгенцій, єпископ, богослов.— 412.
Ханенко, гетьманів брат.— 165, 202.
Ханенко М., гетьман.— 113, 121—123, 129, 130, 132, 139—141, 143—146, 161—169, 174, 175, 202, 246, 274, 290, 391.
Ханенчиха, гетьманиха.— 146, 165.
Хапчинський (Халчинський) Я., конюший Л. Барановича.— 148.
Харченко Д., будянський сотник.— 152.
Хведько, козацький ватажок.— 422.
Хибський І., київський цехмістр.— 598.
Химин Т. (Химич Ф.), коропський сотник.— 93.
Хлопов К., окольничий, російський воєвода.— 29, 306.
Хмельницька К., дочка Богдана.— 25.
Хмельницька О., дочка Богдана.— 26.
Хмельницький Б., гетьман.— 15, 21, 22, 24—28, 44, 51—53, 70, 89—91, 95, 101, 114, 117, 142, 143, 145, 148, 152, 162, 186, 194, 202, 212, 213, 246, 268, 287, 291, 299, 310, 345, 348—351, 385, 389, 393, 421, 426, 584.
Хмельницький (Хмельниченко) Т., гетьманіч.— 13.
Хмельницький (Хмельниченко) Ю. (Гедеон), гетьман, син Богдана.— 9—12, 15—17, 19—31, 51, 89, 95, 96, 126, 144, 146, 148, 165, 202, 211—213, 224, 237, 238, 245, 267, 274, 275, 289, 291, 301—304.
Хованський І., князь, російський воєвода.— 250.
Хованський П., князь, російський посол.— 288.
Холоденко Л., ковалівський житель.— 581.
Хоменко Г., прохорівський сотник.— 151.
Хоменко М., переяславський сотник.— 151.
Хомич Ф., київський урядник.— 596.
Хомінський С., стародубський протопоп.— 539.
Храповицький Я., підкоморій смоленський, польський посол.— 54.
Хреститель І., біблійний персонаж.— 29.
Хризат (Хрисанф), архімандрит, єрусалимський патріарх.— 382, 384, 386, 460, 461, 509, 513, 514.
Хромченко (Хромієнков) П., стародубський сотник.— 93.
Цибоній, кардинал.— 577.
Циганчук П., фастівський полковий обозний.— 404, 440.
Циклер І., російський думний дворянин.— 278.
Цісарський І., російський думний дворянин.— 278.
Цісарський І., генеральний обозний.— 47.

- Цукорвський (Цурковський) О.**, ніжинський вїйт.— 94, 155.
- Цупченко П.**, лубенський сотник.— 154.
- Цюпка Л.**, слуга І. Самойловича.— 342.
- Цюцюра Т.**, переяславський полковник.— 10, 12, 15.
- Чаадаєв І.**, російський окольничий.— 311, 325.
- Чанібек**, татарський хан.— 219, 220.
- Чаплинський**, чигиринський староста.— 238.
- Чарнецький**, канівський староста.— 123.
- Череватій Л.**, опішнянський житель.— 581.
- Черкаський М.**, князь, російський воєвода.— 250.
- Черкаський К.**, князь, російський воєвода.— 240, 250.
- Черкашенець О.**, голтвянський сотник.— 152.
- Чернецький С.**, руський воєвода.— 15, 16, 41, 45, 47, 72.
- Чернович А.**, сербський патріарх.— 448.
- Чернявський Г.**, прилуцький полковий осавул.— 154.
- Чернявський Д.**, прилуцький полковник.— 29, 154.
- Черняк Л.**, син Леонтія.— 286.
- Черняк Л.**, полтавський полковник, генеральний осавул.— 161, 244, 285, 340, 343, 390.
- Четвертинський В.**, князь.— 260.
- Четвертинський С.**, єпископ луцький, острозький, київський митрополит.— 31, 40, 301, 305—307, 329—331, 333, 334, 366—368, 378, 450, 551.
- Четвертинський Ю.**, князь, небіж Гедеона.— 544, 551, 554, 555.
- Чириков**, дяк, російський посол.— 286.
- Чмеренко П.**, хоружий пішого полку.— 93.
- Чорнушенко К.**, наказний полтавський полковник.— 80.
- Чугай**, запорозький ватаг.— 40.
- Чугуй (Чугай) І.**, запорозький полковник.— 80.
- Чуйкевич В.**, реєнт генеральної канцелярії.— 603.
- Чупринський І.**, опішнянський житель.— 581.
- Шабан Л. (Чемерис)**, казикерменський писар.— 478, 479.
- Шайтан-паша** (див. Ібраїм-паша).
- Шакловитий Ф.**, російський думний дяк.— 278, 280, 366, 374, 375.
- Шамрицький С.**, лубенський полковник.— 29.
- Шанкал**, гірський володар.— 283.
- Шафіров П.**, барон, російський підканцлер.— 278.
- Шевчик**, запорожець.— 182.
- Шейн О.**, боярин, російський воєвода.— 336, 348, 544, 550.
- Шендох (Матюха) М.** (див. Матвієвич М.).
- Шепелев (Кошелів) А.**, російський генерал.— 242, 337, 348.
- Шептицький В.**, єпископ.— 270, 271, 273.
- Шереметьєв Б.**, російський воєвода.— 250, 251, 277, 311, 325, 396, 397, 474, 476, 478, 479, 501, 509, 524—527, 549, 572, 577, 578.
- Шереметьєв (Шеремет) В.**, російський воєвода.— 10—13, 72, 274, 276, 288, 311, 390, 419.
- Шереметьєв (Шереметов) П.**, російський воєвода в Києві.— 108, 109.
- Шереметьєв (Шеремет) Ф.**, російський воєвода, зять І. Самойловича.— 309.
- Шереметьєва П.**, дружина Федора, дочка І. Самойловича.— 309.
- Шерин-Герей**, татарський солтан.— 74.
- Шерпило**, кошовий отаман.— 460, 465.
- Шийкевич З.**, генеральний писар.— 47, 594, 595.
- Шикій Г.**, писар.— 29.
- Шимон**, зінківський полковник.— 18.
- Шин-Герей (Шан-Герей)**, татарський хан.— 405, 407, 544, 553, 556.
- Шираї К.**, секретар Я. Сомка.— 29.
- Ширин-бей**, син Нурадин-солтана.— 405.
- Ширков М.**, приказна людина.— 286.
- Ширкович (Шеркевич) І. (Іеремія)**, ігумен Максаківського монастиря.— 88, 90, 91, 94.
- Шишигіни Прокопій і Харитон Мініни**, боярські діти.— 419.
- Шматковський**, глухівський протопоп.— 42.
- Шнаківський Ю.**, бунчужний.— 47.
- Шрамченко Л.**, олишівський сотник, наказний ніжинський полковник.— 556.
- Штеремберг (Штаремберг)**, австрійський генерал.— 293, 294.
- Шульга**, біскуп хелмський.— 258.
- Шульга**, дворянин І. Мазепа.— 555.
- Шульга Л.**, сердюцький полковник.— 556.
- Шуменко І.**, моровський сотник.— 152.
- Шум'янський (Шумлянський) А.**, луцький єпископ.— 367, 469, 488, 490, 493.
- Шум'янський Йосип**, львівський єпископ.— 254, 258, 260, 269—274, 282, 295, 307, 326, 364—368, 373, 374, 398, 461, 464, 465, 469, 488, 491, 493, 494, 497—500, 509, 513, 525—527.
- Шум'янський С.**, небіж Йосипа.— 498.
- Щербак Б.**, генеральний осавул.— 47, 153.
- Щербак В.**, стародубський полковий осавул.— 92, 153.
- Щербатов К.**, боярин, російський воєвода.— 50, 337, 348.
- Щербина І.**, сотник.— 93, 94.
- Щербина І.**, переяславський райця.— 94.
- Щука С.**, королівський секретар.— 254, 329.
- Щуровський І.**, наказний переяславський полковник.— 18, 29.
- Юлій III**, папа римський.— 409.
- Юрев (Юркевич) В.** (див. Щербак В.).
- Юстиніан**, візантійський імператор.— 453.
- Юстиніан Великий**, візантійський імператор.— 453.
- Юсуп**, турецький паша.— 557, 558.
- Яблонський (Яблоновський) С.**, польський коронний гетьман.— 47, 366, 433—435, 467, 469, 470, 475, 476, 480, 500—505, 509, 517, 525, 527, 528, 560, 600, 603—606.
- Яблуновський А.**, товариш хоругви князя Радиви́ла.— 369, 371, 447.
- Яворський С.**, уманський полковник.— 168, 177, 178, 282.
- Яворський С.**, префект Київської академії, український поет.— 282, 452, 469, 483, 484, 495.
- Ягайло**, великий князь литовський, польський король.— 442.
- Ягорлицький С.** (див. Стецик).
- Ядвіга**, польська королева.— 442.
- Яків**, єрусалимський єпископ, апостол.— 33, 38.
- Яків (Алфієв)**, апостол.— 32, 33.
- Яків (Зеведеїв)**, апостол.— 32, 33.
- Якимов К.**, мринський сотник.— 151.

- Якимов Т.**, новгород-сіверський писар.— 94.
Якки-Герей, татарський комісар.— 75.
Яковенко Г., кошовий отаман.— 552, 556, 558.
Яковенко І., гоголівський сотник.— 152.
Яковенко М., генеральний хоружий.— 47.
Яковлев В., кролевецький сотник.— 151.
Яковлев Т., київський осавул.— 92.
Яковлев Ф., глухівський вїт.— 94.
Якубенко С., гелм'язівський сотник.— 151.
Яла Агаса, білогородський солтан.— 400, 401.
Яндзурський з Любліна, автор курсу філософії.— 507, 508.
Яненко, козацький полковник.— 274, 275.
Ян-Казимир (Казимир), польський король.— 9, 20, 27, 29—31, 40—42, 44, 46—48, 52—54, 69—72, 74, 78, 84, 140, 170, 311, 312, 325, 373, 467, 489, 490, 519, 526, 527, 531, 532.
- Ян Третій** (див. Собеський Ян.).
Янченко (Яненко), корсунський полковник.— 274, 275.
Ярема (див. Гладкий Я.).
Яременко Я., батуриноский сотник.— 102.
Яременко-Сагайдачний Г. (див. Сагайдачний Г.).
Яремов Я., підписок військової канцелярії.— 92.
Яроватий, уманський суддя.— 164, 165.
Ярослав Мудрий, великий князь київський.— 378.
Ярошенко Я., козацький посол.— 129, 132.
Ярухович Б., львівський купець.— 504.
Ясинський В., архімандрит печерський, київський митрополит.— 136, 363, 368, 377—379, 382—388, 398, 399, 408, 448—453, 464, 465, 480, 481, 486, 487, 491—497, 507, 508, 510—513, 525, 528, 530, 537, 593, 603, 607, 608.
Ясликовський, сердюцький полковник.— 479.
Яськевич К., басанський сотник.— 604.
Яхимов (Якимов) Г., чернігівський міщанин.— 94.
Яценко (Дейнека, Яковлев), кролевецький сотник.— 93, 151.
Яцько, келебердянський сотник.— 152.
Яцькович Г., миргородський полковий осавул.— 153.

- Аббатія, провінція.— 84.
 Абізінські (Абісінські) провінції.— 582.
 Абов.— 277.
 Августів.— 601.
 Авіньйон, м.— 37.
 Австрія.— 292, 295, 296, 409, 472, 519, 579.
 Адоненська земля.— 582.
 Азія.— 144, 195, 208, 524.
 Азов (Озов), м.— 195, 265, 267, 277, 282, 317, 370, 438, 459, 469, 473, 474, 509, 517, 523—525, 545, 546, 550, 551, 555, 557, 560, 570.
 Азовське море.— 120, 175, 195, 265, 266, 473, 525.
 Аламанія (Марк-Бранденбург), герцогство.— 453.
 Албанська земля.— 453.
 Александрія, м.— 38, 91, 578.
 Алкиник, м.— 600.
 Альт Грецький (див. Білград).
 Анатолія (Анадолія), провінція.— 211, 472, 582.
 Англія (Англія).— 252, 381, 420, 572, 578.
 Андріанополь, Адріанополь (Едірне), м.— 137, 161, 281, 445, 446, 472, 545, 546, 578.
 Андронієвський (Антонієвський) монастир.— 539.
 Андрусів, с.— 53, 54, 69—71, 98, 143, 310.
 Андрусівський трактат.— 53—72, 80, 97, 98, 102, 118, 140, 141, 143, 144, 156, 161, 174, 202, 238, 246, 310, 312, 316.
 Антіохія, м.— 36, 38.
 Антонієва печера.— 21.
 Анчакрак, р.— 564.
 Арапська земля.— 582.
 Аргіпелаз, море.— 546.
 Аррабона, м.— 292.
 Артополоть, р.— 240.
 Архангелогородська губ.— 280.
 Архангельський, м.— 147.
 Аслам-городок, м.— 556, 566, 576.
 Аслам-Кермен, Аслам-Кермен (Каховка), фортеця.— 194, 460, 478, 554, 572, 576, 577.
 Астраханська губ.— 280.
 Астрахань, м.— 62, 120, 277.
 Аталікова, р.— 564.
 Африка.— 14.
 Африканська цісарія.— 582.
 Ахрида (див. Охрида).
 Ахтирка (див. Охтирка).
 Ахтирський полк (див. Охтирський полк).
 Баба, гора.— 569.
 Бабина балка.— 569.
 Бавих, урочище.— 423.
 Базавлук, р.— 567, 568.
 Базавлук Нижча Голова, вітка.— 567.
 Базельський синод.— 36.
 Базіаш, м.— 579.
 Бакчі, Бакчисарай (Бахчисарай), м.— 73, 189.
 Балаклая (Балаклея), м.— 172.
 Балтицьке (Балтійське) море.— 525, 574, 601.
 Бар, м.— 70, 72.
 Барабашева плавня.— 565.
 Барабашеві гатки, урочище.— 566.
 Барабашська земля (Лівобережжя).— 196.
 Басанка, вітка.— 565.
 Бастрі, м.— 582.
 Батіз (Батозьке поле).— 162, 174.
 Батурич, м., замок.— 28, 29, 89, 106, 141, 146, 147, 170, 205, 262, 274, 275, 288, 302, 304, 307, 308, 313, 329, 335, 336, 358, 361, 362, 366, 369, 371, 374, 376, 377, 381, 383, 387, 389, 397—402, 405—407, 414—416, 417, 418, 426, 427, 429—431, 435—440, 442, 445—447, 455—457, 459, 461, 465, 466, 474, 479, 480, 483, 484, 497, 515, 517—519, 522—524, 541, 542, 543, 547, 557, 558, 576, 577, 602—604, 607, 608.
 Батуричська сотня.— 309.
 Бахчисарайський договір.— 265, 267, 274, 290.
 Белів, о.— 564.
 Бендери, м.— 281, 426.

- Берди (Бердянськ), м.*— 301, 306, 459, 460.
Березань, м.— 20.
Березань, р.— 571.
Березина Велика, р.— 600.
Берестова, р.— 265, 359, 360, 405, 524.
Берестя.— 588, 591.
Бершадь, м.— 162, 178.
Бешка, р.— 570.
Белгородщина.— 550.
Бихів, м., замок.— 144, 406, 600.
Біла, м.— 55, 143, 313.
Біла, р.— 564.
Біла Церква, м.— 12, 15, 28, 30, 31, 40, 46, 47, 72, 77, 117, 126, 127, 137, 165, 170, 263, 315, 391, 404, 406.
Білгород (Дністровський), м.— 72, 329, 456, 473, 518, 571.
Біград (Белиград, Білиград, Бюг-град, Белград), м.— 430, 431, 501, 541, 545, 579.
Білгородська митрополія.— 526.
Біле море, тут: Середземне море.— 267, 473, 549, 582.
Біле, озеро, вітка.— 313, 566.
Білий, о.— 564.
Білиничі, с.— 600.
Білиця, м.— 601.
Білоборотчиха, вітка.— 567.
Білогород, м. (в Росії).— 16, 20—22, 26, 45, 79, 195, 329, 390, 397, 549, 576.
Білогородка, м.— 400.
Білогородська держава, сторона, земля.— 418, 517, 518.
Білогородський рубіж, шлях.— 438, 455, 456.
Білогородщина.— 303, 304, 328, 400, 402, 415, 427, 429, 438, 444—446, 457, 465, 466, 470, 471, 570, 571, 577.
Білозірка, р. перша.— 564, 565.
Білозірка, р. друга.— 569.
Білозірський лиман.— 569.
Білоросійська (Білоруська) єпископія.— 260, 316, 493, 494, 607, 608.
Білорусія (Біла Русь, Росія), держава.— 11, 54, 69, 84, 89—91, 112, 147—151, 155, 159, 160, 217, 218, 219, 222, 285, 311, 312, 325, 330—332, 346, 348, 349, 350, 358, 359, 361, 369, 382, 388, 406, 425, 450, 460, 470, 481, 486, 487, 493, 500, 511, 514, 527, 594, 607.
Білосток, Білий Сток, с.— 491, 492, 512, 513, 522.
Білостоцький монастир.— 491, 522, 530, 531, 606.
Білоцерківський полк.— 315.
Білоцерківщина, край.— 170.
Бішенковичі, м.— 602.
Бобер, м.— 600.
Бобрик (Бобровиця), м.— 514.
Боброва, вітка.— 566, 567.
Боброві острівці.— 566.
Бог (Буг), р.— 169, 238, 289, 393, 428, 544, 564, 568, 569—571.
Богословський Львівський монастир.— 497, 498.
Богрун, гора, скеля.— 568, 569.
Богурешт (Бухарест), м.— 513, 514.
Богуславль (Богуслав), м.— 303, 304.
Богуславське староство.— 116.
Болгарська держава (Болгарія, Булгарія), земля, провінція.— 32, 336, 412, 453, 463, 557, 582.
Болдинська, гора.— 21.
Болонья, м.— 409.
Боргунка Вища, р.— 569.
Боргунка Нижча, р.— 569.
Бориса і Гліба Чернігівська церква.— 539.
Борисов, м.— 600.
Бористіль (Борисполе, Боришпуть), м.— 40.
Борзна, м.— 28, 29, 304.
Боровиця, м.— 316.
Боровицька, вітка.— 567.
Бородянка, м.— 403.
Борсунка, коса.— 566.
Борщева Перебійна, вітка.— 566.
Борицівка Вища, вітка.— 568, 569.
Борицівка Перша, вітка.— 568.
Борицівка Друга, вітка, Поперечна.— 568.
Борицівка Підпільна, вітка третя.— 568.
Борицівка, вітка четверта, Середня.— 568.
Борщова, пристань.— 569.
Босняцька (Баснацька), земля.— 453.
Брабант, обл.— 560.
Браїлів, м.— 70, 72, 75.
Бранденбург, князівство.— 561.
Браславль (Брацлав), м.— 46, 70, 71, 122, 179, 185, 304, 446, 528.
Браславське (Брацлавське) воєводство.— 115, 116, 127, 529.
Браславський (Брацлавський) полк, повіт.— 55, 71, 80, 115, 289.
Браславщина.— 173, 185.
Братський Богоявленський Київський монастир.— 136.
Брестщина.— 474.
Британ, вітка.— 566.
Британське, річище.— 566.
Британський, о.— 566.
Броди, м.— 187.
Брянськ, м.— 102.
Бубликова, вітка.— 568.
Бубликова, коса.— 568.
Бубликовий, о.— 568.
Буваний.— 556.
Буда-Кошелева (Буда), м.— 295, 329, 406.
Буджак, м.— 303, 328, 329, 467, 471—474, 476, 500, 501.
Буджацька земля, орда.— 417, 418.
Будилка, р.— 564.
Будило, поріг.— 565.
Будилок Радом, р.— 564.
Будищі, с.— 581.
Бужин, м.— 21, 45, 223, 224, 226, 239—241, 244, 245, 316.
Бужинський перевіз.— 240.
Бузова сага, пристань.— 570.
Бузовий Прогній, вітка.— 567.
Бузові Могили.— 580.
Буйницький Святодухівський монастир.— 494.
Буйничі, м.— 494.
Бурки, м.— 580, 581.
Бурківська границя.— 581.
Буцького, брід.— 345.
Бучач, м.— 163.
Бучки, вітка.— 567.

- Бучки Поперечні**, вітка.— 567.
Бююк-Каір, вітка.— 565.
- Ваал**, висоти.— 260.
Вавілон, м.— 8, 239, 245.
Ваги (Верховажжя), м.— 419.
Ваги, р.— 419, 579.
Валахія, земля.— 514.
Валуйки (Волуйки), м.— 550, 551, 577.
Варадин, м.— 579.
Варна, м.— 195.
Варслові греблі.— 364.
Варшава, м.— 48, 65, 71, 123, 126, 135, 137, 138, 140, 141, 237, 254, 255, 260, 263—265, 270, 273, 310, 320, 323, 371, 464, 467, 470, 475, 489—491, 494, 498, 501, 527, 528, 533, 534, 563, 574, 575, 585.
Варшавське перемир'я.— 282.
Варшавський вальний сейм.— 585—592.
Варшавські конституції.— 238.
Василевий Низ, місцевість.— 555.
Васильків, м.— 10, 265, 314, 404, 441.
Васильків Прогній, вітка.— 567, 570.
Ведмедівка, м.— 172.
Велика Вода.— 567, 568.
Велика Польща.— 311, 560.
Велика Росія, держава.— 9, 54, 63, 69, 79, 84, 89—91, 105, 112, 147—149, 155, 157, 159, 160, 174, 217, 219, 222, 281, 285, 311, 312, 323, 325, 330—332, 335, 346, 348, 349, 350, 355, 357—359, 361, 369, 382, 388, 450, 460, 470, 481, 486, 487, 493, 511, 514, 527, 564, 594.
Велике Князівство Литовське.— 54—56, 59—65, 67—70, 97, 106, 110, 116, 125, 127, 132, 133, 137, 138, 141, 253, 311, 312—314, 316—318, 320—322, 323, 325, 368, 372, 373, 443, 445, 474, 475, 493, 501, 503, 528, 532, 533, 575, 586—592, 608.
Велике море (див. Балтицьке море).
Великий, о.— 565.
Великий Лиман.— 566.
Великі Луки, м.— 331.
Веліз (Велиж), м.— 55, 56, 58, 316.
Венгерська земля, держава, край.— 13, 336, 416, 545, 577, 580.
Венгри, країна.— 329, 373, 469, 500, 501, 530, 545, 546, 560, 577.
Венетія (Венеція, Венетійська Річ Посполита), держава.— 37, 252, 296, 310, 316, 317, 319, 336, 411, 472, 474, 545, 580.
Веприк, м.— 147, 309.
Вербова, пристань.— 570.
Вербова Сага.— 567, 570.
Верьовкіна, р.— 569.
Верьовчиної Западї Вища Голова, місцевість.— 568.
Вестфальський мир.— 291.
Вержболов, м.— 600.
Виборх (Виборг), м.— 277.
Виварений курган, могила.— 285.
Виноградне, о.— 568.
Вифлеєм (Віфлієм), м.— 140, 180, 276, 387.
Вишневеці (Вишневець), м.— 186, 474.
Віденська війна.— 276, 289, 291—295, 399, 414, 545.
- Відень (Вена, Віни)**, м.— 252, 268, 278, 289, 290, 293—296, 545, 578, 579.
Візантійська імперія.— 230, 453.
Візантія (див. Константинополь).
Вілава, м.— 600.
Віленська архімандрія.— 316, 493, 589.
Віленське воєводство.— 589.
Вільна, р.— 564.
Вільний, поріг.— 544, 550, 551, 564, 565.
Вільний, брід.— 365.
Вільних (Вільнянки), р.— 564.
Вільно, м.— 40, 59, 310, 320, 425, 445, 592, 600.
Вільховець, с.— 84.
Вільшана, с.— 83.
Вісла, р.— 263, 420.
Вітебськ, м.— 57, 58, 61, 63, 316, 320.
Вітебське воєводство, уїзд, край.— 55, 56, 143, 149, 313, 315.
Вічний мир 1686 р.— 307, 310—325, 400, 493, 494.
Вовніги (Волніги), поріг.— 565.
Вовніжки, р.— 564.
Водеради, с.— 491.
Водолага, р.— 426.
Водолаги, м.— 402, 426, 427.
Воздвиженськ, с.— 375.
Волга, р.— 282, 341, 473, 525, 595.
Волинська дієцензія.— 367.
Волинське воєводство, область.— 490, 491, 511, 528, 530, 531, 546.
Волинь, край, область.— 126, 186, 203, 288, 366, 367, 371, 372, 380, 399, 491, 512, 521, 528, 606, 607.
Волкуша, м.— 601.
Вологодщина, край.— 419.
Володимирська митрополія.— 258.
Володимир (Волинський), м.— 606.
Воложин, м.— 600.
Волоська земля, держава, провінція, сторона.— 175, 178, 289, 328, 329, 336, 415—417, 426, 430, 431, 445, 453, 456, 459, 463, 474, 542.
Волохи, країна.— 380, 474, 561, 584, 587.
Волошинова Забора (на порогах).— 565.
Волошинове, о.— 565, 566.
Волошинові Гирла, вітка.— 566.
Волошка, вітка.— 565.
Волощина.— 194, 237, 304, 402, 469, 541, 542.
Волюські, м.— 544, 577.
Вольнее, м.— 378, 380.
Ворона, р.— 564.
Воронеж, м.— 43, 96, 525, 572, 579, 585, 599.
Воронезька губ.— 280.
Вороніж, м.— 40, 407.
Воронков, м.— 40, 316.
Ворскло (Ворскла), р.— 250, 255, 285, 340, 364, 384, 387, 390, 393, 395, 396, 405, 407, 426, 515, 518, 564.
Восфор Кимерійський, протока.— 195.
Вроцлавіщина.— 474.
Вуливалю, р.— 569.
Вулка Фалемічська, с.— 491.
Вчорашнє, плавня.— 566, 569.
Вягель (див. Звягель).
Вятка, м.— 205.
Вятська губ.— 342.

- Гадяцьке гетьманство.*— 169.
Гадяцький полк.— 79, 113, 147, 243, 274, 286, 297, 298, 309, 315, 345, 390, 414, 426, 428, 459, 479, 515, 518, 524, 580.
Гадяцькі пакти.— 29, 116, 125, 126, 128, 136, 373.
Гадяче, м.— 22, 26, 28, 29, 45—47, 49—51, 71, 77—83, 335, 337, 361, 371, 387, 390, 392, 393, 395—397, 599.
Гайворон, с.— 83.
Галатія.— 144.
Галицька єпископія.— 316, 493.
Галицьке воеводство.— 326, 328.
Галицький замок.— 326.
Галич, м.— 326, 331, 528.
Галичина, край.— 126, 497.
Ганжулі, татарська паланка.— 465.
Гарбузина, р.— 571.
Гданськ, м.— 291, 345, 420, 576, 587.
Гемус.— 232.
Гессенське герцогство.— 560.
Гетьманщина.— 397, 455.
Гилян, м.— 283.
Гирло, р.— 568.
Гирло Глухе Вище, о.— 566.
Гирло Глухе Нижче, о.— 566.
Гіула, м.— 472.
Глинський повіт.— 87, 113.
Глиняни, м.— 30.
Глуськ, м.— 601.
Глухів, м.— 30, 41—45, 47, 48, 53, 87, 89, 90, 106, 113, 118, 119, 147, 149, 160, 170, 415, 431, 432.
Глухівська сотня.— 41.
Глухівські статті.— 89—113, 149, 155, 157—160.
Глуховичі, с.— 442—444.
Гнезно, м.— 532, 560.
Гниле, море.— 370.
Гниловод, вітка перша.— 565.
Гниловод, вітка друга.— 568.
Гниловод, переправа.— 244.
Гниловодець Малий, вітка.— 566.
Гниловодські озера.— 568.
Гола, пристань.— 566.
Голландія, Голландська Річ Посполита.— 252, 319.
Голландсько-Бельгійська низовина.— 560.
Голтва, Говтва, м.— 79, 515.
Голубів Прогній, вітка.— 566.
Гомельська область.— 403.
Гончарівка, с.— 602, 603.
Горбаток, замок.— 369, 370.
Городище, с.— 12, 568.
Городня, м.— 286.
Городня, р.— 53, 54.
Гоща, м.— 272.
Гребениха, вітка.— 565, 569.
Греків, луг.— 569.
Грекова, пристань.— 566, 569.
Грекові Ольхи.— 566.
Греція.— 14, 414, 473, 501.
Грецька держава, царство.— 195, 249, 336, 463.
Гречаного, о.— 565.
Грим'яче (Грем'яч), м.— 432, 433.
Гринева, с.— 565.
Гришкова Долина.— 285.
Гродек (Гродок, Городок), м.— 272.
Гродзенський сейм.— 254.
Гродненщина, край.— 425.
Гродно, м.— 264, 474, 503, 601.
Громокля, р.— 427.
Гроссвордейн, м.— 292.
Грушівка, р.— 564.
Грушівка, вітка.— 565.
Грушівка, пасіка I. Сірка.— 265.
Губін, с.— 491.
Губська Вища, вітка.— 566.
Губська Нижча, вітка.— 566.
Гуменці.— 206.
Густинський Прилуцький монастир.— 508.
Дагестан, край.— 283.
Даліг, м.— 600.
Дамаск, м.— 582.
Дармалівка, вітка перша.— 567.
Дармалівка, вітка друга.— 567.
Дармалівка, вітка третя.— 567.
Двина (Двіна), р.— 55, 63, 64, 320, 602.
Демидів, с.— 403.
Дербен, м.— 283.
Дербергер (Деярбергер), м.— 582.
Дертт, м.— 51.
Десна, р.— 21, 40, 43, 44, 48, 82, 549.
Дзєвнишек, м.— 600.
Диканька, м.— 79.
Дике, поле, степ.— 84.
Димер, м.— 401.
Динемборк (Диноборок), м.— 57, 58, 62, 316.
Дінець, р.— 232.
Дмитраківка, вітка перша.— 567.
Дмитраківка, вітка друга.— 567.
Дніприще Криве, вітка.— 567, 569.
Дніприще Сухе, вітка.— 566.
Дніпро, р.— 10, 15, 17, 19, 20, 21, 26, 28—30, 40, 45—47, 49, 50, 55—57, 63, 64, 71, 77, 78, 82, 83, 87, 89, 94—99, 104—107, 109, 112—114, 119, 122, 141—143, 147—149, 157—161, 166, 169, 173—176, 179, 183, 191, 195, 201, 203—205, 209, 210, 212, 215, 223—226, 229, 232, 237—241, 244, 245, 247, 249, 250, 255, 261, 265, 267, 274, 275, 285, 289, 290, 297—299, 303, 306—310, 313, 314—316, 320, 328, 329, 331, 335, 340, 341, 343, 345, 346, 349, 356, 357, 359, 360, 365, 366, 370, 384, 390, 391, 393, 397, 400—402, 403, 405, 419, 423, 424, 426—429, 445—448, 450, 454, 455, 457, 460, 465, 466, 470, 471—474, 476, 478, 479, 481, 485, 510, 515, 518, 525, 534, 541, 544—547, 549, 550—553, 555—558, 564—570, 571, 576, 577, 594, 595, 600, 601, 603, 604, 606.
Дніпропетровщина, край.— 265, 307.
Дніпро Старий, вітка.— 567, 569.
Дністер, р.— 175, 267, 289, 304, 371, 428, 429, 445, 465, 475, 527, 528, 571.
Довга, р.— 459.
Домнешти, замок.— 290.
Домонткан, р.— 564.
Дон, Дін, р.— 64, 120, 282, 329, 370, 459, 473, 523, 525, 572, 579, 585, 599.
Донбровня.— 54.
Донець, р.— 232.

- Донський монастир*.— 375.
Дорогобуж, м.— 55, 149, 313.
Дримаїлівка, р.— 568, 569.
Друта, р.— 600.
Дубица, с.— 491.
Дубно, м.— 72, 162, 187.
Дубовий, о.— 564.
Дубович, о.— 565.
Дубровня.— 311.
Дукля, м.— 497, 498.
Думацький (Домницько-Рождественський) монастир.— 539.
Дунай, р.— 175, 178, 234, 267, 294, 295, 303, 329, 473, 545, 546, 557, 579.
Дурицька, вітка.— 566, 569.
Дурицький, о.— 566.
Дурна, р.— 568.
Дурне, річище.— 567.
Дурний, о.— 567.
Дятеловецький монастир.— 425.
Дятлове, м.— 425.
- Евксінопонт (Евксінське море) (див. Чорне море).*
Евпатиха, вітка.— 565.
Едикуль.— 211.
Едірне, м.— 445.
Езерище, м.— 58.
Ерзир, м.— 582.
Ефес, м.— 255.
- Євпатиха, р.*— 569.
Євпатиський, о.— 565.
Європа (Європейська частина світу, Європейська сторона).— 14, 208, 232, 336, 545, 560, 562.
Єгипет, країна.— 260, 364, 507, 582.
Елз, м.— 601.
Єлецький Чернігівський монастир.— 180, 187, 214, 537, 538.
Єнісейськ, м.— 341, 342.
Єрусалим, м.— 19, 32, 38, 206, 208, 262, 384, 386, 412, 413, 460, 461, 548, 582, 584.
Єрусалимський монастир святого Гробу.— 384.
Єрусалимський собор.— 33.
- Жабокрики, м.*— 484, 488—492, 500, 513, 521, 530, 531.
Жаботин, м.— 172, 275.
Жванець, с.— 163, 296, 420.
Житомирська область, Житомирщина.— 403, 404.
Жмудські землі, князівство.— 54.
Жовква (Жолква), м.— 187, 445.
Жовта, вітка.— 565.
Жолобово, Жолобів, с.— 491.
Жоловецький, луг.— 569.
Жуківці, с.— 491, 606.
Журавне.— 187, 263, 264.
Журавненська битва.— 186, 187.
Журавненський (Журавський) трактат.— 187, 263—265, 267, 462.
Жучиха, вітка.— 567.
- Забез, с.*— 491, 498.
Забережжя, місцевість.— 491.
Завалів, м.— 187.
- Заворскля, місцевість.*— 405.
Загребський комітат.— 579.
Задніпря (Задніпров'я, Задніпряньська Україна), місце-
вість.— 72, 127, 128, 263, 314, 496, 517.
Задунайські країни, сторона.— 579.
Залізні ворота, ущелина на Дунаї.— 579.
Заплавна, вітка перша.— 565, 567.
Заплавна, вітка друга.— 567.
Запорізька область.— 459.
Запороги (Запорожжя, Низ, Низовська земля).— 17, 22, 51, 56, 64, 68, 78, 87, 169, 191, 260, 261, 262, 265, 269, 288, 297, 310, 311, 314, 315, 364, 394, 397—399, 401, 418, 419, 421, 427, 431, 440, 441, 460, 518, 547.
Запорозька Січ.— 13, 19—22, 24, 26—28, 51, 52, 78, 81, 82, 84, 87, 88, 114, 132, 133, 168—170, 172, 180—188, 191, 192, 194—196, 202, 203, 238, 248, 250, 255, 260, 261, 262, 265, 267, 274, 275, 282, 287, 300, 301, 303, 306, 310, 314, 317, 328, 329, 341, 354, 364, 366, 382, 384, 387, 389, 390, 393, 397, 398, 407, 416, 418, 422—424, 458, 460, 478, 479, 544, 546, 547, 551, 552, 558, 559, 565, 567—569.
Засавські країни.— 579.
Засеймські сотні.— 402, 407.
Заслав, м.— 607.
Західна Європа.— 139, 161, 577, 578, 600.
Збараж, м.— 186.
Зборів, м.— 44.
Зборовська коса.— 566, 569.
Зборовський Кут, луг.— 566, 569.
Зборовські пакти.— 44.
Зборовський Прогній, вітка.— 566.
Звінська, балка.— 564.
Звонець, поріг.— 565.
Звягель, м.— 404.
Зіньків, м.— 20, 21, 81, 580, 581.
Зіньківський полк.— 47.
Золота, р.— 568.
Золота Орда, держава.— 219.
Золотоноша, м.— 50, 113.
Зуберезань, р.— 571.
- Іараксинська, провінція.*— 582.
Івано-Франківщина, край.— 498.
Іверські землі.— 311, 527.
Іерусалим (див. Єрусалим).
Ізраїль, держава.— 205, 220, 260, 511.
Ізученків, байрак.— 79.
Ізюм, м.— 577.
Ізюмський полк.— 574.
Іконі (Конія), м.— 414.
Іллінський Святотроїцький Чернігівський монастир.— 17—19, 21, 506, 535, 537—540.
Інгул, р.— 169, 226, 427, 570.
Інгул Великий, р.— 169, 226, 227, 232, 427, 570.
Інгул Малий, р.— 227.
Інгулець, р.— 568, 570.
Інгулець Малий, р.— 569.
Інгульська Вища Голова, річище.— 568.
Інгульська, вітка.— 568, 569.
Інгульський, о.— 568.
Інструц, м.— 600.
Інфлянти, князівство.— 55, 58, 143, 316.

- Горданська скеля.**— 207.
Гран (Персида), держава.— 120.
Гревані, м.— 582.
Ірклій, м.— 15, 16.
Іртінь, р.— 314, 437.
Іспанія, держава.— 252.
Італія, держава.— 290.
Кабардинська земля.— 527.
Кавказ, гори.— 232.
Казарлики, с.— 108.
Кадін (Калін), м.— 324.
Казанська губ.— 280.
Казань, м.— 120.
Казикермен, фортеця.— 238, 255, 267, 277, 282, 354, 384, 389, 393, 398, 438, 455, 469, 470, 473—483, 485, 495, 509, 514, 517, 544—547, 551—558, 568—570, 572, 576, 577.
Каїр, р.— 565, 569.
Каїрка Вища Голова, вітка.— 566.
Каїрка, ріка друга.— 569.
Каїрка, ріка третя.— 569.
Каїрка четверга, Західна, р.— 569.
Каїрка, ріка п'ята.— 569.
Каїрський, луг.— 569.
Каїрський, о.— 565.
Калантаєв (Колонтаєв), м.— 79, 190, 369, 370, 387, 389, 550.
Каланчак (Колончак),— 191, 369, 370, 387, 389, 550, 551.
Калинівка, вітка.— 566.
Калінінград, м.— 408.
Каліш (Калуш), м.— 425.
Калішське воеводство.— 54.
Калконія, м.— 601.
Кальник, м.— 70, 165, 267.
Кальницький полк.— 115, 275.
Кам'яне, с.— 393.
Кам'янець-Подільський (Кам'янець), м.— 146, 161—163, 165—167, 174, 185, 232, 250, 263, 267, 268, 296, 303, 318, 326, 328, 434, 467, 469, 474, 526, 561, 563, 572, 575, 576, 580, 581, 583, 585, 587.
Кам'янецький уїзд, повіт.— 206, 267.
Кам'яний Затон, фортеця.— 277, 282, 340, 365, 366, 389, 390, 418, 458, 525.
Кам'янка, ріка перша.— 564, 569.
Кам'янка, ріка друга.— 564.
Кам'янка Польова, р.— 568.
Кам'янки (Кам'янський), о.— 568, 569.
Кам'яночка, р.— 570.
Кандія, м.— 213, 228.
Канів, м.— 17, 20—22, 25, 45—47, 84, 127, 239, 245—248, 262, 316.
Канівський монастир.— 245.
Канівський полк.— 113, 115.
Капелло, папська каплиця.— 577.
Капустяна Долина.— 245.
Карайтабень, гора.— 569.
Карайтабень Бистра, р.— 565.
Карасев, м.— 189.
Карачакрак, р.— 564.
Каргополь, м.— 375.
Кардашинський лиман.— 566.
Кардашинський Прогній, вітка.— 566.
Кардиський мир.— 51.
Карела (Жарелія).— 277.
Карея, м.— 582.
Карловицький мир.— 296, 572, 579—584, 585.
Карловичі (Карлавія), м.— 296, 448, 572, 578, 579, 581—584.
Каспійське море (див. Хвалинське море.).
Качкари, долина.— 191.
Келеберда (Кереберда), м.— 179, 515.
Келєївка Перша Вища, вітка.— 565.
Келєївка Друга Нижча, вітка.— 565.
Кефа (Кафа), м.— 193, 194, 558.
Кеч.— 558.
Києвці, ліс.— 162.
Києво-Печерська архімандрія.— 382, 383.
Києво-Печерська фортеця, місто.— 249—251, 277, 431, 432.
Києво-Печерський монастир, лавра.— 57, 59, 137, 214, 261, 314, 335, 350, 363, 373, 378, 380—383, 408, 444, 445, 452, 469, 485, 503, 504, 535, 594.
Києво-Печерський жіночий монастир (Покровський).— 57, 137, 378, 380, 381, 469, 501, 502.
Київ, м.— 10, 25, 26, 40, 47, 50, 53, 55—57, 59, 63, 64, 79, 95—97, 99, 100, 103, 109—113, 117, 137, 144, 155, 156, 165, 169, 170, 198, 208, 213, 226, 249, 250, 251, 253, 257, 261, 262, 265, 268, 309, 314—320, 330, 331, 350, 358, 367, 384, 398, 400—402, 408, 410—412, 420, 423, 425, 426, 428, 429, 431—433, 436, 439—440, 445, 450, 452, 457, 460, 483, 484, 491, 493—495, 497, 501, 502, 505, 507, 508, 510—513, 530, 537, 549, 571, 594—599, 607.
Київська губ. (область).— 280, 403, 404.
Київська митрополія (єпархія).— 117, 126, 138, 272, 301, 306, 307, 326, 329, 330—334, 366, 367, 373, 378, 382, 383, 386, 426, 483, 484, 488, 489, 491, 492, 494, 497, 498, 500, 526, 530.
Київська Могилянська академія, колегія.— 30, 136, 304, 394, 425, 483, 484, 486, 507, 508, 537.
Київське воеводство.— 59, 115, 116, 490, 500, 502, 528, 529.
Київський полк.— 17, 40, 115, 315, 398.
Київський приказ.— 108, 109.
Київського братства бібліотека.— 507.
Київщина.— 537, 561.
Кілія, м., фортеця.— 473, 479.
Килчень, р.— 346.
Кирилівський монастир у Києві.— 483, 484, 505, 507.
Киселівка.— 56.
Киселівський монастир.— 48.
Кислівка, вітка.— 567.
Китай-город, м.— 179, 395, 515.
Кілчень, р.— 341, 346.
Кишинь (Кишенька), м.— 405, 407, 515.
Кінська, р.— 341, 460, 478, 544, 554, 556, 557, 564—566, 569, 576.
Кінська, вітка перша.— 565.
Кінська Вища Голова, вітка.— 566.
Кінська Гнила, вітка.— 566.
Кінська, вітка з Хрулового озера.— 566.
Кінська, вітка нижче Вчорашньої.— 566.
Кіровоградщина, край.— 232.

- Кічкас*, м.— 544, 551, 564.
Кічкаська, р.— 564.
Кладова, м.— 579.
Клочиха, вітка.— 567.
Ключиця, р.— 539.
Ключівський монастир.— 539.
Княгинин, о.— 565.
Княгинин, поріг.— 565.
Ковалівка, м.— 581.
Ковалівський шлях.— 581.
Ковно, м.— 601.
Кодак, поріг.— 518, 549, 550, 565.
Кодак, фортеця.— 50, 261, 314, 343—345, 359, 360, 455, 518, 549, 550, 555, 558, 559.
Кодачка, р.— 10.
Кодачок, о.— 565.
Кодима, долина.— 402, 427, 428.
Кодима, р.— 12, 427, 429, 435.
Кожум'яки, урочище.— 599.
Козацька Голова.— 554, 555.
Козацька Дуброва.— 147, 148.
Козацьке, річище.— 568.
Козацьке, річище Середнє.— 568, 569.
Козацький, о.— 568.
Козацький острів, вища Голова.— 568.
Козацькі озера.— 568.
Козельськ, м.— 311, 568.
Козелець, м.— 17, 18, 169.
Козій ріг, урочище.— 240, 568, 569.
Козлів, о.— 565.
Козлов, м.— 189.
Козулин, о.— 567.
Козулина вітка.— 567.
Кокенгус, м.— 51.
Кокшенський уїзд.— 419.
Козивань, м.— 277.
Колиски, с.— 364.
Колодезь, с.— 491.
Колодяжне, слобідка.— 577.
Коломак, м.— 170, 285, 286, 335, 426, 428, 544.
Коломак, р.— 285, 341, 345—347, 361, 426, 427, 428, 524, 525, 549, 551.
Коломацька рада.— 360.
Коломацькі статті.— 346—360, 394.
Коломацький ліс.— 285.
Колоси, м.— 452.
Колотовське.— 568.
Кольчин, с.— 491.
Комарра, м.— 292.
Комори, м.— 579.
Конотоп, м.— 147, 148.
Конотопський повіт.— 83.
Конотопські статті.— 107, 147—161.
Конка, р.— 232.
Констанський собор.— 36, 37.
Константинів, м.— 301, 302, 373.
Константинів Новий, м.— 268.
Константиноград, м.— 530, 531.
Константинополь, м.— 32, 38, 118, 129, 161, 163, 164, 175, 180, 186, 194, 195, 212—214, 237, 249, 253, 264, 265, 267, 282, 286, 334, 336, 373, 386, 413, 457, 471, 510, 514, 524, 530, 545, 546, 557, 558, 578, 581, 582.
Константинопольський мир.— 581.
Константинопольський собор.— 32.
Копаниця (Жопана), р.— 601.
Копилля (Жопиль), м.— 503.
Копильське князівство.— 503.
Копилівка, с.— 265.
Корабельне, Вища Голова, вітка.— 568, 569.
Корець, м.— 169.
Коринт, м.— 501.
Корнійків затон.— 566.
Корнійкова коса.— 566.
Корона Польська (Корона).— 9, 17, 25, 27, 29, 30, 52—56, 59—65, 67—70, 97, 98, 102, 106, 110, 115—126, 132, 136, 139, 141, 155, 158, 161, 167, 185, 187, 238, 253, 257, 264, 270, 273, 311—314, 316, 317, 320—322, 323, 325, 326, 336, 339, 368, 372, 373, 442, 461, 465, 474, 488, 493, 519, 520, 528, 532, 543, 560, 562, 575, 583, 586, 587, 589.
Корот, м.— 407, 538.
Коростишів, м.— 13, 404.
Корсунська рада.— 20.
Корсунське староство.— 116.
Корсунський полк.— 115, 275, 304.
Корсунь, м., замок.— 15, 27, 31, 40, 41, 45—47, 113, 126, 127, 141, 170, 172, 245, 274, 275, 303, 304, 373.
Космаха, вітка.— 568.
Космахи Вища Голова, вітка.— 568, 569.
Космацький, о.— 568.
Космацький затон.— 568, 569.
Космашка, вітка.— 568.
Костирська Перебойна, вітка.— 566.
Котелевка, р.— 285.
Котельва, м.— 78, 79, 81.
Котельня, с.— 11.
Котовка, балка.— 564.
Котовка, вітка.— 565.
Кошелів, с.— 406.
Кошового острова вища Голова.— 568.
Кошове, вітка.— 568.
Краків, м.— 12, 237, 320, 323, 470, 545, 546, 564, 577, 606.
Краківська академія.— 572.
Красна, м.— 55, 143, 313.
Красний Колядин, м.— 147, 309.
Красний Кут, м.— 286.
Красноградський район.— 515.
Краснякова, плавня.— 566.
Крашо-Серен, комітат.— 501.
Кривій, вітка.— 566, 569.
Кривоозійні, острівці.— 568.
Кременчук, м.— 20, 28, 29, 50, 514.
Крети (Кріт), о.— 213, 582.
Крилов, м.— 284, 316, 406, 425.
Крим, край, сторона.— 13, 20, 21, 24, 49, 51, 70—75, 83, 87, 88, 114, 146, 165, 169, 170, 172, 180, 181, 183, 184, 188—196, 205, 249, 250, 264, 265, 267, 274—276, 282, 286, 288, 301, 306, 317, 318, 329, 335—337, 341, 354, 360, 364—369, 370, 371, 374, 378—380, 382, 384, 387, 389, 390, 393, 394, 397, 402, 405, 407, 414, 415, 416, 418, 419, 421, 426, 427, 430, 434, 438, 444, 445, 456—460, 470—472, 478, 515, 518, 544, 546, 550, 556, 557, 576, 577.

- Кримська держава**, орда, юрти, юрт.— 188, 189, 192, 193, 195, 306, 335, 354, 369, 389, 393, 394, 414, 422, 458, 473.
- Кримські гори**.— 189.
- Кринки**, вітка.— 566.
- Крит**, о. (див. Крети).
- Критське море**.— 228.
- Кроація (Хорватія)**.— 579.
- Кроацькі рубежі**.— 579, 580.
- Кролевець (Кенінсберг, Калінінград)**, м.— 41, 96, 408, 410, 411, 445, 600—602.
- Кролевецька Пруська академія**.— 408, 410, 411.
- Кролевецький район**.— 407.
- Кролевецький трактат**.— 601.
- Крути**, с.— 108.
- Крутий**, вітка.— 566.
- Крушедол**, монастир.— 448.
- Крюків**, м.— 21.
- Кубань**.— 557.
- Кувичинський узвіз**.— 239, 241.
- Куджулова Переволочка**, вітка.— 566.
- Кукарка**, с.— 342.
- Куликове поле**.— 183.
- Куничне**, м.— 175, 176.
- Куп'ятицький монастир**.— 425.
- Куп'ятичі**, с.— 425.
- Кусниця**, м.— 176.
- Куца Берденка**, р.— 459.
- Куявія**.— 474.
- Куяльники**, о.— 571.
- Куяльник Сухий**.— 571.
- Куяльник Грузький**.— 572.
- Лабків**, м.— 600, 601.
- Ладжин**, м.— 161, 162, 169, 173, 175—178, 180, 181, 201, 247, 250, 262.
- Ладжинський повіт**.— 178.
- Ладозький канал**.— 282.
- Лебединська паланка**.— 446.
- Лейц**, м.— 601.
- Леус**, м.— 420.
- Лецинська архімандрія**.— 117.
- Либідь**, р.— 10.
- Линчія**, м.— 293.
- Липськ (Лейціг)**, м.— 562, 578.
- Лиса Гірка**, р.— 564.
- Лисянка**, м.— 49, 166, 169, 175, 176, 178, 247, 303, 373.
- Лисянське староство**.— 116.
- Литва**.— 55, 60, 61, 185, 272, 277, 310, 371, 372, 380, 404, 442, 465, 493, 503, 509, 519, 560, 578.
- Литовська земля, держава, князівство**.— 55, 60, 98, 102, 106, 443, 445.
- Лихачівка**, с.— 285.
- Лична**, балка.— 564.
- Личний Великий**, о.— 564.
- Личний**, поріг.— 565.
- Лишний**, поріг (див. Личний, поріг).
- Лівобережжя України**.— 16, 20, 21, 29, 40, 47, 50, 72, 81, 82, 109, 119, 139, 196, 204, 274, 289, 303, 304.
- Лівонія**, держава.— 49, 51, 194.
- Ліпляни**.— 491.
- Лідія**.— 512.
- Ліфлянти** (див. Інфлянти).
- Лободиський (Лободинський)**, о.— 565.
- Любодиха**, вітка.— 565, 569.
- Логій (Лугош)**, м.— 469, 501.
- Лоев**, м.— 601.
- Лотарингія**.— 208, 560.
- Лотоки**, с.— 600.
- Лохвиця**, м.— 41, 44, 45, 79, 82, 83, 169, 515, 518.
- Лоханій (Лоханський)**, поріг.— 565.
- Лубни**, м.— 17, 21, 45, 82, 83, 240, 377, 402, 405—407.
- Лубенський монастир** (див. Мгарський монастир).
- Лубенський полк**.— 17, 21, 83, 114, 240, 241, 301, 302, 315, 390, 395, 396, 479, 518, 524.
- Лубенищина**— 121, 139.
- Лубовичі**, м.— 132, 134.
- Лузація**.— 561.
- Луком**, м.— 17.
- Луцивський (Лютинський) уїзд**.— 55.
- Луцьк (Слуцьк)**, м., замок.— 489, 491, 494, 498, 512, 520, 528, 530, 531, 600, 606, 607.
- Луцька й Острозька єпископія (дієцензія, владичтво)**.— 316, 367, 469, 484, 488—495, 497—500, 508—513, 520—522, 526, 528, 530—532.
- Луцьке братство**.— 258, 522.
- Луцький повіт**.— 498.
- Луцький собор**.— 489, 491.
- Любар**, м.— 11.
- Любич**, м.— 96, 539.
- Люблін (Любельське місто)**, м.— 60, 125, 249, 253—255, 258—260, 269, 270, 507, 508, 513.
- Люблінське воєводство**.— 425.
- Люблінський з'їзд**.— 255, 258, 260.
- Лютин (Люцим)**, м.— 57, 58, 316.
- Лютинський уїзд**.— 55, 313.
- Лякея**, м.— 582.
- Львів**, м.— 100, 124, 163, 166, 180, 185, 187, 188, 270, 290, 318, 319, 323, 371, 434, 435, 438, 461—464, 467—472, 497—499, 505, 517, 525, 545, 546, 563, 604—607.
- Львівська єпископія**.— 271, 272, 316, 462, 493, 497.
- Львівське ставропігальне братство**.— 260, 282, 464.
- Львівський повіт**.— 470.
- Маджари**.— 389.
- Мазепинці**, с.— 170.
- Майніц (Мозунець)**, м.— 560.
- Македонія (Македонська земля)**.— 232, 386, 453.
- Макія**, м. (див. Мекка).
- Макошине**, с.— 48.
- Макошинський монастир**.— 46—48, 305.
- Мала Азія**.— 144, 414, 473.
- Мала Росія, Малоросія, Мала Україна, Малоросійська земля, країна**.— 7—9, 13—15, 22, 24, 26, 29, 40, 44, 50, 53, 54, 69, 71, 78, 79, 83, 84, 89—91, 109, 112, 114, 119, 121, 122, 140—144, 146—149, 155, 157—161, 164, 174, 186—188, 191, 201, 202, 206, 214, 217, 219, 222, 246, 281, 282, 284, 285, 299, 301, 311—313, 325, 330—332, 335, 336, 346—351, 353—356, 358—361, 369, 370, 378, 379, 380, 382—385, 387—390, 394, 401, 404, 407, 412, 414, 416, 418, 426, 428, 430, 431, 433, 434, 440, 441, 445—450, 452, 453, 456—458, 460, 465, 466, 470, 481, 486, 487, 491, 493, 506, 511, 514, 524, 527, 535—537, 542, 546, 547, 550, 564, 593, 594, 600, 608.

- Мала Польща*.— 311, 461.
Малборг, м.— 197.
Малой Росії приказ.— 401, 418, 428, 430, 431, 433—435, 440, 441, 447, 457, 458, 466, 542, 543, 559, 608.
Малоросійська Україна.— 41, 49, 117, 118, 200, 203, 249, 299, 364, 378, 380, 388, 389, 453, 460, 506.
Малтійський рицарський орден.— 549.
Мальтія (Мальта), о.— 549, 577.
Мамайсьирка, р.— 569.
Манківка (Марківка), м.— 178.
Марамош (Марамуреш), провінція.— 500.
Марим-Гавз, м.— 57.
Маріамполь, м.— 475, 476, 528.
Марієнбург, фортеця.— 138.
Марієнгаузен (Марнауз), м.— 58, 316.
Марковичі.— 489.
Мармурове море (див. Пропонтида).
Масир, край.— 582.
Маслова, вітка.— 568.
Маслова Перебійна, вітка.— 566.
Маслові озера.— 568.
Мащовський, хутір.— 581.
Маячка, балка.— 564.
Маячка, м.— 179.
Мгарський Лубенський монастир.— 29, 243, 382, 386—388.
Медвин, м.— 169.
Медина, м.— 232, 582.
Межибож, м.— 70, 135, 267, 268.
Межигірський Київський монастир.— 137, 453, 454, 455, 457.
Мекка (Макія), м.— 232, 582.
Меотицьке озеро (див. Азовське море).
Меркурій, планета.— 71, 73.
Мерль, р.— 267, 285.
Мертвовод, р.— 570, 571, 574.
Мессопотамія.— 260.
Метлиха, вітка.— 565.
Мечетна Каїрка, р.— 569.
Мечеть-Каїр, вітка.— 565.
Мигновичі, Мигневич, м.— 158, 324.
Микитин Ріг, р.— 565.
Микільська, вітка.— 567.
Миколайський Київський монастир (див. Пустинно-Нікольський монастир).
Миргородський полк.— 83, 113, 240, 241, 274, 315, 340, 390, 396, 515, 518.
Мисал, м.— 582.
Мінськ, м.— 420, 600.
Мінська архімандрія.— 316, 493.
Мішурич Ріг.— 474, 479, 544, 564, 570, 571.
Млинки, вітка.— 567.
Моавитська земля.— 260.
Мовчала, м.— 601.
Могилів (на Дніпрі), м.— 41, 44, 406, 420.
Могилів (на Дністрі), м.— 304, 494.
Могилівський Богоявленський монастир.— 258, 494.
Мозирський повіт.— 55, 156.
Моковичі, с.— 503.
Молдава (Молдавія), Молдавська земля, границі, країна, рубежі, провінція.— 290, 304, 416, 470, 579, 580, 583, 584.
Молочна, р.— 393.
Молочні (Молочанськ), м.— 301, 306, 459, 460.
Монастерійський мир.— 292.
Монастерія, м.— 291.
Монастирський, о.— 565.
Монемвасійська митрополія.— 39.
Моравський (Муравський) шлях.— 211, 232, 250.
Морея, півострів.— 473, 501.
Москва, м.— 18, 29, 42, 46, 47, 49—51, 57, 58, 61, 62, 72, 77, 86, 88, 92, 95, 98—101, 104, 105, 109—111, 119, 127, 146, 147, 150, 156, 158, 170, 191, 192, 196, 200, 203, 205, 219, 252, 257, 262—264, 268, 276, 280, 281, 285, 286, 288—290, 301, 307, 310, 320, 323—325, 328, 329, 331, 333—335, 341, 353, 354, 357, 362, 363, 365, 366, 369, 374—376, 378, 383—384, 386, 393, 397, 398, 399, 402, 412, 414, 417—419, 423, 429, 430, 438, 440, 442, 445, 447—449, 450, 452, 453, 455, 460, 461, 469, 471, 473, 481, 482, 485, 486, 488, 495, 503—505, 509—512, 515, 516, 523, 530, 532—534, 536, 542, 544—546, 550, 553, 558, 564, 572, 577—579, 603, 608.
Московка, р.— 564.
Московська губ.— 280.
Московська держава, Московія, царство, господарство, сторона.— 9, 54, 56, 60—62, 64, 67, 82, 101, 105, 263, 264, 288, 357, 410, 593, 599.
Московський окоп.— 265.
Мотовилівка, с.— 47.
Мошни, м.— 82, 316.
Мстиславль, м.— 53, 54.
Мстиславське воеводство.— 55, 156, 324.
Муберек-Кермен (замок Шенгеря), фортеця.— 478, 554, 556.
Мултянська держава, (Мултяни) земля, провінція, рубежі.— 336, 430, 445, 453, 463, 474, 561, 579, 580, 584, 587.
Мурмурове море.— 211.
Муромець, о.— 599.
Мусприт-Кермен, фортеця.— 478, 479, 518.
Наневія, м.— 220, 396.
Нарва (Ругодив), м.— 277.
Невель (Біла Невель, Невль), м.— 55, 143, 316.
Невері, абатство.— 84.
Недобор, ліс.— 206, 207, 209.
Нейштадт, м.— 282.
Немирів (Немеров), м.— 70, 71, 122, 237, 245, 267, 290, 301—303, 315, 372, 430, 541.
Ненаситець, поріг.— 299, 565.
Неогевсел (Неогевселія, Нейгейзель), м.— 292, 294.
Непрадва, р.— 183.
Нервінден, м.— 420.
Нетеребська коса.— 566.
Нехвороца, м.— 179, 515.
Низовські землі.— 311, 527.
Низо-Дніпрові луки.— 132.
Нижній Новгород, Нижнє, Новгород (над Волгою), м.— 278, 311, 341, 342, 527.
Никомедія, м.— 414.
Нієнітанц, фортеця.— 277, 414.
Ніжин, м., замок.— 15, 16, 21, 28, 50, 77, 79, 82, 95, 96, 106—108, 313, 350, 352, 358, 387, 412, 415, 418, 430, 447—449, 451—453, 483, 484.

- Ніжинська рада*.— 28, 109.
Ніжинський полк.— 15, 29, 47, 102, 108, 241, 315, 376, 390, 395, 396, 546, 547.
Ніжинське воєводство, повіт.— 387, 388, 544, 546.
Німан, р.— 600—602.
Німеччина.— 560.
Нісвіж, м.— 601.
Нова Гребля, с.— 113.
Новий Константинів.— 268.
Новий Рим (див. Константинополь).
Новий Санжарів, м.— 384.
Нові Водолази, слобода.— 426.
Нові Млини, с.— 48.
Нові Паркани, м.— 294, 295.
Новгород.— 311, 527.
Новгородок, Новгород-Сіверський, м.— 31, 43, 44, 50, 187, 211, 313, 425, 426, 432, 539, 593.
Новгород-Сіверщина, край.— 432, 539.
Новгород-Сіверський повіт.— 44.
Новобородицьке (Самарське), м., замок.— 277, 282, 309, 365, 366, 369, 377, 378, 380, 382, 384, 393, 395, 396, 525.
Новоград-Волинський, м.— 404.
Новодівичий монастир.— 276, 376.
Новомосковськ, м.— 309.
Носаківка, р. перша (вища).— 568.
Носаківка, р. друга.— 569.
Носаківка, р. третя.— 569.
Носаківка, р. четверта.— 569.
Носаківська Вища Голова, вітка.— 567, 568.
Носаківський затон.— 567.
Носаківський, о.— 567, 568.

Оболонь, урочище.— 599.
Овдіївські млини.— 108.
Овруцька архімандрія.— 272, 525.
Одер, р.— 420.
Одеська область.— 473.
Оджикчол, гора.— 569.
Озерища, уїзд.— 58.
Ока, р.— 342.
Олександрія (див. Александрія).
Олексіва Перебійна, вітка.— 566.
Олексій Вищій, бугор.— 566.
Олексій Нижчий, бугор.— 566.
Олешки, луг.— 569.
Олешки, р.— 569.
Олива, м.— 291, 292.
Оливський трактат, мир.— 7, 9, 291, 292.
Олиця, м.— 607.
Олишівська сотня.— 151.
Оліта, м.— 600.
Ольхи Великі, р.— 569.
Ольхове, річище.— 568.
Ольховий, о.— 568.
Ольхові островці.— 568.
Омелова, р.— 568.
Омелова, вітка.— 568.
Омелове, річище.— 569.
Омеловий, о.— 568, 569.
Омельник, р.— 564, 570, 571.
Опольне, с.— 491.
Опошне (Опішня), м.— 78, 79, 81, 580, 581.

Орел, м.— 571.
Орел, містечко.— 342, 418, 577.
Оріль (Орель), р.— 179, 307, 340, 359, 360, 405, 524, 544, 549, 551, 564, 576.
Орільські сотні, міста.— 307, 395—397, 555.
Оршоук, м.— 277.
Орчик, р.— 359, 360, 405, 524.
Оршанська архімандрія.— 316, 493.
Оршанський повіт.— 55.
Осетчина, урочище.— 599.
Оскол, м.— 577.
Осколок (Оскіл), р.— 577.
Османська імперія.— 230, 290.
Оснабруг, м.— 291, 292.
Оснабрузький мир.— 292.
Осокорівка Велика.— 568.
Осокорівки, р.— 564.
Остер, м.— 28, 40, 41, 50, 95, 96, 350, 431, 532.
Острог, м.— 84, 115, 121—124, 126, 129, 130, 132, 134, 144, 527.
Острозька комісія.— 121, 129—141, 174, 202.
Острозьке владичтво.— 498.
Остришиновий Ріг.— 79.
Охрида, м.— 32, 412.
Охридонська земля.— 453.
Охтирка, м.— 78, 81, 336.
Охтирський полк.— 370.
Очаків, м.— 169, 261, 354, 406, 456, 472, 544, 546, 556, 558, 564, 567—571.
Очаківський лиман.— 460, 473, 564.
Очепський округ.— 528.

Павловський, замок.— 525.
Паволоцький полк.— 115, 315.
Паволоч, м.— 137, 172, 180, 185—187, 263, 315.
Пактоль, р.— 512.
Паланка.— 571.
Палестина.— 208, 384, 451.
Папоротки, с.— 600.
Париж, м.— 252.
Паричі, м.— 601.
Пекин, м.— 282.
Перевал, вітка.— 565, 567.
Перевал Темний, вітка.— 567.
Перевізька Вища Голова, вітка.— 568.
Переволочна, м.— 29, 269, 274, 295, 296, 301, 302, 306, 313, 335, 345, 405, 407, 418, 434, 453, 459, 474, 476, 479, 483, 484, 518, 547, 564—571.
Переддніпров'я.— 296.
Передкавказзя.— 283.
Передчорномор'я.— 211.
Перекоп (Кримський).— 74, 188, 191, 194, 232, 363, 370, 377, 389, 415, 419, 551.
Перекоп (Лохвицький).— 44.
Перемисьська (Премисьська) єпископія, владичтво, діцензія.— 117, 271, 272, 316, 464, 493, 494.
Перег'ятиха, могила.— 10.
Перечинськ, м.— 498.
Переяславль (Переяслав), м.— 12, 15—18, 20, 24, 25, 44, 46, 49, 50, 53, 56, 57, 63, 71, 79, 88, 96, 99, 142, 143, 169, 245, 305, 313, 315, 350, 445, 469, 486—488.
Переяславська єпископія.— 488, 493.

- Переяславський полк.*— 15, 20, 40, 50, 303, 315, 406, 426, 427, 429, 430, 446, 466.
Переяславські пакти (статті).— 10, 11, 20, 24, 144.
Персида (Персидська земля).— 120, 323.
Петербург (див. Санкт-Петербург).
Петербурзька губ.— 280.
Петервардин (Петервардейн), м.— 545.
Петриковці (Петриківці, Петриков), м.— 500, 501.
Петрівка, с.— 515.
Печеніги, м.— 574.
Печери (Печори), м.— 70, 72, 289.
Печерська друкарня (див. Києво-Печерський монастир).
Печерський монастир (див. Києво-Печерський монастир).
Печерські гори.— 380.
Печі, с.— 108.
Пешт.— 295.
Пирогівка, с.— 43, 44.
Пирожків, с.— 44.
Південний Буг, р.— 70, 232.
Піглавіци, м.— 132, 134.
Підбереззя, с.— 491.
Підволочиськ, м.— 186.
Підгайці, с.— 13, 74, 75, 77, 144, 174, 187.
Підгаєцький трактат.— 74—77, 82, 83, 115, 117, 124, 128, 136, 140, 141, 144, 174.
Підгір'я, край.— 372.
Підпільна, вітка перша.— 567.
Підпільна, вітка друга.— 568.
Пінськ, м.— 425.
Пінський повіт.— 117.
Пісковатий, о.— 564.
Пісковці, м.— 601.
Піскуватий брід.— 365.
Пищаний брід (на Бузі).— 560, 564, 570, 571.
Плетенецький Ріг, місцевість.— 341.
Плоскеє, с.— 108.
Пневи, м.— 563.
Пневи, о.— 563.
Пневське староство.— 563.
Побожжя (Побужжя), край.— 274.
Поділля, край, границя, міста.— 163, 166, 203, 206, 250, 264, 319, 372, 400, 404, 446, 488, 561, 581, 583, 585.
Подільський полк.— 115.
Позарок, Позарки, с.— 491.
Познанське воєводство.— 425, 532.
Познань.— 509.
Покуття, край.— 546.
Полісся, Поліський край.— 169, 187, 399, 400, 402—404, 406, 435—437, 439—441, 466, 468, 607.
Полісся Київське, місцевість.— 373.
Поліський полк.— 47.
Полонка, с.— 491.
Полонне, м.— 398, 404.
Полонне Мале, м.— 178.
Полонський жіночий монастир.— 398.
Полоцьк, м.— 57, 58, 62, 316.
Полоцька архімандрія.— 316, 493.
Полоцьке воєводство.— 55.
Полоцький уїзд, край.— 143, 313, 315.
Полтава, м.— 50, 79, 80, 82, 281, 285, 313, 337, 340, 367, 383, 384, 392—395, 405, 407, 532.
Полтавська битва.— 281, 540.
Полтавський полк.— 83, 113, 166, 169, 173, 179, 240, 250, 274, 286, 307, 315, 364, 379, 387, 393—396, 402, 403, 405, 426, 428, 459, 515, 518, 570.
Полтавщина, Полтавська область.— 364, 387, 398, 405, 514—516.
Полянівка, р.— 312.
Полянівський мир.— 312.
Польова Грушівка, р.— 567.
Польська монархія, держава, сторона, країна, королівство.— 15, 25, 53, 55, 57, 60, 61, 63, 68, 166, 185—187, 203, 238, 265, 273, 285, 326, 367, 443, 511, 532, 561, 583.
Польща.— 7, 9, 10, 13, 19, 30, 44, 46—49, 52, 55, 61, 70, 72, 75, 78, 84, 87, 97, 103, 117, 118, 122, 123, 125, 129, 137, 141, 156, 161, 163, 166, 168—170, 172, 174, 175, 179, 195, 246, 251, 258, 263—265, 267, 277, 282, 290, 291, 295, 296, 303, 304, 307, 323, 328, 336, 367, 371, 372, 380, 398, 420, 425, 442, 443, 445, 447, 455, 457, 462, 469, 471, 472, 493—495, 507, 508, 519, 523, 526, 528, 532, 558—560, 562—564, 574, 581, 583, 584, 600, 603—605.
Поперечна Татарка, вітка.— 565, 568.
Помор'я.— 419.
Поперечний, о.— 565.
Порта Оттоманська (Порта Турецька).— 65, 118, 121, 122, 124, 128—130, 139, 141, 144, 145, 180, 185, 195, 202, 233, 238, 258, 265, 274, 277, 282, 286, 290, 301, 306, 307, 310, 328, 329, 414, 422, 430, 445, 462, 473, 507, 532, 546, 579, 580, 583, 584.
Потавія.— 293.
Потоки, м.— 29.
Почаївська митрополія.— 526.
Почеп, м.— 313.
Правобережжя (України).— 16, 44, 45, 47, 92, 109, 122, 139, 169, 172, 174, 175, 211, 233, 235, 245, 250, 274, 282, 286, 289, 290, 391, 398, 455.
Презбург, м.— 294.
Приварка, передмістя Києва.— 599.
Прилука, м.— 518.
Прилуцький полк.— 47, 241, 315, 340, 345, 390, 396, 524.
Прип'ять, р.— 403.
Причорноморська низовина.— 232.
Пропаєтна, балка.— 568.
Пропаєтне, городище.— 568, 569.
Пропойськ, м.— 406.
Пропонтида, море.— 211, 232, 414.
Пропонтида, край.— 211, 240.
Протовч, р.— 564.
Прохоровська сотня.— 93.
Пруссія (Пруссія), князівство.— 445, 515, 604.
Пруська границя.— 601.
Пруські воєводства.— 587.
Прут, р.— 304, 328, 329, 472, 476, 501.
Прутська війна.— 525.
Прутський трактат.— 366.
Пряшівський комітат.— 295.
Псковський рубіж.— 315.
Псьол, р.— 44, 515, 518.
Пустинно-Нікольський (Миколаївський) Київський монастир.— 487, 508.
Пустоозерськ, м.— 375.
Путивль, м.— 15, 79, 81, 100, 102, 147, 148, 216, 285.

- Путивльська границя* (рубіж).— 314.
П'ятки, с.— 12.
- Раба*, р.— 292.
Радкова, вітка.— 566.
Радомишль, м.— 403, 404.
Радомишльська волость.— 403.
Радонежський Свято-Троїцький монастир.— 375.
Раків, м.— 600.
Расоват, с.— 557.
Ревун, о.— 564.
Ревучий, поріг.— 564.
Регнета, м.— 601.
Режиця (Режиця), м.— 58, 316.
Рейн, р.— 560.
Режиця, м.— 57.
Речицький (Ржечицький) повіт.— 55, 156.
Решетилівка, с.— 79.
Ржищев, м.— 29, 275, 316.
Рига, м.— 49, 51, 63, 64, 277, 320, 600—602.
Ризька губ.— 280.
Рим, м.— 13, 14, 32, 38, 249, 251, 252, 295, 420, 493, 530, 561, 572, 577, 582.
Римська держава, монархія.— 252, 295, 336, 453.
Римська імперія Східна.— 463.
Римська імперія Західна.— 463.
Рихловський Пустинно-Миколаївський монастир.— 538.
Річиця, м.— 601.
Річище Криве, вітка.— 568.
Річ Посполита Венецька.— 474.
Річ Посполита.— 7, 48, 54, 56, 58—61, 64, 69, 72, 74—77, 84, 103, 115—117, 122—125, 127, 128, 130, 132—138, 141, 144, 166, 185, 186, 237, 260, 263, 271, 310—319, 322, 325, 353, 372, 383, 434, 435, 443, 461, 462, 467, 468, 489, 490, 499, 509, 519, 527, 529, 530, 532, 533, 544—546, 560—564, 574—576, 580—587, 589, 590, 592, 604—606, 608.
Річ Посполита Малоросійська.— 247.
Рогачик, р.— 569.
Рогачицька, плавня.— 569.
Рогинці, с.— 87, 113.
Род (Родос), с.— 185, 582.
Родопи, гори.— 232.
Рожище, м.— 491.
Розкопанка, вітка.— 566.
Розкопанка Олексієва, вітка.— 566.
Роксоланські краї, Роксоланія (Україна).— 525, 562.
Романів, м.— 601.
Романківська балка.— 564.
Ромен (Ромни), м.— 17, 78, 81—83, 113.
Росава, р.— 113.
Росія, Російська монархія, держава, сторона, корона, царство.— 10, 25, 28, 29, 41, 51, 53, 54, 88, 105, 119, 120, 156, 200, 212, 217, 219, 263—265, 269, 276, 280—286, 287, 296, 306, 311, 322, 323, 328, 330, 333, 334, 365—367, 376, 381, 384, 387, 388, 389, 392, 402, 414, 419, 438, 445, 447—449, 451, 452, 454, 460, 461, 470, 473, 481, 485, 486, 494, 504, 509, 510, 512, 519, 520, 529, 534, 550, 551, 560, 574, 577, 581, 585.
Рословль, край.— 313.
Росниця (Росник), урочище.— 12.
- Росоховатий Прогній*, вітка.— 567, 570.
Рублев, м.— 285, 286.
Рублювка, с.— 79.
Ругодів (Ругодев) (див. Нарва).
Рудня, с.— 378, 380, 381.
Румелія.— 582.
Румунія.— 472, 476, 500, 546.
Русь (Греко-Русь, Руська держава, край).— 39, 117, 191, 230, 231, 233—236, 249, 253, 255—258, 269, 270, 272, 273, 286, 288, 367, 380, 414, 438, 448, 461, 464, 465, 479, 509, 513, 526, 530.
Руська коса.— 569.
Руська Річ Посполита.— 513.
Руське князівство, держава.— 39, 124, 126, 128, 136, 137, 191.
Руське (українське) воєводство.— 546.
Руський Генерал, округ.— 528.
- Сава*, р.— 579.
Савоткан, р.— 564.
Сагайдачного, луг.— 569.
Сагайдачного, пристань.— 567, 569.
Садки, урочище.— 567, 569.
Сажавка, балка.— 564.
Саксонія, князівство.— 519, 561, 595.
Сакча (Ісакча), м.— 546.
Саланкен, м.— 420.
Самара, р.— 261, 277, 282, 297, 299, 309, 310, 335, 340, 341, 359, 360, 363, 365, 366, 369, 370, 377, 380, 392, 393, 396, 428, 564, 576.
Самарська фортеця, м.— 282, 365, 393.
Сандомир, м.— 469, 470.
Сандомирський повіт, край.— 380, 470.
Санкт-Петербург, м.— 277, 280, 283, 525.
Сарматійське князівство.— 302.
Сарматія (Сармація), Сармація Польська і Подільська.— 384, 562.
Сармацька держава.— 562.
Свинківка, р.— 564.
Свідковська, балка.— 564.
Свято-Богодухівський (Віленський) монастир.— 410, 416.
Святого Гробу, монастир (див. Єрусалимський монастир Святого Гробу).
Святого Спаса Нехворощанський монастир.— 515.
Святої Тройці шанці (фортеця).— 474.
Свято-Кирилівський Київський монастир (див. Кирилівський монастир у Києві).
Свято-Троїцький Іллінський Чернігівський монастир.— 374, 506, 535, 537—540.
Себеж, м.— 55, 143, 316.
Севськ, м.— 43, 102, 147, 335, 345, 359, 364, 369, 375, 376, 390, 397, 417, 418, 549.
Седмиградська (Семигородська) земля.— 579, 580.
Седмиград.— 530.
Семигородська митрополія.— 526.
Седмярки, с.— 491.
Седнів, м.— 147.
Сейм, р.— 407.
Семенів Ріг.— 569.
Семни, м.— 600.
Сенча, м.— 154.
Сербинське поле (могила).— 78, 80, 81.

- Сербська держава, земля, провінція.*— 336, 453, 463.
Сердюцький полк.— 340.
Сергіїв, м.— 380.
Середземне море.— 473, 549.
Середина, вітка.— 566.
Середній Прогній, вітка перша.— 567.
Середній Прогній, вітка друга.— 570.
Серет, м.— 329.
Сехрезир, м.— 582.
Сибарис, м.— 230.
Сибір.— 12, 18, 62, 92, 147, 205, 395, 509.
Сибірська губ.— 280.
Сибірська митрополія.— 540.
Сиваш, затока.— 188, 189, 191, 193.
Силістрійський уїзд.— 557.
Силістрія, м.— 557.
Синай, місцевість.— 547.
Синайський півострів.— 547.
Синайські гори (монастирі).— 547, 548.
Синоп, м.— 195.
Синяки, с.— 108.
Сириця, р.— 565.
Сівер, Сіверська земля.— 55, 205, 214, 443.
Сіверський Донець, р.— 574, 577.
Сіон, гора.— 19, 39, 121, 220, 230, 531, 548.
Сіцілія, о.— 13, 420, 549.
Сіцилійська держава.— 420.
Січ, Січ Запорозька (див. Запорозька Січ).
Скалозубів, о.— 567, 568.
Скалозубове, річище.— 567.
Скарбний, о.— 565, 567.
Скельське Городище.— 285.
*Скит Манявський, Великоскитська (Скитська) пу-
 стиня, монастир.*— 180, 186, 187, 206, 209, 210.
Славонія.— 545.
Слобідська Україна.— 426.
Слобода, с.— 426.
Слободища, с.— 9—11.
Слободщеньський трактат.— 11, 98, 128, 136.
Словечна, р.— 403.
Слуцьк, м.— 503, 600, 601, 607.
Слуцьке князівство.— 503.
Случ, р.— 368, 438, 465, 466.
Смаїлов (Ізмаїл), м.— 195.
Сміла, м.— 172, 301, 302.
Смоленськ, м.— 53—55, 61—64, 72, 143, 310, 313, 316,
 320, 324, 361.
Смоленська губ.— 280.
Смоленський, рубіж.— 315.
Смоленське воєводство.— 54, 59, 324, 442—444.
Смоленщина.— 443.
Снятин, м.— 329.
Содом, м.— 13.
Сож, р.— 156, 157, 316, 406, 600.
Сокирна, с.— 45.
Сокирнянський перевіз.— 274, 275.
Сокільники, м.— 30.
Соколецький монастир.— 304.
Сокольне, м.— 316.
Сокорівочка Менша, р.— 568.
Соловецький монастир.— 532.
Соловки, о.— 509.
Солона Росош, р.— 568.
Солонець Великий, р.— 569.
Солонець Малий, р.— 569.
Солонецька, вітка.— 566.
Солонецьке гирло.— 566.
Солонецький, о.— 566.
Солонецькі озера.— 566.
Солоні, озера.— 567.
Солтів (Старий Солтів), м.— 574.
Сомоки, острівці.— 568.
Сорока, м.— 175, 237, 417, 430, 434, 474.
Сорочинці, м.— 345.
Сосниця, м.— 200, 205.
Соснівка, с.— 48.
*Софійський (Свято-Софійський) Київський мона-
 стир.*— 99, 117, 137, 251, 377, 451, 452, 454, 481, 497.
Сочава (Сучава), м.— 329, 417.
Сочавська митрополія.— 526.
Спаський Нехворощанський монастир.— 515.
Срібне, м.— 78, 81.
Ставища, м.— 41, 45, 429.
Ставрополь (Чесного Хреста), м.— 283.
Стайки, м.— 16, 265, 314, 316.
Стамбул, м.— 146, 165, 172, 180, 184, 193, 296, 303.
Станіславів Різ.— 569.
Станова, балка.— 564.
Становий, о.— 565.
Старий Бихів, м.— 11.
Старий Санжарів, м.— 405.
Стародуб, м.— 148, 313, 320, 444, 600, 601.
Стародубський повіт.— 59.
Стародубський полк.— 274, 315, 406, 600.
Старочеркаськ (див. Черкаськ).
Стеблів, м.— 166, 169, 175, 245, 391.
Стейнкер, м.— 420.
Стир, р.— 491.
Стіна, м.— 176.
Столовичі, м.— 601.
Столці, м.— 601, 602.
Столяни, м.— 600.
Сольне, м.— 539.
Сторожова могила.— 405, 570.
Страшний Брід, місцевість.— 285.
Стрейнкерк, м.— 420.
Стрелиця (Стрілиця), м.— 405, 567.
Стреличний, о.— 570.
Стригон, м.— 294, 295.
Стриж, р.— 158.
Стрільникова, гора.— 239, 241.
Стрільчий, поріг.— 565.
Стугна (Стулма), р.— 314.
Студениця, м.— 303, 372.
Суботів, м.— 245, 426.
Сугаклія, р.— 570.
Сугаклайчик, р.— 570.
Сула, р.— 17, 21, 405.
Сулак, р.— 283.
Сулимівка.— 297, 299, 300.
Сулимовий пісок.— 565.
Суми, м.— 16.
Суммомова, р.— 569.
Сумська обл.— 407.
Сумський полк.— 370.
Сура, р.— 564.

- Сурож*, м., уїзд.— 58.
Сурський поріг.— 565.
Сурський, о.— 565.
Сучава, м.— 329.
Східна Європа.— 292.
Східна Пруссія.— 408.
Східна Україна.— 258.

Тавань, м.— 544, 546, 547, 552, 553, 555—559, 572, 576.
Таванський, о.— 455, 478, 479, 518, 544, 547, 554, 557, 566.
Таванське озеро.— 566.
Таволжанка, балка.— 564.
Таволжна, р.— 564.
Таволжний, о.— 565.
Таволжний, поріг.— 565.
Тавріка, край.— 194, 380.
Таганрог, м.— 277, 282, 525.
Таліїв, м.— 601.
Тарамська, балка.— 564.
Тарасівська, р.— 564.
Тарасівський, о.— 564.
Татарка, р.— 564, 565.
Татарка Підпільна, вітка.— 565.
Татарка Поперечна.— 565.
Татарська Голова, вітка.— 564.
Татарська держава.— 582.
Татарський перевіз.— 567.
Телезина, р.— 13.
Телингул (Телігул), р.— 571.
Темеш, р.— 501.
Темешвар, Тамешвар (Темішоара), м.— 472.
Темний Перевал, вітка.— 567.
Темні, вітки.— 567.
Тендра, о.— 567, 570.
Теребовля, м.— 187.
Теремне, с.— 491, 498.
Терехтемирів, м.— 16, 117, 127, 137, 316.
Терехтемирівський монастир.— 137.
Тернівка, р.— 567, 569.
Тернки, с.— 491, 498.
Тернопіль, м.— 72, 267.
Тетерів, м.— 25.
Тилж (Тилжа, Тилзіт), м.— 408, 410, 411, 601.
Тимораш, Тимурташ, замок.— 281.
Тиса, р.— 295.
Тихенька, вітка.— 567.
Тікич, р.— 373.
Тіроль, обл.— 409.
Тобольськ, м.— 341, 342, 347.
Товсті піски.— 565.
Токайський комітат.— 295.
Томаківка, м.— 343, 544, 551, 555, 558.
Томаківка, р.— 564.
Томаківський, о.— 564.
Торговицький полк.— 115, 275.
Точкове, о.— 568.
Трапезунт, Трапезонт, м.— 195, 229, 582.
Трація.— 178.
Тридент (Трієнт), м.— 409.
Тридентський собор.— 409.
Тридцятилітня війна.— 560.
Триполе (Трипілья), м.— 265, 314, 404, 441, 446, 582.

Троїцький монастир.— 369, 374—376, 509.
Тростянець, м.— 178.
Троянів, с.— 304.
Троянська війна.— 512.
Трубчевські ліси.— 549.
Труханів, о.— 599.
Тульчин, м.— 178.
Тунети, м.— 582.
Турецька держава, земля, царство, Турки, Туреччина, Порта.— 49, 51, 72, 121, 122, 139, 146, 161, 167, 194, 195, 235, 246, 265, 281, 282, 286, 296, 334, 366, 386, 418, 430, 445, 462, 473, 525, 545, 560, 576, 577, 581, 583, 584.
Турська, вітка.— 566.
Тягинка, р.— 569.
Тягинське городище.— 569.
Тягинське, озеро.— 566.
Тягинське, річище.— 568, 569.
Тягинський, лиман.— 566.
Тягинський, о.— 568.
Тягиня, Тягин (Бендери), м.— 402, 426, 428, 435, 445, 570, 571.
Тясмениця, р.— 328.
Тясмин (Тясма), р.— 83, 239, 241—243, 314, 316, 373.

Угорська митрополія.— 526.
Угорська країна, земля (Угорщина).— 292, 373, 420, 453, 501, 530, 532.
Узур-Каїр, вітка.— 565.
Україна.— 7, 8, 10, 13—17, 22, 24, 26, 28—31, 34, 41, 44—46, 49, 53, 54, 64, 68, 70—72, 75, 78, 79, 81—83, 87—89, 95, 97, 100, 101, 103—106, 115—119, 121, 122, 125, 127—132, 135—139, 141, 144, 147, 161, 163, 164, 165, 167, 170, 173—176, 179, 186, 191, 201, 202, 203, 205, 206, 211—216, 222, 223, 232, 234, 237, 238, 245—249, 250, 252, 264, 267—269, 274, 275, 282, 287—290, 296, 299, 301—303, 305, 306, 309, 344, 354—357, 371, 376, 378, 379, 380, 385, 389—391, 394, 397, 398, 405, 406, 410, 414, 420—422, 423, 438, 453, 463, 479, 484, 491, 509, 513, 515, 517, 544, 549, 561, 562, 564, 581, 583, 585, 600, 604, 607.
Українська земля, границя (Вітчизна).— 289, 290, 422.
Умань, м.— 10, 11, 113, 121, 122, 129, 141, 143, 146, 163—169, 173, 174, 176—178, 180, 201, 202, 247, 250, 262, 303, 373, 391.
Уманський повіт.— 173, 178.
Уманський полк, паланка.— 42, 115, 275, 446.
Усвят, уїзд.— 58.

Фалеміцька Вулка (Вулка Фалем), с.— 491.
Фалемічі, с.— 491.
Фальча (Фелчіу, Фальша), м.— 475, 476, 501.
Факлец-Фаркец, фортеця.— 475.
Феррарі, м.— 255.
Феррарський з'їзд.— 255.
Фесалія, провінція.— 414.
Флорентійський собор.— 39, 255.
Флоренція, м.— 255.
Флорівський Київський жіночий монастир.— 398.
Фракія, обл.— 175, 232.
Франкфорт Великий, м.— 420.
Французьке королівство, Франція, монархія.— 78, 84, 267, 278, 336, 519, 560.

Фрігія, обл.— 452.

Халкедон, м.— 414.

Халкедонський собор.— 32.

Харківський полк.— 285, 370.

Харківщина.— 307, 426, 515, 574.

Хвалинське (Каспійське) море.— 120.

Хвастів (Фастів), м.— 10, 304, 399, 400, 403—406, 431—433, 435—437, 439—441, 446, 447, 455, 457, 465, 466.

Хвєнна, вітка.— 567.

Хія (Хіос), о.— 473.

Хінська (Китайська) держава.— 282.

Хмельник, м.— 29.

Хорватська (Гарватська) земля, Хорватія.— 453, 479.

Хороше Озеро, с.— 93, 108.

Хортицька балка.— 564.

Хортицький (Хортиця), о.— 298, 310, 551, 564.

Хотин, м.— 166, 167, 174, 214.

Хотинська битва (війна).— 166, 167, 174.

Христинівка, м.— 146, 163, 164.

Хрулова, вітка.— 566.

Хрулова Нижча Голова.— 566.

Хрулове, о.— 566, 569.

Хруловий Лиман, озеро.— 566.

Хрулові острови.— 566.

Хурсин, о.— 565.

Хухра, о.— 78, 81.

Цалівка.— 289.

Цареград (Цариград) (див. Константинополь).

Царицин, м.— 473.

Царицинська лінія.— 282.

Царичанка, м.— 179, 395.

Царі-Комиші, місцевість.— 569.

Царівська, вітка.— 565.

Царівський, о.— 179, 565.

Цесарія, Цісарська держава, Цісарщина (Священна Римська імперія).— 292, 519.

Цецора, о.— 328, 329.

Ципр (Кіпр), о.— 582.

Чакчаклій, р.— 571.

Чакчалій, р.— 571.

Чаплинка, р.— 564, 565.

Чаплинка, вітка перша.— 566.

Чаплинка, вітка друга.— 567.

Чаплинський, о.— 565.

Чарбор.— 571.

Чарталая перша, р.— 571.

Чарталая друга, р.— 571.

Чауси, м.— 406.

Ченстохова, м.— 130.

Червоне море.— 547.

Черкаси, м.— 41, 45, 50, 175, 245, 303, 316, 373.

Черкаськ (Старочеркаськ), м.— 473.

Черкаський полк.— 115.

Чернігів, м.— 17—19, 21, 50, 55, 63, 78, 79, 82, 83, 89, 95, 99, 106, 158, 187, 313, 320, 350, 358, 381, 406, 426, 427, 442, 444, 535, 537, 538, 540, 600, 601.

Чернігівська єпархія, архієпископія, кафедра.— 535,

536—539, 540.

Чернігівське воєводство.— 59, 115, 116, 443, 529, 533.

Чернігівський полк.— 15, 158, 205, 241, 274, 315, 524, 538.

Чернігівщина.— 407, 538, 539.

Чесного Хреста, м. (див. Ставрополь).

Четвертинівка, слобода.— 162, 174.

Чехія.— 293, 420, 561.

Чечирськ, м.— 406.

Чигрин (Чигирин), м., замок.— 9, 11, 15—17, 19, 20, 24—27, 29, 30, 40, 41, 44—47, 49, 52, 53, 70, 71, 78, 79, 81—83, 87, 102, 104, 106, 117, 118, 121, 127—129, 135, 142, 144—146, 164, 165, 169, 170, 172, 178, 180, 186, 188, 197, 200—206, 209—216, 222—229, 232—237, 238—248, 262, 265, 289, 303, 306, 308, 309, 314, 316, 373, 426, 476, 570.

Чигринське гетьманство.— 169.

Чигринське староство.— 116.

Чигринський полк.— 28, 115.

Чигиринщина.— 473.

Човнові, с.— 79.

Чорна Долина, місцевість.— 191, 369, 370.

Чорна, р.— 564.

Чорна Лука, р.— 565.

Чорне море.— 194, 195, 208, 238, 265, 267, 277, 317, 370, 471, 473, 474, 524, 525, 544—546, 549, 551, 553, 570, 572, 578, 579, 582, 599.

Чорний ліс.— 212, 227, 229, 314, 570.

Чорнобиль, м.— 403, 404.

Чорногородка, с.— 437, 466.

Чортомлик, р.— 114, 565.

Чортомлицька Січ.— 265.

Чорторій, р.— 169.

Чугуєвський район.— 574.

Чуднів, м.— 9—13, 15, 16, 128, 288.

Чуднівська згода (постановлення) (див. Слободищенський трактат).

Шабельна, вітка.— 567.

Шабельники, с.— 240.

Шавулиха, вітка.— 566.

Шангерєя замок (див. Муберек-Кермен).

Шатриці, с.— 539.

Шатава.— 206.

Шаховка, вітка.— 567.

Швеція, країна.— 48, 51, 252, 291.

Шевчиха, вітка.— 567.

Шилівка, с.— 79.

Шкуринський курінь.— 559.

Шльонськ, обл.— 420.

Шпола, р.— 245.

Щурівська, балка.— 564.

Щучин, м.— 601.

Югорські.— 543.

Юрія (Георгія) святого Львівська церква (Свято-Георгіївська кафедра).— 462, 464, 497, 526.

Юрборк, м.— 601.

Юсківська, вітка.— 567.

Юсківський, о.— 567.

- Яблонів*, м.— 527.
Яворів, м.— 254, 258, 267.
Язловець, м.— 268.
Янбурх (Ямбург), м.— 277.
Янушова, р.— 569.
Янушовий, о.— 569.
Яремівка, вітка.— 568.
Яретиковий Перевал, вітка.— 567.
Ярополчі (Яропольці), с.— 205.
Ярошів, о.— 567.
Яселка, р.— 497.
Ясси, м.— 117, 137, 289, 290, 326, 328, 329, 416, 417, 430,
431, 440, 456, 541, 542.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ
ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

1. АРКАС М. Історія України з малюнками.— Спб., 1908.
2. ВАДЕСКИ К. Literatura mieszczańska w Polsce XVII wieku.— Львів — Варшава — Краків, 1925.
3. БАНТЫШ-КАМЕНСКИЙ Д. История Малой России.— Спб., 1903.
4. БАРВІНСЬКИЙ В. Ю. Цілевич, його наукова діяльність.— Львів, 1927.
5. БАРСУКОВ А. Род Шереметьевых.— Спб., 1888.— Кн. V.
6. БАТЮШКОВ П. Волянь.— Спб., 1888.
7. БАТЮШКОВ П. Подолие.— Спб., 1891.
8. БЕЛЕЦКИЙ П. Украинская портретная живопись XVII—XVIII вв.— Л., 1981.
9. БІЛЕЦЬКИЙ П. Український портретний живопис.— К., 1969.
10. BRATKOWSKI D. Świat po części przeiżrzany.— Krakow, 1697.
11. ВЕЛИЧКОВСЬКИЙ І. Твори.— К., 1972.
12. VILNIAUS. Architektura.— Vilnius, 1985.
13. Wizerunki legendarnych i historycznych władców. Polski. Krajowa agencja wydawnicza, б/р.
14. Воссоединение Украины с Россией.— М., 1954.— Т. 1.
15. Воссоединение Украины с Россией.— М., 1954.— Т. III.
16. ГАЛЯТОВСЬКИЙ І. Ключ розуміння.— К., 1985.
17. HERNES CZ. Barok.— Warszawa, 1976.
18. ГОРБАНЬ М. Слово і діло государеве.— Х., 1930.
19. ГРУШЕВСЬКИЙ М. Ілюстрована історія України.— К., 1918.
20. Державний історичний музей УРСР у м. Києві. Експозиція.
21. ЭВАРНИЦКИЙ Д. Запорожье в остатках старины и преданиях народа.— Спб., 1888.— Кн. I, II.
22. ЕФИМЕНКО А. История украинского народа.— Спб., 1906.
23. Живописная Россия.— Спб.— М., б/р.— Т. IV.— Ч. I.
24. Живописная Россия.— Спб.— М., 1898.— Т. V.— Кн. 2.
25. ЖОЛТОВСЬКИЙ П. Український живопис XVII—XVIII ст.— К., 1978.
26. ЖОЛТОВСЬКИЙ П. Малюнки киево-печерської іконописної майстерні.— К., 1982.
27. ЗАПАСКО Я., Ісаєвич Я. Каталог стародруків, виданих на Україні.— Львів, 1981.— Т. 1.
28. ЗАПАСКО Я., ІСАЄВИЧ Я. Каталог стародруків, виданих на Україні.— Львів, 1984.— Т. 2.— Кн. 1.
29. Записки історико-філологічного відділу ВУАН.— К., 1928.— Т. XVII.
30. ИСТОМИН К. Букварь.— М., 1692.
31. Історія української культури. Під загальною редакцією д-ра І. Крип'якевича.— Львів, 1937.
32. QUERQUIN V. Zamki w Polsce.— Warszawa, 1976.
33. Київ. Крізь віки.— К., 1982.
34. КРИМСЬКИЙ А. Історія Туреччини.— К., 1924.
35. LIPIŃSKI W. Z dziejów Ukrainy.— К., 1912.
36. ЛОГВИН Г. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль.— М., 1962.
37. ЛОГВИН Г. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки.— К., 1968.
38. ЛУКОМСКИЙ Г. Старинная архитектура Галиции.— Петроград, 1915.
39. МАСЛОВ С. Етюды з історії стародруків.— К., 1928.
40. ОВСІЙЧУК В. Українське мистецтво II половини XVII — першої половини XVIII ст.— К., 1984.
41. Памятники градостроительства и архитектуры УССР.— К., 1985.— Т. II.
42. Памятники градостроительства и архитектуры УССР.— К., 1985.— Т. III.
43. Памятники русской старины в Западных губерниях. Холмская Русь.— Спб., 1885.
44. ПОЛЕВОЙ П. Очерки русской истории в памятниках быта.— Спб., 1879.
45. ПОЛЕВОЙ П. История русской словесности.— Спб., 1900.— Т. 1.
46. ПОЛОЦКИЙ С. Вечера душевная...— М., 1638.
47. RAWITA-GAWROŃSKI F. Bohdan Chmielnicki.— Lwów, 1906.
48. СВИНЬИН П. Картины России.— Спб., 1839.
49. СЕЛИЩЕВ А. Слава Шеремете.— Русский библиофил.— 1915.— Кн. 5.
50. SIERCZYK W. Na dalekiej Ukrainie.— Kraków, 1984.
51. СТЕПОВИК Д. Олександр Тарасевич.— К., 1975.
52. СТЕПОВИК Д. Українська графіка XVI—XVIII ст.— К., 1982.
53. СТЕПОВИК Д. І. Щирський.— К., 1989.
54. ТИТОВ В. Стара вища освіта в Київській Україні XVI—XVIII ст.— К., 1924.
55. Trzy relacje z polskich podróży na wschód Muzulmański.— Kraków, 1980.
56. ТУПТАЛО (РОСТОВСЬКИЙ) Д. Четы-Мінеї.— К., 1689.— Кн. I.
57. ТУПТАЛО (РОСТОВСЬКИЙ) Д. Четы-Мінеї.— К., 1700.— Кн. III.
58. УРЕ.— К., 1984.— Т. II.
59. Украинский народ в прошлом и настоящем.— Спб., 1914.— Т. I.
60. ФЕДОРЕНКО П. Ілюстративні матеріали з історії УРСР.— К., 1974.
61. ФОМЕНКО В. Г. Левицький і українська гравюра.— К., 1976.
62. ЦАПЕНКО М. Архитектура Левобережной Украины XVII—XVIII вв.— М., 1967.
63. ЩЕРБАКІВСЬКИЙ Д. Реліквії старого київського самоврядування.— К., 1925.
64. Юбілейний збірник на пошану Д. Багалю.— К., 1927.

З М І С Т

ПОВІСТЬ ЛІТОПИСНА ПРО МАЛОРОСІЙСЬКІ ТА ЧАСТКОВО ІНШІ ПОДІЇ, ЗІБРАНІ І ТУТ ОПИСАНІ

Передмова до читальника	7
Розділ перший	9
Розділ другий	15
Розділ третій	17
Розділ четвертий	28
Розділ п'ятий	41
Розділ шостий	46
Розділ сьомий	49
Розділ восьмий	53
Розділ дев'ятий	78
Розділ десятий	87
Розділ одинадцятий	121
Розділ дванадцятий	140
Розділ тринадцятий	146
Розділ чотирнадцятий	166
Розділ п'ятнадцятий	173
Розділ шістнадцятий	180
Розділ сімнадцятий	200
Розділ вісімнадцятий	212
Розділ дев'ятнадцятий	239
Розділ двадцятий	249
Розділ двадцять перший	255
Розділ двадцять другий	269
Розділ двадцять третій	276
Розділ двадцять четвертий	289
Розділ двадцять п'ятий	296
Розділ двадцять шостий	301
Розділ двадцять сьомий	307
Розділ двадцять восьмий	335
Розділ двадцять дев'ятий	365
Розділ тридцятий	369
Розділ тридцять перший	378
Розділ тридцять другий	382
Розділ тридцять третій	387
Розділ тридцять четвертий	402
Розділ тридцять п'ятий	438
Розділ тридцять шостий	469
Розділ тридцять сьомий	509
Розділ тридцять восьмий	544
Розділ тридцять дев'ятий	572
Розділ сороковий	585
Розділ сорок перший	600
Іменний покажчик	609
Географічний покажчик	625
Список літератури ілюстративного матеріалу	641

ВЕЛИЧКО
САМУИЛ ВАСИЛЬЕВИЧ
ЛЕТОПИСЬ
ТОМ ВТОРОЙ

Перевод с книжного украинского языка
Валерия Александровича ШЕВЧУКА

Ответственный редактор
А. В. МЫШАНИЧ

Киев,
издательство художественной литературы
«Дніпро»

На украинском языке

Художне оформлення *В. І. Юрчишина*

Фотографування і фоторепродукції *М. Ф. Мироненка,*
О. І. Ранчукова, Г. П. Холстиніна, А. І. Омельченка

Ретушери *О. М. Анікін, М. Ф. Мироненко, А. А. Найда*

Художній редактор *В. А. Кононенко*

Технічний редактор *Л. І. Ільченко*

Коректори *А. Л. Алейникова, Л. К. Таланова*

Макет *В. А. Кононенка, Л. І. Ільченко, В. О. Шевчука*

ІБ № 4488

Здано до складання 14.02.89. Підписано до друку 22.07.91.

Формат 60×84¹/₈. Папір офсетний № 1

Гарнітура таймс. Друк офсетний.

Умовн. друк - арк. 74,865. Умовн. фарбовідб. 150,66

Обл.-вид. арк. 66,464. Тираж 25 000 пр.

Зам. 0—881. Ціна 25 крб.

Видавництво художньої літератури
«Дніпро»

252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42

Головне підприємство
республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига»

252057, Київ, вул. Довженка, 3

Величко С. В.
В27 Літопис. Т. 2. / Пер. з книжної української мови, комент.
В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич.— К.: Дніпро, 1991.— 642 с.
(Давньоруські та давні українські літописи).

ISBN 5-308-00315-7 (т. 2)

ISBN 5-308-00316-5

Літопис Самійла Величка (роки народження і смерті невідомі) — наймонументальніший твір української історично-мемуарної прози XVII—XVIII ст., який разом з Літописом Самовидця, Літописом Григорія Грабянкий «Історією Русів» складає корпус козацької історіографії.

Другий том продовжує опис подій першого тому і закінчується 1700 р. Це — документальне першоджерело. Переклад українською мовою здійснено вперше. Книга містить науковий коментар, широко ілюстрована.

В 4702640101—051^a 51.89.
М205(04)—91

ББК 63.3(2Ук)46+63.3(2)46+84Ук1

